Putovi revolucije 3/4(1964)

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1964**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:255:309129

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-27**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Croatian Institute of History

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

INSTITUT ZA HISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA
ZAGREB 1964

putovi revolucije 3-4

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA – ZAGREB

putovi revolucije

GODINA II ZAGREB, 1964 BROJ 3–4

PUTOVI REVOLUCIJE

CHEMINS DE LA RÉVOLUTION — ПУТИ РЕВОЛЮЦИИ — THE WAYS OF REVOLUTION — WEGE DER REVOLUTION — LE VIE DELLA RIVOLUZIONE — LOS CAMINOS DE LA REVOLUCIÓN

IZLAZI POVREMENO

PARAÎT PÉRIODIQUEMENT — ВЫХОДИТ ПЕРИОДИЧЕСКИ — PUBLISHED PERIODICALLY — ERSCHEINT PERIODISCH — PERIODICO — PERIODICO

IZDAVAČ

EDITEUR — ИЗДАВАТЕЛЬ — PUBLISHER — HERAUSGEBER — EDITORE — EDITOR:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA — ZAGREB

INSTITUT DE L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER — ИНСТИТУТ ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ — THE INSTITUTE FOR THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT — INSTITUT FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER ARBEITERBEWEGUNG — ISTITUTO PER LA STORIA DEL MOVIMENTO OPERAIO — EL INSTITUTO PARA LA HISTORIA DEL MOVIMIENTO DE LOS TRABAJADORES

ZAGREB

ZNANSTVENO-STRUČNI SAVJET

CONSEIL SCIENTIFIQUE — НАУЧНЫЙ СОВЕТ — SCIENTIFIC COUNCIL — WISSENSCHAFTLICHER RAT — CONSIGLIO SCIENTIFICO — CONSEJO CIENTIFICO:

IVAN BABIĆ
DUŠAN BILANDŽIĆ
VASO BOGDANOV
MIROSLAVA DESPOT
IVO FRANGEŠ
MIRJANA GROSS
VERA LUKATELA
HODIMIR SIROTKOVIĆ
VLADO STOPAR
FRANJO TUĐMAN
IVO VINSKI
PREDRAG VRANICKI

UREDNIČKI ODBOR

COMITÉ DE LA RÉDACTION — РЕДАКЦИОНАЯ КОЛЛЕГИЯ — EDITORIAL BOARD — REDAKTIONSAUSSCHUSS — COMITATO DI REDAZIONE — COMITÉ DE REDACCION:

FEDORA BIKAR
JAKOV BULJAN
NIKOLA KAJIĆ
LEO KOBSA
IVAN RAMLJAK
MARIJAN RASTIĆ
HRVOJE ŠARINIĆ
ŠERIF ŠEHOVIĆ
IVAN ŠKILJAN

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

RÉDACTEUR EN CHEF RESPONSABLE — ГЛАВНЫЙ И ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР — EDITOR-IN-CHIEF AND MANAGING EDITOR — VERANTWORTLICHER UND CHEF-REDAKTEUR REDATTORE RESPONSABILE — REDACTOR RESPONSABLE:

FRANJO TUĐMAN

UREDNIK

RÉDACTEUR — РЕДАКТОР — EDITOR — REDAKTEUR — REDATTORE — REDACTOR:

DRAGUTIN ŠĆUKANEC

ADRESA UREDNISTVA

ADRESSE DE LA RÉDACTION — АДРЕС РЕДАКЦИИ — ADRESS OF THE EDITORIAL OFFICE
REDAKTIONSANSCHRIFT — INDIRIZZO DI REDAZIONE — LA DIRECCIÓN DE REDACCIÓN:

UREDNISTVO »PUTOVI REVOLUCIJE«, ZAGREB, OPATIČKA UL. 10, JUGOSLAVIJA

MATERIJAL SIMPOZIJA O »PREGLEDU ISTORIJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE« I O PROBLEMIMA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKOG RADA OKO POVIJESTI RADNIČKOG POKRETA, REVOLUCIJE I SOCIJALISTIČKE IZGRADNJE
(12—14. XII 1963)

Napomena redakcije

INSTITUT za historiju radničkog pokreta u Zagrebu organizirao je 12—14. decembra 1963. simpozij o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« i o problemima znanstveno-istraživačkog rada oko povijesti radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje. *Na simpoziju su sudjelovali predstavnici i suradnici 21 srodne znanstvene ustanove iz Hrvatske i iz ostalih republika, znanstveni radnici koji se bave novijom historijom naših naroda i politički radnici, istaknuti učesnici u historiji radničkog pokreta i socijalističke revolucije iz Hrvatske, i vanjski i stalni suradnici Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. Od prisutnih 78 znanstvenih i 49 političkih radnika referatima i diskusijom sudjelovalo je 58 učesnika simpozija.*

Zbog kratkoće vremena neki su referati na simpoziju iznijeti u skraćenom obliku, pa ih na zahtjev autora ovdje objavljujemo u cjelini. Iz istog razloga, od 34 referata suradnika Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu na simpoziju su podnijeta samo 22 referata. Preostalih 12 referata bilo je izloženo nakon simpozija na sastanku naučno-stručnog kolektiva Instituta. Referate i priloge u diskusiji objavljujemo u cjelini ili u skraćenu obliku budući da sav materijal nismo mogli donijeti.

Referati se objavljuju uglavnom ovim redom kojim su i podnošeni. Manje izmjene redoslijeda izvršene su u cilju grupiranja referata po problematici i po periodima koje tretiraju. Diskusija se objavljuje onim redom kojim je i tekla.

Kako je i zamišljeno prilikom pripremanja simpozija, objavljujemo ovaj materijal u skladu s principom javnosti rada Instituta, u uvjerenju da svi ovi prilozi suradnika Instituta i učesnika simpozija, bez obzira što u mnogočemu nose pečat početne faze istraživanja, ipak pridonose bilo novim podacima, bilo ukazivanjem na mnoge otvorene i složene probleme, o kojima se ne mogu donijeti pravilne historijske ocjene bez prethodnog svestranog i pomnog naučnog istraživanja radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje.

Remarque de la Rédaction

L'INSTITUT pour l'histoire du mouvement ouvrier à Zagreb a organisé du 12 au 14 décembre 1963 un Symposium à l'occasion de l' »*Aperçu de l'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie*« (publié 1963, Belgrade) *et sur les problèmes concernant les recherches scientifiques sur l'histoire du mouvement ouvrier, de la révolution et de l'édification socialiste.* Au Symposium ont participé les représentants et les collaborateurs de 21 institutions apparentées de la Croatie et des autres républiques, les travailleurs scientifiques étudiant l'histoire récente de nos peuples et les travaileurs politiques, les participants distingués dans l'histoire du mouvement ouvrier et de la révolution socialiste de la Croatie, les collaborateurs permanents et les collaborateurs extérieures de l'Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier à Zagreb. Sur 78 travailleurs scientifiques et 49 travailleurs politiques, 58 on participé au Symposium par des rapports et des discussions.

En général, les rapports sont publiés selon l'ordre soumis. Quelques petites modifications de cet ordre ont été effectuées en vue de grouper les rapports selon les problèmes et les périodes traités. La discussion est publiée dans l'ordre suivi.

Comme cela a été conçu au cours de la préparation du Symposium, nous publions ce matériel en accord avec le principe de la publicité du travail de l'Institut et nous sommes persuadés que toutes les contributions des collaborateurs de l'Institut et des participants au Symposium, bien qu'elles portent le signe d'une phase initiale de recherches, complètent soit par des données nouvelles ou par la présentation d'un grand nombre de problèmes ouverts et complexes sur lesquels des appréciations historiques correctes ne peuvent être données, sans une recherche préalable et profonde du mouvement ouvrier, de la révolution et de l'édification socialiste.

FRANJO TUĐMAN

izvanredni profesor Fakulteta političkih nauka i direktor Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb

O svrsi Simpozija i o problemima naučnog rada oko historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje

OTVARAJUĆI u ime Instituta za historiju radničkog pokreta *simpozij o »Pregledu istorije SKJ« i o problemima znanstvenoistraživačkog rada oko povijesti radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje,* molim sve prisutne da svojim sudjelovanjem u njegovu radu doprinesu da probleme što svestranije sagledamo i dođemo do što korisnijih zaključaka i putokaza za dalji znanstvenoistraživački rad oko historije radničkog pokreta, Partije, revolucije i socijalističke izgradnje.

Sazivajući ovaj simpozij uprava Instituta rukovodila se, prvo, principom da sva složenija pitanja stručnog i znanstvenoistraživačkog rada rješava metodom javnih rasprava, radi angažiranja što šireg kruga onih znanstvenih, političkih i kulturnih radnika koji bilo na koji način mogu doprinijeti kompleksnijem sagledavanju pojedinih pitanja, i, drugo, shvaćanjem da diskusija na takvom skupu o »Pregledu istorije SKJ« može biti od osobite koristi za dalji rad oko povijesti radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje.

Institut time samo produžava onu praksu koju primjenjuje od početka svog rada. Proljeća prošle godine (nekoliko mjeseci poslije svog osnutka) Institut je organizirao seminar za svoje suradnike o metodi stručnog i znanstvenoistraživačkog rada na području historiografije a poslije toga održao je savjetovanje s povijesnim, arhivskim i muzejskim ustanovama iz Hrvatske o međusobnoj koordinaciji u radu.

Na ovaj simpozij Institut je pozvao sve svoje vanjske suradnike, sve one znanstvene radnike iz Hrvatske koji se bave novijom historijom naših naroda, i izvjestan broj političkih i javnih radnika, istaknutih učesnika u historiji radničkog pokreta i socijalističke revolucije, a o održavanju simpozija obavijestio je i sve srodne znanstvene institucije u Hrvatskoj i u ostalim republikama.

Većem dijelu učesnika Institut je uputio pozive još 5. VIII o.g., a kad smo mjeseca *oktobra* dobili zahtjev Komisije za historiju CK SKH, odnosno

CK SKJ, da dostavimo primjedbe na »Pregled istorije SKJ« radi pripreme drugog izdanja, naša odluka o diskusiji dobila je šire opravdanje, pa smo naknadno poslali pozive još nekim drugovima, kojima se ovim ujedno ispričavamo što su poziv primili nešto kasnije.

Kao što smo u pozivu za simpozij naveli, mi bismo htjeli da se u ovoj diskusiji iznesu ne samo kritičke primjedbe na »Pregled« nego i sugestije i prijedlozi koji bi našem Institutu mogli da posluže za orijentaciju u daljem znanstvenoistraživačkom radu oko povijesti radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje.

Pojava »Pregleda istorije SKJ« dočekana je u našoj javnosti s velikim interesom. To je i razumljivo s obzirom na sadržaj i na činjenicu da »Pregled« odražava dosadašnje rezultate naše obrade historije Partije a samim time i najznačajnijeg razdoblja u povijesti naših naroda. Ali upravo zbog toga takav »Pregled« kakav imamo pred sobom i dosadašnja iskustva istraživačkog rada razotkrivaju čitavu panoramu otvorenih pitanja, ne samo što se tiče danih prikaza i ocjena nego i s obzirom na organizaciju i metode daljeg rada. Problem, razumije se, nije samo unutar Instituta, u proučavanju hrvatskog radničkog pokreta i revolucije i soc. izgradnje u Hrvatskoj, već naročito u organizaciji rada oko historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje u čitavoj Jugoslaviji.

Sve dosadašnje iskustvo, uključujući i »Pregled« govori da znanstvenu historiju radničkog pokreta Jugoslavije možemo dobiti samo kao rezultat prethodne obrade razvitka radničkog pokreta svakog pojedinog jugoslavenskog naroda, jer je pokret svakog naroda u zavisnosti od različitih nacionalnih i društveno-političkih uvjeta, a i međunarodnih okolnosti, imao ne samo svojih specifičnosti nego i svojih posebnih *zakonitosti*. Njihovo zanemarivanje, omalovažavanje, ili pak interpretiranje povijesti naših zemalja na osnovi generaliziranja historijskog iskustva koje može da vrijedi samo za jednu od njih, bilo je uzrokom mnogih slabosti ili pogrešnih ocjena u nekim od dosadašnjih historijskih radova.

Upravo stoga smatram da je potrebna puna inicijativa svih instituta u njihovoj naučnoistraživačkoj djelatnosti, ali u isto vrijeme i što planskija koordinacija između njih, radi takve organizacije istraživačkog rada koja će nam osigurati stvaranje znanstvenog djela što će biti rezultat zajedničkih višegodišnjih napora. Bilo bi naime suprotno samoj prirodi istraživačkog rada kad bismo mislili da možemo doći do zadovoljavajućeg znanstvenog djela nekom mehaničkom podjelom, prema kojoj bi republički instituti bili orijentirani samo na regionalnu obradu, a Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu ili neka uža redakcija na sve tzv. općejugoslavenske teme ili na sintetičke radove o svim pitanjima. Doći ćemo do bržih i naučnijih rezultata ako od samog početka oko izvjesnoga broja sintetičkih studija, posvećenih nekim ključnim problemima historije radničkog pokreta, budu angažirane sve one institucije i znanstveni radnici koji određeni problem mogu najbolje istražiti prema konkretnim mogućnostima i specifičnostima historijskog razvitka.

Danas smo suglasni u tome da rezultat daljeg rada treba da bude povijest radničkog pokreta, a ne samo Partije, odnosno SKJ. Svima je isto tako jasno da do znanstvene povijesti radničkog pokreta možemo doći samo sistematskim istraživanjem svih perioda i svih komponenata koje su bitno utje-

cale na tok i na karakter njegova razvitka. Ali ima već znatnih razlika u shvaćanju koje su bitne komponente nacionalne i međunarodne političke, ekonomske i kulturne povijesti što su determinirale genezu i pobjedu naše socijalističke revolucije.

Iako, razumije se, to istom ima da proiziđe iz istraživačkog rada, već sada treba razjasniti što i kako proučavati, jer izborom tematskih područja, ograničavanjem ili proširivanjem materije istraživanja, nesumnjivo vršimo — barem za izvjesno vrijeme — utjecaj na tok i na rezultate istraživanja. Odatle velika važnost planiranja proučavanja.

Za razliku od nekih drugih shvatanja, smatramo da se razvitak radničkog pokreta i revolucije može znanstveno interpretirati samo u sklopu ispitivanja cjelokupne novije povijesti jugoslavenskih naroda i njihovih međusobnih međunarodnih odnosa. To je pitanje od bitne važnosti stoga što mi u našoj historiografiji još nemamo znanstvenih djela o novijoj nacionalnoj i općoj povijesti koja bi mogla biti polaznom osnovom za sintetičke ocjene o radničkom pokretu. Upravo zbog toga nama se čini da je neophodno potrebno da se u isto vrijeme organizirano vrši istraživanje svih onih problema koji su od bitna značenja za razvitak radničkog pokreta i za najnoviju historiju jugoslavenskih naroda uopće. Time udovoljavamo ujedno i široj potrebi našeg javnog i znanstvenog života. Jer kao što povijest radničkog pokreta i revolucije nije moguće znanstveno shvatiti odvojeno, bez kompleksnog sagledavanja cjeline društveno-političkih odnosa, tako i opću nacionalnu povijest nije moguće dati bez znanstvene ocjene revolucionarnog radničkog pokreta. Tek istraživanjem svih komponenata unutrašnjeg društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka i utjecaja međunarodnih odnosa može se ocijeniti uloga što su je u određenim razdobljima imale pojedine društvene klase i njihovi politički pokreti i doći do zaključka koji su društveno-politički, materijalni i subjektivni činioci uvjetovali povijesni razvitak u pojedinim periodima.

Ako se uz to ima u vidu da je od propasti buržoaske Jugoslavije i od okupacije zemlje radnička klasa uz posredstvo svoje revolucionarne Partije postala nosilac nacionalnog i društveno-političkog razvitka jugoslavenskih naroda, onda je jasno da je njena povijest postala srž same nacionalne historije, pa je i potpuno izvan diskusije da se naročito od perioda NOB-a, revolucije i socijalističke izgradnje historija radničkog pokreta i ne može lučiti od opće i nacionalne historije naroda Jugoslavije.

U okviru takve opće programske orijentacije Institut je, rukovođen sadašnjim stanjem istraživačke djelatnosti, pored političke povijesti radničkog pokreta posebnu pažnju posvetio istraživanju ekonomske i kulturne historije, razvoju socijalističke i marksističke misli u našoj zemlji, znanstvenoj obradi socijalističke revolucije naših naroda i sistematskom istraživanju bitnih problema socijalističke izgradnje. Smatramo da će takva orijentacija omogućiti uspješnu obradu historije radničkog pokreta i revolucije i biti prilog obradi najnovije povijesti hrvatskog naroda i ostalih naroda socijalističke Jugoslavije.

Ispitivanje pojave i razvitka socijalističke i marksističke misli u našoj zemlji u cilju utvrđivanja koliko je to bio rezultat unutrašnjeg ekonomskog, političkog i kulturnog društvenog i nacionalnog razvitka a koliko stvar utjecaja međunarodnog radničkog pokreta, od najveće je važnosti ne samo za

osvjetljavanje ranijeg razvitka našeg radničkog pokreta već i za razumijevanje pojave i karaktera socijalističke revolucije naših naroda, njenih unutrašnjih zakonitosti i osobenosti ili posebnih specifičnosti.

U okviru proučavanja radničkog pokreta smatramo da je jedan od najprečih zadataka naše historiografije da što prije dođemo do znanstvene povijesti socijalističke revolucije naroda Jugoslavije. Činjenica da još nemamo znanstvene, kompleksne obrade oslobodilačkog rata i revolucije uvjerljiv je dokaz u kakvom smo zaostatku u tom području znanstvenog rada, bez obzira na to što nas od vremena NOB-a dijele samo dva decenija. Povijest socijalističke revolucije — tog najznatnijeg perioda najnovije historije jugoslavenskih naroda — potreba je našeg unutrašnjeg života iz društveno-političkih, znanstvenih i pedagoško-didaktičkih razloga, ali je isto tako neophodno potrebna i za međunarodnu javnost. Jugoslavenska socijalistička revolucija provedena prema Titovim koncepcijama u sklopu antifašističkog, partizanskog, narodnooslobodilačkog rata, kao najznatnija uspješna socijalistička revolucija u Evropi poslije Lenjinova Oktobra, nesumnjivo je jedan od najzanimljivih fenomena našeg doba. Zbog toga njena znanstvena povijest treba da bude podloga za razumijevanje razvitka socijalističke Jugoslavije, ali i prilog osvjetljavanju razvoja marksističke teorije i prakse međunarodnog radničkog pokreta.

Povijest socijalističke revolucije koja bi proučila i dokumentirano, znanstveno razotkrila sve njene korijene, objektivne i subjektivne činioce iz konstelacije unutrašnjih i međunarodnih odnosa što su uvjetovali njen karakter i njene konsekvencije, — bila bi polazna temeljna osnova istraživačkog rada oko najnovije povijesti naroda socijalističke Jugoslavije. Ako imamo u vidu vrijeme koje je prošlo od stvaranja socijalističke Jugoslavije, svu onu još neispitanu složenost naše socijalističke izgradnje, prevladavanje ali i zadržavanje mnogih proturječnosti koje su postojale u ranijoj povijesti a traju ili se ponovo javljaju u suvremenom društvenom razvitku, onda je očito da potreba za znanstvenim djelima o bitnim problemima socijalističke izgradnje, koji tvore najnoviju povijest naših naroda, ima danas u našem socijalističkom društvu primarnu važnost.

Kad ne bismo na vrijeme postali svjesni te potrebe, činili bismo isto onakvu grešku kakvu smo s pravom podvrgavali oštroj kritici. Mi smo građanskoj historiografiji u monarhističkoj Jugoslaviji zamjerali što bježi u daleku prošlost, baveći se pretežno hrvatskim kraljevima i srpskim carevima, urotom zrinsko-frankopanskom i prvim i drugim srpskim ustankom, ilirskim pokretom i borbom protiv khuenovske diktature, albanskom epopejom i solunaškim zaslugama, bježeći od suvremenih problema povijesti Kraljevine Jugoslavije. Mi još i danas zamjeramo našoj historiografiji (na sveučilištima, akademijama, itd.) što je suviše orijentirana na ranija razdoblja. Sada je, pak, riječ o našoj orijentaciji: hoćemo li se samo i koliko ćemo se baviti radničkim pokretom u užem smislu, njegovim sindikalnim pokretom i ilegalnim periodom, »ustaničkim danima« i epopejom NOB-a i revolucije, ili u isto vrijeme, baš zato da bi taj primarni zadatak mogli uspješno izvršiti, moramo težiti da kompleksno istražujemo historijski razvitak naših naroda i naročito da »zagrizemo« u najnoviji period socijalističke izgradnje. Ako smo juče od svojih predšasnika tražili da zaoru brazde u njive svoje suvremenosti, onda se danas od nas očekuje da barem otpočnemo sistematski historijski let iznad fabričkih dimnjaka naše socijalističke stvarnosti. Da je tome krajnje vrijeme, neka nas podsjeti činjenica da je od momenta kad je radnička klasa i Komunistička partija ponijela historijski teret razvitka naših naroda prošlo upravo toliko vremena koliko je postojala buržoaska Jugoslavija, a danas smo, uvjeren sam, već stvorili i uvjete za sistematski znanstvenoistraživački rad i na tom području, koje je od posebna interesa za naše socijalističko društvo.

Mislim da je u tom smislu poseban problem sagledavanje svih pozitivnih i negativnih tokova u našoj najnovijoj povijesti. Kao što se NOB i revolucija naših naroda ne mogu pravilno razumjeti bez poznavanja kompleksa nacionalnih pitanja i klasnih suprotnosti, odnosno općeg stanja u monarhističkoj Jugoslaviji, tako se ni čitav poslijeratni razvitak socijalizma u našoj zemlji, upravo u onome što on znači novo u smislu razbijanja birokratsko-dogmatskih deformacija i razvoja socijalističkog humanizma i demokracije, ne može razumjeti bez pravilnog osvjetljavanja teorije i prakse naše revolucije i socijalističke izgradnje. Pri tom, razumije se, ne mislimo samo na pozitivnu stranu već i na istraživanje izvora i posljedica svih onih lutanja i traženja pa i grešaka od kojih nije imun ni jedan pa ni naš radnički i socijalistički pokret.

Rđavu bismo uslugu učinili našoj suvremenoj stvarnosti i našoj budućnosti kad bismo u znanstvenoistraživačkom radu bježali od ispitivanja grešaka i slabosti i težili samo takvim radovima koji bi bili glorifikacija ili opravdanje upravo svega onoga što smo i kako smo radili.

Čini mi se da u tom smislu baš radom oko povijesti socijalističke revolucije i izgradnje možemo stvarati atmosferu i medij za normalan razvoj znanstvenog rada na području historijskih znanosti, i to prije svega samim rezultatima znanstvenoistraživačke aktivnosti.

U vezi s tim dopustite mi da kažem još nešto o ulozi povijesne znanosti uopće i posebno o nekim njenim karakteristikama na području istraživanja radničkog pokreta i revolucije.

Razvoj povijesne znanosti zavisi s jedne strane od spoznaje potrebe da se shvati proces historijskog razvitka, uzročnost i posljedice historijskih pojava i kretanja. Ali, s druge strane, i rezultati povijesnih znanosti dovode do razumijevanja historijskih zbivanja, do shvatanja njihove determiniranosti, nužnosti nastanka izvjesnih pojava, njihova trajanja, načina prevladavanja i iščezavanja u određenim povijesnim rasponima. Historija na taj način postaje jednom od najvažnijih konstitutivnih komponenata za razumijevanje procesa društvenog kretanja, za spoznaju u čemu su nužnosti i kakve su mogućnosti revolucionarnih strukturalnih promjena, a u čemu se odražava kontinuitet historijskih kretanja.

Pledirajući za nužnost poznavanja i razumijevanja procesa historijskih zbivanja i u nauci i u društveno-političkoj praksi, daleko sam od toga da bilo u znanosti bilo u društvenoj praksi upućujem na konsekvencije isključivo ili čak pretežno na bazi historijskih argumenata i iskustava. Poznato je, uostalom, da su takva gledanja odvela u historicizam, u prošlost, da su uvijek značila bijeg od problema današnjice zaklanjajući se u znanosti iza paravana potrebne distancije, a u praksi iza idealističkih ili vulgarnomaterijalističkih teorija promatranja i bespomoćnosti. Time sam htio samo da pod-

sjetim da mnogi problemi s kojima se susrećemo u istraživanju naše revolucije ili u praksi današnjice imaju svoje izvore u prošlosti, u duhu one klasične Marxove teze da ljudi sami prave svoju historiju, ali u danim, objektivnim okolnostima materijalne i duhovne strukture svoga vremena, svoga naroda, klase ili političkog pokreta. Ili, još konkretnije, da »uvjeti kroje ljude isto toliko koliko i ljudi kroje uvjete«.

Na temelju dosadašnjih naših iskustava i rezultata u pokušajima znanstvene interpretacije povijesti radničkog pokreta, SKJ, NOB-a i revolucije, ima dovoljno razloga da konstatiramo da se u povijesnoj znanosti ne mogu postići zadovoljavajući rezultati već samim tim što neko ima pravilno, marksističko filozofsko shvatanje historije. To se ne može postići ni u slučaju kad je u pitanju stvarna dijalektička misao ako se ne poznaju ili ne poštuju historijske činjenice, ako se ne vlada materijom, ako se ne uđe u bit stvari, a osobito u slučaju samo deklarativnog zaogrtanja makrsističkom metodom. Iskustva, i stanje povijesnih znanosti mnogih drugih a pogotovo socijalističkih zemalja za staljinističko-dogmatskog perioda ili današnje kineske interpretacije marksizma potvrđuju to dovoljno uvjerljivo.

Naši marksisti već su se u predrevolucionarnom periodu radikalno razračunavali s buržoaskim nacionalnim romantizmom, a to smo činili i u novije vrijeme, doduše ne uvijek dovoljno dosljedno, i stvarno već ponegdje više ili manje samo formalno. Mi još uvijek nismo izagnali romantizam iz naše suvremene historiografije, konkretno iz načina istraživanja i načina obrade i radničkog pokreta i NOB-a i socijalističke revolucije. Čini se da se u tom smislu u povijesti odražava izvjesna zakonitost da je svaka revolucija u pobjedničkom entuzijazmu nekritički zaljubljena u sebe samu, a u svojim mladim danima i suviše isključiva. Tako se i u našoj historiografiji susrećemo ne samo s *revolucionarnim romantizmom* što se ogleda u hipertrofiranju i u nekritičnom veličanju pojedinih momenata, ličnosti, događaja ili čitavih perioda iz povijesti radničkog pokreta, ustanka ili revolucije, nego i s *nacionalnim romantizmom* u slučajevima kad se gubi iz vida društveno-klasna uvjetovanost propasti buržoaske Jugoslavije i razvitka NOB-a i socijalističke revolucije, pa se te pojave objašnjavaju samo momentima kao što su izdaja određenih krugova, političkom zrelošću KPJ, osobinama i spremnošću naših naroda da se dignu na »masovni ustanak« itd., sve do borbe za primat u »ustanku« ili u ovom ili onom pitanju.

Ima i *idealističko-subjektivističkog* prilaženja i tumačenja događaja iz historije našeg marksističkog radničkog pokreta i revolucije. Kad se ne vidi bit revolucionarnih procesa, onda je izražena sklonost da se donose »historijske« ocjene na temelju efemernih manifestacija, ili se pak vlastita parcijalna, subjektivna, površna, iskustva generaliziraju na druge krajeve i zemlje, ili se pak tako stvoreni sudovi ili jednom dane ocjene nekih foruma jednostavno proglašavaju historijskim istinama, iz pragmatističkih razloga, radi opravdavanja događaja iz prošlosti ili fundiranja suvremenih tendencija.

Možda ne bi bilo pretjerano reći da je momentano stanje u našoj historiografiji takvo da pretežu *pozitivističke pozicije*. Iz prve faze kad smo, ne samo iz praktično-političkih potreba nego i zbog naivnog »revolucioniranja historije« (kao nauke), donosili »dalekosežne« historijske sudove zasnovane više na našem uvjerenju no na poznavanju totalne stvarnosti, prešli smo u drugu kad se svi trudimo da svoje sudove dokumentiramo *pozitivnim*

činjenicama, a pri tom mnogi te činjenice uzimaju pojedinačno ili kao mehanički skup, izolirano od cjelokupna zbivanja, ne ispitujući ili pak nisu kadri da naučno sagledaju uzročnost pojava i međusobnu uvjetovanost događaja.

Mislim da je već iz onoga što sam do sada rekao jasno da sam daleko od pomisli da negiram primarnu vrijednost činjenica u povijesnoj znanosti. Štaviše smatram da ta pojava u sadašnjoj našoj fazi (kad se još borimo za dostupnost izvora) ima svoje opravdanje u težnji da što prije prevladamo prvu fazu i da učinimo izvjesnu faktografsku bilancu. Ali pri tom moramo biti svjesni opasnosti. Smatram, naime, da se pozitivističkom metodom u okviru građanske, idealističke i vulgarno-materijalističke historiografije moglo isto toliko približiti naučnim pozicijama koliko bi nas ta metoda primijenjena s tobože marksističkih osnova udaljila od dijalektičkog sagledavanja jedinstva proturječnih pojava i uvjetovanosti procesa, pa prema tome udaljila i od istine. Da budem konkretniji: mišljenja sam da će povijest radničkog pokreta i socijalističke revolucije zbog nedostatka ili jednostranosti izvora u krajnjem zavisiti ne samo, a možda i ne toliko, od sumiranja takvih nedostatnih izvora nego daleko više od poznavanja i istraživanja bitnih komponenata ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja, od otkrivanja i poznavanja osnovnih pokretačkih snaga i međusobne uvjetovanosti različitih historijskih pojava, pokreta i zbivanja.

Historijske fakte treba poznavati kao preduvjet za pravilno zaključivanje zašto su se društveno-politička zbivanja upravo tako kretala a ne drugačije. Upoznavanje uzroka i posljedica historijskog toka stimulira misli i utječe na formiranje i razvoj naših pogleda i planova za budućnost.

U sklopu ovog dijela svog izlaganja htio bih spomenuti još jedan problem pred kojim se nalazimo u istraživačkom radu oko historije radničkog pokreta i revolucije, a pogotovo socijalističke izgradnje. Riječ je o *živoj historiji, o našoj stvarnosti*, o tome da su još prisutni mnogi protagonisti i akteri pojedinih zbivanja, o tome da su pojedini politički forumi i takvi istaknuti pojedinci, koji su i sami bili stvaraoci povijesti, u pojedinim situacijama izvršili postupke ili dali ocjene o kojima objektivna historija mora da kaže svoj kritički sud.

Realno gledajući, tu ima ozbiljnih teškoća a pokatkad i velikih zapreka, kao što znamo već iz dosadašnje prakse. Nije slučajno što je historijska znanost u različitim uvjetima bježala u prošlost, skrivajući se iza teorije distancije, ili se zajedno s drugim društvenim znanostima pretvarala u sluškinju reakcionarnih ili autokratskih režima.

U našim prilikama sva stvarnost jugoslavenske socijalističke revolucije, svi napori koji se čine za razvoj znanosti i kulture u samoj materijalnoj strukturi društva, usmjeravanje njegova razvitka u smislu jačanja socijalističke demokracije i humanizma, od društvenog samoupravljanja do načela Programa SKJ i Ustava SFRJ, ne samo što pružaju mogućnost nego i podstiču znanstvenoistraživačku djelatnost.

Smatram da je to trebalo istaći u okviru ove diskusije zato što oko historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje rade pretežno mladi ljudi koji gotovo svakodnevno postavljaju pitanja: »smijemo li mi u to ulaziti?«, »dajte nam radije područje do prvog svjetskog rata ili u najboljem slučaju između dva rata«, itd.

U našoj su stvarnosti dovoljno već afirmirani principi znanstvenoistraživačkog rada, pa to pogotovo vrijedi za istraživanje radničkog pokreta i socijalističke revolucije i izgradnje. Mi na tom području ne bismo ništa učinili kad u istraživanju historije ne bismo razvijali kritički i stvaralački duh, kao što su ga i stvaraoci te historije, tj. našeg radničkog pokreta i socijalističke revolucije, imali prema stvarnosti koju su mijenjali.

Nikakva, pa ni povijesna znanost ne smije priznavati fetiše. Ali bitna vrijednost znanstvenog djela i jest u tome da u razvijanju kritičkog odnosa ne samo prema historijskim radovima, izvorima i literaturi već i prema samim povijesnim zbivanjima zadržava znanstvenu principijelnost i ozbiljnost. U historijskim sudovima valja se čuvati jednostranih dojmova, a pogotovo takvih zaključaka i presuda. Događaje treba shvatati kompleksno — istina je uvijek u cjelini.

Ako je istina da se u povijesnoj znanosti, kao i u praksi, ne može ništa postići jednostavnim fotografiranjem onoga što je bilo, isto je toliko tačno da kritički odnos prema različitim ocjenama ili prema samoj povijesti ne smije da pretendira na *poučavanje* historije već na njeno *proučavanje*. Zadatak povijesne znanosti nije da korigira prošlost u ime bilo kakvih pogleda, već da se njenim istraživanjem naučimo slobodnom stvaranju historije.

Historija nesumnjivo spada u ona područja društvenih znanosti koja svojim rezultatima neposredno utječu na formiranje društvene svijesti, podstičući rješavanje ili zaoštravanje proturječnosti koje postoje, traju ili se javljaju u društvenom razvitku. Možda nenaučne teorije ni u jednom području nisu tako štetne po svojim dugotrajnim posljedicama kao u historijskim znanostima, naročito ako imaju pretenzije da izražavaju marksističko shvatanje društvenog zbivanja. A staljinistička i sadašnja kineska deformacija dale su upravo u povijesti dovoljno pouka kako osnovni aksiom historijskih znanosti treba da bude poštivanje historijske istine, u smislu nepristranog utvrđivanja onih objektivnih i subjektivnih komponenata stvarnosti koje su uvjetovale dani razvitak.

Iako i za razvoj historijske znanosti ima važnu ulogu organizacija znanstvenog rada, rezultati ipak na kraju zavise od kadrovskih mogućnosti i, još konkretnije, od individualnih sposobnosti naučnih radnika. Budući da historija obuhvata sva područja ljudske djelatnosti, za znanstvene rezultate od presudnog je značenja vladanje materijom, poznavanje filozofije historije i zakona društvenog kretanja, a pored idejnog pristupa i stvaralačkih sposobnosti — neposredno vladanje pozitivnim znanjem, vještinom i tehnikom istraživalačkog procesa. Drugim riječima, historijski radovi odražavaju ne samo idejni pristup, »školu« i tendencije već i vladanje materijom i stvaralačke mogućnosti svojih autora. Nesumnjivo je da u tom smislu institutski rad, uključujući i ovakve forme zajedničkih rasprava, može biti od velike koristi.

Vraćajući se na kraju svog uvodnog izlaganja na predmet naše diskusije, htio bih da podsjetim da smo mi u Institutu u početku mislili da u povodu »Pregleda« organiziramo samo načelnu diskusiju o problemima istraživanja radničkog pokreta, socijalističke revolucije i izgradnje. Ali, budući da je Historijska komisija CK SKJ zatražila primjedbe u cilju pripreme drugog izdanja, to su suradnici Instituta svaki iz svog područja istraživanja

pripremili i u svojim sekcijama prodiskutirali primjedbe za koje smatraju da su od interesa u odnosu na tekst »Pregleda«, a ujedno i neke svoje prijedloge i poglede za naš dalji istraživački rad. U tom smislu prilog svakog suradnika Instituta u ovoj diskusiji jest rezultat njegova istraživačkog rada, a u cjelini i napora Instituta da organizira sistematsko i znanstveno proučavanje svih perioda i područja historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje. Razumije se, svi ti prilozi nisu od podjednake vrijednosti, ali valja imati u vidu da ih podnose mahom mladi suradnici, koji iza sebe imaju svega jednu do dvije godine institutskog rada, a neki i manje.

Iz tih razloga mi očekujemo da će prilozi vanjskih suradnika i gostiju, a posebno učešće u diskusiji prisutnih političkih i naučnih radnika doprinijeti svestranijem sagledavanju svih onih primjedaba koje se mogu staviti na »Pregled istorije SKJ« i posebno aktuelnih problema u daljem znanstvenoistraživalačkom radu.

Očekujemo da će se razviti živa i interesantna diskusija jer to predmet zaslužuje, a takve diskusije smatramo, kao i u svim drugim područjima društvenih znanosti, normalnom pojavom.

One su uvijek odraz određenog stanja i najpogodnije sredstvo da se rasprave sporna pitanja konfrontiranjem različitih pogleda na historijska zbivanja i suprotnih rezultata istraživačkog rada. Drugo je način na koji se te diskusije vode. Mislim da ne treba posebno naglašavati da je naše uvjerenje da će se u ovom povodu voditi na potrebnom znanstvenom nivou. Naša je zajednička briga da osiguramo raspravljanje o meritumu problema dok se argumentima ne razjasne sporna pitanja, da ne dopustimo da pretegnu različiti drugi motivi, i da se tako rasprava ne pretvori u jalova nadmetanja koja u takvim slučajevima svjedoče o nedostatku ne samo predispozicija za znanstvenu diskusiju već i za svaki ozbiljniji znanstvenoistraživalački rad.

VLADO STOPAR

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O nekim općim pitanjima rada oko historije radničkog pokreta i interpretacije razvitka NOB-a i socijalističke revolucije

AUTORSKI kolegij »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« s pravom je očekivao »da će objavljivanje Pregleda podstaći širi krug ljudi da svojom kritikom pomognu da se dođe ne samo do novih činjenica nego i do svestranijeg osvetljavanja i tačnije ocene mnogih događaja i problema«.

U vrijeme kada su prikupljeni materijali kao podloga za šire zamišljenu historiju Partije, od čega se odustalo, a rezultate istraživanja sumiralo u ovom »Pregledu«, organizacija rada na historiji radničkog pokreta bila je znatno ispod današnjih mogućnosti. Danas imamo priličan broj ustanova koje razvijaju ovu djelatnost. Zbog toga možemo sagledati velike teškoće s kojima su se svojevremeno susreli autori »Pregleda«, jer bez sistematskog izučavanja radničkog pokreta u pojedinim republikama, bez analize specifičnih prilika u kojima se razvijao radnički pokret u svakoj zemlji Jugoslavije posebno, ne može se doći ni do sintetičke obrade razvitka jugoslavenskog radničkog pokreta u cjelini. Naravno da ta sintetička obrada mora prevladati pojedinosti, ali ne smije ugušiti specifičnosti.

Kada danas diskutiramo o »Pregledu«, moramo svakako uvažiti navedene činjenice o uvjetima u kojima su autori svladavali taj odgovoran posao. No, također moramo uzeti u obzir i promjene koje su se u međuvremenu zbile na planu naučnog istraživanja novije nacionalne historije i posebno radničkog pokreta. Naša diskusija, dakle, ne bi trebala da bude prvenstveno okrenuta unatrag s pitanjem: zašto, već prije svega unaprijed s pitanjem: kako.

Kako da razvijemo naučnoistraživački rad uzimajući u obzir snage i sredstva s kojima danas raspolažemo. Pri tome mislim da diskusiju ne možemo svesti samo na razmatranje što bi trebalo »popraviti« u Pregledu. Nas zanima kako da što prije dođemo do što potpunije historije radničkog pokreta i revolucije.

Tu se javlja niz važnih principijelnih pitanja. Počnimo sa strukturom knjige. Da li je svrsishodno da se jednim vrlo kratkim uvodom kao što je to urađeno u »Pregledu«, sumira čitav socijaldemokratski period? Smatramo da bi bilo pravilnije da se u kratkom uvodu govori o razvitku radničkog pokreta u pojedinim našim zemljama do pojave socijaldemokratskih partija, a da prva glava bude posvećena osnivanju i radu sindikalnih organizacija i socijaldemokratskih partija. Bez toga je, naime, čitaocu vrlo teško ući u vrtlog frakcijskih borbi koje dugo vremena potresaju Komunističku partiju Jugoslavije, jer su one dijelom i nasljeđe posebnih uvjeta u kojima se odvijao radnički pokret u našim zemljama prije ujedinjenja.

Postavlja se i problem periodizacije, naročito unutar pojedinih glava, kao i problem naslova pojedinih glava i poglavlja. Teško bismo se npr. mogli poslužiti periodizacijom VI glave, tj. perioda 1941—1945. Periodizacija u »Pregledu« podudara se s kalendarskim godinama, što je teško prihvatiti. Smatramo da bi u prvom periodu trebalo obuhvatiti okupaciju i početak oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, u drugom razvoj narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije od Savjetovanja u Stolicama do Prvog zasjedanja AVNOJ-a, u trećem od osnivanja AVNOJ-a, kao političkog predstanovišta NOB-a do formiranja NKOJ-a kao privremene vlade, u četvrtom od formiranja privremene vlade do formiranja jedinstvene vlade DFJ, u petom od formiranja jedinstvene vlade do potpunog oslobođenja zemlje i proglašenja republike.

Takva bi periodizacija više odgovarala uočavanju i isticanju osnovnih političkih momenata u razvoju socijalističke revolucije.

Nije teško uočiti da se susrećemo s problemom odnosa između općeg i posebnog. Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret između dva rata i socijalistička revolucija imaju općejugoslavenski karakter, ali i svoje specifičnosti u svakoj zemlji posebno. Što je Partija vodila o tome više računa, imala je i bolje uspjehe. Pročitamo li, na primjer, članak Edvarda Kardelja »Poslije dvadeset i pet godina« (Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1929—1935, tom 2, Kultura, Beograd, 1960) članak od 30 stranica, postaje nam plastično jasna situacija u Partiji Slovenije, gledajući tu Partiju u jugoslavenskoj ali i u slovenskoj stvarnosti. »Pregled« nije uspio, a svjestan sam da je to vrlo teško, sačuvati ovakve specifičnosti. Njih je često progutala faktografija. Atmosfera velikog revolucionarnog centra kao što je Zagreb, da navedem samo jedan primjer, sa snažnom marksističkom inteligencijom, izgubila se u »Pregledu« i u obradi perioda između dva rata i u socijalističkoj revoluciji.

Ove probleme iznosimo u cilju izmjene iskustava i u želji da ova diskusija pridonese što svestranijem i dubljem izučavanju historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje.

Zadržat ću se na nekim, mislim, otvorenim pitanjima koja se javljaju u prikazivanju narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, posebno u 1941. godini.

»U »Pregledu« se ističe da su, kao rezultat poziva CK KPJ narodima Jugoslavije na oružanu borbu »u julu počele oružane borbe u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. S obzirom, pre svega, na različite objektivne uslove u pojedinim zemljama pa i oblastima oružana borba u leto i jesen 1941. razvijala se u specifičnim oblicima i sa različitim intenzitetom«.

Svi se, naravno, slažemo u tome da se oružana borba razvijala, ali ne samo u ljeto i jesen 1941. godine nego u toku čitavog rata, u specifičnim oblicima i s različitim intenzitetom.

No »Pregled« se ne drži konsekventno ove načelne napomene. S jedne strane govori se o masovnim ustancima u pojedinim našim krajevima, a s druge strane pokušavaju se iznijeti razlozi zbog čega masovnih ustanaka nije

bilo u drugim krajevima. I zaključak što se tiče Hrvatske glasi: radilo se o »otrežnjavanju« hrvatskih masa i o njihovom »uvlačenju« u narodnooslobodilačku borbu.

Ovaj problem, koji se dugo provlači u našoj historiografiji, zaslužuje posebnu pažnju i načelnu diskusiju.

Neosporno je da je ustanak u Srbiji 1941. godine imao masovniji karakter nego u Hrvatskoj ili Sloveniji. »Iako se najsvjesniji dio hrvatskog naroda odmah odazvao pozivu Komunističke partije i u svim krajevima otpočeo narodnooslobodilačku borbu, ipak se oružani ustanak u čisto hrvatskim krajevima razvijao nešto sporije, dok je u onim krajevima, u kojima je pretežno bio naseljen progonjeni srpski živalj, odmah u početku poprimio masovne razmjere. No, isto tako treba konstatovati, da se ustanak u Hrvatskoj, kako u cjelini, tako i u pojedinim krajevima, razvijao postepeno, obuhvaćajući sve šire slojeve naroda, bez nekih većih kriza i oseka, zahvaljujući organizacionoj čvrstini i pravilnom političkom radu partijskih organizacija«. (Franjo Tuđman: Stvaranje socijalističke Jugoslavije, str. 60.)

Po mojem mišljenju osnovna je greška u tretiranju ustanka 1941. godine u tome što se polazi od stava da je masovni ustanak bio moguć svuda, da nije bilo utjecaja ovih ili onih faktora, odnosno uzroka za različito držanje naroda i djelovanje Partije. Nedovoljno se uzimaju u obzir razne mogućnosti za razvijanje oružane borbe protiv okupatora. Da li možemo smatrati da je samo oblikom masovnog narodnog ustanka — čak i onda kada su u njemu prevladavali elementi stihijnosti — bio najbolje ispunjen program koji je Partija postavila u razvijanju socijalističke revolucije u 1941. godini? Ne znači li to pretvarati u dogmu jednu permanentnu akcionu parolu u borbi protiv okupatora?

Ustanak naroda Jugoslavije, ako pod tim podrazumijevamo početak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, imao je u cjelini gledano bogatstvo formi, koje su se u vrtlogu ratnih zbivanja dopunjavale i izmjenjivale. Praksa narodnooslobodilačkog rata pokazuje nam da masovnost, naročito u prvim danima, može ponegdje imati relativnu vrijednost.

Razmatrajući problem ustanka u Hrvatskoj, »Pregled« inzistira na dva momenta:

1. Početne iluzije u NDH jednog dijela hrvatskog naroda koji se postepeno otrežnjava;

2. Primarna uloga HSS-a kao i dra Mačeka koji je hrvatskom narodu uputio poziv da bude lojalan prema ustaškoj tvorevini, odbivši suradnju sa NOB-om koju je organizirala Komunistička partija.

Okupaciju Jugoslavije i njeno komadanje dočekala je Komunistička partija u Hrvatskoj prekaljena dugogodišnjom revolucionarnom borbom koja je dala veoma plodne rezultate, naročito u periodu od 1937. godine kada je na čelo KPJ stao drug Tito. Partija u Hrvatskoj, okrenuta prema osnovnim problemima naroda, izlazeći iz sektaške začahurenosti imala je velik utjecaj ne samo u radničkoj klasi gdje postaje dominantna snaga nego i u čitavom narodu, uključujući i selo.

Jedna od karakteristika revolucionarnog djelovanja Partije u tom periodu je prodor na selo i stvaranje uporišta u mnogim krajevima preko simpatizerskih grupa, odbora Crvene pomoći, SKOJ-a ili partijskih organizacija.

Razvoj tog utjecaja bio je omogućen i činjenicom da je nakon sporazuma Cvetković-Maček gospodsko vodstvo HSS-a počelo da gubi ugled u svojoj vlastitoj stranci. Nastavlja se već ranije započeta diferencijacija unutar HSS-a. Široki slojevi naroda očekivali su od Banovine Hrvatske ne samo nacionalne slobode nego i bitne socijalne promjene i demokratske slobode. Zbog toga su viši funkcioneri HSS-a dolazeći iz Zagreba u lokalne organizacije da objasne politiku vodstva HSS-a (»gospona predsednika«), bili dočekani revoltom naroda koji se znao pretvoriti i u fizički obračun. Naravno da Partija gdje god je mogla nije ostajala po strani od ovakvih raspri a bila je često i njihov inicijator. Ponekad, pod dojmom događaja, bez obzira na neposredno djelovanje Partije, izvjestan broj nižih HSS-ovih funkcionera čiji je utjecaj često bio vrlo značajan u kraju gdje su djelovali, odvaja se svojim stavom i radom od politike buržoaskog vodstva HSS. Vitalnost i snaga Komunističke partije Hrvatske u onom periodu na stvaranju demokratskog revolucionarnog pokreta može se pratiti i iz sačuvanih policijskih izvještaja koji često u alarmantnoj formi iz svih krajeva Hrvatske govore o pojavi partijskih štampanih materijala i o drugoj djelatnosti. Čovjek se i čudi kojim su sve kanalima materijali štampani u najstrožoj konspiraciji stizali u udaljena sela.

Mislim da »Pregled« ovaj značajan period u razvitku Partije daje odviše pojednostavljeno, i da zbog toga čitalac ne može shvatiti skok koji je Partiju izbacio u prvi plan zbivanja, ne samo po parolama koje je isticala, nego i po organizacionim sposobnostima i utjecaju u narodu. To, naravno, ne znači da je već tada imala utjecaj na većinu hrvatskog naroda. Ona je izvojevala utjecaj u širokim redovima radničke klase, ona čvrsto »sjedi« u svim glavnim industrijskim centrima u Hrvatskoj, sa ne malim djelovanjem na selu.

Velika je zasluga Partije što je u godinama uoči rata dosljedno vodila borbu za socijalna i nacionalna prava naroda, što je bez obzira na pakt Hitler-Staljin, uporno i dosljedno provodila antifašističku propagandu, raskrinkavajući njemački i talijanski imperijalizam i razvijala ljubav prema prvoj zemlji socijalizma — Sovjetskom Savezu. Bio je to u ono vrijeme veliki kapital od presudnog značaja za razvoj NOB-a nakon okupacije.

Takva je bila situacija u času kada fašistički okupatori razbijajući Jugoslaviju uvode i u Hrvatskoj okupacioni režim kome su dali naziv Nezavisna Država Hrvatska. Kao i čitava Jugoslavija i Hrvatska je bila okupirana bez obzira što su okupatori igrajući na suprotnosti u staroj Jugoslaviji i planirajući svoj »novi evropski poredak« formirali tzv. NDH. U svim našim zemljama uveden je isti režim najcrnjeg fašizma iako su organizacione forme okupacionog sistema bile različite, a »Pregled« u tom pogledu čini neprihvatljive distinkcije.

U »Pregledu« se kaže (str. 291): »Jugoslavija je rasparčana između fašističkih agresora. Makedonija je podeljena između bugarskih i talijanskih osvajača. Srbiju i Banat Nemci su zadržali za sebe, a pogranični deo Srbije dobila je Bugarska; Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje okupirala je Mađarska. *Bosna i Hercegovina ušli su u sastav NDH*. (podvukao V. S.). Kosovo i Metohija, Crna Gora, Dalmacija, Hrv. Primorje i južni deo Slovenije pripali su Italiji, a severne oblasti Slovenije prisvojili su Nemci . . .«

I dalje (str. 296): »Nemačka je Srbiji nametnula okupatorski režim preuzevši u najvećoj mjeri stari državni aparat. U Beogradu je 29. aprila obrazovana tzv. komesarska vlada Milana Aćimovića, koja je bila podređena nemačkom upravnom štabu u Srbiji«.

Zar Hrvatska također nije bila rasparčana između njemačkog, talijanskog i mađarskog okupatora? Zar je okupator u suštini nametnuo Hrvatskoj drugi režim nego drugim zemljama Jugoslavije izrežirajući proglašenje NDH? Druga je stvar što je okupator, igrajući na karte nacionalnih suprotnosti stare Jugoslavije, namijenio Paveliću po formi drugu ulogu nego svojim eksponentima u drugim zemljama Jugoslavije. No, iako su te uloge po formi različite one se svuda svode na jednako: uključiti okupirane dijelove Jugoslavije materijalnim i ljudskim rezervama u ratni potencijal okupatora.

Ne umanjujem pri tome utjecaj koji su različite forme okupacije mogle imati na određene kategorije stanovništva. Postojala je sigurno velika opasnost da jedan dio hrvatskog naroda barem privremeno gleda u NDH ostvarenje svojih nacionalnih težnji o oslobođenju ispod velikosrpske dominacije. Možemo smatrati da je to bilo prvo veliko odmjeravanje snaga. Velika je zasluga Komunističke partije da do tih iluzija nije došlo u širim razmjerima, a da su — gdje ih je bilo — u kratkom roku splasnule.

Fašistički teror koji je započeo poslije okupacije ima u Hrvatskoj dvije varijante: zatvaranje, mučenje i fizičko uništenje hrvatskih komunista i drugih antifašista koji su padali u ruke ustaške policije i Gestapoa, odnosno bili isporučeni ustašama, jer ih je ranije dala uhapsiti vlast Banovine Hrvatske. To je izrazito klasna, antikomunistička borba, koja je bila uperena protiv širokog kruga hrvatskog naroda.

Druga vrsta terora je masovno ubijanje i masakriranje srpskog stanovništva u Hrvatskoj, kao i masovni progoni Židova.

Okupator i malobrojne ustaše koji su na njegovim bajonetama preuzeli vlast susreli su se tako i u Hrvatskoj s nepremostivim poteškoćama. Oni su očekivali da će parolama o »ostvarenju vjekovnoga sna« pridobiti široke slojeve naroda, a naišli su na prezrenje naroda, koji zna da od njemačkog i talijanskog fašizma ne može da bude ništa dobro. Forsirano razvijanje bratoubilačkog klanja istovremeno je i znak slabosti ustaškog režima, koji se nada, splitak kakav je bio, da će na toj platformi, na platformi mržnje i klanja, raspaliti nacionalističke strasti i kanalizirati nezadovoljstvo naroda na kolotečinu starih razmirica i računa. Pri tome ni okupator ni ustaše nisu mogli predvidjeti kakvu će ogromnu ulogu odigrati u tim događajima Komunistička partija, nisu mogli predvidjeti do kojeg je stupnja mržnja prema fašizmu prožela narod u Hrvatskoj.

Proglas koji je Maček uputio hrvatskom narodu, intoniran kao »realan« izlaz iz situacije nije imao, bez obzira na lične želje Mačeka, onu specifičnu težinu kakva mu se često pripisuje pa i u »Pregledu«. On nije imao tako bitan utjecaj na tok događaja zbog toga što je Maček kao reakcionarni građanski političar ušao u okupaciju sa znatno oslabljenim uplivom u svojoj vlastitoj stranci, a pogotovu u hrvatskom narodu, a uostalom njegova stranka nakon okupacije stvarno prestaje da postoji. No, zato je imao snažan odjek poziv Partije na ustanak. Zagreb, Split, Sisak, Karlovac, Sl. Brod, Varaždin kao i neki drugi gradovi postaju bastioni antifašističke i revolucionarne borbe. Ogromna je i do sada slabo obrađena uloga gradova u Hrvatskoj u razvijanju NOB-a i socijalističke revolucije. Tu se kuje prvo oružje protiv neprijatelja, ovdje izviru kadrovi i materijal.

Socijalistička revolucija u Hrvatskoj ima 1941. godine svoja dva toka koji se slijevaju u općenarodni partizanski rat protiv okupatora.

Oružane akcije protiv okupatora i ustaša koje su započele u gradovima prenose se preko manjih pokretnih jedinica na razne pogodne terene, s time da aktivisti NOP-a u gradovima i dalje vode svestranu borbu protiv okupatora i ustaša. Pri tome se Partija ne oslanja, kako se to kaže u »Pregledu«, samo na »svoj aktiv i klasno svjesne radnike«. Ona se već tada oslanja na široki krug građana pa i seljaka. Omladina postaje jedan od izvora borbe protiv okupatora. Naravno da širina ovog rada nije ovisila samo o dobroj volji i raspoloženju građana. Bilo je tu niz kadrovskih, organizacionih i drugih tehničkih problema, zatim provala. Autori »Pregleda« gube iz vida da nije »narod« samo faktor nego da se tu radi o mogućnostima Partije da ostvari revolucionarnu inicijativu u pojedinom kraju. Taj rad se odvija pred očima neprijatelja i neophodan princip konspiracije usporavao ga je a i sužavao. Komunistička partija Hrvatske pristupa vrlo pažljivo formiranju manjih partizanskih jedinica šaljući, *svjesno* u njih uglavnom svoje najbolje prekaljene kadrove. Godine 1941. to su bile kadrovske jedinice, a komunistima Siska pripala je čast da izlaskom iz grada 22. lipnja formiraju prvi partizanski odred. Nije se tada uopće ni postavljalo pitanje da bi odredi preko noći prerasli u neke velike jedinice ili u »ustanak«. No ti odredi nisu bili izolirane grupe, jer se tako ne bi mogle održati.

Partija je u Hrvatskoj razvila na terenu široku političku aktivnost stvarajući organizacije narodnooslobodilačke fronte i prve organe narodne vlasti. Nije to ona činila *zato* (kako se u »Pregledu« tvrdi, str. 327) što je Maček odbijao suradnju. Mislim da autor odviše inzistira na problemu ove suradnje kao da je ona uopće bila moguća. Naravno, kao što ističe drug Bakarić, »svakome se morala dati takva mogućnost, samo bi bila čista i opasna iluzija da smo njihov odaziv očekivali i na njega se oslonili«. Partija je razvijala na terenu široku političku aktivnost ne zbog toga što je Maček odbijao suradnju, nego zato što je to, bez obzira na Mačeka; ali naravno protiv Mačeka, bio osnovni preduvjet za razvijanje oružane borbe a sastavni dio socijalističke revolucije. Sa sličnim problemima prevladavanja utjecaja raznih građanskih političara, susrela se Partija i u drugim zemljama Jugoslavije, a da se ne govori koliko je poteškoća bilo u suzbijanju utjecaja i pozicija koje je imao Draža Mihailović, a tim se pitanjima u »Pregledu« ne posvećuje dovoljno pažnje.

Seljačke mase u Hrvatskoj, u krajevima gdje nisu bile podvrgnute neposrednoj opasnosti fizičkog istrebljivanja, pristupale su partizanskim jedinicama na liniji svijesti, da borba koja se vodi protiv okupatora otvara perspektivu sretnije sutrašnjice. Nacionalni a naročito socijalni motivi bili su glavna pokretačka snaga.

Ako nekoga zovemo u rat, i to ne bilo protiv koga, nego protiv ogromne njemačke ratne mašine, ako tražimo od njega da žrtvuje svoj život, da dovede u pitanje egzistenciju svoje obitelji, a prije toga mu ne prijeti neposredna opasnost fizičkog uništenja, barem on to ne vidi, pa ako još do njega dopiru glasovi s raznih strana »da treba čekati, da još nije vrijeme«, da mu neprijateljska propaganda servira da su partizani ustvari četnici, ne postoji drugi način da takav čovjek pođe u rat protiv okupatora, nego da ga politički u to uvjerimo. Veliku ulogu u okupljanju seljaka u NOP igrao je i etički moment, saznanje da je okupatorska i ustaška vlast zločinačka.

Ne bi naravno valjalo zapostaviti i drugi oblik »stimulansa«, a to je neprekidno *prisustvo* okupatora i ustaša iz kojeg proizlazi pritisak: za odla-

zak u domobrane, za predaju životnih namirnica, za odlazak na rad u Njemačku i sl. Odlazak hrvatskih seljaka u domobranstvo ne može se tumačiti samo i prije svega utjecajem dr Mačeka. Radi se o mobilizaciji i regrutaciji državnog mehanizma NDH pod okriljem okupatora. Ponekad je to bilo i zato što Partija nije odmah mogla zbog organizacionih i kadrovskih okolnosti da stvori uvjete za drugu alternativu. Domobranstvo je vrlo kompleksno pitanje i zahtijeva detaljnije izučavanje. Stanje domobranstva pokazuje da ustaše nisu bili u stanju da čak ni u redovima vojske uvedu minimalnu poslušnost.

U krajevima koji su bili nastanjeni pretežno srpskim življem i gdje su ustaše otpočeli masovne progone i klanja situacija je naravno bila drukčija. Partija ulaže ogromne napore da spriječi bratoubilačku borbu, a masovni ustanak naroda koji dobiva široki razmah u Lici, Kninskoj krajini, Kordunu i Baniji razvija se djelovanjem Partije ne u bunt nego u revolucionarni narodni pokret koji se (izuzevši Kninske krajine), usprkos pokušajima četničkih elemenata i svim ofenzivama na oslobođeni teritorij nesmanjenom žestinom razgorijevao.

Naravno da je masovni ustanak srpskog i crnogorskog naroda stimulativno djelovao i na druge zemlje Jugoslavije, kao što su i vijesti iz drugih krajeva Hrvatske o borbama protiv okupatora i ustaša djelovale ohrabrujuće i na narod u ustaničkim krajevima. One su kazivale da se i hrvatski narod bori rame uz rame sa srpskim narodom, a to je u onoj situaciji imalo ogromno političko značenje. Veliko je također ispreplitanje utjecaja koji prerasta u međusobnu praktičnu suradnju između hrvatskih i slovenskih partizana.

Ne mislimo tvrditi da se Komunistička partija Hrvatske nije srela nakon okupacije s velikim brojem poteškoća. Protiv NOP-a je stajao znatan dio buržoazije i kler. Daleko sam od toga da mislim da je to bio slab protivnik, bez utjecaja. Bilo je i ustaškog i mačekovskog utjecaja, straha i izdaje. Bilo je svih popratnih pojava okupacije. A gdje toga nije bilo? Zadatak je historije da ove probleme tretira u okviru pozitivnog toka socijalističke revolucije koja se u Hrvatskoj snažno razvija od prvih dana okupacije.

Svladavajući poteškoće Partija je liječila rane koje su joj okupator i ustaše nanijeli u prvim naletima. Samo prilikom neuspjelog bijega iz koncentracionog logora Kerestinec (14. VII) izginulo je više od 80 istaknutih komunista. Ljeti 1941. godine ustaše su strijeljali u Zagrebu i drugim mjestima, pobili u logorima na stotine komunista i antifašista, među kojima su bili i članovi CK i istaknuti javni radnici: Božidar Adžija, Mirko Bukovac, August Cesarec, Otokar Keršovani, Marijan Krajačić i Ognjen Prica. U organiziranju oslobodilačke i revolucionarne borbe pali su: u Lici Marko Orešković, član CK KPH i CK KPJ i politički komesar GŠ Hrvatske; u Dalmaciji Pavle Pap, član CK KPJ i Rade Končar, sekretar CK KPH i član Politbiroa CK KPJ; na Kordunu i Baniji Josip Kraš, sekretar OK Karlovac, član CK KPH i CK KPJ, pri odlasku na oslobođeni teritorij Anka Butorac, član CK KPH, a kasnije u Zagrebu i Riko Žnidaršić i Ivo Marinković, članovi CK KPH. U nekim krajevima uništena su čitava partijska rukovodstva (Osijek, Varaždin).

Ogromnoj propagandnoj mašini okupatora i ustaša, koja je crpla i realnu podlogu iz privremenih ali značajnih uspjeha njemačke soldateske, trebalo je suprotstaviti istinu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Revolucionarni rad započet u gradovima trebalo je prenijeti na terene u sve krajeve Hrvatske, spriječiti bratoubilačko klanje i stati na čelo ustanka u krajevima pokolja, suzbijajući pri tom ne baš mali četnički utjecaj.

Usporedo s vojnim aspektom revolucije, stvarana su politička tijela i organi vlasti. Borba na terenu vodila se oko utjecaja na široke slojeve seljaštva. Trebalo je prevladati ne samo ustašku propagandu i mačekovštinu, nego i razumljiv ljudski oportunizam, zaostalost, nepovjerenje u komunizam. Utjecaj Mačeka, odnosno mačekovštine javlja se kao veći ili manji element u sklopu čitavog niza faktora koje jedna socijalistička revolucija mora prevladati da bi u svojim redovima okupila široke slojeve seljaštva. U tom je pogledu KPH, usprkos svemu (NDH i Mačekovom protivljenju NOP-u) postizala u razvitku NOB-a u Hrvatskoj takve postepene uspjehe da je NOP u Hrvatskoj po svojim trajnim političkim i vojnim rezultatima postao jednim od glavnih oslonaca za stvaranje nove federativne Jugoslavije i pobjedu socijalističke revolucije i u periodima kad je NOB u pojedinim zemljama ili krajevima proživljavao duboku oseku pa i krizu. Prema tome problem privlačenja širokih narodnih masa u NOB bio je stalno aktuelan ne samo u Hrvatskoj već i u svim ostalim zemljama Jugoslavije, što više poslije 1941. negdje se odvijao čak i pod znatno složenijim i dramatskijim okolnostima sve do konačnog oslobođenja.

DUSAN BILANDŽIĆ

vanjski suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb

Socijalistički društveno-ekonomski odnosi u »Pregledu istorije SKJ« (1945—1958)

I. NEKE METODOLOŠKE NAPOMENE

ČITAOCU »Pregleda istorije SKJ«[1] prethodno se nameće jedno značajno metodološko pitanje, naime, da li sam predmet historijskog istraživanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa — ne traži i posebnu naučnu metodu. Na ovu tezu se odmah može prigovoriti suprotnom tezom, da, naime, ne može biti posebne metode za posebne faze historijskog razvitka. Da ne bismo zamarali ovaj skup o razlozima »pro« i »contra« posebne metode, osjećam potrebu da se u povodu ovog problema kaže nekoliko riječi.

Prvo metodološko pitanje se odnosi na korištenje dokumenata o odlukama organa Partije i države. Nije sporno da se bez tih dokumenata ne može pisati historija, već je pitanje, na koji način se ovi dokumenti mogu koristiti i da li su oni dovoljni za historičara. Tako na primjer: oni se mogu, manje-više, prepričavati u jednom kronološkom nizu. U tom slučaju, imamo pregled razvitka događaja u onom svjetlu u kom su ga dokumenti dali. Očito da nam ovakva ili slična metoda ne može pružiti dovoljno potpunu i vjernu sliku minulih društvenih procesa, naročito ako se koriste samo ovi dokumenti.

U takvom prikazu nedostaje nam pregled i analiza relevantnih uvjeta i faktora koji su determinirali donošenje ovih ili onih stavova i odluka, a pogotovu kako su one izdržale kritiku u praksi, koliko su bile adekvatne situaciji, u kojoj su donošene i cilju koji se želio postići. U sklopu ovog problema postavlja se i pitanje u kom dijelu teksta treba dati ocjenu nekih važnijih odluka, događaja i procesa u našoj socijalističkoj izgradnji. Evo, ilustracije radi, nekih primjera.

Naša teorijska misao je negdje do polovine 1949. godine manje-više polazila od toga da je i nužno i moguće da se »ovlada« zakonom vrijednosti, da ga se »usmjeri« raznim etatističkim privrednim mjerama, a prije svega detaljnim centralističkim planiranjem, a već 1950. godine je u principijelnim raspravama »priznala« da zakon vrijednosti važi i za socijalističko društvo, da su objektivne ekonomske zakonitosti imanentne proizvodnom odnosu i da je to jedno od centralnih pitanja naših društveno-ekonomskih odnosa. Ili, potkraj 1948. i početkom 1949. smatralo se da su u Jugoslaviji uglavnom sazreli materijalni, društveno-ekonomski i politički uvjeti za ubrzaniji socijalistički preobražaj sela, pa je zato i pokrenuta akcija za stvaranje SRZ-a, a

[1] U daljnjem tekstu pod »historijom SKJ« se misli samo na period socijalističke izgradnje, ukoliko se to ne kaže drukčije.

početkom 1953. one su u velikoj većini rasformirane. Ili, do polovine 1949. nije se u našoj teoriji raspravljalo o marksističkim tezama »odumiranja« države, a zatim je to postalo glavno pitanje naše teorije i prakse socijalističke izgradnje — sve do danas. Slične promjene u koncepciji mogli bismo naći u gotovo svim oblastima društvenog života.

Ako bismo, objašnjavajući ove promjene, rekli da je društveni razvitak mogao ići pravolinijski, bez krivudanja, da su se unaprijed mogle sagledati sve konsekvence ove ili one koncepcije, pali bismo na idealističke pozicije. Naprotiv, potpuno je jasno da je bila potrebna praksa u dužem ili kraćem vremenskom periodu da bi se nagomilala iskustva, izvukli zaključci i inicirali novi procesi. Ali, mislimo da historičari trebaju dati ocjenu ove ili one koncepcije onda kada je ona bila kreirana. To praktično znači da bi trebalo ocijeniti koliko su neki stavovi o kolektivizaciji sela u januaru 1949. g. bili realistični, tada kada su bili doneseni, a ne samo onda kada ih je životna praksa već, manje-više, demantirala.

Ako se historija piše pretežno na bazi ocjena iz dokumenata — što je samo po sebi pogrešno, jer su ljudi u trenutku donošenja odluka ograničeni vremenom i situacijom — onda se neminovno javljaju jednostranosti kao npr. ocjena na str. 480. »Pregleda«, gdje se kaže da su iskustva radničkih savjeta u tzv. probnim poduzećima, već u prvih 6 mjeseci 1950. godine, tj. do zakona o radničkom upravljanju »pokazala da je radnička klasa sposobna da učestvuje u upravljanju poduzećima«. Za šest mjeseci se ne može ocijeniti koliko je radnička klasa sposobna za upravljanje, a koliko nije. Upravljanje poduzećima je njena historijska uloga i misija, i to je temelj na kojem je CK SKJ gradio svoju koncepciju o predaji tvornica radnicima, a ne na šestomjesečnom probnom radu 200 odnosno 800 radničkih savjeta.

Drugo pitanje, u vezi s metodologijom pisanja razvitka društveno-ekonomskih odnosa u našoj socijalističkoj izgradnji, odnosi se na tretiranje društvenih proturječnosti, suprotnosti i konflikata. Stječe se dojam da su u »Pregledu« suprotnosti u našem društvu nedovoljno istaknute. Kao što je poznato razvitak se odvija kroz borbu društvenih suprotnosti, koje nastaju i nestaju. Razrješavanje i borba suprotnosti i usklađivanje različitih interesa i čini suštinu društvenih procesa. Tek ako nam historičari jasno predoče kakvi su se problemi ovog društva javljali u toku njegovog razvitka, kakvi su se interesi i suprotnosti ispoljavali, kako su rješavani i usklađivani, bit će nam jasna i stvaralačka uloga subjektivnih socijalističkih snaga, naročito SKJ i njegovog rukovodstva.

Kada je riječ o našem socijalističkom društvu trebalo bi poći od historijsko-materijalističkog stanovišta da nije bilo, nema, niti će biti društvenog uređenja bez unutrašnjih suprotnosti.[2]

U našem socijalističkom društvu postoje prije svega opći i zajednički interesi ostvareni na bazi društvene svojine i novih društvenih odnosa, koji utvrđuju i određuju zajednički cilj, koji se sastoji u učvršćivanju samoupravljanja, raspodjele dohotka prema radu, stalnom povećavanju nacionalnog dohotka itd. Ali pored općih i zajedničkih interesa postoje i djeluju različiti posebni interesi i suprotnosti kao što su: suprotnost između pojedinačnog

[2] U svakom pa i u socijalističkom društvu objektivno postoje društvene suprotnosti. Ali o tome postoje različita gledišta, negdje se o njima otvoreno govori, a negdje se one prikrivaju. U oba slučaja one se moraju razrješavati — negdje pomoću etatistički dirigiranih regulativa, a kod nas pomoću mehanizma društvenog samoupravljanja.

i općeg, užeg i šireg, lokalnog i centralnog interesa, zatim suprotnost između razvijenih i nerazvijenih radnih organizacija i krajeva itd. Osim ovih postoje suprotnosti koje proizlaze iz društvenog položaja pojedinih slojeva radnog naroda, što proizlazi iz prirode društvenih slojeva, koji čine relativno trajnije dijelove društva, koji su među sobom homogeniji upravo zbog užih zajedničkih interesa, dok su prema drugima više heterogeni jer imaju i različite interese. Otkrivanje različitih interesa — njihovih nosilaca, načina ispoljavanja, usklađivanja, razrješavanja i zadovoljavanja — uvjet je bez koga se ne može napisati dobra historija društvenih procesa.

II. DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODNOSI U ADMINISTRATIVNOM PERIODU

1. Poslije ovih nekoliko metodoloških napomena, pokušali bismo dati osvrt na prikaz razvoja društveno-ekonomskih odnosa u »Pregledu«, a zatim neke naše poglede na razvitak tih odnosa.

Pođimo najprije od poznate marksističke teze da su društveno-ekonomski odnosi bazični odnosi svakog društva.

Kako »Pregled« ocjenjuje prijeđeni put u stvaranju novih društveno-ekonomskih odnosa?

Razvitku društveno-ekonomskih odnosa poklonjeno je, čini se, relativno malo prostora iako su to, kao što rekosmo, bazični odnosi društva. Tako, na primjer, u okviru kratke skice stanja jugoslavenske privrede neposredno poslije drugog svjetskog rata, u »Pregledu« se, na oko dvije stranice (str. 428—429), iznose promjene u svojinskim odnosima koje su došle kao rezultat konfiskacije, nacionalizacije i agrarne reforme, zatim se govori da je podruštvljenje privrede bio uvjet demokratizacije vlasti, a administrativno centralističko planiranje uvjet i faktor ubrzanog izvlačenja zemlje iz zaostalosti i iz siromaštva. U dijelu, koji govori o Prvom petogodišnjem planu kaže se, da se Partija u izvršavanju opsežnih zadataka plana »morala orijentisati na neposredno rukovođenje od strane državnih organa, na visok stepen koncentracije političke vlasti u državnom aparatu i na stalnu i snažnu intervenciju političkim sredstvima i sredstvima revolucionarnog pritiska na području ekonomskih odnosa« (str. 447).

»Pregled« ističe da je transformacija društva bila moguća »samo potpunim angažovanjem organizovane i koncentrisane političke sile oličene u novoj, revolucionarnoj državnoj vlasti« (str. 450).

Ukazujući na opasnost od etatizacije društva kaže se:

»Preterano oslanjanje na aparat javne vlasti... moglo je da ugrozi ciljeve socijalističke izgradnje kojima je trebalo da služi« (str. 452).

U nastavku se nabrajaju neke negativne pojave kao što su birokratizam, gušenje inicijative od strane centralizma i slično.

Uvažavajući mnoga opravdanja i razloge — kao što su ograničenost zadataka samog »Pregleda«, zatim prostor i slično — mogli bismo ipak upozoriti da nam autori nisu dali *potpuniji* odgovor na neka veoma važna pitanja prve faze našeg razvitka (1945—1950), kao što su:

— kakva je bila sadržina naše početne koncepcije o izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa;

— koji su to konkretni historijski faktori koji su determinirali našu početnu koncepciju o izgradnji socijalističkih odnosa na bazi državne svojine i administrativnog upravljanja društvenim poslovima;

— kakav je bio položaj neposrednih proizvođača i radnih kolektiva u uvjetima administrativnog upravljanja, zatim seljaštva i drugih društvenih slojeva;

— kakvo je bilo društveno-ekonomsko i političko ponašanje radnika i radnih kolektiva u takvim društveno-ekonomskim odnosima;

— kakve su bile manifestacije društvene svijesti u administrativnom periodu;

— kako su društveni odnosi utjecali na podizanje proizvodnje — na produktivnost, ekonomičnost, rentabilnost, itd.;

— koje su osnovne društvene zakonitosti ispoljene u tom periodu?

Itd. i tome sl.

Potpuniji odgovor na ovakva i slična pitanja ne može se naći u »Pregledu«, koji nam zaista daje samo sažet pregled historijskih činjenica i društvenih kretanja, ali se u njima dovoljno ne vide korijeni, uzroci i posljedice, ne vide se dovoljno jasno izražene dileme i problemi koji su stajali pred Partijom i način kako su oni rješavani, itd.

2. Društveno-ekonomske (produkcione) odnose treba da ocjenjujemo prije svega sa dva gledišta: kako i koliko utječu na materijalnu proizvodnju i na položaj radnog čovjeka. Materijalna proizvodnja je najvažniji problem svakog društva, jer je ona uvjet njegovog postojanja i razvitka. Konkretni društveno-ekonomski odnosi su socijalistički utoliko, ukoliko u odnosu na kapitalizam iz koga je zemlja izašla osiguravaju i ostvaruju brži, revolucionarni porast materijalnih dobara i usluga. Konačna pobjeda socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa je moguća samo na temelju izgradnje efikasnijeg procesa materijalne proizvodnje, od onog kojeg je ostvario kapitalizam. Drugi ugao iz koga treba ocijeniti društveno-ekonomske odnose je pitanje u kakav položaj društveni odnosi stavljaju neposrednog proizvođača. S tim u vezi podsjetimo se da se najopćiji cilj socijalizma sastoji u oslobođenju čovjeka proizvođača, oslobođenju njegove misli i akcije, njegovog dostojanstva i ličnosti, koja je vjekovima, živeći u odnosima podređenosti, bila alijenirana. Proizvodni odnosi, koji isključuju mogućnost upravljanja proizvodnjom, raspodjelom i razmjenom neposredno od strane radnih ljudi, usporavaju ovo oslobođenje.

Na samom početku treba odmah podvući — jer ima i suprotnih mišljenja — da s gledišta socijalističkih društvenih odnosa ne bi smjelo biti proturječnosti između efikasnog privrednog sistema i slobodne ličnosti čovjeka proizvođača — upravljača. To je i razumljivo, jer ograničavanje upravljačkog aktiviteta radnog čovjeka u ime izgradnje efikasnog »socijalističkog modela« privrede — znači u stvari ne samo narušavanje osnovnih principa socijalizma već i otežavanje materijalne proizvodnje, budući da ona zavisi od slobode čovjeka proizvođača. Harmonija između efikasne socijalističke privrede i samoupravnosti radnog čovjeka dvije su strane jednog te istog procesa — procesa izgradnje socijalističkog društva. Iza »teorije« o nužnosti sukoba samoupravnosti i moderne efikasne privrede — kriju se drugi motivi i uzroci kao što su birokratsko-etatistički interesi, opravdanje postojećih društvenih odnosa, neznanje, nemoć ili nesposobnost da se odstrane razne deformacije i slično.

Bilo je potrebno istaći ove općepoznate stavove jer će nam to biti polazna osnova za neka razmatranja o društveno-ekonomskim odnosima kako

u periodu administrativnog upravljanja, tako i u periodu radničkog samoupravljanja u privredi.

3. Mislim da je polazna teza u ocjeni društveno-ekonomskih odnosa u administrativnom periodu ova: socijalistička revolucija je razriješila osnovnu društvenu proturječnost, proturječnosti između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja, ali i administrativno upravljanje društvenim poslovima je otvorilo proces nastajanja novih društvenih proturječnosti i konflikata, razumije se, sasvim drukčijeg karaktera i intenziteta. Dozvolite da se o tome nešto više kaže.

Budući da su u staroj Jugoslaviji vladali kapitalistički društveno-ekonomski odnosi, društvo je bilo izloženo teškim socijalnim konfliktima, čiji se korijen nalazio u procesu proizvodnje i raspodjele. Doduše, oštar intenzitet, veliki opseg i širina tog konflikta, nisu rezultirali samo iz kapitalističkog načina proizvodnje. Treba da se podsjetimo da je tri četvrtine jugoslavenskog stanovništva živjelo na vrlo zaostalom selu, da je proizvodnja bila veoma nerazvijena, radnička klasa malobrojna, tako da društveni konflikti nisu bili tako oštri samo zbog jake radničke klase, već su narastali do »tačke ključanja« uslijed djelovanja i niza drugih faktora kao što su neriješeno nacionalno pitanje, opća bijeda i siromaštvo društva, bezperspektivnost širokih masa, koje su postepeno dolazile do saznanja da uz postojeće društveno-ekonomske i političke odnose neće riješiti svoje osnovne socijalne probleme ni steći nacionalnu ravnopravnost. Okupacija zemlje je sve ove i slične probleme zaoštrila sve do tačke revolucionarne »eksplozije« i revolucionarnog razrješenja.

Pretvaranje privatne kapitalističke svojine u državnu svojinu — što je kod nas izvršeno u periodu 1945—1948 (konfiskacija, prva nacionalizacija 1946. i druga nacionalizacija 1948) — označava istodobno i proces razrješavanja i savladavanja osnovnih društvenih proturječnosti, koje su otežavale i na kraju onemogućile daljnji razvoj društva u okvirima starih kapitalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

4. Uvjeti pod kojima je Jugoslavija stupila na put izgradnje socijalizma bili su veoma složeni i veoma teški. Često se ističe da su oni bili mnogo lakši od ruskih uvjeta, jer je jugoslavensko društvo u cjelini, po svim osnovnim materijalnim i društvenim pokazateljima, bilo 1945. godine razvijenije od ruskog društva 1917. godine — što su sve uglavnom tačne činjenice. Međutim u apsolutnom smislu i rusko i jugoslavensko društvo je bilo vrlo nerazvijeno. Neposredno poslije pobjede socijalističke revolucije oko tri četvrtine jugoslavenskog stanovništva radilo je na veoma primitivnim sredstvima za proizvodnju. Gotovo cjelokupno seljaštvo i ogroman dio zanatlija proizvodili su na primitivnim sredstvima rada koja su bila, po nivou razvitka, gotovo potpuno nepodesna za bilo koji oblik podruštvljavanja. Prema tome daleko najveći dio jugoslavenskog stanovništva nije bio u proizvodnji podobnoj za socijalizaciju. Za njih se nije mogao odmah naći oblik proizvodnje koji bi bitno izmijenio njihov materijalni položaj i zato je odnos prema milijunima sitnih vlasnika i njihovo uključivanje u društveni proces proizvodnje — bio, i još uvijek je, jedan od najvažnijih problema našeg razvitka.

Pored toga, ratna razaranja su još više unazadila tako siromašnu materijalnu osnovu i otežala uvjete izgradnje. Konstelacija međunarodnih odnosa bremenita svim mogućim sukobima — ekonomskim, političkim, vojnim — bila je daljnji element složene situacije. Otpor razvlaštene buržoazije, koja je računala da i primjenom sile vrati svoj vladajući klasni položaj, bio je jedan od najutjecajnijih faktora u metodama izgradnje društva.

Ovi i slični elementi društveno-ekonomske i političke situacije pokazuju kako je bilo veoma teško kreirati putove, oblike i metode socijalističke izgradnje. Ali spomenute i slične poteškoće, koje su se ispoljile na samom početku naše socijalističke izgradnje, bile su znatno ublažene nekim veoma pozitivnim faktorima. Među ovima najznačajnije mjesto zauzima tzv. subjektivni faktor. Naime, u Jugoslaviji je u toku socijalističke revolucije bilo postignuto izuzetno čvrsto moralno-političko jedinstvo naroda. Organizacioni izraz ovakvog moralno-političkog jedinstva bile su masovne društveno-političke organizacije i organi narodne vlasti, s revolucionarnim stilom i metodom upravljanja i rukovođenja. Naime, u toku socijalističke revolucije i u prvim godinama poslije oslobođenja, stil i metoda rada svih rukovodećih foruma masovnih političkih organizacija i organa vlasti umnogome je bio nalik na samoupravljanje naroda — i stvarno je to bio. Sam narod je, u bukvalnom smislu te riječi, na masovnim sastancima po selima i gradovima, na konferencijama radnih kolektiva, na zborovima seljaka, omladine, žena, odlučivao o brojnim društvenim problemima, kao što su visina ratne dobiti, poreska zaduženja, radne obaveze u obnovi zemlje, u obnavljanju sjetvenih radova itd. Narodni odbori organizirani do najmanjeg zaseoka, okupljali su stotine hiljada ljudi u vršenju vlasti. Organi vlasti su se u odnosu prema narodu više koristili metodom dogovaranja i uvjeravanja, nego tehnikom i sredstvima prinude. Moralno-političko jedinstvo naroda i veoma razgranata mreža organa narodne vlasti i masovnih društveno-političkih organizacija bili su najvažniji faktor za izgradnju socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Na bazi revolucionarnih društvenih procesa bilo je postignuto jedinstvo interesa osnovne mase radnog naroda i vodećih subjektivnih snaga. Između osnovne mase radnika i seljaka i rukovodećih snaga društva, nije bilo gotovo nikakvih većih materijalnih razlika. Vodeći kadrovi ne samo da se nisu po svom materijalnom i društvenom položaju izdvajali iznad masa, već su, naprotiv, podnosili mnogo veće žrtve, napore i samoodricanja u radu na izgradnji zemlje. Ne ulazeći u pitanje koliko mogu trajati takvi odnosi i takvo raspoloženje — treba konstatirati da je *ondašnja politička situacija omogućavala provođenje ovih ili onih koncepcija i mjera, jer su narodne mase i kadrovi bili spremni da provode gotovo svaku koncepciju centralnih organa Partije i mlade socijalističke države.*

Takvo je, ukratno i jednostavno rečeno, bilo stanje neposredno poslije oslobođenja zemlje.

5. Sada nekoliko riječi o tome kakvu je koncepciju na bazi takve ekonomsko-političke situacije KPJ kreirala o izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Teorijski pogledi i stavovi o putovima izgradnje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u periodu neposredno poslije oslobođenja bili su oskudni. Nije bilo gotovo nikakvih teorijskih rasprava o mogućim alternativnim putovima i metodama socijalističke izgradnje.

Snažan idejno-politički utjecaj na koncepciju izgradnje društveno-ekonomskih odnosa vršila je sovjetska teorija i praksa socijalističke izgradnje.

Međutim, kada je riječ o ovom utjecaju valja uočiti da se ne radi toliko o neposrednom kopiranju tuđe prakse — čega je bilo u različitim sferama našeg društvenog života — niti o utjecaju kada je riječ o neophodnosti nacionalizacije kapitalističkih sredstava za proizvodnju i uspostavljanje državne svojine, jer ovaj čin predstavlja glavni element programa *svake* marksističko-lenjinističke partije, bez obzira na ove ili one utjecaje. Naime, kao i svaka druga marksističko-lenjinistička partija, KPJ je polazila od toga da je eksproprijacija kapitalističke klase prvi i početni akt diktature proletarijata, kojim se otvara proces uništenja eksploatacije čovjeka po čovjeku. Nacionalizacija kapitalističkih sredstava za proizvodnju i stvaranje državne svojine je, dakle, bio glavni programski zadatak KPJ, koja ga je počela ostvarivati čim se za to ukazala realna mogućnost, tj. čim je faktički srušena stara, a uspostavljena nova državna vlast i njena kontrola nad zemljom. Zato bi bilo pravilnije reći da se spomenuti utjecaj ispoljio prije svega kao snažna idejna prepreka raspravljanju o eventualnim novim i drukčijim putovima, metodama i mogućnostima socijalističke izgradnje. Naime, u historijskim uvjetima koji su se stekli 1945—1948. nije bila moguća neka značajnija rasprava o tome, jer bi ona morala da pođe od iskustva SSSR-a kao prve zemlje koja je počela socijalističku izgradnju, pri čemu bi neminovno došlo do analize kako pozitivnih tako i negativnih, kako uspjelih tako i neuspjelih pothvata u sovjetskom razvitku, a to bi, s obzirom na konkretne historijske okolnosti, dovelo do međupartijskog i međudržavnog konflikta. Ovo to prije što *za takvu uspješnu diskusiju o alternativnim putovima treba prethodno da se stvore vlastita iskustva masovne revolucionarne prakse.*

Iz objektivnih razloga, dakle, nije bilo pogodne društvene klime za neku širu i principijelnu diskusiju o različitim alternativama i putovima socijalističke izgradnje. Zato državna svojina i centralističko administrativno upravljanje nisu dolazili u pitanje ni kao princip ni kao konkretna »metoda« izgradnje društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema, i to ne samo kao polazna osnova i privremeno stanje, kao »prvi i posljednji samostalni čin države« već i kao relativno trajniji oblik društva.[3]

U prvim godinama izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, u nedostatku bilo kakvog vlastitog iskustva, nužno se polazilo od sovjetskog društveno-ekonomskog sistema kao »modela«.[4]

Državna svojina na sredstvima za proizvodnju, državno centralističko planiranje proizvodnje i raspodjele kao osnovni zakon socijalističkog razvitka, postepeno ograničavanje i potpuna ali što skorija likvidacija gotovo svakog oblika privatnog vlasništva — to je bila polazna osnova u izgradnji društveno-ekonomskog sistema. Idejno-teorijsko stanje u međunarodom radničkom pokretu tog vremena spriječilo je da se iz marksističkog teorijskog arsenala izvuče na diskusiju teza o »eksproprijaciji eksproprijatora

[3] Staljinizam kao »idejni pravac« u radničkom pokretu akceptirao je gotovo totalnu metafizičku statičnost kao metodu. Dijalektički pogled na društveni proces je bio sistematski napušten. To se u oblasti teorije odrazilo na taj način da su konkretni oblici i organizacija društva u Sovjetskom Savezu proglašeni kao trajni i konačni.

[4] Međutim, izgradnja našeg socijalističkog društva je, isto tako i oružana socijalistička revolucija 1941—1945, zahvaljujući prije svega drugu Titu i Centralnom komitetu, produžila da pokazuje i ostvaruje svoje specifične putove (na primjer u rješavanju seljačkog i nekih drugih pitanja).

kao prvom i posljednjem činu države«[5]. Ideje o radničkom upravljanju privredom nisu, dakle, u tom periodu mogle da se pojave. Takvom stanju stvari pridonijele su i druge mnogobrojne historijske okolnosti tog vremena.

Na formiranje spomenute idejno-teorijske koncepcije o izgradnji socijalističkih i društveno-ekonomskih odnosa utjecala je i opća privredna struktura zemlje. Smatralo se da je državna svojina i centralizam u upravljanju društvenim poslovima jedino efikasan put i metoda da se u prvim poslijeratnim godinama izbjegne privredni slom koji bi mogao nastupiti zbog ogromnih ratnih razaranja i opće nestašice svih sredstava za život. Isto tako polazilo se od uvjerenja da je bez državne svojine i administrativnog upravljanja nemoguće akumulirati ogromna sredstva — materijalne i ljudske snage — za privrednu izgradnju, što je bio prvi uvjet brzog privrednog razvoja. Svaka nerazvijena zemlja — a Jugoslavija je bila jedna od najnerazvijenijih zemalja Evrope — ima ogromne potrebe za visokim stupnjom akumulacije, bez koje je nemoguć brz početni privredni razvoj. Smatralo se da državna svojina i centralistički sistem upravljanja društvenim poslovima — koji je imanentan tom obliku svojine — pružaju pogodne uvjete za maksimalnu akumulaciju, jer omogućuju da se putem državnih mjera, dakle i primudom, autoritativno odredi stopa akumulacije i fondova i da se prinudnim sredstvima ostvare predviđena sredstva. Takav sistem omogućuje da se angažiraju ogromne materijalne i ljudske snage na rješavajućim ključnim sektorima i objektima privrednog razvoja.[6]

Predstojeći programi burnog ekonomskog razvitka vukli su također na administrativni sistem upravljanja.

Spomenuti i slični faktori unutrašnjeg razvitka, kako objektivni tako i subjektivni, kao i idejno-teorijsko stanje u međunarodnom radničkom pokretu, uvjetovali su jednu, u biti etatističku koncepciju o izgradnji društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema. Na socijalističku državu se gledalo kao na općeg organizatora i kontrolora društvenih procesa, a posebno procesa materijalne proizvodnje i raspodjele. Međutim, do ovako »idealno« zaokružene idejne koncepcije, a još manje do potpunije realizacije etatističko-birokratskog sistema u praksi neće ni doći, jer će društveni i ekonomsko-politički razvitak uzeti jedan drugi pravac, o čemu se govori kasnije.

Ovakva teorijska misao o izgradnji društveno-ekonomskih odnosa dominirala je sve do polovine 1949. godine. Još početkom te godine Boris Kidrič u svom članku »Karakter robno-novčanih odnosa u FNRJ« ističe da se osnovna društvena proturječnost u Jugoslaviji izražava kao proturječnost između države i privatne svojine — premda je ova već bila spala samo na seljačka poljoprivredna gospodarstva i zanatske radnje. »Konačno« rješenje društvene problematike očekivalo se tek na liniji potpunog podruštvljenja i ovog oblika svojine, a do takvog rješenja trebalo je privatni sektor uklopiti i ugraditi u državne privredne planove putem određivanja proizvodnih zadataka od strane države. Što se tiče objektivnih ekonomskih zakonitosti, one se priznaju

[5] »Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijeloga društva — prisvajanje sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji samostalan čin kao države« (Engels, »Anti Dühring«, izd. »Naprijed«, Zagreb, str. 295).

[6] Ovdje je riječ samo o jednom aspektu državne svojine i centralističkog sistema upravljanja. Proces, razumije se, ima i svoju drugu stranu — pojava disproporcija i poremećaja među granama, osiromašenje tržišta, birokratizacija i etatizacija društva itd. — o čemu će naknadno biti riječi.

jer »u prelaznom periodu robno-novčani odnosi i zakon vrednosti postoje već i zbog postojanja privatnog sektora«, što je »isključivi uzrok za antagonističko dvojaki karakter rada«, a u pogledu djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti u državnom sektoru polazi se od toga da »socijalistička revolucija... ukida protivurečnosti između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja«, jer umjesto anarhične veze koja se u kapitalizmu između proizvođača roba ostvaruje posredno na tržištu, u socijalizmu »posrednu društvenu povezanost proizvođača nadomestila je neposredna društvena povezanost koja se temelji na ... planskom upravljanju«, pa zato »plan postaje osnovnim zakonom društvenog razvitka, prirodni zakoni procesa rada postaju sve više osnovnim zakonima planiranja«[7].

Ovakvi idejno-teorijski stavovi vodili su društvenu misao do logičnog zaključka da se pravi socijalistički odnosi mogu postići utoliko ukoliko se bude postiglo idealno državno planiranje. Na taj način — kada se ova misao izvede do kraja — konačni cilj je organiziranje cjelokupne nacionalne ekonomike u jedan divovski monopolni organizam koji u organizaciono-tehničkom smislu sliči imovini jednog jedinog vlasnika koji može i treba da sve planira.

6. Obliku i vrsti svojine nad sredstvima za proizvodnju odgovara i određeni oblik upravljanja društvenim poslovima. U procesu stvaranja državne svojine, stvarao se i sistem upravljanja proizvodnjom, raspodjelom i razmjenom.

Broj centralnih državnih organa za neposredno operativno rukovođenje privredom stalno se umnožavao, naročito početkom 1947. kada je donesen zakon o Prvom petogodišnjem planu. Svako privredno ministarstvo formiralo je u svom sastavu nekoliko glavnih i generalnih direkcija za neposredno administrativno operativno rukovođenje grupom jednorodnih poduzeća.

Uloga i organizacija ovih direkcija u sistemu upravljanja privredom je bila skoro identična ulozi i organizaciji uprave bilo kog industrijskog monopola. Ove direkcije su bile neposredni i vrlo autoritativni rukovodeći organ svih poduzeća kojima su rukovodili. Poduzeća su faktički bila samo nesamostalni pogoni sveopćeg državnog monopola iako su bile pravne osobe.

Po modelu saveznih ministarstava i njihovih direkcija formirani su analogni organi i u republikama, kao AOR-i za rukovođenje poduzećima republičkog značaja i organi pri narodnim odborima za rukovođenje lokalnom privredom.

Iako je u organizaciji rukovođenja privredom postojala i teritorijalna komponenta izražena u vidu savezne, republičke i lokalne privrede, ipak je vertikalna centralistička komponenta zasnovana na principu autoritativne subordinacije državnih organa, dominirala cjelokupnim mehanizmom upravljanja privredom.

Upravljanje državnim privrednim poduzećima regulirano je bilo Osnovnim zakonom o državnim privrednim poduzećima od 2. VIII 1946.[8]

Zakon propisuje da jedino direktor poduzeća ima pravo upravljanja poduzećem. Čl. 40. glasi: »direktor je za upravljanje poduzećem odgovoran samo administrativno-operativnom rukovodiocu preduzeća« (državnom organu savezne odnosno republičke vlade ili organu narodnog odbora zavisno od toga kakvog je značaja određeno poduzeće). Čl. 41. propisuje »svi radnici i službenici odgovorni su za svoj rad u preduzeću direktoru. Direktor je u preduzeću najviši disciplinski starešina radnika i službenika«.

[7] Komunist, Beograd, 1949, br. 1, str. 43, 44, 45, 56.
[8] Službeni list FNRJ, Beograd, 1946, br. 62.

Svako poduzeće je primalo precizan zadatak što treba da proizvede. Zadatak je imao iste karakteristike kao i svaki akt odnosno naredba državne vlasti. Za izvršenje postavljenog zadatka poduzeću su se dodjeljivala određena sredstva — osnovna i obrtna i to prema specifikaciji državnog organa koji rukovodi poduzećem. Pored dobivenih sredstava, poduzeće se nije moglo snabdijevati na tržištu dodatnim sredstvima, jer je vladao sistem distribucije od strane državnih organa tako da su sredstva za proizvodnju i predmeti rada bili izvan slobodnog prometa.

Za svaki proizvod državni planski organ je kalkulirao prosječan utrošak materijala, energije, goriva, živog rada, zatim amortizaciju, platni fond, akumulaciju i ostalo pa se tako dolazilo do određene cijene. Ovakav sistem je nužno morao da raznim knjigovodstvenim kategorijama iskrivi stvarnu vrijednost roba i sve ostale robno-novčane kategorije. Međutim, s gledišta privrede kao cjeline i nije bilo nužno da se npr. cijene približe vrijednosti. Državni organi su mogli da, na liniji zacrtane privredne politike, odrede da jedna grupa poduzeća ili čak čitava privredna grana formira cijene ispod vrijednosti, a druga grupa poduzeća ili grane formira cijene iznad vrijednosti. Na taj način stvarana su »rentabilna« i »nerentabilna« poduzeća i čitave privredne grane. Budući da su svi prihodi i rashodi, svi gubici i dobici poduzeća uplaćivani i prebijani preko državnog budžeta, položaj i jednih i drugih bio je podjednak — a u ukupnom globalu sveopće državne svojine odnosi su se »poravnavali«.

Visina platnog fonda kao bitnog elementa cijene nije neposredno zavisila od uspjeha pojedinog poduzeća. Za planom predviđenu količinu određenih proizvoda poduzeću su dodijeljena i određena novčana sredstva za plaće. Radna snaga se u obliku kvote isto tako distribuirala. U sistemu naturalnih primanja — tačkice, bonovi itd. — izdaci poduzeća za radnu snagu bili su još više zamagljeni, jer su naturalna primanja — davanja iz centralnih fondova države — često iznosila više od polovine platnog fonda poduzeća.

U ovakvom sistemu raspodjele radni kolektiv nije mogao bitno utjecati na svoju poslovnu situaciju, na svoj materijalni položaj. On je mogao da poboljša svoj položaj uglavnom tako da se »izbori« da mu državni aparat prizna što veće troškove u procesu materijalne proizvodnje. Zato su sva poduzeća težila da — uz nesmanjenu količinu sredstava za rad, reprodukcionog materijala i mase živog rada, tj. broja radnika —, dobiju što manje planske zadatke, da bi ih što lakše izvršila, i ostvarila izvjesnu dobit.

Kao gotovo jedini element stimulacije uvedena je tzv. dobit. U vezi s kategorijom dobiti poduzeće je moglo da dođe u tri situacije: da se uklopi u strukturu cijene koštanja — tada osigurava plansku dobit; da ostvari manje troškove poslovanja i tada ima ekstra dobit; da »probije« troškove poslovanja i tada ima planski gubitak ako je to bilo predvidivo i ako se s tim saglasio AOR. Ako poduzeće ostvari dobit odnosno gubitak koji nije bio predvidljiv, ono može izvjesnu masu dobiti ili izgubiti. Dobit je bila relativno mala veličina i služila je za najsitnije investicije i za nagrađivanje radnika. Dio dobiti je odlazio u fond rukovodstva pri AOR-u za nagrađivanje rukovodećih službenika određenih poduzeća.

Kao što se vidi, položaj privrednih organizacija sve više se približavao položaju bilo kog drugog klasičnog organa državne uprave. Doduše, svaka privredna organizacija je poslovala na principima privrednog računa. Međutim, formiranje prihoda i rashoda nije rezultat djelovanja objektivnih ekonomskih odnosa i zakona, već »preciznih« računsko-matematskih veličina, koje poduzeće dobiva od državnog organa koji njim upravlja. Na taj način sva privredna poduzeća su, u pogledu metode privređivanja, imala položaj pogona jedinstvenog mamutskog državnog privrednog monopola.

7. Raspodjela dohotka je proizlazila iz državne svojine i administrativnog upravljanja.

Podjela društvenog rada na potreban rad i višak rada — zahvaćanje i raspolaganje viškom rada — kao glavno pitanje sistema raspodjele — rješavalo se u administrativnom periodu odlukama centralnih organa državne vlasti. Savezni organi vlasti i uprave količinski su utvrđivali raspodjelu nacionalnog dohotka na sve oblike potrošnje pomoću centraliziranog budžetskog sistema.

Platni sistem je proizlazio iz karaktera svojine. Budući da su svi radnici i službenici bili zaposleni u uvjetima jedinstvene i nepodijeljene državne svojine, plaće su za isto radno vrijeme i istu formalnu stručnu kvalifikaciju bile podjednake. Plaćanje po učinku na radnom mjestu bitno ne mijenja karakter sistema.

Ali, ako se platni sistem nije po formi izmijenio u odnosu na svoj formalni uzor, on je, u sklopu ostalih revolucionarnih mjera, izmijenio društveno-ekonomski položaj i odnos među kategorijama zaposlenih. Naime, po činovničkom zakonu iz 1931. godine, činovničke plaće su se kretale u rasponu od 500 (600) do 6000 (8000) dinara, dakle, u rasponu od 1 : 12 do 1 : 16. Po novoj uredbi raspon je bio određen u iznosima 1800:6000, tj. 1:3,5 (ovaj nominalan odnos je, ne računajući naturalna primanja i razne privilegije, uglavnom zadržan sve do 1952. godine). Najveći raspon kod radnika bio je 1:2,1[9].

Ovim platnim sistemom je uvedeno i plaćanje prema funkciji umjesto plaćanja prema kvalifikaciji. Time je bilo omogućeno nagrađivanje po kriteriju funkcije rukovodećih kadrova iz revolucije, koji nisu imali formalnih stručnih kvalifikacija za dužnosti koje su vršili.

To je pojednostavljena skica društveno-ekonomskog uređenja tzv. administrativnog perioda naše socijalističke izgradnje — prikazana kroz osvrt na idejno-političku koncepciju, nastanak državne svojine, etatistički sistem upravljanja privredom i sistem raspodjele društvenog proizvoda.

8. Kada se nalazimo pred problemom da se društveno-ekonomskim odnosima administrativnog perioda socijalističke izgradnje daju historijske ocjene i iskustva, mora se postupati krajnje obazrivo, jer se radi o veoma kratkoj fazi našeg razvitka — u pitanju su 3—5 godina — tako da se procesi nisu mogli dovoljno široko razviti i ispoljiti sve pozitivne i negativne strane društveno-ekonomskog uređenja i političkog sistema. Zato se, zapravo, više

[9] Dr Dautović, Platni sistem u privredi FNRJ.
Nominalni rasponi nisu i realni. Sistem garantiranog snabdijevanja je mijenjao i nominalne odnose. Samac radnik je u naturalnom obliku dobivao 16% više nego što je iznosila njegova plaća, a zaposleni sa 4-članskom porodicom 244% — što je utjecalo kao daljnji faktor smanjenja razlike u rasponima. S druge strane izvjesni oblici privilegija su povećavali nominalni raspon.

može govoriti o ispoljenim tendencijama, a manje o stabilnim i jasno izraženim objektivnim društvenim zakonitostima. Potrebna bi bila duža i trajnija masovna društvena praksa da sistem nesumnjivo ispolji svoje osnovne karakteristike. Osim ove činjenice treba uzeti u obzir i neke druge, kao što su, neposredno »naslanjanje« administrativnog perioda na oružanu fazu revolucije, tako da se, naročito u pogledu učešća masa u upravljanju, nužno ispreplićу široke demokrtaske s izvjesnim birokratskim formama u upravljanju društvenim poslovima odnosno u ekonomskom i političkom životu zemlje.

Uz prethodnu napomenu — da se radi više o tendencijama nego o definitivno izraženim objektivnim zakonitostima društvenog razvitka — spomenut ćemo samo neka iskustva s gledišta položaja neposrednih proizvođača i s gledišta privredne efikasnosti sistema.

U administritivnom periodu izvršena je eksproprijacija buržoazije i time je bila razriješena pored ostalih i osnovna proturječnost društva, proturječnost između društvenog rada i privatnog prisvajanja. Ovim revolucionarnim promjenama u društvu izmijenjen je položaj neposrednog proizvođača prema sredstvima za proizvodnju. Revolucionarnim promjenama — nacionalizacija sredstava za proizvodnju, izgradnja nove narodne vlasti, promjene u raspodjeli nacionalnog dohotka u korist radničke klase itd. — naše društvo je sebi otvorilo nove i šire društvene okvire i putove razvoja.

Revolucionarno raspoloženje radnog naroda, oslobođenog od kapitalizma, bilo je glavni faktor veoma brze obnove zemlje 1945. i 1946. godine, i visoke stope privrednog rasta u godinama 1947, 1948. i 1949. u kojima je nacionalni dohodak rastao po stopi od 8% godišnje, industrijska proizvodnja po stopi od 18,6% godišnje.

Radni podvizi su bili sastavni dio borbenih napora radnih masa s ciljem da se stabiliziraju i obrane tek stečene tekovine — vlast i društvena (u ovom slučaju državna) svojina, koju su mase eksproprirale iz ruku buržoazije.

Zato su, u prvom periodu socijalističke izgradnje neposredni materijalni interesi bili, u najmanju ruku, zatomljeni i prigušeni, materijalni stimulansi nisu dolazili do izražaja. Privredni sistem, efikasnost privređivanja, ležali su uglavnom na radnom entuzijazmu masa, kojeg je stvarala revolucionarna situacija, a ne na stabilnim odnosima sistema raspodjele dohotka i odgovarajuće materijalne stimulacije neposrednih proizvođača i radnih kolektiva. Osim toga revolucionarno raspoloženje, svijest i uvjerenje da se izvanrednim naporima u materijalnoj izgradnji može, za relativno kratko vrijeme, izgraditi zemlja mnogo većeg blagostanja, bila je zaista velika materijalna sila.

Mlado revolucionarno socijalističko društvo je, međutim, pored jedinstva interesa i na njemu ostvarene monolitnosti počelo da već na prvom koraku u svom krilu rađa i razvija izvjesne proturječnosti i poteškoće u ekonomskom i političkom životu zemlje.

Prvi koraci praćeni su izvjesnim slabostima i poteškoćama u funkcioniranju materijalne proizvodnje, raspodjele i razmjene, ali su one bile pod sjenkom revolucionarnog raspoloženja i velikih privrednih rezultata u obnovi i izgradnji zemlje.

Nedostaci u sistemu privređivanja bili su vrlo često predmet diskusija raznih rukovodećih foruma i govora najviših državnih i partijskih rukovodilaca.

O nekim fundamentalnim slabostima sistema privređivanja govorio je Boris Kidrič u svom referatu, »O tekućim pitanjima naše privredne politike«, na II plenumu CK SKJ u siječnju 1949. godine. On na prvo mjesto ističe široku pojavu rasipničkog odnosa (rukovodećih kadrova) prema materijalu i radnoj snazi kao osnovni nedostatak sistema privređivanja.[10]

Poduzeća su »trebovala« što veću masu rada — kako minulog, u obliku sredstava rada i predmeta rada, tako i živog, u obliku radne snage — jer nisu snosila gotovo nikakve posljedice za eventualno enormno trošenje ljudskog rada. Ona su odgovarala ako plan ne izvrše po kvantitetu.

Što se privreda više etatizirala, položaj poduzeća se sve više približavao položaju bilo kog klasičnog državnog organa. Državni sektor privrede se sve više približavao tipu jednog jedinog divovskog monopola, u kome položaj radnih ljudi pojedine tvornice, pojedine privredne organizacije, pa čak i čitave grane — nije neposredno zavisio od njihovog zalaganja na radu. Neka poduzeća, privredne grupacije i grane mogu biti visoko akumulativne i rentabilne, a druga neakumulativna i »nerentabilna«, jer se u okvirima jednog jedinstvenog državnog vlasništva kakvo je postojalo u tom periodu vršilo prebijanje između onih koji su na gubitku i onih koji su na dobitku. Tako se sve više gubila mogućnost provjeravanja šta je, s privrednog gledišta, uspješno, a što neuspješno, šta je rentabilno, a šta je nerentabilno. Iako se proizvodi u uvjetima robno-novčane privrede, svakom robnom proizvođaču bilo je omogućeno da egzistira gotovo bez obzira na veličinu uloženog ljudskog rada u proizvodnji. Takav privredni sistem je sve više postajao ekonomski neodrživ za naše prilike i uvjete.

Ali dok je proizvodnja, na bazi vrlo velikih napora i zalaganja proizvođača, pokazivala dobre rezultate —, jer se slabosti sistema raspodjele dohotka nisu još mogle ispoljiti, a revolucionarni radni entuzijazam masa bio visok — razmjena dobara je bila gotovo nepremostiv problem društva o čemu govore mnogobrojni dokumenti tog perioda.

Pored ekonomskih, administrativni sistem je počeo ispoljavati i političke deformacije. Naime u procesu etatizacije društva postepeno su se u demokratski stil rukovođenja počeli uvlačiti i elementi birokratske metode komandiranja ljudima.

Tako je administrativni sistem privređivanja sve više ulazio u fazu iscrpljivanja svojih mogućnosti u pogledu ekonomskog i društveno-političkog razvitka. Pored blokade istočno-evropskih zemalja, suša i velikih izdataka za narodnu obranu i administrativni sistem privređivanja je utjecao na narastanje ekonomskih poteškoća i opadanje proizvodnje. U godinama 1950, 1951. i 1952. došlo je do konstantnog opadanja nacionalnog dohotka, pri čemu je njegova visina u 1952. pala ispod nivoa 1939.

Dalje zadržavanje administrativnog sistema vodilo bi težim društvenim poremećajima. Tendencije procesa su ukazivale na mogućnost osamostaljenja

[10] »... 1948, kada su bili postavljeni industrijski normativi, svi drugovi (su) iz resora (ministarstva — primjedba D. B.)' i republika tako reći plakali tvrdeći kako ti normativi ugrožavaju izvršenje postavljenog plana. Plan uvoza sirovina sastavili smo tada na temelju baš ovih normativa, a u toku godine mogli smo ga sniziti za 2 milijarde i 700 milijuna dinara .... Naša preduzeća i naši resori, sem toga, često smatraju da pitanje radne snage uopšte nije njihovo pitanje, već da je to pitanje samo Ministarstva rada i da su uprave za radnu snagu jedine krive ako preduzeće i resori zbog nestašice radne snage ne ispune plan«. (Komunist, br. 2/49, str. 79.)

države kao društvene sile. Razrješavanje ove najkrupnije proturječnosti prelaznog perioda ostvarivat će se u nas postepenim napuštanjem administrativnog sistema i razvijanjem mehanizma društvenog samoupravljanja. U pravovremenoj i smjeloj odluci da se napusti jedna koncepcija društvene izgradnje, koja više nije odgovarala našim uvjetima — historijska je zasluga KPJ, koja je time potvrdila visok stupanj svoje revolucionarne smjelosti.

III. RAZVITAK RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA

Prelaskom našeg društva na sistem radničkog samoupravljanja 1950. godine, ubrzan je proces oslobođenja rada otvoren eksproprijacijom buržoazije 1945. i 1946. g. Intenzitet društvenih promjena, koje su time inicirane, sadržaj i kvaliteta sve punijeg ostvarivanja principa radničkog samoupravljanja, kao jedne od najdubljih, najrevolucionarnijih i najsvestranijih promjena u društvenim odnosima, zavisi od brojnih faktora, kao što su: nivo razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga, struktura i fizionomija radničke klase i društva uopće, karakter i intenzitet naslijeđenih i novih društvenih proturječnosti, demokratske tradicije, konstelacija međunarodnih odnosa, trajanje radnog vremena, stupanj kulture i pismenost društva, sposobnost subjektivnih snaga u kreiranju novih društvenih odnosa, itd. Radi se, dakle, o brojnim utjecajnim faktorima kretanja društva.

Međutim, izuzetan ako ne i najveći značaj i utjecaj na razvoj radničkog samoupravljanja vršio je sistem raspodjele dohotka. Zato je centralni problem radničkog samoupravljanja od 1950. do danas bio i ostao sistem raspodjele dohotka, jer je to, u stvari, sadržaj i bit radničkog samoupravljanja. Prava radnih kolektiva u raspolaganju proizvodima rada je najbolji pokazatelj stanja i uspjeha sistema samoupravljanja. A raspodjela dohotka se, kao što je poznato, fiksira putem privrednog sistema. Zato je analiza privrednog sistema s gledišta položaja neposrednog proizvođača, najsigurniji put analize radničkog samoupravljanja.

Prijeđimo sada na pitanje kako »Pregled« ocjenjuje proces mijenjanja privrednog sistema i njegovog usaglašavanja s principima društvenog samoupravljanja.

»Odmah posle uvođenja radničkog upravljanja — kaže se u »Pregledu« — Partija je dala inicijativu za sprovođenje mera koje su imale za cilj da sistem samoupravljanja dobije odgovarajuću materijalnu i političku osnovu. One su išle za tim da se privredni i politički sistem postepeno prilagodi izgrađivanju novih odnosa, koji su izrastali iz samoupravljanja, da se radni čovek postepeno ustali kao slobodni proizvođač i društveni činilac koji svojim inicijativama pokreće celokupni društveni razvitak« (str. 482).

Ovaj citat vjerodostojno izražava koncepciju Partije o usaglašavanju društveno-ekonomskih odnosa principima radničkog samoupravljanja. U tom cilju izmijenili smo od 1950. do 1963. četiri privredna sistema, od kojih je svaki imao zadatak da postepeno usaglašava društveno-ekonomske odnose s principima radničkog samoupravljanja. Kako i koliko je to postignuto »prvim« privrednim sistemom koji je uveden 1952. godine, u »Pregledu« se kaže:

»Mere koje su sprovedene 1952. godine postavile su privredni sistem na nove osnove. One su bile formulisane u zakonima o planskom upravljanju narodnom privredom, o platnom fondu preduzeća, o budžetima i o društve-

nom doprinosu i porezima, u zakonima koje je Savezna narodna skupština donela decembra 1951. godine. Sve te mere dovodile su funkcionisanje privrede u veći sklad sa samoupravljanjem proizvođača. One su raščišćavale teren za nove odnose i osiguravale materijalnu osnovu samouprave u privredi« (str. 486).

U ocjeni o »drugom« privrednom sistemu, koji je uveden početkom 1954. g. kaže se:

»Smisao uredaba koje su stupile na snagu 1. januara 1954. bio je dalje oslobađanje privrednog sistema od elemenata administrativnog rukovođenja. Te nove mere su otvorile put organizovanju slobodnog tržišta i na području proširene reprodukcije. Napuštena je politika podbornog (podrobnog — primjedba D. B.) planiranja investicione izgradnje iz centra, a osnovni pokretači investicija postali su, po pravilu, privredne organizacije i narodni odbori« (str. 514).

O daljim promjenama u sistemu raspodjele 1956. kaže se:

»Promene u mehanizmu raspodele ukupnog prihoda privrednih organizacija i političko teritorijalnih jedinica, izvršene društvenim planom za 1956. godinu, povećale su stimulativnost celokupnog sistema, samostalnost preduzeća i, naročito, komuna i srezova u budžetskoj potrošnji. Zamenjen je princip proporcionalne podele dobiti njenim progresivnim oporezivanjem« (str. 532).

A o uvođenju »trećeg« privrednog sistema potkraj 1957. i početkom 1958. kaže se:

»Decembra 1957. uveden je nov sistem podele dohotka, po kome privredne organizacije, pošto prethodno podmire obaveze prema zajednici, same raspoređuju ostvareni dohodak na lične dohotke radnika i na svoje fondove. Napuštanjem principa da se spolja određuje koji deo svoga proizvoda radnici mogu upotrebiti za ličnu potrošnju učinjen je značajan korak na putu likvidiranja ostataka najamnog odnosa i doslednijeg isticanja prava proizvođača da odlučuju o podeli proizvoda svoga rada. U isto vreme to je povećalo odgovornost radnog kolektiva u pogledu pravilne deobe čistog prihoda preduzeća. Dosledno tome, ostvareno je i slobodnije raspolaganje proizvodnim sredstvima, koja privredne organizacije mogu same stvarati iz svog čistog prihoda. To je otvaralo perspektivu da sam proizvođač, podstican svojom materijalnom zainteresiranošću, uzima na sebe postepeno i odgovornost za podizanje proizvodnih snaga« (str. 537).

Sve ove četiri ocjene o četiri privredna sistema su uglavnom nepotpune, jer nam ne daju probleme razvitka društveno-ekonomskih odnosa, korijene, uzroke i način rješavanja problema i rezultate, već događaje prikazuju onako kako su slijedili i to uglavnom na bazi odluka i ocjena iz pojedinog perioda razvitka.

Dozvolite da u nastavku iznesem kratak osvrt na ovaj isti problem, ali samo s gledišta prava radnih kolektiva u raspolaganju materijalnim sredstvima — što je doduše, samo jedan, ali ipak najznačajniji, aspekt našeg društvenog uređenja, u čemu se, nadamo se, svi slažemo.

Kada je riječ o izgrađivanju privrednog sistema na principima radničkog samoupravljanja, trebalo bi zabilježiti da se u periodu od 1950. do 1952. godine zadržala gotovo ista ekonomska struktura kakva se formirala

u administrativnom periodu do uvođenja radničkog samoupravljanja. Naime, položaj radnih kolektiva u proizvodnji i raspodjeli nije se bitno izmijenio — jer je državni aparat zadržao gotovo sva ovlaštenja u raspodjeli društvenog proizvoda kao i prije radničkog samoupravljanja.

Politička i ekonomska afirmacija organa radničkog samoupravljanja imperativno je nalagala radikalno mijenjanje naslijeđenog privrednog sistema na principima da proizvođači raspolažu proizvodima svoga rada odnosno dijelom proizvoda. U tom periodu rukovodeći kadrovi SKJ su stalno isticali neophodnost promjene etatističke ekonomske strukture, ukazujući da ona stoji u suprotnosti s principima radničkog samoupravljanja i da bi s vremenom mogla da ugrozi daljnji socijalistički razvitak.

Nijedan korak u pravcu jačanja samoupravljanja nije se mogao učiniti bez postepenog oslobađanja djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti i bez povećanja prava radnih kolektiva na slobodnije raspolaganje sve većim dijelom »viška rada«. Ali, naučna razrada i praktična primjena privrednog sistema koji bi bio adekvatan radničkom samoupravljanju bila je veoma komplicirana i spora zbog niza otežavajućih faktora kao što su: naslijeđeni ekonomski sistem, koji je deformirao gotovo sve ekonomske kategorije (cijene, odnose među privrednim granama i grupacijama, odnose između potrebnog rada i viška rada itd.), veoma teška privredna situacija izazvana ekonomskom blokadom zemalja socijalističkog lagera, prenapregnuti ekonomski planovi, neizvjesnosti u pogledu ponašanja radnih kolektiva pri slobodnijim ekonomskim odnosima, otpor birokratskih snaga itd.

Prvi novi privredni sistem koji je bio na snazi 1952—1954. došao je godinu i po dana poslije predaje tvornica radnicima. Na temelju odredaba ovog privrednog sistema početkom 1952. »presječena« je »veza« između privrednih organizacija i budžeta, što znači da su poduzeća morala da ostvare platni fond i podmire obaveze prema društvu realizacijom na tržištu. Time su radni kolektivi izašli iz neposrednog dnevnog operativnog rukovođenja državnog aparata, ali se prava radnih kolektiva na raspolaganje viškom rada nisu još uvijek bitno izmijenila. Državni organi su svakom poduzeću u *kvantitativnom* iznosu određivali platni fond i stopu viška rada uglavnom onako kao što se to radilo i u administrativnom periodu.

Principima radničkog samoupravljanja i raspodjele prema radu odgovarao bi međutim, takav privredni sistem, koji bi osigurao što ujednačenije uvjete privređivanja i objektivizirana mjerila za doprinose društvenoj zajednici. Umjesto takvih odnosa uveden je sistem stopa za akumulaciju i fondove, koji su se plaćali na platni fond poduzeća, kojeg su odredili državni organi. Tako je industrija plaćala 582%, poljoprivreda 19%, šumarstvo 146%, građevinarstvo 103% itd.[11] Kao što se vidi razlike u visini akumulacije su vrlo velike. Važno je istaći da one nisu posljedica djelovanja objektivnih ekonomskih zakona, već rezultat državnih ekonomskih mjera, prije svega politike cijena, kao funkcije određene ekonomske politike i akumulacije. Pri takvim odnosima jedini izlaz je bio u kvantificiranju društvenih obaveza za svako pojedino poduzeće. Instrumenti privrednog sistema su ostavljali 2,8—10% akumulacije poduzeću.

[11] Vidi B. Kidrič: »O načrtima novih ekonomskih zakona«, »Komunist«, br. 4 i 5/51.

Zato ovaj privredni sistem koji je djelovao 1952—1954. nije uspio da razriješi proturječnost između radničkog samoupravljanja i privredne etatističke strukture, iako je donio vrlo značajne izmjene u tom pravcu.

Novi privredni sistem, koji je uveden početkom 1954. i trajao do 1958. godine predstavlja korak dalje u pravcu napuštanja etatističke ekonomske strukture. Tek sada osnovna sredstva su predana na slobodno raspolaganje radnim kolektivima, uz obavezu da sačuvaju njihovu novčanu vrijednost. Sredstva za investicije grupirana su u društvene investicione fondove — savezni, republički, kotarski, komunalni — i kod privrednih organizacija. Položaj radnih kolektiva počeo je sve više zavisiti od njihovog rada, od vještine poslovanja i upravljanja privrednom organizacijom.

Ali ni privredni sistem 1954—58. nije uspio da na zadovoljavajući način usaglasi uvjete privređivanja i principe poslovanja s principima radničkog samoupravljanja. *Radni kolektivi ni po ovom sistemu nisu stavljeni u takve društveno-ekonomske odnose da im materijalni položaj zavisi samo od njihovog rada.* Učešće u raspodjeli dohotka još nije bilo u skladu s doprinosom kojeg kolektivi daju društvu. To se najočitije vidi u načinu kako je novi privredni sistem regulirao formiranje i raspodjelu dohotka na platni fond i na akumulaciju. Zbog vrlo velikih razlika u količini neto-produkta po jednom radniku i po uloženim sredstvima (koje su naslijeđene iz administrativnog perioda, a neke čak i produbljene) nastale su i vrlo velike razlike u visini akumulacije pojedinih poduzeća. Pri takvim odnosima, novi privredni sistem je uglavnom zadržao naslijeđeni platni sistem na bazi kvalifikacija i trajanja radnog vremena — dakle nešto slično kao i u ranijem periodu — a višak iznad tako određene mase proglasio za dobit koja se oporezovala u korist zajednice, a ostatak dijelio između poduzeća i društva. Tako su centralni organi federacije i dalje određivali platni fond i akumulaciju. Položaj radnih kolektiva ni po ovom sistemu još nije u dovoljnoj mjeri zavisio od doprinosa u radu i od sposobnosti upravljanja, jer su bili određeni okviri raspodjele od strane države.

Dakle, iako je bila podložna stalnim promjenama u periodu od 1950—1958. godine, ekonomska struktura našeg društva još uvijek nije bila dovedena u sklad s principima radničkog samoupravljanja. Zato je početkom 1958. uveden novi, treći po redu, privredni sistem. On je uklonio sve pravne prepreke za raspodjelu čistog prihoda u poduzećima na fond ličnih dohodaka i akumulacije. Međutim, radni kolektivi su bili ograničeni u tom pravcu budući da su im i dalje državni organi utvrđivali minimalne lične dohotke, na bazi kojih su određivane obaveze prema društvenoj zajednici, a time i iznos najvećeg dijela akumulacije. Tek izmjenama 1961. godine radni kolektivi su slobodni da raspodjeljuju čist prihod na fond potrošnje i na fond za razvoj poduzeća. Međutim, i ovaj sistem, s gledišta principa radničkog samoupravljanja ima još niz nedostataka.

Na kraju ponovimo ranije postavljeno osnovno pitanje: u kolikoj mjeri se uspjelo za 13 godina izgraditi privredni sistem, koji bi osigurao materijalnu osnovu radničkog samoupravljanja, kao glavni uvjet njegovog uspješnog razvitka?

»Pregled« implicira odgovor po kome je materijalna osnova radničkog samoupravljanja stalno i progresivno jačala.

Međutim, ovaj zaključak »Pregleda« ne bi se mogao u potpunosti prihvatiti.

Iz kratkog pregleda razvoja privrednog sistema uočljiva je tendencija i cilj usaglašavanja sistema raspodjele dohotka s principima radničkog samoupravljanja. Kroz čitav period, više od jednog decenija, težilo se da se što više oslobodi djelovanje objektivnih ekonomskih zakona (jer oni treba i da valoriziraju društvene doprinose radnih organizacija i da osiguraju brži rast proizvodnje) i da radni kolektivi budu što više slobodni u raspolaganju proizvodima svoga rada, tj. u njegovoj raspodjeli na ličnu potrošnju i na akumulaciju.

Međutim, neriješeni problemi sistema raspodjele dohotka — o uzrocima toga nije mjesto da se ovdje govori — otežali su, usporili, pa čak doveli i do stagnacije u proširivanju materijalne osnove radničkog samoupravljanja, što očito pokazuje slijedeća tabela kretanja učešća pojedinih nosilaca investicija u osnovna sredstva u periodu od 1952. do 1964. godine.

KRETANJE STRUKTURE UČEŠĆA POJEDINIH NOSILACA INVESTICIJA U OSNOVNA SREDSTVA U PERIODU OD 1952. DO 1963. GODINE[12]

Godina	Učešće						
	Priv. organizacija	Republika	Kotara	Općina	Federacije	Ostalih organizacija	Bankarska sredstva
1952	21,7	—	—	—	77,9	0,4	—
1953	31,5	48,2	1,5	—	16,1	2,7	—
1954	31,1	14,7	8,5	—	41,0	4,7	—
1955	36,0	9,3	7,2	0,9	37,5	8,2	0,9
1956	38,7	8,8	9,4	4,6	30,6	6,7	1,2
1957	31,0	7,8	8,2	10,8	30,0	5,4	6,8
1958	30,6	7,0	5,0	11,6	30,5	6,4	0,9
1959	26,5	8,0	5,1	11,3	42,7	5,4	1,0
1960	30,9	7,0	5,2	12,4	37,2	6,3	1,0
1961	29,5	7,4	4,3	13,4	36,7	7,9	0,8
1962	29,7	9,0	3,7	16,5	30,3	7,9	2,9

Kao što se iz podataka vidi najveće učešće privrednih organizacija u investicijama bilo je 1955. i 1956 — i to 36,0% i 38,7%. Od 1956. god. sredstva za investicije priv. organizacija stalno u ukupnoj strukturi opadaju i kreću se od 28,0 do 31,5%.

Učešće federacije je naglo opalo samo 1953. (sa 77,9% u 1952. na 16,1% u 1953), a zatim se ponovo popelo na 41,0 da bi zatim postepeno opadalo do 28,6 — ali sa još uvijek velikim udjelom. Republike su samo 1953. dobile veliko učešće — 48,2%, a zatim je ovo naglo opalo i zadržalo se konstantno uglavnom između 7 i 10% od ukupnih sredstava.

[12] Služba društvenog knjigovodstva pri Narodnoj banci FNRJ, stat. bilten, pov. 463, br. 2, tabela 27, str. 50—51.

Ovakvo stagniranje materijalne osnove ozbiljno ugrožava uspješan razvoj radničkog samoupravljanja. Radni kolektivi su gotovo isključeni iz procesa investiranja odnosno proširene reprodukcije i to na dva načina. Oni imaju vrlo male sume za investicije. Gotovo 20.000 privrednih organizacija, koliko ih ima u zemlji, raspolažu sa sredstvima za investicije koja su približno jednaka veličini sredstava za investicije, kojima raspolaže federacija, što se vidi iz slijedećih podataka.[13]

Godina	Ukupna sredstva (u milijardama dinara)	
	Federacije	Privrednih organizacija
1952	194	54,4
1953	53	104,1
1954	164,6	124,7
1955	161,1	154,3
1956	132,6	167,6
1957	163,3	167,9
1958	209,4	165,9
1959	300,2	185,7
1960	326,5	272,4
1961	394,5	317,5
1962	372,6	365,2
1963	403,4	395,0
1964 (plan)	438,6	452,3

Drugo, faktička samostalnost radnih organizacija u vođenju investicione politike je znatno manja od one koja bi se mogla očekivati na bazi kvantitativnih odnosa u spomenutoj strukturi investicija, jer najveći dio sredstava za investicije (u industriji i do 100%) privredne organizacije daju kao učešće u dobivanju kredita od državnih organa koji time dobivaju mogućnost da utječu na program investiranja.[14]

Prema tome, podaci o sredstvima kojima za investicije raspolažu neposredni proizvođači uvjerljivo govore da se materijalna osnova radničkog samoupravljanja veoma sporo povećava. Ali time ulazimo u domenu današnje aktuelne politike, koja nije prvenstveno područje historičara, pa moje primjedbe u tom pogledu nisu upućene autorima »Pregleda«, već ove podatke iznosim samo radi afirmacije iznesenih ocjena o prijeđenom periodu.

[13] Isto

[14] »Daklè najveći dio investicija direktno ili indirektno usmjeren je preko OIF-a, osobito u industriji (blizu 100% netto investicija) iz čega ... proizlazi da se neefikasno investiranje vršilo preraspodelom sredstava preko centralnih investicionih fondova.«
(Vidi »Bela knjiga« — Ekonomski pregled, Zagreb, 1963, br. 3—5, str. 164.)

Na kraju, želio bih istaknuti još neke opće napomene u pogledu problematike pisanja historije naše socijalističke izgradnje.

1. Već skoro dva decenija u Jugoslaviji se izgrađuje novo, socijalističko društvo. To je relativno veoma kratak period za donošenje definitivnih sudova historije o brojnim društvenim procesima, od kojih su neki tek započeti, neki široko otvoreni, ali još nisu dovršeni. Još se do kraja nisu ispoljile posljedice i rezultati nekih krupnih društvenih promjena, koje su izvršene u našem društvu. Pa ipak za niz konkretnih društvenih procesa već je i vrijeme i potreba da se pokušaju dati historijski sudovi i ocjene. Ne zaboravimo da već 20 godina gradimo novo društvo. »Pregled istorije SKJ« predstavlja, u tom pogledu, prvi, pionirski pothvat zaslužan svake pohvale.

2. Historijski gledajući — na relacijama Pariska komuna — jugoslavenski radnički savjeti — cjelokupna naša praksa socijalističke izgradnje unijela je mnogo novog u prilozima i rješenjima brojnih problema socijalizma. Izlazeći na arenu društvene borbe u kojoj je s vremenom postao glavni društveno-politički subjekt, naš radnički pokret je 1941. godine preuzeo u svoje ruke sudbinu čitavog društva, a od 1945. godine KPJ kreira novo, mlado socijalističko društvo. Iako u toku čitavog ovog razvitka imamo određene konstante — kao što su stalna težnja k demokratizaciji i humanizaciji društva u unutrašnjoj politici, ravnopravni odnosi, mir i aktivna međunarodna suradnja u vanjskoj politici — treba istaknuti da su razvitak i praktična primjena osnovnih principa i spomenutih i sličnih konstanti — veoma specifični, da su putovi krivudavi, nekad više, nekad manje uspješni, da je razvitak imao i svoje dramatične trenutke, svoje oscilacije — što mu daje posebne boje u spektru općih kretanja suvremenog društva. Upravo specifičnosti realizacije osnovnih principa socijalizma, posebni uvjeti i posebna, najčešće nova, rješenja čine sadržinu naše historije, ona su ta historija.

Naša historiografija mora da otkriva uzroke i korijene spomenutih i sličnih specifičnosti i objasni same te specifičnosti.

Svaka historijska odluka, svaki prijeđeni put društvenog razvitka determiniran je brojnim faktorima kao što su: socijalna struktura, ekonomsko-materijalna struktura, idejno-političke koncepcije, nacionalni odnosi, međunarodni položaj zemlje, razne društvene tradicije itd. Historiografija nam mora prikazati stupanj utjecaja ovakvih i sličnih faktora pri donošenju historijskih odluka i pri ocjeni historijskih zbivanja. Redanje i površinska deskripcija historijskih zbivanja bez analize uzroka i korijena, uvjeta i faktora daje nam beskrvnu sliku o društvenim procesima koji su se odvijali. Zadatak historije je, prije svega u tome, da govori o ljudima, o njihovim idejama i akcijama, uspjesima i neuspjesima, porazima i pobjedama.

Za historiju je najbitnije da utvrdi koji su to glavni i sporedni faktori, glavne i sporedne determinante koje su utjecale da se zauzme ovaj ili onaj stav, donese ova ili ona odluka, a zatim koliko i u čemu se uspjelo, a koliko i u čemu nisu postignuti zadovoljavajući rezultati, naročito u pogledu optimalnog razvoja materijalne proizvodnje i socijalističkih društvenih odnosa.

IVAN BABIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Za sistematsko proučavanje povijesti naše marksističke teoretske misli

RAZGOVORI u kojima ovaj čas učestvujemo pružaju izvrsnu priliku da se progovori o *potrebi* i promisli o načinima sistematskog proučavanja povijesti naše domaće marksističke teoretske misli. Prilika je tu zato što je prirodno da se raspravljanje u povodu tako važne knjige kao što je »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« dotakne mjesta što ga historija teoretskih koncepcija i ideja zastupanih u našoj Partiji i pokretu na pojedinim etapama razvoja zauzima u toj knjizi. Izlaganje na tu temu sažet ću u tri tačke:

prvo, zašto uopće ima mjesta razgovoru o potrebi *sistematskog* proučavanja povijesti teoretske misli u nas;

drugo, ukratko o *metodološkoj* strani pitanja;

najzad, riječ o pristupu povijesti filozofskih raspravljanja u okviru našeg radničkog pokreta i neposredno oko njega.

I

Zašto mislim da je danas vrijedno svratiti pozornost na potrebu sistematskog proučavanja povijesti naše teoretske misli?

Iz koliko jednostavnog toliko sve manje shvatljivog razloga što takvog sistematskog proučavanja naprosto nema. (U Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu takvo istraživanje je programatski inaugurirano, ali je to još uvijek tek ideal prema kojem činimo prve korake).

Ne govorim da nema nikakva proučavanja, već kažem da nema sistematskog, metodološki orijentiranog i metodički vođenog istraživanja u tom pravcu. U prilog tvrdnji da se nešto vrijedno ipak pokušalo i učinilo valja reći da naši ljudi nekada kao i danas, nisu zaboravljali da barem jedan dio svoje intelektualne radoznalosti i znanstvenoistraživačke energije posvete povijesti marksizma u Jugoslaviji. (Podsjećam samo na to da su među tim ljudima nekada Otokar Keršovani, sa skicom nerealiziranog rada »Marksizam u Jugoslaviji«, a danas Predrag Vranicki, s poglavljem posvećenim jugoslavenskom marksizmu u svojoj »Historiji marksizma«.) Nadalje, po časopisima i novinama može se naći omanja pregršt priloga kojih su autori učinili izlete u pojedine kulturnohistorijske ambijente u kojima je obitavala naša marksistička i uopće progresivna društvena misao nekoć, a objavljena je ili je u pripremi i po koja monografija ili studija. (Imam na umu npr. pojedine studije o našoj međuratnoj književnosti, monografske snimke naših književnih časopisa iz toga vremena, i sl.) Usamljeni su slučajevi da susretnemo

monografske, biografske ili studijske pokušaje koji bi išli za tim da nam plastično ocrtaju intelektualni format i revolucionarnoetički profil značajnih ideologa, mislilaca i uopće kulturnih veličina što ih je naš pokret dao. (Ti se »usamljeni« slučajevi odnose isključivo na prve ideologe našeg socijalističkog pokreta.) Posljednjih godina neke su izdavačke kuće, zahvaljujući prije svega zauzimanju agilnih pojedinaca, objavile antologije izabranih tekstova nekolicine eminentnih aktera i ideologa Komunističke partije i radničkod pokreta, a pripremaju se i poneka obnovljena izdanja pojedinih njihovih većih djela. Sve nam to svjedoči da je o pukoj *potrebi* proučavanja razvoja naše marksističke teoretske misli isprazno razgovarati, taj je razgovor faktično davno započet.

Ali usudio bih se reći da sve spomenute i druge hvalevrijedne inicijative (mislim npr. na sve što se čini i piše u okviru proslava obljetnica znatnih događaja prošlosti, zatim na mjesto koje se teoretskoj djelatnosti daje na pojedinim izložbama — uzoran je primjer izložba »Robija-škola revolucionara«) svojim parcijalnim dosegom i stoga nužno parcijalnim učinkom svjedoče o nastušnoj potrebi da se sve te akcije pojedinaca i kolektiva upotpune i okrune jedinstvenim naporom, kojega bi rezultat bila cjelovita slika historijske sudbine marksizma kao revolucionarne teorije, marksizma kao filozofije i znanosti, marksizma kao kulture u ovim našim prostorima.

Dopustite mi da ovdje najsumarnije navedem samo nekoliko motiva što nas nukaju na takav poduhvat pridajući mu karakter nužnosti.

1. To je na prvom mjestu potreba da se uopće adekvatno sagledaju putovi razvoja našeg radničkog pokreta i revolucije, naše socijalističke prakse i teorije danas. Da bi se i putovi dosadašnjeg razvoja i sadašnja aktuelna problematika u svim područjima našega društveno-kulturnog zbivanja mogli sagledati u svoj njihovoj složenoj dinamici, dinamici kojoj i danas ne nedostaje dramatičnosti, mora se bezuvjetno zaviriti u često puta zamršene i teško razmrsive niti što našu današnju društvenu i tzv. idejnu svijest povezuju s misaonim naslagama prošlosti, mehanizmom onih marazama socijalnoga pamćenja kakvi, po Marksu, dolazeći iz prošlosti, pritiskuju mozak živih kao mora.

2. Tu su nam zatim potrebe, najjednostavnije rečeno, normalnog razvoja naše znanstvene i filozofske misli, kulture u najširem smislu.

Kakvi god bili rezultati naše marksističke misli do oslobođenja, činjenica je da su tek pobjedonosan ishod perioda oružane borbe i naročito obračun sa staljinizmom 1948. god. i dalje stvorili uvjete — kadrovske, materijalne i druge — za miran procvat marksističke misli u našoj zemlji. Rezultat je taj da su u poslijeratnih osamnaest godina kadrovi koji su radili oko teorije, isključivo ili uporedo uz raznovrsne druge angažmane, učinili čitav niz doprinosa napretku marksističke misli u svim područjima istraživanja. U isto su vrijeme prevedena mnoga djela, bilo iz domene »teoretskih izvora marksizma« bilo iz klasične ili iz najrecentnije marksističke literature. Kako prijevodi tako i neposredno proučavanje izvorne literature pa i sve brojniji lični dodiri i suradnja s inozemnim marksistima i s drugim naprednim znanstvenim radnicima učinili su da naši znanstveni kadrovi svih struka u društvenim znanostima imaju prisan odnos s onim što se danas u svijetu marksistički i oko marksizma raspravlja i piše. Paradoksalno je ali tačno da se ipak relativno najmanje pažnje poklanja onome što je u našoj zemlji na svim planovima

teorije i znanosti urađeno, naročito do 1941. g. Stoga se i dešava da pojedinim tačkama nedostaje potreban kulturni kontinuitet, da se pojedinci pokatkad bave nekim teoretskim problemima ne obavještavajući se i ne obavještavajući druge kako su i kada ti problemi bili u nas u prošlosti pokretani i rješavani, što bi bilo prirodno očekivati i zahtijevati, osobito u onim pitanjima koja su među našim marksistima bila tako reći tema svakodnevnog razgovora.

Za primjer onih područja u kojima bi organsko nastavljanje na progresivnu društvenu misao prošlosti bilo jednako aktuelno kao i moguće navodim: područje sociološko-ekonomske znanstvene analize, tematiku odnosa posebnih znanosti i filozofije, problematiku estetike i teorije umjetnosti. Ali koliko je god važno i iz tog razloga poticati na one napore za koje se ovdje tek programatski pledira, znatno je važnije uočiti da kulturni diskontinuitet o kojem je bilo riječi ima, po našem skromnom mišljenju, negativan odraz na neposrednu društveno-političku praksu, a još više na tzv. kulturnu djelatnost u užem smislu riječi. U područjima znanosti i kulture neka pitanja kao da se vazda iznova pokreću kao »nova« i tretiraju tako da se, naravno sasvim prividno, čini kao da je prošlost naše marksističke misli s obzirom na ta pitanja nijema. Ne dešava li se stoga da nam *možda* katkada i na ponekim »sektorima« promaknu istovetne greške kakve su činjene nekada i ima li boljeg načina da se izbjegnu od nastojanja za svestranijim i dubljim upoznavanjem onih misli koje su prethodno bile domišljane o tim istim pitanjima?

3. U slijedu nabrajanja potreba što ima da ih zadovolji studij povijesti socijalističke i marksističke idejne baštine u nas valja spomenuti i zanimanje progresivnih snaga suvremenog svijeta za našu zemlju i za putove njezina razvoja.

Sadržina i naročito forma jugoslavenske socijalističke revolucije, koja nas je i učinila tim što smo danas u svijetu, bitno su zavisili i od onog teoretskog kompasa što je toj revoluciji služio putokazom. Vrijeme je da se, ne fragmentarno, nasumce, nadohvat, već sustavno, temeljito i iscrpno, a uz upotrebu metoda što nam ih pružaju historiografija i teoretske discipline rasvijetli i objelodani kako je nastajao teoretski organon naše revolucije. Samosvojna socijalistička revolucija, kojom se naša zemlja ne samo pročula svijetom već i u njemu zauzela mjesto nesravnjivo veće od onog što bi joj prema njezinog geografskoj veličini, ekonomskom i vojnom potencijalu pripadalo — kako da takva revolucija ponikne, razvije se i pobijedi na osnovi oponašanja nekakvih ukočenih teoretskih shema?

Tačnije će biti da je misao te revolucije nešto generacijama promišljeno i proosjećano. Prirodno je dakle, očekivati da će najprije jugoslavenski marksisti sami sebi i svijetu položiti račun o povijesnoj genezi specifikuma i originalnih crta te misli, pa ipak su, barem do sada, povijesna znanost i marksistička teorija u našoj zemlji ostale samo dužne da to učine.

4. Posljednji ali nipošto najnebitniji motiv koji diktira ulaganje znatnijih napora u proučavanju prošlosti naše marksističke misli jest motiv pedagoški. Uspjesi kakve je postigao naš radnički pokret, osobito otkad mu je na čelo stala Komunistička partija, mogli su biti postignuti jedino zato što je u redovima Partije i pokreta bilo ne samo ljudi strasno angažiranih u praktičnoj revolucionarnoj djelatnosti već i onih koje je uz to morila (tač-

nije: resila) neutaživa žeđ duha. Ni u časovima najvećih samoodricanja i žrtava nije prestajao njihov interes za teoretsko i uopće za duhovno; ljudi te vrste, redovno istaknuti akteri pokreta, nisu ni za čas zapuštali samoobrazovanje ni samostalno teoretsko stvaranje: čitali su, predavali, prevodili, pisali. Na kakvu su razinu, ne samo intelektualnu već i etičku, podigli odnos prema teoriji; koliko su, a jesu, prije svega mislili svojom glavom i tek sekundarno povodili za uzorima; kakve su napore uložili da u zemlji kulturno i na sve druge načine zaostaloj stvore uvjete za prevladavanje žalosnog nasljeđa prošlosti — sve bi to trebalo pokazati generacijama koje dolaze. Ima li potrebe reći da bi historija naše revolucije i iz tog aspekta, osobito novim generacijama, bila izvor ne samo pouke već i nadahnuća?[1]

Bacimo li iz perspektive tako sagledanih potreba cjelovitog znanstvenog istraživanja razvojnih putova naše marksističke misli pogled na knjigu u povodu koje razgovaramo, šta možemo utvrditi? Mislim da nas ta knjiga, kako onim u čemu je uspjela tako i onim u čemu je promašila i što nam jednako treba da posluži za pouku, mnogo ne približuje svrsi za koju se zalažemo, ali i ne udaljuje od nje. U knjizi se uporedo s izlaganjem drugih povijesnih zbivanja osvrtalo i na evoluciju teoretskih koncepata kojima su se naš radnički pokret i Partija rukovodili; od prvog klijanja socijalističkih ideja na našem tlu, preko idejnog sazrijevanja naše Partije u lenjinski tip revolucionarne avangarde, preko njezine uloge u revolucionarnom klimaksu, do samostalnog koncipiranja putova socijalističkog razvoja Jugoslavije naših dana. U cjelini uzevši, osnovna linija razvoja dana je potezima čvrste samouvjerenosti, a čvrstinu pozicije s koje se sudi o različitim idejnim nezrelostima, devijacijama, balastima, itd. autori su očito gradili na temelju Programa SKJ i drugih meritornih ocjena idejnog nasljeđa. Ta čvrstina orijentacije uočljiva u »Pregledu«, makar možda u ponečem i stilizirala sirovinu historijske materije, pruža istraživačima solidnu radnu hipotezu u koju bez boljih razloga nema potrebe sumnjati. Kvantum pozitivnog činjeničnog materijala, što ga iz područja koje nas časovito zanima donosi »Pregled«, poučan je sam po sebi a koristan i zato što može da čini polaznu osnovu za prikupljanje novih činjenica i dokaza. Tako što se perioda između dva rata tiče »Pregled« referira o pojedinim značajnim unutarpartijskim diskusijama (npr. o diskusiji o nacionalnom pitanju), o nizu časopisa i listova što ih je Partija pokretala, o prevođenju literature, o originalnoj domaćoj teoretskoj produkciji, o teoretskom radu i obrazovanju na robiji, o pojedinim oblicima ideološke izobrazbe, i sl. O svemu tome — fragmentarno, po svemu sudeći nadohvat, da ne upotrijebim težu riječ. Od propusta, namjernih i nenamjernih, ne bih ulazio u neujednačenost s obzirom na tretman teorije u pojedinim manjim vremenskim etapama. Radije bih upozorio na jedan stav »Pregleda« prema teoriji u cjelini, stav nigdje eksplicitno formuliran pa ipak prisutan. Teorija je za većinu autora »Pregleda«, čini se, nešto što ulazi u širi i nedefinirani okvir tzv. ideološke aktivnosti, ona je često podvedena pod objašnjavalačku i propagandnu djelatnost. Autori pojedinih poglavlja *nedostatno* ulaze i u analizu specifično naših oblika primjene marksističke teorije na konkretne uvjete u Jugoslaviji. Mislim da bi jače naglašavanje *teorije kao organona prakse* i isticanje *specifičnih* samostalnih razrada i primjena teo-

[1] Do ovoga mjesta sam slijedio argumentaciju iz članka »O potrebi sistematskog proučavanja razvoja naše marksističke misli« već objavljenog u »Putovima revolucije«, br. 1—2/1963.

retskih postulata na vlastite uvjete, jedno i drugo na najkonkretnijim primjerima i situacijama, tačnije pogađalo pravo stanje stvari i isticalo ono do čega nam je najviše stalo. Tim tragom došlo bi se ipak tek do palijativnog poboljšanja knjige. Ostala bi i nadalje jednako aktuelnom alternativa da se izvrše direktna pažljiva istraživanja historije pojedinih teoretskih sfera, s tim da se toj historiji u knjigama poput »Pregleda« osigura dostojnije mjesto.

II

Maločas sam zagovarao potrebu sistematskog proučavanja i prezentiranja povijesti marksističke teoretske misli kod nas, ne s namjerom da uvjeravam u nešto u što smo, valjda, svi uvjereni, već da ukažem na neopravdanost zapostavljanja te tematike. Dopustite mi da sada nešto progovorim na temu *metodološkog* pristupa njezinu proučavanju.

Držim da je prije ikakvog razgovora o procedurama neophodno potrebno precizno osvijetliti sam predmet istraživanja i usredotočiti se na odgovor na pitanje: šta da obuhvati moguća povijest marksizma u našoj zemlji? Nemam namjeru da iscrpno odgovorim na to pitanje. Mislim da ono treba da bude predmetom drugih razgovora i razmatranja. Ja ću tek iz nešto više od godišnjeg iskustva malene jezgre uglavnom debitanata u nauci u našem Institutu pokušati da se približim odgovoru.

Mi smo se u ovoj kući suglasili da je prva komponenta teoretske misli koje povijest želimo istražiti sama ta misao u akciji, ono što Marx naziva a za njim filozofi marksisti ponavljaju — realizacija filozofije socijalnom revolucijom. U tome kako se modelirala i modificirala strategija i taktika našeg revolucionarnog pokreta i naše Partije od jedne etape do druge, od jednog kongresa do drugog, od jedne akcije do druge, od jedne revolucionarne plime i oseke do druge — u svem tom talasanju povijesnoga zbivanja očituje se i teoretska misao pokreta. Akcija je neodvojiva od teorije i obratno, jer u zbilji obje čine jedinstvo, što svaki studijski pristup mora da uvaži kao aksiom. Logično je prema tome da se nijedan isječak prošlosti našeg pokreta ne može proučavati izolirano od teorije, niti teorija odvojeno od cjeline povijesnog sklopa. To znači da će sveukupno istraživanje povijesnog tkiva morati da priskrbi masu činjeničnog materijala za studij teoriję, kao što će studij teoretskih djela pojedine etape otvarati i širiti naše poglede na složene putove povijesnog zbivanja. Tako će historiografska istraživanja morati da odgovore na sva pitanja slična ovima: Tko su bili protagonisti socijalističkih i marksističkih ideja kod nas? Gdje su se i na kojim izvorima napajali i inspirirali? Šta su prevodili? Šta su napisali? Koje su listove i časopise pokrenuli; gdje; kada; koliko su brojeva izdali i tko su bili suradnici; tko je štampao; tko financirao; gdje i kako se raspačavalo; na kakav se odjek nailazilo? Itd. u nedogled. Jednako će se morati naći načina da se u nizu monografskih, biografskih i drugih radova detaljno profiliraju određene situacije i ličnosti. Treba npr. pružiti reljefne prikaze različitih kontroverza i polemika o pojedinim teoretskim pitanjima, s teoretskim protivnicima pokreta jednako kao i u okviru samoga pokreta. Posebno treba analizirati specifičnosti razvoja teoretske misli u pojedinim jugoslavenskim zemljama u zavisnosti od regionalnih uvjeta i historijskih komponenata. Uz put primjećujemo da nam, čini se, tek detaljnije analize mogu pokazati da su specifičnosti u »teoriji« izrazitije od specifičnosti u »akciji« pokreta u pojedinim zemljama. Treba napisati monografije o pojedinim revijama i

intelektualne profile pojedinih teoretičara, publicista, znanstvenih i kulturnih radnika koji su pripadali pokretu. Isto je tako potrebno, barem u svrhu naučnog istraživanja, prikupiti, dokumentaristički srediti, a po potrebi i u vidu kritičkih (antologijskih i sl.) izdanja, za kakva se već pledíralo u našoj javnosti, objaviti izvore i građu za studije iz domaće marksističke misli.

Svi napori u tom smislu ipak će dati rezultat tek ako i na historiju teorije primijenimo teoretske pristupe i mjerila. Jer tezu o jedinstvu prakse i teorije, akcije i misli, kao i ma koju drugu, bilo bi krivo apsolutizirati. Tek bi i opet posebna analiza pokazala koliko je naš vlastiti pokret plaćao (a drugi su to platili znatno skuplje) shvaćanje da su teorija i umjetnost neposredno utilitarno iskoristive. Misliti da je marksizam bilo gdje, pa i u Jugoslaviji, samo nacionalno plus agrarno plus sindikalno pitanje, u jednu riječ samo taktika i strategija socijalne borbe i ne sagledati ga u svoj polivalentnosti njegovih kulturnih ambicija i njegova kulturnog smisla značilo bi misliti karikaturu a ne sliku marksizma. Premda nema sumnje da je naša revolucija u svojoj socijalnopolitičkoj dimenziji najizrazitiji indeks sudbine marksizma u našoj zemlji, nipošto ne znači da je i jedini.

Ostaje nam zato zadatak da u stvaranju slike o historiji marksističke misli u nas uspostavimo prisan kontakt s onim sferama teorije što se prividno čine praktički zapustivim i neprimjenjivim. Kako su se naši marksisti obračunavali i šta su ostvarili na području filozofije? Teoretske ekonomije? Sociologije? Estetike, teorije umjetnosti, fundamentalnih znanstvenih disciplina? Preciznije: kako su pripremali kulturnu a ne samo u užem smislu socijalno-političku revoluciju u ovom dijelu svijeta? Posebno je zanimljivo pitati i ispitati kako su naši marksisti reagirali na ondašnja dostignuća marksističke i uopće znanstvene misli u svijetu. Da li su, često živeći, da tako kažemo, osuđeni na ignoranciju, bili neobaviješteni o dostignućima suvremene im znanosti i filozofije? Ako nisu, u čemu se to očituje? Kako su se odupirali svim mogućim zastranjenjima i izobličenjima marksističke misli u datom vremenu? U čemu se ogledaju njihovi doprinosi borbi protiv tadašnjih oblika »revizionizma« i »dogmatizma«? Kako su prevladavale sve one inertne sile što su nas decenijima i vjekovima htjele uljuljkati u našem poslovičnom zaostajanju za kulturama procvalim u znatno povoljnijim uvjetima razvoja pa prema tome i sa znatnijim dostignućima? Sva ta pitanja moramo postaviti nedvosmisleno i precizno želimo li na njih dobiti tačne i pouzdane odgovore. (Razumije se da za ideologe našeg pokreta u njegovoj »predmarksističkoj« fazi ta pitanja treba formulirati u kontekstu vremena.)

Pri studiranju upravo tih pitanja *(a sva su ona gotovo u cjelini ostala izvan vidokruga »Pregleda istorije SKJ«)* neophodno je potrebno posegnuti za metodologijom teoretskih disciplina. To pored ostalog znači da će biti potrebno duhovne tvorevine sagledavati u kontekstu njihova antitetičkog suprotstavljanja bilo građanskoj teoriji i nauci bilo različitim »heterodoksijama« u okviru ljevice. Baratanje složenim i po samoj naravi delikatnim kriterijima misaonih pregnuća naših ljudi u prošlosti mora da bude na visini zadatka. Meni se čini da bi ovdje više nego igdje drugdje valjalo imati na pameti da intelektualne kreacije nisu, kako Fichte reče za filozofske sisteme, mrtvi komadi pokućstva, kojima se može rukovati po miloj volji. Intelektualne su kreacije žive povijesne tvorevine što nama današnjima iz prošlosti govore, ali se na osebujan način kroz nas prelamaju, zavisno od društvenog konteksta u kojem smo se obreli i zavisno od naše receptivne i rezonatorske

sposobnosti. Neshvatljivo mi je kako bi mi danas, na današnjem nivou razvoja i teorije i prakse kod nas, mogli sakrosanktnim smatrati ono što su naši makar i istaknuti ljudi zastupali prije trideset (ili više ili manje) godina, kad to možda mnogi od njih ne bi sensu stricto ni sami danas zastupali. (Treba sagledati njihovo značenje i utjecaj u vrijeme pojavljivanja, ali ih ne uzimati kao idealni domet za nas današnje.) A to je samo jedan problem od mnogih pred kojima će morati da zastane i promisli svaki pokušaj kritičkoga vrednovanja. U svakom slučaju, ideje prošlosti kao sadržinu našeg istraživanja treba kušati sagledati u kontekstu u kojem su ponikle, dovesti ih u vezu sa cjelinom povijesne zbilje i motriti ih u toj cjelini, sa svim bogatstvom njezinih odlika. Kao i prema svakom predmetu znanstvenoga istraživanja, spram njih valja zauzeti kritičan, što znači niti arogantan niti ironičan ali niti snishodljiv stav.

III

Prije nego završim ukazat ću u vidu post scriptuma na značenje proučavanja povijesti tek jedne od tzv. teoretskih sfera, *prividno* praktički neprimjenjivih — filozofije.

Jedanput je dobro rečeno da je naša Partija filozofska partija par excellence. To rječito potvrđuje sva njezina historija. Revolucija u svojoj oružanoj fazi i socijalistička praksa današnjice samo su možda najvidljiviji pokazatelji filozofičnosti Partije u dobrom tj. u revolucionarnom smislu riječi. S toga stajališta filozofiju našega pokreta, što slijedi i iz već kazanoga, neadekvatno je ograničiti na stručno filozofiranje u njegovu krilu, unatoč iskazivanju svake dužne pažnje ovom posljednjem. Stručno filozofiranje i samo će dati uistinu osebujne misaone rezultate tek ako se hrani sokovima zemlje i pokreta, ako sagledava filozofsku dimenziju perturbacija kojima prolaze nacije i pojedinci.

Stoga pristup studiju povijesti filozofije marksizma u našoj zemlji ne treba da bude orijentiran isključivo na proučavanje eminentno filozofskih tekstova, već mora sagledati putove marksističkog načina mišljenja kako se ono očitovalo u svim područjima aktivnosti Partije i pokreta. Filozofsku dimenziju sveukupne socijalno-političke i kulturne prakse pokreta ne možemo i ne treba da ispustimo iz vida.

Time, naravno, ne mislim bagatelizirati potrebu što minucioznijih analiza baštinjenih filozofskih tekstova u užem smislu. Štaviše, bavljenje tim tekstovima uvjerava me da npr. u našem marksističkom filozofiranju između dva rata u klici možemo uočiti gotovo sve bitne tendencije prisutne u našem profesionalnom filozofiranju posljednjega decenija. Argumentacija te tvrdnje premašuje okvir moga izlaganja. Nekome će se učiniti da navedena tvrdnja puno i ne znači pa je i argumentacija izlišna. Meni se čini da tome nije tako. Jer ako ima išta prihvatljivo u Hegelovoj tezi da se povijesnim subjektima mogu smatrati samo narodi svjesni svoga povijesnog postojanja, onda svijest o povijesnoj genezi našega današnjeg jugoslavenskog svjesnog socijalističkog postojanja — nije li ta *svijest o genezi* organski dio tog postojanja samog?

IVAN GOTTHARDI ŠKILJAN

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Revolucionarna književnost i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata

U POVODU »Pregleda istorije SKJ«, dakle u znatnu i važnu povodu, već je bilo riječi o potrebi da se *sistematski* proučava povijest marksističke teoretske misli u Jugoslaviji. Bile su također iznijete osnove metodološkoga pristupa tom poslu.

Nema razloga ponavljati rečeno, pogotovu kad je to učinjeno tako kompetentno i argumentirano. Ali valja istaći da tvrdnje i napomene koje su iznijete za teoretsku misao vrijede bez ograničenja i za domene književnosti i umjetnosti.

S tih područja »Pregled« donosi činjeničnoga materijala: u pojedinim poglavljima više, u drugima manje, u nekima praktično ništa. Ipak, što je dano, dano je neobuhvatno, nepotpuno, kao uz put.

Neka mi stoga bude dopušteno da u glavnim crtama obilježim pojave, zbivanja i njihove protagoniste, koji se mogu podvesti pod ponešto neodređen pojam naprednih strujanja u našoj kulturi između dva rata, strujanja i tendencija više ili manje povezanih s revolucionarnim radničkim pokretom. Pri tom se ograničavam na područje Hrvatske, ali ne zanemarujem već naprotiv ističem činjenicu da su upravo u sferama kulture mnoga pitanja bila zajednička radničkom pokretu Jugoslavije kao cjelini.

Od stvaranje zajedničke države pa do Obznane, u vrijeme kad je Komunistička partija djelovala legalno, na valovima revolucionarnoga raspoloženja masa bila se i u Hrvatskoj pojavila lijeva politička publicistika, marksistički teoretski radovi i beletristika programski vezana uz stvar proletarijata. »Plamen« (1919) bio je najvažniji i najutjecajniji časopis te epohe, a Miroslav Krleža i August Cesarec njegovi urednici i gotovo jedini suradnici. Ostaje da se ispita kolik je bio stvaran utjecaj »Plamena« u našoj sredini, ali nema sumnje da je idejno, politički i estetski bio na razini najnaprednijih časopisa toga vremena i tako negirao poslovično naše zaostajanje za svijetom. S njegovih su stranica pošli Krleža i Cesarec i zaputili se svojim putem stjegonoša revolucije.

Misiju »Plamena«, samo s većom težinom, vršio je između 1923. i 1927. novi Krležin časopis, »Književna republika«. U njemu su našle mjesta, uz ostalo, Krležine analize hrvatsko-srpskih odnosa i hrvatskoga nacionalnog osjećaja, njegovi članci i studije o Lenjinu i o ruskoj revoluciji i putne impresije iz Rusije, njegovi kritički članci iz područja književnosti, kazališta i likovnih umjetnosti, njegove pjesme i novele. U njemu je Cesarec pisao o problemima ruske revolucije i ruske kulture i o Lenjinu, zatim o Radiću i o Pribićeviću. »Književna republika« objavila je u odlomcima prijevode,

među ostalim, Marxa (»Osamnaesti Brumaire«), Lenjina (»Materijalizam i empiriokriticizam«), Trockoga, Karla Korscha (»Marksizam i filozofija«), M. Gorkoga (»Malograđanin i revolucija«), i drugih. Ona je također donijela odlomak estetičke rasprave Lava Grüna (Iljka Gorenčevića) »O stvaralačkom posmatranju umetnosti« i autobiografiju Georga Grosza. Da se opiše razina lista, možda je dovoljno navesti da Krleža u vrijeme »Književne republike« ima već za sobom znatnu političko-propagandnu djelatnost u okviru Partije i književno iskustvo autora »Hrvatskog boga Marsa«, novela iz malograđanskog života i mnogih drama (od kojih je »Galicija« bila zabranjena pred premijeru 1920), a da je Cesarec prvi put boravio u Rusiji, suradnik je (i urednik) ilegalnog partijskog organa »Borba« i pisac više knjiga poezije i novela.

Cesarec je u isto vrijeme surađivao u različitim listovima i časopisima i objavio više pripovijesti i dva svoja najbolja romana (»Careva kraljevina«, 1925; »Zlatni mladić«, 1928). Od sredine 1928. do zabrane, siječnja 1929, on je uređivao i uglavnom sam ispunjavao tjednik »Zaštita čovjeka« (spomenut i u »Pregledu«), koji se može okarakterizirati kao pokušaj Partije da legalno okupi oko sebe različite žrtve režima.

Izvan grupe koja se stvorila oko Krleže i Cesarca djelovao je Stjepan Galogaža. On je 1920. počeo izdavati časopis »Kritiku« i nakon desetak godina »Literaturu« (1931—1933). Sam je pisao političku publicistiku i prikaze o književnim i umjetničkim pitanjima, i uz to beletristiku što ulazi u fond tzv. socijalne literature.

Tzv. socijalna literatura polazila je od teza koje su najpotpunije bile formulirane na Međunarodnom kongresu pisaca u Harkovu, studenoga 1930 (tendencioznost i neposredna utilitarnost, tema bliza proletarijatu, pojednostavljena psihologija, realistički umjetnički postupak). U skladu s Harkovskom linijom stvarali su u nas, osim Galogaže i još nekih, uglavnom književnici što su pripadali beogradskom književnom području.

1929. stvorena je i prvi put izlagala likovna grupa »Zemlja« koje se program podudarao s Harkovskom linijom, samo što je bio formuliran godinu dana prije kongresa u Harkovu. Članovi »Zemlje« bijahu Krsto Hegedušić, Ivan Tabaković, Oton Postružnik, Marijan Detoni, Vilim Svečnjak, Kamilo Tompa, Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Đuro Tiljak, inž. Drago Ibler, i dr. Grupa je imala nekoliko izložaba u zemlji i inostranstvu, sve dok nije bila zabranjena (1935). U toku godina izmijenio se njen personalni sastav i evoluirala shvaćanja preostalih članova. Bitno je 1) da je »Zemlja« bila samosvojan likovni pokret, socijalno tendenciozan, u opoziciji kako prema diletantizmu i domaćem folklornom kiču tako i prema Pariskoj školi; 2) da je anticipirala tzv. socijalnu umjetnost; 3) da je pobudila likovno stvaralaštvo podravskih seljaka, od čega je nastala Hlebinska škola; 4) da su pojedini njezini članovi prevladali polazne pozicije i da su u svojim najboljim realizacijama dali i daju i danas, općoj likovnoj konstelaciji uprkos, djela umjetnički živa i aktuelna.

U vezi s pojavom »Zemlje« i s djelatnošću njezinih članova nastao je Krležin znameniti predgovor uz mapu crteža Krste Hegedušića »Podravski motivi« (1933). Stavovi iznijeti u tom tekstu i Krležino odbacivanje umjetnosti koja je samo tendenciozna a nije i kvalitetna, ukratko Krležina borba protiv prividno tendencioznih, u ideji i u izvedbi siromašnih, netalentiranih

ostvarenja tzv. socijalne umjetnosti — dovela ga je u sukob s više književnika i umjetnika vezanih uz radnički pokret. Napadan oduvijek zdesna, Krleža je prvi put pretrpio žestoke napade i slijeva (npr. u časopisu »Kultura« Đure Tiljka, 1933). U stvari, to je bio napad doktrinara na duh eminentno živ, radoznao i slobodouman, primjer nerazumijevanja dijalektike.

Bilo je to vrijeme diktature kralja Aleksandra, i nacionalistički i radnički pokret u Hrvatskoj bili su progonjeni jednako surovo. Tada je izlazilo dosta časopisa na koje je Partija vršila veći ili manji utjecaj, povremeno (npr. »Književnik«, 1928—1937) ili trajno (npr. »Savremena stvarnost«, 1933, »Signali«, 1933, i dr.). U »Književniku« su jedno vrijeme objavljivali i Krleža (studija o Meštroviću, fragmenti o Glembajevima) i Cesarec (studija o psihoanalizi i o individualnoj psihologiji, što je kasnije štampana kao knjiga). Treba da još bude spomenut »Almanah savremenih problema« (1932, 1933, 1936), zbornik kluba »Astra«; u njemu su donijeti, uz ostalo, tekstovi A. Cesarca, Zvonimira Richtmanna, Krste Hegedušića, Marka Ristića, i dr. U Zagrebu je pokrenuto više biblioteka (npr. »Naučna biblioteka«, spomenuta i u »Pregledu«), koje su nastojale izdavati klasičnu (npr. Marxovu »Bijedu filozofije«, Engelsov »Anti — Dühring«, i dr.) ili popularizatorsku (npr. Thalheimerov »Uvod u dijalektički materijalizam«) marksističku literaturu. Velik je pothvat bilo izdavanje u Beogradu Marxova »Kapitala« (I i II sv.), koji su na robiji preveli Moša Pijade i Rodoljub Čolaković a redigirao i za štampu priredio A. Cesarec.

Na početku 1934. pokrenuo je Krleža zajedno s Milanom V. Bogdanovićem u Beogradu časopis »Danas«. Časopis je bio zabranjen već nakon 5. broja, ali je i za to kratko vrijeme izvršio veoma velik utjecaj. Bijaše to prava jugoslavenska revija u najboljem smislu, a surađivali su Krleža (dojmovi i eseji, drama »U logoru«), Cesarec (polemički članci protiv klerikalizma u Hrvatskoj) i Vaso Bogdanov iz Zagreba, pa Milan V. Bogdanović (studije o književnosti), nadrealistička grupa s Markom Ristićem (poznati esej »Moralni i socijalni smisao poezije«) na čelu, Veselin Masleša, i dr. iz Beograda. Otada je Beograd stao bolje poznavati Krležin opus, a beogradski nadrealistički pokret, kojega su članovi mahom evoluirali prema marksizmu, počeo je djelovati i na zagrebačku sredinu. Valja spomenuti da su glavne suradnike časopisa »Danas« i ovoga puta kritizirali lijevi doktrinari.

Poslije smrti kralja Aleksandra zavladao je u zemlji nešto blaži kurs, pa se od 1935. stao javljati veći broj časopisa i više nakladnih poduzeća koje je nadzirala Partija. Važniji su listovi bili »Književni savremenik« (1936, kasnije: »Kultura«, 1937—1938), »Ars 37« (revija za kritiku, teoriju i historiju umjetnosti), »Znanost i život« (1937—1939). »Naučna biblioteka« nastavila je izdavati marksističku literaturu, isto tako »Epoha«, »Popularna biblioteka«, »Hrvatska naklada«, i dr.

Od 1934. do sredine 1937. Cesarec je drugi put boravio u Sovjetskom Savezu a zatim neko vrijeme u Španjolskoj i u Francuskoj. Tada su nastale njegove knjige »Današnja Rusija« (1937, pod pseudonimom Vuk Korneli) i tri putopisne brošure o SSSR-u (1940), pa knjiga »Španjolski susreti« (1938); u tim je djelima pjesnika i pripovjedača zamijenio publicist, a artista propagandist. Predavši se gotovo bez rezerve aktuelnim političkim problemima, Cesarec je 1939. i 1940. štampao u časopisu »Izraz« veći broj vanjskopolitičkih komentara, 1940. dramu o životu Eugena Kvaternika »Sin do-

movine« (koju je s uspjehom postavio na scenu Branko Gavella) i zatim nekoliko članaka o Stranci prava.

U rasponu 1939—1941. izlazio je u Zagrebu mjesečnik »Izraz« (spomenut u »Pregledu«), časopis u kojem su surađivali neki od prvih intelektualaca Partije, među njima A. Cesarec, Vladimir Bakarić (ekonomske analize), Otokar Keršovani, Ognjen Prica, Božidar Adžija, i dr. Tom je časopisu pripala važna uloga u jednoj od najvećih kontroverza koje su se javile u okviru naše ljevice između dva rata.

Riječ je o žestoku sukobu što ga je izazvala pojava četvrtoga, posljednjeg od međuratnih Krležinih časopisa, »Pečata« (1939—1940). Redovni suradnici »Pečata« bili su, pored Krleže, Marko Ristić, Oskar Davičo, Zvonimir Richtmann, Petar Šegedin, Ranko Marinković, Mijo Mirković, Vaso Bogdanov, Marijan Matković, Milan Dedinac, Slavko Batušić, i dr. Polemiku je započeo O. Prica u »Izrazu« a povod je bio esej M. Ristića »San i istina Don Kihota«. Krleža — u tom času već pisac ciklusa o Glembajevima (1928—1931), pjesnik »Balada Petrice Kerempuha« (1936) i autor više romana (»Povratak Filipa Latinovicza«, 1932; »Na rubu pameti«, 1938; »Banket u Blitvi, I—II«, 1938—1939) — stavio se svim svojim golemim autoritetom na stranu napadnutih suradnika (»Dijalektički antibarbarus«).

Na nišan su bila uzeta i shvaćanja što ih je u svojim člancima o slici svijeta suvremene fizike iznosio drugi pečatovac, Z. Richtmann, Time je u stvari samo nastavljena diskusija o odnosu znanosti i filozofije što se među našim marksistima vodila još od »Znanosti i života« (1937), jednako kao što je rasprava o Ristićevu eseju bila završna faza estetičke diskusije koja je bila započeta u vezi s tzv. socijalnom umjetnošću. Bit kontroverze svodila je jedna strana na razlike između stvaralačkoga dijalektičkog i dogmatskoga pristupa problemima, druga strana na političke momente. S obje strane napisan je niz članaka, često veoma oštrih i žučnih, i nekoliko knjiga; u toj masi objavljenih tekstova imale su »Književne sveske« (1940) težinu političkoga autoriteta.

U takvoj situaciji došlo je do napada na Jugoslaviju i do okupacije zemlje. Već prvih dana pali su kao žrtva ustaškog režima A. Cesarec, O. Keršovani, B. Adžija, O. Prica, Z. Richtmann, te je intelektualna ljevica Hrvatske pretrpjela izuzetno težak udarac.

Konture naprednih, revolucionarnih strujanja u kulturi Hrvatske između dva rata zacrtao sam tek ovlaš, nužno insuficijentno i nepotpuno; isto vrijedi i za životne putove njihovih nosilaca. Sva je ta skica zamišljena i izvedena kao nacrt studijskoga projekta za proučavanje razdoblja o kojem je riječ.

(Prirodno, pri proučavanju proleterske komponente u kulturnoj povijesti Hrvatske valja antitetički uvijek imati u vidu druge dvije komponente, građansku i seljačku.)

Ako bismo htjeli rezimirati prikazanu materiju, našli bismo u revolucionarnim kulturnim strujanjima u Hrvatskoj od 1918. do 1941. četiri ključna momenta:

1. razdoblje »Plamena«, mladenačku epohu u kulturnoj povijesti našega modernog proletarijata;

2. razdoblje »Književne republike«, vrijeme sazrijevanja;

3. razdoblje tzv. socijalne umjetnosti i njezine negacije (predgovor »Podravskim motivima«, »Kultura«, »Danas«);

4. razdoblje oštra podvajanja u estetičkim pitanjima i u pitanju o odnosu filozofije i znanosti (»Pečat«, »Izraz«, »Književne sveske«).

Čini se da epohu između dva svjetska rata u Hrvatskoj bitno obilježava *širina, dubina i snaga revolucionarno orijentirane književnosti i umjetnosti*. U književnosti na primjer nema na građanskoj strani stvaraoca koji bi se mogao poreditи s Krležom, ni časopisa kojega bi utjecaj na sve tokove javnoga i kulturnoga života bio jednak utjecaju Krležinih časopisa. Živa riječ Krleže (pa i Cesarca i još nekih), zahvaljujući snazi argumenta socijalnog i estetskog, postala je materijalna snaga, faktor koji je revolucionirao ne samo sloj intelektualaca već i široke mase omladine i radnika. (O tome je u povodu Krležine sedamdesetogodišnjice bilo riječi s najpozvanijega mjesta Hrvatske i Jugoslavije.) Ostanemo li samo u domeni književnosti i u četvrtom deceniju ovoga stoljeća, onda i tako sumaran pregled mora iz plejade stvaralaca što je izrasla u oporoj klimi lijeve intelektualne fronte u Hrvatskoj, uz R. Marinkovića, P. Šegedina i M. Matkovića koji su već spomenuti, registrirati imena Ivana Dončevića, Ivana Gorana Kovačića, Ive Frola, Marina Franičevića, Šime Vučetića, Josipa Pavičića, Jure Franičevića-Ploćara, Jure Kaštelana, Jože Horvata, A. R. Boglića. Potrebno je istaći da su posredstvom takvih stvaralaca komunističke ideje uvelike negirale kulturnu nadgradnju građanskoga društva obarajući neprikosnovene buržoaske veličine i nadomještajući srušeno istinskim vrednotama. U domeni pak praktične politike linija Partije prodirala je u niz kulturnih institucija, npr. u kazalište, u kulturno-umjetnička društva, u nakladne kuće, u redakcije, a mnoge od njih i stvarno zauzela.

Drugo bitno obilježje revolucionarnih traženja i ostvarenja in artibus jest *autohtonost kulturnih pojava* i *nonkonformizam njihovih stvaralaca*. Najistaknutiji predstavnici književnosti i umjetnosti koji su svoje mjesto nalazili na strani proletarijata mislili su prije svega svojom glavom i tek su se na drugom mjestu povodili za uzorima. Oni su dali trajna svjedočanstva svoje revolucionarne samosvijesti, svoje neraskidive povezanosti s vlastitim narodom i svojega neprihvaćanja nametnutih autoriteta.

Možda je upravo ta činjenica olakšala našim narodima da bez većih potresa prime i podnesu udarac od g. 1948. Možda su se samosvijest i otpor zemlje i naroda jednim dijelom nadahnjivali primjerima samosvijesti i otpora u našoj nedavnoj kulturnoj historiji. Dakako, riječ je o hipotezi; neka nam bude radna hipoteza. Ako se i ne pokaže tačna, bit će osnova plodonosnih istraživanja, koja će, kao važna komponenta, omogućiti da se povijest radničkoga pokreta i SKJ jednoga dana prikaže u svom totalitetu historijskoga konteksta.

HRVOJE ŠARINIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

»Pregled istorije SKJ« o međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu poslije II svjetskog rata

IZNOSEĆI određene podatke, zaključke i sudove o stanju i zbivanjima u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu poslije II svjetskog rata, »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« otvara neka metodološka pitanja historiografske obrade cijele te materije i posebno onih njenih dijelova što se odnose na historiju SKJ. Razmatrajući ta metodološka pitanja ići ćemo ukorak sa željom koju je i redakcija »Pregleda« izrazila u svom predgovoru, da se »kritikom (»Pregleda« — op. H. Š.) ... dođe ne samo do novih činjenica nego i do svestranijeg osvetljavanja i tačnije ocene mnogih događaja i problema.« Poštujući, također, ogradu iz predgovora redakcije da su mnoge ocjene u »Pregledu« nedovoljno motivirane, valja se ipak, pa upravo i zbog toga, pozabaviti pitanjima samog pristupa materiji i o njemu ovisnog načina ocjenjivanja i zaključivanja jer ćemo se sa sličnim problemima susretati i pri izradi naših budućih historiografskih radova na teme međunarodnog radničkog pokreta. Valja naime istaći da mi u tom području još nemamo dovoljno iskustva, a naročito je malo specifičnih metodoloških oslonaca.

I

Osnovna karakteristika poslijeratnog i suvremenog svijeta u tome je što se snage socijalizma više nego ikada prije pojavljuju kao historijski činilac svih zbivanja i kretanja. Po tome suvremeno razdoblje i spada u epohu nastupanja socijalizma kao svjetskog sistema čije se konture sve jasnije ocrtavaju na čvrstim pozicijama koje socijalistička koncepcija redom zauzimlje kako u sferi opće idejne i političke orijentacije tako i u liku svojih materijalizacija — novih zemalja socijalističke prakse. Bitna uloga u tom procesu svakako pripada komunističkom i radničkom pokretu uopće, a svakoj njegovoj konkretnoj organizaciji i svakoj socijalističkoj zemlji — napose. Koliki je pri tom njihov doprinos i kakav udio u historijskoj misiji što im je pripala dužna je utvrditi historijska znanost služeći se sredstvima objektivnog analiziranja stvarnosti i sintetiziranja njenih sadržaja.

Za razumijevanje historijskih svojstava, dakle određene determinirajuće uloge i dinamičke funkcije međunarodnog komunističkog pokreta, međunarodnog radničkog pokreta ili njihovih pojedinih dijelova u određenim periodima, zbivanjima i relacijama, potrebno je da im se odrede konkretna obilježja, vodeći razumije se, računa o svoj njihovoj dijalektičnosti. Takva su obilježja na primjer: sadržaj ideja oko kojih se okuplja pokret i

njihova kvantitativna rasprostranjenost, što ukazuje na potencijal i mogući intenzitet samog pokreta kao materijalne pokretačke snage u danom historijskom toku; stvarni odnosi snaga pojedinog pokreta unutar određene društvene zajednice, na osnovu čega se može utvrditi i stvarni položaj pokreta i dominantno političko obilježje te zajednice; karakter i rezultati praktičnog djelovanja i postupanja pokreta koji svojim kvalitativnim svojstvima i nagomilanim kvantitetom mogu utjecati i na kvalitativna svojstva njegove ideologije; uvjetovanost formiranja idejnih i političkih stavova pojedinih pokreta specifičnim karakteristikama nacionalnih zajednica u kojima su nastali i djeluju, što pored ostaloga može odrediti karakter odnosa pa i suprotnosti unutar međunarodnog radničkog pokreta kao cjeline; napokon, promjenljivost same odredbe pojedinih pokreta kao radničkih i komunističkih uslijed dinamizma odnosa deklarirane ideologije i programa nasuprot praksi, uslijed eventualne birokratske ili desnooportunističke involucije rukovodstva nasuprot klasnoidejnoj dosljednosti pripadnika širokih redova pokreta itd.

Ovakav, naoko možda formalnodijalektički, metodološki pristup materiji međunarodnog radničkog pokreta pretvorit će se, ipak, u konkretni ključ za izvođenje ispravnih zaključaka o historijskoj stvarnosti čim se odbaci iluzija da se historijski tokovi mogu objasniti apriornim zaključcima i golim tvrdnjama. Jer, i same tvrdnje i zaključci žive — da tako kažemo — svojim dijalektičkim životom, odnosno, njihova funkcija da budu svjedokom i tumačem jedne istine pretvara se u svoju suprotnost čim ih demantira neka nova komponenta te istine, možda i naknadno otkrivena i spoznata kao agens koji se u vazda živom procesu historije tek kasnije ispoljio u određenom dijalektičkom obratu.

II

Na iznošenje ovih razmatranja »Pregled« pobuđuje utoliko više što za događaje, fakta i njihove stvarne sadržaje koje on interpretira na svoj način postoje i druge, već i ranije dane interpretacije, što u mnogo većoj mjeri vode računa o svestranijoj karakterizaciji tih istih zbivanja i fakata. U takvim se sintezama onda ne gube prisutne komponente jer su uočene kao faktori što se na specifičan način ispoljavaju u toku historijskog zbivanja i određuju mu sadržaj.

U »Pregledu« se, na primjer, promjene u svijetu nastale poslije II svjetskog rata karakteriziraju ovako (str. 423—4):

»Drugi svetski rat nije doneo samo vojni poraz sila Osovine i slom fašizma već je doveo i do dubokih promena i pomeranja u odnosima između društveno-političkih snaga u svetu, i to u korist socijalističkih i antiimperijalističkih snaga.

Jedna od najvažnijih promena u tom pogledu bila je preuzimanje vlasti od strane radničke klase i drugih naprednih snaga ili proširenje njihovog uticaja u više zemalja. Sovjetski Savez nije više bio, kao do rata, jedina socijalistička država na svetu; nekoliko zemalja u istočnoj, odnosno jugoistočnoj Evropi istrglo se iz kapitalističkog lanca. U nekim zapadnoevropskim zemljama jačanje uticaja radničke klase ogledalo se u neposrednom učešću komunističkih partija u vladama (Italija, Francuska, Belgija), a u drugim u znat-

nom porastu uticaja i ugleda komunističkih i uopće radničkih partija u političkom životu zemlje.«

Govoreći o istoj historijskoj pojavi, Edvard Kardelj pored ostaloga kaže:

»U nekim porobljenim zemljama Evrope razvili su se snažni narodnooslobodilački pokreti i ustanci, koji su bili krupan doprinos stvari pobede nad fašističkim agresorima. Oslobodilački ustanak naroda Jugoslavije, rukovođen Komunističkom partijom, imao je u tom pogledu *naročito važan međunarodni značaj*, jer je svim ugnjetenim narodima praktično pokazivao da je oružana borba ugnjetenih naroda protiv okupatora moguća . . .« Zatim, iznoseći rezultat opće pobjede nad fašističkim armijama, Edvard Kardelj ukazuje kako je ona omogućila ». . . da se niz novih zemalja *u raznim oblicima i različitim putevima* otkine od imperijalističkog lanca i da pođe novim putem razvitka, putem narodne demokratije, putem socijalizma.« I dalje: »Od imperijalističke kontrole otrgle su se Jugoslavija, Bugarska, Albanija, Poljska, Čehoslovačka, Rumunija i Mađarska. Nema sumnje da je *to jedan od najkrupnijih rezultata Drugog svetskog rata*.«[1] (Sve podvukao H. Š.)

Distinkcije su ovdje očite, a koliko su aktualne pokazuje, na primjer, i činjenica da se u jednom dijelu inozemne historiografije još i danas ponavljaju neistiniti i iskrivljeni prikazi nastanka novih socijalističkih zemalja u Evropi, uključujući i tezu o oslobođenju Jugoslavije od strane Crvene Armije uz potpuno zanemarivanje međunarodne uloge narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Ali i nezavisno od toga — a to je i predmet našeg razmatranja — bez distinkcija raznih oblika i različitih putova razvoja uočljivih već u kontekstu nastajanja poslijeratnih promjena, teško će se razumjeti razvoj događaja i odnosa ne samo u krugu novih socijalističkih zemalja čija je pojava »jedan od najkrupnijih rezultata Drugog svetskog rata.« Teško će se razumjeti zbog čega se niz tih zemalja (koje u »Pregledu« — zamjeramo — nisu nabrojene na citiranom mjestu) pod rukovodstvom svojih kompartija generalno orijentirao staljinistički, da bi — sudjelujući na primjer u antijugoslavenskoj kampanji Kominforma i slijepo podražavajući hladnoratovskim koncepcijama Staljinovim kroz čitav jedan period — degradirale samu svoju pojavu koja je jedan od najkrupnijih rezultata drugog svjetskog rata.

»Pregled«, doduše, govori o pitanju odnosa između socijalističkih zemalja koje se počinje otvarati sa samim pojavljivanjem novih socijalističkih zemalja pored Sovjetskog Saveza, ali taj problem iznosi (na str. 425) pretežno teoretski i apstraktno, ne ukazujući na konkretni nezdravi sadržaj tih odnosa, određen već tada prisutnim hegemonizmom Sovjetskog Saveza pod egidom Staljina.

»Pregled«, naprotiv, o karakteristikama Sovjetskog Saveza i njegovoj funkciji u svjetskim relacijama toga vremena kaže (na str. 424):

»Sovjetski Savez je izišao iz rata s velikim moralnopolitičkim ugledom, u prvom redu zbog svoje uloge u ratu, zbog svojih pobeda nad fašističkim silama, pobeda koje su pokazale njegovu snagu i bile odlučujuće u oslobođanju sveta od fašističkog porobljavanja. Sovjetski Savez je postao

[1] Edvard Kardelj, Komunistička Partija Jugoslavije u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam. *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije*, »Kultura« 1948, latinično izdanje, str. 314—315.

u međunarodnim odnosima faktor bez čijeg učešća nije bilo moguće rešavati ni jedno značajno međunarodno pitanje.

Sve te pozitivne promene *otežavale* su reakcionarnim snagama u svetu da obnove *svoju* staru *imperijalističku* politiku *međusobnog dogovaranja* i sporazumevanja *na štetu malih naroda* (sve podvukao H. Š.), samo u svom zatvorenom krugu i samo u svom interesu.«

Drug Tito je, međutim, ocjenjujući u svom referatu na VII kongresu SKJ pojave i odnose nastale u istom periodu, rekao:

»Velike sile na Zapadu pokušavaju da opravdaju postojeći kurs svoje politike ukazivanjem na izvjesne aspekte spoljne politike *Sovjetskog Saveza za vrijeme Staljina*. Historijska je činjenica da je Staljin bio jedan od *protagonista onih sastanaka* na kojima se govorilo *o sudbini drugih nezavisnih naroda, bez njihovog znanja i odobrenja*. Takvo shvatanje baziralo se na principu *snage velikih sila* (sve podvukao H. Š.), a ne na principu prava svih naroda da sami odlučuju o svojoj sudbini. Neke velike sile, u poslijeratnom periodu, ne biraju sredstva da bi postigle dominaciju nad drugim narodima i u svijetu uopšte. Jedan od primjera takve spoljne politike bio je, nažalost, višegodišnji Staljinov pritisak na Jugoslaviju. Tu se uopšte nije radilo o nekim bitnim ideološkim pitanjima, već jedino o težnji za potčinjavanjem Jugoslavije kao države, staljinskoj politici.«[2] I zatim:

». . . Takva politika Staljina dovela je dalje i do postepene izolacije Sovjetskog Saveza uslijed nepovjerenja drugih malih naroda prema toj zemlji socijalizma, od koje su oni sa puno prava očekivali najveću podršku za svoju nezavisnost i ravnopravnost.«[3]

Poslije ovakvog na činjenicama zasnovanog tumačenja konkretne politike bivšeg šefa sovjetske države u vrijeme kada su drugdje, a ne u SSSR, nastajali i rasli novi objektivno vrlo značajni potencijali socijalizma — zaista se ne može generalno govoriti o tadašnjem moralno-političkom ugledu Sovjetskog Saveza, i upravo njemu pripisivati zaštićivanje malih naroda od imperijalističke politike reakcionarnih snaga u tadašnjem svijetu.

. . . . . .

»Pregled« o poslijeratnom razvoju kaže također (str. 453): »*Zapadne sile* pojačavaju pritisak i preduzimaju mere na planu vojnoblokovskog organizovanja *protiv Sovjetskog Saveza* i protiv socijalističkih i oslobodilačkih pokreta u svetu uopšte. U Evropi se to ispoljilo naročito u nemačkom pitanju . . . Marta 1948. obrazovan je Briselski odbrambeni savez, zatim takozvani Evropski savet, da bi, najzad, došlo do otvorenih i užurbanih priprema za *sklapanje Atlantskog pakta*.« (Sve podvukao H. Š.)

Drug Tito, međutim, o tom razvoju pored ostaloga kaže:

»Jedan od razloga za stvaranje Atlantskog pakta bila je kruta i *bez potrebe prijeteća Staljinova spoljna politika* . . .«[4] I dalje: »Potrebno je još jednom podvući i to da je na takav kurs Zapada djelovala i kruta politika Staljina, koja je dovela *do izolacije i slabljenja pozicija Sovjetskog Saveza* u svijetu; samim tim ona je omogućila i jačanje pozicije zapadnih zemalja, s Amerikom na čelu, koje su stvaranje Atlantskog pakta i strategijskih baza

[2] Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije, »Kultura«, Beograd 1958, str. 9.
[3] Na istom mjestu.
[4] Na istom mjestu, str. 12.

opravdavale *upravo takvom staljinskom politikom* sile i krutosti, pa su u tom pogledu privremeno dobile i moralnu podršku u velikom dijelu međunarodne javnosti.«[5] (Sve podvukao H. Š.)

U nastavku svoje informacije o načinu postanka Atlantskog pakta »Pregled« izričito govori o Staljinovim autokratskim i hegemonističkim težnjama, pa navodi i da su one vodile »... izolaciji komunističkog dela međunarodnog radničkog pokreta od ostalih radničkih, oslobodilačkih i drugih progresivnih struja i pokreta, i naposletku, pogoršali međunarodne odnose.« To, međutim, nije dovoljno da bi se uočio i shvatio stvarni daleko širi smisao staljinizma na vanjskopolitičkom planu. Tu je staljinistička teorija i praksa potpuno suprotna marksističkoj teoriji o revolucionarnom društvenom preobražaju.[6] Tako se otvara još jedno načelno pitanje: do koje se mjere nagomilane manifestacije birokratsko-etatističkih i hegemonističkih devijacija uopće još mogu svrstavati u kategoriju dogmatizma kao teorijskog zastranjivanja, a kada njihova kvantiteta prelazi u novu kvalitetu nemarksističkog, za razvoj socijalističke revolucije objektivno štetnog djelovanja i u svakom slučaju otežavanja svjetske historijske afirmacije međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta.

Jer, u daljem razvoju događaja i odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu koji je kulminirao u napadu Informbiroa na Jugoslaviju, o čemu »Pregled« iznosi inače dovoljno informacija i mnogo ispravnih zaključaka, najbolje se pokazalo do kakvih je razmjera staljinizam štetio socijalizmu, posebno stvarajući presedan inauguriranjem sebi identične involucije u nizu narodnodemokratskih zemalja. »Pregled« o međunarodnom (u odnosu na radnički pokret) aspektu pojavljivanja Rezolucije Informbiroa kaže (str. 463): »U isto vreme ona je bila i znak za obračun s onim snagama u međunarodnom radničkom pokretu koje se nisu mogle pomiriti s ovakvim pojavama hegemonističkog pritiska i idejno-političkog monopolizma.

... Staljinovi napori da kretanje naraslih socijalističkih snaga u svetu sabije u okvire svojih dogmatskih i pragmatističkih koncepcija morali su, uprkos ogromnom ugledu Svesavezne komunističke partije (boljševika) i Sovjetskog Saveza, u čije je ime Staljin istupao, da dovedu do neizbežnih sudara, i to pre svega sa onim socijalističkim snagama koje su pružale otpor takvim koncepcijama.« U već citiranom referatu na VII kongresu SKJ drug Tito, međutim, ovako tumači stanje u međunarodnom radničkom pokretu koje je prethodilo pojavi Rezolucije Informbiroa:

»Posljednjih godina staljinskog perioda radnički pokret u svijetu, a naročito njegov avangardni dio, mnogo je stradao; on je, u tom periodu, ne samo stagnirao već je i nazadovao. Uzroci su za to bili u prvom redu u nesamostalnoj politici koju su vodile pojedine partije, čija su rukovodstva u prošlosti bila naučna da primaju i sprovode direktive koje dolaze izvana,

[5] Na istom mjestu.

[6] U odgovoru na rezoluciju Moskovskog oblasnog biroa Boljševičke partije od 24. februara 1918. Lenjin pored ostalog kaže: »Možda autori misle da interesi međunarodne revolucije zahtijevaju njeno *poticanje*, a da bi takvo poticanje mogao da bude jedino rat, a nikako ne mir, koji može da kod masa stvori utisak nekakvog »ozakonjenog« imperijalizma? Takva »teorija« bi se potpuno kosila s marksizmom, koji je uvijek odbacivao »poticanje« revolucija, jer se revolucije razvijaju u onoj mjeri u kojoj se zaoštravaju klasne suprotnosti koje ih rađaju.« (V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, tom II, knjiga prva, »Kultura«, 1950, latinično izdanje, str. 282.)

bez obzira, da li su te direktive pravilne ili ne za dotične zemlje. To je bilo karakteristično do XX Kongresa KPSS. Sve češći neuspjesi radničke klase u njenoj borbi, zbog takve politike, prouzrokovali su besperspektivnost i apatiju, što je bilo od ogromne štete za snage socijalizma u svijetu uopšte. Pored toga je i avangardni dio radničke klase proživljavao krizu rascjepa. Ali je svakako pritisak na socijalističku Jugoslaviju, poslije 1948. godine, najteže pogodio radničku klasu, jer je prvi put od Oktobarske revolucije izazvao sumnju u ispravnost politike zemlje koja je u čitavom tom periodu predstavljala kulu svjetilju za međunarodni radnički pokret. To je imalo za posljedicu da je u borbi radničke klase jako otupila revolucionarna oštrica, što su neprijatelji socijalizma — međunarodna reakcija — koristili do najveće mjere.«

Jedino ovako široko zahvaćenim i u isto vrijeme konkretiziranim tumačenjem tadašnjeg stanja i odnosa u komunističkom i radničkom pokretu može se *objasniti* stvarna dubina i intenzitet štetnosti pojave staljinizma, sva neotpornost drugih kompartija prema njemu i, u usporedbi s tim, sva važnost i zamašnost antistaljinističkih stavova i prakse KPJ. Poslije citirane Titove ocjene općeg tadašnjeg stanja u međunarodnom radničkom pokretu ne mogu zadovoljiti ni ona objašnjenja iz »Pregleda« prema kojima je postojalo »kretanje naraslih socijalističkih snaga u svetu« pa se Staljin trudio da ih »sabije u okvire svojih dogmatskih i pragmatističkih koncepcija.« Socijalističke snage svakako su u tadašnjem svijetu postojale, ali je upravo njihov revolucionarni komunistički dio tada već mahom bio potčinjen svojim staljiniziranim rukovodstvima, što je i dovelo do one stagnacije i nazadovanja radničkog pokreta u svijetu o kojima govori Tito. U tom se momentu, dakle o stvarnom otporu staljinizmu radilo jedino kod jugoslavenskih komunista, pa je Staljin i usmjerio svoju akciju upravo protiv njih, koncentrirajući s nemalim uspjehom oko te svoje akcije pretežni dio rukovodstva i aparata drugih kompartija. »Pregled«, međutim, samo *spominje* da su (str. 470) »istočnoevropske zemlje prekinule ... jedna za drugom ekonomske, kulturne i druge veze s Jugoslavijom ...«, a ni tu ni drugdje ne dodiruje tadašnje antijugoslavenske stavove na liniji Informbiroa većine rukovodstava KP Francuske, Italije i niza drugih kompartija izvan zemalja narodne demokracije.

III

Iz stvarnih uvjeta nastanka i razvoja i iz stvarne dubine i ozbiljnosti realnih i potencijalnih posljedica informbiroovske kampanje proizlazi i sav međunarodni značaj uloge koju je tada i otada imala KPJ. Ocjenjujući V kongres naše Partije, koji je u tom momentu na određeni način kondenzirao cijelu dramatiku pojava i stanja u međunarodnom komunističkom pokretu, »Pregled« ukazuje pretežno na unutrašnje značenje Kongresa ne ističući svu njegovu zamašnost po kasniji razvoj u međunarodnom radničkom pokretu — ne toliko po tome što bi već tada utjecaj jugoslavenskih stavova počeo dobivati prevagu, već naprosto po tome što je V kongres razotkrio svu snagu Jugoslavije kao socijalističke zemlje na koju po logici stvari jedino može prijeći funkcija stvarnog idejnog oslonca socijalističkih snaga u svijetu. »Pregled« dosta opširno govori o brojnim novim pristupima k nizu teoretskih i praktičkih pitanja razvoja socijalizma koje je primijenila KPJ poslije

napada Informbiroa. Međutim, nigdje ili vrlo rijetko i indirektno »Pregled« govori o utjecaju takvog pristupa naše Partije na shvaćanja, a zatim i postupke u međunarodnom komunističkom pokretu. Stoga ostaju bez dovoljno objašnjenja i uzroci promjena u odnosima samog SSSR i narodnodemokratskih zemalja prema Jugoslaviji, do kojih je kasnije došlo i, prema »Pregledu«, gotovo ne preostaje drugo nego da se ti uzroci traže u Staljinovoj smrti. Međutim, u većem dijelu međunarodnog komunističkog, pa i cijelog radničkog pokreta došlo je do raščišćavanja i dubokih promjena u shvaćanjima, odnosno do sve jasnijeg uviđanja da je staljinizam katastrofalan po sudbinu socijalizma, zahvaljujući upravo, ili barem u najvećoj mjeri, ulozi jugoslavenske kompartije i Jugoslavije kao socijalističke zemlje sa svim radijacijama njihovih ideja, prakse i stvarnosti. »Pregled«, međutim, govoreći o kasnijem razvoju događaja (u vrijeme XX kongresa KP SS) kaže (str. 543), ističući birokratske i druge subjektivne i objektivne smetnje destaljinizaciji: »Takvo zaostajanje akcije rukovodećih političkih snaga izazivalo je nezadovoljstvo narodnih masa, koje je u nekim zemljama ubrzo dovelo do ozbiljnih potresa. To je uveliko zakočilo *pozitivne procese koji su se razvijali posle Staljinove smrti* (podvukao H. Š.) i pokazalo da socijalističkim snagama predstoji duga i žilava borba protiv ostataka staljinizma.«

Tu se nigdje ne govori — odakle zapravo »potresi« i što im je bilo pravim uzrokom. Do njih nije došlo toliko »posle Staljinove smrti«, već više zbog toga što se, pored utjecaja općeg materijalnog i duhovnog kretanja naprijed u svijetu, posebno u Jugoslaviji *rodilo* nešto novo, zbog toga što su jugoslavenski komunisti prvi, nastavljajući na Parisku komunu i Lenjina, počeli *stvarno* uvoditi razvijenije društveno-političke forme koje odlikuju višu fazu prelaznog perioda — forme socijalističke demokracije, otkrivajući i primjenjujući pri tom čitav niz unutrašnjih dijalektičkih svojstava takvih društvenih tokova kao što su na primjer ekonomski razvoj, ili političko gibanje, ili proces afirmativnog definiranja ličnosti u društvu.

Nisu li upravo naša rješenja za dalje korake u razvoju socijalizma, nastavljajući se na ona naša rješenja u NOB-u i revoluciji, relevantna i za nove idejne tokove u suvremenom radničkom pokretu? I ne znači li zanemarivanje međunarodnog odjeka svih tih zbivanja kod nas — na neki način i potcjenjivanje sposobnosti rezonancije na prave akorde socijalizma u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu?

Svedemo li sve to na ona u početku naznačena metodološka pitanja historiografije međunarodnog radničkog pokreta, u želji da u povodu pojave »Pregleda« izvedemo neke u tom pogledu korisne zaključke, doći ćemo do ovakvog rezultata: Ne umanjujući nimalo vrijednost i korist pojave »Pregleda« kao jednog značajnog priručnika za upoznavanje puta naše Partije od njenog postanka do današnjih dana, u novim će se radovima na tu temu morati da dadu potpuniji i tačniji odgovori i na mnoga pitanja iz okvira njenih relacija i uloge unutar međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta. To će biti u znatnoj mjeri olakšano upotrebom takvih metodskih postupaka koji omogućuju smisaono povezivanje fakata i zbivanja međusobno možda vremenski i prostorno udaljenih, ali u historijskom smislu povezanih svojim sadržajima i dijalektičkim funkcioniranjem.

Dr VASO BOGDANOV

član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
i redoviti profesor Filozofskog fakulteta, Zagreb

O nekim osnovnim problemima pisanja nove, potpune historije Saveza komunista Jugoslavije

KADA smo se mi stariji historičari spremali da sudjelujemo u ovoj važnoj diskusiji, neki od nas su pripremili prilično obimne referate. Međutim se, kao veliko i ugodno iznenađenje za sve nas, pokazalo da su samo unutrašnji suradnici ovog Instituta izradili preko trideset referata u kojima su obrađeni brojni važni historijski problemi. Zbog toga i zbog ograničenosti raspoloživog vremena postalo je suvišno da se neki naši referati ovdje čitaju u cijelosti. Ističući krupno značenje one pojave novih kadrova koja se prvi put manifestirala na ovome skupu, dokazavši da ti mladi institutski suradnici rade na problematici historije radničkog pokreta smišljeno, organizirano i uspješno, — ja bih se ograničio na razmatranje onog glavnog pitanja radi koga je i sazvan ovaj Simpozij: kako treba organizirati dalje izučavanje povijesti radničkog pokreta da bi se što bolje pripremila nova, kompletna naučna historija Partije.

Pri tome treba da se rukovodimo prije svega onim što je drug Čolaković iznio u svom intervjuu *Borbi*, u broju od prvog maja 1963, gdje je naročito podvukao da je ovaj sadašnji *Pregled* samo poticaj, podstrek za pisanje potpune historije SKJ. Konstatirajući da su sva razdoblja partijske historije u *Pregledu* nedovoljno izučena, drug Čolaković je kao prvu, najaktuelniju potrebu istakao pisanje monografija, jer će samo one moći da posluže kao baza za stvaranje jedne sveobuhvatne sinteze.

Iz dosadašnje diskusije, na osnovi uvodne riječi druga Tuđmana, referata suradnika ovog Instituta, i na osnovi izlaganja drugova iz Slovenije, iz Bosne, Vojvodine i drugih diskutanata jasno je odgovoreno na nekoliko osnovnih pitanja u vezi s organiziranjem daljeg rada na proučavanju naše najnovije historije:

1. Da li pisati povijest Partije odvojeno od ostale historije, ili je izniјeti u sklopu cjelokupnog ekonomskog, nacionalno-političkog i društveno-kulturnog historijskog zbivanja?
2. Da li pisanje nove historije SKJ treba bazirati na specifičnostima historijskog razvoja svake pojedine naše zemlje, a to znači na konkretnom proučavanju posebne društvene i nacionalno-političke stvarnosti svake naše republike, — za razliku od sadašnjeg Pregleda u kome su te specifične pojave ostale neobrađene?
3. Kako organizirati pisanje monografija i izradu sinteze?
4. Kako treba prirediti eventualno drugo izdanje *Pregleda?*
5. Kakve kvalitete treba da ima takozvano popularno historijsko djelo, namijenjeno najširim slojevima društva?

ad 1. Mnoga osnovna pitanja u vezi s ulogom i značenjem Partije u raznim razdobljima ostala su u *Pregledu* neobjašnjena baš zato što se partijska aktivnost ne prikazuje u njenoj povezanosti s kompleksnim historijskim zbivanjem. Zato treba u daljem radu na historiji radničkog pokreta i Partije prihvatiti obrazloženu tezu, iznesenu u uvodnoj riječi druga Tuđmana, da je neophodno potrebno izložiti i objasniti historijsku ulogu Partije u sklopu sa cjelokupnom nacionalno-političkom, društvenom i kulturnom historijom jugoslavenskih naroda.

Za takovu buduću obradu partijske historije zalaže se i drug Čolaković u svom spomenutom intervjuu u *Borbi*.

ad 2. Glavni nedostaci *Pregleda* nastali su ponajviše zato jer sadanji sumarni prikaz nije pisan na bazi konkretnog poznavanja specifičnih pojava u historijskom razvoju pojedinih naših zemalja. Iz primjedaba predstavnika Instituta svih republika koji su na ovom simpoziju uzeli riječ pokazalo se da je suština svih tih primjedaba bila u upozorenju da su često puta veoma značajna, krupna zbivanja i specifične historijske pojave u pojedinim našim zemljama ostali neobrađeni u *Pregledu*, a neki od bitnih i ključnih problema nisu ni spomenuti.

Odgovarajući u ime autora *Pregleda* na diskusiju drug Damjanović je prije svega priznao umjesnost, korisnost i opravdanost velikog dijela iznesenih primjedaba, opravdavajući spomenute propuste u *Pregledu* izjavom: mi to nismo znali, nama to nije bilo poznato.

Sasvim je prirodno, da te konkretne činjenice, probleme i specifičnosti u historiji naših pojedinih zemalja nisu mogli ni uočiti, a kamoli temeljito obraditi oni malobrojni autori koji su radeći na ovoj historiji manje ili više dobro poznavali samo jedno područje, jer su bili vezani za arhive one zemlje u kojoj žive, i jer su crpeći svoja saznanja bili upućeni uglavnom na izvore, pristupačne u toj zemlji, na iskustva stečena u njoj i na shvaćanja koja su dominantna u toj sredini.

Ako se želi da nova historija SKJ bude naučno fundirana i da u njoj u sklopu cjeline budu obrađene i specifičnosti naših zemalja, onda je neophodno potrebno da se izrada njihove historije povjeri institutima u svakoj pojedinoj našoj republici.

ad 3. Važnost davanja primarnosti pisanju monografija dovoljno je obrazložena u podnesenim referatima i u diskusiji, a naročito je potvrđena i činjenicom, da pokušaj sinteze u *Pregledu* nije zadovoljio baš zato, jer nije izrađen na osnovi temeljitih monografija.

Objektivno opravdanje za autore *Pregleda* nalazi se u okolnosti, da takve monografije u doba njegova pisanja ne samo da nisu postojale, nego se tada još nije sistematski ni radilo na njihovu pripremanju.

Danas je, međutim, stanje u tom pogledu daleko povoljnije. U okviru Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu stvorene su realne mogućnosti za izvršenje tog primarnog zadatka oko izrade monografija: izvršena je po razdobljima planska raspodjela rada, angažiran je znatan broj novih kadrova koji već daju rezultate i koji će biti u stanju uspješno da obrade historijsku stvarnost SRH i glavne specifičnosti u njenoj povijesti. Sličan rad je u toku i u institutima za historiju radničkog pokreta u drugim našim republikama.

Jedan od glavnih zaključaka, koji se može izvesti na osnovi onoga što je dosad ovdje rečeno, sastoji se u ovome: povjeriti institutima u svakoj pojedinoj republici monografsku izradu vlastite historije sa svim njenim specifičnostima.

Na osnovi tako izrađenih monografija treba organizirati kolektivnu izradu opće jugoslavenske sinteze historijskog razvitka radničkog pokreta u sklopu naše najnovije historije.

Pritom je neophodno potrebno da u izradi te sinteze sudjeluju predstavnici instituta iz svake pojedine republike, a prije svega autori pojedinih republičkih monografija. Od tih istih predstavnika treba da bude sastavljena i glavna redakcija nove historije SKJ.

Samo takvim organiziranjem kolektivnog rada može se doći do objektivne naučne općejugoslavenske sinteze i izbjeći prigovori da je historija ove ili one naše zemlje nedovoljno, nerazmjerno ili pristrano obrađena.

ad 4. Eventualno drugo izdanje *Pregleda* imalo bi smisla samo uz uvjet da se rad na njegovu pripremanju organizira tako da se osigura otklanjanje nedostataka i propusta prvoga izdanja.

To se može postići tako, ako se priprema novog izdanja organizira na osnovi označenoj u prethodnoj, trećoj tački: uz sudjelovanje predstavnika instituta iz svih naših republika u izradi i u redigiranju novoga teksta.

ad 5. Pitanje kvaliteta takozvanih popularnih djela, namijenjenih najširoj čitalačkoj publici, važno je ne samo za historiografiju, nego i za našu nauku uopće.

Obično se pravi razlika između naučnog i popularnog djela, pa se smatra da se od popularnih knjiga ne može zahtijevati ona solidnost i temeljitost koja se s pravom postavlja naučnim radovima.

Krajnje je vrijeme da i historičari i drugi radnici na populariziranju nauke budu na čistu s time da razlike u naučnoj, kvalitetnoj solidnosti obrade — ne može biti između naučnog i popularnog djela. Izvjesna razlika može postojati samo u formi izlaganja, u jednostavnijem stiliziranju, i ni u čem drugom. Popularno izdanje se isto tako mora temeljiti na solidno proučenoj i utvrđenoj historijskoj istini.

Iznošenje i upoznavanje objektivne naučne istine je u našoj socijalističkoj stvarnosti na području društvenih znanosti uopće a u historiografiji napose utoliko značajnije, ukoliko je djelo namijenjeno najširim društvenim slojevima. Zato je neophodno potrebno da i takozvana popularna djela budu napisana na bazi prethodne solidne naučne obrade.

Pisati i izdavati popularne knjige koje ne sadrže rezultate savjesnog, temeljitog naučnog rada i objektivno utvrđene i provjerene istine, nego su ispunjene nekim ishitrenim, površnim poluistinama, — štetnije je u našem društvu od izdavanja slabih »čisto naučnih« knjiga.

Postoji sklonost da se neke nepotpunosti, površnosti i nedostaci *Pregleda* opravdaju njegovim popularnim karakterom. Tekst eventualnog drugog izdanja *Pregleda*, mora biti baziran na prethodnom solidnom proučavanju svih problema koje tretira, — baš zato jer je namijenjen najširim slojevima, za koje je saznanje naučne historijske istine od najdalekosežnije važnosti.

Zato je bolje ne žuriti s drugim izdavanjem *Pregleda*, nego učiniti prethodno sve da u novome tekstu budu sadržani i uvaženi bar oni naučni rezultati koji su u naučno-istraživalačkom radu u pojedinim našim republikama dosad postignuti, a dobrim dijelom na ovom Simpoziju i izneseni.

FRANCEK SAJE

viši naučni suradnik Instituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

Neke primjedbe na obradu radničkog pokreta u Sloveniji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

NAUČNI i stručni suradnici Instituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani kritički su pregledali »Pregled istorije SKJ« kad je u travnju 1963. izašao iz štampe.

Primijetili smo neke netačnosti i nepotpunosti, osobito o radničkom pokretu i narodnoj revoluciji u Sloveniji, što je razumljivo. Smatrali smo da je prijeko potrebno ispraviti i dopuniti neka takva mjesta u slovenskom prijevodu, koji se još pripremao za štampu. O tome je bila obaviještena i redakcija »Pregleda«, i tako je slovenski prijevod u jesen 1963. izašao s nekim ispravcima i dopunama.

Ne mislim ovdje nabrajati sve netačnosti i nepotpunosti, već ću izdvojiti samo neke kojima bih htio pokazati kakvim metodološkim postupcima i načinom interpretacije pojedinih događaja i zbivanja ne treba da se služimo u naučnoj pa i u popularnoj naučnoj obradi historije radničkog pokreta.

Tako, na primjer, »Pregled« pogrešno ocjenjuje utjecaj JSDS u drugoj polovini 1920. god. kad kaže da je »pokolj na Zaloškoj cesti ... označio prekretnicu u pogledu oslobođenja radničkog pokreta od reformističkih iluzija« i da »nove cepačke inicijative bivših ministerijalista« s oživljavanjem JSDS »nisu našle podršku u radničkoj klasi« (str. 55). Na drugom mjestu stoji da je u mariborskom okrugu »broj glasova dat za komuniste gotovo dostigao glasove socijaldemokrata« (str. 67).

Pokolj na Zaloškoj cesti 24. travnja 1920. zaista je označio prekretnicu u revolucionarnom pokretu, koji je od tada u Sloveniji bio u opadanju. Tako je, na primjer, Splošna železničarska organizacija u Sloveniji pod rukovodstvom komunista imala sredinom ožujka 1920. god. 7164 člana bila do početka štrajka u stalnom brojačnom porastu, a do 1. kolovoza 1920. opala je za gotovo 1000 članova, tj. na 6305 članova; iako je poslije štrajka bilo u Sloveniji samo 300 otpuštenih željezničara, do listopada 1920. broj članova je opao na 4116. Sličan slučaj bio je i u ostalim sindikatima. Ali osobito je bio u opadanju utjecaj komunista na selu, gdje je nezadovoljne seljake počela okupljati Puceljeva Samostalna seljačka stranka (Samostojna kmečka stranka).

Neki radnici, koji su se do početka generalnog štrajka oslobodili od reformističkih iluzija, poslije neuspjelog štrajka vraćali su se u redove reformista, koji su baš zbog opadanja revolucionarnog pokreta obnovili svoj cjepački rad. U takvoj situaciji oživljena JSDS mogla je naći i našla je izvjesnu podršku u jednom dijelu radničke klase.

Kakva je bila ova podrška, može se djelomično vidjeti iz rezultata na izborima 28. studenog 1920, kad je KPJ u Sloveniji dobila 16.289 glasova, a JSDS 29.541, u mariborskom okrugu JSDS 21.249 a KPJ samo 5.648. Tačno je da je JSDS većinu glasova sakupila među seljacima, ali dosta velik broj i među radnicima. Samo u nekim radničkim centrima u mariborskom okrugu komunisti su gotovo dostigli i čak prestigli glasove socijaldemokrata.

»Pregled istorije SKJ« ponavlja tvrdnju da je KPJ na tim izborima »po broju glasova i poslanika zauzela treće mesto među svim političkim strankama koje su učestvovale na izborima« (str. 67). Tačno je da je zauzela treće mjesto po broju poslanika, ali po broju glasova tek četvrto, jer je na prvom mjestu bila Demokratska stranka sa 317.478 glasova, na drugom Radikalna stranka sa 312.944 glasa, na trećem mjestu Hrvatska pučka seljačka stranka sa 230.590 glasova i tek četvrta bila je KPJ sa 198.376 glasova (ne 198.463, jer je tu ubrojena i Radoševićeva lista).

U »Pregledu« se na nekoliko mjesta pogrešno i netačno govori o osudama komunista. Tako za Mošu Pijade stoji da je policija »osudila ga na 20 godina robije« (str. 122). Prvo, osudio ga je prvostepeni sud u Beogradu 28. V 1928, i to zaista na 20 godina, ali ova presuda nije bila pravomoćna. Na žalbu obrane kasacioni sud donio je definitivnu presudu — 12 godina. U svibnju 1934. god. bio je ponovo osuđen još na dvije godine. U takvim slučajevima trebalo je navesti definitivnu presudu, ili presudu prvog i drugog stepena, a nikako ne samo prvostepenu presudu ako je kasnije promijenjena.

O orjunaškom pohodu u Trbovlje 1. lipnja 1924. u »Pregledu« se kaže da su orjunaši bili »zaustavljeni i naterani u bekstvo« (str. 120). U stvari, orjunaši su bili samo zaustavljeni, a povukle su se proleterske akcione čete.

Do demonstracija protiv pakta od 25. do 26. ožujka 1941. došlo je u Sloveniji samo u Ljubljani, kao što pravilno stoji na str. 285. Ali netačan je podatak da je tada došlo do demonstracija i u drugim krajevima Slovenije. Isto tako, tada još nije bilo demonstracija u Bosni i Dalmaciji, kao što se navodi na istoj stranici.

Takvih i sličnih primjera ima još u »Pregledu«. Iz njih se vidi da su autori ponekad nekritički preuzimali podatke iz publicističke literature, koja manje-više teži za propagandističkim efektom, a ne za utvrđivanjem historijske istine.

U sastav Ujedinjenih sindikata nije primljen »ceo sindikalni pokret Slovenije« (str. 64), već samo klasni sindikalni pokret, bez dosta jakog kršćanskosocijalnog i slabijeg nacionalnosocijalnog sindikalnog pokreta u Sloveniji.

Do bojkota i protjerivanja nacističkih studenata koji su došli na ekskurziju u Jugoslaviju, što treba u »Pregledu« dodati, došlo je samo u Zagrebu, a ne i u Ljubljani (str. 187).

Potkraj 1941. godine reakcionarne snage nisu »počele stvarati svoje oružane formacije« i u Sloveniji (str. 329) kao u ostalim dijelovima države. To se desilo tek u početku ljeta 1942, pola godine kasnije.

Ovi i slični primjeri pokazuju da su autori ponekad zaboravljali na specifiku pojedinih pokrajina i na jednak način govorili o nekim akcijama povezano i s krajevima gdje ih nije bilo ili su se odvijale kasnije i na drugi način.

Istovremeno »Pregled« izostavlja neke značajne podatke za Sloveniju, koji bi svakako morali ući u knjigu. Tako bi bilo, među ostalim, potrebno

pri nabrajanju prvih komunističkih listova spomenuti i prve slovenske listove »Baklja« i »Vstajenje« 1919. godine (str. 46). Na str. 76. bilo bi možda potrebno dodati list »Novi železničar«, koji je počeo izlaziti u polovini lipnja 1921. »Pregled« kaže da je tada počelo izlaziti »Delo«, no ono je počelo izlaziti gotovo mesec dana kasnije. Listovima Narodne fronte treba dodati i značajne legalne listove »Stara pravda« i »Slovenska zemlja — za staro pravdo« (str. 208), a na str. 280. list »Naša žena«.

Društvo prijatelja Sovjetskog Saveza imalo je u Sloveniji drukčiji karakter i značenje nego u ostalim pokrajinama. Trebalo bi bar dodati da se, usprkos sprečavanju policije, u širokoj akciji za pristupanje članova sakupilo u Sloveniji 30.000 potpisa koji su sa spomenicom odmah bili predani sovjetskoj ambasadi u Beogradu (str. 267).

U knjizi ima i nekih tvrdnji i formulacija koje ne smetaju samo historičarima radničkog pokreta već i mnogo širem krugu ljudi. Za ilustraciju navodim nekoliko primjera.

Njemačka je najprije okupirala Austriju pa onda raskomadala Čehoslovačku (str. 260). U prosincu 1939. nije bilo generalnog štrajka rudara u Sloveniji, već samo štrajk rudara u trbovljanskim revirima (str. 266). Na str. 185. spomenuti su zagorski reviri, kojih uopće nema. Zagorje je samo dio trbovljanskih revira u kojima se 1934. posvuda štrajkalo glađu, a ne samo u Zagorju. U početku 1941. godine prije okupacije još nije bio obnovljen »Slovenski poročevalec«, već samo »Ljudska pravica« (str. 281). Najveći dio Dolenjske i Notranjske nije bio oslobođen »u periodu mart-maj 1942«, već u toku maja 1942 (str. 354). Talijanska ofenziva nije se vukla »do kraja jeseni 1942«, već do početka, tačnije do 4. studenog, to jest do sredine jeseni (str. 354). Na oslobođenom teritoriju u Sloveniji provedeni su 1942. god. samo izbori za mjesne NOO-e, a NOS nije izabran već imenovan (str. 366). Plavu gardu nije stvarao samo »deo slovenačke buržoazije« (str. 355), već buržoazija ujedinjena u Slovenskom savezu, koja je stvarala i Belu gardu. Njemačke snage nisu tek »početkom decembra 1943. preduzele zamašne ofanzivne pothvate na jugoslovenskom ratištu« (str. 400), nego su u Sloveniji počele ofenzivu već u sredini rujna 1943.

Ističem da su ovakve greške kod poznatijih činjenica vrlo opasne i štetne. Čitaoci ih mogu lako primijetiti. U takvom slučaju postoji mogućnost da posumnjaju u tačnost i ostalih podataka i u čitavu knjigu.

Ove primjedbe dovoljno upozoravaju da i kod općeg pregleda, pa makar bez velikih pretenzija, treba svuda primjenjivati jedino ispravnu i naučnu metodu kritičkog provjeravanja historijskih činjenica na osnovi primarnih izvora. Usprkos nekim slabostima, »Pregled istorije SKJ« učinio je korak naprijed u tom pravcu u usporedbi s dosadašnjim publicističkim obradama.

Pored spomenutih i drugih faktografskih netačnosti, koje smo djelomično ispravili u slovenskom prijevodu, u knjizi se nalazi i niz problematičnih formulacija i ocjena koje bi u novom izdanju »Pregleda« isto tako trebalo ispraviti.

Zbog toga bi dobro bilo da redakcija »Pregleda« sistematski sakupi primjedbe iz svih republika a onda da organizira više manjih radnih konzultacija o pojedinim glavama ili periodima. Na taj način moglo bi se postići da novo izdanje »Pregleda« bude mnogo bolje i da još korisnije posluži širokim krugovima — sve do izdavanja višetomne naučne historije radničkog pokreta naroda Jugoslavije.

NIKOLA BABIĆ

Institut za proučavanje radničkog pokreta, Sarajevo

Nekoliko primjedaba na »Pregled istorije SKJ« s osobitim obzirom na tematiku u pogledu Bosne i Hercegovine

SMATRAM da je suvišno isticati da smo mi svi ovdje načisto s time da »Pregled istorije SKJ« nema pretenzija naučnog djela i da je on zaista namijenjen nasušnim potrebama — kako jedanput reče jedan od autora — samog Saveza komunista, naših škola i šire javnosti. U protivnom, svi bismo mi imali mnogo prijedloga, mnogo zahtjeva, zamjerki i sugestija za svako od poglavlja u »Pregledu istorije SKJ«. Imajući to u vidu, ja ću iznijeti neka mišljenja i primjedbe na »Pregled« u cjelini i na materiju koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

»Pregledom« smo neosporno dobili prvi put na jednom mjestu prikaz istorijskog razvitka našeg radničkog pokreta od njegova snažnijeg istupanja za istorijsku pozornicu jugoslavenskih naroda do skorašnjih dana. Dat je, ja mislim, prvi put dosta ujednačen prikaz ove tematike i time je uklonjena ozbiljna praznina u njenom solidnijem objašnjavanju našoj javnosti i izučavanju u Savezu komunista, školama i drugdje.

Međutim, čitajući »Pregled« nisam mogao da se otmem utisku da su autori — u nastojanju da prikažu aktivnost i djelatnost CK, njegove odluke, kongrese, konferencije i sl., kao neosporno najznačajniju sadržinu u prikazivanju razvoja i djelatnosti KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta u cjelini — dobrim dijelom bili spriječeni da opširnije prikažu izvjesne značajne događaje, kretanja i procese po pojedinim zemljama, pokrajinama, ili pojedinim širim regionima, a koji su bili od velikog značenja za ta područja ili za naš revolucionarni radnički pokret u cjelini.

Iako je juče nekoliko drugova ukazivalo na nedostatak šireg uvoda ili prve glave »Pregleda« u kojoj bi bio više objašnjen razvoj radničkog pokreta i djelatnost socijaldemokratskih partija, odnosno stranaka u pojedinim jugoslovenskim zemljama, reći ću nešto i o tome, više da se pridružim tome mišljenju nego da se upuštam u objašnjenje takve potrebe.

Već od prve glave »Pregleda« pa dalje, kroz sve glave koje govore o periodu između dva rata, dobrim dijelom se susrećemo s različitim stavovima i shvatanjima u KPJ o nacionalnom, seljačkom, sindikalnom i drugim aktuelnim pitanjima političke borbe, političke djelatnosti, od najljevijih do najdesnijih i s raznim nijansama između njih. Međutim, prosječnom čitaocu, kome je »Pregled« i namijenjen, teško je shvatiti otkuda u novostvorenoj partiji takvo šarenilo shvatanja i stavova ako mu nisu objašnjeni njihovi korijeni i procesi u kojima su ta shvatanja i stavovi nastajali i prerastali čak i u programatske stavove pojedinih struja ili partija u cjelini. A kratak uvod — kojem se s obzirom na prostor, po mom mišljenju, mogu staviti sasvim

mali prigovori — ne pruža tom čitaocu ni izdaleka dovoljna objašnjenja, i zbog toga smatram da bi zaista bilo nužno ovaj period prikazati mnogo šire. Kod nas su, uostalom, radnički pokreti u pojedinim jugoslovenskim zemljama, pa i međunarodni radnički pokret, toliko poznati, da ne kažem izučeni, da se u početnom poglavlju »Pregleda« ili njegovoj prvoj glavi — koju bi, po mom mišljenju, trebalo dati u drugom izdanju — to sve može prikazati u onoj mjeri koja bi zadovoljila ovu potrebu. Osloniti se na objašnjenje, u više navrata, da su socijaldemokratske stranke bile »opterećene idejnim i političkim nasljeđem II internacionale«, a ne potkrijepiti to širim prikazom razvoja, djelovanja pa i slabosti ovih stranaka, ne samo da nije dovoljno nego nije ni uvjerljivo za široku čitalačku publiku koja je »Pregled« već uvrstila u svoju najosnovniju svakodnevnu literaturu.

Čini mi se da u »Pregledu«, u poglavljima koja govore o periodu između dva rata, sindikalni pokret nije obrađen najsretnije i najpreglednije, i čitalac će se teško snaći u pitanjima šta su to jedinstveni revolucionarni sindikati, šta je URSS, GRS, ORS, HRS, JUGORAS i drugi, kakva su gledišta zastupali pojedini sindikati, za što su se borili. Bilo bi zbog toga dobro da se u narednom izdanju »Pregleda«, na odgovarajućim mjestima, nešto šire i preglednije govori o pojedinim sindikalnim centralama, o platformi njihova djelovanja, o tome odakle su regrutovale svoje članstvo, a posebno o djelatnosti njihovih rukovodstava. To bi omogućilo lakše razumijevanje uslova u kojima je djelovao revolucionarni radnički pokret i KPJ.

Nešto više, — no ipak, razumije se, u najosnovnijim crtama — trebalo je objasniti mozaik građanskih političkih partija, njihov utjecaj na radnički pokret, ulogu u društveno-političkom životu između dva rata, te istaknuti njihove metode borbe za ostvarivanje političkih ciljeva raspirivanjem nacionalne mržnje, čime su doprinosile razjedinjavanju naših naroda. To bi istovremeno snažnije ukazalo na uslove u kojima je KPJ djelovala na jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i na silne napore koje je na tom planu uložila.

Jučer je drug Rajčević upozorio na nedostatak podataka i objašnjenja koja bi više kazala o značaju, djelatnosti, masovnosti i akcijama SKOJ-a. Međutim, u »Pregledu« se sada prvi put susrećemo i s nekim novim činjenicama o toj temi, koje su do sada u našoj političkoj i u vrlo skromnoj istorijskoj literaturi bile nepoznate, ili su drugačije objašnjavane. Na primjer na pitanje da li je SKOJ 1936. godine bio raspušten ili nije, daje se objašnjenje, ali ono je moralo biti šire i nešto konkretnije, s obzirom na ono šta smo do sada o tom slušali, odnosno čitali, i kako se to pitanje objašnjavalo prije publikovanja »Pregleda istorije SKJ«. Smatram, također, da u »Pregledu« nedostaju šira objašnjenja o još nekim pitanjima. Tako npr. o paktu Staljin-Hitler ili o rusko-finskom ratu i njihovim odrazima u svijetu pa i kod nas vrlo je malo rečeno. Zašto u nekim jugoslavenskim zemljama dolazi do formiranja centralnih komiteta KP ranije a negdje kasnije, o tome nije gotovo ništa napisano, a objašnjenja nije lako naći kroz prikaz evolucije stavova KPJ u nacionalnom pitanju, kako je taj prikaz dat u »Pregledu«.

Trebalo je ponegdje jasnije i određenije govoriti o krizama NOP-a u pojedinim krajevima i uzrocima tih kriza, uključujući tu i greške i skretanja rukovodstva NOP-a u tim krajevima, a smatram da je trebalo jače istaknuti masovnu podršku i učešće seljaštva u NOB-u i objasniti pojavu tako snažnog utjecaja KPJ na seljačke mase i njihovu privrženost revoluciji.

U glavama koje obuhvataju poslijeratni period na nekoliko se mjesta govori o jasnoj orijentaciji SKJ i uopšte naše socijalističke države da se politička i kulturna ravnopravnost permanentno dopunjavaju i ekonomskom ravnopravnošću jugoslovenskih naroda. Ali tu nema gotovo nikakvih pokazatelja koji bi jasno ukazivali na smanjivanje disproporcija u ekonomskom razvitku pojedinih zemalja, pokrajina ili krajeva, a takvi podaci bi, po mom mišljenju, bili nužni. Zadržati se samo na objašnjenjima o povećanim investicijama u pojedinim petogodišnjim ili u pojedinim godišnjim društvenim planovima a ne prikazati i konkretne podatke koji su evidentni, mislim da je sasvim nedovoljno.

Što se tiče materije koja se odnosi na tretiranje tematike u Bosni i Hercegovini, mislim da se »Pregledu« mogu staviti ozbiljnije zamjerke. Pokušao sam, naime, da otprilike vidim koliko prostora zaprema ova materija i, izuzevši VI glavu koja se odnosi na ratni period i za koju ne mogu staviti prigovor, izračunao sam da se sva druga materija koja govori o BiH sastoji od deset do petnaest stranica, a to je pedeseti ili šezdeseti dio »Pregleda«. Odbacujući mogućnost da se na taj način može upozoravati na nedostatke i uvažavajući metod prikazivanja određenih pojava i procesa u cjelovitom tekstu, čini mi se da je Bosna i Hercegovina u praćenju i obradi nekih procesa i događaja ostavljana na sporednom kolosijeku društveno-političkih relacija Slovenija-Hrvatska-Srbija-Makedonija.

Prije svega, riječ je o specifičnom položaju BiH u strukturi jugoslovenskih naroda i stavovima KPJ u tom pitanju. Sasvim je nedovoljno ukazano na taj specifični položaj, — na heterogenost sastava njenog stanovništva, na to da je BiH bila dugo vremena poprište i područje suočeljavanja velikohrvatskog i velikosrpskog šovinizma i da je to usporavalo međusobno povezivanje njenih naroda i konsolidovanje radničke klase i radnih masa uopšte, a ujedno zahtijevalo krupne napore i uporan rad KPJ na tom području. Smatram da je ta pitanja trebalo više apostrofirati i objasniti. Mi se prvi put susrećemo s tretiranjem tih pitanja u »Pregledu«, odnosno o tretiranju stava KPJ u pitanju BiH, tek na str. 201 (izdanje latinicom), gdje se, govoreći o splitskom plenumu i njegovim stavovima o nacionalnom pitanju, govori i o potrebi formiranja zemaljskih skupština, odnosno sabora u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Cetinju i Sarajevu. Međutim, ni taj stav nije razjašnjen, a ni ranije nigdje nema pomena o tome kako je KPJ gledala na pitanje BiH. Osim toga, na str. 207. i 208. govori se o sazrijevanju ideje o autonomiji BiH. Mislim da je trebalo više objasniti kakvu to autonomiju zamišlja KPJ, razjasniti tu ideju i tako je odvojiti od one kakvu je zamišljala Jugoslovenska muslimanska organizacija. U protivnom čitalac ih može poistovetiti i doći do zaključka da je to bila zajednička akcija. Položaj Bosne i Hercegovine u okviru nove Jugoslavije riješen je u narodnooslobodilačkoj borbi na opšte zadovoljstvo jugoslovenskih naroda, pa je i to trebalo više naglasiti i istaći značenje takvog rješenja.

Ukazao bih na još neke propuste koji potvrđuju mišljenje da su u tretiranju BiH izostavljene neke poznate i utvrđene činjenice. Zar je npr. u 1905. god. značajnije istaći da su u organizovanju Glavnog radničkog saveza BiH »... među pokretačima bili mnogi strani radnici« nego pomenuti ime organizatora modernog radničkog pokreta u BiH Miću Sokolovića iz Bosne i naglasiti tada već dominantan utjecaj domaćeg radničkog elementa (str. 23. »Pregleda«)? Ili: na str. 108. govori se o djelatnosti Nezavisne radničke partije Jugoslavije, nabrajaju se i oblasni sekretarijati ove partije u Srbiji,

Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji, pa se govori i o broju članova partije u cjelini, i o aktivnosti organizacija, međutim, BiH se uopšte ne pominje, niti ima bilo kakvih podataka o djelatnosti NRPJ, iako je neosporna činjenica da je u BiH djelovalo pet organizacija Nezavisne radničke partije Jugoslavije s više od 150 članova i da su te organizacije razvijale zamašnu aktivnost, da je i u njima vršen referendum o značajnim dokumentima III zemaljske konferencije KPJ, te da su te organizacije izvele i niz drugih značajnih akcija — proslavu Pariške komune, proslavu oktobarske revolucije i druge. Ako bi nas samo broj članova sprečavao da govorimo o tome, to ne bi bilo dobro mjerilo, jer se samo brojem ne može mjeriti značaj organizacija, značaj njihove aktivnosti i njihov utjecaj.

Slično je učinjeno i u dijelu teksta u kojem se govori o djelatnosti Nezavisnih sindikata. Na str. 99. samo je pomenuto da je u Sarajevu izlazio list Nezavisnih sindikata »Radničko jedinstvo«, a ništa se ne govori o formiranju Pokrajinskog međusaveznog sindikalnog odbora za BiH i o aktivnosti organizacija Nezavisnih sindikata ne samo u prvoj polovini dvadesetih godina nego i kasnije, sve do 1929. godine. Međutim, ove organizacije su, iako u posebno teškim uslovima i ne baš brojne, razvijale široku aktivnost, i to ne samo na planu ekonomske borbe radničke klase nego i na političkom planu, u izbornoj aktivnosti i u drugim vidovima.

Između dva rata u BiH su izlazili pod utjecajem KPJ ili neposredno u organizaciji pojedinih rukovodstava KPJ listovi »Glasnik istine« 1926. godine u Sarajevu, »Komunist« i »Fabrika i njiva« 1932. u Sarajevu, odnosno u Tuzli, »Narodna pravda« 1935. u Banjaluci, »Glas saveza radnika i seljaka« 1940. i 1941. kao organ PK KPJ za BiH. Istina, bili su to listovi manjeg obima, po formi vrlo jednostavni, a pojavljivali su se u svega nekoliko brojeva jer su ubrzo bili zabranjeni ili je onemogućen rad partijske tehnike pa time i njihovo izlaženje. U tekstu »Pregleda« neki se samo pominju. S obzirom na uslove u kakvima je djelovala partijska organizacija u BiH vrlo je pozitivna strana da su se pojavili i ovakvi listovi i u tolikom broju, i o tome je trebalo nešto više reći.

Posebno je teško razumjeti koliko je malo napisano o djelovanju revolucionarnog radničkog pokreta i drugih progresivnih snaga u BiH u drugoj polovini tridesetih godina i uopšte o stanju i kretanjima u tom razdoblju. Ima se dojam da je ovdje aktivnost progresivnih snaga za nekoliko godina zatajila.

Iz »Pregleda« se npr. ne vidi razvoj i aktivnost KPJ u BiH od 1936. do 1940. godine, iako se u to vrijeme čine krupni napori na obnovi organizacija, održava se i IV pokrajinska partijska konferencija KPJ za BiH u Mostaru 1938. godine, dolazi do obnavljanja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, koji od tada kontinuirano radi i ulaže ogromne napore na obnavljanju organizacija koje su ranije postojale i stvaranju novih, naročito u krupnijim industrijskim centrima i na bosansko-hercegovačkom selu.

Gotovo ništa nije rečeno o akcijama na planu formiranja fronte narodne slobode, o aktivnosti napredne studentske i srednjoškolske omladine, a nesrazmjerno su prikazane štrajkaške i druge akcije.

To su, dakle, samo neki primjeri propusta, kojima ovom prilikom ne dodajem one učinjene u nabrajanju organizacija KPJ i nekih značajnih akcija — štrajkova, demonstracija i drugih — a za čiji ispravak u drugom izdanju »Pregleda«, po mom mišljenju, nije potrebno ni mnogo vremena ni mnogo prostora.

MILENKO PALIĆ

Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, Novi Sad

Prilog diskusiji o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

U PREDGOVORU »Pregleda istorije SKJ« kaže se između ostalog da knjiga ima za cilj da dade »celovit prikaz nastanka i razvoja puta KP Jugoslavije«.

Slažem se da knjiga možda i nije mogla šire obuhvatiti mnogobrojne probleme i da ona na današnjem nivou prikupljenosti i obrađenosti građe za pisanje historije KPJ i radničkog pokreta, naročito kada se radi o vremenu između dva rata, i nije možda mogla biti bolja nego što jest. Ali, ipak mi se čini opravdan prigovor da neke probleme, čak veoma važne, knjiga nije obuhvatila, čak ni spomenula, zatim da se o nekim problemima moglo više reći, sve to bez znatnih povećanja opsega knjige, i zato što za neke od njih postoji obilje podataka u suvremenoj legalnoj štampi, i napokon zato što bi knjiga dala realniju sliku pravog stanja.

Zbog svega toga stavljam pod izvjestan znak pitanja da li je knjiga dala »celovit prikaz nastanka i razvoja puta KP Jugoslavije«.

Gledajući knjigu kroz probleme koji se u njoj spominju ili ne spominju, u vezi s djelatnošću KPJ i revolucionarnog krila radničkog pokreta u Jugoslaviji između dva rata, pokušavao sam, npr. da u njoj nađem odgovor, u čemu se sve iscrpljivala djelatnost komunista u periodu 1921—1929. Nisam mogao da ga nađem ni u recima ni između redaka knjige. A dobro je poznata činjenica da je rad u sindikatima bio jedan od partijskih zadataka članova Partije i da je on tu bio čak i raznovrstan, često, vrlo često bogat, barem za one prilike (1921—1929).

Kada se govori o Nezavisnim sindikatima ne ide se dalje od problema kao što su zadaci organizacionog zahvatanja masa industrijskog radništva i industrijskih centara, nastojanje desničara u Partiji da što više osamostale Nezavisne sindikate i izvuku ih ispod utjecaja Partije kako bi od njih stvorili za sebe i svoje stavove busiju, zatim o štrajkovima i protestnim zborovima i možda o još nekim problemima, a o svim onim formama i oblicima djelatnosti komunista u sindikalnim podružnicama, o tome u »Pregledu« nema ni riječi. Zaista je čudno da se u »Pregledu« ni najmanje pažnje ne posvećuje djelatnosti komunista u Nezavisnim sindikatima. Iz »Pregleda« saznajemo da su komunisti bili hapšeni, maltretirani, premlaćivani, da su robijali itd., a ne možemo da saznamo šta su to komunisti konkretno radili u vremenu od poznata dva atentata, 1921. pa do 1929. godine, osim u malom broju slučajeva izrazito istaknutim. Čitalac koji ima priliku da se prvi put upoznaje s historijom KPJ mogao bi pomisliti da je onda glavno bilo biti član Partije, formalno organizaciono obuhvaćen, a da se neki naročiti kon-

kretni rad od njega nije ni zahtijevao. O djelatnosti kulturno-umjetničkih radničkih društava (pjevački zborovi, dramske sekcije itd.) i o sportskim radničkim društvima u okviru Nezavisnih sindikata, u »Pregledu« nema ni riječi. A, oni su bili baza za popunjavanje redova KPJ kao avangarde radničke klase u Jugoslaviji, baza za regrutiranje novih članova Partije iz redova omladine i radnika kao i drugih kategorija. Ni o tome se u »Pregledu« ne govori. Utoliko čudnije djeluje obavještenje (148. stranica — ćirilica) da je jedan od zaključaka III kongresa KPJ 1926. godine i stvaranje Saveza kulturno-prosvjetnih, umjetničkih i sportskih radničkih društava. To je ujedno sve što se o tome govori.

Možda će netko reći da je ovo stvar historije Nezavisnih sindikata a ne historije KPJ u periodu 1921—1929. To je sasvim neprihvatljivo, jer se ovdje radi o jednoj jedinstvenoj, a ne o dvije historije, i uspješno se tom poslu samo tako može prići.

Dalje, čini mi se opravdanim zahtjev i od buduće historije SKJ i od sadašnjeg »Pregleda istorije SKJ« da svaki dio naše zemlje u njima, kao cjelina, nađe i sebe, da bude u njima predstavljen u pravom svjetlu i zastupljen makar prema svojim aktivnostima itd. O tome se u »Pregledu« nije vodilo računa, barem ne uvijek. Ono što mi iz Vojvodine u »Pregledu« možemo naći o sebi posve je ilustrativnog karaktera, često čak ni to. Jasno je da »Pregled« nije mogao direktno i posebno govoriti o svakoj pokrajini kao dijelu naše zemlje, ali bi se svaki dio naše zemlje morao na ovaj ili onaj način osjetiti, doživjeti čitanjem »Pregleda« u koliko-toliko cjelovitoj i zaokruženoj formi. To međutim nije slučaj.

U Vojvodini je npr. u periodu i u okviru Nezavisnih sindikata djelovao Savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije, sa sjedištem u Novom Sadu i u Subotici. Organizaciono se prostirao gotovo isključivo na teritoriju Vojvodine, ali je imao općejugoslavenski značaj i karakter. Za utjecaj na njega žestoko su se borili vojvođanski komunisti i reformisti iz radničkog pokreta u Jugoslaviji, pri čemu su pobijedili komunisti i uvrstili ga u okvir Nezavisnih sindikata. Ne ulazeći još podrobnije u ovu materiju to je bila značajna, vrlo značajna, što ne znači i dovoljna, aktivnost vojvođanskih komunista i jedna od istaknutih vojvođanskih specifičnosti. U svoje vrijeme Savez poljoprivrednih radnika Jugoslavije bio je jedan od najvećih problema Partije i njenog rukovodstva i Nezavisnih sindikata i njihovog rukovodstva, a najmanje mu se pažnje i brige posvećivalo, zbog dobro poznatih razloga. U »Pregledu« se uopće ne spominje problem organizacionog zahvaćanja (u Nezavisnim sindikatima) poljoprivrednog proletarijata, a on je bio predmet raspravljanja i u Partiji i u Nezavisnim sindikatima, istina manje i ne na istom nivou kao problem organizacionog zahvaćanja industrijskog proletarijata. Da potkrijepim ovo i brojkama. Poljoprivredni proletarijat Vojvodine brojno je sačinjavao armiju, za samo polovinu manju od ukupno zaposlenih u industriji, zanatstvu, rudarstvu i šumarstvu u Jugoslaviji prije 1941. godine, iz opet dobro poznatih razloga.

Zatim, kad je riječ o štampi u periodu 1921—1929. legalnoj i ilegalnoj (partijskoj, skojevskoj, omladinskoj, sindikalnoj), uopće se ne spominju listovi Nezavisnih sindikata pod nazivom Szervezett Munkás na mađarskom i Organisierter Arbeiter, na njemačkom jeziku. Oba lista su bila veliko djelo vojvođanskih i slavonskih komunista. Szervezett Munkás je odigrao veliku ulogu na podizanju svijesti, aktiviziranju i organiziranju poljoprivrednog

proletarijata mađarske narodnosti u Vojvodini, u periodu 1921—1929. godine. Izlazio je od 1923—1929. godine u više od dvjesta brojeva, kao nedjeljni list, razumije se legalno kao organ Nezavisnih sindikata. Isto tako se ne spominje iz kasnijeg perioda list Trudbenik koji je izlazio i na mađarskom jeziku pod nazivom A Dolgozó, zatim Mladi radnik, Omladinac itd., koji su donosili članke na tri jezika: srpskohrvatskom, mađarskom i njemačkom jeziku. Neisticanjem ovih listova u »Pregledu« zapostavlja se obrada nacionalne politike Partije u vremenu između dva rata.

Propušteno je da se, makar ukratko, spomenu uspjesi vojvođanskih komunista, kao i izvanredno teški uvjeti u kojima su oni sudjelovali u predizbornim kampanjama za parlamentarne i druge izbore. Vojvođanski komunisti su i 1927. i 1939. godine osvojili niz općinskih uprava, i pored više nego teških uvjeta da se to učini.

Ima još problema o kojima je trebalo govoriti u knjizi u vezi s Vojvodinom, da bi se dobila ne neka detaljna slika, nego samo presjek stanja u njoj, u vezi s aktivnošću njenih komunista u periodu 1921—1929. godine. A ovako, kako je sada stanje u »Pregledu«, nije se dobilo ni to.

Razumije se da i druge pokrajine imaju svoje specifičnosti, pa bi onda mogli postaviti pitanje kako svemu tome dati mjesta u »Pregledu«. Mislim da se sve to moglo riješiti bez većeg povećanja opsega knjige i bez štete po preglednost glavnih zbivanja, na način kao što su riješeni npr. ovi problemi:

Na 96. stranici — ćirilica, u dijelu samo jedne rečenice istaknuto je stanje u Vojvodini poslije atentata na kralja Aleksandra: »masovna hapšenja izvršena su u celoj zemlji a naročito u Beogradu, Vojvodini i Makedoniji ...« Ovo je dovoljno da se steče saznanje da su spomenuti dijelovi zemlje tada bili u posebno teškoj situaciji s obzirom na stanje u KPJ, pa onda to dalje objašnjava i druge pojave. Ili, kada je riječ o teškoćama u pogledu rada Nezavisnih sindikata i zavisnosti rada njihovih organizacija od samovolje policije, istaknuto je da je to naročito bio slučaj u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Vojvodini i Makedoniji (142. stranica — ćirilica).

Na sličan način moglo se riješiti i gore navedene i mnoge druge probleme i tada bi ipak dobili drukčiju sliku, koja bi bitno izmijenila sadašnju na pojedinim područjima u »Pregledu«.

Nešto o propustima i greškama u knjizi.

Spominju se prve proslave 1. maja 1890. godine, pa se kaže da je u Novom Sadu takva proslava održana, pored još nekih gradova. Međutim, ta proslava u Novom Sadu imala je sasvim oportunistički i nerevolucionarni karakter jer je održana 4. maja (nedjelja), umjesto 1. maja, a na njoj nisu istaknute revolucionarne parole radničkog pokreta u to vrijeme, nego su hvaljeni poslodavci itd., dok se proslave 1. maja te iste godine, održane u Subotici i Bečkereku (Zrenjanin), ne spominju. A one su imale revolucionarni karakter, jer su držane na sam dan 1. maja (četvrtak), tj. u radni dan, na njima su istaknute tada poznate revolucionarne parole svjetskog proletarijata, tri osmice itd. U ovom slučaju Novi Sad je dobio sasvim nezasluženo priznanje.

Na 39. stranici — ćirilica, govori se o tome da je u redovima boraca Mađarske komune sudjelovala i jedna vojna jedinica na čelu s Ivanom Matuzovićem. Međutim, dobro je poznato da je u okviru ostalih boračkih jedinica Mađarske komune bilo još oko pet hiljada Jugoslavena, da su Jugoslaveni imali svoju partijsku komunističku frakciju prije stvaranja KPJ, tj. SRPJ,

svoj list, sačuvan i nama pristupačan, da je na teritoriju novostvorene Kraljevine SHS stizao brojni štampani propagandni materijal na srpskohrvatskom jeziku iz Mađarske, a izdavan od ove frakcije. Ovaj materijal je u vremenu trajanja Mađarske komune rasturan na teritoriju Vojvodine, Slavonije i Hrvatske, Bosne i Hercegovine, u milijunima primjeraka. To je ujedno bila i prva necenzurirana štampana riječ naše Partije. O svemu tome u »Pregledu« se ne govori, a to je veoma značajno za historiju KPJ i naročito za njen internacionalizam.

Na 21. stranici — ćirilica, kaže se da je u okviru akcija i priprema za organizaciono ujedinjenje jugoslavenskog radničkog pokreta 1919. godine, u Subotici održana konferencija Socijaldemokratske stranke Vojvodine, tj. Banata, Bačke i Baranje, a takva organizacija u stvari, prema organizacionom ustrojstvu Socijaldemokratske partije Ugarske, nije ni postojala. Kongres o kome je riječ bio je, u stvari, sastanak socijaldemokrata Banata, Bačke i Baranje, tj. izvjesnog broja tih organizacija s tog područja.

»U »Pregledu« se kaže da su na poznatom Vidovdanskom procesu u Beogradu 1922. godine pored Stejića i Čakija, osuđenih na po 20 godina robije, »SVI ostali oslobođeni za djelo atentata, ali su osuđeni na po dvije — četiri godine robije za Komunističku propagandu. Poznato je, međutim, da su od 33 izvedena na suđenje, Stejić i Čaki osuđeni na po 20 godina robije, 9 komunističkih narodnih poslanika na po 2 godine robije i 1 student na 4 godine robije, a svi ostali su sasvim oslobođeni optužbe.

Na kraju nešto o metodološkoj neujednačenosti »Pregleda«.

Glava I: priča se vrlo uvjerljivo i sugestivno, a daje se vrlo malo podataka, iako ih nije bilo teško pribaviti. Izvori se uopće ne spominju.

Glava koju je pisala Julijana Vršinac prepuna je podataka, a u okviru teksta daju se izvori; itd., itd.

Ako eventualno dođe do drugog izdanja »Pregleda«, obavezno treba nastojati da se isprave greške.

ĐORĐE MILANOVIĆ

Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, Novi Sad

Razvijati specijalizaciju i kolektivan naučnoistraživački rad

ŽELIM da istaknem nekoliko problema u vezi s materijom III i IV glave, jer su mi se oni nametnuli kao bitni. Ja se, naime, u svojoj ustanovi bavim periodima i problemima koje zahvataju ove dve glave, a posebno organizaciono-političkim razvojem KPJ u Vojvodini u ovom periodu.

Na prvom mestu bih pomenuo problem regeneracije Partije. U knjizi se taj problem pominje na dva-tri mesta. Na str. 153. latiničkog izdanja kaže se da je ona počela odlučnim otporom zagrebačke organizacije 1928. god. Međutim, na str. 171. kaže se da je počela 1931. god. Mi smo svi svesni da je taj proces izvršen, da je on jedan od bitnih činilaca u razvitku KPJ, ali je očigledno i to da ga vrlo malo poznamo. U knjizi se samo površno dodiruje kadrovski aspekt tog problema, a nešto dublje idejno-politički (iako samo ilustrativno, fragmentarno, sa stanovišta rezultata tog procesa), a ne poznajemo tu pojavu kao nužnu i zakonitu u razvitku KPJ. Možda bi njeno proučavanje pridonelo da se objektivnije reši problem periodizacije istorije KPJ i radničkog pokreta.

Zatim bih istakao problem centralne niti u razvitku KPJ, u periodu vladanja parole o podizanju oružanog ustanka protiv diktature. To je glava III. Tu se kaže da je većina komunista disciplinovano prihvatila direktivu pa se govori o pogrešnosti te direktive i o njenim štetnim posledicama. Rekao bih da se preterano uprošćeno »razvitak« svodi na razaranje strukture KPJ. Međutim, taj proces razaranja prati u najmanju ruku isto toliko važan proces idejnog diferenciranja partijskog članstva na stvarno revolucionarne elemente i na sve ostale, nerevolucionarne. Taj se proces odrazio i u materijalima oktobarskog plenuma CK 1929. god., ali ne baš sasvim u pravom svetlu. Tamo se govori o desnim i levim sektašima. Takvih tendencija ima u praksi, ali one tu na terenu praktične borbe nisu čiste. One su tu i ruho za onu zdravu tendenciju aktivne okrenutosti potlačenim masama. Formalno, sve to liči na frakcionaštvo iz prethodnog perioda, ali je to sada ipak jedna kvalitativno nova pojava, koja nije iskazana u knjizi, a nije još ni proučena.

Dalje bih istakao jedan problem koji je u vezi s procesom obnavljanja partijskih organizacija. Reč je o tome da se jugoslavenski aspekt u ovom slučaju ne poklapa s vojvođanskim. O obnavljanju se govori već na kraju III glave pa se za Vojvodinu napominje list »Lenjinist« i vezuje za 1932. god. Međutim, na teritoriji Bačke i Banata proces obnavljanja započinje tek krajem 1932. godine i prvi njegovi vidljivi znaci i rezultati su izdavanje »Lenjinista« početkom 1933. godine u južnom Banatu i velika akcija rasturanja

prvomajskih letaka u bačkom Potisju i u Novom Sadu 1933. godine. Prema tome, stvarni proces obnavljanja pada u onaj period koji je zahvaćen IV glavom. »Lenjinist« je npr. u uskoj vezi s beogradskim »Udarnikom« iz 1933. god. Godine 1931. i 1932. u Vojvodini su, generalno uzevši, mrtve godine, kad su partijske organizacije i rukovodstva potpuno razbijeni, a preostali ljudi međusobno nepovezani. Takav je slučaj i na str. 208—210, gde se govori o omladinskom pokretu u periodu 1935—1936. godine, a ne spominje se takva pojava kao što je vojvođanski OMPOK (Omladinski kulturno-privredni pokret). Njegovo je delovanje bilo pod delotvornim uticajem Partije, a u razvitku KPJ u Vojvodini njegov je značaj u tome što čini jednu od bitnih spona posle najveće vojvođanske provale krajem 1936. god. do obnavljanja partijskog pokrajinskog rukovodstva tokom 1938. god. Tako je jedan pokret, regionalnog porekla i regionalne specifičnosti a objektivno šireg značaja, ispušten. Ima još jedan karakterističan slučaj ove vrste. Na str. 213—218. govori se o organizacionom razvitku KPJ u godinama 1935. i 1936. Tu se za Vojvodinu iskazuje samo stanje u 1935, jer se tako radi i u ostalim slučajevima gde kraj 1935. i početak 1936. predstavlja trenutak u kojem se stanje menja usled nastalih provala. U Vojvodini, zapravo u Bačkoj i Banatu, nije takav slučaj. Ovde proces organizacione izgradnje i neobično snažnog političkog delovanja partijskih organizacija teče kontinuirano tokom obe godine, sve do kraja 1936. Ne samo što je taj proces veštački prekinut u knjizi nego nisu iskazani ni njegovi stvarni rezultati.

Pomenuo bih još i problem teritorijalne razgraničenosti. Govori se npr. o Vojvodini, i čitalac verovatno podrazumeva današnju Vojvodinu, a nije bilo uvek tako. Neko vreme, na primer, pod Vojvodinom se u partijskom radu podrazumevala samo Bačka i Banat. Srem tek od 1935. god. počinje da postaje sastavni deo Vojvodine. To je proces koji se odvija dve-tri godine.

Ima još nekih stvari koje bi ovde valjalo spomenuti. Na primer na str. 159. govori se da u Vojvodini u jesen 1930. god. ima oko 200 članova Partije, a na str. 174. nalazimo podatak da krajem iste godine ima 117 članova. Ovaj mali detalj nas upućuje na jedan važan posao: kritičko ocenjivanje izvora, čije smo potrebe svesni, ali stvarno se na tom polju malo poduzima. Na primer, podaci o štrajkovima su nepotpuni, jer verovatno potiču iz izveštaja komora. Oni ne iskazuju ni sve štrajkove, a što je još važnije, ne obuhvataju štrajkove poljoprivrednih radnika. Ovi štrajkovi poljoprivrednih radnika spominju se samo usputno na str. 203. za period 1935. i 1936. godine, međutim, oni su, bar u Vojvodini, jedno posebno poglavlje o ukorenjivanju Partije u seljačke mase i njihove životne probleme, a to se u knjizi ne oseća.

Knjiga je, razume se, rezultat ne samo određene grupe autora već u neku ruku i čitavog naučnoistraživačkog rada o radničkom pokretu i istoriji SKJ i odražava jedan njegov trenutak. Mislim da nas sve što je do sada rečeno, a i ovaj moj skroman prilog, upućuje zapravo na dalji korak u pravcu jugoslavenske integracije u organizaciji posla, radi postizanja maksimalnog učinka s postojećim kadrovima. Istaknuti su metodološki problemi, istaknuti su i konkretni sadržaji koji zahtevaju studiju i još će se o tom govoriti, no ne verujem da smo toga postali svesni tek povodom ove knjige. Knjiga je izdana uprkos svim tim nedostacima, i ako želimo da prevaziđemo sve te slabosti, mislim da je pre svega potrebno učiniti korak dalje u organizaciji naučnoistraživačkog rada razvijanjem specijalizacije i kolektivnog rada.

NOVAK PETROVIĆ

Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, Novi Sad

Primedbe na VI glavu »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« — Tretman Vojvodine

MOJA opšta primedba i zamerka je sledeća: tekst o Vojvodini za period april 1941 — maj 1945. godine iznosi ukupno trideset i nekoliko redaka. Smatram da, i uz najbolju volju, uloženi trud i napor, na toliko prostora nije moguće ni pobrojati a kamoli, do mere koliko je to »Pregled« obavezan, zabeležiti i razjasniti ni najneophodniji minimum o radu Partije, SKOJ-a, NOO-a i masovnih organizacija, zatim osnovne tokove, karakteristike i specifičnosti NOB-a u ma kojem kraju Jugoslavije, pa ni u Vojvodini. To je, uostalom, i autor potvrdio svojim tekstom. Uz ovu, opštu, ja imam dve vrste konkretnih primedbi: prve se odnose na tekst autora, a druge su pitanja koja autor nije pomenuo, a ja ću ih izneti u daljem izlaganju.[1]

I

Na strani 308. autor je prvi put pomenuo Vojvodinu:

»U julu su stvoreni prvi partizanski odredi u Vojvodini, naročito u Banatu, u kojem su pod veoma nepovoljnim terenskim uslovima vođene šire oružane akcije.«

U citatu, autor je s pravom istakao partizanske odrede u Banatu jer ustanak je u Vojvodini i počeo u tom kraju i, u početku, imao šire razmere nego u Bačkoj i Sremu. U prilog tome navešću podatak da su zaključno sa septembrom 1941. godine partizanski odredi u severnom Banatu izvršili 90 raznih akcija u kojima su ubili oko 30 vojnika i zaplenili puškomitraljez i 50 pušaka.[1a] Pa ipak, mislim da izraz »vođene šire oružane akcije« nije srećno odabran jer aktivnost banatskih partizanskih odreda nije imala naročiti vojnički efekat, ali, nasuprot tome, imala je izvanredan politički značaj: iako relativno mali, sukobi partizanskih odreda sa vojskom i policijom prerasli su svoje vojničko značenje jer je narod Banata ugledao u njima perspektivu nacionalnog pa, kako nije bila tajna da su odredi sastavljeni najvećim delom od komunista i da Partija rukovodi oružanom borbom, i socijalnog oslobođenja. Autor je konstatovao da su akcije vođene pod veoma nepovoljnim terenskim uslovima, i to je nepobitna činjenica. Ali, drugu i mnogo važniju činjenicu nije naveo. Naime, policijska akcija protiv komunista u Banatu

[1] Referent je na simpoziju izložio svoje primjedbe veoma skraćeno. Ovdje se one objavljuju u cjelini kako ih je pripremio i redigirao autor, osim dijela koji se odnosi na prikaz bitke za žetvu. *(Napomena redakcije.)*

[1a] Referat dr Juraja Špilera »Akcije partizanskih bandi u Banatu 1941/1942. godine«; »Sudski proces dr Juraju Špileru i drugima«. Oba dokumenta nalaze se u IA SKS za Vojvodinu.

počela je neposredno po napadu Nemačke na SSSR i imala je teških posledica za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta: provaljena su oba okružna komiteta, svih sedam sreskih komiteta, kao i velik broj partijskih organizacija; članstvo Partije je desetkovano, veze su pokidane. Pored hapšenja i ubistava u julu, u avgustu stigla su pojačanja iz Srbije i počelo je »čišćenje terena« praćeno zločinima nad stanovništvom. Pojačani, Nemci su 28. jula razbili Petrovgradski, a 4. avgusta Kikindski partizanski odred. Nakon svega, u jesen 1941. godine partizanski odredi nisu više predstavljali udarnu snagu sposobnu za ozbiljnije akcije, a nastupajuća zima još je pogoršala stanje jer su ogolela polja dovodila u pitanje njihov opstanak.[2] U sledećem po redu pasusu o Vojvodini na strani 310. autor je o tome uopšteno rekao:

»Više operacija protiv partizanskih odreda izvršile su okupacione i kvislinške snage u Banatu, Slavoniji, Sremu, Sloveniji, Gorskom kotaru, Dalmaciji i u drugim oblastima.«

Na strani 354, kada govori o stanju oružanih borbi u prvoj polovini 1942. godine, autor se takođe vraća na to pitanje sledećim pasusom:

»U to vreme stvoreno je jako ustaničko žarište u Sremu, koji je, posle krupnih gubitaka koje su partizanske snage i partijske organizacije Banata i Bačke pretrpele u leto i jesen 1941, postao središte partizanske borbe u Vojvodini.«

Na stranu što je ovaj zaključak u izvesnoj koliziji s konstatacijom na strani 308. No, važnije od toga i u stvari bitno jesu razlozi i uzroci koji su doveli do toga da »partizanske snage i partijske organizacije Banata i Bačke pretrpe krupne gubitke«: uz one u Banatu, u Bačkoj je od 400 članova Partije, koliko ih je bilo u junu, 350 obešeno, streljano, ubijeno ili zatvoreno.[3] Smatram da je trebalo bar navesti objektivne uslove koji su doveli do teških gubitaka i kritičnog stanja jer bez toga je nemoguće shvatiti dalji razvoj događaja u Vojvodini i teškoće koje su usledile za sređenje stanja u partijskoj organizaciji ove pokrajine. Ja ću pomenuti samo neke od tih uslova. Objektivni: komadanje Vojvodine na tri dela, budno čuvanje veštačkih granica na Tisi i Dunavu i izolovanje Banata i Bačke od ostalih krajeva; ravnićarski teren; jake snage okupatora i precizni spiskovi koje je policija imala za komuniste u ovim krajevima; stanovništvo Banata i Bačke sastavljeno od mnogih narodnosti. Subjektivni: uverenost partijskog rukovodstva da će rat biti kratkotrajan pa je oružanu borbu temeljilo na toj pogrešnoj oceni; uska platforma borbe — borba komunista protiv okupatora, a ne naroda; u novim uslovima borbe ostalo se na starim formama — nisu se osnivale ni razvijale narodnooslobodilačke i antifašističke organizacije; zapostavljanje rada s nesrpskim narodnostima.[4] Ta i slična pitanja, koja su iz njih proistekla kao prirodna posledica, trebalo je dotaći i, mesto citiranih pasusa, iz njih izvući zaključak ili ocenu.

[2] Proglas OK KPJ za severni Banat od 22. VIII 1941. — IA SKS za Vojvodinu, br. 6321; izveštaj OK KPJ za južni Banat od 2. IX 1941. — IA SKS za Vojvodinu, br. 3401.

[3] Izveštaj Svetozara Markovića Toze, organizacionog sekretara PK KPJ za Vojvodinu, od 10. X 1941. — Zbornik VIII, tom I, knjiga 6, str. 144. Aprila 1941. godine u Vojvodini je postojao Pokrajinski komitet KPJ, šest okružnih i 25 sreskih komiteta sa oko 1.200 članova Partije.

[4] Pismo obnovljenog PK KPJ za Vojvodinu članovima Partije u Bačkoj, Baranji i Banatu — IA SKS za Vojvodinu, br. 8 i 6332.

Strana 312:

»Krajem 1941. godine partizanske borbe u južnoj Srbiji, Sandžaku, Sremu, Dalmaciji, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, Slavoniji primale su sve masovniji karakter.«

Ova ocena za Srem je preuranjena. Krajem 1941. godine partizanske borbe u Sremu nisu mogle primati sve masovniji karakter iz prostog razloga što je Fruškogorski odred bio oslabljen. Krajem septembra oslobođeni politički robijaši otišli su, po naređenju Centralnog komiteta KPJ, u Srbiju. Njih 25 otpratila je desetina probranih boraca Fruškogorskog odreda i Jusuf Tulić Todor, organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ za Srem, koji je upućen da podnese izveštaj Centralnom komitetu KPJ i vrati se s direktivama. Radi sigurnosti i zaštite, oslobođeni politički robijaši i desetina koja ih je pratila odneli su tri puškomitraljeza, 35 pušaka, gro municije i svaki po tri bombe. Nakon njihovog odlaska, Fruškogorski odred ostao je sa jednim puškomitraljezom i petnaestak pušaka.[5] U takvoj situaciji Okružni komitet KPJ za Srem doneo je dalekosežnu odluku da partijski aktiv odreda vrati iz šume u sela i njihov rad usmeri na širenje ilegalne borbene organizacije. Polovinom novembra to isto učinio je i s Fruškogorskim odredom sa zadatkom da se, mesto vojničke, posveti isključivo političkoj aktivnosti. Ovu prekomorijentaciju partizanske delatnosti nalagao je dalji razvoj oružane borbe i realna ocena tadašnjeg stanja i prilika u Sremu. Narodnooslobodilačke organizacije po selima još nisu bile omasovljene pa su sve snage usmerene na politički rad: na jačanje partijskih, skojevskih i antifašističkih organizacija — na utemeljenje širokog i masovnog revolucionarnog fronta iz kojeg je u proleće 1942. godine buknuo i razgoreo se narodni ustanak.[6] To isto sprovodio je i, uz diverzije, na to se orijentisao od svog osnivanja krajem avgusta Podunavski odred.[7] Najbolja ilustracija i potvrda tadašnjeg stanja u Sremu nalazi se u pismu Stanka Paunovića Veljka, političkog komesara Fruškogorskog odreda, koje je oktobra napisao Glavnom štabu Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, ne znajući da je u Srbiji počela neprijateljska ofanziva i da je Tulić zadržan radi partijskih zadataka a desetina Fruškogorskog odreda raspoređena u Mačvanski odred:[8]

»Pre svega, drug Todor učinio je pogrešku što je dopustio da ljudi iz našeg Odreda (sprovodnici robijaša) pređu u Srbiju i tamo ostanu i čitavo naše oružje ostane tamo. Time je naš Odred jako osakaćen i za dugo vreme onesposobljen za ozbiljnije akcije.

Uz to smo ostali i bez veze s vama, jer se drug Todor nije vratio. Tako nismo dobili odgovor na pitanje ni pomoć, koju ste trebali da pružite. Jedan od glavnih zadataka koji smo obavili jeste buđenje sremskih sela. Većinu sela u Iriškom srezu, zatim deo u Rumskom i drugim srezovima smo već organizovali. Po selima su formirani partizanski odredi od po 10—15 ljudi. Ti ljudi žive legalno po selima ali su položili zakletvu, izabrali komandira i politkomesara. Neki su već učestvovali i u akcijama. Situacija brzo sazreva i za opšti ustanak u Sremu.

[5] Stenografske beleške Fruškogorskog odreda — IA SKS za Vojvodinu, br. 19979 i 19677.

[6] Isto

[7] Stenografske beleške Podunavskog odreda — IA SKS za Vojvodinu, br. 19666.

[8] Pismo Stanka Paunovića Veljka, komesara Fruškogorskog odreda, od septembra 1941. — Zbornik VII, tom I, knjiga 6, str. 15—18.

Veliki deo ljudi spreman je na sve. Treba samo oružja. Seoski odredi su delimično naoružani i to neravnomerno. Sada ubrzano radimo na organizovanju ostalih sela i konsolidovanju formiranih odreda, zatim ćemo održati sreske konferencije da bi dobili jasan pregled čitavog stanja pokreta i izabrali rukovodstva. Glavni je problem: kako doći do oružja za naoružanje seljaka. Otimanje od neprijatelja vezano je sa specijalnim terenskim teškoćama: nema mogućnosti za povlačenje i skrivanje ispred potera, koje su jake i za koje nemamo snage da im se otvoreno suprotstavimo, a sela su nenaoružana, i bilo bi preuranjeno da ih uvučemo u otvorenu borbu.

Nama je sada potrebno:

I. Da nam u vezi sa opštim položajem u svetu, osobito u Srbiji, postavite zadatak: da li da se zadržimo zasada pri sitnijim sabotažama ili da dižemo ustanak tamo gde se može.

II. Potrebno nam je hitno oružja, osobito automatskog.

III. Potreban nam je hitno jedan jači vojni stručnjak za komandovanje većim jedinicama. Treba nam i vojne literature.

IV. Potreban nam je jedan lekar.

Jednom rečju: borbeno raspoloženje među seljacima-Srbima se brzo širi i sazreva. Treba se još organizovati i naoružati i biće spremno za opšti ustanak. Zavisi od opšte situacije da li je zgodno da sada dođe ovde do opšteg ustanka. To morate rešiti vi i mi očekujemo to rešenje.«

PRELOMNA ODLUKA

Na strani 382. nalāzi se zaključak o dejstvima Operativne grupe Vrhovnog štaba u istočnoj Bosni, gde je boravila nakon proboja iz pete ofanzive:

»Grupa divizija izgubila je trećinu svoga sastava, ali je osujetila plan Nemaca, izvršila proboj iz obruča i sredinom juna prešla u nastupanje kroz istočnu Bosnu, stvorivši tamo početkom jula, u sadejstvu s vojvođanskim i mesnim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, novu oslobođenu teritoriju.«

Ovaj pasus je sporan i neprecizan. Iz formulacije »stvorivši tamo početkom jula novu oslobođenu teritoriju« proizlazi da je u istočnoj Bosni tek tada stvorena slobodna teritorija, a to je netačno. Slobodna teritorija postojala je i do tada i nju su stvorile udružene istočnobosanske i sremske partizanske snage. Da potkrepim svoju tvrdnju, navešću odmah podatak da je u proleće 1943. godine slobodna teritorija u istočnoj Bosni zahvatala Semberiju, veći deo Majevice i jedan deo Posavine, a južno od Spreče veći deo vlaseničkog i jedan deo zvorničkog sreza.[9] Ja ću se kasnije vratiti na to pitanje i precizno ću omeđiti granice postojeće slobodne teritorije u istočnoj Bosni u vreme kada je Operativna grupa Vrhovnog štaba stigla u taj kraj i, uz to, navešću i teritoriju koja je nastala kao rezultat boravka tih snaga u istočnoj Bosni. Prethodno smatram za potrebno da govorim o uslovima pod kojima je i vremenu u kojem je došlo do stvaranja slobodne teritorije u tom kraju, što je autor, uveren sam, neopravdano prećutao. Pre toga staviću primedbu na formulaciju »u sadejstvu s vojvođanskim i mesnim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske«. Te vojvođanske jedinice imaju svoje ime i zovu se Prva i Druga vojvođanska brigada. Ovo je važno istaći, jer, uz brigade koje

[9] Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 146.

su ratovale u istočnoj Bosni, Vojvodina je imala partizanske jedinice koje su se borile isključivo na teritoriji Vojvodine. Dakle, u pitanju je jedna od karakteristika narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini koju je autor zaobišao. I »mesne jedinice« u istočnoj Bosni imale su svoja imena, a to su: Šesta istočnobosanska i Majevička brigada, Majevički partizanski odred, koji je, i pored toga što je iz svog sastava popunio Majevičku brigadu, brojao preko 500 boraca, i Birčanski partizanski odred sa 400 boraca.[10] Sve dosad rečeno ulazi u sklop šireg pitanja jugoslovenskog karaktera koje u knjizi nije dobilo a moralo je dobiti svoje mesto. Radi objašnjenja, vratiću se u 1942. godinu, u vreme kada je ovo pitanje iskrslo i naraslo u problem i kada je doneta odluka za njegovo rešenje. Izmakom jeseni 1942. godine i nastupanjem zime partijsko i vojno rukovodstvo u Sremu našlo se pred ozbiljnim i akutnim problemom: zbog nepovoljnih prirodnih uslova za ratovanje — prvenstveno i uglavnom ravničarski teren — umnožene i raskrupnjale partizanske jedinice nisu mogle ostati ni opstati preko zime u Sremu, ogoljenom i ravnom. Glavninu sremskih partizanskih snaga trebalo je izvući iz ravnice i izmaći ispred neprijateljskog udara, premestiti je i udaljiti iz Srema a, u isto vreme, imati je u blizini i, u nuždi i potrebi, uskakati s tim snagama u Srem te se koristiti njihovom udarnom moći, a zatim, po obavljenim zadacima, vraćati ih u kraj u kojem bi imale povoljnije uslove za prezimljavanje. Rukovodstvo je želelo i tome je težilo da sremske jedinice prežive zimski period punim vojničkim i ratničkim životom, da se ne pasiviziraju i ne zaparlože, već da čvrsnu i kale se borbom i kroz borbu. Problem nije bilo lako rešiti. Istina, postojao je naoko jednostavan izlaz: glavninu snaga poslati u Slavoniju, u sastav jedinica Treće operativne zone i pod komandu pretpostavljenog štaba. No, pored ostalih, glavni i najvažniji razlog protiv ovakvog rešenja bila je udaljenost: između Fruške gore i partizanske Slavonije protezala se teritorija od blizu stotinjak kilometara načičkana neprijateljskim garnizonima i nastanjena življem pretežno privrženim Paveliću. Preseliti glavninu sremskih partizanskih snaga preko tog prostranstva pod čvrstom vlašću i jakom kontrolom ustaša značilo bi ne samo odreći se njihovih povremenih dejstava u Sremu, već, što je bilo važnije i presudnije, lišiti se i mogućnosti njihove redovne popune novim ljudstvom iz Srema, bez čega se nije moglo zamisliti njihovo dalje snaženje i rast, što bi, samo po sebi, usporilo snaženje i rast ustanka u Sremu.[11] Drugi izbor bila je istočna Bosna sa svojim prilikama i uslovima koji u to vreme nisu bili ni srećni ni povoljni. Slizani s okupatorom i ustašama, četnici su od februara do maja 1942. godine razbili, izuzevši Birčanski, sve već inače oslabljene partizanske odrede. Od oko 6.000 boraca, koliko su krajem 1941. godine brojali partizanski odredi u istočnoj Bosni, maja 1942. godine ostalo je svega oko 800. Preko leta ni u jesen situacija se nije popravila. U celoj istočnoj Bosni jedine partizanske snage bile su Šesta istočnobosanska brigada i Birčanski odred. O novom prilivu boraca nije moglo biti ni govora jer je narod, zaplašen četničkom vladavinom i terorom, čekao da brigada bar poljulja ako ne i razbije četničku strahovladu na Majevici. Iznurena stalnim pokretima i manevrisanjem da izbegne borbe, brigada je pokušavala da pronađe takav kraj pod partizanskim uticajem u kome bi se mogla zadržavati, popuniti i, ojačana, stupiti u akcije. Namera

[10] Rudi Petovar: Šesta proleterska istočno-bosanska brigada, str. 222.

[11] Stenografske izjave Luke Mrkšića Miše i Marka Peričina Kamenjara — IA SKS za Vojvodinu, br. 20016.

da to bude Jablanica nije mogla biti ostvarena jer i u tom kraju situacija nije bila ništa bolja nego u ostalim krajevima Majevice. Propao je i pokušaj da se probije u centralnu Bosnu.[12]

»Stalni pokreti i izbjegavanje borbi porazno su uticali na moral. Zima je bila na pragu, nije se imalo nikakve perspektive za stvaranje ma kakve slobodne teritorije i time uslova za boravak preko zime. Veze sa Vrhovnim štabom nije bilo, direktiva nikakvih, čak i jedini radio aparat preko koga su primane vesti »Slobodne Jugoslavije« bio je u kvaru.«[13]

U takvoj situaciji Srem je ostao kao jedina mogućnost za brigadu da u njemu potraži neophodne uslove koje trenutno nije moglo dobiti u svome kraju. Noću 5. oktobra dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade prešla su u Srem na oporavak s naređenjem Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Vrhovnog štaba, da je Sremci popune jednim svojim bataljonom. Partijsko i vojno rukovodstvo u Sremu iskoristilo je boravak Šeste brigade u Fruškoj gori za temeljno i detaljno upoznavanje prilika u istočnoj Bosni i uslova za aktivno prezimljavanje i razvoj svojih jedinica na toj teritoriji. U konsultovanju s Uglješom Danilovićem, komandantom Glavnog štaba NOV i PO za Bosnu i Hercegovinu, koji je preneo stav i predlog Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, iskristalisano je zajedničko mišljenje da će sremske partizanske snage biti odlučujuća prevaga u odnosu neprijateljskih i partizanskih snaga u istočnoj Bosni i da će, udruženi, Šesta brigada i Srem-ski odred uspeti da se obračunaju sa četnicima i ustaško-domobranskim garnizonima u istočnoj Bosni. Na osnovu takvih predviđanja zaključeno je da će prelazak Sremskog odreda u istočnu Bosnu i udruživanje sremskih i istočnobosanskih snaga značiti opštu korist za oslobodilačku borbu naših naroda i da će iz udruživanja i međusobne pomoći Srema i istočne Bosne proisteći dalekosežne povoljnosti za razvoj narodnooslobodilačke borbe u ta dva susedna kraja a, preko njih, i pokrajina. Oslobođena četnika, Nemaca i ustaša, istočna Bosna ponovo će postati jedno od razgorelih žarišta borbe, sposobno da prihvati nabujale snage Srema, a kasnije i Bačke i Banata, i da im pruži široko i nesputavano područje borbenih dejstvovanja. Rukovođen tim realnim i logičnim zaključcima, Okružni komitet KPJ za Srem doneo je odluku da prebaci glavninu snaga u istočnu Bosnu. Ukupno brojno stanje Sremskog odreda iznosilo je:[14] 802 naoružana i 112 nenaoružanih boraca. Šestu istočnobosansku brigadu popunio je bataljonom sa 210 naoružanih i 49 nenaoružanih boraca. Za odlazak u istočnu Bosnu probrana su još dva bataljona fizički najizdržljivijih boraca — ukupno 399 naoružanih i 42 nenaoružana, dok je u Sremu ostavljen bataljon od 193 naoružana i 21 nenaoružana borca. Noću 4. novembra 1942. godine, od pada mraka do svitanja, dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade i tri bataljona Sremskog odreda prebacili su se čamcima u istočnu Bosnu. Čim su prešli Savu, udruženi Bosanci i Sremci počeli su obračunavati sa četnicima, i ja ću o tome navesti samo najbitnije. Prvih dana nije došlo do većih borbi jer su se četnici, u strahu pred partizanskim snagama koje su nadirale od Save, požurili da se sklone u planinska sela Majevice, a neki i u domobranska uporišta, pa su u nastupanju kroz Semberiju obe jedinice zarobile svega pedesetak četnika. Po planu

[12] Rudi Petovar: Šesta proleterska istočno-bosanska brigada, str. 17, 45, 57.
[13] Isto, str. 60.
[14] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokument 47, str. 170.

partijskog i vojnog rukovodstva, prvi udar bio je usmeren na snage kapetana Dragoslava Račića, Dražinog izaslanika u istočnoj Bosni i komandanta majevičkih četnika. U svanuće 11. novembra oba Račićeva bataljona pretrpela su poraz: 17 četnika je poginulo, 100 zarobljeno, ostali su raspršeni, a Račić je prebegao u Srbiju. Šesnaestog novembra Šesta istočnobosanska brigada i Sremski odred likvidirali su uporište na cesti Tuzla-Čelić sa centrom u Loparama: ubili 25, zarobili 170 domobrana i legionara, a zaplenili 13 automatskih oružja, oko 150 pušaka, 25 sanduka municije. Ujedno, porušili su 7 mostova na cesti Tuzla-Zvornik i onesposobili je za saobraćaj.[15] Dvadesetog novembra, po jakoj mećavi i velikom snegu iznenadili su u selima Kiseljaku i Jasenici četnički Jasenički bataljon i zarobili ga zajedno s komandantom.[16] Glavni i presudni obračun s četnicima odigrao se 28. novembra u selu Malešević, koje se sastoji iz nekoliko zaselaka. Toga dana u višečasovnoj borbi savladali su najveću i najsnažniju četničku grupaciju, koju su preduhitrili jer je bila spremna da, uz podršku ostalih snaga neprijatelja, izvrši prepad na združene partizanske jedinice te se radi toga i koncentrisala. Uspeh je bio potpun: mrtvih i ranjenih oko 250, zarobljenih oko 600, dok se ostatak od 300 probio iz partizanskog obruča i razbežao svojim kućama. Poginuli su i ovi četnički komandanti: Đuro Bižić, Dimitrije Stefanović, kapetan Prnjatović, kao i Žarko Milurović Ugrin, izaslanik i opunomoćenik Draže Mihajlovića za Slavoniju, sa članovima četničkog štaba za Slavoniju, koji su se, na proputovanju za Slavoniju, zadržali u istočnoj Bosni i zatekli u Malešev-cima. Plen: 32 automatska oružja, oko 800 pušaka i preko 30.000 metaka. Važno je napomenuti da su snage neprijatelja pokušale da priskoče u pomoć četnicima, ali partizanski napad bio je iznenadan, neočekivan, brz i efikasan, pa je njihova intervencija zakasnila. Pobedom na Malešev cima Šesta istočnobosanska brigada i Sremski odred zadali su odlučujući vojnički i politički udarac četništvu u istočnoj Bosni od kojeg se nije moglo oporaviti. Drug Rodoljub Čolaković o tome kaže:

»Bitka na Maleševcima imala je krupnih posljedica za razvitak našeg pokreta na Majevici i u Semberiji. U njoj je zapravo majevičkim četnicima slomljena kičma. Oni su oko osam mjeseci bili neograničeni gospodari u tom kraju, stvarali svoje vojne formacije i štabove po srpskim selima, organizovali veze sa srpskom čaršijom u Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Sad je to sve razbijeno: oficiri su pobjegli u Srbiju, formacije i štabovi razbijeni, seljaci četnici se većinom razbježali svojim kućama, a neki stupili u naše redove. Ostalo je nekoliko njihovih komandanata i komandira (Radivoje Kerović, Jovo Radić, Boro Bogdanović) koji s manjim grupama tumaraju po majevičkim selima, ali oni su nemoćni da išta urade protiv nas. Majevica, na kojoj je vladalo takozvano četničko primirje sa okupatorom, postaje opet poprište borbe za slobodu naroda.«[17]

Posle bitke na Maleševcima, za sledećih 15 dana Šesta istočnobosanska brigada i Sremski odred razoružali su 250 četnika.[18] Uz ostalo, kao jedan od rezultata obračuna sa četništvom, obnovljen je Majevički partizanski odred sa dva bataljona i ukupno 300 boraca. Obnovljeni Majevički odred i jedan

[15] Rudi Petovar: Šesta proleterska istočno-bosanska brigada, str. 88, 93.
[16] Isto, str. 100.
[17] Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 52.
[18] Rudi Petovar: Šesta proleterska istočno-bosanska brigada, str. 103.

sremski bataljon razoružali su 18. februara četu domobrana u selu Gornjoj Čađavici: zarobili 2 oficira, 3 podoficira, 90 domobrana i zaplenili 7 puškomitraljeza, 80 pušaka, 5.000 metaka.[19]

O ostalim borbama i plodonosnoj aktivnosti umnoženih i ojačanih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni neću govoriti, a takođe ni o neuspelim ofanzivnim akcijama neprijatelja i njegovim bezuspešnim pokušajima da na zadobijene udarce uzvrati protivudarima. Od svega navešću samo podatke da je, kao plod dejstava udruženih istočnobosanskih i sremskih partizanskih snaga, krajem februara Šesta istočnobosanska brigada imala sedam bataljona, da je ojačao Birčanski odred i pored toga što je dao jedan bataljon u Šestu brigadu jer, nakon uspešnih borbi u dolini Spreče, u njegov sastav ušao je i novoformirani Sprečanski bataljon, da je Majevički odred narastao na tri bataljona, koji su 25. marta prerasli u Grupu udarnih bataljona a početkom aprila u Prvu majevičku brigadu (kasnije se zvala Petnaesta majevička),[20] da se Sremski odred takođe uvećao — o čemu ću posebno govoriti. Toliko kao zaključak. A najbolju ocenu 1942. godine u istočnoj Bosni dao je drug Rodoljub Čolaković:

»Za nama je »teška godina« i mi se s pravom ponosimo što smo je s čašću izdržali. Prije nekoliko mjeseci mislili smo da ćemo morati napustiti ovaj kraj, a danas pravimo planove da ponovo oslobodimo cijelu istočnu Bosnu, od Save do Romanije. I to su sasvim realni planovi. Preko dvije hiljade boraca, — što Bosanaca, što Sremaca, — spremno je da krene kuda se naredi, a nekoliko hiljada, u Bosni i Sremu, čeka samo da bude pozvano pod oružje.«[21]

Na osnovu takvog stanja Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu postavio je partizanskim snagama u istočnoj Bosni zadatak da početkom proleća 1943. godine likvidiraju domobranska i ustaška uporišta po Semberiji i da očiste Majevicu od ostataka četničkih bandi. Ostvarenjem ovih zadataka jedinice bi se otetim oružjem još više ojačale, jer priliv boraca je bio velik, a Partija bi proširila svoj politički uticaj na onaj sloj naroda koji se još kolebao između borbe i sramotnog primirja s okupatorom. Što je bilo najvažnije, trebalo je brzim i efikasnim dejstvovanjem Majevicu i Semberiju pretvoriti u čvrst oslonac za razvoj ustanka u Posavini, na Trebavi i u ostalim krajevima istočne Bosne. Dakle, u proleće je valjalo, odlučnim nastupanjem i krupnijim akcijama, početi žnjeti plodove pobede nad majevičkim četnicima.[22] Krajem februara 1943. godine jedinice koje su se zatekle na Birču krenule su na Majevicu da se pridruže jedinicama koje su tamo ranije stigle te da zajednički počnu čišćenje.[23]

U toku pokreta, međutim, stiglo je naređenje Vrhovnog štaba, koje je emitovano pod šifrom preko »Slobodne Jugoslavije«, da drug Isa Jovanović, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odmah krene sa Šestom brigadom u susret Operativnoj grupi Vrhovnog Štaba. Izvršavajući ovo naređenje, Šesta istočnobosanska brigada i Grupa udarnih majevičkih bataljona uputili su se na jug, tako da su u istočnoj Bosni ostali Birčanski odred u Birču, a na Majevici i u Semberiji Sremski odred, koji je do aprila

[19] Isto
[20] Isto, str. 138.
[21] Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 83.
[22] Isto, str. 91.
[23] Isto.

prerastao u Grupu vojvođanskih udarnih bataljona a zatim u Prvu i Drugu vojvođansku brigadu. Tako je više od polovine snaga otišlo na poseban zadatak, snage koje su ostale ne samo da su održale oslobođenu teritoriju nego su tukle neprijatelja iz uporišta u Semberiji i na Majevici, kojeg su, u jesen i zimu 1942. godine, angažovane borbom protiv četnika, uglavnom ostavljale na miru. S prepolovljenim snagama to je, istina, išlo sporije, ali i snage koje su ostale bile su dorasle tom zadatku.[24] Evo, u najkraćem, nekih važnijih borbi koje su to dokazale. Krajem marta jedan sremski i jedan bosanski bataljon likvidirali su domobranska uporišta u selima Dragaljevac i Vršani — glavna uporišta neprijatelja na drumu Bijeljina-Brčko. Na taj udarac neprijatelj je odgovorio upadom sa tri bojne u Trnovu »da razruši tu odmetničku kulu na Majevici.« Dok je neprijatelj vršljao po napuštenoj Trnovi, dva nepuna sremska bataljona postavila su zasedu kod sela Zagona i dočekala ga pri povratku. Od dve bojne koje su ušle u zasedu jedna je uspela da, zahvaljujući noći, pobegne, a druga je razbijena: ubijeno je oko 50, zarobljeno oko 350 domobrana i zaplenjene velike količine oružja i municije — između ostalog i tri topa i mnogo vojničke spreme.[25] Samo nekoliko dana posle toga jedna četa Sremaca razbila je bataljon neprijatelja od 600 vojnika iz uporišta Branjava na Drini. Događaj se odigrao na drumu Zvornik-Bijeljina, kod mesta zvanog Duboki Potok. Četa je dočekala ovaj bataljon kad se vraćao iz Bijeljine u Branjevo i, ne dozvolivši mu da se razvije za borbu, prepadom ga svladala: zarobila je 5 oficira i 450 vojnika, a zaplenila 20 puškomitraljeza, 500 pušaka, 30.000 metaka.[26] Krajem aprila Majevički bataljon likvidirao je uporišta u selima Popovi i Amajlije i došao do oružja kojim je naoružao oko 200 novih boraca.[27] Sredinom juna oko 6.000 vojnika, najvećim delom iz sastava garnizona u Vlasenici, navalilo je na oslobođenu teritoriju u Birču i već prvoga dana, potiskujući isturene delove partizanskih jedinica, prodrli su u prve zaseoke Šekovića, središte partizanske vlasti i vojnopozadinskih organa u ovom kraju. Situacija je postajala sve kritičnija usled toga što je Prvoj vojvođanskoj brigadi, koja se s Birčanskim odredom ispred neprijatelja, ponestalo municije. Neprijatelja je trebalo vratiti u Vlasenicu po svaku cenu, ali, iako je moral boraca bio na visini, praznim oružjem to nisu mogli učiniti. Operativni štab za Vojvodinu, koji je tih dana prešao iz Srema a 2. jula, ozvaničen kao Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu, dogovarao se s Rodoljubom Čolakovićem šta da učine i, kada je situacija izgledala bezizlazna, drug Čolaković je predložio da lukavstvom i protivudarom primoraju neprijatelja da se vrati u Vlasenicu: tokom noći munjevitim jurišem probiti desno krilo neprijatelja na Rudištu, zatim ubrzanim maršem produžiti prema Vlasenici, preći drum Vlasenica-Milići, predaniti u šumama, pa drugu noć okrenuti prema Srebrnici, treću noć je na juriš zauzeti i, pokupivši plen, odmah se vratiti u Šekoviće te, snabdeveni municijom, udariti na ofanzivnu grupaciju neprijatelja ukoliko se, što je malo verovatno, sama ne povuče u Vlasenicu da brani grad. Uslov za uspeh ovog plana bilo je pre svega brzo i energično dejstvovanje, a zatim izdržljivost i hrabrost jedinica. Zamisao je ostvarilo šest partizanskih bataljona: bataljon Birčanskog odreda, tri bataljona Prve i dva bataljona Druge vojvođanske brigade.

[24] Isto, str. 95.
[25] Isto, str. 121.
[26] Isto.
[27] Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 161—163.

Oko ponoći dva bataljona prikrala su se položajima neprijatelja na Rudištu, zasuli ih bombama i zauzeli jurišem te zaplenili 10 puškomitraljeza, oko 200 pušaka i 30.000 metaka. Dalje je teklo po planu: sa Rudišta grupacija partizanskih bataljona prešla je, u izvanredno napornom maršu, do svanuća drum Vlasenica-Milići, taj dan se odmarala na padinama Javor-planine a noću nastavila marš prema Srebrnici i predanila u šumama više grada. Treće noći bataljoni su se sručili u Srebrnicu i oko podne zauzeli grad. To je bio prvi napad vojvođanskih brigada na grad, a, ujedno, Srebrnica je prvo oslobođeno sresko mesto u istočnoj Bosni. Predviđanja su ostvarena: pohod na Srebrnicu primorao je neprijatelja da hitno povuče svoje snage iz Šekovića u Vlasenicu.[28] Istih dana Prvi bataljon Druge vojvođanske brigade, koji se nalazio na Majevici, i Majevički partizanski odred dočekali su kod sela Čađavice, na cesti Brčko-Bijeljina, Treći Domobranski puk Druge domobranske divizije i, posle višečasovne borbe, primorali ga na predaju. Zarobili su 56 oficira s komandantom puka i 1.300 vojnika, a zaplenili: 3 brdska topa, 4 minobacača, 16 teških mitraljeza, 54 puškomitraljeza, 32 automata, oko 900 pušaka, 70 pištolja, 106 konja, 30 zaprežnih kola, oko 2.000 ručnih bombi i veliku količinu municije i vojne opreme.[29]

Pošto sam, u najkraćem, izložio stanje u istočnoj Bosni do vremena kada je Vrhovni štab stigao u ovaj kraj sa svojom Operativnom grupom, da se za trenutak vratim na pitanje oslobođene teritorije, jedno od spornih pitanja u pasusu na 382. strani, i još jednom dokažem tvrdnju da je u istočnoj Bosni postojala oslobođena teritorija i do boravka Operativne grupe Vrhovnog štaba u ovom kraju, što se iz autorove formulacije ne vidi i moglo bi se zaključiti suprotno. Prvih dana jula drug Rodoljub Čolaković podneo je izveštaj drugu Titu šta je urađeno na Majevici, Semberiji i u Birču od marta do jula 1943. godine:

»Ukratko: mi smo za ovo nekoliko mjeseci do kraja iskoristili našu pobjedu nad četnicima u jesen 1942 godine i dobro učvrstili naše pozicije na Majevici i u Semberiji. Posljednjim pobedama kod Čađavice i Ugljevika, posljednjeg neprijateljskog uporišta u Srezu bijeljinskom, sav »četverougaonik« Tuzla-Brčko-Bijeljina-Zvornik, osim gradova, u našim je rukama. To je prostrana, naseljena i privredno jaka teritorija. Raspoloženje naroda je dobro, naš uticaj svaki dan sve veći, tu se može mobilisati još mnogo boraca u naše jedinice, tu ima hrane za snabdjevanje čitavih divizija. Odatle mi već širimo svoj uticaj prema Posavini i, što je politički važno, već smo uspostavili prve veze sa Srbijom.«[30]

Drug Čolaković jasno je precizirao granice postojeće teritorije, ocenio je stanje na tom terenu, nedvosmisleno ukazao na ulogu koju je imala i koju je odigrala u odnosu na neoslobođeni deo istočne Bosne pa to, uveren sam, ne podleže sumnji. Da izbegnem nesporazum i radi potpune jasnoće ovog pitanja, poslužiću se i sledećim pasusom druga Čolakovića, u kojem je omeđio i granice novostvorene teritorije na koju je autor mislio u citiranom pasusu na strani 382:

»Pobjedama naših jedinica kod Han Pijeska, Olova, Vlasenice, Kladnja i Zvornika, zatim izbijanjem naših snaga na Ozren i pred Živinice kod Tuzle,

[28] Isto, str. 166.
[29] Periša Grujić: Šestnaesta vojvođanska divizija, str. 17.
[30] Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 193—194.

— za desetak dana stvorena je velika oslobođena teritorija od Romanije do Spreče, koju je od one na Majevici, u Semberiji i Posavini razdvajao samo uzan pojas oko druma Tuzla-Zvornik.«[31]

Ovome nemam što da dodam, niti je potrebno što dodavati, sem primedbe da formulacija kakvu je dao autor ne odgovara stanju u istočnoj Bosni u leto 1943. godine, odnosno da je njegov tretman toga kraja polovična, nepotpuna istina koja, fragmentarna i necelovita, prikazuje ovaj kraj u iskrivljenom i nepravom svetlu.

Nakon odlaska glavnine sremskih partizanskih snaga u istočnu Bosnu, u Sremu je ostao bataljon sa zvaničnim nazivom Četvrti bataljon Trećeg odreda Treće operativne zone. Njegove četiri čete bile su raspoređene na prostoru između Save i Dunava tako da su oružanim dejstvom prekrivale teritoriju osam srezova: Šid, Sremska Mitrovica, Ilok, Ruma, Irig, Sremski Karlovci, Stara Pazova, Zemun. U novoj situaciji, u izmenjenom odnosu neprijateljskih i partizanskih snaga, osnovni i glavni zadaci Četvrtog bataljona bili su: da, kao oružano jezgro, otima oružje od neprijatelja te, naoružavanjem novih boraca, krupnja, umnožava se i prerasta u veće jedinice, da napadima na železničke i putne komunikacije ugrožava i ometa saobraćaj i transporte neprijatelja, da obezbeđuje stalnu i čvrstu vezu sa glavninom sremskih partizanskih snaga u istočnoj Bosni i, radi snaženja i rasta tih snaga, sprovodi preko Save transporte novih boraca, hrane, odeće, obuće i drugih materijalnih potrepština. Ovi i drugi, dalji i složeniji zadaci postavljeni su sremskim oružanim jedinicama u izveštaju koji je podnet na Okružnom partijskom savetovanju koje je održano decembra 1942. godine u Novim Karlovcima.[32] Savetovanje je analiziralo, sumiralo i ocenilo dotadašnje rezultate i postignuća narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, istaklo i kritikovalo propuste, slabosti i nedostatke te, na temelju svega, odredilo zadatke partijskim, skojevskim i narodnooslobodilačkim organizacijama kao i partizanskim jedinicama.Okružno partijsko savetovanje usvojilo je u celini politiku Okružnog komiteta KPJ za Srem i saglasilo se s merama koje je partijsko rukovodstvo preduzelo za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Sremu. Savetovanje je odobrilo i odluku Okružnog komiteta o prebacivanju glavnine sremskih partizanskih snaga u istočnu Bosnu i zaključilo da je Okružni komitet, uzevši u razmatranje još neka, odabrao najbolje i jedino pravilno rešenje. Savetovanje je prihvatilo odluku da sremske partizanske jedinice deluju preko zime na dve teritorije i složilo se sa sugestijom, koja je podneta u izveštaju, da Okružni komitet uputi predlog Centralnom komitetu KPJ da od glavnine sremskih partizanskih snaga u istočnoj Bosni Vrhovni štab formira Prvu vojvođansku brigadu.

»Današnje naše oružane snage toliko su izrasle a i potrebe borbe nalažu da se formira Prva vojvođanska udarna brigada i poseban Treći odred Treće operativne zone. Pored ostalog, ovom reorganizacijom sa potpuno odvojenim samostalnim rukovodstvima lakše će se boriti i na jednom i na drugom terenu. Ali će biti potrebno da se očuva uska saradnja i uzajamna pomoć između Brigade i Odreda.«[33]

U izveštaju od 10. januara 1943. godine, koji je uputio Centralnom komitetu KPJ preko Centralnog komiteta KP za Hrvatsku, Okružni komitet

[31] Isto, str. 203.
[32] IA SKS za Vojvodinu, br. 659.
[33] Isto.

KPJ za Srem predložio je da centralno partijsko i vojno rukovodstvo ozvaniči u suštini postojeće stanje. Jer, iako su dejstvovali pod nazivom odreda, od prelaska u istočnu Bosnu sremski bataljoni izgubili su obeležje i funkciju odreda. Od trenutka napuštanja svoje teritorije oni su suštinski i sadržajno bili brigada, a to je trebalo i ozakoniti.

»Radi što uspešnijeg razvijanja oslobodilačke borbe u Sremu, jačanjem naših snaga i što naše partizanske jedinice deluju sada na dve teritorije, savetovanje je usvojilo da *predloži* svojim višim partijskim rukovodstvima i vojnim našim komandama: Vrhovnom štabu i Štabu III Operativne zone, da se od sadašnjih naših snaga van našeg terena obrazuje Vojvođanska udarna brigada sa zadatkom da ova naša I Vojvođanska udarna brigada okuplja sve rodoljube iz Vojvodine i pristupi izvršavanju zadataka koje joj postavi naš Vrhovni štab. Molimo nadležni viši forum da i sa svoje strane preduzme hitne korake kako bi se organizacija Brigade i novog Štaba III Odreda III Operativne zone čim pre sprovela.«[34]

Do kraja februara, tokom zimskih meseci kada su uslovi borbe u ogoljenoj sremskoj ravnici bili otežani, Četvrti bataljon imao je oko stotinu raznovrsnih sudara s neprijateljem u kojima je izbacio iz stroja 300 vojnika i oficira te, među ostalim, zaplenio preko 100 pušaka. Za to vreme zapalio je opštinske arhive u Ugrinovcima, Ledincima, Jakovu, Pavlovcima, Rivici, zapalio je tri sušare i tri magacina sa 12 vagona žitarica, isekao je preko 1.000 telefonsko-telegrafskih stubova i sproveo je u istočnu Bosnu 355 novih boraca i 11 kola masti i suvog mesa.[35] Uz oružane i diverzantske akcije, bataljon se pozabavio i jednim posebnim pitanjem. Odlaskom glavnine sremskih partizanskih snaga u istočnu Bosnu trenutno je oslabio pritisak na neprijatelja i prestale su dotle učestale akcije na njegove garnizone i vlast. Ovo kratkotrajno relativno zatišje navelo je okupatora i ustaše na pomisao da je to predah usled preorijentacije partizanske delatnosti na zimske uslove ratovanja. Da bi zavarao neprijatelja i utvrdio ga u toj pretpostavci, Štab bataljona naredio je četama da pristupe oružanim akcijama. Varka, međutim, nije mogla dugo trajati. Iz karaktera i broja akcija neprijatelj je naslutio da u Sremu dejstvuju manje partizanske snage i da je glavnina verovatno sklonjena s tog terena. Ova slutnja ubrzo je potvrđena izveštajima iz istočne Bosne, gde su Šesta istočnobosanska brigada i Sremski odred zadavali udarce neprijatelju i čistili Majevicu od nagomilanih četničkih jedinica. U želji da utvrdi broj partizana u Sremu i njihove namere preko zime, ustaška vlast razgranala je špijunsku mrežu i njene pipke usmerila na oslobođenu teritoriju. Ova najezda špijuna i agenata usledila je naročito u januaru i februaru 1943. godine, kada je poprimila šire razmere i kada je u korenu sasečena. Pod firmom nezaposlenih činovnika, zanatlija ili najnižih službenika u ustaškim preduzećima, agenti i špijuni zaletali su se u oslobođena sela u nastojanju da proniknu u partizanski život i rad narodnooslobodilačkih organizacija. U isto vreme, po dogovoru i s istim zadacima, preko Save krijumčarili su se četnički agenti koji su aktivirali svoje retke doušnike i pristalice u Sremu. Okružni komitet bio je na vreme upozoren od gradskih organizacija o predstojećem špijunskom talasu i stavio je u zadatak Štabu bataljona da obračuna s neprijateljskom agenturom. Štab je preneo zadatak četama, ali, usled

[34] IA SKS za Vojvodinu, br. 3280.

[35] Sreta Savić Kolja: Srem u Narodnooslobodilačkoj borbi, str. 188—207.

sve veće navale agenata i špijuna, formirao je posebne jedinice za borbu protiv te pojačane opasnosti. Ovaj pokušaj neprijatelja u korenu je sasečen: do kraja februara uhvaćeno je i predato vojnom sudu 21 lice sa čvrstim dokazima o krivičnoj i izdajničkoj odgovornosti. U izveštaju od 7. marta 1943. godine štab je o tome pisao:

»U našem bataljonu nije bilo do sada neprijateljski raspoloženih elemenata.

Na terenu javljali su se neprijateljski agenti bezmalo skoro u svakom selu. Naročitu najezdu agenata i špijuna imali smo u januaru i februaru: tada je izvršen prosto juriš sa svih strana. Četnici Dražini dolazili su i prelazili Savu na ovim mestima: kod Zemuna, Progor-Jakovo, Klenak-Šašinci, Mitrovice i Grka. Nedićevi i Pavelićevi bili su koncentrisani u Zemunu, St. Pazovi, Srem. Karlovci, Ilok i Šid, određenog dana oni su najednom krenuli u sela.

Usled česte pojave prelaza, naročito iz Srbije, raznih agenata Gestapoa, Nedića, Draže Mihajlovića i Pavelića, koji se uzajamno pomažu i surađuju, prinuđeni smo bili formirati odeljenje »Narodne zaštite« koje ima glavni zadatak: borba protiv špijuna i ostalih agenata. Podeljeni su u tri grupe i postavljeni po raznim tačkama odakle mogu najbolje pratiti kretanje i voditi borbu protiv špijuna i neprijateljskih elemenata. Pored ove redovne dužnosti oni vrše i diverzantske akcije. Do sada su dali odlične rezultate.«[36]

Uzevši u obzir da je, silom prilika, Četvrti bataljon od novembra 1942. godine bio jedina operativna partizanska jedinica u Sremu, da je sa svoje četiri čete, koje su zbog udaljenosti bile lišene međusobne pomoći i saradnje, prekrivao teritoriju osam srezova, da se Štab Sremskog odreda, pretpostavljeno vojno rukovodstvo, nalazio u istočnoj Bosni pa je saradnja između štabova bila svedena na prepisku — uzevši u obzir ove objektivne teškoće kao i nepovoljne uslove ratovanja preko zime kada su, zbog ogoljene ravnice, čete morale živeti u selima, nameće se zaključak, što i rezultati potvrđuju, da je bataljon uspešno izvršavao zadatke, tim pre ako imamo u vidu da je Okružni komitet bio jedino više rukovodstvo koje je pružalo stvarnu i neposrednu pomoć Štabu bataljona. Okružno partijsko rukovodstvo bdelo je nad životom i radom štaba i četa, bilo je u toku svih zbivanja u toj jedinici, redovno je obaveštavano o svemu učinjenom i nameravanom i blagovremeno je stizalo da na sve reaguje. Uporedo s naporima da ojača partijske i skojevske organizacije i narodnooslobodilačke odbore, Okružni komitet usmerio je svoju politiku na što brže snaženje bataljona i njegovo prerastanje u nove jedinice. Tu liniju i zahtev postavio je i u direktivnom pismu od 3. februara 1943. godine »Svim partijskim rukovodstvima na terenu i u odredu«, u kojem, između ostalog piše:

»1) Neprijatelj je otpočeo ofanzivu na našu oslobođenu teritoriju, u vezi s tim potrebno je da se pojačaju akcije kod nas u Sremu, kako bi se pomoglo našoj Narodno-oslobodilačkoj vojsci koja brani oslobođenu teritoriju. U prvom redu treba ometati neprijateljski saobraćaj, sprečavati neprijatelja da šalje svojim bandama koje operišu protiv oslobođene teritorije. Pojačati napade na neprijatelja, na njegove garnizone-ustaša, kulturbundaša, žandarmeriju itd. Da bi se ovo lakše izvelo, potrebno je maksimalno iskoristiti postojeće oružje, pokupiti sve ono koje je razbacano tu i tamo po mestima, a koje se skoro ne iskorišćava i predati ga na širu upotrebu aktivnim

[36] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 85, str. 275—276.

jedinicama. U tu svrhu treba i sve naše organizacije da rade na jačanju naših operativnih jedinica slanjem u njih odanih boraca, po mogućnosti naoružanih.«[37]

Ova direktiva Okružnog komiteta za što širu i jaču borbu naišla je na pun odziv i razumevanje naroda: oružje se kupovalo za brašno, kukuruz, mast i ostale namirnice, goloruki mladići otimali su ga od folksdojčera, ustaša i njima bliskih i poverljivih ljudi, oduzimali su ga od domobrana koji su dolazili na dopust i od predstavnika okupatorsko-ustaške vlasti koji su se usuđivali da se pojave s oružjem, uzimali ga iz neprijateljskih kuća, opština, kasarni i raznih fašističkih ustanova i organizacija. U potrazi za puškom omladina se snalazila i dovijala na razne načine: služila se domišljatošću, varkom, mitom, pretnjom, obećanjima, ucenom. Parola Okružnog komiteta »Puška koja ne puca na neprijatelja uperena je protiv naroda« kružila je sremskim selima i, prihvaćena od naroda, rađala je plodove. Okružni komitet dosledno je i uspešno sprovodio u delo liniju Partije da je organizovani narod nepresušan izvor i glavni nosilac borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika pa je, prema situaciji i okolnostima, elastično iznalazio odgovarajuće puteve i forme rada da, preko partijskih, skojevskih i narodnooslobodilačkih organizacija, okupi u jedinstveni front borbe najšire slojeve naroda — bez obzira na nacionalnu, versku, političku i socijalnu pripadnost — te da ih, sjedinjene zajedničkim ciljem, uključi neposredno u oružanu borbu. Okružno partijsko rukovodstvo zahtevalo je od štaba i partijske organizacije bataljona da se, u duhu te politike, čete povezuju s narodom, da snaže jednodušnost naroda i vojske kroz mitinge, zborove, sastanke, priredbe i da tom pitanju pridaju isto značenje kao oružanoj aktivnosti. Tako je politikom Okružnog komiteta, koja je bila usmerena na njegovo što brže snaženje i rast, i oružanom aktivnošću, koja je, istina, bila relativno sitna ali raznovrsna i svakodnevna, Četvrti bataljon stalno jačao pa je krajem februara, udvostručen i brojem boraca i naoružanjem, preformiran u dva bataljona. Izuzevši to, zaključno s februarom, iako je obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu uputio predlog za reorganizaciju sremskih partizanskih jedinica, organizaciono se nije ništa promenilo. Štab Sremskog odreda, koji je ratovao s glavninom snaga u istočnoj Bosni, bio je formalno i nadalje pretpostavljeno vojno rukovodstvo Četvrtom bataljonu koji je ratovao u Sremu i čiji je štab, pomagan i kontrolisan jedino od Okružnog komiteta KPJ za Srem, delovao potpuno samostalno. Sadržajno promenilo se mnogo. Objedinjenje sremskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni i Sremu u jedan odred bila je puka formalnost, i ta stara, zaostala forma postala je objektivna kočnica i smetnja daljeg razvoja i novih uspeha. Raskrupnjali i umnoženi sremski bataljoni u istočnoj Bosni i Sremu nisu više ni formalno mogli činiti jedan odred niti imati jedno rukovodstvo jer su dejstvovali na dve teritorije i u dva kraja koji su, iako čvrsto povezani i u međusobnoj zavisnosti, imali posebne i specifične uslove borbe, što je, samo po sebi, odredilo karakter i nalagalo osobene načine partizanskog ratovanja u svakom od ovih krajeva ponaosob. Brz rast sremskih partizanskih jedinica i širok odziv naroda u borbu neodložno su zahtevali nova organizaciona rešenja. Krajem februara Četvrti bataljon udvostručen je brojem boraca i naoružanjem, a isto se događalo i sa sremskim partizanskim snagama u istočnoj Bosni. Dvadesetog februara Šesta istočnobosanska udarna brigada vratila je Sremskom odredu bataljon boraca kojim je, na

[37] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 77, str. 256—258.

zahtev Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Vrhovnog štaba NOV i POJ, popunjena novembra 1942. godine i zadržala je, raštrkane po svojim bataljonima, još stotinak boraca iz Srema. Tri dana pre toga, 17. februara, u istočnu Bosnu prispelo je 355 novih boraca iz Srema, koji su odmah naoružani. Usled priliva novog ljudstva Sremski odred preformirao je svoja tri bataljona u četiri na taj način što je u Četvrti ušla po jedna kompletna četa boraca iz Prvog i Trećeg bataljona. Ovakvim postupkom u svaku od četiri čete novog, Četvrtog bataljona ušao je po jedan vod starih boraca. Novom bataljonu dodeljeno je i približno onoliko komunista koliko ih je ostalo u ostalim bataljonima te je odmah osnovan bataljonski biro KPJ.[38]

U iščekivanju zvanične odluke Vrhovnog štaba NOV i POJ da sremske partizanske snage u istočnoj Bosni nose naziv Prva vojvođanska brigada, obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu odlučio je da, na temelju stvarnog stanja i zbog neodložnih potreba, ukloni dotadašnju nenormalnu i neodrživu organizaciju te da, kako je u praksi i stvarnosti bilo, sremske partizanske snage u istočnoj Bosni ozvaniči kao posebnu jedinicu s posebnim štabom i nazivom Grupa vojvođanskih partizanskih udarnih bataljona, a da bataljone koji su operisali u Sremu proglasi Sremskim odredom.

U pismu od 2. aprila 1943. godine, u stvari pregledu rada i promena u odredu za poslednja dva meseca, novi Štab Sremskog odreda obavestio je o reorganizaciji Štab Treće operativne zone:

»1. Krajem februara meseca Štab III odreda održao je sastanak kome je prisustvovao i drug Steva na kome se raspravljalo o reorganizaciji naših snaga po uputstvima koja smo od vas ranije dobili. Na tome sastanku je odlučeno da I Vojvođansku brigadu čine snage koje se nalaze u Bosni a snage u Sremu da čine III Odred. Prema tome smo uputili vašem Štabu predloge o naimenovanju odgovarajućih štabova. Sa tim predlozima je otišao i drug Steva a nešto kasnije i drug Žarko koji će zastupati mišljenje aktiva koji se nalaze u Sremu.«[39]

Da je reorganizacija sremskih partizanskih snaga bilo zaista goruće pitanje, jer su sazrevali uslovi i za formiranje i Druge vojvođanske brigade, svedoči i pismo prijašnjeg Štaba Sremskog odreda koje je uputio 9. marta 1943. godine Štabu Treće operativne zone:

»Jedinice koje su ostale u Sremu narasle su toliko da se otvara perspektiva za formiranje i Druge vojvođanske brigade. Priliv ljudstva u naš Odred dosta je velik i svakog dana sve veći. Razlozi tome su politička svest naših masa, koje na teror okupatora, pozive u vojsku i na rad u Nemačku odgovaraju odlaskom u Odred.«[40]

Ovo potvrđuje i citat iz izveštaja novog Štaba Sremskog odreda koji je podneo 2. aprila 1943. godine Štabu Treće operativne zone:

»Na jednom od naših poslednjih sastanaka razmatrali smo mogućnost obrazovanja II Vojvođanske brigade. Mogućnost postoji. U Bosni imamo 4 dobro naoružana i brojčano velika bataljona. Sada smo poslali još 230 drugova od kojih će se formirati V. bataljon. U Sremu imamo tri bataljona. Dakle, uzeli bi iz Bosne jedan i iz Srema dva, te bi oni sačinjavali II Brigadu.«[41]

[38] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 87, str. 280—282.
[39] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 89, str. 284—290; Steva je Josip Hrnčević, Žarko je Jovan Veselinov.
[40] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 87, str. 281.
[41] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 88, str. 282—284.

Ovi citati iz izveštaja nepobitan su dokaz da su u to vreme sazreli uslovi za formiranje i Druge vojvođanske brigade. Istina, ovako kako su navedeni, citati su više objektivna ocena realnog stanja nego zvaničan predlog za formiranje Druge brigade ali, ubedljivošću s kojom je izrečena, ta ocena sadrži i nedvosmislene primese predloga. Iz navedenih dokumenata jasno proizlazi da je obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu pravilno postupio kad je, ne čekajući bilo čiju saglasnost ni odobrenje, početkom marta 1943. godine sproveo reorganizaciju i, kao prelazno i polovično rešenje, od sremskih partizanskih snaga u istočnoj Bosni formirao Grupu udarnih vojvođanskih partizanskih bataljona, a u Sremu nov Sremski odred. Koliko je ovom nužnom i neodložnom odlukom u stvari samo ozakonjeno postojeće stanje, najbolje dokazuje činjenica da u jedinicama, ni u istočnoj Bosni ni u Sremu, nije došlo ni do kakvih promena: obe su ostale u istim, nepromenjenim sastavima i u obe su ostali stari, potpuno isti štabovi, koji su, kao i jedinice, od svega stekli samo nove nazive. No, bez obzira na to, ova mera važan je i sadržajan korak k potpunom organizacionom sređenju stanja u Vojvodini, do čega će dovesti obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nakon svog potvrđivanja od Centralnog komiteta KPJ. Ubrzani tokovi narodnooslobodilačke borbe u Sremu i masovno učešće naroda u borbi ubrzali su taj proces, koji je partijsko rukovodstvo predviđalo, koji je znalački sprovodilo i koji je s punim uspehom okončalo.

Skori razvoj događaja potvrdio je ispravnost ove politike. Već 19. aprila 1943. godine Štab Grupe udarnih vojvođanskih bataljona konstatovao je u izveštaju Štabu Treće operativne zone da se Grupa udarnih vojvođanskih bataljona povećala na šest i da je usled toga podeljena na dve grupe. Na kraju izveštaja sledi zaključak:

»Na osnovu izloženoga predlažemo da se odobri formiranje Druge vojvođanske udarne brigade, a Štab druge Grupe V.P.U.B. postavi za štab II Vojvođanske brigade.«[42]

Gledano formalistički, pitanje je da li ovaj predlog, podnet od jedinice koja je takođe čekala da je Vrhovni štab NOV i POJ zvanično proglasi brigadom, možemo prihvatiti kao punovažan dokumenat. Ali, ako suštini damo prvenstvo, a njoj to mesto pripada, jasno je i nepobitno da je 19. april 1943. godine dan formiranja Druge vojvođanske brigade, jer toga dana pode-lom Grupe vojvođanskih partizanskih udarnih bataljona, ona je oformljena u posebnu vojnu jedinicu koja je otada dejstvovala kao brigada. Analogno tome, poštujući činjenice i dajući primat sadržini nad formalnošću, sam po sebi proizlazi zaključak da je Prva vojvođanska brigada postojala od početka novembra 1942. godine, od onog dana kada je glavnina sremskih partizanskih snaga u jačini tri bataljona napustila Srem i prešla u istočnu Bosnu i, u novim uslovima i na drugoj teritoriji, preorijentisala se na viši stupanj partizanskog ratovanja — na način ratovanja brigade. U prilog tome dodao bih još ovo: zvanično formiranje Prve i Druge vojvođanske brigade nikada nije izvršeno, niti postoji bilo kakva i bilo čija pismena odluka za njihovo formiranje. Obe jedinice počele su nositi ime brigada od jednoga neutvrđenog aprilskog dana kada je Rodoljub Čolaković, nezadovoljan nazivom udarni bataljoni, upitao Štab Grupe dokle misle da njihova jedinica nosi taj neod-

[42] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 93, str. 301—302.

govarajući naziv i rekao im da je s time dosta i da uzmu ime brigade.[43] Jednostavno i razumljivo rešenje kakvih je, iz opravdanih i shvatljivih razloga, tokom rata bilo. Tako je aprila 1943. godine konačno rešeno organizaciono pitanje sremskih partizanskih jedinica, kako onih u Sremu tako i onih u istočnoj Bosni, i uklonjene su nenormalnosti koje su pretile da se izvrgnu u kočnicu razvoja i uzrasta jednog borbom razbuktalog kraja. Ovaj proces bio je, istina, dug i usporen, ali odužio se usled objektivnih teškoća i specifičnih prilika u Vojvodini, o čemu ću posebno govoriti.

Obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, koji je do aprila 1943. godine, do potvrđivanja od Centralnog komiteta KPJ, bio ujedno i Okružni komitet KPJ za Srem, morao je da neke predloge višem rukovodstvu sprovede u život samoinicijativno i ne dočekavši zvanična odobrenja, jer širina, masovnost i razrastanje narodnooslobodilačke borbe u Sremu donošli su bogatu sadržinu koja je, bez odlaganja i zvaničnih dokumenata višeg rukovodstva, morala primiti i odgovarajuće oblike. Vreme i zbivanja nametali su nužna rešenja, i obnovljeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu donosio ih je zbog hitnosti, ali je prethodno tražio rešenja višeg rukovodstva, koja, zbog izuzetnih prilika, nije mogao dobiti.

Množenje i rast sremskih partizanskih jedinica tekli su nesmanjenom brzinom i bili su posledica i rezultat nezadrživog razrastanja narodnooslobodilačke borbe u Sremu i njenih nabujalih i omasovljenih tokova. U aprilu 1943. godine tri sremska bataljona u istočnoj Bosni udvostručila su se i prerasla u Prvu i Drugu vojvođansku brigadu, dok se bataljon u Sremu učetvorostručio i osamostalio u novi Sremski odred.[44]

Pod uticajem Partije, u proleće 1943. godine omladina Srema, okupljena velikim delom u skojevskim organizacijama i USAOJ-u, masovno je odbila da se odazove mobilizaciji koju je, po ugledu na Hitlerovu totalnu mobilizaciju, Pavelić pokušao da sprovede u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U srezovima jugoistočnog Srema, gde je bilo najviše oslobođenih sela, odziv na pozive ustaške države iznosio je jedva 10%. U ostalim srezovima, gde je u većini sela postojala fašistička vlast, mobilizacija je sprovedena pod pritiskom i terorom pa je procenat odazvanih bio nešto veći. U tim srezovima Partija se obratila narodu proglasima i lecima u kojima je razotkrila cilj mobilizacije i pozvala sve narode Srema na jedinstveni otpor. Umesto da služi fašističku vojsku, omladina Srema postala je neiscrpan izvor za jačanje postojećih i formiranje novih odreda i brigada. Pošto je ustaška država pozvala u vojsku godišta od 1910. do 1924, primerom omladine pošli su i stariji, pa se broj onih koji su bili spremni i voljni da stupe u partizane penjao na hiljade. Štab Sremskog odreda pisao je o tome u aprilskom izveštaju:

»Naša omladina neće da ide u fašističku vojsku. Vrlo mali broj odlazi i to iz onih mesta gde zbog terora zavlada panika. Srem je sada pun onih koji se nisu odazvali pozivu i mi ih smeštamo po selima i organizujemo jedinice dok se ne nađe mogućnost da se naoružaju.«[45]

[43] Stenografske izjave Luke Mrkšića Miše i Marka Perićina Kamenjara — IA SKS za Vojvodinu br. 20016.

[44] Stenografske beleške Prvog sremskog odreda IA SKS za Vojvodinu br. 19671.

[45] Zbornik VII, tom 1, knjiga 6, dokumenat 89, str. 290.

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu takođe je obavestio Centralni komitet KPJ u izveštaju od 17. maja:

»U rezervi imamo dosta ljudstva za odrede i brigade, ali ne možemo sve da ih mobilišemo. Ovih dana smo trebali da pošaljemo u Bosnu 400 drugova da se tamo naoružaju i stupe u brigade. Kad je jednom srezu javljeno da treba da odredi 80 ljudi, SK je odgovorio da iz tog sreza možemo mobilisati 1.000 drugova. Imajte u vidu da mi možemo za desetak dana mobilisati 3—4.000 ljudi.«[46]

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu naveo je primer sreza Stara Pazova. Slično stanje bilo je i u ostalim srezovima istočnog Srema. Hiljade mladih ljudi, organizovanih u rezervne partizanske bataljone, željno su očekivali trenutak da stupe u partizanske jedinice. Da ubrzaju taj trenutak, stotine snalažljivih omladinaca na razne načine dolazili su do oružja. Ilustracije radi, evo šta je o tome pisao Sreski komitet KPJ za Zemun u aprilskom izveštaju:

»U toku 6 nedelja prikupljeno je od Srba i oteto od Slovaka i Nemaca 50 vojničkih pušaka i oko 30 raznih pušaka. Oduzimano je oružje od Nemaca u Bečmenu, Kupinovu, od Slovaka u Boljevcima. Ispražnjena su dva petokolonaška salaša gde je zaplenjeno oko 3 vagona hrane i stoke, što je podeljeno po selima.

U februaru i martu uputili smo u Bosnu dve grupe boraca sa ukupno preko 100 ljudi. Prve dve nedelje uputili smo 51 borca u novoformirani Posavski bataljon (svi su naoružani, pokupili smo za to oružje od mesnih desetina).

Raspoloženje Srba u srezu je takvo da bi se javilo do 1.000 ljudi i žena za odred (naročito omladine). U pogledu oružane borbe nema kod širokih masa u selu kolebanja.«[47]

Slična situacija bila je i u ostalim srezovima. Sve je bilo usmereno na otimanje oružja. Oni koji nisu uspeli da se naoružaju sami, nestrpljivo su očekivali da partizanske jedinice zaplene oružje i pozovu ih u svoje redove. Ovakvo stanje bilo je nesumnjivo jedan od vernih pokazatelja uspeha Partije u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom u Sremu i, ujedno, odraz poverenja naroda u svoje rukovodstvo. Ali na partijsko rukovodstvo pala je i teška odgovornost pred Partijom i narodom da sačuva ovaj nepresušni izvor novih snaga i da ga sistematski i planski preliva u oružane jedinice. Okružni komitet KPJ za Srem naredio je u pismu od 6. aprila »svim sreskim i batljonskim organizacijama« da, zbog nedostatka oružja, ovo ljudstvo oforme u rezervne partizanske bataljone u kojima će se privikavati na vojnički duh i disciplinu te, budući da većina nije služila vojsku, sticati vojna i politička znanja, kao i osnove partizanskog ratovanja i taktike.[48]

Tokom marta, aprila i maja Sremski odred i mesne partizanske jedinice imale su oko 200 sukoba s neprijateljem u kojima su izbacili iz stroja 500 vojnika, podoficira i oficira i zaplenili: 1 teški mitraljez, 8 puškomitraljeza, 4 šmajsera, preko 400 pušaka, 21 pištolj, 20.000 metaka. Sem toga, zapalili su opštinske arhive u 10 sela, uništili oko 3 kilometra železničkog kolosека, posekli više od hiljadu telefonsko-telegrafskih stubova. Diverzantske grupe Sremskog odreda uništile su i oštetile 17 lokomotiva i oko 100 vagona

[46] IA SKS za Vojvodinu br. 3342.
[47] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 94, str. 303—306.
[48] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 90, str. 291—293.

s trupama i materijalom i, po proceni Štaba izbacile su iz stroja oko 1.000 vojnika, podoficira i oficira.[49]

Aprila 1943. godine osnovana je Komanda područja za Srem. Prvi, rudimentarni i tražilački, organi vojnopozadinske službe, međutim, javili su se u leto 1942. godine. Pre spuštanja partizanskih jedinica iz Fruške gore u ravnicu, u srezu Rumi bio je osnovan Sreski štab za rukovođenje oružanim akcijama na teritoriji sreza. Budući da je iz Fruške gore sišlo u ravnicu nekoliko manjih jedinica koje zbog udaljenosti štabova koji su ostali u Fruškoj gori nisu imale jedinstveno rukovodstvo, Sreski štab za srez Rumu preuzeo je da objedinjava njihova dejstva, da usmerava njihovu oružanu aktivnost, da kontroliše njihov život i da ih, uporedo s jačanjem, organizuje u čete, bataljona i Posavski odred. Sreski štab za srez Rumu komandovao je tim jedinicama i bio njihov naredbodavac sve do jeseni 1942. godine, kada je, zbog njihovog prerastanja u Posavski odred, Sreski štab odredio Štab Posavskog odreda i, osnivanjem tog rukovodećeg vojnog tela, predao mu i svoje kompetencije komandovanja. U isto vreme Sreski štab imao je u nadležnosti mesne partizanske desetine i osnovao je mesne partizanske straže po oslobođenim selima. Te godine, uporedo sa širenjem oslobođene teritorije u tom delu Srema, Sreski štab za srez Rumu proširivao je granice svog delokruga i poprimio raznovrsniju ulogu: postajao je sabirni centar za vojne potrebe, mobilisao je nove borce na principu dobrovoljnosti, ustrojio je vojni sud i, kasnije, formirao i rezervni partizanski bataljon. Tako je, iz praktičnih potreba, Sreski štab za srez Rumu postao začetak budućih vojnopozadinskih organa, njihova prethodnica i utemeljivač, jer njegov rad i delokrug nadležnosti sadržavao je elemente i kompetencije budućih vojnopozadinskih organa. Ali, prva komanda područja osnovana je aprila 1943. godine s nazivom Komanda područja za Srem i sedištem u Pećincima, ali je ubrzo promenila naziv u Komandu sremskog područja. Istog meseca ova komanda osnovala je potčinjene organe: Komandu mesta za srez Stara Pazova sa sedištem u Novim Karlovcima i Komandu mesta za srez Šid sa sedištem u Višnjićevu, a zatim u Jameni. U maju osnovane su: Komanda mesta za srez Irig sa sedištem u Bešenovačkom Prnjavoru i Komanda mesta za srez Rumu sa sedištem u Mihaljevcima, staču, u junu: Komanda mesta za srez Ilok sa sedištem u Progaru, Komanda mesta za Komanda mesta za srez Zemun sa sedištem u manastiru Kuveždinu.[50]

Maja 1943. godine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu pristupio je realizovanju planova za razgaranje narodnooslobodilačke borbe u Banatu i Bačkoj i čvrstom povezivanju ovih krajeva sa Sremom. U tom cilju, kao jednu od mera, Pokrajinski komitet formirao je Operativni štab za Vojvodinu, koji je naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 2. jula preformiran u Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu.[51] U vezi s tim, polovinom maja usle-

[49] Sreta Savić-Kolja: Srem u Narodnooslobodilačkoj borbi, str. 224 i 244.
[50] Rekonstrukcija vojnopozadinskih organa — IA SKS za Vojvodinu, br. 19647.
[51] Zbornik VII, tom II, str. 300. Saslušavši izveštaj članova Operativnog štaba za Vojvodinu, drug Tito je rekao:

»U Evropi misle da su naše planine rodile naš pokret i našu vojsku. A Srem to najubedljivije demantuje. Nacionalna i politička svest naroda, njegova borbena volja i revolucionarna Partija koja je sposobna da pokrene i vodi narod u borbi — to je osnovno za ustanak, a geografski uslovi mogu samo manje ili više olakšati ustanak i uticati na taktiku ustaničke vojske.« (Rodoljub Čolaković: Zapisi IV, str. 191.)

Tom prilikom, saslušavši izveštaj Rodoljuba Čolakovića o stanju na Majevici i Semberiji, drug Tito je rekao: »Dobro je što smo sačuvali Majevicu — ona je kao most koji vezuje Bosnu, Srbiju i Srem.«

dila je reorganizacija partizanskih snaga u Sremu: od dela snaga Sremskog odreda formirana je Treća vojvođanska udarna brigada, koja je do 2. jula[52] nosila naziv Grupa udarnih vojvođanskih partizanskih bataljona. Ova reorganizacija usledila je radi efikasnijeg dejstvovanja oružanih jedinica u Sremu. Bataljoni Sremskog odreda bili su razmešteni širom Srema i, podeljeni na čete, primenjivali su izrazito partizansku taktiku ratovanja, što je bilo diktovano i karakterom zemljišta i posebnim uslovima borbe. Takvim načinom ratovanja Sremski odred uništio je ili proterao okupatorsko-ustaške posade i njihovu vlast iz 56 sela i sabio neprijatelja u gradove i veća mesta oko i duž železničkih i putnih komunikacija. Situacija je nalagala i potrebe su zahtevale da odred i nadalje tako dejstvuje: da relativno malim ali brojnim i veoma efikasnim akcijama prekrije Srem i na taj način nanosi danonoćno poraze neprijatelju, da podriva, slabi i uništava njegovu vlast i oružanu silu u svakom kutku sremske ravnice. Ali, u isto vreme osetila se potreba i sazreli su uslovi da partizanske jedinice u Sremu pristupe čišćenju i jakih okupatorsko-ustaških utvrđenja s kojima odred, rascepkan na bataljone i čete i angažovan svojim zadacima, nije mogao da obračuna. Ti zadaci dopali su u deo Trećoj vojvođanskoj brigadi, radi toga je i formirana, i ona ih je, pored ostalog, uspešno izvršavala do kraja septembra, kada je prešla u istočnu Bosnu i, potpuno uključena u Šesnaestu vojvođansku diviziju, nastavila da ratuje na toj teritoriji i u drugim krajevima. U međuvremenu, do početka maja 1943. godine Prva i Druga vojvođanska brigada otele su veću količinu oružja kroz borbe u istočnoj Bosni, pa su štabovi obavestili Okružni komitet KPJ za Srem da mogu naoružati 1.000 novih boraca iz Srema i njima popuniti svoje jedinice. Od više hiljada dobrovoljaca, koji su čekali i bili spremni da pođu kao borci u bilo koji kraj zemlje, valjalo je odabrati samo toliki broj. Okružni komitet KPJ za Srem sagledao je stanje rezervnih partizanskih bataljona u srezovima i mogućnosti za očuvanje tog ljudstva te odlučio koliko će boraca mobilisati iz svakog sreza. U dopisu od 9. maja Okružni komitet saopštio je odluku sreskim komitetima, dao im uputstvo kako da postupe i obavezao ih da, zajedno s narodnooslobodilačkim odborima i po datim merilima, odaberu određeni broj svojih boraca.[53]

Okružni komitet uputio je sreskim komitetima 9. maja pismo, a rok kada je sve moralo biti svršeno i novi borci okupljeni na zbornom mestu bio je 17. maja. U roku od osam dana trebalo je pripremiti 1.000 boraca i 80 kola namirnica. Činjenica da je sve uspešno obavljeno i sprovedeno jedan je od dokaza snage Partije i oslobodilačkih organizacija. Ova uspešno izvršena akcija, poznata u narodu pod nazivom »veliki transport«, bio je prvi zadatak Treće vojvođanske brigade koji joj je poverio Operativni štab za Vojvodinu. Zadatak se sastojao iz dva dela: prikupiti nove borce iz istočnog Srema i

[52] Zbornik VII, tom I, knjiga 10, dokumenat 4, str. 24. Za treću vojvođansku brigadu nema odluke o formiranju. Ali, u naredbi Vrhovnog štaba od 2. jula 1943. godine, kojom je formirana Šesnaesta vojvođanska divizija, Treća vojvođanska brigada posredno je ozvaničena ovom rečenicom: »U sastav ove divizije ulaze: I, II i III vojvođanska NOU brigada.« Vrhovni štab nije precizirao i datum formiranja, ali je to učinio Štab XII korpusa NOU u predlogu od 1. XI 1944. godine Vrhovnom komandantu da odlikuje Treću vojvođansku brigadu Ordenom narodnog oslobođenja:

»III Vojvođanska brigada, koja je formirana maja 1943. godine, izvojevala je sada mnoge pobede nad okupatorom i domaćim izdajnicima, čime je odigrala značajnu ulogu u razvijanju Narodno-oslobodilačke borbe u Vojvodini, Istočnoj Bosni i drugim krajevima naše zemlje.«

[53] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 95, str. 306—309.

sprovesti ih na zborno mesto u Frušku goru i, drugo, ovde formirati kolonu koju je, preko železničkih pruga i između neprijateljskih garnizona, trebalo otpratiti u bosutske šume i prebaciti preko Save. Prvi deo zadatka bataljoni Treće brigade obavili su uspešno i bez gubitaka. Tada je došlo do komplikacija. Iako je prikupljanje ljudstva vršeno u tajnosti, neprijatelj je na neki način saznao da se sprema veliki transport za Bosnu pa je, da bi sprečio njegovo prebacivanje, koncentrisao snage duž železničke pruge Sremska Mitrovica--Šid, a izvesne delove dovukao u blizinu bosutskih šuma. Obavešten o pripremama neprijatelja, štab je odlučio da transport od preko 1.000 novih boraca i 80 kola s namirnicama, odećom i obućom zadrži u Fruškoj gori. Međutim, ni neprijatelj nije mirovao: u zoru 21. maja upao je u Manđelos i počeo je da hapsi, ubija i maltretira stanovnike. Najverovatnije, ovaj upad u Manđelos neprijatelj je preduzeo kao nasilno izviđanje u nameri da provociranjem otkrije da li se transport nalazi u blizini. Štab je bio svestan provokacije, ali nije mogao dozvoliti da fašisti divljaju u Manđelosu pa je naredio Prvom bataljonu da ih napadne i protera iz sela. Bataljon je izvršio zadatak i pritom ubio četiri ustaše. Budući da se situacija mogla još više iskomplikovati i budući da je držanje tolikog ljudstva u Fruškoj gori bilo veliki rizik, štab je tokom dana izvršio pripreme i s padom mraka krenuo transport za bosutske šume. Radi sigurnog proboja, Trećoj vojvođanskoj brigadi pridodate su i snage Sremskog odreda — tako da je transport obezbeđivalo oko 800 naoružanih boraca. U pokretu za istočnu Bosnu kolona duga pet kilometara izbila je na železničku pругu Beograd-Zagreb na mestu između Kuzmina i Kukujevaca. Kako se na tom mestu očekivao prvi sudar s neprijateljem, naoružano ljudstvo blokiralo je sve prilaze železničkoj pruzi. Kloparanje točkova 80 teško natovarenih kola razlegalo se kroz noć i najavljivalo da se kolona približava pruzi. I neprijatelj je reagovao: otvorio je artiljerijsku i mitraljesku vatru sa ivice sela Kuzmina, iz kojeg su zabrektali i tenkovi. Ne osvrćući se na pucnjavu, kolona je u redu prešla pругu. Uplašen dužinom kolone i mnoštvom ljudstva, ne znajući da li je sve pod oružjem, neprijatelj je intervenciju ograničio na pucnjavu izdalje. Ni tenkovi nisu pošli u napad. Druga prepreka nalazila se u selu Višnjićevu, kroz koje je kolona morala proći. U selu se nalazila domobranska posada koja je, između ostalog, imala zadatak da obezbedi most na reci Bosutu. Transport je mogao preći reku jedino preko tog mosta. Na prilazima selu kolona je zaustavljena i dobila je kratak predah. Za to vreme štab je poslao ultimatum domobranskom garnizonu: da se povuče u kasarnu i oslobodi put ili će biti uništen. Ocenivši da je ludost ispreći se tolikoj snazi, neprijatelj je prihvatio ultimatum. Most i put za bosutske šume bio je oslobođen. Izigran i osramoćen, neprijatelj je tokom dana pokušao da onemogući prebacivanje transporta preko Save: jakim snagama, koje je ranije koncentrisao oko bosutskih šuma, napao je transport u partizanskom logoru u šumi Lisnik. Očekujući njegov udar, bataljoni brigade i delovi Sremskog odreda stupili su u borbu po ranije utvrđenom planu, ne dozvolivši neprijatelju da prodre u logor. Žestoka borba trajala je do same noći. Smenjivali su se juriši i kontrajuriši. Svesni veličine i značaja zadatka, borci nisu odstupali, rešeni da se neprijatelj dočepa transporta samo preko njihovih leševa. S padom noći prestali su i uzaludni pokušaji neprijatelja, koji se, poražen, morao odreći svoje namere. Do svanuća transport je prebačen preko Save. Prva i Druga vojvođanska brigada popunjene su s preko

1.000 novih dobrovoljaca iz Srema. Osamdeset kola hrane, odeće i obuće, pomoć naroda Srema svojoj vojsci, stiglo je onima kojima je namenjeno.[54]

Poslednjih dana juna 1943. godine Operativni štab za Vojvodinu sastao se u istočnoj Bosni s Vrhovnim štabom NOV i POJ i upoznao ga sa stanjem u Vojvodini i rezultatima narodnooslobodilačke borbe u svim krajevima ove pokrajine. Nakon višednevne analize prilika i perspektiva oružane borbe u Vojvodini, Vrhovni štab NOV i POJ saglasio se sa merama, namerama i planovima pokrajinskog partijskog i vojnog rukovodstva i 2. jula doneo sledeće naredbe:

I

»Po odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ formiran je Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda za Vojvodinu.

II

Po odluci Vrhovnog štaba formirana je XVI NOV divizija.

U sastav ove divizije ulaze: I, II i III vojvođanska NOV brigada.

Štab divizije biće neposredno potčinjen Vrhovnom štabu NOV i POJ.«[55]

Naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ bile su krupan i veoma značajan događaj za narodnooslobodilačku borbu Vojvodine, koja je, mesto Operativnog štaba, dobila zvanično priznato jedinstveno vojno rukovodstvo i svoju prvu diviziju koja je brojala 2.300 boraca. Prava i dužnosti Glavnog štaba NOV i POJ za Vojvodinu bila su da objedinjuje dejstva gružanih jedinica u Pokrajini, da reorganizuje postojeće i formira nove brigade i odrede i da, bez posrednika, održava vezu s Vrhovnim štabom NOV i POJ, kome je bio direktno potčinjen i odgovoran.

Svojom naredbom broj 1 od 19. jula 1943. godine[56] Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu obavestio je partizanske jedinice o svom naimenovanju i sastavu i reorganizovao je snage u Sremu. Naime, nakon formiranja Treće vojvođanske brigade, Sremski odred je ostao sa sledećim jedinicama: Prvim bataljonom u Fruškoj gori, Drugim bataljonom u donjem Sremu, Bosutskom četom u zapadnom Sremu, pograničnom četom koja je obezbeđivala reku Savu od Zemuna do Sremske Mitrovice i diverzantskom grupom. Usled neprekidnog priliva novih boraca i formiranja novih četa, Štabu Sremskog odreda bilo je otežano rukovođenje jedinicama i nametnula se potreba deljenja Srema na dva okruga (istočni i zapadni) te i formiranja dvaju partizanskih odreda. Pomenutom naredbom od 19. jula Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu ukinuo je Sremski odred, koji je nosio zvaničan naziv Treći odred Treće operativne zone-Sremski, a kratko vreme i Treći odred Drugog korpusa NOV i PO Hrvatske, i formirao je dva odreda: Prvi sremski odred, koji je operisao u Fruškoj gori i istočnom Sremu a imao je tri bataljona, pograničnu četu i diverzantsku grupu, i Drugi sremski odred, koji je operisao u zapadnom Sremu i bosutskim šumama a imao je jedan bataljon i diverzantsku grupu.[57]

[54] Rekonstrukcija Treće vojvođanske brigade — IA SKS za Vojvodinu br. 19769 i 19680.

[55] Zbornik VII, tom II, str. 300.

[56] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 109, str. 344.

[57] Rekonstrukcija Prvog sremskog odreda — IA SKS za Vojvodinu, br. 19671; rekonstrukcija Drugog sremskog odreda — IA SKS za Vojvodinu, br. 19668.

Uporedo, Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu posvetio je pažnju vojno-političkom obrazovanju starešinskog kadra u vojvođanskim jedinicama. Partijsko i vojno rukovodstvo u Sremu pokrenulo je ovo pitanje početkom godine i dobilo je saglasnost da Štab Treće operativne zone prima na svoje vojne kurseve izvestan broj vojnih rukovodilaca iz sremskih jedinica. Prvom polovinom marta bila je upućena i prva grupa, ali zbog neprijateljske ofanzive u Slavoniji grupa se odmah vratila u Srem. Budući da je ovaj pokušaj propao, a i zbog dugog puta do Slavonije, rukovodstvo je organizovalo vojne kurseve u Sremu, koji su, u nedostatku viših vojnih stručnjaka, održavani za niže vojne rukovodioce. Do leta održana su tri takva kursa. Dok je za uzdizanje vojničkog kadra bilo teškoća zbog pomanjkanja nastavnog osoblja, u školovanju partijskog kadra postignuti su veći rezultati jer problem nije postojao: na partijskim kursevima, koji su održavani od početka godine zajedno za partijske rukovodioce s terena i iz vojske, predavači su bili članovi Okružnog i Pokrajinskog komiteta, pa i sekretar Pokrajinskog komiteta Jovan Veselinov. Dakle, problem je bio obrazovanje vojnih rukovodilaca. Glavni štab uspeo je da okupi nastavni kadar te je Naredbom broj 2 od 26. jula osnovao Oficirsku školu.[58] Oficirska škola Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu otvorena je krajem jula u Fruškoj gori, ali je, zbog navale fašista na šumu, premeštena u istočnu Bosnu. Prvi slušaoci bili su vodnici, komandiri i komandanti bataljona iz Prvog i Drugog sremskog odreda, a docnije, kad je škola preseljena u Semberiju, i vojni rukovodioci iz vojvođanskih brigada. Za nepunih sedam meseci rada kroz nju je prošlo oko 100 vojnih rukovodilaca. Nešto ranije Glavni štab organizovao je i kurseve za političke rukovodioce, kroz koje je do kraja godine prošlo oko 80 rukovodilaca. U isto vreme Glavni štab preduzeo je mere za oživljavanje oružanih borbi u Bačkoj: 11. avgusta u Fruškoj gori formirao je od Bačvana koji su se nalazili u vojvođanskim brigadama i sremskim odredima Bačko-baranjski odred, koji se kasnije prebacio u Bačku.[59] Od jeseni, kada je učvrstio vezu s Banatom, Glavni štab upućivao je u Banat diverzante i diverzantski materijal, slao je vojne instruktore, a 1944. i Udarni bataljon iz sastava Šeste vojvođanske brigade.[60]

Iz svega izloženog vidi se da su se obistinila predviđanja partijskih rukovodstva u istočnoj Bosni i Sremu da će prelazak glavnine sremskih partizanskih snaga novembra 1942. godine u istočnu Bosnu značiti opštu korist za oslobodilačku borbu i da će iz udruživanja Srema i istočne Bosne proisteći obostrane povoljnosti za razvoj borbe u oba kraja, a, preko njih, i pokrajina. Istočna Bosna, očišćena od četnika, ustaša i Nemaca, postala je oslobođena teritorija koja je bila čvrsto i neraskidivo povezana sa Sremom i, preko njega, sa čitavom Vojvodinom. Odluka doneta u jesen 1942. godine jedan je od najznačajnijih i prelomnih poteza za pun razmah narodnooslobodilačke borbe u Sremu i Vojvodini, a rezultati pravilnosti takve politike došli su do izražaja 1943. godine. Krajem te godine Srem je, uz partizanske odrede, imao šest brigada (Šesta vojvođanska formirana je januara 1944), u kojima se nalazilo i nekoliko stotina boraca iz Bačke i Banata. Prema tome, izvla-

[58] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 113, str. 355—357; Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 166, str. 492.

[59] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 114, str. 359; Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 167, str. 496.

[60] Rekonstrukcija Šeste vojvođanske brigade — IA SKS za Vojvodinu, br. 20031.

čenje glavnine partizanskih snaga iz Srema i njen stalni boravak u istočnoj Bosni, koja je postala poprište njihovog dejstvovanja, nije usporilo ni oslabilo narodni ustanak u Sremu. Naprotiv, ustanak je dobio pun zamah i širinu, a njegov razvoj i uspon ubrzan je do te mere da je, tako reći, čitav narod Srema u njemu učestvovao. Potpomagana i razgarana iz Srema, te godine razvijala se i narodnooslobodilačka borba u Bačkoj i Banatu.

Uz tekst na strani 382, koji sam citirao, autor o svemu tome piše još i ovo na strani 383:

»U Vojvodini, Srbiji, Makedoniji i na Kosmetu stvorena su nova žarišta narodnooslobodilačkog pokreta. Naročito uspešne borbe vođene su u Sremu. Od sremskih boraca u leto 1943. formirana je jedna divizija Narodnooslobodilačke vojske.«

Mislim da, nakon onog što sam izložio i, nadam se, objasnio, nije potrebno podvlačiti šupljine citata sa strane 383, u kojem autor čak izbegava da zapiše i takvu notornu činjenicu da je Šesnaesta vojvođanska divizija formirana u istočnoj Bosni i zašto baš u istočnoj Bosni.

Na strani 387. nalazi se poslednji i završni tekst o Vojvodini:

»U 1943. godini, pored uspeha ostvarenih u Sremu, u kome se stvorilo jedno od najznačajnijih uporišta narodnooslobodilačkog pokreta i u kome je bilo postignuto potpuno jedinstvo naroda u borbi, došlo je do poleta i u drugim oblastima Vojvodine. Maja 1943. godine bio je obnovljen Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, koji je, posle pogibije sekretara Žarka Zrenjanina i više članova PK krajem 1942. i početkom 1943, bio razbijen. Godine 1943. obnovljeno je više partijskih rukovodstava i organizacija u Bačkoj, Banatu i Baranji, koje su ubrzo stvorile mrežu organizacija narodnooslobodilačkog pokreta i formirale više partizanskih odreda.«

I ovaj pasus u celini je za diskusiju. Evo samo nekih spornih pitanja. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije razbijen već je izginuo: od 16 članova izabranih na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji, koja je održana septembra 1940. godine, krajem 1942. godine, ne računajući članove koji su pali neprijatelju u ruke i kasnije su pogubljeni, svega dvojica su bila u životu — od kojih se jedan nalazio u zarobljeništvu. Dakle, komitet je izginuo i, sem jednog člana slabića, zaista herojski izginuo.[61] Pokrajinski komitet obnovljen je ne maja već januara 1943. godine i bio je, istina, privremen do aprila, kada je potvrđen od Centralnog komiteta KPJ. Maja 1943. godine obnovljeni Pokrajinski komitet proširen je dvojicom članova iz Bačke, a jula još trojicom članova.[62] Smatram da je ovo kompleksnije pitanje i da je nedozvoljeno olako ga dodirnuti, pa ću o njemu posebno govoriti. Čudnovato je, da autor nije našao za potrebno da bar konstatuje da je nakon obnavljanja Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu usledilo obnavljanje i osnivanje ostalih pokrajinskih rukovodstava: jula obnovljen je Pokrajinski komitet SKOJ-a, formiran je Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu, osnovan je Pokrajinski NOO, a u jesen Pokrajinski odbor AFŽ-a i Pokrajinski odbor USAOJ-a, tim pre što su to rezultati napora Centralnog komiteta KPJ i njegove politike prema Vojvodini i što je autor zabeležio neka od ovih rukovodstava u ostalim krajevima.

Toliko o tekstu koji se odnosi na Vojvodinu, uz napomenu da je, sem navedenih citata, autor u zaključcima o vremenskim etapama i u sklopu teksta o ostalim krajevima na nekoliko mesta upotrebio i reč Vojvodina, što, međutim, ne menja niti dopunjuje njegov tretman.

[61] U životu su ostali Aćim Grulović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Srem, i Lazar Plavšić, koji se nalazio u zarobljeništvu. Gordana Ivačković postala je izdajnik.

[62] IA SKS za Vojvodinu br. 3279, 2, 13112.

II

Zadržaću se na nekim pitanjima koja je autor izostavio a koja su karakteristična za Vojvodinu, što ću, izlažući najbitnije, pokušati da dokažem, a to su: politika Centralnog komiteta KPJ prema Vojvodini i napori za sređenje stanja u partijskoj organizaciji ove pokrajine, slobodna teritorija i narodna vlast u Vojvodini, bitka za žetvu u Sremu. Uz njih ću nabrojati i neke događaje koje je trebalo pomenuti.

MERE CK KPJ ZA SREĐENJE STANJA U PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI U VOJVODINI

Na strani 347. piše:

»Da bi uspostavio i osigurao što stalnije veze i da bi, u uslovima da Centralni komitet i Vrhovni štab dođu u tešku situaciju, osigurao kontinuitet u rukovođenju, CK KPJ je doneo odluku o obrazovanju *Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta za neoslobođene krajeve* sa sedištem u Zagrebu. Preko ovog sekretarijata bile su početkom 1942. godine ponovo uspostavljene veze CK KPJ s partijskim rukovodstvom u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, a preko Srbije i s Makedonijom.«

Autor, međutim, ne kaže da je, preko Organizacionog sekretarijata i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Centralni komitet KPJ ponovo uspostavio veze i s Vojvodinom. Ali nije u pitanju samo pominjanje ili nepominjanje Vojvodine, već politika Centralnog komiteta KPJ prema Vojvodini, dakle osnovno pitanje koje autor nije smeo mimoići i o kojem je morao govoriti. Budući da je autor ipak prenebregao ovo pitanje, nastojaću da ga, u glavnim crtama, objasnim jer bez neophodnih objašnjenja nemoguće je shvatiti ni razumeti zbivanja i tokove narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini. Aprila 1941. godine, nakon komadanja Vojvodine, Tisa i Dunav postale su veštačke granice između Bačke, Banata i Srema i objektivna smetnja za njihovu zajedničku borbu protiv okupatora. Budno čuvane sa obe strane oružanim jedinicama neprijatelja, u prve dve godine okupacije te veštačke granice bile su ozbiljna prepreka za uspostavljanje stalne i čvrste veze između ova tri vojvođanska kraja, pa se narodnooslobodilačka borba u Bačkoj i Banatu razvijala odvojeno i nezavisno od Srema, bez međusobne pomoći i uticaja, i imala je posebne tokove i rezultate u Bačkoj i Banatu, a posebne u Sremu. Ali, iako je neprijatelj nastojao da zatvaranjem veštačkih granica na Tisi i Dunavu razdvoji ova tri kraja jedne pokrajine i izoluje ih jedan od drugog, nije u tome potpuno uspeo. Tokom 1941. i 1942. godine održavala se povremena kurirska veza između Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, koji se nalazio u Banatu i Bačkoj, i Okružnog komiteta KPJ za Srem. Tim neredovnim kanalima na Tisi i Dunavu Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu slao je izveštaje Centralnom komitetu KPJ o stanju i tokovima narodno-

oslobodilačke borbe u Banatu i Bačkoj i obavestio ga da su, u izuzetno teškim i nepovoljnim uslovima borbe, partijske organizacije u ovim delovima Vojvodine pretrpele teške gubitke i da su izginula mnoga partijska rukovodstva pa i većina članova Pokrajinskog komiteta. Na vesti o ovim događajima Centralni komitet KPJ dao je zadatak svom Organizacionom sekretarijatu za neoslobođene krajeve da organizuje sastanak sa sekretarima Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu i Okružnog komiteta KPJ za Srem te da preduzme mere za sređivanje stanja u partijskoj organizaciji u Vojvodini. Budući da, usled objektivnih teškoća, do ovog sastanka nije došlo, usledila je odluka Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta KPJ da u Vojvodini osnuje dva pokrajinska partijska poverenstva: jedno za Banat, a drugo za Srem i Bačku. Trebalo je da ova privremena i prelazna organizaciona mera bude kratkotrajna i da posluži do popune ili eventualne obnove Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, a odluka je stigla Okružnom komitetu KPJ za Srem preko Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju — u njegovom pismu od 19. aprila 1942. godine:

»Sastanak između vas i org. sekr. Ćaće neće se sada održati, jer drugovi nisu u mogućnosti. Ukoliko bi to bilo moguće ubuduće, javićemo vam na vreme.

Org. sekr. Ćaće je doneo odluku da se za sređivanje prilika partijskih organizacija u Vojvodini stvore dva pokrajinska poverenstva za Vojvodinu. Jedno pokrajinsko poverenstvo treba da bude za Srem i Bačku, a drugo za Banat. Drug sekretar vašeg OK-a je određen da pored ove dužnosti vrši i funkciju pokrajinskog poverenika za Srem i Bačku, a drug Dj. će raditi uz našu pomoć na stvaranju Pokr. poverenstva za Banat.

Javite nam, drugovi, svoje mišljenje o načinu sprovođenja odluke CK-a u vezi sa PK-om Vojv., jer je na vama glavni teret za sređivanje prilika u PK-u Vojv.«[63]

Sticajem prilika i nepovoljnih okolnosti, ovo organizaciono rešenje potrajalo je duže nego što je Centralni komitet KPJ želeo i očekivao, a sprovedeno je polovično: osnovano je samo Pokrajinsko partijsko poverenstvo za Banat. Od drugog dela prvobitne odluke se odstupilo, tako da Pokrajinsko partijsko poverenstvo za Srem i Bačku nije ni osnovano. Pitanje Srema i njegovog povezivanja s višim partijskim rukovodstvom rešeno je drugom organizacionom formom koja, kao i Pokrajinsko poverenstvo za Banat, nije imala trajan već privremeni karakter i bila je rezultat nužde i trenutnih potreba. Nekoliko meseci ranije, početkom 1942. godine, zbog nepostojanja veza između Štaba partizanskih odreda za Vojvodinu i Štaba partizanskih odreda za Srem, u pismu od 9. januara 1942. godine Vrhovni štab NOV i POJ stavio je — verovalo se da je to privremeno, i dok se te veze ne učvrste — sremske partizanske odrede pod komandu Glavnog štaba partizanskih odreda za Hrvatsku:

»Vaše pismo bez datuma dobili smo. Vaš rad na organizovanju odreda i političkom podizanju masa za svaku je pohvalu. U pogledu daljeg rada pružamo vam sledeća uputstva:

1. Od sada vi neposredno podpadate pod Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsku. Od njega ćete dobivati sva naređenja za rad. Sa tim štabom imaćete bolju i neposredniju vezu. Već je naređeno Hrvatskom štabu da s vama stupi u vezu.«[64]

Imajući u vidu da je Srem već bio vojnički vezan za vojno rukovodstvo u Hrvatskoj, Centralni komitet KPJ odlučio je da i Okružni komitet KPJ za Srem osloni na Centralni komitet KPH, koji je imao stalnu vezu sa centralnim partijskim rukovodstvom te redovno dobijao direktive i uputstva. U stvari, prema svim dotadašnjim i kasnijim pismima Centralnog komiteta KPJ, partijska organizacija u Sremu ni tada ni docnije nije bila organizaciono uključena u partijsku organizaciju u Hrvatskoj, već je i nadalje ostala u sklopu partijske organizacije Vojvodine ali, usled pogibije većine članova pokrajinskog partijskog i vojnog rukovodstva i do njihove obnove, Centralni komitet KPH i Glavni štab partizanskih odreda za Hrvatsku bili su viša partijska i vojna veza Okružnog komiteta KPJ za Srem. Uspostavivši takav specifičan odnos između Srema i Hrvatske, Centralni komitet KPJ stavio je u zadatak Centralnom komitetu KPH i Okružnom komitetu KPJ za Srem da uspostave čvrstu vezu radi vojnog i političkog koordiniranja rada, obavezao ih je na tešnju i neposredniju saradnju, a Centralni komitet KPH i na pružanje vojničke i političke pomoći Okružnom komitetu KPJ za Srem. Ovakvim rešenjem Centralni komitet KPJ dosledno je sprovodio dugogodišnju politiku Partije da Srem, Banat i Bačka čine Vojvodinu, jedinstvenu i nedeljivu celinu, da, s obzirom na nacionalnu strukturu stanovništva koje živi na toj teritoriji, životni problemi svih naroda te pokrajine mogu biti rešeni jedino zajedničkom saradnjom svih nacionalnosti u okviru buduće autonomne Vojvodine i da samo na taj način može biti u potpunosti ostvareno bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost svih naroda Vojvodine. Kako veza između Okružnog komiteta KPJ za Srem i Centralnog komiteta KPH nije bila uspostavljena do jeseni 1942. godine, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju prenosio je odluke Centralnog komiteta KPJ koje su se odnosile na Vojvodinu i, po nalogu Centralnog komiteta KPJ, požurivao je Okružni komitet KPJ za Srem da, zajedno sa sekretarima Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu koji su boravili u Banatu i Bačkoj i rukovodili narodnooslobodilačkom borbom u tim krajevima, ubrza mere za sređivanje stanja partijske organizacije u Vojvodini. Jednu požurnicu Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio je Okružnom komitetu KPJ za Srem i 15. avgusta 1942. godine u kojoj, između ostalog, piše:

»Mi smo očekivali već davno dolazak druga Toze na vašu teritoriju ili uopšte čvršću vezu sa njim, jer se inače jako otežе sa rešavanjem niza pitanja u vezi sa part. org. PK-a Vojv. Mi smo vam u poslednjem pismu izneli kako treba početi sa rešavanjem tih pitanja. Odugovlačenjem toga otežava se i rad drugova odgovornih za sređivanje prilika u Banatu. Mislimo da ste o svemu obavestili druga Tozu, te očekujemo njegov detaljan izveštaj kao i vaš u vezi s drugom Tozom i PK-om.«[65]

Dakle, upоredo s privremenim organizacionim rešenjima, Centralni komitet KPJ ulagao je napore da popuni pokrajinsko rukovodstvo u Vojvodini da bi, ojačano i organizaciono učvršćeno, obnovilo partijski rad i razgorelo narodnooslobodilačku borbu u čitavoj pokrajini. U jesen 1942. godine ukazali su se izgledi da će do toga ubrzo doći: Žarko Zrenjanin Uča, sekretar Pokrajinskog komiteta i član Centralnog komiteta KPJ, javio se iz Banata,

[63] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 17, str. 50—51.

[64] Zbornik VII, tom II, knjiga 2, str. 199.

[65] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 39, str. 127—128.

a uhvaćena je veza i sa Svetozarom Markovićem Tozom, organizacionim sekretarom Pokrajinskog komiteta, koji se javio iz Bačke. Dva tragična događaja u novembru dovela su do sasvim nove situacije: u selu Pavlišu poginuo je Žarko Zrenjanin Uča,[66] a Svetozar Marković Toza pao je u Novom Sadu, teško ranjen pri pokušaju samoubistva i u besvesnom stanju, neprijatelju u ruke.[67]

Centralni komitet KPJ ubrzo je doznao za pogibiju Žarka Zrenjanina Uče, dok je za pad Svetozara Markovića Toze izvešten kasnije. Na vest o pogibiji sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Centralni komitet KPJ uputio je 16. januara 1943. godine pismo adresovano na Svetozara Markovića Tozu, Đuru Jovanovića i Pokrajinsko poverenstvo za Banat, Okružni komitet KPJ za Srem, u kojem, između ostalog, piše:

»Smrt druga Uče težak je udarac, ne samo za vas već i za čitavu našu Partiju, koja u njemu gubi jednog od svojih najodanijih i najboljih rukovodilaca. Jasno je da će čitavo pitanje konsolidacije i obnove naših organizacija u Vojvodini time biti još teže.

Nije bilo pravilno što ste toliko oklevali sa izvršenjem direktive koju su vam prenijeli drugovi Fišer i Mihajlo augusta meseca 1942 god. o reorganizaciji pokrajinskog rukovodstva. Obnova rada na čitavoj teritoriji Vojvodine nije moguća bez jednog čvrstog rukovodećeg centra. Iskustvo sremskih drugova pokazalo je da je taj centar za Vojvodinu mogao biti uspostavljen u Sremu. Dugo zadržavanje druga Uče u Banatu, gdje je bio potpuno kompromitovan i jeste jedan od razloga za njegovu smrt. Na isti način, može se postaviti pitanje druga Toze, odnosno njegovog nedolaska u Srem.

I danas smatramo da je pitanje reorganizacije KP jedno od bitnih za naš rad u Vojvodini. Uz pomoć druga Mihajla, drugovi Toza, Đorđe i Slobodan moraju naći načina da se u najkraćem roku okupe i riješe ovo pitanje.

Akcije sremskih partizana u toku 1942. godine, pored izvjesnih slabosti i nedostataka mnogo su doprinijele za Narodno-oslobodilačku borbu. Saradnja sa VI bosanskom brigadom i sa našim slavonskim snagama, kao i briga OK u Sremu za očuvanje žive snage naših odreda potpuno je na svom mjestu.

Učvršćenje naše Partije, budno čuvanje kadrova, pravilno sprovođenje naše političke linije — to su najvažniji zadaci koji danas stoje pred PK-om za Vojvodinu, Povjereništvom za Banat i za Bačku i OK-om za Srem.

Jačajte vaš odred i mobilišite novo ljudstvo, naslanjajući se u svemu na III zonu — Slavonija i na VI bosansku brigadu.

Naša organizacija u Vojvodini imala je neosporno najteže gubitke, zato ona mora udesetorostručiti svoje snage u sticanju novih kadrova. Junačka borba naših drugova u Vojvodini i partizanskih odreda u Sremu najbolji su dokaz da nema te sile koja može razbiti redove naše Partije. Ta borba pretstavlja temelj izgradnje naših organizacija i njihovog čvrstog povezivanja s narodnim masama.«[68]

Usled prekinutih veza Žarko Zrenjanin Uča nije se javljao osam meseci pred pogibiju, pa se postavljalo pitanje da li je u životu. U tom međuvremenu i neizvesnosti Centralni komitet uporno je insistirao na obnovi Pokrajinskog komiteta i, pretpostavljajući da je Žarko Zrenjanin Uča poginuo, zahtevao je da taj zadatak sprovedu Svetozar Marković Toza, koga je odredio za novog

[66] »Sudski proces dr Juraju Špileru i drugima« — IA SKS za Vojvodinu.
[67] IA SKS za Vojvodinu, br. 19876 — film 29/82.
[68] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 71, str. 240—243.

političkog sekretara, i Okružni komitet KPJ za Srem. Nakon pada Svetozara Markovića Toze, što Centralni komitet KPJ nije znao u vreme kada je poslao januarsko pismo, situacija se znatno izmenila, jer je taj zadatak ostao samo na Okružnom komitetu KPJ za Srem, koji je bio upoznat s neopozivom odlukom Centralnog komiteta KPJ da ni po koju cenu ne rascepka vojvođanski narodnooslobodilački pokret pošto je dotadašnje iskustvo nedvosmisleno potvrdilo da je zbog slabe povezanosti Banata, Bačke i Srema trpeo štetu oslobodilački pokret u čitavoj Vojvodini. Imajući to u vidu i uzevši u obzir liniju Centralnog komiteta KPJ, Okružni komitet KPJ za Srem zaključio je da na njega pada glavni teret za obnovu rada u celoj Vojvodini pa je prvom polovinom januara 1943. godine obnovio Privremeni pokrajinski komitet od tri člana: Jovan Veselinov, Aćim Grulović, Nikola Grulović. U pismu od 16. januara 1943. godine Privremeni pokrajinski komitet izvestio je Centralni komitet KPJ o stanju u Vojvodini i o tom privremenom rešenju. U pismu, između ostalog, stoji:

»Razvoj unutrašnje i spoljne situacije s jedne strane i stanje naših partijskih organizacija i drugih naših organizacija, a naročito u Bačkoj i Banatu zahtevaju da se čim pre sprovede odluka CK-a o obnovi pokrajinskog rukovodstva za Vojvodinu. Ova odluka do danas nije sprovedena u glavnom zbog toga što se očekivao dolazak druga Uče i T. u Srem da zajedno sa ovdašnjim drugovima obnove PK, koji bi imao da rukovodi celokupnim radom u pokrajini. Ali oni, iz vama poznatih razloga, nisu došli u Srem pa je tako ovo važno pitanje ostalo nerešeno. Da naš pokret u Vojvodini ne bi i dalje trpeo i nazadovao, mi smo rešili da nas trojica *privremeno* obavljamo sve poslove PK-a i već smo poduzeli neke mere u pravcu povezivanja Banata, Bačke i Srema. Prilike u Banatu i Bačkoj su takve da je neophodno potrebno da drugovi iz Srema svestrano kako politički tako i vojnički i materijalno pomognu pokret u Bačkoj i Banatu.«[69]

U proleće 1943. godine urodili su plodom napori obnovljenog pokrajinskog partijskog rukovodstva da učvrsti vezu s Bačkom. Poslednjih dana aprila u Srem je prešao iz Bačke Geza Tikvicki i podneo izveštaj o prilikama i radu partijske organizacije u Bačkoj i Baranji, a preneo je i direktivni materijal koji je štampalo partijsko rukovodstvo u Bačkoj. Obnovljeni Pokrajinski komitet temeljno je proanalizirao izveštaj i direktivni materijal iz Bačke te je, na osnovu toga, zaključio da su partijske organizacije u Bačkoj i Baranji pravile vrlo teške političke i organizacione greške usled čega je rad stalno trpeo i nazadovao. Nakon analize pređenog puta borbe i tadašnjeg stanja u Bačkoj i Baranji, obnovljeni Pokrajinski komitet uputio je pismo »Svim članovima Partije u Bačkoj i Baranji«,[70] u kojem je dao kritiku i ocenu rada partijskih organizacija, istakao greške, nedostatke i njihove uzroke i postavio zahtev partijskom članstvu da odmah pristupi njihovom potpunom odstranjenju. Obnovljeni Pokrajinski komitet konstatovao je u pismu da je oružana borba protiv okupatora u Bačkoj počela 1941. godine i da su u početku postignuti izvesni rezultati, ali započeta borba nije se dalje razvijala već je postepeno jenjavala.

»Neuspeh smo doživeli ne samo u pogledu razvijanja narodnooslobodilačke borbe već i u samom radu naše Partije. Za kratko vreme neprijatelj je uspeo da nam uništi većinu naših partijskih organizacija i da nam razbije

[69] IA SKS za Vojvodinu, br. 3279.
[70] IA SKS za Vojvodinu, br. 8.

partizanske jedinice. I velika većina naših skojevskih organizacija doživela je sličnu sudbinu kao i partijske. Gde leže uzroci tih naših neuspeha?«

U pismu je dat odgovor na to pitanje:

»Najmoćnije oružje u našim rukama u današnjoj borbi jeste *pravilna linija našeg Centralnog komiteta.* Bez usvajanja te linije i njenog striktnog sprovođenja u život nema ni narodno-oslobodilačke borbe ni jačanja i razvijanja naše Partije. Tamo gde se linija Partije pravilno razumela i pravilno primenjivala bilo je uspeha i obratno, tamo gde se odstupalo od te partijske linije, gde se radilo »po starom«, sektašilo itd. tamo smo imali neuspeha i privremenih poraza.«

U daljem tekstu obnovljeni Pokrajinski komitet je objasnio da uzroci za teško stanje u partijskoj organizaciji u Bačkoj i Baranji leže u načinu na koji su te partijske organizacije pristupile ostvarenju svojih glavnih zadataka u narodnooslobodilačkoj borbi. Pre konkretizovanja glavnih grešaka i slabosti u pismu je istaknuta linija Partije u narodnooslobodilačkoj borbi:

»*Sve snage baciti na organizovanje narodno-oslobodilačkog pokreta na stvaranje oružanih partizanskih jedinica za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i razvijanje te borbe na stepen oružanog narodnog ustanka da bi se isterali iz naše zemlje fašistički osvajači i uništili domaći izdajnici.* U tu borbu naša Partija poziva sve poštene rodoljube, sve one koji su protiv fašističkih zlikovaca, bez obzira na narodnost, veru i političku pripadnost. Danas se ne postavlja pitanje ko je Srbin, Hrvat, Mađar itd., ko je siromašan ili bogataš već ko je rodoljub, ko hoće da se bori protiv neprijatelja naše slobode i nezavisnosti, ko hoće da se bori protiv Hitlerove tiranije, protiv njegovog tzv. »novog poretka u Evropi«.

Zatim su precizirane glavne greške i slabosti: partijsko rukovodstvo bilo je uvereno da će rat kratko trajati pa je, na temelju te pogrešne ocene, zapadalo u niz drugih političkih i organizacionih grešaka; borba protiv okupatora nije dobila karakter narodnooslobodilačke borbe, već je ostala u uskim okvirima borbe komunista, koje je, odvojene od najširih slojeva naroda, okupator uspio da razbije i većim delom uništi; u novim uslovima borbe ostalo se na starim formama, nisu stvorene narodnooslobodilačke i antifašističke organizacije — NOO-i, AFŽ, USAOJ, a bez tih organizacija nije se narod mogao mobilisati a nije se mogao voditi ni oslobodilački rat. Nakon kritičke analize ovih i drugih unutarpartijskih slabosti i grešaka, obnovljeni Pokrajinski komitet postavio je partijskom rukovodstvu i komunistima u Bačkoj i Baranji jasne i konkretne zadatke: učvrstiti postojeće i osnivati nove partijske organizacije, u njih primati sve one koji su svojim radom i držanjem zaslužili poverenje Partije a pri tom u Partiju primati i pripadnike nacionalnih manjina; pristupiti osnivanju narodnooslobodilačkih organizacija i njima obuhvatiti sve poštene rodoljube bez obzira na verske, političke i klasne razlike; sprečiti odlazak naroda na robijaški rad i onemogućiti pljačku naroda pod parolama: »Niko na robijaški rad, svi u partizane!«, »Ni zrna žita, ni grama mesa za okupatora, sve za narod i njegovu vojsku!«; planski i sistematski raskrinkavati sve narodne izdajnike i nemilosrdno uništavati špijune svih mogućih boja.

Uz to pismo obnovljeni Pokrajinski komitet obavestio je u dopisu od 15. maja preživele partijske rukovodioce u Bačkoj kako je pokrajinsko partijsko rukovodstvo obnovljeno i da je potvrđeno od Centralnog komiteta KPJ:

»Potvrđen je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu sa sledećim sastavom: iz Srema L. V., a. Gr. i N. R. i Bačke T. G. i N. P. zbog nemanja veze, za Banat još niko nije ušao. Sekretar je L. V., članovi sekretarijata su drugovi N. Gr. i T. G.«[71]

To je, bar po sačuvanim dokumentima koji su nam pristupačni, prvi pismeni podatak o potvrđivanju obnovljenog Pokrajinskog komiteta. Dok je bio privremen, njegovi članovi su bili Jovan Veselinov, Aćim i Nikola Grulović, a čim je potvrđen, što je, po usmenom kazivanju i po svemu sudeći, usledilo aprila 1943. godine, njegovi članovi postali su, pored navedene trojice, Geza Tikvicki i Nikola Petrović. Jula iste godine popunjen je Isom Jovanovićem, dotadašnjim sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koga je Centralni komitet uputio za organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, zatim Palom Šotijem i Veljkom Đukanovićem.[72]

U dopisu od 15. maja 1943. godine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu osnovao je i Oblasni komitet KPJ za Bačku i Baranju i postavio mu sledeće organizacione zadatke: da obnovi okružne komitete za okruge Novi Sad, Sombor, Subotica, kao i sreske i mesne komitete u tim okruzima; da osnuje Oblasni komitet SKOJ-a; da osnuje mesne, sreske i okružne NOO-e kao i odbore AFŽ-a i USAOJ-a, sem toga, da prouči majski cirkular Pokrajinskog komiteta i pristupi organizovanju i sprovođenju zadataka koji su u cirkularu postavljeni; da odmah pristupi pripremama za odbranu, odnosno za uništavanje letine; da odmah priprema oružane akcije koje bi trebalo da počnu u žetvi i da bi se rasplamsale »do kukuruza i u kukuruzima«; da odmah pristupi širokoj agitaciji i poziva narod — preko proglasa, letaka, listova i drugih publikacija kao i živom rečju aktivista — na otpor i borbu, objašnjavanjem važnosti odbrane letine, neophodnosti i celishodnosti masovnog otpora, oružanog otpora, oružane borbe.

»Sve što bi otišlo u neprijateljsku vojsku ili na rad treba slati u partizane. Vrhovni štab je izdao naređenje za mobilizaciju ljudstva i za potpuno ometanje faš. mobilizacije. Zato šaljite preko sve što vam nije potrebno za rad i borbu.«

Sprovodeći u delo liniju Centralnog komiteta KPJ da obnovi partijsko-politički rad u čitavoj Vojvodini i da organizuje, objedinjuje i rukovodi narodnooslobodilačkom borbom u svim delovima Vojvodine, od svog obnavljanja Pokrajinski komitet predložio je Centralnom komitetu KPJ da reši pitanje Zemuna: da srez i grad Zemun zvanično vrati u sklop Srema i pod rukovodstvo Okružnog komiteta KPJ za Srem. Isti predlog podneo je i za srezove zapadnog Srema koji su, zbog privremenih političkih potreba, u godinama pred rat bili ustupljeni Centralnom komitetu KPH da u njima organizuje i sprovodi partijsko-politički rad. Jer, iskustvo je pokazalo da privremeno otcepljenje ovih srezova Srema, rešenje koje je odgovaralo stanju i potrebama Partije pred rat, u godinama oružane borbe nije dalo rezultate i pokazalo se kao nepovoljno. To je naročito došlo do izražaja u zapadnom Sremu, gde je usled toga, partijsko-politički rad bio zapostavljen pa se, kao prirodna posledica, narodnooslobodilačka borba u tom kraju Srema sporo razvijala. Na predlog Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, koji je u međuvre-

[71] IA SKS za Vojvodinu, br. 2.
[72] IA SKS za Vojvodinu, br. 13112.

menu učvrstio veze s Centralnim komitetom KPJ, 3. jula 1943. godine usledila je sledeća odluka Centralnog komiteta KPJ:

»Prilikom okupacije zemalja Jugoslavije i stvaranja tzv. Nezavisne države Hrvatske neki srezovi, koji su dotle potpadali pod sremsko-mitrovački okrug, odnosno pod Vojvodinu, bili su pripojeni Hrvatskoj: teritorijalno razgraničenje uzeto je kao faktičko stanje, pa je partijsko rukovodstvo Vojvodine prepustilo CK-u KPH partijsko politički rad u ovim od Srema otcepljenim srezovima. No, kako se pokazalo da drugovi iz Hrvatske, tj. partijska organizacija Slavonije ni do danas nije uspela partijsko-politički i vojnički obuhvatiti ove srezove, to je CK KPJ doneo sledeću odluku:

Zaključno sa linijama Vukovar-Vinkovci-Županja pa sve istočno uključivši i Zemun pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnog štaba Vojvodine nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine, na kome će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost.

Ovo razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine izvršeno je u interesu daljeg razvitka narodno-oslobodilačke borbe i jačanja partijske organizacije i našeg političkog uticaja u čitavom ovom kraju.

Budući da je Zemun sa svojim srezom do sada partijski pripadao beogradskoj partijskoj organizaciji, to se ova odluka odnosi i na ovaj grad s okolinom.«[73]

Julskom odlukom Centralnog komiteta KPJ Okružni komitet KPJ za Srem dobio je pod svoje rukovodstvo grad i srez Zemun, ali potrebno je napomenuti da se i do tog vremena rad partijskih, skojevskih i masovnih organizacija u tom srezu i gradu temeljio na direktivama Okružnog komiteta KPJ za Srem, da se i na tom terenu borba protiv okupatora razvijala i širila istim i specifičnim sremskim tokovima, da se i ova teritorija uklapala u borbeni put Srema i kretala istovetnim stopama i da je zahvaljujući baš tim tokovima narodnooslobodilačka borba u gradu i srezu Zemunu poprimila karakter masovnosti i prerasla u opšti narodni ustanak.

Osmog jula Centralni komitet KPJ poslao je, kao kadrovsku pomoć, na rad u Vojvodinu: Isu Jovanovića za organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta, književnika Jovana Popovića, Veljka Đukanovića za sekretara Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, koji je istog meseca obnovljen.[74]

U drugoj polovini septembra 1943. godine urodili su plodom napori Pokrajinskog komiteta da uspostavi čvrste veze s Banatom. Tih dana u Srem je prešla grupa preživelih partijskih i skojevskih rukovodilaca iz severnog Banata, a s njima i Severnobanatski odred. Preko njih se Pokrajinski komitet detaljno upoznao sa situacijom u Banatu, posebno u severnom, i odmah preduzeo mere za razgaranje narodnooslobodilačke borbe u tom kraju: 26. septembra obnovio je Okružni komitet KPJ za severni Banat. U višednevnim sastancima s obnovljenim Okružnim komitetom Pokrajinski komitet analizirao je takve ustanke u Banatu i, na osnovu svega, zaključio da su partijsko rukovodstvo i organizacije u Banatu činile, isto kao u Bačkoj i Baranji, vrlo teške greške usled čega je rad stalno trpeo i nazadovao. Svoje zaključke Pokrajinski komitet izneo je u pismu *»Svim članovima komunističke partije u Banatu.«*[75] Kako se ustanak u Bačkoj i Banatu razvijao po direktivama iz istog centra i kretao se istovetnom linijom, ovo kritičko i direktivno pismo

[73] IA SKS za Vojvodinu, br. 302.
[74] IA SKS za Vojvodinu, br. 13112.
[75] IA SKS za Vojvodinu, br. 6332 i 3273.

podudarno je i najvećim delom istovetno s majskim pismom članovima Partije u Bačkoj i Baranji, pa ću ga najkraće prepričati i pri tom se zadržati na onome što se odnosi samo na Banat. U pismu je konstatovano da je narodnooslobodilački pokret zahvatio 1941. godine i Banat, da su se članovi Partije u Banatu junački borili, da su u toku prvih meseci borbe partizanski odredi u Banatu postigli uspehe i da su u borbi protiv neprijatelja u Banatu pali najbolji sinovi našeg naroda: Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta i član Centralnog komiteta KPJ, Mihalj Servo, član Pokrajinskog komiteta, Stevica Jovanović, član Pokrajinskog komiteta i sekretar OK za južni Banat, Koća Kolarov, Žarko Milankov, Uglješa Terzin, Sava Munćan, sekretar OK za južni Banat, Bogdan Teodosin, Ljubica Odadžić, Rada Trninić, Dejan Brankov i mnogi drugi.

»Ali započeta borba u Banatu nije se dalje razvijala, što više ona je postepeno jenjavala dok konačno nije skoro potpuno prestala.«

U pismu je obrazloženo da je, zbog načina na koji su partijske organizacije počele ostvarivati svoje glavne zadatke u narodnooslobodilačkoj borbi, neprijatelj za kratko vreme uspeo da uništi većinu partijskih i skojevskih organizacija i da razbije partizanske jedinice. U pismu je dat odgovor na pitanje gde leže uzroci tih neuspeha: u nerazumevanju, neprimenjivanju i nesprovođenju u život *pravilne linije Centralnog komiteta*, tog najmoćnijeg oružja, u odstupanju od te linije. U pismu su istaknute glavne greške i slabosti: partijski rukovodioci smatrali su da će rat biti kratkotrajan pa su organizovanje oružane borbe temeljili na toj pogrešnoj oceni, a ta krupna politička greška povukla je za sobom niz drugih političkih i organizacionih grešaka: u borbu nisu uvlačene široke narodne mase, već isključivo članovi Partije i SKOJ-a i bolji simpatizeri, usled čega je okupator uspeo da, odvojene od naroda, komuniste razbije i uništi; u novim uslovima borbe ostalo se na starim formama organizacije, što je nužno odvelo u sektaštvo, nisu stvarane antifašističke i narodnooslobodilačke organizacije: NOO-i, AFŽ, USAOJ, a bez tih organizacija nije se mogao organizovati narod niti se može voditi oslobodilački rat; u jesen 1941. godine rukovodioci se nisu snašli da, u nastalim teškoćama, spasu partizanske odrede te je došlo do teških gubitaka i uništenja odreda; nije bio organizovan propagandni rad i narod je nedovoljno obavešten o događajima u svetu i zemlji, što je delimično olakšalo rad dražinovaca i drugih neprijatelja; bio je zapostavljen rad s nacionalnim manjinama, u prvom redu s Mađarima, te ni deo nesrpskih narodnosti nije uvučen u antifašistički front: nije vođena borba protiv velikosrpskih reakcionarnih elemenata, koji pomažu okupatora i sprovode izdaju. Unutarpartijske greške i slabosti: nije se vodila briga za očuvanje starih kadrova i podizanje novih, pa izginule partijske kadrove nije imao ko da zameni; mnoge razbijene partijske organizacije nisu obnovljene, a nove nisu osnovane usled sektaštva i bojazni od novih ljudi, nije se vodila *stvarna* borba protiv slabog držanja i izdajstva, a to je dovelo do izvesnog nepoverenja prema Partiji; partijske organizacije nisu održavale redovne sastanke niti su aktivno radile u širokim masama.

Nakon kritike partijskih slabosti i grešaka Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu postavio je komunistima u Banatu najvažnije zadatke. Unutarpartijski zadaci: svi članovi Partije moraju najtemeljitije proučiti partijsku liniju i naročitu pažnju posvetiti izučavanju rada antifašističkih organizacija; učvrstiti postojeće i stvarati nove partijske organizacije, očistiti ih od pani-

kera, likvidatora i onih koji se ne slažu s linijom Partije, zavesti čvrstu disciplinu i odgovornost svakog partijca za poverene mu dužnosti; stati na kraj sektaštvu i smelo primati u Partiju one koji svojim radom i držanjem zasluže poverenje; Okružni komitet organizovaće kratke kurseve kroz koje će partijski i skojevski rukovodioci temeljnije proraditi liniju Partije i upoznati se s osnovnim pitanjima marksizma-lenjinizma; u ćelijama zavesti redovan partijski život i izvršiti pravilnu podelu rada, tako da svaki komunista radi na određenom sektoru; u Partiju primati zaslužne Mađare, Slovake, Rumune i pripadnike ostalih narodnosti i koristiti ih za rad među njihovim nacionalnostima; Okružni komitet Partije obnoviće što pre okružna i sreska skojevska rukovodstva i pomoći im da obnove rad SKOJ-a i okupe omladinu u USAOJ; pojačati borbu za dobro držanje pred neprijateljem, isticati junačko držanje narodnih boraca i raskrinkavati izdajnike i provokatore. Opšti zadaci: stvarati narodnooslobodilačke organizacije i u njima okupljati sve rodoljube bez obzira na verske, političke i klasne razlike; privlačiti široke mase u narodnooslobodilačku borbu, popularisati veličanstvene pobede Crvene armije, Narodnooslobodilačke vojske i isticati snagu i značaj vojvođanskih brigada; stvarati diverzantske grupe radi diverzija na železničkim prugama i drugim komunikacijama, te postepeno preći na masovnije akcije i stvaranje jačih odreda; sprečiti odlazak na robijaški rad pod parolom: »Niko na robijaški rad, svi u partizane!«; onemogućiti pljačku naroda pod parolom: »Ni zrna žita, ni grama mesa za okupatora, sve za narod i njegovu vojsku!«; planski i sistematski raskrinkavati sve narodne izdajnike, u prvom redu četnike Draže Mihailovića, nemilosrdno uništavati sve doušnike i špijune; najstrože se pridržavati pravila konspiracije, najenergičnije suzbijati hvalisavost i brbljivost — nitko ne sme govoriti okolo šta radi niti se sme interesovati šta drugi radi.

Početkom oktobra obnovljeni Okružni komitet KPJ za severni Banat prešao je iz Srema u Banat i odmah pristupio sprovođenju dobijenih zadataka. Kao pomoć ovom partijskom rukovodstvu, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu poslao je u Banat i svog člana Pala Šotija.

Tako je 1943. godine veza između Banata, Bačke i Srema, ta tri kraja jedne pokrajine, postala redovna čvrsta i plodonosna. Otada je narodnooslobodilačka borba u Vojvodini nastavljena pojačanom žestinom i slivena u zajedničke, neraskidive i neprekinute tokove. Uz pomoć Pokrajinskog komiteta, Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu, Pokrajinskog NOO-a, Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, Pokrajinskog odbora AFŽ-a, Pokrajinskog odbora USAOJ-a — koji su te godine osnovani u Sremu i odatle rukovodili narodnooslobodilačkom borbom u Vojvodini — širila se i razvijala narodnooslobodilačka borba u Bačkoj i Banatu, doživljujući brz uspon i snaženje.[76]

[76] U godini 1943, u vreme kada je učvršćena veza s Bačkom i Banatom, u Sremu je bila široko razgranata mreža partijskih, skojevskih i masovnih organizacija: postojala su dva okružna komiteta KPJ, 9 sreskih komiteta, 67 seoskih partijskih organizacija i 2 gradske sa ukupno 1061 članom Partije i 278 kandidata, 1.000 članova Partije i 200 kandidata u vojvođanskim brigadama; 2 okružna komiteta SKOJ-a, 9 sreskih komiteta i 8.239 članova USAOJ-a; Okružni odbor AFŽ-a, 9 sreskih odbora i 16.834 članica AFŽ-a. U Sremu, centru ustanka u Vojvodini, bile su vojne radionice i bolnice, štamparija, vojno-politička škola; preko Srema su išle veze s Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom KPJ ne samo za Vojvodinu nego i za Srbiju. Po direktivi Pokrajinskog komiteta KPJ, koji je u leto 1944. godine proširen novim članovima: Stevanom Doronjskim, Petrom Relićem, Stankom Veselinov i Đurom Jovanovićem, partijsko rukovodstvo u Sremu poklonilo je posebnu brigu prodiranju u sela nastanjena hrvatskim življem

OD ORGANA BORBE DO ORGANA VLASTI

Narodnoj vlasti autor je, opravdano i razumljivo, posvetio i prostora i truda. Takođe, u više navrata, na više mesta i kako mu je kompozicija nalagala, obradio je ili bar pominjao, na razne načine, po svom kriteriju i oceni, oslobođene teritorije u svim krajevima Jugoslavije. Izuzetak je Vojvodina, jer, u tretmanu ovog pitanja, jedino o Vojvodini autor nije napisao ni reč. Ovakav stav i postupak upućuje na logičan zaključak da, računajući na njegovu objektivnost i upućenost, u Vojvodini nije ni bilo oslobođene teritorije, što je, međutim, pogrešno, baš kao i stav autora, jer od 1942. godine u Sremu, dakle u Vojvodini, postojala je oslobođena teritorija koja je imala isti karakter kao sve oslobođene teritorije u zemlji: neprijatelj je mogao na nju prodirati, što je svuda činio, ali na toj teritoriji nije mogao vratiti ni zadržati svoju vlast.

U leto 1941. godine, na poziv Centralnog komiteta KPJ, u Vojvodini je, kao i u ostalim krajevima zemlje, došlo do oružane borbe protiv okupatora. Iste godine, uporedo s formiranjem partizanskih odreda i diverzantskih grupa, začeta je narodna vlast. Iako je u biti, suštini i načelu postanak i razvoj narodne vlasti podudaran u svim krajevima naše zemlje, u Vojvodini je, zbog posebnih uslova i osobenog načina borbe, imao i svoje specifične tokove. Začetak narodne vlasti u Vojvodini vezan je za Srem gde je ponikao i proklijao i njen prvi zametak. U toku političkih i organizacionih priprema za oružanu borbu, pod rukovodstvom Okružnog komiteta KPJ za Srem, partijske organizacije su okupljale u narodnooslobodilački pokret, pored simpatizera Partije, i najborbenije antifašiste i rodoljube. Jasno izražen antifašističko-rodoljubivi stav i spremnost da se bore protiv okupatora bila je prva i najvažnija vezivna nit tih ljudi za pokret, bez obzira na njihovu nacionalnu, političku, socijalnu i versku pripadnost. Sledeći korak, njihovo potpuno i organizovano uključivanje, bio je materijalne prirode: njihova pomoć u oružju i vojnoj spremi i

i drugim narodnostima i njihovom uključivanju u narodnooslobodilačku borbu. Kao rezultat pravilne politike Partije, tokom 1944. godine u NOV stupile su hiljade Hrvata i brojni Mađari, Slovaci, Rusini. U toj godini došlo je do punog izražaja bratstvo i jedinstvo naroda u Sremu, koji je, zajedno s vojskom, učestvovao u borbama. Određenog fronta u Sremu nije bilo. Srem je bio jedinstveni front protiv okupatora i njegovih slugu. Zahvaljujući tome u Sremu su bile formirane nove brigade: Sedma, Osma, Deveta, Deseta, Jedanaesta, koje su do oslobođenja Beograda uništile neprijateljske garnizone u čitavom Sremu, osim gradova. Njih je krajem oktobra, zajedno s glavninom Narodnooslobodilačke vojske, oslobodio Dvanaesti vojvođanski korpus. Pod rukovodstvom i uz pomoć pokrajinskih rukovodstava u Banatu je došlo do snažne političke i vojne aktivnosti: u leto 1944. godine postojala su dva okružna i 10 sreskih komiteta Partije i SKOJ-a i preko 300 članova Partije i 500 članova SKOJ-a, dva okružna narodnooslobodilačka odbora, a oko 3.000 lica obuhvaćeno je radom antifašističkih organizacija. Oktobra formirana je Dvanaesta vojvođanska brigada, koja je, zajedno s jedinicama Crvene armije i banatskim partizanskim odredima, oslobodila Banat i zatim pristupila oslobođenju Bačke. Istog meseca u oslobođenom Zrenjaninu formirana je Trinaesta vojvođanska brigada. Slično se događalo u i Bačkoj: uz obnavljanje partijskih i skojevskih rukovodstava obnovljene su gradske i seoske partijske i skojevske organizacije, osnovani su NOO-i i širi se NOB, u koju se dobrim delom uključuju i Mađari. U 1944. godini formirani su novi partizanski odredi: Bačkopalanački, Subotički, Drugi šajkaški, Somborski, koji su tokom oktobra, sa sovjetskim trupama i vojvođanskim brigadama, oslobodili Bačku. Krajem 1944. godine formirane su od boraca slovačke i mađarske narodnosti dve nove brigade: Četrnaesta vojvođanska — slovačka i Petnaesta vojvođanska — Petőfi brigada, koje su učestvovale u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

prilozi u novcu, namirnicama i odeći. Rasplamsavanje i širenje oružane borbe okupljalo je u narodnooslobodilački pokret nove i nove patriote, što je, prirodno i logično, za sobom povlačilo i sve veće količine priloga. Ta pomoć naroda borbi prerastala je mesne i tekuće potrebe, pa je od prikupljenih količina stvaran fond, koji je zbog namene nazvan narodnooslobodilački fond. U isto vreme, iz postojanja fonda po selima i gradovima proistekla je i nužnost osnivanja jednog organa ili tela koje će preuzeti novu ulogu: organizaciju sakupljanja, smeštaja, čuvanja i otpremanja sakupljenih priloga. Do osnivanja tog organa došlo je u jesen 1941. godine i on je dobio naziv odbor narodnooslobodilačkog fonda. Iako su odbori fonda stvoreni iz praktičnih potreba, oni su od prvog dana imali, pre svega i iznad svega, političku ulogu i funkciju: da političkim radom u narodu okupljaju i vežu za oslobodilački pokret što veći broj ljudi i porodica, da ih pridobiju i uključe u borbu protiv okupatora. Tako je nova sadržina dobila i novu, odgovarajuću formu. Zima 1941—1942. godine bila je period naglog bujanja i razrastanja organizacija narodnooslobodilačkog fonda. Njihov rad bio je, istina, ilegalan i konspirativan, ali u isto vreme i masovan. Iako u to vreme odbori fonda još nisu bili organi vlasti već njena klica, oni su, i pored postojanja fašističkih opština, polako preuzimali i obavljali neke funkcije vlasti: zabranjivali su nepouzdanim licima da odlaze u fašističke centre, sprečavali su odnošenje hrane iz sela u gradove, opominjali pojedince zbog saradnje s okupatorom — i tome slično. Njihovi osnovni zadaci bili su: pridobijanje i organizovanje naroda za oružanu borbu, širenje ilegalne literature, štampe i vesti o stanju na frontovima, sakupljanje oružja i dobrovoljnih priloga, smeštanje pozadinskih radnika i partizana u »baze«, prikupljanje obaveštenja o snazi, kretanju i namerama fašista. Sve mere koje su odbori fonda preduzimali nailazile su na odziv i razumevanje naroda u čemu se, s jedne strane, ogleda njihova snaga i stabilnost a, s druge, svest naroda i njegove spremnosti za žrtve u borbi za slobodu. No, i pored vanrednih uspeha i rezultata, pošto su u 1941. godini radom odbora fonda rukovodili sreski komiteti Partije, ukazala se potreba za postojanjem višeg rukovodećeg organa koji će se baviti isključivo njihovim radom i pitanjima. Između ostalih, ovo je bio i jedan od zaključaka Okružnog partijskog savetovanja za Srem koje je održano u selu Pećincima decembra 1941. godine. Na savetovanju je i doneta odluka da se osnuju sreski odbori i Okružni odbor narodnooslobodilačkog fonda, što je učinjeno januara 1942. godine.[77] Nakon dva meseca, marta 1942. godine, Centralni komitet KPJ uputio je preko Srema pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i skrenuo je pažnju Okružnom komitetu KPJ za Srem da pismo otvori i prouči jer je sadržavalo iskustva iz narodnooslobodilačke borbe — posebno iz rada narodne vlasti. Iz tog pisma Centralnog komiteta partijsko rukovodstvo u Sremu saznalo je da postoje narodnooslobodilački odbori i upoznalo se s njihovom ulogom i zadacima.[78] U Sremu su u to vreme, posebno od proleća, uporedo s razbuktavanjem ustanka, odbori narodnooslobodilačkog fonda počeli da nadrastaju prvobitne okvire i da proširuju svoju nadležnost. Narod je sve više nipodaštavao i zaobilazio fašističku vlast i obraćao se odborima fonda za savete i intervencije u raznim slučajevima: porodični sporovi, lične uvrede, svađe, poljske štete i druge razmirice iz svakidašnjeg života. Rešavajući ta i

[77] IA SKS za Vojvodinu, br. 659, 3002, 3259; Stenografske izjave Novaka Mihajlovića i Slavka Pušića — IA SKS za Vojvodinu br. 20012.
[78] Jovan Veselinov — Crvena zastava, br. 4 od decembra 1950, str. 79—85.

slična pitanja, odbori narodnooslobodilačkog fonda neosetno su preuzimali nove zadatke pa i funkcije i sve više i izrazitije poprimali karakter i ulogu narodne vlasti. Okružni komitet KPJ za Srem svestrano je pomagao njihov brz uspon u tom pravcu i ukazivao na potrebu i nužnost njihovog kvalitetnog razvoja i prerastanja u narodnooslobodilačke odbore, u organe narodne vlasti. Ovaj proces, postepen i nezadrživ, odvijao se u vreme juriša na fašističke opštine i njihovo razvejavanje i pada, negde ranije negde kasnije, uglavnom u leto i jesen 1942. godine, u periodu čišćenja neprijateljskih posada i njegove vlasti iz četrdesetak sremskih sela. Tako su se, kao posledica i rezultat određenog razvoja, iz odbora fonda, te duboko ilegalne klice, iščahurili i oplodili narodnooslobodilački odbori, legalna i javna vlast — čak i okupatoru poznata. Prikupljanje dobrovoljnih priloga, ranije težišni zadatak odbora narodnooslobodilačkog fonda, postalo je samo ogranak NOO-a kojim je rukovodio za to zaduženi član i preko njega su se NOO-i brinuli o smeštaju, ishrani i životu partizanskih jedinica, političkih i vojnopozadinskih radnika. U oslobođenim selima NOO-i su zaveli službu obaveštavanja i obezbeđenja: osnovali su seoske straže koje su, danju sa crkvenog tornja a noću isturanjem izvidnica, sprečavali neprijateljsku vojsku da neopaženo i iznenada upadne u sela dok narod ne izbegne. Ulaze u oslobođena sela danonoćno su čuvali stražari koji su legitimisali i hapsili sumnjive posetioce i, na taj način, vodili borbu protiv agenata, špijuna i doušnika. Iz vremena prerastanja prvih organa vlasti u viši stepen navešću samo dva dokumenta, oba o prvim ekonomskim merama narodne vlasti u Sremu. Prvi je citat iz izveštaja Stanka Paunovića Veljka, člana Okružnog komiteta KPJ za Srem i političkog komesara Štaba partizanskih odreda za Srem, koji je uputio jula 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju:

»Danas se radi i o rešavanju niza pitanja koja postavlja sam narod pred nas kao oružanu narodnu snagu i vlast u začetku. Naši narodno-oslobodilački odbori koji niču po selima nisu još u stanju da samostalno rešavaju sva mnogobrojna pitanja koja se danas postavljaju pred njih. Svakog dana dolaze kako predstavnici tih odbora tako i drugi seljaci i seoska sirotinja i radnici koji traže pomoć i savet za rešavanje tih njihovih životnih pitanja. Juče su iz Sus(eka) bili radnici a danas smo pozvali garde da uredimo pitanje žetve i veličinu i oblik plaćanja radnicima. To su danas vrlo osetljiva pitanja, a i jedni i drugi spremni su da primaju naše savete jer osećaju da smo mi sila koja može da to pitanje rešava.«[79]

Drugi dokument je letak o maksimiranju cena koji je avgusta 1942. godine štampao Sreski narodnooslobodilački odbor za srez Rumu i rasturio ga, preko mesnih narodnooslobodilačkih odbora, po selima sreza Rume i Zemuna.

»SELJACIMA SREMA

Rat između pravde s jedne i nepravde s druge strane privodi se kraju. Od nas porobljenih zavisi da li će rat biti ubrzan ili produžen. Stoga je dužnost svakog čestitog domaćina i rodoljuba da postupi po sledećem:

1. Obustaviti izvoz: kukuruza, šećerne repe, suncokreta i drugih poljoprivrednih proizvoda;

[79] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 31, str. 105.

2. Obustaviti sečenje većih površina kukuruzovine i suncokretovih stabljika, naročito onih površina koje mogu služiti za skrivanje partizana;

3. Zasejati što je moguće veću površinu žitom;

4. Potpuno prekinuti sa švercom pa makar bio u pitanju i jedan kilogram žita i drugih namirnica. Švercere prijavljivati da bi ih stigla kazna;

5. Prijavljivati lopove da bi bili kažnjeni.

Glavni proizvodi mogu se prodavati po sledećim cenama i to samo u selu:

1. žito 100 kg, 800 Din; 2. kukuruz u klipu 100 kg, 400 Din; 3. kukuruz u zrnu 100 kg, 550 Din; 4. pasulj 100 kg, 500 Din; 5. neizgojene svinje 1 kg, 50 Din; 6. izgojene zrele svinje 1 kg, 60 Din; svinjsko meso 1 kg, 50 Din; 8. svinjska mast 1 kg, 150 Din; 9. vuna neuređena 1 kg, 400 Din; 10. vuna uređena 1 kg, 500 Din.

Neka svima bude jasno da će zadržane količine poljoprivrednih proizvoda na proleće moći prodati i to za novac koji će imati vrednost, a ne za prljave Pavelićeve kune.«[80]

Maksimiranje cena usledilo je po uputstvu Okružnog NOO-a za Srem, a sreski NOO-i preneli su odluku mesnim NOO-ima uz obrazloženje da ova mera dolazi nakon uspešne borbe za žetvu u kojoj su, uz pomoć partizanskih jedinica, NOO-i i narod uspeli da sačuvaju narodni trud i muku te da na isti način treba sprečiti okupatora da izveze suncokret, repu, kudelju, kukuruz i ostale poljoprivredne proizvode:

»Ni ovoga puta uspeh ne sme izostati. Ni klipa kukuruza okupatoru, ni zrna suncokreta, ni struka repe. Glad i smrt okupatoru i ništa drugo.«

Sreski NOO-i skrenuli su pažnju mesnim NOO-ima da špekulanti koriste situaciju: prodaju poljoprivredne proizvode po visokim cenama nakupcima koji su u direktnoj službi okupatora, dok sirotinja gladuje jer ne može da plati tako visoke cene.

»Ne smemo dozvoliti da se ma šta izveze i proda okupatoru i njegovim slugama! Ništa na pijacu i u varoš jer, što ide tamo, to ide okupatoru. Ako neko ima viška za prodaju, može i sme prodati samo našim ljudima, u svom selu, a izvan sela samo po odobrenju mesnog narodnooslobodilačkog odbora, i po cenama koje su određene.«

Mesnim NOO-ima također je stavljeno u zadatak da ustanove viškove svakog domaćinsta, prvenstveno viškove žita, i da, pod kontrolom NOO-a, viškove pokupuje sirotinja i porodice boraca i progonjenih. Mesnim NOO-ima je preporučeno da preuzmu otkup i klanje debelih svinja te da meso i mast prodaju siromašnom stanovništvu i na taj način onemoguće špekulante i posrednike okupatora. Raspis mesnim NOO-ima završen je sledećim:

»Drugovi! Treba učiniti sve da se ove odluke sprovedu a na tome treba najviše da nastoje mesni odbori. Svaki uspeh vodi nas korak bliže ka pobedi. Rad mesnog NOO u tom pogledu vrlo je važan jer, kao što je naglašeno, NOO su nosioci današnje naše borbe za slobodu i prve cigle na kojima će se izgraditi zgrada bolje i pravednije narodne budućnosti. Kao takvi mesni NOO snosiće i punu odgovornost za svoj rad.«[81]

[80] Original nije sačuvan, ali pronađen je prepis koji je priložio uz svoj izvještaj T. 1328 od 23. X 1942. zapovednik Oružničkog krila Zapovjedničtva Zemun.

[81] IA SKS za Vojvodinu, br. 22187.

Potrebno je napomenuti da je 18. decembra 1942. godine narodna vlast povisila cene žitu i kukuruzu usled sasušenja ovih proizvoda, a 2 marta 1943. godine odredila je nove cene uz obrazloženje:

»Pošto su usled opšteg poskupljenja maksimirane cene najvažnijih namirnica za ljudsku ishranu preniske, smatramo da ih treba povisiti i to: kukuruz u klipu na 600 dinara po metru, kukuruz u zrnu na 750 dinara po metru, žito na 1.200 dinara po metru, pasulj na 1.200 dinara po metru, krompir na 1.000 dinara po metru, svinjsko meso na 70 dinara po kilogramu. Ove cene potrebno je odmah objaviti.«[82]

Na Okružnom partijskom savetovanju, koje je održano decembra 1942. godine u Novim Karlovcima, posebna pažnja poklonjena je narodnooslobodilačkim odborima: dat je analitički osvrt na pređeni put ovih organa i njihovo prerastanje od odbora narodnooslobodilačkog fonda u narodnooslobodilačke odbore. Savetovanje je ocenilo da su u dotadašnjoj borbi u Sremu NOO-i odigrali značajnu ulogu: da su u mnogim mestima postali centar oko kojeg se okupio narod i pretvorili se u organ narodnog jedinstva u borbi protiv okupatora i narodnih izdajnika, da je preko njih narod obilno pomagao partizane, progonjene i sirotinju hranom, odećom, obućom, lekovima, oružjem, da narodnooslobodilački odbori, iznikli iz samog naroda u procesu borbe, uživaju veliko poverenje naroda; da su NOO-i organizovali narodne straže, čuvanje polja i šuma u oslobođenim područjima, da provode politički rad u narodu. Na osnovu takvog stanja i postignuća savetovanje je postavilo NOO-ima zadatke za njihov rad u 1943. godini:

»Uslovi za stvaranje NOO su povoljni OK-a treba da iskoristi ove povoljne uslove i da stvori u svim našim mestima odbore. ONOO treba da se pojača uvlačenjem u njega odanih narodnih boraca, po mogućnosti da svaki srez bude u njemu zastupljen.

Značaj ovih odbora je ogroman, njima se mora posvetiti maksimalna pažnja. Od organa narodne borbe i narodnog jedinstva oni će se danas-sutra pretvoriti u istinske organe narodne-demokratske vlasti. Pred narodno-oslobodilačkim odborima stoje teške i odgovorne dužnosti. Zato ih treba ojačati, učvrstiti i prisposobiti za dolazak u svaku situaciju. Potrebno je da se preko NOO vodi kampanja protiv izdajničke izbegličke vlade u Londonu i njenog ministra Draže Mihajlovića, preko kojih okupator nastoji da razbije narodno-oslobodilačku borbu. Jedan od glavnih zadataka naših NOO jeste stvaranje jedinstva naših naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i svestrana pomoć našim partizanima. U odbore treba uvlačiti sve poštene rodoljube bez obzira na versku i političku pripadnost. Naši odbori moraju oko sebe okupiti sve poštene Hrvate, Nemce i druge: ONOO treba da učvrsti novoformirane SNOO, da im pomogne u njihovom radu kako bi se isti što bolje osamostalili. Događaji se razvijaju velikom brzinom. Svi dolazeći događaji ne smeju nas zateći nespremne. Današnji narodni OO razvijaće svoje funkcije dalje sve do organa istinske narodne vlasti.«[83]

U prvoj polovini 1943. godine NOO-i su proširivali svoje funkcije i preuzimali nove nadležnosti, te je njihov rad postajao sve složeniji. Zbog toga su na sastancima vodili zapisnike, uveli administraciju: delovodnike, arhivu, pečate. Svoje odluke i rešenja tada su, umesto na manjim skupovima, saop-

[82] IA SKS za Vojvodinu, br. 18282.

[83] IA SKS za Vojvodinu, br. 659.

štavali narodu na masovnim konferencijama. Između ostalog, oni su obavljali brakorazvodne parnice, deobe porodica, rešavali pitanje nasleđa, izricali kazne za poroke i prekršaje a, izuzetno, teške prestupnike osuđivali i na smrt. U to vreme, usled toga što je na oslobođenoj teritoriji bilo svega nekoliko pravnika i sudskih stručnjaka, NOO-i u Sremu nisu imali stalne sudske organe već su od slučaja do slučaja obrazovali narodni sud od 3—7 članova među koje je obavezno ulazio bar jedan član NOO-a. Po uputstvima Okružnog i pod kontrolom sreskih NOO-a, narodni sudovi bili su tako obrazovani da pri rešavanju sporova bude isključena pristranost ili neobjektivnost i da ne dolazi do izražaja lična mržnja, rodbinske veze ili koristoljublje. Preko narodnooslobodilačkih odbora Okružni komitet KPJ za Srem uputio je narodu sledeću parolu: Naši narodi imaju samo jedan spor — a to je spor s neprijateljem, i, dok taj spor traje, ne bi trebalo ni smelo biti drugih sporova među ljudima. Ovu parolu narod je svesrdno usvojio i time izrazio duboku veru i poverenje u Partiju i svoju vlast, a, ujedno, pokazao je svoju visoku svest. Snage naroda sve više su slivane u narodnooslobodilačku borbu, a lične razmirice i obračuni svedeni su na najmanju meru i rešavala ih je narodna vlast. Radi ilustracije i uverljivosti navešću jedan od prvih, ako ne i prvi, pismenih dokumenata o rešavanju jednog građanskog spora. Slučaj se dogodio u Ogaru i rešavao ga je sud koji je, za ovaj spor, uz suglasnost parničara, obrazovao Mesni narodnooslobodilački odbor. Gruja Obradović, udovac sedamdesetogodišnjak, oženio se pred rat Ružom Ivanić, znatno mlađom ženom, uz pogodbu da ona bude jedini naslednik njegove imovine. Marta 1943. godine starac je umro i, po ugovoru i testamentu, trebalo je da njoj pripadne kuća i 28 jutara zemlje. To bi se i dogodilo da Gruja nije umro u ratu i da Ogar nije bio oslobođeno selo u kojem je Mesni NOO bio jedina punovažna i priznata vlast. Naime, selo se pobunilo da Ruža jeftino stekne toliki kapital, tim pre što je pokojnik imao dva bliža rođaka: sestrića Radovana i sestričinu Zoru Karapandžić. Pitanje nasleđa narod je izneo na konferenciji sa zahtevom da Mesni NOO donese pravično rešenje. Na zahtev sela Mesni NOO preuzeo je spor u svoju nadležnost i, u sporazumu sa strankama, odredio je Narodni sud, čija je presuda sačuvana:

»Dana 29. marta 1943. godine u prisustvu parničnih stranaka Ruže Ivanić s jedne strane i Radovana i Zore Karapandžić s druge strane članovi izbranoga suda Rada Grozdanić, Radovan Stepanović stariji, Nikola Stojanović, Živko Bingulić, Žika Nastić, Radovan Štetić i Bore Stepanovića, a koje članove su izabrale parnične strane, doneta je u saglasnosti sa parničnim strankama sledeća

PRESUDA

1. Od nepokretnosti Ruža dobija 8 jutara zemlje na doživotno uživanje to jest do njezine smrti ili preudaje, s tim da se pri deobi zemlje ima uzeti u obzir kvalitet ostale zemlje, te da ovih 8 jutara prema svojoj vrednosti budu srazmerni kvalitetu ostale zemlje, 2. od pokretnosti Ruža dobija jednu trećinu s tim da sve posteljne stvari koje je zatekla kod pok. Gruje nema da deli sa Radovanom i Zorom Karapandžić već iste pripadaju u potpunosti Radovanu i Zori, 3. od stoke Ruži pripada jedna nazimica i 3 ovce kao i tele koje može sisati sve do konca maja meseca kada će Ruža biti dužna da kravu preda Zori i Radovanu, 4. Ruži pripada jedna trećina od napolice za zemlju koju rade Cvetko Marković i Mile Ivanić, 5. Ruži pripadaju 4 komada gusaka i 20

komada živine, 6. pripada joj i nov zimski muški kaput svojina pok. Gruje, 7. pripada joj i pravo da sabere sav usev iz bašte koju je zasejala a potom da baštu preda Radovanu i Zori 8. pripada joj jedna trećina od vinograda s tim da ona svoj deo sama obrađuje a Radovan i Zora njima pripadajuće delove da obrađuju, 9. da može ostati u kući do kraja meseca maja kada će biti dužna da se iz kuće iseli i da istu preda Zori i Radovanu Karapandžić s tim da stvari koje se smatraju sastavnim delom kuće ne sme dirati niti oštetiti.

II Radovanu i Zori Karapandžić pripada iz zaostavštine pok. Gruje sledeće: 1. kuća sa ostatkom zemlje po odbitku 8 jutara koji pripadaju Ruži a koja će se deoba izvršiti na jesen pošto budu usevi sabrani, 2. od stoke Radovanu i Zori pripada krava koju je Ruža dužna da im preda krajem meseca maja i jedna krmača sa 6 prasića koju ima da im ustupi odmah, 3. pripada im dve trećine od svih pokretnosti sem posteljnih stvari koje Radovanu i Zori pripadaju u potpunosti s tim da Ruža nema pravo da ove stvari deli sa njima, 4. pripada im dve trećine od napolice za zemlju koju sada rade Cvetko Marković i Mile Ivanić, 5. pripada im nova opaklija.

Pošto je presuda strankama saopštena stranke su izjavile da su zadovoljne pa ova presuda postaje odmah izvršna i stranke protiv nje nemaju pravo žalbe.«[84]

Za Prvi maj Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu uputio je proglas »Svim narodima Vojvodine«, u kojem je pozvao stanovništvo svih nacionalnosti da se bratski udruži i još čvršće zbije u borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika.[85] Prvomajski proglas Pokrajinskog komiteta bio je namenjen stanovništvu svih nacionalnosti Vojvodine, ali, zbog tadašnjeg stanja i prilika u pokrajini, rasturen je samo u Sremu — u kraju Vojvodine u kome se narodnooslobodilačka borba sasvim razbuktala i gde su postojali uslovi za masovne proslave i narodne manifestacije. Ovakvo stanje u Sremu bilo je posledica i rezultat pravilne politike partijskog rukovodstva i, usled toga, nezadrživog razrastanja narodnooslobodilačke borbe i njenih nabujalih i omasovljenih tokova. Uz neposrednu pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, koji je od svog obnavljanja u januaru 1943. godine stalno boravio u Sremu i odatle rukovodio narodnooslobodilačkom borbom u Vojvodini, Okružni komitet KPJ za Srem dosledno je i uspešno sprovodio u delo liniju Partije da je organizovani narod nepresušan izvor i glavni nosilac borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika pa je elastično iznalazio odgovarajuće putove i forme da — preko partijskih, skojevskih i narodnooslobodilačkih organizacija — okupi u jedinstveni front borbe najšire slojeve naroda bez obzira na nacionalnu, versku i socijalnu pripadnost i da ih, sjedinjene zajedničkim ciljem, uključi neposredno u oružanu borbu. Zahvaljujući takvoj politici i rukovođenju, u proleće 1943. godine sve organizacije u Sremu znatno su ojačale, a narodnooslobodilačka borba poprimila je karakter masovnosti i prerasla je u opštenarodni ustanak.

Prvi maj, međunarodni praznik radničke klase, organizovano je i masovno proslavljen na slobodnoj teritoriji Srema. Prvomajski mitinzi i manifestacioni zborovi, koji su održani u više sela, spontano su pretvoreni u veliko slavlje naroda i njegove vojske. Glavna proslava održana je u Subotištu uz

[84] IA SKS za Vojvodinu, br. 20134.
[85] IA SKS za Vojvodinu, br. 11756 i 13478.

učešće naroda iz obližnjih pa i daljih sela. Sa svečano ukrašene tribine, koja je podignuta za tu svrhu, okupljenom narodu i vojsci govorili su Jovan Veselinov, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, Nikola i Aćim Grulović, članovi Biroa Pokrajinskog komiteta, Stanka Veselinov, organizacioni sekretar Okružnog komiteta, Stevan Doronjski, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, Đorđe Bošković, član Okružnog komiteta, Milivoj Savić, Jovan Dačić i drugi politički i vojni rukovodioci. Uz ovu, centralnu proslavu, koja je održana u jugoistočnom Sremu gde se nalazila polovina od svih oslobođenih sela, sreski komiteti i narodnooslobodilački odbori organizovali su po nekoliko prvomajskih zborova u svakom srezu. Za stanovnike fruškogorskih sela održani su prvomajski mitinzi na više mesta, za svaki srez posebno, u slobodnoj Fruškoj gori. Na svim mitinzima i zborovima učestvovao je narod iz bliže okoline, pa i više hiljada ljudi, žena, omladine i pionira iz sela pod fašističkom vlašću. Na svim narodnim skupovima govorili su predstavnici Partije, omladine, narodne vlasti, Antifašističkog fronta žena, a ponegde i pioniri. Kako je Prvi maj proslavljen u jeku borbe i najvećeg borbenog raspoloženja naroda rešenog da u borbi za slobodu ide do kraja, do pobede, to su i govornici naročito isticali potrebu čvrstog jedinstva naroda, isticali su neophodnost povezanosti fronta i pozadine, isticali su važnost jačanja Narodnooslobodilačke vojske i značaj pojačane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na većini mitinga i zborova partizani i omladina dali su priredbe s odabranim i prigodnim kulturno-umetničkim programom i sve prvomajske proslave završene su narodnim veseljem.

U izveštaju od 17. maja 1943. godine, koji je uputio Centralnom komitetu KPJ, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu pisao je sledeće o proslavi Prvog maja u Sremu:

»Uticaj Partije na mase je vrlo velik. Većina našeg naroda u Sremu vidno izražava svoju veru u KPJ i ljubav prema njenim članovima. To se naročito može videti na zborovima, konferencijama i mitinzima, koji se po našim selima stalno održavaju. Prvog maja skoro u celom Sremu održani su zborovi na kojima je govorilo po 4—5 govornika. Na svim zborovima govorio je i pretstavnik Partije. Tu je došlo do velikih manifestacija našoj Partiji, drugu Titu, Crvenoj Armiji, našoj narodnoj vojsci, SSSR-u itd. Prvomajska proslava protekla je u narodu u znaku darivanja naših partizana. Bilo je sela koja su dala preko 100 košulja. Seljanke su dočekivale partizane i svakom su vezale oko vrata košulju ili drugi dar. Mitinzi se vrlo često održavaju. Samo u jednom srezu održano 7 mitinga u 8 dana. Na mitinge narod dolazi sa transparentima na kojima su ispisane naše parole. O velikom poverenju i ljubavi naroda prema našoj Partiji govori još i ova činjenica: OK-a je poveo sedmodnevnu akciju za prikupljanje priloga za Partiju. Za tih 7 dana prikupljeno je oko milion kuna.«[86]

U prvoj polovini 1943. godine NOO-i u oslobođenim selima Srema nalazili su se u procesu izrastanja od organa borbe do razvijenog organa narodne vlasti. Okružni komitet KPJ za Srem usmeravao je i ubrzavao taj proces i preko Okružnog NOO-a i preko sreskih komiteta. U tom cilju reorganizovao je u maju Okružni NOO, povećao ga na 10 članova i postavio mu zadatak da se posebno angažuje na rešavanju organizacionih pitanja sreskih i mesnih NOO-a. Kao rezultat takve politike, po uputstvu Okružnog NOO-a sreski NOO-i

[86] IA SKS za Vojvodinu, br. 3342.

su povećani i imali su plenum koji je brojao i do dvadeset članova i predsedništvo koje su činili predsednik, sekretar i blagajnik. Polovinom godine u Sremu je postojao Okružni, osam sreskih i 103 mesna NOO-a, a oslobođena teritorija obuhvatala je 56 sela. Evo mreže mesnih NOO-a po srezovima:[87]

Srez	Broj mesta	Broj MNOO-a	Broj oslobođenih mesta
1. Zemun	16	15	8
2. Ruma	22	19	15
3. Stara Pazova	11	10	4
4. Sremski Karlovci	8	7	3
5. Irig	18	18	7
6. Ilok	19	15	4
7. Sremska Mitrovica	16	9	9
8. Šid	20	10	6
Ukupno	130	103	56

U prvih šest meseci iz sedam srezova — rumskog, staropazovačkog, iriškog, sremskomitrovačkog, sremskokarlovačkog, iločkog, zemunskog — narod je, preko mesnih NOO-a, dao za svoju vojsku:[88]

44 miliona kuna, 38.500 kg brašna, 215.000 kg kukuruza, 38.000 kg krompira, 11.000 kg slanine, 6.500 kg suvog mesa, 6.000 kom košulja, 2.500 kom gaća, 3.000 m platna, 26.500 kg hleba, 93.500 kg pšenice, 37.000 kg pasulja, 12.500 kg luka, 12.500 kg masti, 12.500 kg zobi, 5.800 kg ječma, 5.000 kom peškira, 8.500 pari čarapa — i drugog, od duvana do konca. U te brojke nisu uračunate količine hrane, odeće i ostalih potreba koje je narod dao bornicima neposredno. Za isto vreme, preko NOO-a i vojnopozadinskih organa, u partizanske brigade i odrede stupilo je 1.658 novih boraca.[89]

U izveštaju od 17. maja, koji je uputio Centralnom komitetu KPJ, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ocenio je rad narodne vlasti u Sremu:

»U oslobođenim mestima naši NOO postali su prava narodna vlast i narod ima u njih poverenja. U tim mestima NOO obavljaju sve poslove koje iziskuju potrebe naše vojske i naroda: snabdevaju vojsku, vrše razmenu dobara, organizuju nastavu po selima, vode borbu protiv pete kolone, organizuju politički rad u narodu itd. I u neoslobođenim mestima naši NOO u mnogome vrše funkciju vlasti. Narod u svojoj većini, a u srpskim mestima skoro niko, ne obraća se okupatorskim vlastima. Svi sporovi rešavaju se preko NOO. Tako npr. naši seljaci uopšte ne odlaze da se tužakaju preko sreskih sudova.«[90]

U drugoj polovini 1943. godine oslobođena teritorija u Sremu je povećana; iako sela na njoj nisu bila konačno oslobođena, ona su, sem u danima navala neprijatelja, živela slobodnim životom, a narodnooslobodilački odbori

[87] Izvještaj OK KPJ za Srem od 8. IX 1943 — IA SKS za Vojvodinu br. 2974.
[88] »Istina«, organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u Sremu, br. 20 od 2. VI 1943.
[89] IA SKS za Vojvodinu, br. 2974.
[90] IA SKS za Vojvodinu, br. 3342.

u njima izrasli su do razvijenog organa narodne vlasti koji je rešavao sva pitanja iz života i rada sela i delovao kao jedina priznata i punovažna vlast. U neoslobođenim mestima Srema narodnooslobodilački odbori funkcionisali su uporedo s fašističkim opštinama i bili su pretežno organi borbe. Ali, uz to glavno obeležje i karakteristiku, oni su sadržavali i klicu narodne vlasti jer su delimično, od slučaja do slučaja i sve češće, rešavali i neka pitanja iz života sela, porodica ili pojedinaca i tako se osposobljavali da u trenutku likvidiranja okupatorsko-ustaških opština prerastu u organe narodne vlasti. Postignuti stupanj razvoja narodnooslobodilačke borbe u Sremu postavio je pred narodnu vlast neuporedivo veće zadatke, a rad NOO-a postao je mnogo složeniji i odgovorniji. Glavni zadatak bio je mobilizacija svih ljudskih snaga i materijalnih sredstava za direktnu borbu protiv okupatora i ustaša, a to je zahtevalo dobru organizaciju oslobođene teritorije radi uključenja u oružanu borbu svih poštenih antifašista i rodoljuba bez obzira na narodnost, veru, političko ubeđenje i društvenu pripadnost. To je zahtevalo pravilnu podelu i organizaciju rada u odborima: da se kod svakog odbornika razvije svest o ličnoj i kolektivnoj odgovornosti, da odbornici budu strogi u shvatanju svoje dužnosti, da pravilno sprovode liniju narodnooslobodilačke borbe, da budu gipki u radu i ne posluju birokratski, putem naređenja, već da ubeđivanjem stiču i zadrže potpuno poverenje naroda, da se nemilosrdno bore protiv aljkavosti, neurednosti i neaktivnosti, da na vreme i potpuno izvršavaju sva naređenja viših odbora i svoje odluke, da budu neumoljivi prema neprijateljima, da prema njima nemaju obzira već da ih stalno raskrinkavaju pred narodom, da pobijaju njihove laži i smicalice i da postignu da ih narod sam otkriva i onemogućava. Administraciji je posvećena veća pažnja: na svim sastancima odbora obavezno se vodio zapisnik iz kojeg se mogla vršiti kontrola rada odbora, u delovodni protokol obavezno su zavođeni svi raspisi i službena pošta, sreski i mesni odbori obavezno su podnosili mesečne izveštaje po obrascima propisanim od okružnih odbora, mesni i sreski odbori uveli su »knjige prihoda i rashoda« u koje su unosili sve primljene i izdate količine dobrovoljnih priloga i iz kojih su, po propisanim shemama, podnosili mesečne izveštaje. Od sakupljenih količina mesni odbori mogli su zadržati 30% i trošiti ih za potrebe sela: za izdržavanje siromašnih porodica i žrtava rata. U rešavanju građanskih sporova iz prakse je iznikao sistem sudske vlasti: mesni odbori obrazovali su narodne sudove od tri do pet članova, u koje je obavezno ulazio bar jedan član odbora i jedna ili više žena, za teže sporove narodne sudove obrazovali sreski odbori. Okružni narodnooslobodilački odbor osnivao je sud, kojim je rukovodio stručnjak, za sve sporove koje nisu mogli rešiti narodni sudovi mesnih i sreskih odbora. Na oslobođenoj teritoriji u Sremu narodnooslobodilački odbori rešavali su sva privredna pitanja: rukovodili su obradom petokolonaških, napuštenih i crkvenih imanja, organizovali su trgovinu, odnosno razmenu dobara, zanatstvo i industriju. Mesni narodnooslobodilački odbori preuzeli su pod svoju upravu manastirske, crkvene i državne posede, zatim imanja zemljišnih zajednica, imovnih opština, petokolonaša, narodnih izdajnika i zemlju vlasnika koji su napustili svoja dobra i nisu živeli na njima. Sve to zemljište mesni narodnooslobodilački odbori uzeli su pod svoju nadležnost i upravu i dali ga u obradu, uz izvesnu naknadu u novcu ili naturi, siromašnim partizanskim porodicama i siromašnim seljacima uopšte. Vojnopozadinske vlasti dobijale su predloge od narodnih vlasti za konfiskaciju petokolonaških i izdajničkih imanja i, na temelju tih predloga, donosili

su rešenja o konfiskaciji. Čist prihod sa zemljišta pod upravom narodnih vlasti išao je u korist narodnooslobodilačke borbe. Izuzetak su bila imanja vlasnika koji nisu živeli na njima već su njihove posede obrađivali napoličari i biroši. Tim vlasnicima, ukoliko nisu petokolonaši ili izdajnici, dozvoljavalo se da odnesu sa svog imanja onoliko namirnica koliko im je neophodno za ishranu svog domaćinstva, a ostalo je narodna vlast otkupljivala u korist narodnooslobodilačke borbe. Budući da nedostaju podaci o zemljištu pod upravom narodne vlasti u čitavom Sremu u jesen 1943. godine, navešću podatak da je samo u srezovima Rumi, Mitrovici i Zemunu narodna vlast imala pod svojom upravom 29.725 jutara.[91] U to vreme narodna vlast rešila je i pitanje iskorišćavanja šuma: sve šume, osim privatnih, stavljene su pod upravu narodnooslobodilačkih odbora. Te godine nisu bila propisana uputstva za iskorišćavanje šuma, ali je narodna vlast izdavala narodu drvo za ogrev i građu. Po odluci Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za istočni Srem, za ogrev je izdavano samo suvo drvo, svakom domaćinstvu prema potrebi, a građevinsko drvo samo za najnužnije potrebe: pogorelcima za dizanje i popravak uništenih zgrada, zatim za dizanje palih zgrada i popravku dotrajalih i sklonih padu, pa zanatlijama za obavljanje zanata, narodu za podmirenje potreba u domaćinstvu, za sve gradnje namenjene narodnoj vojsci i njenim potrebama. Narodna vast strogo je zabranila svaku trgovinu drvetom ili da pojedinci nagomilaju drvo u špekulantske svrhe. I ogrevno i građevinsko drvo davano je besplatno: mesni odbori izdavali su dozvole za ogrevno drvo, a, po njihovoj preporuci, sreski odbori davali su dozvole za građu. Sreski odbori imali su zadatak da, uz pomoć pozadinskih vojnih vlasti, organizuju čuvanje šuma na svojoj teritoriji, da preduzmu potrebne mere da najpravilnije sprovedu seču šuma i raspodelu drveta i da najpravilnije kontrolišu rad mesnih odbora oko izdavanja dozvola za seču kako ne bi došlo do uništavanja šuma. U jesen 1943. pri Okružnom NOO-u za istočni Srem osnovan je Kulturno-prosvetni odbor sa zadatkom da rukovodi kulturno-prosvetnim radom na oslobođenoj teritoriji. Otada je u oslobođenim selima Srema održavana nastava po programu propisanom od Okružnog NOO-a.[92] Po novom duhu kojim su bili prožeti te škole i učitelji prozvani su partizanske škole i partizanski učitelji. Njihovim radom rukovodili su sreski i mesni kulturno-prosvetni odbori. Od maja 1943. godine narodna vlast ukinula je maksimiranje cena, ali se založila da spreči nabijanje cena, naročito cena žitu i svinjama, što su činili razni kupci i špekulanti koji su dolazili iz gradova. Da bi sprečili dizanje cena, narodni odbori su propagirali razmenu dobara: kupcima iz varoši i neoslobođenih mesta dozvolili su da razmenjuju robu za namirnice, ali u ograničenim količinama, to jest samo za ličnu potrebu, a nikako za trgovinu i špekulaciju. Budući da je šverc pomagao dizanju cena, narodni odbori su ga iskorenjivali. Pod švercom su podrazumevali svaku trgovinu kojoj je bio cilj da snabdeva okupatora, ustaše, petokolonaše i izdajnike. Međutim, forsirali su razmenu dobara s gradskim stanovništvom, naročito sirotinjom, i omogućavali mu da se snabdije najnužnijim životnim namirnicama. Narodni odbori imali su takozvane nabavljače i preko njih su organizovali razmenu dobara između pojedinih mesta i srezova. Sela koja su se graničila sa Srbijom i Bosnom uspostavljala su vezu

[91] IA SKS za Vojvodinu, br. 1324.
[92] Živana Pavlekić-Seška, »U borbi za slobodu borba za kulturu i prosvetu« — IA SKS za Vojvodinu, br. 21783.

s tamošnjim stanovništvom radi nabavke monopolskih artikala, kojima su oslobođena sela oskudevala: soli, duvana, masne sode, petroleuma, šećera. Raspodelu tih nabavki vršili su narodni odbori, koji su imali dužnost da se staraju o ishrani i snabdevanju stanovništva na oslobođenoj teritoriji. Socijalnom staranju narodna vlast takođe je posvetila više pažnje: briga o partizanskim porodicama, izbeglicama, pogorelcima, napuštenoj deci i ratnoj siročadi, invalidima. Sem ovih za rad nesposobnih lica, narodna vlast brinula se za osobe u neprijateljskim logorima i zatvorima: slala im je pakete s hranom, odećom, obućom, rubljem i davala novac za njihovo izbavljenje. Da bi ovaj važan i težak zadatak mogli uspešno izvršavati, mesni narodnooslobodilački odbori osnovali su komisije za ishranu u koje je ulazio jedan član mesnog odbora kao pročelnik, zatim jedan meštanin i po jedan član odbora AFŽ-a i USAOJ-a. Ekonomski odsek Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu pomagao je napore narodne vlasti za snabdevanje stanovništva na oslobođenoj teritoriji. Tako je, između ostalog, nabavio u oslobođenoj Tuzli 3.000 kilograma soli i organizovao preradu suncokreta u Bijeljini s tim da su vlasnici dobijali šest litara ulja za 100 kilograma semena suncokreta. Veliku pomoć narodnoj vlasti i narodu pružao je i u obradi zemlje: davao im je na poslugu stotine konja koje su partizanske jedinice otimale od neprijatelja.[93] Proširenjem delokruga rada i preuzimanjem u svoju nadležnost svih pitanja iz života i rada sela, MNOO-i osnovali su zdravstvene komisije koje su se starale o higijeni i zdravstvu, te verske komisije koje su brinule o uređenju crkve. U isto vreme osnovali su komisiju za istraživanje ratnih zločina i krivaca koje su sakupljale podatke o zločinima, ubistvima, paljevinama, pljački, silovanjima i drugim nedelima, o licima oteranim u logore, zatvore i robijaški rad u Nemačku. Ove komisije vodile su spiskove o licima odgovornim za ta nedela, o njihovim zvanjima u vojsci ili civilnoj službi — bili oni Nemci, Mađari, Hrvati, Srbi, Slovenci ili ma koje narodnosti. Ali ove komisije su, uporedo sa spiskovima ratnih zločinaca, vodile evidenciju i o onim Nemcima i pripadnicima drugih narodnosti koji su se pošteno vladali i dobro držali prema narodu i njegovoj borbi. To je bilo potrebno da bi pravda bila zadovoljena kažnjavanjem samo stvarnih krivaca. Koliko je narodna vlast u Sremu bila zatemeljena i da je stvarno gospodarila na oslobođenoj teritoriji, pokazaću, ilustracije radi, dopisom Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za srez rumski broj 214 od 23. X 1943. godine:

»Svim opštinskim činovnicima

Skreće vam se pažnja da *odmah* po prijemu ovog pisma napustite opštinu i povučete se u Rumu. Naš narodnooslobodilački pokret je jednom za svagda raskinuo sa fašističkim opštinama i svaki pokušaj uspostavljanja fašističkih opština smatramo provokacijom naše borbe i činimo za to odgovornim lično beležnika i predsednika takvih opština.

U slučaju da ne postupite po našim savetima bićete izvedeni pred naš vojni sud i streljani.«[94]

Pokrajinski narodnooslobodilački odbor Vojvodine, taj najviši organ narodne vlasti u Pokrajini, koji je u međuvremenu osnovan u Sremu — gde je do kraja rata boravio i odakle je rukovodio radom narodnooslobodilačkih

[93] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 163, str. 474.
[94] IA SKS za Vojvodinu, br. 1773.

odbora — upoznao je raspisom od 22. oktobra sve podređene organe da su međunarodna vojna i politička situacija i stupanj razvoja narodnooslobodilačke borbe u zemlji diktirali njegovo osnivanje jer, iako raskomadana od strane okupatora i granicama na Tisi i Dunavu veštački izdeljena u tri dela, Vojvodina je neraskidiva i nedeljiva celina sa specifičnostima koje treba rešavati još u toku borbe da bi nakon pobede bila rešena do kraja:

»To opšte rukovodstvo za sve narodnooslobodilačke odbore u celoj Vojvodini potrebno je kao veza između nižih i viših organa narodne borbe i narodne vlasti, potrebno je radi usklađivanja njihovog rada, radi pomoći i uputstava, radi izmene iskustava, radi jedinstvenosti narodne borbe u celoj Vojvodini, koja je u vojničkom pogledu postignuta stvaranjem Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine.

Kao što su mesni, sreski i okružni narodnooslobodilački odbori začetak narodne vlasti u mestu, srezu i okrugu, Pokrajinski NOO Vojvodine predstavlja začetak narodne vlasti u čitavoj Vojvodini. A Vojvodina u slobodnoj Jugoslaviji, koja će biti ostvarena veličanstvenom borbom svih naših naroda u oružanom bratstvu, ne može biti drugo nego autonomna oblast. Prema tome, Pokrajinski NOO Vojvodine treba da rukovodi narodno-oslobodilačkim odborima svih krajeva Vojvodine i da u određenom trenutku postane najviši upravni organ u toj autonomnoj oblasti.«[95]

U jesen su na oslobođenoj teritoriji od jedne komande područja, po odluci Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu, formirane tri: Komanda rumskog područja, Komanda sremskomitrovačkog područja, Komanda vinkovačkog područja.[96]

Koliko je vojnopozadinska služba razvila i proširila nadležnosti, svedoči podatak da je novembra u komandama područja i mesta bilo zaposleno 900 lica: komandno osoblje, rukovodioci, tehničko osoblje, radnici u radionicama, radni vodovi, kuriri, terenske čete. Krajem novembra u Sremu je bilo 40 radionica sa 130 radnika: dve radionice mina i bombi sa 20 radnika, šest obućarskih sa 26 radnika, pet krojačkih sa 30 radnika, tri opančarsko-kožarske sa 15 radnika, šest ćurčijskih sa 20 radnika, pet berberskih, pet mehaničarskih, dve puškarske, jedna stolarska. Radionice bombi nalazile su se kod Surduka, na Dunavu, i u Karlovčiću, a raspolagale su stručnim osobljem za pravljenje ručnih bombi, za pravljenje mina za bacače i mina za brodove. U to vreme isprobavale su i napravu za izbacivanje železničkih vozova iz šina bez upotrebe eksploziva. No 20. novembra iskovale su 400 ručnih bombi i 60 mina. Njihov kapacitet bio je 25—30 bombi dnevno. Osim ovih u Sremu, po naređenju Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu, na Majevici i u Semberiji osnovano je 15 raznih vrsta radionica sa 80 radnika, koje su radile za potrebe Šesnaeste vojvođanske divizije i njene bolnice u istočnoj Bosni. Evo najvažnijih: radionica bacača, bombi i mina sa 46 radnika, koja je uspela da izradi dva bacača mina, ali je pomanjkanje eksploziva

[95] IA SKS za Vojvodinu, br. 317. Datum osnivanja PNOO-a teško je utvrditi. U izveštaju PK KPJ za Vojvodinu od 27. juna 1943. godine prvi put je konstatovano da je PNOO osnovan — IA SKS za Vojvodinu, br. 3281. Prvi dokumenat PNOO-a potiče od 22. avgusta 1943. godine i to je proglas NARODIMA VOJVODINE — IA SKS za Vojvodinu, br. 10460. A, kao što sam naveo, 22. oktobra 1943. godine PNOO izvestio je sve NOO-e o svom osnivanju. Po svemu sudeći, juna 1943. godine PK KPJ za Vojvodinu odredio je Nikolu Grulovića za predsednika PNOO-a i stavio mu u zadatak da osnuje ovaj organ vlasti, i to je usledilo u jesen 1943. godine — kada su članovi PNOO-a postali Jovan Popović, Luka Mrkšić i dr Slavko Kuzmanović.
[96] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 167, str. 496.

i detonatora kočilo njen rad: radionica opanaka, koja je sama štavila kože, sa 26 radnika i kapacitetom do 200 opanaka dnevno, krojačka sa 14 radnika, obućarska sa 12 radnika, kovačka sa pet radnika, radionica samara, mesarska za proizvodnju suhomesnatih proizvoda, pekarska, radionica za preradu suncokreta s kapacitetom od 100 do 120 litara ulja dnevno. Ishrana i snabdevanje vojnih i pozadinskih jedinica i bolnica u Sremu teklo je bez ikakvih teškoća. Ali, Srem je učestvovao u ishrani i snabdevanju Šesnaeste vojvođanske divizije i partizanskih bolnica u istočnoj Bosni, kamo su transportovane znatne količine hrane, odeće i obuće. Na dan 25. novembra vojnopozadinski organi imali su u bazama sledeće količine hrane: 25 vagona pšenice, vagon i po kukuruza, vagon ječma, 17 metričkih centi šećera, 200 komada svinja i manje količine raznih namirnica. Deset vagona pšenice bilo je smešteno oko Fruške gore, šest vagona na Dunavu kod Surduka i Belegiša, kukuruz i zob oko Fruške gore, a svinje i šećer u istočnom Sremu. Baze su bile dobro skrivene, a kapacitet veći. Tako je, na primer, Komanda sremskomitrovačkog područja imala baze za 30 vagona hrane, a u njima je bilo smešteno 15 vagona razne hrane.[97]

Do novembra 1943. godine novi borci u Sremu regrutovani su na principu dobrovoljnosti i njihov priliv u brigade i odrede bio je usklađen s oružjem koje su partizanske jedinice otimale od neprijatelja. U prvoj polovini godine partizanske jedinice su se pridržavale pravila da se uvećavaju u srazmeru sa zaplenjenim oružjem, ali usled navale novih boraca od ovog pravila se moralo u izvesnoj meri odstupiti, pa su vojvođanske brigade i odredi primali nove borce, za koje je tek trebalo oteti oružje. Jedinice su, međutim, primale mali deo onih koji su bili spremni da se bore. Iako je tokom leta i jeseni u Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede stupilo 2.500 novih dobrovoljaca iz Srema, partijsko i vojno rukovodstvo u Sremu bilo je nezadovoljno tim brojem i smatralo je da su pozadinske vojne oblasti mogle i morale tom pitanju posvetiti veću pažnju, tim pre što su uslovi za transportovanje novih boraca u to vreme bili dobri i veoma povoljni. Petog oktobra Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu preneo je taj zaključak okružnim komitetima i dao im uputstvo da preko sreskih komiteta i uz pomoć omladinskih i antifašističkih organizacija organizuju najširu mobilizaciju: da u vojsku treba primiti sve sposobno, da mobilizaciju moraju vršiti stalno, bez obzira da li jedinice mogu odmah primiti sve koji hoće da stupe u njih, da mobilizaciju, pored ostalog, treba ubrzati i zbog toga što neprijatelj upada u sela i odvodi mlađe ljude i žene na robijaški rad u Nemačku i koncentracione logore.[98] Rukovođen tim uputstvom, Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu preduzeo je, u sporazumu s Pokrajinskim komitetom, novembra 1943. godine prvu mobilizaciju u Sremu. Po naređenju Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu, mobilizaciji su podlegli svi sposobni muškarci rođeni od 1903. do zaključno 1926. godine. Ovim naređenjem u Narodnooslobodilačku vojsku pozvani su svi sposobni stručnjaci do 40 godina starosti. Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu pisao je o mobilizaciji:

»Preduzeli smo sa naše strane mere da se mobilizacija raspoloživih narodnih snaga ubrza, pojačanjem naše vojske i uzimanja našeg naroda pod zaštitu od uništavanja po krvoločnom okupatoru i narodnim izdajicama. Zasada mi smo odredili mobilizaciju za trinaest godišta sposobnih ljudi, a pojedinih specijalista do 40 godina starosti. Ali to sve ne isključuje mogućnost da podižemo čitav naš narod na borbu, na oružje, na dobrovoljnoj bazi.«[99]

[97] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, str. 466—475.
[98] IA SKS za Vojvodinu, br. 13170.

Na temelju naređenja Glavnog štaba mobilizaciju je sprovela narodna vlast, s tim što su nosioci bili mesni narodnooslobodilački odbori. Sreski narodnooslobodilački odbori uputili su 14. novembra raspis mesnim odborima i kontrolisali su izvršenje. Evo izvoda iz raspisa:

»Sa izradom spiskova otpočeti odmah, a tu u obzir ulaze godišta počev od 1903. do zaključno 1926. rođenih. Čim spiskovi za jedno godište budu gotovi, odmah duplikate istih dostavite SNOO-u.

Posebno ćete sastaviti spiskove za stručno osoblje bivše jugoslovenske vojske i to za: artiljerce, tenkiste, traktoriste, šofere, železničare, poštare, inžinjere, vazduhoplovce, konjicu, telegrafiste, telefoniste, padobrance, mornare, pontonjerce, minere, bolničare i dr.«[100]

Novembarska mobilizacija u Sremu primljena je dvojako: na oslobođenoj teritoriji odziv je bio potpun, a u mestima s fašističkom vlašću i selima u neposrednoj blizini fašističkih garnizona pozvani su se odazvali tek delimično. Jedan od uzroka za slab odziv bio je što se narod u tim mestima nalazio pod kontrolom fašističkih vlasti, pa je zavladao strah da će svima koji se odazovu stradati porodice. Drugi uzrok nalazio se u načinu kako se pristupilo mobilizaciji: jednostavno su uručeni pozivi, bez prethodnih političkih priprema putem konferencija i narodnooslobodilačkih organizacija, a u tim selima i dotad je politički rad s narodom bio neuporedivo slabiji i uži nego u oslobođenim selima.

U izveštaju Vrhovnom štabu NOV i POJ od 2. decembra 1943. godine komandant Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu dao je ocenu novembarske mobilizacije u Sremu:

»Izdali smo potrebne direktive kako se ima dalje sprovoditi mobilizacija za NOV i PO. Pored svih teškoća oko mobilizacije i transportovanja od ofanzive do danas prikupilo se oko 3.000 novih boraca u kome broju je uračunato i 250 novih boraca iz Banata.«[101]

Po direktivi partijskog rukovodstva, koje je brzo uvidelo i ispravilo propust, novembarska mobilizacija u Sremu bila je usporena kratko vreme — samo dok partijske, skojevske i narodnooslobodilačke organizacije ne spreveđu političko-mobilizatorske pripreme u mestima pod fašističkom vlašću — ali je u decembru nastavljena i sprovedena. To najbolje potvrđuje podatak da je do februara 1944. godine mobilisano 6.500 novih boraca.[102]

Uspesi i postignuća narodnooslobodilačke borbe u Sremu stvorili su realne uslove i mogućnosti da se u tom borbom razbuktalom kraju Vojvodine održavaju masovne proslave i narodne manifestacije. I Drugo zasedanje AVNOJ-a, taj veliki istorijski događaj, organizovano je proslavljen na oslobođenoj teritoriji. Povodom stvaranja Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu uputio je 7. decembra dopis »*Svim okružnim komitetima KPJ i svim zamenicima*

[99] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 166, str. 490.
[100] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 160, str. 457.
[101] Zbornik VII, tom I, knjiga 6, dokumenat 166, str. 490.
[102] Zbornik VII, tom I, knjiga 8, dokumenat 17, str. 46.

političkih komesara naših odreda na teritoriji Vojvodine.«[103] Uporedo s dopisom Pokrajinski komitet štampao je u 5.000 primeraka proglas pod naslovom, *»Živeo Nacionalni komitet narodnog oslobođenja«* u kojem je upoznao narode Vojvodine s obrazovanjem privremene narodne vlade i pozvao ih da, okupljeni oko svog Nacionalnog komiteta, prikupe sve ljudske i materijalne rezerve i pođu u još odlučniju bitku da bi što pre izvojevali pobedu.[104] Rukovođeni direktivama Pokrajinskog komiteta, okružni komiteti u Sremu uputili su dopis sreskim komitetima s uputstvima kako da organizuju najšire popularisanje Nacionalnog komiteta: da odmah organizuju mitinge i konferencije po selima i da govornici treba naročito da naglase: da je Nacionalni komitet vlada jedinstva svih naroda Jugoslavije, da je to prava narodna vlast i vlada pojačane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, vlada koja će osigurati pobedu svim našim narodima, da će Nacionalni komitet postaviti temelje budućoj federativnoj demokratskoj Jugoslaviji, da će učvrstiti i produbiti odnose sa saveznicima — naročito sa Sovjetskim Savezom.[105] Pokrajinski NOO Vojvodine također je prokomentarisao ovaj istorijski događaj u svom direktivnom pismu *»Svim Narodno-oslobodilačkim odborima Vojvodine«*.

»Na skupštini Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, održanoj 28. novembra u Jajcu, donesena je odluka da se AVNOJ pretvori u vrhovno zakonodavno telo, s funkcijom parlamenta, a obrazovan je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, pod predsedništvom maršala Jugoslavije Tita, sa funkcijom privremene vlade. Na ovoj skupštini ne samo što je sjajno potvrđeno jedinstvo naših naroda, skovano u borbi za oslobođenje, nego su i položeni temelji za narodnu demokratsku, federativnu Jugoslaviju koja se stvara u ovoj borbi protiv fašizma i svih izdajnika u službi okupatora.

Sva zemaljska antifašistička veća i svi pokrajinski narodno-oslobodilački odbori potčinjeni su ovom vrhovnom zakonodavnom telu i ovom komitetu, kao najvišim organima naše narodnooslobodilačke borbe u čitavoj Jugoslaviji i kao organima najviše narodne vlasti.«[106]

Osnivanje Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije primljeno je u Sremu s velikom radošću, ponosom i oduševljenjem. Na oslobođenoj teritoriji održano je 70 mitinga i manifestacionih zborova na kojima je narod pozdravljao svoju prvu vladu i istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i s kojih su upućeni pozdravni telegrami maršalu Jugoslavije Titu i Nacionalnom komitetu. Svi mitinzi i manifestacioni zborovi spontano su pretvoreni u veliko slavlje naroda i vojske.[107]

Krajem 1943. godine Okružni NOO za istočni Srem brojao je 12 članova. U svih sedam srezova ovog okruga postojali su sreski NOO-i sa sledećim brojem članova: Rumski 12, Staropazovački 9, Sremskomitrovački 12, Iriški 14, Iločki 17, Sremskokarlovački 3. Oslobođena teritorija obuhvatala je 60 sela. Evo tabelarnog prikaza mesnih NOO-a:[108]

[103] IA SKS za Vojvodinu, br. 32, 84.
[104] IA SKS za Vojvodinu, br. 3021.
[105] IA SKS za Vojvodinu, br. 101.
[106] IA SKS za Vojvodinu, br. 559.
[107] IA SKS za Vojvodinu, br. 3281.
[108] IA SKS za Vojvodinu, br. 1334, 1322, 1321.

Srez	Naseljena mesta	Popaljena mesta	Ukupno	Naselja	MNOO	Mesta bez NOO
Rumski	22	—	22	—	19	3
Pazovački	11	—	11	—	10	1
Iriški	14	5	19	2	16	—
Mitrovački	14	—	14	1	13	2
Karlovački	8	—	8	—	5	3
Iločki	13	1	14	1	12	2
Zemunski	19	—	19	—	18	1
Svega	101	6	107	4	93	12

Rad rukovodstva u zapadnom Sremu zahvatao je krajem 1943. godine srezove šidski i županjski. U tom okrugu postojali su sledeći organi narodne vlasti: Inicijativni okružni NOO sa 4 člana, i to 2 Srbina, 1 Hrvat i 1 Slovak, od 26 mesta sreza Šida u 22 su postojali mesni NOO-i sa ukupno 124 člana Sreskog i mesnih NOO-a, među kojima je bilo 8 Hrvata i 6 Rusina, od 10 mesta sreza Županje u 2 su postojali mesni NOO-i sa ukupno 17 članova Sreskog i mesnih NOO-a, i to 16 Hrvata i 1 Slovak. Iz 10 sela ovog okruga bila je proterana fašistička vlast.[109]

BITKA ZA ŽETVU

Po planovima i proračunima ustaške vlade trebalo je da Srem bude najvažnije poljoprivredno proizvodno područje i žitnica takozvane Nezavisne Države Hrvatske, jer, iako je obuhvatao samo 6,5% površina i imao 7,5% od celokupnog stanovništva s teritorije NDH, od ukupne poljoprivredne proizvodnje Srem je, izraženo u procentima, davao:

pšenice	27	sočiva	49	grožđa	15
kukuruza	24	pasulja	10	šljiva	13
ječma	14	graška	25	jabuka	11
raži	2	graborice	49	krušaka	9
zobi	10	uljane repice	7	paradajza	20
krompira	4	kupusa	6	dinja i lubenica	29
šećerne repe	91	luka	8	stočne repe	27
lana	3	konoplje	9	deteline	8
oraha	16	hmelja	99	lucerke	12

Dakle, iako je obuhvatao 6,5% površine i 7,5% stanovništva ustaške države, Srem je davao više od četvrtine pšenice i bezmalo četvrtinu od ukupne proizvodnje kukuruza. U proizvodnji šećerne repe i hmelja imao je monopoliški položaj, dok je u nizu od 27 biljnih kultura kod 17 imao znatno pojačan udeo (iznad 10% ukupne proizvodnje). Smatram za potrebno da tim podacima dodam još i ovaj: ukupan rod žitarica u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je upravo dovoljan za prehranu stanovništva, i izvoznog viška nije bilo. A kad znamo da je Srem, kraj sa 452.000 stanovnika, proizvodio žitarica za 1,500.000 ljudi, dolazimo do zaključka da bi bez Srema ustaška

[109] IA SKS za Vojvodinu, br. 315, 313, 314.

država bila pasivna poljoprivredna zemlja i da bi za prehranu stanovništva morala uvoziti žitarice za ishranu 1,000.000 ljudi. Godišnji uvoz iznosio bi 170.000 tona pšenice i oko 180.000 tona kukuruza.[110] Razumljivo da je zbog toga ustaška vlada pridavala veliko značenje Sremu, da je bila životno zainteresovana za poljoprivrednu proizvodnju u tom bogatom žitorodnom kraju i da su žetva i letina u Sremu bili jedno od prvorazrednih pitanja ustaške države i njenog bitisanja. Ali, protivno naporima da ugrabi letinu u Sremu, od četiri žetve — koliko ih je bilo za vreme okupacije — ustaška država ubrala je po svojim planovima i propisima samo onu u prvoj godini svog života. Već sledeće, 1942. god. okupatorsko ustaška-vlast bila je primorana da letinu u Sremu ubira pomoću oružanih jedinica i silom, ali je u borbi za žetvu te godine pretrpela osetan gubitak: uz pomoć naroda, sremski partizanski odredi spalili su oko 3.000 jutara pšenice i uništili ili onesposobili više od 50 vršalica i 100 kosačica.[111] Godine 1943. ustaški planovi za žetvu u Sremu potpuno su se izjalovili i propali. Te godine borba za žetvu u Sremu počela je s nastupanjem leta — u vreme kad je s polja tek iščezavalo zelenilo, usevi rudeli, a klasje se nalivalo plodom. Već tada vršene su obostrane pripreme za ovu borbu koja je rasla s prvim otkosima, narastala s krstinama i prerastala u višemesečnu bitku. To se može utvrditi kako iz naše tako i iz neprijateljske dokumentacije koje su, istina, nepotpune pa ne daju celovitu sliku te bitke u kojoj su obe strane anagažovale sve raspoložive snage i u kojoj su se založile do krajnjih mogućnosti. Ali, iako krnja i nekompletna, ta dokumentacija, i ovakva kakva je sačuvana i istražena, pruža mogućnost da, makar približno i u glavnim tokovima, sagledamo veličinu te bitke i utvrdimo njene najpribližnije rezultate.[112]

*

Uporedo s bitkom za žetvu partizanske jedinice u Sremu napadale su uporišta neprijatelja i njegove garnizone. U letnjim mesecima, od početka juna zaključno sa septembrom, u 250 oružanih borbi one su izbacile iz stroja (ubile, ranile i zarobile) 1.750 vojnika, podoficira i oficira i zaplenile 30 mitraljeza i automata, 1290 pušaka, 100.000 metaka, 50 pištolja, više stotina bombi i veće količine vojne spreme. Za isto vreme u 69 diverzantskih akcija uništile su ili oštetile 41 lokomotivu, 230 vagona, 1 tenk, 7 kamiona, 5 automobila i nekoliko hiljada telefonsko-telegrafskih stubova.[113]

*

Evo još nekih nedodirnutih pitanja koja je, po mome mišljenju, trebalo bar pomenuti:

Na strani 301—303, autor piše o Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu i, između ostalog, konstatuje da je na njemu »kao neposredni zadatak Partije postavljeno okupljanje svih slojeva naroda bez obzira na političke, verske, nacionalne i druge razlike u jedinstveni front borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.« Na Majskom savetovanju komunistima Vojvodine, pokrajine s mnogo narodnosti, postavljeni su veoma odgovorni zadaci:

»Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbiju sijanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda.«[114]

Sprovodeći ovu liniju Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu ukazao je u svom junskom proglasu narodima Vojvodine na značaj bratstva u zajedničkoj borbi protiv svih izrabljivača bez obzira na narodnost i to je bilo jedno od stalnih pitanja linije i politike Partije u Vojvodini.[115]

Noću 21. augusta 1941. godine, na ugovorni signal spolja, trideset dva politička robijaša izašla su kroz podzemni kanal, koji su natčovečanskim naporima prokopali, običnim kašikama i noževima, od svoje ćelije do ispod zida kaznione u Sremskoj Mitrovici i, prihvaćeni od devet naoružanih drugova, u zoru 22. augusta stigli su u Frušku goru. Oslobođenje političkih robijaša iz sremskomitrovačke kaznione i njihova otmica, tako reći ispod dželatske sekire, bio je veliki poduhvat prvorazrednog značaja koji je, trenutnom važnošću i kasnijim rezultatima, premašio i nadrastao lokalne, sremske okvire. U njima je ustanak, u samom početku i povoju, stekao rukovodeći kadar, marksistički zreo, idejno prekaljen, politički iskusan, kroz borbu i trpljenje proveren, koji je kroz narodnooslobodilačku borbu igrao i odigrao ne malu ulogu, a u Vojvodini verovatno i odlučujuću: Jovan Veselinov, Stanko Paunović, Slobodan Bajić, Ivan Maček, Trajko Stamenković, Marijan Stilinović, Paško Romac, Jovan Trajković i drugi. Na izveštaj o njihovom spasenju Centralni komitet KPJ naredio je da fruškogorski partizani zapostave sve akcije radi čuvanja oslobođenih političkih robijaša i njihovog prebacivanja u Srbiju, na raspolaganje centralnom partijskom i vojnom rukovodstvu, što je septembra sprovedeno.[116]

Od masovnih zločina u Vojvodini trebalo je navesti dva izrazita slučaja: zločinačke akcije poznate pod imenom racije mađarski okupator počeo je 6. januara 1942. u Šajkaškoj, gdje je za tri dana pobio oko 2.000 lica; zatim u Novom Sadu 21. januara takođe je pobio oko 2.000 lica;[117] avgusta 1942. godine okupator je preduzeo ofanzivu na Frušku goru sa 20.000 vojnika. Namera da uništi partizanske odrede nije uspela, pa je bes srušio na stanovništvo: masovni teror i zločini trajali su od jula do 16. septembra i za to vreme pobijeno je 6.000 ljudi, žena i dece, a 10.000 lica je zlostavljeno i otterano u logore.

[110] IA, SKS za Vojvodinu, film IX, snimak 222-234.
[111] Sreta Savić-Kolja: Srem u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 98—102.
[112] IA SKS za Vojvodinu, br. 1709.
[113] Sreta Savić-Kolja: Srem u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 288.
[114] Zbornik VII, tom II, knjiga 2, dokument 1.
[115] Zbornik VII, tom II, knjiga 2, dokument 2.
[116] Rekonstrukcija Fruškogorskog odreda — IA SKS za Vojvodinu, br. 19979.
[117] Zločini okupatora u Vojvodini, knjiga 2, N. Sad, 1946. g.

Na strani 308. autor ističe Beograd, Ljubljanu, Zagreb, Split, Mostar, Kragujevac, Sarajevo, gradove u kojima su »partijske organizacije razvile naročito široku borbenu aktivnost«, a zaboravio je da istakne i Zemun.

Logori, zatvori i mučilišta nisu dobili ni retka prostora.

Autor je zabeležio partizanske jedinice koje su formirane od narodnosti u raznim krajevima zemlje pa je, analogno tome, trebalo da navede takve dve jedinice u Vojvodini, koje su učestvovale u završnim operacijama za oslobođenje zemlje: Četrnaestu slovačku i Petnaestu mađarsku brigadu.[11]

[11] Petnaest vojvođanskih brigada, Novi Sad 1953, str. 197—201.

FEDORA BIKAR
(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Prijedlog za promjenu kompozicije i nadopunu teksta o socijalnoj demokraciji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

I

O PROMJENI KOMPOZICIJE

ČINJENICA da je Komunistička partija Jugoslavije u travnju 1919. osnovana ujedinjenjem dotadašnjih socijaldemokratskih stranaka, koje su stupile u novu partiju ili u cijelosti (Srpska socijaldemokratska partija i Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine) ili sa svojim lijevim, po broju pristaša masovnim krilom (što je bio slučaj sa Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije) — umnogom je odredila teoriju i praksu KPJ naročito u prvim godinama njene aktivnosti.

Iako je na formiranje KPJ odsudno djelovala oktobarska socijalistička revolucija, Treća internacionala, i opće revolucionarno previranje koje je potkraj I svjetskog rata obuhvatilo i naše zemlje, ipak je to socijaldemokratsko nasljeđe u prvo vrijeme znatno utjecalo na politiku Partije prema nekim osnovnim, najaktuelnijim problemima, koji su prije svega bili nacionalno i seljačko pitanje. Brojni raniji socijaldemokratski prvaci su, nadalje, negativno djelovali na proces organizacionog i idejno-političkog revolucioniranja Partije, na njenu sindikalnu politiku i ilegalnu izgradnju. Uz to su i u unutrašnjim partijskim borbama nekadašnji socijaldemokratski elementi u obliku desne frakcije kroz dugi niz godina bili značajan faktor — kao što su i neki nosioci revolucionarnih, opozicionih struja u bivšim socijaldemokratskim partijama predstavljali jednu komponentu u formiranju i radu partijske ljevice.

Početna historija nove Partije bila je, dakle, jednim dijelom organsko nadovezivanje na socijaldemokratsku teoriju i praksu (i na onu pozitivnu, revolucionarnu, i na negativnu, oportunističku).

Iz toga bi trebalo izvući ovaj zaključak:

Ono što je u historijskoj stvarnosti radničkog pokreta bilo organski povezano — ne bi trebalo razdvajati ni u pisanju historije tog pokreta.

Prema tome, stvarnu historiju Komunističke partije ne bi trebalo početi s godinom njenog formalnog osnivanja, sa 1919. dakle, nego od vremena postojanja organiziranih socijaldemokratskih partija kod nas, to jest od sredine devedesetih godina 19. stoljeća.

Uz navedene, i mnogi drugi razlozi zahtijevaju da se u novoj historiji Partije kompozicija sadašnjeg »Pregleda« promijeni tako, da u njoj uvod

obuhvati samo razvoj radničkog pokreta do formiranja prvih socijaldemokratskih partija, a da se unese nova prva glava u kojoj bi bila obrađena historija socijalne demokracije u pojedinim našim zemljama do godine 1919. (do osnivanja KPJ).

II

O POTREBNIM NADOPUNAMA SADAŠNJEG TEKSTA

No, i bez obzira na predloženu promjenu kompozicije, u novoj historiji Partije trebalo bi socijaldemokratsko razdoblje obraditi mnogo svestranije i temeljitije, i na znatno većem prostoru od onoga u sadašnjem »Pregledu«.

U tom cilju trebalo bi u sadašnji tekst unijeti neke nadopune.

1. CJELOVIT PRIKAZ HISTORIJSKE STVARNOSTI NAŠIH ZEMALJA U SOCIJALDEMOKRATSKO DOBA

Konkretni ekonomsko-društveni, stranačko-politički, nacionalni i državnopravni odnosi, koji su se formirali u periodu do 1919, predstavljaju onu stvarnu podlogu na kojoj će u travnju te godine nastati i na kojoj će razvijati svoju aktivnost Komunistička partija. I njenu teoriju i praksu, i njene nosioce formirala je ta historijska stvarnost do godine 1919. Početi izlaganje partijske historije od travnja 1919. značilo bi odvojiti je od njenih stvarnih temelja. Tako napisana historija morala bi u izvjesnom smislu da lebdi u zraku.

Bez temeljitog poznavanja socijaldemokratskog vremenskog perioda ne može se pravilno shvatiti ni stvaranje nove zajedničke države u prosincu 1918, koja je nastala kao rezultat djelovanja suprotnih, oslobodilačkih i ugnjetačkih sila u pokretu za nacionalno i socijalno oslobođenje i ujedinjenje naših zemalja u prethodna dva decenija.

Rješavanje nacionalnog i seljačkog pitanja u novoj državi isto je tako dobrim dijelom nastavljanje i zaoštravanje one borbe koja se začela u razdoblju do 1919.

Zato treba obradi tog razdoblja posvetiti barem približno sličnu pažnju onoj, kojom će biti napisana partijska historija od travnja 1919. na ovamo.

2. O POTREBI OBRADE NACIONALNOG PITANJA U OKVIRU SOCIJALDEMOKRATSKOG RAZDOBLJA

Ako se ima u vidu da su ne samo mnogi socijaldemokrati ulazeći 1919. u Komunističku partiju unijeli u nju svoje već uglavnom gotove koncepcije nacionalnog pitanja — nego da su u momentu stvaranja nove države i kod drugih političkih stranaka već bili manje ili više formirani stavovi prema nacionalnom problemu i da su nacionalne ideologije svih vrsta (i unitarističko-jugoslavenska, i hegemonistička, i federalistička, i separatistička) postojale u začetku i do 1919 — onda je i lijeva i desna nacionalna politika poslije ujedinjenja u prosincu iz godine 1918. bila umnogom nastavljanje one teorije i prakse koja se u nacionalnom pitanju provodila u prethodnom, socijaldemokratskom periodu.

I baš zato što se borba za rješenje nacionalnog pitanja *ne* počinje u staroj Jugoslaviji, nego se u njoj, unutar novih granica i pod promijenjenim državnopravnim uvjetima samo dalje razvijaju i zaoštravaju one suprotnosti koje su postojale u pojedinim našim zemljama prije ujedinjenja 1918 — neophodno je potrebno temeljito obraditi njihovu dotadašnju specifičnu nacionalno-političku stvarnost.

Samo na toj osnovi moći ćemo da shvatimo neke osobite pojave u razvoju nacionalne politike i unutar Komunističke partije, i izvan nje. Ovdje spominjemo samo neke od tih pojava koje bi trebalo posebno proučiti u novoj historiji Partije:

a) Ispitati u kolikoj je mjeri desna, pogrešna nacionalna politika Partije prvih godina bila rezultat nepravilne teorije, a koliko je proizlazila otuda što su neki glavni nosioci te politike na čelu sa Simom Markovićem do 1918. živjeli i stjecali sve svoje neposredno praktično iskustvo u nacionalno homogenoj predratnoj Srbiji, gdje nisu mogli na sebi osjetiti svu težinu nacionalnog ugnjetavanja i da shvate svu važnost nacionalnog pitanja. (Vladavina Srbije nad dijelom Makedonije koja joj je pripojena tek 1913 — trajala je prekratko a da bi mogla trajnije djelovati na formiranje iskustva u nacionalnoj politici kod spomenutih predratnih srbijanskih socijaldemokrata.)

b) Isto tako bi trebalo istražiti i to, u kolikoj mjeri je pravilnija, lijeva nacionalna politika bila posljedica usvajanja ispravnije teorije, a koliko je bila uvjetovana onim iskustvom svojih nosilaca, koji su u mnogonacionalnoj Habsburškoj monarhiji i sami bili nacionalno potlačeni, pa su to ostali i u Kraljevini SHS, tako da su se i na bazi svog neposrednog životnog iskustva zalagali za pobjedu pravilne partijske linije u nacionalnom pitanju. (Slučaj s nekim komunistima iz Hrvatske i drugih zemalja bivše Austro-Ugarske.)

c) Utvrditi koliko je pretvaranje srpske vladajuće klase u vladajuću, hegemonističku naciju u mnogonacionalnoj Jugoslaviji — bila realizacija dotadašnje koncepcije Pašićevih radikala, a koliko su učvršćenju te hegemonističke teorije i prakse pridonijeli prečanski političari oko Pribićevića i bivše Hrvatsko-srpske koalicije, koji su svojim ulaskom u beogradsku vladu unijeli u vladavinski sistem zajedničke države stare ugnjetačke mađarske metode »rješavanja« nacionalnog pitanja.

d) Pri obradi krive nacionalne politike vodstva nekih naših socijaldemokratskih partija ne treba tu politiku objašnjavati samo i prvenstveno nepravilnom, austromarksističkom teorijom (da je proletarijat internacionalan, pa se njega ne tiču nacionalne borbe koje su stvar buržoazije; da su oslobodilački nacionalni pokreti smetnja čistoj klasnoj borbi; da Austro-Ugarsku kao širu, kompleksnu ekonomsku cjelinu koja omogućuje uspješan razvoj i industrije i proletarijata, treba očuvati — a ne rušiti je i razbijati na manja područja njenih oslobođenih naroda, kojima u okviru Austrije treba dati samo kulturnu autonomiju, itd.) — nego i činjenicom da je takvo

držanje prema nacionalnom pitanju određivala uopće nerevolucionarna oportunistička praksa službenog socijaldemokratskog vodstva koje je izbjegavalo svaku revolucionarnu borbu protiv postojećeg državnog sistema, pa i antidržavne oslobodilačke pokrete ugnjetenih naroda.

Navedene teoretske postavke u stvari su više služile takvom vodstvu samo kao opravdanje njegova nesudjelovanja u revolucionarnom rješavanju nacionalnog pitanja putem rušenja Austrije.

Nije, dakle, težište bilo na krivoj teoriji o nacionalnom pitanju, nego na nepravilnoj, nerevolucionarnoj praksi službene socijalne demokracije. I ovdje je bila primarna praksa, čiji oportunizam nije određivala teorija, nego je ta praksa tražila i našla sebi baš takvu oportunističku teoriju, koja joj je u svemu odgovarala.

3. SELJAČKO PITANJE

Na 26. do 27. stranici »Pregleda« tvrdi se između ostalog: »Kao i u nacionalnom, tako su i u seljačkom pitanju jugoslovenske socijaldemokratske stranke zauzimale većinom stavove II internacionale. Iako su živele i delovale u zemljama u kojima je ogromnu većinu stanovništva činilo seljaštvo, one nisu znale da u radnom seljaštvu nađu saveznika u borbi protiv buržoazije, već su, većinom, zauzimale prema seljaštvu rezerviran stav, pravdajući to redovnō svojom brigom za »klasnu čistotu« proleterske borbe, to jest strahom da se proletarijat ne utopi i ne izgubi svoj klasni lik u masi seljaštva, »seljačkoj stihiji«.«

Navedeno držanje prema seljačkom pitanju ne može se generalizirati, jer se ono ne odnosi na sve naše socijaldemokratske stranke.

Seljačka politika Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije imala je, na primjer, sasvim drugi, od izloženoga suprotan sadržaj.

Hrvatska partija je kod samog osnivanja *znala u radnom seljaštvu da nađe svog saveznika*, i prve četiri godine dosljedno zauzima aktivno, pozitivno držanje prema seljacima. (Vidi Historijski arhiv KPJ, tom IV, str. 10 i 46.) Poljoprivredni radnici, bezemljaši, seljačka sirotinja u Slavoniji i Srijemu masovno stupa u Socijaldemokratsku stranku. Taj seljački socijalistički pokret, i po masovnosti i po svojoj revolucionarnoj borbenosti, postiže kulminaciju početkom 1897. godine kada u spomenutim krajevima dolazi do otvorenih pobuna i teških sukoba između seljaka i žandara.

Sve dotle stranačko vodstvo pravilno shvaća ulogu seljaštva u socijalističkom pokretu Hrvatske i neko vrijeme organizacioni i propagandni rad na selu nalazi se u centru socijaldemokratske aktivnosti.

Izbijanje takvog masovnog socijalističkog agrarnog pokreta ugrozilo je interese veleposjedničkih vlastodržaca u Hrvatskoj. Dobar dio seljačkih pobuna javio se na posjedima tadašnjeg grofa Khuena koji je svu raspoloživu državnu silu upotrijebio na drastično ugušivanje socijalističkog pokreta na selu i na bezobzirne progone socijaldemokratskih inicijatora i organizatora tog pokreta. Pored mnogobrojnih seljaka-socijalista godine 1897. uhapšen je i gotovo cijeli Glavni odbor Socijaldemokratske partije Hrvatske, i na Mitrovičkom procesu u prosincu 1897, osuđen na razmjerno teške kazne. (Pohapšeni seljaci i članovi vodstva osuđeni su ukupno na oko 125 godina teške tamnice.)

Predstavnici vlasti su uz to te iste godine otvoreno stavili do znanja partijskom vodstvu da će biti onemogućen svaki daljnji rad Socijaldemokratske stranke ako ona ne obustavi svoju aktivnost na selu. Uz uvjet da svoju djelatnost ograniči na gradsko radništvo — vlasti joj neće praviti smetnje.

Pod težinom progona i pod takvim pritiskom vlasti — vodstvo Socijaldemokratske stranke je podleglo, odrekavši se organiziranja i rukovođenja masovnog borbenog pokreta na selu, koji je u tadašnjoj Hrvatskoj predstavljao glavnu opasnost za režim i za njegove polufeudalne veleposjedničke nosioce.

Do krive, oportunističke partijske politike prema seljaštvu nakon prijeloma iz godine 1897. nije, dakle, došlo zato što socijalna demokracija ne bi shvaćala važnost seljačkog pitanja u Hrvatskoj, nego zbog oportunizma zastrašenog vodstva koje napušta svaku daljū borbenu, revolucionarnu aktivnost na selu.

4. AUSTROMARKSIZAM I DRUGI VANJSKI UTJECAJI

Austromarksizam je svakako u teoriji i praksi naše Komunističke partije jedno od glavnih nasljeđa socijaldemokratske prošlosti.

Ipak se tom pitanju nije dosad kod nas posvećivala ozbiljnija pažnja, pa je tako ono ostalo neobrađeno i u »Pregledu«. Zato se pisanju partijske historije postavlja još jedan zadatak: da u sklopu socijaldemokratskog razdoblja svestrano obradi konkretan utjecaj austromarksizma na pojedine naše partije i na naš socijalistički pokret kao cjelinu.

Pri tom bi (kao što smo to već naglasili u poglavlju o nacionalnom pitanju) težište ispitivanja trebalo postaviti ne na iznalaženje onoga što je u našoj socijaldemokratskoj praksi kopiranje austromarksističke teorije, nego na pitanje: zašto su vodstva nekih naših socijaldemokratskih partija od svih drugih u suvremenom međunarodnom pokretu postojećih, i tim vodstvima poznatih teorija, prihvatili i primjenjivali upravo austromarksizam. Zašto, na primjer, vodstvo hrvatske partije nije preuzelo od mađarskih radikalnih socijalista na čelu s Ervinom Szabóom revolucionarnu, austromarksizmu suprotnu koncepciju o rješenju nacionalnog i seljačkog pitanja.

Trebalo bi dakle, otkriti stvarne korijene austromarksizma u vlastitom oportunizmu nekih naših socijaldemokratskih partija, u interesima i potrebama njihova birokratskog vodstva.

U socijaldemokratskom poglavlju nove partijske historije trebalo bi, naravno, uz austromarksistički obraditi i druge, revolucionarne utjecaje na pojedine naše socijalističke partije u cijelosti ili na nosioce njihovih lijevih, revolucionarnih struja.

Što se hrvatske i vojvođansko-srpske socijalne demokracije tiče, trebalo bi obraditi njihovu povezanost s najbližom i najutjecajnijom, Socijaldemokratskom partijom Mađarske — obraćajući posebnu pažnju na utjecaj ljevičarskih opozicionih grupa mađarskog pokreta na naše lijeve elemente, a u periodu priprema mađarske socijalističke revolucije i pobjede Komune i na čitav naš radnički pokret.

5. BORBA IZMEĐU OPORTUNISTIČKOG VODSTVA I REVOLUCIONARNIH STRUJA U SOCIJALDEMOKRATSKIM PARTIJAMA

U tekstu »Pregleda« koji se odnosi na socijalnu demokraciju, nisu uopće obrađene unutrašnje borbe između desnice, koju po pravilu sačinjavaju birokratizirana vodstva, i ljevice uz koju pristaje borbeno, revolucionarno raspoloženo radništvo.

Ti unutarpartijski sukobi bili su od odsudne važnosti za revolucioniranje naših radničkih pokreta.

U socijaldemokratskoj partiji Hrvatske izazivala je trajan i odlučan otpor borbenog radništva ona oportunistička politika vodstva koja je išla za tim da socijalističku djelatnost ograniči na legalnu borbu za zadobivanje općeg prava glasa mirnim, zakonitim putem — izbjegavajući svaki oštriji sukob s vlastima i suzbijajući sve uistinu revolucionarne akcije masa.

Konkretno, sukob između lijevo orijentiranog članstva i oportunističkog vodstva manifestirao se u njihovom međusobno suprotnom shvaćanju i odnosu prema aktuelnim problemima pokreta: prema klasno-borbenom štrajkaškom pokretu uopće, a političkom i generalnom štrajku napose; prema nacionalnom i seljačkom pitanju; prema suradnji s građanskim strankama, itd. Unutrašnje borbe u hrvatskoj partiji dostigle su svoju kulminaciju na kraju rata kada je u pitanju odnosa prema oktobarskoj socijalističkoj revoluciji došlo do definitivnog rascjepa između revolucionarnih masa i antirevolucionarnog vodstva.

U borbi protiv oportunističke, nerevolucionarne politike — i unutar pojedinih naših partija i na širem planu II internacionale — formirali su se u socijaldemokratskom periodu oni nosioci radikalnih, revolucionarnih socijalističkih pokreta i struja, koji će 1919. postati osnivači i prvi organizatori Komunističke partije.

Zbog toga je proces unutrašnjih partijskih borbi do godine 1919. od osobite važnosti, pa bi njegovoj obradi u historiji Partije trebalo posvetiti posebnu pažnju.

6. OBRADA NEGATIVNIH POJAVA U HISTORIJI SOCIJALNE DEMOKRACIJE

Tekst »Pregleda« daje ovu općenitu ocjenu o historijskoj ulozi naše socijalne demokracije: »Do 1914. godine su u svim jugoslavenskim zemljama, sa izuzetkom Crne Gore, bile stvorene socijaldemokratske stranke i organizacije. Posmatrane u celini, one su ispunile istorijski progresivnu ulogu« (str. 24).

Takva sumarna pozitivna ocjena bila bi prihvatljiva kad bi uz nju bile sistematski iznesene i negativne strane socijaldemokratskog razdoblja. Toga u tekstu »Pregleda« nema.

Obrada negativnih pojava u teoriji i praksi socijalne demokracije utoliko je važnija, što su mnoge od tih pojava direktno unesene u novu Komunističku partiju i u njoj godinama štetno djelovale. Potrebno je istražiti u kojoj su mjeri elementi politike i programskih shvaćanja naše socijaldemokracije u nacionalnom i seljačkom pitanju, birokratizma i oportunizma u njenom rukovodstvu, dogmatizma i sektaštva, nedemokratskih metoda rukovođenja itd. postajali i bili izravno, organizaciono ili idejno, prenijeti, odnosno na koji su način utjecali na tokove razvoja u KPJ.

7. O RAZVOJNOJ LINIJI ORGANIZIRANOG SOCIJALDEMOKRASKOG POKRETA

Na 20. stranici »Pregleda« iznosi se da je organizirani socijaldemokratski pokret radničke klase bio u socijaldemokratskom razdoblju u stalnom porastu: »Njena politička akcija i društvena uloga od tada su neprestano rasle; uprkos raznim povremenim zastojima, neiskustvu i lutanjima, akcija organizovanih radnika kretala se uzlaznom linijom«.

To za hrvatsku socijalnu demokraciju ne stoji.

Socijalistički radnički pokret imao je u Hrvatskoj dvije svoje kulminacije i dva teška pada. Prva kulminacija je iz godine 1897, kada je zahvaljujući agrarnim socijalističkim pokretima u Srijemu i u Slavoniji utjecaj partije obuhvatio najšire i najborbenije mase radnoga seljaštva. Drugi vrhunac dostignut je 1906, kada broj organiziranih radnika (partijskih i sindikalnih) iznosi oko 13.000. Godine 1898. dolazi do naglog gubitka utjecaja Socijaldemokratske partije na selu, a godine 1912. broj organiziranih radnika, uspoređen s brojem iz 1906, pada gotovo na polovicu, na 6783. (Vidi: Korać, *Povjest Radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, Knjiga I, str. 134. —145; i Mirjana Gross, *Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika novog kursa*, Zagreb, 1959, str. 18.)

Trebalo bi ispitati u kolikoj su mjeri te pojave bile prouzrokovane terorom vlasti — a koliko su rezultat organizacione slabosti i krive seljačke i nacionalne politike.

Takva analiza uzroka tih naglih padova mogla bi biti od interesa i za proučavanje sličnih pojava u partijskom razvoju desetak godina kasnije, nakon Obznane i Zakona o zaštiti države, i nakon uvođenja šestojanuarske diktature.

8. O ODNOSU SOCIJALDEMOKRATSKOG VODSTVA PREMA REVOLUCIONARNIM POKRETIMA MASA POTKRAJ RATA

Na 28. stranici »Pregleda« iznosi se između ostalog: »Posljednjih godina rata, naročito 1918, i u Austro-Ugarskoj, a poglavito u jugoslovenskim zemljama, naglo se širi ... protivratni talas i mase se sve više revolucionišu.« Budući da se zatim spominju pobune vojnika i mornara i aktivnost Zelenoga kadra, tekst se nastavlja: »Vođstva jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka nisu razumela suštinu ovih zbivanja i nisu ni pomišljala da se stave na čelo narodnih masa, da njihovom spontanom revoltu dadu svoj pečat ...«

Službena socijaldemokratska vodstva na području Austro-Ugarske, a naročito vodstvo slovenske i hrvatske partije — sasvim su dobro razumjela bit zbivanja u posljednjoj godini rata i bila potpuno na čistu s time da su revolucionarna gibanja vojničkih, seljačkih i radničkih masa bila ispunjena duhom i ciljevima oktobarske socijalističke revolucije.

Hrvatsko Koraćevo vodstvo se, na primjer, tada već bilo sasvim odlučno opredijelilo protiv Oktobra i zauzimalo otvoreno kontrarevolucionarno držanje prema svim pokušajima njegova ostvarenja kod nas. O tome Korać daje ovo svjedočanstvo: »Protiv tih tendencija u pokretu ja sam sa svojim jednomišljenicima svugdje energično istupao i dokazivao, da je ta taktika za naše prilike ne samo besmislena, već i direktno opasna ...« (Korać, *Radnički pokret* ..., str. 249.)

Kod službenog desnog Koraćevog vodstva nije se, dakle, radilo o nerazumijevanju, nego i svjesnom kontrarevolucionarnom ugušivanju svih revolucionarnih, Oktobrom nadahnutih pokreta.

Nasuprot takvom vodstvu — nosioci opozicione revolucionarne struje unutar socijalističkog pokreta u Hrvatskoj isto su se tako tada već bili opredijelili za Lenjinov Oktobar i radili na povezivanju njegovih privrženika kod nas.

9. O SOCIJALISTICKIM PARLAMENTARNIM ZASTUPNICIMA

U tekstu »Pregleda« (str. 22) spominje se samo parlamentarna aktivnost Srpske socijaldemokratske partije.

U novoj historiji Partije trebalo bi obraditi i aktivnost socijaldemokratskog narodnog zastupnika u Hrvatskom saboru.

VLADO OSTRIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919. godine

KADA je riječ o izučavanju radničkog pokreta do 1919. postavljaju se izvjesna bitna pitanja. Prvo, mjesto i uloga tog perioda u cjelokupnom razvoju radničkog pokreta jugoslavenskih zemalja. Drugo, značenje tog razdoblja za formiranje i razvoj SRPJ (k), odnosno KPJ. Treće, posebne okolnosti i pojave po kojima se period do 1919. razlikuje od svih daljnjih razdoblja. Preko ove oshovne problematike, radnički pokret do 1919. ima svoje određeno mjesto i u historiji SKJ i u historiji cjelokupnog radničkog pokreta Jugoslavije.

»Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« predstavlja, do sada, najznatniji zahvat u cjelokupni historijat našeg radničkog pokreta. Odatle proizlazi pitanje, koliko je i kako u njemu izražena navedena problematika razdoblja koje prethodi formiranju SRPJ (k). Kod toga treba imati u vidu neke opće zaključke o »Pregledu« kao cjelini. »Pregled« nema pretenzije da bude naučna sinteza, ali njegova pojava treba da potakne širu diskusiju o proučavanju i pisanju historije SKJ.

Ovi opći zaključci vrijede i za prikaz radničkog pokreta do 1919. Tekst o ovom razdoblju, uključen u Uvod, predstavlja prikaz radničkog pokreta svih jugoslavenskih zemalja do 1918. godine i svih glavnih pojava i problema, u sklopu šireg djela o historiji radničkog pokreta.

U dosadašnjoj literaturi zahvaćena je uglavnom tematika pojedinih pitanja u pojedinim jugoslavenskim zemljama, ili cjelovitija tematika radničkih pokreta pojedinih zemalja, ili pojedina pitanja svih radničkih pokreta u jugoslavenskim zemljama (npr. radovi Vlade Strugara: Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda, Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918). Cjeloviti prikazi radničkog pokreta do 1918, koji postoje, imaju svoju posebnu namjenu i karakter. Politički izvještaj CK KPJ na V kongresu KPJ najznatniji je prilog partijskog rukovodstva historiji radničkog pokreta, što vrijedi i za dio izvještaja koji se odnosi na radnički pokret do 1918. Tekst Zorice Priklmajer-Tomanović, »Razvitak radničkog pokreta u zemljama Jugoslavije do 1919«, u »Priručniku za istoriju Saveza komunista Jugoslavije«, pisan je za potrebe nastave historije Partije. Knjiga Jovana Marjanovića, »Radnički pokret u Jugoslovenskim zemljama do prvog svjetskog rata« u prvom je redu priručnik za širu javnost.

Tako tekst u uvodu »Pregleda« dobiva veće značenje i zato jer se javlja u okviru jednog većeg djela, koje ima i tu svrhu da potakne širu diskusiju. Uvod »Pregleda« predstavlja, opći osvrt na međunarodni radnički pokret do prvog svjetskog rata, na razvoj jugoslavenskih naroda u drugoj polovini 19.

i početkom 20. stoljeća, postanak radničke klase i radničkog pokreta jugoslavenskih naroda i razvoj radničkog pokreta do 1. XII 1918. godine. Sva ta opsežna i složena problematika odvojena je od ostalog teksta i tehnički (dana je izvan glava knjige kao uvod) i stvarno (dana je na malom broju stranica kao opći i letimični osvrt). Tako postavljen prikaz radničkog pokreta do 1918. otvara niz općih i pojedinačnih pitanja za diskusiju.

Radnički pokret Jugoslavije predstavlja sastavni dio najnovije jugoslavenske povijesti. U kompleksnoj slici suvremenog razvoja jugoslavenskih naroda, treba dosegnuti početke toga razvoja u 19. stoljeću. Sastavni dio te slike treba biti radnički pokret u svojoj evoluciji od pojave koja je značajna samo kao nešto novo u životu jugoslavenskih naroda do snage koja određuje sadašnjost i budućnost Jugoslavije. Potrebno je inzistirati na kronološkoj i problemskoj cjelovitosti naučnog prikaza jugoslavenskog radničkog pokreta, da bi se dobila punoća sintetične slike o njemu i tako potpunije uklopila historija radničkog pokreta u najnoviju nacionalnu historiju naše zemlje.

Jugoslavenski narodi imaju svoj posebni razvoj i u zajedničkoj državi i prije stvaranja jugoslavenske države. Radnički pokreti pojedinih jugoslavenskih zemalja, kao sastavni dio novije historije tih zemalja, predstavljaju dio tog posebnog razvoja. Samo postavljanjem svakog radničkog pokreta na njegovo određeno, specifično mjesto u novijoj nacionalnoj historiji možemo dobiti punu sliku o njima.

Period razvitka radničkog pokreta do 1918. važan je radi kompleksnog sagledavanja cjelovitog razvoja radničkog pokreta, za objašnjenje pojave i procesa razvitka revolucionarnog, kao i nerevolucionarnog radničkog pokreta u daljnjem razvoju iza 1918.

Za samu historiju SKJ, odnosno KPJ, period do 1919. ima svoju vrijednost u dva tijesno povezana aspekta. Prvo, nastanak revolucionarne radničke partije jugoslavenskih naroda ne izražava se samo kroz jedan prijelomni događaj kao što je osnivanje SRPJ (k), nego i kroz jedan razvojni proces, koji obuhvaća zbivanja radničke klase i radničkog pokreta u godinama prvog svjetskog rata, radnički pokret u doba sloma Austro-Ugarske, završetka rata i osnivanja jugoslavenske države, i čitav legalni period SRPJ (k) odnosno KPJ — naročito do Vukovarskog kongresa. Taj proces nastajanja revolucionarne radničke partije traje, i završava tek u ilegalnom periodu. Radi se dakle o jednom razdoblju prijelaza od socijaldemokratskih partija Druge internacionale do komunističke partije Treće internacionale. Taj prijelaz nije započeo tek iza proglašenja Kraljevine SHS 1. XII 1918, a nije ni zaključen osnivanjem SRPJ (k) 20—23. IV 1919.

Drugo, u razmatranju slabosti KPJ u legalnom periodu i jednom dijelu ilegalnog, obično se ukazuje na štetan utjecaj »socijaldemokratskog nasljeđa«. Određene pojave, koje možemo tako označiti, postoje, ali za njihovo kompleksno razjašnjavanje — koje su to pojave, od kuda proizlaze, kako djeluju, čime su uvjetovane — treba dati potpunu sliku socijaldemokratskog perioda i preko prikaza već spomenutog prijelaznog razdoblja organski povezati socijaldemokratski i komunistički period radničkog pokreta Jugoslavije.

Radnički pokreti jugoslavenskih naroda do 1918. razvijaju se u raznim državama, unutar država u raznim zemljama i pokrajinama, u raznim okolnostima ekonomskog, političkog, kulturnog razvoja, u socijalno i nacionalno

raznolikim sredinama. Razlikuju se i po vrsti i stupnju veza i utjecaja s međunarodnim radničkim pokretom. Nastaju u različito vrijeme i ne prolaze istovremeno kroz pojedine faze razvoja. Razlike postoje u organizacionom i idejno-političkom pogledu. Ukratko, nema ni jednog aspekta historije jugoslavenskih radničkih pokreta do 1918. gdje možemo dati ujednačene zaključke i ocjene. Potrebno je težište svakog zajedničkog prikaza staviti isto tako na specifične okolnosti i pojave u pojedinim zemljama kao i na opće, zajedničke uvjete i zbivanja.

Važno je utvrditi razvoj radničkog pokreta do 1918. s obzirom na posebna područja pojedinih zemalja: Slovenija u smislu cjelokupnog slovenskog etničkog teritorija u Austriji, uključujući Slovensku Krušku s Celovcem i Beljakom, Goricu i Trst — najjači privredni centar na slovenskom terenu, sa znatnim utjecajem i na jednom dijelu hrvatskog terena. Uz Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju treba obuhvatiti Istru i najjači privredni centar na hrvatskom tlu — Rijeku.

Bosna i Hercegovina imaju već jasno mjesto u ovom sklopu, ali potrebno je obratiti pažnju na Ugarsku. Uz Banat i Bačku u njihovim tadašnjim regionalnim granicama, potrebno je obuhvatiti — na isti način — Baranju, a također i Prekomurje i Međimurje. Uopće, u periodu do 1918. ne treba se zaustaviti na tadašnjim granicama naše zemlje, nego obuhvaćati one državne, pokrajinske i regionalne cjeline u kojima — kompaktni ili izmiješani s drugim narodima — naši narodi tada žive. To je postupak koji naša historiografija, posebno slovenska i makedonska, i inače primjenjuje. Najizrazitiji primjer je Historija naroda Jugoslavije, osobito II knjiga. Kod Srbije treba spomenuti područje Sandžaka i Kosmeta, koje — u sastavu Turske do 1912 — ima poseban razvoj i izvjesne začetke radničkog pokreta prije 1912.

Kod radničkog pokreta Makedonije valja voditi računa o cjelovitosti Makedonije do 1912. i obuhvatiti radnički pokret u njenim geografskim granicama, uključujući najjači privredni centar Makedonije — Solun. Takav je postupak već primijenjen, npr., u knjizi Danča Zografskog: O radničkom pokretu u Makedoniji do balkanskog rata.

Jedan uvod u postanak radničke klase u našim zemljama nesumnjivo treba konkretno prikazati političko-ekonomski razvoj pojedinih zemalja u 19. stoljeću. Privredno-društveni razvoj, koji prethodi postanku radničke klase, treba u raznim zemljama različito kronološki postaviti. Tako se industrija u Sloveniji javlja ne samo »odmah posle 1848«[1], već i prije 1848. A u daljnjem razvoju, uz industriju »u vidu malih raštrkanih preduzeća«[2], javljaju se i veća poduzeća sa 500 i više radnika. U Sloveniji nalazimo i dosta jaka industrijska središta, u prvom redu Trst. U hrvatskim zemljama može se naći izvjestan broj jačih industrijskih poduzeća, na primjer u Primorju: Rijeka, Pula. Uz industriju značajne su, za razvoj radničke klase, i druge oblasti privrede: rudarstvo, saobraćaj. U jugoslavenskim zemljama ima u, to doba malo većih poduzeća i privrednih centara, ali baš zato treba istaknuti one koji postoje, uključujući i nacionalno mješovite, ali za naše naróde važne, centre u Sloveniji, Hrvatskoj, tadašnjoj Ugarskoj, Makedoniji.

Problem strukture i odnosa stranog i domaćeg kapitala zahtijeva posebnu obradu. Jedan dio tih, prvobitno stranaca, ušao je u sastav građan-

1 »Pregled«, str. 16.
2 »Pregled«, str. 16.

ske klase naših naroda, u vezi sa svojim poslovnim interesima u našim zemljama. Isto tako je i dio stranih radnika ušao u sastav naše radničke klase, uz izuzetke kao što su npr. mađarski željezničari u tadašnjoj Hrvatskoj — Slavoniji.

Važno pitanje strukture gradske privrede i gradskog proizvođačkog stanovništva također zahtijeva konkretnu obradu za sve naše zemlje. U velikom broju naših gradova postoji zajednički društveni sloj sitnih zanatlija i zanatlijskih radnika. Tačno je da su oni »glavna vojska socijalne demokratije jugoslovenskih zemalja u njenim počecima posljednjih decenija 19. veka«[3], ali ta činjenica traži konkretno ispitivanje, po pojedinim zemljama, njihovog utjecaja na socijaldemokraciju.

Isto tako važno je i pitanje strukture seoske privrede i seoskog proizvođačkog stanovništva. Poljoprivreda je »najvećim delom bila zaostala, primitivna«[4], ali to ne vrijedi kao generalizacija za sve krajeve i sve vrste posjeda, pa treba na određeni način prikazati i onaj — manji — dio poljoprivrede koji nije zaostao. Pitanje ostataka feudalnih odnosa iza 1848. godine ne može se postaviti općenito »u zemljama pod austrougarskom vlašću«[5], već konkretno za pojedine zemlje radi raznolikosti tih ostataka. Kod toga valja izbjeći formulacije kao što su »tek postupno se *feudalni* (potcrtao O. V.) veliki posed uključivao u kapitalističku privredu«[6], jer veliki posjed iza 1848. ne možemo više označiti kao feudalni. Potrebno je, dakle, odrediti karakter veleposjeda i proizvodno-društvene odnose na njima, isto tako kao i procese raslojavanja kod srednjih i sitnih poljoprivrednih proizvođača: usitnjavanje posjeda, siromašenje, zaduživanje i proletariziranje jednih, a održavanje i bogaćenje drugih. To su procesi koji, s jedne strane u pojedinim zemljama (sjeverna Hrvatska i Vojvodina) dovode do izvjesnog utjecaja socijaldemokracije na selu, a s druge strane pridonose stvaranju buržoazije u svim našim zemljama.

Pitanje viška radne snage na selu važno je sa tri gledišta: kao pitanje postanka poljoprivrednog proletarijata, kao dio pitanja postanka i strukture gradskog proletarijata, i radi ekonomske emigracije — pojave koja u svakom prikazu naše socijalne problematike, posebno u periodu do 1918, treba da ima značajno mjesto. A i tu treba posebno obraditi pojedine zemlje. Paralelno s pitanjem iseljavanja treba obraditi pitanje useljavanja u našu zemlju, koje ima neposrednu važnost i za radnički pokret, naročito u Sloveniji, sjevernoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini.

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća postoji nešto brži privredni i društveno-politički razvoj jugoslavenskih zemalja, ali i tu ima pitanja na koja treba obratiti pažnju: da li je taj razvoj samo rezultat »pojačanog pritiska i privrednog prodiranja evropskog kapitalizma i velikih sila«[7], dakle vanjskih faktora, ili postoje i određeni unutarnji faktori — npr. izvjesno ekonomsko jačanje domaće buržoazije — i kakav je odnos tih faktora. Ovakva pitanja vrijede pogotovu u sferi društveno-političkog razvoja, koji je svakako povezan sa stranim prodiranjem u naše zemlje, ali nije samo mehanički odraz tog prodiranja.

[3] »Pregled«, str. 16.
[4] »Pregled«, str. 16.
[5] »Pregled«, str. 16.
[6] »Pregled«, str. 16.
[7] »Pregled«, str. 17.

Pojava prvih socijalista i socijalističkih ideja u jugoslavenskim zemljama ima dosta složene izvore. Socijalistička misao dolazi do naših zemalja iz raznih sredina, ne samo iz zapadne, nego i iz srednje i istočne Evrope, a iz djela vrlo raznolikih mislilaca. Uz Marxovu i Engelsovu misao, ideje niza drugih naprednih mislilaca utječu na idejno formiranje naših prvih socijalista. Prvi nosioci socijalističkih ideja i pokretači socijalističkog pokreta zahtijevaju potpuniju, što znači i kritičniju, ocjenu svojih ideja i aktivnosti. To vrijedi i za Svetozara Markovića koji jedini ima posebno mjesto u Uvodu »Pregleda«[8], ali nije potpuno ocijenjen s obzirom na izvjesna ograničenja njegovih ideja. Neki drugi pokretači socijalističkog pokreta spomenuti su po imenu, iako se radi o nizu vrlo raznolikih ličnosti. Popis bi trebalo upotpuniti sa još nekoliko imena, npr. Dragutin Kahle i Vilim Bukšeg u Hrvatskoj. Osim Svetozara Markovića i neki drugi pokretači socijalističkog pokreta mogli bi biti posebno prikazani, npr. Vasa Pelagić, pa Etbin Kristan. Uz prve socijaliste trebalo bi navesti i prve radničke listove. Posebnu pažnju traži također, dosta složeno pitanje prvih radničkih organizacija. Ako se uzmu u obzir nepolitičke organizacije, onda prve od njih nastaju i prije 70-tih godina. U Hrvatskoj postoji prva organizacija tipografa još od 1850.[9], a uz »Hrvatsko tipografsko društvo« iz 1870. trebalo bi spomenuti i »Zagrebačko radničko društvo« iz 1873. godine. I kod ovog pitanja valjalo bi obuhvatiti sve jugoslavenske zemlje i navesti sve prve organizacije.

Početak socijaldemokratskog perioda različit je u pojedinim zemljama, a nije niti svuda vezan za formalno osnivanje socijaldemokratske stranke. U Hrvatskoj počinje socijaldemokratski period početkom, a ne sredinom, devedesetih godina, tj. prije osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije.

Aktivnost austrijske i mađarske socijaldemokracije u našim zemljama treba obuhvatiti kao cjelovit problem u sklopu međunarodnih odnosa jugoslavenskih radničkih pokreta. Ovo pitanje ima niz aspekata. Prvo, neposredna aktivnost austrijske socijaldemokracije u Sloveniji, a mađarske u tadašnjoj Južnoj Ugarskoj i Slavoniji. Pitanje je da li mađarska socijaldemokracija ima prvenstven i trajan utjecaj izvan uže Ugarske — konkretno u Slavoniji. Formulacija o stvaranju partijskih organizacija i uporišta Mađarske socijaldemokratske partije u Slavoniji[10], pruža jednostranu sliku o tom pitanju. Drugo, odnosi socijaldemokratskih stranaka i organizacija u Sloveniji, Istri i Dalmaciji prema Austrijskoj socijaldemokratskoj stranci. Treće, odnosi talijanskih socijaldemokratskih organizacija (Trst, Istra, Zadar) prema jugoslavenskoj socijaldemokraciji u Austro-Ugarskoj. Četvrto, odnosi između makedonskih socijalističkih organizacija i ostalih socijalističkih organizacija u Turskoj. Peto, odnosi između balkanskih socijaldemokratskih partija. Šesto, odnosi socijaldemokratskih stranaka jugoslavenskih zemalja prema Drugoj internacionali. Svi ovi odnosi predstavljaju posebna pitanja u historiji radničkog pokreta do 1918.

Osnivanje i rad svake pojedine socijaldemokratske stranke potrebno je zasebno prikazati u sklopu posebnih problema pojedinih zemalja. Prikaz tog značajnog pitanja ne bi se smio ograničiti samo na nabrajanje.

[8] »Pregled«, str. 18.
[9] Bolesnička blagajna tipografa u Gajevoj štampariji. Vidi: Vinko Cecić, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955, str. 53—54.
[10] »Pregled«, str. 20.

Problem odnosa socijaldemokracije prema građanskim strankama i grupama, odnosno crkvi, zahtijeva također posebnu obradu. U Hrvatskoj npr. postoji zasebno pitanje odnosa radničkog pokreta prema Stranci prava, odnosno prema frankovcima, pa — u kasnijem razvoju — prema Naprednoj omladini i Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Posebno treba istaknuti i odnose prema HPSS, radi njene posebne uloge i socijalnog programa. Postoje građanske grupe — kao što je Napredna omladina potkraj 19. i početkom 20. stoljeća — koje imaju izvjesnih pozitivnih stavova prema socijalistima. Pitanje takvih uzajamnih odnosa važno je za daljnji razvoj socijaldemokracije u sjevernoj Hrvatskoj. Pitanja ove vrste javljaju se posebno i u Dalmaciji, pa u Sloveniji i Srbiji.

Posebno pitanje u tom sklopu su odnosi socijaldemokracije prema nesocijalističkim pokretima i organizacijama u redovima radništva. Tačno je da je kršćansko-socijalni pokret »osim u Sloveniji (u kojoj su hrišćanski socijali imali više uspeha), mogao da okupi samo neznatan deo radničke klase«[11], ali treba napomenuti da i nacionalističke radničke organizacije (u »Pregledu« samo spomenute) razvijaju izvjesnu aktivnost (posebno u Hrvatskoj), pa imaju i nekih privremenih uspjeha u razdoblju slabosti socijaldemokracije u Hrvatskoj u drugoj polovici devedesetih godina. Vrlo je složeno pitanje uzroka i povoda pojave takvih, nesocijalističkih, pokreta i povezano je s pitanjima strukture i društveno-političke uloge radništva. Odnosi pojedinih režima prema socijaldemokraciji, različite mjere protiv socijalista i utjecaj takvih mjera na radnički pokret, traže također poseban prikaz. U Hrvatskoj to vrijedi naročito za Mitrovačke procese u teškom razdoblju za socijaliste, 1897—1899.

Kod radničkog pokreta u Vojvodini treba razmotriti posebno radnički pokret u Srijemu, koji je tada vezan za radnički pokret sjeverne Hrvatske, a posebno u Bačkoj i Banatu — krajevima koji su neposredno u sastavu Ugarske. U Vojvodini se osobito jasno otvaraju specifična pitanja razvoja radničkog pokreta u nacionalno heterogenoj sredini, pitanja radničkog pokreta na selu i odnosa prema mađarskoj socijaldemokraciji.

Kod prikaza rada i utjecaja socijaldemokratske stranke u Srbiji spomenuto je: »marksizam je pre prvog svetskog rata počeo prodirati u šire slojeve društva, u štampu, u literaturu, pa delom i u nauku«[12], ali nema konkretnog prikaza kako i gdje se taj utjecaj ispoljava. Takvo zanimljivo pitanje postoji međutim i u drugim našim zemljama, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji i zahtijevalo bi svoje određeno mjesto u problematici socijaldemokratskog perioda.

Postoji također obrnuti problem utjecaja građanske nauke na stavove jugoslavenskih socijalista. Npr. utjecaj ideja Jovana Cvijića na koncepcije srpskih socijalista u nacionalnim i balkanskim pitanjima.

U Makedoniji je potrebno konkretnije prikazati odnos socijalističkih organizacija prema nacionalnom pokretu, ne samo do 1903, nego i u postilindenskom periodu. Radnički pokret u Makedoniji mora se razmotriti kao cjelina, što je u skladu s tadašnjim jedinstvom Makedonije, a i nastojanjem socijalističkih organizacija da se ujedine. U tom nastojanju značajna je Solunska konferencija makedonskih socijalističkih organizacija u prosincu 1909.[13]

[11] »Pregled«, str. 21—22.
[12] »Pregled«, str. 23.

U razdoblju uoči prvog svjetskog rata svakako treba istaknuti tada veoma značajna pitanja mira, pa balkansko i jugoslavensko pitanje. Kod prikaza međusobnih odnosa između jugoslavenskih i balkanskih socijalista ne bi trebalo zaboraviti, pored Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu 1910, Jugoslavensku socijalističku konferenciju u Ljubljani 1909, koja se u Uvodu »Pregleda« ne spominje. Zanimljivo je i pitanje razlika koje postoje između balkansko-jugoslavenskih koncepcija socijalista u Srbiji i jugoslavensko-srednjoevropskih koncepcija socijalista Hrvatske i Slovenije.

Kod zaključaka o socijaldemokratskom periodu do 1914, treba na konkretnim primjerima pokazati o kakvom se »širenju marksizma u redovima radničke klase i inteligencije«[14] radi. Kakav je idejni i politički sadržaj tog marksizma, na koji su način socijalističke ideje »bogatile kulturu pojedinih jugoslovenskih naroda«[15]. Sve te probleme treba prikazati i ocijeniti u sklopu tadašnjeg razvoja.

U prikaz socijaldemokratskog perioda spada pitanje ljudi koji će ući kasnije u SRPJ (k) odnosno KPJ. Nesumnjivo je tačno da pretežni dio dolazi iz redova socijaldemokratskih stranaka. No, znatnu važnost u tom pitanju imaju i omladinski pokreti uoči prvog svjetskog rata, posebno u Hrvatskoj. Značajan dio intelektualaca komunista u Hrvatskoj dolazi iz predratnog omladinskog pokreta.

Pitanje slabosti jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka, posebno u nacionalnom i seljačkom pitanju, pruža također niz problema za proučavanje. Važno je uočiti da takvih slabosti ima i kod »velikih stranaka« Druge internacionale, a u izvjesnim specifičnijim pitanjima jugoslavenski socijaldemokrati nadmašuju stranke velikih zemalja. Teoretsku misao jugoslavenskih socijaldemokratskih partija treba sagledati u prostoru i vremenu. U balkanskim problemima postoji značajan prilog Srpske socijaldemokratske stranke, ali zanimljiv je i prilog slovenskih socijalista, npr. Henrika Tume, u razmatranju srednjoevropskih problema.

U seljačkom pitanju konkretna aktivnost pojedinih socijaldemokratskih stranaka i organizacija pokazuje odstupanje od općih stavova Druge internacionale. Ta — pozitivna — odstupanja uočavaju se na primjerima u sjevernoj Hrvatskoj i Vojvodini. Uvod »Pregleda« ističe da su poljoprivredni radnici »bili glavna vojska socijalne demokratije jugoslovenskih zemalja u njenim počecima . . .«[16]. Misli se na Hrvatsku i Vojvodinu. Na drugom mjestu kaže se za radnički pokret u Vojvodini: »Od značaja su ovde bile socijalističke organizacije na selu među poljoprivrednim radnicima i siromašnim seljacima, koji su vodili oštru borbu protiv veleposednika već krajem 19 veka«[17]. Ipak se kasnije navodi: »Kao i u nacionalnom, tako su i u seljačkom pitanju jugoslovenske socijaldemokratske stranke zauzimale većinom stavove Druge internacionale«[18]. I malo dalje: ». . . one nisu znale da u rad-

[13] U Uvodu »Pregleda« (str. 23) stoji pogrešno 1919.
[14] »Pregled«, str. 24.
[15] »Pregled«, str. 25.
[16] »Pregled«, str. 16.
[17] »Pregled«, str. 22.
[18] »Pregled«, str. 26.

nom seljaštvu nađu svog saveznika u borbi protiv buržoazije, već su, većinom, zauzimale prema seljaštvu rezervisan stav . . .«[19] To je za većinu jugoslavenskih socijaldemokrata tačno, ali nije tačno, kako se vidi, za sve naše zemlje, pa citirana ocjena nije potpuna.

U stavovima jugoslavenskih socijalista prema nacionalnom pitanju ima također odstupanja od stavova Druge internacionale. Zanimljive anticipacije jugoslavenskih nacionalnih pitanja nalaze se u koncepcijama Ivana Cankara i u Čikaškoj izjavi, koju inicira Etbin Kristan 1917. godine.

Već je istaknut značaj razdoblja prvog svjetskog rata za jugoslavenski radnički pokret, naročito s gledišta postanka i razvoja revolucionarnog radničkog pokreta i potrebe da se cjelovito zahvati čitavo prijelazno razdoblje.

Posebna su pitanja potkraj prvog svjetskog rata slom Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države, kao i odnos socijaldemokratskih stranaka prema tim zbivanjima. Ta pitanja zahtijevaju stvaran prikaz problema u pojedinim jugoslavenskim zemljama. Nesumnjivo nije tačno da i slovenske političke stranke sudjeluju u odlukama Hrvatskog sabora 29. X 1918, kako proizlazi iz formulacije u Uvodu[20], niti je otcjepljenje jugoslavenskih zemalja od Austro-Ugarske i stvaranja Države SHS vezano samo za spomenute odluke, kako proizlazi iz iste rečenice u Uvodu. Takvim formulacijama ne razlikuje se Hrvatski sabor i Narodno vijeće SHS. Stvaranje novih političko-državnih organa također ne ide samo odozgo na dolje — od Narodnog vijeća SHS, preko pokrajina do mjesta — kako je formulirano u Uvodu[21]. Proces nastajanja nove buržoasko-nacionalne vlasti složeniji je i razvija se u stvarnim uvjetima pojedinih zemalja i pokrajina.

Ocjenjujući narodna vijeća trebalo bi razmotriti izvjesne probleme. Pitanje je da li su narodna vijeća samo »u suštini organi buržoaske diktature i kontrarevolucionarne organizacije«[22]. S jedne strane, kod stvaranja narodnih vijeća i Države SHS mijenjaju se određeni državno-politički odnosi, ali se ne mijenja klasna suština vlasti. S druge strane ta — po klasnoj suštini neizmijenjena — vlast, koju predstavlja sistem narodnih vijeća, nema dovoljno vlastite snage da provodi diktaturu u bilo kojem, tada aktuelnom, pitanju, te postaje ovisna od vojne i političke snage Srbije. U pitanju je također, da li su narodna vijeća samo »u suštini kontrarevolucionarne organizacije«. U odnosu na revolucionarne težnje narodnih masa ona to jesu, ali time se ne iscrpljuje njihova cjelokupna uloga. Sudjelujući u procesu razbijanja Austro-Ugarske i pokušavajući da obrane jugoslavenski etnički teritorij od agresije Italije, narodna vijeća ostvaruju i jednu zakašnjelu buržoasko-demokratsku revoluciju, te igraju u nacionalnom pogledu progresivnu ulogu. Ona su, u tadašnjim konkretnim uvjetima, aktivan faktor jedne revolucionarne situacije. Međutim, zakašnjelost i buržoaska ograničenost njihove — relativno — revolucionarne uloge, dovodi do kontrarevolucionarnih tendencija već u samom početku, a do kontrarevolucionarnih akcija u daljnjem toku zbivanja. To se izražava naročito u orijentaciji na oružanu pomoć Srpske armije i slamanje revolucionarnih vrijenja. Kratko ocijeniti narodna vijeća kao kontrarevolucionarne organizacije nije dakle netačno, ali je nepotpuno, odnosno suviše pojednostavljeno.

[19] »Pregled«, str. 26—27.
[20] »Pregled«, str. 29.
[21] »Pregled«, str. 29.
[22] »Pregled«, str. 29.

Zakazivanje jednog dijela vodstva nekih jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka u revolucionarnoj situaciji 1918—1919. značajno je pitanje koje ne treba promatrati izolirano, nego u sklopu cjelokupne problematike rascjepa u radničkom pokretu jugoslavenskih zemalja i prijelaza od niza socijaldemokratskih partija Druge internacionale na jugoslavensku komunističku partiju Treće internacionale. Kako je ranije rečeno, izučavanjem te problematike, historija radničkog pokreta jugoslavenskih zemalja do 1918. uklapa se kao organski dio u historiju SKJ.

Zaključno kazano, obrada razvoja jugoslavenskih radničkih pokreta do 1918. sadrži niz pitanja istraživanja i pisanja. Mjesto radničkog pokreta u novijoj nacionalnoj historiji pojedinih zemalja, unutarnje i vanjske okolnosti koje utječu na njegov poseban razvoj, uloga tog razdoblja u kompleksnoj historiji radničkog pokreta i, posebno, u historiji KPJ — osnovna su pitanja o kojima valja postaviti određene koncepcije. Potrebno je doći do historije radničkog pokreta u pojedinim jugoslavenskim zemljama, što je prethodni uvjet za cjelovitu historiju jugoslavenskog radničkog pokreta. Postoji niz specijalnih pitanja za sistematsko istraživanje. Rezultate treba uklopiti u cjelinu rada u oblasti historije radničkog pokreta i novije nacionalne historije.

BRANKA PRIBIC

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Osvrt na prilike u Hrvatskoj početkom XX stoljeća s osobitim obzirom na potrebu izučavanja seljačkog pokreta

STIMULIRANI predgovorom kao i u vodnim poglavljem »Pregleda istorije SKJ« želimo iznijeti nekoliko podataka o prilikama u Hrvatskoj do 1919. godine.

I

Na početku XX st. Hrvatska je još uvijek u državnoj zajednici s Ugarskom. To znači autonomiju u zakonodavstvu i upravi svih unutrašnjih poslova, u nastavi i sudstvu, dok su financije, trgovina i poljodjelstvo zajednički. Kakva je dakle mogla biti politička i prosvjetna situacija te zemlje u ovakvim datostima?

Prema popisu stanovništva, koji je u Monarhiji izvršen između 1900—1902. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je više od 2,416.000 (2,416,304) stanovnika.[1]

Naglasimo da je od toga gotovo 90% seljaštva.[2] Od navedenog broja stanovnika manje od 2% ima pravo glasa i po tome Hrvatska spada u jednu od najneslobodnijih zemalja Evrope. Upozorimo još na činjenicu da činovništvo pod pritiskom daje svoj glas službenoj vladi. Nema sumnje, dakle, da je na taj način politički kurs ove zemlje predestiniran.

Međutim, za prosuđivanje ekonomskih prilika Hrvatske i Slavonije valja imati na umu slijedeće: Hrvatska, prema nagodbi od 1868, jednim određenim postotkom sudjeluje u zajedničkim hrvatsko-ugarskim troškovima, a jedan određeni postotak prima za svoje autonomne poslove. Međutim, sav svoj prihod Hrvatska šalje u Peštu, a da pri tome nema uvida koliki je taj prihod. Ona prema tome prima onoliku svotu novca na ime postotka za autonomne poslove, koliko joj to Pešta odredi. Ovakva taktika, koju su vodeći mađarski krugovi primjenjivali u zajedničkim poslovima Hrvatske i Ugarske, vidljiva je i u činjenici da Mađarska izbjegava obnavljanje nagodbe o zajedničkim financijama, koje se imalo vršiti svakih deset godina sa svrhom da prema realnim prihodima odredi postotak udjela Hrvatske u zajedničkim i autonomnim poslovima. Tako se poslije 1888. ova nagodba obnavlja tek 1903. godine.

Nadalje, treba imati na umu da se poreske uredbe ne ravnaju prema »gospodarstvenoj jakosti«, već su jednake za vlastelinsko imanje i mali zemljoradnički posjed. Ova činjenica bez sumnje ilustrira ekonomsko stanje većine stanovništva, tj. seljaštva.

Visinu poreza pak, kao i to našto će se odrediti porez i daća, određuje zajednički sabor u Pešti, gdje većina glasova odlučuje, a omjer je u tom

[1] A. Radić, Sabrana djela, IV, Zgb, 1936, str. 163—166.
[2] A. Radić, Sabrana djela, VII, Zgb, 1936, str. 44.

zajedničkom saboru ovaj: 413 ugarskih zastupnika : 40 hrvatskih. Ovo se, dakako, proteže i na ostala pitanja za koja je kompetentan zajednički sabor.

Nema sumnje da su se ovakve prilike morale odraziti i u prosvjetnom životu. Hrvatska i Slavonija broje 1378 onsovnih škola na 317.640 školske djece; 2400 učitelja i učiteljica, što znači na jednog učitelja 132 djeteta.

Statistički podaci o pismenosti iz god. 1900. daju slijedeće brojeve: 46,8% nepismenih muškaraca, dakle gotovo 50%, i 61,89% nepismenih žena.[3]

S ovo nekoliko podataka ocrtali smo prilike u Hrvatskoj i Slavoniji zbog toga, da ukažemo na činjenicu da su se ove političko-ekonomske i prosvjetne prilike morale odraziti i na razvoj pokreta radničke klase, pa smo mišljenja da bi u jednoj budućoj detaljnijoj razradi događaja u Hrvatskoj do 1919. trebalo istražiti sve komponente takvog stanja.

II

U nastavku ocrtavanja specifičnosti prilika u Hrvatskoj, a u smislu doprinosa što boljoj razradi perioda do 1919, želimo još iznijeti da u takvim prilikama započinje svoju aktivnost seljački pokret pod vodstvom Radićeve Seljačke stranke i njen stav prema tim prilikama, a budući da su »seljačke« prilike bile u toj mjeri dominantne to se bez njihova istraživanja ne mogu pravilno razumjeti okolnosti razvitka radničkog pokreta.

Ta je politička stranka odlučno reagirala na stanje u Hrvatskoj. Apsurdnim ona smatra onih 2% izbornog prava, pa za nju hrvatski narod znači seljaštvo i jer tvrdi da nema zakona bez privole naroda, to smatra sudjelovanje na izborima *pravom* hrvatskog seljaka, a ne milošću vodećih klasa. Drugim riječima: Seljačka stranka želi seljaka učiniti odlučujućim faktorom u političkom životu Hrvatske, što u ovim lokalnim prilikama znači suprotstaviti se političkim interesima građanstva i aristokracije, a i ekonomskim, jer se politički interesi tih dviju klasa uglavnom poklapaju s njihovim ekonomskim interesima.

Nadalje, za HPSS, kako se tada službeno zvala, seljak je nosilac nacionalne svijesti; čineći ga političkim subjektom djeluje dakle nacionalno-preporoditeljski, što je u tadanjim prilikama mađarske prevlasti i zataje vodećih hrvatskih krugova, koji oportunističkom taktikom štite svoje klasne interese, bilo od pozitivnog značaja.

Iako Seljačka stranka nije bila protiv klasa kao takovih, ipak je u svom Manifestu od 13. III 1905, a i kasnije, ustajala protiv tako naglašenih klasnih razlika i klasnog nepovjerenja između »gospode i puka«.[4] Vodstvo Radićeve Seljačke stranke istupa i sa socijalnim programom »zemlja-seljacima«, što će, uz nacionalni program, utjecati da s vremenom pridobije ne samo seljačke mase nego i dobar dio siromašnog građanskog stanovništva.

U pogledu državno-pravne forme Seljačka stranka nije imala određen i dosljedan stav (Radić je ne videći drugog rješenja pristajao uz dvije monarhije, a deklarirao se i republikancem), no ipak nam se čini da je ideja o republici, gajena u toj stranci barem neko vrijeme, vrijedna spomena kao takva. U usporedbi s ostalim prijašnjim i tadašnjim građanskim strankama,

[3] Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, I, 1905 (Publikacije kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LIX, Zgb, 1913).
[4] A. Radić, Sabrana djela, VII, Zgb, 1936. str. 15.

koje zastupaju monarhizam, a tada to znači i klasni oportunizam, republikanstvo Seljačke stranke je ne samo progresivno, već i od velika značaja. O tome A. Cesarec kaže: »... po prvi puta u historiji ne samo Hrvatske, nego cijelog slavenskog juga poslije tako duge republikanske osamljenosti njegovih proleterskih partija, javila se i jedna velika proleterska partija, ... toliko smjela, da se ... usudila istaći princip jedne slobodnije i razumnije državne forme ... Obratom k rekublikanizmu, ... Radić je učinio stvar veliku, stvar koja u Hrvatskoj ili u historiji našeg naroda znači epohu.«[5]

Da zaključimo: pored nerevolucionarnih metoda ove političke stranke, njene izvjesne nekonzekventnosti i ostalih kritike vrijednih elemenata, a koje su već neki suvremenici Radićevi uočavali, čini nam se da su one njene karakteristike, koje smo nastojali iznijeti, u svojoj biti pozitivne s obzirom na cijelu društveno-političku konstelaciju i da su one u izvjesnu ruku olakšavale i utirale put utjecaju radničkog pokreta na selu. Stoga smatramo da bi u obradi perioda do 1919. u okviru ispitivanja uvjeta razvitka socijaldemokracije u Hrvatskoj, trebalo svakako posebnu pažnju posvetiti i istraživanju seljačkog pokreta koji je, zbog društveno-političkih prilika, strukture stanovništva i svog nacionalnog programa, postao značajan faktor već do 1918. i ostao za vrijeme trajanja monarhističke Jugoslavije.

[5] A. Cesarec: A. Radić i republika, Zagreb, 1925, str. 43.

VINKO CECIĆ

vanjski suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb

Neka zapažanja i neki rezultati iz proučavanja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918. godine

OBUHVAĆENI jednim pogledom, rezultati dosadašnjeg istraživanja i historiografskog fiksiranja radničkog pokreta u Hrvatskoj posvjedočuju dvije osnovne slabosti i propuste. Prva od ovih slabosti je posljedica okolnosti što se radnički pokret Hrvatske ne tretira u kontinuitetu i cjelini *ekonomskog* života Hrvatske; druga je slabost rezultat izdvajanja ovog pokreta iz cjeline našeg *političkog* života. I upravo jer je tako, i može se razumjeti kako je moglo doći do toga da se kod historiografskog razmatranja razvoja radničkog pokreta posvema pusti iz vida totalitet cehovskog života u Hrvatskoj. Isto tako, samo spomenutim se i dade objasniti činjenica da nisu do sada makar i samo kao naslućivanje izrečene misli o užoj uzročnoj vezi između našeg radničkog pokreta i naše radikalne političke opozicije, poznate pod imenom Stranka prava. Štaviše, da se ulagao i ne baš neznatan napor da se dokaže upravo protivno od rečenog. Sada kad je ovo rečeno neće začuditi činjenica da se sve ovo odrazilo i na tretmanu radničkog pokreta Hrvatske u »Pregledu istorije SKJ«. Ovo utoliko prije što su — očito, stjecajem subjektivnih i objektivnih okolnosti — u njemu ostala potpuno neregistrirana i ona historiografska dostignuća u vezi s radničkim pokretom koja su posljednjih godina ipak otvorila novu dimenziju njegova egzistiranja i razvoja, odnosno barem inicirala nove tendencije u naučnom pristupu izučavanju ovog egzistiranja i razvoja. Koristeći pojavu »Pregleda« kao povod da se uopće šire i svestranije uđe u problem koji smo navikli nazivati radničkim pokretom, u napomenama koje slijede progovorit će se o njemu upravo pod uglom onoga što je netom rečeno. I to će ujedno biti njihov sadržajni tenor. Kako se, međutim, i izvan okvira kako su upravo zacrtani nameće na razmatranje još čitav niz prvorazrednih pitanja u vezi s raspravljanom materijom, i o nekima od njih će biti riječi barem na način kako to može biti učinjeno na ovom mjestu i u ovaj čas.

Svi koji su do sada pisali o radničkom pokretu Hrvatske u vrijeme njegova rađanja smatrali su da je Tipografsko društvo, osnovano u Zagrebu god. 1870, ujedno prvo naše radničko društvo uopće. Naravno, u ovom smislu piše i »Pregled«. Karakteristično je u vezi s upravo rečenim, da naša historiografija uopće kod razmatranja početaka razvoja radničkog pokreta u Hrvatskoj svu svoju pažnju usredsređuje na Zagreb. O tome da bi kod toga bilo potrebno imati potpuno raščišćene pojmove o razvoju radničke klase i u drugim našim privrednim centrima, kao što su na primjer, Osijek ili Rijeka — uopće se ne misli, odnosno iz istraživačkog postupka se ne da ni naslutiti da bi

on bio podešen u skladu s ovako sagledanim zadacima. To s jedne strane. S druge pak strane, ni u redovima koji su rađeni s ozbiljnim pretenzijama da šire i obuhvatnije razrade problem pojave radničkog pokreta u Hrvatskoj nema ni samog nagovještaja o tome da se ovaj problem tretirao i rješavao ujedno i kao problem našeg ekonomskog razvoja u dužem kontinuitetu. Okolnost da do pojave radničkih organizacija, odnosno organizacija u kojima — sada već pod nazivom radnika — žive isti oni ljudi koji su pred tim — još pod imenom cehovskih majstora ili pak pomoćnika — živjeli u cehovskim organizacijama — ta okolnost uopće nije fiksirana kao istina koja obavezuje i nameće sasvim određen naučni, u ovom slučaju historiografski postupak. Tako se i moglo dogoditi ne samo to da je potpuno pušten iz vida onaj oblik razvoja organizacionog života radnika u Hrvatskoj koji se odvija u cehu uoči pojave necehovskih, radničkih oblika njihova organiziranja. Pošlo se tako daleko da je sama nomenklatura pojedinih organizacija radnika u Hrvatskoj bila odlučna za to da li će one biti predmet naučne pažnje ili ne. Nakon svega ovoga jedva da je i potrebno posebno isticati kako je kod ovog pažnja bila gotovo isključivo usmjerena na one organizacije koje su se i svojim nazivima deklarirale kao *društva*, i to upravo *radnička* društva. Sve one koje to nisu učinile — i nazivale se zadrugama, zborovima, zajednicama — i ujedno propustile da u svoj naslov istaknu pridjev *radnički* — potpuno su isključene iz interesne sfere historiografskog proučavanja. Doda li se svemu ovome još i prvorazredna istina da se u čitavom ovom istraživačkom postupku arhivska građa koristi krajnje nepotpuno i nedovoljno, odnosno da se nerijetko to vrši na način koji je naučno gotovo neprihvatljiv — s priličnom jasnoćom se sagledava stvarna naučna vrijednost, vjerodostojnost i istinitost dosadašnjih rezultata historiografskog pristupa radničkom pokretu Hrvatske.

U svemu onome što je do sada rečeno nesumnjivo je involviran i odgovor na pitanje kakav bi u stvari imao biti pristup o kojem je upravo riječ. Zato je potpuno suvišno i eksplicite o tome govoriti. Mnogo, važnijim se ukazuje utvrđivanje barem nekih od najznačajnijih istina koje je iznio na svjetlo tako zamišljeni i u skladu s tim provedeni naučni postupak.

Prvo saznanje do kojega se dolazi razmatranjem radničkog pokreta kao karike na dužem lancu ekonomskog razvoja Hrvatske vezuje se za obrtni zakon iz god. 1859, sa zakonskom snagom od 1. svibnja 1860. Ovaj zakon se mora smatrati u doslovnom smislu prekretnim po značenju za *ekonomski* oblik radničkog organiziranja u Hrvatskoj. Potpuno isključen iz dosadašnjeg historiografskog istraživanja u vezi s radničkim pokretom, on je u njemu u stvari označio historijsku etapu i prijelom od najdalekosežnijeg značenja. Vojna Granica od Petrovaradina do Gospića — pod snagom ovog zakona — ukida postojeće cehove i stvara nove, potpuno necehovske organizacije radnika u obrtu i industriji. Građanska pak Hrvatska pod utjecajem ovog zakona ne samo da u pojedinim svojim dijelovima potpuno ili djelomično ukida cehove, u njoj se stvara i čitav niz izrazito radničkih organizacija, i to radničkih i po nazivu i po karakteru. Naravno, ovim što je rečeno proces koji je iniciran obrtnim zakonom od god. 1859. krajnje je simpliciziran. Sveukupna šarolikost i bujnost koju ovaj proces posvjedočuje, na ovom mjestu je — iz objektivnih razloga — apsolutno nemoguće predočiti. Ipak, i ovdje se može i mora utvrditi još barem toliko da, dok se u Rijeci ili u Osijeku tokom šezdesetih godina stvaraju izrazito radničke organizacije, i ondje gdje

se one ne posvjedočuju u potpuno identičnim oblicima, vrši se snažno previranje u postojećim oblicima organizacija obrtnih radnika. Rezultat i posljedica ovoga je onda stvaranje niza zborova, zadruga ili društava koji imaju prelazni karakter, ali ni u kojem slučaju nisu više cehovski oblici organizacija. Vrijedno je u ovaj čas posebno istaći da je ovo rušenje postojećih cehovskih organizacija ne samo djelo obrtničkih pomoćnika — što i nije nimalo nerazumljivo. S nemalim iznenađenjem se mora konstatirati kako kod ovoga sudjeluju i sami obrtnički majstori. A to onda na zaista nedvojben način govori za to kako su postojeći oblici organiziranja obrtničkih radnika postali s jedne strane, pretijesni za nove oblike života ovih radnika i s druge strane, bivali odbačeni od dijela samih obrtničkih majstora iz jednostavnog razloga što su u njima vidjeli oblik prinude određenog dijela obrtničkih majstora nad sobom. Ne treba posebno isticati da je riječ o diferencijama koje su proizlazile iz izrazito ekonomskih razloga, odnosno kao posljedica raslojavanja u samom staležu obrtnika.

Doda li se svemu utvrđenom da u isto ovo vrijeme teče i dosad potpuno nepoznata inicijativa tipografskih radnika za stvaranje vlastitog društva — inicijativa koja se ujedno može smatrati i prvom takvom inicijativom radničkog karaktera na tlu Hrvatske — i dokraja se vidi netačnost tvrdnji kako se početak radničkog pokreta u Hrvatskoj vezuje tek za sedamdesete godine. Sada je, naime, jasno kako se radnički pokret za stvaranje vlastitih organizacija intenzivno vrši već šezdesetih godina i kako kod toga posvjedočuje nesumnjivo veliku raznolikost i bogatstvo forma u kojima se ispoljava.

Jednako onako kao što se uklapanjem radničkog pokreta Hrvatske u cjelinu njezina ekonomskog života dolazi do novih saznanja o ovom pokretu — i njegovim uklapanjem u totalitet našeg političkog života dolazi se do bitno novih i dosad nepoznatih spoznaja o njemu. Od posebnog su značenja one spoznaje do kojih se dolazi povlačenjem i utvrđivanjem relacija između ovog pokreta i naše radikalne političke opozicije, poznate pod nazivom Stranke prava. Smisao sviju ovih spoznaja mogao bi se svesti na slijedeće.

Nije tek devedesetih godina, ili čak i kasnije, socijalistička ideja postala djelatna u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije. Već potkraj šezdesetih godina ovaj pokret — pored ekonomskog — dobiva i izrazito politički karakter. A na samom pragu sedamdesetih godina on na najnedvojbeniji način afirmira upravo onaj oblik socijalističke ideje koji je predstavljen u međunarodnom radničkom pokretu Prve internacionale. Još konkretnije rečeno: radnički pokret Hrvatske i Slavonije se i organizacionim oblicima svog egzistiranja na najkonkretniji način uključuje u ovaj međunarodni tok. Prolesterske ideje. Evo samo nekoliko detalja koji mogu da posluže kao dokaz izražene tvrdnje.

U vezi s Pariškom komunom i njezinim odjecima u Austro-Ugarskoj nastao je potkraj 1871. godine u ugarskom ministarstvu unutrašnjih poslova jedan dokument u kojem se, uz ostalo, konstatira da u Hrvatskoj i Slavoniji postoje tri radničke organizacije koje se uklapaju u međunarodne tokove radničkog pokreta Prve internacionale. Ove se organizacije nalaze u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku. U svjetlu svega onoga što se do sada općenito zna o našem radničkom pokretu, ove činjenice u prvi čas nesumnjivo iznenađuju.

Međutim, iznenađenja nestaje onog časa kada se čitav problem o kojemu je upravo riječ postavi u šire okvire našeg političkog života i rješava ga se u tim okvirima i na tom planu. Jer, kada se i ako se to učini, dolazi se do niza spoznaja koje ne samo čine razumljivijima činjenice koje su upravo utvrđene, one — ove spoznaje — i dokraja objašnjavaju ono što je u prvi čas djelovalo kao nemalo iznenađenje.

Četiri dana nakon što je bila ugašena buna u Rakovici, tj. 15. listopada 1871. godine, hrvatski ban Koloman Bedeković uputio je hrvatskom ministarstvu u Pešti u vezi s tim dva brzojava. Prvi je poslan u 1 sat i 50 minuta, drugi u 6 sati i 16 minuta. Prvi od njih u cjelini i u prijevodu s njemačkog, glasi:

»Davida Starčevića sam dao uhapsiti. Kućna premetačina je dala slijedeće rezultate: pisma s Internacionalom u Parizu i s ruskom revolucionarnom strankom. Ova su pisma bila spremljena u tajnim pretincima. Iz jednog pisma iz Pariza vidi se da su sa Starčevićem bili nezadovoljni, da su zatražili njegovo povlačenje s položaja vođe i da su Eugenu Kvaterniku naložili da se stavi na čelo pokreta. Zaplijenjeni dokumenti su tako obimni da će biti potrebno nekoliko dana dok se srede.«

Drugi brzojav je mnogo kraći, i glasi:

»Bivši gradski kapetan u Karlovcu Fabijani je uhapšen i predan vojnom prijekom sudu. Ovdje u Zagrebu je danas uhapšen ruski književnik Milić i predan županijskom sudu. Dalje je postalo jasno da je Stranka prava bila povezana s Radničkim društvom u Pešti.«

Gledana u svjetlu ovih dvaju dokumenata Stranka prava se nesumnjivo ukazuje u svjetlu koje izaziva pravo iznenađenje. Ipak, u ovaj čas i na ovom mjestu neka sva pažnja bude okrenuta prema spomenutim dokumentima kao dokumentima o našem radničkom pokretu. Ako se pak to učini, dolazi se do prvorazrednog zaključka kako su u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina nesumnjivo postojale subjektivne društvene snage koje su stajale u najužim vezama s općim tokovima međunarodnog radničkog pokreta Prve internacionale. Suvišno je govoriti da su dio ovih subjektivnih snaga morali predstavljati radnici. Gledana u ovom svjetlu i u upravo spomenutom momentu svog egzistiranja, Stranka prava — organizacioni medij koji je ostvarivao veze naše radničke klase s međunarodnim tokovima radničkog pokreta — ukazuje nam se i svojevrsnom strankom naše radničke klase, i to strankom izrazito internacionalističke orijentacije na pozicijama Prve internacionale.

Nedvojbeno bi se već u ovaj čas u vezi s navodima bana Bedekovića o vezama stranke s ruskim revolucionerima moglo ukazati na osobu ruskog književnika Milića koji je — kako se vidi iz drugog od citiranih brzojava — uhapšen u Zagrebu. Isto tako bi se — kad je riječ o vezama stranke s maticom Prve internacionale — moglo ukazati i na brzojav karlovačkog državnog odvjetnika Spuna Strižića od 14. listopada, kojim je obavijestio državnog nadodvjetnika u Zagrebu da su se u to vrijeme u njemu pojavili — dolazeći iz Švicarske — dva poznata pravaška »internacionalca«, Barač i Jakšić. Sve ovo će se i nesumnjivo morati imati pred očima kada se bude davalo definitivnije odgovore na ta pitanja koja izazivaju dva navedena brzojava. Ali u ovaj čas i na ovom mjestu želi se punija pažnja svratiti samo na jedno od

tih pitanja. To je ono, koje se nameće iz navoda da je stranka stajala u vezi s Radničkim društvom u Pešti.

Odgovor na ovo pitanje vodi nas u Osijek i njegov radnički pokret. Od druge polovice šezdesetih godina afirmiran nedvojbenim postojanjem radničkog organiziranja u glavnom gradu Slavonije, ovaj pokret potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina počinje dobivati izrazito socijalističke akcente. U tom smislu se onda i vrši u Osijeku idejno previranje u postojećem Radničkom obrazovnom društvu, a konačni ishod ovog previranja, samim početkom sedamdesetih godina, jest uključivanje osječkog radničkog pokreta u međunarodne tokove proleterske misli Prve internacionale. Ali kada se ovo kaže, ne misli se samo na već spomenuti podatak iz dokumenta ugarskog ministra unutrašnjih poslova potkraj 1871. Štaviše, ne dolazi se do ovog zaključka ni samo praćenjem razvoja života Radničkog obrazovnog društva. Potpuno u istom smislu govori i jedan navod koji se vezuje za život mađarskog radničkog pokreta, odnosno — konkretnije — za život već spominjanog Radničkog društva u Pešti.

Kada su u mjesecu travnju 1872. — nakon gotovo godinu dana tamnovanja — funkcioneri ovog društva, s Kárlyem Farkasom na čelu, izvedeni pred sud da im se sudi kao veleizdajnicima zbog djelatnosti na pozicijama Prve internacionale tokom 1871 — u optužnici je spomenut i grad Osijek. Za njega je rečeno da su u njemu optuženi također stvorili jedan od onih punktova preko kojih su širili ideje Prve internacionale. Naravno, riječ je o Radničkom obrazovnom društvu, i to kao dijelu osječkog radničkog pokreta koji u ovo vrijeme ima već nekoliko organizacionih formi okupljanja radnika i djelovanja na njihovu klasnu svijest. Ne zaboravi li se u ovaj čas da je u već spomenutom brzojavu bana Bedekovića bilo riječi o tome kako Stranka prava održava veze s upravo spomenutim Radničkim društvom u Pešti, a doda li se odmah da i istraživanja u vezi s Radničkim obrazovnim društvom i osječkim radničkim pokretom uopće daju pravo da se zaključi kako su u njemu posebno značajnu ulogu igrale određene osobe koje će se deklarirati kao nedvojbeno pravaški orijentirane — opća misao dvaju brzojava bana Bedekovića o vezama Stranke prava s međunarodnim radničkim pokretom Prve internacinale konačno uopće prestaje da djeluje kao iznenađenje.

Sustavno praćenje razvoja radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije tokom 19. stoljeća dovodi do saznanja koja djeluju u potpuno istom smislu. Iz godine u godinu, iz decenija u decenij može se pratiti u ovom pokretu sukob dviju koncepcija u odnosu na ideju proleterskog internacionalizma. Prva od njih se odlikuje kao afirmacija ovog internacionalizma — druga kao njegova izrazita negacija, i to negacija s pozicija nacionalizma. Prva nastavlja tradiciju Rakovice kao djela Stranke prava u času kada ona stoji pod najdirektnijim utjecajem Prve internacionale i kada je njezin prvi čovjek Eugen Kvaternik — druga nastavlja tradiciju snaga opozicije u stranci tog istog časa, snaga koje najpotpunije predstavlja sam Ante Starčević, upravo iz tih razloga i smijenjen od Prve internacionale s vodstva stranke.

Sada kada se ovo zna i uoči, ne djeluje više kao iznenađenje da je kod konačnog rascjepa među hrvatskim radnicima god. 1895 — rascjepa izvršenog upravo na liniji nacionalizam-internacionalizam — usko nacionalistički orijentirani dio hrvatskog radništva svojim patronom proglasio upravo Antu Starčevića. Spomenica što mu je predaju spomenute godine u povodu otvo-

renja njegova doma u Zagrebu ima upravo takav smisao. Ako se sada postavi pitanje zašto spomenuti rascjep uslijeđuje upravo 1895, dolazi se do odgovora koji može da djeluje i kao nemalo iznenađenje, ali koji nas u svakom slučaju čitavim licem ponovo okreće upravo problemu Rakovice, kao problemu nacionalističkog i internacionalističkog u našem radničkom pokretu. Pokazuje se, naime, da je kod ovog rascjepa i opet igrao prvorazrednu ulogu određeni moment, koji je značio afirmaciju internacionalizma u našem radničkom pokretu. To su proslave 1. svibnja od godine 1890. nadalje. One su — idealni oblik masovnog uključivanja hrvatskog radništva u idejne tokove proleterskog internacionalizma — završavale proces što se u našem radničkom pokretu započeo još u vrijeme Rakovice i koji je jedino i razumljiv u svjetlu istine iz dvaju brzojava što su nastali u vezi s Rakovicom. One su konačno privele kraju proces polarizacije u redovima hrvatskih radnika što je započeo još 1871, i definitivno povukle liniju između onih koji su svoje klasne postulate pretpostavili svojim usko nacionalističkim interesima, i onih koji su se — kao instrument građanske klase — pretvorili u neprijatelje i svojih vlastitih klasnih interesa kao i interesa klase kojoj u stvari pripadaju.

Utvrđene istine nedvojbeno uvelike pomažu da se zauzme definitivan stav prema onome što su iznijela na vidjelo dva citirana brzojava u vezi s Rakovicom. Ipak, nije to i jedino što se misli i želi na ovom mjestu iznijeti kao rezultat sustavnog proučavanja našeg radničkog pokreta pod uglom pitanja o kojemu je upravo riječ. Tako nije još ni spomenuto Zagrebačko radničko društvo, osnovano 1873. god., jednako kao što još uopće nije bilo ni riječi o Zanatlijsko-pomoćničkom društvu, osnovanom u Zagrebu god. 1886. A bitno u vezi s ovim društvima — da se odmah kaže — ujedno je i bitno u vezi s pitanjem o kojem je upravo riječ. I još nešto. Stvarna i dublja istina o Tipografskom društvu shvatljiva je samo kao dio mnogo šire istine o radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 19. stoljeća. A to je i opet već utvrđena istina o oštro izraženom sukobu nacionalističkih i internacionalističkih snaga u njemu. Sve, dakle, nedvojbeno jasno govori za to kako se prava istina o onome što se saznalo iz dvaju citiranih brzojava nalazi, na svoj način, transponirana i involvirana u zaista čitavom radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije, odnosno kako se samo uglavljivanjem osnovnih istina o cjelini ovog pokreta dobiva ujedno i konačna slika širine i dubine (o istinitosti više ne može biti sumnje) onoga što se saznalo iz tekstova spomenutih brzojava. U skladu s tim je onda morao biti i podešen naučni postupak koji slijedi.

Tačno se je navršavala godišnjica osnivanja Tipografskog društva, a u njemu je došlo do vrlo oštrih i dubokih trzavica. Dragutin Kale — u taj čas njegov predsjednik — odlučio se čak i na povlačenje s predsjedničke dužnosti. Odustao je od svoje namjere samo na posebni nagovor deputacije tipografskih radnika, koja mu je u tom smislu predala i pismenu molbu.

U toku slijedeće godine započela je inicijativa za osnivanje prvog općeradničkog društva u Zagrebu. Početkom 1873. ono je i zaista ušlo u život. Pratеći ono što se u njemu odigrava od samog početka njegova života da bi se nastavilo zatim kroz dugi niz godina, dolazi do vrlo značajnih saznanja i u vezi s upravo spomenutim događajima u Tipografskom društvu 1871. godine. Smisao ovih saznanja jest kako se upravo u vrijeme Pariške komune u radničkom pokretu Hrvatske počinju na izrazito jasan način ispoljavati

suprotnosti između dviju koncepcija u odnosu na međunarodni radnički pokret: internacionalistička i nacionalistička. Odatle trzavice u Tipografskom društvu, odatle i sve ono što karakterizira život Zagrebačkog radničkog društva kroz prva dva decenija njegova postojanja. Onoga pak časa kada se ovo uoči, postaje odmah samo po sebi jasno i osnivanje Zanatlijsko-pomoćničkog društva u Zagrebu 1886, kao djelo secesionista iz Zagrebačkog radničkog društva. Inicirana od tipografskog radnika Valentina Lamberta — čovjeka izrazito internacionalističkih koncepcija, koji je kao takav ujedno otvorio i prvu našu proslavu 1. svibnja u Zagrebu god. 1890 — ova secesija sama i na najkonkretniji i najzorniji način potvrđuje tok stvari u Zagrebačkom radničkom društvu, tok za koji su posebno karakteristični duboki sukobi između nacionalističkih i internacionalističkih elemenata u njemu.

Da bi se već i u ovaj čas i na ovom mjestu dala i samo blijeda slika stvarnog razvoja i karaktera radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije izvan dvaju spomenutih centara — Zagreba i Osijeka — govori se još samo o sludvajima Varaždina i Siska. U prvom od njih se već sredinom sedamdesetih čajevima godina socijalističke tendencije afirmiraju do mjere i na način da jedan od najviđenijih u ovom pokretu — Josip Weitlmayer — biva i suđen zajedno s gradačkim socijalistima s kojima stoji u vezi; u drugom pak, tj. u Sisku, sredinom osamdesetih godina dolazi do stvaranja radničkog društva pod nazivom Sloga, kojemu je incijator i opet jedan od viđenih socijalista, Đuro Pravdica. Vrijedno je ovdje pripomenuti kako je i opet riječ o društvu u kojemu se najuže isprepliću pravaške i socijalističke tendencije. A time je, na još jedan način, ilustrirana već izražena teza o najužem isprepletanju ovakvih tendencija u našem radničkom pokretu uopće, odnosno teza kako se on i može jedino shvatiti kao dio cjeline našeg političkog egzistiranja.

Sada, kada su — makar i na samo najsumarniji način — utvrđene istine od kojih je potrebno polaziti govoreći o ekonomskim i političkim korijenima radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije 19. stoljeća — neka bude istaknuto samo još nekoliko momenata, koje je također potrebno imati pred očima, dajući sliku njegova razvoja, odnosno prezentirajući ga kao historiografski tekst.

Tačno onako kao što radnički pokret Hrvatske od samog početka njegova razvoja karakterizira prisutnost u njemu vrlo živih internacionalističkih tendencija — od samog početka njegova razvoja on posvjedočuje i prisutnost u njemu nedvojbeno jugoslavenskih tendencija. Jedva da je potrebno na poseban način isticati povezanost ovih s onima već istaknutima, odnosno isticati da se radilo samo o povlačenju logičnih zaključaka iz njih. Ako se, međutim, to ipak čini, onda se to čini u prvom redu zbog toga da bi se i dokraja sagledala dubina internacionalističkih tendencija u našem socijalističkom pokretu prošlog stoljeća, odnosno da bi se moglo ocijeniti do koje je mjere on — izrastao u klimi pravaške ideje — smogao snage da se odupre nacionalističkom ekskluzivizmu, zapretanom u ovoj ideji, i da se afirmira kao nedvojbeno jugoslavenski. Kad je, pak, riječ o samim činjenicama koje bi potvrđivale ovu tvrdnju, tu ne može biti ni neprilike ni nedoumice. Od časa kada su arhivska istraživanja iznijela na svjetlo pravu istinu o prvim štampanim radničkim novinama u Hrvatskoj — »Radničkom prijatelju« (1874—1875) — ne može više biti sumnje, ne samo o tome kada su

stvarno prestale izlaziti (jer su tu u našoj dosadašnjoj historiografiji činjene krupne greške), već i zašto je do toga došlo. Gledan pak u kontekstu cjeline činjenica iz njegova života — prvi naš radnički list nedvojbeno jasno govori o afirmaciji jugoslavenske misli na njegovim stranicama, odnosno kako je činjenica i njegova formalnog pretvaranja u glasilo »jugoslavenskog radničkog staleža« bila odsudna i za njegovu sudbinu.

Osamdeseta godina, s nesumnjivim porastom nacionalističkog elementa u radničkom pokretu kao cjelini, nije bila pogodna za afirmaciju jugoslavenske ideje u tom pokretu. Pa ipak, novo njegovo glasilo, »Radnički glasnik«, pokrenuto 1887. godine, s neprikrivenim simpatijama prati radnički pokret u Srbiji i na svojim stranicama daje mjesta i širim tekstovima koji govore o njemu. Ne može, dakle, biti sumnje kako je čak i u ovoj fazi nacionalističke plime u pravaškom pokretu sam radnički pokret znao i smogao snage da se odupre ovoj plimi i ne dopusti da njegove internacionalističke obaveze budu utopljene u njoj.

I upravo kad se ovo ima pred očima, i može se razumjeti ono što se afirmira u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije devedesetih godina. A afirmiraju se istine od prvorazrednog značenja. U času kada građanska opozicija jugoslavenske orijentacije s đakovačkim biskupom na čelu doživljava svoj slom i kada traži i nalazi zajednički jezik s nacionalističkim intrasigentima na čelu sa Starčevićem — socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji bilježi i posebno svijetle momente iz historije svoje borbe za jugoslavensku misao. Najprije kongres hrvatskih i slovenskih socijalista u Ljubljani 19. srpnja 1896, a onda kongres jugoslavenskih socijalista u istom gradu 15. i 16. kolovoza spomenute godine, na nedvojbeno jasan način govore do koje je mjere jugoslavenska misao prožela glavninu socijalističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Smije se, pak, govoriti i o Slavoniji, jer dublji smisao svega onoga što se događa u socijalističkom pokretu ovog područja razumljiv je samo uz pretpostavku da se shvati proces koji je u njemu prisutan u odnosu na pitanje odnosa Srba i Hrvata. Gledano u totalitetu političkog života Hrvatske i Slavonije toga časa, sve ono što je utvrđeno daje pravo da se govori i o pravom pothvatu od strane socijalista. U času kada je razvoj političkih relacija u Khuenovoj Hrvatskoj i Slavoniji sve prije nego pogodno tlo za razvoj propovijedi bratstva između Srba i Hrvata — socijalistički pokret ne odustaje ipak od ove propovijedi i ne odustaje od borbe za ovo bratstvo. Na taj način on u historiju našeg egzistiranja na ovom tlu unosi akcente od neprolazne, historijske vrijednosti i značenja. Ali ne govori se o tome u ovaj čas i na ovom mjestu radi valorizacije samog pokreta. Ističući ove istine, želi se samo na još jedan način potvrditi internacionalistički, odnosno socijalistički karakter ovog pokreta. Jer samo na toj strani i u tom okviru ove istine o njemu postaju i jasne i objašnjive. A i prvo i drugo — i socijalistički i internacionalistički karakter radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji — stavljeni su do ovoga časa u pitanje. Učinjeno je to onoga časa, kada je izražena misao kako se ovaj pokret tek dvadeset ili trideset godina nakon stvaranja njegovih prvih organizacija — za koje je ustvrđeno da su stvorene tek sedamdesetih godina — počeo afirmirati kao politički, odnosno socijalistički. Do tada je, navodno, imao samo ekonomski, odnosno humanitarno-potporni karakter. Sada se vidi i stvarna istina o tome.

Ako je ono što je navedeno zaista dokazalo tezu o potrebi historiografskog tretiranja radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije u sklopu njihove sveukupne ekonomske i političke historije — onda se može sada dodati da postoji još jedan, treći, preduvjet koji mora biti ispunjen da bi se ovaj pokret zaista u potpunosti i dokraja shvatio i naučno objasnio. Riječ je o kulturnom životu Hrvatske i Slavonije uopće i crkve u njima posebno, odnosno o utvrđivanju relacija između ovog kulturnog egzistiranja s jedne, i radničkog pokreta, s druge strane. Pokušaji koji su u tom smislu već učinjeni a imali su za cilj da povuku trasu ovih relacija u periodu do 1918. mogu se — smatramo — ocijeniti kao nesumnjivi dokaz potrebe ovakvog posla. Ugao gledanja, dakle, nije više nov — i bez obzira što se u ovaj čas još ne može govoriti o tome da bi bila korištena i saznanja koja su iz njega već dosad rezultirala. Radi se, prema tome, samo o tome da se čvrsto zacrta trasirani put, odnosno da saznanja koja budu kod toga stečena i zaista budu uključena u opći fond spoznaja o radničkom pokretu. Samo tako — govori nam ono što već znamo na tome planu — on će biti zaista naučno i po zasluzi dimenzioniran.

Ovakva su neka od saznanja i rezultata istraživanja radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije devetnaestog i dijela dvadesetog stoljeća. U idejnom smislu polazne su tačke ovih istraživanja bile totalitet ekonomskog, političkog i kulturnog života područja na kojima se razvija ovaj pokret. U formalno-praktičkom smislu ovo se istraživanje vršilo isključivo na temelju arhivskih dokumenata kao vrela naučnih spoznaja.

Dr IVAN BEUC
viši naučni suradnik Arhiva SRH, Zagreb

Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine

RAZVOJ radničkog pokreta i socijalne demokracije u Istri do 1918. godine prema današnjem dostignuću naučnih istraživanja može se utvrditi samo općenito i vrlo manjkavo.

Već i same početke radničkog pokreta teško je određeno registrirati. U Kopru i u Piranu nalazimo već oko 1860. godine Društvo za potpomaganje bolesnih radnika koji su bez zarade.[1] Da li su ta društva crkvene, gradske ili radničke organizacije nije utvrđeno. Poslije stupanja na snagu Zakona o pravu skupljanja i udruživanja (15. XI 1867) osnovano je u Puli 1869. godine Puljsko radničko društvo (Societa operaia polese). Svrha ovom društvu bila je također međusobno potpomaganje radnika u slučaju bolesti i smrti. 1876. godine bude osnovano još jedno radničko društvo u Puli, Društvo zanatlija (Associazione fra gli artieri), u kojem su članovi bili većinom arsenalski radnici, slično kao u Puljskom radničkom društvu. 1881. godine bude osnovano u Puli treće radničko društvo Puljsko udruženje Bratstvo (Associazione Fratellanza polese) s istom namjenom tj. radi potpomaganja radnika u slučaju bolesti. U tom udruženju članovi su bili oni radnici koji nisu radili u arsenalu. Najveći broj članova 1885. godine imalo je Puljsko radničko društvo (1069 članova), dok je Udruženje zanatlija imalo 623 člana, a Puljsko udruženje Bratstvo 90 članova. Puljsko radničko društvo imalo je i žensku sekciju koja je imala uglavnom zadatak da pomaže radnice za vrijeme bolesti.[2]

Položaj radnika u Puli, koji su radili u arsenalu, bio je najpovoljniji u Istri. Oni su imali već 1869. godine službeni statut kojim su se regulirala prava radnika prema radnom mjestu i radnom stažu. Usprkos tako povoljnim uvjetima plaćanja i osiguranja, njihova egzistencija je ovisila o posebnim uvjetima u Puli, a naročito zbog cijena životnih namirnica i visokih stambenih najamnina. Budući da su radnici bili plaćeni unatrag, a rijetko su raspolagali gotovinom, te ako nisu mogli robu dobiti na kredit ili ako stanodavac nije htio pričekati, bili su primorani uzimati zajam, koji se nije mogao dobiti drugdje nego kod lihvara, a koji je za tjedne zajmove uzimao visoke postotke kamata, pa su tako i arsenalski radnici dospijevali u zavisnost koje su se teško oslobođali.[3] Teže ekonomske uvjete imali su oni radnici koji nisu bili zaposleni u arsenalu nego kod raznih poslodavaca, kojima

[1] Istrien. Historische, geographische und statistische Darstellung der Istrischen Halbinsel nebst den Quarnerischen Inseln. Lit./Art. Abteilung des Osterr. Lloyd, Triest, 1863, str. 186.
[2] Pola seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, Wien, 1886, str. 73, 74.
[3] Isto, str. 75, 78.

je bio najpreči interes da dobiju što jeftiniju radnu snagu. Takvih radnika bilo je tada u Puli više od 3000, što znači još jedanput toliko koliko arsenalskih radnika.

Koliko su ti različiti uvjeti u Puli utjecali na razvoj radničkog pokreta, u gradu gdje je prevladavao talijanski jezik više radi običaja nego radi nacionalne pripadnosti[5], nije istraženo. Nepoznati suvremenik koji je dobro poznavao prilike u Puli tvrdio je da do 1885. godine nisu prodrle među puljsko radništvo socijalističke tendencije, iako ih se boji kao i onih anarhističkih, ako se ne bi poboljšali uvjeti za život radništva u Puli.[6]

80-tih godina prošlog stoljeća nalazimo radnička društva za uzajamnu pomoć još u Kopru, Umagu, Bujama, Vodnjanu, Pazinu i Kastvu.[7] Da li je postojalo radničko društvo u Rovinju nije poznato, ali može se istaknuti što je jedan suvremenik napomenuo, da je u Rovinju oko 1885. godine, iako je već deset godina bio povezan željeznicom, ostala industrija sasvim u začecima, jer, osim što je erar izgradio tvornicu duhana, ni jedna druga tvornica nije osnovana pored svega toga što je u Rovinju bila radna snaga jeftina.[8] Isto tako trebalo bi ustanoviti da li je postojalo radničko društvo u Labinu ili u nekom susjednom mjestu, jer su se na tom području 80-tih godina nalazili ugljenokop u Krapnju i tvornica cementa blizu Labina. U ugljenokopu je bilo 1881. godine zaposleno 779 radnika.[9] Značajno je da je krapanjsko hrvatsko radništvo već 1890. godine štrajkalo,[10] dakle, najranije u Istri. Uspješno završeni štrajk dokazuje da je na tom području radnička solidarnost bila tada već na visokom stupnju. Napokon, vrlo je vjerojatno da je radništvo u Miljama i Ižuli imalo svoja društva, jer je u Miljama 80-tih godina postojalo veće brodogradilište koje je već 1865. godine počelo graditi parobrode,[11] a u Ižuli tvornica konzervi.[12]

Radništvo u to doba bilo je samo manjim dijelom proletersko, jer je veći dio živio i od poljodjelstva na malom posjedu. I u samoj Puli, gdje je bilo najviše zastupljeno industrijsko radništvo, jedan dio radnika dolazio je iz obližnjih sela (Alture, Ližnjana, Medulina, Premanture, Pomera i drugih mjesta).[13] Utjecaji kojima je bilo izloženo talijansko i slavensko radništvo u gradovima, odnosno selima, mnogo su pridonosili da se radništvo nije razvijalo klasno brže i da njihove organizacije nisu izašle iz svojih okvira samopomoći. Ipak, nema sumnje da su socijalističke ideje pomalo prodirale među radništvo, jer su Pula i Rovinj bili željeznicom vezani s Bečom, a parobrodom s Trstom, dok su Milje, Kopar, Ižula i druga mjesta bila u neposrednim vezama s Trstom, tom najjačom tvrđavom industrijskog proletarijata, koju je već 1881. godine posjetio tada poznati socijaldemokrat Johann Most

[4] Isto, str. 45
[5] Isto, str. 66.
[6] Isto, str. 71.
[7] J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1895), knjiga druga, Zagreb, 1958, str. 404, 405.
[8] Pola seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, Wien, 1886, str. 86.
[9] B. Benussi, Manuale di geografia, Pola, 1885, str. 162.
[10] »Naša sloga«, Trst, br. 20, od 15. V 1890.
[11] Tafeln zur Statistik der österr. Monarchie, Heft IV, Tafel IV, str. 345—347.
[12] B. Benussi, isto, str. 165.
[13] »Naša sloga«, br. 24 od 12. VI 1890.

i iz čije sredine su trojica socijalista supotpisali proglas za prvi kongres II internacionale.[14]

Radnička društva u Istri, kao i ona u samom Trstu, nisu bila u stvari samostalne radničke organizacije koje bi bile dorasle novim potrebama radničkog pokreta. Bečka Taaffeova vlada bojeći se radikalne struje socijalista potpomagala je u to doba s jedne strane kršćanski socijalizam koji je propovijedao Vogelsang, a s druge žestoko je proganjala propagandu socijalističkih revolucionarnih ideja. Ona je uvela 30. I 1884. godine iznimno stanje, a 20. I 1885. predložila bečkom Parlamentu nacrt zakona (Socialistengesetz) kojim su bile predviđene efikasne mjere za suzbijanje socijalističkih stremljenja, što je Parlament i izglasao time da važi do 25. VI 1888. godine. Trebalo je, dakle, osnovati nove radničke organizacije koje bi ujedinile postojeća radnička društva i čiji bi članovi u tim društvima agitirali za međunarodnu radničku solidarnost, za zajedničke nastupe i zajedničku ekonomsku i političku borbu.

Tek što je svršio kongres na kojem je osnovana Austrijska socijaldemokratska radnička stranka, još iste godine, u Trstu je izvršen prvi pokušaj da se formira samostalna radnička organizacija Radnički savez (Confederazione operaia), koji bi trebao povezati sva radnička društva. Bez obzira na to da li je ovaj savez organizacija socijaldemokratskog društva u Trstu, za koje je slovenski delegat na I kongresu Austrijske socijaldemokratske stranke rekao da postoji u Trstu i da je ono razdijeljeno na njemačku, talijansku i slovensku frakciju,[15] Radnički savez u Trstu nije uspio sjediniti radnička društva, ali je za kratko vrijeme svoga postojanja (ukinut 1891. godine) stekao zasluge na širenju, među radništvom, ideje o potrebi međunarodne radničke solidarnosti i ideje o potrebi bratstva među narodima te tako uspio zbližiti slovensko i talijansko radništvo.[16]

Drugi pokušaj da se stvori jedinstvena radnička organizacija izvršili su slovenski socijaldemokrati 1893. godine osnovavši u Trstu Splošno delavsko, izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo za Primorsko, no i ta organizacija nije uspjela, jer su vlasti poduzele mjere (aretacije navodno zbog anarhističkog rovarenja), tako da organizacija nije uspjela osnovati ni prvu svoju planiranu podružnicu u Miljama.[17]

Godinu dana kasnije talijanski socijaldemokrati osnovali su u Trstu svoju organizaciju Socijalističkodemokratski savez (Lega socialista democratica), koji je doskora uspio osnovati podružnicu u Ižuli, a do kraja 1897. godine proširiti svoju mrežu u Istri na Milje, Kopar, Rovinj i Pulu.[18]

Članovi Splošnega delavskega, izobraževalnega, pravovarstvenega in podpornega društva za Primorsko i članovi Socijalističko-demokratskog saveza bili su ujedno članovi Austrijske socijaldemokratske stranke, koji su prema Pravilniku o organizaciji te stranke donesenom 1892. godine i dopunjenom 1894. sudjelovali u radu stranke na skupnim kongresima po izabranim delegatima. Austrijska socijaldemokratska stranka bila je u razdoblju

[14] I. Regent, Poglavja iz boja za socijalizem, III, Cankarjeva založba Ljubljana 1961, str. 13, 14.
[15] Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd, 1951, str. 5.
[16] I. Regent, isto, III, str. 15.
[17] Zgodovinski arhiv..., tom V, str. 19.
[18] J. Cazi, isto, str. 423.

od 1889. do 1905. godine jedinstvena stranka, time da su od 1897. godine bile njezine članice strankine organizacije po narodnosti.[19] Do 1905. godine stranka je imala svake druge godine skupni strankin kongres, a poslije 1905. takvi se kongresi nisu više održavali. Tada su strankine organizacije po narodnosti postale samostalne organizacije. Skupnost socijalne demokracije u Austriji zadržala se praktično u zajednici socijaldemokratskih poslanika u Beču.[20]

Na području Istre djelovale su od 1897. godine dalje dvije strankine organizacije po narodnosti: Jugoslovenska socijaldemokratska stranka, osnovana u Ljubljani 15. VIII 1896. i Talijanska socijaldemokratska stranka, osnovana 25. XII 1897. u Trstu. Prva je imala sjedište u Trstu u razdoblju do I svjetskog rata od 1900. do 1905, a druga također u Trstu kroz čitavo razdoblje. Talijanska socijaldemokratska stranka razvila se iz organizacije Socijalističko-demokratskog saveza u Trstu, a Splošno delavsko, izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo za Primorsko, postalo je po osnivanju Jugoslovenske socijaldemokratske stranke njena zemaljska organizacija u Primorju (Goričko, Trst i Istra).[21]

Na području Istre do 1914. godine intenzivnije je djelovala Talijanska socijaldemokratska stranka. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka je pokazala u Istri najveću aktivnost samo u razdoblju od 1900. do 1905. godine. Otada je strankin izvršni odbor (1905. godine) preselio u Ljubljanu, on je zanemario Istru i Dalmaciju i gotovo sav svoj politički rad ograničio na kranjsku politiku.[22] Koliko je ta konstatacija tačna, iako je iznijeta na VI zemaljskoj goričkoj konferenciji od 24. V 1914. bez prigovora, ne može se još utvrditi, ali da su uvjeti za rad obiju stranaka u Istri bili veoma teški, sigurno je.

U Istri je stanovništvo bilo u velikoj većini hrvatske i slovenske narodnosti. Prema službenoj statistici iz 1910. godine talijansko stanovništvo je predstavljalo 36% stanovništva Istre.[23] Međutim, austrijskim sistemom kurija, utemeljenim na privilegiji velikog posjeda, Talijani su uspijevali u Saboru sačuvati većinu, prema tome i političku hegemoniju, a time i ekonomsku.

Hrvati i Slovenci većinom su se bavili poljoprivredom (1910. godine oko 78%), a Talijani svojim manjim dijelom (47%).[24] Veleposjed je bio u rukama Talijana i zauzimao najplodnije zemlje. Ostala poljoprivredna gospodarstva predstavljala su velikom većinom mali posjed. 1902. godine mali posjed obuhvaćao je 71.2% poljoprivrednih gospodarstava.[25] Hipotekarni dugovi bili su u stalnom porastu. 1908. godine oni su iznosili 7,973.852 krune, od čega je na seosko područje otpadalo 66.7%, a na gradsko 33.3% hipotekarnog duga, što znači da su većinu hipotekarnih dugova predstavljali seljački dugovi.[26] Do 90-tih godina prošlog stoljeća seljaci su mogli dobivati zajmove gotovo samo od talijanskih trgovaca i talijanskog veleposjeda, koji su naj-

[19] Zgodovinski arhiv..., tom V, str. 15—17, 56—57.
[20] Isto, tom V, str. 216—217.
[21] Regent, isto III, str. 15.
[22] Zgodovinski arhiv..., tom V, str. 276.
[23] Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 1, str. 16.
[24] Isto, str. 160.
[25] Österreichische Statistik, Bd. 83, str. XIX.
[26] Isto, Bd. 89, Heft 2, str. XXXVIII.

većim dijelom bili lihvari.[27] Odatle je jasno da je u to doba seljaštvo bilo ekonomski ovisno od talijanske buržoazije i veleposjeda, a najvećim dijelom baš hrvatsko i slovensko seljaštvo.

Ekonomska zavisnost pretežnog dijela hrvatskog i slovenskog seljaštva od talijanske buržoazije nije bila samo eksploatacija seljaštva od strane zelenaša i agrarna eksploatacija hrvatskih i slovenskih kolona na talijanskim veleposjedima, već i politička zavisnost, s obzirom da bez ekonomske nezavisnosti, odnosno ravnopravnosti, nije mogla postojati ni politička ni kulturna nezavisnost i jednakost.

Seljačko pitanje u Istri bilo je dakle osnovni element nacionalnog pitanja, jednako tako važan kao i pitanje opstanka hrvatskog i slovenskog stanovništva u Istri, s obzirom na akcije talijanske buržoazije i veleposjeda u Saboru i izvan Sabora usmjerene talijanizaciji slavenskog stanovništva.

Hrvatsko i slovensko radništvo, pored toga što je bilo nacionalno ugroženo, trpjelo je zajedno s talijanskim radništvom eksploataciju od strane kapitala. Kolikogod je ono brojilo 1910. godine 49.406 radnika, od čega 6234 radnice, ipak ono nije bilo koncentrirano samo na nekoliko mjesta. U Puli, doduše, bila je najveća aglomeracija radništva (22.901), ali u industriji i obrtu radilo je 6194 radnika, a u vojnom arsenalu 15.288 radnika (ostalo nešto u trgovini i prometu, a nešto u poljoprivredi). Arsenalski radnici su se smatrali tada nekom vrsti radničke »elite«. Poljoprivredni radnici pak, iako im je broj bio relativno visok na području čitave Istre (7757 radnika), bili su zaposleni na veleposjedima, koji su se prostirali na području porečkog, koparskog i voloskog kotara. Radnici u trgovinama i prometu, koji su brojili ukupno u čitavoj Istri 6005 osoba, također su bili zaposleni po raznim trgovinama u čitavoj Istri i na brodovima koji su plovili morima. U industriji i obrtu bilo je ukupno zaposleno 17.270 radnika, no jedan dio je otpadao na zanatske radnike zaposlene također u mnogim mjestima Istre.[28] U stvari veće zatvorene skupine radništva nalazimo samo u Miljama, Ižuli, Rovinju, Puli i Krapanjskom ugljenokopu.

Socijalna diferencijacija bila je veća kod talijanskog radništva, jer je ono radilo u tvornicama, brodogradilištima i gradovima u kojima su bili razvijeni obrti, koji međutim nisu postojali u hrvatskim i slovenskim selima. Talijanski radnici su bili specijalisti, majstori, kvalificirani radnici, dok su hrvatski radnici bili većim dijelom polukvalificirani i nekvalificirani radnici. Talijanski radnici živjeli su u gradovima, a hrvatsko radništvo je većim dijelom živjelo po selima naročito oko Pule, Krapanjskog rudnika, Raklju i u Lošinju. Hrvatski radnik nije bio ni pravi seljak ni pravi proleter.

Ako na kraju dodamo da je 56% stanovništva koje je živjelo od industrije i obrta bilo talijanske narodnosti, a 33% hrvatske i slovenske,[29] u tom slučaju vidimo da su kod radništva Istre vladali vrlo heterogeni odnosi, na koje je socijaldemokratska organizacija morala misliti i računati u izradi svog programa, u svojim akcijama i u svojoj političkoj i ekonomskoj borbi.

[27] »Naša sloga«, br. 22. od 16. XI 1872, br. 11. od 1. VI 1877, br. 19. od 1. X 1877, br. 18. od 16. IX1879, br. 13. od svibnja 1880, br. 14. od 16. VII 1880, br. 8. od 16. IV 1881, br. 22. od 16. XI 1883, br. 5. od 5. II 1885, br. 5. od 4. II 1886, br. 45. od 11. XI 1886, br. 2. od 13. I 1887, br. 23. od 6. VI 1889, br. 1. od 2. I 1890, br. 40 od 1. X 1891, br. 7. od 13. II 1896, br. 52. od 15. X 1896.

[28] Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 6, str. 5.

[29] Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 1, str. 160.

Pored opisanih političko-ekonomskih odnosa onih društvenih slojeva koji će neposredno morati da zanimaju Talijansku i Jugoslavensku socijaldemokratsku stranku u Istri u njihovim programima i akcionim pothvatima, treba još utvrditi uvjete rada tih stranaka u odnosu na stranku talijanske buržoazije te hrvatskih i slovenskih narodnjaka.

Talijanska buržoazija i veleposjed bili su sve do 90-tih godina prošlog stoljeća okupljeni u jednoj stranci, Talijanskoj liberalnoj stranci. Iako se ne može tvrditi da je ta stranka bila zaista liberalna samo zato što je jedan dio pripadnika te stranke imao liberalni stav prema crkvi, ipak u osnovnom programu stranke i konzervativno i liberalno krilo te stranke imalo je zajednički stav: sačuvati svoju političku i ekonomsku hegemoniju u Istri. Nema sumnje da je jedan dio članstva stranke bio za talijanski iredentizam, ali i onaj drugi dio članstva koristio se prikriveno idejom talijanskog iredentizma, raspirujući je među brojnim sitnograđanskim masama, obuhvaćajući svojom propagandom i talijansko radništvo, osiguravajući tako s jedne strane zaštitu vladajuće njemačke buržoazije, postojeće talijanske hegemonije u nadu za proaustrijski rad, a s druge strane, brojne glasove na državnim i pokrajinskim izborima. Kada su 90-tih godina i kasnije neki članovi i nekadašnji glasači Talijanske liberalne stranke osnivali Talijansku kršćansko-socijalnu stranku i Talijansku agrarnu stranku (Gambini), metode stranačkih akcija su se izmijenile, ali krajnji cilj sviju ostao je isti: sačuvati talijanskoj buržoaziji i veleposjedu političku hegemoniju. Za talijanski radnički pokret bilo je naročito opasno jačanje Talijanske kršćansko-socijalne stranke jer je ova razjedinjavala radnički pokret i jer je dobivala svoje glasove baš u industrijskim revirima kao što su Milje, Kopar, Ižula, Rovinj, Motovun, a i u Vodnjanu, čije je radništvo bilo zaposleno u Puli. Koliko je uspjela ta stranka u Istri svjedoče izbori iz 1907. godine kada je ona dobila na užim izborima 8006 glasova, a Talijanska socijaldemokratska stranka 3638 glasova u čitavoj Istri.[30]

Treba napokon imati na umu da je rad Talijanske liberalne stranke, ako ne same stranke a ono talijanskih liberala, započeo 1861. godine, a talijanskih socijalista u stvari tek 1894. godine, te je prema tome razumljivo da su u redove Talijanske socijaldemokratske stranke radnici ulazili često opterećeni talijanskim šovinizmom kao i idejama iredentizma i klerikalizma.

Hrvatsko-slovenska narodna stranka u Istri borila se protiv talijanske političke i ekonomske hegemonije. Koliko god je u Saboru kao manjina ograničila svoj rad uglavnom na borbu za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika s talijanskim jezikom u Saboru, Zemaljskom odboru i u autonomnim zavodima i tijelima, te za pokrajinski proračun koji bi bio od koristi za hrvatsko i slovensko stanovništvo Istre, toliko je njezin izvansaborski rad bio mnogo širi, plodniji i efikasniji. Vodstvo stranke, u stvari saborski klub hrvatskih i slovenskih zastupnika započeo je 80-tih godina radom na oslobađanju hrvatskog i slovenskog seljaštva od ekonomske zavisnosti talijanskom zelenaškom kapitalu. Iščupati seljaka iz ruku zelenaša, kreditnog zavoda i špekulanata talijanske buržoazije, to je bio program vodstva koji je trebao biti ostvaren zadružnom akcijom. Zato su se počele osnivati posojilnice (prva u Kopru 1883), koje su davale seljacima zajmove uz normalne kamate, zatim gospodarska društva, trgovačka društva, ribarske, mljekarske i druge proizvođačke

[30] F. Barbarić, Narodna borba u Istri od 1870—1915 godine (Građa za noviju povijest, knjiga I — izdala JAZU), Zagreb, 1952, str. 114.

i konzumne zadruge, koje su do I svjetskog rata brojale više od 150 ustanova rasutih po čitavoj Istri,[31] što je predstavljalo vrlo razgranatu mrežu ako se uzme u obzir da je čitava Istra imala 40-tak općina. Osim toga vodstvo je započelo borbu u Saboru da se seljak oslobodi plaćanja rasteretnice istarske zaklade, tj. naknade za ukinuta feudalna prava. Borba je 1894. godine urodila uspjehom, što je hrvatskom seljaštvu svakako olakšalo breme, ali time ipak nije bilo riješeno pitanje isplate seljačkih dugova. Oni su seljaštvo i nadalje tištili. Druga osnovna aktivnost vodstva stranke očitovala se u unapređivanju narodne prosvjete osnivanjem đačkih potpornih društava i Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, koja je do 1913. godine uspjela podići svojim vlastitim sredstvima po raznim mjestima Istre 42 škole, 9 zabavišta, 3 nastavna i jedan obrtni tečaj.[32]

Iako je zadrugarstvo pozitivno djelovalo na podizanje poljoprivrednih gospodarstava, najvećim dijelom samo srednjaka, i usporedo s prosvjetnim radom na nacionalnom osvješćivanju seljaka, kidajući ekonomsku a time i političku zavisnost od talijanske buržoazije, ipak zadrugarstvom nije bilo riješeno u temelju seljačko pitanje. Prevladavajući sitni posjed teško bi se ikada riješio svojih dugova bez državne intervencije ili bez radikalnog rješavanja seljačkog pitanja uopće. Proletarizirano seljaštvo bilo je prirodni saveznik revolucionarnog radničkog pokreta. Narodno prosvjećivanje pak, koje je provodila Hrvatsko-slovenska stranka, bilo je veoma korisno za seljaštvo, no i to pitanje nije bilo bez značenja za Jugoslavensku socijaldemokratsku stranku.

Zadrugarstvom i narodnim prosvjećivanjem Hrvatsko-slovenska stranka je tek započela rješavanje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca u Istri. Ono je ostalo otvoreno, to više kada je vodstvo te stranke htjelo realizirati svoje demokratske planove u okviru Austrije i poslije aneksije Bosne i Hercegovine.

Vodstvo Hrvatsko-slovenske stranke nije dopuštalo da prodre u sela ekstremni klerikalizam kranjskog tipa, ali u taboru stranke bilo je okupljeno gotovo svo hrvatsko svećenstvo, na kojem se uglavnom temeljio agitacijski rad stranke na selu. Razumljivo je da je svećenstvo ostavilo duboki trag svog utjecaja na seljaštvo, jer ga je ono podučavalo i hrabrilo.

Posebni problem za Jugoslavensku socijaldemokratsku stranku predstavljao je rad Hrvatsko-slovenske stranke na organiziranju hrvatskog radništva u nacionalnu radničku organizaciju, što je toj stranci i uspjelo u Puli 1907, a u Voloskom 1911. godine,[33] a što je značilo ne samo cijepanje radničkog pokreta nego i volju vodstva stranke da spriječi svako spajanje proletariziranih slojeva s radničkim pokretom pod vodstvom Jugoslavenske socijaldemokratske stranke.

Napokon, treba još istaknuti da je rad narodnjaka započeo već 1861. godine i da su narodnjaci u eri tabora i kasnije velikih skupština izvršili veliki utjecaj na seljaštvo, pa prema tome da su seljaci zaposlivši se u industriji nosili sa sobom taj utjecaj i unosili ga u Jugoslavensku socijaldemokratsku stranku pristupajući toj stranci. Utjecaj će se odnositi prvenstveno

[31] Barbarić, cit. djelo, str. 188—191.
[32] Izvješće Ravnateljstva o djelovanju Družbe Sv. Ćirila i Metoda za Istru od 1. I do 31. XII 1912, Opatija 1913, str. 20.
[33] Barbarić, cit. djelo, str. 117. i 148.

na njihov stav prema internacionalizmu i Talijanskoj socijaldemokratskoj stranci.

Ako analiziramo rad Jugoslavenske i Talijanske socijaldemokratske stranke na temelju objelodanjenih vrela, možemo utvrditi da su obje stranke taktično nastupale isključivo kao radničke a ne kao opće političke stranke. One su gledale u ostalim radnim slojevima naroda sebi tuđe skupine koje bi mogle radničkom pokretu samo štetiti. Na taj način one su ostale mimo rješavanja najviše gorućih pitanja tadašnjeg društva. Odatle je jasno da su ta pitanja rješavale samostalno građanske stranke i da su se događaji kretali mimo i protiv volje obiju socijaldemokratskih stranaka.[34]

Bez obzira na pomanjkanje kadrova, na nacionalno, anacionalno a katkada anarhistično gledanje pojedinaca u obim strankama, i bez obzira na pomanjkanje potrebnih brošura, one su jedva mogle više nego što su uspjele, proširiti mrežu svojih organizacija i povećati broj svoga članstva, jer su u radništvu nalazile najrazličitije utjecaje, koji se nisu mogli lako uskladiti s idejama socijaldemokratskih agitatora. Najveća prepreka prodiranju njihovih organizacija u Istri bila je u polaznoj tački o nacionalnom i seljačkom pitanju, a to su upravo bila najvažnija pitanja tadašnjeg društva. Radništvo po sebi nije moglo ostvariti svoje ciljeve bez savezništva seljaka. Seljačko pitanje bilo je često na dnevnom redu ili u diskusiji na kongresima Jugoslavenske socijaldemokratske stranke.[35] Međutim, još 1909. godine Etbin Kristan, jedan od članova vodstva stranke, tvrdi da stranka ne može ignorirati seljačko pitanje, ali da se mora još čekati dok sami seljaci ne dođu u stranku.[36]

U nacionalnom pitanju obje socijaldemokratske stranke polazile su od Brnskog programa, koji definira naciju kao kulturni pojam. Brnski program je trpio od jednostranosti, jer nije vodio računa o ekonomskom, političkom i teritorijalnom momentu u nacionalnom pitanju. Praktično je to dovelo obje stranke do odricanja revolucionarnih sredstava nacionalno-oslobodilačke borbe, sredstava bez kojih se nije moglo ni zamisliti unutrašnje razbijanje Austro-Ugarske, i do nemogućnosti aktiviziranja svih onih društvenih snaga koje su se inače mogle mobilizirati u borbi za slobodu i jednakost. Tivolska rezolucija, iako predstavlja izvjesnu korekturu Brnskog programa i po prvi put spominje jugoslavensko pitanje, ipak nije opovrgla načelo tog programa, po kojem bi narodi tvorili samo kulturne skupine u zajedničkoj austrijskoj državi. Svoj stav Jugoslavenska socijaldemokratska stranka nije izmijenila ni na svom X kongresu u prosincu 1917, na kojem je pozdravila Majsku deklaraciju, jer je u njoj vidjela svoju Tivolsku rezoluciju iz 1909. godine.

Jugoslavenska i Talijanska socijaldemokratska stranka imale su velikih zasluga što su na području, na kojem su vladali najteži uvjeti, radništvo počeli osvješćivati i organizirati ga u socijaldemokratske organizacije.

[34] H. Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi, Naša Založba, Ljubljana, 1937, str. 436. (Urednikove dopolnitve — D. K.)
[35] Zgodovinski arhiv..., tom V, str. 51, 78, 92, 110, 179.
[36] Zgodovinski arhiv..., tom V, str. 179.

Dr VJEKOSLAV BRATULIĆ
Sjeverojadranski institut JAZU, Rijeka

Socijalistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941)

U SVOM izlaganju dotaći ću se problema socijalističkog pokreta u Julijskoj krajini između dva rata, od 1918. do 1941. godine. U »Pregledu istorije SKJ« ta je pokrajina najslabije zastupana. Spominje se na dva mjesta u prvoj glavi, i to na str. 40. i 54. Postoje vjerojatno i neki razlozi zbog kojih se o njoj ne govori opširnije. Mislim da bi trebalo da se to pitanje razjasni i da se na neki način nađe rješenje kako da se, metodski, i to područje uklopi u takvu našu historiju. Takav smo problem imali i na području opće historije, a pojavljuje se, kako vidimo, i na području historije radničkog pokreta.

Na strani 40. »Pregleda« navodi se ovo: »Radnički pokret u Slovenačkom primorju, okupiranom od Italije, imao je od samog početka klasnu revolucionarnu orijentaciju. Konferencija Jugoslavenske socijaldemokratske stranke za Julijsku krajinu (Trst, 6. aprila 1919) izjasnila se za revolucionarni put ka vlasti.« Na strani 54. »Pregleda« navodi se: »Sredinom 1919. javljaju se prvi znaci jačanja revolucionarne orijentacije u slovenačkom radničkom pokretu. Taj proces je tekao nešto brže u Slovenačkom primorju. Druga konferencija slovenačke socijaldemokratske stranke Julijske krajine (21. septembra 1919) donela je odluku o uključenju u komunistički radnički pokret Italije koji je bio u formiranju.«

Ne ulazeći u detalje, želim ipak ovdje dati neke kritičke napomene na citirana mjesta iz »Pregleda« jer u sebi sadrže neke nepreciznosti, što dovodi do historijskih netačnosti. U spomenutim citatima govori se samo o Slovenskom primorju, a ne spominje se Istra, iako su i hrvatski socijalisti u Istri bili organizaciono vezani i djelovali u sastavu Jugoslavenske socijaldemokratske stranke Slovenije (do 1919), odnosno kasnije zajedno sa slovenskim socijalistima u Slovenskom primorju. Neodrživa je tvrdnja u posljednjoj rečenici iz drugog citata. Ona sadrži dvije greške. Prvo, ne radi se o drugoj konferenciji »slovenačke socijaldemokratske stranke Julijske krajine«, nego o konferenciji »Nezavisne socijalističke stranke Slovenaca i Hrvata u Julijskoj krajini i Istri« koja je bila osnovana na prvoj konferenciji održanoj 6. travnja 1919. Prema tome, Nezavisna socijalistička stranka Slovenaca i Hrvata Julijske krajine i Istre postojala je i djelovala od travnja do rujna 1919, tj. do druge konferencije (21. rujna 1919), na kojoj je donesena odluka o pristupanju Socijalističkoj stranci Italije. Druga greška je u pogrešnoj interpretaciji odluke donesene na toj konferenciji o »uključenju u komunistički radnički pokret Italije koji je bio u formiranju«. Ovdje moramo imati na umu dvije stvari. Prvo, u Italiji je tada postojala Socijalistička stranka Italije kao jedinstvena stranka talijanskog proletarijata, u kojoj su postojale tri struje, ali je ona to jedinstvo održala sve do kongresa u Livornu u siječnju 1921. Drugo, i u Nezavisnoj socijaldemokratskoj stranci Slovenaca

i Hrvata Julijske krajine i Istre također su postojale dvije struje, što je došlo do izražaja osobito u oštrim polemikama uoči kongresa Socijalističke stranke Italije u Livornu. Riječ je, dakle, o odluci o pristupanju Socijalističkoj stranci Italije. Izabrani delegati na drugoj konferenciji za kongres Socijalističke stranke Italije u Bolonji imali su zadatak da tu odluku saopće kongresu s posebnom porukom. Predstavnici slovenskih i hrvatskih socijalista bili su izabrani i u Izvršni odbor Socijalističke stranke Italije.

I pored svih nedostataka, uzevši »Pregled« u cjelini treba da zauzmemo pozitivan stav prema njemu, a na nama je da ga dopunjujemo i da riješimo pitanje uklapanja razvoja socijalističkog pokreta u Julijskoj krajini u historiju SKJ.

Da bismo vidjeli koliko je značenje i kako je, u komparaciji s ostalim jugoslavenskim pokrajinama, potrebno da se uoči značaj i važnost ove pokrajine, iznijet ću nekoliko brojki. Govorim o Julijskoj krajini jer se taj naziv upotrebljavao za vrijeme talijanske okupacije, odnosno pod talijanskom vladavinom od 1918. do 1945. Danas se za te krajeve služimo nazivima Istra i Slovensko primorje, ali zbog specifičnih odnosa koji su tamo vladali i zbog teritorija na koji se protezao naziv Julijska krajina, upotrebljava se i danas, kad je riječ o razdoblju između dva rata, naziv Julijska krajina. U Julijskoj krajini bilo je 1921, prema talijanskim statističkim podacima, 887.000 stanovnika, ili 201.952 porodice. Po nacionalnom sastavu bilo je oko 600.000 Hrvata i Slovenaca. Odnos između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva bio je ovakav: 47,3% otpadalo je na poljoprivredno stanovništvo a 52,7% na nepoljoprivredno. U te brojke nije uključena Rijeka, jer se tada nalazila izvan okvira Julijske krajine. Od aktivnog stanovništva bilo je u industriju uključeno 96.666 radnika. Ako tome dodamo aktivno stanovništvo zaposleno u kućanstvima — 17.060, zatim 4.062 učenika u trgovini, namještenike u industriji i trgovini — 19.170, te napoličare, kolone i nadničare u poljoprivredi — 36.582, tada se broj takozvanog aktivnog stanovništva (stariji od 10 god.) penje na 173.540. Bila je to, relativno, dosta jaka osnova u kojoj možemo tražiti potencijalne mogućnosti za razvitak radničkog i socijalističkog pokreta na tom području.

Radnički pokret u Julijskoj krajini, u njenim većim industrijskim centrima Trstu, Puli, Gorici i Rijeci, zatim u rudarskim središtima Raši i Idriji, imao je već do 1918. god. veliku tradiciju i bogata iskustva u borbi za svoja prava. Poznati su nam generalni štrajkovi radnika još prije prvog svjetskog rata, kao što je bio slučaj s generalnim štrajkom u Trstu i Puli u siječnju 1918. Nakon talijanske okupacije 1918. štrajkaški je pokret zahvatio čitavo područje Julijske krajine. Štrajkova pojedinačnih struka, ekonomskog značaja, bilo je bezbroj. Nizali su se jedan za drugim gotovo bez prekida. Prevažni broj širih i generalnih štrajkova imao je politički karakter. Da navedemo samo neke: u srpnju 1919. štrajk u Rijeci, u Trstu je u kolovozu iste godine nekoliko dana bio paraliziran čitav grad zbog generalnog štrajka, generalni štrajk u siječnju 1920. u Puli, generalni štrajk tršćanskog proletarijata u rujnu 1920, pa opet u listopadu, itd. Štrajkovi i demonstracije protiv nasilja vlasti i klasne eksploatacije nastavili su se i u 1921. i 1922. god., za sve vrijeme takozvane buržoasko-parlamentarne talijanske vladavine. U toj neprekidnoj borbi dolazilo je često i do oružanih sukoba. Tu su se vodili prvi neposredni borbeni okršaji s talijanskim fašistima koje su obilno pomagali državni organi vlasti. U tim sukobima pale su i prve žrtve na strani soci-

jalističkog pokreta. Postignuto jedinstvo Slovenaca, Hrvata i Talijana u socijalističkom pokretu u Julijskoj krajini može poslužiti kao primjer solidarnosti proletarijata u jeku ogorčenih, gotovo nepremostivih nacionalnih suprotnosti, nastalih na tom području osobito u poslijeratnim godinama.

U razdoblju od 1919. do 1922. fašisti su napadali, zapalili ili devastirali socijalističke radničke ustanove, domove i štamparije u Puli i Trstu. Tada je socijalistički pokret u Istri vrlo aktivan. U Puli je bilo učlanjeno 12.000 radnika u Radničkom domu, na čelu kojeg se nalazio Josip Poduje. U Puli je postojala i posebna omladinska organizacija sa oko 400 članova. U krvavim prvomajskim demonstracijama 1920. u Puli je sudjelovalo gotovo čitavo građanstvo. Poznata nam je, nadalje, revolucionarna pobuna raških rudara i seljaka na području Proštine. U Trstu i Gorici su se isticale po svojoj klasnoj revolucionarnosti slovenske sekcije socijalističkog pokreta.

Socijalistički pokret raspolagao je tada sa tri svoja lista. U Trstu je izlazilo «Delo« na slovenskom jeziku i »Il Lavoratore« na talijanskom. U Puli je izlazio »Il Proletario« na talijanskom jeziku, ali urednik mu je bio Josip Poduje, a odgovorni urednik Banovac. U njemu su surađivali Hrvati i Talijani. U Trstu je, osim toga, izlazila 1919. i revija »Njiva«.

Na prvom kongresu Pokrajinskog socijalističkog saveza održanom u rujnu 1920. bili su izabrani u izvršni odbor predstavnici Slovenaca, Hrvata i Talijana.

Vidimo, dakle, na području Julijske krajine takvu revolucionarnu aktivnost radničkog pokreta kakvu u to doba gotovo i ne nalazimo u ostalim našim krajevima. Mislim da bi pogotovu ono razdoblje socijalističkog pokreta u Julijskoj krajini koje traje do studenog 1920, kad još nije bilo riješeno pitanje granice između Jugoslavije i Italije, trebalo da nađe, u svakom slučaju, svoje odgovarajuće mjesto u »Pregledu«, bez obzira kakav stav zauzimamo u pogledu kasnijeg razvitka socijalističkog pokreta na području Julijske krajine.

Kad je na kongresu Socijalističke stranke Italije, održanom u Livornu u siječnju 1921, došlo do rascjepa u stranci i istodobno osnovana Komunistička partija Italije, priključila se Komunističkoj partiji velika većina socijalističkih sekcija na području Julijske krajine, i to gotovo sve one sekcije u kojima su većinu članstva sačinjavali slovenski i hrvatski socijalisti. Komunisti su tada preuzeli i listove »Il Lavoratore« i »Delo«. »Delo« je zapravo bilo već i prije kongresa u rukama komunista. Julijska krajina bila je tada od svih talijanskih pokrajina jedina u kojoj su komunisti dobili većinu glasova na kongresu. Socijalistički pokret u okviru Socijalističke stranke Italije i, poslije rascjepa, u okviru Komunističke partije Italije u Julijskoj krajini ima do 1923. god. tzv. legalni razvoj. Po dolasku fašizma na vlast nastupa prelazni period buržoasko-parlamentarne demokracije u Italiji, koji traje do 1926. god., kad su bile zabranjene sve antifašističke stranke. U prelaznom se razdoblju velik dio aktivnosti komunista odvija u uvjetima polulegalnosti. Od 1927. prelazi Komunistička partija u potpunu ilegalnost. Od tada su se redali procesi protiv komunista pred novoosnovanim fašističkim Specijalnim tribunalom u Rimu.

Ilegalna aktivnost komunista u Julijskoj krajini bila je raznovrsna. Najplodniji i najrazgranatiji bio je rad slovenskih komunista. Oni su se odmah nakon zabrane Komunističke partije dali na pripremanje ilegalnih tehnika i štamparija. Legalno »Delo«, koje je prestalo izlaziti 1926, pojavljuje

se već prvih dana 1927. ilegalno kao glasilo Komunističke stranke za slovensku manjinu. Raspačavalo se u tisuću primjeraka. U istoj tehnici štampan je jedan broj lista »Rdeči Vojak«. Poslije odlaska Ivana Regenta i braće Vilhar u emigraciju ilegalno »Delo« izlazi 1928. u Ljubljani i šalje se u Julijsku krajinu. U godini 1930. izlazi u Beču i Parizu, a od 1932. do 1934. ponovo se javlja u tehnikama Julijske krajine u Goričkoj pokrajini. Osim toga, od 1933. do 1935. i dalje neprekidno izlazi u Parizu. Od 1937. do 1940. izlazi neredovito u slovenskom dijelu Julijske krajine, pod uredništvom Pinka Tomažiča. Godine 1937. umnožavali su se propagandni leci na ciklostilu na području Pule. U organizacijama su surađivali s talijanskim komunistima.

U toku legalnog izlaženja poslije Livorna »Delo« je imalo podnaslov »Glasilo Komunistične stranke Italije«. U ilegalnom razdoblju podnaslov se mijenjao. Godine 1930. nosi podnaslov »Glasilo Komunistične stranke Italije in Jugoslavije«, 1933. »Skupno glasilo Centralnih odborov Komunistične stranke Jugoslavije in Komunistične stranke Italije«, 1934. »Skupno glasilo Komunistične stranke Jugoslavije in Komunistične stranke Italije«. Šapirografirano »Delo« koje je izlazilo u Goričkoj 1934. nosi podnaslov »Organ slovenskih komunistov — Komunistične stranke Italije«. U nekim brojevima u razdoblju 1937—1940. imalo je u podnaslovu oznaku »Glasilo komunistične partije za Julijsku krajinu«.

U isto vrijeme ne možemo, mislim, mimoići ni drugi antifašistički pokret u Julijskoj krajini, a to je nacionalnorevolucionarni pokret Hrvata i Slovenaca. Nacionalnorevolucionarni pokret se javlja 1927. god., dakle u vrijeme kad su bile raspuštene i građanske političke stranke koje nisu htjele dati podršku fašističkom režimu, on se javlja upravo onda kad počinje potpuno ilegalno djelovanje Komunističke partije Italije i njenih organizacija na području Julijske krajine, i tu dolazi do dodira nacionalnorevolucionarnog pokreta i članova ilegalnih organizacija Komunističke partije Italije, u kojima surađuju Slovenci, Hrvati i Talijani. U novijoj talijanskoj historijskoj literaturi — standardnim djelima talijanske historiografije za period između dva rata — ima osvrta i na rad hrvatsko-slovenskog nacionalnorevolucionarnog pokreta. U tim kratkim tekstovima obilježen je isključivo kao teroristička organizacija. Međutim, ako istraživamo njegove uzroke, doći ćemo do drukčijeg zaključka. On ima svoje ekonomske, etničke i sociološke uzroke, pa mislim da je zbog toga potrebno da mu se dade mjesto i odgovarajući naziv, koji upotrebljavaju i njegovi nosioci: hrvatsko-slovenski nacionalnorevolucionarni pokret. Ekonomski su uzroci pokreta bili u tome što je hrvatski i slovenski živalj bio planski, svjesno ekonomski uništavan, i to time što su likvidirane sve njegove ekonomske institucije, što je likvidiran zadružni pokret Hrvata i Slovenaca i što je talijanska vlada, prema dokumentima koji se nalaze kod nas u arhivskim fondovima u Rijeci, svjesno i planski potpomagala iseljavanje istarskih hrvatskih i slovenskih seljaka u američke zemlje, specijalno u Argentinu. Iseljavanje poprima masovniji karakter u 1928. god. i dalje. Svrha tog iseljavanja bila je da se na ispražnjene posjede nasele talijanski fašistički orijentirani poljoprivrednici iz unutrašnje Italije, kako bi se na taj način riješio tzv. nacionalni problem u njihovu korist. Etničke uzroke pokreta nalazimo u uništavanju nacionalnih institucija, škola, društava, čitaonica, domova i nacionalnih političkih organizacija i pisane riječi na materinskom jeziku uopće. Sociološke uzroke moramo potražiti u ugroženosti opstanka naroda kao cjeline i njegovih jedinki porodica, u brisanju

svih njegovih karakterističnih obilježja bivstvovanja, kao što je mijenjanje prezimena i imena porodica i pojedinaca.

Postojanje i djelovanje antifašističkih nacionalnorevolucionarnih organizacija dovelo je do velikih procesa pred Specijalnim tribunalom godine 1929. i 1930. u Puli i u Trstu, u kojima su bile izrečene smrtne kazne Vladimiru Gortanu i četvorici bazovičkih žrtava i dugogodišnje kazne robije ostalim drugovima u tim procesima.

Koliki je bio, kvantitativno izražen, ilegalni rad na području Julijske krajine u organizacijama Komunističke partije, u kojima su sudjelovali Slovenci, Hrvati i Talijani, i u hrvatsko-slovenskom nacionalnorevolucionarnom pokretu mogu nam pokazati neke brojke. Od godine 1927. do 1941. vodilo se pred Specijalnim tribunalom 88 procesa u kojima su bili osuđeni antifašisti Julijske krajine zbog svog ilegalnog rada. Najteži procesi bili su upereni protiv Hrvata i Slovenaca — nacionalnih boraca i komunista. Specijalni tribunal je tri puta zasjedao izvan svog stalnog sjedišta u Rimu: u procesu u Puli 1929, u Trstu 1930. i ponovo u Trstu u velikom monstre-procesu protiv slovenskih komunista i nacionalnih boraca godine 1941, u kojem je bilo izrečeno deset smrtnih osuda.

Ovdje želim upozoriti na još neka pitanja koja, po mom mišljenju, zaslužuju posebnu pažnju i koja također opravdavaju da se antifašističkom pokretu u Julijskoj krajini dade u historiji SKJ odgovarajuće mjesto po sadržaju i opsegu. To je, u prvom redu, stanovište Komunističke partije Italije prema socijalističkom pokretu u Julijskoj krajini, zatim prema nacionalnorevolucionarnom pokretu i, napokon, problem suradnje Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Italije u borbi protiv fašizma, posebno na terenu Julijske krajine, kao i problem suradnje oko rješenja nacionalnog pitanja na tom području. Već se i iz citiranih nekih podataka o izdavanju zajedničkog organa »Dela« može zaključiti da se suradnja slovenskih, hrvatskih i talijanskih komunista u Julijskoj krajini dalje proširila i povoljno utjecala na širu suradnju između Komunističke partije Jugoslavije i Italije na planu borbe protiv fašizma. Godine 1930, nakon strijeljanja hrvatskih i slovenskih antifašista u Puli i Bazovici, Komunistička partija Italije upućuje apel radnicima, seljacima, manjinskim narodima Julijske krajine, Istre i Južnog Tirola, narodima Libije i afričkih kolonija. U tom apelu navodi se, među ostalim, i ovo: »Epizode građanskog rata u Julijskoj krajini, da bi se ojačale, ne smiju se više smatrati kao terorističke epizode, izolirane u vremenu i prostoru. U slovenskim i hrvatskim pokrajinama razvio se zadnjih godina jedan neprekidni partizanski rat u kojem pod raznim oblicima učestvuje čitav ugnjeteni narod.« Te iste godine dolazi do sporazuma između predstavnika Komunističke partije Italije i Komunističke partije Jugoslavije o zajedničkoj borbi protiv talijanskog imperijalizma i srpskog hegemonizma na području Slovenije, uključujući i Julijsku krajinu. Predstavnici obiju partija sporazumjeli su se da će list »Delo« biti glasilo KPJ i KPI. Godine 1931. održan je IV kongres Komunističke partije Italije u Kölnu-Düsseldorfu. U manifestu objavljenom na tom kongresu zauzima KPI određeno stanovište i prema otporu protiv fašizma u Julijskoj krajini. U manifestu se kaže: »Mnogobrojne epizode terorističke borbe radnog naroda Hrvata i Slovenaca u Julijskoj Krajini protiv fašizma, sporadične borbe u Južnoj Italiji ... ukazuju na neke slabe tačke političke situacije u Italiji prema kojima se okreću pobunjeničke mase ...« Kad je riječ o zadacima partije, u manifestu se među

ostalima zadacima navodi i ovaj: »Podupirati bez rezerve sve nacionalnorevolucionarne pokrete masa slovenske, hrvatske i njemačke manjine.« Usvaja se načelo samoodređenja naroda do otcjepljenja. Nakon duljih pregovora između predstavnika centralnih komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Italije o zajedničkim ciljevima i zadacima borbe protiv fašizma i imperijalizma, a za oslobođenje porobljenih i ugnjetenih naroda, bila je prihvaćena i objavljena u početku 1933. zajednička izjava koju su potpisali CK KPJ i CK KPI. U trećoj tački izjave kaže se: »Komunističke partije Italije i Jugoslavije izjavljuju otvoreno i odlučno da će nasuprot buržoaziji obiju država dosljedno i sa svim silama podupirati i razvijati borbu svih zatiranih naroda i narodnih manjina u Jugoslaviji i Italiji za potpuno pravo samoopredjeljenja i odcjepljenja. Komunističke partije Italije i Jugoslavije nastupaju odlučno bez ikakvog priuzdržaja ili uvjeta i bore se za pravo samoopredjeljenja, oslobođenja i jedinstva slovenskog, hrvatskog, albanskog, makedonskog i drugih zatiranih naroda u Jugoslaviji i Italiji. Kom. Partija Italije i Kom. partija Jugoslavije se bore protiv svih oblika nacionalnog zatiranja, kolonizacije i odnarođivanja — one se bore za izgon talijanskih osvajača iz Primorske i Albanije, kao i srpskih osvajača iz Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Kosova. U tom smislu i s tim parolama Kom. partija Italije i Kom. partija Jugoslavije podupiru nacionalno-revolucionarne borbe zatiranih naroda i narodnih manjina i nastupaju zajedno za ostvarenje revolucionarnog saveza radničke klase vladajućih naroda obiju država s nacionalno-revolucionarnim pokretom zatiranih naroda i narodnih manjina Italije i Jugoslavije.« Ostavljajući po strani komentar izjave, jer bi to značilo ulaziti u širu problematiku političkih zbivanja i političke situacije onoga vremena u Italiji i u Jugoslaviji i uopće na međunarodnom planu, citirao sam samo jedno mjesto iz spomenute izjave, koje nam dosta jasno govori o značaju i važnosti antifašističke borbe, u prvim linijama protiv fašizma, u neposrednom sudaru s njim na terenu Julijske krajine.

U sporazumijevanju komunističkih partija susjednih zemalja oko rješavanja, pored ostalih, i nacionalnih problema jugoslavenskih naroda važno mjesto zauzima i Izjava Komunističke partije Jugoslavije, Komunističke partije Italije i Komunističke partije Austrije o slovenskom pitanju objavljena u travnju 1934. U toj Izjavi zauzeto je zajedničko stanovište triju partija o problemu ujedinjenja slovenskog naroda raskomadanog na tri države. Sve tri partije stoje na stanovištu bezuvjetnog priznanja prava samoodređenja naroda do otcjepljenja od imperijalističkih država. U četvrtoj tački Izjave, osuđujući ulogu slovenske buržoazije u Jugoslaviji, Italiji i Austriji, kaže se među ostalim: »Komunisti vladajućih naroda (srpski, talijanski, austrijski) će svoju borbu u slovenskom pitanju usredotočiti protiv svoje vlastite imperijalističke buržoazije za bezuvjetno i hitno oslobođenje i ujedinjenje slovenskog naroda. Oni će sa svim snagama podupirati narodnooslobodilačku borbu i djelovanje narodnorevolucionarnih skupina. Samo zajednička borba radnog stanovništva slovenskog naroda i vladajućih naroda zajamčit će uspjeh i pobjedu nad neprijateljima i ugnjetačima.«

U eri priprema fašističkih država za novi imperijalistički rat i porobljavanje naroda sve više je sazrijevala misao o stvaranju široke platforme za borbu protiv međunarodnog fašizma, za ujedinjavanje svih antifašističkih snaga u zajedničku narodnu frontu. U skladu s proširenjem osnove antifašističke fronte sklopljen je godine 1936. sporazum o jedinstvu akcije između

predstavnika Saveza komunista Julijske krajine i Komunističke partije Italije, s jedne strane, i predstavnika nacionalnorevolucionarnog pokreta Slovenaca i Hrvata Julijske krajine s druge strane. Sporazumjeli su se u ovom: »Savez komunista Julijske Krajine i Komunistička partija Italije bore se i borit će se, svakog časa, za priznanje i primjenu prava samoodređenja slavenskih naroda Julijske krajine, uključujući pravo na otcjepljenje od talijanske države... Nacionalno-revolucionarni pokret Slovenaca i Hrvata Julijske krajine priznaje sa svoje strane kao svoje zadatke ... jedinstvo akcije radničkih masa ... zajedničku akciju s Komunističkom partijom kao partijom radničke klase i s talijanskim narodom za obaranje fašističke diktature ... Osnovni zadatak zajedničke akcije bit će okupljanje, mobiliziranje i postavljanje u pokret širokih narodnih masa Julijske Krajine ... izbjegavajući akcije malih grupa ... Radit će zajednički na osnivanju jednog prostranog fronta u Julijskoj Krajini«.

I, na kraju, da spomenem Deklaraciju CK Komunističke partije Jugoslavije i CK Komunističke partije Italije izdanu u svibnju 1937. u povodu sklapanja sporazuma Ciano—Stojadinović. U deklaraciji se osuđuje taj najnoviji imperijalistički sporazum koji nema ništa zajedničkog s talijanskim i jugoslavenskim narodima, koji je sklopljen protiv njihove volje i na njihovu štetu. Ističući tadašnje raspoloženje jugoslavenskih narodnih masa koje ne odobravaju politiku Stojadinovićeve vlade i raspoloženje masa talijanskog naroda koje ne odobravaju Musolinijevu osvajačku politiku, u deklaraciji se kaže: »Ovo raspoloženje naroda u Italiji i u Jugoslaviji treba razviti u moćnu borbu za mir i demokratiju, za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda (u Jugoslaviji) i manjina (u Italiji) i za obaranje današnjeg nenarodnog režima u tim zemljama.«

Sve te historijske činjenice i pojave u socijalističkom pokretu Julijske krajine i na planu međunarodnih odnosa obavezuju nas da im i u historijskoj nauci poklonimo onu pažnju i damo ono mjesto koje im u komparaciji s drugim pokrajinama pripada.

Ali da bismo našli opravdanje zašto bi, pored toga što sam iznio, i to područje moralo dobiti svoje mjesto u historiji SKJ, treba možda reći još nekoliko riječi i o tome tko su bili nosioci, kakvog je nacionalnog sastava bila rukovodeća snaga socijalističkog pokreta u Julijskoj krajini. To je zaseban problem koji sam donekle osvijetlio i u svom izlaganju. Zanimljivo je ovdje istaći da gotovo svi talijanski historičari i publicisti na ovaj ili onaj način daju prevagu slovenskim i hrvatskim socijalistima i komunistima. Citirat ću samo jedan primjer. Guido Botteri objavio je (1961) jedan rad o komunizmu u Trstu. Predgovor mu je napisao Aldo Moro. Na jednom mjestu u svojoj knjizi kaže: »Komunistička struja unutar Socijalističke stranke u Julijskoj krajini prije cijepanja u Livornu 1921. godine računala je s dvije osnovne komponente i to: bezuvjetna podrška Slovenaca organiziranih u Socijalističkoj stranci i naklonost većine maksimalistima. Prelaz od maksimalizma ka komunizmu bio je neizbježiv, također pod presijom slovenskih lidera Regenta i Tuntara. Nakon osnivanja Osvobodilne fronte 1941. godine u komunističkom pokretu su preovladali kao i u doba rascjepa Socijalističke stranke Italije 1921, Slovenci.« Dakle, talijanski historičari, javni

radnici i publicisti daju prilično veliko, gotovo odlučujuće značenje komunistima Slovencima i Hrvatima na području Julijske krajine u razvoju socijalističkog pokreta. Prema tome, i bez obzira na postavljenu formalnu granicu između Italije i Jugoslavije u Rapallu 1920, mislim da moramo naći način kako bismo to područje uklopili u sklop historije SKJ kad je riječ o historiji radničkog pokreta, socijalističkog pokreta i rada KPJ u razdoblju između dva rata.

IVAN JELIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O proučavanju nekih problema organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine

PROUČAVANJU Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. nije se pridavalo dovoljno pažnje u našoj historiografiji, a pogotovu su problemi njenog organiziranja ostali gotovo sasvim zanemareni. Političke ocjene rukovodilaca KPJ, nekoliko manjih prikaza razvitka Narodne fronte u cijelosti i vrlo mali broj radova o pojedinim njenim problemima, što zajedno predstavlja svu literaturu o toj problematici,[1] nisu izričito postavljali ta pitanja, premda su ona u nekima od njih konkretno dodirivana, jer se u prikazivanju osnovnih etapa razvitka Narodne fronte nisu mogla mimoići. Tako ni u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«[2] Narodna fronta nije obrađena cjelovito i u kontinuitetu, premda se u toj ediciji pošlo znatno dalje u tretiranju te problematike. Upravo bi zato u pristupu temeljitom znanstvenom proučavanju Narodne fronte prije rata trebalo upozoriti na pokušaje njenog organiziranja kako bi se pridonijelo što jasnijem sagledavanju razvojne linije tê politike sa svim njenim osnovnim obilježjima. Namjera je ovog priloga da istakne neke od tih pokušaja te on predstavlja samo osnovu za diskusiju.

Ako pojavu Narodne fronte u Jugoslaviji, sredinom tridesetih godina, treba razumijevati, s jedne strane, kao odraz težnji za širokim okupljanjem svih demokratskih progresivnih snaga u svijetu radi zajedničke borbe protiv fašizma kao najveće međunarodne opasnosti; a, s druge strane, kao logičnu posljedicu u unutrašnjem razvitku zemlje koja se neposredno povezuje s revolucionarno-demokratskim previranjem narodnih masa, onda s pravom treba najprije postaviti pitanje osnovnog kriterija koji treba uzeti u proučavanju politike Narodne fronte. Polazeći od činjenice da ta politika, inicirana od strane Komunističke partije, nije bila izgrađena na potpunom jedinstvu radničke klase i suradnji s opozicionim građanskim strankama, jer pokušaji u tom pravcu nisu uspjeli, nego je u štvari postala vrlo važna komponenta u politici KPJ koja je upravo preko nje najviše i dolazila do izražaja, onda Narodnu frontu u prvom redu treba sagledavati u tom okviru. Međutim, ako se konstatira stupanj do kojeg je KPJ uspjela razviti Narodnu frontu prije

[1] Usp. J. Broz Tito, Narodni front kao općenarodna politička organizacija (referat na Drugom kongresu Narodnog fronta — Beograd, 1947); M. Marković, Osvrt na razvitak Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, 1949; E. Kardelj, Put nove Jugoslavije, Beograd, 1949; Č. Đurđević, Jugoslavija uoči drugog svjetskog rata i politika Narodnog fronta (zbornik predavanja: *Iz historije Jugoslavije*, Beograd, 1958); F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. II, Zagreb, 1961; F. Tuđman, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, 1963, br. 7—8.

[2] »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« (dalje: Pregled istorije SKJ), Beograd, 1963. Narodni front je obrađen u IV i V glavi (autor: Pero Damjanović), str. 177—292.

rata, onda značajnu komponentu u tom okviru predstavlja i niz napora za stvaranjem, odnosno organiziranjem tog pokreta.

Budući da je jedan od najvažnijih uvjeta za stvaranje Narodne fronte bilo ostvarenje jedinstva radničke klase, KPJ je pristupila političkom organiziranju jugoslavenskog proletarijata u jednu legalnu stranku, koja bi bila u stvari samo legalni oblik rada Partije u okupljanju demokratskih snaga, pa bi trebalo najprije pristupiti ispitivanju tog problema. Evolucija organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji može se podijeliti u dva perioda koje obilježavaju pokušaji za stvaranje, s jedne strane, legalne političke stranke radničke klase, a, s druge, organiziranog pokreta Narodne fronte kojemu bi ta stranka bila na čelu. Prvi period (do potkraj 1936) ispunjavaju nastojanja za osnivanjem Jedinstvene radničke stranke, a drugi (od početka 1937. do 1940) Stranke radnog naroda.

Prvi period organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji može se podijeliti u dva razdoblja. Prvo je razdoblje od IV zemaljske konferencije KPJ (prosinac 1934) do Plenuma CK KPJ u Splitu u lipnju 1935, u kojem se razdoblju putem odluka KPJ izvršila teoretska priprema za stvaranje Narodne fronte, steklo prvo političko iskustvo na parlamentarnim izborima 5. svibnja, te na splitskom plenumu razmotrili rezultati dotadašnjeg rada i dale smjernice za daljnju aktivnost. Drugo razdoblje počinje pokušajem osnivanja Jedinstvene radničke stranke, u koje je vrijeme održan VII kongres Kominterne, i traje do kraja 1936, kad se napušta ideja stvaranja nove partije.

Počevši od prve inicijative za stvaranje »antifašističkog pokreta« u Jugoslaviji, koju je dala IV zemaljska konferencija KPJ[3], pa preko daljnjih odluka da se priđe organiziranju Narodne fronte u cilju obaranja šestojanuarskog režima, KPJ je prišla okupljanju proletarijata, seljaštva, radnih slojeva gradskog stanovništva i nacionalno ugnjetenih masa. Uzimajući prije svega u obzir analizu dubokih promjena kroz koje je prolazila Jugoslavija poslije velike ekonomske krize, koju sadržavaju prvi dokumenti KPJ o Narodnoj fronti[4], treba ovdje istaći značenje njihovih konkretnih aspekata u pogledu organiziranja Narodne fronte i zacrtavanja njenog programa. Dok se u pogledu organiziranja postavlja pred KPJ zadaća da sve struje i pokrete za demokratske zahtjeve treba »pomagati, razvijati i slijevati ... u opću narodnu frontu«, te kao forme djelatnosti koristiti »ekonomske borbe odgovarajućih socijalnih slojeva u gradu i na selu, i također sve forme demokracije«, u pogledu programa se ističe jedinstvo radničke klase i borba Narodne fronte protiv »vojnofašističke diktature«[5].

Prvi koraci za ostvarenje spomenutih uputa, koji su poduzeti u pripremama za petomajske izbore 1935, kada je KPJ u pregovorima s Vladimirom Mačekom, kao predstavnikom Udružene opozicije, i socijalistima Živka

[3] O IV zemaljskoj konferenciji KPJ, usp. Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije (dalje: Istorijski arhiv), tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd, 1949, str. 219—268.

[4] Usp. »Odluka CK o unutarnje-partijskoj diskusiji povodom VII kongresa Kominterne« (štampana u ilegalnoj brošuri »*Šta i kako da se radi*«, br. 5, 1935, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, dalje: IHRPZ); Rezolucija CK KPJ iz marta 1935 (Istorijski arhiv, II, str. 344—351); Okružnica CK KPJ »Zadaće izgradnje protufašističke narodne fronte«, travanj 1935 (štampana u ilegalnoj brošuri »Šta i kako da se radi«, br. 6, AIHRPZ).

[5] »Zadaće izgradnje protufašističke narodne fronte« (»Šta i kako da se radi«, br. 6, AIHRPZ).

Topalovića nastojala ostvariti zajedničko istupanje na izborima, potvrdili su uvjerenje KPJ da se neće moći računati na suradnju s građanskim strankama i socijalistima, tj. na njihov savez s komunistima za stvaranje Narodne fronte. Drugo značajno pitanje u toj situaciji bilo je pripremanje KPJ za izbore. Prema sjećanjima nekih aktivista, već se tada radilo na osnivanju Jedinstvene radničke stranke, jer je, prema riječima Mladena Ivekovića, nakon raspisivanja petomajskih izbora »Centralni komitet KPJ, kome je tada na čelu bio Gorkić, donio odluku da Jedinstvena radnička stranka samostalno istupi na izborima«[6]. Prema izjavi Božidara Adžije na sudskom procesu u prosincu 1938, u predizbornoj kampanji osnivali su se »akcioni izborni odbori« koji su bili zametak kasnijih inicijativnih odbora za stvaranje Jedinstvene radničke stranke i Stranke radnog naroda.[7]

Značajan korak naprijed u stvaranju i organiziranju Narodne fronte učinjen je na Plenumu CK KPJ u Splitu (lipanj 1935).[8] Na plenumu je nakon prvih iskustava Narodna fronta s pravom zamišljena kao pokret u kojem će KPJ okupljati radničku klasu, seljaštvo, te progresivne omladinske, kulturno-prosvjetne i druge organizacije.

U vezi s organiziranjem jedinstva radničke klase, koje je nužan uvjet za stvaranje Narodne fronte, u rezoluciji plenuma se osobito ističe potreba »da se obrazuju legalni organi jedinstvene fronte, koji će vršiti sav posao oko uspostave jedinstvene fronte, voditi pregovore, izdavati letke, provoditi skupštine itd.«[9].

Stvaranje samostalnog političkog pokreta radničke klase — tj. Jedinstvene radničke stranke koja bi okupila sve grupacije u radničkom pokretu i tako predstavljala legalni oblik rada KPJ — značajno je razdoblje u razvitku Narodne fronte. Na tom planu dolazi do stvaranja inicijativnih odbora za osnivanje Jedinstvene radničke stranke, koji su se nalazili u svim većim mjestima u Jugoslaviji a čiji je rad trebalo da koordinira Glavni inicijativni odbor koji je u tu svrhu osnovan u Zagrebu.[10]

Odbor je već preko štampe izvršio znatan dio priprema za stvaranje nove stranke i »Narodne fronte slobode«. U listu »Pregled«, koji je izlazio u Zagrebu od kraja travnja 1934, a koji je, prema Iveković u, uskoro postao organ Jedinstvene radničke stranke, počeli su članovi odbora objavljivati članke u kojima se obrađivala i analizirala aktuelna problematika u vezi sa stvaranjem stranke i pučke fronte. Od početka srpnja, kada je »Pregled« s člankom »Za jedinstvo radničke klase«[11] otvorio diskusiju o tim pitanjima, članovi odbora objavili su nekoliko značajnih programatskih članaka u kojima se objašnjava uloga i zadaci buduće stranke.

Za proučavanje problema stvaranja Jedinstvene radničke stranke i Narodne fronte slobode veliko značenje imaju »Teze za jednu diskusiju iz

[6] Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta (dalje: Zbornik sećanja), knj. II, Beograd, 1960, str. 204.

[7] Arhiv grada Zagreba, Spisi državnog nadodvjetništva, 109-kns 1205—1938/1—5.

[8] O Plenumu CK KPJ u Splitu 1935, usp. Istorijski arhiv, II, str. 351-361; M. Rakić, Splitski plenum CK KPJ i stvaranje Narodnog fronta, »*Pregled*«, Sarajevo, 1963, br. 4. i 5.

[9] Istorijski arhiv, II, str. 359.

[10] Radu Glavnog inicijativnog odbora u Zagrebu »Pregled istorije SKJ« nije posvetio potrebnu pažnju, nego je uglavnom samo istakao njegovu platformu iz kolovoza 1935.

[11] »Pregled«, 6. VII 1935, str. 5.

godine 1935«[12] koje je Miroslav Krleža kao član podnio Inicijativnom odboru, a koje je, prema riječima Iveković a, Centralni komitet »a limine« odbacio.[13]

Osvrćući se u tezama retrospektivno na hrvatsku političku problematiku te iznoseći osnovna pitanja u hrvatskom društvu, Krleža se suglasio s tim da bi trebalo »hrvatskom narodnom osjećanju pravde, slobode i ravnopravnosti i samoodređenja dati novu formu u obliku savremenog, političkog, narodnofrontaškog programa«, ali se razilazio s ostalim članovima Inicijativnog odbora u pitanju organiziranja Narodne fronte, tj. da li kao nužan uvjet treba doista u potpunosti ostvariti jedinstvo radničke klase ili u prvom redu pristupiti povezivanju sa seljaštvom. Krleža je s pravom isticao potrebu što bržeg i jačeg povezivanja sa seljačkim masama, a ne sa socijalnodemokratskim prvacima, pojedincima, koji su bili »svi principijelni negatori teze o samoodređenju, i više-manje agenti policije i krune«.[14]

Platforma koju je u početku kolovoza 1935. objavio Glavni inicijativni odbor[15], predstavljala je u stvari poziv, s jedne strane, svim pristašama jedinstva radničke klase da pristupe stvaranju Jedinstvene radničke stranke, a, s druge, »svim pobornicima slobode i narodne demokracije« da se okupe u Narodnu frontu slobode, jer napredne grupacije koje se nalaze u Udruženoj opoziciji »ne obuhvaćaju sve narodne snage«. Isticanjem potrebe da radnička klasa pri okupljanju naprednih demokratskih snaga u široku Narodnu frontu slobode treba »da odigra odlučnu ulogu« svedeni su na minimum izgledi za uspješne pregovore s Udruženom opozicijom. U daljnjem širenju i popularizaciji nove stranke Narodne fronte Inicijativni odbor je dobio podršku na konferenciji »ljevičara u radničkom pokretu Srbije, Hrvatske, Slovenije i ostalih pokrajina Jugoslavije« (rujan 1935), na kojoj je donesena nova platforma koja potvrđuje platformu zagrebačkog Inicijativnog odbora. Međutim, ostaje diskutabilna Krležina tvrdnja da se Inicijativni odbor odrekao u pregovorima sa socijaldemokratima nacionalnog pitanja i »proleterske demokracije«, jer, čini se, a to potvrđuju i sjećanja nekih aktivista, upravo zbog tih pitanja nije postignut uspjeh u pregovorima.[16]

Značajno pitanje, koje bi također trebalo objasniti, jest i odnos Jedinstvene radničke stranke i Narodne fronte, naime, da li se pod Narodnom frontom razumijevalo samo vođenje masovnih narodnih akcija pod vodstvom Jedinstvene radničke stranke, ili se mislilo i na suradnju opozicionih političkih stranaka s Jedinstvenom radničkom strankom koja bi u tom antifašističkom sklopu predstavljala radničku klasu. U platformi se u vezi s tim problemom ističe ovo: »Radnička klasa ne želi i neće nametnutu partiju i nametnute vođe i neće da se njena stranka pretvori u blok kojemu bi bio cilj da ometa borbu za osnovna demokratska prava i slobode velikog dijela naroda svih krajeva, okupljenog u Udruženoj opoziciji, nego želi i hoće da pod vodstvom svoje Jedinstvene radničke stranke ostvari široki Narodni front slobode.« Prema toj formulaciji ne može se doista točno odrediti kako se zamišljala organizaciona forma Narodne fronte.

[12] M. Krleža, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, *Deset krvavih godina*, Zagreb, 1957, str. 473—600.

[13] Četrdeset godina, II, str. 205.

[14] M. Krleža, n. dj., str. 596.

[15] Ova platforma, štampana u obliku letka, nalazi se u AIHRPZ, a objavljena je u knjizi dokumenata: Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941, Zagreb, 1959, priredio E. Hasanagić, str. 129—131. Citati se navode prema toj knjizi.

[16] U vezi s tim pitanjem zanimljiva su Sjećanja Miroslava Pintara, koja se nalaze u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu.

Zbog svega toga osobitu pažnju u proučavanju Narodne fronte treba obratiti njezinu stvaranju odozdo, tj. kolika je u tom njezinom najaktivnijem vidu bila uloga Glavnog inicijativnog odbora preko inicijativnih odbora na terenu, odnosno koliko su oni kao legalni oblik aktivnosti KPJ imali udjela na zborovima Udružene opozicije i ostalim demonstracijama i manifestacijama u vezi s raznim gorućim pitanjima u zemlji.

U početku 1937. ponovo oživljava rad Glavnog inicijativnog odbora koji pokreće akciju za osnivanje nove političke stranke, koja bi za razliku od prethodne obuhvatila sve radne mase Jugoslavije. Na taj način počinje drugi period organiziranja Narodne fronte, koji se također može podijeliti u dva razdoblja. Prvo razdoblje traje do parlamentarnih izbora u prosincu 1938, a obilježavaju ga pokušaji za stvaranje Stranke radnog naroda. Drugo razdoblje traje do travnja 1941; u njemu nakon neuspjelih pokušaja stvaranja Stranke radnog naroda sve više prevladava potreba propagiranja i stvaranja širokog saveza radnika i seljaka.

Kada je u listopadu 1937. došlo do sklapanja sporazuma između Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije, u povodu kojega je CK KPJ izdao specijalni komunike u kojemu se pozdravlja sporazum, KPJ je — da bi ostvarila sudjelovanje radničke klase u Bloku narodnog sporazuma — pokrenula stvaranje Stranke radnog naroda koja bi imala biti okosnica Narodne fronte u gradu i na selu. Budući da je režim bio načistu da novom strankom rukovodi u stvari KPJ, ponovo je došlo do hapšenja njenih protagonista.[17]

Premda je Inicijativni odbor Stranke radnog naroda svoju djelatnost svodio uglavnom na publicističku propagandu, te je u tu svrhu poslije zabranjenog »Pregleda« (1934—35) i »Odjeka« (1935—36) pokrenuo »Novi list« (1937) a iza njegove zabrane »Naše novine« (1939—40), on je ipak odigrao značajnu ulogu. Također treba osobito naglasiti činjenicu da i rad na stvaranju Stranke radnog naroda nije doveo do uspješnijeg rezultata, iako je njena platforma bila šira od platforme Jedinstvene radničke stranke. Ona je, doduše, u nekim krajevima Jugoslavije donekle i organizaciono postojala, ali zbog nastojanja nekih oportunističkih elemenata koji su je htjeli suprotstaviti ilegalnoj KPJ, što bi trebalo osobito istražiti, CK KPJ je s pravom donio odluku da se ona raspusti.

U vezi s pokušajima stvaranja Stranke radnog naroda, koja bi radničku klasu predstavljala u Narodnoj fronti, ponovo su se vodili razgovori sa socijaldemokratima i građanskim strankama iz Udružene opozicije. Pri tome treba osobitu pažnju posvetiti proučavanju lijevih grupacija u Hrvatskoj seljačkoj stranci, Demokratskoj stranci oko dra Ivana Ribara i Zemljoradničkoj stranci na čelu s Dragoljubom Jovanovićem, te ispitati da li su i u kojoj su mjeri oni bili voljni stupiti u suradnju s komunistima u stvaranju Narodne fronte.

Još uvijek nije dovoljno istraženo nastupanje Stranke radnog naroda na parlamentarnim izborima u prosincu 1938, kada je KPJ donijela odluku

[17] Na konferenciji Stranke radnog naroda u svibnju 1938. u Zagrebu, na kojoj su sudjelovali njeni glavni aktivisti (Adžija, Iveković, Leskošek, Masleša, Lj. Radovanović, Pintar), ponovo su pokrenuta osnovna pitanja o organiziranju stranke. U zaključku konferencije glavna je pažnja posvećena programu Narodne fronte. Osobita se pažnja obraća rješenju nacionalnog pitanja, jer bez njega »ne može biti demokratskog uređenja države«.

da stranka istupi sa svojom samostalnom listom. U Hrvatskoj ona nije ispunila taj zadatak, u prvom redu — prema Ivekovićevim riječima — zbog kolebanja i oportunizma samog Inicijativnog odbora u Zagrebu.

Jedinstvena radnička partija i Stranka radnog naroda bez sumnje zaslužuju svoju zasebnu studiju, jer su one doista nastojale u političkom organiziranju radničke klase legalno izražavati ciljeve KPJ.

Od kraja 1938. rad KPJ na stvaranju Narodne fronte sve se više razvijao u pravcu pokretanja narodnih masa u ekonomske i političke akcije za njihove konkretne neposredne interese. Ona nije više dobivala svoju aktuelnost u traženju koalicione suradnje s opozicionim građanskim strankama, nego se u danima pred aprilski rat sve više pretvarala u demokratsko-revolucionarni, antifašistički narodni pokret, u borbeni savez radničke klase, seljaštva, napredne inteligencije, omladine i ženskog pokreta. Potrebu i način stvaranja saveza radnika i seljaka razradio je Tito u svom članku pod naslovom »Za borbeni savez radnika i seljaka«.[18]

»Nema sumnje — istakao je Tito — da je krah šestojanuarskih i kasnijih protunarodnih diktatura bio konačno riješen onog momenta kada je iza radničke klase — koja je od prvog dana i od prvih borbenih linija digla barjak neposredne borbe sa reakcionarnim silama diktature — stupio na put svijesne i aktivne borbe i seljak. Seljačke mase naročito Hrvatske, dale su u tim borbama pored herojske borbe radničke klase pod vodstvom KPJ primjere odlučne revolucionarne borbe i osujetile su sve manevre reakcionarne diktature da se učvrsti na selu.«

Proučavanje Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941, tj. znanstveno istraživanje koje bi uzelo u obzir sve komponente u historijskom razvitku Jugoslavije koje su utjecale na stvaranje Narodne fronte, znatno bi na taj način pridonijelo razumijevanju odlučnosti svih onih progresivnih antifašističkih snaga koje se u aprilskom ratu nisu pomirile s novonastalom situacijom, nego su pod vodstvom KPJ prišle organiziranju i podizanju oružanog ustanka. Time je Narodna fronta ušla u novo razdoblje svojega historijskog razvitka, u kojemu je došla do punog izražaja.

[18] Proleter, juni-juli 1940.

MATIJA URADIN

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata

I

O BORBI KOMUNISTA PROTIV OBZNANE NA PODRUČJU HRVATSKE

U »PREGLEDU« na str. 71—72. kaže se u vezi s Obznanom da je »otpor Obznani bio neznatan. Jedino je u Zagrebu bio proglašen generalni štrajk i održane su demonstracije, a do oštrih sukoba je došlo i u Vukovaru, u kojem su radnici branili Radnički dom, pri čemu je policija upotrebila oružje i ubila istaknutog partijskog radnika Stjepana Supanca . . .«

Činjenično stanje u vezi s tim bilo je ovakvo:

U Zagrebu je bio proglašen generalni protestni štrajk protiv Obznane u kojem je sudjelovalo 10 tisuća radnika. U povodu zabrane skupštine u kinu »Helios« radnici demonstriraju i vode trosatnu borbu s policijom u okolnim ulicama. U toj borbi bili su ranjeni i uhapšeni deseci radnika.

Časopis Kominterne o tom štrajku piše: »... U Zagrebu je štrajk potpuno uspio i poslije rastjerivanja skupova radnika vodile su se skoro 3 sata uličnе borbe. Pješadija i konjica su preduzimale prave napade u kojima je bilo ranjeno 60 radnika. Naročitu čvrstinu su pokazale grupe radnica . . . koje nisu htjele da odstupe pred oružanom silom . . .«[1]

Zagrebački »Jutarnji list« izvještava: »Zagreb na dan generalnog štrajka. Sukob u Frankopanskoj ulici ... u 2 sata poslije podne htjelo je komunističko vodstvo u kino-kazalištu »Helios« u Frankopanskoj ulici održavati javnu skupštinu. Redarstvena je oblast održavanje ove skupštine zabranila, no sazivači nijesu za tu odredbu marili, već počeše sa svih strana radništvo dirigirati u Frankopansku ulicu, gdje je veći dio već bio zapremio prostorije spomenutoga kino-kazališta.

Frankopanska ulica od Dalmatinske ulice do kavane »Croatia« nalikovala je mravinjaku. Glava do glave ... Odjeli pješačke i konjičke redarstvene straže porazmjestiše se prema odredbama svojih zapovjednika. Napeto se očekivalo, što će se izleći. Komunistički vođe opomenuti su, da pozovu radništvo na razlaz, jer da je održavanje skupštine redarstveno zabranjeno. Na to zaore povici: »Dolje policija«, »Dolje krvnici«, »Dolje buržuji«, »Nas ima 10.000!«, »Mi se ne bojimo!«, »Mi ne uzmičemo!«, »Napred!«, »Mi ćemo ih rastjerati!«

Redarstveni zapovjednici stali su radništvo opominjati i pozivati na razlaz. Nakon što višekratno pozivanje na razlaz nije koristilo, stupila je redarstvena straža u akciju . . .

[1] Komunistička internacionala, 1921, br. 17.

U Mesničkoj ulici stali su komunisti redarstveno pješaštvo bombardirati kamenjem. Na to je stupilo u akciju konjaništvo.

I ako je istup redarstva bio diktiran nužnom samoobranom, prošli su bundžije dosta sretno. Nijedan od njih nije izgubio svoju rusu glavu, a po koje zdravo rame i pleće moralo je svakako u onom »kundačenju« za komunističku ideju stradati . . .«

»Obzor« donosi: »... Došlo je do sukoba na ćošku Frankopanske ulice, Ilice i Mesničke ulice. Redarstvo je energično istupilo i za čas rastjeralo gomile demonstranata. Niko nije bio teže ozlijeđen, osim par njih, koji su dobili lakše ogrebotine . . .«

»Novosti« pišu da je protiv štrajkaša u Frankopanskoj i okolnim ulicama djelovala pješačka i konjanička policija i žandarmerija, koja je, pošto su radnici bacili kamenje na policiju, pucala u zrak.[2]

Supanc nije ubijen u obrani Radničkog doma, nego pri izlasku s ilegalne partijske konferencije na kojoj su se vršile pripreme za akcije protiv Obznane.[3]

U Vukovaru je 27. prosinca 1920. bio proveden generalni protestni štrajk u povodu pokušaja vlasti da u gradu stacioniraju jedan dio od 50 tisuća ruskih bjelogardijaca. Na čelu štrajkaša, drug Supanc je na stanici otvorio svoje grudi i kazao žandarima da bjelogardijci samo preko njihovih mrtvih tijela mogu ući u grad. Štrajkaši su zatražili od vlasti da vrate nazad bjelogardijce, a njima da napišu potvrdu da ih više neće pokušati dovesti. Poslije ispunjavanja tih dvaju uvjeta štrajk je bio obustavljen. U povodu tog štrajka uhapšeno je i zvjerski mučeno i u lipnju 1921. u Osijeku osuđeno 30 drugova na 4—12 mjeseci zatvora, pod optužbom da su bili organizatori tog štrajka. (U »Pregledu« se taj značajni generalni štrajk ne spominje.)[4]

Tekst o centrumašima na str. 69. »Pregleda« trebalo bi nadopuniti podacima da su se oni nalazili u Centralnom sindikalnom vijeću u Beogradu sve do Obznane. Centrumaši su se na konferenciji u Beogradu suprotstavili pripremama za proglašenje generalnog štrajka u cijeloj zemlji u znak solidarnosti sa štrajkom slovenskih i bosanskih rudara koji je imao biti proglašen 27. prosinca. Oni su spriječili i proglašenje i provođenje generalnog protestnog štrajka 30. prosinca 1920. protiv uvođenja Obznane.[5]

II

DIKTATURA I REFORMISTIČKI SINDIKATI

U »Pregledu« na str. 163. se kaže: »... Posle raspuštanja Nezavisnih sindikata, CK KPJ je izdao direktivu za stvaranje ilegalnih sindikalnih organizacija i kritikovao kurs nekih partijskih organizacija da se aktiviraju u reformističkim sindikatima, kojima je režim diktature odobrio rad već u februaru 1929.«

Zabranjeni su bili samo Nezavisni sindikati, a njihova arhiva i imovina zaplijenjene, prostorije zapečaćene i funkcioneri pohapšeni. Na osnovi nave-

[2] Jutarnji list, Zagreb, X/1921, br. 1; 3. I, str. 2. Obzor, Zagreb, LXII/1921, br. 1, 3. I, str. 2. Novosti, Zagreb, XV/1921, br. 1, 3. str. 2.

[3] Josip Cazi, Vukovar u klasnoj borbi, Zagreb, 1955, str. 166—170.

[4] Isto, str. 158—160.

[5] Josip Cazi, *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920.* Od Kongresa ujedinjenja do *Obznane*, Zagreb, 1956, str. 361.

dene formulacije »Pregleda« proizlazi da su i reformistički sindikati bili zabranjeni. Međutim, to nije tačno. Prema naređenju predsjednika Ministarskog savjeta i ministra unutrašnjih djela Pere Živkovića od 11. siječnja jasno se vidi da je zabranjen samo Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije i njegove sastavne organizacije.[6] To potvrđuje i izvještaj šefa zagrebačke policije velikom županu o tome kako je proveo tu naredbu.[7]

Usprkos tome što je formalno s ostalima bila zabranjena i socijalistička partija, reformistički sindikati su bili favorizirani od režima zbog usluga koje su činili diktaturi, pa su tako postali jedan od njenih oslonaca, a ujedno je trebalo da njihovo postojanje inozemstvu pokaže kao da u našoj zemlji postoje demokratske slobode. Socijalisti su slali i pozdravne telegrame o svojoj vjernosti diktaturi.[8]

Koliko su socijalisti bili povezani s režimom vidi se i po tome što je URSSJ, prije nego što je bila objavljena zabrana Nezavisnih sindikata, 9. siječnja u predstavci komori u Zagrebu upozorio: »... Nema sumnje, da će prvostepene upravne vlasti u pokrajini u prvo vreme ... u neznanju faktičnog stanja možda sprečavati i rad legalno postojećim sindikalnim organizacijama ...«[9]

Beogradska centrala komore 13. siječnja organizirala je audijenciju svih pokrajinskih predsjednika i sekretara kod ministra za socijalnu politiku i narodno zdravlje Drinkovića. Tom prilikom ministar je izjavio da je »... glede rada legalnih i u komorama evidentiranih organizacija ... pripravan da pruži potrebnu zaštitu«. Istodobno je izjavio da »Vlada ne misli ometati rad legalnim radničkim institucijama ...«[10]

Budući da mjesna policija nije razlikovala reformističke sindikate od Nezavisnih sindikata, već je u nekim mjestima u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni zabranjivala sve odreda, centrala URSSJ-a uputila je predstavku Ministarstvu unutrašnjih djela, koju je 1. veljače 1929. ministarstvo dostavilo svojim podređenim organima s popisom sviju sastavnih organizacija URSSJ-a,[11] kako bi ti organi kod provođenja zabrane Nezavisnih sindikata mogli razlikovati reformističke sindikate, koji nisu zabranjeni. (O odnosu socijalista prema diktaturi u III glavi »Pregleda« uopće se ne govori.)

Međutim, iako reformistički sindikati nisu bili zabranjeni, oni su izgubili golem broj članova. To je proizlazilo otuda što se znatan broj članova razočarao u držanju vodstva prema diktaturi. Zbog toga Pokrajinski odbor URSSJ-a u Hrvatskoj na svojoj konferenciji u ožujku 1929. postavlja na dnevni red pitanje »O spašavanju sindikalnog pokreta uopće«.[12]

---

[6] Institut za historiju radničkog pokreta Zagreb (IHRPZ). Dešifrirani telegram ministra unutrašnjih poslova P. Živkovića (Pov. J. B. 700 i 551) 1929 — o zabrani Nezavisnih sindikata.

[7] IHRPZ, Izvještaj šefa zagrebačke policije velikom županu na Pov. 511 od 12. I 1929.

[8] Arhiv CK SKJ, Beograd — letak Centralnog komiteta revolucionarnih sindikata Jugoslavije i Akcionog odbora Nezavisnih sindikata, svibnja 1929.

[9] IHRPZ, Radnička komora, Predstavka URSSJ-a komori od 9. I 1929.

[10] IHRPZ, Radnička komora, Izvještaj Haramine i Pfeifera od 17. I 1929. o audijenciji kod ministra Drinkovića.

[11] IHRPZ, Radnička komora, ministar unutrašnjih djela POV. J. B. br. 2650 od 1. II 1929.

[12] IHRPZ, Radnička komora, Izvještaj s pokrajinske konferencije URSSJ-a od 17. III 1929.

Ljeti 1929, kraljevska vlada je predložila Živku Topaloviću da uđe u vladu. Na sjednici Pokrajinskog odbora URSSJ-a za Hrvatsku u kolovozu diskutiralo se o pitanju ulaska u vladu. Haramina je predlagao »... da se donese pozitivna odluka o ulasku u vladu«.[13] Iz taktičkih razloga ovo je pitanje bilo tada skinuto s dnevnog reda.

Ulazak socijalista u vladu tada kad je samo u toj godini ubijeno 56 rukovodećih komunista sa sekretarom CK KPJ Đurom Đakovićem na čelu, kad ih je oko tisuću prošlo kroz strahovita policijska mučenja a više od 9 tisuća nalazilo se u zatvorima,[14] značilo bi potpuno demaskiranje i kompromitiranje socijalista u redovima radničke klase i tada oni ne bi mogli odigrati svoju ulogu otupljivanja klasne borbe između rada i kapitala.

Partijski i sindikalni funkcioneri socijalista ostali su na svojim prijašnjim položajima: u radničkim komorama, inspekcijama i burzama rada. Na tim dobro plaćenim pozicijama (od 3.500 do 10.000 mjesečno) oni su vjerno služili diktaturi. Iz mizernih budžeta za besposlicu davali su pomoć isključivo svojim pristašama. S tim u vezi Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje, zbog brojnih pritužbi na rad komoraša da ne uživaju povjerenje i da ne rade u interesu svih radnika nego samo onih koji pripadaju određenoj orijentaciji, izdalo je 7. kolovoza 1930. naredbu kojom se određuje da funkcioneri radničkih komora ne mogu biti u isto vrijeme i funkcioneri sindikata.[15] U vezi s općim nezadovoljstvom protiv rada komore postavljali su se zahtjevi da u organima komore treba da dođu do izražaja sve radničke sindikalne organizacije.[16] Zbog toga, a i zbog organizacionog pitanja, došlo je u Hrvatskoj do oštrog sukoba između ORS-a i URSSJ-a. ORS je tražio da se URSSJ likvidira kao strukovna organizacija, a da će on formirati strukovne sekcije.

Budući da ORS nije plaćao kvotu URSSJ-u, to je ovaj objavio njegovo samoisključenje. Vilim Haramina bio je do tada predsjednik Radničke komore i ORS-a za Hrvatsku.[17] Pokrajinski odbor URSSJ-a donio je na pokrajinskoj konferenciji u svibnju 1930. rezoluciju u kojoj je većina radničkih sindikalnih organizacija izražava napovjerenje Radničkoj komori za Hrvatsku i traži raspisivanje novih izbora, o čemu je upućena i predstavka Ministarstvu za socijalnu politiku i narodno zdravlje.[18]

Za izbore u Radničku komoru u jesen 1933. vodila se žestoka borba između ORS-a i URSSJ-a. URSS-ov kandidat Bogoslav Jošt dobio je 44 mandata i 44 zamjenika, a Haramina samo 16 mandata i 16 zamjenika.[19] Predizbornom borbom protiv ORS-a (1932—1933) bio je djelomično olakšan ulazak komunista u URSS.

---

[13] IHRPZ, Radnička komora, Zapisnik sa IV sjednice IO URSSJ-a za Hrvatsku od 30. VII 1929. i dopisivanje između sekretara PO Pongračića s Krekićem, sekretarom komore u Beogradu.

[14] Proleter, II/1930. br. 17, decembar, »Teze za 6. januara« — teze CK KPJ.

[15] IHRPZ, Radnička komora, Rješenje Ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje br. 3686 od 7. VIII 1930. i izjava Topalovića na VII (31) redovnoj sjednici upravnog odbora Radničke komore za Hrvatsku od 25. IX 1930. Zapisnik str. 3—5.

[16] IHRPZ, Radnička komora, Izvještaj Živka Topalovića br. 1419 i 6353 od 5. IX 1930.

[17] IHRPZ, Radnička komora, Dopis Oblasnog odbora metalaca podružnici Osijek od 5. V 1931, str. 3, i zapisnik Oblasne konferencije metalaca od 7. XII 1930.

[18] IHRPZ, Radnička komora, Predstavka Oblasnog odbora URSSJ-a ministru za socijalnu politiku i narodno zdravlje od 15. IX 1930.

[19] IHRPZ, Radnička komora, Izvještaj glavnog biračkog odbora za Radničku komoru u Zagrebu od 8. XI 1933.

III

ULAZAK KOMUNISTA U URSS i RAD U NJEMU

Strukovni savezi Nezavisnih sindikata (drvodjelci, kožarci i konobari) produžili su rad i poslije zabrane. Od članstva Nezavisnih sindikata kasnije su bili osnivani prema direktivi CK KPJ ilegalni sindikati. Malobrojni ilegalni sindikati su zbog svoje duboke ilegalnosti bili izolirani od radništva — oni nisu mogli vršiti ulogu veze između KPJ i širokih radničkih masa. S tim u vezi novo rukovodstvo KPJ donosi novu direktivu za rad komunista u sindikatima.

Direktiva za ulazak komunista u reformističke sindikate donesena je u srpnju 1932. a objavljena u »Proleteru« u rujnu iste godine. Međutim, i ta je direktiva još nosila obilježje sektaštva. Ona obavezuje komuniste da sakupljaju oko sebe pristaše i s njima organiziraju revolucionarnu sindikalnu opoziciju, kao preduvjet za stvaranje svojih posebnih revolucionarnih sindikata, odnosno za obnovu Nezavisnih sindikata. Rukovodstvo još nije predviđalo pretvaranje URSSJ-a iz reformističke u klasnu borbenu organizaciju. Tek je potkraj 1934. godine Četvrta zemaljska konferencija KPJ dala određenu direktivu da komunisti svojim ulaskom u reformističke sindikate i u ostale masovne formacije treba da ih pretvore u klasne borbene organizacije.

Rukovodstvo KPJ u emigraciji moralo se pridržavati kominternovske sheme. Međutim, komunisti u zemlji bili su prisiljeni da sami traže legalne forme rada među masama. Oni su u Zagrebu i Sisku, a kasnije i u Osijeku i Brodu, ulazili u URSSJ i ORS 1929—1932. Građevinari su u Zagrebu ušli u URSS potkraj 1929, a u proljeće 1930. u upravu podružnice bila je izabrana većina komunista.[20] Partijska organizacija željezničke radionice u početku 1930. donijela je odluku da komunisti ulaze u URSSJ. U Oblasni odbor Ujedinjenog saveza željezničara biran je jednaki broj komunista i socijalista. Adam Vajgand bio je izabran za potpredsjednika Oblasnog odbora.[21] Ovu organizaciju trebalo bi posebno istaći u historiji KPJ. Ona je bila jedna od kovačnica naših sindikalnih i partijskih kadrova. U njoj su izrasla, pored ostalih, i četiri člana CK KPJ (Ivan Gržetić, Viktor Koleša, Dragutin Saili i Ivan Krajačić-Stevo), a Adam Vajgand, koji je prilikom hapšenja 1934. poginuo, bio je član Pokrajinskog komiteta.[22] Iste godine ulaze u URSSJ i drvodjelci, a privatni namještenici komunisti u Savez privatnih namještenika Jugoslavije. U proljeće 1933, komunisti su osvojili upravu podružnice drvodjelaca.[23] Tekstilci su ušli 1930. u ORS, a 1931. su prešli u URSSJ. God. 1932. imali su i svoju strukovnu partijsku ćeliju od pet članova (Marko Belinić, Ivan Božičević, Drago Marušić i dr.). Marušić je bio sekretar ćelije i Pokrajinskog odbora tekstilaca.[24] Uprava podružnice u Zagrebu, kao i Pokrajinski odbor podsaveza, bili su u rukama komunista. U Sisku je MK u vezi s izborima radničkih povjerenika donio odluku u početku 1931. da se ulazi u ORS, jer URSSJ tamo nije imao svojih organizacija. Komunisti i njihovi simpatizeri birani su za radničke povjerenike. Za masovni i kulturni rad služili su se prostorijama Radničke komore.[25]

U jesen 1931. grupa od 25 metalaca ponudila je da uđe u podružnicu URSSJ-a pod uvjetom da im savez prizna prijašnje članstvo u Nezavisnim sindikatima. Centralna je uprava na prijedlog zagrebačke podružnice to prihvatila, ali uz uvjet da ravnopravni članovi postanu tada kad uplate 52 tjedna uloga u taj savez. Ovi drugovi metalci su u kolovozu 1934. preuzeli upravu zagrebačke podružnice sa 800 članova u svoje ruke. Centralna uprava idućeg je dana putem telefona skinula tu upravu, a njenog sekretara pokušala isključiti iz članstva.[26] Pokrajinski odbor saveza optužuje sekretara da je glavni »savjetnik« ćelija. Komunisti su iste godine osvojili i Mjesni međustrukovni odbor u Zagrebu. Prema priznanju URS-ovaca, ovi naši drugovi bili su vrlo aktivni i popularni i birani su za radničke povjerenike i za razne funkcije u sindikalnim i kulturno-prosvjetnim organizacijama. Oni su bili povezani s masama, koje su kasnije vodili u razne masovne ekonomske i političke akcije. »... Od konca 1931. i tokom 1932. razmahao se silnim tempom studentski pokret. Velika masa studenata počela je tražiti Partiju. Javljaju se demonstracije tokom 1932, generalni studentski štrajk 1933. u Zagrebu, stvaraju se ilegalne komunističke organizacije studenata...«[27] Za te naše organizacije 1932. August Cesarec izdaje list »Glas Trešnjevke«. Ti drugovi i organizacije su u redovima radničkih masa kontinuirano radili upravo u ono doba za koje se u III glavi »Pregleda« kaže da nije bilo nikakve aktivnosti. Zbog toga u novoj historiji SKJ treba o radu Partije u Hrvatskoj u razdoblju 1929—1932. uzeti u obzir navedene činjenice o njenoj intenzivnoj aktivnosti usprkos bezobzirnim progonima režima.

[20] IHRPZ, Izjava Franje Korošca, str. 72—73.
[21] Ivan Krajačić, »Komunisti radionice državnih željeznica u Zagrebu«, *Četrdeset godina*, knjiga II, Beograd, 1960, str. 54.
[22] Željeznička radionica u Zagrebu zapošljavala je 2000 radnika.
[23] IHRPZ, Izjava Stjepana Šalamuna, str. 81—85.
[24] IHRPZ, Izjava Miroslava Pintara, str. 27—28; Ivan Božičević, Dva štrajka tekstilaca, Beograd, 1952, str. 17.

IV

REAGIRARNJE SOCIJALISTA NA ULAZAK KOMUNISTA U URSSJ

Radnici u URSS-u dobro su primili ulazak bivših članova Nezavisnih sindikata u URSSJ. Kod preporuka da se prime u članstvo podružnica metalaca je izjavila »da je to pouzdan i svjestan kadar« i protestirala kod Centralne uprave saveza kad je ustajala protiv komunista. Socijalističke vođe su to primile drugačije. Centralna uprava (Blagoje Bračinac) 10. prosinca 1931. u odgovoru na spomenuti protest odgovora podružnici: »... Mi sada otvaramo naša vrata tima koji su razbijeni organizaciono i komunistički pokret zvanično uništen (da li je sada i faktički to je druga stvar) — da bi im dali mogućnost da se organizaciono bore čisto za zaštitu svojih moralnih i materijalnih interesa... Od drugova koji su prišli s one strane ... naš pokret nema nikakve koristi, već naprotiv postoji mu pre šteta nego korist... Mi nemožemo pristati na to da izvjesnom pokretu sa drugim idejama ... budemo most za prelaz ka svome prigušenome cilju ... uništavanje nas sviju ... za

[25] IHRPZ, Izjava Mirka Vanića, str. 7—8.
[26] IHRPZ, Radnička komora, Dopis zagrebačke podružnice Savezu metalaca u Beogradu od 28. II 1933, Dopis sekcije gradskih radnika od 9. VIII Oblasnom odboru Saveza metalaca; Dopis PO saveza br 676 od 29. VIII i 22. IX Centrali Saveza metalaca; Žalba sekcije ljevačkih radnika centrali metalaca; Dopis centrale Zugelju 31. VIII 1934.
[27] Vladimir Bakarić »Politički izvještaj CK KPH«, *II kongres KPH* Zagreb, 1949, str. 45.

sada zbog ovakve političke situacije u zemlji, nemaju mogućnost i da razviju svoje dobro poznate akcije ... mi smo sa njima tek par meseci zajedno, ali siptomi govore ... da im je cilj da tamo gde su nadmoćniji uzmu naš pokret u svoje ruke i da sa njime vitlaju i taktiziraju kako njima treba.

Nije ... moguće politički uništiti jedan pokret koji je postojao i koji ima još prilično pristalica ... Bojimo se ... da ne doživi ono 1919. i polovinu 1920. g. ... Naš narod veli: Vuk dlaku menja, ali ćud nikada ...«.[28]

Kunčić Adolf — tadašnji pokrajinski sekretar metalaca i referent komore za Hrvatsku — već u srpnju 1929. piše: »... ono što žele komunistički ćelijaši da provedu na naš račun, moramo u svakom pogledu bez obzira na sredstva da ih u začetku onemogućimo ...«.[29]

Budući da su 1934. komunisti osvojili gotovo sve strukovne podružnice, mjesne međustrukovne odbore u Zagrebu, dio pokrajinskih odbora saveza (željezničara, tekstilaca, drvodjelaca, građevinara, kožaraca, živežara) i većinu njihovih podružnica u unutrašnjosti, a neki su izabrani i u Oblasnu upravu URSS-a za Hrvatsku — reformističke funkcionere je uhvatila panika. Član Pokrajinskog odbora URSSJ-a za Hrvatsku Eduard Fleischer upućuje istom odboru u srpnju 1934. upozorenje o komunističkoj opasnosti u URSSJ-u. On kaže: »... Ova grupa ljudi predstavlja se kao neko lijevo krilo u URSSJ-u, a crpi za sebe moralnu podlogu u simpatijama za Sovjetsku Rusiju.« On optužuje ove ljevičare da je njihova metoda u radu protiv URSSJ-a produžetak prijašnjeg rada Nezavisnih sindikata i KPJ. Zbog toga ne smije »... da se tolerira da netko ulazi u organizacije čijoj je ideologiji protivan da bi nekim preglasavanjem tu organizaciju i njenu imovinu pretvorio u službu njegove ideologije«. URSSJ »... treba sačuvati od razorne akcije te grupe ljudi ... Skrećem pažnju na prednje okolnosti drugarskom Pokrajinskom odboru i predlažem da redove URSSJ-a očisti od svih takovih ljudi ...«.[30]

Uspjesi KPJ 1934. godine u radničkim masama URSSJ-a u Hrvatskoj uzdrmali su položaj reformističkih funkcionera koji su u borbi za položaje indirektno, a neki i otvoreno, denuncirali komuniste policiji (Kunčić i Đurašević u Zagrebu, a Petrinac u Osijeku, prema tadašnjim optužbama) da bi sačuvali svoje položaje i ispunili obećanja režimu. Mirko Petrinac piše u listopadu 1934. Krekiću, Pfeiferu i Kunčiću da mu je šef osječke policije rekao da je otkrivena tajna komunistička ćelija, da je brojna i da se nalazi u sastavu URSS-ovih sindikata te dobiva direktive iz Praga. Osim toga, da u tim ćelijama ima i funkcionera URSSJ-a, koji se kriju u sindikatu. Njihov rad policija neprestano prati. Kad su dvojica od tih komunista uhapšena, krivili su Petrinca kao denuncijanta. Iz dopisa se vidi da je Petrinac vodio borbu protiv komunista zajedno s policijom. Protiv Petrinca su bile sve URSS-ove organizacije u Osijeku i one su tražile od Centralne uprave saveza da ga hitno odstrani iz Osijeka. Petrinac je sve to pripisao komunistima iz Nezavisnih sindikata. Zato on, da bi se »... spriječio puč u našoj podružnici

[28] IHRPZ, Radnička komora, Dopis Saveza metalaca od 10. XII 1931 — podružnici Zagreb.

[29] IHRPZ, Radnička komora, Dopis Adolfa Kunčića od 18. VII 1929. Joži Golmayeru — Beograd.

[30] IHRPZ, Radnička komora, Dopis Eduarda Fleischera P. P. URSSJ u Zagrebu od 16. VII 1934.

u Osijeku«, priprema 14. listopada na plenumu Mjesnog međustrukovnog odbora »... odlučni obračun sa komuncima ...«.[31]

Usprkos tom otporu reformističkih vođa, u Pokrajinsku upravu URSSJ-a za Hrvatsku u 1936. većinom su bili izabrani komunisti. U toku priprema za IV kongres URSSJ-a 1938. reformisti su željeli da na kongresu dođe do rascjepa, da bi se na taj način oslobodili komunista. U sprečavanju tog rascjepa vidnu je ulogu odigrao CK KP Hrvatske, koji je sudjelovao u pripremanju materijala i odluka za kongres.

Kongres URSS-a donio je platformu za akciono i organizaciono jedinstvo radničke klase »uprkos protestu Živka Topalovića i Socijalističke partije«.

Budući da se reformisti nisu ni tada mogli osloboditi komunista u URSSJ-u, Centralni odbor URSSJ-a u Beogradu 22. siječnja 1940. donio je odluku o isključenju komunista iz URSSJ-a i odluku o pokretanju sabirne akcije za finske radnike — protiv sovjetske agresije. Inicijatori ove odluke bili su socijalisti iz Zagreba, gdje su ostali bez masa. Izvršni odbor Saveza privatnih namještenika donio je 14. prosinca 1939. odluku o prekidu sviju odnosa sa boljševičkom Oblasnom upravom URSS-a u Zagrebu. Toj akciji je uslijedila tzv. konferencija funkcionera slobodnih radničkih sindikata u Zagrebu 8. siječnja 1940. U izdanoj deklaraciji osuđuje se razorno ćelijašenje, sabotiranje socijalističke štampe i pokretanje od strane ljevičara brojne štampe koja propagira komunističke ciljeve, a traži se da i Centrala URSS-a očisti svoje redove od ćelijaša.

U zaključku deklaracija postavlja ultimatum svojoj centrali: »... U koliko Centrala URS-a ne bi mogla ovim zahtjevima udovoljiti ... podpisnici ove deklaracije morali bi u Banovini Hrvatskoj ... da osnuju za svoje područje novu zajednicu, slobodnih radničkih i namještenčkih organizacija ...«

Deklaracija je objavljena u »Slobodnoj riječi« pod naslovom: »Natrag na pravi put«, tj. vratiti sindikate iz komunističkih pozicija na reformističke. Centralni odbor URSS-a odobrio je tu deklaraciju i u njenom smislu donio odluku.[32] S tim u vezi u Zagrebu su reformističke vođe pokušale isključiti iz strukovnih saveza URSS-a Radu Končara, Josipa Cazija, Josipa Kraša, Rudolfa Mlinarića i druge komuniste. Sve organizacije URSSJ-a u Hrvatskoj osudile su tu odluku i tražile njeno povlačenje. Pored odluke Oblasne uprave URSSJ-a za Hrvatsku o povlačenju odluke C. O. URSS-a od 22. januara, ona je izdala i letak sa potpisom Rade Končara, u kojem se demaskiraju zagrebački socijalisti kao ponovni cjepači radničkog pokreta: »... sastala se grupica »sindikalnih funkcionera« koja se kupi oko »Slobodne riječi« i putem javne deklaracije i denuncijacije vlastima nastoji naškoditi Ursovim organizacijama na ovom teritoriju ...«

Oni »... su spomenutu deklaraciju donijeli na frakcijskom sastanku socijalističke partije čije tutorstvo žele nametnuti Ursovim organizacijama ...«

Izvršni odbor URSSJ-a u Beogradu 27. listopada 1940. donio je odluku o definitivnom rascjepu u Ursovim sindikatima. Iz sastava URSSJ-a isključeni su savezi tekstilaca i kožaraca i Pokrajinski odbor URSSJ-a za Hrvatsku

[31] IHRPZ, Radnička komora, Petrinec Mirko — dopis Krekiću, Pfeiferu, Kunčiću od 9. II, 3. VII, 5, 8 i 9 X, 1934. i Savezu u Beograd.

[32] *Slobodna riječ*, Zagreb V/1940, br. 1—2, 13. I.

u Zagrebu, raspušten je Savez poljoprivrednih radnika i Oblasna uprava za Crnu Goru i Mjesni međustrukovni odbor u Cetinju.

Na bazi ove odluke konferencija socijalista u Zagrebu formirala je posebni akcioni odbor za provođenje konačnog rascjepa s komunistima na teritoriju Hrvatske. U novu zajednicu slobodnih sindikata ušli su: Savez privatnih namještenika, socijalisti iz oblasnih odbora živežara, rudara, ugostitelja i metalaca.[33]

(O tim unutrašnjim borbama u URSS-u u »Pregledu se uopće ne govori.)

Takvim svojim postupkom reformisti su upozorili režim Cvetković-Maček da je URSSJ postao uporište komunista, te je vlada odmah pristupila hapšenju komunista funkcionera URSS-a i bacanju istih u koncentracione logore, a koncem godine zabranila i daljnji rad URSSJ-u.

U vezi sa zabranom URSSJ-a u »Pregledu« na str. 283. se kaže: »Na vest o zabrani klasnih sindikata, radnici su, uprkos policijskom teroru, odmah organizovali protestne zborove, demonstracije i štrajkove. U Užicu je 1. januara 1941. policija pucala u demonstrante, ubila jednog i ranila 17 radnika. To je još više izazvalo revolt radnika, te su sutradan održane mnogo veće demonstracije. Do sličnih akcija i sukoba s policijom došlo je i u mnogim drugim mjestima (Subotica, Sušak, Varaždin, Skoplje itd.).«

U vezi sa spomenutom zabranom u Zagrebu su provedeni u 33 tvornice protestni štrajkovi i mitinzi, a na Kvaternjkovom trgu, Kanalu i Trešnjevci poslije mitinga uslijedile su i masovne demonstracije i borbe s policijom u kojima sudjeluje 20.000 radnika.[34] (Te akcije u Zagrebu u »Pregledu« se ne spominju.)

U »Pregledu« se ne spominju četiri legalna lista koje je izdavala Partija u Zagrebu 1934—1940: »Pregled«, »Odjek«, »Novi list« i »Naše novine«, koje izlaze u 40.000 primjeraka.

Osim toga, 1934. godine drug Cazi je uređivao list »Saradnik«, organ organiziranih Batinih radnika, a vlasnik i izdavač je bio Savez kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije. To je u stvari bio organ Saveza sindikata kožaraca, čiji je sekretar postao drug Cazi poslije izbacivanja iz tvornice »Bata«.

Na str. 281. se kaže da je Partija držala svoje legalne knjižare. Ovdje bi trebalo spomenuti knjižaru »Horizont« u Parizu, koja je odigrala znatnu ulogu u snabdijevanju partijskih škola i aktivista u zemlji marksističkom literaturom. Osim toga, u njoj su radili i članovi CK KPJ.

---

[33] IHRPZ, Radnička komora, Odluka Oblasnog odbora URSSJ-a za Hrvatsku od 4. II 1940. o povlačenju odluke CO URSSJ-a od 22. januara; Redarstveno ravnateljstvo — Split Pov. 2923 od 8. IV 1940; (o previranju u Oblas. i M. M. O. URSSJ-a u Splitu) Muzej Narodne revolucije, Split, br. 1-454-1.

Letak Oblasnog odbora URSSJ-a za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu od 5. II 1940.

IHRPZ, Banska vlast banovine Hrvatske br. 14047-I-Pov. D. Z. od 20. III 1940. Predmet: odluka centrale URS-a o akciji protivu komunista.

IHRPZ, Radnička komora, Odgovor Saveza industrijsko-zanatskih radnika na dopis od 31-X-40. Centralnoj upravi URSSJ-a — Beograd (Kraš i Žugelj).

[34] *Vjesnik radnog naroda* II/1941, br. 1 — O tome kako je u radničkim redovima primljena zabrana URSSJ-a.

Vjesnik radnog naroda II/1941, br. 2 o protestnim mitinzima, demonstracijama i štrajkovima 3—4 januara u Zagrebu povodom zabrane URSSJ-a.

VOJO RAJČEVIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Bilješke o interpretaciji razvoja SKOJ-a u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

KAD je riječ o tome kako je historija SKOJ-a interpretirana u »Pregledu«, mislim da ne možemo govoriti toliko o netačnosti iznesenih činjenica, jer su one vrlo rijetke, koliko o mjestu koje je toj organizaciji trebalo dati s obzirom na njenu ulogu u periodu između dva rata i u narodnoj revoluciji.

Ipak treba upozoriti na neke neprecizne formulacije u sadašnjem tekstu »Pregleda«. Na primjer, na str. 41. pisac kaže: »... socijaldemokratske stranke nisu poklanjale pažnju radu među omladinom...«, isto tako i na str. 64, kad govori o Vukovarskom kongresu, opravdano ističe: »Partija se ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa«. Ali na str. 59. bez ikakvih ograda autor tvrdi: »Partija je pružila podršku stvaranju omladinskih organizacija i radu na komunističkom obrazovanju omladine...« Na temelju čega je autor došao do tog zaključka? Činjenica je da se omladinski pokret razvijao i prije prvog svjetskog rata ili na revolucionarnom (Srbija) ili na nacionalnooslobodilačkom programu (Hrvatska), bez obzira na stav SDP, i da je već 1919. godine u svim jugoslavenskim zemljama razvijen izrazito komunistički omladinski pokret. Međutim, pitanje u kolikoj je mjeri Partija u periodu 1919—1920. godine evoluirala od stava SDP prema omladini kao potencijalnom političkom faktoru mislim da se može postaviti samo kao problem pri istraživanju geneze revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji, a nikako kao tvrdnja da je taj stav u cijelosti i korigiran. U »Pravdi« od 9. V 1918. godine štampan je članak pod naslovom »Jedna opasna pojava« u kom se sudjelovanje omladine u političkom životu zemlje naziva *bolesnom pojavom i zločinom na samom narodnom podmlatku* (potcrtao V. R.), »Djeca i mladići treba da najprije uče, da postanu potpuni ljudi — kaže se u članku — a onda tek da se upuštaju u političke borbe.« To je od vremena II internacionale zaista karakteristično držanje socijaldemokrata prema omladinskom pokretu, izuzevši Srpsku socijaldemokratsku partiju pod vodstvom Tucovića. Kao dokaz da se tog anahronizma nije u potpunosti oslobodila ni SRPJ (k), pa čak ni KPJ nakon Vukovarskog kongresa, postoji više dokumenata, i ja ću ovdje citirati samo odlomak već poznatog članka koji je objavljen u »Crvenoj zastavi« 1. V 1920. pod naslovom »Naš pokret i SRPJ (k)«:

»Predstavnici revolucionarnog proletarijata u Jugoslaviji — Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) nije pokazala apsolutno nikakvog razumijevanja za jedan velik i zdrav omladinski pokret u našoj zemlji, koji je neophodna potreba svakog modernog radničkog pokreta i ona do danas, osim jednog mršavog apela na svoje organizacije (koje se nisu ni obazrele na njega) nije učinila baš ništa da potpomogne rad i izađe u susret

zahtjevima i potrebama komunističke omladine... U našim sindikatima se gleda na omladinske organizacije nekim nepovjerenjem, nekom rezervom i uzdržljivošću, a članove susreće hladnoćom i omalovažavanjem...«

Pa uzmimo i taj članak kritički, s rezervom, s obzirom da ga je pisao vrlo mlad novinar s karakterističnim omladinskim patosom i s obzirom da je i on sam bio u rukovodstvu SKOJ-a, ostaje ipak činjenica da se problem odnosa Partija-SKOJ javlja od samog osnivanja prvih komunističkih omladinskih organizacija u našoj zemlji (i poredtoga što je SKOJ u mnogim problemima često zauzimao zreliji politički stav od Partije)[1], a ispoljava se čas u ovom čas u onom obliku, sve do dolaska druga Tita i Lole Ribara i osamostaljivanja SKOJ-a ispod tutorstva KIM, pa se, po mom mišljenju, i tvrdnja autora »Pregleda« na str. 59. mogla drukčije formulirati.

U ovakvom stavu, ako ne Partije a ono mnogih njenih rukovodilaca, prema omladini u poratnoj revolucionarnoj krizi, kad su mnogi omladinci ulazili u političke organizacije više emotivno nego racionalistički, čini mi se da bismo (pored želje omladine da do kraja realizira svoj nacionalnooslobodilački program), vrlo lako našli jednu od komponenata za odgovor na pitanje zašto SKOJ u to vrijeme nije bio brojčano jači i zašto je još priličan broj mladih ljudi slijedio loše epigone građanskih političara.

Ne može se govoriti o faktografskim greškama u II glavi, koja nam pruža enciklopedijski zgusnutu materiju o SKOJ-u, ali svakako treba govoriti o suviše skučenom prostoru koji je posvećen omladinskom pokretu.

[1] U svojim »Zapamćenjima« i u osvrtu na moju knjigu »Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata« Marko Zovko, koji je 1920. bio sekretar Pokrajinskog odbora SKOJ-a za Hrvatsku, ističe činjenicu da u prvim poratnim godinama »Partija nije mnogo pomagala omladinski komunistički pokret« i da su prve nesuglasice između skojevaca i Partije izbile u pitanju oblika klasne borbe. Kad su 1920. raspisani općinski izbori, Pokrajinski odbor SKOJ-a za Hrvatsku donio je odluku da ne sudjeluje u izborima. »Mladi su se riješili na takav korak — kaže Zovko — jer su smatrali da se proletarijat može osloboditi samo oružanim ustankom, a ne gumenim kuglicama. Izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) poslao je tada svog sekretara druga Filipa Filipovića u Zagreb da raspravi to pitanje s predstavnicima SKOJ-a.« U razgovorima su od strane skojevaca sudjelovali Marko Zovko, Franjo Puškarić i Antun Šmit, pisac članka u »Crvenoj Zastavi«. Zahvaljujući svom autoritetu među omladinom, Filipović je uspio da skojevce pridobije za sudjelovanje u predizbornoj agitaciji, a nakon njegovog povratka u Beograd Izvršni odbor SRPJ (k) poslao je svim pokrajinskim odborima direktno pismo (»mršavi apel«, kako ga naziva Šmit) o zadacima proleterskih omladinskih organizacija.

Međutim, već na Prvom kongresu SKOJ-a pitanje oblika klasne borbe ponovo izbija na površinu. Prema izjavi Franje Puškarića, koji je predsjedavao kongresu, o tom pitanju vodila se žestoka borba i »malo je nedostajalo, pa da se usvoji rezolucija o bojkotu parlamentarizma«. Većina prisutnih delegata — kaže Puškarić — bila je za takvu rezoluciju i zahtijevala je da se ne ide na izbore za konstituantu. Na intervenciju Filipa Filipovića nije došlo do glasanja za tu rezoluciju, ali nakon povratka hrvatskih delegata u Zagreb došlo je do hajke na njih. Tu je hajku poveo Rudolf Hercigonja, a priključili su mu se uglavnom studenti i srednjoškolci, koji su u pitanju oblika klasne borbe zauzimali iste stavove kao i većina delegata na kongresu. Na nizu konferencija i omladinskih sastanaka Pokrajinski sekretarijat SKOJ-a za Hrvatsku uz pomoć Đure Cvijića i Kamila Horvatina uspio je da uvjeri skojevce o potrebi sudjelovanja komunista na izborima za konstituantu.

Prema izjavi Franje Puškarića, od tog vremena, odnosno poslije Vukovarskog kongresa, većina skojevaca disciplinirano pomaže Partiji u jednom od najvažnijih pothvata komunista tih dana — u borbi protiv centrumaša, kao i u predizbornoj agitaciji uoči izbora za konstituantu. Ipak, među nekolicinom anarhistički nastrojenih omladinaca, uglavnom srednjoškolaca, bilo je teško dobiti potvrdu za donesene odluke kongresa, i oni su nakon Obznane logikom svoje orijentacije postali članovi terorističkih trojki koje su pripremale atentate na istaknute predstavnike buržoaskih partija.

Na primjer, na str. 93. potpuno opravdano se ističe da se SKOJ od 1922. najbrže obnavljao, odnosno razvijao, u Sloveniji, ali se nigdje ne kaže da je taj razvoj usporen nakon događaja u Trbovlju 1924, a da se dalje, sve do 1929, SKOJ najintenzivnije razvijao u Dalmaciji. Dok je 1925. čitava Hrvatska imala sedam udruženja SKOJ-a, Srbija devet, Dalmacija ih je, unatoč teroru Orjune, imala dvanaest. Tome treba dodati da je upravo u Dalmaciji bio najmasovniji radnički sportski pokret pod rukovodstvom SKOJ-a. Doduše, u Zagrebu već 1910. postoji neslužbeno sportsko društvo grafičara, a 1912. sportski klub »Zagreb« proglašen je i službeno tipografskim,[2] ali u Dalmaciji se radnički sportski pokret nakon prvog svjetskog rata razvija mnogo intenzivnije. Već 1919. tamo postoji prvi proleterski sportski klub, a kad je taj zabranjen, komunistički omladinci ulaze u socijalistički klub »Jug«. Nakon ubistva Draškovića, kad je i taj klub došao pod udar vlasti i fašista, skojevci ulaze u klub »Slaviju«, zatim u »Split« kome su 1924. promijenili naziv u »Radničko sportsko udruženje Jug II«. Iz Dalmacije je potekla i inicijativa za prvu konferenciju komunističke sportske frakcije Jugoslavije i prijedlog da se osnuje općejugoslavenski Radnički sportski blok. Što je zaključak II kongresa SKOJ-a o potrebi rada na selu najpotpunije proveden u Dalmaciji, treba u prvom redu zahvaliti masovnosti radničkog sportskog pokreta kao jedne od najuspješnijih formi za privlačenje mladih radnika i seljaka u komunistički omladinski pokret.

Isto tako smatram (iako su izneseni neki primjeri) da je trebalo više naglasiti ulogu koju je SKOJ u tom razdoblju odigrao najprije u obnovi pokreta, a zatim u likvidaciji frakcijskih borbi.

U našoj štampi se npr. često govorilo o ultralijevom skretanju omladine nakon Obznane, a vrlo rijetko o njenim naporima u obnovi pokreta nakon uvođenja Zakona o zaštiti države. Kao ilustraciju tih napora uzimam samo pismo koje su 3. IV 1922. pisali iz Zagreba Janko Mišić, Zlatko Šnajder, Veljko Kauzlarić i Ervin Zwerger u ime Oblasnog sekretarijata omladine zagraničnom komitetu Partije u Beč. U tom pismu omladinci se žale na Cvijića i Horvatina da u svom radu, šest mjeseci nakon povratka iz emigracije, nisu otišli dalje od rada na uređivanju »Borbe« i da uslijed njihove neaktivnosti prijeti opasnost »da se proletarijat indisponira i spram same ideje, što se najbolje i najznačajnije reflektira u regrutovanju bivših članova komunističke partije u socijalpatriotski Radnički savez«. Samo komunistička omladina — kaže se u pismu — nije »u toj sterilnoj situaciji zatajila...« već je započela »sama da organizuje proletarijat Zagreba i provincije i da tako spasi posljednje ostatke komunističke partije«. Današnji historičar nazret će u tom pismu tendiranje avangardizmu, precjenjivanje vlastitih mogućnosti i klicu skorašnjih sukoba skojevaca s Partijom, ali neće i ne može poreći upravo klasičnu ocjenu raspoloženja većine radničke klase koja je u tom pismu dana riječima: »*Proletarijat sam koji još nije izgubio svoju komunističku orijentaciju ne samo da želi već i imperativno traži organizovanje. Takva disponiranost ne manifestira se samo u Zagrebu, ona je univerzalni simptom radničkog mišljenja i u provinciji.*« (Potcrtao V. R.)

S druge strane, ako govorimo o ulozi SKOJ-a u likvidaciji frakcijskih borbi, svakako je značajno da su npr. u Hrvatskoj u drugoj polovini 1924. održavane sjednice Oblasnog sekretarijata SKOJ-a koje su imale samo jednu

[2] Vinko Cecić, »Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955«, Zagreb, 1955.

tačku dnevnog reda: sporna pitanja u Partiji. Na tim sjednicama bilo je riječi o odnosima između pojedinih frakcija, između Izvršnog odbora Partije i sindikata i redovno su davani prijedlozi da omladina najživlje sudjeluje u raščišćavanju sporova, ili — kako je to rečeno u zapisniku od 18. VII 1924. — da se SKOJ bori za jedinstvo pokreta »pa makar i preko glava nerazboritih foruma«.

U tom poglavlju ostao je netaknut čitav splet problema vezanih za SKOJ; odnos SKOJ—SROJ, SROJ—sindikati, SKOJ i građanske omladinske organizacije, i opet SKOJ-Partija. Ovaj problem u to vrijeme nije bio karakterističan samo za Jugoslaviju. Avangardizam je bio bolest i KOI, a ispoljavao se u težnji da zbog »vodeće uloge« KOI sačuva i političku i organizacionu samostalnost u odnosu na Kominternu. Ako je npr. iznesen sukob skojevaca s Klemenčičem u Sloveniji (str. 93), ne vidim razloga zašto nije spomenut i sukob u samim redovima SKOJ-a u Zagrebu 1923, to više što je autorima ovog poglavlja ta materija vrlo dobro poznata i što su o njoj govorili u svojim posebnim radovima. U Zagrebu smo imali sporove zbog kojih je u rukovodstvu SKOJ-a bila formirana i komisija za tzv. »hrvatsko pitanje«, odnosno za opoziciju SKOJ-a, pa su godine 1924. na sjednicama Centralne uprave padale čak i prijetnje raspuštanjem SKOJ-a u Hrvatskoj (zapisnik CU SKOJ-a od 6. II 1924). Ukratko, ti porođajni bolovi traže objašnjenje, jer bi neupućen čitalac vrlo lako došao do zaključka da je razvoj SKOJ-a u tom razdoblju tekao ravnomjerno, gotovo pravolinijski, a to svakako ne odgovara historijskim činjenicama.

Iako sam svjestan da SKOJ traži svoju historiju, mislim da se i u ovom »Pregledu« nisu smjele propustiti bar najveće akcije SKOJ-a. Uzmimo npr. ulogu SKOJ-a u decembarskom štrajku na Zagrebačkom sveučilištu 1924. u kojem su zabilježeni divni primjeri solidarnosti studenata svih triju tadašnjih univerziteta. To je krupna akcija, ali nije registrirana.

Nije li trebalo više naglasiti napore skojevaca u obnovi pokreta pod diktaturom? Bilo je npr. slučajeva da su skojevci, lišeni partijskih veza, na svoju ruku osnovali partijske organizacije, iako sami nisu bili članovi Partije. To su anomalije, ali nisu usamljeni slučajevi, već činjenice koje mnogo govore. Isto tako mislim da se nije smjelo dogoditi da se ne spomene i tragični događaj — ubistvo Krste Ljubičića, kad su već u »Pregled« uneseni mnogo beznačajniji datumi. Ja ću ovdje u vezi s tim događajem citirati jedan dosad neobjavljeni dokument kojem, mislim, nije potreban komentar. To je specijalni izvještaj bana Savske banovine upućen u povodu tog ubistva tadašnjem predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću:

»Prednji slučaj stvorio je mučan dojam u građanstvu — kaže se u izvještaju — te izgleda već sada imade dublje političke posljedice ... pa se sprovod pok. Ljubičića može smatrati *prvom uspjelom manifestacijom za pučki front* (potcrtao V. R.) ... Smatra se da je dr Maček ovim slučajem doveden u nezgodan položaj jer se nije mogao izjasniti ni za ni protiv, već je morao lavirati na taj način da se u svojoj izjavi za javnost izjasnio protiv fašizma i komunizma no ali ga to ipak nije smetalo da već drugi dan prećutno pristane da samostalci i drugi manje eksponirani pristalice bivše SDK mogu učestvovati u prednjim žalobnim manifestacijama, što je u građanstvu primljeno tako kao da je dr Maček zauzeo pasivan stav samo iz taktičkih razloga ... Ovi posljednji događaji u redovima klerikalnih i frankovačkih političara stvorili su dosta veliku zabunu najviše poradi toga što je ovaj slučaj

sam po sebi, te uslijed raspoloženja građanstva uveliko naškodio fašističkom frontu na univerzitetu, a izgleda da je stvorio uvjete za pokret antifašističkih elemenata.«

Ali kad već govorimo o studentskom pokretu, čini mi se da su u »Pregledu« naglašenije njegove vanjske manifestacije a manje putovi njegova razvoja i njegov društveno-politički značaj u tom vremenu. Uzmimo. npr. Ljubljansku univerzu koja se u »Pregledu« najmanje spominje. Tamo je, pored »Triglava«, već 1932. studentski klub »Njiva« u rukama ljevičara. To su bili većinom studenti seljačkog porijekla, od kojih je velik dio pao u NOB-u. Zatim »Mladi Triglav«, itd. Okupacijom Austrije dolazi do stvaranja antifašističke fronte za čije su osnivanje inicijativu dali ljevičari. U nju ulaze »Jadran«, pa čak i »Edinstvo«, »Zarja« i »Danica«, koje predstavljaju katoličko krilo u toj fronti. Iako se Ljubljanska univerza po intenzitetu napredog studentskog pokreta nije mogla usporediti s Beogradskim univerzitetom, ako pratimo razvoj tog pokreta u Ljubljani, mislim da ćemo doći do rezultata koji je za nas primaran, a to je reljefno ocrtan proces ujedinjavanja slovenske intelektualne omladine i njenog kretanja ulijevo.

Za potpunije razumijevanje razvojnog puta i uloge SKOJ-a u omladinskom pokretu između dva rata i u narodnoj revoluciji nužno je svestranije istraživanje i dublja analiza tog pokreta s obzirom na konkretne društveno-političke, nacionalne i klasne uvjete u staroj Jugoslaviji i posebno u pojedinim jugoslavenskim zemljama. To se odnosi osobito na Hrvatsku i Makedoniju, gdje je neriješeno nacionalno pitanje (koje je dobar dio omladine guralo u separatističke nacionalističke ekskluzive) diktiralo revolucionarnom dijelu tog pokreta mnogo složenije i teže putove njegova razvoja. Kako inače objasniti činjenicu da je npr. na Beogradskom univerzitetu već 1920. Klub studenata komunista imao 600 članova i da je iste godine na izborima za upravni odbor Fonda za pomaganje siromašnih studenata izbio na prvo mjesto po broju dobivenih glasova (ispred radikala, demokrata i republikanaca), dok istovremeno zagrebački klub studenata komunista ima svega 60 članova i na izborima za upravu Jugoslavenskog akademskog potpornog društva dolazi čak iza »Domagoja«? Svakako se mora analitički istražiti gdje su i koji su uzroci revolucioniranja naše intelektualne omladine u prvim poratnim godinama, a gdje su barijere koje su tu plimu u pojedinim jugoslavenskim zemljama obuzdavale.

Mi još uvijek nemamo historijata studentskog pokreta na Ljubljanskoj univerzi, a da i ne govorimo o potrebi takve monografije o studentskom pokretu u Beogradu koji je uoči drugog svjetskog rata bio među najrevolucionarnijima.[3]

Nije dovoljno da deskriptivno pristupimo npr. osnivačkoj konferenciji SKOJ-a, a da prethodno ne pružimo genezu naprednog studentskog pokreta na sva tri univerziteta.

Kao posebna tema za kasniji period (1933—1941) nužno je da se obuhvati i rad tzv. pokrajinskih studentskih udruženja u provinciji, u svim jugoslavenskim zemljama.

No već u razdoblju 1920—1929. u prvom je planu radnička omladina, koja sačinjava gro SKOJ-a, i ona je uglavnom nosilac one pozitivne težnje

[3] Milica Damjanović, »Napredni studentski pokret Beogradskog univerziteta s posebnim osvrtom na Filozofski fakultet (1919—1941)«, Zbornik *»Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu«*, Beograd, 1963.

k likvidaciji frakcijskih borbi u Partiji, ali je na žalost i to područje (kao i tema SKOJ i sindikati«, koja bi spadala u taj okvir) njenog djelovanja gotovo potpuno neistraženo.

U vezi s djelovanjem SKOJ-a među seoskom omladinom, sve do 1937. možemo govoriti, izuzevši Dalmaciju, samo o sporadičnim lokalnim akcijama, a kao o sistemu tek nakon reorganizacije SKOJ-a i dolaska druga Tita na čelo Partije. Nužno je da se istakne i sva raznovrsnost formi toga rada, što je osobito karakteristično za taj period i što bi svakako trebalo da bude predmet posebne monografije.

STANISLAVA KOPRIVICA

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Socijalistička radnička škola u Zagrebu i neke napomene na prikaz razdoblja 1919—1924

I

MEĐU partijskim školama, koje su navedene u »Pregledu istorije SKJ«, 58. stranica, ne nalazi se Socijalistička radnička škola u Zagrebu, iako je to prva škola SRPJ (k) u zemlji.

Na temelju zaključka CVP o odgoju masa, Mjesni politički odbor SRPJ (k) u Zagrebu, otvorio je školu 15. svibnja 1919.[1] Nastava je održavana u prostorijama Dječačke pučke škole u Samostanskoj ulici. Dozvolu za upotrebu prostorija izdalo je Gradsko poglavarstvo na temelju molbe Socijalističkog radničkog naobrazbenog kluba »koji želi da uredi školu za poduku socijalnih znanosti«.[2]

Prvi broj »Istine, glasila SRPJ (k) i CRSV za Hrv. i Slav.«, donio je opširan članak pod naslovom »Socijalistička radnička škola« u kojem obavještava o osnivanju škole, njenoj svrsi, programu i nastavničkom kadru. »*Naučnu osnovu*« za rad škole donio je Mjesni odbor SRPJ (k), a izradio Đuro Cvijić. »U školi se ne provodi agitacija već se strogo naučno marksistički predaje socijalizam. Cilj škole jeste da u što zbijenijem Pregledu potpuno razjasni učenicima temeljne pojmove i tako u što kraćem vremenu dade partijskom i sindikalnom pokretu uvijek nove generacije marksistički vaspitanih funkcionera i agitatora. Prema tome ne može biti svatko polaznikom škole, već samo oni radnici, koje preporuče njihovi sekcioni odbori pa je tako školi osiguran moralni uspjeh«.[3]

Redovita nastava počela je 24. svibnja 1919. Oko 70 polaznika izabralo je iz svojih redova školski odbor, koji je upravljao školom, održavao red u njoj, vodio brigu oko nabavke literature, osiguranja kontinuiteta nastave putem zamjene predavača i slično. Članovi odbora bili su: Stunković, Bun-tak i Anka Supanc.[4]

Prema programu u školi su predavani slijedeći predmeti: 1. *Politička ekonomija,* predavač Kamilo Horvatin; uz uobičajene teme ovdje je zanimljivo naglasiti da je u posebnoj temi obrađivan kapitalizam u nerazvijenim zemljama, osobito u Jugoslaviji; 2. *Povijest klasnih borbi,* predavači Simo Miljuš i Vladimir Bornemisa; 3. *Razvoj socijalizma,* predavači Mijo Radošević i Đuro Cvijić; 4. *Akcioni program,* predavač Mijo Radošević; 5. *Sindi-*

[1] Istina, glasilo SRPJ (k) i CRSV za Hrv. i Slav., br. 1, Zgb, 19. VI 1919.

[2] Fond Gradskog poglavarstva u Zagrebu, br. 20864—IX/16. V 1919. i Fond Djačke pučke škole u Samostanskoj ulici, br. 93-21/5 419 Št., Historijski arhiv u Zagrebu.

[3] Istina, br. 1, 19. VI 1919.

[4] Sjećanja Anke Supanc, rukopis u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, str. 19—21, i Istina, br. 1, 19. VI 1919.

kalni pokret, predavači Gejza Brudniak i Slavko Kaurić; 6. *Gospodarska politika i produktivno-konzumni pokret*, predavač Svetozar Delić i 7. *Radnička higijena*, predmet za koji u programu nije određen nastavnik.[5]

Nastava u školi održavana je tri puta tjedno (utorak, četvrtak i subota) od 20 do 22 sata.[6]

U listopadu 1919. školski odbor je zaključio, da se »naobrazbeni tečaj« održava dva puta tjedno, a da trećeg dana bude znanstveno predavanje.[7] Prvo takvo predavanje održao je dr Fink 4. studenoga na temu »O razvoju živih bića«.

U studenom škola je ponovo reorganizirana, pa su utorkom održavana znanstvena predavanja, četvrtkom »škola sa zadacima«, a subotom diskusione večeri.[8] Prvo diskusiono veče bilo je posvećeno temi »Komunisti u izbornoj borbi«. Predavač je bio Stjepan Turković.[9] Prema sjećanju Anke Supanc dva predavanja o nacionalnom pitanju održao je Sima Marković.[10] Na temu »Unurašnjost zemlje« govorio je 25. studenoga dr Tućan.[11] To je posljednje predavanje o kojem se obavještava u štampi, ali ih je po svoj prilici bilo više.

U siječnju 1920. u školi je počeo tečaj govorništva.[12] »Govorilo se o govorništvu: kako treba prilaziti masama, kako agitirati i zadobivati članstvo, kako treba postupati na konferenciji, način postupanja prema masama na javnim skupovima i manjim zborovima.«[13]

U siječnju 1920. nastava predmeta iz programa bila je reducirana na jedan dan tjedno (srijeda), što je opravdavano preopterećenošću nastavnog kadra i polaznika, koji su maksimalno angažirani u »strukovnom i političkom pokretu«.[14] U to vrijeme, naime, provođena je izborna agitacija za općinske izbore, koji su raspisani za ožujak 1920.

U svibnju su, prema odluci Mjesnog odbora SRPJ (k), u školi u Samostanskoj ulici svake subote održavane diskusione večeri na kojima se raspravljalo o pitanjima u vezi s predstojećim kongresom Partije.

Nakon Vukovarskog kongresa i razlaza s centrumašima, učenici škole su podržavali komuniste. Zbog toga su zagrebački centrumaši odlučili da zatraže od vlasti zatvaranje škole, u kojoj su, prema jednodušnoj odluci polaznika, mogli predavati i slušati predavanja jedino članovi KPJ.[15] U ime Socijalističkog radničkog naobrazbenog kluba, Svetozar Delić je obavijestio Gradsko poglavarstvo da se škola zatvara preko praznika i tražio da se školskom podvorniku u vezi s tim izdaju shodne naredbe. Školski praznici zaista su bili samo najzgodnija forma da se škola onemogući, jer su u njoj tečajevi trajali kontinuirano i nije bilo ljetnog raspusta.

Gradsko poglavarstvo je tada obavijestilo upravu škole: »... zabranjuje se daljnje sakupljanje socijalističkog radničkog obrazovnog kluba u

[5] Istina, br. 1, 19. VI 1919.
[6] Historijski arhiv Zagreba, Fond gradskog poglavarstva, br. 20864-IX/16. V 1919.
[7] Nova istina, br. 11, Zagreb, 30. X 1919.
[8] Nova istina, br. 13, 13. XI 1919.
[9] Nova istina, br. 14, 20. XI 1919.
[10] Sjećanja Anke Supanc, str. 19—21.
[11] Nova istina, br. 14, Zagreb, 20. XI 1919.
[12] Nova istina, br. 22, 17. I 1920.
[13] Sjećanja Vladimira Bornemise, rukopis u IHRP u Zagrebu.
[14] Nova istina, br. 33, 30. I 1920.
[15] Novi svijet, Glasilo KPJ, br. 15, Zgb, 19. VIII 1920.

prostorijama škole Samostanke ulice. Naslov ima podvornicima izdati nalog da članove toga kluba, koji bi došli uputi da se u školi više sastajati ne smije . . .«[10]

Zatvaranje škole izazvalo je veliko ogorčenje među radnicima, a osobito među polaznicima škole. Komunisti su centrumašima osporavali pravo da zatvaraju školu koja je osnovàna pod pokroviteljstvom mjesnog, a ne pokrajinskog odbora SRPJ (k), naročito zbog toga što je pokrajinski odbor odbio da prihvati likvidaciju i prizna odluku kongresa u Vukovaru o promjeni imena Partije, kao i novo rukovodstvo izabrano na tom kongresu.

Organ KPJ »Novi svijet« polemizira s »Novom istinom« koju su zadržali centrumaši i razotkriva providnost manevra sa zatvaranjem škole za vrijeme praznika, kao i činjenicu da se centrumaši protiv komunista bore uz pomoć vlasti. Osobito je to ružna gesta kada se zna da su upravo komunisti Horvatin i Miljuš najviše predavali i radili na školi, dok su centrumaši bili mnogo manje angažirani, a neki uopće nisu, iako su programom predviđeni za predavače.

Centrumaši se opravdavaju na stupcima »Nove istine«, da su prostorije za školu dobivene uz ličnu garanciju Delića da će biti upotrebljavane samo u svrhu izobrazbe radnika, a Horvatin i Miljuš da su iz đaka stvorili kliku za sebe. Školu zato treba »reorganizirati i pročistiti«.[17]

Komunisti se maksimalno zalažu da obnove rad škole. Rezultat nalazimo u »Novom svijetu« od 28. kolovoza — obavijest da se upis u školu vrši u upravi lista, a vrijeme i mjesto predavanja bit će naknadno javljeni. Prostorije su dobivene u Protestantskoj školi u Gundulićevoj ulici i prema odluci odbora mjesne organizacije KPJ predavanja su trebala početi 21. rujna.[18]

»Iza unutarnje borbe i pobjede Komunista ulazi naša Partija u normalnu kolotečinu, te sve svoje snage moramo posvetiti unutarnjem izgrađivanju Partije. Jedan vrlo važan zadatak ima tu da izvrši i naša radnička škola«.[19]

Na sjednici odbora mjesne organizacije KPJ zaključeno je da sekcijski odbori izaberu kandidate, koji će se uz njihovu preporuku upisati u školu kod Gabrijela Kranjca, sekretara mjesne organizacije. Svaki polaznik mora biti član Partije. Za prostorije i svjetlo polaznici su plaćali mjesečno 10 kruna.

»Novi svijet« donio je 2. listopada obavijest mjesnog odbora KPJ, da škola počinje tog dana u 20 sati. To je ujedno i posljednji podatak o školi registriran u partijskoj štampi.

Prema sjećanjima Stjepana Šalamuna, u obnovljenoj školi su predavali Sima Miljuš, Kamilo Horvatin, Vladimir Čopić, Đuro Cvijić i liječnik dr Lujo Taler. Nastava je redovno održavana, a polaznici su sačinjavali najaktivniji partijski kadar. Tako su, na primjer, pod rukovodstvom svojih nastavnika sudjelovali u štrajku konobara u studenom 1920.[20]

Radnička škola prestala je raditi poslije donošenja Obznane.

[16] Historijski arhiv u Zagrebu, Fond Dječačke pučke škole u Samostanskoj ulici, br. 148-2/8920. Št.
[17] Nova istina, br. 88, Zgb, 13. VIII 1920.
[18] Novi svijet, br. 26, 16 IX 1920.
[19] Ibidem.
[20] Sjećanja S. Šalamuna, rukopis u IHRP u Zagrebu, str. 16.

Zbog uloge koju je imala u odgoju partijskih kadrova, što se jasno vidi iz izloženog, mislim, da ova prva radnička škola u našoj zemlji treba da nađe svoje mjesto na stranicama nove historije SKJ.

II

Kada se u »Pregledu« govori o području današnje SRH, onda se negdje upotrebljava podjela na Hrvatsku i Slavoniju i Dalmaciju, a negdje se opet govori samo o Hrvatskoj, dok se Dalmacija uvijek navodi odvojeno. Mislim da je to u slučaju kada se govori o pokrajinskim ili oblasnim sekretarijatima za Hrvatsku i Slavoniju i Dalmaciju opravdano, jer su to autentični suvremeni nazivi, koji odražavaju tadašnju organizacionu strukturu Partije. No, kod navođenja statističkih podataka i sl. trebalo bi govoriti o području današnje Hrvatske kao cjeline.

Djelatnost KPJ u okviru BKF, čiji je ona aktivan član od osnivanja u siječnju 1920, trebala bi možda dobiti više mjesta, jer je KPJ, kao članica BKF propagirala stvaranje Balkanske federacije ujedinjavanjem svih balkanskih naroda u socijalističku federativnu republiku. Jugoslavenski komunisti angažirani su i u izdavanju lista »Balkanska federacija«, koji od 1924. izlazi u Beču.

Osnovni akt Kongresa ujedinjenja nazvan je u »Pregledu« »Podloga ujedinjenja«, dok se u izvornoj građi taj akt naziva — »Podloga za ujedinjenje« u brošuri »Odluke kongresa ujedinjenja S.R.P.J. (k)«,[21] izdanoj 1920. u Beogradu, a »Podloga za ujedinjenje jugoslav. socijal. demokratskih stranaka u Socijalističku Rad. Partiju Jugoslavije (Komuniste)« u »Istini«.[22]

Na toj »Podlozi...«, kao platformi, izvršeno je ujedinjenje socijaldemokratskih partija ili njihovih dijelova u Beogradu, u travnju 1919. Smatram da je naziv »Podloga za ujedinjenje« ostao i poslije kongresa zato, da se prihvaćanjem tog osnovnog akta omogući pristupanje u SRPJ (k) onim organizacijama SD partija koje su ostale izvan nje nakon Kongresa ujedinjenja.

Naziv »Podloga ujedinjenja« nalazimo u drugom tomu »Istorijskog arhiva KPJ«[23] (koji je izdan u Beogradu 1950), a može se shvatiti tako kao da je to samo dokument o ujedinjenju onih SD partija i grupa koje su u travnju 1919. ušle u SRPJ (k), a ne i baza za dovršenje ujedinjavanja revolucionarnog krila jugoslavenskog radničkog pokreta u SRPJ, odnosno KPJ.

U »Pregledu« nije navedeno (str. 44, 48, 63) da SRPJ (k) prema Statutu ima dva predsjednika, dva sekretara i tehničkog sekretara. KPJ, prema Statutu, također ima dva predsjednika i dva sekretara.

Osim u Zagrebu (str. 50, 51) komunisti su također izabrani za gradonačelnike u Slavonskom Brodu i Karlovcu.

U »Pregledu« stoji da je zemaljska konferencija NRPJ zakazana za početak lipnja 1923. U stvari, ta je konferencija najavljena prvi put za sre-

[21] »Odluke kongresa Ujedinjenja S.R.P.J. (k), (podloga, program i rezolucije) držanog o Uskrsu 21, 22, 23. aprila 1919. g. u Beogradu«, Beograd, Socijalistička knjižara »Tucović«, 1920.

[22] Istina, br. 1, 19. VI, godina I.

[23] Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd, 1950.

dinu rujna, a zatim je odgađana zbog zabrane, pa je donesena odluka o provođenju referenduma kroz partijsku štampu (str. 107—108).

Na 121. stranici »Pregleda« govori se o uputstvima CO NRPJ za ilegalni rad u slučaju da režim zabrani Partiju. Potvrdom da su ta uputstva realizirana i da je NRPJ u Hrvatskoj ilegalno djelovala potkraj 1924. može se smatrati proces koji se vodio u listopadu 1925. pred Sudbenim stolom u Zagrebu protiv petorice optuženih na čelu s Ivanom Mrkšom zbog povrede čl. 1 Zakona o zaštiti države. Naime, kod dvojice uhapšenih pronađena je arhiva Oblasnog vijeća NRPJ za Hrvatsku i Slavoniju. U toj arhivi nalazi se zapisnik sa sjednice Oblasnog vijeća održane 30. studenoga 1924, dakle 5 mjeseci iza zabrane NRPJ.

LJUBICA PETROVIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu diktature 1929—1932

RAZDOBLJE od 1929. do 1932. u »Pregledu« je obrađeno tako da se dobiva dojam da tih godina nije bilo u Hrvatskoj aktivnosti ni Partije ni sindikata. »Partijske organizacije Hrvatske pretrpele su 1929. teške gubitke. U nekim mestima (Zagreb, Slavonski Brod, Osijek, Bjelovar) one su bile gotovo potpuno razbijene, a broj članova KPJ pao je od 800 na 400. Partijska aktivnost je zamrla, . . .« (str. 159).

Usprkos teških udaraca, koji su uvođenjem diktature zadesili Partiju, nastavljen je partijski i sindikalni rad u Hrvatskoj i u periodu 1929—1932. Dokaze za to nalazimo u arhivskoj građi, suvremenoj partijskoj i građanskoj štampi i u memoarima.

1. IZDAVANJE I ŠIRENJE LETAKA

Jedna od manifestacija partijsko-političke aktivnosti komunista u Hrvatskoj u to vrijeme bilo je i pisanje, umnožavanje i raspačavanje letaka s revolucionarnim sadržajem. Ta vrsta akcija bila je nakon uvođenja monarhofašističke diktature neprekidna, pojačavajući se za 8. marta, 1. maja i druge značajne datume.

Izdavanje i širenje komunističkih, antirežimskih letaka u doba diktature značilo je svjesno stavljanje na kocku vlastitog života, jer su učesnici ú tim akcijama bili sa strane policije hapšeni, premlačivani, osuđivani na tešku robiju, a nerijetko i zvjerski ubijani u zatvoru. To su mogli raditi samo svjesni komunisti, bezgranično odani Partiji i njenoj herojskoj borbi protiv kraljevske diktature.

Odmah poslije proglašenja diktature — u januaru i februaru 1929. MK KPJ, SKOJ i Komunistička sekcija na Zagrebačkom sveučilištu i Beogradskom univerzitetu izdaju nekoliko letaka u kojima pozivaju na odlučnu borbu protiv diktature. Veliki broj takvih letaka pronađen je po cijelom Zagrebu, u kotaru Prelog i u nekoliko sela kotara Križevci.[1]

U povodu 8. marta, internacionalnog dana žena, Centralni sekretarijat Saveza žena KPJ izdaje letke koji su 8. i 10. marta pronađeni u Zagrebu u Črnomercu i na Sušaku.[2]

Prema izvještaju Predsjedničkog ureda uprave policije u Zagrebu izašlo je i rastureno u Zagrebu samo u toku aprila 1929. deset komunističkih letaka.[3]

[1] Svi leci se nalaze u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu (IHRP).
[2] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.
[3] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.

Aktivnost Partije i SKOJ-a dolazi naročito do izražaja uoči 1. maja usprkos tome što je Ministarstvo unutrašnjih poslova zabranilo proslavu 1. maja kao političku manifestaciju i najstrože naredilo svim policijskim organima da se i noću i danju s uvećanom pažnjom kreću po gradovima, selima i varošima i budno paze da ne bi došlo do kakvih manifestacija, zborova, rasturanja letaka itd. Ministarstvo je naročito upozorilo da se kontroliraju tvornice, jer su iz pouzdanih izvora saznali da će komunisti održati govore pred tvornicama u času kad se radnici budu vraćali s posla ili išli na posao i da će tom prilikom donijeti letke.[4]

Znajući za pripreme od strane režima, da se pod svaku cijenu spriječe manifestacije komunista na 1. maja, članovi Partije i SKOJ-a su glavne akcije u vezi s proslavom 1. maja proveli još u drugoj polovici aprila, da bi izbjegli hapšenja i represalije od strane policije. Pored svih mjera i opreza od strane vlasti raspačavani su za 1. maja leci u Zagrebu, Slav. Brodu, Čakovcu,[5] na Baniji i u Karlovcu[6] i Đurđancu.[7]

Između 20. i 29. aprila u Zagrebu je s uspjehom održano oko 30 letećih mitinga. »Organizirani su u radničkim naseljima i pred velikim tvornicama i poduzećima — na primjer, pred tvornicom »Sila«, Željezničkom radionicom i Ložionicom, Tvornicom koža u Novoj Vesi i još pred desetak većih tvornica. Bilo je letećih mitinga i na Selskoj cesti, u Kustošiji, na dva-tri mjesta na Trešnjevki, u Trnju, Sigečici«[8], na sva četiri ulaza u grad — Maksimir, Zvijezda, Črnomerec i savski most, rano ujutro kada su radnici dolazili na posao.[9] Gradski komiteti Partije i SKOJ-a izradili su raspored mjesta gdje će se održavati mitinzi, odredili su i pripremili govornike kao i njihovo osiguranje. Poslije mitinga radnicima su razdijeljeni Prvomajski proglas i leci.

Usprkos masovnih hapšenja koja su uslijedila neposredno uoči i poslije 1. maja izdavani su i raspačavani leci i dalje tokom idućih mjeseci. Tako je Partija na ubistvo Đakovića i Hećimovića odmah reagirala izdavanjem većeg broja letaka koji su rasturani po cijelom Zagrebu. MK KPJ izdaje letak *Svim radnicima, radnicama, činovnicima i svim građanima grada Zagreba!*[10] SKOJ izdaje letke *Podlo umorstvo na zagrebačkoj policiji*[11] i *Dolje vojna diktatura miljunera*,[12] a CK KPJ letak *Radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije! Prolivena je radnička krv! Pale su žrtve krvave diktature Aleksandra I.*[13] U svim lecima se pozivaju radnici i radnice da tješnje zbiju svoje redove oko KP i da dostojno osvete svoje drugove Đakovića i Hećimovića.

U mjesecu julu otkrivena je štamparija u Zagrebu u kojoj su se štampali rastureni leci KPJ i SKOJ-a. Prema izvještaju uprave policije u Zagrebu »KPJ je time raspršena i komunistička djelatnost gotovo posvema skršena.«[14] Kao odgovor na to 3. IX 1929. rasturani su na području grada Zagreba leci

[4] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.
[5] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.
[6] Državni arhiv u Zagrebu, Primorsko-krajiška oblast br. 2272/29.
[7] Arhiv grada Zagreba, KNS 570—1930.
[8] *Četrdeset godina*, knjiga II, Beograd, Kultura, 1960, str. 161, Jankez Grga »Uoči 1. maja 1929. g. u Zagrebu«.
[9] Sjećanje Matije Uradina.
[10] IHRP, Zagreb, sig. V, Prvi maj.
[11] IHRP, Zagreb, Presuda Državnog suda za zaštitu države, br. 2020/29.
[12] IHRP, Zagreb, 1929, Leci.
[13] IHRP, Zagreb, Presuda državnog suda za zaštitu države, br. 2020/29.
[14] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.

izdani od PK KP za Hrvatsku i Slavoniju i PK SKOJ-a za Hrvatsku i Slavoniju. U lecima se govori o ubistvu braće Oreški i Janka Mišića, Paje Marganovića kao i o ogromnim mučenjima u zagrebačkim zatvorima gdje se nalazi oko 200 komunista. Na kraju se poziva na masovni oružani ustanak protiv diktature.[15] Izdavanje ovog letka kao i onih koji slijede demantiralo je tvrdnju policije da je KPJ posvema skršena i razbijena.

I u 1930. imamo nekoliko akcija. Za 6. januara 1930. bile su u Zagrebu organizirane leteće skupštine, a osim toga razdijeljeni su u Hrvatskoj i Dalmaciji *Proleter*, novine, brošure i leci.[16] U povodu 8. marta 1930. izdan je letak koji je rasturen sa zakašnjenjem tek 27. marta iz čega bi se moglo zaključiti da je štampan u inozemstvu i tajno prebačen preko granice.[17]

Premda je režim više puta tvrdio, da su KPJ i SKOJ potpuno razoreni, 1. maja 1930. godine je ponovo pokazao da je njih nemoguće uništiti. Usprkos svih prijetnji režima obustavili su 1. maja rad radnici znatnog broja industrijskih poduzeća izlažući se time progonima od strane poslodavaca i policije. Uoči 1. maja u Zagrebu je razdijeljen letak ilegalnih revolucionarnih Nezavisnih sindikata.[18]

U januaru 1931. rasturan je letak izdan od CK SKOJ-a, CK KPJ i Sekretarijata Balkanske komunističke federacije.

Prvomajska akcija 1931. nije uspjela onako kako se planiralo jer su drugovi kasno primili tekst letka, tako da su leci raspačavani samo u nekoliko mjesta.[19] Prema izvještaju Predsjedništva gradske policije u Osijeku, 1. maja te godine obustavljen je rad u 16 poduzeća koja zapošljavaju oko 2300 radnika, dok je drugih 13 poduzeća radilo normalno.[20] U Slav. Brodu slavi se 1. maja u velikim tvornicama kao što su tvornica vagona »Slavonija« i »Slaveks«, te u svim manjim poduzećima. Radnici su jednodušno napustili rad i tako manifestirali svoju solidarnost.[21]

2. RAD KOMUNISTA U SINDIKATIMA

Odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova od 11. I 1929. zabranjen je rad »Centralnom radničkom sindikalnom (veću) odboru Jugoslavije i svim organizacijama nezavisnih sindikata koje su začlanjene kod CRSOJ«[22]. Ovu odluku Ministarstva unutrašnjih poslova redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu je odmah provelo u djelo i zapečatilo prostorije Nezavisnih sindikata u Ilici, a arhivu zaplijenilo.

Odmah poslije zabrane Partija je organizirala protestne mitinge. Ovakvih zborova bilo je ispred više tvornica i radionica u Zagrebu. Zborovi su pokazali da radnici ne poštuju odluku vlasti o zabrani sindikata.[23] Iz dokumentarnog materijala i sjećanja nekih aktivista vidi se da su neke organi-

[15] IHRP, Zagreb, 1929, Politička situacija.
[16] IHRP, Zagreb, KI/135.
[17] IHRP, Zagreb, Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu, pov. br. 11329 II Pov. 1930.
[18] Proleter, II/1930, br. 3.
[19] Proleter, III/1931, br. 20.
[20] IHRP, Zagreb, 1931, sig. V, Prvi maj.
[21] Radničke novine, Zagreb, II/1931, br. 21, 22. V, str. 8.
[22] IHRP, Zagreb, Dešifrirani telegram predsjednika ministarskog savjeta ministra unutrašnjih poslova Pere Živkovića, br. 551, pov. 1929.
[23] IHRP, Zagreb, Izjava Stjepana Šalamuna.

zacije NS produžile i dalje svoju aktivnost prenoseći rad sindikata na radničke povjerenike, a u samim poduzećima formirani su odbori za rad po sindikalnim pitanjima, preko kojih će se braniti i štititi interesi radničke klase — npr. drvodjelci i pekari.

Jedan od oblika rada zabranjenih sindikata neposredno poslije zabrane bilo je i organiziranje zabava. Takve zabave su održavane pod imenima raznih radničko-kulturnih i pjevačkih društava (metalci u Osijeku), pa pod firmom odbora u korist neuposlenih radnika (pekari i konobari u Zagrebu), da ne bi policija otkrila da u stvari Nezavisni sindikati rade i dalje, ali ilegalno.

Kad je riječ o sindikatima mislim da treba istaći rad partijske i sindikalne organizacije na željeznici koja se raspuštanjem Nezavisnih sindikata, u kojima je bila učlanjena većina radnika, našla pred mnogo problema. U radionici su ostala dva sindikata — Ujedinjeni savez željezničara Jugoslavije (u sklopu URSSJ) i Nacionalno udruženje željezničara i brodara (tzv. žuti). Članovi Partije su ubrzo uvidjeli da se ne može raditi bez sindikata pa su početkom 1930. donijeli odluku da uđu u USŽJ — (URSS). Tako su tada u Oblasni odbor USŽ za Hrvatsku izabrani i neki članovi Partije. Upornim radom komunista Adama Vajganda, Ivana Krajačića, Stjepana Pećnika i drugih, taj sindikat je postao najjača i najaktivnija organizacija u Željezničkoj radionici u Zagrebu preko koje su se vodile uglavnom sve akcije za poboljšanje uvjeta rada na željeznici. Tako je novo rukovodstvo počelo javno da istupa već 1931.[24]

Ovdje treba istaći još jedan uspjeh komunista u Željezničkoj radionici u Zagrebu, a to je izbor radničkih povjerenika koji je održan 19. I 1929.[25] Iako su u to vrijeme Nezavisni sindikati zabranjeni, pobijedili su kandidati s liste Nezavisnih sindikata koja je postavljena prije zabrane. Većina kandidata s te liste bili su članovi Partije — Koleša, Saili, Vajgand i drugi.[29]

3. ŠTRAJKOVI

Bezobzirna ofenziva kapitala protiv radničke klase (1929—1930. nadnice su snižene za 10—15%), primorala je radništvo da prijeđe u obranu svojih životnih interesa usprkos mjera koje je režim poduzimao prilikom svake ovakve akcije radnika, smatrajući to ne samo pobunom protiv kapitalista već i protiv vlasti.

U odnosu na 1928. broj tarifno-štrajkaških akcija smanjio se u 1929, pa ipak za tadašnju situaciju one su imale veliki značaj. Prema nepotpunim podacima u Hrvatskoj je 1929. bilo 6 štrajkova zbog sniženja plaća. Od toga 3 u Zagrebu — štrajk u Željezničkoj radionici,[27] u tvornici Herman-Pollack[28] štrajk namještenika koncerna Meinl,[29] štrajk u Sućurcu u tupinolomu Tvornice cementa[30], te dva štrajka radnika kudeljare u Vukovaru.[31]

[24] Krajačić Ivan, »Komunisti radionice državnih željeznica u Zagrebu«, *Četrdeset godina*, knjiga II, Beograd, Kultura, 1960, str. 54.
[25] Organizovani radnik, Zagreb, IX/1929, br. 2, 10. I, str. 1.
[26] IHRP, Zagreb, Radnička komora, Izvještaj ravnatelja redarstva Vragovića od 15. II 1929, br. 2294/29.
[27] IHRP, Zagreb KI/123.
[28] Vidi bilješku pod 27.
[29] Privatni namještenik, Zagreb, VI/1929, br. 45, 22, XI, str. 1.
[30] Obzor, Zagreb, LXX/1929, br. 176, 5. VII, str. 1.
[31] Cazi Josip, »Vukovar u klasnoj borbi«, Zagreb, 1955, str. 289.

U 1930. prema nepotpunim podacima bilo je u Hrvatskoj 8 štrajkova: štrajk u Tvornici koža u Zagrebu koji je izbio radi redukcije ionako niskih nadnica[32] (među radnicima je vladalo borbeno raspoloženje koje je bilo pojačano akcijom zagrebačke partijske organizacije koja je izdala letak pozivajući radnike na štrajk[33]); zatim štrajk u tvornici Bothe i Ehrman,[34] štrajk krznarskih radnika,[35] štrajk u tvornici Klek u Bjelovaru,[36] u tvornici vagona u Slav. Brodu,[37] u narodnoj šumskoj industriji u Okučanima[38] i u tvornici u Dugoj Resi.[39] Najduži je bio štrajk namještenika koncerna Meinl koji je trajao mjesec dana.[40]

Nekoliko značajnih štrajkova ima također i 1931, kao štrajk Saveza drvodjelskih radnika sekcije parketara u Zagrebu,[41] štrajk radnika šumske industrije u Okučanima,[42] štrajk krznarskih radnika,[43] štrajk keramičara[44] i parketara[45], također u Zagrebu. Prema nepotpunim podacima 1932. izbili su ovi štrajkovi: štrajk krojačkih,[46] pećarskih,[47] pekarskih,[48] grafičkih radnika u Zagrebu,[49] pa štrajk u osječkoj ljevaonici željeza.[50] Najznačajniji među njima bio je štrajk svih tekstilnih radnika u Dugoj Resi koji je izbio početkom septembra 1932. Štrajk je imao veliki značaj u ovoj situaciji, jer je pokazao kako se i pod pritiskom diktature i stalne ofenzive kapitala javlja sve veća volja za revolucionarnom borbom proletarijata. Značaj štrajka je i u tome što se je tu pokazao jednodušni otpor radnika ne samo protiv kapitalista, već i protiv policije i reformista, a osim toga u njemu se pokazala solidarnost radnika i seljaka koji se usprkos svoje nezaposlenosti nisu pokazali kao štrajkbreheri, već su pomagali i moralno i materijalno štrajkaše da izdrže do kraja.[51]

4. PROCESI

Dokaz aktivnosti (i partijske i ilegalnih sindikata) jesu između ostalog, i procesi do kojih i dolazi zbog prethodnih akcija optuženih komunista. Osim procesa navedenih u »Pregledu« održani su pred Državnim sudom za zaštitu države u Beogradu i ovi procesi: Žalac Matiji i drugovima iz Zagreba 16—20. VI 1930;[52] proces protiv Vinka Škarde i drugova iz Bjelovara 20—23. VI 1930;[53] proces protiv Tkalec dr Zvonka i devetnaest drugova 17. VI 1930;[54] proces protiv Fratrović Petra i drugova 30. VI do 1. VII 1930.[55]

U februaru 1930. otkrivena je u Zagrebu i uhapšena cijela partijska ćelija koju su sačinjavali Cikota Bogoljub, Mažuran Đorđe, Turčin Dragutin i Radošević Branko.

Potkraj jula 1930, prema izvještaju kurira iz zemlje, uhapšeno je oko 300 ljudi u Zagrebu. Od toga oko 100 članova KPJ i simpatizera. Oko Đakova i Slav. Broda uhapšeno je oko 80 ljudi. Po cijeloj Hrvatskoj su bile velike racije.[56]

U Zagrebu je 5. VIII 1930. uhapšen Tomanić Ivan i grupa drugova koji su s njim radili na osnivanju ilegalnih sindikata. Proces je održan pred Državnim sudom za zaštitu države 16. VI 1931.[57] Osim toga održano je nekoliko procesa protiv komunista kod Sudbenog stola u Zagrebu i Osijeku. 26. V do 7. VI 1930. održana je rasprava pred Sudbenim stolom u Osijeku protiv dvadesetčetvorice osječkih komunista;[58] 14. VI 1930. proces kod Sudbenog stola u Zagrebu protiv grupe zagrebačkih komunista — Anke Butorac, Šalamuna, Vlahova i drugih.[59]

Na temelju iznesenog dokumentarnog materijala o partijskoj i sindikalnoj aktivnosti komunista na području Zagreba i Hrvatske u razdoblju 1929—1932 — kao i na temelju materijala o procesima protiv komunista u Hrvatskoj zbog njihove partijsko-političke djelatnosti u tim godinama — jasno proizlazi da partijske organizacije nisu bile potpuno razbijene i da partijska aktivnost u Hrvatskoj nije godine 1929—1932. sasvim zamrla.

Zato bi u definitivnoj obradi historije KPJ ovo razdoblje u Hrvatskoj trebalo iznova obraditi na temelju istraživanja činjeničnog stanja.

---

32 Radničke novine, Zagreb, 1/1930, br. 35, 29. VIII, str. 1; br. 36, 5. IX, str. 1.
33 Proleter, II/1930, br. 14.
34 Privatni namještenik, Zagreb, VII/1930, br. 46, 14. XI.
35 Radnički glasnik, Zagreb, IX/1930, br. 38, 20. IX.
36 Radničke novine, Zagreb, I/1930, br. 15, 11. IV.
37 Radničke novine, Zagreb, I/1930, br. 40, 3. X, str. 5; IHRP, Zagreb, KI/142.
38 IHRP, Zagreb.
39 Radnički glasnik, Zagreb, IX/1930, br. 17 i 18, 1. V, str. 7.
40 Radnički glasnik, Zagreb, X/1931, br. 2, 10. I, str. 4.
41 Radničke novine, Zagreb, II/1931, br. 25, 19. VI, str. 6.
42 IHRP, Zagreb, 1931 — Politička situacija.
43 Radničke novine, Zagreb, II/1931, br. 28, 10. VII, str. 6.
44 Radničke novine, Zagreb, II/1931, br. 28, 10. VII, str. 8.
45 Radničke novine, Zagreb, II/1931, br. 24, 12. VI, str. 7.
46 Radničke novine, Zagreb, III/1932, br. 12—13, 25. III.
47 Radničke novine, Zagreb, III/1932, br. 20, 13. V.
48 Živežarski radnik, Zagreb, I/1932, br. 15, 15. XI.
49 Ujedinjeni sindikati, 1932, br. 9, IX.
50 Radničke novine, Zagreb, III/1932, br. 18, i 19, 1. V.
51 Proleter, VIII/1932, br. 28, XII, str. 10.
52 Obzor, Zagreb, LXXI/1930, br. 142, 24. VI, str. 5.
53 IHRP, Zagreb, Policijski karton Š/172.
54 Obzor, Zagreb, LXXI/1930, br. 162, 17. VII, str. 3.
55 Obzor, Zagreb, LXXI/1930, br. 149, 2. VII 1930, str. 1.
56 IHRP, Zagreb, KI/142.
57 IHRP, Zagreb, Policijski karton T/118.
58 Obzor, Zagreb, LXXI/1930, br. 130 7. VI, str. 5.
59 Obzor, Zagreb, LXXI/1930, br. 135, 14. VI, str. 3.

BOSILJKA JANJATOVIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Nekoliko primjedaba na IV glavu »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«

RAZDOBLJE od 1933—1937. godine u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« trebalo bi s obzirom na historiju radničkog pokreta u Hrvatskoj dopuniti u tri pravca: 1. karakter štrajkova u to doba; 2. držanje seljaštva prema štrajkaškim pokretima radnika; 3. politička borba komunista u toku štrajkova za stvaranje jedinstvenog klasnog radničkog pokreta u okviru borbe za Narodnu frontu.

I

Neka obilježja štrajkova u ovom razdoblju u Hrvatskoj, u »Pregledu« nisu dovoljno uočena i obrađena. Autor je karakteristike štrajkova ovog vremena obradio na stranicama 184, 185. i 202—205. Većina autorovih postavki i njegova opća ocjena štrajkova smatram da je tačna.

Međutim, nedovoljno je naglašeno da je osnovno obilježje gotovo svih štrajkova vođenih u Hrvatskoj i u vremenskom periodu 1933—1937. u tome, što su oni počinjali zbog ekonomskih zahtjeva radnika, te su u svom toku prerastali u političke, odnosno u znatne akcije protiv vladajućeg sistema (tako npr. štrajk u tvornicama u Oroslavlju 28. I 1935,[1] štrajkovi kod Herman-Pollacka u Zagrebu 1935,[2] štrajk u »Tivaru« u Varaždinu 1936. godine[3]); nadalje, mnogi štrajkovi započeti kao obrambeni da se zaštite postojeća prava, prerasli su u navalne traženjem većih nadnica, skraćenja radnog vremena, boljih radnih uvjeta putem kolektivnih ugovora (svih pet štrajkova tekstilaca u Orosljavlju 1934. godine imaju to obilježje).[4]

O tome da su ekonomski štrajkovi i sindikalna aktivnost uopće, pod vodstvom komunista poprimali obilježje otvorene političke borbe — nalazimo dokaze ne samo u memoarima i suvremenoj partijskoj štampi, nego i u spisima tadašnjih državnih organa: u jednom dopisu, koji je Inspekcija rada uputila Otsjeku za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave Savske banovine od 11. V 1936. godine,[5] ističe se, da »pokreti radnika nisu zapravo akcije socijalnog karaktera već prelaze na čisto politički teren... uspjevaju da vještom agitacijom oneraspoložene radnike pridobijaju za komunističku ideologiju«. Zbog takve situacije se — nastavlja dopis — »stvara anomalija da državna vlast, mora intervenišući u korist prividne zaštite radnika zapravo intervenisati u korist političkog prestiža radničkih organizacija, koje radničke mase organizuju i obučavaju u komunističkom — dakle protudržavnom i po postojećim zakonskim propisima strogo kažnjivom, pravcu rada«.

U navedenom dopisu naglašava se također da se ustanove kao Radnička komora i sindikati, osnovani u svrhu socijalne zaštite radnika, bave politikom. Zato se traži da se u njima postave specijalni komesari. »Postavljanjem komesara u Radničkoj komori i svim sindikalnim organizacijama u najkraće vrijeme bi se razlučio legalan rad tih ustanova u pravcu socijalne zaštite radnika od ilegalnog rada tih ustanova u političkim pravcima i tako umanjile mogućnosti, sada pod plaštem zakonskog djelovanja vršenju komunističke agitacije i organizovanju radnika zapravo u komunističke ćelije.«

II

Jedna od vrlo važnih komponenata štrajkova tog vremena u Hrvatskoj je podrška radnog seljaštva radnicima u vrijeme štrajkova. Za ove akcije postoje brojni podaci: 1932. godine štrajkašima tekstilcima u Dugoj Resi pomažu seljaci iz okolice;[6] 1934. godine štrajku radnika cementne industrije u Solinu znatnu pomoć pružili su seljaci okolnih sela;[7] štrajkašima u Zagrebu 1935. godine kod Herman-Pollacka daju nesebičnu pomoć seljaci iz bliže i dalje okolice Zagreba;[8] ciglarskim radnicima u Bedekovčini u štrajku 1935. godine veliku pomoć, i materijalnu i moralnu, pružili su seljaci;[9] štrajkašima u Varaždinu 1936. godine kod »Tivara« seljaci na kolima dovoze hranu u grad;[10] u velikom štrajku građevinskih radnika koji je obuhvatio više od 6000 radnika 1936. godine u Zagrebu također pomaže radno seljaštvo.[11]

S tim u vezi trebalo bi ispitati da li je i u kolikoj mjeri na takvo držanje seljaka djelovala i tadašnja struktura radništva, kao i to koji drugi faktori su to bili od utjecaja (osobito povezivanje motiva socijalne i nacionalne borbe protiv režima).

Pojave takvog pozitivnog držanja radnog seljaštva (čak i onog organiziranog u Hrvatskoj seljačkoj stranci) prema borbi naprednog radničkog pokreta trebalo bi svestrano i temeljito obraditi i u ranijim i u kasnijim periodima Kraljevine Jugoslavije, jer je to držanje od osobite važnosti za razumijevanje uloge seljaštva u NOB-u.

---

[1] Proleter, 1935, br. 5—6, april-maj.
[2] Radničke novine, Zagreb, VI/1935, br. 2, 11. I; br. 3, 18. I; br. 4, 25. I; br. 23, 7. VI; br. 24, 14. VI; br. 25, 21. VI; br. 27, 5. VII.
[3] Pregled, Zagreb, II/1935, br. 1—2, 22. I; br. 14, 16. VIII.
[4] Institut za historiju radničkog pokreta (IHRP), Zagreb, Radnička komora-Ujedinjeni savez šivačko-odjevnih radnika, 1936. godine. Leci — 1936. godine.
[5] Radničke novine, Zagreb, VII/1936, br. 18, 1. V; br. 19, 8. V; br. 20, 15. V; br. 21, 22. V; br. 22, 29. V; br. 23, 6. VI.
IHRP, Zagreb, Izjava M. Pintara.
[7] IHRP, Politička situacija — 1934. godine. Izvještaji sreskih načelstava.
Radničke novine, Zagreb, V/1934, br. 14, 30. III; br. 22, 25. V.
[5] IHRP, Zagreb, Štrajkovi, V-I-B, Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu, Socijalna politika i narodno zdravlje br. Pov-Prs 63-VI-1936.
[6] Proleter, 1932, br. 28, decembar.
[7] IHRP, Zagreb, KI/214.
[8] Vidi bilješku 2.
Božičević Ivan, »Dva štrajka tekstilaca«, Beograd, Rad, 1952.
[9] Pregled, Zagreb, II/1935, br. 13, 1. VIII.
[10] Vidi bilješku 3.
[11] Radnik, Zagreb, I/1936, br. 3—7, 27. VIII—25. IX; br. 10, 16. X; 13, 16. XI; br. 16, 27. XI.
Radničke novine, Zagreb, VII/1936, br. 35—40, 28. VIII, 20. X.

III

Komunistička, partijska i sindikalna aktivnost u ovom razdoblju u Hrvatskoj za stvaranje jedinstvenog klasnog radničkog pokreta u okviru borbe za stvaranje Narodne fronte, trebalo bi da bude obrađena i s obzirom na borbu KPJ s buržoaskim političkim strankama i njihovim sindikalnim organizacijama, a naročito sa HSS-om i njenom sindikalnom organizacijom — Hrvatskim radničkim savezom.

Naime, pored svih navedenih obilježja štrajkova u Hrvatskoj ovog vremena, treba istaći činjenicu da se u njima manifestirala i politička borba sindikalnih organizacija, koje nisu bile samo strukovne organizacije radnika već i provodile političku liniju stranaka pod čijim su utjecajem bile. Tako je URSSJ, u polovici tridesetih godina, sve više pod utjecajem KPJ, a Hrvatski radnički savez pod utjecajem HSS-a, koji poslije petomajskih izbora 1935. godine počinje s aktivnijim radom među radnicima, što se vidi iz programa HRS-a objavljenog u prvom broju njegovog obnovljenog organa »Hrvatski radnik«: »Dobro je i korisno kad se radnički pokret može osloniti na jaku političku stranku i to baš seljačku stranku, a ne građansku, jer danas je sve politika i ništa nema izvan politike«, i dalje »Hrvatski Radnički savez je potreban osobito u današnje doba, kad se vodi hrvatska narodna borba. Potrebno je, da i hrvatski radnici budu organizirani na narodnom temelju onako, kako to shvaća hrvatski seljački narod«.[12]

Zanimljiva je činjenica, da je režim u svojim nastojanjima oko suzbijanja utjecaja komunista u sindikatima (pogotovu u URSSJ-u) pomagao od od vremena do vremena rad onih sindikata, koji su stajali na antikomunističkom stanovištu.

U referatu »Sindikati i rad na suzbijanju komunizma«, koji je Nikola Volović, policijski pristav, a kasnije sekretar kabineta bana u Zagrebu, održao u Beogradu 24. VII 1936. iznosi se ovo shvaćanje koje je od interesa, iako može značiti samo pojedinačno mišljenje jednog policijskog činovnika: »Komunisti si postavljaju za rad među sindikatima sledeće zadatke: 1. Ulaženje u sve sindikate, 2. Osvajanje i pretvaranje sindikata u organe klasne borbe, 3. Pod svaku cenu sprečavanje da fašistički sindikati postanu masovne organizacije, 4. Osiguranje revolucionarnog pravca rada u sindikatima, 5. Organizovanje štrajkova preko sindikata, 6. Sve radničke masovne pokrete preneti putem sindikata sa ekonomskog polja na političko«.[13]

Zbog toga: »U Hrvatskoj će se policija opredeliti za HRS iz sledećih razloga: 1. Jer HRS stoji na apsolutnom antikomunističkom stanovištu ... 3. Jer HRS uživa simpatije širokih masa, pa i kapitalističkih krugova, jer je u Hrvatskom seljačkom pokretu, čime je svakom pokretu radnika manje ili više osiguran uspeh, 4. Jer postoji opasnost, da će URS postati igračka u rukama komunista, a ORS će mu se prikloniti radi malog broja članova i radi toga, jer ne će moći sklopiti savez sa HRS-om.«[14]

Borba URSSJ-a i HRS-a došla je do punog izražaja u štrajku u tekstilnoj tvornici »Tivar« u Varaždinu (štrajk je trajao od 29. IV 1936—6. VI 1936), kao i u mnogim drugim štrajkovima u toku 1936. godine u Zagrebu,

[12] Hrvatski radnik, Zagreb, VIII/1936, br. 1, 1. V.
[13] Državni arhiv, Zagreb, Poseban dosje spisa N. Volovića.
[14] Vidi bilješku 13.

tako u štrajkovima drvodjelaca,[15] građevinskih radnika[16] i tramvajskih radnika.[17]

Temeljita razrada aktivnosti KPJ u Hrvatskoj za stvaranje jedinstvenog klasnog radničkog pokreta, u okviru stvaranja Narodne fronte, utoliko je značajnija što je ona u godinama neposredno nakon ovog perioda urodila znatnim rezultatima, odnosno masovnim prilaženjima radnika iz HSS-ovskog Hrvatskog radničkog saveza u sindikalne i druge organizacije koje su bile pod političkim utjecajem Komunističke partije Hrvatske.

[15] IHRP, Zagreb, Izjava Stjepana Šalamuna.
[16] Vidi bilješku 11.
[17] Radnik, Zagreb, I/1936, br. 10—12, 16. X—30. X. Radničke novine, Zagreb, VII/1936, br. 43, 23. X.

ZVONIMIR LISINSKI

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

KPJ i III komunistička internacionala između dva rata

NAMJERA I POTICAJ

OVAJ prilog diskusiji o problemima vezanim uz realizaciju jedne moguće historije Saveza komunista Jugoslavije ili jugoslavenskog radničkog pokreta uopće ograničen je u svom interesu na neke metodološke i sadržajne aspekte interpretacije odnosa i veza KPJ s III komunističkom internacionalom između dva rata.

Svojom pojavom »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« dao je pozitivan poticaj za diskusiju o tim problemima koji svakim danom postaju sve aktuelniji. Iako su autori »Pregleda« imali skromne pretenzije i prvenstveno išli za tim da zadovolje određene praktične potrebe, oni su pri tom obavili i nekoliko vrlo korisnih poslova. To se odnosi na prikupljanje povijesne građe, njeno sistematiziranje, i prikaz koji u krajnjoj liniji predstavlja izvjestan interpretacijski model, čije dobre i loše strane podjednako mogu pružiti dragocjena iskustva. Stoga može biti korisno njegovo kritičko ispitivanje jer pruža nadu da će u izvjesnoj mjeri pridonijeti daljnjem rasvjetljavanju spomenute problematike. Pri tom treba, naravno, respektirati sve poteškoće, kao što su nedovoljna dostupnost izvjesne arhivske građe, pomanjkanje iscrpnih monografija o pojedinim pojavama i zbivanjima itd, s kojima su se sukobili autori »Pregleda«, jer te iste poteškoće, u sadašnjoj situaciji, nikoga tko se time bavi ne mimoilaze.

Prije nego što prijeđem na konkretnu analizu »Pregledova« prikaza tih odnosa, dopustite još jednu općenitu napomenu: » Pregled«, po mojem mišljenju, ne predstavlja naučno djelo u najstrožem smislu te riječi, što uostalom niti njegovi autori ne tvrde, pa mi zato nije namjera da tu tvrdnju dokazujem.

PITANJA I PROBLEMI

Može se reći da je, u pogledu broja informacija, kompleksu odnosa i veza KPJ s Kominternom, u »Pregledu« pridana pažnja koju taj i zaslužuje. Čitalac se upoznaje sa svim značajnijim relacijama ostvarenim kroz kontakte koji su postojali između KPJ i Kominterne između dva rata. Suma informacija koje »Pregled« prezentira svojim prikazom pomalo i impresionira, zbog čega treba odati zaslužena priznanja njegovim autorima. Istovremeno, međutim, izvjesni nedostaci tog prikaza otvaraju i postavljaju neke dosta važne probleme i pitanja koje on jednim dijelom nosi u sebi kao vlastite implikacije, ali ih zanemaruje u interpretaciji događaja i zbivanja. Iako se na neka od njih nije niti moglo već ovom prilikom dati definitivne odgo-

vore i rješenja koji bi bili osigurani od prigovora da su ishitreni, to neće, nadam se, smetati da upravo o tim pitanjima i problemima govorim, tim više što držim da je neophodno postaviti ih za polaznice interpretaciji naznačene građe »in futuro«. S tim u vezi, zbog vremenskih ograničenja, iznijet ću samo neke primjedbe koje, čini mi se, to zavređuju. Zadržat ću se uglavnom na tri, po mom mišljenju, odlučna zadatka svake buduće historiografske interpretacije spomenutih odnosa. (Njima naslovljujem poglavlja koja slijede.)

I. KARAKTER ODNOSA KPJ — KOMINTERNA I MJERE NJEGOVOG DETERMINATIVNOG UTJECAJA NA RAZVOJNI PUT KPJ IZMEĐU DVA RATA

»Pregled« određuje karakter spomenutih odnosa samo indirektno, tačnije, on ga ostavlja zatočenikom činjenica koje predstavljaju te odnose. Pa ipak karakter tih odnosa i kroz njih probija u toj mjeri da ostaje nejasno zašto ga »Pregled« i direktno, eksplicitno ne utvrđuje. Ilustrirat ću odmah ovu primjedbu. »Pregled« izvještava u preko trideset slučajeva o intervencijama Kominterne po raznim, za život KPJ bitnim pitanjima i problemima, a da je u svima njima preočita potpuna ovisnost i neravnopravnost KPJ u odnosima s Kominternom i neprikosnovenost stavova i akcija ove posljednje, bez obzira o čemu se radilo. Radi se primjerice o tome da Kominterna: postavlja, mijenja i smjenjuje rukovodstva KPJ, da prejudicira njene akcione programe, parole i platforme, te iste određuje, mijenja ili ukida; da izdaje direktive KPJ, daje joj orijentaciju, donosi rezolucije o njenom političkom položaju i zadacima, daje ili ne daje suglasnost za održavanje njenih konferencija, plenuma itd; arbitrira u njenim unutrašnjim sukobima, ili je čak namjerava raspustiti. Na svakom mjestu prisutna i u svemu vidljiva zavisnost KPJ prema Kominterni nigdje se u »Pregledu« direktno ne izriče što ima za posljedicu višestruku nedorečenost. Premda je navedeno moralo imati velikog utjecaja i snažno se odraziti na razvitak naše Partije, »Pregled«, propuštajući da utvrdi karakter odnosa KPJ-Kominterna, propušta istovremeno da ga koristi kao faktor koji jednim dijelom determinira i objašnjava položaj i ulogu KPJ u svojoj zemlji. U tom smislu »Pregled« s tim faktorom vrlo slabo barata, ograničavajući se na to da, samo u pojedinim slučajevima, primijeti da je neka intervencija Kominterne bila ili pozitivna ili negativna po svom djelovanju, odnosno posljedicama. Tako po nacionalnom pitanju, po pitanju frakcijskih sukoba, nekih ocjena unutrašnjopolitičke situacije ili stanja u KPJ, ali redovito izolirano na jedan događaj, vrlo rijetko za neki duži vremenski period, nikada za razvojni put KPJ u cjelini. Te procjene stoga ostaju na površini usamljene konstatacije, koje nemaju i ne mogu imati funkciju smisaonog povezivanja historijskih zbivanja i kretanja. Pitanje u kojoj mjeri je sedamnaestogodišnji period krize KPJ, od povlačenja u ilegalnost do relativnog osamostaljivanja 1937. godine, bio uvjetovan takvim karakterom i sadržajem njenih odnosa s Kominternom, ostaje i dalje sasvim otvoreno. »Pregled« se time gotovo i ne bavi, premda je za historiju naše Partije ili jugoslavenskog radničkog pokreta ovo pitanje vrlo značajno. U tom smislu u »Pregledu« nailazimo tek na jednu, nedovoljno pripremljenu i bez potrebnog izvođenja datu konstataciju o negativnom utjecaju Kominterne na KPJ, koji, baš zato, i nadalje ostaje neodređen, a pojavljuje se na kraju »Pregledovog« prikaza tih odnosa (str. 269),

(a to je za »Pregled« dosta karakteristično), onda kada se govori o razdoblju u kojem se naša Partija tog utjecaja upravo dobrim dijelom oslobodila. Da nešto postoji i djeluje, po razvitak KPJ pozitivno ili negativno, u »Pregledu« saznajemo najčešće »post festum«, a to je prilično slaba metoda u historiografiji, pa čak i onda kada ona nema velike pretenzije. Tako npr. da je KPJ bila sektaška i začahurena partija saznajemo tek onda (256 str.), kada se tvrdi da je to prestala biti. Kasnije ću uz druga pitanja spomenuti još neke slične slučajeve zakašnjelih ocjena, preko kojih indirektno saznajemo za nešto što je već duže vremena djelovalo, no na čije djelovanje u prikazu dotične razvojne etape nismo upozoreni. Tome bih samo dodao da »Pregled« ostavlja otvorenim i vrlo važno pitanje, koje istina sâm, kao ni ono gornje, ne postavlja, ali koje se samo od sebe nameće: valjalo bi, naime, ispitati u kojoj su mjeri sami organizacioni principi Kominterne determinirali takav karakter odnosa između nje i kompartija — članica, a u kojoj mjeri su tome pridonijeli subjektivni faktori u KPJ i izvan nje? Neophodno je dati odgovor na ovo, jer da bi neku historijsku pojavu, odnose ili stanja mogli razumjeti moramo iznaći i ono čime su uvjetovani, budući da nam tek to omogućuje uvid u posljedice, odnosno puno sagledavanje i shvaćanje tih pojava.

II. PROCES INVOLUCIJE U KOMINTERNI

Slijedeća stvar o kojoj mislim govoriti jest nedovoljno naglašavanje i objašnjavanje promjena koje su se dešavale u Kominterni s obzirom na njen karakter, ulogu i ciljeve, a povezana je, kako sa mnogim zbivanjima u međunarodnom radničkom pokretu, tako i s promjenama u odnošenju Kominterne prema KPJ i drugim kompartijama. Prva primjedba s tim u vezi tiče se izvještaja u kojem nas »Pregled« informira o osnivanju III komunističke internacionale. Budući da je vrlo kratak, citirat ću ga:[1]

»... na Lenjinovu inicijativu, marta 1919. došlo (je) do stvaranja treće, Komunističke internacionale. Stvorena u uslovima revolucionarne krize s perspektivom razvijanja svetske proleterske revolucije i podrške toj revoluciji, III internacionala se izgrađivala kao međunarodni štab borbenog proletarijata, kao strogo centralizovana organizacija, koja »mora stvarno i na delu da predstavlja jednu jedinstvenu komunističku partiju celog sveta. Partije koje rade u pojedinim zemljama pojavljuju se samo kao njene pojedine sekcije. Organizacioni aparat KI mora radnicima svake zemlje da garantuje mogućnost da u svakom datom momentu dobiju najveću moguću pomoć od organizovanog proletarijata ostalih zemalja« (Iz statuta III internacionale)...«.

Iz ovog izvještaja, koji je vrlo zgusnut po svom sadržaju, vidljiva je osnovna namjera da se revolucionarne snage radničkog pokreta zbiju pred nastupajućim valom kontrarevolucije što je prijetio mladoj sovjetskoj republici iznutra i izvana, stvorivši »uslove revolucionarne krize«, radi postizanja revolucionarnih ciljeva. Isto je tako vidljiva njena organizaciona centraliziranost »in nuce«. Smatram, međutim, da se izvještaj time nije smio zadovoljiti. Trebalo je, s obzirom na »najveću mogućnu pomoć« koju je KI morala garantirati »radnicima svake zemlje« »u datom momentu«, jače istaknuti i osvijetliti očekivanja prema KI od strane pokreta koji su u nju pristupali,

[1] »Pregled istorije SKJ«, str. 32—33.

u uvjetima revolucionarnog vrenja u Evropi, koje se javilo kao odjek na oktobarsku revoluciju. Citirani insert iz Statuta III internacionale najbolje govori da su takva očekivanja postojala. »Perspektiva razvijanja svjetske proleterske revolucije«, uz opasnost koja je zaprijetila revoluciji u Rusiji, bila je ovdje snaga koja je ideji Internacionale davala snažan poticaj. Trebalo je, dakle, ipak u kratkom osvrtu označiti za KI njenu diferenciju specifiku sadržanu u kategoriji »jedinstvenog fronta«, kao i njen bitno internacionalistički karakter, da bi kasnije bio uočljiv proces razvoja Kominterne čiji su kruti centralistički principi, diktirani uvjetima u kojima je stvorena, olakšali deformaciju kojoj je bila podvrgnuta u vrijeme Staljinova vodstva, a ta je vrlo važna za bolje razumijevanje i procjenjivanje karaktera i uloge koju je KI imala u međunarodnom radničkom pokretu, od svog nastanka 1919. do rasformiranja 1943. godine. Na istoj liniji se odmah nadovezuje i druga primjedba. Odnosi se na činjenicu da »Pregledova« informacija o II kongresu Kominterne, održanom u srpnju 1920. godine, čije odluke imaju veliko značenje, s jedne strane za čitav međunarodni radnički pokret, a s druge za njene odnose s kompartijama — članicama, nije potpuna što ima za posljedicu mnoge nejasnoće. »Pregled« taj Kongres spominje tek uzgred uz »centrumašku aferu«.[2]

»Zatim su ponovo istupili (»Centrumaši« — op. Z. L.) krajem septembra 1920. tražeći da se odluke II kongresa III internacionale (jul 1920), a naročito 21 uslov koje je Kongres postavio pred radničke partije za stupanje u III internacionalu, objave i da se o njima raspravlja u Partiji.«

»Pregled« propušta istaknuti: 1) da je II kongres Kominterne održan u bitno izmijenjenoj međunarodnoj situaciji, koju karakterizira već izvjesno stabiliziranje kontrarevolucionarnih snaga, što za mlade revolucije počinje predstavljati neposrednu opasnost, te da se to moralo odraziti u još čvršćem zbijanju redova »jedinstvenog fronta« — Kominterni i dobiti svoj izraz u odlukama njenog II kongresa; 2) parafraziram[3] da su te odluke bile od ogromnog značenja, jer preko njih II kongres Kominterne obavezuje sve komunističke partije kao svoje sekcije da raskinu s reformističkim strujama u radničkom pokretu i donesu dosljedno komunističke programe, no isto tako ih obavezuje na *bezuslovno prihvaćanje svih odluka* Kongresa i Izvršnog komiteta Kominterne. Odluke II kongresa je svakako trebalo izložiti i istaknuti, a upravo zbog toga što to nije učinjeno ostaje neobjašnjen i nejasan odnos KPJ — Kominterna, koji slijedi, kao i kasnije zloupotrebljavanje KI od strane Staljina, za koje su navedene odluke II kongresa predstavljale legitimni osnov. Nije manje važno uz taj slučaj konstatirati, ako ne i više od toga, da je KI za Lenjinova života i pored tih odluka svog II kongresa, ipak u biti ostala »jedinstveni front« i da je u biti bila vjerna principima internacionalizma.

Budući da na tom mjestu u »Pregledu« taj posao nije obavljen, nužno se niti kasnije nije mogao obaviti jedan drugi, jednako potreban. Radi se o utvrđivanju distinkcija između njene izvorne zamisli i uloge i njene kasnije zloupotrebe, pa tako proces involucije koji zahvaća KI nije prisutan u »Pregledu«. KI se tretira čisto statički, premda »Pregled« kasnije iznosi Stalji-

[2] Ibid. str. 68.

[3] Parafraza iz: »Forum«, mart 1963, Franjo Tuđman, »Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije« str. 538.

novu ideju »transmisija«, koja međutim ne pomaže čitaocu da sagleda tok bilo kakvih promjena unutar Kominterne, jer je u okviru izvještaja o njenom II kongresu nije dovoljno precizno odredio. Pravi smisao pretvaranja KI u oruđe velikodržavne Staljinove politike, o kojem »Pregled« informira kasnije (str. 143), kao i uloga »transmisija« koju Staljin namjenjuje kompartijama, također zakašnjelo spomenuta (str. 269), zbog svega ovog ostaje dobrim dijelom neodređen. Također se osjeća nedostatak utvrđivanja promjene u sadržaju pojma internacionalizma, koji je u Staljinovom periodu izjednačen i svarno zamijenjen sa sovjetizmom, od čega su nacionalne kompartije trpjele ogromne štete, budući da se to snažno odražavalo u njihovoj praksi i položaju. One su smatrane filijalama Moskve.

III. PROCES EVOLUCIJE U KPJ

»Pregled« također, smatram, nije eksplicitno utvrdio postojanje i upustio se u svjesno ispitivanje tokova onog evolutivnog procesa u shvaćanju uloge KI i odnosa s njom, koji se javlja kod jednog dijela subjektivnih snaga naše Partije, a koji je kasnije (1937 g.) doveo do njenog djelomičnog osamostaljenja, i logično se razvijajući dalje 1948. god. bio završen i potpunim odvajanjem KPJ od Informbiroa, (koji je 1947. god. formiran kao u izvjesnom smislu zamjena za Kominternu). Time su, barem što se naše Partije i zemlje tiče, sasvim pale u vodu Staljinove velikodržavne ideje i hegemonističke težnje, ranije izražene u shvaćanju i tretmanu kompartija kao »transmisija« njegovih interesa i ciljeva, a tada, u promijenjenoj situaciji modificirane, izražene preko pokušaja »satelitiziranja« socijalističkih zemalja. Ovaj aspekt nije u dovoljnoj mjeri eksplicitno zastupljen u »Pregledu« pa se gotovo moramo upitati je li takav proces uopće postojao? Odgovor je potvrdan, premda se zasniva tek na nekoliko indikacija koje daje upravo »Pregled«, ali ih na žalost u tom smislu ne ispituje. Ja se, naravno, na ovom mjestu ne mogu u to upuštati. Tek bi napomenuo da jezgru naslućujem u grupi revolucionara, članova Partije, koja je 1928. godine u zagrebačkoj mjesnoj partijskoj organizaciji otpočela oštru borbu protiv frakcionaštva, kasnije inzistirala na vraćanju partijskog rukovodstva u zemlju i završila odbijanjem financijske pomoći od KI; diskusije o »neprikosnovenosti« staljinističkih uzora u politici, teoriji, umjetnosti itd., koje su u partijskoj i njoj bliskoj štampi tog vremena vođene, također govore o postojanju kritičke svijesti u odnosu na Staljina i staljinizaciju KI. Držim, pak, da se odbijanje financijske pomoći može smatrati sigurnim znakom postojanja tog evolutivnog procesa i kod rukovodećeg kadra KPJ. Naime, financijska pomoć nije bila odbijena zbog toga što našoj Partiji više nije bila potrebna, nego zato što je obavezivala u mnogo čemu. U tu svrhu citirat ću jedno svjedočanstvo:[4]

»... Poučeno svim događajima u prošlosti, novo rukovodstvo KPJ, formirano 1937. godine, donijelo je odluku da potpuno likvidira političku emigraciju i da rukovodstvo Partije bude sa čitavom Partijom u zemlji, da ne prima nikakvu materijalnu pomoć izvana, da bude pod stalnom kontrolom partijskog članstva, radničke klase i radnih ljudi, da se okrene prema problemima zemlje, i da, rješavajući te probleme, vrši svoju dužnost prema svome narodu, ispunjavajući u isto vrijeme i svoj internacionalistički dug prema međunarodnom radničkom pokretu«.

[4] Tito »40 godina revolucionarne borbe KPJ«.

Za naš interes i tezu najvažniji je početak ovog svjedočanstva, koji upozorava da su pouke iz prošlih događaja činile osnovu na kojoj se izgradila spomenuta nova orijentacija u rukovodstvu Partije, što će reći, da se *prema tim shvaćanjima napredovalo u jednom procesu osmišljavanja stečenih iskustava.* Posao otkrivanja, utvrđivanja i objašnjavanja utjecaja te pojave na razvojnu liniju naše Partije, izgleda tek predstoji, i zbog svojih konzekvenci ide u red najvažnijih zadataka.

. . . . . .

Posebno se želim osvrnuti na »Pregledov« prikaz događaja oko raspuštanja KPJ, koje je svojevremeno razmatrano u Kominterni, i »čistki« u SSSR-u, koje su zahvatile i jedan dio jugoslavenskih komunista tada zatečenih u Moskvi. On sadrži krupne nedostatke. »Pregled« o tome izvještava ovako:[5]

»Naročite su teškoće izbile u vezi sa shvatanjima i ocenama stanja u KPJ koji su baš u to vreme prevladavali u Kominterni. Poznate Staljinove »čistke« bile su 1937. godine u najvećem jeku. Tada je pohapšena i većina jugoslavenskih komunista koji su bili u Moskvi; oni su, pod optužbom da su imperijalistički špijuni, bili streljani ili im se izgubio svaki trag. Među njima su bili Filip Filipović, Stjepan Cvijić, Kamilo Horvatin, Kosta Novaković, Radomir Vujović, Ivan Gržetić, Đuro Cvijić i mnogi drugi. U julu 1937. u Moskvu je pozvan i uhapšen generalni sekretar KPJ Gorkić. Uporedo s tim hapšenjima, u Kominterni je zavladalo mišljenje da je KPJ puna imperijalističkih špijuna, pa se postavilo pitanje njenog raspuštanja. Tako je Partija, baš u vreme najsnažnije konsolidacije i najvećih uspjeha u političkoj aktivnosti, bila bez ikakvog stvarnog razloga optužena i dovedena u situaciju da bude raspuštena.

Poznavajući pravo stanje u Partiji, Josip Broz Tito, koji je posle hapšenja Gorkića preuzeo rukovođenje Centralnim komitetom KPJ, dokazivao je rukovodiocima Kominterne da su optužbe protiv KPJ netačne i da je pogrešno Partiju u zemlji izjednačavati sa stanjem u njenoj emigraciji. Naprotiv tendencijama o raspuštanju KPJ, Tito je tražio da se obrazuje njeno rukovodstvo u zemlji« — i to je sve.

Ovaj izvještaj »Pregleda« primjerak je izvjesnog objektivizma koji ima i loših strana. U njemu se:

1. Propustilo osvrnuti na odnose KPJ — KI u svjetlu značajne činjenice da KI može donositi odluke o raspuštanju pojedinih kompartija — svojih članica. Da ona to može saznajemo po prvi puta na ovome mjestu, premda nam »Pregled« nigdje ranije nije rekao kada i kojom prilikom je KI to pravo stekla. Nailazimo dakle na posljedicu nepoznatog uzroka.

2. Posebno je neodređen onaj dio izvještaja koji se odnosi na »čistke«.

a) iz njega nije jasno tko je optužio jugoslavenske komuniste da su »imperijalistički špijuni« i na temelju čega. Budući da je riječ, kako »Pregled« navodi, o »poznatim« Staljinovim »čistkama«, može se pretpostavljati da je to bio Staljin odnosno njegovi odgovarajući organi. No, budući da Staljinove »čistke« i nisu svakome baš potpuno jasan i objašnjen fenomen, trebalo je biti iscrpniji i određeniji na tom mjestu.

[5] »Pregled«, str. 237—238.

b) prema razlozima za optužbu te vrste, koja se odnosila na »jedno stotinjak ... rukovodećih komunista iz naše zemlje«[6] koji su zbog nje izgubili glave ili prosto nestali, također je trebalo pokazati veći interes, i posvetiti im više prostora. Naročito zato, jer se radi o tako velikom broju jugoslavenskih komunista, koji su svi od reda znatno vrijeme proveli u partijskim redovima i revolucionarnom radu, zbog čega je spomenuta optužba sama po sebi neuvjerljiva. Iz kojih je dakle potreba ponikla, u kojoj je mjeri osnovana, koji su joj bili ciljevi, važna su pitanja, čije odgovore nisam sklon nazvati poznatim, a kada bi to i bili morali bi biti navedeni da ne ostanu nikakve sumnje u odnosu na te ljude.

Nadalje: 3. Veza između hapšenja jugoslavenskih komunista i stavova Kominterne koje je ona »uporedo s tim« (»Pregled«) zauzela prema KPJ, po mom je mišljenju, neopravdano zapostavljena. Ona je nagoviještena, ali ne i objašnjena. Kako i zašto dolazi do »uporednosti« između te dvije činjenice, je li ona slučajna ili dublje uvjetovana, čak možda nužna? Da li se uopće u KI »uporedo s tim« javlja nešto što možemo nazvati »mišljenjem«, koje k tome i »prevladava«, ili se radilo o nečem drugom? Možda diktatu, ili karakterističnom mehaničkom reagiranju na Staljinove stavove i akcije, ili strahu koji je proizlazio iz vlastite nesigurnosti itd.? Kominternina reakcija mogla je primjerno poslužiti za bolje shvaćanje njenog odnosa prema Staljinu, što u svojoj posljedici jasnije određuje i njen karakter. Itd. To su dosta krupna pitanja, koja treba istražiti.

4. Težim propustom ocjenjujem činjenicu da je ostavljeno otvorenim pitanje da li su jugoslavenski komunisti zaista i bili »imperijalistički špijuni«? U izvještaju se kaže, i to SAMO za KPJ, da je »bez ikakvog stvarnog razloga optužena«, i da je Josip Broz »dokazivao rukovodiocima KI da su optužbe protiv KPJ netačne i da je pogrešno Partiju u zemlji izjednačavati sa stanjem Partije u emigraciji«. Takav složaj upotrebljenih podataka dopušta zaključak da su ti ljudi zaista mogli biti imperijalistički špijuni. Međutim, prikaz tih događaja i njihova ocjena u izvještaju Josipa Broza Tita, koji je bio jedan od glavnih aktera u njima, govore nešto sasvim drugo.[7]

»... poslije saznanja o užasnim događajima iz tih vremena, naša je obaveza da se sjetimo tih drugova i da im se odužimo, i pored svih grešaka i slabosti koje su neki od njih ispoljili u partijskom radu, jer su doživjeli tešku sudbinu, najtežu koja može zadesiti jednog revolucionara, a to je da NEVIN (povećao Z. L.) pogine od kuršuma svojih ljudi, kao izdajnik ideje za koje se borio i kojoj je svoj život posvetio«. »Pregled« je tu morao biti mnogo iscrpniji i mnogo određeniji. Nije se samo konstatacijama smjelo prijeći preko zločina takvih razmjera kakve su bile Staljinove »čistke« samo zato što je »poznat«, a još manje ostaviti sumnje u pogledu nevinosti NEVINIH jugoslavenskih komunista koji su njime bili zahvaćeni. Za historiju to nikako nije i ne bi smjelo biti irelevantno! Za nas još manje! Zadržavanje na nivou konstatacija, »Pregled« to često čini, sadrži velike opasnosti koje se ogledaju u tome što konstatacije ignoriraju sferu uzroka i posljedica podjednako, zbog čega gube svoj pravi smisao i značenje.

Ukratko: zbog svega što sam dosad naveo dešava se da »Pregled« i pored toga što predstavlja novi prilog i korak naprijed u pogledu tretiranja odnosa KPJ — KI s jedne strane ostaje u mnogim svojim aspektima nedorečen i neodređen. Na žalost, u okvirima našeg interesa to je slučaj s odgovo-

[6] Tito »40 godina revolucionarne borbe KPJ«.
[7] Tito »40 godina revolucionarne borbe KPJ«.

rima na gotovo najvažnija pitanja. Nisam uvjeren da se neki od njih, s obzirom na raspoložive materijale, nisu mogli barem jasnije anticipirati, kada već nije bilo uvjeta za definitivnije sinteze. S druge strane svojim »post festum« konstatacijama i ocjenama »Pregled« neprestano zaostaje iza događaja, plaćajući, u nedostatku opće povezanosti i značenja prikazanog, dug vlastitom pretjeranom respektiranju tadašnjih »političkih potreba dana«, što smatram pogrešnim stavom u jednom takvom radu, posebno kada zahvaća vremenski period od gotovo 45 godina unatrag. Direktna posljedica ovog ograničenja, jest dojam, da je »Pregled« jednostrano pisalo vrijeme o kojem on u stvari govori, tačnije, da je pisan sa pozicija onih gledišta koja su vladala u prošlosti što nije adekvatno ni historijskom niti naučnom razmatranju predmeta u smislu zaključivanja na temelju neprestanog istraživanja objektivne stvarnosti.

Predstoji: jedna naučna historija SKJ na koju mislimo morat će te nedostatke izbjeći a propušteno nadoknaditi. Ona će u prvom redu morati voditi računa o tome da su historijska zbivanja i događaji samo manifestni lik, rezultat, djelovanja najraznovrsnijih faktora i snaga, subjektivnih i objektivnih, koje čine kompleks društveno-političkih okolnosti i stanja s kojima se, pak, nalazi u izrazito interakcijskom odnosu. Odatle proizlazi jedno kretanje koje nazivamo tokom historijskog razvitka. Njegovo shvaćanje bit će omogućeno tek kompleksnim sagledavanjem svih njenih determinatora po kriteriju razlučivanja nužnog od slučajnog, uvjetovanog od neuvjetovanog, što će reći, zakonitog. To je osnovni zadatak svake naučne historije. Historija koja u tome uspije postaje tačka na kojoj se, kroz izlučene, istaknute i razjašnjene tendencije razvitka, susreću prošlo, sadašnje i buduće, u jednom. Samo takvu historiju možemo smatrati učiteljicom života, a prema takvoj treba i težiti. Konkretno, u relevaciji s našim predmetom, pred nju se postavljaju neki zadaci i pitanja koja neće smjeti mimoići.

Ona će morati pokazati u jednakoj mjeri: uzroke i razloge pojave Kominterne; njen karakter i ulogu, te promjene koje je u tom smislu trpjela, tj. proces njene involucije od Lenjinovog principa »jedinstvenog fronta« do njegove interpretacije u smislu »transmisija« od strane Staljina kao i njihovu uvjetovanost; posljedice koje su iz tog proistekle, i to posebno za međunarodni radnički pokret i posebno za KPJ.

Zatim: uzroke i razloge pristupanja KPJ III komunističkoj internacionali, razvoj njihovog odnosa i njegov karakter, te mjeru u kojoj je ovo utjecalo na razvitak KPJ, njen položaj i ulogu; proces evolucije shvaćanja u KPJ u svemu tome, i njegove konzekvence.

Samo iz jednog ovako širokog, u isto vrijeme i konkretnog, osmišljenog zahvaćanja naznačenog kompleksa, bit će moguće steći uvide u razvojni tok koji je otpočeo pristupanjem KPJ III komunističkoj internacionali 1919. godine, a završio raskidanjem KPJ s Informbiroom 1948. godine, uključujući i njegovu zakonitost i značenje koje je ona imala u historijskom razvitku, ne samo naše Partije, nego naše socijalističke revolucije i naše nacionalne historije do danas. Naravno, tretman ovih pitanja morat će biti povezan u kontekstu s drugim faktorima koji su determinirali taj razvitak.

Rečeno pokazuje kakovi nas ozbiljni i vrlo složeni zadaci na putu k realizaciji naučne historije SKJ očekuju samo u jednom njenom dijelu. Istovremeno, oni upućuju na još intenzivniji rad na stvaranju uvjeta potrebnih da bi ti zadaci mogli biti ostvareni.

ZLATKO ČEPO

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O nekim odnosima KPJ s međunarodnim radničkim pokretom između dva rata

OVAJ prilog diskusiji o problemima koje je potakao »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« usmjeren je u svojim intencijama na neke sadržajne i metodološke aspekte odnosa i veza KPJ s međunarodnim radničkim pokretom i na neke stavove o međunarodnim zbivanjima u razdoblju između dva rata. U njemu su — koliko god je to bilo moguće, a naročito u prvom dijelu — izostavljeni problemi odnosa KPJ sa III komunističkom internacionalom, jer su oni predmet drugog rada.

U pogledu nama relevantne tematike moramo odmah na početku napomenuti da »Pregled«, i pored određenog kvantuma podataka, ne donosi dovoljno materijala na temelju kojega bi se detaljnije objasnile sve veze i odnosi KPJ s međunarodnim radničkim pokretom u spomenutom periodu i da pojedini podaci nisu uvijek najpreciznije navedeni, što znači da ovi vrlo složeni odnosi koji su se, nesumnjivo, odražavali na razvoj KPJ nisu uvijek u dovoljnoj mjeri osvijetljeni. Ove pomalo apstraktne prigovore pokušat ćemo argumentirati s nekoliko konkretnih primjera, grupiranih oko više čvornih tačaka, onim redom kako ih iznosi sam »Pregled«.

Razmotrimo najprije razdoblje nakon I svjetskog rata, kad je pod utjecajem oktobarske revolucije došlo do revolucija u Njemačkoj i Mađarskoj i do znatnog revolucionarnog vrenja u mnogim zemljama Evrope, pa i u našoj zemlji. U »Pregledu« je na nekoliko mjesta istaknut utjecaj privremene pobjede socijalističke republike u susjednoj Mađarskoj na razvoj revolucionarnog raspoloženja u našoj zemlji. (Vidi: str. 36, 43. i 47.) Ali neki detalji nisu dovoljno precizno izneseni. U »Pregledu« se kaže: »U leto 1919. režim je pooštrio mere protiv revolucionarnog pokreta. Krajem maja i početkom juna uhapšeno je više partijskih rukovodilaca u Beogradu, Zagrebu, Osijeku i drugim mestima na osnovu dostave jednog policijskog provokatora (afera Dijamantštajn) . . . U augustu su pojačani progoni u Hrvatskoj i Slavoniji i Vojvodini. U Beogradu su bila zatvorena i dopremljena u Zagreb oba sekretara SRPJ(k), od kojih je samo Filip Filipović zadržan u zatvoru pet meseci« (str. 48). Na osnovu utvrđenih povijesnih činjenica moglo se određenije reći da je režim zbog otpora komunista otvorenoj kontrarevolucionarnoj intervenciji u Mađarskoj pohapsio *većinu članova Centralnog partijskog vijeća SRPJ(k)* ili ih uputio u vojsku, i da je u Zagrebu čak *održan proces protiv Filipa Filipovića, Vladimira Copića, Sime Miljuša i nekih drugih komunista.* Buržoaski režim je pokušao osumnjičiti komuniste da su neke

krajeve Jugoslavije htjeli ustupiti Mađarskoj. S istom motivacijom organiziran je kasnije i proces protiv veće grupe komunista u Vojvodini.[1]

U »Pregledu« se također nigdje ne kaže kako je ugušena mađarska revolucija (intervencijom čehoslovačkih i rumunjskih trupa). Ova povijesna činjenica samo se u dva navrata navodi kao završeni fakat i iz nje se ne izvode odgovarajući zaključci. »Uprkos oštrim merama režima i pogoršanju međunarodne situacije posle poraza mađarske revolucije, radnički pokret Jugoslavije bio je i dalje u nastupanju, zahvativši u jesen i zimu gotovo celu zemlju« — kaže se u »Pregledu« (str. 48), da bi nekoliko stranica dalje stajao drugačiji zaključak: »Ohrabren porazom generalnog štrajka železničara i svrgavanjem bez ikakvog otpora komunističkih opštinskih uprava u Hrvatskoj i Slavoniji, režim je na osnovu prethodnih provokacija i priprema javnog mnenja prešao u napad u celoj zemlji« (str. 53). Time se razlozi za neuspjeh revolucionarnog vrenja u Kraljevini SHS, podrobnije dani na stranicama 78. i 79, svode samo na unutrašnjopolitičke prilike i na ideološko-političku nezrelost i oportunizam većeg dijela rukovodstva SRPJ(k), umjesto da se dublje sagledaju i analiziraju kao sastavni dio složenih međunarodnih prilika. Radi se, naime, o drugoj fazi perioda revolucionarnog vrenja u Kraljevini SHS 1919—1920, kad se međunarodna situacija potpuno izmijenila. Uzastopni porazi revolucija u Berlinu, Münchenu i Pešti i sovjetski uzmak ispod Varšave i Lavova znatno su smanjili perspektive za uspjeh revolucije. Režimi kojima su stajale na čelu takve ličnosti kao što su Pilsudsky, Horthy i u Jugoslaviji Aleksandar postepeno su se stabilizirali i najavili prevagu kontrarevolucije u evropskim razmjerima.[2]

Slične stavove, doduše, nalazimo u idućem poglavlju »Pregleda« (str. 87), gdje se također govori o stabilizaciji buržoaskih režima i opadanju revolucionarnog raspoloženja masa (prema Lenjinovim riječima: nastupila je oseka revolucije), ali ovo se obrazloženje ne odnosi na objašnjavanje neuspjeha prijašnjih revolucionarnih vrenja, već na objašnjavanje novih uvjeta u kojima se stvarala ilegalna komunistička partija, što je bitna razlika.

Dok se o revolucionarnim događajima u Mađarskoj detaljnije govori, revolucije u Njemačkoj samo se u dva navrata spominju, što znači da »Pregled« ne daje informaciju jesu li one utjecale na razvoj političke aktivnosti KPJ ili ne.

Isti je slučaj s Balkanskom komunističkom federacijom, za koju se na str. 62. kaže samo da je osnovana na III balkanskoj socijalističkoj konferenciji 1920. godine u Sofiji i da se KPJ založila za provođenje ideje o stvaranju jedinstvene fronte revolucionarnog proletarijata balkansko-podunavskih zemalja. Da li je u tom pogledu bilo nekih zajedničkih akcija s komunističkim partijama balkanskih zemalja, izvjesne suradnje, i kakav je uopće bio karakter i funkcija Balkanske komunističke federacije, pogotovo u odnosu na KPJ, iz »Pregleda« nije vidljivo. Tamo se samo na str. 104. navodi: »Partija je pokretala i mnoge druge akcije međunarodne proleterske solidarnosti, u čemu su značajnu ulogu imali Nezavisni sindikati. Među najznačajnijim bila je akcija za pomoć nemačkim radnicima i, naročito, za pomoć bugarskim komunistima posle poraza septembarskog ustanka 1923. U toj akciji je uče-

[1] O tim događajima vidi detaljnije: Franjo Tuđman, »Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije«, *Forum* br 3, Zagreb, 1963, str. 539.

[2] Opšinije objašnjenje u istom djelu, str. 540—541.

stvovala ne samo radnička klasa nego i mnogi napredni ljudi Jugoslavije. Zahvaljujući njoj su već tada popularni Georgi Dimitrov, vođ tog ustanka, i njegovi drugovi bili bratski prihvaćeni i, smještajem, materijalnom i drugom pomoći, bili su im olakšani prvi najteži dani izbeglištva.« O kakvom se ustanku radilo, da li ga je KPJ pomagala, ako jest u kojoj mjeri — da li je na to obavezuje prihvaćanje prije spomenute deklaracije Balkanske komunističke federacije, i zašto je taj ustanak završio neuspjehom — ne saznajemo iz »Pregleda« ni informativno.

U pogledu našeg interesa moramo osobito istaknuti da se u dijelovima »Pregleda« koji zahvaćaju razdoblje od 1921. do 1934. godine nigdje ne govori o nekim odnosima s austrijskom komunističkom partijom ili nekom drugom radničkom partijom. Ovaj prigovor je utoliko važniji ako na osnovu podataka iz »Pregleda« navedemo da je u rujnu 1921. u Beču osnovan takozvani Izvršni odbor u emigraciji, kasnije Zagranični komitet, da su tamo održane dvije partijske konferencije (prva u srpnju 1922, a druga u svibnju 1923) i jedan partijski kongres (Treći kongres KPJ od 17. do 22. svibnja 1926. godine) i da su u Beču, osobito nakon šestojanuarske diktature, boravili mnogi jugoslavenski komunistički funkcioneri duže ili kraće vrijeme. Isto tako, nigdje se ne spominju kontakti s njemačkim radničkim partijama, iako je poznato da je IV kongres KPJ održan u početku studenog 1928. godine u Dresdenu.

Ovi, samo djelomični, podaci o aktivnosti rukovodstva KPJ u Austriji i Njemačkoj i u »Pregledu« utvrđena činjenica da je KPJ u tom razdoblju bila izložena jakim ideološkim razmiricama (da spomenemo samo brojne diskusije oko nacionalnog pitanja) i žestokim frakcionaškim borbama, što potvrđuje i antifrakcijska orijentacija zagrebačke partijske organizacije, čiju inicijativu je usvojila Kominterna kad je 1928. godine u otvorenom pismu osudila frakcionaške borbe u KPJ (vidi »Pregled«, str. 138—140) — sve to nameće pitanje: nije li KPJ u tom razdoblju bila izvrgnuta nekim utjecajima iz inozemstva, posebno iz Austrije ili iz Njemačke? Nisu li se ti utjecaji širili ne samo službenim partijskim vezama već i na direktan način: putem štampe, publikacija, osobnim poznanstvima prilikom boravka u inozemstvu i drugim? Ova pretpostavka postaje još vjerojatnija ako napomenemo da dosad prikupljena svjedočanstva tadašnjih partijskih aktivista pokazuju da su oni dolazili u dodir s tamošnjim komunistima, čak, štaviše, razvijali niz zajedničkih akcija, osobito na području komunističke propagande, njene izdavačke djelatnosti i zajedničke distribucije u međunarodnim razmjerima. Te složene, dobrim dijelom još neistražene veze i odnose »Pregled« uopće ne dotiče, što ostaje kao zadatak budućih istraživanja, da se detaljnije utvrdi koji su sve utjecaji i u kojim oblicima djelovali na formiranje idejnih gledanja u Komunističkoj partiji Jugoslavije u tom razdoblju.

Nesumnjivo, jedno od važnijih mjesta u »Pregledu« — što se tiče našeg interesa — jest odjeljak »Komunistička partija Jugoslavije i građanski rat u Španiji«. Nakon nekoliko konstatacija »da je vojno-fašistička pobuna u Španiji samo deo šireg plana borbe protiv radničke klase uopšte i svih progresivnih snaga« i da se »međunarodna antifašistička solidarnost snažno ispoljila na pitanju podrške Republici Španiji« (str. 234), prelazi se na prikaz aktivnosti KPJ koja je borbu španjolskog naroda shvatila kao svoju vlastitu borbu. O tim se akcijama KPJ, pored ostalog, kaže: »U Španiju je stiglo u toku rata preko 1.300 jugoslavenskih dobrovoljaca; dolazili su iz

raznih krajeva sveta, a najviše — oko 700 — neposredno iz Jugoslavije. Više od 700 jugoslovenskih dobrovoljaca ostavilo je svoje živote na bojnim poljima Španije, a više od 300 je bilo ranjeno. Mnogi drugi jugoslovenski dobrovoljci nisu stigli do Španije jer su bili uhapšeni od policije raznih zemalja« (str. 235).

Koliko su to velike i značajne brojke, nije nigdje posebno istaknuto, pogotovo ako se zna da je 1936. godine KPJ imala samo 3.000 članova, od kojih se velik dio nalazio u zatvoru, a SKOJ 2.000—3.000 članova. (Vidi »Pregled« str. 217. i 252.) Doduše, svi španjolski borci nisu bili članovi KPJ ili SKOJ-a, što se iz »Pregleda« također određeno ne vidi, iako je Partija upravo tamo uputila na stotine svojih članova. No to je još značajnije, jer nam očito pokazuje koliko je KPJ baš svojom antifašističkom orijentacijom stekla široki politički utjecaj stvarajući postepeno svoju revolucionarnu rezervu u radnim slojevima naroda. Ova aktivnost KPJ bila je još jedan dokaz o stalnoj prisutnosti internacionalne solidarnosti u njenim redovima.

U »Pregledu« je također samo uzgred spomenuta aktivnost KPJ u zemlji na sakupljanju pomoći za Španjolsku. Međutim, KPJ je putem štampe, publikacija i ostalih brojnih javnih manifestacija razvila takvu aktivnost koja je za sobom povela znatan dio demokratski orijentiranog javnog mnijenja da prema španjolskom građanskom ratu zauzme drugačije stavove nego što su bili službeni stavovi režima i nego što je to prikazivala propaganda reakcionarnih profašističkih političkih grupacija. Ukratko, akcije u vezi s ratom u Španjolskoj nisu našle svoj dovoljno adekvatan izraz u »Pregledu«, što je trebalo učiniti zbog historijske vjerodostojnosti i istinitosti.

Ovaj nedostatak postaje još očitiji ako se ukaže da se aktivnost KPJ u španjolskom građanskom ratu tretira izolirano od nekih drugih događaja koji su upravo u to vrijeme opasno ugrožavali normalan razvoj KPJ. Mislimo time na Staljinove čistke koje su 1937. godine zahvatile i jugoslavenske komuniste emigrante u Moskvi i na mišljenje nametnuto Kominterni, da je KPJ puna imperijalističkih špijuna i da je zbog toga treba raspustiti, o čemu se u »Pregledu« govori već u idućem odjeljku (str. 237—239). Nigdje se, međutim, eksplicite ne ukazuje da je KPJ upravo svojim masovnim sudjelovanjem u španjolskom građanskom ratu i znatnim jačanjem svojih redova, i pored svih gubitaka koje je neprestano trpjela i u zemlji i u inozemstvu, najrječitije demantirala takve insinuacije. Partija se upravo u to vrijeme najbolje razvijala. Samo broj skojevaca do 1939. godine porastao je na 9.000, da bi 1940. godine iznosio već 17.800, a broj članova KPJ do listopada 1940. godine se više nego udvostručio — tada je iznosio 6.455. (Vidi »Pregled«, str. 252, 272. i 274.)

Ovaj razvoj KPJ nesumnjivo je rezultat njenog organizacionog sređenja, povratka rukovodstva u zemlju, dolaska druga Tita na dužnost sekretara, ali i njene izrazito antifašističke orijentacije koja se nastavljala i rasla paralelno sa sve većom ekspanzijom fašizma. »Komunistička partija Jugoslavije je bila jedina politička snaga koja je tako dosledno i tako odlučno osuđivala fašističke agresore, ukazivala na opasnost koja preti narodima Jugoslavije od fašističkih sila . . .« — kaže se u onom dijelu »Pregleda« koji govori o stjecanju povjerenja u širim narodnim slojevima, »pa čak i u redovima vojske, među onim patriotski raspoloženim oficirima koji su bili spremni da brane svoju zemlju od fašističkih agresora« (str. 258).

Ali je ova antifašistička orijentacija KPJ iznenada bila otežana s one strane otkuda se to moglo najmanje očekivati, kada je u kolovozu 1939. godine, u jednoj sumornoj, zloslutnim vizijama budućeg rata protkanoj postmünchenskoj atmosferi, nakon višestrukih pregovaranja i zakulisnih poteza tajne diplomacije u Moskvi potpisan pakt o nenapadanju između SSSR i Hitlerove Njemačke. Taj pakt kojim je Staljin mislio očuvati SSSR od budućeg rata, što se pokazalo iluzorno, a Hitler dobio odriješene ruke za svoje daljnje osvajačke akcije, u »Pregledu« je prikazan na ovaj način:

»Pakt o nenapadanju između Nemačke i SSSR doveo je do značajnih pomeranja u politici Kominterne. Ona je u osnovi napustila antifašističku platformu koju je formulirao njen VII kongres i prestala je da poziva u borbu protiv fašizma i fašističkih agresora. To je izazvalo pravu *pometnju u komunističkim partijama zapadne Evrope* i među antifašistima uopšte. Tada se, u časovima *ozbiljnim za sudbinu svih zapadnoevropskih naroda* (sve podvukao Z. Č.), očevidno pokazalo koliko je štetno politiku komunističkih partija u pojedinim zemljama potčinjavati taktičkim potezima vlade SSSR... Pakt o nenapadanju između države Nemačke i države SSSR nije ni u kom slučaju smeo značiti da komunističke partije obustave borbu za mobilizaciju naroda svoje zemlje protiv opasnosti koja im je pretila od fašističke Nemačke, jer ona zbog pomenutog aranžmana sa SSSR nije izmenila ni svoj karakter ni ciljeve svoje politike« (str. 261—262).

Ovaj zaključak, iako do sada najradikalniji, u svojoj suštini nekako je suviše apstraktan da bi se njime mogli u potpunosti zadovoljiti.

Prvo: je li pakt izazvao pometnju *samo u komunističkim partijama zapadne Evrope* i jesu li ti časovi bili ozbiljni *samo za sudbinu svih zapadnoevropskih naroda?* Je li Poljska, na koju se najprije sručio fašistički udar, prema tome sastavni dio zapadne Evrope samo zato što je politikom i vojnim paktovima bila povezana s Velikom Britanijom i Francuskom? Nama se ipak čini da nije tako zamišljeno i da se u »Pregledu« pod pojmom zapadne Evrope podrazumijeva njen geografski dio u političkom smislu vezan za Veliku Britaniju i Francusku. U svakom slučaju, moramo se upitati: nisu li ti časovi bili i te kako ozbiljni za sudbinu i ostalih evropskih zemalja, npr. Mađarske, Rumunjske, Jugoslavije, Bugarske i Grčke? Odnosno, nije li pakt — i rat koji je ubrzo slijedio — imao izvjestan utjecaj na sve tadašnje komunističke partije i brojne radničke partije evropskih zemalja, bez obzira na njihovo geografsko ili političko određenje, kao i na sve demokratske antifašističke pokrete u Evropi? Nisu li te partije ovim paktom koji je došao kao kulminacija jedne politike bile, najblaže rečeno, zaskočene, prisiljene da radikalno mijenjaju svoju vanjskopolitičku platformu i time, u izvjesnoj mjeri, bile zakočene u svojim političko-propagandnim antifašističkim akcijama?

Kolebanje Staljina i njemu potčinjenog rukovodstva Kominterne u ocjeni novog rata, nejasan uvid u glavne opasnosti datog momenta, pretjerana birokratska povezanost rukovodstava pojedinih komunističkih partija s trenutnim vanjskopolitičkim stavovima SSSR-a koji su sami sebi bili svrha, već ranije utvrđena činjenica da nema internacionalizma bez razrješavanja konkretnih nacionalnih proturječnosti, pretjerana samouvjerenost Staljina i ideologičnost njegove misli koja je sebi umišljala da je razriješila sve zagonetke svijeta i svoja dogmatska i shematska rješenja nametala svima redom bez obzira na historijske uvjete i njihove specifičnosti — sve su to, nesumnjivo, faktori koji su doveli komunističke partije u takvu bespomoćnost da ni jedna, osim jugoslavenske, nije uspjela pozitivno razriješiti novonastalu i svojevrsnu situaciju, a bilo ih je više, jačih, brojnijih, koje su djelovale pod mnogo povoljnijim okolnostima.[3]

I drugo (za našu problematiku mnogo značajnije i pored toga što je KPJ jedina »uspjela pozitivno riješiti tu novu i svojevrsnu situaciju«, ili baš zbog toga): iz navedene ocjene a i iz daljnjeg teksta ovog poglavlja »Pregleda« nije vidljivo kako se pakt odrazio na buduću antifašističku aktivnost KPJ, na daljnje stjecanje povjerenja širokih narodnih slojeva, posebno u vojsci. Poznato je da KPJ za vrijeme postojanja stare Jugoslavije nije stvorila širu, antifašistički orijentiranu narodnu frontu, što joj je, naprotiv, uspjelo u vrlo kratkom roku nakon sloma stare Jugoslavije, a osobito nakon napada Njemačke na SSSR. Koji su sve razlozi to uvjetovali, koliko su se oni svodili na unutrašnjopolitičke prilike a koliko su rezultat vanjskopolitičkih odnosa ili, tačnije rečeno, prije iznesenog stava SSSR prema fašizmu koji je na neki način prejudicirao političku platformu KPJ — ostaje i dalje otvoreno pitanje, jer se u »Pregledu« govori samo o privremenim pomjeranjima koja je izazvao pakt u redovima jugoslavenske buržoazije, a za KPJ se samo konstatira da je »ostala i dalje dosledna svom revolucionarno-demokratskom i antifašističkom programu« (str. 264).

. . . . . .

I prilikom interpretacije događaja nakon pada vlade Cvetković-Maček, a u vrijeme formiranja vlade generala Simovića, u »Pregledu« se nalazi još jedna konstatacija koja ne odgovara historijskoj istini. »U to vreme, već 28. marta, Maček je vodio razgovore s tajnim hitlerovskim emisarom nudeći mu svoje usluge na liniji razbijanja Jugoslavije. A tek 3. aprila, kada su Nemci odbili njegove ponude pošto su već bili prihvatili Pavelićevu kvislinšku garnituru, Maček je, uz uslov da vlada ne raskida protokol o pristupanju Trojnom paktu, otputovao u Beograd i prihvatio funkciju potpredsjednika u vladi generala Simovića« (str. 287). U stvarnosti događaji su, međutim, tekli upravo obratno. Nijemci su bili ti koji su prvi ponudili Mačeku da raskine sa Simovićevom vladom i formira tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, jer je Nijemcima bilo poznato da je Maček daleko najutjecajniji hrvatski buržoaski političar. Ove ponude je Maček odbio i pristupio Simovićevoj vladi. Nijemci su ponovo, u trenutku raspada stare Jugoslavije, nudili Mačeku da on proglasi NDH, jer su znali da Pavelić nema oslonca u hrvatskom narodu i da je, osim toga, ne samo eksponent nego i dužnik Italije, no Maček je i te ponude odbio.[4]

Pakt o nenapadanju između SSSR i Njemačke u »Pregledu« se još u dva navrata spominje: jednom samo uzgred (str. 265), a drugi put u odjeljku posvećenom V zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj od 19. do 23. listopada 1940. godine. »Pakt — kaže se — ocenjen je kao nastojanje SSSR da što je moguće duže osigura mir na svojim granicama, ali je isto tako ukazano da ne treba imati nikakvih iluzija da će to potrajati. Međutim, *pakt ne može uticati na KPJ da menja ocenu karaktera fašističke Nemačke, njene osva-*

[3] Ove faktore navodi Predrag Vranicki u svojoj knjizi »Historija marksizma«, Zagreb, 1961, str. 556—557.

[4] O tom događaju opširnije kod: Franjo Tuđman, »Okupacija i revolucija« (dvije rasprave), Zagreb, 1963.

jačke politike prema Jugoslaviji i zadatke Partije u vezi s takvom politikom.« (Podvukao Z. Č., str. 273.)

Čini se da upravo tu, u stavovima iznesenim na V zemaljskoj konferenciji, treba tražiti odgovor na pitanje zašto je jedino KPJ od svih komunističkih partija porobljene Evrope uspješno riješila novonastalu situaciju. Odnosno, zašto je jedino KPJ poslije okupacije zemlje povela narod u borbu protiv okupatora i domaćih izdajica i istovremeno tu borbu pretvorila u socijalističku revoluciju, koja se, doduše, zasnivala i na iskustvima oktobarske revolucije, ali se odvijala u znatno drugačijim društveno-historijskim uvjetima, što je zahtijevalo mnoga nova i originalna rješenja. Ova stvaralačka primjena marksizma-lenjinizma, za koju je najviše zaslužan Tito, neminovno se morala formirati dijelom i protiv političke prakse tada jedine socijalističke zemlje na svijetu, ne u smislu otvorenog suprotstavljanja ili gubljenja vjere u njen socijalistički razvoj, već u smislu dosljednog zauzimanja i provođenja u praksu vlastitih stavova o svim ključnim problemima tadašnjeg vremena, koji se nisu uvijek podudarali s trenutnim vanjskopolitičkim stavovima Sovjetskog Saveza.

Historijski je nepobitno utvrđena i u ovom poglavlju »Pregleda« u niz navrata konstatirana činjenica (vidi str. 265, 275, 284 i 286) da se KPJ u svim svojim akcijama protiv nenarodnog režima i pojedinih poteza njegovih sve više proosovinski orijentiranih vlada, od dolaska novog rukovodstva sve do sklapanja Trojnog pakta, uvijek pozivala na potrebu sklapanja pakta o uzajamnoj pomoći i uopće oslanjanja Jugoslavije na SSSR. Ta činjenica sadrži u sebi implicite i kritiku onih trenutnih vanjskopolitičkih stavova SSSR-a koji su bili suprotni smislu antifašistički determinirane suradnje kakvu je tražila KPJ u svojim naporima da spasi zemlju od fašističke agresije.

Na ovom mjestu možemo samo naglasiti da bi u daljnjem naučno-istraživačkom radu trebalo detaljno istražiti ne samo stavove i politiku KPJ, već i svih drugi političkih, građanskih partija i posebno jugoslavenskih buržoaskih vlada u tom za našu zemlju burnom predratnom periodu, da bi svestranije osvjetlili tadašnja zbivanja.

. . . . . .

Prije izloženu i ovdje samo generalno skiciranu genezu političkih stavova i prakse KPJ u odnosu na drugačiju liniju Kominterne i Staljina prema fašizmu ne nalazimo u dovoljno adekvatnoj mjeri u V poglavlju »Pregleda« koje obuhvaća razdoblje od početka 1938. godine do travnja 1941. godine, tj. od formiranja novog rukovodstva KPJ do propasti stare Jugoslavije. Da se ona već i tada odvijala, argumentirat ćemo jednim citatom iz navedenog poglavlja samog »Pregleda«, gdje se u odjeljku posvećenom organizacionim i ideološko-političkim problemima KPJ što su se pojavili u drugoj polovini 1941. godine kaže:

»Svoju misiju organizatora i predvodnika revolucionarne borbe radničke klase Komunistička partija Jugoslavije ostvarivala je u novim i specifičnim istorijskim uslovima. Svako kopiranje iskustava ranijih revolucija vodilo bi neuspehu i porazu. A opasnost od toga je postojala u vidu revolucionarnog shematizma, kojim je bio dugi niz godina opterećen međunarodni radnički pokret, i posebno od dogmatizma, čiji je nosilac bio Staljin. Međutim, *KPJ se u najvećem stepenu bila oslobodila takvih opasnosti zahvaljujući svojoj novoj orijentaciji u poslednjih nekoliko godina.* Stvaralački primenjujući marksističko učenje, KPJ je formulisala političku platformu i izgradila strategiju i taktiku koje su odgovarale kako uslovima u samoj zemlji tako i situaciji u međunarodnim razmerama, zadacima koji su se postavljali pred jugoslovenski revolucionarni pokret kao deo međunarodnog radničkog pokreta. Zbog toga je KPJ bez ikakvih ozbiljnijih potresa i lutanja dočekala i izbijanje drugog svetskog rata i fašističku agresiju na Jugoslaviju. Kao što pakt Hitler-Staljin nije uneo ozbiljno poremećenje u njenu političku platformu do aprilskog rata, tako ni činjenica što je taj pakt bio na snazi i posle agresije na Jugoslaviju nije mogla biti prepreka da ona smelo i bez kolebanja nastavi borbu protiv okupatora i kvislinga odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. *Samo se time i može objasniti onako brzo i uspešno pokretanje oružane borbe neposredno posle napada Nemačke na SSSR.*« (Str. 348—349, podvukao Z. Č.)

Ova retrospektivna sinteza dovoljno ukazuje da se ovakav stvaralačko-marksistički stav nije iskristalizirao za nekoliko mjeseci u okupiranoj ali ne i pokorenoj zemlji, već da je nastao u »poslednjih nekoliko godina« — kako se to nedovoljno određeno navodi. Samo, ranije nigdje nije bio eksplicite izražen. No problem je baš u tome što »Pregled«, kad govori o pojedinim etapama razvoja KPJ, uzima u obzir samo materijale iz tog razdoblja, i to prvenstveno službene deklaracije, manifeste i slične dokumente, pa prema tome u svojim pokušajima sinteze u većoj ili manjoj mjeri zakašnjava, kao što se dogodilo i u ovom slučaju. Naime, »Pregled« se suviše često zadovoljava da samo konstatira što je kada KPJ učinila, ali ne pokušava istražiti kako su pojedini stavovi, koji su poslije provedeni u praksi, nastajali, razvijali se i poprimili svoj definitivni oblik.

Sve ove primjedbe u ovom prilogu iznesene su s namjerom da se ukaže na potrebu daljnjeg ispitivanja vrlo složenih međunarodnih veza i odnosa u kojima je djelovala i razvijala se KPJ između dva rata. One samo žele da ukažu na potrebu temeljitijeg utvrđivanja i tumačenja svih tih odnosa koji su danas već prezentni ili koje istom treba istražiti. One su dane s pozicije da buduća historija SKJ mora mnogo dublje zaći u složenost historijskih zbivanja i proširiti svoje pretenzije od komentiranja međunarodnih zbivanja na njihovo kompleksno izučavanje, da bi u tom kompleksu izlučila bitno od nebitnoga i ukazala na one veze i odnose koji su po svom značenju imali više ili manje determinantni karakter.

DRAGOVAN ŠEPIĆ

vanjski suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb

Nacionalno pitanje u odnosima između jugoslavenskog i talijanskog radničkog pokreta

U PROUČAVANJU stava jugoslavenskog radničkog pokreta u nacionalnom pitanju nameće se potreba da se, među ostalim, ispita i držanje jugoslavenske socijaldemokracije i kasnije Komunističke partije Jugoslavije prema pitanju nacionalnih granica.

Ovaj se prilog ograničava na pitanje jugoslavensko-talijanske granice, jer je to bilo jedno od najtežih pitanja prilikom stvaranja jugoslavenske države u I svjetskom ratu i na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920. godine, pa i u narodnooslobodilačkoj borbi u II svjetskom ratu i na Mirovnoj konferenciji 1946—1947. godine, sve do rješenja tzv. tršćanskog pitanja 1954. godine.

Povijest borbe za tu granicu i diplomatskih pregovora koji su se vodili da bi se riješilo pitanje te granice u historiografiji već je prilično iscrpno obrađena.[1] Manje je, međutim, poznato kako su se prema tom pitanju odnosile jugoslavenske i talijanske radničke stranke i kako su ga one postavljale i tretirale u međusobnim odnosima u historijskim momentima kad se o njemu odlučivalo.[2]

Zadatak je ovog fragmentarnog i letimičnog referata da unese nešto više svjetla i u tu stranu pitanja i da upozori na potrebu njenog temeljitijeg proučavanja.

I

Pred jugoslavenski i talijanski radnički pokret postavilo se nacionalno pitanje Trsta, Slovenskog primorja i Istre još prije nego što se razvila

[1] Da spomenemo samo neke radove na našem jeziku iz te problematike: F. Šišić, Predratna politika Jugoslavije i postanak Londonskog pakta, Split, 1933; M. Marjanović, Londonski ugovor iz godine 1915, Zagreb, 1960; Jadransko pitanje, Od Pariza do Rapala, izd. Ministarstva inostranih poslova Kraljevine SHS, Beograd, 1924; B. Krizman, Saveznički ultimatum u jadranskom pitanju siječnja 1920. godine, *Jadranski zbornik*, 1957; Jadransko pitanje pred našom delegacijom na Pariškoj mirovnoj konferenciji do potpisivanja ugovora s Njemačkom 28. lipnja 1919, *Jadranski zbornik*, 1958; Jadransko pitanje pred »Vijećem četvorice« Pariške mirovne konferencije (24. III—28. VI 1919), *Anali Jadranskog instituta*, 1961; Predigra konferencije u Rapallu, *Zadarska revija*, 1958, br. 1; B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici sa sjednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920, Beograd, 1960; D. Buzečan, Rapalski diktat, *Trideset dana*, oktobar 1946; V. M. Jovanović, Rapallski ugovor, Zagreb, 1950; V. Dedijer, Pariska mirovna konferencija, Beograd, 1948; J. Jeri, Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, Ljubljana, 1961.

[2] Najiscrpnije je do sada obradio dio tog pitanja M. Mikuž u svojoj raspravi »Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945)«, *Zgodovinski časopis*, 1958—59, str. 7—50.

velika međunarodna kriza u kojoj je došao u pitanje daljnji opstanak Austro-Ugarske. Još na početku svog djelovanja u tim krajevima radnički je pokret bio suočen s oštrom nacionalnom borbom Slovenaca i Hrvata s jedne i Talijana s druge strane i tražio je rješenje koje bi omogućilo »narodni mir« i s dnevnog reda skinulo nacionalno pitanje.

Jugoslavenska i talijanska socijaldemokratska stranka,[3] a i ostale socijaldemokratske stranke Austrije, vjerovale su da se nacionalno pitanje u Austro-Ugarskoj može riješiti na miran način, bez revolucije i rata, demokratizacijom i federalizacijom zemlje, tako da svaki narod bude okupljen u nacionalno zaokruženim samoupravnim pokrajinama (Brnski program od 1899)[4]. U skladu s takvim shvaćanjem predviđale su se i mogućnosti stvaranja posebne jugoslavenske pokrajine ili države.[5] Međutim, s tim u vezi otvaralo se, bar teorijski, i pitanje dokle bi imale sizati na zapad granice te države i, naročito, kakav bi bio položaj Trsta, te glavne trgovačke luke Austro-Ugarske. U redovima slovenskih i hrvatskih socijaldemokrata bilo je prošireno mišljenje da jugoslavenskoj jedinici pripadaju Istra i Goriška kao slavenske zemlje nastanjene kompaktnom većinom hrvatskog i slovenskog stanovništva, a što se tiče Trsta, priznavalo se da zbog jake talijanske većine treba da uživa poseban režim, ali da zbog svoje ekonomske zavisnosti od slavenskog »hinterlanda« (zaleđa) treba da dijeli sudbinu teritorija na kome se nalazi.[6] Talijanski socijaldemokrati su pak smatrali da bi Trst zajedno s ostalim talijanskim gradićima u Istri i s Furlanijom (Gradiška) trebalo posebno tretirati. Jedan od talijanskih socijaldemokrata Trsta, Angelo Vivante, pisao je u svojoj knjizi »Irredentismo adriatico« o Trstu kao o luci »buduće Slavije« i »posredniku i kariki između različitih etničkih i ekonomskih struja«, ali je upozoravao da će Trst biti u mogućnosti da vrši svoju važnu ulogu samo ako se razvija u režimu autonomije i ako obuhvati cijeli obalni pojas zapadne Istre do Pule.[7]

[3] Jugoslavenska socijaldemokratska stranka, osnovana 1896. na osnivačkom zboru u Ljubljani, nazvala se jugoslavenskom jer se protezala ne samo na slovenske zemlje nego i na Istru i Dalmaciju. U Trstu je osnovana slovenska socijalistička organizacija 1893, koja se 1896. priključila JSDS-u. Organizacija stranke za Istru osnovana je tek 1907. u Puli. Talijanska socijalistička stranka, socijaldemokratska kao i JSDS, razvila se iz Socijaldemokratskog saveza i održala svoj prvi kongres 1897. u Trstu. Osnivanjem tih dviju stranaka jugoslavenski i talijanski radnički pokret u tim krajevima počeli su se razvijati odvojeno. O socijalističkom pokretu u Slovenskom primorju ima mnogo podataka u uspomenama H. Tume »Iz mojega življenja«, Ljubljana, 1937, popraćenima temeljitim napomenama D. Kermaunera, i u uspomenama I. Regenta »Nekaj o socijalističnem gibanju na Primorskem«, *Primorski dnevnik*, 28. XII 1958—3. I 1959.

[4] Talijanska socijaldemokratska stranka dala je Brnskom programu izrazitu antiiredentističku notu. Prihvaćajući na II kongresu stranke u Trstu 1899. taj program, stranka je u rezoluciji istakla: »Narodno pitanje u Austriji treba riješiti u korist svih naroda na temelju jednakopravnosti. Iredentizam je ideal nemirne i tvrdoglave djece. Kad bi talijanski dio Austrije odvojili od nje i priključili ga Italiji, time ne bi riješili narodno pitanje Julijske Krajine, jer bi iz lanaca bečkog centralizma pali u lance rimskog centralizma . . .« (Citirano prema Regentu, n. dj., Primorski dnevnik, 2. I 1959.)

[5] U »Tivolskoj rezoluciji« JSDS-a od 1909. postavlja se kao cilj nacionalno ujedinjenje Južnih Slavena u autonomnoj nacionalnokulturnoj jedinici. Stvaranje jugoslavenske države u okviru Austrije predviđao je i talijanski socijalist A. Vivante u svojoj knjizi »Irredentismo adriatico«, Firenca, 1912.

[6] O posebnoj važnosti Trsta za Slovence pisao je H. Tuma u brošuri »Jugoslovanska ideja in Slovenci«. (O tome vidi napomene B. Kermaunera u spomenutoj knjizi H. Tume, str. 426. i dalje.)

[7] Vivante, n. dj., str. 200—201.

Jugoslavenski i talijanski socijaldemokrati, prema tome, nisu imali isto mišljenje u pogledu budućnosti tih krajeva, ali u jednom su se svakako slagali: jedni i drugi su tražili rješenje nacionalnog pitanja u okviru Austrije. Stoga su ne samo jugoslavenski nego i talijanski socijaldemokrati bili odlučno proiv iredentizma koji je u Italiji ponovo počeo dizati glavu i pokretati pitanje »neoslobođenih teritorija« na Jadranu. I socijalisti u Italiji našli su se u tome s njima na istoj liniji. Oni su suzbijali iredentističku i nacionalističku kampanju i pokušavali da zajedno s austrijskim socijalistima ispitaju sporne tačke koje su kvarile talijansko-austrijske odnose i pronađu rješenja koja će otkloniti eventualnost rata. Na sastanku s austrijskim socijaldemokratima u Trstu, u svibnju 1905, tražili su od njih samo da se u svojoj političkoj djelatnosti založe za autonomiju Trentina, Trsta i Istre.[8]

Problem Trsta i krajeva oko njega postavio se pred talijansku i jugoslavensku socijaldemokraciju konkretnije 1915, kad su u javnost prodrle vijesti da se između austrijske i talijanske vlade vode pregovori o teritorijalnim naknadama za neutralnost Italije. U strahu da ne bi došlo do popuštanja Italiji, prvaci jugoslavenske i talijanske socijaldemokratske stranke složili su se u travnju 1915. da Trst treba da postane nezavisan i slobodan grad zajedno s bližim teritorijem do Krasa i Tržiča.[9]

Pitanje tih krajeva pokrenuto je u redovima socijaldemokracije ponovo 1917, po objavljivanju Majske deklaracije zastupnika jugoslavenskih stranaka okupljenih u Jugoslavenskom klubu u Beču, u kojoj se postavljao zahtjev za ujedinjenjem svih jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske u jednu državnopravnu cjelinu. Iz izjava predstavnika toga kluba vidjelo se da slovenske i hrvatske građanske stranke traže da cijelo Austrijsko primorje zajedno s Trstom uđe u sklop te države. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka nije pristala uz Majsku deklaraciju i pokušala je naći kompromisno rješenje pitanja granica, koje bi bilo prihvatljivo i za talijansku socijaldemokratsku stranku. U spomenici za konferenciju socijalističkih stranaka, koja se imala održati u Stockholmu potkraj 1917, njen prvak Henrik Tuma predviđao je za Trst status autonomnog grada,[10] a na kongresu stranke u Ljubljani u prosincu iste godine isticao je u svom referatu samo da Trst pripada jadransko-podunavskoj skupini i da je njegovo zaleđe slovensko-hrvatsko, a nije iznosio zahtjev da Trst pripadne jugoslavenskoj državi.[11]

U to se vrijeme pitanje granica na Jadranu razmatralo i u radničkom pokretu Italije. Talijanska reformistička stranka zalagala se pod vodstvom Leonide Bissolatija za »oslobođenje« »neoslobođenih zemalja« i za strategijske granice Italije. Ona se protivila težnjama talijanskih nacionalista za Dalmacijom i zalagala za sporazum s Južnim Slavenima, ali je njen »kompromisni program« ipak obuhvaćao osim Trsta i Gorišku i Istru do Učke, dakle i krajeve s nesumnjivom slovenskom i hrvatskom nacionalnom većinom.

[8] R. Colapietra, Leonida Bissolati, Milano, 1958, str. 131—132. Domaćin sastanka bio je prvak talijanskih socijalista u Trstu V. Pittoni. Kao delegat ISDS-a sudjelovao je A. Kristan.

[9] Tuma, n. dj., str. 35.

[10] Isto, str. 450—453.

[11] Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Beograd, 1951, str. 313; A. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana, 1938, str. 84—98.

nom.[12] Još su dalje u svojim zahtjevima otišli samozvani socijalisti iz »neoslobođenih krajeva«, organizirani u »neoslobođenoj socijalnoj demokraciji«, koji su osim toga tražili još i Rijeku i gotovo cijelu Dalmaciju.[13] Talijanski socijalisti reformisti i »neoslobođeni socijaldemokrati« sudjelovali su na konferenciji socijalističkih stranaka Antante u Londonu u veljači 1918. i u radu Socijalističkog komiteta za sporazum među narodnostima, tako da se njihov utjecaj osjećao i u redovima socijalističkih stranaka Antante.[14] Međutim, glavna radnička stranka Italije, Socijalistička stranka, koja je okupljala gotovo cijeli talijanski proletarijat, protivila se imperijalističkim planovima talijanske buržoazije i zastupala rješenje nacionalnog pitanja u skladu s načelom samoodređenja naroda. Šteta je samo što nije u tom pravcu izradila konkretniji program i povela za nj odlučniju akciju.[15]

Što se rat više bližio kraju, to su u jugoslavenskoj i talijanskoj socijaldemokratskoj stranci dolazile sve više do izražaja struje zastupane osobito od strane omladine, koje su tražile da se socijaldemokracija jače aktivira u borbi za nacionalnu nezavisnost.[1] U Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj stranci su u početku 1918. prevladali mladi socijalisti. Oni su uspostavili suradnju s građanskim strankama radi jačanja borbe za nacionalnu nezavisnost i poveli kampanju za priključenje Trsta budućoj jugoslavenskoj državi[16], što je naišlo na reakciju kod talijanskih socijaldemokrata[17]. Između dvije socijaldemokratske stranke razvila se polemika koja je pogodovala jačanju nacionalističkih tendencija u redovima jedne i druge stranke, tako

[12] U stranci je postojalo i desno krilo, koje se zalagalo za priključenje Dalmacije Italiji, kao što se vidjelo na kongresu stranke u Rimu 15. IV 1917 (Il Messagero, 16. IV 1917; Colapietra, n. dj., str. 247—248). O Bissolatijevom shvaćanju vidi potanje u zbirci njegovih govora i članaka: L. Bissolati, »La politica estera dell' Italia dal 1897 al 1920«, Milano, 1923. U svibnju 1918. socijalreformistička stranka pretvorila se u Talijansku socijalističku uniju (Unione socialista italiana).

[13] »Democrazia sociale irredenta«, osnovana u Milanu u siječnju 1918, nastupala je svagdje kao predstavnik talijanskih socijaldemokrata iz Austrije, ali uistinu nije imala nikakve veze s talijanskom socijaldemokratskom strankom u Austriji; zastupala je krajnji iredentistički program.

[14] Na toj su konferenciji sudjelovali i srpski socijalisti A. Pavlović, L. Novaković i K. Čaplja. Oni i F. Markić su zajedno s delegatima talijanskih socijalreformista i »neoslobođenih socijaldemokrata« objavili izjavu kojom traže da se deklaracija konferencije dopuni priznanjem prava na nezavisnost svim onim narodima koji to traže i priznanjem prava svih naroda da se federiraju i grupiraju prema srodnosti i interesima. (Kopija te izjave nalazi se u arhivu Jugoslavenskog odbora u Zagrebu. O tome vidi i raspravu B. Hrabaka »Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917—1918. godine, *Arhivski almanah* 1962, i knjigu V. Strugara, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb, 1963, str. 77.)

[15] O stavu socijalista prema pitanju jugoslavenskog ujedinjenja vidi govore socijalističkih poslanika u talijanskom parlamentu: E. Modiglianija 6. XII 1916, C. Tresa 8. XII 1916. i 20. II 1918. i F. Turatija 21. XI 1918 (Atti del parlamento italiano 1916—1918, vol. X, str. 11207—11208 i 11389, vol. XV, str. 15916 i vol. XVI, str. 17265). O općem držanju talijanske socijalističke stranke u toku rata 1914—1918 vidi L. Valiani »Il partito socialista italiano dal 1900 al 1918«, *Rivista storica italiana*, 1963, br. 2.

[16] Jedan od prvaka mladih socijalista I. Cankar izjavio je u svom poznatom predavanju u Trstu 20. IV 1918: »Bez Trsta, bez mora bi slobodna, nezavisna, demokratska Jugoslavija bila nemoćna, mrtvorođena, zauvijek pokopana.« Glasilo mladih socijalista »Demokracija« posvetilo je 1918. poseban broj problemu Trsta s osnovnom mišlju da se traži sporazum s Talijanima i svim zainteresiranim narodima, ali na osnovi programa Trsta kao slobodne luke u okviru Jugoslavije.

[17] Prvak talijanske socijaldemokratske stranke V. Pittoni pisao je 7. VI 1918. u organu stranke »Il Lavoratore«: »Nijedan Talijan ovih krajeva ne će da Trst bude pripojen Jugoslaviji. Tršćanski Talijani hoće sami da odlučuju o svojoj sudbini.«

da je u kolovozu 1918. pokrenuta inicijativa da se održi zajednički sastanak na kojem bi se donijeli zaključci o rješenju nacionalnog pitanja u tim krajevima.[18] Međutim, kako su talijanski socijaldemokrati odlučno odbijali svako rješenje po kojem bi Trst pripao Jugoslaviji, na čemu su inzistirali jugoslavenski socijaldemokrati, sastanak nije ni održan, a suprotnosti između dvije stranke sve su se više zaoštravale, osobito kad su i u talijanskoj socijaldemokratskoj stranci postale uplivnije struje s neskrivenim iredentističkim tendencijama (E. Puecher).[19]

Austrijska vlada je 5. X 1918. zatražila primirje, a car Karlo je 15. listopada objavio manifest o reorganizaciji Austrije, najavljujući da će Austrija postati savezna država, u kojoj će svaki narod imati vlastitu državu a Trst će dobiti »poseban položaj«. Jugoslavenski predstavnici su odbili careve ponude, i Narodno vijeće u Zagrebu, preuzevši u svoje ruke vođenje narodne politike, objavilo je deklaraciju o ujedinjenju Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu državu na cjelokupnom nacionalnom teritoriju. »Krajevni narodni svet« u Trstu je također odbio careve prijedloge i ustao protiv toga da se taj grad otrgne od svog jugoslavenskog zaleđa.[20] U tom tršćanskom slovenskom narodnom vijeću sudjelovali su i predstavnici Jugoslavenske socijaldemokratske stranke.

Izgledi za sporazum između dvije socijaldemokratske stranke bivali su sve slabiji. Na zboru talijanske socijaldemokratske stranke u Trstu 18. X 1918. Puecherov iredentistički program je doduše osuđen, ali je odbijen i program jugoslavenskih socijaldemokrata i istaknut zahtjev da Trst zajedno s Goriškom-Gradiškom i zapadnom Istrom postane potpuno nezavisan, pod zaštitom Lige naroda.[21]

Neslaganja talijanskih i slovenskih socijalista išla su na ruku talijanskim nacionalistima. Operirajući sa slavenskom opasnošću oni su uspjeli okupiti oko sebe većinu talijanskog stanovništva Trsta, tako da talijanski socijaldemokrati nisu ni poslije austrijskog prihvaćanja uvjeta primirja pokušavali provesti u život svoj program o stvaranju nezavisne tršćanske države, već je vodstvo stranke odlučilo da uđe u Odbor javnog spasa koji su formirali talijanski nacionalisti. U taj odbor, koji je preuzeo vlast u svoje ruke, bili su kasnije primljeni i predstavnici »Krajevnog sveta«.[22]

Kad je, po zaključenju primirja s Austro-Ugarskom od 3. XI 1918, došlo do talijanske okupacije Slovenskog primorja, Trsta, Istre, Rijeke i sjeverne Dalmacije, Izvršni komitet Jugoslavenske socijaldemokratske stranke javno je protestirao i zatražio 22. XI 1918. da se tim krajevima prizna pravo samoodređenja. »Trst kao i sve Primorje bivše Austro-Ugarske države — kaže se u rezoluciji — treba po tom načelu pripasti novonastaloj državi Slovenaca, Hrvata i Srba«.[23] Dne 24. XII 1918, u posebnoj spomenici upućenoj

[18] Vidi rezoluciju JSDS-a u Ljubljani od 28. VII 1918. i rezoluciju talijanske socijaldemokratske stranke u Trstu od 20. VIII 1918 (Zgodovinski arhiv KPJ, n. dj., str. 354—356).
[19] E. Puecher je 1918. počeo izdavati vlastiti časopis »La Lega delle Nazioni« s izrazito iredentističkim tendencijama.
[20] F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918, Zagreb, 1920, str. 179—181.
[21] Tuma, n. dj., str. 468.
[22] D. Šepić, Raspad Austro-Ugarske i Trst, *Jadranski zbornik*, 1957. O držanju socijalista u Puli ima podataka u knjizi M. Balote »Puna je Pula«, Zagreb, 1954.
[23] Naprej, 22. XI 1918.

socijalističkim strankama cijeloga svijeta, tražio je da se pitanje jugoslavensko-talijanske granice riješi sporazumom između talijanskog i jugoslavenskog naroda, uzimajući u obzir nacionalni, geografski i ekonomski položaj spornih krajeva.[24] Talijanska socijaldemokratska stranka, u kojoj su prevladali revolucionarni elementi, tražila je sada načina da se nađe na istoj platformi s jugoslavenskim socijaldemokratima. Iako je vodstvo stranke već u početku studenog prijavilo svoj pristup talijanskoj Socijalističkoj stranci u Rimu, ipak je zastupalo mišljenje da pitanje sudbine spornih krajeva ne treba da bude riješeno faktom talijanske okupacije. U rezoluciji izglasanoj na zboru stranke u Trstu 23. XI 1918. kaže se da se od organa i predstavnika stranke očekuje da će nastojati da se prilikom povlačenja jugoslavensko-talijanske granice primijeni »načelo homogenosti i etničke neprekidnosti«,[25] a na kongresu stranke održanom u Trstu 31. I 1919. ističe se u rezoluciji pravo samoodređenja kao osnova za rješenje pitanja spornih krajeva.[26]

Tako je učinjen odlučan korak na putu zbližavanja talijanskih i slovenskih i hrvatskih socijalista. Kongres je odobrio odluku vodstva o pristupanju Socijalističkoj stranci Italije i pozvao slovenske i hrvatske socijaliste tih krajeva da joj se pridruže.

Odvojeni granicom od svoje centrale u Ljubljani, članovi Jugoslavenske socijaldemokratske stranke okupiranog teritorija osnovali su travnju 1919. godine Nezavisnu socijalističku stranku Slovenaca i Hrvata Julijske krajine i Istre i čekali razvoj mirovnih pregovora u Parizu. U lipnju 1919. iz redova te stranke potekao je prijedlog da se obje socijalističke stranke sporazumiju u pogledu kampanje za nezavisnu republiku Julijske krajine (Slovenskog primorja, Trsta i Istre), dakle za prošireni program iz 1915, ali je taj prijedlog bio odbijen.[27] U stranci je, međutim, prevladala tendencija da je potrebno ojačati proletersko jedinstvo radi odlučnije revolucionarne borbe, i stranka je 21. IX 1919. donijela odluku da se priključi Socijalističkoj stranci Italije, ali uz izričitu rezervu da to »nema nikakve veze s političkim pitanjima nacionalne i nacionalističke prirode«, dakle da stranka ostaje i dalje pri svom stavu u pogledu rješenja pitanja jugoslavensko-talijanske granice.[28]

Socijalističke stranke u Kraljevini SHS su za sve vrijeme pregovora o granicama javno protestirale protiv talijanske okupacije i zahtijevale da se narodu pod talijanskom okupacijom omogući da se na referendumu izjasni o svojoj sudbini. Socijaldemokrati su sudjelovali u prvoj vladi Stojana Protića i u vladama Ljubomira Davidovića i istupali zajednički s građanskim strankama u pogledu pitanja granica s Italijom. U siječnju 1920. vodstvo Jugoslavenske socijaldemokratske stranke je izišlo s jednim kompromisnim prijedlogom. Predložilo je da se Jugoslaviji prizna sav teritorij istočno od Wilsonove linije, a na okupiranom teritoriju zapadno od te linije da se izvrši plebiscit.[29] I talijanski socijalisti su nastojali da se postigne kompromisno rješenje jadranskog pitanja da bi se tako otklonila opasnost rata i

[24] Isto, 24. XII 1918.
[25] Tuma, n. dj., str. 472.
[26] Naprej, 31. I 1919.
[27] P. Alatri, Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano, 1959, str. 51.
[28] Naprej, 27. IX 1919.
[29] Naprej, 20. I. 1920.

u tom su pravcu vršili utjecaj na vladu Francesca Nittija.[30] Međutim, kad je pala Nittijeva vlada, vidjelo se da se do kompromisnog rješenja koje bi zadovoljilo i slovensko i hrvatsko stanovništvo spornih krajeva ne može doći. U štampi i na javnim zborovima socijaldemokratskih stranaka i, pogotovo, novoosnovane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), kasnije Komunističke partije Jugoslavije, sve se jače isticalo da jugoslavenska i talijanska buržoazija ne mogu konačno skinuti s dnevnog reda pitanje granica i da se ono može riješiti u skladu s težnjama i interesima zainteresiranog stanovništva samo kad u Jugoslaviji i Italiji bude srušen buržoaski poredak i kad dođe do proleterske revolucije.[31] Stoga, kad je 12. XI. 1920. potpisan Rapalski ugovor, kojim je Italija dobila Slovensko primorje s Trstom, Istru i Zadar, sve su ga jugoslavenske radničke stranke osudile kao nepravedan i protivan učvršćenju mira.

II

Po zaključenju Rapalskog ugovora pitanje jugoslavensko-talijanske granice bilo je dugo vremena neaktuelno. Ono se nije postavljalo niti pred radnički pokret u anektiranim krajevima, a niti u odnosima između radničkih pokreta Jugoslavije i Italije. Slovenski i hrvatski socijalisti u Julijskoj krajini (»Venezia Giulia« je obuhvaćala anektirane krajeve Istre i Slovenskog primorja s Trstom) prišli su poslije rascjepa Socijalističke stranke Italije, izvršenog na kongresu stranke u Livornu 1921, gotovo u cijelosti novoosnovanoj Komunističkoj partiji Italije i sudjelovali u borbama koje je ona vodila protiv talijanske buržoazije i fašizma.[32] Po učvršćenju fašističke diktature Socijalistička i Komunistička stranka prelaze u ilegalnost i njihova vodstva djeluju u emigraciji.[33] Socijalistička stranka se nalazi na čelu »Antifašističke koncentracije«, koja je okupila oko sebe i građanske antifašističke stranke, i dugo vremena ne posvećuje pažnju nacionalnom pitanju u Julijskoj krajini, isto kao ni Komunistička partija, koja djeluje odvojeno i razvija u Italiji najveću aktivnost. Tek kad se u Julijskoj krajini javio nacionalno-revolucionarni pokret koji je otvarao mogućnosti jače revolucionarne borbe

[30] Prvak talijanske socijalističke stranke F. Turati izjavio je u lipnju 1920. po padu Nittijeve vlade: »Nitti je od socijalista uzeo glavne direktive svoje vanjske politike« (Alatri, n. dj., str. 494).

[31] Istina, 10. VII 1919; Naprej, 27. VII 1920; Nova istina, 23. VII 1920. Na posljednjoj sjednici Privremenog narodnog predstavništva SHS 21. X 1920. slovenski socijaldemokrat M. Korun svoj je govor završio riječima: »Vi, gospodo, niste to u stanju (tj. riješiti jadransko pitanje — primjedba D. Š.) a pred vašim vratima već stoji proletarijat, koji lupa na vrata i koji će urediti sva ta pitanja u budućnosti po svojim idejama, po svojoj nauci, na nauku i idejama socijalizma« (Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva SHS, knj. V, Zagreb, 1920, str. 641)

[32] O tome ima podataka u djelima: L. Čermelj, Life-and-Death Struggle of a National Minority, Ljubljana, 1938; Comitato cittadino dell' U.A.I.S., Trieste nella lotta per la democrazia, Trst, 1945; F. Čulinović, Revolucionarni pokret u Istri 1921, Zagreb, 1951; V. Bratulić, Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre 1918—1945; Ilegalne organizacije u Istri i Slovenskom Primorju i djelovanje specijalnog tribunala za zaštitu države (1927—1936), *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci*, 1957. i 1961—1962. V. Vremec, Uprli so se fašizmu, *Pomorski dnevnik*, 3. XII—14. XII 1963.

[33] Maksimalistička i reformistička struja talijanskog socijalističkog pokreta (»Partito socialista italiano« i »Partito socialista dei lavoratori italiani«) ujedinile su se 1930. O antifašističkoj aktivnosti talijanskih stranaka vidi L. Salvatorelli-G. Mira, Storia d'Italia nel periodo fascista, Torino, 1957, str. 551—652.

proletarijata, Komunistička i Socijalistička stranka počinju se ponovo baviti tim pitanjem.[34] I jedna i druga pozdravljaju borbu Slovenaca i Hrvata Julijske krajine za njihova nacionalna prava, ali u pogledu rješenja nacionalnog pitanja u tim krajevima, iako i jedni i drugi u načelu priznaju pravo samoodređenja naroda, ne pristupaju mu konkretno na isti način. Dok Komunistička partija povezuje to pitanje s problemom proleterske revolucije, Socijalistička stranka ga promatra odvojeno od toga i traži rješenje u neznatnoj reviziji granice i nacionalnoj autonomiji »miješanih krajeva«.[35]

Do sporazuma i suradnje dolazi samo između Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Italije. Prvi sporazum o zajedničkom radu u Julijskoj krajini postignut je 1930. godine, a 1933. je objavljena zajednička deklaracija kojom se obje partije izjašnjavaju za pomaganje i razvijanje borbe potlačenih naroda i narodnih manjina kako u Jugoslaviji tako i u Italiji i ističu načelo samoodređenja naroda kao osnovu za rješenje nacionalnog pitanja u jugoslavensko-talijanskim odnosima. U toj se deklaraciji, među ostalim, kaže da se KPJ i KPI bore i za »izgon talijanskih osvajača iz Primorske«.[36] Godinu dana poslije toga su KPJ, KPI i KP Austrije postigle sporazum o pravu slovenskog naroda na samoodređenje i otcjepljenje od imperijalističkih zemalja — Jugoslavije, Italije i Austrije — i preuzele obavezu da će svoju borbu u slovenskom pitanju usredotočiti protiv vlastite buržoazije u cilju oslobođenja i ujedinjenja slovenskog naroda.[37]

Tako su KPJ i KPI dočekale napad Italije na Jugoslaviju u travnju 1941. sporazumne u pogledu rješenja pitanja Slovenskog primorja i Istre, ali samo u osnovnim tačkama. O pitanju granica nije se među njima raspravljalo, jer tada to nije bilo aktuelno, tako da je ostalo otvoreno. To se pitanje postavilo tek kasnije, za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, koja je morala formulirati i svoje nacionalne ciljeve.

KPJ je već na početku organiziranja narodnog ustanka imala u programu oslobođenje svih slovenskih i hrvatskih krajeva koje je Italija anektirala poslije I svjetskog rata i po slomu Jugoslavije 1941, a osim toga još i Benešku Sloveniju, koja je pripala Italiji 1866. godine. To se vidjelo po uputama KP Slovenije i KP Hrvatske za dizanje ustanka u tim krajevima i po pisanju partijske štampe, pa i po kasnijim rezolucijama ZAVNOH-a i Osvobodilne fronte.[38] Pokrajinski komitet KPH za Istru i Pokrajinski komitet

[34] KPI objavljuje 1930. apel upućen, među ostalim, i jugoslavenskoj manjini pod Italijom, a P. Nenni, jedan od prvaka Socijalističke stranke, objavio je u Parizu 1930. god. u povodu strijeljanja slovenskih rodoljuba u Bazovici brošuru »Le esecuzioni di Trieste«.

[35] »Novembarski pakt« (12—13. XI 1932) stranaka i grupa »Antifašističke koncentracije«, među kojima i socijalističke stranke, predviđa »apsolutno poštovanje autonomije inorodnih manjina« (Quaderni di »»Giustizia e Libertà«, 1932, br. 5).

[36] »Izjava centralnih odborov Komunistične stranke Jugoslavije in Komunistične stranke Italije« od veljače 1933. Za prijepis ove izjave dugujem zahvalnost direktoru Sjevernojadranskog instituta dru V. Bratuliću.

[37] Delo, 1948, br. 1.

[38] U biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ od 10. VIII 1941, maršal Tito je postavio kao osnovni zadatak NOP-a u Hrvatskoj da skupi sve rodoljube, među ostalim i radi »oslobođenja Dalmacije i ostalih krajeva ispod talijanskog jarma«. A. Biber je u organizacionom izvještaju CK KPH na II kongresu KPH rekao da je Partija već od prvih dana NOB-a vodila brigu »da i narod Istre poveže svoju borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje s borbom ostalih naroda Jugoslavije«. E. Kardelj je već u kolovozu 1941. dao upute da se partizanske jedinice i odbori Osvobodilne fronte organiziraju na cijelom teritoriju gdje žive Slovenci, od Jadranskog mora do sjevernih granica. »Borba«, glasilo

KPS za Slovensko primorje nastojali su već u početku svoje aktivnosti da s talijanskim komunistima postignu sporazum u cilju zajedničke borbe, ali su kod lokalnih grupa KPI naišli na nerazumijevanje i otpor. Talijanski komunisti u Labinu (L. Zustovich) i Puli (E. Dorigo) odbijali su borbenu suradnju dok ne dobiju direktive od svog vodstva i izražavali sumnju da NOB vodi prvenstveno nacionalnu, a ne proletersku revoluciju.[39] Isti stav zauzeli su i talijanski komunisti u Trstu. Oni su pod vodstvom L. Frausina i V. Gigantea pružali odlučan otpor težnjama slovenskih komunista da se Trst priključi poslije rata Sloveniji, odnosno Jugoslaviji,[40] i uglavnom ostajali neaktivni, kao i talijanski komunisti u Istri. Kad je u kolovozu 1942. stvar iznesena pred Kominternu, ova je savjetovala da se energičnije i sistematskije priđe radu na pripremanju ustanka i da se u tu svrhu u svim krajevima gdje žive Slovenci i Hrvati osnuju organizacije KPS i KPH, koje treba da se povežu s organizacijama KPI.[41] Organizacije KPS i KPH u Slovenskom primorju, Trstu i Istri nastojale su da aktiviraju talijanske komuniste i pomognu osnivanje njihovih organizacija, ali KPI je tek u lipnju 1943. poduzela prve ozbiljnije korake da se talijanski komunisti u tim krajevima organiziraju i počnu surađivati s NOP-om.

Intervencija KPI je nešto požurila aktivizaciju talijanskih komunista. Posljednjih mjeseci pred kapitulaciju Italije počelo je čišćenje u njihovim redovima i uspostavljaju se bliži kontakti u cilju međusobne suradnje.[42] No to su bili počeci, problemi suradnje još nisu bili raščišćeni i još se uvijek nailazilo na kolebanje. Tako su pad Mussolinija u lipnju 1943. i kapitulacija Italije u početku rujna zatekli talijanske komuniste nespremne. Opći narodni ustanak koji je izbio u Istri i Slovenskom primorju organizirale su i vodile isključivo KPH i KPS. Tada su donesene i objavljene važne historijske odluke o priključenju Istre, Rijeke, Zadra, Slovenskog primorja i Trsta Jugoslaviji. Narodni odbor za Itsru donio je 13. IX 1943. odluku o priključenju Istre Hrvatskoj, ZAVNOH je 20. IX proglasio ništetnim sve ugovore kojima su Istra, Rijeka, Zadar, Lošinj, Cres, Lastovo i ostali kvarnerski otoci došli pod Italiju i donio odluku da se priključuju Hrvatskoj, a preko nje Jugoslaviji,[43] a Vrhovni plenum IO OF donio je 16. IX odluku o priključenju Slo-

KPJ, potkraj 1941. objavila je nekoliko članaka u kojima se ističe da se Hrvati i Slovenci bore za oslobođenje i ujedinjenje svih hrvatskih i slovenskih krajeva koji su prije ili poslije 1918. ostali pod tuđinom. Glasilo KPS »Delo« pisalo je u početku 1942, aludirajući na Benešku Sloveniju, da u ujedinjenu Sloveniju spada i teritorij koji je bio otuđen u imperijalističko doba. U uvodu rezolucije ZAVNOH-a izglasane na zasjedanju na Plitvičkim jezerima 13—14. VI 1943. ističe se da ZAVNOH nosi u svom programu borbu za oslobođenje i ujedinjenje svih hrvatskih krajeva, »uključivši ovamo i Istru, Zadar, Rijeku i sve jadranske otoke«, a Izvršni odbor Osvobodilne fronte je 29. VII 1943. davao upute svim odborima OF-a da »upravo sada« treba posebno naglašavati zahtjev za ujedinjenjem cijelog slovenskog teritorija s Primorjem i Trstom.

[39] Istra i Slovensko primorje, Beograd, 1952, str. 276—277.

[40] Isto, str. 520; G. Gaeta, La posizione di Luigi Frausin, Trieste, 1955, br. 7.

[41] Vrhovni komandant NOPO i DV Jugoslavije Tito E. Kardelju 1. VIII 1942, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, II/5, str. 166; Kominterna—CK KPJ 23. VIII 1942, M. Mikuž, n. dj., str. 14.

[42] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 283—284, 519—520; Mikuž, n. dj., str. 15.

[43] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 293, 295. i 298. U Pazinu je 25. IX 1943. Pokrajinski narodni odbor za Istru potvrdio odluku o otcjepljenju Istre od Italije i njenom pripojenju Hrvatskoj i Jugoslaviji i donio niz zaključaka, među kojima i o ukidanju talijanskih fašističkih zakona i o nacionalnim pravima talijanske manjine (sloboda jezika, škole, štampe i sloboda kulturnog razvitka).

venskog primorja Sloveniji.[44] Sve te odluke kojima se talijanskih manjinama garantiraju nacionalna prava konačno je usvojio i potvrdio AVNOJ 29. XI 1943.[45] Te se odluke tada nisu mogle provesti u život jer je uskoro njemačka vojska uspjela u tim krajevima uspostaviti svoju vlast.

Prilikom zasjedanja NO-a za Istru u Pazinu 13. IX 1943. odlučeno je, uz privolu talijanskih predstavnika, da organizacije KPI u Istri prijeđu u KPH. Odluku o priključenju Istre Hrvatskoj odobrio je znatan dio talijanskih komunista Istre, što se javno manifestiralo i u sudjelovanju G. Budicina na II zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom,[46] ali u redovima talijanskih komunista još uvijek nije bilo postignuto jedinstvo o tom pitanju i zbog toga je dolazilo do razmirica.

Razlog tome bio je negativan stav koji je zauzeo CK KPI prema odlukama o priključenju Istre i Slovenskog primorja Jugoslaviji. Komunistička partija Italije nalazila se naime zajedno sa Socijalističkom strankom i građanskim antifašističkim strankama (Demokratskom liberalnom strankom, Demokršćanskom strankom, Liberalnom strankom i Strankom akcije) u Komitetu nacionalnog oslobođenja (Comitato di Liberazione Nazionale), koji je okupljao sve demokratske snage Italije u borbi protiv fašizma i njemačkih okupatora. A građanske antifašističke stranke, iako su osuđivale fašističku politiku nasilne denacionalizacije u Julijskoj krajini i fašistički napad na Jugoslaviju, nisu bile spremne da pristanu na program priključenja Istre i Slovenskog primorja Jugoslaviji. Neke od njih bile su sklone odstupanju Rijeke i Zadra, s tim da dobiju autonomni status s garancijama za nacionalna prava talijanske manjine, neke su bile za manje korekture granice, ali glavno rješenje za sve njih bilo je u davanju nacionalne lokalne autonomije Julijskoj krajini. Socijalistička stranka, pak, smatrala je da je najpravednija granica mogla biti ona koju je još u I svjetskom ratu predlagao prof. Gaetano Salvemini. Po njoj bi više od polovine Istre, Trst s okolicom i Goriška pripali Italiji.[47] Čak ni u redovima Komunističke stranke nisu bili pročišćeni pojmovi o jugoslavensko-talijanskoj granici i mada je CK KPI svakom prilikom isticao načelo samoodređenja i priznavao pravo Slovenaca i Hrvata na otcjepljenje od Italije, ipak je vodio računa o mišljenju talijanskih komunista u Istri i osobito u Trstu, koji su bili protiv priključenja Trsta, pa i Pule i zapadne Istre, Jugoslaviji, a pogotovo o odlučnom otporu na koji su nailazile slovenske težnje za priključenjem Beneške Slovenije i Kanalske doline. Zbog toga je CK KPI, radi jačanja antifašističkog jedinstva i svog položaja i utjecaja, želio da se bar odgodi diskusija o granicama ako već nije moguće da se donesene odluke poništе. K tome, on je u to vrijeme gledao s velikim povjerenjem u mogućnost demokratskog preobražaja Italije i gajio nade da će se poslije konačne pobjede nad neprijateljem otvoriti povoljne perspektive za pobjedu socijalizma, pa je smatrao da se na granice između Jugoslavije i Italije ima gledati kao da se radi o dvije podjednako demokratske zemlje, odnosno da se pričeka s formuliranjem stava o grani-

[44] M. Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana, 1949, str. 83.

[45] Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Sutjeska, 1944, str. 54.

[46] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 304.

[47] Na neke talijanske prijedloge o granicama osvrnuo se J. Smodlaka u članku »O razgraničenju Jugoslavije s Italijom«, *Nova Jugoslavija*, 1944, br. 7—10.

cama sve dok se ne vidi kakva će biti situacija po završetku rata. Zbog toga, iako su KPJ i KPI u gledanju na nacionalno pitanje spornih krajeva polazile s istog načelnog stanovišta, nisu se u to vrijeme slagale u njegovoj primjeni, jer su drukčije ocjenjivale konkretne prilike. To se moglo vidjeti i iz pisama u kojima je formuliran stav dviju partija.

U svom pismu od 6. X 1943. sekretarijat CK KPI (zapravo njegov predstavnik kod CK KPS) izvijestio je CK KPS da se nikako ne može složiti s odlukom o priključenju Trsta Sloveniji, jer je za Tršćane preuranjena i otežava pomoć talijanskog stanovništva NOB-u. CK KPI može pred talijanskim narodom zastupati samo pravo Slovenaca na ujedinjenje i otcjepljenje od Italije, i to jedino na osnovi općeg načela samoodređenja. To ne znači da će KPI u svakom slučaju ustrajati na tom stanovištu i inzistirati na tome da Primorje i Trst ostanu pod Italijom. Ukoliko bi trebalo birati između fašističke Italije i sovjetske ili demokratske Jugoslavije, KPI bi, dakako, podupirala priključenje tih krajeva Jugoslaviji.[48]

Temeljitije argumentiran stav nalazimo u pismu sekretarijata CK KPI od 5. I 1944. upućenom CK KPH. U njemu se odlučno kaže da CK KPI smatra odluku o priključenju cijele Istre Hrvatskoj »preuranjenom i u sadašnjem času pogrešnom«, jer budi šovinističke tendencije među istarskim Talijanima i Hrvatima i otežava njihovu suradnju i borbeno jedinstvo, a nema praktične koristi za NOP; osim toga, umanjuje prestiž i utjecaj KPI u komitetima narodnog oslobođenja u Italiji. KPI ne može odobriti odluku o »aneksiji« Hrvatskoj i Sloveniji niti iz načelnih razloga. Po njegovu mišljenju, sada nije pogodan čas da se povlače granice, jer bi to slabilo borbu protiv neprijatelja. Pučanstvo tih krajeva ne može još jasno vidjeti koje će rješenje biti za njega najpogodnije. Talijani u Istri i Julijskoj krajini ne mogu odmah prihvatiti da budu otrgnuti od Italije, jer ne mogu znati kakva će biti poslijeratna Italija a kakva Jugoslavija. Međutim, ako Italija ne uspije da se oslobodi reakcionarnog režima, a stanovništvu Istre i Julijske krajine se pruži mogućnost da uđe u sastav jedne demokratske i narodne državne zajednice na istoku, Talijani tih krajeva će rado prihvatiti aneksiju Hrvatskoj, odnosno Sloveniji. Ali ako Slovenija, Hrvatska i Italija postignu svaka od njih podjednako napredno državno uređenje, pitanje granica neće više biti tako važno i moći će se sporazumno riješiti na zadovoljstvo jednog i drugog naroda. Stoga CK KPI predlaže da se dvije partije u pitanju tih krajeva rukovode ovim idejama: 1) zajednička borba za istjerivanje nacističkih i fašističkih okupatora, 2) uzajamno pomaganje u borbi za nacionalno oslobođenje radi ostvarenja jedinstva i nacionalne slobode hrvatskog, slovenskog i talijanskog naroda, 3) pravo samoodređenja »svakog pojedinog naroda i svake narodne grupe« sve do otcjepljenja od državne zajednice kojoj su do sada pripadali i 4) osiguranje najšire nacionalne slobode narodnih manjina.

CK KPI je dao i konkretne prijedloge u pogledu podjele nadležnosti dviju partija u Slovenskom primorju, Trstu i Istri, tako da bi teritoriji pod kontrolom NOV spadali pod nadležnost organizacija KPS odnosno KPH, a teritoriji pod kontrolom Nijemaca i fašista bili su podijeljeni prema nacionalnosti većine stanovništva, s tim da se za centre druge narodnosti formiraju mješovite komisije.

[48] Mikuž, n. dj. str. 15—16.

CK KPI je, osim toga, tražio da se odustane od inzistiranja na priključenju Istre i Slovenskog primorja s Trstom Jugoslaviji.[49]

CK KPJ je želio izbjeći trvenje sa CK KPI, ali se nije mogao s njime složiti da su odluke o priključenju Istre i Slovenskog primorja pogrešne i da su štetile borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Po njegovu mišljenju one su bile potrebne da bi se mobilizirale mase za oslobodilačku borbu, a bile su i korisne jer su oslabile pozicije okupatora. U pismu koje je Boris Kidrič u ime CK KPS uputio PK KPS u Slovenskom primorju 26. XII 1943. odlučno se odbija svaka mogućnost da se odustane od nacionalnih zahtjeva kako su bili izraženi u odlukama OF-a i potvrđeni od AVNOJ-a u Jajcu, ali se napominje da su slovenski nacionalni zahtjevi bili formulirani samo u općim linijama i da bi bilo pogrešno ako bi se u nacionalno miješanim krajevima pokretala diskusija o pripadnosti pojedinih mjesta. To, međutim, ne znači da tu ne treba osnivati narodnooslobodilačke organizacije, samo ako ih narod prihvaća i ako ne nailaze na njegovo protivljenje, no u tom slučaju treba nastojati da se formiraju opće protunjemačke organizacije i da se u organizacije OF-a primaju Talijani. Kidrič osuđuje stav KPI u pitanju samoodređenja kao pogrešan, jer je postavljen apstraktno, bez veze s postojećim prilikama i sa specifičnom talijanskom situacijom. KPS je pristaša prava samoodređenja naroda i sporazuma s talijanskim narodom, ali jedino pod uvjetom da talijanski narod zaista postigne demokratski režim i izbori sebi pravo da odlučuje o svojoj sudbini. Međutim, »s imperijalističkom Italijom nećemo razgovarati na bazi samoodređenja, niti ćemo joj priznati jednakopravnost«, kaže Kidrič.[50] S tim pismom bio je upoznat i CK KPI.

Jugoslavenski odgovor na prigovore KPI nalazimo u pismu koje je uputio Edvard Kardelj 15. III 1944. sekretarijatu KPI. Priznajući potrebu da se uklone sve nesuglasice između dvije partije, on je skrenuo pažnju da se u odlukama o priključenju još ne određuju granice niti se govori kako da se to priključenje izvede. Smisao tih odluka je u »konkretizaciji prava slovenskog i hrvatskog naroda na samoodređenje u trenutku kada su veliki dijelovi Primorja bili oslobođeni ili pod kontrolom oružanih snaga NOV-a«. Te su odluke oslabile pozicije talijanskog fašizma i reakcije, a nisu oslabile položaj KPI niti mogućnosti antifašističke suradnje dvaju naroda u Primorju. Te su odluke bile ispravne i nužne. One uključuju i Beneško Sloveniju od Čedada do Gemone, ali ne govore o granicama, već samo ističu da je to slovenska pokrajina koja je po kapitulaciji Italije došla pod kontrolu NOV. Diskusija o Trstu koju su slovenski komunisti potakli bila je pogrešna, ali pogrešno je i što talijanski komunisti isključuju Trst iz oslobodilačke borbe slovenskog naroda. Sada je jedino važno da se u Trstu postigne što je moguće jača antifašistička aktivnost obaju naroda i da se ona poveže sa cjelokupnom antifašističkom borbom u Julijskoj krajini. Stoga treba skinuti s dnevnog reda i diskusiju o pripadnosti Trsta.[51]

KPJ prema tome nije odstupala od svog stava u pogledu slovenskih i hrvatskih nacionalnih težnji, ali se slagala s KPI da treba prekinuti diskusiju o spornim pitanjima granica koja se vodila između slovenskih, hrvatskih i talijanskih komunista Slovenskog primorja, Trsta i Istre i otežavala njihovu suradnju, utoliko više što se tada očekivalo da će savezničke vojske

[49] Prijepis u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu.
[50] Mikuž, n. dj., str. 17.
[51] Isto, str. 18—19.

uskoro otjerati Nijemce iz Italije i pojaviti se u tim krajevima. U to se vrijeme bilo zaoštrilo i pitanje Beneške Slovenije, gdje je između slovenskih i talijanskih partizana dolazilo do napetih odnosa, ponekad čak i do incidenata, zbog toga što su slovenski partizani koji su ondje operirali smatrali da sav teritorij do Tagliamenta, kao slovenska zemlja koja treba da pripadne Sloveniji, spada pod isključivu nadležnost NOV, čemu se odlučno usprotivili talijanski partizani.

O svim tim spornim pitanjima počeli su već potkraj siječnja raspravljati delegati PK KPS za Slovensko primorje i KPI. Oni su se složili da se više ne pokreće pitanje spornih granica i da se s jedne i s druge strane suzbijaju šovinističke tendencije. Kad je 28. III 1944. i Moskva (»Djed«) izrazila mišljenje da je u momentu kad se vodi borba protiv zajedničkog neprijatelja pogrešno što se zbog Trsta i krajeva između Čedada i Gemone zaoštravaju odnosi između slovenskih i talijanskih partizana, postignut je u početku travnja 1944. sporazum između dvije partije. One su se složile da je glavni zadatak voditi zajedničku borbu protiv njemačkih okupatora, talijanskih fašista i slovenske Bijele garde i da sada nije na mjestu raspravljanje o problemima razgraničenja između dva naroda, jer će konačno rješenje ovisiti o općem položaju u tom dijelu Evrope i posebno u Jugoslaviji i Italiji. U sporazumu je istaknuto da to ne znači rezervu prema odlukama AVNOJ-a o priključenju Istre i Slovenskog primorja, već samo odgađanje diskusije o pitanju granica. Tom je prilikom doneseno i nekoliko odluka o vojnoj i političkoj suradnji.[52]

U to je vrijeme KPJ nastojala da postigne sporazum i s talijanskim Komitetom nacionalnog oslobođenja, koji je rukovodio pokretom otpora u okupiranim krajevima Italije. Prvi kontakti su uspostavljeni već potkraj prosinca 1943, što se doskora odrazilo u rezoluciji tog komiteta za sjevernu Italiju (CLNAI) od 7. II 1944, u kojoj se pozivaju Talijani Furlanije i Julijske krajine, a posebno Trsta, da pojačaju oružanu borbu i surađuju sa slovenskim partizanskim jedinicama. Komitet se izjasnio za pravo samoodređenja naroda, ali je ujedno upozorio da će se o pitanju granica moći odlučivati tek po završetku rata.[53] U proglasu od 27. III 1944. taj komitet ističe zajedničke ciljeve borbe dvaju naroda i kaže da će se granice između njih povući u duhu pravednosti, narodne volje i životnih potreba dviju zemalja.[54] Ta su načela precizirana 10. VI 1944. u proglasu koji je komitet uputio talijanskom stanovništvu Julijske krajine. U njemu se osuđuje Rapalski ugovor i upozorava na potrebu da talijanski narod prizna potpuno narodno ujedinjenje i nezavisnost slovenskog naroda, kao i ostalih jugoslavenskih naroda, kako su to već objavili njihovi narodni predstavnici i odobrio najviši zakonodavni i izvršni organ federativne i demokratske Jugoslavije. Ujedno se pozivaju Talijani da stupe u talijanske vojne formacije koje su već organizirane ili u talijanske odrede koji operiraju pod vodstvom maršala Tita, čime će stvoriti potrebne preduvjete za sporazumno rješenje pitanja koja još postoje između dva naroda.[55]

Poslije toga je 19. VII 1944. između delegata OF i CLNAI postignut sporazum da se odgode diskusije o spornim granicama, jer će se o granicama odlučivati poslije rata u skladu s načelom samoodređenja naroda i s općim položajem u tom dijelu Evrope, zatim da se kod jednih i kod drugih suzbijaju šovinističke i imperijalističke tendencije, da jedni drugima pružaju organizacionu i tehničku pomoć, da se u nacionalno miješanim krajevima osnivaju narodnooslobodilački odbori jedne i druge narodnosti i, na kraju, da se formiraju koordinacioni odbori koji će organizirati borbu i imati karakter vlasti.[56]

Taj je sporazum bio podnesen na odobrenje vladi I. Bonomija, u kojoj su se nalazile sve stranke Komiteta narodnog oslobođenja, i kad ga je ona odobrila, bio je 4. IX 1944. i potpisan.

Provođenje tog sporazuma nailazilo je na teškoće u mnogim talijanskim komitetima narodnog oslobođenja, a osobito u Trstu. Komitet narodnog oslobođenja (CLN) za Julijsku krajinu u Trstu nije bio sklon suradnji, stoga je i rad Centralnog koordinacionog komiteta u prvo vrijeme zapinjao. Taj je komitet u kolovozu 1944. održao nekoliko sjednica, ali do sporazuma o suradnji između CLN i OF u Trstu nije dolazilo. Kad je trebalo da CLN počne surađivati u listu »La Lotta — Borba«, koji je imao biti organ jedne i druge organizacije, predstavnici CLN su se počeli povlačiti. Kako do sporazuma o suradnji nije moglo doći, a neki članovi CLN su bili uhapšeni, sjednice su bile odgođene.[57] Uskoro poslije toga došlo je i do prekida između dva pokreta.

III

U jesen 1944. napredovanje savezničkih trupa u Italiji bilo je zaustavljeno. S tim u vezi nametala se potreba da se izvrše pripreme za konačno istjerivanje njemačke vojske iz okupiranih slovenskih i hrvatskih krajeva, bez izgleda na sudjelovanje Saveznika. U početku rujna 9. korpusu je izdano naređenje da oslobodi i zaposjedne cijelo Slovensko primorje s Trstom i Goricom, kao i Beneški Sloveniju. Poslije toga je maršal Tito u svom govoru na Visu 12. IX 1944. istakao da se vodi borba za oslobođenje Istre, Slovenskog primorja i Koruške, pod parolom »Tuđe nećemo, svoje ne damo«.[58] Predstojeća odlučna borba tražila je da se jasnije formuliraju i njeni ciljevi u pogledu nacionalnih težnji jugoslavenskih naroda.

U to vrijeme jugoslavensko gledište u pogledu granica prema Italiji bilo je već preciznije utvrđeno. Već od prvih dana borbe, bilo je istaknuto da je cijela Istra neophodna za potpuno ujedinjenje hrvatskog naroda. Što se tiče granica teritorija koji bi pripao Sloveniji, u ožujku 1944. bilo je zauzeto stajalište da će veličina teritorijalnih zahtjeva prema Italiji zavisiti od oblika vladavine koji će biti u Italiji u trenutku kad se bude zaključivao ugovor o miru s Italijom. Na sastanku članova AVNOJ-a, CK KPS i Znanstvenog instituta, koji je bio održan 9. IX 1944, precizirano je pak da će se jugoslavenski minimalni zahtjevi poklapati s etnografskom granicom, s tim da se uključe i oni slovenski teritoriji koji su bili odnarođeni u vrijeme imperijalizma i da se izvrše ispravci granica koje traže saobraćajne, gospodarske i strategijske potrebe.[59] Na osnovi tih načela Znanstveni institut je izradio

[52] Isto, str. 20.
[53] Jeri, n. dj., str. 54—55.
[54] Isto, str. 55.
[55] Isto, str. 55—56.
[56] Mikuž, n. dj., str. 29—31.
[57] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 527.
[58] Nova Jugoslavija, 1944, br. 13—14.
[59] Mikuž, n. dj., str. 21.

prijedlog jugoslavensko-talijanske granice koji će biti kasnije iznesen pred konferenciju mira.

Kad je CK KPI bio obaviješten o naređenju izdanom 9. korpusu, pozdravio je borbu koja treba da dovede do protjerivanja Nijemaca, ali je prigovorio što je donesena odluka o okupaciji i čisto talijanskih teritorija a da prethodno nije o tome postignut sporazum između dvije partije. Međutim, kad mu je poslije toga bio objašnjen razlog takve odluke, CK KPI se složio da NOV i POJ izvrše okupaciju Julijske krajine, »jer će to značiti da neće doći do angloameričke okupacije i do uspostavljanja reakcionarne talijanske uprave« i pristao je na suradnju radi uspostavljanja narodne vlasti u tim krajevima, a i na podvrgavanje komunističkih garibaldinskih jedinica komandi 9. korpusa.[60]

Poslije toga bio je rad na uspostavljanju suradnje između dvije partije i u Trstu znatno olakšan. Predstavnici KPI i CLN za Julijsku krajinu u Trstu nisu više htjeli surađivati s građanskim strankama toga komiteta ukoliko ove ne odustanu od svog negativnog stava prema suradnji s OF-om. Delegat KPI u CLN je kao uvjet za svoje sudjelovanje u komitetu zahtijevao da se prizna da je želja većine Tršćana da Trst bude priključen Jugoslaviji i da se u CLN primi jedan predstavnik OF-a. Kad su ostale stranke u CLN to odbile, predstavnici KPI su izašli iz komiteta.[61] Nato je 9. XII 1944. između stranaka CLN zaključen »pakt« prema kojem se te stranke obavezuju da će se zalagati da se nacionalno pitanje Julijske krajine riješi na osnovi autonomije te pokrajine u demokratskoj Italiji i kulturne i ekonomske jednakopravnosti Slovenaca, Hrvata i Talijana.[62] U prosincu 1944. formiran je jedinstveni gradski komitet za KPS i KPI, tako da se u vrijeme kad građanske stranke zaoštravaju stav u nacionalnom pitanju, između slovenskih i talijanskih komunista u Trstu uspostavlja jedinstvo i u pogledu rješenja tršćanskog pitanja i u pogledu revolucionarne aktivnosti i pripremanja ustanka.[63]

Međutim, u to vrijeme u Italiji jača položaj CLN. U početku prosinca savezнички komandant za Sredozemlje general Wilson zaključuje s njim sporazum o suradnji, po kojem on dolazi pod kontrolu savezničke komande i, među ostalim, obavezuje se da će u teritorijima koje zauzme po povlačenju neprijatelja održavati red i da će savezničkoj vojsci, odmah po njenom dolasku, predati vlast. Istih je dana u Rimu potpisan i sporazum između CLN i talijanske vlade. Vlada je ovlastila CLN da je predstavlja u borbi protiv neprijatelja u okupiranim krajevima Italije.[64]

Kad je prvih dana travnja 1945. u Italiji počela ofenziva savezničkih snaga a jedinice NOV su se približavale Istri, u Trstu je izabran Izvršni odbor slovensko-talijanskih antifašista (CEAIS), koji je imao izvršiti pripreme za ustanak.[65] Istovremeno je i CLN radio na pripremanju ustanka i u očekivanju da će preuzeti vlast u svoje ruke izabrao je i komandu grada.[66] CEAIS

[60] Isto, str. 22—23.
[61] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 533—534; G. Fogar, Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine, 1961, str. 154—156, 187—188; T. Sala, La crisi finale nel Litorale adriatico 1942—45, Udine, 1962, str. 56—57.
[62] E. Maserati, L'occupazione jugoslava di Trieste (maggio-giugno 1945), Udine, 1963, str. 16.
[63] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 530.
[64] L. Salvatorelli—G. Mira, n. dj., str. 1114—1115.
[65] Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 534.
[66] E. Miani, Le giornate triestine dell'aprile-magio 1945, Trieste, 1945, br. 1.

je pozvao CLN da mu se priključi, da se tako uspostavi jedinstvo svih antifašističkih snaga Trsta, ali bez uspjeha, jer je CLN postavljao kao uvjet da on delegira sve talijanske članove CEAIS i da se s jugoslavenske strane prizna da Trst pripada Italiji.[67]

Tako su dočekani odlučni dani za oslobođenje Istre, Trsta i Slovenskog primorja a da sa CLN za Julijsku krajinu nije bio postignut sporazum o suradnji. Kad su se jedinice NOV približile Trstu, ondje je izbio ustanak organiziran od CEAIS, a zatim je CLN započeo borbu, nastojeći da preuzme vlast u Trstu u svoje ruke. Jedinice NOV, prilikom borbi u Trstu, morale su stoga razoružati grupe kod komandom CLN-a.[68]

Po uspostavljanju jugoslavenske vlasti CLN je prešao u ilegalnost i vodio opoziciju. U CEAIS, koji je bio proširen, surađivali su, međutim, od talijanskih stranaka, osim KPI, i predstavnici talijanskih nezavisnih demokrata i jedan socijalist. U Trstu je formirano Oslobodilačko vijeće Trsta koje je vršilo civilnu vlast, a kad su 13. V 1945. provedeni izbori, počelo je djelovati i Vijeće narodnog oslobođenja (Consulta), koje je vršilo zakonodavnu vlast.[69]

Talijanski komunisti u Trstu surađivali su s OF-om u organizaciji vlasti u Vijeću narodnog oslobođenja i u Gradskom vijeću, i sada u svom organu »Il Lavoratore« isticali da se tršćansko pitanje ne može odvojiti od borbe za narodnu demokraciju i socijalizam. CK KPI, koji je sudjelovao u vladi I. Bonomija, bio je suzdržljiviji. On, doduše, nije osuđivao rad talijanskih komunista u Trstu, ali ga nije ni odobravao. Bio je u teškoj situaciji. Talijanska je vlada odmah po jugoslavenskoj okupaciji Trsta, 3. V 1945, objavila izjavu da je Trst nesumnjivo talijanski grad i da pitanje granica s Jugoslavijom treba da se riješi na konferenciji mira na temelju međusobnog poštovanja prava i u duhu demokratske obnove međunarodnih odnosa.[70]

Jugoslavenska okupacija Trsta izazvala je tešku međunarodnu krizu, i jugoslavenska vlada je 9. VI 1945, pod pritiskom Saveznika, morala pristati na podjelu okupacionih zona u Julijskoj krajini, tako da su Pula, Trst, Tržić i Gorica s dijelovima Slovenskog primorja došli pod savezničku okupaciju.[71] U lipnju 1945. pala je Bonomijeva vlada, i novu vladu je sastavio jedan od vođa pokreta otpora F. Parri. Nova vlada, u kojoj su ponovo sudjelovali komunisti i socijalisti, istakla je u svojoj izjavi od 26. VI da pitanje granica s Jugoslavijom ne smije biti prejudicirano sadašnjim provizornim rješenjem, već treba da se riješi u direktnim pregovorima između dvije zemlje uz pomoć Saveznika.

Prilikom razmatranja jugoslavensko-talijanske granice pred Savjetom ministara vanjskih poslova u rujnu 1945. jugoslavenska delegacija je tražila cijelu Julijsku krajinu, Benešku Sloveniju i Kanalsku dolinu,[72] a tali-

[67] Paladin, La lotta clandestina di Trieste, Trieste, 1954, str. 67; Maserati, n. dj., str. 60—61.
[68] Oslobodilački pohod na Trst, Beograd, 1952, str. 252—258; Istra i Slovensko primorje, n. dj., str. 534—535; Maserati, n. dj., str. 36—54.
[69] L'attività svolta dal Consiglio di Liberazione della Città di Trieste (17 maggio-21 settembre 1945), Trst, 1945.
[70] O držanju talijanske vlade prema pitanju granice vidi: D. de Castro, Il problema di Trieste, Bologna, 1952.
[71] Jeri, n. dj., str. 70—94.
[72] Memorandum Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije po pitanju Julijske krajine i drugih jugoslovenskih teritorija pod Italijom, Beograd, 1945.

janska delegacija Wilsonovu liniju, statute o Autonomiji Rijeke i Zadra i o regionalnoj autonomiji za talijansku manjinu u Istri i Slovenskom primorju.[73] U daljim diskusijama pred konferencijom mira jugoslavenska delegacija je popuštala i iznosila kompromisne prijedloge, ali do sporazuma nije moglo doći, tako da je nacrt ugovora o miru s Italijom, koji je 9. X 1946. izglasala konferencija mira, bio odbijen i od jugoslavenske i od talijanske vlade. Prema tom nacrtu imale su ostati izvan Jugoslavije sjeverozapadna Istra, Trst s okolicom, Tržič i Gorica, a na većem dijelu tog teritorija predviđalo se stvaranje nezavisne državice, Slobodnog Teritorija Trsta.[74]

Poslije toga padaju novi prijedlozi jugoslavenske i talijanske vlade. Talijanski ministar vanjskih poslova i predsjednik Socijalističke stranke Italije P. Nenni zatražio je da se izvrši revizija nacrta ugovora o miru i u Julijskoj krajini povuče »etnička linija«, a ako bude stvoren Slobodni Teritorij Trsta, da u njega bude uključena i zapadna Istra s Pulom.[75] Predložio je plan koji su imali talijanski socijaldemokrati Trsta 1918. godine pred slom Austro-Ugarske, koji ni onda slovenski socijalisti u Trstu nisu prihvatili. Jugoslavenska vlada je odbila taj prijedlog, ali na zasjedanju Savjeta ministara vanjskih poslova u New Yorku 6. XI 1946. pokazala je spremnost na neka popuštanja, no Nenni nije odustajao od svog prijedloga.

U to je vrijeme učinjen važan pokušaj za kompromisno rješenje pitanja granice. Prilikom posjeta generalnog sekretara KPI P. Togliattija Beogradu, 3. do 6. XI, postignut je sporazum da se predloži da Trst dođe pod talijansku suverenost, s tim da dobije autonomiju, a Gorica da pripadne Jugoslaviji.[76] Vlada De Gasperija, koja je zamijenila Perrijevu vladu, odbila je, međutim, taj prijedlog odgovorivši da on može poslužiti kao polazna tačka za pregovore, ali da o odstupanju Gorice Jugoslaviji ne može biti ni govora. Kad je kasnije Nenni izašao s prijedlogom da se izvrši plebiscit na teritoriju između Wilsonove i tzv. francuske linije (zapadne granice STT-a i Italije prema nacrtu ugovora o miru),[77] dakle na ograničenom teritoriju, a ne na cijelom teritoriju Julijske krajine, kao što je isprva predlagala sovjetska vlada, vidjelo se da do sporazuma ne može doći. Tako su jugoslavenska i talijanska vlada 10. II 1947. potpisale ugovor o miru ne postigavši kompromis, iako su se u talijanskoj vladi nalazili i predstavnici Komunističke i Socijalističke stranke.[78]

U kasnijim pregovorima i pokušajima za reviziju tog ugovora, koji su doveli do rješenja tršćanskog pitanja potpisivanjem tzv. Londonskog memoranduma od 5. X 1954, utjecaj radničkih stranaka Italije na pregovore bio je sve manji, jer su se i jedna i druga uskoro našle u opoziciji.

[73] Testi integrali dei memoriali italiani presentati a Parigi, *Politica estera*, 1945, br. 35—37.
[74] Jeri, n. dj., str. 130—175.
[75] D. de Castro, n. dj., str. 308.
[76] Jeri, n. dj., str. 181.
[77] D. de Castro, n. dj., str. 344.
[78] Jeri, n. dj., str. 184—185.

Dr BOGDAN KRIZMAN

Jadranski institut JAZU, Zagreb

Neke napomene uz »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«

MOJA današnja intervencija odnosit će se — pri tom ću nastojati da budem što kraći — na petu glavu »Pregleda«, i to na tri pitanja koja se dodiruju. Prvo pitanje, to je pitanje pristupa Jugoslavije Trojnom paktu; drugo je pitanje držanja Vlatka Mačeka u martovskim i aprilskim danima 1941. god., a treće je pitanje vlade Dušana T. Simovića, heterogenosti njenog sastava i posljedice koje su iz toga proizlazile.

I

Na strani 284. »Pregleda« rečenice u kojima je riječ o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu glase ovako: »Prvog marta 1941. bugarska vlada je potpisala protokol o pristupanju Trojnom paktu i istog dana su nemačke trupe ušle u Bugarsku. *U isto vreme* (podvukao B. K.) Hitler je odlučio da natera i Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu. Posle posete Cvetkovića i ministra spoljnih poslova Cincar-Markovića *Berlinu* (podvukao B. K.), knez Pavle je 4 marta, *prilikom tajne posete Hitleru, dao saglasnost* (podvukao B. K.) za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.«

Mislim da takva formulacija ne odgovora historijskim činjenicama.

Godine 1940. — kad je II svjetski rat već bio u toku i fašistička Italija aktivno zahvatila u nj — za Italiju, tj. za samog njenog Ducea postavljalo se u nekoliko navrata pitanje da napadne Jugoslaviju. No, u jesen iste godine odlučio se za drugu varijantu (napad na Grčku), iznenadivši time svog najbližeg saveznika (Hitlera). Taj napadaj fašističke Italije zaoštrio je situaciju na Balkanu i znatno otežao (već ionako težak) položaj Jugoslavije, formalno neutralne. Protivno računici Rima, talijanska vojska nije ubrala lovorike na grčko-albanskom ratištu: grčka se vojska pribrala i stala potiskivati agresora. Tako je Rim nerado stao sve više pomišljati na pomoć Njemačke. Knez Pavle — a on je *stvarno* vodio jugoslavensku vanjsku politiku (kao prvi namjesnik), dok je Aleksandar Cincar-Marković kao njegov ministar vanjskih poslova bio samo činovnički provoditelj njegovih planova i njegovih zamisli — bio je svjestan opasnosti i on je u toj teškoj i zamršenoj situaciji (grčko-talijanski sukob i eventualnost njemačkog zahvata) angažirao dva tajna agenta da istraže kakvo je raspoloženje u Rimu i Berlinu, što smjeraju Duce i Führer i kako će Berlin reagirati u bliskoj budućnosti. Za emisara u Rim odabrao je Vl. Stakića, beogradskog advokata, a za Berlin je predvidio poznatog njemačkog agenta u Beogradu dra Danila Gregorića, tadašnjeg direktora režimskog »Vremena«. I, da ne duljim, Gregoriću je pošlo za rukom da posredstvom svog prijatelja dra P. O. Schmidta, načelnika za štampu u

nacističkom ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu, aranžira sastanak ministra vanjskih poslova Trećeg Reicha Ribbentropa sa Cincar-Markovićem, i poslije sastanka Ribbentrop (odnosno Hitler) — Cincar-Marković (Berghof, 28. XI 1940) trebalo je da tadašnji jugoslavenski rukovodioci, u prvom redu Pavle, pronađu novu formulaciju odnosa dotad bar formalno neutralne Jugoslavije sa silama Osovine. Hitler je, naime, tom prilikom predložio Cincar-Markoviću da zaključe *Pakt o nenapadanju* i u pismu Duceu od 5. XII ovako to opisao: »... Razgovarao sam s jugoslavenskim ministrom vanjskih poslova Markovićem. Pokušao sam ga uvjeriti, da im se pruža jedinstvena prilika da se pridruže Osovini, koja će ionako na ovaj ili onaj način izvojevati pobjedu u ratu, i da s nama uspostave prijateljske odnose. Samo na taj način moglo bi se zadovoljiti jugoslavenske aspiracije, kojima inače prijeti opasnost da ostanu neostvarene, ukoliko se stvari ne promijene. Za sada, Duce, nisam aludirao na mogućnost garancija od strane Njemačke ili Italije. Ograničio sam se na to da im savjetujem da zaključe s nama pakt o nenapadanju.« — Dakle, u to vrijeme nacistička je Njemačka predlagala Beogradu pakt o nenapadanju. Suočena s takvim prijedlogom, jugoslavenska je vlada u svom memorandumu od 7. XII 1940. predanom njemačkoj i talijanskoj vladi pristala na taj prijedlog Berlina: da sa silama Osovine (Italijom i Njemačkom) zaključi takav pakt o nenapadanju koji bi se temeljio na tzv. »Beogradskim ugovorima« Ciano-Stojadinović iz 1937. godine. Međutim, došlo je iznenađenje. Beogradski su režimski krugovi mislili da će Hitler objeručke prihvatiti taj memorandum i konačno pristati da sklope takav pakt; međutim, Ribbentrop je 22. XII uputio otprilike ovakav odgovor Cincar-Markoviću (Pavlu): Führer i on primili su k znanju izjavu jugoslavenske vlade od 7. XII i razmotrili prijedlog koji izjava sadrži o tome da se zaključi pakt o nenapadanju između Njemačke, Italije i Jugoslavije na temelju talijansko-jugoslavenskog ugovora iz 1937. godine, no zaključenje takvog pakta ne bi zadovoljilo zahtjeve za jačanje odnosa Jugoslavije sa silama Osovine, skicirane u razgovorima sa Cincar-Markovićem u Berghofu i Fuschlu. Ono ostavlja još uvijek otvoreno pitanje *pristupa Jugoslavije Trojnom paktu*. Prema tome, Osovina (Njemačka) povisila je u drugoj polovici decembra 1940. god. svoje prvobitne zahtjeve (a ne, kako »Pregled« pogrešno navodi, u početku marta 1941). Nije se više htjela zadovoljiti s tim da Jugoslavija napusti pozicije neutralnosti u sukobu i stane prilaziti sve više jednom zaraćenom taboru (Osovini), nego je zahtijevala da i Jugoslavija (poput susjeda: Mađarske i Rumunjske) pristupi Trojnom paktu i time se jasno opredijeli.

Pavle je na to reagirao tako da je preko Gregorića ponudio Berlinu sastanak predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića s Ribbentropom i — ako je moguće — s Hitlerom. Tako je 14. II 1941. došlo do sastanka Cvetkovića i Cincar-Markovića s Führerom u Berghofu (a ne u Berlinu, kako to stoji u »Pregledu«), i Hitler je u toku tog sastanka postavio zahtjev da se Jugoslavija otvoreno i neopozivo izjasni za »novi poredak« i da formalno pristupi Trojnom paktu. Jugoslavenski su se predstavnici pri tom držali receptivno i taj Hitlerov zahtjev, dakako, odmah prenijeli Pavlu. Ribbentrop je 23. II razgovarao u svom dvorcu Fuschlu s japanskim ambasadorom u Berlinu generalom Ošimom i tom mu prilikom povjerio da su jugoslavenski državnici bili prije kratkog vremena u posjetu u Njemačkoj da izjave želju da žive u miru s Njemačkom i Italijom. Njemačka — rekao je on dalje — mirno čeka daljnji razvoj događaja: Jugoslavija *mora*, prije ili kasnije, prijeći u

tabor Osovine, i to ili da pristupi Trojnom paktu ili pomoću drugog kakvog sporazuma. Knez Pavle, čini se, još nešto oklijeva, ali će se i on zasigurno pokoriti višim interesima države. Na taj način Osovina će dobiti Balkan u svoje ruke.

U Njemačku je otišao na sastanak s Hitlerom i sâm knez Pavle. Tako je došlo do sastanka Pavle-Hitler u Berchtesgadenu 4. III, i Führer je u toku razgovora (zapravo monologa), koji je potrajao oko pet sati, »masirao« — to su riječi samoga Pavla — kneza da pristane na pristup Jugoslavije Trojnom paktu, ali se Pavle uspio ograditi, navodeći da se mora posavjetovati sa svojim savjetnicima i vladom. Na povratku u Beograd Pavla je u Zagrebu na kolodvoru sačekao ban Banovine Hrvatske dr I. Šubašić, i Pavle mu je tom prigodom ispričao tok toga razgovora i povjerio da ne zna što će se sada dogoditi; da je Hitler bio na momente neobično žestok; da on osobno (Pavle) *nije* dao nikakvo obećanje, ali da sada valja, ipak, prelomiti.

Ribbentrop je zatim, u jednom brzojavu njemačkom poslaniku v. Heerenu, skrenuo pažnju da se Pavle — sudeći po općem dojmu koji proizlazi iz njegova razgovora s Führerom kao i izjava učinjenih pri povratku šefu protokola v. Dornbergu — stao kolebati da bi se on, u toku novog razgovora, možda ipak probio do odluke da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Kako ga Ribbentrop pozna već dugo vremena, nosi se mišlju ne bi li bilo zgodno da predloži knezu još jedan razgovor, na Bledu u toku idućih dana, i to između njega (Ribbentropa) i kneza. Ministar stoga moli poslanika da mu javi što on sâm misli o tome, s tim da zasad ne razgovara s jugoslavenskim ličnostima o toj ideji.

Pavle — vrativši se u Beograd — sazvao je za 6. III sjednicu Krunskog savjeta kojoj su prisustvovala tri namjesnika (knez Pavle, dr Radenko Stanković i dr Ivo Perović), Cvetković, potpredsjednik vlade dr V. Maček, ministar vojni general P. Pešić, ministar F. Kulovec i ministar dvora M. Antić. Pavle je u početku upoznao prisutne s tokom razgovora s Hitlerom, a zatim je Cincar-Marković izložio vanjskopolitičku situaciju i probleme u vezi s eventualnim pristupom paktu i saopćio da Hitler traži da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Poslije njega je ministar vojni u najcrnjim bojama prikazao vojno-strateške elemente situacije i iz diskusije je jasno proizašlo da, po mišljenju prisutnih članova Krunskog savjeta, valja pristupiti Trojnom paktu. Na kraju savjetovanja *svi* su se članovi, pojedinačno, izjasnili za pristup (uz određena ograničenja, koja treba unijeti u protokol o pristupu), a ministar vanjskih poslova bio je zadužen da stilizira te ograde koje će se tražiti od Berlina. Dakle, tek *poslije* tajnog sastanka Pavle-Hitler 4. III (a ne prilikom tog sastanka — kako navodi »Pregled«) knez Pavle je dao suglasnost da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu.

II

»Pregled« (str. 287) piše ovako o držanju V. Mačeka: »... U to vreme, već 28. marta, Maček je vodio razgovore s tajnim hitlerovskim emisarem nudeći mu *svoje usluge* (podvukao B. K.) na liniji razbijanja Jugoslavije. A tek 3. aprila, kada su Nemci *odbili njegove ponude pošto su već bili prihvatili* *Pavelićevu* kvislinšku garnituru (podvukao B. K.), Maček je, uz uslov da vlada ne raskida protokol o pristupanju Trojnom paktu, otputovao u Beograd i prihvatio funkciju potpredsjednika u vladi generala Simovića.«

Čini se da gornje formulacije nisu u skladu s historijskim činjenicama.

Maček je Simovićev državni udar izveden u noći 26/27. III 1941 (pošto je vlada Cvetković-Maček potpisala u Beču 25. III pristup Jugoslavije Trojnom paktu) — za razliku od svojih ministara (Šuteja, Andresa, Torbara i Smoljana) — dočekao u Zagrebu, dok se knez Pavle nalazio u vlaku, na putu iz Beograda u Sloveniju. Mačeku se u stan na Prilazu rano izjutra 27. III javio iz Beograda telefonom Šutej, jedan od ministara Hrvata interniranih u zgradi generalštaba, i ukratko ga izvijestio o svemu što se dogodilo. Kako je Pavle uto pismom zamolio Mačeka da uđe u dvorski vlak na slijedećoj stanici (Brežice), jer bi želio da s njim o mnogo čemu razgovara, Maček je pohitao ravno na kolodvor da tamo saopći Pavlu važne vijesti iz Beograda (koje je Pavlu, u međuvremenu, bio već raportirao — po nalogu iz Beograda — komandant zagrebačke armijske oblasti gen. Petar Nedeljković). Saopćio mu je: da ga je Šutej netom zvao iz Beograda i da mu je rekao da se nalazi u zgradi generalštaba zajedno s ostalim HSS-ministrima; da su oficiri koje predvodi general Simović oborili Cvetkovićevu vladu; da su kralja Petra proglasili punoljetnim i da zavjerenici od njih sada traže da uđu u novu (Simovićevu) vladu. Šutej im je odgovorio da to ne mogu učiniti na svoju ruku, nego da se moraju posavjetovati s predsjednikom Mačekom, pa su mu zato i dopustili da telefonira Mačeku u Zagreb. — Pavle je napustio vlak i pošao u tadašnje banske dvore u Gornjem gradu, gdje su dugo vremena konferirali (Pavle, Maček, Šubašić, ing. Košutić i dr Krnjević). Još dok su se tamo nalazili, Simović kao novi predsjednik vlade telefonirao je iz Beograda Mačeku — kako to priča sâm Maček u svojoj knjizi memoara (In the Struggle for Freedom) — i rekao mu da su sve ostale političke stranke zastupljene u njegovoj vladi i da ga stoga poziva da i on (Maček), zajedno s ostalim hrvatskim ministrima, uđe u nju. Dodao je da nova vlada neće samo priznati sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine nego da će rado razmotriti i Mačekove zahtjeve u pravcu proširenja sporazuma u korist Banovine Hrvatske. Razmislivši trenutak, Maček je odobrio da Šutej, Andres, Torbar i Smoljan uđu u Simovićevu vladu, dok je za sebe osobno rezervirao odluku za kasnije.

Pavle je nato, u pratnji dra Šubašića kao Mačekove »izvidnice«, otputovao u Beograd, da bi brzo zatim, potpisavši kolektivnu ostavku Namjesništva, napustio zemlju zauvijek, a Maček — taj odlučni pristaša politike pristupa Trojnom paktu — 28. III izjutra razgovarao sa ing. M. Dörflerom (pouzdanikom Berlina) o najnovijim događajima u Jugoslaviji, nastojeći da mu Dörfler prenese informacije od strane njemačke vlade po kojima bi se mogao ravnati pri zauzimanju konačnog stava prema događajima u Beogradu. Dörfler je izvijestio ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu o tome i dodao da su Mačeka beogradski događaji potpuno zatekli; da je ban Šubašić, koji boravi u Beogradu, informirao Mačeka o situaciji, posebno o tome da su predviđeni: Šutej za ministra financija, Andres za ministra trgovine i industrije, Torbar za ministra pošta i Smoljan za ministra bez resora; da nitko od njih nije pristao na to imenovanje, kao što ni Maček sam nije još dao svoju suglasnost (!). Nabrojeni ministri primili su svoja imenovanja još dok su bili zatvoreni u Ministarstvu vojnom, za koje se vrijeme Maček nalazio u Zagrebu. Dalje, da je Maček uvjeren da će se oba ministra Slovenca (Kulovec i Krek), s kojima se jednako postupalo kao i s Hrvatima, pridružiti postupku Hrvata. Maček se boji da bi pod današnjim prilikama moglo doći

do ratnog sukoba. U tom slučaju smatra da ne bi trebalo napredovati preko Hrvatske, koja bi uslijed toga znatno trpjela, nego u pravcu Drine. Hrvati i Slovenci jednako su protivni tome da talijanske snage uđu u Jugoslaviju. U tom otklanjanju Talijana Hrvati i Slovenci su čak složni sa Srbima. Maček bi miroljubivi razvoj uvelike pretpostavio rješenju s oružjem u ruci. U tom bi se slučaju moglo pristupiti demobilizaciji i izvanredno potrebnom održavanju poljoprivrede i trgovine. Maček vjeruje da će sadašnja Simovićeva vlada za nekoliko tjedana završiti svoj vijek. Ako uđe u nju s hrvatskim ministrima, mogli bi tako pripomoći da vlada »odumre«. U tom bi slučaju, prirodno, učinio izričitu rezervu u pogledu ostajanja na snazi pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Ukoliko Hrvati (tj. HSS) ne bi sudjelovali, ne bi se mogla — po Mačekovu mišljenju — uopće sastaviti redovna vlada. Tada bi se moralo računati da za Hrvate ponovo nastupa stanje slično onome prije zaključenja sporazuma (1939).

Za ulazak u vladu Maček je Simoviću postavio uglavnom tri uvjeta: 1) da se kralju pridodaju dva namjesnika, od kojih jedan Hrvat; 2) da vlada potvrdi sporazum iz 1939. godine i 3) da se izjasni u prilog izvršenog pristupa Trojnom paktu (od 25. III). Izaslao je u Beograd i ing. Košutića kao potpredsjednika HSS kojega je Simović — u toku razgovora kojemu je, na Košutićevo traženje, prisustvovao i dr S. Budisavljević, ministar unutrašnjih poslova — uspio potpuno »šarmirati«, tako da se Košutić vratio u Zagreb s vrlo povoljnim dojmovima. Njemački generalni konzul u Zagrebu (K. Freund) izvijestio je 1. IV Berlin da je službenik konzulata — Maček u svojim memoarima, naprotiv, navodi da je to bio Mitterhammer, dopisnik agencije DNB — obavijestio Mačeka u smislu primljenih uputa, a taj savjet Berlina (Ribbentropa) Mačeku glasio je ovako: »Mi hitno odvraćamo njega i druge hrvatske vođe od toga da u bilo kojoj formi surađuju sa sadašnjom beogradskom vladom. Dakako da davanje takvog savjeta s naše strane zahtijeva najstrožu diskreciju. Ukoliko bi Maček postupio po našem savjetu, željeli bismo da s njim ostanemo u vezi, što bi isto i on, sa svoje strane, morao obezbijediti pomoću odgovorajućih posrednika.« Konzul, dalje, javlja u brzojavu da je Maček pri tom rekao tom službeniku konzulata da je u Beograd otposlani potpredsjednik HSS-a postavio beogradskoj vladi ove uvjete: priznanje pristupa Trojnom paktu i provođenje politike u duhu pakta; imenovanje dvojice namjesnika uz bok kralja, od kojih jedan Hrvat; ostavka ministra vojnog (B. Ilića) i uklanjanje utjecaja vojnih krugova iz političkog života. Maček smatra da taktički nisu svrsishodni ostavka i povlačenje iz vlade ministara Hrvata. Principijelno, kod sadašnje situacije ne bi ulazio u vladu, ali će ući u nju ako bi se na taj način mogao izbjeći rat. Obećao je, dalje, najveću diskreciju o primljenom savjetu, a ing. Košutića je označio kao vezu, dok sa ing. Dörflerom konzul još nema vezu.

Kad je Šutej stigao iz Beograda s punim košem Simovićevih obećanja, Maček je s njim, Košutićem i Krnjevićem održao konferenciju, i tu je pala odluka da putuje u Beograd i da ulazi u Simovićevu vladu kao prvi potpredsjednik, s tim da Krnjević preuzme to mjesto ako vlada bude prisiljena da ide u emigraciju. Poslao je Šuteja natrag da poruči Simoviću da će doći 4. IV ujutro u Beograd. Freund je istoga dana (2. IV) telegrafski izvijestio Berlin da je Maček — kao rezultat konferiranja toga dana — saopćio posredniku da Košutić (Šutej) putuje u Beograd da bi dobio garanciju za prihvat postavljenih uvjeta kojima je dodao i zahtjev da se Njemačkoj pruži zado-

voljština. Pozdravni (Simovićev) brzojav upućen Göringu dokazuje mu da postoji sklonost k popuštanju. Pošto prihvate njegove uvjete, otputovat će u Beograd i ući u vladu. Misli da će tamo bolje služiti i interesima njemačkog Reicha. Ima još neograničeno povjerenje hrvatskih seljaka i, čak, misli da uživa kod srpskih seljaka više povjerenja nego mnogi srpski ministar. Namjera mu je da zatim otputuje iz Beograda u Berlin u ime vlade. Ako bi sada odmah otputovao u Berlin, to bi bio otvoreni »affront« Beogradu, a sadašnja mobilizacija više ne dopušta da u Njemačku šalje zamjenika. Prema njegovim informacijama, Simović je već neke od mlađih oficira koji su sudjelovali u puču kaznio, a protiv komunista vlada poduzima oštre mjere (u tome su se, dakako, svi oni slagali!). Maček je dodao još i to da se britanski ministar vanjskih poslova A. Eden — protivno od tvrđenja njemačkog radija — ne nalazi u Beogradu, i da su odanle Edenu poručili da ne dolazi. Mačekove izjave — komentira Freund — lišene su odlučnog stava i njegová nastojanja — kako se čini — *jednako su upravljena na održanje mira s Njemačkom kao i na daljnji opstanak Jugoslavije.*

U međuvremenu su stigli u Zagreb posebni emisari Berlina: Malettke ispred tzv. Rosenbergova štaba i dr Edmund Veesenmayer kao opunomoćenik ministra v. Ribbentropa. Poveli su pregovore s raznim prvacima HSS-a i frankovaca, a potražili su dodir i s Mačekom. Malettke je pred Mačekov odlazak u Beograd 3. IV razgovarao s Mačekom, ističući potrebu separacije i nudeći Mačeku pomoć Berlina pri tome. Maček mu je tom prilikom — prema njemačkim dokumentima — izjavio slijedeće: 1) kategorično otklanja svaku diskusiju o nezavisnoj »velikoj Hrvatskoj«; 2) izjava vlade o Trojnom paktu ojačat će dobru volju kod Srba; 3) jasno mu je da Beograd mora dati zadovoljštinu vladi Reicha; 4) želi da ponudi Simovićevoj vladi — ukoliko je Berlin s tim suglasan — da osobno povede razgovore s njemačkim Reichom o ponovnom priznanju pristupa Jugoslavije Trojnom paktu i ostvarenju dostatne zadovoljštine; 5) kralju treba pridodati dvije ličnosti s dovoljno ovlaštenja, a njegov je utjecaj praktično iskopčan; 6) ne može se diskutirati o ideji separacije Slovenije, a ni o njenoj podjeli. Zato je Malettke na rastanku poklonio Mačeku kao »souvenir« — napunjeni revolver!

Maček je tvrdoglavo — a tvrdoglav je bio od rođenja! — otklonio sve pokušaje Malettkea da na nj utječe, kao i sve njegove prigovore. Prožet vjerom u svoju misiju da spasi mir i u uspjeh te misije (s tim da Jugoslavija, bez sumnje, ostane vjerna potpisima na protokolu o pristupu Trojnom paktu od 25. III!), a ne znajući, jadan, da su kocke već bile bačene u toku savjetovanja kod Hitlera u kancelarskoj palači u Berlinu 27. III i da njemački napad na Jugoslaviju neposredno i neotklonjivo predstoji (što mu njemački agenti nisu *smjeli* prišapnuti), dao je pred odlazak u Beograd poznatu izjavu za štampu (3. IV). Freund je o svemu tome odmah brzojavio Berlinu i saopćio — među ostalim — da Maček moli da ga se obavijesti da li se Berlin slaže s njegovom spremnošću da pregovore sâm vodi. Maček je očito ponosan — javlja on — i prožet navodnim uspjehom vlastite politike, no ipak nije mogao dati neku uvjerljivu izjavu o praktičnim mogućnostima da takvu politiku u Beogradu i ostvari. Dao je izjavu štampi o tome kako ga osjećaj odgovornosti pred narodom, koji mu više od devet godina poklanja povjerenje, sili da sve pokuša da tom narodu spasi mir — to najveće dobro čovječanstva. Veesenmayerovi razgovori s »ultranacionalističkim« (tj. frankovačkim) krugovima — javlja na kraju — pokazali su da otklanjaju Mačeka i da ga otvoreno nazivaju izdajicom, iako im u tom času spomenuto još nije bilo poznato.

Dakle, na temelju svega rečenog, mislim da se ne može tvrditi da je Maček poslije 27. marta *nudio Nijemcima svoje usluge* na liniji razbijanja Jugoslavije (koje su oni, navodno, odbili).

A sada da vidimo kako stoji s prihvaćanjem Pavelićeve kvislinške garniture od strane nacističkog Berlina (3. IV 1941).

Nijemci su, nesumnjivo, računali s Mačekom pri obračunu s Jugoslavijom i njega bi vrlo rado iskoristili i privukli na svoju stranu. Za Pavelića su znali da je »talijanski čovjek«, da je obavezan Italiji i da nema pristaša u Hrvatskoj osim malobrojnih frankovaca po gradovima. Njemački (brojni) emisari u Hrvatskoj (Veesenmayer, Malettke, Kopp, Mitterhammer, itd) nisu tih dana (neposredno nakon 27. III) sakrivali nedostatak simpatija za Pavelića. Sâm Slavko Kvaternik navodi u svom iskazu pred našim istražnim organima da ga je taj Kopp pitao što hoće Hrvati i da li će Maček ući u Simovićevu vladu, a da mu je Kvaternik, odgovarajući na prvo postavljeno pitanje, preporučio »ustaško rješenje« (s Pavelićem) i dodao, odgovarajući na drugo, da nitko u Zagrebu ne zna da li će Maček ući u vladu ili ostati u Zagrebu, no da se Mačeku savjetuje da ne uđe (to je Kvaternik učinio dva puta, ali nije dobio odgovora). Kvaternik je za uzvrat upitao Koppa što hoće Treći Reich, no Nijemac nije odgovorio konkretno, nego je samo rekao: »Treći Reich ima povjerenje u dra Mačeka i on bi mogao, ako bi htio, spasiti zemlju od okupacije.« I Veesenmayer kao direktni izaslanik ministra Ribbentropa nije pred Kvaternikom krio svoju antipatiju prema Paveliću a simpatiju za Mačeka. Govorio mu je da Hrvatsku od stalne njemačke okupacije može spasiti samo Maček, jer se njemu jedinome u Berlinu vjeruje. O Anti Paveliću izražavao se nepovoljno: bio je mišljenja da je potpuno u rukama fašističkog diktatora i da je obavezan Italiji, a osim toga, Veesenmayer je čuo i da je duševno bolestan. Tek kad su spoznali (bar za tada) da ne mogu računati s njim (3. IV), njemački su emisari stali sve jače forsirati okupljanje nacionalističkih grupa uključujući i desno krilo HSS-a (J. Tortić, Lamešić, Debelić, Berković i drugi). Duce je bio taj koji je prvi — u svom odgovoru Hitleru od 28. III — spomenuo Pavelićevo ime i upozorio da pri obračunu s Jugoslavijom, koji je na vidiku, valja računati i »sa separatističkim tendencijama kod Hrvata koje predstavlja doktor Pavelić«. Njega je, zatim, i primio osobno i pripremio za ulogu u Hrvatskoj, a u njemačkim je novinama — prema pisanju Eugena Dide Kvaternika — bilo još 4. IV zabranjeno spominjati ime dra Pavelića, a od toga dana dalje samo uz ime dra Mačeka. Nijemcima nije za pravo preostajalo drugo nego da nakon Mačekova odlaska u Beograd pristanu uz drugu (ustašku, tj. talijansku) varijantu: na »Pavelićevu kvislinšku garnituru«, na koju je Italija — prema međusobnom ranijem sporazumu između osovinskih partnera o podjeli interesnih sfera (jadranski prostor sve do Drave ulazio je u talijansku interesnu sferu) — imala formalno i pravo.

Prema tome, historijski je netačno da je Maček 3. IV otputovao u Beograd, kad su Nijemci odbili njegove ponude pošto su već bili prihvatili Pavelićevu kvislinšku garnituru, što istovremeno nikako ne znači da se tim ispravcima umanjuje i može umanjiti sva štetnost — najblaže rečeno — njegova kasnijeg držanja, a osobito njegove poznate izjave od 10. IV 1941.

III

A sada, na kraju, nekoliko dopunskih objašnjenja uz onaj pasus u »Pregledu« gdje se govori o tome kako su se suprotne tendencije raznih garnitura buržoazije koje su bile zastupljene u Simovićevoj vladi — počevši od separatističkih (!) do onih koje su obranu zemlje uvjetovale neposrednim osloncem na Veliku Britaniju i njenu vojsku — jasno ogledale u kolebljivoj i u srži kapitulantskoj politici nove vlade; kako je ona odugovlačila obrambene pripreme pod izgovorom da ne izaziva Njemačku, uvjeravala Hitlera i Mussolinija da promjena vlade ne znači promjenu njene vanjske politike i da ostaje na snazi protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a kako je u isto vrijeme vodila pregovore za zaključenje pakta o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom i pregovarala s vladom V. Britanije o mogućnosti organiziranja obrane zemlje s osloncem na njene snage i uz njenu pomoć u ratnom materijalu, kako je to bio logičan put u politici režima koji svoje oslonce i snagu nije tražio prije svega u vlastitom narodu i koji nije, radi pripremanja zemlje za obranu, pošao putem rješavanja bitnih socijalnih i nacionalnih zahtjeva osnovnih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije; kako su takva unutrašnja i vanjska politika nove vlade samo pothranjivale duh kapitulanstva i defetizma kojim su već od ranije bili opterećeni državni vrhovi Kraljevine Jugoslavije i njene vojske (str. 287—288).

Tu, mislim, valja biti mnogo jasniji i određeniji.

U Simovićevoj vladi postojala su dva krila: ratoborno i miroljubivo. U »ratoborno« bih uvrstio u prvom redu samog Simovića, pa Budisavljevića, Kosanovića, B. Čubrilovića (dakako i ministra vojnog B. Ilića), dok bih u »miroljubivo krilo« svrstao Ninčića, Mačeka, Džafera Kulenovića, Kulovca i Kreka, kao i ministre Hrvate (Šutej, Andres, Torbar i Smoljan), sve same pristaše politike pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Na jednom je krilu bio najaktivniji Simović, dok je »miroljubivo krilo« predvodio stari i nagluhi Ninčić (Maček je tek 4. IV stigao u Beograd). I svaki je od njih vukao na svoju stranu. Tako je, na primjer, Simović 29. III na večer pozvao k sebi talijanskog poslanika Mamellija i tom mu prilikom rekao — kao neko svoje lično mišljenje — da Jugoslavija ne smije ni po koju cijenu dopustiti da bude opkoljena i tako prisiljena na kapitulaciju. Ako bi stoga zonu Soluna zauzele njemačke trupe, Jugoslavija bi bila prisiljena da sebi »nađe zraka« u pravcu Albanije! Mamelli je nato upozorio Simovića da t a k v o stanovište neizbježno vodi u rat, ali je Simović ostao kod svoga. Dakako, Mamelli je to Simovićevo nediplomatsko zveckanje mačem smjesta povjerio svom njemačkom kolegi (v. Heerenu), a njemački je poslanik tu informaciju dostavio svom ministarstvu, javljajući i to da *takvo* stanovište predsjednika vlade Simovića dijele, u najboljem slučaju, pojedini članovi vlade Srbi, a da ga zasigurno otklanjaju Hrvati, Slovenci i Muslimani. Ono odgovara često zastupanom mišljenju u oficirskim krugovima da Jugoslavija mora okupacijom Soluna u slučaju potrebe vlastitom akcijom preduhitriti Nijemce da oni ne zaposjednu Solun. Dalje, javlja i to kako je saznao da se većina ministara izjasnila za bezuvjetno priznanje izvršenog pristupa Trojnom paktu i da se zalaže za lojalno ispunjenje preuzetih obaveza. Jedan član vlade Srbin dostavio mu je preko posrednika da bi se rado pristalo da odašiljanjem ministra vanjskih poslova Ninčića u Njemačku pokušaju raščistiti situaciju, dok ga

je sâm Ninčić zamolio da ga posjeti u ministarstvu sutradan, u nedjelju u 11 sati.

I doista, Ninčić je primio v. Heerena u zakazano vrijeme i svečano mu saopćio da mu može u ime vlade izjaviti da sadašnja kraljevska vlada ostaje vjerna principu poštovanja zaključenih međudržavnih ugovora u koje ubraja i protokol potpisan u Beču 25. III. Vlada će najodlučnije nastojati da je ne uvuku u sadašnji sukob i njena će glavna briga biti posvećena održavanju dobrih i prijateljskih odnosa sa susjednim njemačkim Reichom i Italijom. Ona se posebno zanima za način primjene spomenutog protokola, pri čemu vodi računa o čuvanju svih bitnih jugoslavenskih državnih i narodnih interesa pri toj primjeni. Dalje mu je Ninčić rekao kako se raduje što je postigao svoj prvi cilj: priznanje izvršenog pristupa Trojnom paktu od strane nove vlade. Treba dobiti još nešto vremena i tada će vlada moći da trajnost i pouzdanost započete politike istinskog prijateljstva osigura mnogo bolje nego što je to Cvetković-Mačekova vlada ikada mogla. Heeren je odvratio Ninčiću da tu izjavu vlade može uzeti samo do znanja, ali da ga moli za objašnjenje *kako* se može izjava dovesti u sklad s jučerašnjom izjavom predsjednika Simovića učinjenom talijanskom poslaniku. Ninčić, koji, čini se, nije o tome imao pojma, vidljivo se prestrašio i stao uvjeravati poslanika da Simović niukoliko nije govorio u ime vlade.

Ribbentrop je odmah — u skladu s pripremama za napad koje su bile u toku — pozvao v. Heerena da smjesta dođe u Berlin »radi referiranja«, s tim da nakon njegova odlaska iz Beograda otpravnik poslova (savjetnik Feine) ostane potpuno povučen i da se drži receptivno ukoliko bi jugoslavenska vlada htjela da mu preda kakvo saopćenje. U povodu tog Ninčićevog saopćenja (izjava vlade o priznanju izvršenog pristupa Trojnom paktu), učinjenog, dakako, i talijanskom poslaniku, Ribbentrop je telefonski razgovarao s Rimom i tom prigodom rekao da Njemačka neće odgovoriti na tu izjavu i da je neće objaviti; da se vrijednost te izjave može odrediti ako je uporede s poznatim izjavama jugoslavenskog ministra predsjednika talijanskom poslaniku; da stanovište Berlina ostaje ono isto kakvo je izloženo u pismu Führera Duceu (27/28. III); da Berlin raspolaže novim vijestima o počinjenom nasilju nad Nijemcima, pri čemu je navodno 11 Nijemaca ubijeno; da Berlin najpomnije prati razvoj situacije i da su pozvali v. Heerena u Berlin na referat, a da bi smjesta obavijestili Rim čim bi nastupilo nešto novo.

Simović je 31. III ponovo pozvao Mamellija u zgradu generalštaba i predložio — ovaj put — posredovanje Italije, s tim da već sutradan, 1. aprila, otputuje u Rim potpredsjednik vlade Slobodan Jovanović (vjerojatno s Ninčićem). Tu je ponudu odmah saopćio Rimu, i talijansko ministarstvo vanjskih poslova ubrzo je odgovorilo da potpredsjednik Jovanović može da putuje u Rim, da će u toku sutrašnjeg dana biti primljen kod Ducea, ali je odmah zatim taj pristanak i storniran.

No, na drugoj strani, i Ninčić je pokušavao da uspostavi prekinutu vezu s njemačkom stranom, pa je tako pozvao otpravnika poslova Feinea na razgovor, ali mu je Feine — u skladu s primljenim instrukcijama — odgovorio da će mu poslati jednog od gospode s poslanstva da primi ministrova saopćenja. No Ninčić se u to nije htio upustiti, nego je pozvao k sebi beogradskog predstavnika DNB dra Grubera i saopćio mu da su ga Talijani pozvali u Rim da s njim rasprave situaciju (!), no da on (Ninčić) smatra pravilnijim ako pregovara direktno s Berlinom. Zato izjavljuje da je u svako

doba spreman da pođe u Berlin najbržim putem na razgovore s Führerom i ministrom vanjskih poslova. Pri tom je dr Gruber primijetio da Ninčić ostavlja dojam upravo slomljena čovjeka. Feine je (drugim brzojavom) obavijestio berlinsko ministarstvo da će talijanski poslanik u Beogradu istoga dana (3. IV), po nalogu vlade, saopćiti Ninčiću da od strane Beograda predloženi posjet dvojice jugoslavenskih ministara Rimu (zapravo Sl. Jovanovića) ima samo onda smisla ako se prethodno stvori dostatna podloga za pregovore. U protivnom, takav je put ne samo bez svrhe, nego, moguće, i opasan.

Mamelli je sutradan ujutro izjavio Simoviću da bi Mussolini prihvatio ulogu posrednika ako nađu bazu za razgovor u pitanju Soluna, a da on (Mamelli) smatra da odluka zavisi od samog Simovića; da do nedjelje (6. IV) nema akcije Nijemaca (!); da će osobno učiniti sve da se mir spasi, i da je neobično važno i hitno donijeti odluku.

Ninčić nije htio mirovati — kad od Grubera (koji je otputovao) nije bilo glasa — nego je angažirao svog brata Velizara. Poslao ga je 5. IV oko podne — dan pred njemački napadaj! — u njemačko poslanstvo da u njegovo ime kaže Feineu ovo: jugoslavenska vlada želi da direktno pregovara s njemačkom vladom. Pregovore s talijanskim poslanikom Mamellijem zavlačila je dotad stoga što čeka odgovor odnosno povratak dra Grubera. Ministar Ninčić je spreman da smjesta dođe u Berlin i stoga posredstvom brata pita da li postoji mogućnost da se dr Gruber s odgovorom Berlina vrati do večeri u Beograd, ili da li inače postoji mogućnost da još večeras počnu direktni pregovori između njemačke i jugoslavenske vlade. Feine se, dakako, držao zakopčano i svom je posjetiocu obećao da će to pitanje odmah proslijediti u Berlin. Ubrzo zatim pojavio se Velizar Ninčić ponovo u poslanstvu da bi Feineu prenio poruku svoga brata, ministra vanjskih poslova: 1. čitava se Simovićeva vlada slaže u tome da bi trebalo da Ninčić otputuje u Berlin; 2. ministar Ninčić je nezadovoljan što su dali inicijativu — a da njemu nisu ništa saopćili — za pregovore sa sovjetskom vladom; to se dogodilo u uzbuđenju nakon državnog udara od 27. III, i oni koji su to učinili misle danas drukčije; Ninčić želi sporazum s Berlinom a ne s Moskvom i donio je odluku da ubuduće energično nastupa u vladi; 3. sadašnje stanovište jugoslavenske vlade, koje bi Ninčić izložio u Berlinu, odgovaralo bi samo njegovom gledanju; 4. Ninčić ima među članovima vlade veliku većinu za sobom i pridat će ono što im on bude predlagao; 5. sastav Simovićeve vlade i fizička slabost nakon bolesti otežali su Ninčiću do sada da energično nastupi; sada će se to izmijeniti; 6. govori se o nekom trojnom sporazumu između Beograda, Moskve i Turske, međutim, to je zastarjelo, i Ninčić neće dopustiti da se taj plan ostvari, a bez ministra vanjskih poslova ne može se ni ostvariti; 7. Ninčić je jedino i isključivo pristaša protokola (o pristupu Trojnom paktu) potpisanog u Beču; 8. Jugoslavija je primila mnogo sugestija iz inozemstva, ali će Ninčić primiti samo one »prijedloge« koje bi u danoj prilici dobio u Berlinu.

Tako su, eto, tih dana tekle dvije politike, i njih je jednostavno presjekao brz i razbojnički napad njemačkih bombardera na »otvoreni grad« Beograd u rano vedro i plavo jutro 6. aprila 1941, koji je — pored ostalog — potpuno obezglavio ionako izrazito heterogeno političko a potpuno nesposobno vojno vodstvo stare Jugoslavije. Započeo je Hitlerov »Pothvat 25«.

BRANIMIR BANOVIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O ekonomskohistorijskoj podlozi »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« (Period između dva rata)

1. Ekonomski, odnosno ekonomskohistorijski moment (period 1918—1941. god.) zastupljen je u ovom »Pregledu« tek u vidu nekih osnovnih ekonomskih postavki i činjenica. Premda se radi o pregledu, on ipak ne bi smio biti u ekonomskom pogledu generaliziran do te mjere da je nemoguće pratiti ekonomskohistorijsku evoluciju u jednom kontinuiranom smislu. Uopćenost ekonomskohistorijskog prikaza dovela je do heterogenosti i necjelovitosti u ekonomskohistorijskoj podlozi rada, tako da se u najboljem slučaju može govoriti o manje ili više tačnim fragmentima. Što se općenito tiče ekonomskohistorijske problematike, ona je podijeljena po periodima, prema periodizaciji važnoj za historiju SKJ.

Uvodno poglavlje iznosi općenitu i poznatu ekonomsku problematiku sa zaključcima koji, čini se, jednim dijelom ne odgovaraju stvarnim ekonomskohistorijskim činjenicama. (Na neka od tih mjesta osvrnut ćemo se u daljnjem izlaganju.) Naprotiv, period 1921—1928. god., iako generaliziran, dobrim se dijelom približuje specifičnoj socijalno-ekonomskoj problematici važnoj za razvoj radničkog pokreta, odnosno SKJ. Prema tome, ovaj posljednji dio, pored općih ekonomskih značajki tadašnjeg režima i ekonomske politike vlastodržaca, govori i o specifičnostima važnim za ekonomsku historiju radničkog pokreta. Pored ostalog, autori su u osnovama dobro obradili kretanje cijena, škare cijena, značaj tarifnih pokreta, usporedbu nominalne i realne nadnice, kupovnu moć radnika i seljačkih masa, ili, drugim riječima, bitne elemente koje obično općenito nazivamo troškovima života.

Smatram da je, osim navedenog, trebalo mnogo više pažnje posvetiti jednom od osnovnih ekonomsko-socijalnih problema u periodu između dva rata — ekonomskoj emigraciji.

2. Problem ekonomske emigracije — izuzevši konstataciju da postoji i neke osnovne napomene — nije obrađen, iako se njegovo postojanje u periodu između dva rata nužno nameće kao jedan od osnovnih i neriješenih ekonomskohistorijskih problema toga vremena. Proces ekonomske i političke emigracije u jugoslavenskim zemljama pod Austro-Ugarskom raspadom Austro-Ugarske, generalno uzevši, nešto se smanjio, osobito u odnosu na predratni period; međutim, proces još uvijek traje, a mjestimično se čak i povećao. Osnovno je pitanje zašto je ekonomska i politička emigracija, u apsolutnom broju a i relativno prema broju stanovnika pojedinih jugoslavenskih zemalja, najjače izražena upravo u Hrvatskoj, koja je u ekonomskom pogledu među prvim teritorijima nove države.

Relativno jaku ekonomsku bazu Hrvatske u odnosu prema ostalim jugoslavenskim teritorijima možemo zapaziti, između ostalog, i po tome što

od ukupno 3.954 tvornice, koliko ih je u Jugoslaviji bilo 1938. god., samo na Savsku i Primorsku banovinu (što prostorno potpuno ne odgovara današnjem teritoriju SRH) otpada 1.087[1] tvornica, ili nešto više od 27% od ukupnog broja[2]. Istovremeno broj radnih mjesta na području obje banovine izražen apsolutnim brojem iznosi 91.082, što u odnosu na broj radnih mjesta u Jugoslaviji (330.156) čini 27,79% njegove ukupne vrijednosti[3]. Nadalje, u rezervnom fondu jugoslavenskog kapitala koji je 1920. god. procijenjen na 472,92 milijuna dinara, Hrvatska sudjeluje sa 306,2 milijuna dinara, ili sa oko 65%[4].

Osim navedenog, na ispravnost postavke o relativno jakoj ekonomskoj bazi Hrvatske tog perioda ukazuje i stanje njezinog industrijskog kapitala u odnosu prema industrijskom kapitalu ostalih jugoslavenskih pokrajina.

Uspoređujući stanje industrijskog kapitala prema podacima »Statistike industrije Kraljevine Jugoslavije«[5], na Hrvatsku je 1918. otpadalo 32% od cjelokupnog industrijskog kapitala bivše Jugoslavije.

Što se tiče veličine poljoprivrednih obradivih površina, obje banovine (1938. god.) sudjeluju u ukupnoj veličini obradivih površina Jugoslavije sa 24,56% i stanovništvom koje čini 25,13% od ukupnog broja stanovnika Jugoslavije[6]. Kako je Hrvatska, pored ostalih jugoslavenskih zemalja, također izrazito agrarna, moglo bi se pomisliti da navedeni postoci možda ukazuju na agrarnu gustoću koja je iznad jugoslavenskog prosjeka; međutim, agrarna je gustoća, odnosno pritisak stanovništva na jedinicu obradive površine, blizu jugoslavenskog prosjeka.

Na razmjerno visok nivo poljoprivrede Hrvatske u odnosu prema državnom prosjeku ukazuje, pored ostalog, i stanje stočnog fonda. U periodu 1927—1936. god. na teritoriju bivše Jugoslavije bilo je 3,852.991 govedo. U istom periodu Hrvatska (nepotpun teritorij) ima 1,016.057 goveda, ili oko 27% od navedenog državnog prosjeka. Od ukupno 1,166.663 konja, koliko ih je Jugoslavija imala u periodu 1927—1936. god., na Hrvatsku otpada 343.770, ili oko 30% od ukupnog broja.

Uspoređujući prosječne prinose najvažnijih žitarica (kukuruz i pšenica), situacija izgleda ovako:

Period 1927–1936	Prosječni prinosi			
	Na ukupnoj obradivoj površini Jugoslavije u mtc	Po jednom hektaru u mtc	Na teritoriju Hrvatske u mtc	Po jednom hektaru u mtc
Kukuruz	36,477.344	15,1	8,537.872	15,5
Pšenica	22,311.006	11,1	3,828.056	10,5

[1] S. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd, 1941, str. 165.

[2] Numerički podatak o broju tvornica za ocjenu stupnja industrijaliziranosti sám po sebi nije baš najbolje mjerilo, ali kao orijentacioni primjer u ovakvoj komparaciji ipak može poslužiti svrsi.

[3] S. Kukoleča, n. dj., str. 165.

[4] Navedeni rezervni fond sam po sebi nije u ove svrhe dovoljno indikativan, ali uz *navedene činjenice* može poslužiti kao jedan od primjera komparacije.

[5] U citiranoj statistici Ministarstva trgovine i industrije (Bgd, 1941) na str. 68. stoji da je 1918. god. od ukupno 7.660,9 milijardi jugoslavenskog industrijskog kapitala na Hrvatsku otpadalo 2.453,4 milijarde.

[6] S. Kukoleča, n. dj., str. 43.

Prema tome, Hrvatska sudjeluje u veličini prosječnog državnog prinosa kukuruza sa oko 23% i pšenice sa oko 17%. Uspoređujući veličine prinosa navedenih žitarica po jedinici obradive površine, Hrvatska je u kukuruzu iznad državnog prosjeka, a u pšenici blizu njega.

U prosječnoj produkciji lana (vlakno) kao važnije industrijske biljke Hrvatska je u navedenom periodu pokrivala količinom od 51.355 mtc oko 60% prosječnog državnog prinosa. Nadalje, Hrvatska je u tom periodu pokrivala više od 50% ukupne državne produkcije vina, itd.

Dakle, navedena situacija u poljoprivredi Hrvatske, mjerena relativno u odnosu prema ostalim jugoslavenskim zemljama, uglavnom je povoljna.

Navedeni primjeri, iako su daleko od bilo kakve kompleksne analize, nedvosmisleno ukazuju na ispravnost postavke o relativnoj razvijenosti Hrvatske u novostvorenoj državi. Međutim, unatoč takvoj situaciji, koju u ondašnjim jugoslavenskim razmjerima možemo općenito smatrati povoljnom, stanovništvo Hrvatske ipak čini daleko najveću stavku u emigraciji jugoslavenskog stanovništva. Daleko smo od pomisli da je stvarna ekonomska situacija bila u Hrvatskoj između dva rata zadovoljavajuća. De facto slaba, ali relativno, osim Slovenije, još uvijek najjača u okviru Jugoslavije, industrija Hrvatske napreduje (proces industrijalizacije) prilično sporo (naročito u usporedbi s poslijeratnim razvojem). Broj mogućih slobodnih radnih mjesta također raste vrlo sporo, i dobar dio agrarnog stanovništva ne može naći zaposlenje u industriji. Produkcija je na prilično niskom nivou, na što između ostalog ukazuje i prilično spor proces industrijalizacije. Mašinski park je, uz izvjesne izuzetke, zastario i dotrajao, a domaćem i stranom kapitalu nije do njegove modernizacije, jer jeftine radne snage ima dovoljno. Nadnice su niske, a počevši od 1930. pa do rata imaju tendenciju konstantnog opadanja[7]; agrarna i industrijska kriza, koja dijelom uvjetuje otvaranje škara cijena, podjednako pogađa Hrvatsku kao i ostale jugoslavenske zemlje. Troškovi života u periodu od 1930. pa nadalje neprestano rastu[8], a štrajkovi i kolektivni ugovori svakodnevna su pojava. Ekonomska depresija, koja je u listopadu 1929. izazvala financijski slom Wall-Streeta, preko evropskih novčarskih zavoda pogađa i Hrvatsku (krah prve Hrvatske štedionice itd.), kobno se odrazivši prvenstveno na sitne ulagače.

Situacija u poljoprivredi karakterizira gomilanje seljačkih dugova (osobito su prezaduženi najsitniji posjedi), daljnja parcelacija sitnog posjeda, pad cijena agrarnim proizvodima, neriješeno pitanje agrarne reforme, vrlo slaba kupovna moć seljačkih masa, itd. Dodavši ovakvoj situaciji mjestimice još i negativan utjecaj elemenata prirodne sredine (pasivni krajevi), sasvim je razumljivo da je ekonomska emigracija postojala i morala postojati. Međutim, ekonomska situacija koju smo ukratko naveli negativnim krajnjim podjednako zahvaća i ostale dijelove Jugoslavije, ali unatoč tome od oko 1,500.000[9] jugoslavenskih emigranata (period Austro-Ugarske uračunan) na emigraciju iz Hrvatske otpada približno 70%. Tačnije rečeno, gotovo jedna trećina stanovništva Savske i Primorske banovine nalazi se u emigra-

[7] M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb, 1952, str. 44, 50—51.

[8] M. Mirković, n. dj., str. 41—53 (sumarni podaci za čitavu Jugoslaviju).

[9] Enciklopedija Jugoslavije, tom IV, str. 602.

ciji. S druge strane, na Srbiju koja je prostorom veća i stanovništvom brojnija, u kojoj su svi navedeni negativni elementi privrednog kretanja također morali doći do izražaja, otpada svega oko 15% ukupne jugoslavenske emigracije. Prema tome, nameće se pitanje: gdje su ekonomsko-socijalni i društveno politički korijeni ove pojave? Nesumnjivo, oni dobrim dijelom leže (ne samo u Hrvatskoj nego i u ostalim jugoslavenskim zemljama) u zaostalom vidu kapitalističkog privrednog sistema, u kojem jedan tanak sloj krupne buržoazije raspolaže kapitalom većim od državnog, djelujući isključivo u cilju vlastitih interesa. Navedeni negativni faktori ekonomske prirode, mjestimično kombinirani s lošim prirodnim uvjetima (planinski prostori, neplodno tlo, pomanjkanje vlage itd.), podjednako su djelovali da je jedan dio jugoslavenskog stanovništva, osobito višak agrarnog, bio prisiljen da ode u inozemstvo zbog nemogućnosti da se zaposli. Općenito uzevši, to je jedan od uzroka emigracije u Hrvatskoj. Međutim, isključivo navedenim činjenicama ipak je nemoguće objasniti veličinu emigracije, jer spomenuti uzroci djeluju uglavnom podjednako na čitavom teritoriju Jugoslavije. Pitanje je dakle mnogo složenije, a da bi se utvrdilo realno stanje, valjalo bi prije svega ustanoviti:

a) kakav je utjecaj na veličinu emigracije imao ekonomski i politički sukob između politički jače srbijanske i ekonomski jače hrvatske buržoazije;

b) kakva je bila ekonomska politika centralistički i hegemonistički raspoložene velikosrpske buržoazije i dvora prema »prečanskim krajevima«;[10]

c) u kojoj se mjeri ekonomsko slabljenje »prečanskih krajeva« odrazilo na emigraciju iz Hrvatske. Ovo je pitanje, po mom mišljenju, od najvećeg značenja, to više što poznate činjenice govore da je već od samog osnutka države SHS postojala tendencija ekonomskog a time i političkog slabljenja »prečanskih krajeva«. (Kurs zamjene krune u odnosu na dinar, obilježavanje stoke itd.)

Pitanje je, dakle, u političkom smislu mnogo lakše obraditi, ali je zato to teže obraditi aspekt ovog fenomena.

»Pregled« nije u dovoljnoj mjeri obradio taj problem, tako da je kao rezultat ostala osnovna konstatacija o postojanju ovog procesa, uz nekoliko uvodnih napomena. Premda se već samim naslovom, »Pregled istorije SKJ«, kaže da se tu ne može iscrpno prikazati ova problematika, jer bi to svakako bila studija za sebe, smatram da je ipak jedan od nedostataka »Pregleda« u tome što nije dovoljno objašnjena osnova te problematike.

3. Korupciji je općenito dano premalo mjesta, iako je to jedna od društveno-ekonomskih karakteristika režima bivše Jugoslavije.

4. Da bi se mogle razlikovati specifičnosti u razvoju radničkog pokreta pojedinih naših zemalja, trebalo je, prije svega, pokazati i njihov specifičan

[10] U tom okviru od specijalnog je interesa razmotriti kakva je bila i koje su karakteristike investicione, poreske, industrijske i agrarne politike u odnosu na Hrvatsku i kakav je bio sistem raspodjele nacionalnih dohodaka. Sasvim je sigurno da su, pored ostalog, i navedeni momenti u izvjesnoj mjeri utjecali na veličinu emigracije iz Hrvatske.

razvoj (pored specifične društveno-političke evolucije), a potom uzeti Jugoslaviju kao cjelinu.[11]

5. Za statističke (numeričke) podatke nije naveden izvor, premda se na temelju ovakvih podataka na mnogim mjestima žele objasniti i okarakterizirati pojedina zbivanja, situacije, odnosno vremenski periodi.

6. U dijelu gdje se govori o industriji, odnosno o industrijalizaciji Jugoslavije, napose Hrvatske do 1918. godine (Uvod, 1. dio, str. 16), nema konkretnih podataka potkrijepljenih primjerima o razvoju industrije, stanju industrije po završetku rata, industrijskim kapacitetima i potencijalu. Generalizirani prikaz razvojnih uvjeta industrije i njezina evolucija u pojedinim dijelovima (Hrvatska, Srbija, itd.) kasnije stvorene države SHS toliko je uopćen da se svodi, bez prethodnih nužno potrebnih širih ekonomsko-historijskih objašnjenja, na svega nekoliko konstatacija.

Prema tome, premda se radi o uvodnom poglavlju, trebalo je upravo ovdje potražiti solidna i iscrpnija ekonomskohistorijska objašnjenja, potrebna kasnijem prikazu društvenopolitičke nadgradnje.

Mišljenja sam da je prije svega trebalo temeljito razraditi period do 1918 (Uvod), kako bi pojedine glave Uvoda, odnosno periodi poslije 1918. godine, mogle imati solidnu osnovu za obradu daljnjeg ekonomskohistorijskog razvoja, a s tim u vezi i određene političke nadgradnje. Ovakvo bi rješenje znatno poboljšalo ne samo ekonomskohistorijske osnove rada već bi i »Pregled« kao cjelina u mnogočem dobio na kvaliteti.

7. U Uvodu (2. dio, str. 16—17) sasvim se ispravno primjenjuje na Hrvatsku općepoznata i, s izvjesnim izuzecima, evropska karakteristika razvojnog puta buržoazije od trgovačko-zelenaške do bankarsko-industrijske, ali uopće se ne spominje kada i kako, odnosno na koji način, specifično u odnosu prema ostalim dijelovima Jugoslavije, ta buržoazija postaje bankarska i industrijska. Međutim, to je jedno od osnovnih i najznačajnijih pitanja ekonomskih i političkih odnosa u bivšoj Jugoslaviji.

Interesantno je napomenuti da se do te formulacije o karakteru buržoazije u Hrvatskoj došlo na temelju privredne strukture, koju u tekstu gotovo i ne nalazimo. Istina je da se s nekoliko rečenica spominju neki odnosi u privredi pojedinih zemalja (Hrvatska, Srbija, Slovenija i Vojvodina) buduće države, ali to je vrlo daleko od privredne strukture tih zemalja.

8. Čini se da industrija Hrvatske u drugoj polovini 19. stoljeća nije dovoljno jasno okarakterizirana (Uvod, 2. dio, str. 15—16). Prema »Pregledu«, ta se industrija javlja kasnije, razvija se sporije (vjerojatno u relaciji prema industriji Slovenije), pretežno je prerađivačka itd. Ne ulazeći u ove neobjašnjene postavke, želimo napomenuti da se nijednom rečenicom ne spominje da industrija Hrvatske u drugoj polovini 19. stoljeća u odnosu prema ostalim pokrajinama koje su kasnije ušle u sastav Jugoslavije (osim Slovenije) ima čitav niz razvijenih industrijskih poduzeća sa složenom kapitalističkom podjelom rada, sa znatnom akumulacijom i buržoazijom koja je već dobrim dijelom bankarska i industrijska. S druge strane, Hrvatska je od svih pokrajina koje poslije sačinjavaju Jugoslaviju (osim Slovenije) u industrijskom smislu relativno najjače razvijena i s najjačim slojem industrijskog proletarijata.

[11] Pitanje skpecifičnog razvoja u navedenom smislu nameće se kao osobito složeno i aktuelno zbog toga što zasad još uvijek ne raspolažemo odgovarajućim predradnjama.

Prema tome, u ekonomskohistorijskom smislu, posebno u smislu industrijalizacije, razvoj događaja u Hrvatskoj nije dovoljno i precizno obrađen. Pošavši u daljnjem prikazu od takvih nepotpunih i dobrim dijelom nedovoljno analitičkih ekonomskohistorijskih osnova, evolucija i značaj radničkog pokreta u Hrvatskoj u periodu 1918—1941. djeluje previše pojednostavnjeno.

9. Razmatrajući problem pogoršanja uvjeta radničke klase u periodu rata i neposredno poslije njega (veljača 1914—1919. god.), unutar navedenog perioda primjerima se želi pokazati nerazmjer između cijena životnih namirnica i maksimalne nadnice (I glava, 1. dio, str. 36). Izbor statističkih podataka za navedene primjere prilično je loše i nesvrsishodno odabran. Prije svega, komparirani primjer pokazuje samo postotke, bez brojčane osnove, zatim se odnosi samo na maksimalne nadnice i na Srbiju u ratnom periodu.

Smatram da bi bilo bolje, mjesto navedenog, kao primjer za pogoršanje uvjeta života radničke klase analizirati prosječna kretanja realne nadnice prije rata za nekoliko kategorija industrijskih radnika, zatim izvesti komparaciju vrijednost nadnica-stvarni troškovi života, najprije za predratni a onda za poslijeratni period.

Ratni period u smislu komparacije uopće ne dolazi u obzir, jer je skok cijena životnih namirnica u odnosu prema nadnicama upravo popratna pojava ratnog stanja. Prema tome, komparacija u smislu nadnice-cijene bazirana na podacima ratnog perioda uopće nije karakteristična pojava. S druge strane, maksimalne nadnice također nisu podesne za komparaciju ove vrste zbog toga što predstavljaju ekstremnu pojavu, a ekstremnim pojavama ne može se izraziti realno i prosječno stanje. Osim toga, podaci se odnose samo na Srbiju, premda bi bilo od velike koristi, ne samo sa stanovišta opće ekonomske historije već i s aspekta specifičnosti razvoja radničkog pokreta, obraditi i komparirati ovu problematiku u ostalim industrijski značajnim pokrajinama bivše Jugoslavije. Prema tome, u »Pregledu« se nužno trebalo ograditi od navedenih statističkih podataka za taj period zbog njihove nereprezentativnosti, to više što je poznata činjenica da je do svrsishodnih podataka u spomenutom smislu danas vrlo teško doći.

10. U II glavi (str. 48—49) govori se o financijskoj situaciji 1919. godine u novonastaloj državi. Konstatirano je, na temelju pada vrijednosti dinara i krune, da su »radnici u toku pojedinih tarifnih pokreta postizali povećanje najamnine od 100% do 130%«.

Podatak izražen postotkom sam po sebi ne daje nikakvo objašnjenje novonastale financijske, odnosno ekonomske situacije radnika. Iz teksta, naime, nije vidljiva stvarna vrijednost dinara, odnosno krune, prije rata u odnosu na vrijednost istih valuta poslije rata, jednako kao što nisu poznate ni vrijednosti prosječnih nadnica za oba perioda. Bez paritetnih vrijednosti dinar-kruna prije i neposredno poslije rata i bez podataka o vrijednosti (kupovnoj moći) prosječnih realnih nadnica u oba perioda, nemoguće je realno ocijeniti ekonomsku situaciju radničke klase toga vremena. Drugim riječima, bez navedenih podataka nemoguće je konstatirati u kojoj je mjeri povećanje nadnice za 100—130% poboljšalo ili čak snizilo standard života radničke klase.

11. U III glavi (1. dio, str. 130) konstatira se ovisnost jugoslavenske industrije o stranom kapitalu, ali se ne navode načini kojima se taj kapital uspio plasirati u jugoslavensku industriju. Od posebnog bi značenja bilo obraditi specifičnosti tog procesa (makar u osnovama) po pojedinim sastavnim dijelovima bivše Jugoslavije (Hrvatske, Slovenije, itd.).

IZVORI I LITERATURA

Poljoprivredna godišnja statistika, izd. Ministarstva poljoprivrede, Beograd, 1936.
Poljoprivredna godišnja statistika, izd. Ministarstva poljoprivrede, Beograd, 1937.
Poljoprivredna godišnja statistika, izd. Ministarstva poljoprivrede, Beograd, 1938.
Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, izd. Ministarstva trgovine i industrije, Beograd, 1941.
Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb tom IV.
Drago Krndija, Industrijalizacija Jugoslavije, Sarajevo, 1961.
Mijo Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941, Zagreb, 1952.
S. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd, 1941.
F. Tuđman, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, Zagreb, 1963.

Dr MIROSLAVA DESPOT

naučni suradnik Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb

Nekoliko podataka o poslijeratnim publikacijama s područja ekonomske historije Hrvatske od godine 1850 do 1918

S OBZIROM na potrebe koje postoje u našoj historiografiji, kao i zbog nekih dopuna s ekonomsko-historijskog aspekta u tekstu »Pregleda istorije SKJ«, skrećemo pažnju na neke radove koji su se nakon oslobođenja pojavili u SR Hrvatskoj, a koji tretiraju ekonomsku historiju Hrvatske od druge polovine XIX stoljeća do 1918.

Premda smo nastojali koliko god je bilo moguće prikupiti sav dostupni materijal, ipak vjerujemo da je popis nepotpun i da će tek daljnje dopune dati zaokruženu sliku o poslijeratnim publikacijama iz ekonomske historije Hrvatske od 1850—1918.

Djela smo svrstali u nekoliko skupina (unutar kojih je proveden abecedni redoslijed), kako zbog lakše orijentacije tako i zbog samih zaključaka koji se logično nameću, ukazujući na one praznine koje još uvijek postoje na tom području.

Polazimo od općih djela na specijalna, citirajući na kraju i skupne publikacije i časopise u kojima se s vremena na vrijeme javljaju i prilozi ekonomsko-historijskog sadržaja.

1. OPĆA DJELA

Rad André *Blanca*, La Croatie occidentale, Étude de geographie humaine, Paris 1957, v. Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slaves-XXV, vrijedan je prilog u kome su izneseni i podaci za ekonomiku zapadne Hrvatske u toku XIX stoljeća. Od znatne je koristi i bibliografija objelodanjena od str. 449—485. navedenog djela. Građa što ju je objelodanila Miroslava *Despot*, u Privredi Hrvatske XVII—XIX, Izbor građe, Zagreb, 1957, v. Na izvorima historije, svezak 3, jest prema riječima autorice samo »... mali prilog ekonomskoj historiji današnjeg teritorija NR Hrvatske, jer je nemoguće sa svega nekoliko dokumenata dati cjeloviti prikaz novovjekog privrednog razvoja.«[1] Privredna *istorija* naroda FNRJ, Predavanja sa ekonomskog Fakulteta 1951/2 god., Beograd (1952), Stenografske beleške, jest opći priručni materijal u kome je uz ostalo u poglavlju »Kapitalizam u Hrvatskoj i Slavoniji« str. 224—244. u najkraćim crtama obrađena i pojava kapitalističke proizvodnje od druge polovine XIX stoljeća do 1918. Monografija Igora *Karamana*, Valpovačko vlastelinstvo, Ekonomsko historijska analiza, Zagreb, 1962, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 13, jest rad u kome su na temelju neobjelodanjene arhivske građe izneseni i obrađeni manje-više svi podaci o veleposjedu Valpovo od 1721. do 1945. U knjizi J. *Markovića*, Strukturne promjene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka 1900—1960, Beograd, 1963, prikazan je razvoj seljačkih gospodarstava u Jugoslaviji s težištem na periodu od 1945. do 1960, dok je u uvodu obuhvaćeno i razdoblje do 1918. Sinteza Mije *Mirkovića*, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958 (drugo izdanje 1962), izrađena je sinhrono pa je obrađena i problematika koja se odnosi na razvoj kapitalizma u Hrvatskoj od 1815—1914, pa je u poglavlju »Privredni razvitak u kapitalizmu 19. stoljeća (1815—1915)«, (str. 235—331), naznačena i glavna razvojna linija tog procesa u Hrvatskoj. Djelo Grge *Novaka*, Vis, knjiga prva od VI pr. n. e. do 1941. godine, Zagreb, 1961, iznosi na vidjelo i veoma vrijedne podatke koji se odnose na ekonomsku prošlost Visa u drugoj polovini XIX stoljeća sve do 1918. godine. Sinteza koju je objelodanio Nikola *Vučo*, Privredna istorija naroda FNRJ, Beograd, 1948, jest priručnik u kome je u poglavlju »Razvitak kapitalizma u Hrvatskoj i Slavoniji« str. 281—326, iznesen pregled kapitalističkog razvoja navedenog razdoblja do 1918.

2. INDUSTRIJA I RUDARSTVO

Skupni publicistički rad Milana *Bekića* i Seada *Saračevića*, Osamdeset godina golubovečkih ugljenokopa, Četiri rudarske generacije u podnožju Ivančice, Golubovec, 1956, od izvjesne je koristi, jer su u knjižici izneseni i historijski podaci o golubovečkim rudokopima, u kojima je rad započet 70-tih godina XIX stoljeća. Od radova sintetičkog značaja posjedujemo za sada samo knjigu Rudolfa *Bićanića*, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860), Zagreb, 1951, v. Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam, I knjiga, iz koje možemo koristiti samo kratak vremenski period Bachova apsolutizma do 1860. Međutim kao korisna dopuna služi bibliografija objelodanjena na kraju knjige od stranice 421—427. U monografiji Josipa *Cazija*, Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860—1880), Samostalni ekonomski i politički istupi (Zagreb, 1957), autor je u poglavlju »Hrvatska u brojkama i njena ekonomska i socijalna struktura«, str. 343—405, obradio i trgovinu i promet uz poljoprivredu i industriju Hrvatske druge polovine XIX stoljeća. U najnovijoj monografiji Josipa *Cazija*, Radnički pokret Hrvatske (1860—1895), Beograd, 1962, autor je u poglavlju »Opće ekonomske i političke prilike u Hrvatskoj 1860—1895«, str. 5—9, iznio i svoja zapažanja o privredi Hrvatske potkraj XIX stoljeća. Neobjelodanjena disertacija Miroslave *Despot*,[2] Osredek njegov postanak i razvoj u sklopu općeg ekonomskog i političkog razvoja Hrvatske u XIX stoljeću, Prilog ekonomskoj historiji Hrvatske u XIX stoljeću, Zagreb, 1956, jest rad u kome prema riječima Mije *Mirkovića* ima »... mnogo prikupljene izvorne građe o industriji u Hrvatskoj u 19. stoljeću ...«[3] Spomenica »10 kolovoz« 1909—1959, Solin (1959), izdana je povodom 50-godišnjice osnivanja poduzeća, s uvodom Drage Gizdića. Objelodanjen je i popis literature u kome je naveden i neobjelodanjen rukopis Josipa *Morpurga*, Dalmatinska industrija cementa. Rad Mirjane *Gross*, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907, Beograd,

[1] Miroslava Despot, Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća, Izbor građe. Priredila-, Zagreb, 1957, str. 148, v. Na izvorima historije, svezak 3.

[2] Disertacija Miroslave Despot nalazi se na Ekonomskom i Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

[3] Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958, str. 271.

1960, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija I-Monografije, premda je političko-historijska monografija ipak je u njem, i to s uspjehom, izvršena i analiza privrednih prilika u Hrvatskoj početkom XX stoljeća i to u poglavlju pod naslovom »Ekonomska podloga novoga kursa«, str. 23—47. U knjizi Antuna *Kozine,* Krapina i okolica, Krapina, 1960, iznesen su i pojedinačni podaci o postanku privrede, bankarstva i trgovine u Krapini u XIX stoljeću. U monografiji Arpada *Lebla,* Beočinska kaja, Novi Sad, 1959, v. Prilozi novijoj ekonomsko-socijalnoj istoriji, knjiga 1, izneseni su podaci o radu i poslovanju tvornice cementa u Beočinu koja je proradila 60-tih godina XIX stoljeća. Knjiga Andrije Ljubomira *Lisca,* Razvoj industrije papira u Zagrebu, Zagreb, 1961, značajan je prilog to više, što je autor u toj opsežnoj monografiji uz iscrpne podatke o poslovanju zagrebačke tvornice papira od kraja XIX stoljeća naovamo, kao i srodnih poduzeća u Zagrebu, opisao i prilike i uvjete pod kojima je onovremeno radništvo radilo u toj proizvodnoj grani. U sintezi Vasilija *Simića,* Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd, 1951, ima i nekih sumarnih podataka o rudarstvu u Hrvatskoj u XIX i XX st. Objelodanjen je i spisak literature (str. 426—431), koji može biti također od stanovite koristi u daljnjem radu. *100* god. staklane Straže 1860—1960, Straža-Rogatec, 1960, jest prigodni spis bez naučnih pretenzija, no i u njemu ima zanimljivih historijskih podataka, koji se odnose na to naše poduzeće, koje je prešlo sve faze kapitalističke proizvodnje poslujući i danas. Knjižica Ilije *Uzelca,* Ugljenokopi Raša, Rudnici našega crnog zlata, Zagreb, 1950, pisana je popularno. Korisna je jer daje uvid u postanak i razvoj tog našeg poznatog istarskog rudnika, koji biva već tokom XIX stoljeća nesmiljeno eksploatiran sa strane austrijskih kapitalista na čelu s bankarskom kućom Rothschild.

3. PROMET (KOPNENI I MORSKI)

Neobjelodanjena disertacija Radojice *Barbalića,* Brodarstvo Istre u doba propadanja jedrenjaka i stvaranja parobrodarstva, Rijeka, 1956,[4] donosi na temelju neobjelodanjene građe nove podatke s navedenog područja. Monografija Olivera *Fije,* Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918, Zadar, 1962, Institut JAZU, Zadar, Djela, knjiga II, jest također ozbiljan doprinos toj do sada slabo obrađenoj problematici u našoj historiografiji. Djelo J. *Gorničić-Brdovačkog,* Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, građenje, organizacija i financijalni odnosi, Zagreb, 1952, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 3, jest vrijedan prilog za upoznavanje razvoja naših državnih i vicinalnih pruga od druge polovine XIX stoljeća sve do 1918. Na kraju knjige je objelodanjen popis literature, indeks i 14 raznih priloga, među kojima se ističu pregledne karte željezničkih pruga u Hrvatskoj od 1880—1918. Knjiga Zvonimira *Jelinovića,* Borba za Jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, Zagreb, 1957, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 6, daje u šest ovećih poglavlja prerez kroz privredno-prometnu problematiku postanka, razvoja i borbe za jadranske pruge u toku njihovog razvoja od druge polovine XIX stoljeća naovamo. Spomenica, *Sto* godina železnica Jugoslavije, Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije, Beograd, 1951, donosi i nekoliko članaka[5] u kojima je obrađen postanak i razvoj željezničkih pruga u Hrvatskoj od godine 1862. naovamo.

4. POLJOPRIVREDA I ŠUMARSTVO

Knjižica Dinka *Foretića,* Zadrugarstvo Istre, Zagreb, 1951, iako skromna opsegom, daje u uvodnom poglavlju vrijednih podataka o zadrugarstvu Istre u XIX i početkom XX stoljeća. Vrijedan prilog je neobjelodanjena disertacija Stjepana *Frančiškovića;*[6] Razvoj iskorišćavanja šuma u zapadno-hrvatskom visočju tokom 13.—19. stoljeća. (Prilog historiji šumskog gospodarstva), Zagreb, 1959. Knjiga Nikole *Nikolića,* Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura bistranske poljanice, Zagreb, 1962, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 14, jest značajna po tome, što otkriva »... jedan dio historijskog procesa osiromašenja sela i seljaka i osvjetljava stanje i razvoj koji su tipični ...«[7] *Nimac* Franjo, Mara *Hećimović-Seselja,* Vjekoslav *Jurinić,* Mato *Matašin,* Stjepan *Janjić* autori su skupnog djela pod naslovom »Seljačke obiteljske zadruge«, I, Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće, Zagreb, 1960, v. Publikacije Etnološkog Zavoda Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 3. U djelu su obrađene slijedeće zadruge: Duvnjak-Pilipčević, kotar Split; Ivčević-Hećimović, kotar Gospić; Veliki Lucijanići, kotar Karlovac; Dragančan, kotar Bjelovar i Ivo Maričić Pejagić i Vid Mihić u kotaru Brčko. Jedno od osnovnih djela s područja historije poljoprivrede u odnosu na Dalmaciju jest posthumna monografija Stanka *Ožanića,* Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, prilozi za povijest poljoprivrede Dalmacije. Prema originalnom rukopisu autora za tisak priredili: A. Tambača i D. Morović, Split, 1955. Obrađen je vremenski period od mletačke vladavine do početka XX stoljeća. U radnji je objelodanjeno i nekoliko vrijednih bibliografskih priloga, poimenično »Bibliografija važnijih radova o dalmatinskoj poljoprivredi«, str. 55—62; »Bibliografija novijih poljoprivrednih i gospodarskih djela ...«, str. 69—73; »Popis poljoprivrednih listova u Dalmaciji«, str. 75—77. i »Bibliografija važnijih članaka pisanih hrvatskim jezikom« »Gospodarskog lista dalmatinskog« 1872—1882, str. 79—80. Monografija Vladimira *Stipetića,* Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području N. R. Hrvatske 1885—1955, Zagreb, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 7, od velike je važnosti i za period do 1918. godine. Rad Bogdana *Stojsavljevića,* Gornjaci, Prilog proučavanju gornočinženih odnosa, Zagreb, 1959, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 9, sadrži značajnu dokumentaciju, kao i drugi rad istog autora koji nosi naslov, Šuma i paša, U borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848, Zagreb, 1961, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 11. Sinteza Nikole *Vuča,* Poljoprivreda Jugoslavije (1918—1941), Beograd, 1958, ima nešto podataka i o poljoprivredi Hrvatske za vrijeme I svjetskog rata (str. 5—10).

[4] Jedan primjerak disertacije nalazi se u raritetima Nacionalne biblioteke u Zagrebu pod signaturom R IX-ZG-182.

[5] U poglavlju »Iz istorije naših železnica« obrađuju autori na nekoliko mjesta postanak i razvoj željezničkih pruga u Hrvatskoj od godine 1862. naovamo. Poimence, Anton Melik, Ekonomsko-politički uslovi razvoja železnica u jugoslavenskim zemljama, str. 63—72; Vladimir Stehlik, Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji (sa preglednom kartom železničke mreže), str. 73—88; Josip Kozjak, O razvitku pruge u Hrvatskoj, str. 110—116.

[6] Jedan primjerak disertacije nalazi se u raritetima Nacionalne biblioteke u Zagrebu pod signaturom R IX-ZG-249.

5. RAZNI SPISI

Knjiga Dušana *Sabolovića,* Imbro Ignjatijević Tkalac, Njegovi ekonomsko politički pogledi i rad 1848—1861. godine, Zagreb, 1957, osvjetljava djelovanje Tkalčevo[8] kao tajnika zagrebačke trgovačke komore, koja je u vrijeme Bachova apsolutizma bila središnji čimbenik ekonomsko-trgovačkog života Hrvatske. I knjiga Tomislava *Timeta,* Stanbena izgradnja Zagreba do 1954. godine, Ekonomsko historijska analiza, Zagreb, 1961, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, knjiga 10, značajna je napose za onoga, koji se bavi specijalnim problemom razvoja građanskog stanovništva Zagreba u prošlom stoljeću pa sve do naših dana.

6. ČASOPISI, ZBORNICI I OSTALA SKUPNA DJELA

U našim krajevima se razmjerno rano javlja privredna publicistika, prednjači Karlovac u kome od 1841. izlazi na njemačkom jeziku list »Pilger«. Godine 1864. pojavljuje se i u Zagrebu prvi privredno-trgovački časopis »Sidro«[9], dok već od godine 1842. izlazi i prvi poljoprivredni list pod naslovom »List mesečni horvatsko slavonskoga gospodarskoga društva«, koji kao časopis postoji još i danas. I ostala stručna društva pokreću potkraj XIX stoljeća svoja glasila pa se među njima osobito ističe »List šumarski«, koji besprekidno izlazi u Zagrebu od godine 1877. Od godine 1884. izlazi u Zagrebu i časopis »Obrtnik«[10] kao glasilo zagrebačke trgovačke komore, u kome nalazimo mnogo vrijednih priloga i podataka koji osvjetljuju ekonomska zbivanja potkraj XIX stoljeća ne samo u Zagrebu, nego i u ostaloj Hrvatskoj. Poslije I svjetskog rata ima već zamjeran broj privredno-stručnih publikacija[11] pa se ta tradicija nastavlja i danas.

Jedan od najvažnijih hrvatskih privrednih poslijeratnih listova je svakako »Ekonomski pregled«, koji izlazi u Zagrebu od godine 1950. objelodanjujući ponekad i priloge s područja privredne historije. U edicijama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, poimence u »Starinama«, »Analima Jadranskog Instituta« u Zagrebu, »Radovima Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zadru«[12], pa »Analima historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Dubrovniku«[13] izlaze povremeno i radovi u kojima je tretirana i ekonomska problematika zaleđa i obalnog pojasa.

---

[7] Nikola Nikolić, Kronika župe Bistre i agrarnoekonomska struktura bistranske poljanice, Zagreb, 1962, str. XII, v. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske JAZU, knjiga 14.

[8] Skrećemo pažnju na studiju o Tkalcu, koju je objelodanio Stanko Dvoržak, Imbro Ignjatijević Tkalac. Život i djelo, Starine. JAZU, Zagreb, 1962, knjiga 52, str. 334—419, i gotovo istovetan tekst u monografiji istog autora pod naslovom, Karlovački portreti, Imbro Ignjatijević Tkalac — Dragojla Jarnević — Milan Vrbanić, Zagreb, 1963, str. 5—89.

[9] Miroslava Despot, Časopis »Sidro« o zagrebačkoj privredi »prednagodbenjačkog razdoblja«, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1957, I, str. 219—228.

[10] Miroslava Despot, Odraz privrede u zagrebačkoj stručnoj publicistici druge polovine 19 stoljeća. Časopisi »Obrtnik«, »Pregalac« i »Obrtnički vjesnik«, Iz starog i novog Zagreba, Zagreb, 1960, II, str. 239—253.

[11] Ivan Malinar, »Hrvatski i Jugoslavenski Lloyd. Listajući dvadeset godišta...«, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb, 1929, br. 296, 24. XII.

[12] Štampani u Zagrebu.

[13] Štampani u Dubrovniku.

Prilozi »Historijskog Zbornika« organa »Povijesnog društva Hrvatske« u Zagrebu, koji izlazi od godine 1948. gotovo su isključivo političko-historijskog karaktera, dok je jedino među prikazima i ocjenama ponekad zastupana i ekonomsko-historijska problematika.

Znatan broj članaka koji obrađuju privredu grada Zagreba u XIX i početkom XX stoljeća objelodanjen je u ediciji *Muzeja grada Zagreba* pod naslovom »Iz starog i novog Zagreba«, I/1957, i II/1960, kao i u trećoj svesci koja se upravo sada nalazi u štampi.

Najnoviji broj »Arhivskog Vjesnika« Državnog arhiva u Zagrebu, koji je također momentalno u štampi ima priloge i građu koja se manje-više sva odnosi na novovjeke ekonomsko-historijske probleme.

Zbornici pojedinih zagrebačkih fakulteta, napose Ekonomskog i Filozofskog, donose s vremena na vrijeme i radove većeg i manjeg opsega s područja privredne historije.

U skupljenim radovima Mije *Mirkovića* pod naslovom: Izbor iz ekonomskih radova, Zagreb, 1957—8, knjiga I—II, imade značajnih priloga i za ekonomsku historiju Hrvatske u drugoj polovini XIX stoljeća i početkom XX.

Osim u Zagrebu izlaze pojedinačne edicije i u ostalim našim većim i manjim gradskim središtima, pa skrećemo pažnju na »Osječki Zbornik«[14] u izdanju Muzeja Slavonije u Osijeku, u kome je objelodanjeno nekoliko vrijednih priloga koji zadiru u ekonomsku prošlost Osijeka i bliže okolice. Novo pokrenuti »Godišnjak gradskog muzeja« u Varaždinu nastoji također da manjim prilozima obogati ekonomsku historiju grada i okolice.

Ekonomska pitanja Istre, Hrvatskog primorja i Rijeke često tretiraju suradnici »Jadranskog Zbornika«[15] na Rijeci. U opsežnom zborniku »Istra i Slovensko Primorje, Borba za slobodu kroz vjekove, I dio, Od najstarijih vremena do Drugog Svjetskog Rata, II dio, Narodno-oslobodilačka borba, III dio, Politički-diplomatska borba obnova i izgradnja«, Beograd, 1952, ima i podataka o ekonomskoj prošlosti Istre i to u poglavlju »Ekonomski pregled Istre i Slovenskog Primorja«, str. 14—23. Skupno djelo »Otok Susak«, Zemlja, voda, ljudi, gospodarstvo, društveni razvitak, govor, nošnja, građevine, pjesma i zdravlje, Zagreb, 1957, v. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 49, sadrži i podatke o poljoprivredi i ribarstvu tog našeg toliko zanimljivog otočića. Jedna od posljednjih skupnih edicija jest »Pomorski Zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962«, Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU, Zadar, Zagreb, 1962, knjiga I i II. Imade u njem brojnih vrijednih priloga u kojima su obrađeni problemi naše ekonomske prošlosti s obzirom na obalni pojas. Objelodanjena je i bibliografija koju je izradio Vjekoslav *Maštrović* pod naslovom »Bibliografija knjiga XIX i XX st. pomorstva Jugoslavije«, knjiga II, str. 1917—1951. Značajne priloge u kojima je obrađena ekonomska prošlost Rijeke sadrži zbornik »Rijeka« u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu godine 1953. U štampi se momentalno nalazi zbornik »Zadar« također u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu, s prilozima o privrednoj prošlosti Zadra u XIX stoljeću.

---

[14] Izlazi od 1942.

[15] Izlazi od 1956.

Skrećemo pažnju i na časopise, »Riječku reviju« na Rijeci i »Zadarsku reviju« u Zadru, u kojima imade povremenih priloga koji zadiru i u privrednu prošlost Hrvatskog primorja i Dalmacije.

Zaključak

Postojeća literatura je prilično oskudna. Osobito se osjeća potreba za izradom monografija o pojedinim proizvodnim granama. Samo na temelju ovećeg broja analitičkih monografija moći će se ostvariti i sinteza ekonomske historije Hrvatske.

BILJEŠKE

U niže navedenom popisu registrirali smo i pojedina djela iz ostalih republika u kojima je obrađena ekonomsko-historijska problematika do 1918. Djela navodimo abecednim redoslijedom unutar samog republičkog prostora kao i prezimena autora.

SR BOSNA I HERCEGOVINA

Rad Milivoja *Erića*, Seljaštvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom okupacijom (1878—1918), Sarajevo, 1953, v. Mala. biblioteka za narodno prosvjećivanje 11, daje uvid u poljoprivredne prilike i seljačke odnose navedenog razdoblja. *Građa* o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905 (Dokumenta iz austrougarskih arhiva), Izbor, redakcija i prijevod Vojislav *Bogičević*, Sarajevo 1955—1956, sadrži uzorno prikupljen i sređen materijal, koji iznosi podatke i o privrednom stanju Bosne i Hercegovine. Od stranice 309—312. objelodanjen je »Pregled važnijih rudarskih, šumskih i drugih poduzeća i banaka u BiH osnovanih u vremenu 1878—1905.« Sinteza Kemala *Hrenje*, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd, 1961, v. Ekonomska biblioteka 15, upoznaje čitaoce s privrednim stanjem bosansko-hercegovačkog teritorija na kome je prema autorovim navodima postojalo do 1918. više od sto poduzeća. Objelodanjen je spisak literature korišten pri sastavljanju monografije. Nikola *Jarak*, Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo, Sarajevo, 1956, v. Građa I, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, knjiga 1, Naučno Društvo Bosne i Hercegovine, iznosi tim prilogom na vidjelo poljoprivredne prilike i odnose u Bosni i Hercegovini sve do godine 1918. Popularna prigodna publikacija »50 godina rudnika mrkog ugljena Breze 1907—1957«, s.a.s.l. upoznaje nas s radom, rudnika i u ranijim razdobljima.

SR CRNA GORA

Knjiga Mirčete *Đurovića*, Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, Cetinje, 1958, jest prilog u kome je obrađena pojava trgovačkog kapitala uz udio stranog kapitala u trgovačko-privrednom razvoju Crne Gore potkraj XIX i početkom XX stoljeća. Drugi rad istog autora pod naslovom, Novčani zavodi u Crnoj Gori, Cetinje, 1959,

tretira razvoj novčanih zavoda od prve štedionice u Nikšiću godine 1901. do godine 1914, dok je u trećem radu. Crnogorske financije 1860—1915, Titograd, 1960, iznesen historijski razvoj prije i poslije Berlinskog kongresa uz analizu budžetskog sistema Crne Gore do prvog svjetskog rata. Knjiga Spasoja *Medenice*, Privredni razvitak Crne Gore 1918—1941, Titograd, 1959, sadrži u uvodnom poglavlju podatke o privredi Crne Gore do 1918.

SR MAKEDONIJA

Dančo *Zografski* u monografiji, O radničkom pokretu u Makedoniji do Balkanskog rata, Beograd, 1951, iznosi i neke podatke o privredi Makedonije od kraja XIX stoljeća do 1912.

SR SLOVENIJA

Najbogatiju ekonomsko-historijsku literaturu na teritoriju SFR Jugoslavije ima danas SR Slovenija, nastavljajući svoje ranije tradicije i s tog historijskog područja. Iz tog materijala skrećemo pažnju samo na neke važnije radove, a upozoravamo i na časopis «*Kronika*« u Ljubljani u kome stalno izlaze članci i s područja privredno-historijske problematike.

Monografija France *Kresala*, Razvoj predilnice Litija ob 75. obletnici, Litija, 1961, važna je ne samo s aspekta slovenske privrede, nego je ona i direktno vezana uz razvojnu liniju privrede same Hrvatske početkom XX stoljeća. Vlasnici litijske predionice su i osnivači tvornice tekstila u Varaždinu godine 1901. Prema navodima autora, vrijedan stariji arhivski materijal koji se odnosi na početak varaždinskog poduzeća nalazi se u »Arhivu predilnice« u Litiji. Ermin *Kržičnik* obradio je razvoj svih mariborskih poduzeća u knjizi, Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora. Uredil in napisal, Maribor, 1956. Tri monografije Ivana *Mohoriča* značajan su prilog poznavanju privrednog razvoja Slovenije u prošlosti. U Industrijalizaciji meziške doline, Maribor, 1954, v. Poljudoznanstvena knjiga 4, autor uz ostalo iznosi vrijedne podatke o tržištu na kome se afirmirala privreda meziške doline. U drugom radu, Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiću, Tržić, 1960, iznesen je historijat poduzeća od dana osnivanja 40-tih godina XIX stoljeća. Najzanimljivije je treće djelo, Rudnik živega srebra v Idriji, Zgodovinski prikaz, nastanka, razvoja in dela 1490—1960, Idrija 1960. U toj opsežnoj monografiji iznesen je historijski razvoj tog našeg poznatog rudnika žive, a na kraju je priložen i spisak izvora i literature. Janko *Orožen* opisao je u Zgodovini Trbovlja, Hrastnika in Dola, Trbovlje, 1958, I, i kapitalističku fazu navedenih rudnika. Jože *Šorn* dao je pregled postanka i razvoja papirnice Vevče od njenog osnutka godine 1842. sve do naših dana. Naslov je knjizi, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956. Vlado *Valenčič* iznio je u svom radu Sladkorna industrija v Ljubljani, Ljubljana, 1957, v. Knjižnica »Kronike«, zv. 3, nove i zanimljive podatke o toj grani prehrambene proizvodnje čiji počeci datiraju u Ljubljani iz godine 1828. Jednu od najboljih monografija zahvaljujemo Josipu *Žontaru* st. pod naslovom, Svilogojstvo in svilarstvo na slovenskem od 16. do 20. stoljeća, Ljubljana, 1957, v. Slov. akad. zn. in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede, dela 11. U knjizi je autor na temelju neobjelodanjene arhivske građe analizirao povremeni cvat i pad te složene poljoprivredne i privredne proizvodnje.

SR SRBIJA

Skupno djelo Jovana *Raičevića* i Đure *Đuraškovića*, Šest decenija beogradske šećerane (1898—1958), Beograd, 1958, jest prigodni spis u kome imade i vrijednih podataka o postanku i razvoju same tvornice uz podatke o velikom štrajku koji je izbio u tvornici godine 1907. U zborniku *Proizvodne snage NR Srbije*, Beograd, 1953, ima vrijednih podataka koji se odnose na privredni razvoj Srbije potkraj XIX i početkom XX stoljeća. Popularna monografija *Sto godina senjskog rudnika 1853—1953*, Beograd, 1953, ima i historijski dio koji se odnosi na početne radne faze sredinom XIX stoljeća. U monografiji Privredna istorija Srbije do prvog svetskog rata, Beograd, 1955, Nikola *Vučo* je iznio mnoge nove podatke o privrednoj prošlosti Srbije navedenog razdoblja.

PODRUČJE AP VOJVODINE

Monografiju Arpada *Lebla*, Beočinska kaja, Novi Sad, 1959, v. Prilozi novoj ekonomsko-socijalnoj istoriji, knj. 1, citirali smo među djelima za ekonomsku historiju Hrvatske. Ovdje skrećemo pažnju na vrlo dobru monografiju Petra *Mezeija*, Razvoj industrije u Bačkoj, Novi Sad, 1959, i na građu koju je objelodanio Andrija *Radenić* pod naslovom, Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908, Sabrao-, Novi Sad, 1955. Nekoliko vrijednih priloga s područja ekonomske historije Vojvodine objelodanjeno je i u časopisu »Privredna izgradnja«, mjesečniku ekonomista Vojvodine, koji izlazi u Novom Sadu od godine 1954.

ZORICA STIPETIĆ-BENČIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O jednoj autohtonoj pojavi naše kulturne baštine

KAD govorimo o našoj revolucionarnoj kulturnoj baštini i o nekim autohtonim njenim vrijednostima, mogli bismo odabrati kao primjer djelovanje likovne grupe »Zemlja«, koje evidentno pokazuje kako je u okvirima naprednog političkog pokreta u Jugoslaviji bilo snaga sposobnih da teoretski shvate i razrade aktuelne probleme i da ih umjetnički adekvatno izraze.

Pitanje socijalnog i političkog angažiranja umjetnika u problemima vremena, odnosno njegova odvajanja od tih problema, tj. stav larpurlartizma, bilo je predmet najživljih rasprava u naprednom pokretu. Takozvana Harkovska linija, proklamirana u Sovjetskom Savezu novembra 1930. godine, bila je jedan od pokušaja za rješenje toga pitanja.

Teza glasi: Pojava i djelovanje »Zemlje« samosvojni su i vremenski ispred Harkovske linije, s kojom su programatski u skladu.

U vrijeme kad se u redovima naprednih intelektualaca u svijetu naveliko tretiraju problemi i konsekvencije Harkovske linije, iza »Zemlje« već stoji dio onog opusa koji — to nije presmiono reći — čini jedini istinski umjetnički rezultat teoretskih pretpostavki Harkovske rezolucije.

Novembra 1929. u Zagrebu je održana prva izložba »Zemlje«, s motom: »Savremeni život prožet je socijalnim idejama i pitanja kolektiva su dominantna — umjetnik se ne može oteti htijenjima novog društva i stajati izvan kolektiva — jer je umjetnost izraz naziranja svijeta — jer su umjetnost i život jedno.«

Tako započinje snažan prodor »Zemlje«, koji je po svom djelovanju u našoj likovnoj sredini bio analogan prodoru i djelovanju Krleže i Cesarca u literaturi. Smatrajući se tumačem društvene stvarnosti, »Zemlja« je zauzela stav socijalne tendencioznosti i maksimalne angažiranosti. Ali taj problem angažiranja umjetnika, koji je u taj čas »visio u zraku«, grupa »Zemlje« ne samo što je definirala (kao što je učinjeno kasnije u Harkovu) nego ga je i umjetnički osmislila. Već prvom svojom izložbom »Zemlja« je ispunila jedan od svojih osnovnih zadataka: stvorila je likovne fronte ne više po generacijama nego po ideološkom i likovnom naziranju, i pokrenula borbu protiv larpurlartizma a za takvu umjetničku koncepciju koja bi poistovetila socijalno i političko s umjetničkim djelovanjem. Glavni cilj te umjetnosti jest doprinositi razvijanju socijalne svijesti.[1] Shvativši umjetnost kao platformu za iznošenje istine onakve kakvom je oni shvaćaju, umjetnici »Zemlje« ističu do ekstrema karakteristična svojstva društva, napadajući bez sentimentalnosti cijelo građansko društvo kao klasu i kao reprezentanta jednog društvenog uređenja. Time je trebalo pomoći obespravljenom čovjeku, a

[1] Isp. K. Hegedušić, »Problem umjetnosti kolektiva«, *Almanah savremenih problema*, Zagreb, 1932, str. 79.

posredstvom njega masi da sagleda fakte klasnog društva i svu bijedu svoje egzistencije. To je značilo: pomoći mu da nađe put do svojeg oslobođenja. Trebalo se, dakle, svjesno i strasno opredijeliti za one teme koje su najjače optuživale, jer jedino osjećajući takvu stvarnost moglo se osloboditi od nje. A jer je poziv bio upućen masi, bila su nužna izražajna sredstva koja bi bila svakome razumljiva i kojih bi lapidarnost najsnažnije djelovala. Krsto Hegedušić je objašnjavao: »Baš s obzirom na svrhu traži se uz ideološku čistoću još i jasnost formalna. Sadržaj i svrha te umjetnosti traži tom sadržaju odgovarajuću formu. Treba znati ne samo kome i čim, već i kako se obraćati a da se može biti koristan kolektivu. Jer ne može biti svejedno da se uzima slike ili sadržaj koji će biti odraz društvenih suprotnosti i naše stvarnosti, a da se istovremeno ne vodi briga kako će se taj sadržaj učiniti razumljivim najširim slojevima narodnim«.[2]

U simplificiranom i snažnom crtežu, u ekspresiji bliskoj »pučkoj umjetnosti« našao se likovni izraz adekvatan programatskim socijalnim pretpostavkama. Time je opus »Zemlje« značio osim ideološke i likovnu revoluciju kod nas.

Po prvi put u našoj likovnoj umjetnosti dogodilo se da umjetnik ne odlazi na selo radi folklorne inspiracije nego da bi dao likovni dokument problema seoske sredine. Nakon »Zemlje« napokon je diskvalificirana lažna idilična slika našeg sela, historijska i genre-scena, a naša cjelokupna vizija života dobila je novu, zastrašujući duboku dimenziju.

Za djelatnost »Zemlje« još je značajno da je znala uključiti u svoje redove nekoliko seljaka-slikara i predstaviti ih javnosti. To je bilo u skladu s programom grupe, koja je težila da se na svaki način približi radnim masama.

Suština Harkovske linije, izražena u jednoj od rezolucija Međunarodnog kongresa pisaca u Harkovu novembra 1930, glasi: »Metoda proleterske literature bio bi dijalektički materijalizam. Bila bi pogreška tvrditi da ta metoda već postoji. Njena je izgradnja zadatak koji se postavlja čitavom našem pokretu. Tek tada, koristeći se poukama proleterske literature SSSR-a, revolucionarni književnici cijelog svijeta moći će da odraze u svom umjetničkom stvaranju stvarnost onakvu kakva je, u njenim kompleksnim i mnogobrojnim odnosima, u njenom kretanju i u njenim proturječnostima. Stepen u kojem je ovaj ili onaj revolucionarni pisac asimilirao dijalektički materijalizam, filozofiju proletarijata, mjeri stepen njegove transformacije u proleterskog pisca. Proleterska literatura suprotstavlja se svojom suštinom, to jest ideologijom radničke klase, onakvom kako je ona izražena od strane proleterskih pisaca, u umjetničkim oblicima koje su oni stvorili, cjelokupnoj prošloj i sadašnjoj literaturi drugih klasa... ta literatura otkriva novu formu, suprotstavljenu građanskoj književnoj tradiciji, dosljednu svojoj socijalnoj sadržini, nadilazeći stare rodove i stvarajući nove.«

Implicitno uzevši, na likovnom planu to bi značilo socijalno tendenciozno tematiku uz likovni tretman koji može razumjeti i prihvatiti proletarijat. U Sovjetskom Savezu, ipak, nije u likovnim umjetnostima došlo do realizacije tih programatskih postavki s rezultatima koji bi ujedno značili i novu umjetničku kvalitetu.

Inzistiranjem na likovnoj kvaliteti program »Zemlje« nadilazi Harkovsku deklaraciju koja se iscrpljuje u utilitarnom shvaćanju umjetnosti. Iako

[2] Na istom mjestu, str. 79, 80.

je evoluirala u nekim svojim postavkama, »Zemlja« je dosljedno zadržala stav svjesno socijalne tendencioznosti i umjetničke kvalitete. Ta tendencija nije bila, niti je mogla biti, nametnuta bilo kakvim etatističkim interesom ili administrativnom intervencijom. Naprotiv, bila je izraz smionosti i savjesti umjetnika kojih je moral bio moral naprednih društvenih snaga. Svojom društvenom funkcijom »Zemlja« je mnogo značila naprednom pokretu, a zauzvrat je od njega dobila ono što ju je učinilo svjesno a ne slučajno opredijeljenom.

Po sintezi političkog i umjetničkog djelovanja, zaokružen opus »Zemlje« kao zatvorene programatske cjeline ostaje izuzetna pojava kod nas, i ne samo kod nas, i u tim koordinatama trebalo bi shvatiti njen udio u našoj svijesti. Zbog toga će u budućoj kompleksnoj historiji radničkog pokreta Jugoslavije ta likovna grupa morati naći svoje mjesto.

TVRTKO ŠERCAR

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O proučavanju uloge revolucionarne svijesti u našem radničkom pokretu

SUDJELOVAO bih u ovoj diskusiji u povodu »Pregleda istorije SKJ«, nadovezujući svoj prilog na tok misli iznijetih u referatu Ivana Babića »Za sistematsko proučavanje naše marksističke teoretske misli« i podržavajući tezu o opravdanosti zahtjeva da retrospektiva razvoja naše međuratne marksističke teoretske misli treba naći odgovarajuće mjesto u jednoj sintetičkoj historiji našeg radničkog pokreta, već i sa stajališta odnosa revolucionarne teoretske svijesti, tj. marksizma i političko-praktičkog sazrijevanja radničkog pokreta.

Ako to stajalište, u naporu da ga razvijem i opravdam, variram u pitanje: što je to bitno novo u marksizmu i kakve je mogućnosti mijenjanja društveno-povijesnog svijeta stvorio marksizam uvidom u bit ljudske historije, onda to činim samo zato da rekapitulacijom nekih osnovnih marksističkih spoznaja o povijesnom aktivizmu ljudi ukažem na propuste koji se zbog zapostavljanja tog momenta mogu učiniti u konkretnom historiografskom istraživanju. Zanemarivanje aktivističke dimenzije marksizma lako odvodi pasivizmu socijaldemokratskih i sličnih teorija o nekakvom nužnom kretanju ljudske povijesti prema socijalizmu i komunizmu, neovisno od političkog aktiviteta samih ljudi.

U sklopu historije naučne misli marksizam kao integralna društvenonaučna koncepcija predstavlja prijelomnu tačku[1] u procesu oslobađanja čovjekove svijesti od subordiniranosti zakonitostima društvene stvarnosti i fetišizacije tih zakonitosti. Kao bitna spoznaja te stvarnosti marksizam postaje organom promjene čovjekova odnosa prema »višoj sili« slijepog historijskog determinizma i njegove spoznaje o sebi kao subjektu i stvaraocu povijesti, a ne kao kreaturi i pasivnom objektu danih povijesnih okolnosti. Na taj način, revolucionarna svijest u svjetlu marksizma stječe novo mjesto i dignitet i nije samo »predvečernja sova« koja stiže uvijek prekasno, kao što to biva prema Hegelu.[2]

[1] Do pojave marksističkog shvaćanja povijesti društvene nauke više ili manje bile su u »ptolomejskoj zabludi« prema zakonima historijske stvarnosti.

[2] Ono bitno što marksizam u sebi nosi i po čemu se razlikuje od ostalih revolucionarnih teorija, koje su u stvari revolucionarne samo po htijenju, a ne i po sadržaju, jest stvarna mogućnost efikasne i adekvatne primjene njegovih naučnih spoznaja i njihova zbiljska provodljivost u život. Rousseauova teorija društvenog ugovora i povratka prirodi, npr. kao revolucionarna teorija francuske buržoaske revolucije, bila je direktno demantirana povijesnim razvojem, koji je uslijedio nakon revolucije. Francuska buržoaska revolucija provedena je neumitnošću strukturnih društvenih zakonitosti, a revolucionarnoj teoretskoj svijesti kao jednoj od oblasti ideološke nadgradnje pripala je sud-

Daleko smo od toga da zagovaramo idealističko rješenje odnosa materije, odnosno ekonomsko-društvenih odnosa i svijesti duha, tj. cjelokupne nadgradnje, davanjem prioriteta ovom posljednjem, već samo želimo istaknuti da revolucionarna svijest klasno osviješćenog proletarijata postaje prvorazredna društvena snaga u historiji i stvaranju te historije. S druge strane, nije dovoljno samo to da se ideja o revoluciji eksplicitno izrazi. Ako ne postoje i materijalni uvjeti za revoluciju, tj. ako ne postoji minimum mogućnosti za nju u određenoj konstelaciji društvenih odnosa, sjeme pada na neplodno tlo. Vulgarni ekonomizam i idealizam podjednako su nesposobni da objasne svijet i njegovu historiju: svjetsku historiju. I kao što spoznaja historijske nužnosti ne znači nemogućnost afirmacije čovjekove slobode, isto tako ni osnovne premise materijalističkog shvaćanja historije ne smiju zatvarati pogled na važnost i aktivnu ulogu teoretske misli u povijesnom toku.

Engels, Plehanov i drugi, kao stvaralački nastavljači i eksplikatori Marxovih ideja napisali su mnoge stranice u obranu marksizma od opasnosti vulgarnih interpretacija »ekonomističkog materijalizma« i njemu svojstvenog svođenja historijske svijesti (u širem smislu riječi) isključivo na refleks materijalne stvarnosti.

Misao o aktivnoj i determinatornoj ulozi svijesti dolazi danas do punog izražaja kod nas. Marksističko-materijalistička teoretska svijest postala je osnovni determinatorni faktor (jasno: ne u apsolutnom smislu!). Kao poluga djelovanja i sredstvo mijenjanja materijalne stvarnosti i retroaktivno same svijesti služi joj ekonomska politika i ostala posredovanja u najširem smislu riječi, s ciljem obnove (u prvoj neposredno postrevolucionarnoj fazi) i stalnog perspektivnog podizanja nivoa materijalne osnove društva. Proizvedene promjene u načinu odvijanja ekonomskog života djeluju na samu svijest i dalje je izgrađuju u eminentno socijalističku. Sa te tačke gledanja studij npr. politekonomskih ideja između dva rata morao bi naći odgovarajuće mjesto u historiji socijalističke ekonomske misli kod nas. Studij bi, uostalom, dao odgovor na pitanje kako smo mogli uspješno i teoretski spremno riješiti ekonomske probleme koji su stajali pred nama nakon narodnooslobodilačkog rata.

Ako se ovako pristupi problemu odnosa revolucionarne teorije i revolucionarne prakse,[3] onda se u sklopu cjelovite historije našeg revolucionarnog pokreta mora naći više prostora za retrospektivu razvojnih putova naše revolucionarne teorije.

Ne znam da li su autori »Pregleda«, time što su iz svog vidokruga ispustili cjelovitiji prikaz teorije i ideja, koje su se vremenski i prostorno, centralnije ili perifernije javljale u granicama našeg radničkog pokreta, implicitno očitovali svoj stav o važnosti mjesta tih teorija i ideja u tom sklopu. Problem mjesta teorije u našem revolucionarnom pokretu nije bio, ni barem načelno, nigdje postavljen, ni u Predgovoru »Pregleda«, ni u člancima, intervjuima i ostaloj aktivnosti autora nakon izlaženja samog djela. No to je tre-

---

bina njima neadekvatnog refleksa. Revolucionarne teorije do marksizma nisu djelovale po liniji imanentnih spoznajno-sadržajnih kvaliteta, već po liniji protesta i bunta, kojega su izražavale i održavale. Samo u tom smislu su one uvijek pridonosile revolucioniranju određene društvene situacije.

[3] U odnosu strukture, materijalne osnove društvenog života i posebnih oblasti ideološke nadgradnje, nisam se na ovom mjestu mogao dublje upuštati i pokušati prikazati čitav »sistem posredovanja«, koji se interpolira između njih u konkretnom povijesnom životu.

nutno sekundarno. Činjenica je da »Pregledu« nedostaje potpunija retrospektiva naše teoretske misli i njezinog razvoja.

Naša socijalistička revolucija nije imala u svom povijesnom nasljeđu korjenitiju i izrazitiju buržoasko-demokratsku revoluciju i njezine buržoasko-demokratske tekovine, npr. tradiciju građanskog demokratizma, i u skladu s tom njezinom posebnošću slijede neke zanimljive teoretske konsekvence. Činjeničnost nedostatka materijalnih preduvjeta za nju, gledano sa stanovišta npr. Marxovih naučnih analiza i inferencija, vršenih nad stanjem ekonomskog života u Francuskoj i Engleskoj, ne znači, to pokazuje naša dojučerašnja historija, i činjeničnost nepostojanja socijalističke revolucionarne svijesti kod nas. Utoliko u procesu kompleksa stvaranja revolucionarne situacije ta svijest zauzima izuzetnije mjesto i ulogu prvorazredne motorne snage.

Ekonomska integriranost svijeta (kao materijalna pretpostavka svjetske povijesti) koju zatičemo na početku ovog stoljeća, premda se o njoj još tada ne može govoriti u smislu današnje međunarodne ekonomske povezanosti zemalja, također je jedna od fundamentalnih činjenica, od koje, kao instrumenta za objašnjenje, neizbježno mora polaziti svaka naučna analiza historije našeg radničkog pokreta. Bez internacionalne situacije i reperkusija te situacije na našu, teško da je moguće bilo kakvo objašnjenje. Ono što se i kako se zbivalo kod nas u periodu između dva rata, nije se odvijalo u nekoj prostornoj izolaciji i neovisnosti od ostalog svijeta, već naprotiv u naglašenoj povezanosti sa svjetskim događajima.

To naročito ne smije zanemariti istraživanje naše teoretske marksističke misli u naporu da dopre do njezinih izvora i načina, na koje se na tim izvorima inspirirala.

Koliko god se, dakle, razvoj marksističkih ideja i svijesti može razumjeti iz njihove *korelacije* s okolnostima iz kojih izrastaju, a ona nije prosto kauzalna, isto toliko je pitanje da li se samo te okolnosti mogu potpuno shvatiti u odvojenosti od svijesti. Kad to kažem, posebno imam u vidu fenomen frakcijskih borbi, u čijoj osnovi ne mora ležati klasna pripadnost i klasni antagonizam. Frakcijske struje u pravilu nisu izdiferencirane po mjerilu klasne intencije i interesa i to upravo stvara nesavladive poteškoće za sve one analize koje se ne orijentiraju na ispitivanje paralelnog sukoba što se odvija na planu mišljenja i shvaćanja, a u čijem mediju su u stvari i začete i inicirane. Ostala frakcijska razmimoilaženja samo su praktičke reperkusije različitih pogleda na određenu historijsku situaciju i ocjena te situacije. Klasne implikacije, koje mogu ležati u osnovi frakcijskih borbi, najlakše se dešifriraju upravo iz ideja, za koje pojedine grupe ili pojedinci teoretski plediraju.

Revolucionarno sazrijevanje našeg radničkog pokreta poklapa se s procesom usvajanja naučno-marksističkih premisa, procesom njegova pročišćavanja i napuštanja kvazimarksističkih pozicija. Prvobitno se taj pokret javlja kao revolucionarno htijenje i reakcija na postojeće stanje, neprogramatski i ne videći jasnije svoju perspektivu i budućnost, ali se ubrzo konceptualno oformljuje i gubi svoj prvotni karakter. Svi historijsko značajni predrevolucionarni događaji u međuratnom periodu u načelu predstavljaju praktičko povlačenje konzekvencija upravo rezultata marksističko-teoretskog sazrijevanja. Napredak na planu teorije redovito je značio novi korak u pravcu naučno-marksističkog fundiranja socijalističke revolucionarne prakse

i povećanje stupnja njezine političke efikasnosti. Teoretsko osvještavanje revolucionarnih avangardnih snaga dovelo je do historijskog neocjenjivo značajnog rascjepa sa socijaldemokratskim, reformističkim tendencijama i idejama II internacionale (»Kongres ujedinjenja«, 1919). Zauzimanje pravilnog stava prema nacionalnom problemu značio je drugi važan korak (1923). Spoznaja o potrebi osamostaljivanja našeg radničkog pokreta od slijepog trabantstva degeneriranoj Staljinovoj Kominterni i specifične politike u okviru određenih nacionalnih društvenih okolnosti: iznalaženja autohtonog revolucionarnog rješenja za nas, za naše prilike; napuštanje linije mehaničke primjene tuđih iskustava i mehaničkog preuzimanja tuđih revolucionarnih modela (1937), bila je pretpostavka od osnovne važnosti za revoluciju 1941. Ne može se poricati, da tuđa revolucionarna iskustva imaju ogromnu praktičko-političku vrijednost za svaki revolucionarni pokret. Ali kad ih se mehanički primijeni, bez vođenja računa o kategoriji posebnosti, na druge historijske prilike, tada se ona pretvaraju u neefikasnu, pogrešnu šablonu, koja nanosi neocjenjivu štetu i direktno koči zamah revolucionarnog kretanja.

Osnovni zadatak naše međuratne socijalističke teoretske misli: filozofske, sociološke, politekonomske, političke, estetske, bilo je usvajanje originalnog marksizma i praktička primjena marksističke metodologije. Prvi problem sastojao se u recepciji marksizma, koji je do nas dolazio preko raznoraznih austromarksističkih i sovjetskih posredovanja i varijanata; većinom iz druge ruke, i u početku vrlo malo iz prve, u obliku originalnih ideja Marxa-Engelsa-Lenjina.

Istraživanje treba težiti cilju da rasplete zamršeno klupko anarhizma, austromarksizma, sovjetskih teoretskih iskustava, klasičnog marksizma, naše autohtone misli i drugih idejnih tendencija, i ustanovi odakle dolaze poticaji i utjecaji; na koju se stranu, marksističku ili pseudomarksističku literaturu, na koje autore, obraćaju naši protagonisti. Zadatak otežava velika ispreplletenost tih misaonih tendencija, tako da se one često teško mogu identificirati. Druga strana problema leži u poteškoćama, koje treba svladati, a da se za određenu pojavu teoretskog karaktera i njezinu organsku povezanost s političkom praksom dade prihvatljivo naučno objašnjenje i utvrdi koliko su teoretska nastojanja odgovarala odnosnoj konkretnoj situaciji u našem radničkom pokretu i izvan njega.

U današnjem istraživanju procesa prihvaćanja marksizma ne može se iznova potcijeniti djelovanje lijevo orijentirane časopisne literature, koja je svojom aktivnošću vršila elementarnu »akumulaciju« marksističkih tekstova i znanja: u formi originalnih članaka i studija, prijevodne literature, osnovnih informacija o njima itd. Oni su predstavljali onu najširu bazu na kojoj je ležala, u svom velikom dijelu, revolucionarna teoretska »pedagogija« kod nas. Međutim, do danas, s rijetkim izuzecima, utjecaj, prosvjetiteljska uloga i mobilizatorsko djelovanje lijeve literature u njezinom najširem dijapazonu, nekritički su ocjenjivani i zanemarivani. (O toj literaturi ovdje je već govorio Ivan Gotthardi-Škiljan u referatu: »Revolucionarna književnost i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata«.)

Drugi zadatak sastojao se u aplikaciji marksističkog naučnog instrumentarija na naše prilike i naše specifične probleme: nacionalni, seljački itd. Ona je ujedno uvijek značila i naš stvaralački teoretski doprinos marksizmu.

Da zaključim s nekoliko misli o opravdanosti orijentacije na sintetičku historiju radničkog pokreta.

Historijske nauke u svojoj praksi vrše svojevrstan analitički inzult nad realno nedjeljivom i organski jedinstvenom historijom kao predmetom njihovog znanstvenog istraživanja. Sa stanovišta metodologije procesa istraživanja i profesionalne specijalizacije analiza je sasvim opravdana, ali nema razloga da organizirani timski naučni rad kao konačni naučni produkt ne postavi i planira sintetičku historiju, koja bi sfere ekonomike, politike i kulture (umjetnost, nauka) prikazivala u njihovoj dijalektičkoj povezanosti i isprepletenosti. Razbijenost historijske istine na ekonomsku, političku i kulturnu povijest neizbježno otežava, pa čak i onemogućuje da ih se, ovako istrgnute iz organske cjeline koju zajedno tvore, u potpunosti naučno objasni. Niz pojava, bilo ekonomskih, političkih ili kulturnih, na taj način ostaje neobjašnjen i za specijaliziranu refleksiju ograničenu samo na neku posebnu oblast čovjekovog društveno-povijesnog postojanja neobjašnjih, što primorava povijesnu refleksiju da se povede za idejom cjelovite, dijalektičke istine. Međutim, put do sintetičke povijesti radničkog pokreta nije direktan. Treba prevaliti sve faze historiografske analize, od posebnih obrada povijesnih »detalja«, u formi elaborata, monografija i ostalih oblika naučne obrade, preko posebnih povijesti ekonomike, politike i kulture, da bi se izradila jedna kompleksna i cjelovita historija.

VOJMIR KLJAKOVIĆ

redaktor Vojne enciklopedije i vanjski suradnik
Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu

Tri komponente oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije (Neka zapažanja o pisanju historije NOR-a)

PISATI danas historiju ili pregled oslobodilačkog rata u cjelini pothvat je koji autora obavezuje da u duhu novih saznanja pruži opsežnije i iscrpnije činjenice o karakteru te borbe i da dade tumačenje o našoj ulozi i mjestu u okviru drugog svjetskog rata.

U historiografiji NOR-a tom pitanju nije do danas poklonjena dovoljna pažnja. Jedan dio radova koji govore o našem ratu u cjelini predstavlja rekonstrukcije vojnih zbivanja, na račun drugih faktora koji su isto tako bitni i karakteristični, ali koji se nisu u tim radovima afirmirali koliko zaslužuju. Težnja da se dade isključiva prednost opisu operacija, ofenziva, bojeva i drugih oružanih aktivnosti lišava djelo drugog, suštinskog sadržaja NOR-a. Radovi koji tim rekonstrukcijama daju još i sliku stvaranja i organizacije slobodnog teritorija, tj. pozadine, razvoja rukovodećih organa Narodnooslobodilačke vojske i političkih ustanova, organa narodne vlasti itd., svakako predstavljaju napredak. Na tom je planu napisano već nekoliko vrijednih djela. Ali danas se sve jače ukazuje potreba da se pored ovih pruže radovi koji će iscrpno dati oslobodilački rat na unutrašnjem i vanjskom planu, zahvaćajući sve faktore koji ga čine. Ovo je potrebno utoliko više da ne bi i dalje šutke prelazili npr. preko paradoksa da strani historičari svih boja i tendencija pišu o porijeklu i toku našeg rata, o njegovom mjestu u evropskim okvirima i njegovom karakteru, a da pri tom kod nas nemamo iscrpnijeg, po tematici obuhvatnijeg djela koje daje našu verziju i naše tumačenje, što bi, u krajnjoj liniji, bio prilog proučavanju historije drugog svjetskog rata.

Ne samo što nemamo takvih radova, nego iz raznih objektivnih i subjektivnih razloga još uvijek tražimo putove kako u tom smislu pisati i šta reći. Nama je potrebna historija koja će izložiti i objasniti sve bitne pojave i koja će osvijetliti mnoge nepoznate ili neispitane strane borbe jugoslavenskih naroda u minulom ratu. Takav trud je zahvalan jer je još uvijek pionirski u istraživanju izvanredno raznovrsnih domena kojima je izuzetno bogat naš oslobodilački rat i revolucija.

Jedan izuzetak od uobičajenog pisanja historije NOR-a je šesta glava knjige »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«. To je prvi pokušaj da se kod nas obuhvatnije dadu u konciznom izlaganju sve bitne pojave našeg rata i revolucije. I mora se priznati da je to učinjeno na način koji smatramo danas već nužnim. Dati toliko toga na svega 119 stranica nije bio lak zadatak i ne može biti više nego pregled tog dijela naše historije. Prema

tome, na stranicama ovog »Pregleda« ne možemo tražiti iscrpniju studiju. Ali možemo iz onoga što nam je pruženo sagledati koncepciju rada i ukazati na neke elemente koje bi bilo nužno uzeti u razmatranje ako bi se radilo na novom izdanju ove knjige. Ovo izlaganje nema za cilj da bude isključivo komentar ili kritika »Pregleda«, nego da posluži kao sugestija da se prilikom obrade historije NOR-a zahvate i oni faktori koji su do danas redovito izostavljani ili nedovoljno objašnjavani, mada je očita njihova važnost i neophodno njihovo tretiranje. Prema tome, dalje navedene opservacije, mišljenja i razmatranja dijelom se odnose na »Pregled« a dijelom su izneseni u povodu njegovog objavljivanja kao odraz zapažanja i razmišljanja o djelima ove vrste u historiografiji NOR-a.

Da bismo stvorili preduvjete za obradu potpunije historije rata i revolucije, naša istraživanja treba usmjeriti u nekoliko pravaca koji bi proširili saznanja i obogatili ih novim činjenicama i konstatacijama, koje su historičarima NOR-a danas već neophodne. Zato je u tom smislu potrebno ukazati na neke osnovne komponente. Cilj rata naroda Jugoslavije, koji je organizirala i vodila KPJ, bio je osloboditi zemlju od okupatora i kvislinga; prema tome, po svom karakteru on je oslobodilački. Istovremeno je naš rat antifašistički i revolucionaran jer je, uz osnovni zadatak oslobođenja zemlje, vođena bitka i protiv fašizma kao nosioca porobljivačke politike i kao udarne snage kontrarevolucije, i za revolucionarne društvene promjene u zemlji. Po značenju na međunarodnom planu, naš rat je faktor antifašističke koalicije koji je dao sasvim određeni doprinos slamanju sila Osovine. Sve tri komponente međusobno se prožimaju i u većoj ili manjoj mjeri teško se mogu dijeliti jedna od druge.

Za bolje sagledavanje i razumijevanje mnogovrsnih činilaca u tom jedinstvenom procesu potrebno je svaku od tih komponenata raščlaniti, da bismo imali jasniju sliku i širu panoramu.

Bilo bi nepotrebno govoriti šta sve zahvaća obrada NOR-a. U vodećim publikacijama govori se o faktorima toga rata manje-više s unutrašnjeg aspekta, pa to ne treba ponavljati. O NOR-u kao oslobodilačkom ratu, o svim činiocima političke, vojne, ekonomske i upravne prirode nećemo govoriti, jer bi to zahtijevalo mnogo veći prostor i posebnu analizu svih faktora, što je nemoguće uspješnije dati u kraćem izlaganju. Pri tom treba istaknuti da je ova prva komponenta našega rata osnovna, ali ne i jedina. Mada bismo o njoj, i pored navedenog razloga, mogli mnogo korisnoga reći i istaknuti neke faktore koji su manje osvijetljeni, ipak ćemo u ovom razmatranju dati prednost drugim dvjema komponentama, koje su nedovoljno zastupljene u našim radovima, a koje se po svom karakteru i značenju ne smiju zanemarivati. Govorit ćemo o antifašističkom i revolucionarnom karakteru našega rata i o njegovom značenju i mjestu u antifašističkoj koaliciji.

*

Pokretanje ustanka i vođenje oslobodilačkog rata — taj prvi zadatak KPJ u ovoj etapi — predstavlja najodlučniji period historije KPJ, kako za dalji razvoj i ulogu Partije tako i u njenoj odgovornosti prema narodu na čije je čelo stala. Odluka da se diže ustanak u okolnostima kakve su nastale po podjeli Jugoslavije bila je jedino pravilno rješenje. Pokrenuti ustanak zahtijevao je da se savladaju sve prepreke da se ne bi tapkalo u mjestu nego da se dalje razgara i pretvori u svenarodni rat.

Djelo porobljivača, započeto u Jugoslaviji u aprilskom ratu 1941. godine i nastavljeno kasnije, bilo je njihov okupacioni sistem, vještačke državne i političke ustanove i razorna protunarodna aktivnost. Već prije ustanka milijuni Jugoslavena bili su svjedoci razbijanja zajedničke države, fizičkog uništavanja svih naprednih elemenata, istrebljivanja nedužnog naroda, rasističkih progona, raspirivanja šovinizma među našim narodima, podsticanja vjerske netrpeljivosti i podrške okupatora domaćem kvislinškom aparatu kojemu je namijenjena žandarska uloga čuvara »novog poretka«.

Taj postupak okupatora i njegove dalje tendencije u našoj zemlji odražavale su osnovne ideje i praksu fašizma. Narod je osjetio na sebi i razumio duh ove ideologije, što je doprinijelo da ustanak dobije onako masovan karakter. Ne samo da se otpor nije iscrpio u ustanku 1941. godine nego je prerastao u rat protiv svih onih pojava koje su ga izazvale. Naša oslobodilačka borba protiv okupatora i kvislinga suštinski je istovremeno i borba protiv fašizma i njegove ideologije uopće.

Već u početku KPJ je, kao ideološki suprotstavljena organizacija, bila na posebnom udaru fašističkih okupatora. Oni su u njoj vidjeli glavnu opasnost, cijeneći je ne po njenom relativno malom broju članova, nego po borbenosti, ciljevima, utjecaju i beskompromisnom držanju prema fašizmu. Svi napori neprijatelja da svladaju ustanak i, kasnije, uguše rat u Jugoslaviji vode kroz antikomunističku propagandu i djelatnost. Svi njihovi izvještaji govore o antifašističkom duhu te borbe. Parole pod kojima je KPJ povela narode u oružanu borbu ističu oslobodilački cilj te borbe i odišu antifašističkim duhom. Naši proglasi govore o antifašističkoj borbi. Govori i članci naših rukovodilaca evociraju taj njen karakter, naše masovne organizacije su antifašističke, naša borbena parola glasi »smrt fašizmu« i naša najviša predstavnička tijela su antifašistička vijeća.

Platforma borbe protiv fašizma bila je široka i dobila je duboke korijene u narodu. Svi pripadnici jedinica NOV i POJ, svi članovi masovnih organizacija na slobodnom teritoriju zajedno s njegovim stanovništvom, svi ilegalni radnici, napredni ljudi u zemlji i pristaše NOP-a posvuda na okupiranom teritoriju nisu dijelili oslobodilačku borbu od borbe protiv fašizma. Borba naših naroda u zemlji dobila je suborca. U duhu internacionalističke solidarnosti, šireći ideju antifašizma, formirali smo od pripadnika bivših stranih vojski brojne antifašističke jedinice stranih narodnosti, spremne da se bore protiv okupacionih snaga, i pomagali antifašističke pokrete u susjednim zemljama. Naši ljudi izvan zemlje, po koncentracionim i zarobljeničkim logorima ili u pokretima otpora, od Norveške do Italije i od Francuske do Grčke, razvijali su antifašističku aktivnost, borili se pojedinačno ili kolektivno, formirali jedinice otpora u drugim zemljama i rukovodili njima, pa čak i cijelim područjima. Duh otpora zahvatio je i one naše zemljake koji su, mobilizirani od okupatora i kvislinga, daleko od vlastite zemlje dizali pobune i bili divljački masakrirani. Ove pojave, uzete zajedno, jedinstvene su u prošlom ratu. Sve znane i neznane istine u sferi tokova našega rata još su nedovoljno obrađene i osvijetljene. Njihov smisao i domet zadužuju nas da ih otrgnemo od zaborava i da im damo mjesto u odgovarajućoj mjeri, koliko zaslužuju.

Razvijanje antifašističke svijesti dovelo je do saznanja masa o suštini fašizma i postalo političko oružje koje je doprinijelo stvaranju revolucionarnog raspoloženja naroda. Do jučer politički neupućeni ili nezainteresirani slojevi mahom iskorišćavani i siromašni, sada su svjesno s pravom očekivali

da će pobjeda dovesti ne samo do istjerivanja okupatora nego i do stvaranja pravednijeg društvenog poretka i društvenih odnosa u zemlji. Već u ranijem periodu rata počeo se vršiti revolucionarni preobražaj. Na mjesto srušenog starog aparata vlasti došli su organi narodne vlasti. Demokratske težnje na svim područjima potisnule su preživjele stare odnose. Revolucionarne promjene su se manifestirale u funkciji i pravima individue, u radu kolektiva, u demokratskom izboru kadrova, u rukovođenju životom zemlje. S vremenom je postajalo sve izrazitije da ništa nije ostalo od staroga i da je sve što se stvara revolucionarno, novo.

Prava i uloga koje je narod u ratu dobio nisu ni buržoasko-demokratski, ni reformistički; oni su bili izrazito revolucionarni. To su osjetili vrlo rano i naši protivnici, otvoreni i prikriveni. Kroz rat se istovremeno vršila i politička polarizacija. Oko okupatora i kvislinga koje je okupator doveo na vlast okupljali su se nosioci velikohrvatske i velikosrpske politike, na njihovoj su se strani našli eksponenti emigrantske vlade u zemlji, svi profašistički elementi i oni koji su u okupatoru vidjeli zaštitnike svojih interesa ili korisnu protutežu naprednim stremljenjima naroda. Ta konstelacija politikanata u stvari se našla na kontrarevolucionarnim pozicijama. Ne zadovoljavajući se samo formalnim opredjeljenjem, formirali su svoje oružane jedinice za aktivnu borbu protiv NOVJ i one su predstavljale udarnu snagu kontrarevolucije. U tom šarenom konglomeratu vidimo četnike, ustaše, nedićevce, Bijelu gardu, Plavu gardu, baliste i druge, ujedinjene s okupatorom u zajedničkom cilju, u borbi za uništenje NOP-a i njegove oružane snage — Narodnooslobodilačke vojske. Politička polarizacija, izvršena u toku rata, omogućila je da se na vrijeme otkriju i raskrinkaju sve snage protivne progresu i da se pobjeda nad oružanom snagom kontrarevolucije postigne još u toku oslobodilačkog rata. Nijedna kvislinška oružana formacija u borbi protiv NOP-a nije nikla vlastitom snagom, niti se mogla sama održati, bez tuđe pomoći. Vezani pupčanom vrpcom za okupatora i njegovu sudbinu, nitko među njima nije mogao preživjeti njegovu propast.

Revolucionarni put i antifašistički duh jugoslavenskih naroda u drugom svjetskom ratu zahtijevaju iscrpno studiranje; oni predstavljaju zanimljiv primjer za proučavanje revolucionarnih pokreta u svijetu. Za nas posebno, jer su još uvijek nedovoljno osvijetljene i objašnjene pojave koje su pratile taj period revolucionarnog razvoja, što zahtijeva da se tim pitanjima pokloni veća pažnja i pruže pravilna tumačenja.

Pisati o oslobodilačkom ratu ne znači samo govoriti o vojničkim, političkim i sličnim događajima u zemlji. Izolirati naš rat od cjeline zbivanja u Evropi i svijetu znači ne dati mu njegovo šire značenje i osvijetliti ga samo s jedne strane. Događaji u zemlji od napada na Jugoslaviju 1941. godine do oslobođenja 1945. godine ne mogu se tretirati usko, na planu isključivo internih pitanja i problema. Ništa krupno u zemlji nije bilo u tome razdoblju što nije imalo posljedice izvan zemlje ili bilo usko vezano s događajima vani. Sama činjenica da su u našoj zemlji bile strane okupacione snage, čije su zemlje bile u ratu, navodi nas neminovno da postavimo pitanje da li se to ičim odrazilo na njihove ratne napore i kako. Kako je vojnički utjecao naš rat, kako politički? Šta je konkretno značio naš rat za okupatora, a šta za saveznike?

Oslobodilačkim antifašističkim karakterom našega rata mi smo se deklarirali za borbu na strani antifašističke koalicije, na strani saveznika. Mada smo oskudijevali u osnovnim ratnim sredstvima, realizirati smo sasvim određene učinke, koji su s vremenom dostigli takvu snagu da je ona efikasno osiguravala do tada postignute naše revolucionarne tekovine ne samo u odnosu na okupatora nego i u odnosu na naše saveznike, usprkos suprotnim težnjama i namjerama nekih savezničkih krugova. Ta se snaga nije iscrpla u zaštiti vlastitih postignuća i sposobnosti za borbu protiv okupatora i kvislinga, već je ta borba imala i određene posljedice na vojničkom i političkom planu i saveznika i okupatora. Treba imati u vidu još i to da je sve što je okupator bio prisiljen da u Jugoslaviji poduzima preko svojih planova i namjera direktno utjecalo na njegovu sposobnost i aktivnost u borbi protiv saveznika na istoku i zapadu.

Nas više ne zadovoljava dosadašnja argumentacija našeg priloga naporima saveznika u drugom svjetskom ratu, jer je ona ne samo nepotpuna, dobrim dijelom i netačna, nego nas, onakva, lišava mogućnosti da pobijamo smišljene tvrdnje izvjesnog broja stranih historičara koji o tome od nas redovito više znaju, ali nam manje priznaju. Danas je teško zamisliti ozbiljan rad koji u cjelini obrađuje narodnooslobodilački rat a koji ne bi taj problem zahvatio temeljito. Istraživanje svega što je doprinijelo borbi protiv sila Osovine neizbježno nas dovodi do konstatacije da je naš prilog savezničkim naporima daleko iznad uobičajenog našeg tumačenja u dosad objavljenim radovima. Mi ćemo na ovome mjestu ukazati samo na one činjenice koje se ne bi smjele izostaviti niti uzgred spomenuti, ne iscrpljujući pri tom ni približno svu bogatu još neobjavljenu dokumentarnu materiju o toj temi.

Aprilski rat 1941. godine bio je za sile Osovine nepredviđena epizoda drugog svjetskog rata. Njegove se posljedice odražavaju na značajnom odgađanju njemačkog napada na SSSR. Ali tek ustanak naroda Jugoslavije i njegov razvoj kroz godine rata koje su slijedile izazvao je posljedice većih razmjera. Uobičajeno je da se u obradi priprema za ustanak i njegov početni razvoj govori da su npr. Talijani bili prisiljeni da ga pokušaju ugušiti dovlačenjem novih snaga na naš teritorij. Ovaj navod je tačan, ali nije rečeno da su Talijani zbog ustanka, pored ovih mjera, definitivno obustavili povlačenje svojih divizija iz Jugoslavije u Italiju, što po sebi postavlja pitanje kakve je to posljedice izazvalo kod Talijana. Neuspjeh da se ustanak uguši snagama koje su se zatekle u Jugoslaviji i onima koje su u prvi mah upućene iz Albanije prisilio je Talijane da u našu zemlju postepeno vraćaju divizije iz Italije, da bi odoljeli sve težoj i opasnijoj situaciji. Ne može zadovoljiti opća fraza da smo mi tim snagama od ustanka nadalje nanosili teške gubitke. Konkretne posljedice su neusporedivo značajnije i veće: ustanak u Jugoslaviji, koji je tražio nove snage iz Italije, spriječio je Talijane da realiziraju jednu ambicioznu zamisao — da formiraju grupu armija koja bi bila upućena na istočnu frontu protiv SSSR-a. Od svega toga realizirano je daleko manje: uz velike teškoće i veliko zakašnjenje formirana je samo jedna armija, u čijem sastavu nije bilo nijedne divizije izvučene iz Jugoslavije otkakao je izbio ustanak. Ne samo da smo tako doprinijeli da se Talijani ne angažiraju daleko većim snagama protiv SSSR-a, nego je rat u Jugoslaviji onemogućio da se preko našeg teritorija prevezu veći dijelovi te armije kad je ona 1942. godine upućena na istočnu frontu.

Za isto vrijeme kod Nijemaca se drukčije odrazila pojava ustanka i njegov početni razvoj. Od manjeg je značenja činjenica da su Nijemci 1941.

godine u Srbiju privremeno prebacili iz drugih zemalja neke krupnije snage. Značajnija je činjenica da je pojava ustanka pred Nijemce neočekivano postavila problem koji je bio veoma teško rješiv u okolnostima njihovih prvih poraza na istočnoj fronti i potreba njihove ratne proizvodnje za sirovinama. Zbog delikatne političke i vojne situacije u našoj zemlji Hitler je osobno preuzeo rješavanje vojnih i političkih problema u Jugoslaviji. Ako se prouči period 1941—42. godine o dogovorima između Rima i Berlina o pitanju Jugoslavije, saznat ćemo ne samo kako su ove dvije vodeće sile Osovine gledale na razvoj našeg ustanka i njegovo prerastanje u narodnooslobodilački rat, nego ćemo saznati i za sve teškoće koje su proistekle iz njega, za sve posljedice koje je izazvao i sve mjere koje su bili prisiljeni da poduzmu. Poznato je koliko su značenje okupatori pridavali eksploataciji naših rudnih bogatstava. Jedno od životnih pitanja bilo je osiguranje te eksploatacije i neometanog transportiranja sirovina u Njemačku i Italiju. Ustanak je sve to poremetio, pa je od zamašnog plana eksploatacije ostvaren skromniji dio, na što je bila ratna privreda Njemačke i Italije vrlo osjetljiva.

Neposredne mjere za gušenje ustanka i sprečavanje daljeg raspirivanja NOR-a u 1942. godini pretvorili su Jugoslaviju u novo talijansko ratište na kome je Italija postepeno prikupila najveći broj svojih snaga, veći nego ma gdje: u Africi ili na istočnoj fronti. U to je vrijeme u Jugoslaviji bilo samo talijanskih divizija više nego njemačkih i talijanskih zajedno u bici kod El Alameina. Neosporno je da je Italija u Jugoslaviji trošila svoju ratnu snagu, što je doprinosilo njenom bržem slabljenju. Pritisnuti sve većim razmjerom rata u Jugoslaviji, u isto vrijeme u neprekidnom traženju radikalnog rješenja toga rata, Nijemci se odlučuju da legionarske divizije, koje su namijenili za istočnu frontu, po završetku obuke u Njemačkoj pošalju u Jugoslaviju. Sve ove i druge mjere na koje su bili prisiljeni i Nijemci i Talijani olakšavale su 1941. i 1942. godine Britancima na Sredozemlju njihove borbe protiv Osovine i doprinosile Sovjetskom Savezu njegovoj uspješnijoj obrani, a ovo posljednje bilo je u skladu ne samo sa zadatkom CK KPJ da oslobodi zemlju nego i da pruži podršku prvoj zemlji socijalizma — SSSR-u — u borbi protiv osvajača.

U razmatranju dalje uloge Jugoslavije u antifašističkoj koaliciji treba imati u vidu velike napore Njemačke na kraju 1942. i u početku 1943. godine za stvaranje novih ljudskih rezervi. Upravo u to vrijeme njemačka je Vrhovna komanda shvatila da se bez angažiranja novih velikih snaga u Jugoslaviji ne može izmijeniti situacija u korist okupatora. Dok su zapadni saveznici 1941. i 1942. godine šutke prelazili preko naše stvarnosti, u početku 1943. godine morali su revidirati taj svoj stav. Odmjeravajući koliku su korist do tada imali od našeg rata, lako su naslućivali kakve će koristi imati ubuduće ako prekinu izolaciju i priđu suradnji sa NOVJ. Do tada bez ičije pomoći, kroz jedinstveno težak rat i složene političke, vojne i ekonomske okolnosti, narodnooslobodilački pokret je na pragu 1943. godine izrastao u snažnu vojnu organizaciju i značajan politički faktor u međunarodnim razmjerima. Ovdje se mora konstatirati da su upravo tu snagu istovremeno razmatrali saveznici i okupatori i da su obje ratujuće strane u duhu postojećeg stanja donijele svoje odluke: saveznici da uspostave vojnu suradnju s NOVJ, a okupatori da nas unište i tako otklone tu opasnost u kojoj su saveznici vidjeli i vlastitu korist. Odluka zapadnih saveznika da uspostave kontakt s nama u stvari je prelom u dotadašnjoj politici negiranja istine o stanju u Jugoslaviji i —

mada to nije značilo i naše priznanje de iure — odstupanje od političke isključivosti četnika Draže Mihailovica. Kod okupatora je u taktici i strategiji oružane borbe protiv NOVJ također došlo do preloma: dotadašnji neuspjesi u operacijama 1941. i 1942. godine doveli su do zaključka da samo sjedinjene njemačke i talijanske velike snage mogu uništiti NOVJ.

Kad se u prvom tromjesečju 1943. godine takav pokušaj završio neuspjehom, došlo je do jednog fenomena do tada nezabilježenog u odnosima između Hitlera i Mussolinija: oni su prvi put otvoreno jedan na drugoga prebacivali odgovornost za taj neuspjeh. Treba proćitati izvještaje iz tog vremena komandanta njemačkih trupa na teritoriju NDH upućenih njemačkoj Vrhovnoj komandi o kvaliteti NOVJ, njenim taktičkim i operativnim mogućnostima, o sposobnosti njenog komandnog kadra, od najnižeg do najvišeg, da bismo tako vidjeli sav razmjer teškoća koje su Nijemci uporno nastojali da savladaju na našem teritoriju, opasnosti od jačanja NOVJ i kakvi su se napori zantijevali da bi se ubuduće savladala ta opasnost.

Zapadni saveznici su ubrzo ocijenili od kolike je koristi bila pomoć koju im je pružila NOVJ u periodu iskrcavanja na Apeninski poluotok i poslije, kad je kapitulirala Italija, ne ustručavajući se da to već onda priznaju. Nitko među njima nije osporavao, ni u toku samog rata ni poslije, šta je za frontu u Italiji značilo zadržavanje onolikog broja njemačkih divizija u Jugoslaviji. Ali veličina našeg priloga ne ogleda se u stalnom, često bijedom nabrajanju koliko smo i u kojem vremenu zadržavali neprijateljskih krupnih jedinica. Naš prilog nije proistekao iz pasivne rezistencije koja je tjerala okupatora da iz opreza zadržava svoje snage na našem tlu, nego iz aktivne djelatnosti naših vojnih snaga. Mi smo u to vrijeme saveznicima u Italiji pomogli napadajući pruge kojima su se kretali njemački transporti za Italiju. Ne potcjenjujući našu frontu na račun one u Italiji, Nijemci su istovremeno slali nove divizije podjednako u Italiju i Jugoslaviju; sve što su mogli učiniti i sve što su mogli poslati podijelili su na obje ove fronte. Kad se u Italiji razmahala bitka za uspostavljanje stabilne fronte prema saveznicima, u Jugoslaviji se vodila druga bitka iste jačine za jadransku obalu, za glavne komunikacije, za naoružanje i opremu talijanske vojske koju smo mi razoružali.

U drugoj polovici 1943. godine otvara se nova etapa našeg rata, značajna podjednako vojnički i politički. Mi smo taj period najčešće predstavljali u svjetlu posljedica kapitulacije Italije i značenja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ali smo redovito propuštali da kažemo kako su se tada, u izmijenjenim prilikama, prema NOVJ odnosili Nijemci a kako zapadni saveznici. Kod Nijemaca je prevladavalo mišljenje da je NOR dostigao najveće razmjere, da je NOVJ izrasla u armiju koja predstavlja savezničku mostobran na Balkanu i prema tome najveću opasnost po stabilnost njemačkih snaga u tom dijelu Evrope. Mada prešutno, u njemačkim se visokim komandama osjećalo da je prošlo vrijeme operacija koje obećavaju uništenje NOVJ i da se sada može ići samo na nanošenje uzastopnih udara koji imaju za cilj slabljenje njene kompaktnosti.

Zapadni saveznici su došli do istog zaključka o snazi NOVJ, što je imalo dalekosežne političke posljedice u borbi za priznanje nove Jugoslavije. Oni preko svojih predstavnika (vojne misije) surađuju s Vrhovnim štabom NOVJ na krupnom planu suradnje dvaju susjednih ratišta: ovog u Jugoslaviji i onog u Italiji. Taj kontakt, koji se održavao i dalje kroz cijeli preostali

period rata, bio je u znaku ravnopravnog savezništva, uprkos političkim težnjama nekih krugova na zapadu koji nisu bili naklonjeni NOP-u. Značaj NOVJ, njenu djelatnost i njene mogućnosti saveznici su visoko cijenili upravo zato što su dobro poznavali teškoće okupatora u Jugoslaviji i značenje njihovog angažiranja u našoj zemlji za savezničku frontu u Italiji. Koristi koje su imali od te suradnje nisu osporavali. Štaviše, u Teheranu potkraj 1944. godine na konferenciji lidera vodećih triju sila antifašističke koalicije došlo je vidno do izražaja priznanje priloga naše vojske savezničkim naporima.

Kad se obruč oko Njemačke sasvim zatvorio, u pripremama za nanošenje posljednjeg udara nacističkoj Njemačkoj saveznici su razmatrali mogućnost i zadatke Jugoslavije. Potkraj 1944. godine postignuta je suglasnost sa Crvenom armijom u Mađarskoj o suradnji u operacijama, a u februaru 1945. godine sa savezničkim armijama u Italiji. Završni period rata dočekala je Narodnooslobodilačka vojska — sada već Jugoslavenska armija — kao snaga dorasla i spremna da dovrši oslobađanje preostalih dijelova svoje zemlje. Upravo njena sposobnost ne da samo izvrši zadatak prema zemlji nego i da u posljednjoj fazi rata do kraja odgovori funkciji ravnopravnog saveznika odredila joj je istaknuto mjesto među savezničkim armijama. Svojim primjerom ona je opravdala sva očekivanja.

Iz ovog okvirnog razmatranja o karakteru našeg rata i o njegovoj ulozi u antifašističkoj koaliciji mogu se nazreti vidici koji se otvaraju pred nama. Teškoće koje su pratile naše dosadašnje napore da se nešto više kaže nego što smo do sada saopćavali privedene su kraju. Ako prihvatimo ovu konstataciju, preostaje nam obaveza da ubuduće kažemo što do sada nismo rekli, da ne bismo prešućivanjem i dalje prepuštali drugima davanje tumačenja i zaključaka za koje su prije svih pozvani jugoslavenski historičari.

DRAGUTIN ŠĆUKANEC

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Neke primjedbe na prikaz socijalističke revolucije u Hrvatskoj u »Pregledu istorije SKJ«

NEMAM pretenzija da dadem iscrpan osvrt na VI glavu »Pregleda istorije SKJ«, nego se ograničavam na neka karakteristična mjesta u vezi s prikazom socijalističke revolucije u Hrvatskoj i na neke primjedbe metodološkog karaktera.

Prema prikazu socijalističke revolucije u Jugoslaviji kako je dan u »Pregledu«, mogao bi nastati dojam da je provođenje socijalističke revolucije bilo tek uzgredni rezultat nacionalnooslobodilačke borbe i masovnog narodnog ustanka protiv okupatora i kvislinga. U uvodnom dijelu VI glave, na str. 298. kaže se npr. da je u uvjetima kakvi su nastali nakon okupacije za revolucionarno-demokratski pokret i za radničku klasu »jedini izlaz u takvim uslovima okupacije bila ... borba protiv okupatora i njegovih domaćih slugu«. Tačno je da je Partija obraćajući se narodu upozoravala na to da je jedini izlaz iz strahota okupacije u oružanom otporu i u oružanoj borbi protiv okupatora i kvislinga, ali je upravo provođenje socijalističke revolucije bilo historijska misija Partije kao avangarde radničke klase.

Partija je nastavila svoju dotadašnju revolucionarnu borbu uočivši da se u novim uvjetima okupacije otvara perspektiva socijalističke revolucije. Okolnost da su se naši narodi stvarno našli u katastrofalnom položaju, iz kojega je jedini izlaz bio u oružanoj borbi, omogućila je Partiji da svoj historijski zadatak identificira s bitnim interesima naroda Jugoslavije, da postane istinskim reprezentantom njihovih životnih potreba.

Partija je u oružanoj borbi protiv okupatora i kvislinga spajala revolucionarnu borbu radničke klase s nacionalnooslobodilačkom borbom potlačenih naroda i s borbom radnog seljaštva i ostalih radnih slojeva za ostvarenje njihovih ekonomskih, socijalnih i političkih interesa. Upravo zbog toga što je nacionalnooslobodilačkom borbom na djelu rješavala one bitne probleme jugoslavenskog društva koji su Jugoslaviju doveli do katastrofe, a koji su okupacijom bili još više zaoštreni (ili je barem otvarala realnu perspektivu za rješavanje tih problema), radnička klasa na čelu s Partijom postala je rukovodeća snaga svih naroda Jugoslavije, pa je istovremeno s oslobođenjem zemlje od okupatora i kvislinga izvršila svoj revolucionarni historijski zadatak. U tekstu »Pregleda«, općenito, dovoljno se ne vidi organska povezanost između predratne revolucionarne borbe Partije i radničke klase i nacionalnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, kontinuitet revolucionarne borbe radničke klase na čelu s Partijom.

Nacionalni, politički i socijalni problemi širokih slojeva hrvatskog naroda iz vremena Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske ne samo što

uspostavljanjem NDH nisu riješeni nego su bili do krajnosti zaoštreni. Potpuna potčinjenost njemačkim i talijanskim okupatorima, ustaški teror i do krajnosti pojačano političko i socijalno ugnjetavanje širokih slojeva hrvatskog naroda od strane ustaških vlastodržaca, bezobzirna ekonomska eksploatacija od strane okupatora i još brutalnija eksploatacija radničke klase (a svemu tome je ubrzo pridošla i sve veća opasnost bratoubilačkog pokolja koji su okupatori, ustaše i četnici sistematski raspirivali) bile su glavna karakteristika objektivnog položaja u kome se našao hrvatski narod u NDH. Srpski narod u NDH bio je izložen najbrutalnijem tlačenju i denacionalizaciji, a u mnogim područjima i fizičkom istrebljivanju. U dijelovima Dalmacije, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i u Međimurju i Baranji, anektiranima od strane fašističke Italije i Mađarske, hrvatsko stanovništvo bilo je izloženo fašističkom teroru i sistematskoj denacionalizaciji, a ovim je oblastima bilo nasilno nametano talijansko, odnosno mađarsko obilježje.

U takvim objektivnim uvjetima, nastalim za NDH i u onim dijelovima Hrvatske koje su aneksirali fašistički okupatori, pred KPH se postavljao historijski zadatak da pokrene narod u oružanu borbu za oslobođenje Hrvatske i da istovremeno u toj borbi provede socijalističku revoluciju. Objektivni su se uvjeti u Hrvatskoj, razumije se, razlikovali od uvjeta u drugim zemljama Jugoslavije, pa i u različitim oblastima Hrvatske nisu bili pojednaki, ali su se unatoč svim specifičnostima i u Hrvatskoj otvarale realne perspektive socijalističke revolucije.

O okolnostima pod kojima je KP Hrvatske prišla realizaciji ovih objektivnih mogućnosti u »Pregledu« se na str. 326. kaže: »U naporima za stvaranje oslobodilačkog fronta Partija je morala da savlada iluzije kod jednog dela hrvatskog naroda o ustaškoj državi, i, pogotovo, uticaj vođstva Hrvatske seljačke stranke. Poziv na oružanu borbu i prve oružane akcije partizanskih odreda pokazali su da se Partija u to vreme mogla osloniti jedino na svoj aktiv i na klasno svesne radnike.«

Činjenica je da se u svim ostalim zemljama Jugoslavije Partija u pokretanju (naglašavam: *u pokretanju!*) oružane borbe mogla osloniti samo na svoj «aktiv». Ovaj partijski aktiv bio je u pripremama za oružanu borbu i u prvim oružanim akcijama jedina revolucionarna snaga koja je mogla uočiti perspektive predstojeće borbe i bez rezerve prihvatiti liniju Partije. Taj partijski aktiv je stekao borbeno iskustvo i prekalio se u predratnoj revolucionarnoj borbi u ilegalnim uvjetima. Zato je revolucionarni element u gradovima i bio onaj svjesni borbeni faktor koji je podnio sav teret priprema za oružanu borbu, teret organiziranja i izvođenja prvih oružanih akcija, organiziranja prvih partizanskih odreda i rukovođenja tim odredima. Različite akcije u gradovima i uloga gradova u Hrvatskoj već se razmatrala u ovoj diskusiji. Ta borba je vremenski prethodila partizanskom ratu i u Hrvatskoj je počela već u svibnju 1941. godine. Vremenski i po značenju primarna uloga tog radničkog, gradskog, revolucionarnog elementa, koji je u novim uvjetima nastavio svoju prijašnju revolucionarnu akciju pod rukovodstvom Partije, i uopće uloga gradova i industrijskih centara u kojima je Partija do rata imala svoja glavna uporišta nije u »Pregledu« dovoljno prikazana. Taj se prikaz svodi na ovo (str. 308): »Uporedo sa oružanim akcijama partizanskih odreda, partijske organizacije u okupiranim gradovima i industrijskim centrima organizovale su i izvodile mnoge sabotaže, diverzije i druge akcije. Naročito široku borbenu aktivnost razvile su organizacije u Beogradu, Ljub-

ljani, Zagrebu, Splitu, Mostaru, Kragujevcu, Sarajevu i drugim mestima. Ta aktivnost je podizala borbeno raspoloženje naroda i sve je više bilo onih koji su se odazivali pozivima Partije i odlazili u partizane ili se uključivali u borbene grupe za izvođenje akcija u okupiranim mestima.« Pri tom se od gradova Hrvatske spominje samo Zagreb i Split, iako su poprišta takvih akcija bili i Karlovac, Sisak, Šibenik, Sušak, a povremeno i drugi gradovi. To isto može se reći i za mnoge gradove u Srbiji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, koji se također čak i ne spominju.

Ipak se ne radi samo o tome da je partijska organizacija u okupiranim gradovima izvodila akcije »uporedo s oružanim akcijama partizanskih odreda«, nego su naši gradovi i industrijski centri dali prve borce i rukovodioce partizanskih odreda iz redova komunista, skojevaca i simpatizera — svjesnih radnika i borbenih intelektualaca i drugih antifašista-rodoljuba, koji su po direktivi Partije organizirali prve oružane grupe i počeli prve akcije, kojima se — zavisno od uvjeta — više ili manje masovno, brže ili sporije, priključivao narod na terenu na kojem su vodili borbu, a negdje su te akcije prerasle u masovni ustanak.

Dakako, ne smije se potcjenjivati uloga seljaštva, jer bez masovnog sudjelovanja seljaštva ne bi bilo moguće uspješno voditi oružanu borbu i provesti socijalističku revoluciju, ali ustanci seljačkih masa bez rukovodstva Partije — a Partija je svoju rukovodeću ulogu ostvarivala upravo putem tog proleterskog, odnosno gradskog elementa, putem tog »aktiva« na koji se oslanjala — brzo bi doživjeli slom, kao što su splasnuli masovni ustanci u južnoj Lici i u Kninskoj krajini, jer Partija tamo nije imala dovoljno organizacionih i kadrovskih mogućnosti da ustaničke mase čvršće organizira i da osigura svoju rukovodeću ulogu. Međutim, u tekstu »Pregleda« takvim se ustancima, najčešće motiviranim okupatorskim i ustaškim terorom, pridaje veća važnost nego procesu revolucionarne borbe koju je planski organizirala i pokrenula Partija putem svog revolucionarnog aktiva.

U ovoj je diskusiji također već dovoljno rečeno o precjenjivanju uloge vodstva HSS-a u »Pregledu«. Tome bih dodao još samo to da težište problema nije bilo u utjecaju HSS-a, koji, uostalom, nije bio neka konstanta i koji se brzo gubio čim je HSS uspostavom NDH i svojom politikom pasivnog čekanja na razvoj događaja praktički izgubio utjecaj na rješavanje svih onih akutnih problema koje je okupacija postavila pred hrvatski narod.

Problem pokretanja širokih slojeva hrvatskog naroda u borbu bio je uglavnom istog karaktera kao i u ostalih naroda Jugoslavije, a sastojao se u tome da se u oružanoj borbi otkriju perspektive ostvarivanja bitnih nacionalnih, političkih i socijalnih zahtjeva svakog od tih naroda. Za hrvatski narod u NDH nije se radilo samo o oslobođenju od okupatora i ustaša, nego je trebalo da se uvjeri da će njegova borba osigurati da se nakon oslobođenja od okupatora i ustaša neće obnoviti monarhistička Jugoslavija, s velikosrpskom hegemonijom i reakcionarnim protunarodnim režimima. Rješavanje nacionalnog pitanja u okviru oružane borbe i socijalističke revolucije bilo je za hrvatski narod od bitne važnosti za njegovo stupanje u borbu, pa bi to pitanje u historiji SKJ trebalo adekvatnije obraditi. Praktični koraci za ostvarenje nacionalne ravnopravnosti i federalizma nisu, kao što se kaže na str. 332—333. »Pregleda«, bili samo »nov snažan poticaj za borbu« nego i fundamentalno pitanje oružane borbe i za uspješno sprovođenje socijalističke revolucije, upravo toliko koliko je nacionalno pitanje bilo fundamentalno i za opstanak Kraljevine Jugoslavije.

Nisu dakle bile bitne ni iluzije o NDH, koje su se zaista u jednom dijelu hrvatskog naroda privremeno pojavile, nego je hrvatskom narodu, hrvatskim seljačkim masama, trebalo otkriti realnu prespektivu borbe na koju ga je Partija pozivala. A to je bilo zavisno od mogućnosti KPH da efektivno politički djeluje, osobito među hrvatskim seljačkim masama. Poznato je da su glavne snage Partije bile angažirane u Lici, na Kordunu, Baniji i u još nekim područjima, i da je bilo određenih tendencija da se u angažiranju partijskih snaga i kadrova daje prednost onim krajevima gdje je stanovništvo zbog objektivnog položaja u kom se nalazilo bilo spremnije da odmah stupi u borbu. Prema tome, bila je i stvar orijentacije Partije u kojem će smjeru angažirati svoje glavne napore za razvijanje oružane borbe. A kao i u drugim zemljama Jugoslavije, uvjet za uspješan razvoj oružane borbe bio je, uz ostalo, i aktivno angažiranje svjesnog revolucionarnog faktora, njegova mobilizatorska, organizatorska i rukovodeća uloga.

Iako se zbog samih uvjeta partizanskog rata težište borbe ubrzo prenijelo na teren, u sela, gradovi i industrijski centri nisu izgubili svoje značenje u revolucionarnom radu i borbi. Od ilegalnog rada i organiziranja širokog narodnooslobodilačkog pokreta, narodnooslobodilačkih odbora i masovnih antifašističkih organizacija, do različitih borbenih akcija i sakupljanja pomoći za potrebe oslobođenog teritorija i mobilizacije novih boraca itd. — to je uostalom dovoljno poznato — mnogi gradovi Hrvatske, a osobito Zagreb i Split, dali su izuzetno značajan doprinos narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Pada u oči da se u »Pregledu« na str. 329. opsežno govori o ilegalnom radu Osvobodilne fronte i o borbi Ljubljane, a uopće se ne govori o analognoj ulozi Zagreba i Splita.

Zbog toga nastaje dojam da se revolucionarni rad u gradovima u »Pregledu« potcjenjuje u odnosu na partizanski rat, da se potpuno ne uočava njegova uloga i mjesto u čitavu kompleksu nacionalnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

»Pregled« ostavlja neupućenom čitaocu dojam da na onim područjima Hrvatske gdje se ne vodi partizanski rat nema ni revolucionarne borbe, nema NOP-a, kao da ne postoje drugi oblici revolucionarne borbe osim oružanih oblika, osim partizanskog rata. A međutim, u razdoblju do prvih većih partizanskih akcija i do formiranja partizanskih odreda i brigada na gotovo svim ovim područjima djelovale su i razvijale se partijske organizacije, sistematski se razvijali različiti oblici revolucionarne akcije, stvarao se i učvršćivao NOP, osnivali se NOO-i i širila se i razvijala njihova mreža. Područje na kojem su okupatori i ustaše imali stvarnu kontrolu neprekidno se sužavalo, ne samo zbog partizanskog rata nego i zbog mijenjanja odnosa političkih snaga u korist NOP-a. Već 1941. godine u gotovo svim krajevima Hrvatske terenom su se kretali naoružani politički radnici i aktivisti NOP-a, kažnjavani su doušnici i agenti okupatora i ustaša itd. Već u prvoj polovici 1942. godine dolazi gotovo u cijeloj Hrvatskoj do sve masovnije pojave — da se tako izrazim — građanske neposlušnosti. Vojni obveznici ne odazivaju se na pozive u vojsku, ne izvršavaju se porezne obaveze, ne predaju se obavezni viškovi poljoprivrednih proizvoda itd. Organi okupatorske i ustaške vlasti sve rjeđe se usuđuju ulaziti u sela bez oružane pratnje, pa i u slučaju kad dolaze uz vojnu asistenciju, praktički su nemoćni pred solidarnošću čitavog naroda, i zbog toga vlast i dalje gubi autoritet. Poznat je primjer Splita i mnogih drugih mjesta u Dalmaciji, a i drugdje, gdje su ilegalni NOO-i, us-

prkos prisutnosti neprijateljskog aparata vlasti i oružanih snaga, jedina vlast koju pučanstvo priznaje, a sistematski izigrava naredbe i zahtjeve neprijateljske vlasti. Tako se područje stvarne kontrole neprijatelja više ne poklapa s takozvanim neoslobođenim teritorijem, nego se uglavnom svodi na mjesta i gradove gdje su se nalazili garnizoni i vojne posade neprijatelja i na posebno zaštićena i utvrđena područja (važnije željezničke pruge, ceste, mostovi, industrijski objekti, rudnici itd. i njihova bliža okolica), a — kao što je rečeno — i ovdje ta kontrola nije uvijek efikasna. I oko samog Zagreba ima sela koja zbog masovnih simpatija naroda za NOP praktički predstavljaju poluoslobođeni teritorij, gdje djeluju NOO-i i rade naoružani aktivisti NOP-a koje štiti i na koje pazi sam narod.

U »Pregledu« (na strani 336—337) tvrdi se o organima narodne vlasti ovo: »U svim krajevima zemlje u kojima su akcije partizanskih odreda dobile karakter ustanka i u kojima su stvorene prve oslobođene teritorije javljali su se organi vlasti naoružanog naroda... U onim oblastima u kojima se oružana borba razvijala postepenije, uporedo sa uništavanjem aparata okupacione i kvislinške vlasti, organi borbe — odbori i organizacije Narodnooslobodilačkog fronta, uzimali su na sebe i obavljanje pojedinih funkcija vlasti koje su, pre svega, proizlazile iz potrebe vođenja oružane borbe protiv okupatora i kvislinga, a zatim i iz potreba regulisanja života pozadine.« Međutim, sačuvana građa jasno dokazuje da su na širokom području Hrvatske, ne samo na poluoslobođenom nego u mnogo slučajeva i na neoslobođenom, NOO-i vršili i funkcije vlasti, da se i tamo gdje se još nije trajno vodio partizanski rat uspostavljala revolucionarna vlast, dakle da se rješavalo osnovno pitanje revolucije — pitanje vlasti. Time se pripremalo tlo za druge oblike borbe, što ne znači da i ovi oblici borbe nisu bili sastavni dio revolucije. Značenje takvih oblika borbe najbolje potvrđuje činjenica da su na tlu Hrvatske već u drugoj polovici 1943. godine okupacioni sistem i NDH kao državna organizacija bili uglavnom razbijeni, da se neprijateljska vlast u najvećem dijelu Hrvatske održala samo u većim mjestima i u posebno čuvanim zonama.

U vezi s tim karakteristična je usporedba broja NOO-a u Hrvatskoj na kraju 1941. i 1942. i u polovici 1943. godine, posebno za zagrebačku oblast i za Žumberak i Pokuplje, dakle uglavnom za čisto hrvatske krajeve, odnosno za krajeve gdje se partizanski rat do tog vremena nije vodio neprekidno i u onakvom opsegu kao u nekim drugim krajevima. Na kraju 1941. ukupan broj NOO-a u Hrvatskoj iznosio je 667, od toga u zagrebačkoj oblasti 205, među kojima 13 mjesnih-seoskih NOO-a i 192 akciona i slična odbora, kako su se zbog neujednačene terminologije u to vrijeme na nekim područjima nazivali ilegalni NOO-i. U Pokuplju je na kraju 1941. godine djelovao jedan mjesni NOO. Na kraju 1942. godine ukupan broj NOO-a u Hrvatskoj iznosi 1609. Od toga u zagrebačkoj oblasti 147, među kojima 4 kotarska, 10 općinskih, 115 seoskih-mjesnih NOO-a i 18 akcionih i sličnih ilegalnih odbora NOP-a. U Pokuplju djeluje na kraju 1942. godine 71 NOO, od toga 2 kotarska, 7 općinskih i 62 seoska-mjesna NOO-a. Na kraju lipnja 1943. ukupan broj NOO-a u Hrvatskoj iznosio je 1838, od toga u zagrebačkoj oblasti 193, među kojima 2 okružna, 1 gradski u rangu okružnog, 9 kotarskih, 19 općinskih, 143 mjesna-seoska NOO-a, 4 ulična i 15 NOO-a po poduzećima i ustanovama. U Žumberku i Pokuplju postoje u tom periodu 122 NOO-a, od toga jedan okružni, 3 kotarska, 18 općinskih i 100 mjesnih-seoskih NOO-a. Ove brojke

pokazuju da je i u zagrebačkoj oblasti i u Žumberku i Pokuplju u toku dvogodišnje revolucionarne borbe bila razbijena okupatorsko-kvislinška vlast i izgrađen sistem revolucionarne narodne vlasti, iako ova područja tek u prvoj polovici, odnosno u sredini 1943. postaju u punoj mjeri stalnim poprištima partizanskog rata.

Kako se u »Pregledu« uglavnom obraća pažnja na krajeve gdje se vodi partizanski rat, začuđuje što je na str. 353—354, gdje se govori o širenju oružane borbe u nove krajeve Hrvatske, izostavljen jedan od takvih krajeva. »U prvoj polovini 1942. oružane borbe u svim drugim oblastima Hrvatske, naročito u Dalmaciji, Primorju i Slavoniji, uzele su šire razmere i primile trajan karakter. *Prva snažnija uporišta ustanka* (potcrtao D. Š.) obrazovana su i na Kalniku, Žumberku, Moslavini i Bilogori.« Pri tom je izostavljeno Hrvatsko zagorje, gdje je u prvoj polovici 1942. bio formiran i vršio i čak veće akcije Zagorski partizanski odred od 150 boraca. Iako je taj odred nedugo nakon formiranja bio razbijen, njegova pojava predstavlja važnu indikaciju o stupnju razvitka revolucionarne borbe na tom području.

Pitanje stvaranja i razvitka narodne vlasti u »Pregledu« se razmatra uglavnom s narodnooslobodilačkog stanovišta, a nedovoljno sa stanovišta socijalističke revolucije. Prema formulacijama u tekstu i u ovom slučaju nastaje dojam kao da su revolucionarne posljedice stvaranja i razvoja sistema narodne vlasti usputan rezultat jednog procesa kojem je osnovni cilj bio »organizacija pozadine za pomoć frontu« i »potreba regulisanja života pozadine«. Tačno je da se u ono vrijeme tako argumentirala potreba da se namjesto srušenog aparata vlasti, koji je služio okupatorima i kvislinzima, uspostavi nova narodna vlast, i to upravo u obliku NOO-a, ali je smisao stvaranja upravo takvih organa vlasti bio u prvom redu revolucionaran. Proces izgradnje sistema narodne vlasti bio je put kojim se mijenjao klasni nosilac vlasti, put kojim se u našoj revoluciji rješavalo osnovno pitanje revolucije, pitanje vlasti. U »Pregledu« se samo sumarno obrađuje proces izgradnje revolucionarne vlasti i nove države, tako da se ne vide njegove konkretne forme, pa se npr. uloga ZAVNOH-a u tom procesu, a tako i uloga ZAVNOH-a u izgradnji jugoslavenske federacije, zapravo ne vidi. Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a o zemaljskim se vijećima govori samo u nekoliko redaka. Međutim, upravo u tom razdoblju, tj. od Drugog do Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a u Hrvatskoj je, kao i u Sloveniji, uglavnom bila izgrađena federalna jedinica sa svojim upravnim i administrativnim aparatom i resornim organima državne uprave. Taj već formirani aparat mogao je bez zastoja preuzimati vlast u novooslobođenim krajevima, pa i u oslobođenom Zagrebu. Isto tako, mnogobrojni kadrovi iz državnog aparata, odnosno iz pojedinih resornih organa uprave ZAVNOH-a, bili su nakon oslobođenja Beograda angažirani u izgradnji saveznog državnog aparata. Doduše, zbog suviše sumarnog izlaganja — a to je opća karakteristika »Pregleda« — na str. 413. dobiva se netačan dojam da je izgradnja upravnog i administrativnog aparata vlasti u cijeloj zemlji počela tek nakon konačnog oslobođenja Srbije. Makedonije, Crne Gore, većeg dijela Vojvodine i Dalmacije, tj. na kraju 1944. godine.

Ostajući u okviru iste problematike, tj. prikaza socijalističke revolucije u Hrvatskoj u »Pregledu«, iznijet ću i neke primjedbe metodološkog karaktera. Prije svega, smatram da način kako je prikazana socijalistička revolucija ne pruža čitaocu jasnu sliku o konkretnim tokovima revolucije npr. u Hrvatskoj, pa zbog toga ni u Jugoslaviji kao cjelini. Autor do te mjere

sumarno govori o pojedinim zbivanjima i procesima, svodeći pod zajednički nazivnik tolike posebnosti, da ostaje samo apstraktna shema historijskog kretanja. I onda kad se u potpunosti slažemo s onim što takav sumarni prikaz pruža, ipak je to često do te mjere bez ičega konkretnog da se ne pružaju nikakvi stvarni podaci. Smatram da se historija socijalističke revolucije u Jugoslaviji kao cjelini ne može ograničiti na prikaz aktivnosti CK KPJ, Vrhovnog štaba, AVNOJ-a i sl., na zbivanja oko njih i na uopćen, sumaran prikaz nekih procesa i zbivanja zajedničkih za cijelu Jugoslaviju, uz samo povremeno ilustriranje nekim povijesnim činjenicama zbivanja u pojedinim zemljama Jugoslavije. Tako se gube specifičnosti i karakteristike povijesnih procesa u pojedinim zemljama Jugoslavije, a samim tim osiromašuje se i prikaz historije socijalističke revolucije u Jugoslaviji kao cjelini. Razumljivo je da opseg »Pregleda« nameće autorima određena ograničenja, ali mislim da tako sumaran prikaz zaista ne pruža dovoljan uvid u realan tok zbivanja, a takav je uvid nužan za potpunije razumijevanje osnovnog smisla historijskih procesa. Osim toga, ovakav sumarni tretman mjestimično dovodi do direktno netačnih interpretacija nekih momenata u historiji socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Na primjer na str. 311. govori se o naoružavanju hrvatskih sela za obranu od partizana. Iz dane formulacije proizlazilo bi da je to bila općenita pojava, dok je činjenica da je u Hrvatskoj toga bilo samo prva dva-tri mjeseca nakon uspostave NDH, i to u krajevima gdje žive pomiješani Srbi i Hrvati, pa i to je oružje bilo uglavnom povučeno još prije početka oružane borbe u Hrvatskoj.

Na str. 413. govori se o formiranju odbora Narodnooslobodilačke fronte u takvom kontekstu da se čini kao da su odbori Fronte i u Hrvatskoj bili formirani tek na kraju 1944, nakon konačnog oslobođenja većeg dijela zemlje. (Podsjećam — Izvršni odbor JNOF-a Hrvatske bio je formiran u svibnju 1944, nakon čega su ubrzo bili formirani i oblasni, okružni, kotarski itd. odbori.) Na istoj se stranici — kao što sam već rekao — govori o stvaranju nove državne organizacije tek nakon konačnog oslobođenja znatnog dijela zemlje, a nije rečeno da je organizacija državne vlasti i državnog aparata u Hrvatskoj i Sloveniji, pa i u nekim drugim našim zemljama, bila izvršena već u prvoj polovici 1944. Na str. 418. govori se o političkim posljedicama sporazuma Tito-Subašić, a iz danog konteksta proizlazi da su pojedine političke grupe pristupile NOP-u tek u vrijeme tog sporazuma. »U to vreme u sklopu NOF dolazi do stvaranja rukovodstva nekih od tih stranaka u koja su stupali oni koji su se izjašnjavali za jedinstvo. Tako je u Hrvatskoj obrazovan Izvršni odbor Hrvatske republikanske seljačke stranke.« Međutim, poznato je da je veći broj predratnih funkcionera HSS-a prišao NOP-u Hrvatske već u lipnju 1943, a 12. X 1943. bio je osnovan Izvršni odbor HSS-a. U vrijeme Prvog zasjedanja ZAVNOH-a bilo je 15 vijećnika iz redova bivših funkcionera HSS-a, a u vrijeme Drugog zasjedanja bilo ih je već 34. Na str. 327. kaže se: »Jačanje borbenog raspoloženja hrvatskog naroda i njegove spremnosti da prihvati put oružane borbe, što je već krajem 1941. postalo dominantna pojava u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru . . .« Ovo nije tačno, jer je u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru ovo bila dominantna pojava već u početku oružane borbe. Poznato je zašto se takvo borbeno raspoloženje nije odrazilo u adekvatnim rezultatima i na vojnom planu.

Ima također nedosljednosti i neujednačenog tretiranja pojedinih problema. Tako se u 1941. godini prikaz razvoja oružane borbe daje ne samo

općenito nego i po pojedinim zemljama Jugoslavije, i to za sve zemlje, dok se to za period 1942—1944. ne daje, pa se prikaz zbivanja u pojedinim zemljama Jugoslavije svodi samo na nekoliko rečenica. U istom kontekstu govori se o Srbiji, Sloveniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, ali ne o Hrvatskoj, nego o Lici, Kordunu, Baniji itd., pa takva stilizacija izaziva dojam kao da se željelo istaknuti da u Hrvatskoj kao cjelini nije bilo oružane borbe, nego samo u pojedinim njenim krajevima. Međutim, ni u jednoj zemlji Jugoslavije — osim kratko vrijeme u Crnoj Gori za ustanka 13. jula — oružana borba nije u prvom periodu obuhvatila zemlju u cjelini, nego također samo pojedine krajeve.

Način obrade pojedinih pitanja je neujednačen. Nasuprot veoma suptilnoj analizi utjecaja njemačke ofenzive, neprijateljskog terora i pokreta Draže Mihailovića na oseku oružane borbe u Srbiji, mnogo sumarnije i uglavnom shematski se govori o faktorima koji su otežavali razvoj oružane borbe u Hrvatskoj.

Na kraju smatram da bi u historiji SKJ trebalo, gdje god je to moguće, izvršiti kvantitativnu analizu određenih procesa i pojava, jer se u »Pregledu« često ne vidi njihov opseg, pa po tome ni njihovo značenje u općem zbivanju (npr. broj NOO-a u pojedinim periodima i zemljama, brojno stanje i sastav partizanskih odreda i NOV-a u pojedinim periodima i u pojedinim zemljama itd.) To bi omogućilo da se na jednakom prostoru više i konkretnije kaže o situaciji u pojedinim zemljama Jugoslavije u pojedinim razdobljima. Ovakvi su podaci uglavnom već sabrani, a za neka pitanja postoje barem djelomični podaci, koji bi ipak značili mnogo.

Dr JAKOV BULJAN

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Primjedbe na prikaz narodne vlasti u VI glavi »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«

»PREGLED istorije Saveza komunista Jugoslavije« posve opravdano poklanja veliku pažnju postanku i razvitku narodne vlasti u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Gotovo jednu trećinu prostora VI glave, koja tretira period 1941—1945, zauzima prikaz narodne vlasti. Iznijet ću nekoliko primjedaba na taj važan dio »Pregleda«.

»Pregled« postavlja posve ispravnu tezu: »Stvaranjem i afirmacijom nacionalnih vojnih štabova i nacionalnih političkih rukovodstava, izgradnjom oružanih snaga i sistema nove, narodne vlasti, svaki jugoslavenski narod je u procesu borbe protiv okupatora i domaće reakcije izgradio čvrste osnove svoje nacionalne nezavisnosti.«[1]

Međutim, moram odmah reći da u prikazu postanka i razvitka narodne vlasti ova ispravna teza nije došla do punog izražaja, iako se baš tu morala najviše izraziti. To ću pokazati na primjeru Hrvatske i Slovenije. Pri tom se neću ograničiti na »Pregled«, jer je on samo povod za širu diskusiju.

Mislim da naša historiografija mora posvetiti veću pažnju proučavanju izgradnje naših zemaljskih organa narodne vlasti. Dopustite mi da iznesem nekoliko osnovnih činjenica u vezi s ovim zahtjevom i s citiranom tezom iz »Pregleda«.

— Iako su formalne odluke o federativnom uređenju Jugoslavije donesene relativno kasno, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i na kasnijim zasjedanjima zemaljskih antifašističkih vijeća, kurs na takvo demokratsko rješenje nacionalnog pitanja i državnog uređenja bio je odlučan i dosljedan od samog početka narodnooslobodilačkog rata.

— Komunistička partija Jugoslavije, kao inicijator i organizator NOR-a i socijalističke revolucije, i sama je u skladu s tim kursom na temelju odluke IV zemaljske konferencije iz 1934. godine započela svoju reorganizaciju na bazi nacionalnih partija, pa su već 1937. godine formirane KP Slovenije i KP Hrvatske.

— Jasan kurs na demokratsko i federativno uređenje nove države omogućio je nacionalnim rukovodstvima NOP-a da pokredu nacionalno i socijalno potlačene mase u NOR i socijalističku revoluciju.

— Pod rukovodstvom CK KPH i partijskih organizacija i uz pomoć Glavnog štaba i jedinica NOV i PO Hrvatske u Hrvatskoj je organizirana široka mreža narodnooslobodilačkih odbora, kao cjelovit sistem nove, narodne vlasti, još prije formiranja posebnog zemaljskog organa vlasti — ZAVNOH-a.[2]

[1] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963, str. 392.

[2] Dr Jakov Buljan, »O nekim pitanjima izgradnje naše federacije«, *Značenje II zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji*«, Zagreb, 1963, str. 123.

Na temelju ovih teza nameće se pitanje o tačnosti prilično uvriježenog mišljenja o našoj državnopravnoj historiografiji, prema kojem je najprije izgrađena Demokratska Federativna Jugoslavija kao cjelina, kao savezna država, a onda države članice.[3] Ovo se, naime, ističe kao specifičnost naše revolucije, jer je u historiji buržoaskih saveznih država proces bio upravo obrnut, od država članica do saveznih država.

U osnovi tog shvaćanja nalazi se neopravdano jak naglasak na formalnopravni aspekt našeg razvitka u toku NOR-a i socijalističke revolucije i, možda još više, neravnomjernost tog procesa u pojedinim zemljama Jugoslavije.

Međutim, historijski tok stvari ne potvrđuje to shvaćanje, već je i u tom pogledu u skladu s osnovnom tezom o razvitku narodne vlasti — odozdo prema gore, a od osnivanja AVNOJ-a usporedo. U pogledu izgradnje zemaljskih organa Slovenija je za to najbolji primjer.

U Odluci Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte o konstituiranju Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora od 16. septembra 1941. u članu 2. se kaže:

»Slovenski narodnoosvobodilni odbor za čas narodnoosvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju.«

Zatim u članu 3:

»Uresničujoč slogo in enotnost narodov Jugoslavije stopa Slovenski narodnoosvobodilni odbor v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije.«[4]

U Odluci o predstavništvu i vodstvu slovenske narodnooslobodilačke borbe i privremenim organima narodne vlasti i slovenskog naroda za vrijeme rata, koju je donio 3. oktobra 1943. Kočevski zbor, u tački 7. kaže se:

»Plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda kot Slovenski narodni osvobodilni odbor izvršuje v okviru Jugoslavije in splošnih sklepov AVNOJ-a kot njenega predstavništva zakonodajno in izvršno oblast slovenskega naroda s pravico, postavljati vse potrebne organe ljudske oblasti slovenskega naroda.«[5]

U rezoluciji Kočevskoga zbora, dakle prije II zasjedanja AVNOJ-a, oduzima se pravo emigrantskoj vladi u Londonu da istupa u ime slovenskog naroda.[6]

Narodna vlast u Sloveniji ima bogatu historiju i osebujan put razvoja. U Sloveniji je osnovan prvi zemaljski organ Narodne fronte, a malo zatim i prvi zemaljski organ vlasti — Slovenski narodnooslobodilački odbor. Pod rukovodstvom Centralnog komiteta KP Slovenije i tih organa narodna vlast se kontinuirano razvijala, tako da je slovenski narod u toku NOR-a i socijalističke revolucije izgradio svoju državnost u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.

»Pregled« govori o narodnoj vlasti u Sloveniji, no to je uglavnom samo ono što je općepoznato. Na temelju brižljive analize citiranih dokumenata i drugih odluka koje je donosio zemaljski organ NOP-a Slovenije u toku

[3] Dr Ferdo Čulinović, Stvaranje nove Jugoslavenske države, Zagreb, 1959, str. 245.
[4] Dr Leon Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Beograd, 1948, str. 41.
[5] Isto, str. 193.
[6] Isto, str. 195.

cijelog NOR-a i socijalističke revolucije, »Pregled« je mogao dati sadržajniji prikaz narodne vlasti u Sloveniji i obilno dokumentirati svoju ispravnu tezu.

Citiranu tezu »Pregleda« o izgradnji državnosti naših naroda u toku socijalističke revolucije potpuno potvrđuje i razvitak narodne vlasti u Hrvatskoj. O tome je već bilo riječi na ovom simpoziju, pa će biti dovoljno da konstatiram da se pripremama za osnivanje ZAVNOH-a pristupilo već 5. decembra 1942, a Inicijativni odbor ZAVNOH-a od osnivanja 2. III 1943. i osobito ZAVNOH od svog osnivanja 13. VI 1943. djeluju stvarno kao vrhovni organi vlasti u Hrvatskoj. Zato je i mogao Tito u depeši od 2. oktobra 1943, dakle još prije II zasjedanja AVNOJ-a, dati Moskvi izjavu pred konferenciju predstavnika SSSR, Engleske i SAD ne samo u ime Antifašističkog vijeća Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i POJ nego izričito i u ime Hrvatske i Slovenije (»Antifašističko veće Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovni štab NOV i POJ opunomoćili su me da izjavim sledeće«). U toj se izjavi u četvrtoj tački kaže: »Jedina zakonska vlast naroda u sadašnje vreme jesu narodnooslobodilački odbori sa antifašističkim većima na čelu.«[7]

Za razvitak narodne vlasti u Hrvatskoj još je karakterističniji brz i neprekidan razvitak narodnooslobodilačkih odbora. No prethodno moram učiniti jednu načelnu napomenu.

Smatram da bi trebalo da naša historiografija narodne vlasti izađe iz dosadašnjih okvira, prema kojima je ona više historija propisa o osnivanju i organizaciji narodnooslobodilačkih odbora, dakle historija centralnih organa koji su te propise donosili. Ne kažem da nije važna i takva analiza, ali treba šire prijeći i na historiju postanka i rada samih narodnooslobodilačkih odbora i na rekonstrukciju mreže narodnooslobodilačkih odbora u pojedinim periodima socijalističke revolucije.

Mi smo u našem Institutu u tom pravcu već nešto učinili. U početku slijedeće godine izaći će iz štampe prvi radovi kao rezultat opsežnog istraživačkog rada na sačuvanoj građi o narodnooslobodilačkim odborima u Hrvatskoj i o radu ZAVNOH-a u 1943. godini. Sudeći po podacima koje iznosi Dušan Petrović Šane u referatu u povodu proslave dvadesetogodišnjice II zasjedanja AVNOJ-a i dvadeset druge godišnjice osnivanja Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, slični istraživački napori vrše se i u drugim republikama.[8] »Pregled« govori o mreži NOO-a samo u zapadnoj Srbiji i Šumadiji 1941. godine, a prema spomenutom referatu u svim krajevima Srbije bilo je u to vrijeme 700 do 800 mjesnih NOO-a. Takvi radovi će omogućiti da se u ovakvim publikacijama kao što je »Pregled« potpunije i dokumentiranije govori o stupnju razvitka narodne vlasti u pojedinim periodima i po pojedinim pokrajinama.

Dopustite mi da iznesem nekoliko podataka o stanju mreže NOO-a u Hrvatskoj 1943. godine. U to vrijeme djelovalo je u Hrvatskoj ukupno 4596 NOO-a, i to 1147 u zagrebačkoj oblasti, 699 u Slavoniji, 703 u Dalmaciji, 491 u Istri, 178 u Pokuplju, 247 na Baniji, 278 u Lici, 318 na Kordunu, 183 u Gorskom kotaru, 266 u Hrvatskom primorju i 86 u okrugu Karlovac. Postojala su 3 oblasna, 24 okružna, odnosno u rangu okružnih, 106 kotarskih, 566 općinskih, odnosno u rangu općinskih, 3714 mjesnih i rajonskih i 183 ostala NOO-a (ulični, akcioni, zavičajni i NOO-i po poduzećima).[9]

---

[7] »Pregled«, str. 394.
[8] »Politika«, Beograd, 17. XI 1963, str. 1.
[9] Materijal u centru za naučnu dokumentaciju IHRP — Zagreb, br. Bel. (III-24).

Ako usporedimo šture podatke »Pregleda« (str. 339, 366. i 386) o stanju mreže NOO-a u pojedinim periodima sa stvarnim stanjem te mreže, koja očito izrasta u sistem narodne vlasti, sigurno je da »Pregled« na taj način nije dao ni mogao dati ni približnu sliku stvarnog stanja i snage narodne vlasti u Hrvatskoj. Za ilustraciju stanja 1943. godine, što znači 4596 svih NOO-a i 3714 mjesnih NOO-a, podsjećam na činjenicu da je 1946. godine, kad je administrativno-teritorijalna podjela bila najusitnjenija, u cijeloj Hrvatskoj bilo oko 4500, a godinu dana kasnije samo oko 2250 mjesnih NOO-a.[10] Prilikom rada na građi iz 1944. godine nismo mogli naći podatke o osnivanju novih narodnooslobodilačkih odbora, osim nekoliko viših, jer je mreža NOO-a do 1943. godine bila već gotovo dovršena.

Dinamika razvoja narodne vlasti u Hrvatskoj nameće, sigurno, potrebu revizije i nekih drugih ocjena o razvitku socijalističke revolucije u Hrvatskoj. O tome je jučer govorio drug Šćukanec navodeći podatke o mreži NOO-a u Hrvatskoj 1941, 1942. i u prvoj polovici 1943. godine, s posebnim obzirom na stanje u zagrebačkoj oblasti. Zato i nisam ponavljao te brojke. Za ilustraciju stanja o kojem je govorio Šćukanec podsjećam da je na području tzv. Užičke republike bilo 6 kotarskih, jedan gradski i 57 općinskih NOO-a.[11] Prema tome, može se zaključiti da je već u to vrijeme postojala u Hrvatskoj znatna mreža osnovnih organa narodne vlasti, ali s tom razlikom što u zagrebačkoj oblasti u to vrijeme još ne postoje viši organi narodne vlasti, već NOO-ima rukovode partijski komiteti. Isto tako, razvitak narodne vlasti treba imati u vidu i prilikom ocjene utjecaja kapitulacije Italije na razvitak NOR-a i socijalističke revolucije. Mislim da je fakat ispadanja Italije iz osovinske sprege imao znatnijeg utjecaja samo tamo gdje su postojali i drugi uvjeti za razvitak NOP-a u dotadašnjim njegovim pozicijama, među kojima važna uloga pripada, sigurno, mreži narodnooslobodilačkih odbora.

Treba se nadati da će za drugo izdanje korisno poslužiti rezultati ovog i sličnih istraživačkih radova i da ćemo na taj način dobiti sadržajniji i potpuniji prikaz ne samo narodne vlasti nego i NOR-a i socijalističke revolucije.

Na kraju ću iznijeti jedan primjer netačnog, zapravo kontradiktornog interpretiranja činjenica baš u vezi sa Slovenskim narodnooslobodilačkim odborom. Na str. 385. »Pregleda« kaže se:

»Posle kapitulacije Italije i snažnog porasta narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji su sprovedeni izbori za Zbor poslanika slovenačkog naroda, koji se sastao početkom oktobra u Kočevju. U prisustvu 572 izabrana delegata doneta je odluka o osnivanju Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora kao najvišeg organa vlasti i izvršen izbor delegata za II zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.«

Međutim, na tom Kočevskom zboru nije donesena odluka o osnivanju Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora, jer je on osnovan, kako je poznato, dvije godine ranije, već 16. septembra 1941. Odlukom Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte slovenskog naroda, koja je objavljena u »Slovenskom poročevalcu« od 20. IX 1941.

Kočevski zbor je u stvari donio, kako smo vidjeli, Odluku o predstavništvu i vodstvu slovenske narodnooslobodilačke borbe i privremenim organima narodne vlasti slovenskog naroda za vrijeme rata, koja precizira polo-

[10] Dr Ivo Krbek, »Razvitak narodnih odbora kao osnovnih organa vlasti radnog naroda«, *Nova Jugoslavija*, Zagreb, 1954, str. 56.

[11] Dr Leon Geršković, *Historija narodne vlasti*, Beograd, 1957, str. 92.

žaj i ulogu Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora. Začuđuje pogrešna interpretacija ove odluke u »Pregledu« kao odluke o osnivanju Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora, jer se u tački 6. odluke izričito konstatira da je Slovenski narodnooslobodilački odbor već konstituiran na drugoj plenarnoj sjednici Osvobodilne fronte prije dvije godine. Ovo začuđuje to više što je ta ranija odluka autoru VI glave »Pregleda« poznata i o njoj govori u vezi s razvitkom narodnooslobodilačkih odbora 1941. godine.

FIKRETA BUTIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«

IAKO se kod nas pisalo relativno mnogo o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ipak ne postoji potpunije sintetičko djelo a ni kompletnija zbirka građe u kojima bi bili obrađeni obilni podaci o okolnostima pod kojima je došlo do njenoga osnivanja i osvijetljeni utjecaji raznih faktora u toku njenog postojanja. Čitav niz priloga u kojima se u okviru proučavanja narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji uočavaju i problemi Nezavisne Države Hrvatske doprinosi osvjetljavanju nekih bitnih momenata, iako se u tom razmjerno velikom broju pojavljuju pretežno publicistički napisi. Međutim, treba istaknuti da se u okviru djelatnosti jugoslavenskih historičara za III kongres pokreta otpora evropskih zemalja pojavilo nekoliko priloga koji obrađuju kvislinške i okupacione režime u Jugoslaviji u toku drugog svjetskog rata i koji predstavljaju ozbiljan pokušaj da se ta problematika prikaže na osnovi činjeničnog materijala i da se naučno obradi.[1]

Do sada je uglavnom izostalo i sistematsko korištenje fondovima u domaćim, pa i u stranim arhivima, jer, osim izvjesnog broja odabranih dokumenata koji su publicirani u Zborniku NOR-a ili pri objavljivanju regionalnih prikaza, ne postoji nijedna zbirka građe koja bi obuhvatila problem u cjelini. Izuzetak čini materijal o ustaškom teroru koji je, zahvaljujući djelatnosti zemaljskih i oblasnih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i niz pojedinačnih priloga, najvećim dijelom sakupljen. Arhivski fondovi, osim arhiva Vojnoistorijskog instituta koji je sakupio najveći broj dokumenata, smješteni su uglavnom u nesređenom stanju po različitim ustanovama i još uvijek je aktuelno pitanje njihove pristupačnosti.

Osim izvorima NOP-a, istraživači se koriste već poznatim i na našem jeziku objavljenim memoarima, dok je gotovo potpuno zanemarena činjenica da postoji brojna emigrantska literatura.

Interesantno je primijetiti da se pojedinačni prikazi uglavnom ograničuju na najbitnije momente iz 1941, tako da je ta problematika za razliku od slijedećih godina uglavnom dovoljno poznata.

Osim da konstatiraju stanje literature i izvora, pred istraživačima stoji zadatak da postave periodizaciju NDH uzimajući u obzir djelovanje svih faktora koji su uvjetovali njeno četverogodišnje trajanje. Budući da pisci općenitih prikaza ne pokušavaju dati specifičnu periodizaciju, već NDH uključuju u svoju općenitu periodizaciju, u našoj historiografiji još nije učinjen pokušaj njene podjele i obrade na neke osnovne periode.

[1] Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Beograd, 1963, s prilozima. T. Ferenca, F. Tuđmana, J. Marjanovića, M. Apostolskog, A. Hristova, i R. Terzioskog, D. Jauković, D. Šepića, J. Mirnića i Š. Vega.

Jedno od osnovnih pitanja je proces stvaranja NDH i osvjetljavanje raznih činilaca koji su u njemu imali utjecaja. Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske u aprilskim danima 1941. realizirana je politika Njemačke i Italije o razbijanju Jugoslavije kao države. Odvajanje Hrvatske u posebnu državu i zadovoljenje teritorijalnih aspiracija dijela velikohrvatske buržoazije uključenjem u Nezavisnu Državu Hrvatsku područja Bosne i Hercegovine, Srijema i Sandžaka trebalo je da učvrsti pozicije Osovine u ovom dijelu Balkana i da novu državnu tvorevinu pretvori u sastavni dio političko-ekonomskog sistema Reicha.

Proces stvaranja Nezavisne Države Hrvatske nosio je u sebi u prvom redu suprotnosti među unutrašnjim i vanjskim faktorima koji su imali udjela u njenom stvaranju. Dok je Nezavisna Država Hrvatska prema planu Njemačke imala određenu ulogu na Balkanu u provođenju »novog evropskog poretka«, Italija je nastojala da — osim teritorija koji je dobila okupacijom Jugoslavije u aprilskom ratu, u smislu ranijeg sporazuma kojim joj je Njemačka donekle priznala pravo na zahtjeve prema Hrvatskoj — ostvari u potpunosti svoje pretenzije na Dalmaciju. Ustaški predstavnik Pavelić je u direktnim pregovorima 18. maja u Rimu predao Italiji gotovo čitavu Dalmaciju, dijelove Hrvatskog primorja i Gorskog kotara.[2] Tako je poslije potpisivanja Rimskih ugovora teritorij južno od njemačko-talijanske demarkacione linije bio podijeljen na tri zone, od kojih je Prva zona bila sastavni dio Italije. U drugoj polovini augusta 1941. Pavelić je, u vrijeme sve masovnijeg razvoja ustanka, predao talijanskoj armiji civilnu i vojnu vlast u Drugoj zoni te vojnu vlast u Trećoj zoni.[3]

Nema sumnje da je za objašnjenje ovog pitanja neophodno istražiti vanjskopolitičke momente koji su doista bili odlučujući, ali se čitav kompleks ne može riješiti bez povezivanja sa svim onim komponentama koje su obilježavale unutrašnju politiku Nezavisne Države Hrvatske. U navedenom smislu potrebno bi bilo u prvom redu govoriti o događajima od 27. marta do 10. aprila 1941. ukazujući na uzroke koji su ih uvjetovali, a, s druge strane, dati osnovne karakteristike grupe nazvane »ustaški pokret« kojoj su okupatori predali vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Dosadašnja istraživanja pojedinih momenata iz tog perioda mogu dati ne samo činjenično stanje nego i odgovor na neka osnovna pitanja, i ne bi se smjela — kako je to učinjeno u »Pregledu SKJ«, str. 287 — zanemarivati ova činjenica. »U to vreme, — piše u »Pregledu SKJ« — već 28. márta, Maček je vodio razgovore s tajnim hitlerovskim emisarem nudeći mu svoje usluge na liniji razbijanja Jugoslavije. A tek 3. aprila, kada su Nemci odbili njegove ponude pošto su već bili prihvatili Pavelićevu kvislinšku garnituru, Maček je, uz uslov da vlada ne raskida protokol o pristupanju Trojnom paktu, otputovao u Beograd i prihvatio funkciju potpredsednika u vladi generala Simovića.«

U želji da stvori stabilniji politički poredak u Hrvatskoj, njemačka vlada je doista potkraj marta i u početku aprila 1941. uporno pokušavala da se sporazumi s vodstvom HSS-a. Sva nastojanja Nijemaca Maček je definitivno odbio 3. aprila kad je uputio proglas organizacijama HSS-a u kojem kaže da je odlučio da ponovo stupi kao potpredsjednik u zajedničku kraljevsku vladu u Beogradu i poduzme sve što može da stečena prava Banovine

[2] Međunarodni ugovori 1941, NDH, Zagreb, 1941, str. 49.
[3] M. Lorković, Hrvatska u borbi protiv boljševizma, Zagreb, 1944, str. 19. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. I, str. 33.

Hrvatske budu osigurana i da se u »zadnjem času spasi mir«.[4] Pokušaji Nijemaca su obnovljeni poslije povratka u Zagreb, 8. aprila, ali je Maček tada, kao i 10. aprila, otklonio da se stavi na čelo države koju su okupatori namjeravali stvoriti na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pa su Nijemci za proglašenje tog režima angažirali predstavnike ustaškog pokreta.

Isto tako, kompарirajući nekoliko postojećih varijanti Mačekova proglasa od 10. aprila ne može se zaključiti da je on pozvao »hrvatski narod da bude lojalan i da iskreno surađuje s novom vladom«, kako je to navedeno u »Pregledu«, str. 290. Prema materijalu iz Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH ta izjava glasi: »General Slavko Kvaternik proglasio je nezavisnu hrvatsku državu sa svojim historijskim granicama. Pozivam sve pristaše HSS-a da se pokoravaju vlastima. Ujedno pozivam kotarske predstojnike i činovnike koji su u službi, da lojalno i iskreno surađuju sa novim vlastima«. U »Hrvatskom narodu« od 10. aprila izjava je prepričana u smislu kako je navedeno, dok je u »Hrvatskom narodu od 11. aprila donesena u nešto izmijenjenom obliku, tako da drugi pasus glasi: »Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori . . .« itd. Naša literatura uglavnom citira proglas iz »Hrvatskog naroda« od 11. aprila.

Kod nas je uglavnom dosta rečeno o programu uključivanja Nezavisne Države Hrvatske u »novi evropski poredak«, pod vodstvom Njemačke i Italije, u kojem se ustaše pojavljuju kao pristalice korporativnog i totalitarističkog sistema, a i o iskorištavanju ratnih uvjeta za masovne progone Srba. Upravo je odnos prema njima jedno od obilježja unutrašnje politike Nezavisne Države Hrvatske sve do februara-marta 1942. godine. Početak 1942, kao završetak prvog perioda u postojanju Nezavisne Države Hrvatske, značajan je između ostalog i po pokušaju ustaških vrhova da vode umjereniju politiku prema Srbima. Osim toga, u februaru 1942. po odredbi Pavelića sazvan je Hrvatski državni sabor, koji je imao poslužiti kao mjesto odakle će biti proklamirani neki novi momenti u unutrašnjoj politici. Ta činjenica je uvjetovana razvojem narodnooslobodilačkog pokreta upravo u hrvatskim krajevima, gdje se u toku 1941. i prve polovine 1942. ustaški pokret kompromitirao svojom unutrašnjom i vanjskom politikom.

Prema ustaškim dokumentima, »hrvatski narod je u 1942. promatrajući nastalo stanje politički se potpuno odalečio od ustaštva. Razočaranjem naroda i gubitkom vjere i povjerenja, pa čak i nade, nastalo je političko-psihološko stanje iz kojega je izašla današnja kriza, pojačana gospodarskim i ratnim kaosom. Nastalo psihološko stanje u hrvatskom narodu može se ustvrditi kao nepodnošljivo i to je razlog da narod hrvatski ne samo da neće, nego je danas odbacio ustaški pokret, zamrzio vlast i upravu ovog režima, na svakom koraku odaje nepovjerenje prema vlasti i upravi.[5]

Situacija u Hrvatskoj, gledana s vojnog i političkog aspekta — za što nam pružaju mogućnost brojni izvještaji službenih vojnih i političkih faktora NDH — već je u drugoj polovini 1942. zabrinjavala ustaške vlasti, jer su sva njihova nastojanja da unište Narodnooslobodilačku vojsku pretrpjela neuspjeh. Izvještaji ukazuju na teritorijalnu rascjepkanost i unutrašnjopolitičku i ekonomsku dezorganizaciju NDH.

U izvještajima vojnih i političkih organa s terena konstatira se »nenormalno stanje ugroženo sa sviju strana«. »Zamašniji dio područja ove župe

[4] Arhiv DSUP SRH
[5] DA SRH, Zagreb, fond Sabora NDH, Predsjednički spisi 342—9.

— konstatira se u izvještaju velike župe Gora u julu 1942 — nalazi se pod neposrednim utjecajem partizana pa je sve nastojanje uprave usredsređeno u tom pravcu (tj. u pravcu suzbijanja NOP-a, primjedba F. B.), ali poduzimane akcije nisu dale željenoga uspjeha, već se je gotovo iza svake takove akcije koje su započele već koncem kolovoza 1941. polažaj na području ove župe u velike pogoršao.[6] Na području Like, prema izvještaju Druge oružničke pukovnije u Gospiću, potkraj septembra 1942. partizani »sve više dolaze do izražaja«, pa je potrebno »žurno poduzeti sve kako bi se sačuvalo barem ono što još nije palo u njihove ruke«.[7] Nesigurnost se osjećala i u neposrednoj blizini Zagreba. Tako u februaru 1943, u kotaru Jastrebarsko partizani drže sedam općina i »podpunoma gospoduju svim selima ovoga kraja«.[8] Izvještaji iz Slavonije govore o neprestanim akcijama Narodnooslobodilačke vojske, a na području Žumberka ustaške snage su »premalene da bi mogle biti neprestano u pokretu i na čitavom području ugrožavati partizanske skupine«.[9]

Od marta do oktobra 1942. u unutrašnjoj strukturi NDH došlo je do mnogih promjena. U prvom redu, stvaranjem cjelovitog slobodnog teritorija, od jugozapadne Bosne, preko Hrvatske do Slovenije — što je bio rezultat snažnog razvoja narodnooslobodilačke borbe u NDH, čemu je pridonio i prodor proleterskih i udarnih brigada na čelu s Vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu — i brojne ofenzivne partizanske operacije dovele su kvislinšku NDH u tešku vojničku i političku situaciju. U tom periodu Nezavisna Država Hrvatska regulira tzv. Zagrebačkim sporazumom od 19. juna svoje odnose s Talijanima u Drugoj i Trećoj zoni i sklapa sporazume sa četničkim vođama o zajedničkim akcijama protiv Narodnooslobodilačke vojske.

U okviru njemačkih priprema za odlučnu operaciju protiv Narodnooslobodilačke vojske u jesen 1942, čije uništenje bi omogućilo prebacivanje znatnog dijela vojnih snaga na druge fronte, došlo je, prema uputama Hitlera, do sporazuma prema kojem su sve jedinice Nezavisne Države Hrvatske na području sjeverno od demarkacione linije stavljene pod komandu njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj.

Do polovine 1943. narodnooslobodilačkom borbom bili su zahvaćeni svi krajevi Hrvatske, a teritorij koji su držale vlasti NDH bio je uglavnom organičen na dio upravnih sjedišta (kotari, gradovi), i to onih u kojima su bili smješteni veći garnizoni, zatim na glavne cestovne i željezničke komunikacije i na njihovu bližu okolicu. Župan Sabolić, dajući sliku situacije u kotaru Čazma potkraj augusta 1943, kaže da je »položaj kotara vrlo težak«, jer »osim u samom mjestu Čazma i Ivanić gradu, naša vlast tako reći niti ne postoji«. »Vojni obveznici — ističe župan Sabolić — ne odazivaju se pozivima u vojsku, žito se uopće ne predaje, a često se vrše atentati na željezničkim prugama i prepadi u samim mjestima gdje je naša oružana posada«.[10]

Budući da su svi napori Nijemaca za konsolidaciju ustaške vlasti ostali bezuspješni, Nezavisna Država Hrvatska je u jesen 1943. pružala sliku unutrašnje dezorganizacije koju je još više pojačala kapitulacija Italije, u sep-

---

[6] DA SRH, Zagreb, fond Sabora NDH, Predsjednički spisi 103—8, kutija 4.
[7] DA SRH, Zagreb, fond Sabora NDH, Predsjednički spisi br. 103—8, kutija 4.
[8] DA SRH, Zagreb, fond Sabora NDH, Predsjednički spisi 340—8, kutija 4.
[9] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, fond NDH, MUP 1943 (dalje arhiv IHRPZ).
[10] Arhiv IHRPZ, fond NDH, MUP 1943, N. O.

tembru 1943, kad se narodnooslobodilački pokret u onim krajevima Hrvatske koje su do tada držali Talijani pretvorio u opći narodni ustanak.

Glavno obilježje politike ustaških vrhova poslije pada Italije postaju kombinacije s predstavnicima Hrvatske seljačke stranke kako da se bez većih potresa provede vanjskopolitička preorijentacija, tako da NDH kraj rata dočeka na strani pobjednika. Premda su u tim političkim kombinacijama s ustaške strane sudjelovali najviši upravni i stranački funkcioneri, čitavu akciju je — što je izazvalo najrazličitije komentare — prekinuo u augustu 1944. ustaški poglavnik Pavelić. Poslije puča Vokić-Lorković, pod kojim je imenom ta akcija poznata, počinje posljednji period potpune pronjemačke orijentacije ustaške vlade, a na unutrašnjem planu nastavljaju se terorističke mjere.

ŠERIF ŠEHOVIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Međunarodni problemi jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije

KOMUNISTIČKA partija Jugoslavije mogla je u narodnooslobodilačkoj borbi ostvariti svoje velike historijske zadatke samo pod uvjetom, da uz brojne vojno-političke probleme pravilno riješi i čitav niz veoma složenih problema na području međunarodnih odnosa. Složenost tih međunarodnih problema nove Jugoslavije u procesu njenog nastajanja bila je u znatnoj mjeri odraz kompleksne revolucionarne biti zadataka, što ih je Komunistička partija Jugoslavije postavila pred sebe i narodnooslobodilački pokret od samog početka ustanka.

U borbi za rješenje centralnog problema međunarodnog priznanja narodnooslobodilačkog pokreta i nove Jugoslavije bili su od prvenstvenog značaja odnosi NOP-a s Kominternom, Sovjetskim Savezom, Velikom Britanijom, SAD, jugoslavenskom izbjegličkom vladom i međunarodnim radničkim pokretom, uz međusobne odnose navedenih faktora. Posebno se izdvajaju odnosi s velikim silama antihitlerovske koalicije.

Narodnooslobodilački pokret je samo svojim pobjedama nad okupatorsko-kvislinškim neprijateljima i snažnim rastom svojih vojnih i političkih snaga postavljao pred sve velike saveznike njihovu vlastitu potrebu, da postepeno mijenjaju svoj odnos prema toj novoj snažnoj savezničkoj sili, koja im pruža neočekivanu značajnu pomoć u borbi protiv fašizma. Veoma sporo, saveznici počinju mijenjati svoje stavove i pomagati NOP kao ratnog saveznika, da bi tek pred kraj rata priznali i tekovine borbe samim priznanjem nove Federativne Demokratske Jugoslavije. Ali te promjene u stavovima britanske, američke i sovjetske vlade bile su vezane problemima njihovih međusobnih odnosa, kao članica antihitlerovske koalicije i velikih sila. Sve vlade velikih saveznika veoma su budno vodile računa i o svom utjecaju u Jugoslaviji poslije rata.

Zapadni saveznici najprije pomažu materijalno i moralno četnički pokret Draže Mihailovića, na štetu partizana pod vodstvom komunista. Zatim nastoje spriječiti rasulo četnika pod udarcima narodnooslobodilačkog pokreta, a na kraju, uz postepeno napuštanje potučenih četnika, politikom kompromisa između narodnooslobodilačkog pokreta i jugoslavenske emigrantske vlade pokušavaju učiniti sve što im je još moguće za spas kapitalističkog poretka u Jugoslaviji. Tim se naporima u toku čitavog rata pridružuje i cjelokupna svjetska reakcija.

Na drugoj strani, Komunistička partija Jugoslavije ne susreće u najtežem početnom razdoblju rata potpuno razumijevanje stvarnog značaja narodnooslobodilačkog pokreta ni tamo, gdje je to najviše očekivala, u ruko-

vodstvu Komunističke internacionale i njenih članica. Tako je i s te strane u razdoblju ustanka i kasnije izostala potrebna efikasna pomoć i u borbi za međunarodno priznanje narodnooslobodilačkog pokreta.

Ostajući vjerna principima internacionalizma, Komunistička partija Jugoslavije sa svoje strane pruža pomoć narodnooslobodilačkim pokretima i komunističkim partijama susjednih zemalja.

Ovo su osnovni faktori i problemi, koji djeluju na tok borbe narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije za svoju međunarodnu afirmaciju i zatim za međunarodno priznanje nove Jugoslavije u toku rata. Izvanredni značaj ovog dijela revolucionarne aktivnosti je u tome, što se Komunistička partija Jugoslavije na čelu oslobodilačkog pokreta borbom za priznanje nove Jugoslavije borila u stvari za priznanje i zaštitu tekovina socijalističke revolucije.

U »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« obrađeni su međunarodni problemi NOP-a na nešto više od 25 stranica štampanog teksta.

Napomene redakcije o nepotpunosti i nedostacima »Pregleda« odnose se i na tekstove o međunarodnim problemima narodnooslobodilačkog pokreta, svakako i zbog toga što nije dostupna sva potrebna arhivska građa, što mnoge vlade za sada još ne stavljaju na raspolaganje i ne otvaraju sve svoje arhive iz drugog svjetskog rata. Ali i pored toga u tekstovima »Pregleda« ima kompleksnih ocjena, kao u onima pod naslovom »Borba za međunarodno priznanje Jugoslavije« na stranicama 404. do 412, pojedini događaji su jasno osvijetljeni, analiza nekih pojava je iscrpna. U isto vrijeme i u tom tekstu, a osobito u napisu pod naslovom »Komunistička partija Jugoslavije i problemi međunarodne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta« na stranicama 372. do 379, ima i nepotpunih tumačenja, što ćemo odmah vidjeti. U svojoj cjelini ovi tekstovi »Pregleda« pokazuju, da tretirani problemi zahtijevaju daljnja istraživanja i nova osvjetljavanja mnogostrane djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije i ostalih faktora, u borbi oko međunarodnog priznanja nove Jugoslavije.

Promotrimo prvi napis »Komunistička partija Jugoslavije i problemi međunarodne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta.« U uvodnom dijelu napisa istaknuta je činjenica, da je jugoslavenska emigrantska vlada obmanjivala svijet »prikazujući uspehe ustanka kao svoje«, da bi zatim bila postavljena ova tvrdnja: »Zbog toga se u svetu dugo nije znalo o stvarnom stanju u Jugoslaviji i o tome ko vodi borbu protiv okupatora i kakvu ulogu imaju razne društvene snage«. Uzimajući u obzir sav prethodni tekst, ova ocjena se svodi na to, da je obmanjivačka djelatnost jugoslavenske emigrantske vlade jedini razlog neznanja u svijetu o stvarnom stanju u Jugoslaviji.

Teška borba za prodor u svijet istine o Jugoslaviji predstavlja najvažniju komponentu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, ona je prema tome jedan od ključnih problema jugoslavenske socijalističke revolucije. O rješenju tog problema ovisili su priznanje i pomoć saveznika, veći ratni uspjesi Narodnooslobodilačke vojske, spas mnogih života boraca i naroda i sama zaštita tekovina socijalističke revolucije. Svesti razloge zbog kojih se »u svetu dugo nije znalo o pravom stanju u Jugoslaviji« samo na obmanjivačku djelatnost jugoslavenske emigrantske vlade, znači ne uzeti u obzir kompleksne uvjete, u kojima se razvijala jugoslavenska socijalistička revolucija.

U ovom slučaju, u vezi sa značajnim pitanjem borbe za prodor u svijet istine o Jugoslaviji, nameću se pomnija istraživanja i očito je potrebno, makar i najsažetije, jasno istaknuti slijedeće historijske činjenice o odnosu vlada velikih saveznika prema tom pitanju i o važnijim poduzimanim koracima rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta:

Historijska je činjenica da su kabineti vlada antihitlerovske koalicije u Londonu, Moskvi i Washingtonu raspolagali još od jeseni 1941. godine informacijama o stvarnom stanju u Jugoslaviji, kad široka svjetska javnost nije još znala istinu. Već prvih dana listopada 1941. godine u štab Draže Mihailovića stigla je prva britanska vojna misija s kapetanom Billom Hudsonom, koja je imala stalnu telegrafsku vezu s britanskim komandama i obavještajnom službom.[1] Ubrzo zatim dolaze i drugi članovi britanske i američke misije. O stalnim telegrafskim vezama CK KPJ i Vrhovnog štaba s Moskvom govori i »Pregled«. Prema tome bilo je sasvim u moći savezničkih vlada Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i SAD, da još od jeseni 1941. godine upoznaju svjetsku javnost sa svojim informacijama i s istinom o Jugoslaviji, da su to htjele.

Drug Tito u svojim radiogramima Moskvi još od početka ustanka pa čak i u rujnu 1942. postavlja ovakva pitanja:

»Zašto moskovska radio-stanica na srpskohrvatskom jeziku ne govori o ovim zvjerstvima četnika? Zašto ona ne popularišе našu borbu? To mnogi pitaju i s pravom traže bar moralnu podršku. Mnogi su nezadovoljni emisijama te radio-stanice na srpskom jeziku.«[2]

U protestnom brzojavu od 11. kolovoza 1942, u povodu podizanja poslanstva jugoslavenske vlade u Moskvi na stupanj ambasade, drug Tito pita: »Zar ne vjerujete u ono što vam svakodnevno javljamo?«

Kominterna i Staljinova vlada imali su jednako kao i zapadni saveznici pune mogućnosti, da od početka ustanka provjeravaju istinu o zbivanjima u Jugoslaviji, pa i sumnje Kominterne u pravilnost politike KPJ poslije otvorenog sukoba partizana i četnika, o čemu ima govora u »Pregledu« na 374. stranici. Ta mogućnost sastojala se u slanju sovjetske vojne misije u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske, kao što su i britanska i američka vojna misija postojale u štabu Draže Mihailovića od jeseni 1941. Drug Tito je godinama tražio da sovjetska vlada pošalje vojnu misiju u Vrhovni štab, ukazujući na veliki politički i moralni značaj takvog akta. Ali, umjesto upućivanja vojne misije partizanima, Staljin je u studenom 1942. predložio jugoslavenskoj emigrantskoj vladi da Crvena armija uputi vojnu misiju u pomoć četnicima Draže Mihailovića. Doživio je da mu jugoslavenska emigrantska vlada odbije prijedlog.[3] Sovjetska vojna misija stigla je u Vrhovni štab tek početkom 1944, gotovo godinu dana poslije dolaska britanske i američke vojne misije.

O navedenim činjenicama u ovom napisu »Pregleda« nije ništa rečeno. Međutim, bilo je neophodno u takve i slične pojave i probleme ulaziti dublje. U tom slučaju historijska istina ne bi ostavila mjesto bilo kakvoj sumnji i zabuni, zbog nejasnoća i nepotpunosti današnjih interpretacija događaja.

---

[1] Zbornik NOR-a II — 2, str. 103.

[2] Moša Pijade: Priča o sovjetskoj pomoći za dizanje ustanka u Jugoslaviji, Pitanje oslobođenja, Stvaranje i razvoj JNA, knjiga II, Beograd, 1951, str. 233.

[3] Navedeno djelo M. Pijade, str. 236.

Uvid u spomenuti tekst »Pregleda« ukazuje na potrebu istraživanja i potpunijeg prikaza takvih komponenata, kao što su stavovi vlade SSSR prema narodnooslobodilačkom pokretu i izbjegličkoj vladi s četnicima Draže Mihailovića, a zatim i međusobni odnosi velikih sila antihitlerovske koalicije. Jugoslavenska socijalistička revolucija razvija se i u svom sukobu s koalicionom politikom velikih sila, koje rješavaju probleme svojih međusobnih odnosa, ne vodeći pri tom računa da li su nađena rješenja u interesu jugoslavenskih naroda. Iz te činjenice proizlaze znatne poteškoće za narodnooslobodilački pokret u toku cijele njegove borbe. Ali već kad se u toku razvitka narodnooslobodilački pokret pojavljuje kao značajan samostalan vojno-politički faktor i nosilac vlastite jugoslavenske revolucije, velike sile se bore da ga svaka za svoj račun potčine svojim interesima.

»Pregled« daje na 374. i 375. stranici ovakvo tumačenje stavova sovjetske vlade i Kominterne u odnosu na narodnooslobodilački pokret: »Vlada SSSR je prihvatila stav o pomirenju partizana i četnika ne želeći da na pitanju Jugoslavije dolazi u sukob sa zapadnim silama.«

Sama po sebi ova konstatacija je dobra, ali je to ujedno sve što je u ovom prilično opsežnom napisu »Pregleda« objavljeno kao tumačenje stava vlade Sovjetskog Saveza. Bez obzira na činjenicu što »Pregled« prikazuje nešto iscrpnije stavove Kominterne, ovakva oskudica u pruženim podacima ne dopušta potpuno sagledavanje Staljinovih stavova i grešaka u odnosu na narodnooslobodilački pokret. O tome će nešto reći i ovo tumačenje stavova Kominterne u »Pregledu«:

»S druge strane Kominterna je posle otvorenog sukoba između partizana i četnika počela da izražava sumnje u pravilnost politike KPJ, ističući da je stekla utisak da pristalice jugoslavenske i engleske vlade sa izvesnim pravom sumnjaju u karakter partizanskog pokreta smatrajući ga komunističkim. Pri tome je kao dokaz navodila stvaranje proleterske brigade i tražila da CK KPJ preispita svoju politiku. ...« »Na zahteve CK KPJ da se nešto učini na otkrivanju podle uloge jugoslovenske izbegličke vlade i na širenju istine o onome što se događa u Jugoslaviji, Kominterna je odgovorala da CK KPJ mora imati u vidu da je još riječ o oslobodilačkoj borbi a ne o »drugoj etapi«, stavljajući na taj način do znanja da ne smatra da je borba protiv četnika sastavni deo borbi protiv okupatora.«

Ovo tumačenje također upućuje na zaključak, da je zaista neophodno istražiti odnose Komunističke internacionale i Staljinove vlade s pojedinim komunističkim partijama, da bi se ova pitanja mogla pravilno interpretirati. Takav zadatak stoji i pred našim institutima za historiju, odnosno za izučavanje radničkog pokreta.

Staljin i Kominterna pod njegovim dominantnim utjecajem zauzimaju nemarksističke stavove prema jugoslavenskom problemu u drugom svjetskom ratu, zasnovane na pogrešnoj tipično staljinskoj simplifikatorskoj procjeni, da u postojećim uvjetima narodi Jugoslavije u svojoj narodnooslobodilačkoj borbi protiv fašizma mogu postići samo nacionalno oslobođenje, otklanjajući mogućnost za revolucionarne društvene preobražaje. Kominterna već u svom radiogramu od 22. lipnja 1941. u vezi s napadom Njemačke na Sovjetski Savez između ostalog kaže: »Narodima Jugoslavije pružena je mogućnost da razvijaju svestranu oslobodilačku borbu protiv njemačkih podjarmljivača... Uzmite u obzir da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju

od fašističkog podjarmljivanja a ne o socijalističkoj revoluciji«.[4] Ta etapa borbe samo za oslobođenje od fašističkog podjarmljivanja prema Staljinu i Kominterni trajala bi do kraja rata da rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta nije još u toku rata provelo socijalističku revoluciju. To bi konkretno značilo primiti kralja i komandu Draže Mihailovića nad partizanima, sa čime se Staljinova vlada i saglašavala na zahtjev britanske vlade.

Navedenoj nemarksističkoj staljinskoj tezi »da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja a ne o socijalističkoj revoluciji« Komunistička partija Jugoslavije stvaralačkom primjenom nauke marksizma-lenjinizma suprotstavila je svoju revolucionarnu djelatnost zasnovanu na potpuno oprečnoj marksističkoj tezi, da je imperativni zahtjev za uspjeh jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta pravilno povezivanje borbe za nacionalno oslobođenje s težnjama naroda za preobražaj društva socijalističkom revolucijom, ostvarivom (i ostvarenom) u toku oslobodilačkog rata uspostavom nove narodne vlasti.

Partija je pošla od pravilne postavke, da sama platforma narodnooslobodilačke borbe omogućuje još u toku rata preuzimanje vlasti, što je osnovno pitanje revolucije. Pitanje promjene društveno-ekonomskog sistema Partija nije u toku rata isticala u prvi plan. Ali narodnooslobodilački pokret postavlja od prvog trenutka borbe zahtjev za promjenu političkog i državnog sistema stvaranjem federacije i time uspostavu istinskog bratstva i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije. To je bilo jedno od osnovnih pitanja narodnooslobodilačke borbe, koje vladajuća buržoazija nije bila spremna rješavati, a koje su narodne mase široko prihvaćale. Na taj način ostvarena je mogućnost da fašizam kao glavni neprijatelj bude tučen na širokoj fronti, uz pomoć što brojnijih saveznika narodnooslobodilačkog pokreta. Prema istoj postavci zajedno s fašizmom u toku rata mogao je biti tučen i znatan dio domaće buržoazije, koja je surađivala s neprijateljem ili samom svojom pasivizacijom u odnosu na okupaciju kočila i ometala oslobođenje naroda. Tako postavljena strategija i taktika Komunističke partije Jugoslavije dala je kao rezultat pobjedu socijalističke revolucije u toku samog rata. Time je Komunistička partija Jugoslavije obogatila marksističku teoretsku misao i praksu.

Kominterna i Staljin pružaju stalan otpor stavovima CK KPJ, kadgod njihova primjena vodi prema revolucionarnom društvenom preobražaju, nastojeći da narodnooslobodilački pokret Jugoslavije svedu u strogo ograničene okvire antihitlerovske koalicije. Pri tom Staljin i Kominterna očito ne shvaćaju značaj, vojnu i političku moć narodnooslobodilačkog pokreta, dok s druge strane pogrešno procjenjuju i međunarodnu situaciju i međusaveznićke odnose, kad pokušavaju da sputaju revolucionarnu aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta u interesu skladnijih odnosa među velikim saveznicima i njihovih dogovora, kao što je sporazum o interesnim sferama. Tako su i historijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a na službenim mjestima u Moskvi dočekane s oštrim negodovanjem i izjavama da je to udarac u leđa Sovjetskom Savezu. Ali kako su te odluke pozitivno odjeknule u javnosti zapadnih saveznika, to im je i u Sovjetskom Savezu naknadno dan širi publicitet i pozitivna ocjena. Kad i Staljin u odnosu na narodnooslobodilački pokret ide iza zapadnih saveznika, shvatljivo je što je u prilično dugom razdoblju izostajala podrška drugih radničkih partija u svijetu i šire javnosti.

[4] Vladimir Dedijer: Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju, Beograd, 1953, str. 295.

Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta na čelu s drugom Titom rješava pitanja jugoslavenske revolucije na temelju vlastitih ocjena i stavova, a Komunistička internacionala djeluje u isto vrijeme kao instrument staljinističke velikodržavne politike. Jugoslavensko rukovodstvo time uvjerljivo pokazuje nezavisnost i samostalnost narodnooslobodilačkog pokreta.

Bez analize tih problema ne može se ni zamisliti iole vjernija interpretacija historije narodnooslobodilačkog pokreta i njegove borbe za međunarodno priznanje.

Pitanje pomoći Sovjetskog Saveza partizanima spomenuto je samo na kraju jedne rečenice na 373. stranici, u kojoj se kaže da je CK KPJ »postavljao pitanje pomoći od strane Sovjetskog Saveza«. O tom pitanju do kraja napisa nema više ni riječi. A od kakvog je značaja bio taj problem vidimo iz ovog radiograma druga Tita upućenog u Moskvu u siječnju 1943, u toku IV neprijateljske ofenzive: »Ja moram ponovno da vas pitam: zar vam nikako nije moguće da nam pružite makar kakvu pomoć? Stotini hiljada izbeglica preti gladna smrt. Zar posle dvadeset meseci herojske, gotovo nadčovečanske borbe nije moguće naći načina da nam se pomogne? Dvadeset meseci mi se borimo bez najmanje materijalne pomoći ma s koje strane«.[5] Iz Moskve odgovaraju da pomoć ne može biti pružena »zbog nesavladivih tehničkih teškoća«, dok je dva mjeseca ranije bila ponuđena sovjetska vojna misija i pomoć četnicima Draže Mihailovića.

Pitanje pomoći partizanima bilo je neophodno makar i najsažetije obraditi u ovom napisu, utoliko više što je na stranici 376. »Pregleda« navedeno, da je jugoslavenska emigrantska vlada »u leto 1942. izazvala prvi oštar diplomatski sukob s Moskvom, optuživši vladu Sovjetskog Saveza da podržava »komunistički pokret u Jugoslaviji«. Uz ovakvu optužbu nedostatak objašnjenja o pitanju pomoći partizanima u tom razdoblju stvara zabunu kod neobaviještenog domaćeg i pogotovu stranog čitaoca.

Poznato je da su poslije rata i u Sovjetskom Savezu i u zapadnim savezničkim zemljama objavljene publikacije u kojima se tvrdi da su jugoslavenski partizani postali pravom vojskom tek kad im je to omogućila pomoć Sovjetskog saveza i zapadnih saveznika. Narodnooslobodilačka vojska primila je u stvari prvu savezničku pomoć u manjim količinama, dostavljenu bacanjem iz aviona, tek ljeti 1943, a u znatnijim količinama potkraj 1943. i u toku 1944. godine. Prije nego što je primila ikakvu pomoć od saveznika, Narodnooslobodilačka vojska bila je dobro organizirana vojna sila s više od 250.000 boraca, naoružanih oružjem otetim u borbi od neprijatelja.

Dublja istraživanja ovih problema pomažu da se u historiografskim interpretacijama otkloni postojeća pojava potcjenjivanja ili precjenjivanja pomoći Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika i samog njihovog značaja za NOB. Iako Staljin zauzima prema jugoslavenskom NOP-u nemarksističke stavove, čije razotkrivanje pomaže procesu destaljinizacije, Sovjetski Savez predstavljao je za NOP važan moralni faktor. Svakako je bila značajna i pomoć koju je Sovjetski Savez pružio narodima Jugoslavije kada je Sovjetska armija stupila na njeno tlo u svom nastupanju prema Mađarskoj i Austriji. U to vrijeme NOP je već bio izvojevao svoju konačnu političku pobjedu i proveo socijalističku revoluciju stvaranjem nove Jugoslavije, koja je tada imala svoju armiju s više od 750.000 boraca. Prema tome značajna sovjetska pomoć novoj Jugoslaviji ipak nije bila odlučujuća za pobjedu nad fašizmom

[5] N. d. M. Pijade, str. 238.

u našoj zemlji, kao ni značajna pomoć zapadnih saveznika. Sam moralni značaj postojanja prve zemlje socijalizma i antihitlerovske koalicije kao moćnih saveznika, predstavljao je najsnažniju podršku NOP-a od početka oslobodilačkog rata.

Nedostatak izlaganja u »Pregledu« u odnosu na zapadne saveznike nalazimo i u tome, što nisu istaknute razlike u stavovima Velike Britanije i SAD prema NOP-u i problemima nove Jugoslavije. Američki ministar vanjskih poslova Cordell Hull, na javnoj konferenciji za štampu neposredno poslije Teheranske konferencije 9. prosinca 1943. izjavljuje, da će vlada SAD pomagati i Narodnooslobodilačku vojsku i četničke snage generala Draže Mihailovića. Američka vlada zadržala je takav stav i onda, kada se već i britanska vlada osjeća primorana da povuče svoju misiju iz štaba Draže Mihailovića, kompromitiranog do kraja kao izdajnika. Zapadni saveznici očito računaju da preko četnika imaju uz sebe i dio Jugoslavije.

Šira od prethodnih je interpretacija međunarodnih problema narodnooslobodilačkog pokreta u vezi s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a na stranicama 392. do 395.

Jednaka su po širini i tumačenja u vezi s raspuštanjem Kominterne i ostali tekst o međunarodnim problemima u navedenom napisu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Posljednji napis u »Pregledu« pod naslovom »Borba za međunarodno priznanje nove Jugoslavije« sadrži kompleksne ocjene i potpunija tumačenja od onih u prvom napisu.

Prelazeći na taj napis najprije ćemo se osvrnuti na onaj dio izlaganja, u kojem je riječ o suradnji KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta s komunističkim partijama i oslobodilačkim pokretima susjednih zemalja. Tu je bilo potrebno naglasiti činjenicu, da je izvanredno uspješno povezivanje borbe za nacionalno oslobođenje jugoslavenskih naroda s ostvarivanjem njihove težnje za društveni preobražaj, izvršilo veliki utjecaj i na druge oslobodilačke pokrete u Evropi.

»Plodna saradnja u borbi protiv nemačkih okupatora razvila se između oslobodilačkih pokreta Italije i Jugoslavije.« To je sve što »Pregled« bilježi o karakteru i sadržaju suradnje s oslobodilačkim pokretom Italije. Tačno je da je potkraj rata došlo do navedene plodne suradnje, ali je u prethodnom razdoblju bilo potrebno svladati znatne poteškoće. Ovo također upućuje na potrebu dubljeg istraživanja odnosa i suradnje NOP-a s oslobodilačkim pokretima susjednih zemalja. Za istraživanje odnosa jugoslavenskog i talijanskog oslobodilačkog pokreta svakako su od velikog interesa ove činjenice:

Oblasni komitet KPH za Istru obratio se u jesen 1943. pismom Centralnom komitetu KP Italije, poslije odluke ZAVNOH-a o priključenju Istre Jugoslaviji, ukazujući na potrebu suradnje, na oportunizam nekih talijanskih komunista u Istri i na probleme talijanske manjine. CK KP Italije u pismu od 5. siječnja 1944. ovako je odgovorio Centralnom komitetu KP Hrvatske: »Mislimo da je izjava o priključenju Istre Hrvatskoj u cjelini: preuranjena i u sadašnjem času pogrešna, jer izaziva šovinističke tendencije među narodima, koji u tim krajevima žive zajedno. Službena i definitivna izjava o pri-

ključenju Istre Hrvatskoj može danas samo da muti dobre odnose između Talijana i Hrvata... Radi svih tih političkih uzroka vi ćete razumjeti da naša Partija danas ne može odobriti izjave o priključenju Istre Hrvatskoj, kao što ne može biti suglasna s priključenjem Slovenskog primorja Sloveniji. Mir, a ne rat, rješava sporna međunarodna pitanja a u prvom redu teritorijalne ispravke.«[6]

Najveći dio posljednjeg napisa »Pregleda« o međunarodnim problemima bavi se naporima oko kompromisa između narodnooslobodilačkog pokreta i jugoslavenske emigrantske vlade, koji su bili povezani s borbom za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Proces stvaranja Šubašićeve vlade nije dovoljno prikazan.

Način kako je formirana Šubašićeva vlada pokazao je i suštinu suprotnosti u koncepcijama sastavnih dijelova jugoslavenske buržoazije, osobito emigrantske. Britanski premijer Winston Churchill, koji nastoji sačuvati britansku dominaciju u ovom dijelu svijeta pokušajem da spasi u Jugoslaviji kapitalizam i monarhiju njihovim kompromisom s narodnooslobodilačkim pokretom, kao realan političar spoznaje osnovne predpostavke i uvjete takvog kompromisa. Churchill shvaća da će narodnooslobodilački pokret zadržati u Jugoslaviji i poslije rata svoje odlučujuće pozicije i da kompromis s njim neće biti moguć, ako izbjeglička buržoazija ne prihvati princip federativnog uređenja i demokratizacije jugoslavenske države. To međutim ne prihvataju značajni dijelovi heterogene izbjegličke buržoazije, što pokazuju teškoće oko formiranja Šubašićeve vlade i sama činjenica, koji su emigrantski krugovi u njoj zastupani, odnosno koji su odbili učešće u njoj i pregovore s Titom. I u toj situaciji otvoreno dolazi do izražaja nepomirljivost starih centralističko-hegemonističkih koncepcija, a kod jednog dijela buržoazije i prihvatanja federalističkih koncepcija i pokušaj spašavanja kapitalističkog sistema kompromisom s narodnooslobodilačkim pokretom. Pokazuje se potreba istraživanja političkih kretanja, gledišta i koncepcija jugoslavenske buržoazije u svim njenim dijelovima, sa zadatkom da bude jasno osvijetljeno kako i zašto su se ti procesi odigrali.

Moskovski sporazum vlada Velike Britanije i SSSR-a o podjeli interesnih sfera zabilježen je u »Pregledu« na 409. stranici u vezi s pregovorima Tito—Šubašić samo ovom rečenicom:

»Oktobra 1944. godine u razgovorima između Churchilla i Staljina u Moskvi postignuta je saglasnost o podeli interesnih sfera između SSSR i Velike Britanije na Balkanu, u Rumuniji i Mađarskoj.«

Ovaj sporazum se odnosi i na Jugoslaviju, u kojoj su interesne sfere podijeljene prema Churchillovim memoarima popola između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, »fifty-fifty«. S obzirom na dalekosežan značaj sporazuma nameće se njegovo pomnije istraživanje i osvjetljavanje. Narodi svijeta primali su s povjerenjem svečane izjave velikih saveznika o pravednim ciljevima rata protiv fašizma, zasnovanim na priznatim demokratskim principima, među kojima jedno od najistaknutijih mjesta zauzima ravnopravnost malih i velikih naroda. Takve principe proklamirali su zapadni saveznici Atlantskom poveljom, koja je upravo isticanjem prava svih naroda na samo-

[6] Dokument u Arhivu CK SKH.

određenje poslije rata bila mobilizatorski akt, pružajući sasvim određena obećanja. Tajnim sporazumom o podjeli interesnih sfera zapadni saveznici su prekršili svoje obaveze dane u Atlantskoj povelji. Velike savezničke sile su sporazumom o podjeli interesnih sfera raspršile povjerenje naroda zajedno s probuđenim nadama. U suvremenom svijetu i danas djeluju teške posljedice tada nastalog nepovjerenja, što uvjerljivo dokazuje opasna trka u naoružanju sa svim popratnim negativnim pojavama. Narodi Jugoslavije su snagama svoje revolucije uništili na tlu svoje domovine i svaki strani utjecaj zasnovan na antidemokratskim težnjama, izraženim u sporazumu o podjeli interesnih sfera.

STJEPAN ŠČETARIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Nešto o razvoju oružanih snaga NOR-a u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

UZIMAJUĆI »Pregled istorije SKJ«, čitalac kojega interesira razvoj oružanih snaga NOR-a očekuje da će upoznati proces nastajanja i narastanja oružanih snaga u toku NOR-a, da će taj proces vidjeti u cjelini za čitavo područje Jugoslavije i za njene pojedine zemlje.

To se posebno očekuje zbog toga što je u tom periodu, tj. u toku narodnooslobodilačkog i revolucionarnog rata, osnovni zadatak Partije bio vođenje borbe i rukovođenje njome i što je poznato da se ta borba vodila pod jedinstvenim rukovodstvom CK KPJ i VŠ, ali i preko nacionalnih i pokrajinskih partijskih organizacija i glavnih štabova.

Očekuje se da će se u toj knjizi moći upoznati i specifičnosti u vođenju narodnooslobodilačkog i revolucionarnog rata naroda Jugoslavije, koje su bile uvjetovane geografskim, političkim i drugim uvjetima, i bogata iskustva naše revolucionarne narodnooslobodilačke armije — od taktike i političke i vojne strategije do ratne ekonomike, mjesta i uloge nacionalnih tradicija u vođenju rata, etičkih principa, itd.

Međutim, u »Pregledu« to nije ostvareno. Iz prikaza razvoja oružanih snaga NOR-a i borbenih i revolucionarnih aktivnosti tih snaga stječe se dojam da su revolucija i ratni uspjesi u borbi za oslobođenje zemlje i za njen socijalistički preobražaj vezani uglavnom za uspjehe glavne grupacije oko Vrhovnog štaba i za nekoliko važnijih bitaka.

U iznošenju nekih pitanja iz okvira ove problematike pokušao bih prvenstveno da prikažem u kojoj je mjeri u »Pregledu« obrađena cjelina razvoja oružanih snaga i njihovih borbenih uspjeha u Hrvatskoj i što bi u daljnjem radu trebalo istražiti da se dobiju odgovori na nedovoljno obrađena pitanja te da ukažem na neka iskustva NOR-a koja bi morala naći mjesto u »Pregledu«. U obradi tih pitanja pridržat ću se periodizacije koja je u »Pregledu« usvojena, iako ona s aspekta razvoja oružanih snaga ima mnogo nedostataka, a bilo bi bolje da je izvršena po periodima vezanim za krupne vojnopolitičke uspjehe u NOB-u.

1. Bez sumnje da se u prvom poglavlju VI glave, koje se odnosi na period od okupacije do poziva CK KPJ na oružanu borbu 22. lipnja 1941, daje cjelovit prikaz sjednica, proglasa i odluka CK KPJ koji se odnose na pripreme za ustanak. No ostao je neobrađen niz pitanja koja se odnose na stvaranje osnove i na prve zametke oružanih formacija. Na ta pitanja trebalo bi nakon detaljnijeg istraživanja dati jasan odgovor, jer bi upravo to svestranije osvijetlilo kretanja u tom periodu, stanje u pojedinim zemljama i bazu za daljnju oružanu borbu naroda Jugoslavije. Na temelju toga vjero-

jatno bi i zaključci o političkom stanju u pojedinim krajevima bili nešto drugačiji.

Mislim da bi, među ostalim, trebalo istražiti i dati odgovor na ova pitanja za taj period (10. IV—22. VI 1941):

— kada i gdje su bili formirani vojni komiteti u pojedinim zemljama i pokrajinama i kakvu su ulogu imali u prikupljanju oružja, organiziranju oružanih grupa i u drugim pripremnim akcijama;

— u kojim su gradovima u tom periodu bile formirane udarne grupe i da li su se zadržale samo na pripremi za borbu ili su prešle u akciju i koje su to akcije;

— u kojim su kvislinškim formacijama među mobiliziranim oficirima i vojnicima bila stvorena uporišta NOP-a i s kakvim uspjehom;

— koje snage iz gradova i iz kojih pobuda već u tom periodu prelaze u akciju na terenu;

— gdje i kakav otpor u tom pogledu pružaju srpske mase koje su se sklanjale u šume pred ustaškim koljačima (osim spomenutog spontanog ustanka u istočnoj Hercegovini — str. 298).

Ističem ova pitanja kao zadatak za daljnja istraživanja, jer se pri temeljitijem proučavanju događaja u tom periodu na području Hrvatske nailazi na manifestacije koje nagovještavaju niz odgovora na ta pitanja, a smatram ih izvanredno važnima za pravilno zaključivanje u ocjeni držanja narodnih masa i svjesnih naprednih snaga prema okupatoru na teritoriju Hrvatske.

Tako je npr. Vojni komitet pri CK KPH osnovan potkraj svibnja, a istovremeno je osnovan i Vojni komitet za grad Zagreb. U toku lipnja formira se Operativno partijsko rukovodstvo za Hrvatsku koje preuzima funkcije dotadašnjeg Vojnog komiteta. Ministarstvo domobranstva 14. svibnja izvještava da »su učestali slučajevi« oštećivanja i kidanja telefonskih linija uz željezničku prugu Zaprešić-Krapina, a osobito kod Pušće Bistre i Vel. Trgovišta.[1] Kotarski predstojnik u Krapini izvještava 25. svibnja da je pokušan atentat na ustaškog funkcionera, bilježnika Josipa Škreblina u Petrovskom.[2] Na Kupskoj cesti u Zagrebu ispaljeno je 26. svibnja u 24 sata nekoliko hitaca protiv ustaške ophodnje. Ustanovljeno je da je napad izvršio Dušan Zelenbaba, kuhar »Esplanade«, i 30. svibnja je strijeljan.[3] U Rupotini kraj Solina 14. svibnja zaustavljena je talijanska kolona koja je iz Splita krenula prema Sinju.[4] U toku lipnja izvršen je pokušaj uništavanja zagrebačke radio-stanice, spaljen stadion u Maksimiru i uništeni optički instrumenti i zatvarači baterije protivavionskih topova u Črnomercu.[5]

Tome treba dodati i druge podatke iz tog perioda, npr.:

— da je Kostu Nađa u svibnju 1941. prilikom prelaska preko granice na Sutli pred ustašama sakrio zagorski seljak[6];

---

[1] Historijski arhiv Krapina — po knjizi Četrdeset i prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 148.

[2] Historijski arhiv Krapina — po knjizi Četrdeset i prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 148.

[3] Ustaški list »Hrvatski narod« od 31. svibnja 1941, br. 108, po Zborniku dokumenata VII, V/1, dok. 84-str. 253.

[4] Drago Gizdić, Dalmacija 1941, str. 153.

[5] Ivan Šibl, »Zagreb 1941« *Ilegalne akcije po gradovima*, Kultura, Beograd, 1963, str. 46, 67. i 68.

[6] Kosta Nađ, »Iz ratnih dana«, *Četrdeset godina. Zbornik sećanja*... Knjiga V, str. 315—316, po knjizi Vaso Bogdanov, Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 4, Zagreb, 1961.

— na partijskoj konferenciji okruga Slavonski Brod 22. lipnja 1941. izneseno je »da ustaše poslije kapitulacije u pojedinim selima — kao Topolju, Andrijevcima i drugima — nisu imali ni toliko pristalica da bi mogli uspostaviti svoju vlast«;[7]

— po sjećanju Dragutina Sailija: »U svibnju (1941, opaska S. Š.) smo imali partijsku organizaciju u avijaciji i u domobranskoj vojarni u Zagrebu. Organizacijom avijatičara rukovodio je poručnik Stanko Gabrić-Crni . . . U domobranskoj vojarni u Zagrebu imali smo prilično jaku partijsku organizaciju i Vojni komitet. Sekretar je bio Franjo Benko«;[8]

— u izvještaju njemačkog generala u Zagrebu Glaise Horstenaua iz 1941. kaže se: »Iz svega toga govori zamorenost i nedostatak u obuci, ali i duševna odvratnost protiv borbe koja se u *širim krugovima hrvatskog naroda oseća kao bratoubilački rat* (podvukao S. Š.) za čije izbijanje i širenje se kao presudno odgovornim smatra besnilo omrznutih ustaša«.[9]

Već navedeno pruža dovoljno elemenata koji ukazuju da istaknute probleme zaista treba temeljitije istraživati i ocijeniti.

Među ovim podacima osobito su interesantni oni koji govore o borbenim i diverzantskim akcijama u Hrvatskom zagorju i u Zagrebu, jer pružaju očit dokaz o postojanju antifašističkog i protuustaškog raspoloženja u tim krajevima odmah u prvim danima okupacije, što se u ocjenama i prikazu u »Pregledu« nije u dovoljnoj mjeri uzelo u obzir ili su se ove činjenice potpuno zanemarile.

Isto tako, kad se na str. 304. govori o značajnoj akciji Partije »za vraćanje Jugoslovena, dobrovoljaca u španskoj republikanskoj vojsci iz koncentracionih logora u Francuskoj«, ne bi o tome trebalo govoriti apstraktno, kad je općepoznata činjenica da su (pored nekih u Sloveniji) partijske organizacije u Zagrebu i Karlovcu prihvatile više od 80 španjolskih dobrovoljaca i da su ih odmah čim su počele oružane borbe upućivale u partizane u različite krajeve zemlje, prema direktivama CK KPJ i osobno druga Tita.

2. U drugom periodu, tj. od 22. lipnja do kraja 1941. godine, postanak i razvitak oružanih snaga socijalističke revolucije u Hrvatskoj prikazan je samo u nekoliko rečenica, pa smatram da u daljnjem radu treba u većoj mjeri istražiti i obraditi baš taj period, zbog njegove osjetljivosti i s obzirom na različite stavove o mjestu i ulozi pojedinih krajeva Hrvatske u ustanku i u početnom razvoju oružanih snaga.

Da bi potkrijepio ovu tvrdnju, iznosim neke citate u kojima se govori o oružanoj borbi i nastanku oružanih snaga:

»Sve otvoreniji neprijateljski stav prema ustaškom režimu i simpatije prema oslobodilačkom pokretu, sve vidniji znaci kolebanja u domobranskoj vojsci, stvaranje organizacija i odbora oslobodilačkog fronta i njihova politička i borbena aktivnost, a isto tako i stalan porast partizanskih odreda u

---

[7] Josip Zmajić, »Partijska konferencija okruga Slavonski Brod 22. juna 1941«, *Četrdeset godina. Zbornik sećanja* . . . Knj. V, str. 252, po knjizi Vaso Bogdanov, Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 4, Zagreb, 1961.

[8] Dragutin Saili, Četrdeset godina, VI, str. 151, po knjizi Vaso Bogdanov, Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 4, Zagreb, 1961.

[9] Četrdeset i prva, Ustanak naroda Jugoslavije, Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 833—834.

raznim oblastima Hrvatske i njihove uspješne akcije — sve su to bile nesumnjive manifestacije toga procesa.«[10]

»Neke osnovne zajedničke karakteristike imala je (misli se borba — primjedba S. Š.) u onim oblastima koje su naseljene pretežno ili velikim delom srpskim stanovništvom (Lika, Kordun, Banija, Slavonija). Isto tako, sa dosta specifičnosti razvijala se u oblastima anektiranim od Italije (Dalmacija, Hrvatsko primorje) u poređenju sa srednjim delom Hrvatske.

Kao i u Bosni i Hercegovini, mase srpskog stanovništva Like, Banije i Korduna prihvatile su poziv Partije na oružanu borbu i već u leto su u tim oblastima stvorena snažna ustanička žarišta.«[11]

U prvom citatu bi najprije trebalo vidjeti šta znači »stalan porast broja partizanskih odreda u *raznim oblastima Hrvatske*« (podvukao — S. Š.). Mislim da takve neodređene formulacije ne bi trebalo upotrebljavati, to više ako se one povežu s drugim citatom i daljom razradom, gdje se nikako ne vidi kretanje NOB-a u »srednjem delu Hrvatske« (kako se konstantno govori u »Pregledu«), odnosno u zagrebačkoj oblasti.

I ovdje se prepušta čitaocu da sam zaključuje o tome kako su se stvarale prve oružane formacije, a za zagrebačku oblast ostaje otvoreno pitanje da li su se u tom periodu i stvarale, osim ako se ne uzme u obzir i opet jedna neodređena formulacija: »Ubrzo su prve partizanske akcije počele i u Dalmaciji, Gorskom Kotaru i Primorju, Slavoniji i drugim oblastima Hrvatske,«[12] što bi se moglo protegnuti i na zagrebačku oblast.

Neka mi bude dopušteno da iznesem neke bitne momente kretanja oružane borbe u Hrvatskoj u tom periodu, iako su ta kretanja već dovoljno poznata. Pri tome se koristim materijalima i radovima druga Tuđmana[13] i sređenim materijalom Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, odnosno grupe suradnika za razradu kronologije razvoja vojnih jedinica i borbenih aktivnosti u Hrvatskoj.[14]

Potrebno je iznijeti neke brojke o jedinicama na teritoriju Hrvatske jer smatram da te brojke najrječitije odražavaju stvarni razvitak i ulogu tih snaga u cjelini narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije i u okviru Hrvatske. Smatram da bi u »Pregledu« prije prikazivanja razvoja oružanih snaga nužno trebalo istražiti i obraditi objektivne uvjete i specifičnosti pod kojima se razvijao ustanak i NOB u Hrvatskoj, upravo kako je na str. 307. spomenuto. Ti su se uvjeti i u pojedinim oblastima Hrvatske zaista mnogo razlikovali, pa ih je teško izraziti nekom zajedničkom formulom; zato je potrebno da se te specifičnosti u razvoju oružane borbe i oružanih snaga u pojedinim krajevima detaljnije analiziraju.

Pri tom moram ponoviti i neke momente koji su i u »Pregledu« iznešeni, ali nepotpuno. Dok se u čisto hrvatskim krajevima (sjeverozapadni dio Hrvatske) oružana borba razvijala sporije i postepeno (pozivu CK na ustanak 1941. odazvali su se, osim članova KP i SKOJ-a, samo simpatizeri Partije

---

[10] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 327.

[11] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 325, 326.

[12] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 307.

[13] Franjo Tuđman, »Hrvatska«, *Vojna enciklopedija*, III svezak, str. 641—650, i Stvaranje socijalističke Jugoslavije, Naprijed, Zagreb, 1960.

[14] U razradi kronologije vojnih jedinica i borbenih aktivnosti u Hrvatskoj upotrijebljeni su svi dostupni izvori: Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojno delo, Beograd, dokumenti pojedinih arhiva, monografije o NOB-u i memoarska građa IHRP Zagreb.

i drugi politički opredijeljeni antifašisti, koji formiraju prve partizanske grupe i odrede), dotle je u onim krajevima u kojima je bio naseljen pretežno progonjeni srpski živalj, ustanak poprimio masovnije razmjere. Tamo gdje su se tim masama postavili na čelo partijski kadrovi, odmah su počele i borbene aktivnosti protiv okupatora i njihovih slugu.

U Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, tj. u krajevima koje su okupirali Talijani, hrvatsko stanovništvo je od prvog dana pokazalo spremnost za općenarodni otpor okupatoru, a osobito kad ovaj započinje talijanizaciju i provodi razne mjere u tom pravcu: uvođenje talijanskog jezika u škole, štampanje talijanskih novina, zatvaranje i interniranje naprednih ljudi itd.

Osim toga, nužno treba odvojiti borbu u hrvatskim gradovima. U periodu kad se oružana borba na nekim područjima već razvila, udarne grupe u Zagrebu, Splitu, Sisku, Karlovcu, Brodu i Varaždinu vrše brojne diverzije, pa i oružane akcije, i tako podižu borbeni duh narodnih masa. A kad se govori o akcijama ovih udarnih grupa, onda bi i neke konkretne akcije mogle također naći mjesto u »Pregledu« zbog svoje izvanredne važnosti, jer one dokazuju spremnost i odlučnost partijskog članstva i drugih antifašista za odlučnu borbu protiv okupatora već u prvim danima poziva Partije na oružanu borbu, a to se također ispoljava i u daljnjem razvoju antifašističkog i borbenog raspoloženja naprednih snaga.

Tu treba istaknuti diverziju na direkciju pošta u Zagrebu, napad na ustašku četu studenata, napad na njemačke zrakoplovce, bombaške akcije u Splitu, diverzije u Karlovcu i druge.

Osim toga, partijske i skojevske organizacije neprekidno prikupljaju oružje i drugi materijal za partizanske grupe i odrede na terenu, tako da gradovi Hrvatske postaju stalni izvor novih boraca, snabdijevanja i obavještavanja o namjerama i kretanju neprijatelja.

Do oružanog ustanka širih razmjera došlo je u Hrvatskoj u drugoj polovini srpnja i kolovoza, ali iz gradova izlaze prve grupe partizana odmah po proglasu CK KPH od 22. lipnja 1941. Bilo bi uputno da u »Pregledu« nađe mjesto činjenica da je već 22. lipnja 1941. pod vodstvom Vlade Janića izašla jedna takva grupa iz Siska formirajući *Sisački partizanski odred*. Prema odluci OK, u odred su stupili članovi OK iz Siska i svi kompromitirani drugovi iz Siska i okolice.

Već prvih dana odred je oštetio TT-linije uz željezničku prugu Zagreb-Sunja i izvršio tri diverzije na samoj željezničkoj pruzi. Nekoliko dana nakon formiranja odreda jedna grupa boraca minirala je prugu između Lekenika i Grede, zatim je skojevska organizacija u gradu Sisku, po direktivi OK, izvršila diverziju kod same željezničke stanice u Sisku, a nekoliko dana kasnije grupa boraca odreda minirala je željezničku prugu kod stanice Blinski Kut. Nakon toga slijedile su slične akcije, vršeni su napadi na ustaške patrole i sl. i zauzete su dvije općinske zgrade.[15]

Osim ovog odreda formira se više partizanskih grupa u zagrebačkoj oblasti i Slavoniji, koje već u toku srpnja i kolovoza vrše oružane akcije protiv ustaša i domobrana i diverzije na željezničkim komunikacijama.[16] Prve

[15] Dragutin Ščukanec, »Banija i Sisak«, *Naše teme*, godina V, Zagreb, 1961, str. 701—702.

[16] U periodu lipanj, srpanj, kolovoz 1941. godine formirane su: udarne grupe MK Zagreb radi izvršavanja određenih zadataka (Zbornik dokumenata V/2, dok. 61-str. 170), borbena grupa ćelije tvornice »Ventilator« (Ivan Šibl, »Zagreb 1941«, *Ilegalne akcije*

partizanske grupe u Slavoniji, Moslavini i Bilo-gori, Kalniku, Hrvatskom zagorju i Žumberku su malobrojne i sastavljene uglavnom od gradskih radnika, studentske i srednjoškolske omladine i seljaka koji su još prije rata bili članovi Partije ili sindikata. Partija je u tim krajevima, iako je morala voditi borbu za suzbijanje utjecaja parola HSS-a, uspješno vršila pripreme za postepeni razvoj oružane borbe, jer je bilo očito da u tim krajevima nije u tom momentu moglo doći do masovnijeg oružanog ustanka.

U toku srpnja i kolovoza oružana borba vrlo brzo dobiva široki razmah u srpskim krajevima, tako da su u to vrijeme ustankom obuhvaćeni gotovo u cjelini Lika, Kninska krajina, Kordun i Banija, što je u »Pregledu« u dovoljnoj mjeri istaknuto. Ustanak masovno izbija najprije u južnoj Lici, gdje je oslobođeno 2. VIII i prvo hrvatsko mjesto u Hrvatskoj, Donji Lapac.

Ali ovdje (misli se na Kninsku krajinu i djelomično Liku) dolazi do osipanja ustaničkih masa, odnosno njihovog prilaska četnicima koji usmjeravaju svoje pristaše samo na borbu protiv ustaša (pa dalje protiv Hrvata u cjelini, tj. na »kolosek bratoubilačke borbe«) i na sporazumijevanje s Talijanima. U »Pregledu« bi se trebalo više zadržati i nakon potrebnog istraživanja analizirati uvjete i uzroke uspjeha četničkih vođa, odnosno »velikosrpskih elemenata«, baš u tim krajevima, jer velikosrpskih elemenata je bilo i u drugim krajevima, a nije došlo do takvih pojava. Možda uzroci ne leže samo u organizacionim teškoćama Partije nego i u čvršće ukorijenjenim nacionalnim suprotnostima u tim krajevima, ucijepljenim od prijašnjih nenarodnih režima, zatim u težnji da se po svaku cijenu ostane izvan ratnih zbivanja, i u drugim momentima koje bi valjalo dublje istraživati.

U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru partijske organizacije formirale su brojne partizanske grupe (logore) koje su kasnije sjedinjene u manje partizanske odrede i čete. U Dalmaciji su se odmah po okupaciji vršile brojne diverzije i sabotaže po gradovima, a u početku kolovoza stvoreno je prvih sedam partizanskih odreda u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji.

---

po gradovima, str. 46), diverzantska grupa Stjepana Korošeca (Ivan Šibl, »Zagreb 1941«, *Ilegalne akcije po gradovima*, str. 46), 28. VI 1941. partizanske grupe partijskih organizacija na području kotara Čazme: Gornjeg Šarampova, Ivanić-Grada, Opatinca, Deanovca, Križa, Novoselca, Prkosa, Graberja, Pobjenika, Bosiljeva, Čazme i Prokljuvana (Historija razvoja KP i NOB na području kotara Čazme, Materijal IHRP Zagreb — 21 a — str. 28), u srpnju 1941. oružane partizanske grupe: zagrebačke, varaždinsko-ludbreška, kalnička i bjelovarska, 14. VIII 1941. partizanski odred »Matija Gubec« — odred proletera, sredinom VIII 1941. udarne grupe sela Svedruži i Pregradskih ugljenokopa, a potkraj VIII 1941. Objedinjena bjelovarsko-varaždinsko-zagrebačka partizanska grupa od koje daljnjim razvojem nastaje Kalničko-bilogorski partizanski odred, a zove se i «kalnički«, »bilogorski«, »bjelovarski« (Hiljadu devetsto četrdeset i prva, Matica Hrvatska, Zagreb, 1961, str. 100).

Ove jedinice u tom periodu vrše razne akcije: rušenje podvožnjaka nedaleko od željezničke stanice Zaprešić u početku VII 1941 (Ivan Šibl, »Zagreb 1941«, *Ilegalne akcije po gradovima* str. 46), diverzija na željezničku prugu Beograd—Zagreb kod Šusterovog gaja 1. VII 1941. i drugih 15 akcija u toku VII i VIII mjeseca (Historija razvoja KP i NOB na području kotara Čazma, materijal IHRP Zagreb — 21 a — str. 19), diverzija na pruzi Zagreb—Sisak kod Peščenice u početku VII 1941 (Ivan Šibl, »Zagreb 1941«, *Ilegalne akcije po gradovima*, str. 56), diverzija na pruzi Zagreb—Beograd, 2 km od savskog mosta kod Zagreba (Ivan Šibl, »Zagreb 1941«, *Ilegalne akcije po gradovima*, str. 46), porušena dva željeznička podvožnjaka blizu Zagreba (Zbornik dokumenata V/1, dok. 8, str. 32), borba kod Carevdara 1. VIII 1942 (Hiljadu devetsto četrdeset prva, Matica Hrvatska, str. 103), ubijanje stražara u Glogovnici u drugoj polovici VIII 1941 (Milan Brunović, Kalnik u borbi, str. 19), napad na žandarmerijsku patrolu kod Sesveta 19. VIII. 1941 (Zbornik dokumenata V/1, dok. 140-str. 357).

Potkraj 1941. godine u Lici se formira prvi NOP odred »Velebit«, Udarni bataljon Marka Oreškovića, a zatim Lička grupa odreda od deset bataljona. U tom periodu formirani su: Kordunaško-banijska grupa odreda, Primorsko-goranski NOP odred; u Dalmaciji Dinarski, Livanjski, Solinski i Šibenski odred i nekoliko partizanskih grupa, a zatim i štab za Dalmaciju; u zagrebačkoj oblasti: u Moslavini djeluje odred »Sloga«, na Kalniku i Bilogori — Bilogorska, Kalnička, Zagrebačka i Varaždinska partizanska grupa, koje kasnije sačinjavaju Objedinjenu bjelovarsko-varaždinsko-zagrebačku partizansku grupu ili Kalničko-bilogorski, Bilogorski ili Bjelovarski partizanski odred, kako tu partizansku grupu neki izvori nazivaju;[17] na teritoriju Hrvatskog zagorja više udarnih grupa; u Slavoniji Papučko-krndijski i Psunjski odred, Odred Slavonskog Broda i 1. slavonski NOP bataljon.

U tom periodu dolazi 19. X 1941. godine i do formiranja Glavnog štaba Hrvatske koji od tada ujedinjuje borbene aktivnosti svih oružanih snaga u Hrvatskoj. To se u »Pregledu« ne spominje, iako se spominju neki glavni štabovi drugih zemalja. Partizanske snage koje potkraj 1941. djeluju u Hrvatskoj broje oko 20 odreda i bataljona i desetke manjih partizanskih i udarnih grupa i drugih oružanih skupina s ukupno 6.500—7.000 naoružanih boraca.

Ako bi se u »Pregledu« bar u sažetoj formi cjelovito prikazao razvoj oružanih snaga u tom razdoblju NOR-a u Hrvatskoj, dobila bi se nešto drugačija slika razvoja oružane borbe s njegovim bitnim elementima, a to bi bila osnova za razumijevanje njenog daljnjeg jedinstveno usmjeravanog kretanja u svim krajevima Hrvatske. Onda bi se vidjele u većoj mjeri i uzročne veze daljeg skokovitog ili sporijeg rasta oružanih snaga u pojedinim krajevima, a vidljiva bi bila i rukovodeća uloga CK KPH u oružanoj borbi u Hrvatskoj i kasnije Glavnog štaba Hrvatske. Onda bi bile stvarno vidljive one snage koje su stvarno imale odlučujuću ulogu u borbi i u rukovođenju njome. Tu posebno mislim na partijsko članstvo i napredne snage pod utjecajem Partije — gradsko radništvo i naprednu studentsku i srednjoškolsku omladinu — koje su se stavile na čelo oružanih snaga ili ih u njihovoj početnoj organizaciji formirale, i to u svim krajevima Hrvatske, kako onima gdje je došlo do masovnijeg ustanka tako i u onima gdje se on postepeno razvijao.

3. Iako se u periodu 1942. godine nešto cjelovitije prikazuje stanje i razvoj oružanih snaga, i u tom dijelu ima nepreciznosti i uopćenosti, što bi se s više konkretnijih podataka moglo izbjeći.

O toku oružane borbe i razvoju oružanih snaga u tom periodu u »Pregledu« se kaže:

»U zimu i proleće 1941—1942. došlo je do poleta ustanka u zapadnim oblastima zemlje. Naročito krupne i uspešne borbe vodile su partizanske snage u ustaničkim žarištima u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i Baniji i u Gorskom kotaru.« I dalje: »U prvoj polovini 1942. oružane borbe u svim drugim oblastima Hrvatske, naročito u Dalmaciji, Primorju i Slavoniji, uzele su šire razmere i primile trajan karakter. Prva snažnija uporišta ustanka obrazovana su na Kalniku, Žumberku, Moslavini i Bilogori.«[18]

[17] Za ovo razdoblje je interesantno da se odlukom OK KPH Varaždin u prvoj polovini rujna vrši reorganizacija Objedinjene partizanske varaždinsko-bjelovarsko-zagrebačke grupe kojom se ova grupa (odred) dijeli na tri dijela: jedan se upućuje na Baniju, Kordun i Liku, drugi na Kalnik, a treći na Bilo-goru (Milan Brunović, Kalnik u borbi, str. 24).

[18] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 353.

Ovdje nije jasno zašto je upotrijebljen izraz u »zapadnim oblastima zemlje«, kad se radi o Hrvatskoj, a ne o Sloveniji. Osim toga, nije razumljivo zašto je ispušteno Hrvatsko zagorje, a neodređeni izraz »snažnija uporišta« također mnogo ne govori.

Kad se na str. 363. ocjenjuje NOB u Hrvatskoj u 1942. godini, kaže se: »U 1942. godini došlo je do poleta narodnooslobodilačkog pokreta hrvatskog naroda. U Dalmaciji i Hrvatskom primorju te godine je obrazovano više brigada Narodnooslobodilačke vojske i stvorena su znatna oslobođena područja. U oblasti Kalnika, Žumberka, Moslavine, Bilogore, Turopolja, Pokuplja dejstvovale su krupnije partizanske formacije . . .«

Ovakve formulacije kao što su »više brigada«, »krupnije partizanske formacije« ne bi trebalo upotrebljavati, jer one ne kažu ono što treba i prepušteno je čitaocu da sam zaključuje kakve su to snage. Osobito je nepogodan izraz »krupnije partizanske formacije«, jer se negdje radi samo o manjim odredima.

Za taj period svakako bi trebalo iznijeti da je u proljeće 1942. godine u Hrvatskom zagorju postojao odred od oko 150 boraca koji vodi teške borbe s ustaškim i domobranskim snagama, da na Kalniku vodi borbe Objedinjena partizanska grupa, kasnije Kalnički odred, a u Moslavini također odred. U Lici, na Kordunu i Baniji u ljetu i jesen formirano je devet partizanskih brigada, u sastavu triju divizija odnosno u I hrvatskom korpusu (kasnije IV), u jesen je formirana jedna proleterska udarna brigada u Žumberku, a u Slavoniji su formirane tri brigade u sastavu jedne divizije,[19] na teritoriju Dalmacije tri brigade[20] i u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju dvije brigade. Tako je potkraj 1942. godine u Hrvatskoj djelovalo 18 brigada, četiri divizije, sedam partizanskih odreda i šest samostalnih bataljona, ili ukupno 25.000 boraca u operativnim jedinicama.

4. I u prikazu razvoja oružanih snaga u 1943. godini na str. 382, gdje se pored ostalog kaže: »Oružane snage ojačale su u zagrebačkoj oblasti, u kojoj je obrazovano više brigada«, bilo bi bolje da se iznesu oružane snage koje su na pojedinim područjima postojale, a ne samo one koje su 1943. godine formirane. Time bi se dala mnogo realnija slika stanja nego u sadašnjem tekstu.

Pod kraj 1943. godine u sastavu Glavnog štaba Hrvatske na teritoriju Like, Korduna i Banije postoji korpus sa 3 divizije (7, 8. i 13. divizija, nije uračunata 6. divizija koja odlazi iz sastava), 11 brigada i 5 partizanskih odreda; u Zagrebačkoj oblasti 1 divizija, 3 brigade (od kojih 2 u sastavu divizije, nije uračunata 13. proleterska »Rade Končar«) i 7 partizanskih odreda; u Slavoniji jedan korpus sa 2 divizije, 7 brigada (nije uračunata 12. slavonska brigada) i 7 partizanskih odreda; u Dalmaciji jedan korpus sa 4 divizije, 14 brigada i 11 partizanskih odreda; na teritoriju Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre 6 partizanskih odreda (13. divizija uračunata u 1. hrvatski korpus, a nije uzeta 1. i 2. istarska brigada).

Prema tome, u tom su periodu u Hrvatskoj vodila borbu ukupno tri korpusa sa 10 divizija (a računajući 6. diviziju 11 divizija), 35 brigada (a računajući brigade 6. divizije, 13. »proletersku«, 12. Slavonsku, 1. i 2. istarsku

[19] U formiranju 4. hrvatske divizije (kasnije 12) Kalnički odred daje dva kompletna bataljona, a Moslavački odred jedan bataljon.

[20] Dvije brigade ušle su u sastav 2. proleterske i 3. udarne divizije, pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.

— ukupno 42 brigade) i 36 partizanskih odreda (a to čini više od jedne trećine ukupnih snaga NOV i POJ) s ukupno više od 100.000 boraca.

Potkraj listopada formiran je i štab mornarice NOVJ.

Za vrijeme IV i V neprijateljske ofenzive posebno su značajni napadi jedinica Glavnog štaba Hrvatske na glavne komunikacije, što je neprijatelja prisililo da izvodi opsežnije operacije protiv partizanskih snaga Hrvatske, osobito u sjevernoj Hrvatskoj, Žumberku, Gorskom kotaru i Dalmaciji.

U tom periodu i u daljnjim borbama do pod kraj 1943. borbe u Hrvatskoj su se ogromno pojačale. Zauzet je zloglasni kazneni zavod u Lepoglavi, 13/14. VII 1943, gdje je oslobođeno nekoliko stotina političkih zatvorenika. Osim toga, u borbama od ožujka do lipnja 1943. prošireno je oslobođeno područje Like i oslobođen je čitav Kordun i Banija. U zagrebačkoj oblasti oslobođena je Moslavina, Podravina, Bilo-gora i učvršćena oslobođena područja na Kalniku i u Hrvatskom zagorju. Posebno teški gubici naneseni su neprijatelju oslobađanjem Ludbrega 3. X 1943, Varaždinskih Toplica 29. IX 1943, Koprivnice 7. XI 1943, Čazme 29. XI 1943. i Zlatara, i u borbama u Požeškoj kotlini.

Po naređenju VŠ u tom periodu otišle su u veljači 1943. iz Hrvatske (pored dvije brigade potkraj 1942) 7. i 9. divizija u sastav glavne operativne grupe VŠ, gdje je 9. divizija rasformirana zbog gubitaka, a 7. divizija vraćena poslije V ofenzive u sastav snaga Glavnog štaba Hrvatske. Godine 1943. iz sastava snaga Glavnog štaba Hrvatske odlaze i 13. proleterska brigada u listopadu i 6. proleterska divizija u studenom, a 12. slavonska brigada prebačena je u studenom u rajon planine Motajice u Bosni.

Na str. 388. istaknuto je da se utjecaj Partije proširio među nacionalnim manjinama i da su u 1943. godini u sastavu Narodnooslobodilačke vojske formirane jedinice čehoslovačke, mađarske, talijanske i njemačke nacionalne manjine, ali se ne vidi gdje su formirane (osim za neke od njih).

U Slavoniji je formirana njemačka četa »Ernest Thälmann«, mađarski bataljon »Petőfi Sándor« i čehoslovačka brigada »Jan Žižka«. U Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri formirani su djelomično od pripadnika nacionalne manjine a djelomično od talijanskih vojnika antifašista bataljoni »Goffredo Mameli«, »Garibaldi« i »Pino Budicin«. Bataljon »Pino Budicin« formiran je u početku 1944. godine u sastavu 2. pulskog odreda, dok su ostala dva formirana u 1943. godini.

5. I u prikazu događaja u završnoj fazi rata također bi bilo korisno iznijeti s kojim snagama se raspolagalo u tom periodu.

Na području Hrvatske, dakle u pozadini neprijatelja, kad je bila oslobođena cijela Makedonija, Srbija i Crna Gora, istočni i južni dio Bosne i cijela Dalmacija, potkraj 1944. godine vodile su borbu jedinice od ukupno pet korpusa, 15 divizija, 56 brigada i 40 partizanskih odreda raspoređenih ovako: Kordun, Banija i Pokuplje — jedan korpus sa tri divizije, 17 brigada i četiri partizanska odreda; zagrebačka oblast — jedan korpus, dvije divizije, osam brigada i 10 partizanskih odreda; Slavonija — jedan korpus sa tri divizije (kasnije dvije), 10 brigada i sedam partizanskih odreda; Dalmacija — jedan korpus sa četiri divizije, 15 brigada i 12 odreda; Lika, Gorski kotar s Hrvatskim primorjem i Istrom — jedan korpus sa tri divizije, devet brigada i sedam partizanskih odreda. U to vrijeme je postojala jedna

U sjevernoj Hrvatskoj u toku 1944. godine vode se uporne borbe sa sve jačim snagama neprijatelja, a potkraj godine na virovitičkom mostobranu dolazi do privremenog spajanja sa Crvenom armijom. Poslije likvidacije virovitičkog mostobrana jedinice sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije ostaju do kraja rata u neposrednoj pozadini neprijateljske fronte, gdje vode uspješne borbe s neprijateljem ugrožavajući mu osjetljive komunikacije i pozadinu u međurječju između Save i Drave.

U ocjeni završnih operacija Jugoslavenske narodne armije posebno bi trebalo istaknuti iskustvo *kombiniranog vođenja* frontalnog rata s borbenom aktivnošću krupnih operativnih i partizanskih jedinica u dubini neprijateljskog rasporeda.

Ova ocjena ne može biti potpuna ako se ne prikaže uloga 6. korpusa i 10. korpusa koji neposredno u dubini neprijateljskog borbenog rasporeda izvode u suradnji sa Trećom armijom na fronti vrlo važne zadatke, a također i ulogu 4. korpusa na području Korduna i Banije, 11. korpusa na području Like, Gorskog kotara i Istre, 7. korpusa na području Notranjske, 9. korpusa u Slovenskom primorju i jedinica Četvrte operativne zone u Štajerskoj i Koruškoj.

U završnim operacijama oslobođen je Zagreb 8. V nastupanjem Prve i Druge armije i X zagrebačkog korpusa, a Ljubljanu 9. V oslobađa 7. slovenski korpus. Osim toga, u ocjeni ovog posljednjeg napora JA ne bi trebalo propustiti da se iznese i to da je Četvrta armija prodorom u Koruško i spajanjem s jedinicama Četvrte operativne zone i Treće armije doprinijela odsijecanju i uništenju znatnih njemačkih i ustaško-četničkih snaga u Sloveniji.

Njemački pukovnik Gaisser ocjenjujući ulogu partizanskih snaga u završnim operacijama kaže da je od svih raspoloživih trupa na njemačkoj strani »više od dvije trećine branilo pozadinske veze (komunikacije) i terene«[21], a u »Pregledu« je od svega toga izneseno samo ovo:

»U Hrvatskoj i Sloveniji postojale su i dalje prostrane slobodne teritorije, sa kojih su jedinice Narodnooslobodilačke vojske napadale neprijateljske komunikacije i garnizone«[22], a o tome kakav je to utjecaj imalo na uspjeh snaga JA u cjelini, nema ni riječi.

Ako se prihvati citirani podatak njemačkog autora, bilo bi nužno u daljnjem istraživanju rasvijetliti (osobito za one snage koje su vodile rat na području Hrvatske i Slovenije) za cijelo vrijeme trajanja NOR-a:

— u kojoj su mjeri borbene aktivnosti na neprijateljskim komunikacijama i u pozadini utjecale na neprijateljske pokušaje uništenja glavnih snaga u velikim ofenzivama; kakve je snage neprijatelj morao odvajati; koje snage i sredstva upućena u planirane akcije nisu stigla ili nisu stigla na vrijeme;

— kakve su materijalne štete u ljudstvu i materijalu nanesene neprijatelju u takvim aktivnostima;

— kako su se aktivnosti jugoslavenskih partizanskih snaga na neprijateljskim komunikacijama odrazile na svjetske fronte i planove sila Osovine.

Poslije opsežnijeg proučavanja tog problema trebalo bi da rezultati nađu svoje mjesto i u historiji SKJ.

Osim toga, u historiji SKJ u većoj bi se mjeri morao odraziti teritorijalni karakter rata (tj. da se rat vodio na cijelom teritoriju Jugoslavije uz

---

[21] Njemački pukovnik Gaisser, Partisanenkämpfe in Kroatien.
[22] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 403.

maksimalnu samoinicijativu teritorijalnih i operativno-taktičkih političkih i vojnih rukovodstava, što je omogućilo neprekidno vezivanje jakih snaga okupatora širom cijele Jugoslavije i stvaralo mogućnosti da se, pored ostalog, neprekidno prenosi težište borbenih aktivnosti s jednog teritorija na drugi), što bi u znatnoj mjeri pridonijelo da »Pregled«, odnosno historija SKJ, bude zaista realan odraz toka zbivanja u NOR-u, cjelovitosti tog zbivanja i povezanosti u svakoj zemlji Jugoslavije i u Jugoslaviji u cjelini.

6. Kad sam u početku istaknuo pitanje obrade iskustava, bar onih osnovnih i najkarakterističnijih, mislio sam na bogata i kvalitetno nova taktičko-operativna i strategijska iskustva našeg narodnooslobodilačkog rata. Ta iskustva, nakon sređivanja i sintetiziranja, nužno je obraditi i zbog toga što je bilo toliko polemike i različitih gledanja na ulogu i karakter rata koji smo vodili. Osim toga, u tim iskustvima leže neiscrpni izvori naših revolucionarnih pobjeda; na temelju ovih naših iskustava već su u naše vrijeme oslobodilački i revolucionarni pokreti u narodnim, partizanskim ratovima uspješno vodili borbu za oslobođenje.

Zato nije dovoljno reći da smo vodili partizanski, revolucionarni oslobodilački rat, ako ne kažemo s koje osnove je bio poveden, kako su postignuti vojnički uspjesi u borbi za oslobađanje zemlje i kako se inače jedinstvena partizanska taktika u vođenju narodnooslobodilačkog rata modificirala u skladu s geografskim, političkim i drugim uvjetima u pojedinim zemljama i krajevima Jugoslavije.

Nužno bi bilo dati odgovor da li je naš narodnooslobodilački rat nešto novo, u odnosu na partizanske ratove koji su se vodili kroz historiju, s obzirom na to da je bilo pokušaja da se to novo negira u napadima na naše rukovodstvo i revoluciju.

Ako ne bismo istakli ulogu čovjeka i njegovih moralnih kvaliteta: hrabrosti, poštenja, istinoljublja, odanosti i samopožrtvovanja, ulogu vojnog rukovođenja, koje u partizanskom ratu mora biti stvaralačko, ulogu jedinstvenog rukovodstva s jedne strane i široke samostalnosti i inicijative operativno-taktičkog komandovanja s druge strane, i problem manevra, ofenzivnih aktivnosti, brzih dugih marševa po bilo kakvom zemljištu, stvaranja nadmoći na odlučujućim tačkama, munjevitog prenošenja težišta borbenih aktivnosti, iskorištavanja teških zemljišnih i vremenskih uvjeta, iznenađenja, zavaravanja neprijatelja i drugog, u tom slučaju taktika i strategija koju smo primijenili i izgradili ne bi mogla poslužiti drugim narodima kao pozitivno iskustvo kako treba u sličnim uvjetima ratovati.

A kad je od partizanskih snaga nastala armija i kad je partizanski rat prerastao u veliki oslobodilački narodni rat, onda su se stjecala kvalitativno nova iskustva koja do sada nisu dovoljno naučno sintetizirana, a koja se ogledaju u koordiniranom vođenju borbe snaga s fronte i krupnih operativnih i partizanskih snaga u neprijateljskoj pozadini. U »Pregledu« je na str. 345. rečeno: »Sa stvaranjem prve brigade počeo je proces objedinjavanja teritorijalnih partizanskih jedinica u vojsku koja će u uslovima još veoma nepovoljnih odnosa snaga, primenom partizanske taktike i njenim kombinovanjem s frontalnim dejstvima, izgraditi strategiju i taktiku narodnooslobodilačkog rata.« Evo, upravo u historiji SKJ trebalo bi da sinteza te strategije i taktike nađe svoje mjesto!

Sva ova iskustva prijeko je potrebno obraditi u budućoj naučnoj povijesti SKJ, to više što se danas na temeljima tih iskustava grade koncepcije

o ratovima za oslobađanje pojedinih naroda od kolonijalizma i imperijalizma i osnovne koncepcije o mogućnosti vođenja rata malih naroda, malih armija s jačom armijom, pa i takvom koja je naoružana nuklearnim oružjem.

U vezi s problemom sumiranja i naučne sinteze iskustava NOR-a u »Pregledu« ne bismo se mogli zadovoljiti odgovorom da su ova iskustva «implicite« sadržana ili »prisutna« u tekstu o borbenim aktivnostima ili u prikazu prvog broja Biltena Glavnog štaba, odnosno kroz zaključke savjetovanja u Stolicama, jer bi upravo u historiji SKJ trebalo sređeno istaknuti osnove taktike i strategije našeg revolucionarnog i oslobodilačkog rata u cjelini.

I još jedno, u nastajanju i stvaranju tog novog u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi nužno je da se reljefnije sagleda i lik i uloga druga Tita, kao ličnosti koja je dala i političku i vojnu koncepciju NOB-a, a naročito teoretsku i praktičnu razradu problema sprovođenja oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u formi partizanskog rata, zbog čega su za njega neraskidivo vezani svi uspjesi i pobjede oružanih revolucionarnih snaga u našem narodnooslobodilačkom ratu.

MIHAEL SOBOLEVSKI

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Nacionalne manjine Jugoslavije i »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«

MIŠLJENJA sam, da se problematici nacionalnih manjina posvetilo suviše malo pažnje, kako u međuratnom razdoblju, tako isto i u vrijeme drugog svjetskog rata. To ne znači da se u »Pregledu« o njima ništa ne govori. Mislim, da će svaki običan čitalac (kojemu je »Pregled« isključivo i namijenjen) priznati, da mu je ovo pitanje, kada pročita »Pregled«, ostalo u magli. Samo da dodam, toj problematici posvećeno je nekoliko rečenica na nekoliko mjesta.[1]

Nemām namjeru da analiziram pojedine rečenice o pitanju nacionalnih manjina, jer to ne vodi osnovnom cilju, o kojem želim govoriti. Prije svega, »Pregled« me je inicirao da pročitam literaturu (koja je na žalost malobrojna) o manjinama, na temelju koje se iskristaliziralo nekoliko načelnih pitanja. Ali, da je to problematika o kojoj treba razmišljati, koju treba istraživati i naučno osvijetliti, neka nam kaže o tome nekoliko podataka o brojčanom stanju nacionalnih manjina Jugoslavije. Prema popisu stanovništva od 31. I. 1921. godine na teritoriju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca živjelo je od ukupno 11,984.491[2] stanovnika 1,965.143 pripadnika nacionalnih manjina. To znači oko 20% od ukupnog broja. Od toga je otpadalo na Nijemce 505.790, Mađare 467.658, Šiptare 439.657, Rumunje 231.068, Turke 150.322, Čehe i Slovake 115.532, Rusine 25.615, Poljake 14.764 itd.

Međutim, da i u SFRJ nacionalne manjine čine znatan broj stanovništva, dovoljno je ilustrirati popisom stanovništva od 15. III 1948. godine. Od ukupno 15,772.098 stanovnika na nacionalne manjine otpada 1,960.563, što čini 12,5% od ukupnog broja. Od toga otpada na Šiptare 750.431, Mađare 496.492, Vlahe 102.953, Turke 97.954, Slovake 83.626, Talijane 79.575, Rumunje 64.095, Nijemce 55.015, Rusine-Ukrajince 37.140 itd.[3]

Vidljivo je, da nacionalne manjine čine znatan dio stanovništva Jugoslavije. Međutim, ako postavimo samo nekoliko načelnih pitanja o nacionalnim manjinama npr. a) kakav je bio odnos režima stare Jugoslavije prema njima, b) stav KPJ i c) koje su proturječnosti postojale unutar pojedinih manjina, na žalost, nećemo naći odgovor u našoj historiografiji. Stanje je u svakom slučaju zabrinjavajuće. Mi danas nemamo nijednu značajniju monografiju o pojedinoj nacionalnoj manjini. Ako se nešto o njima i pisalo, onda to nosi ponajviše pragmatičko obilježje. Svi ti aspekti traže pomno

[1] Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963., (izdanje latinicom), str. 132, 200, 201, 276, 311 itd.

[2] »Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.«, Sarajevo 1932. god.

[3] »Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine«, Beograd 1954.

ispitivanje, jer istovremeno će dati i mnoge strane odgovora kao npr. njihovo držanje prema okupatoru u raskomadanoj Jugoslaviji (1941—1945), kada je okupator koristio ne samo suprotnosti između pojedinih južnoslavenskih naroda, nego, dapače, i manjine za svoje porobljivačke ciljeve. Koliko je u tom uspio ili nije, to je splet odnosa prema nacionalnim manjinama, kako režima Kraljevine Jugoslavije, tako isto i rada KPJ među njima, kao i međunarodne konstelacije.

Svakako da je naročito interesantno područje ispitivanja i proučavanja nacionalnih manjina u toku 1941—1945. godine. Ja bih za ovo razdoblje postavio samo dva načelna pitanja:

1. U kojoj mjeri su nacionalne manjine pomagale okupatora i zašto?
2. Rad KPJ s njima za njihovo uključivanje u NOB i što je to za njih značilo.

Odgovor na ova dva pitanja morat ćemo potražiti i u odgovoru na prethodno postavljena. Ova pitanja nužno traže svoje naučno objašnjenje. U tom razdoblju najvidnije mjesto zauzima rad KPJ s nacionalnim manjinama. On je po svom intenzitetu i vremenu različit u pojedinim našim krajevima, ali da je dao zreo plod dovoljno nam pokazuje i broj da je više od 30.000 pripadnika nacionalnih manjina aktivno sudjelovalo u narodnooslobodilačkom pokretu. Mnoge manjine imale su svoje nacionalne čete, bataljone ili brigade. Osim toga ne treba zaboraviti ni male nacionalne manjine npr. Čehe, Poljake, Rusine i dr., koje su relativno dosta dale NOB-u.

Ja sam naveo samo neka pitanja o nacionalnim manjinama, o kojima bi se moglo reći mnogo više. Smatram, da bi instituti za historiju radničkog pokreta u pojedinim republikama (u kojima ima znatan broj pripadnika nacionalnih manjina) bili dužni i ovom pitanju posvetiti veću pažnju. Čak, čini mi se, da ne bi bilo neobjektivno, ako bi se išlo za tim, da se osnuje institut za proučavanje historije nacionalnih manjina. On bi mogao temeljitije objelodaniti i usmjeriti rad ovog područja.

Jer, moramo uvijek voditi računa, ako želimo dati naučnu historiju SKJ, da ona može biti samo onda potpuna, ako osvjetljava sve komponente svoje djelatnosti i sredinu u kojoj se ta djelatnost odvijala.

DANIEL IVIN

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Analiza »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« u vezi sa II i III plenumom CK KPJ u 1949. godini

POSLIJERATNA historija Jugoslavije ili, bolje rečeno, razvitak socijalističke izgradnje u našoj zemlji traje gotovo dvadeset godina. Vjerujem, da ova dva decenija naših htijenja i naših dostignuća, pružaju mogućnost znatnijih naučnih istraživanja i pokušaj njihovog vrednovanja u širim historijskim okvirima. Gledano tako retrospektivno na ovo naše jučer, neki događaji gube od svog značaja kad ih se vrednuje njihovim posljedicama od danas. Međutim, polazeći upravo od današnjih naših vrijednosti, pronalazimo događaje koji svojim značenjem pobuđuju veće interesovanje historijskog istraživanja.

Gledano s tog stanovišta, čini mi se da tekst »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« na 471. stranici — koji se odnosi na razdoblje nakon rezolucije Informbiroa i sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom — izaziva posebnu pažnju čitaoca.

»U tako teškim uslovima Komunistička partija Jugoslavije je tražila odgovor na mnoga pitanja koja je nametala praksa socijalističkog razvitka u svetu i u vlastitoj zemlji. Partija je sve jasnije uviđala da u jugoslovenskoj socijalističkoj stvarnosti sazrevaju osnovni faktori koji omogućavaju sprovođenje novih mera u cilju razvijanja socijalističkih društvenih odnosa. Administrativni način rukovođenja i politika prinude sve su se više u praksi javljali kao kočnica razvitka socijalističkih snaga. S druge strane, to saznanje je narastalo i kao rezultat otpora staljinizmu. Bilo je sve očevidnije da Staljinove hegemonističke koncepcije u spoljnoj politici imaju korene u unutrašnjoj stvarnosti Sovjetskog Saveza, a to je KPJ navodilo na preispitivanje ne samo prakse i iskustva drugih zemalja već i prakse i iskustva iz socijalističke izgradnje u vlastitoj zemlji.«

Ovim je riječima jasno uočen jedan od glavnih problema s kojima se suočila KPJ u tim danima. Politički i ekonomski pritisak, koji se svaljivao na sve granice Jugoslavije, ipak nije bio jedina opasnost za daljnji svestrani razvoj naše zemlje. Komunistička partija Jugoslavije, okrenuta sada samoj sebi i tako suočena s vlastitim koncepcijama, počela je uviđati da neke slabosti u vlastitoj praksi — koje uglavnom potječu od nekritički preuzetih dogmatskih shvaćanja — predstavljaju kočnicu daljnjem socijalističkom razvitku u našoj zemlji. Međutim, kako su nastajala i kada su počela ta kritička sagledavanja vlastitih negativnih opterećenja u samoj Partiji, i kada su se i kako počeli tražiti novi i originalni putovi socijalističkog razvitka, »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« daje nam slijedeći odgovor na 472. stranici.

»Napori Partije da nađe odgovore na pitanja o novim putevima socijalističkog razvitka došli su do izražaja u stavovima i merama koji su bili formulisani u rezolucijama II plenuma CK KPJ, januara 1949. godine.«

Dakle, prema mišljenju autora, II plenum obilježio je početak jednog dalekosežnog procesa u našoj teoriji i praksi. Ali, nakon ove konstatacije daje se na 473. stranici prikaz stavova i zaključaka ovog Plenuma Partije, prema kojima se ne može opravdati gornja konstatacija. »Plenum je naročitu pažnju poklonio usavršavanju poljoprivredne proizvodnje. ... Plenum je doneo zaključak da se težište baci na stvaranje seljačkih radnih zadruga i da se tome poslu priđe, 'sa više smelosti i bržim tempom'.«

S čisto ekonomskog stanovišta, kao što dobro znamo, ovakva politika na selu nije dovela do unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Ali ovdje nije riječ o historiji ekonomskih stavova Komunističke partije Jugoslavije, već o biti shvaćanja socijalističke izgradnje u tim stavovima. Zato, na temelju činjenica proizlazi, da stavovi II plenuma o socijalističkom preobražaju sela ne predstavljaju odgovor na pitanja o novim putovima socijalističkog razvitka. Tako je i razumljiva kontradikcija u koju dolazi sam »Pregled« u nastavku citiranog teksta na 473. stranici gdje kaže: »Međutim, u to vreme u određivanju politike na selu KPJ se, pre svega, rukovodila iskustvima kolektivizacije u Sovjetskom Savezu. Šta više, kurs na ubrzano stvaranje seljačkih radnih zadruga došao je tada i kao rezultat težnje da se klevetnički napadi izloženi u Rezoluciji Informbiroa negiraju, među ostalim, i spremnošću jugoslovenskih komunista da sprovedu kolektivizaciju i jugoslovenskog radnog seljaštva da prihvati takav kurs KPJ«.

Dakle, već na temelju tekstova samog »Pregleda« može se slobodno ustvrditi: zaključci II plenuma CK KPJ od siječnja 1949. godine još ne odražavaju traženja za odgovorima na pitanja o novim putovima socijalističkog razvitka, kao što to tvrdi »Pregled« na 472. stranici. Za potvrdu ovog mišljenja nastavit ću gornji citat na 474. stranici.

»U pogledu organizacione izgradnje Partije, Plenum je naročito istakao potrebu jačanja partijskog aparata pri svim rukovodstvima i posebno organa za agitaciju i propagandu i za kadrovsku politiku. Pored toga Plenum je postavio zadatak još čvršćeg usklađivanja rada partijskih i državnih organa u privrednim i drugim pitanjima i jačanja partijske kontrole nad radom državnih organa.«

Mislim da je očito, zaključujući na temelju ovakvih shvaćanja, da ovaj Plenum Partije ne predstavlja odgovor na sazrela pitanja u jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti o novim putovima socijalističke izgradnje. Može se jedino govoriti o pokušaju da se direktno odgovori napadima Informbiroa, ali ne i unutarnjim potrebama. Konačno, to konstatira i sam autor, kada u produžetku na istoj stranici daje historijski zaista ispravnu ocjenu II plenuma CK KPJ u siječnju 1949. godine.

»Stavovi KPJ, izraženi u odlukama II plenuma Centralnog komiteta, bili su rezultat protivrečnosti tadašnje faze borbe za izgradnju socijalizma. Suočena s mnogobrojnim političkim i privrednim teškoćama, Partija je tražila rešenja najkrupnijih unutrašnjih problema na osnovama administrativnog sistema, pri čemu su znatan uticaj imala iskustva socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu. Isto tako, Plenum je svojim stavovima osnažio profesionalizam u Partiji i ulogu njenog aparata u rukovođenju organima državne uprave.«

Ova kratka analiza tekstova, koja se odnosi na II plenum CK KPJ u siječnju 1949. godine, ima za cilj da ukaže na očite kontradikcije na stranicama »Pregleda« u vezi s tim Plenumom. Naime, autor prvo ocjenjuje taj Plenum kao početak traženja novih putova socijalističke izgradnje, a malo kasnije kaže da je II plenum tražio rješenja na administrativnim osnovama i pod utjecajem iskustva iz Sovjetskog Saveza. Što se tiče raznih izvornih materijala tog Plenuma, oni potkrepljuju drugu autorovu ocjenu a pobijaju prvu.

Nakon svega naprijed rečenog i ustanovljenog, postavlja se sada pitanje, kada su danim procesom sazrijevanja zaista u KPJ došli do izražaja napori u traženju novih putova. I kada se zaista počelo preispitivati i uočavati slabosti administrativnog perioda. Ovdje treba napomenuti, da korijene pozitivnih specifičnosti i uređenja ove zemlje treba svakako tražiti već u događajima narodnooslobodilačke borbe i u shvaćanjima Komunističke partije Jugoslavije za vrijeme te narodnooslobodilačke revolucije, pa i neposredno pred revoluciju. Međutim, mi ovdje ne tražimo korijene tih specifičnosti jugoslavenskog socijalističkog puta, već njihove prve jasne i službene manifestacije u poslijeratnom vremenu. Odnosno, kako je to u uvodu tog dijela »Pregleda« rečeno, traže se određeno oni dani kada je Partija uvidjela da administrativni način rukovođenja i metode prinude postaju kočnica razvitka socijalističkih snaga i da sazrijevaju faktori za provođenje novih mjera u cilju razvijanja socijalističkih društvenih odnosa.

Rečeno tako, treba krenuti dalje od već razmatranih stranica u vezi II plenuma CK Partije i tražiti u »Pregledu« odgovore na ta pitanja. Mislim, da bi se zbog toga trebalo zaustaviti na tekstu o III plenumu na 478. stranici, iako kod izlaganja značaja tog Plenuma u samom »Pregledu« nije rečeno da on predstavlja odgovor na gornja pitanja.

»Krajem decembra 1949. III plenum Centralnog komiteta razmatrajući probleme škola, istakao je da cilj obrazovanja i vaspitanja treba da bude formiranje svestrano obrazovanog slobodnog graditelja socijalizma, kome su tuđi birokratizam i ukalupljenost misli. ... Zbog toga se CK KPJ založio za debirokratizaciju i decentralizaciju u rukovođenju prosvetom i kulturom smanjivanjem glomaznog aparata u saveznim i republičkim organima i razvijanjem inicijative lokalnih organa vlasti i uloge samih prosvetnih i kulturnih institucija.« A zatim na slijedećoj stranici, razmatrajući jedan drugi aspekt, stoji: »Sumirajući bilans rezultata i iskustava u borbi za socijalistički preobražaj sela, CK KPJ je krajem decembra 1949. upozorio partijske organizacije na pojave narušavanja principa dobrovoljnosti, na primenu raznih oblika pritiska i na tendencije da se stvaraju seljačke radne zadruge 'po svaku cenu i bez obzira na to da li postoje svi potrebni politički i ekonomski uslovi'.«

Vjerujem, da se na temelju ovoga već može naslutiti bitna razlika između shvaćanja izraženih na II i na III plenumu u 1949. godini. Isto tako vjerujem, da se već na temelju samog teksta »Pregleda« može uočiti, da se u periodu od 11 mjeseci između II i III plenuma odvijao proces sazrijevanja nekih novih i vrlo dalekosežnih misli. Da bi to mogao jasnije prikazati direktno ću konfrontirati stavove i zaključke jednog i dugog Plenuma onako, kako ih donosi sam »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije.«

1.

II plenum u siječnju 1949. godine donosi zaključak, da se težište u razvijanju poljoprivrede baci na stvaranje seljačkih radnih zadruga i da se tom poslu priđe s više smjelosti i bržim tempom.

III plenum u prosincu 1949. godine upozorava partijske organizacije na kršenje principa dobrovoljnosti i na nedopustive pojave raznih oblika pritisaka u cilju stvaranja seljačkih radnih zadruga, pa na temelju toga preporučuje unutrašnju konsolidaciju zadruga, a ne njihovo brojčano povećavanje.

2.

II plenum početkom 1949. godine donosi zaključak da se poveća administrativni aparat stvaranjem oblasnih narodnih odbora u svim republikama (osim Crne Gore) i naglašava potrebu jačanja partijskog aparata pri svim rukovodstvima.

III plenum potkraj iste godine izjašnjava se — razmatrajući probleme škola i prosvjete — za debirokratizaciju i decentralizaciju, za smanjivanje glomaznog aparata u saveznim i republičkim organima, za razvijanje inicijative lokalnih organa vlasti.

3.

II plenum u siječnju 1949. godine razmatra politiku na selu, razne probleme privrede i organizaciona pitanja, a ne razmatra i ne donosi nikakve zaključke o problemima čovjeka u danom vremenu, o liku čovjeka socijalističke izgradnje i o ljudskim odnosima socijalističkog društva.

III plenum, 11 mjeseci kasnije, prvi put i na prvom mjestu razmatra probleme odgoja slobodnih socijalističkih ljudi, čija su shvaćanja široka i raznovrsna, a kojima je tuđ birokratizam i ukalupljenost misli.

Dakle, iz ovoga je zaista očito, da je u vremenskom razdoblju od 11 mjeseci između II i III plenuma u 1949. godini u Partiji sazrijevao proces odbacivanja staljinističkih dogmatskih gledišta i administrativnih metoda socijalističke izgradnje.[1] Ali, o tim promjenama, o toj evoluciji naših socijalističkih shvaćanja i humanizacije misli i kako je ona tekla u svojim etapama, o tome nam »Pregled« ne govori dovoljno.

Istražiti sve aspekte ovog procesa i donijeti ih u cjelovitosti, značilo bi poduzeti zamašniji, svestrano analitički studij poslijeratne socijalističke izgradnje. Također, to bi značilo ući duboko u istraživanje svih onih faktora koji su omogućili otpor naše Partije staljinističkom hegemonizmu. Vjerujem, da bi vrijedilo poduzeti takva istraživanja i studij, jer bi to također pridonijelo jasnijem sagledavanju ne samo svih negativnosti napada IB-a, već i nekih pozitivnih posljedica tog sukoba i njihovih prvih manifestacija upravo u godini 1949. I konačno, potrebu ovog istraživanja potkrepljuje već i samo letimičan pregled dnevne štampe i raznih publikacija iz te prijelomne godine socijalističkog razvitka u Jugoslaviji, a naročito svestrani uvid u materijale plenuma raznih foruma Partije ili ostalih skupova i sličnih događaja u 1949. godini.

[1] Opsežnijim prikazom dokumenata i članaka iz 1949. godine, citirajući ilustrativno razne tekstove, autor je na samom simpoziju pokušao i na taj način potkrijepiti ovaj zaključak izložene analize. Tekst koji slijedi skraćena je verzija originalnog prikaza.

Prije svega, to se odnosi upravo na materijale II i III plenuma CK KPJ. A između ta dva plenuma značajni su članci Edvarda Kardelja i naročito njegov govor na svečanoj sjednici Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, održan 12. prosinca 1949. Zatim, u istraživanju tog vremena na kulturnom planu, ne može se mimoići veoma interesantne i značajne materijale s Kongresa književnika Jugoslavije, koji je održan 26. prosinca 1949. u Zagrebu. To se naročito odnosi na istupe Ervina Šinka i Miroslava Krleže.

Svakako da bi jedno temeljito historijsko istraživanje tog vremena, pronašlo još priličan broj dragocjenih podataka o tom procesu kristalizacije novih shvaćanja i misli u 11-mjesečnom periodu između dva plenuma CK KPJ u 1949. godini.

Na kraju, rezimirajući ovo izlaganje, htio bih ponoviti osnovne zaključke u smislu teza za daljnju diskusiju i istraživanje.

Prvo, »Pregled« uočava sazrijevanje Partije i jugoslavenske socijalističke prakse u pronalaženju novih putova i metoda socijalističke izgradnje i donekle daje uzroke tog sazrijevanja, ali očito griješi kada pokušava odrediti mjesto i vrijeme prvih manifestacija tog procesa i zato pada u kontradikciju.

Drugo, iz analize samog »Pregleda« može se zaključiti, da se u toku 1949. godine između dva plenuma CK KPJ razvija jedan relativno brz i svakako dalekosežan proces u okviru same Partije. Međutim, »Pregled« se ovim procesom ne bavi, pa tako ispušta pogodno mjesto da pruži dublju analizu ondašnjeg stanja i na temelju svestrane analize historijsku ocjenu pojedinih odluka partijskih foruma donijetih u danim okolnostima. Zbog ovog nedostatka »Pregled« daje dojam konstantne uzlazne linije Partije, bez razvojnih oscilacija i proturječnih procesa, koji su logični u svakom rastu.

I treće, razmatrajući ovaj period naše poslijeratne historije, nameće se potreba jednog svestranog naučnog istraživanja raznih procesa u Komunističkoj partiji Jugoslavije, koji su se odvijali u prvim godinama socijalističke izgradnje i potreba historijske analize razvoja stavova Partije prema staljinističkom hegemonizmu i napadima Informbiroa. Jer, bez toga je nemoguće započeti s naučnim izučavanjem najnovijeg perioda historije Saveza komunista Jugoslavije, koji se neposredno nadovezuje na to prethodno vrijeme i izrasta iz dalekosežnih procesa tog vremena.

IVAN LIOVIĆ
(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947—1951. u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

OSVRĆUĆI se na Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947—1951 (u daljnjem tekstu Plan), »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« (u daljnjem tekstu »Pregled«) donio je na 445. stranici osnovne ekonomsko-političke ciljeve Plana. Nešto dalje, na 446. stranici iznose se neki konkretniji zadaci Plana: koliko puta bi se trebala povećati industrijska i poljoprivredna proizvodnja, društveni proizvod, narodni dohodak i investicije, kao i predviđeno kretanje proizvodnje nekih proizvoda po glavi stanovnika, na kraju Plana.

Iznoseći i prateći rezultate Plana »Pregled« je na nekoliko mjesta donio kretanje proizvodnje za taj period. Tako se na primjer na 447. stranici uspoređuje kretanje industrijske proizvodnje 1947. i 1948. godine s proizvodnjom u 1939. godini, kao i povećanje broja zaposlenih u 1947. godini u odnosu na prethodnu godinu. Na 483. stranici iznosi se, pomoću indeksnih brojeva, teško stanje u poljoprivrednoj proizvodnji do 1950. godine, a na 483. i 489. stranici na isti način prikazana je industrijska proizvodnja od 1949. do 1952. godine.

Iz tih, i sličnih, podataka može se donekle vidjeti kretanje proizvodnje, odnosno privrede, za taj period. Međutim, kako su izvršeni zadaci postavljeni Planom iz »Pregleda« nije vidljivo. Čitalac »Pregleda« opravdano je mogao očekivati da će rezultati Plana, slično kao i njegovi zadaci, biti konkretnije iznešeni na jednom mjestu. Ovako, prema »Pregledu«, zaista je teško donijeti pravi sud o izvršenju Planom postavljenih zadataka. Iznešeni podaci o kretanju proizvodnje uglavnom se kompariraju s predratnom proizvodnjom, ili s proizvodnjom u poslijeratnim godinama, dok je usporedba s postavljanim zadacima uglavnom izostala.

No, da vidimo, prema podacima za neke važnije grane i proizvode, kako su izvršeni Planom postavljeni zadaci. Ako uzmemo indeks 100 za Planom predviđenu proizvodnju u 1951. godini, i usporedimo je sa stvarnom proizvodnjom u 1953, dobit ćemo indeksne brojeve koji će nam dati malo jasniju sliku o izvršenju Plana. Uzeli smo proizvodnju u 1953. godini zbog toga, što je izvršenje Plana produženo za godinu dana, i jer se tek 1953. godine industrijska proizvodnja počela stabilizirati, a i poljoprivredna proizvodnja odvijala se te godine pod normalnim (prirodnim) uvjetima.

(Podaci prema Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947—1951, i prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije za 1954. godinu. Postotni brojevi vlastiti proračun).

Grana proizvoda	Jedinica mjere	Planom predviđena proizvodnja u 1951. godini	Proizvodnja u 1953. godini	Postotak izvršenog plana
Ugljen	mil. t.	16,5	11,246	68,1 %
Sirova nafta	1000 t	450	171	38,0 %
Željezna ruda	1000 t	1.500	795	53,0 %
Sirovo željezo	1000 t	550	270	49,3 %
Čelik	1000 t	760	510.3	67,1 %
Fero-legure	1000 t	17	10.6	62,3 %
		OBOJENA METALURGIJA		
Bakar elektrolitski	1000 t	36	27.8	77,2 %
Olovo	1000 t	65	70.8	108 %
Cink	t	20.000	14.459	72,2 %
Aluminij u bloku	t	13.000	2.792	21,4 %
		METALNA INDUSTRIJA		
Vagoni (teretni)	kom	5.500	1.015	18,4 %
Kamioni	kom	6.000	1.329	22,0 %
Traktori	kom	1.500	1.360	90,6 %
Bicikli	kom	50.000	20.660	41.5 %
		ELEKTROINDUSTRIJA		
Električna energija	mil KWH	4.350	2.982	68,5 %
Transformatori	KVA	360.000	612.000	170,0 %
Olovni kablovi	t	10.000	1.238	12,3 %
Radio-aparati	kom	150.000	37.613	25,0 %
Sijalice	1.000 kom	7.800	4.235	54,3 %
		HEMIJSKA INDUSTRIJA		
Sumporna kiselina	t	92.000	40.275	43,6 %
Plavi kamen	t	22.000	15.133	68,7 %
Umjetno gnojivo	t	350.000	93.713	26,7 %
Sapun	t	28.000	21.068	75,2 %
		TEKSTILNA INDUSTRIJA		
Pamučno predivo	1000 t	47.4	27.72	58,4 %
Pamučna tkanina	m²	250	129	51,6 %
Vunena tkanina	m²	24.2	17.29	71,4 %
		PREHRAMBENA INDUSTRIJA		
Šećer	t	230.000	172.540	75,0 %
Pivo	1.000 hl	1.040	568	54,6 %
Tjestenina	t	68.700	28.443	41,3 %
Biljno ulje	t	75.000	26.390	35.1 %
		POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA		
Pšenica	t	2,990.000	1,668.075	59,1 %
Kukuruz	t	4,253.940	3,831.021	90,1 %
Šećerna repa	t	2,300.000	1,514.327	65,8 %

Iz podataka za 33 proizvoda, različitog stupnja obrade, koji su mi poslužili za ovaj kratak statistički pregled, vidljivo je, da je samo proizvodnja transformatora i olova bila veća od planirane proizvodnje (indeks 170, odnosno 108), dok je proizvodnja pet proizvoda izvršena sa 75—90% (šećer i sapun — indeks 75, elektrolitski bakar — indeks 77 i traktori i kukuruz — indeks 90). U proizvodnji daljnjih 14 proizvoda planska proizvodnja izvršena je sa 50—75% (pamučna tkanina — indeks 51, željezna ruda — indeks 53, žarulje i pivo — indeks 54, pamučno predivo — indeks 58, pšenica — indeks 59, ferolegure — indeks 62, šećerna repa — indeks 65, čelik — indeks 67, električna energija, ugljen i plavi kamen — indeks 68, vunena tkanina — indeks 71 i cink — indeks 72), a u osam proizvoda sa svega 25—50% (radio-aparati —indeks 25, umjetno gnojivo — indeks 26, biljno ulje — indeks 35, sirova nafta — indeks 38, bicikli i tjestenina — indeks 41, sumporna kiselina — indeks 43 i sirovo željezo — indeks 49). Planirana proizvodnja u preostala 4 proizvoda, obuhvaćena ovim prikazom, nije izvršena niti sa 25% (olovni kablovi — indeks 12, teretni vagoni — indeks 18, aluminij u bloku — indeks 21 i kamioni — indeks 22).

Iz iznešenih podataka vidljivo je, i pored toga što je proizvodnja u 1953. godini uzeta kao mjerilo izvršenja Plana da je planirana proizvodnja u mnogim važnim granama i proizvodima znatno podbacila.

Zašto je došlo do toga? Prema »Pregledu«, najveće poteškoće privrede, a time i izvršenje Plana, bile su uvjetovane prekidom privrednih odnosa sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama. Na 471. stranici »Pregleda« iznosi se da »Uvoz sirovina i reprodukcionog materijala za industriju naglo je opao i u toku nekoliko godina bio u stalnom padu (izražen u indeksima prema prethodnoj godini, uvoz se kretao: 1947—100, 1948—184, 1949—96, 1950—76). Zbog toga kapaciteti u industriji nisu mogli biti iskorišćeni.«

No, već na 474. stranici »Pregleda« stoji: »Delujući u duhu II plenuma Centralnog komiteta, Partija je uspela da u velikom stepenu spreči uticaj svih onih negativnih činilaca koji su pretili da izazovu ozbiljne privredne poremećaje.«

Dakle, vjerojatno je osim ekonomske blokade bilo i drugih faktora koji su uvjetovali neizvršenje Plana. Neke od tih faktora trebalo je navesti i analizirati. To bi na primjer moglo biti nerealno planiranje, nestimulativan privredni sistem, veliki izdaci za narodnu obranu itd. Trebalo je da »Pregled« više analizira i veličinu štete koja je nastala ekonomskom blokadom od strane istočnoevropskih zemalja, i koliko je ta šteta bila kompenzirana ekonomskom pomoću zapadnih zemalja, kao i nizom drugih faktora koji su utjecali na privredno kretanje. Time bi se dobila potpunija i realnija slika tadašnjeg stanja u privredi, a dosljedno tome i čitavog Plana.

IVANA WIST

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Prilog za razmatranje historije i značaja našeg sindikalnog pokreta iz prvih godina naše socijalističke izgradnje na temelju »Pregleda istorije SKJ«

REFERENT daje analizu rada centralnih sindikalnih organa prema dnevnim redovima zasjedanja od Prve općezemaljske konferencije Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije u siječnju 1945. do kraja 1948. godine pa zaključuje:

Podaci o aktivnosti centralnih organa Saveza sindikata Jugoslavije potvrđuju opći zaključak »Pregleda« (str. 438) da je ova masovna organizacija radničke klase bila snažno usmjerena na mobilizaciju svoga članstva u izvršavanju privrednih i drugih zadataka. Takva uloga Saveza sindikata nije specifičnost za tu organizaciju, već je to bilo u skladu s cjelokupnim mehanizmom upravljanja društvenim poslovima. Naime, u uvjetima administrativnog upravljanja, država, a naročito njeni centralni organi, predstavlja kičmu sistema upravljanja društvenim poslovima. Masovne organizacije, kao što su sindikati, bore se za razvijanje radnog elana, inicijative, udarništva i racionalizatorstva, organiziraju i provode političko-propagandni rad, kulturno-zabavni život, stručno obrazovanje, itd. U takvim uvjetima neminovno se »zanemaruju« neka osnovna pitanja društvenih odnosa. Zapravo, sindikati su se premalo angažirali u kreiranju i borbi za takve društvene odnose, koji će omogućiti da radnici ispolje što jači utjecaj na društveni, ekonomski, kulturni i politički život. Treba istaći da su i ogromni napori za obnovu i izgradnju zemlje, kao i drugi uvjeti, determinirali ovu »jednostranu« orijentaciju sindikata. Mislim da bi »Pregled« trebao izvršiti kritičniju analizu uvjeta i rada sindikata i na temelju toga izreći konkretniju ocjenu njegovog djelovanja.

NARCISA LENGEL

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Administrativni period u socijalističkoj izgradnji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije«

... MISLIM da je zadatak naše historiografije da istraživanjem empirijske građe i dokumenata o stilu i metodi rada naših državnih organa — predstavničkih, upravnih i pravosudnih — utvrditi u kom stupnju je u našem društvu bila izražena tendencija osamostaljenja državne uprave i njeno pretvaranje u silu iznad društva, kao i o tome koliko se KPJ suprotstavljala tendenciji osamostaljenja države, razvijajući demokratizam i kurs na uvlačenje masa u upravljanje društvenim poslovima. »Pregled« nam ne daje analizu tog proturječnog procesa, odnosno procesa birokratizacije i osamostaljenja državnog aparata i procesa demokratizacije društvenih odnosa, koji su se jednovremeno odvijali kao dvije suprotnosti društvenih kretanja. Iz »Pregleda« se stječe dojam o jednoj manje-više pravoj liniji konstantnog uspona demokratskog mehanizma upravljanja društvenim poslovima. A razvitak, čini nam se, nije bio pravolinijski, već su u jednom periodu više izražene jedne, a u drugom druge tendencije u položaju državne vlasti.

Analizom položaja i uloge države, odnosno mehanizma upravljanja društvenim poslovima, mogli bismo utvrditi da je neposredno nakon oslobođenja bila snažno izražena demokratska komponenta. Naime, milijuni radnih ljudi bili su uključeni u politički sistem. Ova demokratska komponenta u upravljanju društvenim poslovima, rođena u procesu socijalističke revolucije, bila je trajno izražena kroz čitav administrativni period, ali je postojala i snažna tendencija birokratizacije i etatizacije društva koja je prijetila da potkopa demokratizam.

... Dublje ulaženje u sve procese kroz koje su prolazili NO-i daje nam naslutiti da su ti procesi kristaliziranja kompetencija i načina rada NO-a bili vrlo složeni, u mnogo slučajeva kontradiktorni, i u svom razvoju doživljavali mnogobrojne perturbacije. Međutim, »Pregled« nam ne daje analizu tog nepravolinijskog razvoja naše narodne vlasti u lokalnim okvirima, pa se stječe dojam o jednoj liniji stalnog uspona i usavršavanja funkcioniranja NO-a. Taj nedostatak ukazuje na potrebu da se pristupi izučavanju građe u tom pitanju, jer su lokalni organi vlasti i njihova puna afirmacija dokaz socijalističkog demokratizma našeg razvoja.

RADE STOISAVLJEVIC
(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O politici Partije u pitanju kolektivizacije naše poljoprivrede

MISLIM da je »Pregled« morao reći nešto o »sposobnosti radnog seljaštva da se služi raznim oblicima zadruga«.[1] Stvarno stanje u tom pogledu Partiji je bilo poznato, ali ona nije mogla drukčije postupiti.

Mislim da je bilo potrebno da »Pregled« navede barem nekoliko činjenica koje govore da 50% od ukupnog broja domaćinstava prije rata nije imalo ni stočnu zapregu, a da 75% domaćinstava nema zapregu i kola, zatim: »Prema nepotpunim podacima, na hiljadu seoskih gazdinstava dolazilo je 182 drvene ralice i 438 plugova — prema tome, od hiljadu posjeda 379 nije imalo ni pluga ni ralice, drljače je imalo 361, valjaka 55, sijačica 44 itd.«[2] A kada svemu tome dodamo da su ta gospodarstva u ratu izgubila 56% posjedovnog poljoprivrednog inventara, 27% kuća, 24,2% voćaka, 60% konja, 63,2% ovaca, 55,6% goveda i 58,7% svinja ili ukupno 48,34% kuća, inventara i stoke, onda je jasno kakva je bila materijalno-tehnička i ekonomska struktura našeg sela.

Prema navedenim podacima, materijalno tehnički preduvjet nije bio povoljan, sredstva za proizvodnju u poljoprivredi nisu bila podobna za podruštvljavanje. Naš je seljak bio teritorijaliziran, tj. vezan za svoj komadić zemlje, a ta činjenica stvorila je u njemu otpor prema svakoj sili koja ga je pokušavala odvojiti od zemlje. To je bilo u svakom društvu pa i u našem. Bezemljaši i siromašni seljaci prihvatili su seljačke radne zadruge kao rješenje svojih tegoba, znatan dio srednjih seljaka prihvaćao je seljačke radne zadruge da bi izbjegao otkupne i druge obaveze prema zajednici, dok su bogati seljaci bili neprijatelji kolektivizacije i na riječima i na djelu.

Smatram da je, uzimajući u obzir navedene činjenice u »Pregledu« trebalo potcrtati kako se u rješavanju problema sela pred Partiju nije postavljalo pitanje mehaničkog spajanja i podruštvljavanja neprikladnih sredstava za proizvodnju, nego, naprotiv, da su Partija i zajednica pokušavale odrediti svoj odnos prema masi od 75% stanovništva. Postavljalo se dakle pitanje petmili-

[1] Pregled istorije SKJ, Beograd, 1963, str. 473.

[2] Vlajko Begović, Dvije i po godine petogodišnjeg plana, »*Komunist*«, br. 5, od septembra 1949.

junske mase kojoj se tražilo mjesto i koja je tražila mjesto u novom društvu. Da smo tome pitanju prišli onako kako smo postupili, diktirale su osobito ove dvije činjenice:

a) iskrena i poštena namjera KPJ da seljaštvo izvuče iz teške zaostalosti i da izvojujemo još jednu pobjedu u izgradnji socijalizma,

b) želja da se opovrgnu klevetnici iz Informbiroa.

Ova dva imperativa su vjerojatno i dovela do toga da je Partija i pored veoma nepovoljnih uvjeta ustrajala u naporu na socijalizaciji sela.

. . . . . .

LEOPOLD KOBSA

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Neka pitanja korištenja arhivskom građom u »Pregledu istorije SKJ« i arhivske službe uopće

U DISKUSIJI koja se vodi o »Pregledu istorije SKJ«, želim iznijeti neke primjedbe na način korištenja arhivske građe u »Pregledu« i ukazati na neke opće probleme arhivske službe u cjelini, koji se u znatnoj mjeri odražavaju u radu na povijesti radničkog pokreta i revolucije.

Na nizu mjesta u »Pregledu« iznose se podaci i ocjene koje su pretežno uzete iz arhivske građe, a da se pri tom gotovo nigdje ne navodi njihov izvor. Mišljenja sam da bi u svim takvim slučajevima kada se iznose podaci i tvrdnje bazirane na temelju pisanih i štampanih izvora, svakako trebalo navesti izvore takvih podataka u bilješkama. A ukoliko se u »Pregledu« neki dokument i navodi, način citiranja je nezadovoljavajući. U »Pregledu« se jednostavno pod navodnicima interpoliraju pojedini dijelovi dokumenta, a da se pri tom nigdje precizno ne navodi iz kojeg dokumenta citat potječe, kao ni to, gdje se on nalazi. Na taj način, ne može se s jedne strane dobiti pregled koja se je u stvari sve građa koristila u obradi pojedinih pitanja, a s druge strane otežava se daljnje istraživanje na temelju tih i drugih izvora. Slična je praksa i s upotrebom citata iz literature, gdje se u najboljem slučaju spominje samo autor citata, npr. Lenjin, ali se ne navodi djelo iz kojeg se citat uzima. S tim u vezi je i pitanje naučnog aparata koji u »Pregledu« nedostaje. Uz »Pregled« je trebalo izraditi indeks ličnih i geografskih imena, indeks pojmova, popis korištene arhivske građe i literature te, kronologiju važnijih događaja.

Već i samim površnim čitanjem »Pregleda« lako se na čitavom nizu mjesta uočava, da se postojeća arhivska građa nije uvijek koristila u dovoljnoj mjeri ili da se često nije koristila dovoljno kritički. Mnogi bitni nedostaci »Pregleda« proizlaze upravo od tuda što on dobrim dijelom nije pisan na bazi arhivske građe. Zbog toga su mnoga važna pitanja i pojave iz historije radničkog pokreta i revolucije, kako je to pokazala već dosadašnja diskusija, ostala u »Pregledu« nedovoljno osvijetljena, ili čak nespomenuta. A nema sumnje da arhivska građa treba da bude podloga za obradu naše najnovije historije. Za nepotpuno korištenje arhivske građe u »Pregledu« bilo je i objektivnih razloga, kao što su nesređenost, neevidentiranost i nepristupačnost dokumentarnog materijala. Za nas je, međutim, od bitne važnosti da se spomenuti nedostatak »Pregleda« otkloni u novoj historiji SKJ. Zato je osnovni i najpreči zadatak pristupiti sistematskom evidentiranju i sređivanju pisanih izvora, čime će se dokumentni materijal jedino moći učiniti pristupačnim i upotrebljivim.

S tim u vezi nužno je istaći da je postojeća arhivska građa, bez korištenja koje se ne može ni zamisliti iole ozbiljan rad na proučavanju historije radničkog pokreta, NOP-a i poslijeratne revolucije, još uvijek u velikoj mjeri

nesređena i zbog te svoje nesređenosti teško pristupačna za naučno korištenje u većini naših arhivskih ustanova i institucija. Mali je broj naučnih ustanova, a osobito pojedinih naučnih radnika, koji danas imaju i približnu sliku o tome kakva se sve i na kojim mjestima nalazi potrebna arhivska građa, što bi trebalo biti polazna tačka svakog istraživanja. Arhivski fondovi su u znatnoj mjeri nesređeni i razbijeni, građa jednog organa čuva se na nekoliko mjesta. Nitko nema tačan uvid u cjelinu pojedinih fondova, nema još u dovoljnoj mjeri naučno-informativnih pomagala, što ozbiljno koči naučno-istraživački rad. U Hrvatskoj je situacija još i teža jer je mnogo građe odneseno u savezne ustanove npr. u Vojnoistorijski institut u Beogradu, pa je sada moramo vraćati uglavnom u prijepisima i mikrofilmovanjem, bez pravog uvida u njenu cjelinu.

Osnovna partijska građa nalazi se u Institutu, ali je i ona nepotpuna, jer se mnogo takve građe još nalazi u muzejima revolucije, kod komisija za historiju radničkog pokreta pri kotarskim i općinskim komitetima SKH, u državnim i regionalnim arhivima, u Vojnoistorijskom institutu i Institutu za historiju radničkog pokreta u Beogradu, kod pojedinih naučnih ili partijskih radnika itd. Slična je situacija i s građom upravnog, vojnog i sudskog aparata bivše Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije, NDH i dr., koja također sadrži niz dragocjenih podataka, koji se nužno moraju koristiti u obradi uvjeta nastajanja, rada i borbe naše radničke klase, ako se žele sagledati širi okviri općih uvjeta i društvenih kretanja u kojima se razvijao radnički pokret i Partija u Hrvatskoj. Najveći dio takve građe nalazi se u fondovima Državnog arhiva SR Hrvatske i regionalnim arhivima, ali je ima i na mnogo drugih mjesta. Zbog toga smatramo potrebnim, u interesu uspješnijeg naučno-istraživačkog rada iz oblasti naše najnovije historije, da se i ta građa, što prije, barem grubo sredi i da se za nju izrade solidne evidencije i naučno-informativna pomagala, od inventara i općih vodiča do regesta i tematskih vodiča. To se osobito odnosi na građu iz onih fondova za koje se objektivno može pretpostaviti da sadrže važne podatke za obradu historije radničkog pokreta, KPJ i revolucije u Hrvatskoj. U cilju dobivanja takvih evidencija i naučno-informativnih pomagala, u Hrvatskoj su inicijativom Savjeta za kulturu i Državnog arhiva SRH već poduzete konkretne mjere što se tiče građe koja se nalazi u regionalnim arhivima. Međutim, to je samo jedan dio zadatka. Izradu sličnih evidencija i naučno-informativnih pomagala trebalo bi organizirati i za svu onu važnu građu koja se nalazi izvan regionalnih arhiva. Naš institut izradit će u najskorije vrijeme osnovna naučno-informativna pomagala za građu koja se nalazi u Institutu. Istovremeno ulažemo ozbiljne napore da dođemo do evidencije i naučno-informativnih pomagala za građu koja se nalazi u drugim institucijama i kod pojedinaca. U tom pravcu idu i naši napori da određenu važniju građu, potrebnu za rad Instituta, prikupimo u Institutu, bilo preuzimanjem, bilo otkupom i mikrofilmovanjem, u cilju obrade i popune vlastitih fondova. Tek kada Institut i ostali naučni radnici dođu do jedne takve evidencije i naučno informativnih pomagala za cjelokupnu postojeću arhivsku građu, potrebnu u obradi historije revolucionarnog radničkog pokreta i najnovije historije Hrvatske, moći će se bržim tempom i s više uspjeha prići kritičnoj analizi i naučnom osvjetljavanju svih složenih i kompleksnih pitanja razvoja radničkog pokreta u Hrvatskoj. Izrađene evidencije i naučno-informativna pomagala za arhivsku građu, morala bi po svom obliku i sadržaju biti takva da istraživačima pruže što konkretnije i egzaktnije podatke o tome na kojim se sve mjestima i kakova građa može naći o

problemu koji obrađuju. Samo na taj način se naučnim radnicima stvaraju nužni preduvjeti da u svojoj kritičkoj obradi i analizi pojedinih problema obuhvate cjelokupnu arhivsku građu o problemu koji obrađuju i osvijetle ga sa svih aspekata.

U sklopu spomenutih problema treba istaknuti hitnost provođenja ovih zadataka u život, nadalje i zbog toga, jer se bez njihovog rješavanja teško može pristupiti sistematskom publiciranju arhivske građe, kao daljnjem važnom preduvjetu za naučnu obradu historije radničkog pokreta. Gotovo sve do sada objavljene zbirke izvora za historiju radničkog pokreta imaju neke osnovne slabosti. Objavljeni izvori su najčešće nepotpuni, bez potrebnih komentara i drugih nužnih podataka. U vezi s izdavanjem izvora trebalo bi utvrditi zajedničke principe, sistem i redoslijed izdavanja pisane i štampane izvorne građe. Prije svega, nužno bi bilo pristupiti kritičkom izdavanju najvažnijih partijskih organa iz perioda radničkog pokreta, zbirki letaka iz pojedinih perioda kao i najznačajnijih listova iz revolucije. U međuvremenu bi se prikupila i sredila i ostala izvorna građa za objavljivanje (npr. partijska, neprijateljska itd.). U svakom slučaju objavljivanje građe treba uskladiti s potrebama naučno-istraživačkog rada. Prva iskustva Instituta na tom području jasno to potvrđuju. Konkretno, u okviru svog rada Institut je prišao jednom od svojih ozbiljnih zadataka — sistematskom izdavanju osnovnih izvora za historiju radničkog pokreta, SKH i revolucije. U ostvarivanju tog zadatka Institut je pripremio (nalazi se u štampi) kritičko izdanje građe ZAVNOH-a iz 1943. Rad na toj ediciji bio je teži i dulji nego što se predviđalo, a osnovni razlog bila je nesređenost i rascjepkanost građe ZAVNOH-a. Momentalna situacija s tom građom je danas takva da se ona, koliko smo mogli utvrditi, nalazi rasparčana na jedanaest mjesta u raznim institucijama u Hrvatskoj pa i izvan Hrvatske. A građa ZAVNOH-a je ipak osnovna građa o stvaranju i radu narodne vlasti u Hrvatskoj. Štaviše, jedan dio građe ZAVNOH-a pronađen je na mjestu i u fondu u kojem je ne bi tražio ni najsavjesniji naučni radnik, ukoliko ne bi bio upozoren da se tamo nalazi (npr. u Državnom arhivu u Zagrebu, u fondu poljoprivrede NDH, gdje se nalazila građa Ekonomskog odjela ZAVNOH-a, sve dok je nisu pronašli arhivisti navedenog arhiva). Činjenica je da taj primjer, na žalost, nije usamljen.

Poseban je problem, pa još i delikatniji s obzirom na mnoštvo i karakter građe, s upotrebom, evidencijom i stvaranjem naučno-informativnih pomagala za građu koja se odnosi na historiju radničkog pokreta i revolucije a nalazi se u specijaliziranim i s obzirom na svoj karakter danas još teško pristupačnim arhivima, kao što su arhivi Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove, Državnog sekretarijata inostranih poslova i neki drugi. Svjesni smo da se u tim arhivima nalazi pretežno građa koja danas ima još karakter operativne građe, kao i građa koja iz određenih objektivnih razloga zasad još ne može biti predmetom naučne obrade. Međutim, uvjereni smo, a za to ima i izvjesnih indikacija, da se u tim arhivima nalazi i mnoštvo važne građe koja se može i treba učiniti već sada dostupnom za naučno-istraživački rad. Upravo zbog takve situacije pokrećemo ponovno taj problem u cilju da se pronađe obostrano zadovoljavajuće rješenje. Ono bi se po našem mišljenju sastojalo u tome da se arhivska građa u tim institucijama sistematski pregleda. Nakon izvršenog pregleda trebalo bi odvojiti svu građu za koju nema razloga da ne bude naučno obrađivana i korištena. Za odvojenu građu trebalo bi također izraditi naučno-informativna pomagala u cilju njenog lakšeg korištenja i u

okvirima mogućnosti predati je na čuvanje i korištenje Institutu. S obzirom na njezin karakter ona bi se u Institutu čuvala odvojeno od ostale građe, među fondovima povjerljive građe i za njeno naučno korištenje vrijedili bi posebni propisi Instituta (s kojima bi se prethodno suglasili organi Državnog sekretarijata unutrašnjih poslova, odnosno DSIP-a). U pravcu realizacije ovih prijedloga Institut je već poduzeo konkretne mjere kod republičkih sekretarijata DSUP-a i naišao na razumijevanje, tako da je u toku sistematski pregled građe iz DSUP-a. Nakon završenog pregleda izvršit će se mikrofilmovanje odabrane građe i izraditi naučno-informativna pomagala za istu. Sličnu akciju poduzet će Institut, čim se završi s pregledom građe DSUP-a, i u drugim sličnim institucijama (DSIP-u i sl.).

Za mnoga važna pitanja iz historije radničkog pokreta, SKJ i revolucije, kako su to već do sada pokazala iskustva pojedinih naučnih radnika, značajan izvor predstavljaju neki fondovi građe koji se čuvaju u državnim i lokalnim arhivima u inozemstvu (Beč, Budimpešta, Trst, Moskva, London, Bon, München itd.). Neke monografije i rasprave ukazuju na relativno obilje takve građe, osobito za pojedina razdoblja (npr. za razdoblje do 1918, odnos KPJ i Kominterne itd.). Nepotpunosti i praznine u domaćoj arhivskoj građi najčešće se javljaju upravo u rasvjetljavanju onih pitanja koja su neposrednije vezana za međunarodne odnose i aktivnost našeg radničkog pokreta. Zbog toga smatramo da je neophodno poduzimanje organizirane akcije da se ta građa pronađe i naučnim radnicima osigura njeno korištenje. U tom pravcu je do sada ponešto učinjeno (npr. mikrofilmovana je građa Kominterne, pa neka građa iz londonskog, bonskog, bečkog, münchenskog arhiva itd.), ali gledano u cjelini taj posao je tek otpočeo. Zbog toga akciju za prikupljanje dokumenata iz inozemnih arhiva, koji se odnose na historiju našeg radničkog pokreta, KPJ i revolucije, a koju vode neki naši arhivi i naučni instituti (npr. Državni arhiv SFRJ, Državni arhiv SRH, IRP Beograd i dr.), treba još organiziranije voditi i završiti što je moguće prije. Mišljenja smo pri tom da bi bilo korisno i potrebno da se takva akcija provede planski i smišljeno u opće jugoslavenskim relacijama, na taj način, što bi pojedine institucije prema tačno preciziranom planu vršile mikrofilmovanje građe u inozemnim arhivima i nakon toga upoznale sve zainteresirane naučne institucije s materijalom koji su mikrofilmovali.

Osim navedenih problema arhivske službe, koji se, kako smo već istakli, odražavaju na opće stanje naučno-istraživačkog rada u oblasti historije radničkog pokreta, NOP-a i socijalističke izgradnje, trebalo bi organiziranije nego do sada, pristupiti sistematskom prikupljanju i stvaranju naučno-informativnih pomagala i za arhivsku građu koja se odnosi na period socijalističke izgradnje, jer se bez korištenja te građe ne može niti zamisliti naučna obrada našeg poslijeratnog perioda. Pri tom ne mislimo samo na građu društveno-političkih organizacija već i na građu ostalih državnih organa i institucija. S obzirom da je zadatak Instituta i naučna obrada tih problema, odlukom Organizaciono-političkog sekretarijata CK SKH, Institut je pristupio preuzimanju građe republičkih organa društveno-političkih organizacija. U tom pravcu već je preuzeta građa Republičkog vijeća SSJ za Hrvatsku i Glavnog odbora SSRNH do 1960. godine. Konačnim preuzimanjem i sređivanjem te građe, kao i građe ostalih republičkih društveno-političkih organizacija, stvorit će se povoljniji uvjeti za njeno naučno korištenje. Sve ovo se u punoj mjeri odnosi i na građu državnih organa i institucija, koju prikupljaju i sređuju opći arhivi.

Završavajući diskusiju svjesni smo da su u njoj pokrenuti samo neki (pretežno arhivski) od naših zajedničkih problema. Njihovo što korisnije rješavanje, pa makar i djelomično, pridonijet će boljem i temeljitijem sagledavanju problema naše najnovije historije, od kojih su mnogi istaknuti i u »Pregledu«, tako da će i mnoge ocjene iz »Pregleda« i ostalih postojećih radova, koji obrađuju navedenu problematiku, biti korigirani i naučno bolje fundirani.

Dosadašnja praksa jasno nam je pokazala da historija radničkog pokreta Hrvatske, kao i naroda Hrvatske, može proizaći samo kao rezultat općih napora svih zainteresiranih ustanova, kao rezultat smišljene koordinacije planova rada srodnih ustanova i angažiranja što većeg broja vanjskih suradnika iz redova naučnih i stručnih ustanova i pojedinaca. Njihov rad trebalo bi usko koordinirati u pravcu monografske obrade kako pojedinih razdoblja tako i pojedinih problema, na bazi istraživanja i korištenja izvora.

MARIJAN RASTIĆ

(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

Neki problemi naučne dokumentacije i objavljivanja izvora

VAŽAN izvor za proučavanje naše najnovije historije je radnička i druga napredna i revolucionarna štampa koja je izlazila u periodu između dva rata, u vrijeme NOB-a i socijalističke revolucije. Na objavljivanju takve štampe u našoj republici već je nešto i učinjeno. Objavljeni su: »Srp i čekić« 1940—1941, »Naprijed« 1943, »Vjesnik« 1941—1943, dok su u pripremi za objavljivanje kritička izdanja »Političkog vjesnika« 1940, »Političkog izvještaja« 1939, »Vjesnika radnog naroda« 1941, »Žene u borbi« 1943—1945. i »Glasa Hrvatskog Zagorja« 1942. Naš će Institut i dalje nastaviti tu aktivnost i u prvom redu objaviti kritička izdanja »Vjesnika« 1943—1945, »Naprijeda« 1944—1945, »Partizana« 1942, glasila GŠ Hrvatske, i ostale vojne listove iz NOB-a i socijalističke revolucije iz Hrvatske, »Omladinskog borca« 1942—1945, »Glasa Istre« 1943—1945, »Glasa Slavonije«, »Slobodne Dalmacije« i još neke iz tog perioda. Iz ranijeg perioda došli bi u obzir za objavljivanje: »Zaštita čovjeka« 1928—1929, »Srp i čekić« 1926—1928. i 1934—1935. i niz drugih. U tom smislu trebalo bi u širim okvirima prići izdavanju i druge značajne štampe, npr. »Borbe«, »Organizovanog radnika« itd. Na taj način dobili bismo kritička izdanja izvora od posebne važnosti za izučavanje historije radničkog pokreta i socijalističke revolucije.

Vrijednost velikog broja do sada objavljenih radova iz područja društvenih znanosti, a posebno u sferi izučavanja radničkog pokreta, NOB i socijalističke revolucije, kao i socijalističke izgradnje umanjena je iznošenjem netačnih podataka o nekom događaju, o nekim ličnostima, netačnim, pa čak i loše izabranim navodima iz literature ili iz dokumenata, djelomičnim navođenjem literature i sličnim propustima. Smatram da je moguće preko dokumentacionih fondova, koji se stvaraju zajednički, naučnoistraživačkim naporima svih radnika Instituta, postići da rezultati naučnoistraživačke djelatnosti budu provjereni i na taj način vjerodostojni.

Upravo neki nedostaci »Pregleda istorije SKJ« mogu se efikasno otkloniti ako se djelatnostima koje sam ovdje dotaknuo pokloni puna pažnja.

MILUTIN GROZDANIĆ
(Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb)

O doprinosu memoarske građe historiji radničkog i komunističkog pokreta

U POVODU »Pregleda istorije SKJ« želio bih s nekoliko primjera ukazati na značaj memoarske građe u pisanju historije radničkog pokreta i komunističkog pokreta, kao i istaknuti neke principe u sistemu i metodi rada.

... Uspoređujući sadržaj teksta nekih poglavlja »Pregleda« s opisom događaja u memoarima istaknutih predstavnika radničkog pokreta Hrvatske, koji su napisani u vremenu postojanja našeg Instituta, uočljivo je, da su mnogi vrlo važni događaji jugoslavenskog značaja ispušteni i nespomenuti. Za ilustraciju evo nekoliko primjera. Npr. Božidar Maslarić, najeminentniji predstavnik radničkog pokreta Osijeka i Slavonije govori u svojim memoarima o povezivanju Osijeka s mađarskom revolucijom preko Pečuha i o velikom utjecaju mađarske komune na Slavoniju. U drugom poglavlju svojih memoara govori o ulozi agitatorske studentske grupe Beogradskog univerziteta u predizbornoj kampanji parlamentarnih izbora 1920. Isto tako govori iscrpno o školovanju jugoslavenskih komunističkih emigranata u Sovjetskom Savezu i o frakcijskoj borbi na KUNMZ-u pod utjecajem partijskih rukovodilaca frakcionaša. Ta i mnoga druga pitanja nisu u »Pregledu« dotaknuta iako imadu opći značaj.

Praznine u »Pregledu« mogle su nastati i zbog toga što je on pisan na bazi malog broja arhivskih dokumenata, pa čak i pojedinačnih dokumenata, što se protivi osnovnom historijskom principu, ili je pisan na bazi nedovoljno provjerenih podataka.

Već od oslobođenja, a naročito uoči proslave 40-godišnjice osnutka KPJ, radilo se na sakupljanju memoarske građe, ali taj je rad vršen na brzinu, prigodno, nesistematski i nestručno. Mnoga ta sjećanja su male vrijednosti, jer su kazivanja subjektivna, opisi događaja preuveličani ili umanjeni, uopćeni, nekonkretni i nedatirani. Iz ovog proizlazi da je neophodno da se posveti više pažnje kvaliteti rada na sakupljanju memoarske građe, odnosno da se utvrdi određeni sistem i pronađe najprikladnija metoda o čemu se do danas malo govorilo i pisalo.

... Da bi se izbjegle sve negativnosti koje bi nas mogle snaći u radu, ako poslu ne bi pristupili oprezno i stručno; i da bi se sakupila što vjerodostojnija memoarska građa, mišljenja smo da bi se trebali pridržavati slijedećih principa: prvenstveno anketirati ključne ili najistaknutije aktiviste u određenom periodu ili po određenoj tematici; drugo, rad na sakupljanju memoarske građe bazirati na arhivskoj građi i dokumentaciji ukoliko ona postoji, jer su memoari po svom karakteru dokumenti i dopuna arhivskoj građi; treće, da bi se otklonio subjektivizam i netačnost u opisivanju pojedinih događaja, potrebno je gdje god je to moguće, da se za pojedina pitanja

ili događaje uzmu podaci od većeg broja ljudi, a memoari da se verificiraju dokumentacijom i ljudima koji dobro poznaju tematiku ili događaje tretirane u njima; četvrto, memoari sadržajno da budu konkretni bez velikih uopćavanja čemu su skloni svi autori; peto, tekst memoara da je sređen kronološki i tematski, da je razdijeljen na poglavlja, da ima registar imena i pojmova kako bi se što lakše izvršila njegova katalogizacija; šesto, posao na sakupljanju memoarske građe da isključivo vrše stručne osobe ili oni koji dobro poznaju historiju radničkog i komunističkog pokreta, kako jugoslavenskog tako i međunarodnog.

DRAGO SKORIĆ

ČITAJUĆI »Pregled« dobiva se prilično cjelovita slika o historiji SKJ, ali ipak ima mnogo stvari koje traže da se nadopune i isprave.

Prije svega, mislim da »Pregledu« nedostaje pogled na snagu, brojčanu i akcionu snagu proletarijata kad se rađa naša Partija, pa u toku vremena uz razvoj industrije, do onih dana kad se ulazi u oslobodilački rat. To je ona snaga na kojoj počiva oslobođenje radničke klase i radnih ljudi uopće, snaga na kojoj se temelji akciona i rukovodeća sposobnost i uloga radničke partije, naročito Komunističke partije.

Može se u »Pregledu« naći spomena o ovoj i onoj akciji, ali se malo govori o značenju i širinama akcija, o utjecajima koje pokret ima i onda kad ga režim reakcije — Obznanom — zaustavlja i na mnogim tačkama prekida u njegovu razvoju. Mislim na komunističke ideje koje su nikle u svijesti radnih ljudi, i nije ih više mogla odstraniti nikakva sila.

Ni sam pokret nije, drugovi, jednak kroz sve vrijeme i u svim krajevima. Prema tome, takav se pokret, razumije se, ne može pravilno ocijeniti gledan samo kroz značenje, aktivnost i rad bilo ranijeg Partijskog vijeća, bilo kasnijeg Centralnog komiteta, kako to — uglavnom — pokušava »Pregled«. Naime, jedno je period od godine 1937. pa do današnjih dana, a drugo je period od osnivanja Partije preko legalnog i kasnijeg ilegalnog djelovanja do godine 1937. Poznato je da Centralni komitet — nakon Obznane i daljnjeg pogoršavanja stanja poslije donošenja Zakona o zaštiti države godine 1921. — mnogo boravi u inozemstvu i da, od vremena do vremena, nema gotovo nikakve veze s radničkim organizacijama i s radničkim pokretom u zemlji, pa nije bilo čudo što dugo nije bilo dobrih veza, a kasnije su ih novi prepadi režima ponovo pokidali. Ta je okolnost onemogućavala da komitet bude odraz pokreta u zemlji i da djeluje na organizacije, no one su ipak uspijevale da se održe i da djeluju na terenu. Ali kad se govori o periodu od 1938. godine pa dalje, kad je upravo zbog rada Centralnog komiteta u zemlji nastupilo sređivanje i povezivanje organizacija, onda je posve jasno i očito da se radilo o monolitnoj organizaciji, koja odražava sastav od dolje do vrha. A za raniji period moramo reći: postojale su organizacije koje su i bez neposrednog utjecaja odozgo — ostajući bez veze s najvišim komitetom — djelovale, nosile pokret, nastavile borbu i trudile se da razvijaju partijsku aktivnost propovijedajući komunističke ideje, a bilo je i organizacija koje su imale neke povremene veze s Centralnim komitetom.

U »Pregledu« je spomenut štrajkaški pokret u Crnoj Gori iz godine 1924. kao značajan, a drugi, mnogo značajniji štrajkovi i aktivnosti nisu došli do izražaja u »Pregledu«. Ako se kroz »Pregled« traži gdje postoji ma i jedna jedina organizacija koja živi i radi kontinuirano od 1919. godine do današnjih dana, takva se organizacija neće naći. Ja mislim da takvih organizacija ima. One su imale uvijek jednaki napon, nisu imale jednaku širinu, nisu imale jednaki akvititet,

ali one su bivstvovale i njihovi su se ljudi trudili da ne odu predaleko kad su pošli na uzmak, da se ne razidu i da se opet okupe da bi pošli naprijed, što je bitno za članstvo svake političke organizacije, a posebno za odnos članstva prema Komunističkoj partiji, koja bez takvog članstva ne bi mogla stjecati snagu u masama kao jedinom svom osloncu djelovanja.

I, drugovi, pogledajte, koliko je bilo snaga i kakav se utjecaj održavao u masama i onda — tridesetih godina — kad je svuda, a u Zagrebu naročito bezobzirno, diktatura krčila sebi put do osiguranja vladavine, kad je primijenila sva moguća sredstva da skrši i uništi našu organizaciju. Onda u Zagrebu pada sedam sekretara SKOJ-a, jedan za drugim, a u isto vrijeme padaju i sekretar CK KPJ i sekretar CP i niz članova ćelija i komiteta Partije. Nadolaze osude u nizu procesa komunistima, jer oni kao jedini odlučni neprijatelji diktature vode požrtvovnu i beskompromisnu borbu protiv režima. Kroz te događaje, u vrijeme bezobzirnog terora od tri godine, izrastao je dokaz da djelatnost, trajanje i rad organizacije KPJ u Zagrebu nisu prekinuti ni pod najžešćom diktaturom.

U »Pregledu« se iznosi da u Zagrebu djeluje stotinjak drugova, članova KPJ, a ne vidi se da je ta zagrebačka organizacija kontinuirano djelovala. Možda je jedan ilegalni forum obuhvatio samo stotinjak članova (»Pregled« obično ne navodi izvore), ali da tim podatkom nije obuhvaćen tada veoma zakonspiriran rad svih živih ćelija vidi se baš po tome što je u Zagrebu mnogo veći broj članova Partije mučen, osuđen na robiju ili ubijen, a još mnogo veći broj izgnan iz grada. Mislim da su, uglavnom, ostale bez veze ćelije po poduzećima koje su bile vezane za rad u Nezavisnim sindikatima i tamo imale stjecište. Odsječene zabranom rada sindikata od rukovodeće partijske frakcije[1] koja je obuhvaćala njihovu djelatnost te ćelije nisu prestale postojati, nego su uskakale u mrežu povezanih ćelija kad koja i tako popunjavale redove koje su progoni zahvatili i prorijedili i gdje je trebalo smijeniti dugo istaknute borce.

Iako su bile i međusobno slabo vezane, neke povremeno uopće bez veze, one su nastojale zadržati utjecaj na radnike pod novim i teškim uvjetima. Postojanje tih organizacija i njihovog utjecaja pokazalo se i u tome što članstvo zabranjenih Nezavisnih sindikata nije ni 1929. ni 1930. godine pristupilo ni ORS-u ni URSS-u, tj. sindikatima socijalpatriota, koje je i diktatura podržala.

Mogućnost rada bila je mala pa se često svodila na ličnu međusobnu podršku, proturio se koji letak, neka obavijest o kretanjima radničkog pokreta u zemlji ili izvan zemlje, zaredala je od ruke do ruke kakva brošura ili knjiga koja piše o Sovjetskom Savezu, no i takav rad bio je režimu dokaz za komunističko djelovanje i povod za progone. U redovima lijevih, među simpatizerima i među radnicima uopće, vladalo je nezadovoljstvo zbog pogoršavanja njihova položaja od strane poslodavaca, a posebno zbog sprečavanja obrane od napada poslodavaca na tekovine radnika garantirane poznatim zakonodavstvom o zaštiti radnika. U povodu širokog otkazivanja kolektivnih ugovora od strane poslodavaca 1931. godine, kad im je isticao rok trajanja, radnici krojačkih radionica u Zagrebu u obranu svog kolektivnog ugovora stupili su u štrajk koji su predvodili radnički povjerenici izabrani još od Nezavisnih sindikata. Budući da je štrajk počeo kao »divlji«, policija je odmah uhapsila mnoge radnike kao kolovođe i držala ih u zatvoru. Tada je Haramina, predsjednik Radničke komore i ORS-a, intervenirao kod policije da se štrajkaši puste, a pušteni su kad je ORS preuzeo odgovornost za vođenje i okončanje štrajka. Uspjelo je produžiti kolektivni ugovor s poslo-

[1] Ne radi se o frakciji unutar Partije.

davcima potpisan od ORS-a, ali štrajkaši koji su pristupili u ORS nisu primljeni kao ravnopravni članovi, jer desničari-socijalisti, koji su vodili sekciju krojača u ORS-u, nisu primili predstavnike pridošlica u odbor. Bilo je jasno da će u ORS-u biti tijesno i otežan svaki rad. Budući da je vodstvo URSS-a ponudilo krojačima da prijeđu u URSS i da budu članovi njihovog Saveza odjevnih i šivačkih radnika, gdje će izabrati ne samo odbore sekcija i podružnice nego i dati delegate u više forume, to se cijela grupa lijevih krojača naskoro preselila iz ORS-a u URSS i tamo iskoristila uvjete za formiranje organizacionih tijela.

Otkrilo se da u sekcijama ORS-a ima malo članova, a u cijelim podružnicama URSS-a još manje, da su članovi vrlo poželjni u ORS-u a još poželjniji u URSS-u. Naime, saznalo se da je opet izbio spor između vodstva ORS-a i URSS-a prije očekivanog prvog raspisivanja izbora za skupštine radničkih komora. Strukovni savezi URSS-a, iako s malo članstva ali registrirani, davali su šire mogućnosti za komunističku aktivnost i za razvijanje borbi koje će biti od koristi članstvu i radnicima uopće, i tako je donesena odluka i radi nasušnih potreba za razvoj aktivnosti — da se neposrednim manevrom uđe masovno u URSS. Na taj se korak išlo još sigurnije kad je čak Savez privatnih namještenika počeo primati u članstvo ljevičare koje je nekoliko godina prije isključio iz svojih redova. Neočekivano je bilo i za one koji su planirali ulaženje u URSS — iako su pošli u strukovne saveze URSS-a gotovo svi posljednji odbori istih struka iz Nezavisnih sindikata i drugi među radnicima poznati drugovi — da je u URSS pohrlio tako velik broj ljudi: zimi 1931/32. oko 4000 radnika i službenika. Njima je ulaženje članova raznih foruma iz Nezavisnih sindikata bio signal da mogu i oni poći u URSS, da je to u skladu s namjerama KPJ.

Iz činjenice da je do idućeg kongresa broj članova URSS-a porastao na 50 i više tisuća u zemlji, a u samom Zagrebu na više od 12 tisuća, sigurno se može izvesti zaključak da je do porasta broja članstva URSS-a došlo samo zbog prelijevanja borbenih snaga komunističkih organizacija, koje su povele i mase drugih radnika.

No ni to nije bila granica utjecaja organiziranih komunista i njihovog ilegalnog djelovanja pod diktaturom. Evo što pokazuje slučaj građevinarskih radnika uopće, a posebno u Zagrebu. U zimi god. 1931/32. ulazi u URSS-ov Savez građevinara, u podružnicu Zagreb, više od 600 građevinara, tj. zidara, tesara, fasadera itd. i pomoćnih radnika, a u ljetnoj građevnoj sezoni podružnica prerasta u velike organizacije URSS-a, na više od 1.000 članova. Pet godina poslije ova podružnica predvodi opći štrak građevinara u kojem sudjeluje više od 6.000 radnika.

Mali je broj članova Partije u tom velikom broju štrajkaša, štaviše, znatan dio nije ni u članstvu Saveza građevinara, koji ne samo što je uspio povesti svoje članove nego i nečlanove pa je privukao u štrajk i članove Hrvatskog radničkog saveza, kroz realizaciju uputa KPJ da se stvara jedinstvo odozdo, kroz akcije koje će se voditi za korist cijele struke i svih radnika. U redovima štrajkaša bio je i znatan broj sezonskih radnika iz Zagorja, iz Međimurja i okolice Zagreba, malih seljaka, članova HSS-a, koji — protivno uputama i željama vodstva — stupaju zajedno s ostalim građevinskim radnicima jer su im isti interesi. Dakle, na takav način, korištenjem najširih mogućnosti, okupljali su se radni ljudi u akcije, od njih se kovali simpatizeri i štrajkaši, prenosio na njih utjecaj Partije i revolucionirala se aktivnost njihovih pokreta, borbi i raspoloženja. Kroz takav rast i revolucioniranje sindikalnog pokreta može se objasniti činjenica da se iz redova članova URSS-a našao poveći broj drugova spremnih da se odmah bace u borbu

protiv fašista u Španjolskoj, i da se iz URSS-a javlja velik kadar boraca koji stvaraju partizanske odrede već 1941. godine, a zatim čete, bataljone i poznate brigade Narodnooslobodilačke vojske.

Ne možemo reći da je drug Broz iznenada okupio oko sebe, god. 1928, onoliku snagu u zagrebačkom radničkom pokretu i partijskoj organizaciji, jer ako se osvrnemo na prebrojavanje te snage od god. 1927. u izborima za gradsko zastupstvo i za oblasnu skupštinu, naći ćemo da je u Zagrebu za listu Radničko-seljačkog bloka glasalo više od 2.500 birača, ili dvaput više nego god. 1925. Budući da je znatan dio snaga KPJ ležao u mladim ljudima do 21 godine života, koji nisu imali pravo glasa, dobivamo kao pokretnu i odanu snagu KPJ u Zagrebu oko 5000 aktivista i simpatizera, što ni tada ni prije nije imao ikoji drugi pokret. No presudno je bilo što je drug Broz spoznao kako se i kada može pravilnije, bolje i potpunije koristiti tako moćna organizacija. Tek što je došao na sindikalni rad u Zagreb, nastojao je upoznati partijski kadar, njegove kvalitete i karakter, pa je nasao da ti ljudi ne žele trajno zaostajati za masama. Na VIII mjesnoj konferenciji predstavio je delegatima frakcije i njihove međusobne sporove kao smetnju za uspješniji rad i za ispunjavanje zadataka KPJ, posebno kao smetnju za donošenje brzih odluka i njihovo izvođenje sinhronizirano s gibanjima masa, kakvih je gibanja u Hrvatskoj bilo i za ostvarivanje radničkih zahtjeva, i za ostvarivanje zahtjeva seljaštva, i u pogledu goruceg hrvatskog pitanja, itd. MK Zagreb je stao uz Broza, a već u prvomajskim demonstracijama god. 1928. ispunjavaju njegove upute i slušaju njegovo rukovođenje ne samo članovi Partije i Nezavisnih sindikata nego i drugi radnici koji žele da Prvi maj bude pritisak kojim će natjerati poslodavce na ustupke svojim zahtjevima. Te mase nisu ustuknule ni pred napadom policije, žandara i vojske, i Partija postaje mobilna, politički i akciono, kad je rukovodi jedinstvo misli i volje, s kojom srastava i samo rukovodstvo, koje usmjerava tok akcija k mogućem dometu.

Ni dva mjeseca poslije mučkog ubistva poslanika HSS-a u beogradskoj skupštini, 20. lipnja 1928. godine, kad je narod naročito uzbudila vijest da je ubijen i sam vođa Stjepan Radić (umro od dobivene rane 50 dana kasnije), ne čekajući poziv vodstva HSS-a građani Zagreba krenuli su na Trg Jelačića bana i počeli demonstracije u koje je pridolazio sve veći broj radnika, studenata, obrtnika i drugih građana. Nezadovoljna porukama iz vodstva HSS-a ta golema povorka od vise desetaka tisuća ljudi krenula je ulicama Zagreba. Njezine parole su poznate parole KPJ. U toj se povorci kreću i oni koji ni jučer ni danas nisu imali namjere da stupaju zajedno s komunistima, ali sad komunisti stupaju s njima, i nitko im ne može oduzeti to pravo. Ubacivanjem cijele Partije i svih snaga simpatizera koristio se Broz da legitimira Partiju kao uzdanicu hrvatskog naroda u ovom teškom času, da već slijedeći koraci — po parolama, po usmjeravanju borbe protiv centralizma, protiv dinastije, protiv nacionalnog porobljavanja, a za republiku i za puno nacionalno oslobođenje — pokažu da komunisti stvarno predvode cijelu akciju, spremni i da se sukobe s organima sile još rezolutnije nego 1. maja, jer je i neposredni povod više i neposrednije zagrijao za akciju cijeli narod. Kad su se te noći mase demonstranata počele razilaziti, dok je i svaki plaćenik Beograda u Hrvatskoj zaprepašten zločinom u beogradskoj skupštini ustuknuo i sakrio se pred narodnom srdžbom, Broz je uočio da akcija već kasni, jer će se mase ohladiti, a režimski će se sluge srediti i ohrabriti. Kroz noć se vijećalo u Pokrajinskom komitetu: da li da se akcije masa produže na iduće dane i dalje, kako je mislio Broz, i treba li pozvati radnike u generalni štrajk i u nastavljanje demonstracija u zajed-

nici sa svima koji pođu dalje. Zna se da je letak, poziv na opći štrajk, koji je potpisao Josip Broz u ime MK, izišao prije nego sličan letak PK, jer je PK oklijevao da li da produži akciju. Broz je svjestan da dan ubojstva nije dovoljno iskorišten, da se ne smije dopustiti da borbeno raspoloženje masa jenja i da se mora nastojati da se od beogradskog režima iznudé zadovoljavajuća rješenja. PK Hrvatske nije još izmijenio svoj sastav i nije rado prianjao uz stavove zagrebačke mjesne organizacije i njenog sekretara Broza; a činjenica da CK nije u Beogradu pokrenuo proletarijat da se solidarizira s hrvatskim narodom i osudi ubojstvo u skupštini, da stane na stranu Hrvata u borbi za ravnopravnost i za samoodređenje, pružila je opravdanje PK Hrvatske da oklijeva s pozivom na generalni štrajk, za nastavak demonstracija sve do ostvarenja zadovoljavajućih rješenja.

Velike demonstracije počele su 21. lipnja poslije podne na cijelom potezu južno od željezničke pruge i usmjeravale se u grad. Manja po broju demonstranata ali rezolutnija po volji za borbu, koja je potrajala duboko u noć, dok nije vojska i s leđa napala demonstrante, okončala se akcija iz koje nisu izostali ni članovi Hrvatskog radničkog saveza ni drugi borbeni ljudi, iako je vodstvo HSS-a uspjelo malograđane izvući iz akcije. Dana 22. lipnja policija je pohapsila kao kolovođe funkcionere Nezavisnih sindikata, zatvorila prostorije i zabranila rad sindikata, ali nije uspjela na borilištima uhapsiti ni jednu osobu iz pokreta. Optužbu vodstva HSS-a da komunisti događaj iskorištavaju za sebe, Broz je opet uspio pretvoriti u dokaz da se komunisti bore, i spremni su da se bore, za zahtjeve hrvatskog naroda, a vodstvo HSS-a uopće neće da se bori i, u stvari, obmanjuje narod obećanjima.

Jedva bi se moglo reći da je ma tko tako dobro osjetio kako buja borbeno, gotovo revolucionarno raspoloženje hrvatskih masa na dan 20. lipnja kao što je to spoznao i osjetio Josip Broz. On je spoznao silinu bujanja i opasnost opadanja borbenog raspoloženja, a već je imao pokretnu organizaciju koja može u času bujanja biti na čelu događaja, na čelu masa u rješavanju njihovih zahtjeva.

Takav je čovjek i mogao odabrati kadrove, ali tek nakon duge robije i drugih teškoća, odabrati u Centralni komitet dorasle kadrove, mogao je spremiti takvu organizaciju koja je uspjela da široki, spontani otpor pretvori u snagu, u Narodnooslobodilačku vojsku, u pokret za oslobođenje od fašističkih okupatora i njihovih slugu ustaša, četnika i drugih. Takav čovjek je bio Broz očito već 1928. godine, a takav je ostao i kada je poslije robije i novih iskustava preuzeo rukovodstvo Partijom 1937. i oslobodilačkom borbom, kad je stvarao novu Jugoslaviju i kada je uvođenjem radničkog samoupravljanja izražena gotovo podsvjesna želja radnika, pa je težnja proletarijata za ostvarenjem samoupravljanja postala istovremeno protuudar administrativnom upravljanju u socijalističkim zemljama kakvo je nametala staljinska linija. Sličan je korak Broza u isticanju koegzistencije i njezinoj afirmaciji, jer je i ona odraz želja čovjeka za mirom, odraz raspoloženja ljudi protiv rata, a toliko više i stvar međunarodnog komunizma.

I, drugovi, za rukovođenje uopće, a napose u prelomnim pitanjima, naša Partija je našla sigurnog predvodnika, i tako postaje jasno kako je Partija mogla okupiti mase oko komunističkih ideja i mobilizirati ih u borbi za stvarno nacionalno i socijalno oslobođenje, da pod vodstvom KPJ pođu kroz sve teškoće ne prezajući od žrtava. Međutim, u »Pregledu« ne živi ni takva ni tome slična naša Partija. Ne vidi se, naime, kako ona pretače partijsku volju na mase, ne vidi se ono partijsko usmjeravanje svih aktivnosti masa.

Proletarijat, npr. u Zagrebu, iako je politički rad bio zabranjen, nastupao je i u prvomajskim manifestacijama i u desetak posebnih velikih demonstracija,

i svaki put je svojim istupanjem zaprepastio buržoaziju, vlastodršce i njihove oružane organe, od borbe protiv Obznane, na kraju 1920, pa do one protiv zabrane rada URSS-u, 3. siječnja 1941. godine, kad nastupa s desecima tisuća pripadnika pokreta.

Ta i takva organizacija nije dovoljno došla do izražaja u »Pregledu«. Nije došao u knjizi do izražaja ni legendarni lik Broza komandanta, a ni prijašnjeg organizatora i predvodnika Partije i pokreta.

Vratimo se na god. 1918, kad su mase također bile za obračun s buržoazijom, kad su u Hrvatskoj odbijale monarhiju i tražile republiku. Ishod tada nije bio u skladu sa željama masa. Nitko se tada nije našao da ih povede, iako se dobro čulo što mase traže. U početku 1919. godine u Hrvatskoj se otcijepila ljevica od desnih socijalista i odvojila devet desetina članstva desničarskog Općeg radničkog saveza (30.000). S njima je ljevica formirala desetak lijevih sindikalnih stručnih saveza, a stare vođe, à la Korać, koji su se izjasnili za socijaldemokratski pravac, za suradnju s buržoazijom, nisu više predstavljale u Hrvatskoj proletarijat, nego samo šaku ličnih prijatelja. Na izborima u Zagrebu u ožujku 1920. dobili su 284 glasa, a komunisti 7011 glasova. Zbog svojeg iznevjeravanja interesima proletarijata naši su socijalpatrioti, bojeći se suda proletarijata, bježali pod okrilje kralja i dinastije i bili njezini ministri.

Imali su razloga da se boje radničkog suda. Oni su, na zahtjev carskog Beča, 1914. raspustili pokret jer je počeo rat, a 1917. su bili protiv obnove pokreta jer rat još traje, iako su u Rusiji srušili cara i rodili sovjete, koji su iste godine u ime radnih ljudi uveli proletersku vladu. Bojali su se jer su dugo lagali da su i oni revolucionari, dok su, stvarno, bili lojalni bečkom dvoru do prevrata 1918, a od tada lojalni beogradskom dvoru.

U Srbiji, međutim, kako reče drug Moša u prvomajskom napisu od god. 1946(45), nisu za rata postojale radničke organizacije, pa sve do god. 1919. I kad je rat prekinut, u Srbiji nije bilo zapažene aktivnosti protiv monarhije i dinastije, jer je ova povećala svoj ugled vraćajući se u zemlju kao pobjednik, čak i »oslobodiltelj«, u isto vrijeme dok Srpska socijaldemokratska partija nema ni organizacije. Budući da je likvidirala svoje organizacije, Srpska SDP nije ni bila partija kad je preuzela da bude organizator Kongresa ujedinjenja i predvodnik nove partije. Smatralo se da je to boljševička partija samo zato što je sa dva svoja poslanika uoči rata — pravilno — glasala protiv ratnih kredita. Sve to je urodilo time da se pod utjecajem te vodeće organizatorske grupe formirala samo legalna a ne i paralelna ilegalna organizacija Partije, i kad su se tada ispovijedali boljševički stavovi u teoriji, trebalo je slijediti i boljševičku praksu. Kitili smo se — širom cijele nove države SHS (i ja s drugima) — da smo boljševici više negoli smo, stvarno, boljševici bili.

Međutim, boljševičke parole, one iz oktobarske revolucije, privukle su više od 200.000 ljudi u članstvo revolucionarnih sindikata i više od 60.000 u članstvo Partije. U sastavu njihovih foruma isticalo se oko 2.000 funkcionera i članova raznih odbora za koje se može reći da su znatnim dijelom u svim prilikama ostali u pokretu, da su oni koji su ostali 1921. i 1922. ostali i do dana današnjega, pa su rijetki otpali i pod diktaturom tridesetih godina. Dakle, među ovima bi se našao mali broj otpalih, nešto veći broj povremeno pasivnih, pa je očito da su komunističke ideje imale pristaše među većinom aktivista, i da su oni mnogo pozitivnog prenosili na mlađe. Grupno je iznevjerilo samo centrumaško krilo iza kon-

greša u Vukovaru, a u svim drugim slučajevima radi se o pojedinačnom otpadanju ili pasiviziranju. Znači, najveći broj onih koji bi se mogli i naknadno evidentirati ostao je odan Partiji i uvjeren u poziv radničke klase, borio se za njezino oslobođenje. »Pregled« se i ne osvrće na ljude, pa ni na one koji su bili na robiji, često osuđeni na tako dugi rok da su lako mogli posumnjati da li će ih radnički pokret osloboditi prije nego odrobijaju. Ipak, oni nisu kapitulirali pred režimima, nisu tražili oproštenje, uvjetni otpust s robije ili milost. Kad pak izlaze s robije, bacaju se na rad, na organizaciju štrajkova, odlaze u interbrigade da se bore protiv fašizma u Španjolskoj i vraćaju se da sudjeluju i u narodnooslobodilačkom ratu kod kuće. Traju i bore se desetke godina za ostvarenje komunističkih ideja i programa Partije, ali »Pregled« im nije dao prostora, iako su oni kroz cijeli život pripadali jezgri.

Mora se produbiti poznavanje toka događaja od općinskih izbora u Hrvatskoj, kad i tu u cijelój zemlji kandidiraju i centrumaši, pa preko ocjene poraza u štrajku željezničara do stanja uoči kongresa u Vukovaru, kad se centrumaši već očituju kao unutarnji neprijatelji. Mora se osvijetliti kako se brod okreće k parlamentarizmu pod utjecajem ne samo razotkrivenih centrumaša nego i onih koji se i sami pribojavaju bijelog terora kakav je prohujao Mađarskom iza poraza tamošnje komune 1919. godine. Onda će se razotkriti tko koga optužuje i za koju slabost, što je dovelo do međusobnih sporova i do formiranja frakcija i frakcionašenja mjesto do izmjene onih stavova koji su se pokazali nepravilni ili slabi.

Najveći se broj drugova suprotstavljao pojavi frakcionašenja čim se ono razotkrilo kao takvo i kao štetno. U borbi protiv frakcionašenja istupale su gotovo sve organizacije, naročito zagrebačka.

Proletarijat je vjerovao u sebe i spoznao ulogu svoje klase, da ima izmijeniti društvene odnose i društvo kao takvo, ali zbog nedostatnih opisa samih proleterskih masa ne ističe se dovoljno ni ta spoznaja, iako u »Pregledu« ima mnogo i dobro danih opisa događaja, stavova i mišljenja.

»Pregled«, kad bi bar imao podatke o vrelima iz kojih zaključuje ono što donosi kao povijesne činjenice, bio bi mnogo više pregled, a budući da nije naveo podatke, tj. vrela, »Pregled« je čitaoce lišio dopuna kojima bi se mogli koristiti kod čitanja ove knjige. Ovako štampan dopušta zaključak da mnogi izvori nisu poznati ni upotrijebljeni, a oni koji su upotrijebljeni nisu navedeni.

Iznio sam gledanja na dane materijale samo kroz nedostatke u opisu značenja i aktivnosti zagrebačke organizacije, a jer nema ni opisa djelovanja drugih organizacija, nalazim da »Pregled« nije spis koji bi mogao pokazati kolika je elementarna snaga naše radničke klase, iako još mlade, i njezine Partije.

Budući da sam se ograničio u svom govoru na strukturu KPJ, napose na onu zagrebačke organizacije i njezinu aktivnost i dinamičnost proletarijata Zagreba, nadovezujem neke misli o drugim važnim pitanjima koja smatram nedovoljno i jednostrano opisanima u »Pregledu«.

Svakako je o radu KPJ i rukovodstva a i o popratnim pojavama rečeno mnogo toga pravilno i dobro, i kroz knjigu se raščlanjuju unutarnja zbivanja u komunističkom pokretu. Kako se to ne odigrava izolirano od političkih pitanja općeg značenja, mislim da se u »Pregledu« nedovoljno i samo kao slučajno govori o seljačkom pitanju i seljaštvu. Kad se i nađe riječ o slaboj suradnji KPJ sa

seljaštvom kao mogućim saveznikom proletarijata, osjeća se tek poznavanje parole, ne izrasta ozbiljna kritika što se nije činilo sve moguće da bi se neprestano i sve više isprepletale aktivnosti i zajednička istupanja proletarijata i seljaštva, makar pokretana i samo odozdo, kad odozgo ni srpske ni hrvatske značajne seljačke stranke nisu prihvaćale nikakvu platformu suradnje s komunistima. Za takav put bila je smetnja i to što se hrvatskom seljaštvu, to jest najorganiziranijem seljačkom pokretu uopće, spočitavalo što disciplinirano ide za vođama koji neće da se bore za seljačke zahtjeve nego vode politiku »čekanja«. U stvari, seljaštvo je više vjerovalo svojim ujedinjenim snagama, koje su davale snažan otpor mnogim napadima beogradskih režima, negoli što se pouzdavalo u savez s komunistima kojima je, prividno i privremeno, režim 1920. godine razbio i Partiju i pokret. Samo povremeno istupanje za prava seljaštva, labava briga za probleme seljaštva ne vidi se ni u »Pregledu« kao nedostatak našeg rada, iako je to uočeno, istina, tek 1935. god. na VII kongresu Kominterne, kad smo pozvani da se borimo za svakodnevne zahtjeve masa i sela i grada i prije izbijanja revolucije.

Nije historijski istinito da su ustaše imale bilo kada, pa ni povremeno, na svojoj strani pomoć hrvatskog seljaštva. Uz ustaše su bili pojedinci u mnogim mjestima, lumpi, probisvijeti, neradnici i barabe, kako je o tim ljudima i prije i tada mislila njihova okolina. Hrvatski seljaci napose, upućivani na »mirotvorstvo« naukom braće Radića, nisu odmah u masama pohrlili u partizane, ali su se od početka negativno odnosili prema ustašama i okupatoru. Da je utjecaj ustaša na selu bio beznačajan, vidi se po tome što ovi nisu ni pokušali tražiti povjerenje u izborima, nisu mogli računati ni da bi im sila pribavila glasove, jer ni kralju Aleksandru nije uspjelo da silom, god. 1931, natjera hrvatsko seljaštvo da glasa za njegove kandidate.

Smatram da se u »Pregledu« i o nacionalnom pitanju govori gotovo samo akademski: kakvo je stanovište u nacionalnom pitanju imala desna a kakvo lijeva partijska frakcija[2], te koje je stanovište na kojem kongresu prevladalo. Međutim, sadržajna strana nacionalnog pitanja nije dana. Činjenica je da je nacionalno tlačenje i ekonomsko porobljavanje Hrvata i drugih nacija u Jugoslaviji izazvalo najveći i najorganiziraniji otpor samo u Hrvatskoj, što je bilo presudno da se nacionalno pitanje uglavnom smatra hrvatskim pitanjem. U Hrvatskoj je to pitanje toliko preokupiralo ljude da je proletarijat morao prema njemu zauzeti svoje stanovište; seljački pokret uspio je da u svojem krilu okupi dio radništva u Hrvatski radnički savez, jer su ti radnici smatrali da tek time posvjedočuju svoju solidarnost sa zahtjevima hrvatskog naroda za nacionalnu ravnopravnost, samostalnost i za ostvarenje nacionalne slobode. To se dogodilo iako je komunistički pokret u Hrvatskoj dosljedno i odlučno isticao prava na nacionalne i druge slobode i prava hrvatskog i drugih naroda u Jugoslaviji, jer do toga nismo dovoljno važnosti polagali na to da bi uspjeh borbe hrvatskog seljaštva značio obaranje vladavine beogradskog centralizma, srpske hegemonije i dinastije u bivšoj Jugoslaviji, iako bi to bilo preporodilo odnose među našim narodima i Jugoslaviju kao državu. Budući da se nastavila vladavina nacionalnog podvajanja, samo se ta vladavina mora okrivljavati što se takva tvorevina nije ni pokušala ozbiljno braniti od okupatora, iako bi složni narodi bili mogli braniti zemlju, što su i dokazali kad su se složili i pobijedili u narodnooslobodilačkom ratu.

U »Pregledu« se površno gleda na kretanja u radničkom pokretu Slovenije.

[2] Radi se o unutarpartijskim frakcijama.

Budući da radnički pokret Slovenije u prvom svjetskom ratu nije bio zabranjen, to su socijalni demokrati zadržali u njemu širok utjecaj i poslije rata. Slovenski komunisti čuvali su u to vrijeme jedinstvo socijalističkog sindikalnog pokreta kakvo je zatečeno potkraj rata, pa ni onda kad su donijeli odluke o ujedinjenju, nisu proveli ujedinjavanje s velikim legalnim komunističkim pokretom, ni god. 1919, ni 1920, a još manje sa znatno oslabljenim pokretom kasnije. »Pregled« je pravilno istakao niz revolucionarnih istupanja rudara, željezničara i drugih radničkih struka Slovenije, ali je značenje tih istupanja redovito znatno slabila desnica radničkog pokreta Slovenije.

Za liberale i klerikalce, pa tako i za socijaliste Slovenije, ne treba dokazivati da su se naizmjence nalazili u beogradskim vladama u svim periodima, iskorišćujući borbu Hrvata protiv centralizma i nacionalnog tlačenja za održanje nacionalne i ekonomske posebnosti Slovenije. Poznato je da su se te stranke uspješno nadmetale u tome koja će više »donijeti« iz Beograda zato što ne stoji uz Hrvate u borbi protiv centralizma itd.

Eventualno drugo izdanje »Pregleda« bit će znatno bolje ako se niz stavova preispita, ispravi ili dopuni.

NIKSA POLJANIĆ

Zahvaljujući prethodnoj diskusiji, u mogućnosti sam da više od polovine pripremljenog teksta za diskusiju isključim, odnosno da se — vodeći računa o kratkoći raspoloživog vremena — ograničim samo na neke primjedbe i zapažanja, čak i bez njihovog nužnog obrazlaganja.

Ni u glavi IV ni V »Pregleda« nije uopće spomenuta predratna napredna organizacija privatnih namještenika SBOTIČ, a smatram da bi joj barem toliko trebalo dati mjesta u »Pregledu«.

Prelazeći odmah na sadržaj VII i VIII glave jedno opće zapažanje bilo bi to, da nije dovoljno ukazano na neke probleme i način na koji se Partija odnosno Savez komunista postavljao u njihovom rješavanju. Ima i nekih sitnica, ali dosta karakterističnih za pojedina razdoblja.

Na primjer, na 431. stranici gdje se navode problemi i rezultati uspostavljanja željezničkog saobraćaja netačno ili nedovoljno određeno se prikazuje tok osposobljavanja pojedinih željezničkih saobraćajnica, a neke se čak i ne spominju. A baš zbog onog razloga koji je nametao napore brzog osposobljavanja tih saobraćajnica, tj. doturanja hrane u unutrašnjost, potrebno je upotpuniti tekst u vezi s tim. To je lička pruga koja je ostala dugo onesposobljena; zatim — stanje operativnih obala, od kojeg je zavisila mogućnost otpreme hrane u unutrašnjost i ostale karakteristike situacija u tom pogledu.

Nadalje se uočava da je propušteno nešto što sigurno niti jedna revolucija ne bi propustila da kaže kao svoje dostignuće, a to je da je još prije oslobođenja bila donesena nova uredba o plaćama (25. IV 1945).

Zatim, smatram da su vrlo nedovoljno, sasvim nedovoljno, prikazani napori na masovnom osposobljavanju novih stručnih radničkih kadrova u prvim godinama obnove i izgradnje. Propušteno je čak spomenuti masovno upućivanje naših učenika u privredi u SSSR, Poljsku i Čehoslovačku, a važno je iznad svega novim generacijama ukazati i istaknuti držanje tih naših omladinaca u tim zemljama za vrijeme IB rezolucije. Sasvim sigurno to je od osobitog značaja i mislim da bi u tom smislu trebalo to nadopuniti.

Nadalje, tarifni pravilnici — koji su prvi interni normativni akti organa radničkog samoupravljanja u toj tako osjetljivoj domeni unutrašnje raspodjele, na koje se nastavlja čitavo daljnje osamostaljenje normativnih funkcija radničkog samoupravljanja — također nisu ni spomenuti u »Pregledu«.

Isto tako »preskočeno« je gotovo sve što bi trebalo da jasnije ilustrira i neke slabosti u vezi s izgradnjom privrednog sistema, sistema planiranja (od njegovog administrativnog tipa k sistemu društvenog planiranja), pronalaženja adekvatnijih instrumenata stimulacije pojedinaca, radnih kolektiva i komuna u borbi za produktivnije, ekonomičnije i rentabilnije privređivanje. Mi imamo pouzdanih analiza koje ilustriraju mnoge ne samo objektivne već i subjektivne slabosti i nedostatke u još uvijek aktuelnoj borbi za afirmaciju socijalističkog principa raspodjele prema radu, kao jednog od najbitnijih faktora za podizanje produktivnosti rada.

Isto tako, smatram da je trebalo u većoj mjeri prikazati rezultate koji su učinjeni na području radnog zakonodavstva. Nedavno je jedna sindikalna delegacija iz Gane iznijela da se njihov predsjednik Nkrumah odlučio da jugoslavenski Zakon o radnim odnosima, pravilnike o higijensko-tehničkoj zaštiti, standarde za lična zaštitna sredstva itd., uzme kao temelj za izradu svog budućeg zakonodavstva o radu. To je također jedno priznanje koje pokazuje da se ni u samom »Pregledu« nije smjelo propustiti da se barem nešto više kaže o tome.

Poseban je problem usklađivanje plana i sistema. Mislim da bi bilo korisno da se pogleda u »Komunistu« br. 1/1949. članak Kidriča: »O karakteru robno-novčanih odnosa u FNRJ«, naročito posljednji pasus kojim se determinira karakter tih odnosa planiranja i privrednog sistema, a što je zadržalo svoju aktuelnost, s tom razlikom što se to sada javlja kao problem dugoročnijeg planiranja, raspodjele, ujednačavanje uvjeta privređivanja i sl., a u biti — isti problem.

Napokon bih ukazao i na probleme zdravstvenog, invalidskog i penzionog osiguranja — socijalnog osiguranja u cjelini — koje bi trebalo ilustrirati s mnogo više kritičkog ukazivanja na problematiku koja je još uvijek ne samo aktuelna nego i zaoštrena. Isticanjem tih problema onakvih kakvi jesu, kako smo se prema njima postavljali i kako ih rješavali, a u kojoj mjeri i šta je još preostalo da se rješava — mislim da bi u samom »Pregledu« trebalo više reći. »Pregled« ipak pretendira na historijski prikaz svih tih zbivanja.

Na ova neka pitanja osvrnuo sam se u najkraćim crtama, poštujući nastalu oskudicu u vremenu. Ali osvrćući se na jučerašnju i današnju diskusiju postavlja se i jedno načelno pitanje. Jučer je, naime, spominjano II izdanje »Pregleda«. Ja mislim da bi trebalo razmotriti da li doista ići na II izdanje, odnosno ne bi li se bilo svrsishodnije zadovoljiti s ovim, čime su ipak pokrivene najpreče potrebe u tom pogledu, a odmah pristupiti pripremi jedinstvenog projekta naučnoistraživačkog rada i, u suradnji svih instituta za historiju, koordinirano raditi na jednoj sintetiziranoj ediciji ove vrste.

Dr LEON GERSKOVIĆ

Ja se ne mogu detaljno osvrnuti na »Pregled istorije SKJ« i time dati onakav doprinos kao što su dali drugovi koji su ga detaljno proučavali, ali bih ipak htio dati u vezi sa samim »Pregledom« i diskusijom neke napomene, kao podatak koji bi autori i inicijatori mogli uzeti u obzir pri odlučivanju o daljnjem radu na pregledu historije Partije.

Nastavio bih zapravo ono što je drug Tuđman rekao u svom uvodnom izlaganju. Meni se u prvom redu nameće pitanje da li je i u kojem obliku uopće potrebno i dobro pisati posebnu historiju Partije. Koliko sam razabrao iz izlaganja druga Tuđmana, njegova je sugestija bila da se historija Partije eventualno uklopi u jednu malo šire shvaćenu historiju našeg radničkog pokreta. Sa stanovišta i historiografije i odnosa u našoj socijalističkoj revoluciji treba postaviti pitanje da li je ispravno pisati posebnu historiju Partije ili bi partijsku djelatnost i aktivnost trebalo izraziti u općoj historiji naroda Jugoslavije, odnosno radničkog pokreta. S tim u vezi kod nas postoje dvije interesantne pojave: imamo, na jednoj strani, napisanu historiju Partije, gdje se djelatnost Partije uzima kao okosnica cjelokupnosti svih društvenih zbivanja, naše socijalističke revolucije; na drugoj strani, u oktobru smo imali simpozij na Fakultetu političkih nauka o Drugom zasjedanju AVNOJ-a, na kojem je istaknuto da se kod nas piše historija izvjesnih događaja u toku revolucije, osobito u vezi s AVNOJ-em, kao da Partije nije bilo, kao da je Partija izvan toga, tako da se ne vidi kako je ona djelovala kod pripreme Drugog zasjedanja AVNOJ-a i u drugim historijskim događajima. Uloga se Partije na taj način mimoilazi. Ovdje imamo obrnuti slučaj: stvara se dojam kao da postoji samo aktivnost Partije i kao da je samo ona bila odlučujuća za izvjestan tok događaja. Mislim da bi za našu historiju bilo vrlo važno da se revolucionarna uloga Partije, idejni i organizacioni nosilac i inicijator naše socijalističke revolucije, postavi na pravo mjesto. Mislim da je to metodološko pitanje za historiografe, ali bi trebalo u svakom slučaju naći onu mjeru koja bi odgovarala stvarnoj ulozi Partije i pokazala njenu organizatorsku i revolucionarnu avangardnu djelatnost. Ali, s druge strane, trebalo bi ukazati i na sve one druge faktore koji su bili u izvjesnom razdoblju akteri određenih zbivanja. U prvom dijelu »Pregled« je stvarno historija Partije. Glavno je težište na samoj Partiji, njenoj organizaciji, njenom razvijanju, njenim unutarnjim odnosima, njenom idejnom izrastanju itd.

U posljednjem dijelu nema te, da tako kažem, interne historije Partije, nego se više govori o svim drugim zbivanjima kod nas, o izgradnji socijalizma i društvenog sistema, a to se prikazuje tako kao da se sve to zbivalo samo na osnovu akcije Partije; međutim, ni ta se akcija dovoljno ne osvjetljava. Zbog takve metode prikazivanja stvari i odnosi često izgledaju drugačiji nego što stvarno jesu. Čini mi se da bi s tog aspekta trebalo izvršiti izvjesne korekcije »Pregleda« i toj stvarnoj ulozi Partije i odnosima Partije u društvu posvetiti više pažnje. Zbog takvog po metodologiji i sistemu nedovoljno ujednačenog načina izražavanja i analize dolazi do toga da se ponekad zanemari ona ekonomska i opća društvena baza iz koje je proizašla aktivnost Partije. Zbog toga postoji niz nedorečenosti koje, uostalom, ovdje ne bih obrazlagao, jer su ih drugovi koji su to detaljno analizirali manje-više izrazili.

Za historiografa je sigurno problem kako će u prikazivanju općeg i zajedničkog doći do izražaja specifičnosti pojedinih krajeva, o čem je bilo dosta riječi,

jer zbivanja nisu bila uvijek u svim krajevima sasvim identična, uza sve to što je postojao jedan opći tok. Uzmimo samo pitanje nastanka narodne vlasti, odnosno narodnooslobodilačkih odbora u Jugoslaviji. U »Pregledu« je prikazano kao da su NOO-i uvijek nastajali u svim krajevima prema jednoj istoj osnovnoj ideji. Međutim, period nastajanja NOO-a je izvanredno različit, i po putovima, i po formama, i po metodama. U nekim krajevima kadrovi nisu odmah shvatili značaj NOO-a za revoluciju, pa su NOO-i stvarani kao pomoćni organi partizanskih odreda, često nisu formirani NOO-i, nego razne druge organizacije kao pomoć fronti pod raznim imenima i na razne načine. To proizlazi iz danas održanih referata. Međutim, bitan je element da li su NOO-i nastajali u svojoj čitavoj formi kao organi Narodne fronte i uključili se u cjelokupni proces socijalističke revolucije, ili su nastajali na oslobođenom teritoriju, tek poslije oslobođenja izvjesnih krajeva samo kao organ vlasti za rješenje određenih problema. To su dvije osnovne forme i imaju sasvim različito političko značenje. Prva je forma značajnija za našu socijalističku revoluciju. Ona pokazuje i ono što su mnogi referenti htjeli pokazati: da socijalistička revolucija nije samo partizanska borba, borba na oslobođenom teritoriju, nego da je socijalistička revolucija i ona cjelokupna politička akcija i borba u gradovima. Da uzmem kao primjer narodnooslobodilačku borbu u Dalmaciji, za koju se u »Pregledu« kaže samo da ima neke specifičnosti. Međutim, u čemu je suština te specifičnosti? U Dalmaciji se masovni oružani ustanak počeo u širim razmjerima razvijati negdje u početku 1942, u aprilu. Ali to ne znači da Dalmacija nije bila u revoluciji prije oružane borbe i da narodne mase nisu prije sudjelovale u njoj. Na primjer Split, koji je već potkraj 1941. imao potpuno organiziran sistem NOO-a i okupio cijelo stanovništvo i vršio niz oružanih i masovnih akcija (generalni štrajk, potpuni bojkot talijanskih proslava od strane stanovništva itd.). Ili slučaj dalmatinskih otoka, gdje je formalno postojala ustaška vlast, a radilo se sve po direktivama NOO-a, jer faktična vlast su bili NOO-i.

Takvih primjera ima i u Sloveniji. Prema tome, nije stvar u tome da su to nekakve slučajne specifičnosti, nego se radi o procesu revolucije koja se različito razvijala u pojedinim krajevima. U pregledu historije SKJ treba istaći sve te forme jer je naša revolucija imala različite tokove. Split je 1943, poslije kapitulacije Italije, oslobođen ne partizanskim jedinicama nego narodnim ustankom iznutra, a to je ipak za naš tok revolucije, za historiju, za njene specifičnosti bitna stvar koja, uostalom, označava i sudjelovanje radničke klase u socijalističkoj revoluciji. Ovo napominjem u vezi s onim što je istakao drug Bakarić u svom govoru u Akademiji: da je u suštini narodnooslobodilačka borba bila samo ratom uvjetovana forma u kojoj je Komunistička partija nastavila svoju revolucionarnu akciju započetu još prije rata. Zbog toga se postavlja pitanje da li je uopće moguće realno definirati generalne općejugoslavenske forme NOB-a, odnosno socijalističke revolucije, ili u pisanju historije treba ići metodom koja omogućava da se daju specifičnosti pojedinih krajeva i pojedinih republika. Uzmimo, na primjer, ovo što su drugovi rekli o Vojvodini. Kao profesor historije narodne vlasti imao sam muke s Vojvodinom, o kojoj je bilo najmanje dokumenata, dok nisam došao u dodir s ljudima i tamo osnovanim Institutom. I vojvođanska narodnooslobodilačka borba ima svoje vrlo značajne specifičnosti koje se ne mogu svesti pod opće forme. Kraj kao Srijem morao je imati specifičnosti, inače se ne bi mogla ostvariti pri-sutnost naših jedinica, naših organizacija, koja je od 1942. god. bila permanentna, tako da ih okupator nikada nije mogao svladati. To ima veliko značenje za revolucionarna kretanja, jer seljačko stanovništvo Srijema uglavnom permanentno i dosljedno stoji uz NOB i ne da se pokoriti. U periodu nastanka narodne vlasti,

o kojem sam govorio u početku, u vezi s razlikama koje nastaju u organizaciji narodnooslobodilačkih odbora, bilo je i mnogo grešaka i skretanja, jer sve razlike nisu nastajale samo zbog objektivnih uvjeta nego i zbog shvaćanja rukovodećih kadrova u pojedinim krajevima. Iako su mnogi i odgovorni rukovodeći akteri naše revolucije još uvijek prisutni i u suvremenim zbivanjima, jer naša je revolucija mlada, ipak mislim da bi bez obzira na njih morali pisati o izvjesnim greškama, skretanjima. O prijeratnim skretanjima, frakcijskim borbama i drugim odnosima prilično se piše. Međutim, o historiji NOB-a se piše tako kao da u tom ratnom periodu takvih pojava nije bilo, kao da su svi i u svemu sve do kraja bili jedinstveni. Kod nas je npr. bilo razlike u shvaćanjima što su zapravo narodnooslobodilački odbori. Te razlike u shvaćanju izražavale su se u praksi. Neke greške u stvaranju NOO-a bile su presudne za stanje i za organizaciju NOB-a u nekom određenom kraju. Svojevremeno sam napisao da je jedna od ozbiljnih grešaka koja nam je činila poteškoće, osobito u Srbiji, bila u shvaćanju da NOO-i nisu stvarani kao narodne predstavničke reprezentativne organizacije, već kao uski izvršni organi. Dr Jovan Marjanović kritizira ovo moje shvaćanje. Kad bi se analizirale greške o postavkama o NOO-ima, našli bismo dubljih uzroka nekim pojavama koje su za historiografiju i razvoj naših ideja vrlo važne.

Radio sam na organizaciji NOO-a na području Bosne i Dalmacije. Sasvim je drugačija bila pozicija NOO-a u početku u Dalmaciji nego u Bosni. To proizlazi iz shvaćanja određenih kadrova i shvaćanja opće uloge NOO-a i njihove pozicije. Drug Bakarić je pisao o tome već u 1943. ili u početku 1944. godine, jer je tih skretanja bilo i u Hrvatskoj u nekim krajevima. Značaj NOO-a nije se odmah shvaćao osobito na onim teritorijima gdje su NOO-i nastali tek poslije oslobođenja pojedinih krajeva. To sve govori da je nužno da se sve te specifičnosti analiziraju da bi se prikazao realan tok i sadržaj revolucije. Time historija naše Partije neće biti manje svijetla, već će se, naprotiv, vidjeti koliko je Partija imala poteškoća dok je svela u jedinstveni tok revolucije sva gibanja nastala nekada samo kao revolt protiv nasilja, nekada svjesnom akcijom najboljih kadrova, nekada kombinacijom jednog i drugog.

Slažem se s drugom Tuđmanom, ako sam tačno razumio što je on rekao, da je za nas danas jedna od najbitnijih stvari pisanje historije socijalističke revolucije. Neću govoriti o potrebi pisanja opće historije. To neka ocijene drugi, jer tu ima raznih aspekata, intencija, ciljeva itd. Ali mislim da je za čuvanje i razvijanje osnovnih ideja naše revolucije, za dalje razvijanje naše političke misli najbitnija stvar da se naši instituti pozabave historijom socijalističke revolucije u Jugoslaviji, jer to je ono što nam treba i za nastavu na fakultetima i u srednjim školama. U Hrvatskoj kao udžbenik služi već godinama jedna knjiga koju su oni koji se tim problemom bave već davno osudili kao nevaljanu. Međutim, ta knjiga je udžbenik u srednjim školama za historiju socijalističke revolucije u Jugoslaviji, i mislim da bi bilo vrijeme da našu socijalističku revoluciju prikažemo u našim školama na jedan kompetentan način. Imati, naime, takvu revoluciju a ne napisati njenu historiju, ne dati da ona bude izvor ideja, izvor misli, izvor novog stvaranja, to je veliki propust i velika šteta.

Skrenuo bih, nadalje, pažnju na prilaženje nacionalnom pitanju uopće, osobito u onom predratnom vremenu. Čini mi se da jedan aspekt nije ipak prikazan onako kako bi morao biti da bi se dao adekvatan izraz tom bitnom problemu naše zemlje. U predratnom periodu nacionalno pitanje se postavlja samo kao pitanje porobljavanja nacija. Sigurno je da je porobljavanje jedan od uzroka zbog kojih dolazi do određene pozicije svake pojedine nacije u predratnoj Jugoslaviji. Međutim, uzrok iz kojeg je proizašla cijela problematika nacionalnih od-

nosa, pa i porobljavanje, bilo je pitanje razvoja i učešća pojedinih nacija u unutarnjoj raspodjeli rada i proizvoda. Jer, na kraju, nacionalno pitanje je u suštini pitanje učešća u međunarodnoj raspodjeli rada, odnosno internoj jugoslavenskoj raspodjeli. Pitanje razvoja bilo je bitno pitanje, koje je rastrgavalo predratnu Jugoslaviju. U času nastanka Jugoslavije 1918. našle su se u jednoj zajednici i jednoj ekonomici potpuno, u kapitalističkom smislu, nerazvijene zemlje, osobito južne, u kojima preteže sitni seljački posjed, a postojali su i srednje razvijeni industrijski krajevi. Kod nas se rodila čak i teorija da je kod ujedinjenja bila u Jugoslaviji identična ekonomika, zbog otprilike jednakog procenta seljaka u svim nacijama Jugoslavije. Međutim, to nije bitno. Bitno je koja ekonomika prevladava u nekom kraju. Negdje je seljaštvo bilo privredno dominantno, negdje je seljaštvo, npr. u Vojvodini, bilo već tržišno seljaštvo, a drugdje opet seljaštvo je bilo u procentu doduše u velikom broju, ali po značenju u ekonomici neznatno. Te su razlike bile presudne za jugoslavensko nacionalno pitanje. To spominjem radi toga što u vezi s tim moramo i drugačije postavljati ulogu buržoazije u političkom i ekonomskom životu. Na jednom mjestu »Pregleda« se govori kako je hrvatska financijska buržoazija bila za diktaturu. Analiza bi, mislim, pokazala da je to netačno. Šestojanuarska diktatura je uništila samostalni hrvatski financijski kapital. A tko je bio u Hrvatskoj za jugoslavensku orijentaciju koja je došla do izražaja i 1918. godine? To je bila industrijska buržoazija Hrvatske, koja je u Jugoslaviji našla tržište. Ako gledamo historiju stvaranja hrvatske i slovenske industrije, vidimo da je do 1918. godine bila neznatna, a od 1918. se naglo razvija jer je našla samostalno tržište. S te strane treba ispitati tzv. nacionalnost kapitala, jer nacionalnost kapitala nije identičan pojam s nacionalnošću njenog nosioca. Netko može biti po nacionalnosti Čeh, Mađar, Židov, a da je njegov kapital u stvari nacionalan, jer on ga ovdje stječe, ovdje troši i reproducira. Ako to analiziramo, možemo vidjeti zašto je hrvatska i slovenska buržoazija pristala na 1. decembar 1918. i zašto se i hrvatska i slovenska buržoazija kasnije, u odnosu prema srpskoj, razdvojila. S tog stanovišta treba razmotriti tvrdnju da je HSS bila buržoaska partija i da je išla za buržoazijom. Uslijed problema raspodjele u predratnoj Jugoslaviji teret budžetskog financiranja i investiranja bio je na hrvatskom seljaku, ali ne na hrvatskoj buržoaziji. I zato je hrvatsko seljaštvo imalo drugačiju ekonomsku poziciju nego što je imala hrvatska buržoazija. Zato Aleksandru nikada nije bilo teško naći u hrvatskoj buržoaziji ljude za svoje režime, ali mu je bilo teško doći do seljaka Hrvatske. To napominjem zbog toga što mislim da bi ta analiza bila vrijedna, jer nasljeđujemo od predratne Jugoslavije ne samo razne mentalne i kulturne nacionalne suprotnosti, koje smo uglavnom svladali u toku rata, nego nasljeđujemo i problem razvoja. Zato je bitna analiza onih istinskih ekonomskih odnosa u razvoju u predratnoj Jugoslaviji koje današnja socijalistička Jugoslavija mora svladavati. Pri tom jasno dolazi u pitanje i učešće radničke klase i njen interes u problemima razvoja.

Na stranici 30. »Pregleda« govori se da je stvaranje Jugoslavije otvorilo mogućnost za organiziranu borbu radničke klase. Ja bih samo napomenuo da su oni koji su u radničkom pokretu bili protiv jugoslavenske orijentacije, prije stvaranja Jugoslavije 1918, takav stav obrazlagali time da će radnička klasa u Hrvatskoj i Sloveniji moći bolje organizirati borbu zajedno s razvijenom austrijskom radničkom klasom nego s nerazvijenom srpskom.

Mislim da nije stvar u tome da li je radnička klasa griješila u nacionalnom pitanju zbog toga što je dobila veću ili manju mogućnost organizirane borbe. Uzroci tih grešaka bili su dublji, kako idejni tako i stvarni, materijalni. Mislim da bi te uzroke trebalo ispitati.

PERO DAMJANOVIĆ

Prvo — mislim da delim mišljenje svih saradnika na tekstu »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«, ako se izrazim o veoma velikoj koristi ovakvih skupova koji se organizuju s ciljem da se sagleda vrednost prezentiranih tekstova, da se vidi mogućnost njihovog poboljšavanja, da se ukaže na propuste, na eventualne nedovoljne ili neke nimalo osvetljene momente iz razvitka našeg revolucionarnog pokreta, posebno iz istorije Partije. Ujedno da izrazim uverenje da će to svakako doprineti da se u punijoj meri — tokom daljeg rada, u daljim zajedničkim naporima, naročito organizovanijim i sistemaskim naporima, za koje se i ovde juče i danas plediralo, da se snagama svih naučnih radnika i svih institucija — ubuduće svestranije i celovitije izuče i osvetle oni društveni procesi, koji predstavljaju jugoslovenski fenomen, jugoslovensku specifičnost traženja i iznalaženja najpogodnijih puteva savremenog revolucionarnog i opšteg društvenog kretanja ka socijalizmu. Takvo stvarno izučavanje neće biti od značaja samo za nas, da samo mi uspemo da upoznamo sve te specifičnosti, nego to svakako može da bude od koristi i za druge, jer je to jedan od mogućih i verovatno najpogodnijih savremenih puteva u kretanju čovečanstva ka socijalizmu, o čemu se, čini mi se, nedavno, u svojoj reči na skupu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti veoma zorno izrazio drug Bakarić.

Ukoliko budu usmeravani u tom smislu, ovakvi napori su, smatram, od velikog značaja, te ih možemo samo pozdraviti i očekivati plodne rezultate.

Drugo, želeo sam nekoliko reči ovde da iznesem i kao jedan od autora ovoga »Pregleda«, prosto zbog toga što mislim da je trebalo dati neka dopunska objašnjenja ili uzeti neke polazne osnove sa kojih se pošlo u njegovoj izradi, što bi sigurno moglo da bude od koristi u ovoj diskusiji. Pri tome sam svestan da bi ovo svakako bolje učiniti članovi uže redakcije »Pregleda« ili pojedini autori, ako bi se više i duže pripremali, razume se, pod pretpostavkom da su organizatori ovoga skupa ocenili da bi bilo korisno da se na njemu čuje i reč autora »Pregleda«, s obzirom na njihove napore ili barem skromni doprinos koji su dali na izradi ovoga teksta u povodu kojeg se i vodi ova diskusija.

Koliko bi bilo korisno unapred znati barem nešto više stvari i problema o radu na ovom »Pregledu«, može da se ilustruje sa ovom iscrpnom diskusijom oko problematike uvoda. Juče, a i danas, bilo je mnogo referata, mnogo plediranja, da se daleko više osvetli period kojim se bavi uvod, da se mnogo više mesta dade istoriji radničkih i socijalističkih pokreta, iz kojih je ponikla Komunistička partija Jugoslavije, na čijim se tekovinama ona sagradila, da se osvetle oni pokreti iz kojih je ona izrastala i dalje razvijala svoju politiku i svoju orijentaciju, svoja usmeravanja u našem revolucionarnom oslobodilačkom pokretu. Ja mislim da su ta plediranja opravdana, samo bi ona verovatno bila u drukčijem svetlu i bila bi sigurno još bogatija, ako bi se znalo da je, na primer, redakcija »Pregleda« — prema težnji i po instrukcijama CK KPJ, koji je i dao inicijativu da se piše ovo delo — umesto ovakvog uvoda imala u vidu još čitavo jedno poglavlje, tj. osim normalnog uvoda za ovakvo jedno delo, redakcija »Pregleda« je nastojala, čak u dva maha, u dve varijante, da se izradi tekst takve posebne glave. U međuvremenu — od 1958. godine — od kada je počeo ovaj rad — pa za narednih nekoliko godina, koliko je trajalo pisanje, obrada i prerada ovih tekstova, za izradu priloga za tu prvu glavu bili su angažovani, i to bih hteo posebno da istaknem, svi renomirani istoričari našeg radničkog i socijalističkog pokreta, a i šire, istoričari nacionalnog razvitka XIX i početka XX veka iz svih naših centara. Naime, od početka se želelo

da se u ovom poslu angažuje što širi krug saradnika, upravo svi naučni radnici koji su se do tada tim poslom bavili. Na žalost, unazad pet godina situacija nije bila takva kao danas, da se, recimo, ovde — na ovakvom jednom skupu — može okupiti oko 100 učesnika sa više od 50 referata. Bilo je tada mnogo slabije kadrovsko stanje na tom području. Ali, bez obzira na to, za XIX vek, za početke socijalističkih i radničkih pokreta u našim zemljama, bilo je angažovano više naučnih saradnika i iz Ljubljane, i iz Zagreba, Beograda i Sarajeva. Međutim, činjenica je, i meni je veoma žao što ovo moram da iznesem, sva ta nastojanja nisu urodila plodom. Zapravo, nije se uspelo na osnovu pripremljenih brojnih priloga, koji su osvetljavali pojedine periode razvitka radničkih i socijalističkih pokreta, o uticajima i determinantama pod kojima su se razvijali, kao i o karakteru i razvitku same radničke klase i kapitalizma u našim zemljama, da se na osnovu svega toga izradi jedan prihvatljiv tekst koji bi se uklopio u koncepciju »Pregleda«, te je konačno došla sugestija da se ide na jedan ovakav uvod, koji će barem u najglobalnijim linijama da pokaže neke korene našeg revolucionarnog radničkog pokreta na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije. Tako je nastao ovaj uvod, koji je, razume se, sasvim nedovoljan.

Ali, ako bi se sve ovo znalo, zapravo da je umesto ovakvog uvoda trebalo da bude jedno čitavo poglavlje u knjizi, onda bi, držim, sva ova diskusija oko uvoda mogla da bude još bogatija, mogla bi da pođe od jedne šire osnove s ciljem da se svestranije ukaže šta bi sve trebalo u njemu obraditi i uopšte da li je dovoljno jedno poglavlje, možda i dva, da bi se pokazali ti duboki koreni, već skoro stogodišnji koreni našeg revolucionarnog pokreta. Evo danas su drugovi iznosili o organizacijama pojedinih naših radničkih društava i o njihovim vezama sa I internacionalom, tj. da su se ta društva javljala i kao njene sekcije. To su, kao što se zna, počeci modernog radničkog pokreta, koji su svojstveni zemljama sa prvim kapitalističkim razvojem. To saznanje je svakako od velikog značaja, jer to pokazuje da se i naš revolucionarni pokret razvijao, da se tako kaže, na evropskom nivou.

No, bez obzira na to, ja mislim da i ovakvi prilozi, makar bili usmereni samo na ovaj uvod, nisu suvišni, jer će se verovatno moći uklopiti u napore oko realizovanja najavljenog studijskog projekta koji je izgrađen snagama svih naših instituta i drugih institucija, koje se, makar marginalno, bave problematikom revolucionarnog pokreta, i na osnovu koga je zamišljeno da se do 1969. godine, dođe do čitavog jednog toma koji će u okviru višetomne, zaista naučne istorije našeg radničkog pokreta i istorije Partije, odnosno SKJ, biti posvećen tom periodu, periodu sadašnjeg uvoda.

Mada polemički žar ni najmanje ne smeta kada je usmeren u iznalaženje istine, za bolje preciziranje nekih stavova (i u tom pravcu ne bi smetalo da se još više razgara), ipak, mislim da bi naša diskusija mogla da ima i nešto drukčiji karakter, da bude možda i malo mirnija, ali verovatno da se vodi i na još široj osnovi, dok bi se neke stvari sigurno mogle iznositi i sa malo više samokritike, ako bi se znalo da su, na primer, u pojedinim varijantama rukopisi nekih glava ovog »Pregleda« bili umnožavani u 230 primeraka i dostavljani velikom broju naučnih radnika, koji su se u to vreme bavili ovim problemima, i gotovo svim našim istaknutim političkim radnicima, revolucionarima, koji su i stvarali ovu istoriju, o kojoj je reč, da i oni stave svoje primedbe, svoje sugestije i daju ocene o pojedinim stavovima i rešenjima u ovom tekstu. Upravo, pomoć, koja je na taj način dobivena, bilo je ono što je omogućilo ovom kolektivu autora da dâ bolji tekst, ne kažem sasvim dobar tekst, ali bolji tekst, jer su te primedbe bile često veoma dragocene, korisne, mada su mogle da budu i još iscrpnije.

Slušajući danas izlaganja pojedinih drugova, recimo kada je drug Uradin iznosio ovde veoma dragocene podatke oko šestojanuarske diktature, mi smo zapitali druga Cazija zašto nam to već ranije nije rekao, ukoliko mu je to bilo poznato. Drug Cazi nam je odgovorio, da je on mislio, da takve stvari možda i nisu toliko važne, kada se radi o prikazivanju samo osnovnih procesa, kada se radi o označavanju najvažnijih specifičnosti i glavnih momenata u razvoju jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Zaista se o tome može sporiti, da li treba ili ne treba unositi takve činjenice, čemu dati više prostora, da li je nečemu dato dovoljno mesta itd., i sve to može da bude od koristi u daljem radu.

Ovaj podatak sam izneo, ne želeći time ni najmanje da umanjim ličnu odgovornost autora »Pregleda«, koju oni snose za sve ono što je ovde napisano, te su zajedno sa redakcijom spremni da prihvate svaku korisnu primedbu i dopunu. Isto tako iznošenjem ovih činjenica o konsultovanju šireg kruga naučnih i političkih radnika o tekstovima »Pregleda« ni najmanje mi nije bila namera da se time deluje na karakter ove diskusije, na umanjivanje njene stvarne i delotvorne kritičnosti. Ne, naprotiv, i sam predgovor redakcije govori da se jedan od ciljeva ovog »Pregleda« sastoji u tome da doprinese i da omogući da se o problematici u njemu, kao oko neke okosnice, počnu razmatrati mnogi problemi u tom smislu šta treba bolje uraditi, čemu više dati mesta, šta drukčije oceniti u toku daljih izučavanja i sl.

I treće, samo uzgred izrekao bih neke svoje refleksije o pojedinim primedbama, sugestijama i mišljenjima koja su sadržana u ovde podnetim brojnim referatima i izlaganjima u toku jučerašnjeg dana i danas. Čini mi se, da bi, makar i najkraći osvrt oko primedbi bio potreban, pogotovu stoga, što su one po svom sadržaju i intencijama dosta raznovrsne. Niz primedbi u podnetim referatima su korisne, jer se zasnivaju na novim dubljim izučavanjima pojedinih momenata i pojedinih zbivanja u revolucionarnom pokretu u nekim krajevima i već samim tim su obogaćene novim saznanjima, što je svakako veoma dobro da bude prezentirano i stavi se na upotrebu našoj javnosti, bilo prilikom doterivanja ovog »Pregleda« za nova izdanja, bilo budućem velikom kolektivu naših naučnih radnika, autorima i saradnicima, koji budu radili na pomenutoj višetomnoj naučnoj istoriji, čemu će, očekivati je, prethoditi brojne monografije, koje će detaljnije osvetliti te pojedine momente. Ali, pored takvih primedbi, većinom, ima i izvesnih, koje se sasvim ponavljaju, ili ne stoje, a i takvih koje se zasnivaju i na izvesnim nesporazumima, dok neke polaze i od sasvim drukčije koncepcije »Pregleda«. Naime, ja ovo poslednje naglašavam — »Pregled« je mogao da objasni i pokaže samo osnovne linije i momente razvitka, a ne da se upušta i u suviše detaljno osvetljavanje dinamike pojedinih, a pogotovu pojedinačnih zbivanja.

Pođimo, na primer, od izlaganja druga, koji je danas govorio o načinu obrade nekih pitanja međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta. Slučajno se bavim već nekih 15 ili nešto više godina baš tim problemima, te mi se čini da o tome mogu suverenije da govorim. Naime, drug je iznosio kako je sasvim slabo i nedovoljno obrađen građanski rat u Španiji. Meni se čini, ako je išta dovoljno obrađeno iz te problematike, na relaciji — naš revolucionarni pokret i drugi pokreti — onda je to upravo građanski rat u Španiji, jer o tome postoji i poseban odeljak u jednoj glavi, a prisutni su, ako se taj tekst pažljivije pročita, i svi oni momenti o kojima je drug govorio — da je to preludij drugog svjetskog rata, da je tamo bilo ogledanje i ukrštavanje svih protivurečnosti tadašnjeg sveta, da su se u njega umešale sve snage, zatim da je tamo vidljiva i uloga naše Partije, tu je prisustvo naših ljudi, njihovo iskustvo, te reflektovanje zbivanja u Španiji u našem pokretu, s reperkusijama na naš revolucionarni pokret u zemlji, koji koristi tu

pojavu za svoje jačanje. Kao što se vidi, zaista je dosta obrađeno. No ja, za utehu tome drugu, moram da kažem da je ovaj tekst o Španiji u svojoj prvoj varijanti sadržavao još više podataka i iznosio je 9 ili 10 stranica. Međutim, redakcija je, u proporcijama prema svemu ostalom što je ovde trebalo osvetliti, morala da to smanji na nekih 5—6 stranica. Prema tome, morala je taj tekst još više da kondenzuje, da ispusti mnoge detalje, koji bi sigurno mogli bolje da objasne neke stvari. Ali, zato su, rekao bih, u koncentrisanijem vidu, da li baš najsrećnije formulisanom, to je sasvim drugo, ipak svi osnovni aspekti prisutni.

Isti drug je pledirao za više teksta o tome i zbog toga što je to, kako reče, prvi oružani okršaj Komunističke partije Jugoslavije. E, to, dozvolite, ipak ne stoji. Plejada revolucionara, osnivača i tvoraca naše Komunističke partije, od kojih su neki, na sreću, sve do današnjih dana u njenim redovima, učesnici su oktobarske revolucije, i ako ćemo po primatu, onda je to prva oružana bitka. Ili, čitave brigade i pukovi naših revolucionara su učestvovali u Mađarskoj komuni. Od tih veterana ovom našem skupu je prisustvovao drug Karlo Mrazović. Ovim ne mislim da negiram značaj španskog rata, ali ako se sa toga stanovišta pledira, onda ni to ne stoji.

Taj drug je, takođe, navodio i probleme Kominterne. Čini mi se, da već one činjenice koje su pročitane pozivanjem na stranice »Pregleda«, da i one dovoljno govore o toj ulozi Kominterne u nekim periodima razvitka naše Partije, a da je u prilično novom svetlu osvetljen i pakt Staljin-Hitler i reperkusije toga pakta u komunističkom pokretu, a može se primetiti, bez izričitog naglašavanja, da smo mi već tada, da se naša Partija, u suštini, u praksi razišla sa tadašnjom linijom Kominterne. To je vidljivo i iz onoga što je drug pročitao. No, mi svesno nismo hteli da to posebno naglašavamo. Ali evidentno je da je već 1940. godine, baš u oceni pakta Staljin-Hitler, baš u onome kako je na V konferenciji naglašeno, da ne treba gajiti iluzije u taj sporazum, i to u ono isto vreme dok je i sam Staljin gajio iluzije. (O tome je nedavno i u »Borbi« pisano kako se danas iznose mnoge nove činjenice o potcenjivanju i slabljenju odbrambene snage SSSR-a, zato što se uljuljkivalo mogućnostima trajnosti toga pakta itd., a o tome su već mnoge stvari poznate.) Prema tome, sa tog stanovišta, mnoge su stvari osvetljene, što ne znači da se o nekim ne može i više i bolje reći. Ja o tome ne diskutujem.

Slično se to može reći i za ona izlaganja oko štrajkova, recimo, o njihovom karakteru, o prerastanju ekonomskih u političke, o ulozi komunista u njima i slično. No, da ne ulazim u to, jer ne bih želeo ni najmanje, da oslabim onu oštricu koja teži tome da se i samim izlaganjem, ponekad malo i u prepotenciranom obliku, doprinese da se neke stvari bolje osvetle i da se u lepšem i preciznijem stilu izraze.

Postoje i izvesni nesporazumi. Drug Škorić i još neki drugovi pominjali su da se, recimo, nije dovoljno naglasila uloga Zagreba kao proleterskog centra. Veoma sam pažljivo slušao te drugove i pošto sam mnogo puta čitao sve tekstove u živom su mi sećanju mnoga mesta i ja mogu da kažem, da se takva plediranja, takve tvrdnje, zasnivaju ipak na nesporazumu. Na primer, zna se, da je u našoj istoriji Beogradski univerzitet bio jedna od tvrđava Partije. To je neko i juče ovde spomenuo. Međutim, odmah treba reći da je on to bio tek od tridesetih godina, kada se zajedno s Madridskim i Pekinškim univerzitetom po revolucionarnoj dekada se zajedno s Madridskim i Pekinškim univerzitetom po revolucionarnoj delatnosti svojih studenata uvrstio i ubrajao među najrevolucionarnije univerzitetske centre u svetu. Ali, isto tako se zna, iz istorije naše Partije, da je Zagreb bio trajna tvrđava Partije i to Zagreb, prvenstveno, kao proleterski centar. I Zagreb je zaista bio trajna tvrđava. Evo, drug Uradin je upravo govorio, kao i još neki

drugovi, da nisu dovoljno obrađena zbivanja oko Obznane koja su se desila ovde u Zagrebu. Znači, već od tada! Verovatno nije dovoljno, ali do sada nije bilo ni dovoljno istraženih činjenica oko tih zbivanja, naime, da su se akcije oko Obznane u Zagrebu pretvorile u oružani sukob. Inače, drug Uradin je u dva-tri maha, tokom rada na »Pregledu«, davao mnoge primedbe i dopune, korisne savete i sugestije, pa je sigurno, da bi i na osnovu ovih njegovih primjedbi trebalo izvršiti izvesna poboljšanja u tekstu. Ali, bez obzira na to, na tu bledu sliku oko Obznane, mislim da je u »Pregledu« Zagreb dobio veoma istaknuto mesto. I, evo, ja mogu tačno da pomenem važnije momente o tome, izvinjavajući se pri tome, što i na ovo koristim vaše vreme.

Počnimo od Zagreba u 1927/28. godini. Upravo u »Pregledu« je, za sada možda prvi put u jednom širem kontekstu, u okviru istorije, izložen sav onaj značaj antifrakcijske linije koja je potekla odavde iz Zagreba. Sva dosadašnja istraživanja govore da je zagrebačka linija, koju je tada pokrenuo metalski radnik Josip Broz, bila od izvanrednog značaja, da se ona istinski snažno odrazila u svim delatnostima naše Partije u to vreme. Biro Partije (kako se njeno najviše rukovodstvo tada nazivalo), Biro SKOJ-a i, konačno, Kominterna je prihvatila tu liniju. Kada se čitaju neki dokumenti u »Klasnoj borbi«, nekoliko sačuvanih preporuka, cirkulara i okružnica Centralnog komiteta, kao i neki zapisi u »Komunističkom internacionalu« — svagde se zagrebačka linija označava kao primer u kome su proleteri Zagreba, zagrebački komunisti, pokazali put i način kojim valja krenuti. Istina, to nije istaknuto nekim gromkim rečima, niti jako učeno. Uostalom, ako bi se nekom posebnom frazeologijom to isticalo, tako velike stvari od toga ništa ne bi dobile. Naprotiv, velike istine, ako se što prostije izraze onda one ne gube, već dobijaju u svom sjaju i veličini.

Sasvim je tačno da nisu dovoljno osvetljena zbivanja 1929—1931. tj., neki događaji u prvim godinama šestojanuarske diktature. Ali, isto tako, treba reći da su tekstovi i te glave morali nekoliko puta da se odbacuju i dorađuju, a mnoge stvari nisu bile do sada dovoljno ni izučene. Otuda je prirodno, da se ni ovde neke stvari nisu dovoljno istakle. Zagreb je, zatim, istaknut na početku 1935. godine kada se pojavljuje sa posebnim štrajkovima, naročito, u tvornici Herman-Polak, kada opet daje primer onim revolucionarnim štrajkovima i njihovom prerastanju od ekonomskih u političke, koji postaju karakteristični za čitav taj period. Zagreb je ponovo naglašen potkraj 1936. i 1937. kada je po dolasku druga Tita i Organizacionog sekretarijata CK KPJ u zemlju, ne slučajno, izabran za njihovo sedište. Proletarijat Zagreba specijalno je akcentiran u prvomajskim akcijama 1940. godine, kada se ističe da je na taj dan stao sav saobraćaj u gradu, a bila su zatvorena mnogobrojna preduzeća. Zagreb je spomenut i 1941. godine, i to na onom mestu »Pregleda«, gde se govori o ilegalnim akcijama u gradovima — uz Ljubljanu, Beograd, Split i Mostar, u kojima se govori o snažno razvijenim ilegalnim akcijama, kojima bi trebalo pridodati i Zemun, gde su se, takođe, trajno odvijale, navodi se i Zagreb, samo to mesto, na primer, drug Šćukanec u svojoj reči nije naveo. I tako redom. Ima niz takvih mesta u kojima se posebno spominje Zagreb, a to znači i radnička klasa Zagreba, njegov slavni proletarijat. Možda se moglo još i više, to ne odbijam, ali mislim, da je kroz sav taj tekst to zastupljeno, i zato verujem, da se takve primedbe zasnivaju više na nesporazumu.

Nešto bih rekao o metodu upoređivanja nekih činjenica. Čini mi se, da bi na neke stvari trebalo gledati svestranije. Na primer, drugarica Despot je pledirala na ispitivanju uticaja nemačkog i engleskog kapitala u našoj privredi, što bi trebalo i tabelama pokazati. Pri tome je izjavila, da joj se čini spornom tvrdnja u »Pregledu« o jačanju uticaja nemačkog kapitala neposredno pred drugi svetski

rat, pozivajući se i na činjenicu da je engleski kapital i dalje bio na prvom mestu u privredi Jugoslavije, posebno time što se kamuflirao i kroz švajcarski kapital. To su sasvim tačne činjenice, dobro poznate i autorima »Pregleda«. Međutim, ja mislim, da se ne može samo na takvim kvantitativnim odnosima meriti, odnosno ocenjivati dominacija, tj., priroda i karakter uticaja jednog stranog kapitala na privredu jedne zemlje. Jer, radi se i o mnogo drugih momenata — o kliriškom sistemu, o profašističkom režimu, o političkom i ekonomskom pritisku kroz razne oblike, o delovanju špijunskih centara, o jakoj nemačkoj manjini, o uvozu i izvozu koji je obuhvatao više od 50% celokupnog prometa, zatim o uvozu i izvozu sa onim poznatim kreditiranjem sa strane naše, inače, nerazvijene i gladne privrede, nemačke ratne mašine. Kada se kroz sve to posmatra i ocenjuje taj uticaj, onda se, verovatno, može prihvatiti tvrdnja o dominaciji nemačkog kapitala, tj., da je pozicija nemačkog kapitala u privrednom i celokupnom društveno-političkom i ekonomskom životu Jugoslavije bila sve dominantnija.

Slično se to može reći i o onome, što je iznosio drug Bilandžić. Smatram, da je veoma aktuelno za razmatranje to što je on ovde izlagao, posebno, kada je govorio da se, s obzirom na visinu sredstava za investicije koja su stajala na raspolaganju radničkim savetima i koja su bila stalno u porastu sve do 1956. godine, a da se od tada umanjuju, te da to obesnažuje tvrdnju »Pregleda« o stalnom jačanju i materijalne osnove radničkog samoupravljanja. Ovde se, takođe, problem otvara u istom svetlu. Naime, ako se gleda samo kroz obim investicija, onda se ne dobija puna slika, jer samoupravljanje se zasniva i na samostalnom raspolaganju fondom ličnih dohodaka, samostalnim regulisanjem međusobnih odnosa, još slobodnijim raspolaganjem onim delom, makar i umanjenim, za investicije, koji ostaje na raspolaganju radničkim savetima i preduzećima. (Uzgred da primetim, da ćemo mi, verovatno, doći do zaključka, da investicije treba još više usklađivati sa opštedruštvenim planom, jer socijalizam produžava tendenciju kapitalizma, koja vodi ka integriranju i u ekonomici, te ni u tom pravcu ne možemo ići u neko atomiziranje.) Ponavljam, kada bi se samo sa tog stanovišta — kvantiteta investicija — posmatrao fenomen jačanja radničkog samoupravljanja onda bi, bojim se, dobili krivu sliku i o opštim tendencijama našeg društvenog razvoja, koji se bazira na proširivanju, na stalnom jačanju osnova radničkog i uopšte društvenog samoupravljanja.

U vezi sa ovim primedbama, hteo bih da kažem par reči i o tome kako stoji stvar sa plediranjem za veći teoretski koncept »Pregleda«, o čemu je juče, ako se ne varam govorio drug Iko Babić. Tome se, zaista, može pristupiti na dva načina. Može se sa posebnim etiketiranjem mnogih stvari, sa unošenjem niza marksističke frazeologije zasnovati jedan teoretski koncept. A može i drugačije. Može sve to da bude implicite dato. Ako se, na primer, za 1935. godinu iznese da je na Splitskom plenumu CK KPJ u referatu Blagoja Parovića ukazano, da bi naša revolucija mogla da bude *narodna revolucija* ili, recimo, da između *radnika — radničke klase i naroda nema razlike*, pa se to još više potencira sa navodom nekih misli iz Manifesta Osnivačkog kongresa KPH, iz Manifesta, koga je napisao drug Tito, gde su, opet, te iste stvari naglašene, i ako se sve to prezentira kroz tekst »Pregleda«, onda je to, ipak, dozvolite, izvesni teoretski koncept. Nije izneto, ponavljam, izvesnom marksističkom, posebno ne filozofskom frazeologijom, ali i filozofija je tu prisutna. Uzmimo i drugi primer. Ako se kroz analizu V zemaljske konferencije kaže da je ona *osvetlila epohu*, osvetlila i tačno ocenila kretanja i u međunarodnim odnosima i u našem društvu, zatim dala jasne stavove o osnovnim pitanjima borbe, o gorućim pitanjima, koja su izrastala iz protivrečnosti jugoslavenskog društva, koja su tražila svoje razrešavanje i, posebno, ako su se ti sta-

vovi izrazili u odnosu na stavove Kominterne tim istim pitanjima, onda je, ipak, i to jedan teoretski koncept. Stoga, mislim, da mnoge primedbe sa te strane ne stoje. Opet se ograđujem da ne branim ta rešenja, da se sigurno to može i bolje učiniti, ali sam želeo da ovo iznesem jednostavno radi razjašnjavanja našeg prilaza. No, ovim ne mislim da umanjim značaj onoga za što se drug Babić zalagao, naime, da se pristupi i izučavanju istorije filozofije u našoj zemlji, kao i idejnih uticaja. Naprotiv, mislim, da tu jako zaostajemo, ali to je i dug naših filozofa i istoričara filozofije.

Posebno bih se osvrnuo na neke momente u primedbama o specifičnostima. Ovog puta govorim ne kao jedan od autora, već kao jedan od ljudi koji se donekle bave proučavanjem ovih problema i u međunarodnim i u našim razmerama, te mogu potpuno da uvažim neophodnost uočavanja svih specifičnosti u društvenim kretanjima, jer se opšte zakonitosti, kao što je, uostalom, i poznato, ispoljavaju kroz specifičnosti i posebnosti. Zato je neophodno, usmeravati naša istraživanja u pravcu otkrivanja tih specifičnosti. Ali, odmah moram da kažem, kada je reč o problemima o kojima diskutujemo, da se oni nipošto ne mogu svoditi samo na Hrvatsku, na Srbiju, na Vojvodinu, kao takve, i samo njih uzimati kao neke specifičnosti, jer su i Hrvatska i Srbija i Vojvodina unutar sebe imale svoje specifičnosti, koje su često bile daleko izrazitije nego na ovom širem planu. Zbog toga ih treba u tim dvostrukim relacijama uočavati. Na primjer, juče je drug Stopar, a danas, naročito, drug Šćukanec jako naglašavao potrebu uočavanja tih prvih specifičnosti i u ono vreme kada se radilo o delatnosti Komunističke partije Jugoslavije, recimo, u periodu 1937. godine, kada se radilo o razvijanju specifičnih metoda rada što je zavisilo i od umešnosti njenih kadrova, da iznalaze najbolja rešenja koja su vodila ukorenjivanju Partije u široki narodni, tj., revolucionarno-demokratski pokret u pojedinim krajevima naše zemlje. I to je, sasvim, na mestu. Međutim, mene je malo iznenadilo što je drug Stopar, kada je, na primer, govorio o okupacionim sistemima izričito isticao, i to u dva maha, da tu nema nikakvih specifičnosti, da se tu radi o jednom te istom fenomenu, o sistemu okupacije, o činjenici okupiranja naše zemlje, i prema tome, čemu tu isticati specifičnosti, kako su to postupili autori »Pregleda«. Mene je prosto začudila ta nedoslednost druga Stopara, jer mi se čini da su, upravo, te specifičnosti daleko veće, sa daleko snažnijim dejstvom, sa daleko većim reperkusijama na svim domenima, jer se radilo o *okupacionim sistemima*, o odnosima strane dominacije prema stanovništvu, prema ljudima, prema narodima i nacijama, gde se u našem — jugoslovenskom — slučaju radilo, negde u većem, negde u manjem stepenu, i o pitanju nacionalnog opstanka. Očigledno, da su to takve specifičnosti koje su bile od neuporedivo većeg značaja i za sam ustanak i za sva kasnija zbivanja, nego mnoge razlike u ranijem periodu, pa je zato i malo istorijski značajno to što je Komunistička partija s drugom Titom na čelu upravo njih uočavala, usmeravajući delatnost komunista, da u njih proniknu, da ih preovlađuju i stalno prevazilaze, kako bi mogli što uspješnije da doprinesu rešavanju složenih zadataka revolucije.

Slično je postupio danas drug Šćukanec kada je na jednoj strani isticao specifičnosti, a na drugoj pokušao da neke umanji. Govoreći danas o tvrdnjama u »Pregledu« kojima se karakterišu teškoće ustanka u pojedinim krajevima Hrvatske, koje su bile u tome što je Komunistička partija u početku ustanka mogla da mobiliše sav svoj aktiv i klasno-svesno radništvo na koje se oslanjala, drug Šćukanec je pokušao da pokaže i dokaže da je to svuda tako bilo, da je tako bilo i u drugim krajevima. Odmah se postavlja pitanje — da li ta tvrdnja stoji — ako se, na primer, zna da je u Bosanskoj krajini trebalo danima hoda da bi se pronašao neki komunista, koji bi mogao da se stavi na čelo onih pobunjenih ljudi,

pobunjenog naroda i da usmerava njihovu delatnost. Znači, velike i doista različite specifičnosti, koje je nužno uvažavati.

Slušajući diskusiju nekih drugova, u kojoj se u velikoj meri naglašavaju specifičnosti i obrnuto, u kojoj se očigledne razlike nastoje poistovetiti, pomalo se bojim, da li se u diskusiji išlo pravilnim putem. U tome postoji još jedan aspekt, koji takođe, zaslužuje razmatranje ili barem razmišljanje. Govoreći to, imam u vidu nove navode druga Šćukanca o izgradnji državnog aparata u Hrvatskoj, u kojima se govori da je ta izgradnja uspevala samo u Kordunu, Baniji, Primorju, Dalmaciji i Slavoniji, a da nije govoreno o celoj Hrvatskoj. Na osnovu toga je izveo zaključak da »Pregled«, odnosno autor toga poglavlja, zanemaruje specifičnosti. Međutim, tu se radilo o 1944. godini i o konkretnim rezultatima izgradnje i funkcionisanja aparata nove državne vlasti na pojedinim oslobođenim područjima. Iznoseći to mesto, drug Šćukanec je propustio da se vrati unatrag za godinu, godinu i po dana, tamo negde do sredine 1943. godine, za koji se period u »Pregledu« jasno iznosi da je Komunistička partija i narodnooslobodilački pokret Hrvatske, uspela da izvojuje definitivnu političku pobedu, što je dovelo do preloma političkih odnosa u Hrvatskoj. Naime ona je uspela konačno da porazi HSS i da se organi narodne vlasti razviju u svim krajevima Hrvatske, pri čemu je posebno podvučena i Istra itd. U ovome mi se prosto nametnulo pitanje metoda diskusije. Zapravo, mislim da se u ovakvoj diskusiji prema činjenicama treba odnositi onako, kako su one date u tekstu i kako je to bilo u stvarnosti, a ne koristiti samo one koje potvrđuju određenu tezu.

Ja bih, uopšte, postavio pitanje onim drugovima koji insistiraju na tome da se umanji uloga HSS-a 1941. godine, polazeći pri tome sa stanovišta umanjivanja specifičnih teškoća koje su delovale na uključivanje, u većoj meri, seljačkog naroda u pojedinim krajevima Hrvatske u narodnooslobodilački pokret. Pitanje bih postavio u tome smislu — ne vodi li to insistiranje na umanjivanju tih stvarnih teškoća jednoj drugoj nesagledivoj posledici koja se, po mom mišljenju, sastoji u negiranju, dakako nesvesnom, ne samo istorijskih činjenica, evidentnih u celokupnoj prepisci između CK KPH i CK KPJ, kao i privremenog partijskog centra, koji je dugo vreme delovao ovde u Zagrebu, dakle, ne samo negiranju tih činjenica, već i negiranju onih vanrednih napora, vanredno smišljene, vanredno uporne i sistematske, i, ja bih rekao, herojske borbe koju je Centralni komitet i čitavi kadar komunista Hrvatske, morao da vodi da bi upravo preovladao te i takve teškoće. Zar se, upravo, ti napori ne negiraju jednim takvim insistiranjem, koje ipak ne stoji. Jer činjenice govore, drug Šćukanec je i to danas naveo, da je tek 1943. godine ili nešto kasnije, ako se ne varam (ja nisam stručnjak za taj period), da se tek tada najveći deo HSS-a raspao i da je najveći deo članstva Izvršnog odbora, izgleda nekih 36, tada prešlo narodnooslobodilačkom pokretu. U početku ustanka bilo je nekoliko svetlih imena, čestitih imena, Lakuš, Gaži i još poneko možda svetlo ime, ali ne vrhunsko, koje se bilo priključilo narodnooslobodilačkom pokretu. Ali oni su došli tek kasnije, što je prvenstveno bio rezultat, ponovio bih, doista ovih napora o kojima sam govorio, napora naše Partije i njenih mnogobrojnih kadrova u Hrvatskoj. Kako mi se čini da se u ovom drugom interpretiranju ovo prenebregava, ja bih ovo pitanje predložio za dalja izučavanja.

Na kraju bih rekao da je jedan od ciljeva rada na ovome »Pregledu« bio u tome da se, kako je ovde juče rečeno, na jednoj široj osnovi pokuša da dâ našoj javnosti jedan celovitiji pregled, da se na naučan, pošten i objektivan način objasne osnovni procesi i zbivanja u našem revolucionarnom pokretu, sa svešću da je mnogo šta ostalo neosvetljeno, a što je i u njegovom predgovoru jasno rečeno.

Jedan od ciljeva bio je i u tome, da se doprinese ovakvim diskusijama, to jest, pojačanim i sistematskim naporima za bolje i vernije osvetljavanje naše revolucionarne prošlosti. Ako te pomenute ciljeve cenimo već po ovome skupu, za koji se nadam da nije prvi, na kome se, samo za jedva nepunu godinu dana, posle završetka rada na »Pregledu«, pojavilo toliko referata, osobito sa toliko mnogo mladih snaga, koje su se prihvatile da izučavaju pojedine probleme i time doprinesu razvoju naše istorijske nauke, i u širem smislu naše društvene nauke, onda mislim da je to jedno od prijatnih saznanja za autore ovoga teksta. Oni se takvim činjenicama mogu samo radovati.

Dr MLADEN IVEKOVIĆ

Sva su razdoblja razvoja revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji manje-više obuhvaćena referatima iznesenim na ovom simpoziju. Obuhvaćena su također i sva poglavlja »Pregleda istorije SKJ« o kojem diskutiramo. Javljali su se ovdje drugovi predstavnici instituta za izučavanje radničkog pokreta iz Slovenije, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, predstavnik Jadranskog instituta sa Rijeke i drugi. Kad sumiramo sva ta istupanja, rekao bih ono što ste i vi, sigurno, zaključili sami, tj. da su na simpoziju najbolje, najdokumentiranije obuhvaćeni problemi razvoja radničkog pokreta i revolucije na teritoriju Hrvatske. To je razumljivo, jer je simpozij organiziran u okviru Instituta za izučavanje radničkog pokreta u samom Zagrebu. Mislim da će simpozij biti dobra pouka i podstrek za druge naše historičare i institute da pristupe jednom sistematskom istraživanju, kako je to započeto dosta uspješno u okviru zagrebačkog Instituta.

Hoću da naglasim još jednu okolnost, tj. da drugovi koji su istupali na ovom simpoziju kao suradnici zagrebačkog Instituta nisu iznosili samo regionalne probleme nego i one koji su vezani s »Pregledom« a principijelne su prirode i ne odnose se samo na razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Hrvatskoj, već imaju i šire, jugoslavensko značenje. Ono što nije obuhvaćeno na ovom simpoziju — i to treba bezuvjetno u najskorijoj budućnosti na neki način nadomjestiti — to je razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Srbiji i Makedoniji. Drugovi koji su kao autori ovdje prisutni i koji su istupali i koji će još istupati, oni, mislim, i nemaju namjere da s jednog sličnog aspekta, kao što je za druge krajeve i zemlje bilo pokušaja, daju jedan novi, drugačiji pogled, potpuniji, dokumentiraniji za područje Srbije. Znači, tu je nastala praznina koju moramo konstatirati i u najskorije vrijeme popuniti. Meni je, naime, lično poznato da je bilo i u Srbiji kritike i primjedaba na one stranice »Pregleda« koje se odnose na razvoj revolucionarnog pokreta u Srbiji. Ovo kao mala digresija i uvod.

Iz svojih zabilježaka odvojio bih samo neke da dam svoj prilog primjedbama na »Pregled istorije SKJ« bez pretenzija da budem potpun i iscrpan, jer su problemi već prilično iscrpljeni. Htio bih se osvrnuti samo na neka pitanja koja imaju šire značenje i u pogledu same Hrvatske, gdje sam bio u svoje vrijeme svjedok i učesnik u nekim događajima u razvoju radničkog pokreta, a i na neke probleme koji su od međunarodnog značenja. Oprostite što neću biti dovoljno sintetičan, jer moram mnoge probleme preskočiti ili reducirati.

Tako, na primjer, mislim da je trebalo da ovakva publikacija kao što je »Pregled istorije SKJ« pristupi dokumentarnom razmatranju jednog perioda tako sudbonosnog u historiji svjetskog radničkog pokreta kao što je predvečerje dolaska Hitlera na vlast. To je u »Pregledu« sasvim sumarno i nedovoljno osvijetljeno, iako je to krupan problem, jer su događaji u Njemačkoj uoči dolaska Hitlera na vlast bili sudbonosni za čitav međunarodni radnički pokret, pa tako i za naš. Vi znate kakva je bila politika KP Njemačke prema njemačkoj socijaldemokraciji uoči dolaska Hitlera na vlast, negdje oko godine 1930, i znate kakva je linija bila diktirana od Kominterne i od Staljina. Ona se tada sumirala u jednom izrazu, »socijalfašisti«, u doba kada su socijaldemokrati u Njemačkoj, uoči dolaska fašizma na vlast, bili od strane KPD tretirani kao neprijatelj broj jedan i kada se njena borba uperila ne protiv fašizma koji je dolazio, nego protiv socijaldemokrata koji su bili na vlasti.

Na taj način bio je rascjep u radničkoj klasi Njemačke još više produbljen, a njena akciona nesposobnost u borbi protiv kontrarevolucije samo pojačana. Takva je politika, sa svoje strane, gurala još više njemačku socijaldemokraciju u kapitulantstvo i paktiranje sa snagama koje su predstavljale »manje zlo« (Brüning), umjesto da tendira prema jedinstvu radničke klase u borbi protiv zajedničkog neprijatelja koji je ubrzo uništio i jedne i druge. Danas više nema nikakve sumnje da su KPD i Kominterna polazile s posve pogrešnih ocjena stvarne snage Hitlerovih nacionalsocijalista. Postoji masa dokumenata Kominterne i KPD o tome da su one fatalno potcjenjivale snagu nacista i da su vjerovale da će se oni »izduvati« prije nego što dođu na vlast. To je bilo doba kada dolazi do ponovnog cijepanja sindikata, do osnivanja posebnih komunističkih sindikalnih organizacija, odvojenih komunističkih lista na izborima za tvorničke savjete itd.

Taj problem nije osvijetljen, ne samo u »Pregledu« nego uopće nije dovoljno osvijetljen u historiografiji međunarodnog radničkog pokreta. Problemu bi trebalo već jedanput pristupiti, pa makar to bili i mi, da se zna u kakvim smo uvjetima radili, u kakvim je uvjetima KPD bila razbijena i kakva je politika KPD doprinijela tome. To je imalo ogromno značenje ne samo za dolazak fašizma na vlast u Evropi, konkretno u Njemačkoj, nego i za razvoj radničkog pokreta uopće, pa tako i za radnički pokret u našoj zemlji. Pred nama je, dakle, vrlo odgovoran i zamašan posao. Ne mislim predbacivati autorima što se nisu u tome smislu upustili u šira razmatranja, ali mislim da je trebalo naći smjelosti da se prisupi tom poslu, makar na početnim osnovama, kad pišemo historiju radničkog pokreta u Jugoslaviji.

Slično stoji i s paktom Hitler-Staljin iz 1939. godine koji predstavlja fenomen svoje vrsti, a koji je u »Pregledu« nedovoljno, sumarno dodirnut. Samo letimično prelazim preko nekih pitanja, jer je vrijeme ograničeno, mada bi to pitanje zasluživalo veću pažnju.

Jedno drugo pitanje, koje bi trebalo zahvatiti eventualno u drugom izdanju »Pregleda«, to je značenje ubistva Aleksandra 1934. godine. Što je to značilo na unutarnjem i međunarodnom planu, o tome u »Pregledu« nema gotovo ništa ili jedna do dvije rečenice. S druge strane, bio je to izraz pojačane fašističke aktivnosti, koja je, u međunarodnim razmjerima, došla do izražaja u atentatu u Marseju, a, s druge strane, bio je to bez sumnje važan i opasan udarac režimu i kraljevoj diktaturi. Uzroci, posljedice, uloga monarhije i ličnost kralja, mislim da bi tome trebalo posvetiti veću pažnju.

Drugo, u nastojanju da se ne ponavljam ja bih, sa svoje strane, podvukao važnost nacionalnog i seljačkog pitanja. Kao što je ovdje već naglašeno, a s tim

se potpuno slažem, historija KP ne može se odvajati od historije nacionalnog i seljačkog pitanja, koje je u razvoju revolucionarnog radničkog pokreta bilo naročito specifično za Hrvatsku. Tom pitanju, naročito hrvatskom pitanju, pitanju hrvatskog seljačkog pokreta u predrevolucionarno vrijeme nije posvećena dovoljna pažnja u »Pregledu istorije SKJ«. Htio bih naglasiti da su petomajski izbori 1935. godine značili mnogo više nego prebrojavanje snaga između partija koje su bile na izborima. U »Pregledu« nije dan pravi, historijski značaj procesa radikalizacije masovnog seljačkog pokreta u Hrvatskoj, seljačkog pokreta, naglašavam, ne rukovodstva. Na državnom planu, od šestojanuarske diktature, pa preko petomajskih izbora, sve do 1939. godine, kada je počelo paktiranje između vodstva HSS-a i beogradske buržoazije, ostalo je otvoreno hrvatsko pitanje i ono je bilo u režimu diktature glavno pitanje same egzistencije režima.

Ovdje smo slušali interesantna razmatranja o hrvatskom pitanju iz ranijih vremena, sve tamo od Hrvatsko-ugarske nagodbe do početka II svjetskog rata. Pitanje je da li ovakva publikacija kao što je »Pregled« zahtijeva da se ide tako daleko u prošlost. Mislim da to nije potrebno. No nacionalno pitanje uopće, u prvom redu hrvatsko pitanje — jer je ono bilo centralno — trebalo je, po mom mišljenju, da dobije adekvatno mjesto u »Pregledu«. Nema sumnje da su neriješeno hrvatsko pitanje i hrvatski seljački pokret, naročito u vrijeme šestojanuarske diktature i režima koji su naslijedili, bili u neku ruku katalizatori i mobilizatori cjelokupne tadašnje građanske opozicije u borbi protiv velikosrpske vladajuće grupe. S druge strane, u daljnjem razvoju dolazilo je sve više do izražaja sporazumaštvo i kapitulantstvo vodstva HSS. Te dvije stvari, tj. radikaliziranje hrvatskog seljačkog pokreta i kapitulantstvo rukovodstva HSS, treba apsolutno definitivno distingvirati. Upravo te specifične okolnosti bile su povoljne za aktivnost KP i naprednih elemenata Hrvatske u uvjetima neriješenog hrvatskog pitanja. Naime, radikalizacija — riječ nije baš najbolja — hrvatskog seljačkog pokreta nastupa u tom periodu upravo pod sve snažnijim utjecajem revolucionarnog radničkog pokreta, a također i kapitulantstvo i sporazumaštvo Mačeka i građanskih partija bili su posljedica skretanja ulijevo hrvatskih seljačkih masa pod utjecajem revolucionarnog radničkog pokreta. Sporazumaškom-politikom i zajedničkim nastupom hrvatske i srpske buržoazije protiv revolucionarnog radničkog pokreta htjela su rukovodstva građanskih partija u svoje vode kanalizirati sve šire nezadovoljstvo masa, ovladati njime.

Petomajski izbori 1935. godine nisu bili obična epizoda koja ne bi zaslužila našu veću pažnju. Ti su izbori značili odlučan poraz za režim i monarhiju u doba kad više nikakve nove velikosrpske vladine kombinacije nisu mogle stabilizirati prilike u zemlji. To je bila nizbrdica, to je bio krah od kojega se režim nije više mogao oporaviti do kraja svoje egzistencije.

S druge strane, postavlja se pitanje kako i dokle su hrvatske seljačke mase slijedile rukovodstva HSS i da li je sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine zaista bio prelomna tačka za osipanje snaga koje su, možda, imale iluzija i vjerovale Mačeku da će stvaranjem neke banovine Hrvatske moći riješiti i tzv. hrvatsko pitanje. Jedno je, po mom mišljenju, sigurno — i u tome se slažem s nekim referentima na ovom simpoziju — da je baš sporazum, dakle sporazum Cvetković-Maček, sporazum između srpske i hrvatske buržoazije, značio prelom i — rekao bih — nagli nastavak već nešto ranije započete diferencijacije u organizacijama HSS. Osipanje je bilo očito, i politika KP čvrsto je stupila na tlo hrvatskog sela.

Hrvatsko pitanje, ono fundamentalno nacionalno pitanje stare Jugoslavije, ostalo je, naime, i poslije sporazuma Cvetković-Maček neriješeno. Štaviše, šanse

za rješenje hrvatskog pitanja još više su se pogoršale. Perspektivu za njegovo rješenje otvarao je hrvatskim masama samo revolucionarni radnički pokret i njegova KP.

Na ovom simpoziju bilo je mnogo riječi o specifičnostima pod kojima se razvijao radnički revolucionarni pokret. Kao što sam već rekao, a drugi su to učinili i bolje od mene, hrvatski seljački pokret i politika vodstva HSS predstavljali su osnovnu takvu specifičnost u Hrvatskoj. Ima, međutim, jedna pojava koju pri tom treba posebno istaći, a koja se ne može zabilježiti u drugim zemljama Jugoslavije u to vrijeme. Vodstvo HSS-a vodilo je cjepačku akciju u samoj radničkoj klasi Hrvatske. Ono je — nasuprot klasnim radničkim sindikatima — osnovalo svoje sindikalne organizacije Hrvatskog radničkog saveza (HRS) i Saveza hrvatskih privatnih namještenika (SHPN). Tu su komunisti morali voditi borbu na dvije fronte. Kad je Partija pravilno izbacila parolu za sindikalno i političko jedinstvo radničke klase odozdo, ta je parola imala u Hrvatskoj prilično drukčije značenje nego u drugim našim zemljama ili nacijama, i to upravo zato što su HRS i SHPN imali u svojim redovima određene, od HSS-a favorizirane, mase radništva i namještenika, uprávo one koje su bile najzaostalije i koje nisu znale za klasnu solidarnost. Boreći se za jedinstvo radničke klase u sindikalnom i političkom smislu, mi smo se borili za jedinstvo masa u URS-ovim klasnim sindikatima i u sindikatima HRS-a i SHPN-a. Te specifičnosti potrebno je naglasiti da bi se shvatili uvjeti u kojima se tada naš pokret borio i odvijao.

Preskačući druga pitanja, zaustavio bih se samo na jednom problemu koji je ovdje danas dokumentirano već osvijetlio drug Jelić, a to je Jedinstvena radnička stranka i Stranka radnog naroda. Htio bih dati jednu korekturu — ne upuštajući se u detalje koji bi možda bili interesantni — utoliko što bi bilo neadekvatno historijskom razvoju kad bi se smatralo da je KP stvarno išla za tim da stvori jednu novu stranku, da bi eventualno, ako bi uspjelo doći do potpunog legaliziranja te stranke i njenog učešća na izborima 1935. i 1938. godine, moglo možda doći i do raspuštanja KP. O tome uopće, naravno, nije bilo govora, ni od početka. Šta su značili Glavni inicijativni odbor i razni inicijativni odbori u cijeloj zemlji, naglašavam, u čitavoj zemlji? I Srbija je bila dobrim dijelom obuhvaćena tim inicijativnim odborima, i BiH, i Slovenija, i Vojvodina. Šta je predstavljao Glavni inicijativni odbor u Zagrebu? To je bila jedna od transmisija, bolje rečeno, jedna od komisija CK. U Glavnom inicijativnom odboru bili su članovi CK zajedno s drugim drugovima. Prema tome, trebalo bi naglasiti da je Stranka radnog naroda, kao jedna od komisija CK, bila pod direktnim, kontinuiranim rukovodstvom CK, da je ta stranka pokušala izvršiti legalizaciju određenih formi partijskog rada, prvenstveno u izborima 1935. i 1938. godine.

»U »Pregledu« je prilično zanemarena uloga i pojava Stranke radnog naroda i inicijativnih odbora. Tu je bilo govora o Narodnoj fronti. O tom je govorio drug Jelić. On je iznio da nije bilo potpune jasnoće o tome kakvu organizacionu formu treba da ima Narodna fronta slobode. Pa ipak, od početka je bilo jasno — iluzije tu nije bilo kod onih koji su radili na tom poslu — da se nije moglo očekivati da će u neku organizacionu formu Narodne fronte ući predstavnici građanskih partija, u Hrvatskoj konkretno predstavnici HSS-a ili predstavnici SDK. O tome, uopće, nije bilo govora. U tom pravcu se djelovalo, u tom pravcu su se okupljale mase, mobilizirale na izbornim parolama, u tom pravcu je i stvarno došlo do masovne afirmacije, do poleta, ne stranke kao takve, koja nije ni postojala niti je trebalo da postoji, nego politike KP. Ako Narodna fronta nikad nije postojala kao formirana organizacija, ona je faktički djelovala u širokom antifašističkom

i antirežimskom savezu u masama bloka Udružene opozicije i hrvatskog seljačkog pokreta. Na taj su način bili ostvareni žadaci koje je pred radnički pokret postavila Partija.

Kao što je već naglašeno u jednom referatu, u »Pregledu istorije« nije rečeno zašto ta takozvana Stranka radnog naroda nije istupila samostalno 1938. godine na izborima. Zašto je bilo kolebanja i protivljenja ne samo u Glavnom inicijativnom odboru u Zagrebu nego i u redovima CK KPH. To je, razumije se, trebalo osvijetliti, a materijala za to pitanje ima dovoljno. To je dosta važna etapa u razvoju revolucionarnog rasta KP i komunističke politike, i mislim da bi pitanju trebalo pristupiti studiozno, a to ne bi bilo nimalo teško jer ima dosta materijala na raspolaganju.

Posebno pitanje na kojem bih se htio malo zadržati — mada je o tome već bilo govora — jest pitanje naše štampe u godinama 1931. do 1941. U »Pregledu istorije SKJ« napisano je o tome vrlo malo, a poznato je i iz dokumenata koji nam stoje na raspolaganju da su baš legalna, polulegalna i ilegalna štampa i publikacije koje su u to doba izlazile u Zagrebu odigrale veliku ulogu u periodu kada su se mobilizirale mase za antifašističku i antirežimsku borbu. Spomenuti su neki listovi, ali listovi kao što su »Pregled«, »Novi list«, »Odjek«, »Naše novine«, pa razne druge popularne publikacije, biblioteke, leci i drugo, to sve nije našlo mjesta u »Pregledu istorije SKJ«. To je propust, i to bi trebalo u narednom izdanju nadopuniti.

Također sam htio naglasiti da ta štampa nije bila okrenuta samo prema Hrvatskoj i prema revolucionarnom radničkom pokretu u Hrvatskoj, nije bila regionalna, nego se širila po cijeloj zemlji. Pa čak i »Vjesnik«, koji je izlazio ilegalno ovdje u skromnom obliku, i taj je daleko dopirao, u sve naše krajeve, u doba kad u drugim našim centrima nije bilo moguće, zbog terora ili iz drugih razloga, izdavati takvu štampu. S druge strane, za nas koji poznajemo stvari vrlo je nepotpuno i nepravilno, da tako kažem, kad se na jednom mjestu od naše revolucionarne intelektualne ljevice spominju samo dva imena, Milana Durmana i Stevana Galogaže. Dva imena u razdoblju od 1931. do 1941! Nijedna riječ ni o jednom našem kulturnom radniku, revolucionaru-intelektualcu! Tu mislim i na one pisce i kulturne radnike koji su ponikli iz radničkih redova, a koji su se ovdje godinama, od 1929. do 1941. godine, nalazili na različitim poslovima u vezi s našim publikacijama, našim izdanjima i listovima. Da samo spomenem nekoliko imena: August Cesarec, Miroslav Krleža, Božidar Adžija, Keršovani, Vladimir Bakarić, Bude Borjan, Blaž Valjin, Marijan Stilinović, Ognjen Prica, Josip Đerđa i mnogi drugi, čija su imena dobro poznata našoj javnosti i kulturnoj historiografiji.

Spomenut ću poglavlje o AVNOJ-u. Pri tome mislim usput reći nešto i o ZAVNOH-u. Ovogodišnja proslava 20-godišnjice zasjedanja AVNOJ-a pokazala je koliko je potrebno ovom događaju pristupiti studiozno i naučno, a masa teoretskih materijala je ove godine objavljena o tom važnom, epohalnom događaju. Sam simpozij, koji je održan u Zagrebu prilikom proslave 20-godišnjice AVNOJ-a, dao je dragocjene materijale. Skrećem pažnju također na nedavni vrlo interesatni istup Vladimira Bakarića na sjednici Jugoslavenske akademije. U govoru Vladimira Bakarića došao je, naime, do izražaja određeni novi pogled na probleme koji su iskrsli oko AVNOJ-a i uloge KPJ, pogled koji do sada nije bio, koliko je meni poznato, nigdje, ni u kakvoj publikaciji ili javnom istupu iznesen. Po mom mišljenju, poglavlje »Pregleda« o AVNOJ-u ne osvjetljuje problematiku. To je kronološko redanje događaja i stvari bez ikakva dubljeg ulaženja u suštinu toga velikog događaja.

Slično je i sa ZAVNOH-om, a sigurno bi bilo primjedaba i na tekstove koji se odnose na druga vijeća u drugim republikama. Drug Šćukanec je iznio vrlo dokumentirano šta je ZAVNOH značio i na čemu je izgradio svoju vlast u doba kad je okupator haračio po našoj zemlji. Reljefno su došli do izražaja broj, snaga i presudni utjecaj organa narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora, na terenu čitave Hrvatske. On je prezentirao interesantnu temu koju bi trebalo dalje razrađivati, a to je pitanje relativnosti oslobođenih i neoslobođenih teritorija s obzirom na aktivnost koju su razvijali na neoslobođenom teritoriju revolucionarni organi narodne vlasti — odbori.

I još nešto bih rekao o samom Zagrebu i njegovoj ulozi u predrevolucionarno doba, pa i ranije. Mislim, naime, da tom pitanju nije, makar je spomenuto u referatima, posvećena adekvatna pažnja. Možda će se nekome činiti pretenciozno, ali čini mi se da je pitanje Zagreba kao revolucionarnog centra u određenoj epohi poprilično zapostavljeno u »Pregledu«. Ja se osvrćem na Zagreb, ali ne gubim iz vida da u »Pregledu« ima sličnih nedostataka i u vezi sa Splitom, Osijekom, Kragujevcem. Također mislim da bi značenje revolucionarnog studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu zaslužilo veću pažnju. Ali u tekstovima o Zagrebu možda to naročito izbija na površinu zato što je Zagreb, o čemu sam do sada rekao nekoliko riječi, značio u Hrvatskoj, pa i na jugoslavenskom planu, mnogo više nego što se vidi iz »Pregleda«. Tu je bio masovni sindikalni radnički pokret, tu su radnici poslije zabrane Nezavisnih sindikata mimo instrukcije CK počeli, od 1930. godine dalje, ulaziti u radničke URS-ove sindikate, koje su svojom prisutnošću i svojom politikom učinili u pravom smislu riječi klasnim sindikatima. Tu je zagrebački proletarijat odigrao veliku ulogu u mobiliziranju masa građanstva, u pripremi odlučujuće borbe koja je dolazila, u pripremi revolucionarnog rata. Svi, rekao bih, 90 posto onih koji su u to vrijeme djelovali u klasnom radničkom pokretu u Zagrebu, Splitu i drugdje, svi su oni bili kasnije u borbi, u ratu, u prvim redovima borbenim. Zagrebački proletarijat je u borbu masovno ušao, kao i splitski. Ne bi trebalo pri tome zaboraviti ni lijevu inteligenciju koja je u Zagrebu odigrala znatnu ulogu, ne treba zaboraviti ni teror koji je na tom prostoru vladao 1929—1941. godine.

Sedam sekretara SKOJ-a djelovali su i poginuli u Zagrebu. Na kraju krajeva, i drug Tito je tu radio i djelovao u najkritičnije vrijeme naše zemlje, godinama prije robije i poslije robije. Tu su bile održane važne partijske konferencije koje su značile prelom u životu naše Partije. Od pogibije Nike Hećimovića i Đure Đakovića 1929. godine do pogibije u Kerestincu 1941. godine cijela plejada rukovodećih komunista i običnih članova Partije izgubila je tu živote. Od poginulih u Kerestincu, strijeljanih u NDH, jednom dramatskom strijeljanju grupe drugova u kojoj su bili Adžija, Keršovani, Ognjen Prica, Bergman, Richtmann i drugi, do masovnih grobova u Maksimiru i Rakovom Potoku, to je bio krvavi i herojski put naše revolucije. Izginuli su pod plotunima istih krvnika i neki koji su neposredno pred rat bili u međusobnoj žestokoj polemici o nekim ideološkim pitanjima — Prica i Richtmann. Pa i sami procesi koji su održani u Zagrebu od 1929. godine do pred sam rat! Svake godine, svakog proljeća i svake jeseni, odlazile su grupe ljudi na sud za zaštitu države. Tko bi ih sve nabrojio? Nije ovdje mjesto da ih iznosimo, ali ti procesi su značili da je tu bila i te kako važna i velika aktivnost revolucionarnih ljudi, komunista, na liniji Partije. U tim procesima, u tim provalama od 1930. godine pa nadalje, nisu bili samo obični aktivisti, nego su bili članovi CK, brojni članovi CK. Tu su bili i Rade Končar, i Kralj, hapšeni i maltretirani, i Saili, i Bukovec, i Krajačić, i Špoljarić, i Bakarić, i mnogi drugi. Čitav niz procesa koji

su dokazivali koliko je bio razvijen pokret u Hrvatskoj. I, na kraju krajeva, 1936. godine biva uhapšen i čijeli Glavni inicijativni odbor Stranke radnog naroda zajedno s nekim članovima CK koji su bili članovi odbora.

Akcija solidarnosti sa španjolskim borcima i uloga Zagreba u pomoći borbi Španjolaca — to je poglavlje za sebe. Centralna partijska tehnika bila je u to vrijeme u Zagrebu. Crvena pomoć i CK Crvene pomoći, odnosno Narodne pomoći, bio je tu, štampa, publikacije, knjižare. Mi smo ovdje imali tri knjižare pod legalnim imenom, gdje se prodavala marksistička literatura, i to u vrijeme najvećeg terora velikosrpskog režima i Banovine Hrvatske. Daleko bi nas dovelo kad bismo sve nabrajali.

Ne znam da li ću pogoditi i da li sam u pravu, ali stavljam na diskusiju. Čitajući Franza Mehringa i njegovu »Historiju njemačke socijaldemokracije« bio sam fasciniran nekim briljantnim portretima koje je on dao, portretima revolucionara Njemačke. Dao je Mehring vrlo dobre portrete Bruna Bauera, Ludwiga Feuerbacha, Marxa i Engelsa i nadasve vrlo interesantan portret Lassallea. Ne kažem da je trebalo da »Pregled« ide tim putem, ali čini mi se da bi bilo potrebno da jedna buduća slična publikacija na neki način da portrete nekih rukovodećih ljudi naše Partije, to je moje duboko uvjerenje. Neću ih spominjati, mnogi su još živi, na rukovodećim položajima. U prvom redu, razumije se, mislim na Tita, ali i na čitav niz drugih revolucionara, organizatora naše Partije, onih koji su politički i ideološki dali našoj Partiji da ona bude ono što je danas. Tu bi nešto trebalo učiniti. Ovako kako je »Pregled« u tom pogledu prezentiran, to bih ja nazvao — možda malo pretjerano — anonimnošću »Pregleda SKJ«. Pa čak je i sam Tito u »Pregledu« ispao kao slučajna pojava, razumije se, na rukovodećem pijedestalu, ali ipak ne onako kako bi to, po mom mišljenju, njegovo značenje zasluživalo. Mislim da bi trebalo dati portrete Tita i njegovih najužih suradnika drugačije, bolje i svestranije nego što je to dano u »Pregledu«.

Kad govorim o »anonimnosti«, ja ću to još s nekoliko riječi pokušati dokumentirati.

Godine 1929., kaže se u »Pregledu«, Kominterna je imenovala privremeno rukovodstvo i dužnost sekretara preuzeo je Gorkić, a tko je bio dalje u rukovodstvu, ne zna se. Godine 1932: obnova Partije u BiH, Sloveniji, Vojvodini — kaže se da ima 117 članova Partije u Vojvodini — zatim u Srbiji — tu se spominje samo Sima Marković — Crnoj Gori, Makedoniji. Na kraju — u Hrvatskoj, gdje se proces odvijao »sporo i s velikim teškoćama«, gdje je jak utjecaj »lijevih likvidatora« itd. To je, kako sam rekao, ostalo anonimno do kraja, osim toga neadekvatno danoj situaciji. Fraza »sporo i s velikim teškoćama«, s obzirom na ono što sam malo prije rekao o 1932. god., svakako nije najsretnije izabrana. A šta znači utjecaj »lijevih likvidatora«, koji su to bili likvidatori, šta su radili, to nije objašnjeno. Osim toga, veliko je pitanje da li se može samo brojem članova Partije objasniti snaga organizacije ili utjecaj Partije na određenom terenu, u određenoj situaciji. Snaga Partije se odražavala ne samo u broju članova koji su bili registrirani kao takvi, nego u stvarnom utjecaju koji su Partija i njena politika imale na mase i koje su politički mogle da rukovode, čak i u doba kada je CK u inozemstvu, tako reći visio u zraku, tridesetih godina, i kada je Partija bez rukovodstva, čak bez svojih partijskih organa — konkretno u Zagrebu nije bilo tada Mjesnog komiteta — rukovodila radničkim masama, kanalizirala ih u klasne radničke sindikate itd.

Za isto razdoblje — godine 1932. — u »Pregledu« stoji da se Partija uspješno razvijala u Hrvatskom primorju. Tamo je — kaže »Pregled« — bila održana

okružna partijska konferencija i bio izabran Okružni komitet. Ali gdje je bila održana partijska konferencija, tko je ušao u Okružni komitet — o tome se ništa ne kaže.

Dalje »Pregled« kaže da je 1932. godine bio u Splitu sazvan aktiv komunista i da je izabran Oblasni komitet. Tko je ušao u Oblasni komitet, šta se raspravljalo na spomenutoj konferenciji aktiva? — »Pregled« još dodaje da je u jesen 1932. godine bilo u Dalmaciji u 20 mjesta 160 članova Partije.

U isticanju imena rukovodećih komunista nema u »Pregledu« konsekventnosti. Na primjer, kad se govori o prelaženju raznih sindikalnih organizacija u ruke komunista u godini 1935—36. na jednom se mjestu — pravilno — spominje Leskošek. Ali sličnih prelaza, kao što znamo, bilo je i u Beogradu i Zagrebu, a imena se ne spominju.

Nema također ni jednog imena kad je riječ o AVNOJ-u, o Prvom i Drugom zasjedanju, ni jednog imena kad je riječ o Nacionalnom komitetu osnovanom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, ni jedne riječi, npr., o konferenciji Crvene pomoći, koja je održana 1935. godine i na kojoj je izabran njen CK, ne zna se tko je sačinjavao taj CK. I tako dalje.

Tu se zaista postavlja i pitanje metodologije za takvu publikaciju. Faktografsko i kronološko iznošenje događaja očito ne zadovoljava, osobito ako historičari ne objašnjavaju specifičnosti razvoja pojedinih nacija. Ja inzistiram na tim specifičnostima. U slučaju Hrvatske možda jače upada u oči, ali sigurno je da se to odnosi i na druge naše zemlje.

Što se metodologije, konstrukcije, tiče, mislim da je dobar pogled na problem dao drug Bilandžić kad je ovdje govorio o radničkim savjetima. Govoreći o radničkim savjetima on je dokumentarno pokazao da historičar i znanstveni radnik mora ponekad odstupiti od službenih ocjena određenog razvoja, ocjena koje su dane iz određenog političkog oportuniteta ili političkog postulata, ali su za historiju neodržive.

Drugovi i drugarice, s velikim interesom slušao sam što se ovdje iznosilo, a mislim da je to slučaj i za sve vas. Vidimo da je vrlo ohrabrujuće za budućnost i razvoj naše historiografije što se na tom poslu našao toliki broj ozbiljnih istraživača, naročito među mlađim drugovima, koji se regrutiraju u našim institutima. Prilozi koje su pojedinci dali na ovom simpoziju prožeti su u glavnini konstruktivnim kritičkim duhom i predstavljaju dragocjen doprinos izgradnji historije SKJ. Simpozij je, po mom mišljenju, pokazao da smo na dobrom putu da u našoj nauci ispunimo onu prazninu na koju se ukazuje u samom »Pregledu«, u uvodu, tj. da više ne oskudijevamo u toj mjeri na onim kadrovima koji se kao naučni radnici sistematski bave i historijom radničkog pokreta. Tu su naši instituti učinili ogroman napor koji je već i okrunjen početnim vrlo važnim rezultatima.

S tim u vezi mislim da ne bismo smjeli propustiti da ne odamo priznanje relativno maloj grupi autora »Pregleda istorije SKJ« koji se nalazi pred nama. To je bio vrlo odgovoran i važan posao. Bili bismo nepravedni i prema njima i prema historiji kad ne bismo pravilno ocijenili napore, hrabrost i naučni elan drugova koji su inicirali zamašan i odgovoran posao u vrijeme kad još ništa nije bilo stvoreno na tom sektoru.

Kao što možemo konstatirati na simpoziju, upravo je publikacija »Pregleda« stimulirala priličan broj kadrova da pristupe proučavanju i istraživačkom radu na tom problemu. »Pregled« je potakao diskusiju, a to je ono što se — prema

samom predgovoru »Pregleda« — i htjelo postići. Moglo bi se činiti da se »Pregled« našao na optuženičkoj klupi pred ovim dosta širokim forumom. U stvari to nije i ne bi smjelo biti tako. Ali svaka kritika, sve što se može nazvati takvim imenom, mora nositi u sebi mišljenje i stav kako je trebalo ili kako bi trebalo ubuduće metodološki, naučno, historijski, objektivno, pošteno i dokumentirano, određene historijske probleme postaviti. Mislim da je većina referenata tako postupila.

Čuo sam glasove, uzgred rečeno, koji su govorili da ima malo publikacija koje se ne bi mogle podvrgnuti kritici i da je lakše dati kritiku nego napisati djelo koje se kritizira. To je sigurno tačno i u ovom našem pionirskom slučaju. Ali to ne bi smio biti pretekst za odbijanje kritike, ako je ona stvarna i dokumentirana. Uostalom, mislim da takve opasnosti i nema.

Razumije se, s ovim simpozijem nije stvar završena. »Pregled« je dao jak impuls sistematskom radu na izučavanju radničkog pokreta, i najveća zasluga njegovih autora leži baš u toj činjenici. Ja se slažem s tezom druga Franje Tuđmana da se razvoj radničkog pokreta i revolucije može naučno istraživati samo u okviru historije jugoslavenskih naroda i njihovih međusobnih odnosa i da bi trebalo nastaviti studij radničkog pokreta u svakom narodu Jugoslavije u zavisnosti od različitih nacionalnih i društveno-političkih uvjeta. Više referenata na ovom simpoziju pokazalo je da »Pregled« upravo na tom planu nije dao odgovarajuće rezultate. No to treba pripisati okolnostima i uvjetima o kojima se govori i u samom predgovoru »Pregleda«.

Dr PREDRAG VRANICKI

Kako je, drugovi, vrijeme već poodmaklo, ja bih samo naznačio nekoliko pitanja o kojima sam mislio da govorim. Pridružujući se naročito i posljednjim riječima druga Ivekovića o značenju »Pregleda« i kritike itd. htio bih da naglasim prvo jednu formalnu tehničku stranu. Mislim da bi bilo mnogo sretnije da se neke bitnije pojave u razdoblju koje tretira »Pregled« istaknu jače, a niz sporednijih a isto tako i faktografskih da se metnu u fusnote ili razne bilješke. Na taj način bi se dobilo na konciznosti i jasnije istaklo ono što je bitno; ovako se prilično gube važniji momenti u čitavom jednom nizu manje važnih ili običnih podataka.

Međutim, ono što mislim da je bitnije i o čemu sam mislio također da govorim, a potakla me i diskusija druga Ivekovića, to je pitanje određene relacije naših pisanja prema dosadašnjim ostvarenjima u svijetu. Drug Iveković je spomenuo Mehringa. Osim Mehringa pisali su još mnogi drugi autori ili o engleskom ili o francuskom ili o nekim drugim radničkim pokretima. Tu relaciju mislim ne bismo smjeli izgubiti iz vida, tj. mi bi morali nastojati da prevladamo sve one nedostatke, sve one ograničenosti bivših takvih nastojanja. Mislim da bi u komparaciji naročito s Mehringom, »Pregled« imao nekoliko težih nedostataka koje bi možda mogao da izbjegne da je imao tu relaciju u vidu. Često se misli da narodnim masama i radničkoj klasi treba davati vrlo jednostavne stvari. Poznato je da je Marx odugovlačio publiciranjem »Kapitala« jer je smatrao da je za radničku klasu djelo još nedovoljno obrađeno. Mi znademo da je »Kapital« teško djelo za mnoge, i radnike i intelektualce. Međutim, Marx svejedno nije htio da dade ništa

drukčije. Kad se tiče jednog historijskog djela onda je mnogo lakše izvršiti sinteze i teorijska uopćavanja, bez bojazni da nas radne mase i to najšire neće razumjeti. Zato mislim da je veoma važno to teoretsko uopćavanje, naglašavanje nekih vrlo krupnih momenata koje je naša revolucija prošla, upravo zato što ne pišemo samo za nas nego i za čitav svijet, teoretsko formuliranje naših iskustava čak i na uštrb mnogih pojedinih događaja. Mi moramo izvjesne pouke, izvjesna iskustva vrlo jasno naglasiti, bez obzira kako će to uspjeti u prvoj redakciji; ne kažem da se tome nije težilo, nego samo mislim da bi tu trebalo svakako mnogo oštrije i mnogo teoretski snažnije da se izvjesne stvari istaknu i uopće. Ja bih ukratko naglasio samo nekoliko momenata.

Prvo, već su u diskusiji bile spomenute neke stvari. Radi se o slijedećem: razvoj Komunističke partije i komunističkog pokreta u svijetu ima jednu svoju naročitu specifičnost, a to je da je to par excellence politički pokret, ali u drugom redu on sa sobom nosi jednu čitavu kulturnu revoluciju. Prema tome nezamisliv je takav jedan pokret a da tu kulturnu revoluciju ne nosi sa sobom. Ne samo to, nego je nezamislivo da bi razni drugi slojevi, naročito slojevi inteligencije, koji često puta nisu bili direktno i šire vezani za partijske organizacije, tako reagirali i da to reagiranje i takav npr. odziv u narodnooslobodilačkoj borbi postoji, a da nije ta naša politička i revolucionarna borba Komunističke partije zapravo za sobom nosila čitav taj zamah, intenciju i smisao.

Zato se ne može ispustiti taj kulturni, teoretski, literarni i na svim drugim područjima pokret, jer, kažem, i sama je Partija to sa sobom nosila, bez obzira koliko su puta pojedini protagonisti bili dalje ili bliže njoj. Čitava ta lijeva orijentacija upravo zbog takvih situacija i takve jedne borbe samih revolucionarnih snaga, tako da se tu postavlja onda i pitanje inteligencije, koje mislim da bi trebalo u ovom »Pregledu« jače istaknuti, i reći ću odmah zašto i u kom obliku.

U prvom redu zbog toga, što treba imati na umu da se danas svijet razlikuje s obzirom na inteligenciju od svijeta prije 100 godina. Inteligencija je onda bila nešto drugo nego što je to danas. Masovnost radničke klase povlači za sobom isto tako masovnost inteligencije. Sudjelovanje inteligencije danas u životu svijeta i njezina lijeva orijentacija mnogo je jača nego što je ona bila prije 100 ili prije 50 godina. Bez nje je nezamisliv također jedan jači lijevi pokret, bez obzira u kojoj zemlji i bez obzira na razumijevanja ili na nerazumijevanja revolucionarnih snaga prema inteligenciji ili inteligencije prema revolucionarnim snagama. S obzirom na naš razvoj trebalo bi to naročito istaknuti, jer mislim da će biti dragocjeno za rezonanciju u ostalom svijetu, a to je da mi, bez obzira na ta različita nerazumijevanja koja su bila sasvim logična, nismo nikada imali, barem u ovoj najnovijoj historiji zadnjih dvadesetak godina, rascjep između našeg političkog revolucionarnog pokreta i naše lijeve inteligencije. Taj rascjep nije postojao, antagonizam nije postojao i taj antagonizam ne postoji ni za vrijeme rata niti poslije rata što je vrlo karakteristično. Znademo kako smo se mi bili razvijali i koliko je i inteligencija sudjelovala direktno u rukovodećim mjestima u pokretu itd. Kada se počela poslije rata da izgrađuje naša zemlja mi nismo imali niti sabotaže niti antagonizma itd., što je recimo bio slučaj 1917. u Rusiji, i znamo zašto je to tako bilo. To iskustvo bi trebalo da se rezimira u ovakvom jednom »Pregledu« jer je ono značajno i mislim da mi moramo naglasiti da je naša revolucija možda bila prva koja stvaran takav rascjep nije imala. Zapravo imala je vrlo širok odjek inteligencije, i to lijeve inteligencije i to najrazličitijih smjerova u takvom jednom razvoju. Ja mislim da je to takva pozitivna strana koju bi trebalo naročito istaknuti, pozitivna strana upravo našeg radničkog revolucionarnog pokreta.

Drugi moment, koji sam htio također da naglasim, to je baš problem radničkog samoupravljanja. Mislim da se s obzirom na teoriju također treba jače naglasiti taj moment, jer on nije bio u početku također dovoljno jasno shvaćen ni kod nas. Čak se u prvim formulacijama izjednačavao po važnosti akt nacionalizacije s ovim pitanjem. U početku se katkad tako formuliralo, međutim znademo da je u daljnjem razvoju društveno samoupravljanje, radničko samoupravljanje značilo prevladavanje nacionalizacije. U tome je bitni smisao naše socijalne revolucije i prema tome jedno iskustvo koje treba naročito istaknuti, naročito i zato što je kod nas bilo mišljenja da smo mi možda preuranili sa tim procesom. Međutim, moje je mišljenje, da mi prvo nismo znali za taj problem, sada treba pokazati atmosferu u kojoj smo se nakon rata razvijali i utjecaje koji su na nas djelovali. Znamo da je u staljinizmu to pitanje bilo jednostavno eliminirano. Da je nama bio taj problem potpuno jasan 1945, mi bi 1945. mogli da započnemo tim procesom kad smo imali široku frontu radništva i seljaštva, isto tako inteligencije ujedinjenjem oko istih pitanja. Tu sada treba povući iskustva, ne više za nas, jer mi smo već to prošli, nego za revolucionarne pokrete koji u svijetu postoje i koji se na toj liniji nalaze. Alžir je npr. prvi takav primjer na koji se može ukazati. U ovakvoj jednoj publikaciji možemo teoretski jače osvijetliti to pitanje i značajnost toga momenta, koji stvarno znači bitni element naše socijalističke revolucije.

Isto tako htio bih ukratko da ukažem na jedno pitanje iz 1958. godine, koje je dano programom Saveza komunista. Mislim na odnos Partije prema nauci, filozofiji i kulturi, koji je formuliran u »Pregledu« i koji je u »Pregledu« dobio samo jednu uzgrednu bilješku.

To je pitanje koje po mom mišljenju prelazi nacionalne okvire.

Takav stav je bio logična konzekvencija našeg razvoja ali i značajan prijelom u jednom programatskom dokumentu, gdje je Partija postavila taj odnos onako kako se on u komunističkom pokretu mora da postavi, za razliku od III internacionale i koncepcije staljinizma. Taj problem se nakada u potpunosti krivo postavljalo, te je vrlo negativno djelovao na razvoj teoretske misli, kulture i nauke u komunističkim pokretima, gdje je niz lijevih intelektualaca, npr. u Francuskoj i u mnogim drugim zemljama, odbijalo od sebe baš zbog jedne takve krive politike. To je jedan vrlo značajan akt, koji treba teoretski dobro osvijetliti.

Dakle, da zaključim, bez obzira što dijelim mišljenje i o teškoćama i o pionirskom poslu, mislim da bi bilo potrebno u ovakvom jednom »Pregledu« ove ključne momente (nisu ovo svi, samo sam neke naveo), ova neka iskustva koja su vrlo dragocjena, koja daleko premašuju naše vlastite potrebe, jer imaju stvarno internacionalno značenje, uopćiti i naročito akcentuirati.

ZVONIMIR KOMARICA

Dosadašnji referati, koji su ukazali na potrebu dogradnje koncepcije prilaza i metoda rada na povijesnoj materiji socijalističke revolucije i uopće, ohrabrili su me da govorim o temi, koja bi se inače mogla ocijeniti kao tema, koja »prelazi okvire« »Pregleda istorije SKJ« i slično.

Osvrnut ću se samo na dvije stvari:

1. Naši iseljenici i radnički pokret do 1918. god.
2. Iseljenici i NOP.

Na 17. stranici »Pregleda« se kaže:

»Međutim, nerazvijena domaća industrija nije mogla dati zaposlenje masi seoskog proletarijata, te je radna snaga bila vrlo jeftina. Stotine hiljada onih, koji u svojoj zemlji nisu mogli naći zaposlenja iseljavali su se, sami ili sa porodicama, u druge, privredno razvijenije države.«

Imam dojam da je tvrdnja o iseljavanju stotine hiljada, jer se nije »moglo naći zaposlenje«, suviše pojednostavnila jedan veoma kompleksan problem. Tačno je, što navodi autor, da su se mnogi seljaci pretvarali u »seosku sirotinju« i da nerazvijena domaća industrija nije mogla dati zaposlenje masi seoskog proletarijata. Međutim, takvo objašnjenje, bez sagledavanja postojanja Amerike i njene privlačne snage kao tada »obećane zemlje«, ne dozvoljava da se problem sagleda kompleksnije. Mnogo je naglašeniji motiv bio u tome, da su hiljade sitnih posjednika razvile kod sebe želju za povećanjem posjeda, gradnjom kuća i slično, putem relativno brzih i visokih zarada u stranom svijetu — pretežno u Americi, a i u drugim državama u kojima se kapitalizam razvijao bržim tempom.

Osim toga radilo se redovito i o nizu ličnih razloga kod svakog pojedinca, a pogotovu kod naših pomoraca.

Na istoj stranici se implicitno postavlja i ostavlja čitaocu da shvati kako se iseljavanje odvijalo iz svih jugoslavenskih zemalja i to u »privredno razvijenije« države.

Moje poznavanje tog problema dozvoljava mi tvrdnju da se iseljavanje vršilo potkraj 19. vijeka u ogromnoj masi, isključivo iz naših zemalja koje su bile u sastavu Austro-Ugarske, a također da su se naši ljudi iseljavali i u zemlje koje su bile tada manje razvijene od Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Evo nekoliko podataka.

U knjizi Milana Marjanovića »Jugoslavija«, izdanoj u New Yorku godine 1916. str. 29, a koje podatke koristi i američka literatura, stoji slijedeće: »U 34 godine od 1880 do 1914. više nego pola miliona Hrvata, napustili su njihovu zemlju, a samo oko jedna četvrtina od njih se je povratila.«

Ne želim odgovarati na pitanje zašto se iseljavanje u Ameriku nije odvijalo iz ostalih južnoslavenskih zemalja koje su bile pod dominacijom Turske. To je kompleksno pitanje. Nedvojbeno je jedno. Iz uvjeta s relativno razvijenijom materijalnom bazom normalno je da je nastao viši stupanj svijesti o sebi kao društvenom biću i članu šire ljudske zajednice, s pravima da radi i zaradi tamo gdje može i želi. Napominjem, taj faktor nije bio u prvom planu, ali je bio prisutan i djelovao spontano, stihijski uz ekonomski kao bazični, o kome su autori dali možda površnu sliku. Premda je faktor svijesti o pravima i pripadnosti široj zajednici bio prisutan i djelovao stihijski, mislim da je ipak bio na tom stupnju da je bio u mogućnosti uočiti Ameriku ne samo kao zemlju u kojoj će zaraditi, nego i kao zemlju s tada najnaprednijim društveno-ekonomskim sistemom i slično.

Da se kretanje iz Hrvatske u pravcu Amerike odvijalo još i prije 1880. god. ali u manjem opsegu, imade niz dokaza:

Prvo hrvatsko društvo iseljenika, osnovano je 1857. godine u San Francisku, Kalifornija. Zvalo se je »Slovinsko ilirsko uzajamno dobrotvorno društvo«, a okupljalo je radnike San Franciska s akcentom na socijalno pomaganje. Ne treba zaboraviti da je tek 10 godina kasnije, dakle 1867. godine osnovano prvo radničko društvo u Austro-Ugarskoj. Prve naše iseljeničke novine pokrenute su 1883. godine u Argentini pod imenom »Iskra slavjanske slobode«.

Imena društava i novinskih glasila nepobitno dokazuju idejnu i političku vezu naših iseljenika s rodnom grudom i karakter problema koji su bili rješavani organizaciono-političkim redom.

1874. godine osniva se »Ujedinjeno slavensko dobrotvorno društvo« koje kasnije mijenja ime u »Hrvatsko radničko društvo Starčević«. Na inicijativu ovog društva, osniva se

1894. godine »Hrvatska Zajednica«, koja 1897. godine mijenja ime u »Hrvatska Bratska zajednica«;

1884. godine pokreće se u San Francisku list »Slovenska sloga«.

1892. godine pokrenut je list »Glas naroda«;

1893. godine, list »Danica«;

1895. godine, »Narodni list« u New Yorku s tiražom od 5000 primjeraka;

U isto vrijeme, godine 1892. izlazi u Zagrebu list »Sloboda« s tiražom od 500 primjeraka, koji se već iduće godine povećao na 1000 primjeraka;

1902. godine počeo je u Zagrebu izlaziti list »Slobodna riječ« s tiražom od 2500 primjeraka, koji godine 1908. iznosi 12.600 primjeraka;

1905. godine počeo je izlaziti u Pittsbourghu list »Zajedničar«, glasilo HBZ-a, s tiražom danas oko 65.000 primjeraka;

1907. godine izlazi u Chicagu prvi broj lista »Radnička straža« s tiražom oko 1000 primjeraka, koji se nakon godine dana povećao na 3000 primjeraka. List je uređivao tipografski radnik iz Zagreba, Milan Glumac.

U knjizi »Kako je u Americi i kome se isplati onamo putovati«, od novinara Hinka Sirovatke, izdane u Zagrebu 1907. godine, piše: »U Americi pronašao sam, da je u zadnjih 15 godina počelo izlaziti ukupno ništa manje, nego 40 hrvatskih listova, a u jedan mah nikada ih nije bilo više od 5 do 6«.

Aktivnost ovih naših ljudi u dalekom svijetu na planu unošenja svijesti o sebi među radnike zaposlene u Americi, predstavlja bez sumnje, barem u nekim aspektima i jedan dio povijesti našeg radničkog pokreta. Aktivnost naših ljudi u stranom svijetu, a posebno u Americi, u idejnom i organizaciono-političkom pogledu, nailazila je na slične probleme kao i aktivnost u zemlji. Nije beznačajno, da je pronalazila i slična rješenja. Evo izvjesnih dokaza.

U veljači 1911. godine grupe do tada organiziranih radnika u društva prema nacionalnim pripadnostima organiziraju »Jugoslovenski socijalistički savez«, koji se priključuje kao sekcija Socijalističkoj partiji Amerike. Prilikom osnivanja brojio je više od 4000 članova. Više od pola sačinjavali su Hrvati; Slovenaca je bilo ko 1800, a Srba oko 350. Tajnik saveza bio je Slovenac, Franc Petrić. Centar saveza bio je u Chicagu.

Bez tih i niza drugih podataka ne bi se moglo razumjeti činjenicu da je u španjolskom građanskom ratu od 1300 jugoslavenskih komunista bilo više od 800 naših iseljenika.

Na 376. stranici »Pregleda« napisano je: »Krajem 1942. godine počela je aktivnost među jugoslovenskim iseljenicima na liniji podrške NOP-a u zemlji, aktivnost u koju će se kasnije uključiti najšire mase jugoslov. radnih ljudi i mnogi kulturni i javni radnici jugoslov. porijekla, naročito u SAD, Kanadi i u zemljama Latinske Amerike.«

Imam dojam da je prostor, koji je u knjizi posvećen ovoj političkoj pojavi, suviše uzak i nerazmjeran sa stvarnim političkim i materijalnim efektom, koji je postigla široko razgranata aktivnost iseljenika u kojoj su uzeli značajno učešće i naši drugovi iz jugoslavenske sekcije Komunističke partije SAD. Osim toga ta jedina rečenica sadrži i neke nepreciznosti. Događaji su tekli slijedećim redom.

Na specijalnoj konferenciji 29. XI 1942. godine u Pittsbourghu sastali su se predstavnici Središnjice hrvatsko-američkih organizacija i predstavnici udruženih odsjeka HBZ-a. Tada je dogovoreno, da se sazove kongres američkih Hrvata za 20 i 21. veljače 1943. godine u Chicagu. Kongresu je prisustvovalo 1500 delegata — predstavnika 716 iseljeničkih organizacija iz SAD, Kanade i Južne Amerike. Također su bili prisutni i gosti iz srpskih, slovenskih i makedonskih iseljeničkih organizacija. Kao službene ličnosti jugoslavenske vlade, prisustvovali su Šubašić i Kosanović. Kongres je uputio NOP-u i AVNOJ-u slijedeći pozdrav: »U ime jednog miliona Amerikanaca hrvatskog porijekla, delegati i delegatkinje Prvog kongresa američkih Hrvata, održanog 20 i 21 veljače 1943 godine u Chicagu, toplo pozdravljaju AVNOJ i NOV Jugoslavije i preko njih sav naš hrvatski, srpski i slovenski narod, koji se junački bori i koji daje svoje živote za oslobođenje svoje domovine od tuđih okupatora i domaćih izdajica.«

Na temelju zaključaka tog kongresa, 7. VIII 1943. godine dolazi do osnivanja »Ujedinjenog odbora južnoslovenskih Amerikanaca«, a tek 1944. godine osniva se Američki odbor za pomoć Jugoslaviji na čelu sa Zlatkom Balokovićem. Na inicijativu našeg uglednog iseljenika Nikole Beza, koji je bio član Ujedinjenog odbora južnoslovenskih Amerikanaca, Narodna skupština države Washington, usvojila je rezoluciju u kojoj je zatražila od Savezne vlade u Washingtonu, da prekine diplomatske odnose sa vladom u Londonu i da prizna Tita i novu Jugoslaviju. (Knjiga Stj. Lojena, »Uspomene jednog iseljenika« str. 250.)

Kod tretiranja ove materije ne treba nikako gubiti iz vida da su laži o borbi Draže Mihailovića i o »mučeničkom« držanju Mačeka imale duboko korijenje. Za ilustraciju navodim da je još na kongresu američkih Hrvata u XII mjesecu 1942. godine Šubašić govorio o Mačeku kao mučeniku itd.

Također ne treba zaboraviti stalnu prisutnost izbjegličke vlade i odnose saveznika u antifašističkoj koaliciji po tzv. jugoslavenskom problemu.

Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

Izvinjavam se što uzimam reč u ovoj bogatoj diskusiji koja je bacila dopunsku svetlost na mnoga pitanja istorije našeg radničkog pokreta koja nisu našla mesto u tekstu »Pregleda«. Izvinjavam se zato što kao autor jednog poglavlja nisam ni bio pozvan na ovu diskusiju, što nisam bio pripremljen za nju jer uprkos opširnih organizacionih priprema nisam dobio unapred niti jedan od 57 referata. Bar su se referati pripremljeni u okviru Instituta za izučavanje radničkog pokreta Hrvatske mogli dostaviti autorima pojedinih poglavlja. I to spada u organizaciju jednog simpozijuma. Štaviše, kada sam se prijavio za učešće u diskusiji, postavili su mi pitanje što se nisam prijavio na vreme jer sam tek jutros u 9 sati postavio taj zahtjev. Izvinite, ali autor zaista ne zna unapred šta će se u toku jedne diskusije reći. Prema tome on zauzima stav kasnije, a prirodno je da mu se da i reč na kraju diskusije. Stičem utisak kao da prisutne organizatore nije mnogo interesiralo metodološko iskustvo na radu na »Pregledu istorije SKJ« s jedne strane, niti suprotni stavovi o pojedinim pitanjima s druge strane. Napominjem, da je ovo moj lični stav i dajem ga bez ikakvih diplomatskih zaobilaženja problema.

Na početku diskusije mogu da istaknem jedan bitni momenat u radu na prvom poglavlju »Pregleda« koji će po mom mišljenju doprineti razumevanju izvesnih propusta. Taj bitni momenat bila je borba za skraćenje teksta i ostvarenje planskih proporcija. Legalni period sadrži obilje važnih momenata, podataka i procesa, a obim poglavlja je bio određen u okviru jedne celine, dobrim delom nezavisno od svih pobrojanih momenata, od bogatstva istorije naše Partije i našeg radničkog pokreta u tom periodu. Godinu i po dana radio sam na građi, tj. na izvornim dokumentima, a onda sam studijski obradio materijal u 43 poglavlja na oko 800 stranica, čime je dobijena prva verzija. Taj prvi tekst od 800 stranica skratio sam na 200. Treća verzija imala je 130 stranica. Više uopšte nisam znao šta da skraćujem, jer je sve bilo bitno, sve je bilo važno. Onda mi je redakcija pomogla u skraćivanju, tj. u unošenju jednog kriterija šta se može odbaciti. Borba se vodila oko svakog pasusa, stava i rečenice, i njihovog unošenja, i to uvek sa stanovišta obima istorije, obima ovoga poglavlja, a ne sa stanovišta da li bi to trebalo da bude u »Pregledu« ili ne. Tako je 800 stranica prve verzije svedeno na 49 u latiničkom izdanju. Polazeći od ovih činjenica možemo malo realnije da sagledamo i primedbe diskutanata koji nam zameraju što smo izostavili pojedine stvari, koji postavljaju pitanje što ne pominjemo izvore, što ne dajemo više podataka već svodimo tekst na neku vrstu zaključaka. Ovakvo sabijanje i skraćivanje teksta dovelo je do njegovog delimičnog deformisanja. Otpalo je višestrano osvetljavanje jednog problema, otpala je uslovljenost i povezanost procesa, otpala je mogućnost objašnjavanja onoga što je rečeno u skeletičnom obliku. Napominjemo da su diskutanti često zamerali zašto pojedine stvari nisu objašnjene, zašto npr. nije istaknut značaj Balkanske komunističke federacije koja je samo pomenuta itd. Iz istih razloga otpale su analize, otpali su i mnogi važni procesi, podaci i bitni momenti u razvitku našeg radničkog pokreta. Tako npr. otpalo je nešto što je vrlo značajno za Hrvatsku, čitavo jedno poglavlje o borbi za organizaciono proširenje i učvršćenje Ujedinjenih radničkih sindikata. Taj je problem bio specijalno važan za Hrvatsku gdje se postavljalo pitanje daljeg otcepljenja od ORS-a, tj. prilaženje pojedinih struka Ujedinjenim sindikatima, odnosno pitanje stvaranja novih pokrajinskih sindikalnih saveza itd. Otpao je čitav proces ujedinjena sindikalnih saveza koji je samo spomenut, a koji je posebno interesantan s obzirom na držanje sindikalnih rukovodstava iz Hrvatske. Sve je to otpalo uprkos svoje važnosti pošto je bilo još značajnijih stvari koje su morale da uđu u »Pregled«.

Mnoge primedbe o nedovoljnom osvetljavanju pojedinih pitanja treba posmatrati baš sa stanovišta toga raspoloživog prostora. Tako na primer, u diskusiji se postavljalo pitanje učešća Jugoslovena u mađarskoj revoluciji o čemu govori samo nekoliko podataka na str. 37. Uostalom, na tom se mestu spominje i list »Crvena zastava« i postojanje posebne jugoslovenske grupe, frakcije, tj. partijske ogranizacije i izdavanje i slanje proglasa, letaka i brošura u Jugoslaviju, mada je to sve isticano kao propust, uprkos toga što se sve to baš tu pominje. Mada se o tome govori u nekoliko reda, mada je o tome doneto samo nekoliko podataka, o svemu tome je ipak napisano. Uzeću jedno drugo pitanje da bi se videlo otprilike kako se sabijao tekst. To je pitanje Julijske krajine. Namerno uzimam jedno pitanje manjeg obima da bi izlaganje bilo jasno. O Julijskoj krajini govorimo na dva mesta, na str. 40, gde se kaže da je radnički pokret Slovenačkog primorja imao od početka klasnu revolucionarnu orijentaciju i da se konferencija Jugoslovenske socijaldemokratske stranke za Julijsku krajinu održana u aprilu 1919. izjasnila za revolucionarni put ka vlasti, i na str. 54, gde se kaže da je proces jačanja

revolucionarne orijentacije radničkog pokreta bio nešto brži u Slovenačkom primorju i da je druga konferencija ove stranke za Julijsku krajinu održana u septembru 1919. donela odluku o uključenju u komunistički pokret Italije koji je bio u formiranju. Jedan diskutant je primetio da se nisu priključili komunističkom pokretu Italije, nego Socijalističkoj stranci Italije, preskočivši stav — komunističkom pokretu Italije koji je bio u formiranju. Ako pogledamo podatske o Julijskoj krajini u etapnim obradama, onda vidimo da se govori i o sazrevanju odluke o uključenju Slovenaca u komunistički radnički pokret Italije i o tome npr. da pomenuta druga konferencija donosi odluku da pošalje predstavnike na kongres levo orijentirane socijalističke partije Italije održane u Bolonji u oktobru na kome je Socijalistička stranka Italije pristupila III internacionali, da je Ivan Regent izabran u rukovodstvo stranke, gde je pripadao komunističkom krilu itd. Drugim rečima, čitav niz vrlo važnih podataka jednostavno je bio usled pomenutog sažimanja izostavljen. Kasnije se govori da je u vreme kada su u Jugoslavenskoj socijaldemokratskoj stranci sazreli uslovi za stvaranje borbene klasne partije u Slovenačkom primorju bio pokrenut nedeljni radnički list »Delo« kao slovenačko glasilo Socijalističke stranke Italije, odnosno »Glasilo socijalističke zveze v Julijski Benečiji« pod uredništvom Regenta, da su u njemu bila obilato zastupljena revolucionarna komunistička shvatanja itd. Kad je rečeno da je posle Oznane komunistički pokret na teritoriji naše države bio faktički razbijen, podvučeno je da se takav pokret oformio u jugoslovenskim krajevima okupiranim od Italije. Na kongresu u Livornu većina delegata radničkog pokreta Julijske krajine i Istre glasala je za rezulociju komunističke frakcije. Zajedno sa svim ostalim koji su glasali za ovu rezoluciju oni su napustili kongres i odmah zatim stvorili Komunističku partiju Italije. Uz to se govori i o paljenju štamparije »Delo« i sukobima sa fašistima. Dakle, molim vas, kako ćemo da kritikujemo da je ovo ili ono propušteno, kada smo bili primorani da vrlo važne podatke o razvitku revolucionarnog pokreta u Julijskoj krajini — a istorija Slovenačkog primorja zauzima vrlo važno mesto u istoriji Slovenije, u istoriji naših naroda — svedemo samo na jedan podatak o bržem revolucionarnom razvitku, o priključenju komunističkom pokretu Italije u formiranju, a da izostavimo sve ostalo. Na ovom primeru se vidi kako sve nije bilo moguće obuhvatiti »Pregledom«.

Dva govornika, drugarica Koprivica i drug koji je insistirao na međunarodnim odnosima, traže da se više toga kaže o stvaranju Balkanske komunističke federacije, o njenom značaju i aktivnosti u legalnom periodu. Pri tom se ne samo zaboravlja pitanje prostora, a o toj se federaciji govori na dva mesta, već se zaboravlja i pitanje raspoložive dokumentacije koja je vrlo oskudna. Npr. o II balkanskoj komunističkoj konferenciji znamo vrlo malo, mada znamo više od onoga što smo doneli. Saradnici Instituta za istoriju Bugarske komunističke partije ne znaju ni za samo postojanje te konferencije a kamoli za njene odluke. Veliki delovi potpune verzije rukopisa posvećeni su stvaranju Balkanske komunističke federacije i njenoj delatnosti. O tome se govori na 3—4 mesta. Evo, molim vas, na koliko se stranica teksta govori o tom pitanju samo na jednom od tih mesta. Pa ipak, ja sam bio primoran da to svedem na jednu ili dve rečenice. Zato nisam govorio ni o Južnom birou Kominterne koji je bio u Harkovu a na čijem je čelu bio Jugosloven, što je isto tako značajno, jer na kraju krajeva i to je jedna uloga Jugoslovena u međunarondom radničkom pokretu. U potpunoj verziji rada postojalo je čitavo posebno poglavlje o II kongresu Kominterne i o izmenjenoj međunarodnoj situaciji, a on je u »Pregledu« samo uzgred spomenut u vezi sa centrumašima. Mislim da drug koji je govorio o odnosima sa Komin-

ternom nekako prilično čudnovato prilazi pitanjima odnosa centrumaša prema Kominterni i II kongresu Kominterne, njenim odlukama, i odlukama Vukovarskog kongresa. Ono što je bitno za taj momenat, za taj period, to je kontrarevolucionarni stav centrumaša u odnosu na komunistički pokret, u odnosu na Kominternu i na našu Partiju, a nije bitno ono što oni kritikuju Kominternu. Diskutant nalazi izvesne sličnosti sa našim kritikovanjem Informbiroa. Uđimo u tu epohu, sagledajmo osnovnu problematiku te epohe, stvara se i razvija jedan revolucionarni pokret, jedna kontrarevolucionarna grupa vodi borbu protiv tog pokreta, protiv njegove organizacije, njegovih postavki i tako dalje. Ako se docnije u izmenjenim međunarodnim uslovima taj pokret u jednoj konkretnoj situaciji izrodio, ako je i sama Kominterna kao organizacija jednog momenta istorijski preživela pa je bila raspuštena, sve to treba gledati u jednom istorijskom aspektu, u jednom dijalektičkom razvitku i sagledavati šta je revolucionarno, šta je kontrarevolucionarno 1920. godine, a ne posmatrati to kroz prizmu kasnije borbe protiv nekih rezolucija. Zadržimo se na još jednom aspektu skraćenja. Drug Saje kaže da »'Pregled' izostavlja značajne podatke za Sloveniju« i ukazuje da među prvim komunističkim listovima treba pomenuti »Baklju« i »Vstajenje«. Ali drug Saje vrlo dobro zna da je u mom radu postojalo čitavo poglavlje o počecima komunističkog pokreta u Sloveniji, da sam o definitivnom tekstu toga poglavlja diskutovao i sa drugom Klopčičem i sa drugom Kermaunerom, i sa drugim licima koja su se interesovala i obrađivala taj period istorije partije u Sloveniji, npr. samim Regentom. U tom poglavlju je govoreno ne samo o »Baklji« i »Vstajenju« već i o posljednjem broju »Demokracije«, koji ima komunistički karakter, objavljivanju komunističkih članaka u zagrebačkoj »Novoj istini« čime je ona postala neka vrsta partijskog, to jest komunističkog organa za Sloveniju, o delovanju komunističke grupe među radnicima, o isključenju komunista iz Jugoslovenske socijaldemokratske stranke i tako dalje. Pogledajmo kako se prilikom skraćivanja postavio problem. Kakvi su to listovi? U svemu je izašao jedan broj »Baklje« i jedan broj »Vstajenja«. Dalje, komunistička aktivnost u Sloveniji — pojedinačne pojave, izolirane ličnosti, tako reći nema pokreta. Jasno je da se zato sve to svelo samo na jednu konstataciju, koja se pojavljuje na 54. stranici: »Sredinom 1919. javljaju se prvi znaci jačanja revolucionarne orijentacije u slovenačkom radničkom pokretu«. Tu je ušla i »Baklja«, tu je ušla i grupa Furlan, tu je ušlo i njihovo isključenje iz Jugoslovenske socijaldemokratske stranke i tako dalje. Evo vam jedan primer kako se to sažimalo. Razume se, nešto je više rečeno o Slovenačkom primorju, gde je proces revolucioniranja radničke klase i narastanje revolucionarnog pokreta bio brži. Drug Saje predlaže da se ti listovi pomenu u reviji partijskih listova na 46. stranici. To nije bilo moguće, jer je u pitanju popis zvaničnih partijskih listova, koji su jednovremeno bili i sindikalni organi, a taj karakter nisu imale te pojedinačne izolirane pojave u Sloveniji, gde u to vreme komunistički pokret nije postojao, to jest postojao je tako reći samo u njima i u onih nekoliko ljudi oko njih, mislim kao jedna vidna manifestacija. Činjenica je da se on samo tako manifestovao. Prema tome nije se mogla izjednačiti partijska štampa, zvanični partijski organi koji su na tom mestu pobrojeni, sa ovakvim pojavama. Drug Saje stalno prilazi »Pregledu« sa stanovišta Slovenije ukazujući šta je izostalo. Pogledajmo zašto nije pomenut »Novi železničar«. On je izostavljen na stranici 77, jer su tu navedeni samo opšti sindikalni listovi, centralni i pokrajinski. Pri tome treba podvući da se u čitavom poglavlju ne navode listovi pojedinih strukovnih saveza. Pa ipak, drug Saje postavlja pitanje jednog takvog lista. Naša je komunistička publicistika, kako po broju brošura i knjiga, tako u pogledu

štampe, bila vrlo obilna u legalnom periodu razvitka KPJ. O tome se govori mnogo opširnije u potpunoj verziji rada gde postoji i osvrt na »Novi železničar«. Uz to sam izradio i bibliografiju svih takvih izdanja koja će izići u prilogu jednog opširnijeg rada, to jest prerađene pomenute prve verzije od 800 stranica. Dakle, možda ipak treba revidirati stav mnogih govornika, koji su neprekidno podvlačili ono što je ispušteno iz »Pregleda«. Mnogi diskutanti insistirali su da se u »Pregledu« zanemaruje Zagreb i njegova uloga. Pri tome nije niko pokušao da objektivno izmeri na primer mesto Hrvatske i Slavonije u tom poglavlju, u legalnom periodu Partije u odnosu na druge krajeve naše zemlje. To mesto je vrlo veliko. Da li je bilo moguće još više govoriti o ovoj pokrajini, kada smo bili primorani da o njoj govorimo u vezi sa vrlo važnim procesima u istoriji naše Partije, koji su bili vezani za nju? Borbe Akcionog odbora levice i Kartela strukovnih saveza u januaru, februaru, martu bile su vrlo važne za istoriju čitave Partije. To nije bio samo problem Hrvatske i Slavonije, to je bio problem istorije i razvitka čitave naše Partije. Zato su se i partijske snage iz Srbije i iz Bosne i Hercegovine angažirale na tom terenu, zato je i centar borbe tada bio na teritoriji Hrvatske i Slavonije. Isto tako i pitanje centrumaša u Zagrebu, pitanje pokrajinskog partijskog i sindikalnog rukovodstva utrošilo je prilično mnogo od onog mesta što Hrvatska i Slavonija može da ima u »Pregledu«. Niko nije kriv što su ti problemi ispunili mesto Hrvatske i Slavonije u »Pregledu«. Drugim rečima, mnogi važni momenti izostali su radi toga, što su ove za istoriju naše Partije najvažnije stvari morale da zauzmu svoje mesto. Za neke druge pokrajine, npr. za Dalmaciju, za Crnu Goru navedene su u nekim periodima i mnogo sporednije činjenice, ali to je sve što je rečeno o tim krajevima. Nismo mi mogli da govorimo samo o Hrvatskoj i Slavoniji. Postavljam pitanje, da li su Zagreb i njegova uloga bili zanemareni. O Zagrebu se govori svuda kad je u pitanju nešto bitno, npr. kad se govori o opštinskim izborima u Hrvatskoj, o izboru komunističkog gradonačelnika i borbi oko toga. O onome što se dešava u Zagrebu govorilo se i kada je pisano o progonima, itd. Pogledajmo, molim vas, da li stoje konkretne zamerke koje su stavljene u pogledu izostavljanja Zagreba u obradi legalnog perioda. Ja sam uočio dve takve zamerke.

Drug Uradin insistira na informacijama po kojima je povodom Obznane u Zagrebu ne samo održan generalni štrajk i bilo demonstracija, već da su se u njemu vodile i tročasovne ulične borbe u kojima je ranjeno 60 radnika. Pri tome se poziva na časopis Kominterne koji govori o tome. Ja sam poneo sa sobom samo tekst prve verzije od 800 stranica, bez dokumentacionih materijala koji obuhvataju nekoliko kufera, tako da ne mogu na sve da se osvrnem. Pa ipak, mogu da ukažem da nam je bilo vrlo dobro poznato da časopis »Komunističeski internacional« iz 1921. godine zaista govori o svemu tome. To se nalazi na stranici 4362. Ali postavimo pitanje: da li su to verodostojni podaci? U jednom drugom slučaju jedan izveštaj Kominterni — a takvi su izveštaji često reprodukovani u istom časopisu — govori o borbama sa mitraljezima na ulicama Beograda jednog dana u proleće 1920. godine, mada je čitava stvar netačna i uzeta na osnovu nekakvog obaveštenja iz Bukurešta. A od svega toga nema ništa. Neki istoričari kada prikazuju događaje u Jugoslaviji, to čine često na osnovu takvih nedovoljno pouzdanih informacija. Tako npr. govoreći o uticajima oktobarske revolucije oni ukazuju na pojave revolucionarne vlasti i sovjeta i tamo gde ih nije bilo. O tome dobro zna drug Saje, pošto je posebno ispitivao takve slučajeve i za mnoge od njih utvrdio da se uopšte ne radi o stvaranju revolucionarne vlasti nego o pljačkanjima stovarišta robe i sl. Zato smo primorani da i ove vesti o razmeri i borbenosti otpora u Zagrebu primimo s rezervom i upotrebimo ih tek onda kada

nađemo sigurnu jugoslovensku dokumentaciju o tome. O tim događajima zaista ima podataka, ali oni govore o demonstracijama, o generalnom štrajku, a ne govore o 60 ranjenih, a demonstracije i generalni štrajk su ušli u »Pregled«. Sasvim drugo su prikazi tih događaja dati sa određenim agitacionim i političkim namerama. Nađite autentične jugoslovenske dokumente, pa će čitavo pitanje dobiti drugu obradu. U tekstu referata koga sam danas dobio od druga Uradina on se ne poziva na neke druge izvore, već samo na časopis »Komunistički internacional«. Ja ću vam pokazati, ako želite, rukopis prve verzije gde je čitav taj citat ušao u jednu napomenu ali sa rezervom. U glavnom tekstu on nije mogao da nađe mesto bez sigurne osnove.

Isti karakter ima i zamerka o izostavljanju Zagrebačke partijske škole. Na str. 58. govori se o partijskim školama stvorenim na inicijativu Izvršnog odbora Partije krajem 1919, u vreme kada je pokret primio izrazito komunističko obeležje i kada je Partija ulagala napore za idejno i političko izgrađivanje članova. U dokumentima u kojima se nabrajaju ove partijske škole nigde se ne pominje Zagrebačka partijska škola. A ja sam se držao izvora. Između ostaloga o tim partijskim školama govore i izveštaji podneti Vukovarskom kongresu. Napominjemo da svaka radnička škola nije partijska škola. Smatram da to nije bila ni ova. Socijalistička radnička škola, stvorena u vreme kad Partija još nije dobila izrazito komunističku orijentaciju, među čijim predavačima nalazimo pored Horvatina i Miljuša i druga nepomenuta lica, Miju Radoševića i Svetozara Delića, gde su predviđeni između ostalog i predmeti »Gospodarska politika« i »Produktivno-konzumni pokret« i »Radnička higijena«, a gde otsustvuju predavanja o partijskom programu i statutu i o partijskoj politici, sem u predmetu »Akcioni program« koga drži Mijo Radošević, sve to ne liči mnogo na partijsku školu. Prema tome, mi moramo biti rezerviraniji i ne smemo da smatramo svaki organizovani radnički kurs za partijsku školu, specijalno kada se ona u partijskim dokumentima kao takva ne pominje. Izgleda da se ova radnička škola pretvorila u pravu partijsku školu tek negde u septembru 1920. Uostalom, drugarica Koprivica kaže, da je *Zagrebačka radnička škola* bila prva *radnička* škola u našoj zemlji, što je netačno. U Srbiji, Dragović stvara jednu takvu školu već 1903. godine. Ova je radnička škola imala značaj ne samo za Srbiju već i za Bosnu i Hercegovinu, jer su neki poznati radnički rukovodioci, kao što je Mića Sokolović, svršili tu školu i onda organizovali pokret u Bosni i Hercegovini. U toj školi predavači su bili Tucović i Dragović, tvorci klasne revolucionarne partije koja je pripadala levom krilu u Drugoj Internacionali i glasala u dva maha protiv ratnih kredita. Uostalom, čak i ako je proglasimo za partijsku školu, Zagrebačka radnička škola ne može se smatrati za prvu partijsku školu u našoj zemlji, jer negde oko 1909. godine Tucović stvara partijsku školu u Srbiji.

Čudni su prizvuci u intervenciji drugarice Bikar. Kod nje nacionalno pitanje u Jugoslaviji ne počinje sa stvaranjem Jugoslavije. Pri tome ona zaboravlja da je nacionalna borba u Austro-Ugarskoj bila nešto sasvim drugo po kvalitetu, no što je bila nacionalna borba pojedinih jugoslovenskih naroda u okvirima zajedničke-države. Po njoj su Srbijanci, Sima Marković i drugi partijski rukovodioci, ti koji ne poznaju nacionalno pitanje, koji mu samo sa teorijskog stanovišta pristaze, a pravilno ga postavljaju samo partijski rukovodioci sa bivših austrougarskih teritorija koji su bili praktično upoznati sa nacionalnim pitanjem. Ovakvo postavljanje pitanja je neozbiljno, pošto su u pitanju idejna shvatanja a ne stavovi Srbijanaca. Stvarnost je malo drugačija, pa ako hoćete i obratna od stava diskutanta. U periodu rata levica u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije odbija

učešće u nacionalnom pokretu. Ona smatra da to škodi klasnom radničkom pokretu. Samo se desničari izjašnjavaju za saradnju sa nacionalnim pokretom, oni na tom pitanju odlaze u socijalpatriotizam, ministerijalizam itd. Ja sam se prilično bavio tim u sedamnaestoj i osamnaestoj godini obnovljenim radničkim pokretom, jer je to uvodni deo našeg novog revolucionarnog pokreta i nigde nisam naišao da su naši levi socijalisti u Hrvatskoj i Slavoniji, koji su živeli na teritoriji Austro-Ugarske i bili praktično upoznati sa nacionalnim pitanjem, imali ispravne stavove po njemu, da su shvatali njegov revolucionarni značaj u periodu prvog svetskog rata. Oni ne shvataju njegov revolucionarni značaj ni 1919. godine. Da li je tačno da su ti koji su krivi za neshvatanje nacionalnog pitanja samo partijski rukovodioci Srbijanci, koji ga ne razumeju, ili Pribićević i kompanija koji primenjuju mađarske metode itd., kako to kaže diskutant. Šta misli drugarica Bikar o tome da je jedan od retkih jugoslovenskih socijalista koji je shvatio revolucionarni antiratni karakter jugoslovenskog nacionalnog pokreta na austrougarskim teritorijima u periodu prvog svetskog rata bio baš jedan Srbijanac, Dušan Popović.

Drug Rajčević se osvrnuo na prikaz SKOJ-a. On navodi podatak sa 41. stranice da socijaldemokratske stranke nisu poklanjale dovoljnu pažnju radu među omladinom, a onda se poziva na 64. stranici da se Partija nije oslobodila socijaldemokratskog nasleđa, pa dolazi do konstatacije na 59. stranici: »Partija je pružila podršku stvaranju omladinskih organizacija«, i smatra da je to netačno i traži korekciju toga stava. Drugim rečima, da usled toga što se Partija nije oslobodila socijaldemokratskog nasleđa ona nije dala podršku stvaranju komunističkog omladinskog pokreta, da je neispravno govoriti o toj podršci itd. Da je u jugoslovenskim zemljama postojao razvijeni komunistički omladinski pokret nije potrebno da nam to kaže drug Rajčević, jer mi to nalazimo na onoj istoj stranici na koju se autor poziva, na 41. stranici, tj. u produžetku te stranice: »Odmah posle rata pod uticajem socijalističkih ideja, napredna školska omladina stvara svoja đačka veća. U Zagrebu — kao što vidite Zagreb nije zanemaren — u kojem je ova akcija bila najjača obrazovano je Centralno đačko veće, koje je bilo pod uticajem studenata komunista. Pokret se proširio na celu Hrvatsku a zahvatio je i Beograd i deo Bosne. Revolucionarni omladinski pokret se već u početku suštinski razlikovao od obnovljenih socijaldemokratskih organizacija. To je bio nov borbeni naraštaj, koji je izrastao u revolucionarnom vremenu. Zato studentski socijalistički klubovi dobivaju otvoreno komunističko obeležje pre partijskih organizacija.« Podvlačim da se i tu govori o Zagrebu i Hrvatskoj. Pogledajmo da li je revolucionarna Partija zadržala stari socijaldemokratski stav prema omladini. Drug Rajčević navodi 64. stranicu »Pregleda«. Na toj stranici se zaista kaže: »Partija se ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa. O tome svedoče mnogi nedosledni pa i pogrešni idejni politički i organizacioni stavovi u dokumentima samoga Kongresa.« Ali, čitav ovaj pasus odnosi se na nacionalno i na agrarno pitanje, u njemu se uopšte ne govori o stavu prema omladini. Ako se Partija nije oslobodila socijaldemokratskog nasleđa po jednom pitanju, to nam ne dozvoljava da je i po svim drugim pitanjima smatramo nosiocem nasleđa socijaldemokratije. Zašto drug Rajčević vezuje ovaj pasus za pitanje omladine, kad se stav Partije po tom pitanju stvarno menja. U sedištu Partije se sastaje klub studenata komunista u Beogradu. Tamo se održavaju kontakti sa istaknutim partijskim ličnostima, npr. sa Živkom Jovanovićem. Tamo se prihvataju odluke u vezi omladinskog pokreta u celoj zemlji, o čemu se govori na 42. stranici »Pregleda«. Članovi Partije, bolje reći njeni funkcioneri u komunističkom omladin-

skom pokretu stvaraju SKOJ. Dakle, SKOJ je stvoren sa znanjem i podrškom Partije. Ako u Hrvatskoj pokrajinsko partijsko rukovodstvo, koje je u svojoj većini centrumaški orijentisano, ne pruža dovoljnu podršku komunističkom omladinskom pokretu, Rajčević je imao to da podvuče kao posebnu slabost specifičnu za Hrvatsku. Uzgred napominjemo da se na ovom sastanku uopšte nije govorilo o slabostima komunističkog pokreta u Hrvatskoj. Ne zaboravimo da u okviru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije nisu postojale omladinske organizacije a da se u Statutu ujedinjene revolucionarne partije govori o omladinskim delegatima na Kongresu Partije. Drug Rajčević polazi od članka A. Vučaka, objavljenog u »Crvenoj zastavi«, koji mi je poznat, a u kome se kaže da Partija nije pokazala nikakvo razumevanje za omladinski pokret, da sem jednog mršavog apela nije učinila ništa za SKOJ. Drug Rajčević se malo više bavio istorijom SKOJ-a, prema tome ne bi smeo da pođe samo od jednog članka, već treba da zahvati čitavu dokumentaciju o istoriji našega SKOJ-a. On gubi iz vida dve činjenice: prvo, da je stav Partije prema omladinskom pokretu zavisio od samog karaktera omladinskog pokreta; dok je omladinski pokret obuhvatao samo intelektualnu omladinu, partijsko rukovodstvo mu ne pridaje veći značaj i posmatra ga isključivo kao agitacioni ogranak Partije za rad među školskom omladinom i studentima; drugo, da je posle stvaranja SKOJ-a kao zajedničke organizacije školske, studentske i radničke omladine Izvršni odbor SRPJ (k) podržao SKOJ u njegovim naporima za stvaranje mesnih organizacija. To se vidi iz apela privremene uprave SKOJ-a objavljenog u novembru 1919. Kad se SKOJ organizaciono oformio i sredio, Izvršni odbor Partije uputio je pokrajinskim izvršnim odborima cirkularno pismo sa potpisom glavnog partijskog sekretara Filipovića, sa uputstvima za stvaranje omladinskog pokreta. Dakle, ne neki mršavi apel, već zalaganje centralnog partijskog rukovodstva. To je osnova konstatacije date na 59. stranici — da je Partija pružila podršku SKOJ-u. Ta podrška omogućila je definitivno oformljenje i stvaranje novih mesnih organizacija SKOJ-a u industrijskim centrima, između ostaloga i u Osijeku, Slav. Brodu, Križevcima, Dubrovniku i Vukovaru. Uzgred rečeno, na zboru SKOJ-a u Beogradu govori partijski sekretar Filipović. Jasno je da Partija podržava SKOJ kada se generalni sekretar Partije, prvi sekretar Partije zalaže otvoreno za njega. U to vreme omladinski rukovodioci nastupaju na zborovima koje organizuje Partija, Statut Partije primljen na Vukovarskom kongresu tretira SKOJ kao sastavni deo Partije — vidi član 40. Na toj osnovi je i predviđeno da na partijskom kongresu uzimaju učešća 4 izaslanika organizacije komunističke omladine — vidi član 15. Dakle, ostaje činjenica da Partija pruža podršku SKOJ-u. Što se tiče tvrdnje da SKOJ zauzima zrelije stavove od Partije, koju iznosi drug Rajčević, hoću da podsetim druga Rajčevića da mi nije poznato da se SKOJ u Hrvatskoj zalagao u većoj meri u borbi protiv centrumaša, to jest u rešavanju ključnog problema toga vremena u istoriji Partije. Da ne misli drug Rajčević na jedan drugi momenat u kome se stav SKOJ-a razlikovao od stava Partije, na jaču orijentaciju na individualni teror posle Obznane? Druge veće razlike u stavovima SKOJ-a i Partije ja nisam zapazio. Zato ostavimo lepe fraze i držimo se činjeničnog stanja: Partija daje podršku SKOJ-u, a SKOJ se, sem u pomenutim stavovima, nije toliko razlikovao od Partije, a specijalno nije zauzimao zrelije stavove od same Partije.

Nikako se ne bih mogao složiti sa drugaricom Koprivicom da se u »Pregledu« govori o pokrajinskim sekretarijatima za Hrvatsku i Slavoniju i za Dalmaciju odvojeno, a da se statistički podaci daju za područje današnje Hrvatske kao celine. To se zaista praktikuje u nekim napisima i publikacijama, ali da li je to

pravilno? Radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji i radnički pokret u Dalmaciji imaju dva posebna istorijska razvitka, kako u prošlosti tako i u legalnom periodu postojanja Partije. U Hrvatskoj i Slavoniji postoji problem centrumaša, u Dalmaciji je specifično nešto drugo, posebni položaj pokreta i progoni. Svaki pokret ima svoje specifične odlike, rukovodstva, istoriju, posebnu štampu. O jedinstvenom pokretu može se govoriti tek onda kada on dobije jedinstveno rukovodstvo i jedinstvenu istoriju. Grupiranje podataka na bazi današnjih okvira apsurdno je. Tako npr. grupiraju se podaci za Hrvatsku i Slavoniju na jednoj strani, i za Dalmaciju na drugoj strani, ali se pri tom ne izdvaja Srem i Boka. Obe grupe takvih pokrajinskih neprečišćenih podataka spajaju se ujedno i to se prikazuje kao brojnost pokreta u Hrvatskoj. Zar se time ne deformira udeo Hrvatske u radničkom pokretu? Smatram da je istorijski mnogo opravdanije da kada govorimo o tim pokretima i o tom periodu posebno dajemo podatke o snazi sindikalnog i partijskog pokreta za Dalmaciju a posebno za Hrvatsku i Slavoniju, jer je to karakteristika tog perioda. U jednom radu kojeg sam imao skoro na recenziji jedna takva ista kombinacija napravljena je bila sa Sremom koji je u 1919. godini priključen Vojvodini, mada je tada pripadao Hrvatskoj i Slavoniji, mada je jedan od govornika iz Vojvodine sada rekao da je Srem tek 1935. godine ušao u Vojvodinu. U periodu pre Kongresa ujedinjenja partijske organizacije u Sremu pripadaju Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije a kasnije takvom pokrajinskom rukovodstvu revolucionarne partije. Pokret u Sremu vezan je za njihovu sudbinu, za njihovu politiku. Pre ujedinjenja pokreta partijske organizacije u Baranji, Bačkoj i Banatu pripadale su Socijaldemokratskoj stranci Mađarske. One se tek sa kidanjem starih veza, a posebno u vreme kongresa u Subotici, koji se naziva Kongresom Socijaldemokratske stranke za Banat, Bačku i Baranju, i to u zvaničnim partijskim dokumentima Srpske socijaldemokratske stranke, mada takva stranka nije postojala, na neki način oformljuju kao posebna partija. Mada su to organizacije bivše Socijaldemokratske stranke za Ugarsku, ako one u vreme održavanja zaključnih kongresa drže jedan ovakav kongres, a vi vrlo dobro znate da se osnivački kongresi smatraju kao kongresi jedne stranke, mada ta stranka još ne postoji, onda se i ovaj kongres koji ima karakter zaključnog kongresa, koji treba da donese odluku o učešću na Kongresu ujedinjenja u Beogradu može smatrati kao kongres stranke. Stvaranje stranke je jedan proces. Ako sagledamo taj razvitak a prethodno govorimo o mesnim partijskim organizacijama kao organizacijama Socijaldemokratske stranke Mađarske, onda možemo da u sažetom tekstu istorije upotrebimo i ovaj naziv kongresa, koji se kao takav pojavljuje u zvaničnim dokumentima. Usled sažimanja teksta, zaista se sve to nije moglo detaljno objasniti. Drugovi iz Vojvodine vrlo dobro to znaju. Kod njih se ranije javljala jedna mnogo krupnija greška, oni su identificirali socijaldemokratski pokret u Vojvodini sa agitacionim srpskobunjevačkim socijaldemokratskim odborom protiv koga su bile sve mesne partijske organizacije koje su bile mnogonacionalne i klasno orijentirane i suprotstavljale se tom rukovodstvu.

Zadržimo se na nekim drugim posebnim primedbama. Drug Saje kaže da u sastav Ujedinjenih sindikata nije primljen ceo sindikalni pokret Slovenije već samo klasni sindikalni pokret bez dosta jakog hrišćanskosocijalnog i slabijeg nacionalnosocijalističkog sindikalnog pokreta u Sloveniji. Ali to nije jedini tekst koji govori o tom sindikalnom pokretu u Sloveniji. Na str. 45. »Pregleda« stoji da je ujedinjeni sindikalni pokret obuhvatio gotovo sve sindikalne organizacije u Jugoslaviji, sem onih oko Strokovne komisije za Sloveniju, ORS-a i nekih manje značajnih strukovnih organizacija. Time se tačno karakteriše slovenački sindikalni

pokret o kome je reč kao klasni pokret grupiran oko Strokovne komisije. Na str. 55. »Pregleda« lepo stoji: »Dve nedelje posle toga — odnosno krajem marta — plenum centralnih sindikalnih odbora u Sloveniji odlučio je da se Strokovna komisija sa svim svojim organizacijama priključi Centralnom radničkom sindikalnom veću Jugoslavije.« Dakle, jasno se vidi o kakvom se priključenju radi i koga to prima Centralno sindikalno veće Jugoslavije. Odmah zatim se govori o pristupanju Radničke socijalističke stranke Slovenije, o pristupanju članstva Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u SRPJ (k) i kaže se: »S pristupanjem organizovanih slovenačkih radnika SRPJ (k) bio je završen proces ujedinjenja jugoslovenskog klasnog radničkog pokreta«, pa se tek onda na str. 64. »Pregleda« govori da je na sednici CRSVJ-a primljen u sastav Ujedinjenih sindikata ceo sindikalni pokret Slovenije. S obzirom na proces sažimanja teksta ne treba zameriti što se u svakom citatu sve to ne objašnjava. Na svaki način nema nikakve sumnje da se sva ova mesta odnose samo na klasne sindikalne organizacije okupljene oko Strokovne komisije a ne na hrišćanske i nacionalističke sindikate.

Pošto se traži da skratim izlaganje, ne mogu se osvrnuti na sva ostala pitanja, zato ću se zadržati još samo na jednom od njih.

Drug Saje kaže da u mariborskom okrugu broj glasova dat za komuniste nije gotovo dostigao glasove socijaldemokrata. Dokumentacioni materijal mi nije tu. Možda je u pitanju zajednička lista sa levim socijalistima. Koliko se sećam, jedan poslanik izabran na takvoj listi bio je član kluba komunističkih poslanika itd. Najinteresantnije je to, da se ovo pitanje isto tako postavljalo i u »Zatonu Jugoslovenske socijaldemokratske stranke« na str. 101. Zašto drugovi iz Instituta za zgodovinu delavskega gibanja nisu zauzeli taj kritički stav već u vreme objavljivanja tog rada, kada je u pitanju rad saradnika njihovog Instituta koga su nesumnjivo diskutovali?

Dr VASO BOGDANOV

Ja moram prije svega da konstatiram da se radi o jednom nesporazumu, naime o nesporazumu između onih koji su podnosili referate i druga Sergija Dimitrijevića, koga inače jako cijenim, uvažavam i poštujem i ne sumnjam u njegovu dobru namjeru i, kako on kaže, nacionalne predrasude. Samo, znate, kad se govori o nacionalnim predrasudama, onda te nacionalne predrasude su imale i jedan nastavak pa se smatralo kad se Makedonci i kad se Hrvati i kad se Slovenci bore za svoja nacionalna prava u zajedničkoj državi, da su to nacionalne predrasude, jer »mi smo internacionalisti, mi smo partija, takva i takva«. Ali sada hoću da kažem ovo. Ono što su drugovi iz Slovenije, drugovi iz Vojvodine, iz Bosne i suradnici ovog Instituta iznosili, nije bilo zato da se kritikuje ovaj »Pregled«. Ovdje je rađeno, meni je poznato, sve u cilju da ono što treba da se napiše bude bolje. Dakle, ovdje je najdobronamjernije izneseno ono što treba da uđe u historiju Partije kada se historija Partije bude pisala a ne »sažimala«, jer da se ni u »Pregledu nije smjelo sažimati, nego pisati. A ispalo je da su sažete baš neke veoma značajne stvari.

Ja bih vrlo kratko o pitanju prve partijske škole. Referat drugarice Koprivice sam vrlo pažljivo slušao i ona je govorila o prvoj partijskoj školi Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), a ta je Partija, kao što znamo, osnovana na kongresu od 20. do 23. aprila 1919. U toj Partiji je stvarno prva partijska škola bila ova u Zagrebu. To je jedno. Ne može se dakle tekst drugarice Koprivice, za koji smatram da je precizno napisan i dobro napisan, uzimati da je netačan zbog toga što je negdje 1903, ili kako ste govorili 1905, bila u Srbiji jedna radnička škola, za koju vi tvrdite da je bila partijska iako se zvala radnička, a za ovu ovdje kažete da nije bila komunistička jer ni Partija nije bila komunistička. Tako se zvala socijalistička radnička škola i nije se mogla drugačije zvati tada kada je osnovana jer se i Partija zvala Socijalistička radnička partija Jugoslavije. Nemojte, molim vas, da uzimamo ovako ove stvari. Neću da ulazim u druge detalje u vezi s tim. Drug je postavio težište na Miju Radoševića, na Delića itd. i kakvi su već oni mogli da budu partijski predavači, kad su bili centrumaši. Drug verbalno ističe nekoliko puta da treba sagledavati zbivanje u epohi, u vremenu kada se ono događa. E, pa zašto onda ne primjenjuje i ovdje taj princip? Kada se ta partijska škola osniva, onda su i Delić i Radošević članovi i funkcioneri Socijalističke radničke partije Jugoslavije. Oni će tek kasnije postati centrumaši, i oni nisu bili uključeni u nastavnike te škole kao centrumaši, nego su bili kao predstavnici te tada partije komunista, u stvari to je bila komunistička partija, a zvala se socijalistička. Osim toga, ja bih volio kad se kritiziraju tekstovi naših mladih suradnika, da se njihovi tekstovi uzmu u cijelosti. Izričito ima jedan pasus kod drugarice Koprivice, da je utvrđeno da baš oni koji su kasnije postali centrumaši nisu ni sudjelovali aktivno u toj školi, nego su tu govorili i radili naši dobri drugovi Horvatin, Cvijić i čitav niz drugih. To su stvari koje, znate, treba da uočimo.

Ja ću se vratiti na jedan problem koji je tu iznesen. Govori se o nekim našim referentima — drug je citirao drugaricu Bikar — pa se kaže Srbijanci i onda se nabrajaju Sima Marković i Pribićević. U tekstu kolegice Bikar — koji sam također i slušao i vidio, kao što sam vidio napisan i tekst kolegice Koprivice — iznosi se da treba ispitati jedan problem. Treba ispitati u kolikoj je mjeri hegemonistička teorija o vladajućoj naciji, u koju se pretvorila vladajuća buržoazija u Beogradu, rezultat pobjede, realizacije koncepcija Pašićevih radikala do 1918, a koliko su takvu koncepciju pomogli da se učvrsti i izgradi prečanski političari, političari iz Hrvatske konkretno, Pribićević i Hrvatsko-srpska koalicija, kada su ušli u vladu, pa u čitav vladavinski sistem unijeli one metode i ona tretiranja nacionalnog pitanja na koja su se bili naučili u Mađarskoj. Oprostite, molim vas, tu se postavlja pitanje da se skine odgovornost za takvu jednu krivu hegemonističku i centralističku i ne znam kakvu nacionalnu politiku samo sa Srbijanaca, pa Pribićević nije Srbijanac, nego je u Hrvatsko-srpskoj koaliciji bilo i Hrvata koji su otišli sa Pribićevićem itd. Još samo jedno, u vezi s problemom da li se javlja nacionalno pitanje poslije osnivanja države ili zajedno sa osnivanjem, kad je država osnovana. Pa drug Dimitrijević će znati kad je, kako sam kaže, bio ranije u Austro-Ugarskoj i ne znam gdje sve. Ali oprostite, molim vas, sa onim što se zbiva poslije 1. decembra 1918. godine, u toj novoj državi, to je direktno nastavljanje onih borbi koje traju. Prvo. Između Frana Supila i Pašića od 1914. godine, pa onda sve do 1918. godine, taj se sukob prenosi na dvije osnovne, potpuno izgrađene koncepcije, jedne centralističko-hegemonističke i druge federalističke, ravnopravne. Supilova teza sve više dobiva, naročito poslije njegova istupa iz Jugoslavenskoga odbora i poslije iskustva nekih članova odbora sa predstavnicima srbijanske vlade. Čast onim srbijanskim političarima koji su bili u opoziciji u srpskoj Narodnoj

skupštini, čast srbijanskim intelektualcima kao Boži Markoviću, koji su se približavali stanovištu Supilovom i Jugoslavenskog odbora. Ali to napokon postaje politika cijelog Jugoslavenskog odbora. I najpitomiji čovjek u njemu tada, Trumbić, koji je dugo baš s obzirom na tu Srbiju koju su svi oni gledali na početku kao ideal, savršenstvo itd., taj Trumbić koji je sa jedne strane u dobrom prijateljstvu sa Supilom, a s druge strane zbog Supilova rezolutnoga zauzimanja stava da mi ipak treba da znamo kako ćemo da se ujedinimo, i kako ćemo da organiziramo novu državu, on ga stalno stišava i tako reći on je prvo protiv njega, ali je napokon i u Jugoslavenskom odboru formirano to Supilovo stanovište, i borba neprestano traje. Pa ja vas pitam, ima li Krfska deklaracija veze sa nacionalnim pitanjem u ovoj zemlji, i njeno gaženje sa strane srbijanske vlade? Pitam vas, ima li Ženevska deklaracija veze sa ovom zemljom, s ovom novom zajedničkom državom koja je formirana 1918. godine, ili je to nastavljanje onih sukoba koji su trajali od ranije, pa vas pitam, ima li veze ono što je zaključeno ovdje u Narodnom vijeću, ono što se zove upute izaslanicima da se ima izvršiti ujedinjenje pod izvjesnim, jasno fiksiranim uvjetima, koji bi donekle zagarantirali ravnopravnost ujedinjenih zemalja? Među tim uvjetima bilo je i takvih koji bi bili zagarantirali jedno pravilnije ujedinjenje, ali to što je ovdje zaključeno, i to zaključeno golemom većinom glasova, da ne ulazimo u one unutrašnje sukobe, da su to bile dvije koncepcije kako da se ujedine, da li federalistički ili centralistički, unutar samog Narodnog vijeća, ne ulazim u to, nego nije tačna tvrdnja druga Dimitrijevića — koja ovdje nije iznesena a ja moram da je kažem — da je nova država stvorena na bazi sporazuma hrvatske i srpske buržoazije. To nije tačno. Prije svega, tu novu državu su stvarali i malo drugi faktori, tu su novu državu stvarali i oni koji su se borili kod Srba, srpski puk i srpski narod u ratu, pa Crnogorci, pa oni naši dobrovoljci koji su se borili na solunskom frontu itd., pa naš zeleni kadar, pa sabotaže naše vojske koja je iznutra rušila Austriju, to su faktori koji stvaraju državu, a ovo je više pitanje uređenja države, i ja mogu ovdje da kažem jedno, da bi to ujedinjenje, čak da su ga i stvarale hrvatska buržoazija i srpska buržoazija, izgledalo sasvim drugačije 1918. godine, ako hoćemo da budemo objektivni, nego što je bilo, kad bi se zahtjevi one hrvatske buržoazije koja je bila jugoslavenski orijentirana i apsolutno za ujedinjenje bili uvažili, koji zahtjevi su došli do izražaja u Krfskoj deklaraciji, u Ženevskoj deklaraciji, u uputama Narodnog vijeća, nego je stvar pošla krivo baš zbog toga što se nije ostvario onaj sporazum, potvrđen sa ovako visokih foruma kao što je bio s jedne strane Pašić kao predstavnik radikalske, naglašavam srbijanske vlade, i Trumbić kao predstavnik Jugoslavenskog odbora i ovdje jedno Narodno vijeće koje je tada predstavljalo stvarno, bez obzira na njegovu kontrarevolucionarnu paralelnu akciju vis à vis revolucionarnih, klasnih, socijalnih pokreta. To je bio mjerodavan forum, a ujedinjenje je napravljeno krivo i zbog toga što se taj sporazum, što su se tri ranija sporazuma prekršila odmah na samom početku, i što sve ono što bi bilo i što je traženo od najdobronamjernijih hrvatskih građanskih političara, da se ta zemlja stvori i da budu u njoj svi zadovoljni, oni minimalni zahtjevi, što se to već kod prvoga koraka, kod proglašenja 1. decembra, pogazilo, prekršilo itd. E, pa onda ne možemo da kažemo da nacionalno pitanje, nacionalne suprotnosti nisu postojale, nego tek u novoj državi, da je ono bilo nešto drugo. To je sve jedno i isto.

Ja ne znam da li će drugovi iz Vojvodine da govore; ja bih imao i za njih da kažem nešto, ali, dozvolite mi samo jednu stvar da kažem, molim vas, drugovi, dozvolite mi, pa ćete onda vi reći. Drug negira bunjevačko-srpski i ako hoćete srpsko-bunjevački agitacioni odbor, kaže da je on bio nitko i ništa, da su mjesne

organizacije bile protiv tog odbora, i tvrdi da u Vojvodini nije bilo nikakve Partije osim mađarske. Druže Dimitrijeviću, kad netko nešto kategorički tvrdi... Ja vas inače vrlo cijenim i uvažavam, ali oprostite, ja bih se usudio, na primjer, da govorim o onome što stvarno znam. Nije se zvala Mađarska socijaldemokratska partija, nego se zvala Socijaldemokratska partija Mađarske, dakle kao države, kao cjeline Ugarske, jer su u njoj već od početka XX stoljeća postojale, osim jedne nemađarske stranke Hrvatske koja je bila potpuno samostalna, četiri autonomne nacionalne sekcije sa svojom posebnom organizacijom, a među njima je bila jedna srpska socijaldemokratska sekcija, sa svojom posebnom organizacijom, kao što je postojala i slovačka i rumunjska i njemačka sekcija. To su stvari, znate, koje vi ne možete da predbacujete drugovima da su nešto krivo rekli ili nešto krivo iznijeli, nešto što ne stoji. I zašto vi, molim vas lijepo, napadate baš tu srpsku ili srpsko-bunjevačku sekciju kada je ona nasuprot različitim oportunistima poslije izvjesnoga kolebanja ipak donijela odluku da se pristupi komunističkoj partiji, to znači III internacionali? Neke stvari ne shvaćam. I onda, nama je drago da smo sada ovako — i za to moram da odam priznanje drugu Dimitrijeviću — lijepo čuli zašto su neki tekstovi u »Pregledu« izašli onako, ja neću da kažem sažeti, jer je to vrlo slaba riječ, nego osakaćeni, da je često puta smisao nekog zbivanja potpuno deformiran. Ja vjerujem da, kad se to tamo sažimalo, nije bilo nikoga iz Slovenije da sudjeluje kod sažimanja, nije bilo nikoga iz Vojvodine, nije bilo iz Bosne, nije bilo ni iz Hrvatske. Zato su ta sažimanja tako ispala, odnosno ta sakaćenja teksta, da je na koncu konca sažeto ono što je najviše, ono što je recimo bilo vojvođansko ili slovensko, bosansko, a da o hrvatskom ne govorim.

Jer ovdje se uvijek objektivno gledalo — vi ste vidjeli ovdje neke naše referate koji su više govorili o Sloveniji, konkretno referat druga Buljana itd. Vi napadate između ostaloga — ja moram da odgovorim a da ga ne pitam da li se slaže, jer on ima malo slabiji sluh — ovoga našega Voju Rajčevića. A on o SKOJ-u u Hrvatskoj gotovo najmanje govori. Čitav njegov referat... izvinite, ja nisam pročitao nigdje ljepšu tezu i ako hoćete vatreniju, oduševljeniju pohvalu Beogradskom univerzitetu nego što je to baš taj Vojo Rajčević, suradnik ovog Instituta, iznio, u tolikoj je on mjeri sveopće orijentiran ne na usko, parcijalno, nego na ono ukupno. I njega ste, mislim, krivo razumjeli, jer, izvinite, on govori o tome da Partija na početku nije pružala pomoć stvarnu, veliku pomoć SKOJ-u. Koliko poznajem materiju, a dopustite mi, te stvari predajem, to mi je struka, mislim da drug Vojo ima potpuno pravo. Čak i oni argumenti koje vi iznosite, akcija Filipa Filipovića, kad kažete da je predlagao da se osnuje i pruži pomoć, da se osnuje omladinska organizacija itd., ne dokazuju suprotno. To znači da je nije prije bilo, znači da, ako je još i na Vukovarskom kongresu bilo potrebno da se traži da se omladinska organizacija osnuje, da se njoj da više pomoći, da joj se omogući rad. Šta to znači u historiji, kao dokumenat historijski? Znači, on se za to zalaže jer toga nije bilo, a osim toga, ima kod druga Voje jedan dokumenat koji je on sa naučnog stanovišta vrlo precizno i vrlo obazrivo iznio, rekavši da je dokumenat iz »Crvene zastave«, a ja pomalo znam, druže, jer sam tada bio u redakciji »Crvene zastave« kad je to bivalo, i znam kakve su prilike bile, i znam da smo mi omladinci bili jako nezadovoljni i imali smo i pravo da to budemo, na početku, jer je Partija smatrala SKOJ, odnosno omladinsku organizaciju, uopće kao nešto usput, sporedno, kao nešto mi smo masovna stranka, mi imamo 59 zastupnika, treća po broju poslanika itd. itd. I ona se orijentirala na mnogo krupnije stvari. Da je to tačno, pa uzmite, molim vas, Titovu kritiku sveukupnog držanja Partije i centralnih komiteta prema omladinskim organizacijama i prema

SKOJ-u u ono vrijeme. Pa izvinite, ja ne vjerujem Titu samo zato što je on Tito i zato što sam se naučio i uvjerio kao historičar da treba da mu vjerujem, ako hoćete i naslijepo, nego što je to činjenica. I kada je Vojo sa takvom rezervom, da je to članak »Crvene zastave«, omladinske, pisao — ja se tačno sjećam jer sam i taj prilog i čitao i slušao pažljivo — da se tu izražava jedan mlad čovjek, temperamentan čovjek itd., jedan mlad člankopisac, kad daje tu rezervu, a onda uz tu rezervu iznosi sve one, ako izuzmemo mladenačku vatrenost, u suštini bitne zamjerke sa strane omladine, sa strane SKOJ-a Partiji, onda, oprostite, valjda je u toj situaciji, ako hoćemo da primijenimo vaš teoretski pravilan verbalan stav, mi treba da se i tu prenesemo u ono stanje 1919. do 1920. pa iz toga ambijenta da procjenjujemo stvari, onda je valjda ta organizacija SKOJ-a ili omladine bolje znala i bolje osjećala kako je tretirana nego, recimo, mi iz današnje perspektive, na osnovi toga što je negdje rečeno da treba osnovati omladinsku organizaciju... Oprostite, ja bih tu imao još dosta da kažem, ali mislim da je trebalo otkloniti nesporazume.

Dr IVO FRANGEŠ

Budući da se nalazimo tako reći u obitelji, ja ću dati prije svega nekoliko objašnjenja, ličnih. Smatram svojim velikim gubitkom što iz objektivnih i subjektivnih razloga nisam mogao prisustvovati čitavome Simpoziju. Drugo, što sam eto i jutros došao kasno i unio zabunu, čak i poremetio red diskusije, ali, moja situacija je još nekoliko dana takva da ja to moram htio ili ne htio činiti, pa smatram svojom dužnošću da se ovako javno izvinem.

Neću govoriti o referatima druga Škiljana i drugarice Stipetić, jer su mi oni poznati, da kažem starim jezikom ja sam im kumovao; prema tome, da kažem nešto dobro ne bi bilo ukusno, a loše nemam šta reći, nego ću ukratko izložiti ono što sam kanio reći u diskusiji na Simpoziju, nadovezati na još svježe riječi predgovornika druga Čepe. Ja se gotovo posve slažem s njegovim zaključcima. Možda se on odviše mladenački okomio na pozitivizam. To je zapravo periodička pojava; da se mladi ljudi svom silom obaraju na pozitivizam. Svi smo u tim fazama bili, i dobro je da se tih faza sjetimo. Htio bih da kažem nekoliko riječi o tom nesretnom pozitivizmu sa aspekta nauke kojom se ja bavim, u kojoj je pozitivizam možda još omraženiji, nego na području kojim se ovaj Institut pretežno zanima, a to je historija, pa mislim da neće biti zgorega da kažem neka naša iskustva. Kad je pokojni profesor Barac imao godine koje danas ima Čepo, možda čak i manje, onda je on startao sa tezom: da je dosta činjenica, da je dosta tog profesorskog navlačenja pojedinih datuma, naslova, naših starih molitvenika, časoslova, životopisa itd. itd. Tako je Barac, parafrazirajući Petra Karlića kao figuru koja je dominirala u takvim besmislenim pozitivističkim naporima, parafrazirajući jedan njegov naslov, duhovito upozorio: da se pokaže sva jalovost tih pozitivizama, trebalo bi da se na svim uglovima grada izvikuje: Je li Benincasa bio urednik Telegrafa? I mislio je Barac da bi to izvikivanje stravično i upozoravajući djelovalo na sve one koji bi se takvih istraživanja htjeli da prihvate. Međutim, kasnije je i sam Barac upao u istu klopku, zapravo u situaciju naše

nauke, naše historijske nauke, i naše nauke o književnosti. Počeo je kao ogorčeni antipozitivist, a završio, neću reći kao pozitivist, ali u svakom slučaju kao čovjek koji je ustanovio da kod nas tada još ni najelementarnije stvari nisu bile obavljene, i da taj tzv. pozitivizam i nije uglavnom bio pozitivizam nego jedna naša loša, nužna varijanta pozitivizma, gdje su ljudi istraživali zaista samo činjenice, gdje je istraživanje postalo samo svrhom i gdje čovjek ne bi mogao da ne kaže zajedno s Balzacom — glup kao činjenica. Te su činjenice stvarno bile glupe. A ipak, činjenice nisu glupe. Slušajući ono malo referata što sam imao prilike da čujem, ja sam u isto vrijeme bio na granici katkada dosadnoga, katkada oduševljenoga nad tim istim činjenicama: jer ako se npr. navodio broj narodnooslobodilačkih odbora, sad ovdje sad ondje, pa ako se sve to minuciozno s određenom svrhom prezentira onda to nije činjenica radi činjenice, nego je to ilustracija i dokumentacija jedne teze koja ima mnogo dublje, nacionalno, političko i marksističko značenje. I ja neću ovdje, naravno, govoriti o stvarima koje mi svi vrlo dobro znamo, čak ni o teoretsko-metodološkim, naravno; praktičke činjenice sa toga područja ja vrlo malo znam, ali taj pozitivizam i to istraživanje činjenica mislim da ne bi trebalo aprioristički odbacivati i mislim da će dobar dio rada ovoga Instituta nužno biti usmjeren upravo na istraživanje, ispitivanje i osvjetljivanje tih činjenica. Ukratko, ne bih bio nikako za napadaje na pozitivizam ondje gdje je koristan. Ja bih čak rekao, (završavajući time ovaj uvod), na području kojim se ja bavim, taj omraženi pozitivizam ipak, uza sve svoje zablude, nije sa gledišta estetskoga zanemario i zataškao ni jedno značajno svjetsko djelo. Ni jedan Shakespeare, ni jedan Goethe, ni jedan Proust nisu stradali od pozitivizma, tj. svi su ti nesretni pozitivisti ipak ostajali zadivljeni i poneseni izvanrednim estetskim realizacijama tih i mnogih drugih umjetnika. Što su nam ti umjetnici bili prikazivani uvijek s jedne strane sa koje nije bilo potrebno, to je ono što treba istaknuti kao negativno i to je ono protiv čega se mi borimo. Slična je, naravno, stvar mutatis mutandis i na području kojim se bavi ovaj Institut. Nego ja sam htio da u svom istupu koji je bio planiran za diskusiju, kažem nešto drugo što će, mislim, biti potrebno upravo osvijetliti i u radnoj grupi u kojoj sam ja, i uopće u radu ovoga Instituta. Neka mi dopusti drug Čepo, ja ću se poslužiti njegovom formulacijom. Zaista je »Pregled« koji je motiv i tema ovog Simpozija, zaista je taj »Pregled« zbirka događaja i činjenica. Idući dalje tim pravcem, ja bih rekao da je taj »Pregled« u stvari, koliko ga god mi konstruktivno podvrgavali kritici i kritizirali ga, i rekao bih u većini slučajeva sa pravom, taj je »Pregled« zapravo nekakav repetitorij. On je pisan kao da već postoji napisana historija radničkog pokreta i kao da sada ljudima koji polažu nekakve kursove, ispite i ne znam što, treba na brzinu dati one činjenice koje će ti ljudi na ispitu odgovarati i čak bih rekao one probrane činjenice za koje se autorima »Pregleda« čini da su dovoljno čiste, dovoljno jasne i da o njima nema diskusije u bilo kome pogledu, tako da sa izvjesne tačke gledišta taj »Pregled« nema nekih naročitih mana, ako ga shvatimo kao repetitorij. Ako ga međutim shvatimo kao osmišljavanje procesa koji se zove historija radničkog pokreta odnosno Saveza komunista Jugoslavije, onda se sve ove mane, i one koje su iznesene na Simpoziju i neke druge, pokazuju u punoj oštrini. Ono čemu treba stremiti jeste dakle *historija* radničkoga pokreta koja neće biti kao takav repetitorij, nego obratno, koja će golim rukama uhvatiti to usijano željezo koje se zove naš radnički pokret. Tu straha biti ne smije. Šupljine koje su se ovdje očevidno pokazale i koje su kritizirane očituju se na mnogim područjima toga »Pregleda«, a ja bih rekao nekoliko riječi u odnosu na predmet kojim se ja bavim. Mislim da je literatura uopće, a kako se ja bavim hrvatskom literaturom, onda moram

reći posebno hrvatska, mačuhinski tretirana u ovome »Pregledu«. Mislim da se »Pregled istorije Saveza komunista« odnosno Pregled historije radničkog pokreta Jugoslavije, nikako i ni po koju cijenu ne smije odreći zadaće i potrebe da govori o paralelnosti određenih zbivanja u radničkome pokretu i u našim književnostima, jer su te veze bile intimne, jer su te veze bile kapilarne i konačno zato što je to u stvari, po mom dubokom uvjerenju, u mnogo slučajeva identičan proces, samo razmatran i manifestiran na različitim platformama. Zato ću ja ovdje poći malo poizdaljega; konačno, svi smo historičari i time treba da se ponosimo. Vidite, govorim, naravno, samo o hrvatskoj literaturi, ali mislim da se to može vrlo lako primijeniti i na ostale južnoslavenske literature. Kada se u hrvatskoj književnosti javljaju socijalističke ideje, te se ideje javljaju u klimi koja im nije povoljna. O neadekvatnosti (naših) ekonomskih uvjeta, o našoj nezrelosti mislim da nije potrebno da govorim, to su stvari koje svi znamo. Ja bih ukazao na jedan drugi idejni sukob, idejni rascjep unutar kojega se te ideje javljaju. Mi sada slavidimo npr. 125-godišnjicu rođenja Šenoe. Pa eto, u vezi sa Šenoom treba kazati samo nekoliko riječi. Šenoa je, kaže se, onaj koji je odbijao germansku liniju, i borio se za francusku liniju u našoj literaturi. On je to činio na frontu našeg nacionalnog otpora protiv Nijemaca i Mađara, naročito Nijemaca. Ono što je bilo njemačko, bilo je tada ljudima dobro poznato, naročito u ovome gradu, gdje se pokatkada govorilo više njemački nego hrvatski. Stoga su ljudi u svemu što je njemačko gledali prvoga i glavnog neprijatelja, a ako je naša tadašnja historija zapravo historija jednog malog, neoslobođenog i siromašnog naroda koji traži svoj put, i čija inteligencija vrlo često ne prelazi nivo malograđanske inteligencije, naravno da ta inteligencija nije mogla shvatiti da je socijalizam nešto više, nešto dublje, nešto značajnije nego banalno shvaćena njemačka opasnost. A kako su sve socijalističke ideje dolazile preko Beča i preko njemačkoga odnosno austrijskoga kulturnog kruga, to se sve ono što je socijalističko nužno moralo identificirati sa onim što je njemačko, pa je posve naravno došlo do toga da se taj vid nacionalne borbe, borbe protiv njemačkoga kulturnoga i nacionalnoga ugnjetavanja, protezao i na širenje socijalističkih ideja. Tako se dešavalo da su zastupnici socijalističkih ideja kod nas morali biti nužno tretirani kao nekakvi nacionalni izdajnici. Uzmite Antu Kovačića, toga — po izvjesnim zahvatima, po izvjesnim prodorima — neobično nadarenoga književnika, nedorađenoga, jadnoga, siromašnoga, doduše, ali velikoga; taj isti Kovačić, koji je imao tako oštar, kao što se kaže realistički pogled, taj isti Kovačić u »Ladanjskoj sekti« govori upravo ovo što sam ja sada parafrazirao i smatra da su te socijalističke ideje zapravo pogubne, on ih promatra na selu, on vidi da na selu te ideje ne mogu uhvatiti korijena, i to realno, jer tamo za to uvjeta nema, i sasvim je jasno da Kovačić govori o socijalizmu kao o nekakvu pogubnom njemačkom importu koji će rastočiti naše nacionalno tijelo. Ako idemo dalje, sjetite se Leskovara i njegovih »Propalih dvora«, gdje se oni agitatori po selu tretiraju kao nekakvi čudni, mutni ljudi koji dolaze sa nekim prevratničkim idejama, a te ideje ne mogu se nikako uklopiti u naš nacionalni život, u našu borbu za nacionalnu i kulturnu egzistenciju pa ih onda treba, naravno, pobijati. Čitava ta naša malograđanska situacija ima jedan jedini ideal; ako već promatra naše odnose u nekakvim klasnim relacijama, onda ona pledira na nekakvo vjenčanje, za jedno pomirenje klasa, upravo ono što Šenoa, negdje na kraju »Branke«, i čini: lijepa, mlada, zgodna, siromašna učiteljica vjenčava se za grofa, i time je zagarantiran naš nacionalni napredak jer, eto, i feudalci, osviješteni tako šarmantnim predstavnikom građanske klase, postaju voljni da sudjeluju u rješavanju nacionalnih pitanja. Kad jedan siromah, puki

siromah kao što je Vjenceslav Novak, po izvjesnim aspektima možda najpotpuniji naš realist, dođe u dodir sa socijalističkim idejama, onda on može da se s tim idejama susretne jedino na putu koji je logičan, koji bi opet trebalo istražiti u našoj književnoj i kulturnoj prošlosti, a to je put vjere, svećenstva, klera, koji je u početku bio i nacionalan, jedina nacionalna inteligencija itd., a ovdje se sada kod Novaka pokušava nekakvo pomirenje između socijalizma i kršćanstva, pa se nekakva kršćansko-socijalistička koncepcija ili demokrašćanska, ako hoćete javlja kod Novaka i u njegovu »Majstoru Adamu« i drugim nizom pripovijesti i u onom vidnom kutu što ga Novak nosi u hrvatsku literaturu, a to je promatranje tzv. malog čovjeka-proletera i njegovih muka u našoj društvenoj stvarnosti. Pa ipak se taj Novak u jednoj većoj noveli koja je prilično nepoznata, mislim tu na novelu »Pred svjetlom«, usudio kazati da će doći dan kada će letjeti cilindri, šeširi i kada će konačno taj mali čovjek uzeti vlast u svoje ruke. To su sve želje, rekao bih, to su sve neke razbacane vizije, to su sve stidljivo izrečene misli u jednoj situaciji u kojoj pisac ne smije ni objektivno ni subjektivno (to naročito ističem: ni subjektivno) da prekorači određene granice. Ali tu mi dolazimo, to je svakako stvar šire rasprave, mi dolazimo do prvoga svjetskog rata sa jednim imenom koje je veliko ime, koje može da bude i koje bi bilo zastava socijaldemokracije, a to je velika Kranjčevićeva Poezija. Ta je poezija značajna za temu o kojoj sada govorim, jer je prva na kritički način razmotrila neke postavke našeg nacionalnog života i naše kulturne nadgradnje, jer je to poezija koja je prva jurnula na božanstvo, na nebo i na sve ono što je bilo neprikosnoveno u našim malograđanskim mozgovima; i kada Kranjčević kaže u »Excelsioru« da sam bog prima ljudsku misao, prima je i šalje je dalje, i kaže joj: — a sad pođi sumnjat dalje — dakle sumnja, ta stvaralačka sumnja konačno se uselila u hrvatsku literaturu, i to putem ideja koje su dakle blize socijalnoj demokraciji. O tome mislim da bi trebalo i te kako voditi računa, ako želimo shvatiti ono što je došlo kasnije: 1914, prvi imperijalistički rat, sa čitavom onom matoševskom idilom, sa blagim zvonima, kućicama, crkvenim tornjevima, sa krovovima, sa zelenim zagorskim livadicama... Sve je to postalo besmisleno u situaciji u kojoj su počele glave da padaju na sve strane, ali ja neću ovdje da parafraziram Krležine »Davne dane«, hoću međutim, da ukažem na nešto što je glavna tema ovoga moga istupa. Hrvatska je književnost u tome razdoblju uza sve te napore ipak književnost jednoga maloga, provincijalnog, zapuštenog, još neoslobođenog naroda. Za nauku kojom se ja bavim to implicira zapravo jednu posebnu teoriju književnosti, odnosno jedan poseban teoretski i metodološki pristup. Tu su vrlo, vrlo osjetljiva pitanja estetičkoga i nacionalnoga, političkoga i socijalnoga. Ističem naročito ovo estetičko. Ja neću sada ulaziti u probleme kojima se naša nauka mnogo puta bavi, ali hoću samo da istaknem i da insistiram na onome što sam već nekoliko puta označio kao malograđanštinu u našoj literaturi i u našem nacionalnom duhu. I ne parafraziram Krležine tekstove nego govorim uopće o nečemu što je moguće ustanoviti i iz drugih sondaža kojima mi ovdje treba da se bavimo. Vidite, to malograđansko u našemu duhu, u našem doživljaju života i u našem stvaranju literature, — šta je to? To je koncepcija u kojoj je svijet podijeljen na dvoje, na ono što je *naše* i na *ono što je tuđinsko*. Sjetite se dobro. Te kategorije naše i tuđe, to su temeljne kategorije naše literature. To su dva osnovna pola kroz koja se ta literatura provlači. Ona ne može da ne vodi računa o tome. Za volju toga *našega*, ona je sklona i ona mora da promatra život u opoziciji naše-tuđe, i ona mora sve ono što je tuđe da tretira ne samo kao neprijateljsko, nego da tretira kao loše, kao etički i moralno loše. Primjera ima čitav niz, naša je književnost

dobrim dijelom primjer za to; ja ću spomenuti samo Kumičića pa će vam sve to biti jasno. Sve što je naše, to je divno, to je plemenito, to je idilično, a sve što je tuđe, to je opasno, to su neke opasnosti, neke ralje, ponori itd. Nisu ti naši pisci bili takve naivčine kao što mogu izgledati iz naših perspektiva, nego su to bile relacije, a ono što nastupa u toku prvoga svjetskog rata, kada literatura nove generacije, Krleže i Cesarca, unosi nove elemente i kada dolazi 1917, kada dolazi revolucija, ideje Marxa, Oktobra i Lenjina itd., onda se dešava nešto, prema čemu se, i to je sada glavno, ovaj »Pregled« i uopće naša nauka vrlo često odnosi sa nipodaštavanjem, ili bar prelazi preko tih činjenica. To su činjenice da je, zahvaljujući revolucionarnim marksističkim idejama, hrvatska književnost odjedanput od jedne zaturene provincijalne literature koja se tako reći grizla za rep vlastite nemoći, ta se literatura odjedanput iz svih tih svojih uskih iako časnih, iako plemenitih problema vinula na jedno područje koje je daleko nadrasta. Ona je, po određenim pitanjima, po određenim tretmanima, i po određenim ostvarenjima, postala internacionalna, i kad kažem internacionalna, mislim reći da je njeno značenje prešlo obične nacionalne okvire i da su se na području te literature počele voditi bitke koje imaju vrijednost ne samo hrvatsku, ne samo jugoslavensku, nego bez obzira na sve opasnosti precjenjivanja, drugovi i drugarice, značenje evropsko, pa čak i svjetsko. Izričem to sa punom odgovornošću. Mislim, naime, da je potrebno u jednom ovakvom »Pregledu« istaknuti ono čega su se autori previše klonili, a to je: da su pitanja marksističke estetike i marksističke prakse u estetici, da su ta pitanja ovdje na našem sektoru dobila nekakve i praktičke i teoretske odgovore koji su i naši a koji su u isto vrijeme dostignuća na jednom širem području. Od Harkovskih teza, recimo, do staljinskih čistki, pitam se koja je literatura tako oštro reagirala na staljinske procese onda kada su se oni odvijali a da pri tome nije pokleknula, a da pri tome nije posumnjala, a da pri tome nije izdala svoje marksističko i političko uvjerenje. Vidite, u razdoblju između dva rata potrebno je, znači, istražili našu kritičku i teoretsku misao na području umjetnosti uopće, a, naravno, mene lično zanima najviše ono što se tiče literature. Potrebno je dakle taj proces istaći, odrediti ga i uklopiti u širi proces, u jedno zbivanje koje ima bar evropsko značenje. S druge strane, ja bih upozorio na činjenicu da se paralelno sa tom lijevom strujom u hrvatskoj literaturi razvija jedna druga struja koja je logičan nastavak onoga našeg malograđanskoga, onoga našega sitnoga i seoskoga itd. Naravno, ja ne mislim potcjenjivati, želim samo kazati da bi se bez Oktobra i bez lijeve struje u hrvatskoj literaturi ta literatura i u razdoblju između dva rata, i mi za to imamo konkretnih dokaza, vukla po našim seoskim stazama i tonula u mulj obične seoske novelistike i postala, da sad kažem politički jasnije, tipično haesesovska, a ne bi imala ni jednu širu perspektivu.

Treće što bih htio da istaknem, to je činjenica da je hrvatska literatura na svoj način bila neprestano angažirana; da je taj njezin angažman bio određen našim prilikama, ali da ona može mirno, časno i vedro da kaže da je pomno pratila nacionalni život: to je i njezino opravdanje i njezina granica. Ona je oduvijek imala premalo vremena da bude samo literatura i oduvijek je bila ne samo literatura nego i jedan od najviših oblika nacionalne svijesti. Ponavljam, to je i njena zasluga, i njena ograničenost. Međutim, u razdoblju između dva rata upravo zahvaljujući ovom prodoru širih pogleda, dubljih filozofskih koncepcija, političkih vizija koje imaju internacionalni karakter, ta literatura nije izgubila svoju nacionalnu ukorijenjenost (ja ne spominjem imena u ovom osvrtu koji ima, koji hoće da ima samo metodološko značenje), ona dakle nije izgubila tu

svoju nacionalnu angažiranost, čak obratno, možemo mirne duše reći da je hrvatska literatura upravo zato što je bila takva kakva je bila i što je vodila veliku bitku da osvijesti našega čovjeka i da mu ukaže na osnovne probleme našega nacionalnoga, ekonomskoga i političkoga života, da je ta literatura također zaslužna za činjenicu da smo 1941. godinu dočekali onako kako smo je dočekali, i da se, osim nekoliko sasvim sporednih imena, sve što u hrvatskoj književnosti vrijedi na ovaj ili onaj način svrstalo uz NOB, bilo da su pisci aktivno stupili u borbu, bilo da su se na ovaj ili onaj način izdvojili iz onoga što se zvalo ustaška stvarnost. Vidite, tako bismo u jednoj viziji naše literature koju, da kažem idealno, piše jedan hrvatski radnik, pripadnik radničke klase, mogli ustanoviti da je ta literatura i radnička, da je ona dakle nacionalna i u tom pogledu, i da je ona zaista i po tome najviši oblik naše nacionalne svijesti. Mislim da je to trebalo istaći u »Pregledu«. I konačno, da odemo i u poslijeratno razdoblje, zar bismo 1948. tako lako dočekali, i zar bismo imali tako čvrsto izgrađene estetske i političke stavove da nismo imali ono što smo imali između dva rata, da se upravo ovdje, na ovome terenu nisu vodile određene polemike koje treba osvijetliti, koje »Pregled« ne smije zaobići, koje mora ocijeniti, i zar nije potrebno da se i ta strana našega nacionalnoga i kulturnoga razvoja istakne? Zato sam ja, da završim, smatrao da je bilo potrebno reći ovih nekoliko riječi da bi se u ovome Institutu povela jedna akcija za ovakvo osvjetljavanje hrvatske književnosti, ako ne i ostalih jugoslavenskih književnosti. U svakom slučaju ovdje bi trebalo učiniti da historija radničkog pokreta ne bude samo ono što je više puta rečeno, historija štrajkova, sastanaka itd, itd. nego da zahvati i našu nacionalnu životnu cjelinu, jer u razdoblju između dva rata radnički pokret postaje zapravo glavni reprezentant našega nacionalnoga života i on se ne smije odreći, a pogotovu se u uvjetima osvojene vlasti ne smije odreći niti jedne od naših nacionalnih manifestacija. U te svakako spada i kultura i književnost, i ja vjerujem da je potrebno da se u budućim historijama radničkog pokreta tim pitanjima posveti mnogo, mnogo više pažnje. To je smisao ovih nekoliko riječi.

ĐURO SPOLJARIĆ

U sredini 1937. godine počele su pripreme za IV kongres URSSJ-a u Zagrebu.

Tada su u Pokrajinskom odboru URS-a za Hrvatsku imali otprilike pola rukovodstva komunisti, a pola socijalisti. To je vrlo često dovodilo do mučne situacije. Satima bi se diskutiralo o nekom problemu dok bi došlo do odluke. U mnogim strukovnim sindikatima imali smo apsolutnu većinu, npr. kod tekstilaca, drvodjeljaca, građevinara, kožaraca, kućne posluge i još nekih drugih. Takvo je stanje bilo u pokrajinskim rukovodstvima strukovnih sindikata u Hrvatskoj. A u mjesnim (gradskim) i tvorničkim rukovodstvima imali smo gotovo svuda apsolutnu većinu. Na primjer u Zagrebu, Sisku, Varaždinu, Karlovcu, Bjelovaru, Čakovcu, Slavonskom Brodu, Osijeku, Virovitici i u još mnogim drugim mjestima bili su podružnički, mjesni i mjesni međustrukovni sindikalni odbori (s malim izuzecima) potpuno u našim rukama. Gotovo svi zakonski radnički povjerenici u poduzećima bili su komunisti ili vrlo bliski komunistima, a gotovo svi istaknuti

sindikalni rukovodioci bili su stovremeno i partijski rukovodioci. Na primjer Drago Petrović, pećarski radnik, bio je član Mjesnog i Pokrajinskog komiteta Partije i član svih sindikalnih odbora: sekcije pećara, Mjesnog odbora Saveza građevinara, pa Pokrajinskog odbora u Zagrebu i Centralnog u Beogradu. Gotovo isti slučaj je i s Rauševićem, Kraljem i Valjinom, svi u Sindikatu građevinara u Zagrebu. Drago Marušić, krojački radnik, bio je sekretar Pokrajinskog i član Mjesnog i Centralnog odbora Saveza tekstilaca i član Pokrajinskog komiteta Partije; Josip Kraš, pekarski radnik, sekretar Pokrajinskog odbora i član svih odbora, od podružnice do centrale Sindikata živežara i član ranije Pokrajinskog, a kasnije Centralnog komiteta KPH; Rade Končar, metalski radnik, član Rajonskog i Mjesnog komiteta Partije i član svih sindikalnih tijela, od podružnice do centralne uprave Sindikata metalskih radnika Jugoslavije; Marija Raušević, sekretar Mjesnog i Pokrajinskog odbora Sindikata kućne posluge i član Rajonskog i Mjesnog komiteta Partije u Zagrebu; Marko Belinić, krznar, Ivan Božićević, krojač, istaknuti funkcioneri u Sindikatu tekstilaca, a istovremeno i partijski rukovodioci; Hodak, sekretar Sindikata industrijskih radnika i partijski rukovodilac. Bila bi duga lista kad bismo naveli sve komuniste koji su bili istaknuti sindikalni funkcioneri i istovremeno partijski rukovodioci. Ovo se odnosi na stanje u Hrvatskoj. Razumije se da je slično bilo i u Srbiji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori.

U najvećem jeku priprema za kongres URS-a, nekako potkraj 1937. godine, došao je u Zagreb i drug Tito. U vezi s pripremama za kongres sa socijalistima je bilo velikog natezanja. Neki od njih bili su svjesni toga da komuniste u sindikatima ne mogu ni eliminirati ni ignorirati. Bilo im je jasno da i poslije kongresa moraju surađivati s komunistima u URS-u, jer komunisti su se toliko popularizirali i učvrstili u URS-ovim organizacijama (odzdo do gore) da se URS, kao masovna sindikalna organizacija radničke klase Jugoslavije, nije više mogao ni zamisliti bez komunista. Eliminirati komuniste iz URS-ovih sindikata, to bi u ono vrijeme značilo isto što i likvidirati sindikate. Da su, recimo, mogli isključiti sve komuniste iz URS-ovih sindikalnih organizacija, ili da su npr. komunisti istupili iz njih, s komunistima bi bila otišla i ogromna većina URS-ovog članstva. U takvom bi se slučaju URS-ové organizacije praktički svele na nulu. Tih činjenica su bili svjesni, manje-više, i jugoslavenski socijalisti svih nijansa.

Među njima je nastalo komešanje. Bilo je i takvih koji su se srozali na obične špijune, policijske konfidente i provokatore. Oni su bili spremni na najgnusniju izdaju. Vladimir Fajfer npr. nije prezao, niti se stidio, niti je prikrivao da otvoreno služi zagrebačkoj policiji. On je na javnoj sindikalnoj konferenciji, koja je bila prijavljena, tj. na kojoj je sjedio izaslanik policije, otvoreno napao izlaganje Josipa Kraša kao komunista. Citirao je izvješne Krašove stavove i rekao: »Ovo sam sinoć čitao u 'Proleteru', organu CK KPJ, a Josip Kraš je to isto malo prije govorio.« Takvi »Socijalisti« išli su za tim da kongres URS-a završi rascjepom između komunista i socijalista. Poslije IV kongresa URS-a, tj. poslije kidanja svih veza s komunistima u sindikatima, ovi su »socijalisti« bili spremni da se fuzioniraju s Jugorasom i HRS-om. Stjegonoša ove grupe »socijalista« u Zagrebu bio je Vladimir Fajfer, sekretar Radničke komore, član pokrajinskog sindikalnog rukovodstva URS-a i gotovo apsolutni diktator u sindikatu privatnih činovnika u Zagrebu. Njegovi su doglavnici bili Flajšer, Grubauer i još neki. U Beogradu takvi su bili Živko Topalović, Bogdan Krekić i drugi. Fajfer je u Zagrebu išao otvoreno k šefu policije na dogovor šta i kako treba da radi da bi suzbio utjecaj komunista u URS-ovim sindikatima. Topalović je u Beogradu posjećivao ministra

unutrašnjih poslova i s njim se dogovarao šta da rade u URS-ovim sindikatima. Njihov je zadatak bio da se po svaku cijenu bore protiv komunista u sindikatima. Međutim, Luka Pavičević, Milorad Bešić i drugi u Beogradu i Adolf Kunčić, Stevo Komerički i još neki u Zagrebu bili su mišljenja da s komunistima u sindikatima ne treba kidati po svaku cijenu, već da ih treba obuzdavati da sindikate previše ne revolucioniraju, da se rad sindikata usmjeri, uokviri u postojeće (buržoaske) zakonske propise. Oni su apsolutno bili svjesni toga da bi se sindikati bez komunista vrlo brzo srozali (zajedno sa socijalistima) na nulu.

Dakle, uoči IV kongresa URSSJ-a situacija u vrhovima URS-a bila je vrlo teška. Trebalo je doći do suglasnosti komunista i socijalista da se kongres održi. Da se kongres URS-a uopće održi, složili smo se, principijelno, svi, a komunisti zato da se URS još više učvrsti i ojača i organizaciono i akciono. To je bilo vrlo važno u odnosu na Jugoras i HRS. Razumije se da je to bilo od velikog značenja za jedinstvo radničke klase Jugoslavije i neophodan uvjet za poboljšanje njenog ekonomskog i političkog položaja.

Socijalisti (bar neki, oni najgori) bili su za to da se kongres URS-a održi samo radi toga da se URS pocijepa i tako sindikalni radnički pokret vrati na stari uski kolosijek, na put koji najviše odgovara jugoslavenskoj buržoaziji. Umjereniji socijalisti bili su za kongres samo zato da bi se spriječilo daljnje napredovanje URS-ovih organizacija, naime, da bi se revolucionarni radnički sindikalni pokret Jugoslavije skrenuo u već oprobane stare reformističke vode. Iza svih njih stajala je kapitalistička klasa, koja je imala za cilj da poveća pljačku nad radničkom klasom do maksimuma i smanji političke i demokratske slobode radničke klase Jugoslavije na minimum.

Komunisti su imali za cilj da preko IV kongresa URS-a još više prošire i prodube svoj utjecaj na radničku klasu Jugoslavije, kako bi je pripremili za konačnu borbu, za konačno oslobođenje od ekonomske bijede i političkog ropstva.

Kad smo se složili da se kongres održi, tek tada je počela prava zakulisna borba.

Trebalo se složiti tko će referirati i što će se referirati na kongresu. Nakon dugih i teških diskusija i tu smo se složili. I, na kraju, trebalo je unaprijed pripremiti rezolucije, koje će se jedinstveno prihvatiti na kongresu.

Na opće iznenađenje i zaprepaštenje jugoslavenske buržoazije, policije, Jugoraša, HRS-a i najreakcionarnijih socijalista, kongres je prošao bez rascjepa, manifestirajući jedinstvo, organizaciono jedinstvo klasnog radničkog sindikalnog pokreta Jugoslavije!

U vezi s tim što je IV kongres URS-a 1938. godine u Zagrebu ovako tekao i završio, treba prije svega znati da je u pripremama i organizaciji kongresa, od početka do kraja, bila vrlo aktivna Komunistička partija Jugoslavije. Naime, CK KPJ imao je jasan i odlučan stav o ulozi komunista u sindikatima uopće, a posebno u vezi sa IV kongresom URSSJ-a 1938. godine. Sindikalna komisija, organ CK KPJ, bila je vrlo aktivna u svim sindikalnim pitanjima. Istovremeno je funkcionirala i sindikalna komisija pri CK KPH, a za što bolju organizaciju IV kongresa URS-a posebno se založio i sam CK KPH.

Drug Tito je dolazio na sjednice CK KPH na kojima je dao otprilike ovakve direktive u vezi sa IV kongresom URS-a:

Svijet se nalazi pred krupnim događajima. Fašizam je sve agresivniji. Fašisti su eksponenti krupnih kapitalista i imperijalista, ali oni se bore svim sredstvima za srednje građanske slojeve, za seljaštvo i za radništvo. U lažima i dema-

gogiji oni su nenadmašivi. Nasuprot fašistima, komunisti treba da se stave na čelo naroda. Upornom, smjelom i poštenom borbom komunisti treba da osvoje narod. Prije svega, kroz aktuelne parole i svakodnevne akcije treba ostvariti jedinstvo radničke klase. Samo jedinstvena radnička klasa može ostvariti savez sa seljacima i ostalim dijelovima radnog naroda. Jugoslavenska buržoazija također je toga svjesna, i zato se formiraju Jugorasove i HRS-ove organizacije. Zato je jugoslavenska reakcija odlučila da pocijepa URS na socijalističke i komunističke sindikate. Poslije rascjepa komunističke bi sindikate zabranila, a rukovodioce pohapsila. I baš zato na IV kongresu URS-a ne smije doći do rascjepa klasnog radničkog sindikalnog pokreta Jugoslavije. Partija, tj. komunisti treba da učine sve što mogu, samo da ne dođe do rascjepa.

Tako je i bilo.

Na V kongresu KPJ drug Aleksandar Ranković je rekao: »Kongres URSSJ donio je odluke o organizacionom i akcionom jedinstvu, o tarifnoj i štrajkaškoj politici, o pitanju zaštite radničkih poverenika, o pitanju pomaganja neuposlenih radnika, o stambenom pitanju, o pitanju ravnopravnosti i zaštite žena u privredi, zaštiti podmlatka itd. — koje su predstavljale platformu za akciono jedinstvo sindikalno organizovanih komunista... i socijalista uprkos protestu Živka Topalovića i Socijalističke partije...«

Živko Topalović je osobno prisustvovao IV kongresu URSSJ-a u Zagrebu, ali u svojoj cjepačkoj akciji nije uspio.

Ovom prilikom vrijedno je napomenuti kako smo se mi komunisti u Zagrebu koristili, između ostalog, URS-ovim sindikalnim organizacijama za čisto partijski rad. Na primjer: Josip Kraš, Andrija Žaja i ja kao članovi CK KPH putovali smo po sindikalnoj liniji po cijeloj Hrvatskoj. Kraš je, recimo, išao u Slavonski Brod na konferenciju Saveza živežara. Došao bi dan ranije, održao sastanak s Mjesnim komitetom Partije u Brodu. Žaja je kao drvodjelac putovao po cijeloj Slavoniji i Gorskom kotaru, po liniji Saveza drvodjeljskih radnika, i istovremeno održavao sastanke s partijskim organizacijama i komunistima. To sam činio i ja po liniji Saveza tekstilaca, a tekstilno-odjevni sindikat imali smo gotovo u svakom većem mjestu u Hrvatskoj. Mi smo npr. direktno rukovodili štrajkom radnika tvornice vagona u Brodu, štrajkom radnika tekstilaca u Varaždinu, štrajkom građevinskih radnika u Zagrebu. To su bili veliki štrajkovi 1936. godine. Uostalom, komunisti su vodili sve štrajkove, one koji su izbijali spontano brzo bi organizirali, kao i one koje bi unaprijed pripremili. Isto tako smo se koristili i ustanovom tzv. radničkih zakonskih povjerenika. Naime, po Zakonu o zaštiti radnika radnici su imali pravo da biraju zakonske povjerenike. Povjerenici su po Zakonu o zaštiti radnika štitili radnike od šikanacije kapitalista. Birali su se na početku svake godine. Njihov je mandat trajao godinu dana. Na kraju svake godine Radnička komora raspisala bi nove izbore za radničke povjerenike. Izbori bi se imali održati u toku siječnja. Istovremeno je Radnička komora okružnicom obavijestila sve sindikalne organizacije na svom terenu i tražila prijedloge za imenovanje eksperata za izbor radničkih povjerenika. Ti eksperti bi s legitimacijom Radničke komore išli na teren i pomagali radnicima i sindikalnim organizacijama u izboru radničkih povjerenika. Razumije se da smo mi Radničkoj komori predlagali naše ljude za eksperte, a ti su obišli poduzeća, izvršili izbor radničkih povjerenika i uzgred održali sastanke s komunistima, tj. s partijskim organizacijama i komitetima. Ovi eksperti za izbor radničkih povjerenika bili su zapravo instruktori ili članovi Mjesnog i Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske.

Kad imamo sve to u vidu, tj. stav KPJ u pitanju sindikata i upornost komunista da se baš takav stav dosljedno provede u život, jasno je zašto je IV kongres URSSJ-a uspio.

Ovom prilikom važno je ukazati na bitnu razliku između III kongresa URSSJ-a, koji je održan 15. i 16. XII 1934. godine u Sarajevu, i ovoga koji je održan 18. i 19. IV 1938. u Zagrebu.

Na III kongresu su dominirali (i likovali) socijalisti sa gazda-Živkom Topalovićem na čelu. A njegovi glavni perjanici bili su Bogdan Krekić i braća Jakšić (Sreten i Jovan). Oni su istupali apsolutno na liniji cijepanja klasnog radničkog sindikalnog pokreta Jugoslavije. Međutim, komunisti su tek godinu-dvije prije tog kongresa počeli ulaziti u URS-ove organizacije. Socijalisti su znali da komunisti u sindikate donose i svoje revolucionarne stavove. I, što je najglavnije, socijalisti su bili svijesni toga da će komunisti svojim radom pomoći radničkoj klasi da se ujedini. Ali tada su još komunisti bili slabi te nisu mogli preuzeti inicijativu u organiziranju, referiranju, diskusiji i donošenju odluka na III kongresu URSSJ-a u Sarajevu. Živko Topalović i njegovi najuži suradnici sve su to vrlo dobro znali pa su to i bogato iskoristili za svoje prljave ciljeve.

Međutim, u vremenu između III i IV kongresa URS-a situacija se bitno izmijenila. Potkraj 1934. godine u URS-u je bilo oko 31.000 članova, a potkraj 1938. godine blizu 80.000 članova. U međuvremenu su se u KPJ izmijenile mnoge stvari. Prije svega, na rukovodstvo KPJ izbio je drug Tito. Nakon dolaska druga Tita na čelo KPJ slijedile su već dobro poznate promjene u redovima (i u radu) jugoslavenskih komunista uopće, pa i u sindikatima.

DRAGUTIN ŠCUKANEC

Ispričavam se što u ovoj našoj produženoj diskusiji ponovo uzimam riječ. Činim to, s jedne strane, zbog toga što sam kroz ovih nekoliko dana naših intenzivnih raspravljanja o povijesti radničkog pokreta i SKJ došao do zaključka da bih morao potpunije formulirati i odabrati neke teze u intervenciji koju sam podnio na simpoziju, i, s druge strane, zato što mi se čini da u čitavoj dosadašnjoj diskusiji neki značajni problemi nisu bili dovoljno precizno istaknuti. Zbog toga ću se osvrnuti na neka pitanja i probleme iz ranijih perioda koji su mi se nametnuli prilikom čitanja »Pregleda«, jer je pravilna, znanstveno tačna interpretacija problema iz ranijih perioda naše povijesti preduvjet egzaktnije obrade perioda socijalističke revolucije.

1. *Nacionalno pitanje i neke primjedbe na metode.* Iako je već bilo govora o tretiranju nacionalnog pitanja u »Pregledu«, ipak mi se čini da nismo bili dovoljno precizni. Nacionalno pitanje u monarhističkoj Jugoslaviji traži mnogo svestraniji pristup nego u »Pregledu«, ne samo metodološki nego i u pogledu faktografije, ali detaljnije obrazloženje toga tražilo bi posebnu raspravu...

Također, na nizu mjesta u »Pregledu« nije dovoljno znanstveno fundirana obrada političkog razvitka u staroj Jugoslaviji, djelovanja građanskih političkih stranaka i njihovih međusobnih odnosa i vanjska politika jugoslavenskih vlada

u periodu 1935—1941 . . . Razumije se, u »Pregledu« je trebalo podvrći nemilosrdnoj i dosljednoj kritici sve ono što je bilo negativno u buržoaskoj Jugoslaviji, kako na strani režima tako i na strani građanske opozicije, ali je to trebalo da bude znanstvena kritika, koja ne samo što objektivno ocjenjuje ono negativno, nego isto tako objektivno utvrđuje ono što je bilo pozitivno, ili ono što je nužno proizlazilo iz dotadašnjih objektivnih uvjeta. Samo u tom slučaju bi kritika u »Pregledu« imala punu znanstvenu težinu.

2. *Partija i radnički pokret.* Jedan od govornika na simpoziju je s pravom prigovorio autorima »Pregleda« da se historija SKJ po njima svodi na historiju partijskih kongresa, konferencija, savjetovanja itd. i na historiju organizacionog stanja KPJ. Pri tome je mislio na zanemarivanje društvene baze KPJ, tj. radničke klase i radničkog pokreta. Tačno je da je KPJ pod rukovodstvom Tita izrasla u općenarodnu političku snagu oko koje se okupila ne samo radnička klasa nego i većina naroda, ali se i sami autori sigurno slažu s tim da je KPJ izrasla iz krila radničke klase i da je svoju osnovnu snagu nužno crpla upravo iz radničkog pokreta.

Autori su, kao što je vidljivo, težili za tim da to i pokažu u »Pregledu«, već time što kroz cijelo međuratno razdoblje prate položaj radničke klase, tarifne akcije i štrajkove, razvitak sindikalnog pokreta, političku borbu masa itd. Ne bih ovdje ulazio u to da li je »Pregled« tome posvetio dovoljno pažnje, iako mi je poznato da podaci kojima danas raspolažemo omogućuju da se dade mnogo potpunija slika o radničkom pokretu i da se različiti momenti u povijesti radničkog pokreta izlože s više sistema. Ograničit ću se na to da ukažem kako autori, unatoč tome što dijele navedeno načelno stanovište o uzajamnoj uvjetovanosti razvoja radničkog pokreta i Partije, ipak to stanovište nisu dosljedno proveli.

Zbog toga prilikom čitanja »Pregleda« na više mjesta nastaje dojam kao da je snaga Partije u krajevima gdje je radnička klasa u to vrijeme bila brojno posve neznatna u pojedinim periodima bila veća nego u krajevima s razvijenijom industrijom i s daleko mnogobrojnijom radničkom klasom. Takve se ocjene, doduše, nigdje ne daju izričito, ali kad se iznosi organizaciono stanje Partije u pojedinim zemljama Jugoslavije i uz to nabrajaju štrajkaške i tarifne akcije, demonstracije itd., onda (npr. na str. 175, 185, 209. itd.) ispada da su politička borba i revolucionarni radnički pokret na čelu s KPJ bili u Crnoj Gori ili u Makedoniji jači nego u Hrvatskoj ili Sloveniji. Razumije se da zbog toga nastaju različiti nesporazumi, pa se npr. na str. 175. govori o postepenom obnavljanju partijske organizacije u Makedoniji nakon udaraca koje joj je zadala diktatura i kaže se da su 1932. godine bile obnovljene partijske organizacije koje su uspostavile veze sa Zagrebom, odakle su dobivale partijsku štampu i letke, a odmah iza toga govori se da je tek potkraj 1932. došlo do obnove partijskih organizacija u Hrvatskoj. Smatram da se zbog toga kod neupućenih čitalaca mogu formirati avangardističke koncepcije po kojima je osnovno sama Partija, čak i u slučaju ako se ne oslanja na radničku klasu i na razvijeni radnički pokret.

3. *NOB i socijalistička revolucija.* U vezi s odgovorom druga Pere Damjanovića na intervencije koje smo na simpoziju podnijeli drug Vlado Stopar i ja, htio bih objasniti neke nesporazume. Drug Damjanović je u pravu kad ističe da se mora govoriti o specifičnostima u razvitku NOB-a i socijalističke revolucije u pojedinim zemljama Jugoslavije. Bez analiza tih specifičnosti zaista bi ostale prešućene sve one ogromne teškoće koje je npr. KPH morala savladati, a čitavo bogatstvo formi borbe i njenih razvojnih oblika u pojedinim zemljama bilo bi prešućeno i preostala bi samo gola apstraktna shema povijesnog razvitka.

Ali to ne znači da zbog tih specifičnosti, koje su određivale konkretne povijesne tokove u pojedinim zemljama Jugoslavije, nisu djelovali i neki opći zakoni povijesnog razvitka, koji su podjednako došli do izražaja u svim zemljama Jugoslavije. Tačno je npr. da je u znatnom dijelu Srbije došlo do općeg narodnog ustanka, a isto tako i u Crnoj Gori, da se srpsko stanovništvo masovno podiglo u borbu u mnogim područjima Bosne i Hercegovine i u južnoj Lici i Kninskoj krajini, a da se hrvatsko stanovništvo ni u jednom kraju, osim Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre u danima kapitulacije Italije, nije masovno diglo na oružje, nego su se u početku odazivali pozivu Partije samo komunisti i simpatizeri i drugi borbeni rodoljubi koji su bili antifašisti.

Na takav tok događaja djelovali su specifični faktori, konkretno — da stvar pojednostavnimo — nacionalna sudbina Srba pod okupacijom s jedne strane, i hrvatsko nacionalno pitanje u doba Kraljevine Jugoslavije s druge strane. Daljnji povijesni razvitak pokazao je da su to bili faktori koji su samo privremeno djelovali, a ono što je bilo trajno, trajno zbog toga što je bilo u skladu sa zakonima povijesnog razvitka, bila je organizirana narodnooslobodilačka i revolucionarna borba pod čvrstim rukovodstvom Partije. Činjenica je da su masovni narodni ustanci u Srbiji, u Crnoj Gori, u istočnoj Bosni i Hercegovini, osim u Bosanskoj krajini, relativno brzo doživjeli oseku, ili su definitivno zapali u krizu, ili su se izrodili jer su pali pod utjecaj četnika. Isto je tako činjenica da tamo gdje je Partija postepeno razvijala borbu i time je od samog početka u organizacionom pogledu čvrsto držala u rukama i rukovodila njome, da tamo do takvih oseka, kriza i deformacija nije došlo. Drugim riječima, ako oružana nacionalnooslobodilačka borba i jest negdje započela kao masovni narodni ustanak, a negdje se razvijala odnosno izrastala postepeno, iz malih akcija i iz različitih drugih a ne samo oružanih oblika borbe, ono što je trajalo, razvijalo se i napokon pobijedilo, bila je organizirana i planski vođena borba pod rukovodstvom Partije u svim oblicima i u svim sferama života. Makar koliko navedene specifičnosti u pojedinim oblastima Jugoslavije bile izrazite, ne smije se zbog njih previdjeti ono opće i zajedničko za cijelu Jugoslaviju.

Stanje koje je prethodilo okupaciji i uvjeti pod okupacijom u svim su zemljama Jugoslavije potresli same temelje društva, što je objektivno stvaralo revolucionarnu situaciju kojoj je bila dorasla samo takva revolucionarna partija kakva je bila KPJ i koja je ujedno bila dovoljno politički zrela i samostalna da je mogla realno procijeniti postojanje te revolucionarne situacije. Povijest je pokazala da je ta ocjena situacije bila tačna i da se nacionalnooslobodilačka borba pod rukovodstvom radničke klase i Partije pobjedonosno razvijala upravo zbog toga što je u isto vrijeme bila i socijalistička revolucija.

Svi drugi početni motivi za borbu, npr. nacionalno osjećanje ili obrana golog opstanka, sami po sebi nisu se pokazali dovoljnima. Čim se pokazala i druga alternativa, npr. makar i prividna mogućnost da se nacionalna osjećanja izraze kroz podršku pokretu Draže Mihailovića, ili kad su okupatori i kvislinzi pristupili manevrima i taktiziranju u cilju smirenja uglroženog naroda itd. itd. (uz različite druge faktore, kao što su masovne neprijateljske represalije, angažiranje velikih neprijateljskih snaga protiv ustanka, povlačenje glavnine partizana, teški porazi i gubici u borbi s neprijateljem itd.), trajnost i snagu pokazivao je samo taj stvarni povijesni faktor — Partija i širi svijesni revolucionarni aktiv okupljen oko nje i pokret koji je ona čvrsto organizirala i rukovodila njime.

U Hrvatskoj su navedeni privremeni faktori djelovali negativno sa stanovišta težnje da se pokrene masovni ustanak hrvatskog naroda, ali su organizirano

djelovanje Partije i NOP-a i primjer uspješne oružane borbe u krajevima naseljenim srpskim stanovništvom, odnosno hrvatskim stanovništvom u mnogim dijelovima Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije, postepeno svladavali taj negativni faktor, pa je u drugoj godini rata Hrvatska postala, uz Bosansku krajinu i Sloveniju, glavni oslonac nacionalnooslobodilačke i socijalističke revolucije u cijeloj Jugoslaviji.

DUŠAN BILANDŽIĆ

Želim da kažem nekoliko improviziranih riječi o tzv. »modelu« partizanskog rata. Na ovu kratku diskusiju, koju nisam predviđao, odlučio sam se zato što, čini mi se, ima pojava nekih zastranjivanja kada se daju historijske ocjene o našem oslobodilačkom ratu 1941—1945. godine.

Jedna od bitnih razlika između suvremenog partizanskog i klasičnog rata je u tome što u partizanskom ratu imamo veoma široku skalu najrazličitijih oblika, sredstava i načina borbe. Naime, okupirani i porobljeni narod pruža okupatoru politički, ekonomski, psihološki, oružani otpor u koji se uključuju građani različitog uzrasta, svijesti i političkog uvjerenja. Ta skala oblika otpora prostire se od mrkog pogleda muškarca i žene, djeteta i starca prema neprijateljskom vojniku, preko skrivanja nacionalnog bogatstva od pljačke okupatora sve do oružanih borbi i operacija koje vode male, srednje i velike vojne jedinice. Takav partizanski rat koji u rijeku otpora uključuje svakog stanovnika prema njegovim mogućnostima je u stvari »savršen model« partizanskog rata. I sada kada se nalazimo pred problemom da ocjenjujemo ovaj ili onaj oblik, ovaj ili onaj način borbe i doprinos ovog ili onog u NOP-u, izlažemo se opasnosti da jedan oblik hipertrofiramo na račun drugog oblika. Zastranjivanja su opasna u svakom pogledu, bilo da preuveličavamo doprinos vojnih jedinica, bilo da hipertrofiramo značaj borbe u tzv. pozadini. Zato je potrebno vršiti detaljna istraživanja svih oblika i metoda borbe, a naročito širinu obuhvaćanja naroda u pojedinim oblicima borbe.

Želio bih nešto reći i o trajanju partizanskih ratova, što je u uskoj vezi s prethodnim pitanjem. Partizanski ratovi po pravilu traju veoma dugo i, govoreći napamet, čini mi se da je kineski trajao oko 27 godina, sjevernovijetnamski i indonezijski oko 5—6 godina, alžirski oko 7 godina itd. Dugotrajnost partizanskog rata prouzrokovana je nizom različitih faktora (prije svega okupator neće da prizna poraz čim oslobodilački rat otpočne, već naprotiv, on vodi borbu sve dok ima bilo kakvog izgleda na uspjeh, ili često do svog poraza). Ali, s gledišta načina vođenja rata, okupator stalno teži da prisili ustaničke snage da one prihvate odlučujuću bitku na otvorenom bojnom polju u obliku krutih fondova, s ciljem da snagom ratne tehnike i žive sile porazi ustaničke snage. Primanje odsudne bitke u partizanskom ratu ponekad postaje katastrofalno, naročito ako se iz tzv. pozadine, tj. iz sela i gradova, izvuče najveći dio ljudskog potencijala, jer poslije eventualnog poraza nema tko da obnovi borbu i regenerira vojne jedinice. Zato su masovni ustanci neadekvatni oblici za vođenje dugotrajnog partizanskog rata — što, razumije se, ne znači da se oni mogu uvijek izbjeći.

Kada kao historičari istražujemo partizanski rat, mislim da treba obratiti pažnju na zavisnost oblika borbe od tzv. slojevitosti stanovništva. Ovdje se misli na višestranu slojevitost: slojevitost po uzrastu stanovništva (od djeteta do starca); klasna slojevitost koja bitno utječe na partizanski rat; politička slojevitost, koja se izražava u tome što izvjesni slojevi čine avangardu, borbeno jezgro, dok, s druge strane, neki slojevi su spremni da u raznim fazama rata pružaju samo pasivan otpor itd. Partizanski rat po svojoj političkoj platformi može uključiti široke slojeve naroda; partizanski rat uključuje i seljaka koji neće da plati porez okupatoru, čuvajući svoj kućni prag, i proletera koji je spreman na barikade kao klasno svjestan pripadnik svoje klase i njene misije — jednom riječju društvena slojevitost također determinira oblike i metode borbe. Zato i iz tog aspekta treba stvari izučavati.

Ako se tako pristupa stvarima, ne ograničavajući se samo na izučavanje borbenih operacija partizanskog rata, onda će se doći do jednog »modela« partizanskog rata za koji je meni Slavonija, kao »detalj«, veoma interesantan primjer.

Partizanski rat u Slavoniji ima, grubo uzevši, slijedeću shemu i mehanizam. Ova zona je imala »svoje« operativne jedinice — korpus s dvije, kasnije tri divizije — koje *nisu bile vezane za određeno područje*, već su bile spremne da manevrima danonoćno mijenjaju mjesto svog borbenog djelovanja, spremne da po potrebi napuste teritorij Slavonije, što su i činile, odlazeći u Hrvatsko zagorje, Žumberak, Bosnu, sve do učešća u beogradskoj operaciji. Na pojedinim užim područjima, na primjer na teritoriju Požege, Daruvara, Pakraca, Virovitice, Našica, Slav. Broda itd., nalaze se partizanski odredi koji *su tamo manje-više trajno locirani*, koji s narodom danonoćno žive i izvode borbene akcije, koji vrše ulogu jednog borbenog kostura podižući borbeno raspoloženje naroda i, svojom oružanom borbom, mobiliziraju ga u svoje redove. Osim toga kao treći oslonac postojale su pozadinske vojne jedinice koje su svojom mrežom pokrivale čitav teritorij.

Zatim, u svakom selu i gradu nalazile su se brojne i različite organizacije: narodni odbori povezani u sistem vlasti koja pokriva i pokreće sve oblasti društvenog života, zatim široka mreža društveno-političkih organizacija — partijske, omladinske, ženske, pionirske organizacije itd. Na taj način bio je izgrađen jedan specifičan splet organa i organizacija, jedan mehanizam koji počinje od Oblasnog komiteta Partije, Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora i ostalih oblasnih rukovodstava, zatim od štaba korpusa preko divizija, brigada, odreda, obuhvaćajući gotovo čitavo stanovništvo do »posljednjeg čovjeka«. Tako je *svaki građanin bio »vezan«, »pokriven« s najmanje jednom ili više veza s organima vlasti i s društveno-političkim organizacijama* i uključen u borbu: žena je »vezana« preko AFŽ-a, omladinac preko USAOH-a, dijete preko pionirske organizacije — *jednom riječju, čitav narod je na neki način obuhvaćen i mobiliziran za borbu.* Ako idete tragovima te mreže, tog mehanizma, tragovima kanala utjecaja, doći ćete čak do neprijateljskih garnizona i do štabova neprijateljske armije u kojima je NOP imao svoje borce.

Iz ovog kratkog opisa »modela« partizanskog rata lako se može uočiti da je takav pokret neuništiv, naime, pokret *je oslonjen, leži, stoji na jednoj masovnoj organizacionoj mreži, koja je u stvari izraz političkog raspoloženja stanovništva. Ističem, takav partizanski pokret je neuništiv zbog toga što je on ušao u sve ćelije i pore društva, on je »neuhvatljiv« jer mu neprijatelj ne može nametnuti kratkotrajnu odsudnu bitku iako se bitka vodi neprekidno i na svakom mjestu.*

Pokušao sam da proces u našem oslobodilačkom ratu promatram iz jednog posebnog ugla i aspekta koji, čini mi se, nije dovoljno proučen, a bez toga se neće moći potpuno i u cjelini sagledati njegova politička, klasna i vojna fizionomija.

FRANJO TUĐMAN

Završna riječ

Drugarice i drugovi,

Smatram da je ova trodnevna diskusija pokazala potrebu takvih razgovora, ne toliko o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« koliko o daljem radu oko proučavanja radničkog pokreta, socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje. To je bila osnovna intencija našeg Instituta kad smo sazivali ovaj skup.

Drug Dimitrijević — a to je bilo mišljenje i druga Damjanovića — stavlja u izvjesnom smislu opravdanu primjedbu nama kao organizatorima da je trebalo da autore »Pregleda« pozovemo na Simpozij i da ih unaprijed upoznamo s referatima. Mislim da je u pitanju nesporazum o svrsi ove diskusije. Mi nismo prije svega željeli općejugoslavensku diskusiju o »Pregledu istorije SKJ«, niti smo željeli samo kritiku tog »Pregleda«. Mi smo željeli da u povodu »Pregleda« prodiskutiramo sve one probleme koji se javljaju pred nama kao Institutom i pred svim onim naučnim radnicima što se bave radničkim pokretom, revolucijom i historijom socijalističke izgradnje u našoj republici. Dakle, nije nam bila namjera, nismo htjeli organizirati neku opću kritiku, mada je Simpozij u toku rada učešćem drugova iz drugih republika poprimio karakter neke opće diskusije. Mi smo pozvali na Simpozij sve naučne radnike koji se bave suvremenom historijom iz Hrvatske, a iz ostalih republika obavijestili smo samo institute da organiziramo diskusiju i da bi za nas bilo od interesa da nam jave kada će oni imati slične diskusije. Od autora smo uputili poziv drugu Rodoljubu Čolakoviću kao glavnom redaktoru s obavještenjem o čemu je riječ; na nesreću, uslijed tehničke greške na pošti, on je suviše kasno primio poziv mada smo mu ga uputili u isto vrijeme kad i svim beogradskim institutima, koji su na osnovu toga u stvari i uputili drugove što su prisustvovali Simpoziju. Toliko radi razjašnjenja. Prema tome, mi smo htjeli diskusiju o problemima rada oko historije radničkog pokreta a da u isto vrijeme, kad se to već traži od Komisije za historiju CK SKJ, iznesemo i neke svoje primjedbe. Razumije se da i to može da posluži kao iskustvo za organiziranje sličnih simpozija u budućnosti, i u pozitivnom i u negativnom smislu.

Smatram da je čitav tok Simpozija pokazao njegovu opravdanost, kako po broju prijavljenih priloga tako i po načinu vođenja diskusije, bez obzira što svi prilozi nisu bili jednake vrijednosti, bez obzira što se na mnoge priloge mogu dati one načelne primjedbe o kojima sam nastojao da govorim u svojoj uvodnoj riječi. Iako se u prilozima naših mladih suradnika dobrim dijelom išlo sličnim putem kao što se i u »Pregledu« išlo, a to je da se nekim pojedinačnim faktima dade veće značenje, ipak i to može biti prilog sabiranju podataka, u smislu da se dokumentira nešto što tamo nije stavljeno, i u smislu adekvatnijih ocjena, itd. Bio sam kazao da je to dobra ali da nije iscrpna metoda i da njome nećemo doći veoma daleko; da je to neophodno potrebna faza u radu oko historije radničkog pokreta, socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje, ali da je težište

u metodološkom pristupu i u takvoj organizaciji znanstvenog rada koja će osigurati kompleksno proučavanje problematike društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka u tom sklopu pravilno interpretiranje radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje. Nije riječ toliko o ovom ili onom citatu u »Pregledu«, nije riječ toliko o ovom ili onom podatku; na kraju, poznato je da se citatima može dokazati sve što se želi. Riječ je o pristupu, riječ je o duhu koji iz ovog ili onog rada proizlazi u cjelini.

Mislim da nas drug Dimitrijević nije morao uvjeravati u svoju dobronamjernost, ali i da on ne treba da sumnja u dobronamjernost niti mladih suradnika koji su bili uzeli taj »Pregled« u ruke niti ostalih drugova koji su diskutirali, uključujući takve revolucionare kao što su Iveković ili drugi. Ne može, dakle, uopće biti riječi o pristranosti ni autora ni drugova koji su diskutirali, nego je riječ o tome da dosadašnjim formama, dosadašnjim načinom na koji smo radili oko historije radničkog pokreta i revolucije nismo mogli doći do rezultata što zadovoljava. Prema tome kritika koju smo uputili bila je prije svega upućena nama samima, i željeli smo da razotkrijemo stanje fakata i da se na osnovu toga stanja organiziramo u naučnom smislu, tako da bismo mi ovdje u Zagrebu u ovom našem Institutu i u zajednici sa svim ostalim analognim institucijama u Jugoslaviji postigli rezultate koji bi nam u dogledno vrijeme omogućili da damo znanstvenu historiju radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje. Mislim da je to glavno i da je diskusija pridonijela tome, bez obzira što je sad pod kraj poprimila malo naelektriziran ton, ali to je u stvari bio, kako je netko pravilno nazvao, nesporazum. Diskusija je ipak u svojoj osnovi pravilno tekla, čak mi se čini da ćemo se svi suglasiti da je tekla za dosadašnje naše skupove i za dosadašnji način pomalo čak i iznad očekivanja, i po pristupu, i po tonu, i po težnji da se problemu priđe znanstveno. U vezi s diskusijom ja bih jedino spomenuo dvoje.

Jedno je da nas ne bi trebalo zabrinjavati, kao što je rekao drug Damjanović replicirajući na diskusiju većine drugova iz ovog Instituta i drugova iz Slovenije i iz Vojvodine, da li se pravilno pošlo u istraživanju specifičnosti. Mislim da nema razloga za takvu bojazan i da možda u toj bojazni ima izvjesnih starih formi, načina dosadašnjeg gledanja na naučni rad i rada; jer ako se u naučnom radu oko historije radničkog pokreta i revolucije angažirao tolik skup ljudi, i neposrednih učesnika u toj revoluciji i ljudi koji — dopustite mi da kažem — nisu opterećeni našim nekakvim teretima ni saznanjima, pozitivnim ni negativnim, koje nosimo kao učesnici, znači mladih ljudi što prvi puta pristupaju obradi radničkog pokreta i revolucije, ako dakle tolik skup takvih ljudi pristupa proučavanju pitanja o kojima je riječ, onda, smatram, ne treba da budemo zabrinuti da li će to proučavanje pravilno teći, jer će sasvim sigurno pravilno teći ako samo podstaknemo inicijative, ako samo omogućimo tim mladim ljudima i institucijama da nesmetano istražuju i da svoje rezultate istraživanja slobodno iznesu. To je jedna primjedba.

Drugo, mislim da nam je izlaganje druga Ivekovića pokazalo koliko bi bilo od interesa da na ovakvim skupovima čujemo što više mišljenja pojedinih protagonista, istaknutih revolucionara, istaknutih stvaralaca naše historije. Čini mi se kako bi bilo korisno da ubuduće nekako osiguramo da čujemo njihovo mišljenje ne samo iz njihovih pisanih redova nego upravo i u ovakvim prilikama. Čini mi se da pažnja kojom su učesnici simpozija poslije tri dana rada slušali jednosatno Ivekovićevo izlaganje, da ta pažnja i interes pokazuju kako bismo od istaknutih naših ljudi neposrednije mogli da dođemo do znanja o pojedinim tokovima, o

pojedinim kretanjima, negoli što to mladi ljudi mogu probijajući se kroz arhivsku građu, kroz izvore, itd.

Na kraju, smatram da bi ubuduće naši skupovi sličnog karaktera vjerojatno bili korisniji kad bi išli na razmatranje pojedinih pitanja, pojedinih perioda iz historije radničkog pokreta i revolucije, kad ne bi bili ovakav omnibus, na što smo ipak bili malo prisiljeni i dosadašnjim stanjem naše historiografije i zahtjevom da u roku od mjesec-dva damo svoje primjedbe na »Pregled«. Čini mi se, barem što se nas tiče, da ćemo ubuduće moći da osiguramo konkretnije razmatranje pojedinih pitanja ili pojedinih perioda. Na osnovu onoga što sam čuo, što se moglo zapaziti i u diskusiji i inače, držim da izražavam i vaše uvjerenje da je ovaj skup opravdao svoje sazivanje i da je na njemu iznijeto mnogo materijala, koji ne moraju da budu uzeti pod gotovo, nego koji moraju da budu podvrgnuti istraživanju, koji ukazuju na probleme što će se na svoj način, makar i indirektno, naći u daljem našem radu oko historije radničkog pokreta i revolucije. Mi u zagrebačkom Institutu nastojat ćemo da iz tog bogatog materijala, naročito iz onoga što su nam iznijeli vanjski suradnici i gosti na ovom skupu, izvučemo iskustva za naš dalji rad, a takvih iskustava, takvih pouka, takvih prijedloga, o kojima treba voditi računa, bilo je tu velik broj. Isto tako vjerujem da će ova diskusija poslužiti i redakciji »Pregleda« ako bude pripremala drugo izdanje. Nije do nas i ne bih htio da ulazim u prijedloge koji su tu davani, to jest da li nam je potrebno drugo izdanje ovakvog »Pregleda« ili nije. Mislim da to i nije stvar ovoga skupa, baš zbog toga kako je bio zamišljen, a o onome što smo željeli da prodiskutiramo, da izvučemo za sebe izvjesne pouke, smatram da je ta svrha zadovoljena i da smo na taj način pomalo i afirmirali ovakav način javnih raspravljanja o bitnim problemima i da smo vjerojatno zainteresirali također i ovim putem još širi krug naših naučnih, političkih i kulturnih radnika za probleme radničkog pokreta i socijalističke revolucije.

Dr IVO VINSKI

Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata

UVOD

U OVOJ radnji donesen je pregled mojih procjena o veličini kapitala na sadašnjem području SR Hrvatske (bez Istre i Rijeke, Zadra, Cresa, Lošinja i Lastova) u međuratnom razdoblju. Daje se procjena kapitala u promatranom području Hrvatske na kraju 1919, prve godine nakon stvaranja države Jugoslavije, rast kapitala što proizlazi iz novih investicija u periodu 1920—1940. i, konačno, stanje kapitala na kraju 1940, posljednje godine prije napada i raskomadanja Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.

Kao indikator za veličinu kapitala uzeo sam novu vrijednost fiksnog dijela društvenog bogatstva, dakle fiksne fondove obračunane u novoj vrijednosti na promatranom području Hrvatske. Poslovne (obrtne) zalihe u privrednim poduzećima kao i potrošna dobra u domaćinstvima nisu uključena u taj proračun.[1]

Svrha je ove radnje da posluži kao prilog ispitivanju ekonomske strukture Hrvatske u razdoblju između dva rata. U ovoj procjeni razrađena je sveukupnost kapitala kao i kapitalnih ulaganja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju po pojedinim granama i skupinama narodne privrede, bez raščlanjivanja vlastitog kapitala prema socijalnom i nacionalnom sastavu. Procjene iznesene u ovoj radnji predstavljat će jednu od polaznih tačaka za eventualna naredna ispitivanja na tom polju, naročito za pravilno ustanovljivanje udjela stranog kapitala u Hrvatskoj, za razradu domaćih vlasnika kapitala po društveno-političkim grupacijama i za razne druge aspekte u vezi s analizom društveno-ekonomskih odnosa u privredi Hrvatske u međuratnom razdoblju. Napominjem da je nekoliko autora već obradilo pitanje udjela stranog kapitala u privredi stare Jugoslavije.[2] Pri priređivanju kvantitativnih podataka na tom polju oni su, međutim, naišli na poteškoće jer nisu raspolagali obuhvatnim i skladnim procjenama ni o ukupnom kapitalu.

[1] Detaljnija obrazloženja o tome iznesena su u poglavlju »Opće postavke«.

[2] Od predratnih autora vidi, između ostalog, knjige Rozenberga i Kostića »Ko finansira jugoslavensku privredu« (Beograd, 1940) i Jurkovića »Das ausländische Kapital im ehemaligen Jugoslawien« (Stuttgart-Berlin 1941), a od poslijeratnih Dimitrijevića »Strani kapital u privredi Jugoslavije« (Beograd, 1952. i Beograd 1958).

Podaci o investiranom kapitalu iz završnih računa privrednih poduzeća stare Jugoslavije[3] vrlo su nepouzdani. Općenito uzevši, nerealno su niski jer su tadašnji vlasnici nastojali da knjigovodstvenim transakcijama na teret računa kapitala prikriju dio ostvarene dobiti, kako bi platili manje poreza. A pokušaji pojedinih institucija u staroj Jugoslaviji na polju prikupljanja obuhvatnih podataka o industriji nisu dali ni donekle zadovoljavajuće rezultate u pogledu realnog ustanovljivanja uloženog kapitala. To treba dijelom pripisati nedovoljnoj metodološkoj pripremi za ustanovljivanje veličine kapitala u privrednim poduzećima putem anketa, a dijelom i činjenici što su mnoga poduzeća u anketnim listovima namjerno iskazala nerealno niske iznose u rubrici kapitala. Ta primjedba vrijedi za anketu industrije cijele Jugoslavije, koju je provelo Ministarstvo trgovine i industrije za 1938.[4] U nešto manjoj mjeri ta se primjedba odnosi i na anketu Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske što obuhvaća 682 industrijska poduzeća u Banovini Hrvatskoj za godinu 1938.[5] Pri ocjenjivanju tih anketa treba, doduše, držati na umu činjenicu da se pitanje praktične mogućnosti izrade jedne skladne procjene kapitala kao indikatora kapaciteta privrede vrlo malo tretiralo u predratnoj ekonomskoj literaturi.

Osim iznošenja pregleda procjene kapitala na području Hrvatske u razdoblju 1919—1940, u posljednjem poglavlju ove analize dajem usporedbu između veličine i tempa rasta kapitala u Hrvatskoj i Jugoslaviji u cjelini.

OPĆE POSTAVKE

Bogatstvo stvoreno ljudskim radom možemo u osnovnom podijeliti na fiksne fondove i zalihe[6]. Fiksni fondovi obuhvaćaju proizvodne fiksne fondove, odnosno osnovna sredstva u privredi (strojevi, uređaji i ostala oprema, zgrade, putovi i ostale građevine itd.), te neproizvodne fiksne fondove (stambene zgrade, komunalna izgradnja, škole, bolnice, upravne zgrade i dr.). Fiksni fondovi mogu biti u upotrebi ili još u izgradnji (tzv. investicije u toku). Neki ekonomisti umjesto termina »fiksni fondovi« upotrebljavaju termin »osnovni fondovi«, pa treba smatrati da oba termina imaju isti pojmovni sadržaj.

Zalihe možemo u osnovnom podijeliti na poslovne (obrtne) zalihe u privrednim poduzećima i na potrošna dobra u domaćinstvima. Poslovne zalihe sastoje se iz sirovina, pogonskog materijala, goriva i gotove robe na skladištu (uključivši i robu na transportu). Potrošna dobra u domaćinstvima sastoje se iz trajnih potrošnih dobara (namještaj, kućanska oprema, vozila u ličnom vlasništvu i dr.), polutrajnih (uglavnom odjeća i obuća) i netrajnih (npr. zalihe hrane i goriva u domaćinstvima).

Osnovna razlika između fiksnih fondova i zaliha je u tome što se zalihe u pravilu potroše, odnosno u cijelosti prenose svoju vrijednost nakon

[3] Pregled glavnih pozicija završnih računa značajnijih privrednih poduzeća u staroj Jugoslaviji donesen je u pojedinim godištima financijskog godišnjaka Compass, Wien.

[4] »Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije« (izdanje Ministarstva trgovine i industrije, Beograd, 1941).

[5] »Obris industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938« (izdanje Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske, Zagreb, 1941).

[6] Detaljniju pojmovnu raspravu o metodama proračunavanja bogatstva iznio sam u knjizi »Nacionalno bogatstvo Jugoslavije« (Zagreb, 1957) str. 14—30).

jedne upotrebe, dok fiksni fondovi imadu više-manje dugi vijek trajanja te postepeno gube, odnosno prenose svoju vrijednosnu supstanciju u toku većeg broja proizvodnih procesa na proizvedena dobra ili usluge. Navedeno razgraničenje u praksi ipak nije oštro, tako da na tom polju baratamo izvjesnim konvencijama (npr. kućanski namještaj tretiramo kao zalihe potrošnih dobara u domaćinstvima iako imade razmjerno dugi vijek trajanja i dr.).

U ovom proračunu kapitala na području Hrvatske u međuratnom periodu obuhvaćeni su samo fiksni fondovi. Zalihe su isključene iz tog proračuna zbog velikih poteškoća na koje nailazimo pri svakom pokušaju njihova ustanovljivanja u duljim vremenskim nizovima. Zbog toga se i većina stručnjaka u svijetu pri proračunavanju kapitala za dulja razdoblja obično ograničava na fiksne fondove. Zalihe bi načelno trebalo uključiti u proračun o veličini kapitala, te njihovo izostavljanje predstavlja izvjestan nedostatak. Treba, naime, naglasiti da se odnos između veličine fiksnih fondova i zaliha u toku godina mijenja, zbog tehnoloških, ekonomskih pa i sociološkiih faktora. Ipak, nedostatak zbog izostavljanja zaliha iz proračuna kapitala ne treba preuveličati, jer fiksni fondovi predstavljaju osnovni oblik društvenog bogatstva na koje otpada u većini zemalja približno četiri petine do tri četvrtine od ukupnog bogatstva stvorenog ljudskim radom. Osim toga, treba naglasiti da fiksni fondovi imadu u pravilu dugi korisni vijek trajanja te u znatnoj mjeri odražavaju kapacitet privrede u usporedbi sa zalihama, koje često fluktuiraju od godine do godine zbog tržišnih utjecaja i raznih kratkoročnih faktora poslovne politike privrednih poduzeća, odnosno ekonomske politike države.

Fiksne fondove možemo procijeniti po novoj i alternativno po stvarnoj vrijednosti. Pri proračunavanju fiksnih fondova u novoj vrijednosti ne odbijamo otpadajuću fizičku istrošenost i ekonomsku zastarjelost. Pri proračunavanju fiksnih fondova po njihovoj stvarnoj vrijednosti odbijamo alikvotni dio nove vrijednosti fiksnih fondova (zbog fizičke istrošenosti i ekonomske zastarjelosti) u izrazu ekonomske amortizacije. U konkretnim se proračunima, međutim, pokazalo da skupine fiksnih fondova obračunanih po stvarnoj vrijednosti ne predstavljaju podesno mjerilo za ekonomski rast i za proračun kapaciteta privrede, jer su ispitivanja utvrdila da se u toku vremena alikvotno ne snižuje ekonomska usluga, koju fiksni fondovi daju narodnoj privredi. Drugim riječima, metode za ustanovljivanje ekonomske amortizacije još su tako nesavršene da za sada ne možemo adekvatno mjeriti sniženje ekonomske usluge (koju daju fiksni fondovi narodnoj privredi) uslijed djelovanja procesa fizičkog dotrajavanja i ekonomskog zastarijevanja. Treba naglasiti da su ekonomisti starijih škola pri procjenama društvenog bogatstva obračunavali fiksne fondove samo po njihovoj stvarnoj vrijednosti. To treba dijelom pripisati koncepcijama ekonomista u kapitalističkim privredama, u kojima bogatstvo shvaćaju više u smislu vlasništva, a ne toliko sa stanovišta kapaciteta fondova kojim raspolaže narodna privreda. Drugim riječima, ekonomisti starijih škola pristupali su tim procjenama više sa stanovišta prometne vrijednosti pojedinih skupina fiksnih fondova, a ne sa stanovišta ustanovljivanja kapaciteta fiksnih fondova. Empirička su istraživanja posljednjih godina pokazala da je nova vrijednost fiksnih fondova mnogo relevantniji pokazatelj za ustanovljivanje kapaciteta negoli njihova stvarna vrijednost, pri čemu su istaknutu ulogu u međunarodnim naučnim krugovima odigrala ispitivanja našeg ekonomista dra Branka Hor-

vata[7]. A za suvremenu ekonomsku analizu s pristupom sa aspekta privrede u cjelini (tzv. makroekonomska analiza), a ne sa aspekta pojedinih privrednih jedinica (tzv. mikroekonomska analiza), relevantno je da vrijednosni izraz fiksnih fondova odražava kapacitete kojima raspolaže narodna privreda. Osim toga treba naglasiti da u konkretnim proračunima možemo razmjerno tačnije ustanoviti novu vrijednost fiksnih fondova negoli njihovu stvarnu vrijednost. Prema sadašnjem stanju stvari, proračunavanje amortizacije fiksnih fondova predstavlja u većoj ili manjoj mjeri samo računsku konstrukciju koja je u praksi vrlo labavo povezana s djelovanjem procesa fizičkog dotrajavanja i ekonomskog zastarijevanja (u pravcu sniženja ekonomske usluge koju fiksni fondovi daju narodnoj privredi).

Zbog spomenutih razloga fiksni fondovi u ovoj su radnji obračunani po njihovoj novoj vrijednosti.

S obzirom na to da u narodnoj privredi nailazimo na vrlo velik broj raznovrsnih skupina fiksnih fondova, pri inventarizaciji kapitala ne možemo ih podesno iskazati u naturalnom izrazu, već samo u vrijednosnom. Stoga je pitanje valorizacije od prvorazredne važnosti za pravilno ustanovljivanje veličine kapitala te predstavlja jedan od centralnih metodoloških problema na tom polju.

Postoje tri nezavisne koncepcije za valorizaciju fiksnih fondova: valorizacija po izvornim (nabavnim) cijenama, valorizacija po koštanju zamjene te valorizacija po tržnim cijenama. Prilikom valoriziranja zaliha valorizacija po ovim trima koncepcijama neće se znatnije razlikovati, ali kad se radi o fiksnim fondovima, mogu nastupiti veoma velike razlike. Pod valorizacijom po izvornim (nabavnim) cijenama razumijevamo valorizaciju po cijenama izgradnje, odnosno nabave promatranih fiksnih fondova. Pod valorizacijom po koštanju zamjene razumijeva se valorizacija fiksnih fondova po cijenama određene bazne godine; tu valorizaciju možemo izvesti na nivou koštanja zamjene po novoj kao i po stvarnoj vrijednosti. Pod valorizacijom po tržnim cijenama razumijevamo primjenu prosječnih tržnih cijena ostvarenih za promatrana dobra pri kupoprodaji po slobodnoj pogodbi u određenoj godini.

U procjenama u ovoj radnji primijenjen je princip valorizacije po koštanju zamjene, jer podesnije odražava veličinu fiksnih fondova u realnom izrazu. Valorizacija po tržnim cijenama za izvjestan dio fiksnih fondova uopće i nije izvediva, jer razne stavke, kao što su opća javna dobra (npr. ceste, nasipi, upravne zgrade i dr.), u pravilu nisu predmet kupoprodaje ni u kapitalističkom sistemu, odnosno takve su kupoprodaje razmjerno rijetke, pa odnosne cijene nemaju svojstva reprezentativnosti.

S obzirom na činjenicu da se cijene investicionih dobara mijenjaju u toku vremena u većoj ili manjoj mjeri, potrebno je da pri proračunima o veličini kapitala u raznim godinama primijenimo princip tzv. stalnih cijena. Na taj se način eliminiraju promjene u cijenama pri procjeni kapitala u raznim godinama. Takav proračun po stalnim cijenama treba da nam pokaže kretanje kapitala u realnom izrazu u promatranom razdoblju. U ovoj radnji kao stalne cijene uzeo sam cijene investicionih dobara iz 1938. Tu sam godinu uzeo kao baznu zbog toga što su cijene 1938. godine bile razmjerno stabilne

[7] Horvat: »The Depreciation Multiplier and a General Theory of Fixed Capital Costs« (The Manchester School, Manchester, maj 1958, str. 136—159). Detaljna razrada tih problema na hrvatskosrpskom iznesena je u knjizi Dragomira Vojnića »Investicije na području Jugoslavije 1947—1958« (Zagreb, 1960).

i u prilično stupnju međusobno usklađene s aspekta naše predratne ekonomske strukture, te one još najbolje odgovaraju onome što danas razumijevamo pod pojmom »predratne cijene«. Prema tome, sve procjene u ovoj radnji o fiksnim fondovima prema stanju na kraju 1919. i na kraju 1940, te procjene novih investicija u razdoblju 1920—1940. priređene su na bazi cijena investicionih dobara iz godine 1938, bez obzira na stvarni iznos koštanja promatranih investicionih dobara u tekućim cijenama.

Teritorijalni obuhvat ove procjene odnosi se na sadašnje područje Socijalističke Republike Hrvatske bez onih krajeva koji su u međuratnom periodu bili pod suverenitetom Italije (Istra i Rijeka, Zadar, Cres, Lošinj i Lastovo). Napominjem da iznesena procjena kapitala u Hrvatskoj prema stanju na kraju 1919. obuhvaća i ona područja Dalmacije koja je Italija držala pod okupacijom do ratifikacije sporazuma u Santa Margheriti 26. februara 1923.[8]

Procjena o kretanju veličine fiksnih fondova na području Hrvatske u razdoblju 1919—1940. izvedena je, uglavnom, primjenom metode kumuliranja investicija. Ovu je metodu prije dvanaest godina prvi postavio američki ekonomist dr Raymond Goldsmith pod nazivom »metoda neprekidne inventarizacije« (Perpetual Inventory Method)[9]. Suština ove metode sastoji se u tome da veličinu bogatstva, odnosno fiksnih fondova, u raznim vremenskim razdobljima izračunavamo kumuliranjem investicija u pojedine skupine fiksnih fondova.[10]

Razlika između nove vrijednosti fiksnih fondova na području Hrvatske prema stanju na kraju 1919. i prema stanju na kraju 1940. predstavlja tzv. nove investicije.[11] Nove investicije treba shvatiti kao prirast skupnosti fiksnih fondova (obračunanih u novoj vrijednosti) u promatranom periodu. Izračunavamo ih tako da od ukupnih investicija u fiksne fondove u određenom periodu odbijemo neopredmećene investicije kao i veličinu rashodovanih fiksnih fondova u tom istom razdoblju (pri čemu rashodovane fiksne fondove treba valorizirati u njihovoj novoj vrijednosti po koštanju zamjene). Nove investicije najadekvatniji su indikator za mjerenje rasta fiksnog dijela društvenog bogatstva, stoga zauzimaju jedno od ključnih mjesta u suvremenoj analizi ekonomskog rasta. Na temelju ove kategorije investicija u ovoj je radnji konstruiran porast fiksnog dijela društvenog bogatstva na području Hrvatske u međuratnom razdoblju. Prikazani iznosi novih investicija na području Hrvatske u periodu 1920—1940. obuhvaćaju ne samo investicije u objekte završene u promatranom periodu nego i investicije u objekte koji na kraju promatranog perioda (tj. na kraju godine 1940) nisu dovršeni. A prikazane veličine fiksnih fondova na području Hrvatske prema stanju na kraju 1919. i 1940. godine ne obuhvaćaju samo sveukupnu novu vrijednost fiksnih fondova u upotrebi na kraju odnosnih godina nego sadrže i vrijednost nedovršenih objekata (tzv. investicije u toku).

---

[8] Područje tadašnjih kotara Benkovac, Zadar (ostatak), Knin, Šibenik i Hvar i tadašnjih općina Mljet, Korčula, Blato, Vela Luka.

[9] Goldsmith: »A Perpetual Inventory of National Wealth (Studies in Income and Wealth, sv. XIV, New York, 1952).

[10] Detaljnije informacije o metodi neprekidne inventarizacije donio sam u radnji »Procjena bogatstva u vremenskim nizovima«. (Referat iznesen na savjetovanju o statističkim problemima narodnoprivrednih bilansa i računa u Beogradu u lipnju 1959. Objavilo ga je Jugoslavensko statističko društvo u zborniku radova spomenutog savjetovanja.)

[11] Vidi poglavlje »Investicije u fiksne fondove« u ovoj radnji.

VELIČINA I PORAST FIKSNIH FONDOVA

Prema mojim proračunima proizlazi da nova vrijednost fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede na području Hrvatske na kraju 1919. iznosi 56.055 miliona dinara. U toku više od dva decenija međuratnog perioda nova vrijednost fiksnih fondova na području Hrvatske povećala se u skupnosti za 23.598 miliona dinara, tako da na kraju 1940. nova vrijednost fiksnih fondova iznosi ukupno 79.653 miliona dinara. Ponovno treba istaći da su svi iznosi fiksnih fondova i investicija, iskazani u ovoj radnji, obračunani po stalnim cijenama investicionih dobara iz godine 1938.

U tabeli 1. vidimo pregled skupnosti fiksnih fondova raščlanjenu po oblastima narodne privrede.

TABELA 1.

NOVA VRIJEDNOST FIKSNIH FONDOVA NA PODRUČJU HRVATSKE

(Iznosi u milionima dinara po cijenama iz 1938)

Oblast narodne privrede	Stanje na kraju 1919.	Stanje na kraju 1940.
UKUPNO	56.055	79.653
PROIZVODNI fiksni fondovi	32.151	46.994
Industrija i rudarstvo	1.970	6.025
Poljoprivreda i ribarstvo[a]	10.810	14.301
Šumarstvo[b]	540	944
Saobraćaj i veze	17.151	22.804
Trgovina i ugostiteljstvo	480	1.210
Ostalo[c]	1.200	1.710
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	23.904	32.659
Stambene zgrade	19.828	26.028
Komunalna izgradnja	1.870	2.896
Ostalo[d]	2.206	3.735

NAPOMENE:

a) Bez poljoprivrednog zemljišta, ali uključivši trajne nasade i radove trajnog karaktera, kao melioracije, rigolanje i dr. — Seoske stambene zgrade nisu uključene u ovoj stavci, već su sadržane u stavci »Stambene zgrade«.

b) Ne obuhvaća drvne zalihe šumskog fonda, već samo fiksne fondove u šumarstvu, kao šumske ceste i željeznice, lugarnice, šumarije, objekte za obranu od bujica i drugo.

c) Obuhvaća građevinarstvo, zanatstvo i kućnu radinost.

d) Obuhvaća fiksne fondove u oblasti zdravstva, socijalnog staranja, prosvjete, kulture i državne uprave.

Podaci u tabeli 1. pokazuju da je skupnost fiksnih fondova na području Hrvatske porasla u periodu 1919—1940. za 42 posto. Proizvodni fiksni fondovi porasli su neznatno brže u tom periodu u usporedbi s neproizvodnim. Porast kod prvih iznosi 46 posto, a kod drugih 37 posto. Razlika u tempu porasta između tih skupina je, u stvari, blaga, jer rezultira iz razmjerno dugog

razdoblja od 21 godine. Stoga bismo u grubom morali kazati da u tempu porasta nije bilo krupnijih razlika između skupine proizvodnih i neproizvodnih fiksnih fondova. Ali unutar ovih dviju grupa fiksnih fondova porast je prilično različit po pojedinim granama narodne privrede. Podatke o tome vidimo u tabeli 2.

TABELA 2.

PORAST NOVE VRIJEDNOSTI FIKSNIH FONDOVA NA PODRUČJU HRVATSKE U INDEKSNIM BROJEVIMA

Oblast narodne privrede	Stanje na kraju 1919.	Stanje na kraju 1940.
UKUPNO	100	142
PROIZVODNI fiksni fondovi	100	146
Industrija i rudarstvo	100	306
Poljoprivreda i ribarstvo	100	132
Šumarstvo	100	175
Saobraćaj i veze	100	133
Trgovina i ugostiteljstvo	100	252
Ostalo	100	146
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	100	137
Stambene zgrade	100	131
Komunalna izgradnja	100	154
Ostalo	100	169

Indeksni brojevi prikazani u posljednjoj koloni tabele 2. pokazuju da u skupini proizvodnih fiksnih fondova najbrži porast bilježi oblast industrije i rudarstva (206 posto), a zatim slijedi oblast trgovine i ugostiteljstva (152 posto). Pri spomenutom porastu u oblasti industrije i rudarstva treba, međutim, držati na umu činjenicu da je veličina osnovnih sredstava industrije i rudarstva u godini 1919. bila razmjerno niska. Iz podataka iznesenih u tabeli 1. vidimo da je nova vrijednost osnovnih sredstava industrije i rudarstva na kraju 1919. iznosila nešto manje od 2 milijarde dinara. Novim investicijama u periodu 1920—1940. osnovna sredstva ove privredne oblasti povisuju se za oko 4 milijarde dinara. To, doduše, znači da su osnovna sredstva na kraju 1940. oko tri puta viša negoli su bila na kraju 1919, ali apsolutni iznos nove vrijednosti osnovnih sredstava industrije i rudarstva u Hrvatskoj u posljednjoj godini međuratnog perioda iznosi samo 6 milijarda dinara. To je manje od jedne desetine globalnog iznosa fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede na području Hrvatske. Nova vrijednost osnovnih sredstava industrije i rudarstva po stanovniku Hrvatske u 1940. kreće se oko 1.600 dinara.

Fiksni fondovi u oblasti saobraćaja i veza i u oblasti poljoprivrede povisuju se u međuratnom periodu za jednu trećinu. Izraženo u apsolutnom iznosu, nove investicije u oblast saobraćaja i veza iznose u međuratnom periodu oko 5 i po milijarda dinara, a u oblast poljoprivrede oko 3 i po milijarde dinara. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je od poljoprivrede u Hrvatskoj tada živjelo blizu tri četvrtine stanovništva, nove investicije u iznosu od 3 i po

milijarde dinara za period od preko dva decenija vrlo su niske. U odnosu na ukupan iznos novih investicija u proizvodne oblasti narodne privrede, na poljoprivredu (bez seoskih stambenih zgrada) otpada samo 24 posto. U usporedbi s tim nove investicije uložene u međuratnom periodu u oblast saobraćaja razmjerno su značajnije.

U tabeli 3. prikazuje se godišnja stopa rasta nove vrijednosti fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede na području Hrvatske u prosjeku za razdoblje 1919—1940. Ta je stopa izračunana geometrijskom progresijom.

TABELA 3.

PROSJEČNA GODIŠNJA STOPA RASTA NOVE VRIJEDNOSTI FIKSNIH FONDOVA SVIH OBLASTI NARODNE PRIVREDE U HRVATSKOJ U PERIODU 1919—1940.

Fiksni fondovi u skupnosti	1,6 %
Fiksni fondovi po stanovniku	0,7 %

U promatranom razdoblju 1919—1940. nova vrijednost fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede na području Hrvatske povećala se od 56,0 na 79,6 milijarda dinara, odnosno za 42 posto. To daje prosječnu godišnju stopu rasta za promatrano razdoblje u visini od 1,6 posto.

Nova vrijednost fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede na području Hrvatske iznosila je u prosjeku po stanovniku 18 tisuća dinara na kraju 1919, odnosno 21 tisuću dinara na kraju 1940. To znači da se nivo fiksnih fondova (tj. veličina fiksnih fondova po stanovniku) u toku međuratnog razdoblja povisio za 17 posto. Proračunana u godišnjem prosjeku razdoblja 1919—1940. stopa rasta nove vrijednosti fiksnih fondova po stanovniku Hrvatske iznosi 0,7 posto, kako je prikazano u tabeli 3.

STRUKTURA FIKSNIH FONDOVA

U ovom ćemo poglavlju razmatrati kakve su strukturalne promjene nastupile u sastavu nove vrijednosti fiksnih fondova po pojedinim oblastima narodne privrede na području Hrvatske u međuratnom periodu.

U tabeli 4. prikazana je struktura nove vrijednosti fiksnih fondova po pojedinim oblastima narodne privrede na području Hrvatske prema stanju na kraju godina 1919. i 1940.

Podaci u tabeli 4. pokazuju da su u toku međuratnog razdoblja nastupile izvjesne strukturalne promjene u sastavu fiksnih fondova na području Hrvatske. Općenito uzevši, te su promjene prilično blage ako uzmemo u obzir činjenicu da promatrano razdoblje obuhvaća 21. godinu.

Udio proizvodnih fondova nešto se povisuje u međuratnom razdoblju — od 57 posto u 1919. na 59 posto u 1940. — a razmjerno se u tom razdoblju snizuje udio neproizvodnih fondova u skupnosti fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede u Hrvatskoj. Unutar grupe proizvodnih fiksnih fondova najveću promjenu vidimo kod oblasti industrije i rudarstva, koja je povisila svoju poziciju od 3 posto u 1919. na 8 posto u 1940. Dakle, zemlja se indu-

TABELA 4.

STRUKTURA NOVE VRIJEDNOSTI FIKSNIH FONDOVA NA PODRUCJU HRVATSKE

Oblast narodne privrede	Stanje na kraju godine 1919. (%)	Stanje na kraju godine 1940. (%)
UKUPNO	100	100
PROIZVODNI fiksni fondovi	57	59
Industrija i rudarstvo	3	8
Poljoprivreda i ribarstvo	19	18
Šumarstvo	1	1
Saobraćaj i veze	31	29
Trgovina i ugostiteljstvo	1	2
Ostalo	2	2
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	43	41
Stambene zgrade	36	33
Komunalna izgradnja	3	3
Ostalo	4	5

strijalizirala, ali se industrijalizacija Hrvatske, gledana u cjelini, tada razvijala mnogo sporije u usporedbi s našim poslijeratnim razvojem. Iznos koliki je prije rata uložen za 21 godinu, uložen u privrednu oblast industrije i rudarstva već u prvih 5 i po poslijeratnih godina planske privrede, tj. od 1947. do sredine 1952. Tempo poslijeratne industrijalizacije Hrvatske s aspekta ulaganja u osnovna sredstva u periodu našeg prvog Petogodišnjeg plana 1947—1951/2. oko četiri puta je brži od tempa industrijalizacije u periodu između dva svjetska rata.

Pozicija oblasti saobraćaja i veza nešto se snizuje u promatranom razdoblju (od 31 posto u 1919. na 29 posto u 1940). Treba pri tome držati na umu činjenicu da je već do 1919. bilo relativno mnogo investirano u tu oblast. Znatan dio željezničke i cestovne mreže kao i glavnina luka u Hrvatskoj bili su izgrađeni već u periodu prije prvog svjetskog rata. Ta je izgradnja nastala u skladu s ekonomskim i strateškim potrebama velike i po tadašnjim standardima ekonomski razvijene austro-ugarske države, u kojem se sklopu nalazila Hrvatska do 1918.

U strukturi skupnosti fiksnih fondova nešto se snizuje i pozicija stambenih zgrada, dok se pozicija ostalih neproizvodnih fondova nešto povisuje u toku međunarodnog razdoblja. Tu pojavu treba dijelom pripisati činjenici da je priličan dio stambenog fonda u međuratnom periodu izgrađen u razmjerno slabijoj kvaliteti. A tadašnji proces urbanizacije nametao je potrebu da se izgradi niz novih objekata u oblasti prosvjete, zdravstva, komunalnih službi i dr., koji su obično građeni razmjerno solidno u usporedbi sa stambenim zgradama u međuratnom razdoblju.

Prikazane strukturalne promjene u skupnosti fiksnih fondova na području Hrvatske rezultiraju iz veličine i strukture novih investicija u periodu između dva svjetska rata. Odgovarajuće procjene razmotrit ćemo u narednom poglavlju.

INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE

U ovom se poglavlju prikazuje procjena novih investicija u fiksne fondove na području Hrvatske u periodu 1919—1940. Najprije ćemo razmotriti kako su nove investicije utjecale na veličinu i strukturu skupnosti fiksnih fondova po pojedinim oblastima narodne privrede na području Hrvatske, a zatim se daje detaljnija razrada novih investicija.

TABELA 5.

FIKSNI FONDOVI I NOVE INVESTICIJE NA PODRUČJU HRVATSKE

Oblast narodne privrede	Nova vrijednost fiksnih fondova na kraju 1919.	Nove investicije 1920—1940.	Nova vrijednost fiksnih fondova na kraju 1940.
	(Apsolutni iznosi u milionima dinara po cijenama iz 1938)		
UKUPNO	56.055	23.598	79.653
PROIZVODNI fiksni fondovi	32.151	14.843	46.994
Industrija i rudarstvo	1.970	4.055	6.025
Poljoprivreda i ribarstvo	10.810	3.491	14.301
Šumarstvo	540	404	944
Saobraćaj i veze	17.151	5.653	22.804
Trgovina i ugostiteljstvo	480	730	1.210
Ostalo	1.200	510	1.710
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	23.904	8.755	32.659
Stambene zgrade	19.828	6.200	26.028
Komunalna izgradnja	1.870	1.026	2.896
Ostalo	2.206	1.529	3.735
	Struktura u postocima		
UKUPNO	100	100	100
PROIZVODNI fiksni fondovi	57	63	59
Industrija i rudarstvo	3	17	8
Poljoprivreda i ribarstvo	19	15	18
Šumarstvo	1	2	1
Saobraćaj i veze	31	24	29
Trgovina i ugostiteljstvo	1	3	3
Ostalo	2	2	2
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	43	37	41
Stambene zgrade	36	27	33
Komunalna izgradnja	3	4	3
Ostalo	4	6	5

U tabeli 5. vidimo stanje fiksnih fondova na kraju godine 1919, nove investicije u razdoblju 1920—1940. te stanje fiksnih fondova na kraju 1940.

Prema podacima iznesenim u tabeli 5. proizlazi da nove investicije u fiksne fondove svih grana narodne privrede na području Hrvatske u periodu

1920—1940. iznose 23,6 milijarde dinara. Od tog iznosa 27 posto uloženo je u stambene zgrade (uključivši i seoske kuće), 24 posto u oblast saobraćaja i veza, 17 posto u oblast industrije i rudarstva, 15 posto u oblast poljoprivrede i ribarstva, a 17 posto u sve ostale oblasti narodne privrede. Podaci izneseni u drugom dijelu tabele 5. pokazuju izvjesne razlike između strukture novih investicija u fiksne fondove i strukture nove vrijednosti fiksnih fondova na početku promatranog razdoblja (tj. prema stanju na kraju 1919. godine). Ove razlike u strukturi novih investicija u periodu 1920—1940. u odnosu na strukturu fiksnih fondova u 1919. uvjetovale su izmjene u sastavu fiksnih fondova po oblastima narodne privrede, pa se struktura fiksnih fondova na kraju promatranog međuratnog razdoblja nešto razlikuje od strukture fiksnih fondova na početku promatranog razdoblja.

Nove investicije u 21-godišnjem razdoblju 1920—1940. niže su u svim oblastima narodne privrede u odnosu na veličinu fiksnih fondova u 1919. Izuzetak su oblast industrije i rudarstva, kao i trgovine i ugostiteljstva, kod kojih su nove investicije približno dva puta veće u odnosu na veličinu fiksnih fondova u 1919. Pojava razmjerno bržeg razvoja industrije i rudarstva proizlazi iz procesa industrijalizacije zemlje. Taj proces, doduše, nije bio intenzivan u usporedbi s poslijeratnom industrijalizacijom Hrvatske, ali je ipak djelovao u međuratnom razdoblju. A u oblasti trgovine i ugostiteljstva spomenutu pojavu treba priličnim dijelom pripisati razvoju ugostiteljstva, naročito izgradnji hotela u Hrvatskoj.

Nove investicije u oblast industrije i rudarstva, uključivši elektroprivredu, u prosjeku su dva puta veće od veličine fiksnih fondova u toj privrednoj oblasti zatečenih na području Hrvatske nakon sloma Austro-Ugarske. Ti su odnosi različiti kod elektroprivrede, rudarstva i prerađivačke industrije. Podatke o tome vidimo u tabeli 6.

TABELA 6.

FIKSNI FONDOVI I NOVE INVESTICIJE U OBLASTI INDUSTRIJE I RUDARSTVA

(Iznosi u milionima dinara po cijenama iz godine 1938)

Djelatnost	Nova vrijednost fiksnih fondova na kraju 1919.	Nove investicije 1920—1940.	Nova vrijednost fiksnih fondova na kraju 1940.
UKUPNO	1.970	4.055	6.025
Elektroprivreda	490	615	1.105
Rudarstvo	130	290	420
Prerađivačka industrija	1.350	3.150	4.500

U odnosu na stanje zatečeno nakon sloma Austro-Ugarske vidimo da je u međuratnom periodu na području Hrvatske najviše napredovala prerađivačka industrija. Za vrijeme Austro-Ugarske na području Hrvatske jače se razvijala samo ona industrija koja je prirodno vezana uz iskorištavanje njenih prirodnih bogatstava. Tako su, na primjer, prije 1919. postojale sve tvornice cementa kao i u međuratnom periodu (iako s manjim kapacitetom), tvornice šećera i duhana, glavnina mlinova i pecara, kao i glavnina pilana. Na polju rudarstva u periodu prije 1919. već se eksploatirao mrki ugljen u

većem opsegu, postojali su kamenolomi i solane. U elektroprivredi prije prvog svjetskog rata postojale su u Hrvatskoj već velike hidrocentrale i dvije elektrokemijske tvornice u Dalmaciji. Ali prije 1919. gotovo nije bilo industrija koje nisu bile nužno vezane uz područje Hrvatske zbog jeftinije eksploatacije njenih prirodnih bogatstava. Proizvodi metalske, tekstilne, kemijske i drugih grana prerađivačke industrije tada su se uvozili u Hrvatsku iz industrijski razvijenih zemalja u sklopu habsburške monarhije, u zamjenu za poljoprivredne proizvode, trupce, rezanu građu.

Za vrijeme stare Jugoslavije kapitalistički se razvoj ubrzava na području Hrvatske. Nova država, kao zasebno carinsko područje, podstiče razvoj industrije. Nova carinska tarifa iz 1925. s visokim zaštitnim carinama pružala je dobar plasman domaćem i inozemnom kapitalu, osiguravajući visoke profite vlasnicima tvornica i štiteći ih od istovrsne jeftinije robe iz inozemstva. U tom periodu nastala su mnoga poduzeća i čitave industrijske grane, naročito lake industrije.

U tabeli 7. daje se pregled novih investicija u elektroprivredu na području Hrvatske u međuratnom periodu.

TABELA 7.

NOVE INVESTICIJE U ELEKTROPRIVREDU U RAZDOBLJU 1920—1940

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	615	100
Proizvodnja električne energije	265	43
Hidrocentrale	90	
Termocentrale	175	
Raspodjela električne energije (mreža	350	57

U elektroprivredi u međuratnom su razdoblju najviše nove investicije u termoelektrane. Od globalne veličine svih novih investicija u elektroprivredu u tom razdoblju na njih otpada 28 posto, odnosno u apsolutnom iznosu 175 miliona dinara, od čega oko 100 miliona dinara predstavlja povećanje kapaciteta termoelektrane u Zagrebu.

Od hidroelektrana znatnije je u međuratnom periodu povećana instalirana radna snaga hidroelektrane u Gubavici, a započeta je i hidroelektrana u Vinodolu, u koju je do izbijanja rata bilo investirano 12 miliona dinara.[12]

Ukupna vrijednost distributivne električne mreže[13] na području Hrvatske na kraju 1940. iznosila je približno 550 miliona dinara, prema procjenama koje mi je ljubazno stavio na raspolaganje ing. Filipović iz Instituta za elek-

[12] Prema podacima ing. Planića iznesenim u studiji »Troškovi izgradnje hidroelektrane Vinodol« (Zagreb, 1952). U gornjem proračunu nije obračunan avans švicarskim poduzećima za dobavu opreme u visini od 2,8 miliona švicarskih franaka, jer naručena oprema nije stigla do izbijanja rata.

[13] Ovdje ulazi u obračun mreža javnih, a dijelom i od mješovitih centrala. Mreža od isključivo industrijskih centrala obračunana je u ovoj radnji u osnovnu djelatnost odnosnog poduzeća.

troprivredu Hrvatske. Od toga na vrijednost mreže izgrađene do 1919. otpada oko 200 miliona dinara, a na vrijednost mreže izgrađene u periodu 1920—1940. oko 350 miliona dinara (sve valorizirano po cijenama iz 1938).

U tabeli 8. vidimo pregled procjena novih investicija u rudarstvo na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata. Napominjem da je u toj tabeli klasifikacija investicija u rudarstvo nešto drugačija negoli je naša sadašnja statistička klasifikacija privrednih djelatnosti.

TABELA 8.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE RUDARSTVA U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	290	100
Rudnici ugljena	124	43
Rudnici mrkog ugljena	83	
Rudnici lignita	41	
Rudnici boksita	46	16
Eksploatacija zemnog ulja	47	16
Eksploatacija zemnog plina	27	9
Kamenolomi	19	7
Tupinolomi	9	3
Solane	6	2
Rudnici željezne rude i ostalo	12	4

Nove investicije u rudarstvo na području Hrvatske u međuratnom periodu uglavnom su koncentrirane na proizvodnju ugljena i boksita kao i na eksploataciju zemnog plina. Tek nekoliko godina prije izbijanja rata počeli su pripremni radovi za eksploataciju nafte s ukupnim investicijama od oko 47 miliona dinara[14], i neposredno prije izbijanja rata započela je eksploatacija zemnog ulja u Gojlu.

Fiksni fondovi u prerađivačkoj industriji porasli su oko 3 i po puta u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju. Veličina fiksnih fondova prerađivačke industrije iznosila je na kraju 1919. godine 1.350 miliona dinara, dok na kraju 1940. iznosi 4.500 miliona dinara. (Vidi naprijed tabelu 6.) Nove investicije u fiksne fondove prerađivačke industrije u međuratnom periodu iznose, dakle, 3.150 miliona dinara. U tabeli 9. prikazana je struktura tih investicija po pojedinim industrijskim skupinama.

Najznačajnija grana prerađivačke industrije, nastala u međuratnom periodu, jest tekstilna, koja je prije 1919. bila vrlo slabo razvijena. Prije prvog svjetskog rata bilo je od te industrijske grane u Hrvatskoj samo lanara i kudeljara, jedna manja tvornica u Varaždinu i Pamučna industrija Duga Resa (ali je i ona znatno proširena u međuratnom razdoblju). Nove investicije u tekstilnu industriju u Hrvatskoj iznose prema ovoj procjeni 850 miliona dinara, što čini 27 posto od globalnog iznosa novih investicija uloženih u međuratnom razdoblju u prerađivačku industriju.

[14] U tom iznosu nije sadržano plaćanje za koncesiju, jer u ovoj radnji načelno ne promatramo prirodna bogatstva.

TABELA 9.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)		Udio u postocima
UKUPNO		3.150	100
Industrija građevinskog materijala		260	8
Tvornice cementa	160		
Ciglane i crepare	80		
Krečane i industrija kamena	13		
Tvornica šupljeg stakla	7		
Metalurgija		114	4
Tvornica glinice i aluminija	72		
Visoka peć	9		
Tvornica ferolegaura	15		
Tvornica elektroda	18		
Industrija nafte i plina		127	4
Rafinerije nafte	117		
Plinare	10		
Metalska industrija		278	9
Tvornice vagona, lokomotiva i mostova	125		
Tvornice posuđa i metalne ambalaže	41		
Tvornice alata, čavala te čelične i limene robe	52		
Ljevaonice i ostala metaloprerađivačka industrija	60		
Brodogradilišta		40	1
Elektroindustrija		65	2
Tvornica izolacionog materijala	16		
Tvornice žarulja	5		
Ostala elektroindustrija	44		
Kemijska industrija		229	7
Tvornica kalc. karbida i cijanamida	47		
Tvornica katrana	24		
Tvornice boja i lakova	34		
Tvornice sapuna i glicerina	57		
Tvornice farmaceutskih i kozmet. proizvoda	31		
Tvornice šibica, svijeća i ostalo	36		
Tvornice papira i štamparije		174	6
Tvornice drvenjače i papira	47		
Konfekcija papira i kartonaža	12		
Štamparije (uključivši učila)	115		
Industrija kože i gume		187	6
Kožare	43		
Tvornice gumene obuće	67		
Tvornice namakanih proizvoda i kožna galanterija	4		

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)		Udio u postocima
Drvna industrija		190	6
Pilane	63		
Tvornice tanina	17		
Destilacija i impregnacija drva	30		
Tvornice ukočenog drveta	18		
Tvornice furnira	20		
Tvornice namještaja	11		
Tvornice olovaka	6		
Tvornice drvene ambalaže	5		
Ostala drvna industrija	20		
Tekstilna industrija		850	27
Lanare i kudjeljare	50		
Pamučna industrija	260		
Vunarska industrija	310		
Industrija svile	85		
Trikotaža	105		
Konfekcija i ostalo	40		
Prehrambena industrija		631	20
Mlinovi i ljuštionice	65		
Šećerane	47		
Pivovare	68		
Uljare	42		
Tvornice špirita, likera i kvasca	140		
Tvornice marmelade, bombona i čokolade	60		
Tvornica kavovine	29		
Tvornice keksa i tjestenine	36		
Tvornice suhomesnatih proizvoda	118		
Tvornice ribljih konzervi	15		
Ostala prehrambena industrija	11		
Industrija duhana		5	0

Mjereno prema veličini novih investicija uloženih u međuratnom periodu, iza tekstilne industrije slijedi prehrambena sa 631 milion dinara, što predstavlja 20 posto od globalnog iznosa novih investicija uloženih u tom periodu u prerađivačku industriju. To su investicije u velike špiritane, tvornice kvasca i likera (tadašnja tvornica Arko u Zagrebu, Teslić u Sisku i dr.), tvornice marmelade i čokolade, pivovare, tvornice suhomesnate robe i industrijske klaonice (u Sesvetama, Vrbovcu, Zaprešiću i dr.) itd.

U međuratnom periodu osnovana je u Hrvatskoj industrija nafte s rafinerijom u Čapragu i manjim rafinerijama kraj Zagreba i Osijeka.

Metalurgija se u Hrvatskoj razvijala sporo i kasno, tek potkraj 1930-tih godina. Najznačajniji objekt metalurgije iz tog perioda je tvornica aluminija i tvornica glinice u Lozovcu u ukupnoj vrijednosti od 72 miliona dinara. Izgrađena je samo jedna visoka peć godine 1939. kod Siska u vrijednosti od 9 miliona dinara. U Šibeniku je izgrađena nova tvornica ferolegura u vrijednosti od 15 miliona dinara i tvornica elektroda (nedovršena do izbijanja rata).

Metalska industrija također doživljava spori razvoj. U tu granu uloženo je samo 9 posto od ukupne veličine novih investicija u prerađivačku industriju na području Hrvatske. Glavna stavka u toj grani je tvornica vagona, lokomotiva i mostova u Sl. Brodu (blizu 120 miliona dinara investicija).

I kemijska industrija pokazuje razmjerno niske investicije u međuratnom razdoblju. Ako iz te grane izdvojimo investicije u elektrokemijsku industriju, tj. u tvornicu karbida i cijanamida, Dugirat, investicije u svu ostalu kemijsku industriju, uključivši framaceutsku, iznose tek 182 miliona dinara, odnosno nešto ispod 6 posto od ukupnih novih investicija uloženih u prerađivačku industriju u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata.

U tabeli 10. prikazane su nove investicije u oblast poljoprivrede i ribarstva. Treba naglasiti da se te procjene odnose na investicije u fiksne fondove te ne uključuju zemljište, ali uključuju radove na zemljištu, kao što su melioracije, trajne kulture itd. Investicije u seoske stambene zgrade nisu uključene u toj oblasti, jer su obračunane u oblasti »Stambene zgrade«.

TABELA 10.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE POLJOPRIVREDE I RIBARSTVA U PERIODU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	3.491	100
Krupna stoka	340	10
Gospodarske zgrade	1.400	40
Strojevi i alati	510	15
Plugovi	150	
Ostalo	360	
Seljačka kola i orma	260	8
Melioracije	250	7
Vinogradarstvo	500	14
Podrumarstvo	35	1
Ostala poljoprivreda	110	3
Morsko ribarstvo	44	1
Slatkovodno ribarstvo	42	1
Ribnjačarstvo	38	
Riječno ribarstvo	4	

U usporedbi s drugim privrednim oblastima investicije u fiksne fondove poljoprivrede vrlo su niske u međuratnom razdoblju. Zbog niske produktivnosti rada u poljoprivredi se nisu mogla akumulirati dovoljna sredstva, koja bi bila potrebna za njeno unapređenje. Eventualni priliv sredstava, akumuliranih izvan poljoprivrede, nije pritjecao u dovoljnoj mjeri i imao je uglavnom zelenaški karakter. Zbog vrlo niskog nivoa investicija u poljoprivredu, ona nije mogla držati korak s općim tehničkim napretkom u svijetu, što je povećavalo raskorak između svjetskih cijena i domaćih proizvodnih troškova poljoprivrednih proizvoda.

Investicije u morski ribolov iznose u godišnjem prosjeku međuratnog razdoblja nešto više od 2 miliona dinara. U razdoblju između dva svjetska rata broj se ribara prilično povećao, dijelom zbog toga što stanovnici obalnog područja i otoka poslije prvog svjetskog rata više nisu u većem broju našli uposlenje u ratnoj mornarici, niti su prekomorske zemlje tada dopuštale znatnija useljavanja.

U tabeli 11. iznesene su procjene novih investicija u oblast šumarstva.

TABELA 11.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE SUMARSTVA U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	404	100
Lugarnice, šumarije i ostale zgrade	13	3
Uređenje bujica	18	4
Komunikacije	360	90
Ceste i putovi	80	
Šumske željeznice	280	
Ostalo	13	3

Glavninu investicija uloženih u međuratnom razdoblju u fiksne fondove oblasti šumarstva čine investicije za eksploataciju šuma. Od ukupnog iznosa ovih investicija u visini od 404 miliona dinara, 280 miliona dinara otpada na šumske željeznice, koje se nakon izvršene eksploatacije prenose u područja nove eksploatacije i tako za šumarstvo predstavljaju samo privremenu komunikaciju. Nasuprot tome, nove investicije za uređenje bujica iznose u toku cijelog međuratnog perioda samo 18 miliona dinara, investicije u šumarije, lugarnice i ostale zgrade samo 13 miliona. Iz prikazane strukture investicija razabiremo da nisu bile rukovođene ciljevima neke dugoročne politike šumarstva, već časovitim potrebama privatnog kapitala za što intenzivniju eksploataciju šuma.

Nove investicije u fiksne fondove oblasti saobraćaja i veza u međuratnom periodu procijenio sam na ukupno 5.653 miliona dinara. Strukturu ovog globalnog iznosa vidimo u tabeli 12.

U oblast saobraćaja i veza uložena je gotovo jedna četvrtina globalnog iznosa novih investicija svih oblasti narodne privrede u međuratnom periodu na području Hrvatske. Promatrano u apsolutnom iznosu, nove investicije u oblast saobraćaja i veza veće su negoli u bilo kojoj drugoj proizvodnoj oblasti narodne privrede.

Opći napredak u svijetu u savladavanju prostornih razdaljina doveo je i u Hrvatskoj u međuratnom periodu do razmjerno većih investicija u oblasti saobraćaja i veza.

U cestovnom saobraćaju od većih stavaka imamo izgradnju 150 km cesta sa zastorom od betona ili sitne kocke, kolni mostovi u Zagrebu (bez stupova koji su izgrađeni prije prvog svjetskog rata), Gradiški, na Mrežnici i drugo.

TABELA 12.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE SAOBRAĆAJA I VEZA U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)		Udio u postocima
UKUPNO		5.653	100
Cestovni saobraćaj		1.023	18
Ceste i putovi	640		
Mostovi	90		
Vozila	230		
Ostalo	63		
Željeznički saobraćaj		3.197	57
Novoizgrađene pruge	530		
Nedovršene pruge	160		
Pruge dvostrukog kolosijeka	262		
Pojačanje pruga	531		
Ostali objekti	220		
Lokomotive	594		
Teretni vagoni	320		
Putnički vagoni	330		
Ostali vozni park	130		
Ostalo u željezničkom saobraćaju	120		
Pomorstvo		885	16
Teretni brodovi trgovačke mornarice	730		
Putnički brodovi trgovačke mornarice	115		
Operativne obale, svjetionici i ostalo	40		
Riječni saobraćaj		78	1
Plovni objekti	40		
Hidrotehnički radovi i ostalo	38		
Zračni saobraćaj		8	0
Poštansko-telegrafsko-telefonske veze		462	8
Telefonske linije	240		
Telefonski uređaji	110		
Radio-uređaji	24		
Izgradnja pošta	56		
Ostalo	32		

Najveće su bile investicije na polju željezničkog saobraćaja. U odnosu na stanje željezničke mreže zatečene u 1919. dužina novih pruga u toku međuratnog perioda povećala se za 172 km. Najznačajnije mjesto ovdje zauzima izgradnja 64 km pruge od Gračaca do Knina. Izgrađeno je 215 km pruge dvostrukog kolosijeka i na 627 km izvedeni su radovi za pojačanje pruge. U voznom parku gotovo se udvostručio broj lokomotiva,[15] odnosno u toku među-

[15] Kao nove investicije obračunane su i lokomotive, primljene s naslova reparacija iz prvog svjetskog rata. Za svrhe ovog proračuna te lokomotive nisam valorizirao po tadašnjim cijenama primijenjenim pri obračunu reparacija, već po cijenama čehoslovačke tvornice Škoda iz 1938 (prosječno 18 dinara po 1 kg), koje su se kretale približno u okvirima svjetskih cijena.

ratnog perioda povećanje iznosi 364 lokomotive. Broj putničkih vagona povisio se u međuratnom razdoblju za oko 300 kola. Brojčano promatrano, to predstavlja povećanje za oko polovinu u odnosu na broj putničkih vagona primljenih nakon reparticije voznog parka mađarskih željeznica MAV i austrijskog Südbahna. Ali među novima, nabavljenim u međuratnom periodu, ima znatan broj pulman-vagona. Broj teretnih vagona povećao se za oko 8.000 kola, što predstavlja povećanje za oko 2,3 puta u odnosu na broj teretnih vagona primljenih nakon reparticije željezničkog voznog parka mađarskih željeznica i austrijskog Südbahna. Od znatnijih građevinskih radova valja navesti izgradnju ranžirnih stanica kod Zagreba, Istočnog kolodvora u Zagrebu, željezničkog mosta na Savi u Zagrebu, ložionice u Gračacu i dr.

Na području riječnog saobraćaja investicije u međuratnom periodu bile su vrlo niske. Međutim, investicije u trgovačku mornaricu bile su razmjerno znatnije. Prema tonaži koju je primila od repartičije trgovačke mornarice Austro-Ugarske na bazi sporazuma Trumbić-Bertolini, jugoslavenska je mornarica povećana u međuratnom periodu za oko 280 tisuća brt. Nove investicije u teretne brodove u međuratnom periodu procijenio sam na ukupno 730 miliona dinara. Od tog iznosa za nabavu novih brodova otpada 420 miliona dinara, a nabavu plovnih 310 miliona dinara. Nove investicije u putničke brodove procijenio sam na 115 miliona dinara, od čega gotovo polovica otpada na tadašnje p/b »Prestolonaslednik Petar« i »Kralj Aleksandar«. Treba naglasiti da u ovom proračunu nisu iskazane investicije za plovne objekte ratne mornarice (vojne investicije načelno sam isključio iz procjena u toj radnji), koje su u apsolutnom iznosu bile približno jednako visoke kao i investicije u trgovačku mornaricu, iako je ratna mornarica stare Jugoslavije u 1940. raspolagala tek vrlo skromnom tonažom, odnosno deplasmanom ratnih brodova.

Na polju veza najveće su investicije u međuratnom periodu bile u telefoniji, dok se za razvoj telegrafa i ostale poštanske službe nisu odvajala znatnija sredstva. Tehnički napredak na području telefonije dovodi poslije prvog svjetskog rata do razmjerno brzog razvoja telefonije u velikom dijelu svijeta, a tako i u Hrvatskoj. Najveće stavke investicija u telefoniju u međuratnom razdoblju su polaganje 88 km podzemnih kablova s prosječno 200 pari, postavljanje oko 6.000 km zračnih linija s prosječno 7 žica, nabava automatske telefonske centrale sa 9.000 brojeva za Zagreb i izgradnja nove pošte Zagreb II i pošte u Splitu.

U pogledu investicija u saobraćaj i veze u međuratnom periodu može se općenito kazati da su one prilično skromne u usporedbi s privredno visokorazvijenim zemljama. Gledane pak u okvirima privrede Hrvatske, one su ipak značajne za opći napredak zemlje ne samo u međuratnom periodu nego i u poslijeratnom. Uz razvoj lake industrije, prvenstveno tekstilne i prehrambene, investicije u saobraćaj i veze predstavljaju možda najvišu tačku postignuća ekonomskog razvoja Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata.

Veličina novih investicija uloženih u oblast trgovine i ugostiteljstva u međuratnom periodu iznosi 730 miliona dinara. U tabeli 13. prikazana je struktura investicija u tu privrednu oblast.

TABELA 13.

NOVE INVESTICIJE U FIKSNE FONDOVE TRGOVINE I UGOSTITELJSTVA U PERIODU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	730	100
Trgovina na veliko i malo	300	41
Skladišta	110	
Ostalo	190	
Ugostiteljstvo	100	14
Hotelijerstvo	330	45

Najveću poziciju u ovoj privrednoj oblasti predstavljaju investicije u hotele. Investicije u hotelijerstvo u međuratnom periodu u glavnini su koncentrirane na obalni pojas i otoke Jadrana. U usporedbi s novom vrijednošću hotela u Hrvatskoj godine 1919. veličina fiksnih fondova hotelijerstva povećala se u toku međuratnog perioda blizu dva i po puta. Računano po broju postelja porast je veći, jer se broj kreveta u međuratnom periodu gotovo utrostručio u odnosu na stanje u 1919. Ova razlika između porasta veličine fiksnih fondova i broja ležaja nastaje zbog toga što gradnje hotela u razdoblju između dva svjetska rata u prosjeku nisu bile ni približno tako raskošne, odnosno relativno tako skupe kao one koje potječu prije 1919.

U tabeli 13. nove su investicije u veća skladišta iskazane u posebnoj stavci (ukupno 110 miliona dinara). U toj stavci uključene su i investicije u rezervoare za naftu u Splitu, Dubrovniku i Sušaku i pumpne stanice petrolejskih kompanija (ukupno procijenjeno na oko 50 miliona dinara).

Nove investicije u grupu »Ostali proizvodni fiksni fondovi« obuhvaćaju nove investicije u građevinarstvo, zanatstvo i kućnu radinost. Te podatke vidimo u tabeli 14.

TABELA 14.

NOVE INVESTICIJE U OSTALE PROIZVODNE FIKSNE FONDOVE U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	510	100
Građevinarstvo	100	20
Visokogradnja	70	
Niskogradnja	20	
Ostalo	10	
Zanatstvo	440	86
Kućna radinost	— 30	— 6

Usporedba podataka između novih investicija u prerađivačku industriju (vidi tabelu 9) i zanatstvo (vidi tabelu 14) pokazuje da formiranje kapitala u prerađivačkoj industriji u međuratnom periodu znatno nadilazi oblast zanatstva. Nove investicije u prerađivačku industriju na području Hrvatske iznose 3.150 miliona dinara u razdoblju 1920—1940, a zanatstvo 440 miliona. Veličina novih investicija po jednoj uposlenoj osobi u prosjeku međuratnog razdoblja iznosi u prerađivačkoj industriji 2.400 dinara, a u zanatstvu 360 dinara. Nova vrijednost fiksnih fondova prerađivačke industrije povećala se blizu tri i po puta u razdoblju 1919—1940, a u zanatstvu za oko jednu polovinu.

U skupini kućne radinosti nastupile su tzv. desinvesticije (negativne investicije). Rashodovanja sredstava rada za proizvodnju predmeta kućne radinosti u međuratnom su razdoblju bila veća od investicija u tu skupinu.

Nove investicije u fiksne fondove građevinarstva u međuratnom periodu obračunane su sa 100 miliona dinara. To ne predstavlja znatnu svotu ako imamo na umu činjenicu da je građevinarstvo bilo tada prilično djelatno, naročito visokogradnja. Ova razmjerno skromna veličina novih investicija uvjetovana je vrlo niskim stupnjem mehanizacije u građevinarstvu. U Hrvatskoj je postojalo tek nekoliko poduzeća s jačom mehanizacijom za visokogradnju, jedno jače za niskogradnju i jedno poduzeće za mostogradnju. Ta su poduzeća izvodila složenije građevinske radove. Ali za veće su radove, npr. za izgradnju željezničkih pruga, tada angažirana inozemna poduzeća, koja su za izvođenje narudžbe dovozila mehanizaciju iz inozemstva.

U tabeli 15. prikazan je pregled novih investicija u stambene zgrade i komunalnu izgradnju na području Hrvatske u međuratnom razdoblju.

TABELA 15.

NOVE INVESTICIJE U STAMBENE ZGRADE I KOMUNALNU IZGRADNJU U RAZDOBLJU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)	Udio u postocima
UKUPNO	7.226	100
Stambene zgrade	6.200	86
Seoske kuće	2.220	
Gradske kuće	3.980	
Komunalna izgradnja	1.026	14
Ulice i trgovi	370	
Tramvajski saobraćaj	150	
Kanalizacija	220	
Vodovod	70	
Plinska mreža	56	
Klaonice	80	
Ostalo	80	

Od ukupne veličine novih investicija u stambene zgrade i komunalnu izgradnju u visini od nešto preko 7 milijarda dinara, nešto više od dvije trećine, tj. oko 5 milijarda, otpada na izgradnju gradova. Od iznosa investicija

za izgradnju gradova gotovo četiri petine otpadaju na stambene zgrade (blizu 4 milijarde dinara), a preostala petina su investicije u komunalnu izgradnju, kao što je izgradnja ulica i trgova, kanalizacija, vodovoda, plinske mreže, klaonica, tržnica i dr.[16]

U toku urbanizacije u međuratnom periodu gradovi u Hrvatskoj porasli su za oko 230 tisuća stanovnika. Proces urbanizacije najjače je izražen u Zagrebu, koji se u međuratnom periodu povećao za oko 125 tisuća stanovnika. Zatim slijede Split, Karlovac, Osijek, Sušak i dr.

U procesu urbanizacije, odnosno izgradnje gradova, glavnina investicija uložena je u stambene zgrade, kako je već istaknuto. U urbanističkom smislu taj razvoj tada nije tekao baš pravilno, jer su u sklopu grada nastala čitava naselja koja su bila izgrađena bez neke urbanističke osnovice. Kod izgradnje stambenih zgrada treba istaći da je tada izgrađen u vanjskim četvrtima gradova velik broj sitnih objekata iz vrlo slabog materijala i bez dovoljno higijenskih uređaja. U užem pak području grada, gdje su građene uglavnom kuće na nekoliko katova za iznajmljivanje stanova, nedostatak je u tome što su one često građene iz slabog materijala i nesolidno, jer je investitore rukovodila želja da im se u što kraćem roku, barem za 10 godina, putem najamnine vrati cijeli uloženi kapital. Ali, i usprkos tim nedostacima,

TABELA 16.

NOVE INVESTICIJE U OSTALE NEPROIZVODNE FIKSNE FONDOVE U PERIODU 1920—1940.

Skupina	Ukupno (milioni dinara po cijenama iz 1938)		Udio u postocima
UKUPNO		1.529	100
Prosvjeta i kultura		455	30
Osnovne škole	175		
Srednje i stručne škole	110		
Sveučilišni fakulteti i instituti	95		
Kulturne ustanove	30		
Kinematografi i ostalo	45		
Zdravstvo i socijalno staranje		924	60
Bolnice i klinike	560		
Ambulante i poliklinike	20		
Ustanove socijalnog osiguranja	138		
Ostale zdravstvene ustanove	43		
Privatne liječničke ordinacije	60		
Ljekarne	28		
Socijalne ustanove	75		
Državna uprava, banke i ostalo		150	10

[16] U oblasti komunalne izgradnje nisu iskazane investicije za rasvjetu naselja jer su već obračunane u oblasti elektroprivrede (vidi tabelu 7). Investicije u plinare nisu obračunane u oblasti komunalne izgradnje jer su iskazane u oblasti prerađivačke industrije (vidi tabelu 9), ali plinska je mreža iskazana u oblasti komunalne izgradnje (vidi tabelu 15).

treba istaći da su investicije za izgradnju gradova u Hrvatskoj u razdoblju 1920—1940. značajan faktor. One su znatno povećale nacionalno bogatstvo zemlje, koje i danas služi i služit će našem gradskom stanovništvu još dugi niz godina.

Struktura novih investicija u »Ostale neproizvodne fiksne fondove« prikazana je u tabeli 16. Ova grupa obuhvaća zdravstvo, socijalno staranje, prosvjetu, kulturu i državnu upravu (uključivši novčane i osiguravajuće zavode i sl.).

Nove investicije u oblast prosvjete i kulture u toku cijelog međuratnog razdoblja ne iznose ni pola milijarde dinara. To znači da u periodu 1920—1940. nove investicije u prosvjetu i kulturu u prosjeku iznose u Hrvatskoj tek 7 dinara godišnje po stanovniku.

Nove investicije u zdravstvo dvostruko su veće od investicija u prosvjetu. Glavnina ovih investicija otpada na izgradnju novih paviljona u postojećim bolnicama, posve novih bolničkih objekata, te zdravstvenih ustanova socijalnog osiguranja (tadašnji SUZOR, Merkur i dr.). U odnosu na stanje zatečeno 1919. broj se bolničkih postelja povisio za oko 35 posto. Ipak, potkraj 1940, na tisuću stanovnika Hrvatske došlo je u prosjeku tek 2,7 bolničkih postelja.

USPOREDBA S FIKSNIM FONDOVIMA JUGOSLAVIJE U CJELINI

U ovom se poglavlju razmatraju fiksni fondovi na području Hrvatske u razdoblju 1919—1940. u usporedbi s fiksnim fondovima na predratnom teritoriju cijele Jugoslavije u istom razdoblju.[17]

TABELA 17.

NOVA VRIJEDNOST FIKSNIH FONDOVA

(Iznosi u milijardama dinara po cijenama iz 1938)

Oblast narodne privrede	Stanje na kraju 1919.		Stanje na kraju 1940.	
	Jugoslavija	Hrvatska	Jugoslavija	Hrvatska
UKUPNO	194,1	56,0	291,4	79,6
PROIZVODNI fiksni fondovi	111,3	32,1	174,0	47,0
Industrija i rudarstvo	6,7	2,0	21,9	6,0
Poljoprivreda i ribarstvo	38,5	10,8	56,6	14,3
Saobraćaj i veze	59,0	17,1	83,0	22,8
Ostalo	7,1	2,2	12,5	3,9
NEPROIZVODNI fiksni fondovi	82,8	23,9	117,4	32,6
Stambene zgrade	69,1	19,8	95,4	26,0
Ostalo	13,7	4,1	22,0	6,6

[17] Procjene o fiksnim fondovima na prijeratnom teritoriju cijele Jugoslavije iznio sam u radnji »Investicije na području Jugoslavije u razdoblju između dva svjetska rata« (Ekonomski pregled, Zagreb, 8—9/1959). Procjene o fiksnim fondovima i novim investicijama na području cijele Jugoslavije u spomenutoj studiji obuhvaćaju razdoblje 1920—1939. Stoga sam ovim procjenama fiksnih fondova dodao proračunanu veličinu novih investicija na području cijele Jugoslavije u godini 1940.

U tabeli 17. prikazana je usporedba između nove vrijednosti fiksnih fondova na području Hrvatske i cijele Jugoslavije prema stanju na kraju 1919. i na kraju 1940. godine.

Iz podataka iznesenih u tabeli 17. razabiremo da je nova vrijednost fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede cijele Jugoslavije porasla u razdoblju 1919—1940. od 194,1 na 291,4 milijardu dinara. Dakle, veličina fiksnih fondova Jugoslavije u cjelini porasla je u međuratnom periodu za 50 posto. U istom periodu fiksni fondovi na području Hrvatske porasli su u skupnosti od 56,0 na 79,6 milijarda, odnosno za 42 posto.

Uspoređujući podatke o veličini fiksnih fondova na početku i na kraju međuratnog perioda po oblastima narodne privrede razabiremo izvjesne razlike u porastu između područja Hrvatske i Jugoslavije u cjelini. U tabeli 18. daju se usporedni podaci o porastu fiksnih fondova po pojedinim privrednim oblastima u indeksnim brojevima.

TABELA 18.

PORAST NOVE VRIJEDNOSTI FIKSNIH FONDOVA U INDEKSNIM BROJEVIMA

Indeks (1919 = 100)

Oblast narodne privrede	Jugoslavija 1940.	Hrvatska 1940.
UKUPNO	150	142
Industrija i rudarstvo	327	306
Poljoprivreda i ribarstvo	147	132
Saobraćaj i veze	141	133
Ostali proizvodni fiksni fondovi	176	174
Stambene zgrade	138	131
Ostali neproizvodni fiksni fondovi	161	163

Usporedba između indeksnih brojeva za područje Hrvatske i za cijelu Jugoslaviju u tabeli 18. pokazuje da je porast fiksnih fondova u skupnosti nešto sporiji u Hrvatskoj (42 posto) u usporedbi s Jugoslavijom u cjelini (50 posto). Promatrano po pojedinim oblastima narodne privrede, porast fiksnih fondova nešto je niži u Hrvatskoj u svim oblastima osim kod grupe »Ostali neproizvodni fiksni fondovi«. U toj grupi porast je nešto viši zbog razmjerno veće izgradnje zdravstvenih objekata u međuratnom razdoblju u Hrvatskoj.

Razlike u porastu fiksnih fondova između Jugoslavije u cjelini i područja Hrvatske uvjetovale su promjene u poziciji udjela područja Hrvatske u globalu fiksnih fondova cijele Jugoslavije. U tabeli 19. donesen je pregled o tome koliki udio fiksnih fondova (u novoj vrijednosti) Jugoslavije u cjelini otpada na područje Hrvatske na početku i na kraju međuratnog razdoblja. U prvoj alineji tabele 19. zbog usporedbe su prikazani i podaci o udjelu stanovništva područja Hrvatske u stanovništvu cijele Jugoslavije.

Od ukupne nove vrijednosti fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede cijele Jugoslavije na kraju 1919. na području Hrvatske nalazilo se 28,9 posto. Do kraja 1940. godine udio područja Hrvatske snizuje se na 27,3 posto.

TABELA 19.

UDIO PODRUCJA HRVATSKE U FIKSNIM FONDOVIMA CIJELE JUGOSLAVIJE

	U postocima 1919.	U postocima 1940.
STANOVNIŠTVO	25,9	23,5
FIKSNI FONDOVI — ukupno	28,9	27,3
Industrija i rudarstvo	29,5	27,6
Poljoprivreda i ribarstvo	28,1	25,3
Saobraćaj i veze	29,1	27,5
Ostali proizvodni fiksni fondovi	31,3	30,9
Stambene zgrade	28,7	27,3
Ostali neproizvodni fiksni fondovi	29,8	30,1

U tom periodu udio Hrvatske u stanovništvu cijele Jugoslavije snizuje se u nešto većoj relaciji, tj. od 25,9 posto na 23,5 posto.

Prosječna stopa rasta fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede cijelog područja Jugoslavije iznosi u međuratnom periodu 1,9 posto godišnje. Odgovarajuća stopa rasta niža je na području Hrvatske — iznosi 1,6 posto. S obzirom na činjenicu da se udio Hrvatske u stanovništvu cijele Jugoslavije u međuratnom periodu snizio u nešto većoj relaciji negoli se snizio udio područja Hrvatske u fiksnim fondovima Jugoslavije u cjelini, stopa rasta veličine fiksnih fondova po stanovniku Hrvatske nešto je viša u usporedbi s državnim prosjekom. Za područje Hrvatske iznosi 0,7 posto godišnje, a za Jugoslaviju u cjelini 0,6 posto.

Iz te usporedbe proizlazi da je u periodu 1919—1940. rast fiksnih fondova kao i stanovništva sporiji na području Hrvatske u usporedbi s Jugoslavijom u cjelini. Ali u tom periodu zaostajanje područja Hrvatske u tempu rasta stanovništva cijele Jugoslavije relativno je jače negoli u tempu rasta fiksnih fondova. Stoga veličina fiksnih fondova obračunana po stanovniku Hrvatske raste u međuratnom periodu u nešto bržem ritmu negoli u Jugoslaviji u cjelini.

Prema tome, u razdoblju između dva svjetska rata prosječna stopa rasta sveukupnosti fiksnih fondova svih oblasti narodne privrede viša je u Jugoslaviji u cjelini (1,9 posto godišnje) negoli na području Hrvatske (1,6 posto godišnje). Ali stopa rasta veličine fiksnih fondova obračunana po stanovniku nešto je viša u Hrvatskoj (0,7 posto godišnje) negoli u jugoslavenskom prosjeku (0,6 posto godišnje). U vezi s tim možda je od interesa navesti da na slične odnose, iako na višem nivou, nailazimo i pri uspoređivanju stope rasta fiksnih fondova između područja SR Hrvatske i Jugoslavije u cjelini u prosjeku poslijeratnog razdoblja 1946—1960.[18] Stope rasta fiksnih fondova znatno su više u razdoblju 1946—1960. negoli u razdoblju 1919—1940, kako u području Hrvatske tako i u Jugoslaviji u cjelini. Ali i u poslijeratnom periodu 1946—1960. suočeni smo s pojavom da je stopa rasta fiksnih fondova

[18] Procjene o rastu fiksnih fondova u poslijeratnom periodu priredio sam u studijama »Fiksni fondovi Jugoslavije 1946—1960.« (Ekonomist, Beograd, broj 1/1962) i »Fiksni fondovi na području Narodne Republike Hrvatske od 1946. do 1960.« (Ekonomski pregled, Zagreb, broj 1—2/1963).

u skupnosti viša u Jugoslaviji u cjelini (4,1 posto godišnje) u usporedbi s područjem SR Hrvatske (3,7 posto godišnje). Tempo rasta stanovništva cijele Jugoslavije u odnosu na područje SR Hrvatske i u poslijeratnom periodu relativno je veći od razlike u tempu rasta fiksnih fondova u skupnosti između cijele Jugoslavije i SR Hrvatske. Stoga je stopa rasta fiksnih fondova po stanovniku područja Hrvatske i u periodu 1946—1960. nešto viša (2,9 posto godišnje) u usporedbi s državnim prosjekom (2,8 posto godišnje). Pregled ovih odnosa prikazan je u tabeli 20.

TABELA 20.

GODIŠNJE STOPE RASTA NOVE VRIJEDNOSTI FIKSNIH FONDOVA

Područje	Fiksni fondovi u skupnosti		Fiksni fondovi po stanovniku	
	1919—1940. %	1946—1960. %	1919—1940. %	1946—1960. %
Jugoslavija	1,9	4,1	0,6	2,8
Hrvatska	1,6	3,7	0,7	2,9

Usporedbe između stopa rasta fiksnih fondova u periodu 1919—1940. i 1946—1960. ne zasnivaju se, doduše, na jednakom teritorijalnom obuhvatu. Procjene za razdoblje 1919—1940. odnose se na predratno područje Jugoslavije, odnosno na današnje područje SR Hrvatske bez Istre i Rijeke, Zadra, Cresa, Lošinja i Lastova. A procjene za razdoblje 1946—1960. uključuju jugoslavenska područja koja su u međuratnom periodu bila pod suverenitetom Italije. Ali te razlike u teritorijalnom obuhvatu možemo zanemariti pri analizi podataka iznesenih u tabeli 20, jer uspoređujemo stope rasta, a ne veličine fiksnih fondova u apsolutnim iznosima.

U vezi s pitanjima o kojima smo raspravljali treba naglasiti da je zaostajanje tempa rasta stanovništva na području Hrvatske u odnosu na stanovništvo područja cijele Jugoslavije dugoročna pojava.[19] Traje već više od pola stoljeća. Ona rezultira, s jedne strane, iz sporijeg prirodnog priraštaja stanovništva (višak živorođenih nad umrlima) u Hrvatskoj, i, s druge strane, iz mnogo većeg iseljavanja stanovništva Hrvatske (na koje otpada približno 2/3 jugoslavenske emigracije).

Sporiji prirodni priraštaj stanovništva Hrvatske možemo, uglavnom, tumačiti kao odraz višeg nivoa civilizacije. (U Sloveniji je prirodni priraštaj još niži nego u Hrvatskoj.) Uzroci pak mnogo većeg iseljavanja iz Hrvatske vrlo su kompleksni. Bilo bi relevantno u posebnom istraživanju ispitati ekonomske, sociološke, političke i druge faktore koji uvjetuju tu dugoročnu pojavu, jer ona ima značenje implikacije u raznim pravcima. Iseljenici u pravilu predstavljaju poduzetne radnike u zreloj dobi radne sposobnosti, a troškovi njihova odgoja i egzistencije teretili su rodni kraj. Rijetka naseljenost stanovništva može postati štetna i za opće nacionalne interese (na primjer, sniženje broja stanovnika u graničnim područjima, kao što su neki jadranski otoci — Lastovo i dr.), jer, u krajnjoj liniji, ipak stanovništvo daje nacionalno obilježje teritoriju.

[19] Macura: »Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije« (Nolit, Beograd, 1958).

METODOLOŠKE NAPOMENE

U literaturi o našoj privredi i u publikacijama državne statistike ima vrlo malo podataka koji bez većih preračunavanja i usklađivanja mogu poslužiti pri procjenjivanju kapitala na području Hrvatske u međuratnom razdoblju. Stoga se glavni zadatak pri tom procjenjivanju sastojao u prikupljanju raznih fragmentarnih podataka iz dokumenata, kao i u konzultaciji niza privrednih stručnjaka — poznavalaca predratne privrede. Prikupljeni su podaci usklađivani i provjeravani, i na temelju njih sam konstruirao cjelovite veličine fiksnih fondova na području Hrvatske prema stanju u 1940. Od proračunane veličine fiksnih fondova na području Hrvatske prema stanju na kraju 1940. odbio sam nove investicije[20] u fiksne fondove u razdoblju 1920—1940. i tako sam proračunao novu vrijednost fiksnih fondova na kraju godine 1919.

Za proračunavanje novih investicija u fiksne fondove u periodu 1920—1940. koristio sam se podacima iz moje knjige »Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata« (izdanje Ekonomskog instituta FNRJ, Beograd, 1955). Napominjem da sam u ovoj studiji izvršio neka manja usklađivanja kod pojedinih stavaka investicija iznesenih u mojoj citiranoj knjizi. Ta sam usklađivanja izvršio na temelju rezultata naknadnih ispitivanja.

U prikazanim procjenama novih investicija, odnosno u proračunima o fiksnim fondovima, obuhvaćeni su ne samo objekti u upotrebi nego i nedovršeni objekti (tzv. investicije u toku). Nisu uključene investicije za vojne građevinske objekte i vojnu opremu, odnosno u prikazanim procjenama fiksnih fondova isključeni su svi fiksni fondovi pod vojnom upravom.

Prema tome, u toj se studiji promatra veličina fiksnih fondova prema stanju nakon sloma Austro-Ugarske, tj. nakon stvaranja jugoslavenske države, i stanje na kraju 1940, posljednje godine prije sloma bivše Jugoslavije. A razlika između stanja fiksnih fondova na kraju 1940. i 1919. predstavlja nove investicije u fiksne fondove u periodu 1920—1940. Takvim načinom obračunavanja novih investicija izbjegava se višestruko zaračunavanje investicija što su uslijedile u međuratnom periodu u fiksne fondove, rashodovane prije isteka međuratnog perioda.

Osim investicija što se nabavljaju novcem, u ovoj su radnji obuhvaćene i tzv. nenovčane investicije, npr. podizanje vinograda i voćnjaka u seljačkom gospodarstvu i dr. Kao investicija iskazana je i inozemna oprema koju je Jugoslavija primila poslije prvog svjetskog rata s naslova reparacija, iako odgovarajuća protuvrijednost nije isplaćena u novcu. Ove i druge vrste tzv. nenovčanih investicija valorizirane su za svrhe ove procjene po cijenama za slična investiciona dobra nabavljena za novac (na bazi cijena za odnosna investiciona dobra iz godine 1938).

Na kraju dajem pregled važnije literature kojom sam se služio pri izradi procjena u ovoj studiji.

---

[20] Obrazloženje pojma novih investicija izneseno je u poglavlju »Opće postavke« (posljednji odlomak).

LITERATURA

1. Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije za godine 1920—1940.
2. »Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 — 26. kolovoza — 1940« (Zagreb, 1940)
3. Godišnjaci poljoprivredne statistike Kraljeviee Jugoslavije
4. Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije (Beograd, 1941)
5. »Obrisi industrijske strukture Banovine Hrvatske u godini 1938.« (Zagreb, 1940)
6. Godišnjaci rudarske i topioničke statistike Kraljevine Jugoslavije
7. »Statistika šuma i šumske privrede za 1938. godinu« (Beograd, 1940)
8. Godišnjaci statistike jugoslavenskih željeznica
9. Godišnjaci pomorske statistike Kraljevine Jugoslavije
10. Izvještaji trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu
11. »Indeks«, socijalnostatistička revija, godišta 1929—1940. (Urednik: Arthur Benko Grado, Zagreb)
12. Poslovni izvještaji i statistike Ministarstva pošta, telegrafa i telefona Kraljevine Jugoslavije
13. Kvartalni izvještaji Narodne banke Kraljevine Jugoslavije
14. Godišnjaci statistike spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije
15. Financijalni godišnjaci Compass, Wien
16. »Statistika električnih centrala Jugoslavije« (Zagreb, 1933)
17. »Poljoprivreda i šumarstvo« (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, Zagreb, 1946)
18. »Industrija Hrvatske prije rata« (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, Zagreb, 1946)
19. »Financijska struktura Hrvatske prije rata« (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, Zagreb, 1946)
20. »Promet na području NR Hrvatske« (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, Zagreb, 1946)
21. »Unutarnja i vanjska trgovina na području NR Hrvatske« (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, Zagreb, 1946)
22. »Jugoslavija na tehničkom polju 1919—1929« (jubilarna publikacija Udruženja jugoslavenskih inženjera i tehničara)
23. Fellner: »Die Verteilung des Volksvermögen und Volkseinkommens der Länder der Ungarischen Heiligen Krone zwischen den heutigen Ungarn und den Successionsstaaten« (Međunarodni statistički pregled »Metron«, sv. III, br. 2, Ferrara, 1923)
24. Cvetković: »Neki podaci o razvitku industrije u Hrvatskoj« (Zagreb, 1949)
25. Gašparović: »Industrija Banovine Hrvatske« (Zagreb, 1940)
26. Kukoleča: »Industrija Jugoslavije« (Beograd, 1941)
27. Rozenberg i Kostić: »Ko financira jugoslavensku privredu« (Beograd, 1940)
28. Jurković: »Das ausländische Kapital im ehemaligen Jugoslawien« (Stuttgart-Berlin, 1941)
29. Dimitrijević: »Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije« (Beograd, 1952. i Beograd, 1958)
30. Stipetić: »Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske« (izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1959)
31. Dubić: »Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva« (Križevci, 1934)
32. Predavec: »Selo i seljaci« (Zagreb, 1934)
33. Petričević: »Untersuchungen über die Betriebsformen der Bauernbetriebe Kroatiens unter besonderer Berücksichtigung des in der Landwirtschaft angelegten Kapitals« (Aarau, Švicarska, 1942)
34. Komadinić: »Problem seljačkih dugova« (Beograd, 1934)
35. Milenković: »Nova željeznička mreža« (Beograd, 1926)
36. Alačević: »Građenje željeznica« (Zagreb, 1950)
37. Planić: »Troškovi izgradnje hidrocentrale Vinodol« (Zagreb, 1952)
38. Macura: »Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije« (Nolit, Beograd, 1958)
39. Milošević: »Poljoprivredne sprave i oruđa u našoj Kraljevini« (Beograd, 1927)
40. Šoštarić-Pisačić: »Problem poljoprivrednih strojeva i umjetnih gnojiva u našem seljačkom gospodarstvu« (Zagreb, 1940)

44. Frangeš: »Die treibenden Kräfte der wirtschaftlichen Strukturwandlungen in Jugoslawien« (Weltwirtschaftliches Archiv, Kiel, rujan 1938)
42. Ćupak-Japundžić: »Socijalne i ekonomske prilike u zanatstvu Hrvatske i Slavonije« (Socijalni arhiv, Beograd, broj 9—10/1937)
43. »Vodovod općine grada Zagreba 1878—1938« (jubilarna publikacija Gradskog vodovoda, Zagreb, 1938)
44. Verner: »Pravilnik općine grada Zagreba za procjenu nekretnina« (Zagreb, 1936)
45. Vinski: »Investicije na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata« (izdanje Ekonomskog instituta FNRJ, Beograd, 1955)
46. Vinski: Investicije na području Jugoslavije u razdoblju između dva svjetska rata« (Ekonomski pregled, broj 8-9/1959)

SUMMARY

AN ESTIMATE OF FIXED CAPITAL IN THE TERRITORY OF CROATIA IN THE INTER-WAR PERIOD

THIS article is presenting the results of my estimates of fixed capital in the territory of Croatia in the period 1919—1940. These estimates are covering the present territory of the Socialist Republic Croatia, excluding those regions which in the inter--war period were under Italian sovereignity (Peninsula Istra, the towns Rijeka and Zadar, the Islands Cres, Lošinj, and Lastovo).

TABLE 1

FIXED ASSETS AND NEW INVESTMENT IN THE TERRITORY OF CROATIA

(Million dinars at 1938 prices)

Branch	Undepreciated stock of fixed assets, end-1946	New investment 1947—1960	Undepreciated stock of fixed assets, end-1960
Total stock of fixed assets	56,055	23,598	79,653
Productive fixed assets	32,151	14,843	46,994
Manufacturing, mining, and electricity	1,970	4,055	6,025
Agriculture and fishing[1]	10,810	3,491	14,301
Forestry[2]	540	404	944
Transport and communication	17,151	5,653	22,804
Commerce (incl. catering)	480	730	1,210
Other[3]	1,200	510	1,710
Non-productive fixed assets	23,904	8,755	32,659
Residental buildings	19,828	6,200	26,028
Public utilities	1,870	1,026	2,896
Other[4]	2,206	1,529	3,735

[1] Excluding land with the exception of improvements to land, and excluding rural dwellings as well (the latter are comprised in item "Residential buildings").

[2] Excluding standing timber.

[3] This item includes fixed assets in construction, handicrafts, and cottage industries.

[4] This item includes fixed assets in health and social security, public administration, education, research and art (excluding historical monuments and works of art).

These estimates are showing the volume and the structure of the stock of fixed assets at the end of 1919, the first year after the inclusion of Croatia in the newly founded Yugoslav state; and at the end of 1940, the last year before Yugoslavia's fragmentation during the occupation of the Second World War. In addition to the estimates of the stock of fixed assets, this study is providing a detailed survey of new investment in fixed assets in the territory of Croatia in the period 1920—1940.

All fixed capital and investment series, shown in this study, are computed in real terms on the basis of 1938 prices for capital goods.

Fixed capital series are computed throughout this study at gross replacement cost, rather than at net value, as the former provide a more adequate measure of the productive capacity of fixed assets than the latter.

New investment are conceived this cotext as gross investment (net of repairs and maintenance) less discarded fixed assets in the period under consideration evaluated at gross replacement cost.

Table 1 presents a survey of the stock of fixed assets and new investment in fixed assets in the territory of Croatia in the inter-war period.

In the time-span 1919—1940 the undepreciated stock of fixed assets increased by 42 per cent. The corresponding annual rate of growth is amounting to 1.6 per cent. Reckoned on an per capita basis we arrive at an average rate of growth of 0.7 per cent per annum.

In the period under consideration the rate of growth of aggregate fixed assets is somewhat lower in Croatia as compared with Yugoslavia as a whole (the latter is amounting to 1.9 per cent per annum). On the other hand the annual rate of growth of fixed assets per head is slightly higher in Croatia (0.7 per cent) as compared with the national average (0.6 per cent). The latter phenomenon is attributable to the fact that the pace of population increase in Croatia is lagging behind Yugoslavia as a whole relatively more than the rate of growth of fixed capital in aggregate.

U POVODU 20-GODIŠNJICE SLOVAČKOG NARODNOG USTANKA

MIROSLAV KROPILAK

Historijska uvjetovanost, tok i značenje slovačkog narodnog ustanka 1944. godine*

U HISTORIJI slovačkog naroda ustanak 1944. godine zauzima značajno mjesto. Iako se slovački narod i u prošlosti dizao na bune i ustanke i vodio mnogobrojne bitke za poboljšanje svojega položaja, nikada u prošlosti nije razvio oružanu borbu protiv svojih ugnjetača i takvom opsegu i za tako napredne ciljeve kao 1944. godine. U oružanoj antifašističkoj borbi za uništenje hitlerizma, za uklanjanje domaćeg fašističkog režima, za izgradnju boljeg društvenog uređenja u novoj državi Čeha i Slovaka sudjelovali su pripadnici svih društvenih klasa. Svojom širinom i ciljevima ustanak je stvarno postao općenarodni, zato što se rasplamsao u cijeloj Slovačkoj i zato što je izražavao težnje većine naroda. Pozitivni rezultati nastali u borbi za bolji život u novoj Čehoslovačkoj uvrštavaju slovački narodni ustanak među do sada najznačajnije događaje na vojnom i političkom planu u Slovačkoj i predstavljaju značajnu revolucionarnu tradiciju.

Slovački je narod, nakon hiljadugodišnjeg ugnjetavanja od strane mađarskih vladajućih klasa, postao doduše već 1918. godine, zajedno s češkim narodom, tvorac samostalne Čehoslovačke Republike, ali je u njoj postigao samo djelomično zadovoljenje svojih težnja. Čehoslovačka Republika u predmünchenskom razdoblju pružila je doduše Slovačkoj i Slovacima mnoge kulturne tekovine: škole, kulturne institucije, bolje uvjete za širenje prosvjete, kulture i umjetnosti. Osim toga slovački je narod naučio politički misliti, ali u privrednom pogledu Slovačka je ostala zaostala poljoprivredna oblast s niskim životnim standardom stanovništva i imala je karakter polukolonije. Zbog toga što vladajući krugovi češke buržoazije nisu priznavali Slovačkoj ravnopravan položaj, našla je ovdje plodno tlo za svoju politiku opoziciona Hlinkina Slovačka pučka stranka, koja je samo čekala pogodan momenat da dođe na vlast u Slovačkoj.

Slovački narodni ustanak nije bio izoliran i slučajan događaj. Svojim korijenima zadire čak u razdoblje münchenske izdaje i gubitka nezavisnosti Čehoslovačke Republike. Već u danima kad je bila zgažena državna vlast ČSR i kad je bio prekinut zajednički život Čeha i Slovaka u jedinstvenoj državi pojavila se ideja otpora, pripremao se teren za akciju kojom će biti obnovljena stvarna državna samostalnost i demokratska prava.

* Autor je o istoj temi održao 9. III 1964. u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu predavanje za stručno-naučni kolektiv Instituta i ustanova JAZU.

Münchenska izdaja značila je početak razbijanja Čehoslovačke Republike. U trenucima najveće slabosti i poniženja Čehoslovačke Republike situaciju je iskoristila Hlinkina Slovačka pučka stranka i isforsirala da centralna praška vlada preda cjelokupnu vlast u Slovačkoj autonomnoj slovačkoj vladi Jozefa Tisa, koji je bila osnovana 6. X 1938.

Od listopada 1938. godine Čehoslovačka je prolazila kroz značajne unutrašnje političke promjene. Izvršnu vlast u centralnoj praškoj vladi uzeli su u svoje ruke predstavnici fašističkog velekapitala, na čelu s veleposjednikom Rudolfom Beranom, koji su dosljedno ispunjavali zahtjeve hitlerovske politike. Nova vlada ograničavala je demokratska prava i proganjala napredne organizacije. Persekucija je najviše zahvatila Komunističku partiju, koju je vlada zabranila u prosincu 1938. godine. Daljnje mjere pokazivale su da se fašiziranje postmünchenske Čehoslovačke naglo razvija, što se očitovalo u formiranju jedinstvene fašističke stranke u češkim krajevima — Stranke narodnog jedinstvà — i u izboru, namjesto dra Eduarda Beneša koji je odstupio, novog predsjednika Emila Háche, starog birokrata još iz vremena Austro-Ugarske Monarhije.

Još brže je napredovalo fašiziranje Slovačke. Tisova je vlada već u listopadu 1938. godine zabranila Komunističku partiju i sindikalne organizacije i počela osnivati koncentracione logore. U svrhu stabilizacije jedinstvene fašističke fronte u Slovačkoj ujedinile su se različite buržoaske političke stranke i tako je nastala jedinstvena fašistička stranka, Hlinkina Slovačka pučka stranka. Hitlerov primjer povlačio je buržoaske servilne političare za sobom. Tako je prema uzoru njemačkih udarnih jedinica formirana Hlinkina garda, oružana organizacija s glavnim zadacima: obrana fašističkog totalitarnog režima, proganjanje rodoljuba, posebno komunista, progon židovskog stanovništva i širenje fašističke ideologije.

Politika Beranove i Tisove vlade likvidirala je ostatke demokratskih prava i pripremala dan kad će njemački fašisti u potpunosti zavladati republikom. Razdoblje poslije münchenske izdaje je vrijeme naglog porasta fašističkih snaga u Čehoslovačkoj. Istina, to je bila samo jedna strana postmünchenske Čehoslovačke. Napredne snage, predvođene Komunističkom partijom, nisu se mogle pomiriti s tim stanjem i započinjale su novu aktivnost. KPČ se nije dala iznenaditi i onemogućiti fašističkim progonima i zabranom Partije. U Slovačkoj je onog trenutka kad je vlast preuzela Tisova vlada izabrano ilegalno rukovodstvo, koje je Partiju pripremalo za nove forme rada, tj. za izdavanje ilegalne štampe. Iz čeških je krajeva većina vodećih komunističkih funkcionera na čelu s K. Gottwaldom otišla na osnovi odluke CK KPČ u Sovjetski Savez, odakle je trebalo da rukovodi radom Partije na čitavom Čehoslovačkom teritoriju. Rukovodstvo ilegalnog rada na domaćem tlu preuzeli su na sebe mlađi drugovi, koji su bili malo poznati vlastima i obavještajnom aparatu. U izmijenjenim i složenim uvjetima postmünchenske Čehoslovačke gradila se nova, podzemna organizacija Partije, koja je ulazila u razdoblje teške borbe za uspostavljanje slobode češkog i slovačkog naroda.

Politička situacija u Čehoslovačkoj, uz stalno jačanje fašizma, bila je po logici događaja usmjerena od München a i od 6. listopada 1938. godine prema 14. i 15. ožujku 1939. godine. Nezainteresiranost zapadnih velesila za daljnju budućnost postmünchenske Čehoslovačke i nesuglasice između centralne praške i Tisove autonomne slovačke vlade pružali su nacističkoj Njemačkoj pogodnu šansu da potpuno zagospodari Čehoslovačkom i razbije je,

pod maskom i u ulozi »čuvara reda«. Njemačka je u svojim ekspanzionističkim planovima smatrala da je najpogodnije da odijeli Slovačku od čeških krajeva i da joj dade neki oblik državne samostalnosti. Hlinkine su pristaše bez kolebanja prihvatile Hitlerov mig koji je dao Tisu prigodom njegova posjeta Berlinu i, zavedeni svojom prividnom vlasti, proglasili su 14. ožujka 1939. godine »slovačku državu«.

Još bezobzirnije postupio je Hitler s češkim zemljama, koje je 15. ožujka okupirala njemačka vojska. Predstavnici praške vlade bili su pozvani u Berlin, gdje su bili prisiljeni da »dobrovoljno zatraže« od Njemačke zaštitu čeških zemalja, koje su ušle u tzv. Češko-Moravski Protektorat. Likvidaciju postmünchenske Čehoslovačke dovršila je Horthyjeva Mađarska zauzimanjem istočnog dijela Slovačke i cijele Zakarpatske Ukrajine. Tako je Čehoslovačka Republika prestala postojati kao jedinstvena i samostalna država. Češki i slovački narod silom su bili odijeljeni jedan od drugoga i u toku II svjetskog rata održavali su veze samo putem ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta ili preko rukovodstva pokreta otpora u inozemstvu.

Razbijanje Čehoslovačke bilo je posljedica diplomatske igre međunarodne reakcije, čiji je izvršilac bila nacistička Njemačka. I slovačka država i Češko-Moravski Protektorat rezultat su ekspanzije njemačkog imperijalizma. Sukrivnja čehoslovačke buržoazije za razbijanje Čehoslovačke je neosporna. Ona potječe još iz vremena događaja oko Münchena. Čehoslovačka buržoazija snosi odgovornost za razbijanje Čehoslovačke zbog toga što je u hegemoniji fašističke Njemačke i njemačkog imperijalizma našla jedini put za očuvanje vlastite egzistencije i što je zato bila voljna žrtvovati i državnu nezavisnost republike. Umjesto uvođenja slovačkog protektorata i izravne okupacije, kao što su to proveli u Češkoj, nacisti su u Slovačkoj dali prednost formi vazalne države na čelu s Hlinkom i svojim pristašama fašistima. To im je donosilo više koristi. Olakšavalo je rad nacističkim organima u Slovačkoj i pružalo pogodan teren za propagandu politike navodnog prijateljskog odnosa hitlerovaca prema malim narodima, a nije ih sputavalo u iskorištavanju Slovačke kao baze za svoje ratne pohode. Njemačka tako nije morala u Slovačkoj uspostavljati posebnu civilnu upravu i držati svoju okupacionu armiju, jer je mogla sasvim sigurno računati da će hlinkovska pronacistička buržoazija poslušno provoditi nacističku politiku.

U privrednom pogledu Njemačka je čvrsto ovladala Slovačkom. Industrija u Slovačkoj bila je uključena u vojne planove Trećeg Rajha i nije se razvijala prema unutrašnjim potrebama narodne privrede, nego prema ciljevima i vojnim potrebama Njemačke. Militarizacija privrede u Slovačkoj u uvjetima fašističkog rata bila je temelj svih zahvata u industrijskoj proizvodnji, što nikako nije koristilo narodu, već samo vladajućoj buržoaziji, a Slovačka je kao izvor sirovina spala u položaj privrednog privjeska Njemačke. Njemački kapital ostvario je hegemonistički položaj u industriji Slovačke. Prigrabio je svu vlast i kontrolu u najvažnijim industrijskim granama i jedino je upravu u poljoprivrednoj proizvodnji ostavio Slovacima, koji su bili dužni ispunjavati sve zahtjeve Njemačke.

Njemački imperijalizam ostavljao je slovačkoj buržoaziji samo mrvice koristi od prolazne ratne konjunkture, ali također i dio privrednih pozicija. Na taj način sebe nije bitno oštetio, a slovačku je buržoaziju prisiljavao na suradnju i nerazdvojivo je vezao njenu sudbinu uz svoju. Bez postojanja njemačkog imperijalizma ne bi se mogla održati na vlasti ni slovačka faši-

stička buržoazija i vrlo brzo bi propala. Istina, neravnopravna podjela sfera interesa između jakog njemačkog i slabog slovačkog kapitala nije bitno utjecala na formu vladavine u Slovačkoj, čak ju je još više učvrstila, jer je ta forma služila kao maska za stvarno kolonijalni položaj Slovačke u političkom i ekonomskom pogledu.

O odlučujućem utjecaju nacista na stanje u Slovačkoj svjedoči i to što je njemačka nacionalna grupa u Slovačkoj (u ukupnom broju od oko 150 000 osoba) imala privilegirani položaj u odnosu na slovačko stanovništvo. Franz Karmasin, vođa ove grupe, imao je u ulozi državnog tajnika Slovačke veliku mogućnost utjecanja na odluke bratislavske vlade i na rad najviših organa u Slovačkoj. Nacisti su posredstvom F. Karmasina i svoje ambasade u Bratislavi i pomoću njemačkih savjetnika pri slovačkim centralnim organima stvarno vladali u Slovačkoj i kontrolirali je. Karmasinov zadatak se i sastojao upravo u tome da slovačku državu uvlači u vojne planove nacista i da iz reda buržoazije na rukovodećim položajima bude upravo ona garnitura koja je najvjernija Njemačkoj. Onako kao što su gospodarili na privrednom i političkom planu, nacisti su nastojali gospodariti i na ideološkom i umjetničkom polju. Ali tu su postigli relativno najmanje uspjehe, i to samo u vrhovima Hlinkinih pristaša. Import ideologije njemačkog nacizma naišao je u većini slučajeva na otpor. Službena ideologija klerofašizma i nacionalnog šovinizma uvukla se u kulturni i literarni život samo djelomično i nije preplavila slovačku umjetnost kao cjelinu. Upravo obratno. Nakon početne stagnacije u radu naprednih književnika ubrzo se u Slovačkoj pojavila antifašistička literatura i neki oblici ideološke opozicije u redovima mladih naprednih pisaca i naučnih radnika, koji su izražavali svoje nezadovoljstvo i kritiku političkih i društvenih prilika i ukazivali na put prema demokraciji i slobodi.

Istina, nakon proglašenja slovačke države vladajuća buržoazija uspjela je za neko vrijeme sistematskom primjenom nacionalističke i socijalne demagogije utjecati na znatan dio slovačkog naroda i probuditi u njemu privremene iluzije da režim ima cilj unaprijediti narodnu privredu, socijalne i kulturne prilike i da će biti koristan narodu. Ali te su se iluzije brzo topile i umjesto njih pojavilo se plodno tlo za narodnooslobodilački pokret, osobito nakon takvih mjera bratislavske vlade kao što su bile objava rata Sovjetskom Savezu, brutalne akcije protiv naprednih snaga i komunista, progoni židovskog stanovništva, prijevara s agrarnom reformom, jer srednji i mali seljaci nisu dobili zemlju, dok je konfiscirana zemlja rasno proganjanih bila dodijeljena bogatašima, i neriješeno socijalno pitanje radnika. Uglavnom zbog toga što se socijalni položaj radnika i seljaka nije poboljšao, nego je oko stotinu tisuća radnika bilo prisiljeno otići na rad u Njemačku da bi tamo radili u veoma teškim ratnim uvjetima, fašistički režim imao je slabu podršku u širokim slojevima naroda. Doduše, istina je da u Slovačkoj — koja je prema nastojanju nacista imala u vrijeme II svjetskog rata postati uzor za srednjoevropske narode — nije bilo takve oskudice artikala potrebnih za život, posebno prehrambenih artikala, kao u susjednim zemljama i da je sistem raspodjele tih artikala bio slobodniji, no ipak je njihova nabava bila ovisna o mogućnosti zarade i o crnoj burzi, a otežavao ju je i porast cijena i niz teškoća društvenog karaktera. Unatoč tome režim slovačke države mogao se oslanjati jedino na dobro situirane slojeve, uglavnom na kler i na Hlinkine pristaše, na agrarnu buržoaziju, na dio najviših oficira u armiji

i na onaj dio inteligencije koji je nakon odlaska češkog osoblja zauzeo rukovodeća mjesta u državnom aparatu Slovačke.

Ovo što je navedeno, posebno socijalna previranja, otpor masa kolaboracionističkoj politici Hlinkinih pristaša i simpatije prema Sovjetskom Savezu, iz godine u godinu su se produbljivali i stvarali bazu za početak i razvoj narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta.

Početno razdoblje narodnooslobodilačkog pokreta u Slovačkoj, koje karakteriziraju prve pojave otpora protiv fašizma i izgradnja temelja organizacione mreže pokreta otpora, vremenski je ograničeno od kraja 1938. godine do napada na SSSR u lipnju 1941. godine. U to vrijeme u Slovačkoj nije bilo drugog organiziranog centra otpora osim onoga koji se stvarao oko ilegalne Komunističke partije, jer su politički predstavnici buržoazije ili surađivali s postojećim režimom, ili su (misli se na one demokratskih uvjerenja) bili događajima u jesen 1938. godine zbunjeni i zastrašeni pa su ostali politički neaktivni. Zato su i konkretne antifašističke akcije iako u većini slučajeva samo u obliku raspačavanja letaka, potjecale od Komunističke partije. Iako se glavni zadatak Komunističke partije u prvim mjesecima nakon prelaska u ilegalnost potkraj 1938. i u početku 1939. godine sastojao u prikupljanju sredstava za organizaciju ilegalnog tehničkog aparata, u reorganizaciji partijskih ćelija i nastojanju da se što duže sačuvaju od progona, ipak su komunisti u Slovačkoj barem pomoću raspačavanja letaka zauzeli oštar, kritičan stav prema politici Hlinkinih pristaša (izbori u slovački parlamenat u prosincu 1938. god.) i pristašama Hitlera. Sve do razbijanja ČSR u ožujku 1939. godine postojala je za Slovačku i češke zemlje zajednička Komunistička partija Čehoslovačke (KPČ), a ilegalno pokrajinsko rukovodstvo KPČ u Slovačkoj održavalo je organizacionu vezu sa CK KPČ. Nakon razbijanja ČSR, s obzirom na to da su češki krajevi bili odvojeni od Slovačke novim granicama i otežanim vezama, CK KPČ je odlučio da se u Slovačkoj osnuje posebna partijska organizacija, Komunistička partija Slovačke (KPS), s posebnim ilegalnim rukovodstvom, da bi se partijski rad mogao provoditi elastičnije. Ali o osnovnim pitanjima partijskog rada ovo novo slovačko rukovodstvo održavalo je i nadalje uske veze s češkim komunistima, a pri organizaciji pokreta otpora pridržavalo se uputa zajedničkog rukovodstva KPČ u inozemstvu, kojim je rukovodio K. Gottwald, a koje je imalo sjedište u Moskvi.

U jesen 1939. godine, kad su hitlerovci u okupiranim češkim krajevima započeli barbarske progone studenata i slušalaca visokih škola, kad su mnoge studente pozatvarali, neke među njima pogubili i u studenom 1939. ukinuli sve visoke škole, u Slovačkoj su ta stradanja čeških patriota izazvala velik odjek i izraze solidarnosti. Komunistička partija Slovačke štampala je i raspačavala po cijeloj Slovačkoj letke u kojima je naglašavala da su stradanja češkog naroda ujedno i stradanja slovačkog naroda i da ujedinjuju oba naroda u jedinstvenu borbu protiv fašizma. U letcima (»Slovaci za bratsku pomoć češkom narodu«, »U pomoć bratskom češkom narodu«) stajalo je između ostalog: »Slovački je narod u toku stoljetnog ugnjetavanja dobivao uvijek odanu bratsku pomoć od isto tako ugnjetavanog češkog naroda. Danas kad su oba naroda potlačena od istog neprijatelja, slovački narod odaje počast žrtvama bratskog naroda koje su pale za slobodu svoju i čitavog čovječanstva. Obećavamo da ćemo voditi zajedničku borbu s češkim narodom protiv zajedničkog ugnjetača.«

Tako je već u počecima narodnooslobodilačkog pokreta napredni dio slovačkog naroda stao uz bok češkog naroda i održao kontinuitet međusobne povezanosti, što je bilo neobično važno za kasniju zajedničku akciju protiv fašizma.

Nakon izbijanja II svjetskog rata KP Slovačke usmjerila je svoj rad na sabotiranje vojnih planova bratislavske vlade. Već prije toga uspostavila je vezu s velikim posadama slovačke vojske (Ružomberok, Žilina, Trenčín) i politički je na njih djelovala. I u samom centru pristaša Slovačke pučke stranke, u Ružomberoku, dolazi u lipnju 1939. godine do velikih demonstracija vojske, kojima se priključilo i civilno stanovništvo, protiv režima i osobito protiv Hlinkine garde. Demonstracije su se pretvorile u izraze simpatija za SSSR i ČSR a imale su za posljedicu velike progone učesnika. Kad je bratislavska vlada izdala naređenje za pohod protiv Poljske, Komunističkoj je partiji uspjelo organizirati u garnizonima u Zvolenu, Kremnici, Levoči i Kežmaroku pokret otpora protiv tog rata. Iako pokret nije poprimio karakter veće pobune, veoma je mnogo značilo to što se vidjelo da pripadnici slovačke armije nisu oduševljeni ratom protiv svojih slavenskih susjeda i da primaju svoje sudjelovanje kao nužno zlo.

Godine 1940. i u prvoj polovini 1941. odigrale su se daljnje antifašističke akcije. Godine 1940. gotovo cijelu Slovačku zahvatili su valovi štrajkova za povećanje nadnica i općenito za poboljšanje socijalnog položaja radnika. To je imalo veliko značenje i za politički razvitak, jer je svaka ekonomska akcija u uvjetima fašističke diktature istovremeno bila i akcija protiv političkog režima i napad na njegove temelje. Značajni štrajkovi održani su 1940. godine u ovim gradovima: Sirk, Liptovská Osada, Podbrezová, Nižné Slovinky, Žarnovica, na izgradnji željezničke pruge Prešov-Strážske, u tvornici oružja u Dubnici i u Považskoj Bystrici i u drvnoindustrijskom kombinatu na Spiši. Najveći štrajk u Slovačkoj državi uopće održan je 30. listopada 1940. godine u rudnicima u Handlovoj. U štrajku su zajedno sudjelovali slovački i njemački radnici, a vlada ga je uspjela ugušiti tek nakon angažiranja policije i vojske. Ovaj štrajk bio je vrhunac radničkog štrajkaškog pokreta u Slovačkoj od formiranja slovačke države, srušio je iluzije o beskrvnom karakteru slovačke države i u potpunosti je razotkrio proturadnički karakter bratislavske vlade. Istovremeno je pokazao da je na čelo narodnooslobodilačkog pokreta u Slovačkoj stupio proletarijat.

U prvoj polovici 1941. godine došlo je do mnogobrojnih ekonomskih i socijalnih akcija, među kojima su najizrazitije rudarska u Nižnoj Slani, zatim među radnicima u kamenolomu u Hronskoj Breznici i u nizu kotara srednje Slovačke (Brezno, Kremnica, Dobšiná, B. Štiavnica, Zvolen, Banská Bystrica), tj. u kotarima sa slabom poljoprivrednom produkcijom, a to ujedno znači i s ograničenim mogućnostima snabdijevanja i pomoći iz vlastitih izvora.

Sve su te akcije značajna svjedočanstva nezadrživog pokreta koji se počeo suprotstavljati fašističkom režimu. Komunistička partija nastojala je povezivati socijalnu i političku borbu naroda i u tome je postizala pozitivne rezultate. Pomagalo joj je i to što je izdavala mnogobrojne letke, proglase i upute i povremenu štampu, a od početka 1940. godine i organ CK KP Slovačke »Hlas ľudu« i teoretski časopis Boľševická zástava«. Nakon konferencije prvaka Slovačke pučke stranke s Hitlerom, u srpnju 1940. godine u Salzburgu, slijedi uspostavljanje još tješnjih veza režima u Slovačkoj s

fašističkom Njemačkom i oponašanje nacističkih metoda. Upravo u tom razdoblju rad Partije odigrao je značajnu ulogu. U letku štampanom nakon tog događaja pod naslovom »Posljednje iluzije su propale«, KP Slovačke je objašnjavala svrhu Salzburške konferencije naglašavajući posebno: »Slovaci nikada neće dopustiti da naša povijest bude osramoćena nekom rasističkom ideologijom, koja je našoj slovačkoj prirodi tuđa i odvratna. Dolje režim gladi, neka živi vlada naroda!«

Komunistička je partija Slovačke u razdoblju između 1938—1941. godine u praksi dokazala da je radnička klasa jezgra antifašističke borbe i, šireći načelo da je uvjet uspjeha u narodnooslobodilačkom ratu ostvarenje jedinstvene antifašističke narodne fronte, poduzela je prve korake za okupljanje i ostalih slojeva naroda — seljaštva, inteligencije i antifašističkog dijela buržoazije. Godine 1940. KP Slovačke je uspostavila veze, iako samo pojedinačne, s nekim pojedincima iz redova buržoazije i inteligencije (veleposjednici Ján i Miloš Ursíny, učitelj Jozef Podhorány, evangelički svećenici Fedor Ruppeldt i Vojtech Hruška, upravitelj banke Viliam Pauliny, katolički prelat dr. Mesík-Vajda), ali osim konstatacije o mogućnostima suradnje i obećanja nikakva se zajednička akcija nije ostvarila. Tek nakon pobjedonosnih bitaka sovjetske armije potkraj 1941. godine, a osobito nakon staljingradske bitke, jedan dio buržoazije počeo je s respektom gledati na Sovjetski Savez, predosjećajući da će Sovjetski Savez u poslijeratnom razdoblju postati odlučujuća snaga političkog razvitka u Evropi.

Na taj je način narodnooslobodilački pokret u Slovačkoj iz godine u godinu jačao i stvarali su se uvjeti za više forme borbe protiv fašizma, kao što su bile kasnije poduzete oružane akcije i napokon općenarodni ustanak.

Napad hitlerovske Njemačke 1941. godine na Sovjetski Savez i njegova uspješna obrana 1942—1943. godine, koja je uslijedila nakon privremenih povlačenja, snažno je odjeknula među porobljenim narodima Evrope. Osobito je staljingradska pobjeda sovjetske armije snažno utjecala na narodnooslobodilačke pokrete u Evropi. I slovački je narod često otvoreno izražavao negodovanje protiv fašističkog režima i protiv rata sa Sovjetskim Savezom koji je objavila Tisova vlada. Komunistička partija je pojačala agitaciju među slovačkim vojnicima koji su bili upućivani na istočnu frontu protiv svoje volje i predobivala ih za antifašistički stav. Zbog toga su slovački vojnici čim su stigli na istočnu frontu postajali politički nepovjerljivi. Djelovala je na njih ne samo agitacija komunista nego i kontakt sa sovjetskim narodom i sovjetskim partizanima, osjećaj slavenske solidarnosti, a također i brutalni postupci njemačkih jedinica na okupiranom dijelu SSSR-a. Tisova vlada morala je u veoma kratkom razdoblju od 50 000 vojnika opozvati s istočne fronte gotovo polovicu zbog političke nepovjerljivosti. U slovačkoj je armiji samo manji dio oficirskog kadra, i to pretežno karijerista, bio privržen fašističkom režimu. Masa vojnika i oficira bila je orijentirana antifašistički i tražila je sve moguće izlaze da ne mora ratovati protiv SSSR-a.

Slovački vojnici su već 1942. godine prelazili na sovjetsku stranu, najprije pojedinačno a zatim i u grupama, i ulazili u sastav partizanskih odreda ili novoformiranih čehoslovačkih jedinica u SSSR-u. Osobito nakon prelaza slovačkog oficira kapetana Jána Nálepke i njegovih drugova u svibnju 1943. godine na stranu sovjetskih partizana slovački su vojnici masovno prelazili na sovjetsku stranu. Do kraja 1943. godine prešlo je na sovjetsku stranu više od 3000 vojnika i oficira. Slovački fašistički režim postigao je upućiva-

njem slovačke ekspedicione armije na istočnu frontu suprotan rezultat od onoga koji je očekivao. Nastojao je postići ratnu slavu i učvrstiti svoje pozicije kod Nijemaca, dok je u stvarnosti ovaj čin prouzrokovao samo sramotu i označio početak raspada slovačke armije. Omogućio je prelazak slovačkih vojnika na sovjetsku stranu, što je ojačalo grupe sovjetskih partizana i postojeće čehoslovačke jedinice u SSSR-u, koje su kasnije imale značajnu ulogu u slovačkom narodnom ustanku ili su sudjelovale u oslobodilačkim borbama na području Čehoslovačke.

U Slovačkoj su nakon izbijanja njemačko-sovjetskog rata fašistički organi sigurnosti, odnosno Centrala državne sigurnosti u zajednici s njemačkim Gestapom, pojačali progone rodoljuba. Nastojali su ugušiti svaki izraz antifašističkog raspoloženja i solidarnosti sa Sovjetskim Savezom i likvidirati komuniste. Ali ilegalni rad KPS nisu uspjeli onemogućiti, iako su tamnice i koncentracioni logori (Ilava i drugi) bili puni. Ilegalni Centralni odbor Komunističke partije bio je doduše od policije u više navrata razbijen, ali komunisti su ga uvijek iznova uspjeli obnoviti. Od 1941. godine, kad je bio razbijen prvi ilegalni Centralni odbor, do proljeća 1943. godine, kad su fašistički organi uspjeli uništiti i četvrti po redu ilegalni Centralni odbor Komunističke partije Slovačke, u Slovačkoj se i dalje razvijao organizirani partijski rad. Rad Partije u tom razdoblju svodio se na objašnjavanje karaktera II svjetskog rata kao pravednog rata za antifašističku koaliciju, na slabljenje vojnog potencijala fašista, na osnivanje revolucionarnih narodnih odbora i na ostvarivanje antifašističkog jedinstva s buržoaskim političkim grupama. Takav je rad Komunistička partija razvijala putem osobnih kontakta ilegalnih radnika i pomoću ilegalne štampe. Značajan je bio »Proglas slovačkom narodu 14. ožujka 1942«. U tom dokumentu stanovništvo se pozivalo na vršenje sabotaže, na sakrivanje svih rezervi ispred njemačkih fašista, na prelaženje vojnih jedinica na stranu antifašističke fronte i upozoravalo se na neophodnost pokretanja generalnog štrajka cijelog naroda i u isto vrijeme i oružanog ustanka. Najvažniji dijelovi tog dokumenta odnose se na osnivanje revolucionarnih narodnih odbora. Rezultat tog proglasa već 1942. godine bilo je osnivanje revolucionarnih narodnih odbora u nekim mjestima, na primjer u Bratislavi, Žilini i Martinu.

Nakon hapšenja članova četvrtog ilegalnog Centralnog odbora 1943. godine Komunistička partija Slovačke radila je nekoliko mjeseci bez rukovodstva. Postojala je opasnost da će dotadašnji antifašistički pokret, koji je mnogo obećavao, pasti u stagnaciju. Ali upravo 1943. godine radnička klasa u Slovačkoj prihvatila je masovne oblike borbe protiv fašizma — štrajkove i akcije sabotaže. Na taj je način narodnooslobodilačka borba prerasla u viši stupanj razvitka. Među sabotažama i štrajkovima 1943. godine zaslužuje posebnu pažnju uništenje vojnog skladišta kraj Nováka, štrajkovi pod rukovodstvom komunista u tekstilnim tvornicama u Žilini i u Rajci u srpnju 1943. godine, štrajk radnika u drvnom kombinatu u Ľubochni 25. kolovoza 1943. i štrajk šumskih radnika 1943. godine u Ružomberoku i u okolici. Od ovih akcija najveći su odjek imali štrajkovi u Žilini i Rajci.

Radi ojačanja rada Partije u Slovačkoj moskovsko rukovodstvo KPČ poslalo je na teritorij Slovačke u ljetu 1943. godine Karola Šmidkea i Karola Bacílека, iskusne rukovodioce Komunističke partije. Njihov se zadatak sastojao u učvršćivanju ilegalne mreže partijskih organizacija, u stvaranju novog Centralnog odbora KP Slovačke, u ujedinjavanju antifašističkog pokreta

prema uputama moskovskog rukovodstva KPČ, u aktivizaciji i osnivanju partizanskih jedinica, u osnivanju narodnih odbora i u održavanju veza s partijskim rukovodstvom u Moskvi i dostavljanju obavijesti o situaciji u Slovačkoj. Zaslugom K. Šmidkea Komunistička partija je organizaciono ojačala, pa je bio formiran peti Centralni odbor KP Slovačke, koji je bio sastavljen od K. Šmidkea, Gustáva Husáka i Ladislava Novomeskog. Tom novom Centralnom odboru pali su u dio značajni zadaci, vezani uz pripreme oružane antifašističke borbe i usmjeravanje rada Komunističke partije za vrijeme slovačkog narodnog ustanka.

I misao o formiranju jednog vrhovnog organa za vođenje antifašističkog rata u Slovačkoj bila je sada u stadiju realiziranja. Buržoaske su grupe nakon dotadašnjeg iščekivanja i otezanja i nakon neplodnih razgovora s komunistima već tada — poslije pobjede sovjetske armije kod Staljingrada — shvatile da za njih više nije bilo svrsishodno daljnje odgađanje formiranja takvog organa. Bilo im je jasno da ukoliko uskoro ne formiraju s komunistima zajednički rukovodeći organ antifašističkog rata, da će to za njih značiti ograničenje sudjelovanja u političkom životu poslije oslobođenja Čehoslovačke. Zato su polovinom 1943. god. ponovo počeli razgovore s komunistima. Rezultat toga bili su, počevši od rujna 1943, redoviti sastanci predstavnika komunista i predstavnika ostalih političkih grupa u svrhu formiranja jedinstvenog vrhovnog rukovodećeg organa narodnooslobodilačkog rata u Slovačkoj. Na sastancima su sudjelovali u ime komunista dr Gustáv Husák i Ladislav Novomeský, kao predstavnik socijalista dr Iván Horváth, a kao predstavnici građanskih političkih grupa Ján Ursíny, dr Jozef Lettrich, dr Matej Josko i dr ing. Peter Zaťko. Među osnivače ovog organa iz redova komunista spadao je i Karol Šmidke, koji je iz konspirativnih razloga na sastancima iznosio svoje mišljenje posredstvom imenovanih predstavnika Komunističke partije. Spomenuti politički radnici bili su osnivači i prvi članovi ilegalnog Slovačkog narodnog vijeća, koje je formalno proglašeno u prosincu 1943. godine prihvaćanjem Božićnog sporazuma. U tom se sporazumu između ostalog kaže: »Idejna strujanja u Slovačkoj, koja su i nakon 6. listopada 1938. godine ustrajala na načelima antifašističke demokracije i koja se do danas aktivno odupiru političkom, privrednom i kulturnom tlačenju slovačkog naroda, dovela su do osnivanja zajedničkog političkog vodstva, Slovačkog narodnog vijeća, koje će biti jedini predstavnik političkih težnji slovačkog naroda u zemlji.«

Među prihvaćenim načelima sporazuma prvenstveno se isticalo: »Želimo da slovački i češki narod, kao najbliži slavenski narodi, izgrađuju daljnju svoju sudbinu u ČSR, zajedničkoj državi Slovaka i Čeha, utemeljenoj na principu ravnopravnosti. Želimo usku suradnju sa svim slavenskim državama i narodima, posebice sa Sovjetskim Savezom, u kojem vidimo zaštitnika slobodnog života i svestranog razvoja malih naroda uopće a slavenskih posebno.«

Sporazum su potpisale i neke slovačke građanske političke grupe koje je predstavljao dr Vavra Šrobár. S tekstom ugovora upoznata je čehoslovačka vlada u Londonu i rukovodstvo KPČ u Moskvi.

Osnivanje Slovačkog narodnog vijeća bilo je veliko pozitivno djelo, koje je odgovaralo načelima o stvaranju široke masovne baze u borbi protiv fašizma. Ostvarena je zamisao o uključivanju svih slojeva naroda u borbu protiv fašizma. Stvaranjem Slovačkog narodnog vijeća formirano je jedinstveno

političko rukovodstvo za pripremu oružanog ustanka u Slovačkoj, pa su nakon toga mogle uslijediti i daljnje pripreme vojnog karaktera.

U čehoslovačkom pokretu otpora izvan granica zemlje situacija se postepeno kristalizirala. Na jednoj strani stajali su predstavnici češke buržoazije u emigraciji (dr E. Beneš, Šrámek, Ripka, Ján Masaryk, Ingr, Osuský), koji su se orijentirali na zapadne velesile, vjerujući da će se uz njihovu pomoć obnoviti kapitalistička Čehoslovačka. Ovaj dio buržoazije zauzimao je sve do druge polovine 1943. godine oštro protusovjetsko stanovište. Njegovi predstavnici bili su čehoslovačka vlada u Londonu i dr E. Beneš. Oni su se protivili da sam narod na čehoslovačkom teritoriju poduzima oružane akcije protiv fašističkog režima, pa da na taj način postane revolucionarna politička snaga. Uglavnom, oni su zastupali politiku čekanja.

Moskovsko rukovodstvo KPČ imalo je drugu koncepciju pokreta otpora. Ono je povezivalo borbu češkog i slovačkog naroda s borbom sovjetskog naroda i bilo je uvjereno da će Čehoslovačku osloboditi sovjetska armija. Posebno je naglašavalo da glavno težište borbe mora biti na domaćem, čehoslovačkom području, a ne u inozemstvu. Vodeća snaga ove borbe mora biti radnička klasa i Komunistička partija, koja treba da bude garancija da će nova država biti narodna. Glavni rukovodioci KPČ u Moskvi bili su K. Gottwald, Šverma, Šmeral, Kopecký i Slánsky. Vezu s ilegalnim CK KPČ u Češkoj i CK KPS u Slovačkoj održavali su pomoću tajnih radio-stanica i kurira.

Ali kako su se nizali vojni uspjesi Sovjetskog Saveza, tako je i buržoaska emigracija popuštala u svom antisovjetskom stavu i na kraju je i čehoslovačka vlada u Londonu uvidjela da je suradnja sa Sovjetskim Savezom neizbježiva. Zbog toga je i Beneš 12. prosinca 1943. godine u ime čehoslovačke vlade potpisao u Moskvi ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i vojnoj suradnji, u kojem su bile obaveze za zajedničku borbu protiv fašizma i za pomoć češkom i slovačkom narodu u uspostavljanju nove čehoslovačke republike. Nakon sklapanja ovog ugovora čehoslovačka vlada i dr E. Beneš više nisu mogli zauzimati negativan stav prema razvoju antifašističke borbe na domaćem tlu i pozitivnije su se odnosili prema formiranju narodnih odbora i prema organiziranju partizanskih grupa.

U Slovačkoj su ilegalno Slovačko narodno vijeće i ilegalno rukovodstvo KPS pripremali ustanak tako da bi u njemu sudjelovale i jedinice slovačke armije zajedno s cijelim narodom, a u koordinaciji s operacijama sovjetske armije, koja se u proljeće 1944. godine počela približavati granicama Slovačke na Karpatima. Podizanjem ustanka htjelo se omogućiti nesmetano napredovanje sovjetske armije na cijelom području Slovačke prema Beču i Budimpešti i tako bitno ubrzati razvoj situacije u srednjoj Evropi. Slovačko narodno vijeće uspostavljalo je veze s brojnim oficirima slovačke armije i pripremalo teren za početak oružane borbe. Za rukovođenje vojnim operacijama osnovan je Vojni centar (komanda) na čelu s potpukovnikom Jánom Golianom.

U takvoj situaciji čehoslovačka vlada u Londonu i dr E. Beneš počeli su u proljeće 1944. godine borbu za politički utjecaj i kontrolu nad pripremama ustanka u Slovačkoj, kako bi umjesto širokog narodnog ustanka došlo samo do takvog ustanka u kojem bi bio isključen utjecaj komunista i Sovjetskog Saveza. Iako im je putem njihovih obavještajaca bilo dobro poznato da se priprema ustanak i da je neophodno koordinirati akcije sa Sovjetskim Savezom, oni te informacije nisu na vrij me i istinito dostavili sovjetskim

odgovornim forumima. Zato je Slovačko narodno vijeće odlučilo poslati u SSSR svoju vlastitu delegaciju na čelu s K. Šmidkeom, koja je nakon mnogih teškoća u prvoj polovini kolovoza 1944. godine stigla u Moskvu i ondje vodila razgovore sa sovjetskim organima. Ti su se razgovori vodili usprkos tome što je Beneš različitim načinima želio postići da u Moskvi ovu delegaciju ignoriraju kao nekompetentnu. Prije nego što se mogla uspostaviti koordinacija slovačkih snaga otpora i sovjetskih jedinica, u Slovačkoj je buknuo ustanak zbog toga što su Nijemci počeli zaposjedati Slovačku.

Što je karakteriziralo situaciju u Slovačkoj prije izbijanja ustanka? Bilo je to prije svega osnivanje mreže revolucionarnih narodnih odbora. Do ljeta 1944. godine u većini općina srednje Slovačke, u istočnoj i ponegdje i u zapadnoj Slovačkoj bili su formirani revolucionarni narodni odbori. Ove su organe osnivali komunisti, Slovačko narodno vijeće i građanske organizacije otpora. Bili su sastavljeni od aktivnih antifašista, bez obzira na njihovu političku pripadnost, i predstavljali su oblik saveza radničke klase s ostalim društvenim klasama. U planinskim predjelima Slovačke pri osnivanju narodnih odbora pomagali su i partizani. Revolucionarni narodni odbori ujedinjavali su narodne mase u borbi protiv fašizma, održavali su prisni kontakt s partizanima, ekonomski ih snabdijevali, dostavljali im obavještajne podatke, prihvaćali izbjeglice iz vojnih logora i logora ratnih zarobljenika i pomagali im da prijeđu k partizanima.

U ljeto 1944. godine u Slovačkoj je partizanski pokret poprimio široke razmjere. Nakon formiranja prvih partizanskih grupa (već 1942. i 1943. godine), kao što su bile partizanska grupa u istočnoj Slovačkoj pod komandom Pavla Boroša, partizanska grupa u srednjoj Slovačkoj u planinama kod Banske Štiavnice pod komandom Ladislava Exnára i u području gornje Nitre pod vodstvom Františeka Hagara i Albína Grznára, u zapadnoj Slovačkoj na Karpatima pod rukovodstvom Aleksandra Markuša, a u jesen 1943. godine u istočnoj Slovačkoj formirana je velika grupa »Čapajev«, kojom je komandirao bivši oficir slovačke armije Ľudovít Kukorelli. Ta je grupa već od zime 1943. godine poduzimala diverzantske akcije na komunikacijama i napadala fašističke transporte. Na početku 1944. godine u Slovačkoj se povećao broj izbjeglica sovjetskih vojnika iz njemačkih koncentracionih logora. Oni su ulazili u sastav postojećih partizanskih jedinica ili su osnovali nove. Na proljeće 1944. godine formirane su nove partizanske grupe u Turci, Liptovoj, u Horehroní, Bijelim Karpatima i u istočnoj Slovačkoj.

Partizanska djelatnost bila je podstrek slovačkoj vojsci da sve otvorenije izražava otpor prema režimu. Vojnici su otkazivali poslušnost pri odašiljanju na frontu i prelazili pojedinačno ili u grupama s punim naoružanjem k partizanima. Tako su otkazali poslušnost vojnici u Trnavi 14. kolovoza 1944. godine, kad su bili upućeni na nove položaje k istočnoslovačkim divizijama u Karpatima. To isto učinili su i vojnici garnizona u Novom Mestu nad Váhom. Jedna grupa vojnika iz garnizona u Martinu prebjegla je 22. kolovoza s tovarom oružja k partizanima. Četa vojnika iz Donjeg Kubína prešla je 23. kolovoza kompletno naoružana k partizanima u Sklabini.

U tom su vremenu veliku pomoć u širenju partizanskog pokreta pružali i partizani padobranci iz Sovjetskog Saveza, koji su u srpnju i kolovozu 1944. godine ubacivani u planinske predjele Slovačke iz aviona ili su bili prebačeni preko ukrajinske i poljske granice. Zajedno sa sovjetskim partizanima pristizali su iz Sovjetskog Saveza i slovački i češki partizani, koji su uspješno

završili partizanske kurseve u Ukrajini. Njihovom se zaslugom partizanski pokret razrastao i poprimio takve razmjere da ga slovački fašistički režim više nije mogao suzbijati. Nije dalo očekivanih rezultata ni upućivanje protiv partizana žandarmerijske i vojne kaznene ekspedicije u planine srednje Slovačke, ni proglašenje izvanrednog stanja u cijeloj Slovačkoj 12. kolovoza 1944. godine. Vojska je unaprijed obavijestila partizane o svojoj akciji, pa ona nije dala nikakav pozitivan rezultat. Fašistički organi u kolovozu 1944. godine nisu nikakvim sredstvima mogli zaustaviti razvoj partizanskog pokreta zato što se oslanjao na slovački narod i imao njegove simpatije i potporu.

Događaji u Slovačkoj osobito su se zaoštrili u drugoj polovici kolovoza 1944. godine. Od 20. do 29. kolovoza, dana kad je u Slovačkoj buknuo ustanak, izvršeno je u Slovačkoj više antifašističkih akcija negoli u cijelom prošlom razdoblju. Na više mjesta uništene su komunikacije, napadnuti transporti, likvidirani hitlerovci i njihovi suradnici, a državnim upravnim organima otkazivana je poslušnost. Partizani su silazili s planina i zauzimali pojedina sela. Stanovništvo srednje Slovačke na mnogim je mjestima javno istupalo protiv fašizma, otkazivalo poslušnost fašističkim organima vlasti i putem svojih organa, revolucionarnih narodnih odbora, preuzimalo vlast u svoje ruke. Počela je narodna i demokratska revolucija.

Takav tok događaja uplašio je njemačkog ambasadora u Bratislavi H. E. Ludina i predsjednika J. Tisa. Njemački ambasador javio je 24. kolovoza u Berlin da se samo brzom i energičnom intervencijom može spriječiti daljnje jačanje partizana, ali da slovačka armija i službe sigurnosti nisu u stanju da to provedu. U tom momentu bilo je u Slovačkoj oko pet hiljada partizana. Ludin je naglasio da se od njemačkih jedinica očekuje neposredan i koristan zahvat protiv partizana na sveopće zadovoljstvo njemačkog i slovačkog stanovništva. Tada se već osjećao i utjecaj događaja u Rumunjskoj, gdje je 23. kolovoza počeo antifašistički ustanak koji je organizirala i vodila Komunistička partija Rumunjske. Fašističke predstavnike uhvatila je panika zbog mogućnosti da antifašistički val zahvati i Bratislavu i Slovačku uopće. Njemački ambasador i slovački ministar unutrašnjih poslova A. Mach upozoravali su na tu mogućnost J. Tisa prigodom osobnog posjeta, na što je Tiso odlučio pozvati u Slovačku njemačke vojne jedinice. Njemačke su se jedinice stvarno počele koncentrirati na granici Slovačke i protektorata i nedaleko od Bratislave, ali su u prvo vrijeme još očekivale razvoj situacije. Njemački ambasador Ludin je 28. kolovoza nakon razgovora s Tisom javio rezultate u Berlin i istaknuo da razvoj partizanskog pokreta u Slovačkoj ne dopušta njemačkoj strani nikakvo čekanje i da je neophodno potrebno da se njemačke jedinice smjesta prebace u Slovačku i uključe u borbu protiv partizana i da se istovremeno demobiliziraju slovačke vojne jedinice koje nisu povjerljive. Tiso je s tim bio suglasan i tako su odlučili da 29. kolovoza 1944. godine njemačka armija započne okupaciju slovačkog teritorija.

Ulazak njemačkih jedinica u Slovačku bio je signal za Vojni centar Slovačkog narodnog vijeća da 29. kolovoza na večer izda naređenje jedinicama slovačke armije da se s oružjem u ruci suprotstave njemačkom okupatoru. Većina vojnih garnizona u srednjoj i sjevernoj Slovačkoj, neke skupine vojske i neke jedinice u zapadnoj Slovačkoj prihvatile su to naređenje i počele borbu s Nijemcima u okolici Žiline. Na taj su se način 29. kolovoza 1944. godine slile oružane akcije partizana s akcijama patriotskih vojnih jedinica u jedinstvenu maticu slovačkog antifašističkog narodnog ustanka.

Čim je ustanak započeo, odmah se pokazalo da se rukovodstvo antifašističkih snaga nalazi u krajnje kritičnoj situaciji. Pripreme za ustanak nisu bile završene, pa se većinom moralo improvizirati. Glavni uvjet za početak ustanka nije bio ispunjen, ali daljnje čekanje bilo je nemoguće jer je prijetila njemačka okupacija Slovačke. Nije još bio ispunjen uvjet: sporazum sa Sovjetskim Savezom, koordinacija s akcijama sovjetske armije. U odlučnim danima, tj. 28—30. kolovoza, uz vojnog rukovodioca ustanka J. Goliana nije bilo sposobnih političkih i vojnih savjetnika, pa se on u tim trenucima našao pod odlučujućim utjecajem agenata londonske čehoslovačke vlade, koja je nastojala prigrabiti političko i vojno rukovodstvo ustanka i svesti ga samo na prevrat u korist buržoazije. Prvih dana ustanka nije bila organizirana ni ustanička armija, nego se formirala izravno u vojnim pohodima i borbama, tok mnogih događaja bio je koban, te su rodoljubive snage pretrpjele nepotrebno velike gubitke, osobito u vojnom materijalu, koji je kasnije, u dugim borbama, nedostajao.

Situacija se poboljšala 1. rujna kad su u Banskoj Bystrici počeli energično djelovati komunistički aktivisti i drugi rodoljubi antifašisti. Njihovom zaslugom, odnosno zbog toga što su se aktivizirali članovi Komunističke partije, mobilizirale su se i mase i ustanak su poduprli svi slojevi stanovništva, poremetili su se planovi Londona da se oficiri i onaj dio buržoazije koji je bio pod utjecajem emigracije u Londonu ne priključe ustanku, i ustanak se razvio u općenarodnu akciju, s odlučujućim utjecajem Komunističke partije Slovačke. Centar vojnih i partizanskih snaga i političkih organa postala je Banská Bystrica, u kojoj je izvanredno značajnu ulogu odigrala Slobodna slovačka radio-stanica, koja je od 30. kolovoza kroz eter širila vijesti o ustanku slovačkog naroda i pozivala sve snage na domaćem tlu u borbu protiv okupatora. U Banskoj Bystrici se 1. rujna prvi put pojavilo u javnosti Slovačko narodno vijeće i objavilo Deklaraciju slovačkog naroda, obnavljanje čehoslovačke republike i opću mobilizaciju. U deklaraciji je rečeno: »Svi demokratski i napredni dijelovi slovačkog naroda, koji neprekidno vode borbu protiv dosadašnjeg fašističkog režima u Slovačkoj i njegovih nacističkih njemačkih saveznika, osnovali su u Slovačkoj na današnji dan Slovačko narodno vijeće kao domaći vrhovni rukovodeći organ slovačkog otpora. Na taj način Slovačko narodno vijeće, koje je jedino opunomoćeno da govori u ime slovačkog naroda, preuzima današnjim danom svu zakonodavnu i izvršnu vlast i rukovođenje oružanom borbom u Slovačkoj i tu će vlast izvršavati tako dugo dok slovački narod na demokratski način ne izabere svoje legitimne zastupnike. Kao što se i dosad vodio u punoj suglasnosti s čehoslovačkim pokretom otpora u inozemstvu, pokret otpora u zemlji želi i nadalje u jedinstvu i suradnji s njim dovesti našu borbu do pobjede. Pristaše smo bratskog zajedničkog života s češkim narodom u Čehoslovačkoj Republici. Ustavna, socijalna, privredna i kulturna pitanja republike bit će riješena uzajamnim sporazumom predstavnika slovačkog i češkog naroda na principima demokracije, napretka i socijalne pravde.«

Deklaracija je bila rezultat zajedničkih savjetovanja predstavnika komunista, demokrata i drugih građanskih političkih grupa, koji su se sporazumjeli o zajedničkoj akciji, učvrstili jedinstvo antifašističkih snaga i u legalno formiranom Slovačkom narodnom vijeću primijenili načelo pariteta, i to na jednoj strani između komunista i socijaldemokrata, a na drugoj strani između građanskih grupacija.

Na prvom legalnom zasjedanju Slovačkog narodnog vijeća bile su izglasane važne odluke (naredbe). Najvažnija je bila odluka da Slovačko narodno vijeće kao vrhovni organ slovačkog naroda preuzima revolucionarnim putem zakonodavnu, upravnu i izvršnu vlast u Slovačkoj. Daljnje odluke odnosile su se na stvaranje centralnih ustaničkih organa i na raspuštanje Hlinkine stranke, Hlinkine garde i ostalih fašističkih organizacija. Osnivanjem Slovačkog narodnog vijeća bili su onemogućeni planovi čehoslovačke emigrantske vlade da iskoristi oslobođeno područje za svoje antinarodne ciljeve. Stvoren je organ za vođenje narodnooslobodilačkog rata i za rješavanje problema oslobođene Slovačke.

S vojnog gledišta slovački je narodni ustanak bio najviše pogođen time što u njemu nisu sudjelovale dvije istočnoslovačke divizije s otprilike 30 000 vojnika. Ove je divizije Tisova vlada uputila u područje Bardejov-Medzilaborce-Humenné još u proljeće 1944. godine s ciljem da brane karpatske klance pred sovjetskom armijom. Bile su to najbolje organizirane i naoružane jedinice slovačke armije, koje su, prema planovima za ustanak, imale uspostaviti prvi dodir sa sovjetskom armijom. Kad se u Slovačkoj počeo pripremati ustanak, ilegalni funkcioneri i vojni rukovodioci Slovačkog narodnog vijeća dogovorili su se s tim divizijama da istupe protiv Nijemaca. Divizije su imale napasti istaknute njemačke položaje u istočnoj Slovačkoj i na taj način osloboditi put sovjetskoj armiji u Slovačku. Ali pukovnik V. Talský, koji je ove dvije divizije morao priključiti ustanku, zatajio je. Nije razradio nikakav plan vojnih akcija istočnoslovačke armije, nije započeo borbe s Nijemcima, nego se avionom prebacio na sovjetsku stranu da se dogovori o koordinaciji. Taj njegov put prouzrokovao je dezorijentaciju, jer ostali oficiri slovačkih divizija u istočnoj Slovačkoj nisu preuzeli komandu u svoje ruke, pa su ih Nijemci napali i razbili, a njihove pripadnike većim dijelom zarobili. Samo su se pojedinci i neke grupe uspjeli probiti u srednju Slovačku ili priključiti partizanima u istočnoj Slovačkoj.

Već smo spomenuli da su se početne pogreške u ustanku ispravljale zaslugom svjesnih patriota, osobito komunista. Trebalo je zadržati i pravilno usmjeriti oduševljenje naroda i njegovu revolucionarnu inicijativu i djelovati da se otkloni kaos i nezdrava htijenja. Bilo je potrebno ujediniti antifašističke snage i stvarati centralne rukovodeće organe. Ovu ulogu preuzela je na sebe jedina organizirana politička snaga na ustaničkom teritoriju — Komunistička partija Slovačke. Prvi dokumenat koji je pripremila i raspačala među stanovništvom bio je »Proglas Komunističke partije Slovačke« od 2. rujna 1944. godine, štampan u sto hiljada primjeraka. U tom proglasu upućenom radnicima, seljacima i radnoj inteligenciji rečeno je između ostaloga: »... Danas su u borbi ujedinjene sve socijalističke snage Slovačke, civilne i vojne. Partizani, vojnici i cijeli naš narod odlučili su da se oslobode fašističkog jarma i svih ugnjetača i izrabljivača.

Prvi je naš cilj da zajedničkom borbom na bojnom polju pobijedimo hitlerovsku Njemačku i iskorijenimo sve fašističke ostatke, da bi radni narod mogao slobodno sam sebi odrediti oblik i način svoga života. Najreakcionarniji imperijalizam našao je posljednju mogućnost svojega očuvanja u formi fašizma. Fašizam je najkrvavijim metodama nastojao uništiti socijalistički i komunistički pokret u Evropi, uništiti zauvijek male narode i onesposobiti radništvo da se bori za vlastite ideale. Zato će radni narod samo

putem pobjede nad posljednjim fašističkim bastionom u Evropi, nad Njemačkom, krenuti putem političke i nacionalne slobode.

Narodni i revolucionarni ustanak i politički prevrat, do kojeg je došlo ovih dana u Slovačkoj, pruža i slovačkom narodu sve mogućnosti da se uskoro i definitivno oslobodi svakog ugnjetavanja i da vlast u Slovačkoj pripadne samo slovačkom narodu.

Nacistička vlada Tisa, Tuka i Macha proglašena je nezakonitom. Donesena je odluka o raspuštanju kvislinške slovačke Narodne skupštine i o raspuštanju i zabrani Hlinkine Slovačke pučke stranke, Hlinkine garde, Hlinkine omladine, Karmazinove Njemačke nacističke partije, FS i svih ostalih terorističkih organizacija. Donesena je i odluka o raspuštanju Centralne državne sigurnosti, koja je po primjeru Gestapoa provodila u Slovačkoj drastične metode progona. Treba dosljedno odstranjivati sve preostale pristaše nacističkog režima...

Bratski češki narod, radnici i inteligencija vode narodni rat u još težim uvjetima i pod još strašnijim ugnjetavanjem. Pozdravljamo borce u Češkoj i izražavamo iskrene želje da slovački i češki narod, dogovorno i u novoj zajedničkoj državi, stvore uvjete za bolju i sretniju budućnost.

Drugovi i drugarice!

Pobjeda je pred nama!

Zajedno sa Crvenom armijom i savezničkim armijama Engleske, Amerike i Kine, s Titovim partizanima, revolucionarnom Francuskom, novom Poljskom, pobijedit ćemo.

Pristupajte partizanskim jedinicama i stvarajte nove. Prijavljujte se u našu Slovačku armiju! Podupirite vojsku i partizane! Koncentrirajte sve snage za posljednji odlučni udar! Komunisti su uvijek bili i bit će u prvim linijama narodnooslobodilačkog rata! Ostat će vjerni socijalističkom programu!

Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

Proglas KP Slovačke imao je velik odjek u narodu. Bio je zacrtan put, pružala se mogućnost oružane borbe. Istovremeno je Komunistička partija organizirala u svim važnijim mjestima oslobođenog područja javne partijske skupove, na kojima je samo u toku prvog ustaničkog tjedna sudjelovalo oko 100 000 ljudi. Na tim se skupovima pokazalo da Komunistička partija ima velik utjecaj na stanovništvo i da uživa povjerenje radnog naroda. Pod vodstvom komunista uspješno se provodila mobilizacija. Pristupanje ustanku bilo je najmasovnije u radničkim oblastima, na primjer u Horehroní, Gornjoj Nitri, Liptovoj i Turci, gdje se mnogo dobrovoljaca prijavljivalo u partizanske jedinice i u ustaničku armiju.

Dobar pomagač KP Slovačke bio je list »Pravda«, koji je od 9. rujna 1944. godine počeo izlaziti kao dnevnik na četiri stranice u Banskoj Bystrici u tiraži od 18.000 primjeraka. Ustanička »Pravda« donosila je vijesti iz zemlje i inozemstva, komentare, reportaže iz borbi i članke koji su budili revolucionarnu inicijativu. Naglašavala je značenje borbe za novu Čehoslovačku, objašnjavala je odnose sa Sovjetskim Savezom i značenje njegove pomoći, ukazivala na nedostatke u radu narodnih odbora. Objavljivali su u njoj članke i značajni predstavnici političkog života, na primjer, Jan Šverma, Gustáv Husák i drugi. Iako su na ustaničkom teritoriju izlazile i druge ustaničke novine, civilne, vojne i partizanske, »Pravda« je bila najznačajniji ustanički narodni list, koji se raspačavao i širio i u okupiranom dijelu Slovačke.

Kao i u svakoj oružanoj borbi, tako je i u slovačkom narodnom ustanku najvažnija bila vojna strana. Pogledajmo s kakvim je snagama raspolagala i jedna i druga strana i kakav je bio tok borbi.

U momentu izbijanja ustanka njemačke su divizije, u usporedbi sa svojim prvobitnim brojnim stanjem, raspolagale samo polovinom snaga, ali su bile naoružane kvalitetnim oružjem, osobito specijalnim i teškim naoružanjem, imale su bogata ratna iskustva, čvrsto organizirano vodstvo, komandnu rutinu, veću manevarsku sposobnost i dobro organiziranu obavještajnu službu. Iako je 1944. godine njemačka komanda uključivala u borbu već i mlađa godišta, što se može utvrditi i u Slovačkoj, za gušenje ustanka u pretežnom su broju bile upotrijebljene iskusne njemačke jedinice. Snaga njemačkih jedinica upućenih u borbu protiv ustanika bila je različita. U prvom razdoblju — otprilike do polovine rujna — vodile su borbu s ustanicima dvije njemačke divizije i neke specijalne jedinice koje su imale posebne zadatke. Pretpostavljamo da se ukupan broj njemačkih vojnika kretao oko 15 000.

U drugoj etapi, kad je njemački general Berger zbog nesposobnosti zamijenjen generalom H. Hoefleom, broj njemačkih jedinica je porastao. Od polovice rujna do polovice listopada Hoefleu je Himmler odobrio za odlučujuću ofenzivu u Slovačkoj još jednu diviziju iz Mađarske i specijalnu protuustaničku brigadu »Dierlewanger« iz Poljske. Kopnene njemačke jedinice bile su potpomognute avijacijom iz baza u Piešťanima, Malackim, Krakovu i Budimpešti.

Napokon, u trećem razdoblju Hoefle je dobio u prostoru Žiline još jednu oklopnu diviziju. Osim s ovim jedinicama, koje su već bile uvedene u borbu, ustanici su morali voditi oštre borbe s njemačkim jedinicama koje su prolazile kroz Slovačku na putu iz Mađarske nakon abdikacije Horthyja, a koje su se povlačile pred sovjetskom armijom preko Slovačke. Na temelju toga u trećoj, završnoj etapi ustaničkih borbi ocjenjujemo snagu njemačkih jedinica na 6—8 divizija, što ukupno čini oko 35 000—45 000 vojnika. Znači da ukupan broj njemačkih vojnika nije premašivao po broju ljudi ustaničke jedinice. Ali po kvaliteti i količini naoružanja njemačka vojska imala je znatnu premoć, osobito u tenkovima, artiljeriji i avijaciji. Prednost neprijatelja u naoružanju ustanici su nadoknađivali prednošću koju je pružao težak teren, koja je, međutim, bila samo djelomično iskorištena. Slovačke planine smatrali su Nijemci opasnim neprijateljem i zato su napadali samo izolirane jedinice, i to u noći, izbjegavali su sve direktne sukobe, osobito na planinskom terenu, i postavljali različite zasjede, često uz pomoć fašističkog njemačkog stanovništva.

Ovim njemačkim okupatorskim snagama suprotstavile su se ustaničke jedinice Slovačke, sastavljene od partizana i rodoljubivih vojnika. Kad govorimo o partizanima, onda moramo naglasiti da je njihov broj od početnih 5 000 naglo narastao na 15 000 do 20 000. Stvorene su brigade s nekoliko hiljada ljudi i manje grupe; među najvećima bile su partizanske brigade pod vodstvom sovjetskih komandanata Jegorova i Velička i pod rukovodstvom slovačkih komandanata Bielika i Kukorellija. Stotine mladih muškaraca i žena, najviše iz radničkih oblasti i iz siromašnijih krajeva srednje i sjeverne Slovačke, stupali su u partizanske jedinice i tako postali oružana snaga naroda. Partizani su se pravilno smatrali vojskom Komunističke partije. Komunistička se partija od samog početka oslanjala na partizanski pokret,

jer je taj pokret bio pravilno politički usmjeren i tijesno povezan sa Sovjetskim Savezom, a u ustanku je u potpunosti podupirao liniju KP Slovačke za razvijanje narodnodemokratske revolucije. Partizanski pokret bio je protuteža buržoaski orijentiranom vodstvu ustaničke armije. Među partizanima se pojavila tipična osobina radničkog pokreta — internacionalizam. Iako su 90% partizana činili Slovaci, u partizanskim jedinicama u Slovačkoj ratovali su i pripadnici više od 20 nacija: osim Čeha još i Francuzi, Bugari, Jugoslaveni, Poljaci, Mađari, Nijemci, Amerikanci i drugi. Partizani su imali značajan udio u borbama protiv Nijemaca na početku ustanka. Da nije bilo partizana kraj Žiline, Strečne, u području gornje Nitre i kraj Telgárta (danas Švermovo), ustaničke vojne jedinice koje su tek bile u formiranju ne bi se mogle suprotstaviti pohodu neprijatelja. Iako se naoružanje partizanskih odreda sastojalo uglavnom od lakog oružja, kako to partizanska taktika i zahtijeva, njihova je udarna moć bila pojačana visokim moralnim osobinama. Partizani su bili dobrovoljna armija, čije su tipične osobine bile odvažnost, ustrajnost, nepopustljivost i svijest o političkom značenju borbe protiv fašizma.

Ustanička armija Slovačke, koja je nakon izbijanja borbi bila službeno nazvana 1. čehoslovačka armija u Slovačkoj, počela se organizirati tek nakon što su borbe protiv Nijemaca započele. Njezin komandant bio je u početku potpukovnik Ján Golian, koji je kasnije postao general, a od 7. listopada general Rudolf Viest, koji je stigao u Bansku Bystricu preko Moskve iz Londona. Kao organizirana cjelina ustanička armija je djelovala do 28. listopada 1944. godine, nakon čega se raspala. Bile su proglašene dvije mobilizacije za ustaničku armiju, 1. i 26. rujna. Obje su bile izvršene uspješno, a prijavili su se i regruti iz okupiranog područja. Svi prijavljeni regruti druge mobilizacije nisu zbog nedostatka oružja mogli biti naoružani i zato ih je jedan dio bio otpušten kućama. Ustanak je počeo uz slijedeće naoružanje armije: 40 000 pušaka, 1 500 lakih i 200 teških mitraljeza, 2 000 automata, 120 topova i 40 bacača. Bilo je to mnogo manje nego što je bilo planirano. U toku ustanka znatni dio oružja poslao je kao pomoć Sovjetski Savez. Ustaničku avijaciju sačinjavalo je samo nekoliko starih tipova aviona. Veliku je pomoć predstavljao čehoslovački avijatičarski puk sa 22 lovca, koji je polovinom rujna doletio u pomoć iz Sovjetskog Saveza. Polovinom listopada ustanička armija imala je 18 bataljona pješadije, 27 baterija artiljerije, 10—12 tenkova sposobnih za operacije, 3 oklopna vlaka i avijaciju. Cjelokupni broj pripadnika armije kretao se između 50 000 i 60 000, među kojima jedan dio nije bio naoružan. Jedinice ustaničke armije vodile su najžešće borbe kraj Strečne, Vrútaka, Martina, južno od Ružomberoka pri obrani uzvisine Ostro i kraj Telgárta (Švermovo), kraj Zvolena, na gornjoj Nitri i kraj Handlove. Bile su to obrambene borbe, a uspješne ofenzivne borbe vodile su se samo u području Telgárta. Ustanička armija je, usprkos mnogim nedostacima u vojnim i političkim pripremama, u sastavu komandnog kadra i u cjelokupnoj borbenoj taktici i usprkos nastojanju buržoazije da njenu borbu iskoristi za svoje ciljeve, dala značajan doprinos u ratu protiv Nijemaca. U biti bila je sastavljena od radnika i seljaka, od svjesnih oficira koji su je osnovali i koji su bili prožeti idejom borbe protiv okupatora, za razliku od onog dijela oficira koji su u ustanku sudjelovali iz određenih računa ili slučajno. Komunistička partija Slovačke nastojala je djelovati na pripadnike armije putem štampe, djelovanjem Frontovskog kazališta, utjecajem naprednih oficira, radom pro-

svjetne službe u armiji i posjetima partijskih funkcionera izravno na fronti, na primjer Jána Šverme. Nije doduše u potpunosti uspjelo da ustanička armija preraste u revolucionarnu armiju, ali uspjelo je barem djelomično iskoristiti njen potencijal za djelotvornu borbu s neprijateljem, i buržoazija je bila spriječena da pomoću te armije stvori u srednjoj Slovačkoj protunarodnu i protusovjetsku bazu.

Krivnjom vojnih i političkih predstavnika buržoazije ustanak je sve više prelazio u defenzivu, a narod je uz teške gubitke, boreći se u redovima vojnih i partizanskih jedinica, odbijao napadače. Veliko značenje za napredne snage imalo je to što je kao protuteža nesposobnom rukovodstvu armije osnovan Glavni štab partizanskog pokreta sa sjedištem u Banskoj Bystrici, na čijem je čelu najprije bio Karol Šmidke, a od 1. listopada A. N. Asmolov, sovjetski partizanski organizator. Taj je organ formiran radi koordinacije borbenih akcija partizanskih jedinica i za održavanje veza s ostalim organima ustanka.

Vrhovni organ za pitanja oružane borbe bilo je Slovačko narodno vijeće, koje je 12. rujna imenovalo Vijeće za obranu Slovačke, sa zadatkom da što uspješnije organizira obranu ustaničkog teritorija uz sudjelovanje svih vojnih snaga i partizanskih jedinica. Dr. G. Husák je na plenumu Slovačkog narodnog vijeća obrazložio stvaranje obrambenog vijeća Slovačke ovako: »Naša armija stvorena je iz Tisove armije i zato je potrebno da prođe kroz stadij čišćenja i političke kontrole. Iz armije hitlerovskih saveznika ne može preko noći nastati armija ruskog saveznika. Osim toga, postoji izvjesna napetost između partizana i armije. Nije bilo moguće jedno podrediti drugome i zato je bilo nužno formirati organ u kojem će biti zastupani i vojnici i partizani pod kontrolom Slovačkog narodnog vijeća.« Postojanje tog vijeća, u kojem su bila tri pripadnika armije, dva zasupnika Slovačkog narodnog vijeća i dva predstavnika partizana, bilo je po sebi korisno, ali činjenica da je većina članova Obrambenog vijeća pripadala predstavnicima buržoazije znatno je utjecala na karakter odluka.

Posebnu pažnju moramo pokloniti pitanju odnosa i suradnje vojnika i partizana. Još prije početka ustanka, nezavisno od Vojnog centra a često i protiv njegovih nastojanja, vojnici su na mnogim mjestima surađivali s partizanima i opskrbljivali ih oružjem. U ustanku, u toku značajnih borbi kao što su bile kod Strečna, Telgárta i Ružomberoka, i usprkos nesuglasicama između vojnog i partizanskog rukovodstva koje su trajale u toku cijelog ustanka, zaslugom vojnika ustaničke vojske i komandanata na frontama ima značajnih primjera suradnje u borbama. I dok se tako odozdo ostvarivala suradnja između vojnika i partizana, visoki oficiri armije, eksponenti Londona, nastojali su produbiti nepovjerenje prema partizanima i izazivali su razdor. Taj se razdor temeljio osobito na različitoj koncepciji ustanka uopće, s kojom su jedna i druga strana ušle u borbu, na nastojanju vojnog rukovodstva da se održi stara organizacija armije, na tome što su u armiji bili zadržani i takvi oficiri koji su imali fašističkih shvaćanja, i na nesposobnosti rukovodstva armije da svlada borbene zadatke na frontama. Uglavnom, u vojnom se rukovodstvu pojavljivala bojazan da svaki značajniji uspjeh partizana dovodi do jačanja narodne komponente, što donosi opasnost za pozicije buržoazije poslije rata.

Nasuprot tome, vojnike i partizane vezala je u zajedničkoj borbi protiv fašističkih jedinica spoznaja značenja ove historijske borbe. Pred usta-

ničkim jedinicama stajao je neprijatelj koji je nanio najviše zla i tegoba ne samo slovačkom narodu nego i svim drugim narodima koji su bili zahvaćeni njegovom agresijom. I vojnici i partizani porijeklom su pripadali radnom narodu. Bili su to sinovi radnika i seljaka, a i svi ostali patrioti, pripadnici svih klasa, gledali su u borbi protiv hitlerovske armije, protiv tog glavnog nosioca sile i nasilja, zadatak koji traži zajedničko ulaganje snaga u ratnim akcijama. Bila je ovdje u pitanju i borba za čast naroda, koji se prihvatio oružja braneći svoje dostojanstvo, da spere ljagu koju su na njega bacili nacistički napadači, kapitulantska buržoazija i domaći fašisti u postmünchenskom razdoblju izdaje i razbijanja Čehoslovačke Republike.

Na održavanje fronte slovačkog narodnog ustanka sve do kraja listopada imala je odlučujući utjecaj pomoć iz Sovjetskog Saveza. Na traženje čehoslovačkih predstavnika u Moskvi, u Slovačku je iz Sovjetskog Saveza avionima prebačena znatna količina oružja, municije i drugog ratnog materijala, upućivani su na ustanički teritorij dobro uvježbani borci, sposobni partizanski organizatori i politički radnici, što je uvećavalo borbeni potencijal ustanka. Kao pomoć oružanim snagama, iz Sovjetskog Saveza bila je avionima prebačena na područje srednje Slovačke 2. čehoslovačka paradesantna brigada sa oko 1800 ljudi, brigada odlično naoružana i uvježbana, koja se u ustanku afirmirala kao jedna od najboljih jedinica. Već smo spomenuli kakvu je pomoć predstavljao dolazak lovačkog avio-puka iz Sovjetskog Saveza. Ali najveću je pomoć ustanak dobio karpatsko-dukelskom operacijom, poduzetom na traženje čehoslovačkih predstavnika. Ta je operacija pomogla ustanak na taj način što je vezala na sebe velike njemačke snage koje se zbog toga nisu mogle angažirati protiv ustanika u srednjoj Slovačkoj. Dukelska operacija počela je 8. rujna 1944. godine i, nakon teških borbi, 6. listopada 1944. godine oslobodilačka armija stupila je na čehoslovačko tlo. Boreći se rame uz rame, sovjetske i čehoslovačke jedinice (1. čehoslovački armijski zbor osnovan u SSSR-u) imale su velike gubitke — oko 80 000 mrtvih, ranjenih i nestalih. Operacija doduše nije ispunila svoj prvobitni cilj, spajanje s ustaničkim jedinicama u Slovačkoj, ali je ipak ušla u historiju kao jedan od najizrazitijih primjera oslobodilačkog karaktera borbe sovjetskog naroda koji je po cijenu velikih žrtava oslobađao evropske narode iz ropstva fašizma.

Ustanak je postao sastavni dio borbe za slobodu cjelokupnog čehoslovačkog naroda i zato je imao velik odjek i u češkim krajevima. Češki patrioti su uz veliki rizik prelazili preko granice i uključivali se u borbe u Slovačkoj. Pod utjecajem slovačkog narodnog ustanka ojačao je partizanski pokret u Češkoj i Moravskoj i porasla diverzantska aktivnost. To je bila značajna politička pobjeda slovačkog narodnog ustanka, koji je postao jedan od kamena temeljaca oslobođene republike.

Inozemno rukovodstvo KPČ u Moskvi bilo je u tijesnom kontaktu sa Slovačkom u ustanku. Od prvog časa ustanka ono je organiziralo u SSSR-u pružanje materijalne pomoći. Na ustaničko područje poslalo je iskusne partijske radnike kao što su bili Ján Šverma, Marek Čulen i drugi. Njihovom je zaslugom partijski rad na području zahvaćenom ustankom ojačao. Politički je bilo osobito značajno istupanje Jána Šverme u Slovačkom narodnom vijeću i u komunističkoj štampi, koji je govorio i pisao i o pitanjima daljnjeg vođenja borbe i zajedničkog života Čeha i Slovaka u novoj republici. Šverma je u svojem govoru na zasjedanju SNS 3. listopada 1944. god. posebno ista-

kao mjesto Sovjetskog Saveza u međunarodnim zbivanjima i oslobodilački i napredni karakter velikog domovinskog rata sovjetskog naroda. Govorio je i o pitanjima revolucionarnih promjena koje je potrebno izvršiti da Čehoslovačka Republika postane stvarno »nova, demokratskija, socijalno i nacionalno pravednija«. Naglasio je da ravnopravnost može biti osigurana samo tada ako narodni odbori kao organi demokracije budu imali i stvarnu vlast.

Prvorazredni politički događaj u toku ustanka bio je kongres ujedinjenja Komunističke partije Slovačke i socijaldemokrata, koji je održan 17. rujna u Banskoj Bystrici. Ovim je kongresom bila likvidirana razjedinjenost radničke klase i ubrzan prelaz socijaldemokratski nastrojenih radnika na pozicije marksizma-lenjinizma. Kongres je pozitivno utjecao na rad partijskih organizacija. Komunistička je partija djelatnošću svojih članova postala osnovni faktor političkog povezivanja naroda. Zato se i mogla razvijati revolucionarna djelatnost narodnih odbora. Putem njih narod je preuzimao vlast, odstranjivao funkcionare fašističkih vlasti, konfiscirao njihova imanja. Potome je slovački narodni ustanak bio i početak narodnodemokratske revolucije u Čehoslovačkoj i na taj su način bili položeni temelji narodnodemokratskog uređenja.

Drugi najznačajniji politički događaj u toku ustanka bila je konferencija tvorničkih odbora u Podbrezovoj 15. listopada 1944. godine, gdje se sakupilo oko 200 delegata iz 137 tvornica s oslobođenog i okupiranog područja Slovačke. Na konferenciji se diskutiralo o položaju radničke klase u novoj državi i položeni su temelji za jedinstvo sindikalnog pokreta, a ujedno su istaknuti osnovni principi socijalne i privredne politike u oslobođenoj Čehoslovačkoj Republici. Konferencija je prihvatila prijedlog da Slovačko narodno vijeće donese novi zakon o tvorničkim odborima, prema kojem bi tvornički odbori imali šire punomoći u zajedničkom odlučivanju o najvažnijim pitanjima rukovođenja poduzećima i kojim bi se poduzeća podržavila a posjedi svih neprijatelja države konfiscirali.

Borba slovačkog naroda bila je utoliko teža što su se napredne snage morale, osim vanjskom neprijatelju, suprotstavljati i nastojanjima jednog dijela buržoazije koja je htjela iskoristiti ustanak naroda za svoje klasne ciljeve. Reakcionarna buržoazija na ustaničkom teritoriju nastojala je kočiti revolucionarni put naroda zbog toga što revolucioniranje masa za nju uvijek predstavlja najveću opasnost. Bilo je također potrebno i suprotstavljanje tendencijama Beneša i čehoslovačke vlade u Londonu, koji su nastojali utjecati na tok događaja u Slovačkoj i iskoristiti u svoje svrhe ono što je još bilo moguće. Beneš je bio razočaran što tok ustanka nije uspio staviti pod svoj utjecaj i što je ustanak potpao pod utjecaj naprednih snaga u Slovačkoj. Njegov govor preko radija upućen Slovačkoj u ratu, emitiran iz Londona tek 8. rujna, donio je veliko razočaranje. Nije imao nikakve riječi pohvale i podstreka borcima ustanka, nije ni jednom riječi spomenuo Slovačko narodno vijeće. Iz njegova govora izbijala je hladnoća i rezerviranost. Beneš se neprestano pridržavao teorije jedinstvenog čehoslovačkog naroda, koju je dotadašnji razvoj već odavno prevladao, i u početku nije htio priznati Slovačko narodno vijeće kao vrhovni organ zaraćene Slovačke. Slovačko narodno vijeće na svojem zasjedanju 29. rujna izjasnilo se protiv Benešovih tendencija i naglasilo da na ustaničkom području ima samo ono pravo odlučivati o osnovnim pitanjima, dok na međunarodnom planu priznaje čehoslovačku emigrantsku vladu kao reprezentanta Čeha i Slovaka. Slovačko narodno

vijeće poslalo je u listopadu delegaciju od tri člana u London da Beneša i čehoslovačku vladu detaljnije informira o prilikama u Slovačkoj i o djelatnosti Slovačkog narodnog vijeća.

U drugoj polovini listopada vojno rukovodstvo ustanka nije se više moglo suprotstavljati pojačanom pritisku Nijemaca i ustaničko područje se naglo smanjivalo na oblast oko Banske Bystrice i Zvolena. Potkraj listopada u toku borbi i povlačenja poginulo je i palo u zarobljeništvo mnogo ustaničkih boraca. Krivnja za to pada i na vojno rukovodstvo zbog nedovoljnih priprema za povlačenje vojske u planine i zbog odbijanja suradnje s partizanima. Nakon pada Banske Bystrice 28. listopada ustanička armija se raspala, a njezini komandanti generali J. Golian i Rudolf Viest bili su zarobljeni i nešto kasnije pogubljeni u Njemačkoj. Samo najustrajniji pripadnici armije priključili su se partizanima u planinama i nastavili su borbu u novim uvjetima.

Potiskivanjem ustanka u planine borba je bila završena samo za buržoaziju. Komunistička partija, ponovno u ilegalnosti, i partizanski štabovi u planinama organizirali su nadalje borbu protiv fašizma. Partizani su s planina neprestano napadali okupatorsku vojsku, uništavali njihova borbena sredstva i razarali komunikacije, a politički radnici tajno su održavali kontakt s narodom i pripremali ga za dolazak oslobodilačke vojske i za život u novoj državi.

Njemački okupatori su uz pomoć specijalnih odreda Hlinkine garde (bile su to oružane jedinice najradikalnijih slovačkih fašista) započeli surove progone slovačkog naroda i osvećivali se za sudjelovanje u ustanku. Uništili su desetke sela i pogubili *hiljade rodoljuba*, ili ih otjerali u koncentracione logore. Spalili su više od 60 slovačkih sela, na primjer Kalište, Baláže, Ostrý Grúň, Kľak, Tokajík, Skýcov itd. Usprkos tome otpor nije prestajao i partizani nisu dali odmora fašistima ni u zimskim mjesecima 1944—1945. godine, dok na kraju njihova borba nije srasla s operacijama oslobodilačkih sovjetskih, rumunjskih i čehoslovačkih armija.

Slovački narodni ustanak, u kojem je sudjelovalo oko 18 000—20 000 partizana, bio je samo mali dio u borbi velikih antihitlerovskih savezničkih armija i velikih partizanskih snaga, kao na primjer na teritoriju Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, ali u uvjetima kakvi su u to vrijeme bili u srednjoj Evropi bila je to značajna borbena akcija koja je i s vojnog gledišta značila doprinos borbi protiv hitlerovskog fašizma. Taj ustanak izbacio je iz fašističkih planova slovačku armiju, isključio privredne i narodne rezerve i komunikacije u Slovačkoj iz ratnog potencijala fašista, prekinuo je u oblasti slovačkih Karpata liniju njemačkih položaja, vezao je uz sebe hitlerovske jedinice u snazi od 6—8 divizija i nanio im gubitke u živoj sili i materijalu.

Pretpostavlja se da su ustanici od izbijanja ustanka do završetka rata uništili oko 40 000 neprijateljskih vojnika, 100 željezničkih i cestovnih mostova i 60 aviona i digli u zrak oko 280 vlakova.

Još je veće značenje ustanka s političkog gledišta. Slovački je narod dokazao da ne želi imati ništa zajedničko s fašizmom i izjasnio se za jedinstvenu čehoslovačku republiku, zajedno s češkim narodom. Istovremeno je istakao svoje pravo na postojanje i na slobodno izražavanje svoje volje, na ravnopravnost s češkim narodom. Odbacio je koncepcije benešovskog reakcionarnog čehoslovakizma i sve one buržoaske tendencije koje su bile usmjerene na to da se o sudbini slovačkog naroda odlučuje bez njega.

Oružani ustanak na konkretan je način pokazao da je inicijator društvenog napretka i tvorac velikih revolucionarnih događaja sam narod. U toku ustanka nanesen je odlučujući udarac dotadašnjoj fašističkoj državnoj upravi, koja se raspala i koja se do kraja rata više nije obnovila. Položeni su temelji nove narodne vlasti osnivanjem narodnih odbora, a to je zapravo predstavljalo početak narodne i demokratske revolucije u Čehoslovačkoj.

Poslije 20 godina od slovačkog narodnog ustanka, danas ponovo dolazimo do uvjerenja da je upravo ovim revolucionarnim činom počela nova historija slovačkog naroda, koji je time postao dostojan partner u obnovi i izgradnji Čehoslovačke Republike. U slovačkom narodnom ustanku slovački je narod pokazao svoju svijest, aktivnost i odlučnost u borbi za društveni napredak. Od oslobođenja do današnjeg dana Slovačka je doživjela modernu industrijsku revoluciju. Iz zaostale pokrajine Slovačka se preobrazila u modernu industrijsku oblast, umnogostručena je proizvodnja i izrasla je radnička klasa i tehnička inteligencija. Otklanjaju se, a u kratkom razdoblju će se i potpuno odstraniti pogreške prošlosti, a što je najvažnije, novi oblici života zahvaćaju sve više i više i slovačko selo. Razvoj Slovačke je dokaz što može učiniti revolucionarna aktivnost ljudi ne samo u oružanoj borbi nego i u izgradnji zemlje.

Ako danas treba da znanstveno utvrdimo u čemu je značenje slovačkog narodnog ustanka, onda je to bez sumnje učvršćenje jedinstva češkog i slovačkog naroda, pomoć razvitku Slovačke u okvirima socijalističke Čehoslovačke i jačanje prijateljskih odnosa s ostalim narodima.

Preveo sa slovačkog
Zdenko Šmejkal

РЕЗЮМЕ

Исторические условия подготовившие словацкое народное востание 1944 года, ход его развития и его значение.

Нацисты признали формальную независивость квислингского Словацкого государства и старались изобразить его образцом (»Musterstaat«) для тех малых народов, которые в будущем »новом европейском порядке« добровольно усвоили бы сателлитско-квислингскую роль.

Вследствие расчленения нацистами Чехословацкой республики, практически прекратилась гегемония чешкой буржуазии над словацкой буржуазией; осуществлены были домогательства словацкой народной партии Глинки — властовать в Словакий, хотя бы в качестве германского вассала; часть словацкой буржуазии приобрела, воспользовавшись военной конъюнктурой, некторые экономические выгоды; в словацком государственном аппарате и в армии удовлетворены были карьеристические амбиции части чиновничества и офицерства, а экономические условия в Словакии были благоприятнее, и политический режим не так жесток, как в других странах покоренной Европы, — все эти обстоятельства способствовали сближению словацких квислингов с нацистской Германией, а в самом начале подвергли даже часть широких слоев словацкого народа иллюзиям о преимуществе словацкого квислингского режима в сопоставлении с режимом Протектората. Коммунистическая партия Словацкии (КПС), — которая с самого начала образования »Словацкого государства«, как только Словакия была отделена от Чехии новой государственной границей, была, по решению руководства в эмиграции, соединена с коммунистической партией Чехословакии (КПЧ), — систематически разоблачала квислингскую сущность словацкого режима и готовилась к активному сопротивлению политически и организационно.

Первоначально деятельность коммунистов ограничивалась устной пропагандой, распространением нелегальной литературы и листовок и организацией сети нелегальных партийных ячеек.

Ни с чем не считающаяся, все более наглая экономическая эксплоатация Словакии нацистами, реакционные мероприятия квислингского режима во внутренней политике, укрепление привилегий профашистской буржуазии и крупных землевладельцев, резкое ухудшение экономического и социального положения народа, особенно же вовлечение Словакии в войну против СССР, отправление словацких военных подразделений на восточный фронт, — всё это не замедлило довести квислингский режим до полной политической изолации, до открытых манифестаций антифашистских настроений и до активного народного сопротивления.

В этих условиях деятельность КПС развивалась всё успешнее, несмотря на то, что Гестапо и квислингской полиции, в период 1941—1943 гг., удалось, по очереди, арестовать членов четырёх нелегальных Центральных комитетов КПС.

Одновременно с расширением сети партийных ячеек КПС приступила к учреждению революционных народных комитетов, не переставая в то же время бороться за организацию единого антифашистского фронта с социалдемократами и с гражданскими политическими группировками. 24. XII. 1943. по инициативе КПС образован был из представителей КПС и антифашистских гражданских политических группировок Словацкий народный совет, как единственный верховный руководящий орган движения сопротивления Словакии. В ознаменование своего учреждения Совет опубликовал текст соглашения, предшесвовавшего его учреждению и свою програмную декларацию, которая приводится в выдержках, в кратком изложении.

В первой половине 1944 года — как раз в то время, когда, весною этого года, вследствие ареста четвертого нелегального Центрального комитета КПС осталась без центрального руководства — движение сопротивления приняло массовые размеры, выразившиеся в волне забастовок, в актах саботажа, в усиленном формировании партизанских отрядов, приступивших к энергичным действиям. С целью усиления деятельности КПС московское руководство КПЧ направило в Словакию Карела Шмидке и Карела Бацилека. Их трудом, особенно благодаря энергии Шмидке, партийная организация была укреплена, деятельность её расширена, сформирован был пятый ЦК КПС, укреплены были связи и сотрудничество с гражданскими антифашистскими политическими группировками и с патриотически настроенными офицерами словацкой армии. Положение в словацком антифашистском движении весьма осложняла полиция эмигрантского правительства Бенеша в Лондоне, которое, заботясь о восстановлении своей власти в Чехословакии после поражения Германии, ориентировалось на западных союзников и придерживалось выжидательной политики. Хотя отдельные политические группировки в Словакии принципиально были объединены против нацизма и против словацкого квислингского режима, они расходились в своих взглядах на крайние цели борьбы.

Правительство Бенеша, учитывая победоносное наступление советской армии на свех фронтах и укрепление ведущей роли СССР в антигитлеровской коалиции, заключило в декабре 1943 года соглашение с правительством Советского Союза о дружбе, взаимной помощи, военном сотрудничестве, а затем и о некоторых других договорных пунктах, которыми стремилось обеспечить восстановление своей власти в освобождённой Чехословакии. Эмигрантское правительство, посредством своих приверженцев в Словацком народном совете, было осведомлено о готовящемся востании и пыталось обеспечить себе руководящую роль в движении сопротивления и в самом восстании в Словакии, если уж оно не имело возможности открюто противодействовать и навязывать свою выжидательную политику.

Руководство КПС и Словацкий народный совет, подготовляя восстание, рассчитывали привлечь к участию в нём не только народные массы и партизанские отряды, но и войсковые соединения словацкой армии, приурочивая начало восстания ко времени наступления советской армии с целью прорыва на Карпатах, чем было обеспечено быстрое продвижение в самое сердце Словакии и дальше на Будапешт и Вену. В СССР была послана делегация во главе с К. Шмидке, которая прибыла в Москву в половине августа 1944 года. Пока велись переговоры с советскими военными и политическими представитедями, следовательно прежде чем была установлена координация наступления Красной армии с началом восстания — в Словакии вспыхнуло восстание.

Преждевременное начало востания было последствием того что немци, обозленые бурным развитием антифашистского движения в Словакии в половине и в начале второй половины 1944 года, по соглашению с Тисса решили окупировать Словакию. В том периоде времени была образована широкая сеть народных комитетов, число партизансих отрядов росло с неимоверной быстротой, а их боевые действия с каждым днём увеличивались в числе. Такое положение вещей вызвало ещё бо́льшее брожение в рядах словацкой армии. Учащались случаи прямого неповиновения приказу и сьучаи перехода на сторону партизанских вооружённых сил. Кроме того в то же время, в гористых местностях Словакии самолётамы перебрасывались советские и чешско-словацкие партизаны из Украины, появление которых ещё более ускорило процесс образования партизанских войсковых формирований. Карательная экспедиция против партизан осталась без последствий, так как словацкие солдаты заранее предупредили партизан о плане действия, а также никаких последствий не возымело объявление осадного положения во всей Словакии 12 августа 1944 года.

От 20-го до 29-го августа появляются признаки общего восстания в центральной области Словакий, а 29 августа, когда, по соглашению с квислингским правительством, немцы начали оккупацию Словакии, бурно вспыхнуло всеобщее восстание. Вступление немецких воинских частей в Словакию послужило Военному центру Словацкого народного совета сигналом к приказу немедленно начать восстание.

Вследствие того, что восстание вспыхнуло раньше предвиденного срока, прежде чем были проведены все необходимые подготовительные мероприятия, прежде чем были закончены переговоры о координации с действиями наступающей Красной армии, как и вследствие негативного влияния эмигрантского правительства на руководителя Военного центра полковника Тулмана, недостаточно организованные повстанческие силы претерпели в первых боевых столкновениях с неприятелем большие потери, особенно в военном оборудовании. Положение улучшилось, когда коммунисты и другие активные патриоты взяалы в свои руки инициативу и развили энергичную деятельность, склоняя на свою сторону широкие народные массы и стремясь к включению всех слоев народа в народное восспитание.

В освобождённой Банской Быстрице 1 сентября впервые легально собрался Словацкий народный совет, провозгласивший себя верховым законодательным и исполнительным органом власти в Словакии и высшим военным руководством в дальнейшей вооружённой борьбе. Было опубликовано Воззвание к словацкому народу, провозглашено восстановление Чехословацкой республики и издан приказ о всеобщей мобилизации. Немедленно были распущены все квислингские органы власти, партия Глинки, гвардия Глинки и остальные фашистские организации. Вся власть на освобождённой территории перешла к революционным народным комитетам под верховным руководством Словацкого народного совета. Собрался конгрес КПС, на котором дёлегаты КПС и социалдемократической партии вынесли историческое решение о объединении.

Повстанческое войско и партизанские отряды в течение двух месяцев оказывали стойкое сопротивление превосходящим силам противника, регулярно пополнявшегося свежими подкреплениями и стремившегося занять освобождённую территорию. Непредвиденные события, вызвавшие преждевременное начало открытых действий повстанцев, не дали возможности словацкой армии принять участие в восстании в качестве организованного целого; особенно же тяжёлый удар выполнению превиденного заранне плана был нанесён потерей в восточной Словакии, на Карпатах, двух дивизий, которые, таким образом, не смогли выполнить возложенного на них задания — расчистить путь Красной армии. Карпатско-дукельское наступление Красной армии, начавшееся 8. X. 1944 года, при участи 1 чешско-словацкого армейского корпуса, сформированного в СССР, и закончившееся прорывом на территорию Словакии, началось с опозданием и не могло, поэтому, использовать всех преимуществ неожиданности, которые представила бы внезапность восстания.

Всё же это наступление во многом облегчило положение повстанцев, а также весьма значительной была помощь СССР оружием, снаряжением и командным кадром, который забрасывался парашютами, о чём сообщают исчерпывающие сведения.

28. X. 1944 года под сильным натиском германских войск вооружённые силы повстанцев распались, и немци заняли большую часть освобождённой территории. Часть вооружённых солдат, партизаны, активисты и часть гражданского населения отступили в горы и продолжали там борьбу в доступных им размерах.

После поражения вооружённых сил повстанцев оккупанты подвергли широкие народные массы суровым репрессиям и сожгли целые сёла в пределах бывшей освобождённой территории. Автор сообщает исчерпывающие данные о численности и вооружении германских войск и вооружённых сил повстанцев в течение двухмесячной борьбы.

Несмотря на то, что планы, предвиденные при организации восстания были выполнены только частично, несмотря на потерю освобождённой территории и на большой урон, который претерпели повстанцы, словацкое восстание имеет историческое значение. С военной точки зрения восстание является значительным вкладом в борьбе против нацизма; с политической точки зрения оно привело к окончательной политической ликвидации словацких квислингов, оно осуществило народное единство, реабилитировало идею о восстановлении единой Чехословацкой республики, заложило основы новой революционной народной власти, что является началом народнодемократической революции в Чехословакии.

Dr EDO FRIŠ

Neki problemi slovačkog narodnog ustanka*

SLOVAČKI narodni ustanak označava kvalitativni prelom u oslobodilačkoj borbi slovačkog naroda, a bio je i značajan impuls za aktiviranje pokreta otpora na teritoriji cijele Republike. Svojim ustankom slovački je narod vlastitim snagama svrgnuo kvislinški režim slovačke države, a i na području takozvanog Protektorata slovački narodni ustanak prouzrokovao je duboku krizu okupacionog režima. Niti nakon vojne likvidacije oslobođenog ustaničkog teritorija nacistima nije uspjelo konsolidirati svoje političko-upravne organe pomoću kojih su vladali u Čehoslovačkoj. U čitavom sistemu nacističke okupacije izbila je neizlječiva kriza iako se slovački narodni ustanak nije rasplamsao do krajnjih granica svojih mogućnosti i usprkos tome što je okupatoru uspjelo izolirati ustanak od pridolazećih snaga sovjetske armije i od aktivnih snaga češkog pokreta otpora. Pa ipak: u retrospektivi historijskog pogleda ustanak nam se pokazuje kao prvi značajan korak u obnovi Čehoslovačke Republike i kao početak socijalističke revolucije u Čehoslovačkoj.

Ova konstatacija zahtijeva od nas barem nekoliko primjedbi o udesu Čehoslovačke poslije Münchena. U našoj se historiografiji često navodi da je komadanje Čehoslovačke u ožujku 1939. godine, okupacijom Češke i Moravske i stvaranjem kvislinške slovačke države, logična posljedica münchenske politike. Kad na taj način govorimo o »logičnim posljedicama«, možemo misliti samo na logiku nacističke politike. Logika češke i slovačke narodne politike protivila se nastojanjima »potpunog izvršavanja Münchenskog sporazuma«, realiziranog uz tihu suglasnost tadašnjih predstavnika Engleske i Francuske i uz oficijelne proteste Sovjetskog Saveza. Upravo u toj konstelaciji poslije Münchena počinje ne samo razdoblje neslobode nego i privremene i djelomične političke dezorijentacije.

Nije bila riječ samo o gubitku tehnički savršenih utvrđenja i pograničnih teritorija i o demobilizaciji moderno naoružane vojske. U pitanju je bio i odraz nove stvarnosti na narodne snage, s obzirom na to da su poslije Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj slobodoljubive i demokratske snage u Čehoslovačkoj bile orijentirane na obrambeni rat u okviru međunarodnog obrambenog sistema Čehoslovačke, koji je 1935. godine bio dopunjen paktom o vojnom savezu sa SSSR-om. Kad je ova mogućnost koja se učvrstila u svijesti širokih masa kao jedina moguća alternativa oružane obrane od fašizma propala, bio je to psihološki šok. Djelovao je u različitim oblicima: u obliku defetizma i sklonosti kolaboracionizmu, poneki put u obliku malograđanske pobune protiv »Benešove megalomanije« i u tom slučaju opet s tendencijom kolaboracionizma, ili, rezimirajući sve to u jedno, u odstupanju demokratskih i u nastupanju krajnje desničarskih snaga. U odnosima Čeha

* Autor je o istoj ovoj temi održao 10. III 1964. u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu predavanje za stručno-naučni kolektiv Instituta i ustanova JAZU.

i Slovaka ova je atmosfera stvarala teren za kristalizaciju obostranih šovinističkih raspoloženja i pojava, što je najbolje znalo iskoristiti prije svega separatističko krilo Hlinkine Slovačke pučke stranke, u znatnoj mjeri i zato što je u orijentaciji na Hitlera i u kontaktima s nacistima stjecalo prednost prema češkoj političkoj desnici.

Ne želimo se pozivati na München kao na neki univerzalni »alibi« kojim bi trebalo opravdati sve moguće psihološke i političke poteškoće koje su sprečavale razvitak aktivnog pokreta otpora u Čehoslovačkoj. Pri dubljem proučavanju činjenica ne možemo mimoići ni određenu nepripremljenost demokratskih i patriotskih organizacija za organiziranje antifašističkog otpora u *novim*, neočekivanim i prije svega nepredviđenim uvjetima nacističkog terora i demoralizacije koju su prouzrokovali nacisti. Svladavanje posljedica Münchena u tom širem smislu bila je stvar dugotrajnog procesa, u kojem su se pod vodstvom komunista postepeno formirale snage otpora i u kojem se stvarala i nova politička orijentacija i nova psihologija naroda. U okviru toga procesa slovački narodni ustanak ima ključno značenje.

*

Ponekad se govori o određenoj analogiji između slovačke i hrvatske države (NDH — opaska redakcije). O analogiji se može govoriti samo ako je riječ o njihovoj zamišljenoj funkciji u sistemu nacističke politike. Inače, ako zanemarimo određene znakove vanjske sličnosti, prije ćemo utvrditi razliku negoli analogiju. U jednom od osnovnih zapadnonjemačkih djela o drugom svjetskom ratu »Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1945« (Frankfurt am Main, 1961) pogledi Berlina na obje ove vazalne države 1943. godine karakteriziraju se veoma različito:

O Hrvatskoj se piše ovako:

»Najslabija od svih državnih tvorevina u dijelu Evrope kojim su ovladale sile Osovine bila je i nadalje Hrvatska.« (Das schwächste von allen Staatsgebilden in dem von den Achsenmächten beherrschten Europa war nach wie vor Kroatien.« Sv. III, 1936.)

A o Slovačkoj se kaže ovo:

»Politička i privredna situacija u Slovačkoj, gledana iz Njemačke, činila se 1943. godine mirna i zadovoljavajuća.« (Das politische und wirtschaftliche Verhältnis zur Slowakei wurde von Deutschland aus im Jahre 1943 als ruhig und befriedigend angesehen.«)

Ne navodim ove, za nas ne odviše laskave, citate zbog sklonosti k nacionalnoj flagelaciji, već kao karakteristiku različitih uvjeta u obje vazalne državne tvorevine Trećeg Rajha. Razlike proizlaze i otuda što je pavelićevska klika predstavljala uski krug fašističkih pustolova kvislinškog tipa, dok je u Slovačkoj Hitlerova politika znala iskoristiti za svoje ciljeve masovnu opozicionu političku stranku katoličko-konzervativnog obilježja sa socijalnom pozadinom seljaštva, sitne buržoazije i djelomično inteligencije (HSLS — Hlinkina Slovačka pučka stranka). Moglo bi se to reći i ovako: ako je hrvatski Maček bio u opoziciji ne samo prema Beogradu nego i prema Berlinu, slovački Tiso bio je u opoziciji *samo* prema Pragu — dok se prema Berlinu odnosio popustljivo i lakajski. Ako uzmemo u obzir u cjelini niži stupanj borbenog raspoloženja na cijelom području Čehoslovačke i već ukratko karakterizirane specifičnosti postmünchenskog političkog razvitka,

onda je shvatljivo zašto je kriza u Slovačkoj zahvatila glavne poluge njemačke prevlasti tek kasnije, za razliku od Hrvatske, a ne odmah na početku, već u završnoj fazi rata (uostalom, slično kao i u većini od Hitlera porobljenih zemalja).

Istina, prvi znakovi krize pojavljuju se već 1943. godine i u tom je smislu citirana berlinska procjena situacije u određenoj mjeri i samoobmana ili optička varka. Među specifičnosti slovačkog razvitka spada i činjenica da su pozitivan odnos stanovništva prema ustanku i široke organizacione i vojne pripreme za ustanak za Nijemce dugo ostali tajna. Zbog toga je momenat iznenađenja mogao u slovačkom ustanku u određenim okolnostima odigrati posebno značajnu ulogu. Rapidni raspad državne mašinerije slovačke države, proces prerastanja armije iz vazalne u ustaničku i sveopće antinacističko i antirežimsko raspoloženje spadaju u specifičnosti slovačkog političkog razvitka. Ispravno shvaćanje ovih tendencija odigralo je kasnije važnu ulogu u ustaničkoj koncepciji petog ilegalnog Centralnog odbora (CK — opaska redakcije) KP Slovačke, (Šmidke, Husák, Novomeský).

Prije negoli bliže razmotrimo neke probleme samog ustanka, osvrnut ćemo se na uzroke krize vazalnog režima slovačke države, koji je u ustanku faktički propao. Postoje različita tumačenja ove krize.

Predstavnici i ideolozi Hlinkine Slovačke pučke stranke (ľudáci, od ľudova strana = pučka stranka, opaska redakcije) nisu mogli shvatiti zašto se zapravo raspala *njihova* država, za koju su tvrdili, a valjda su tako i mislili, da je država Slovaka. Kao i svaki koji gubi vlast, vidjeli su u tome »historijski nesporazum«, upletanje velesila i tuđe volje, import iz Moskve i Londona.

Beneš i uopće ideolozi njegova kruga objašnjavali su otpor prema pučko-fašističkoj slovačkoj državi kao izraz odanosti prema staroj Republici, a nedisciplinranost stanovništva, službenika, policije i funkcionera fašističkih vlasti kao poslušnost prema čehoslovačkim organima i institucijama koji se privremeno nalaze u emigraciji. Jednostavno rečeno, narodni otpor protiv fašizma figurira u njihovu rječniku kao izraz čehoslovačke podaničke vjernosti. Ovo legitimističko tumačenje, koje proizlazi iz omiljene teze o pravnom i političkom kontinuitetu, ništa nam ne objašnjava. Ali zato je u ono vrijeme veoma kompliciralo nastojanja Komunističke partije za stvaranje *nove* — u nacionalnom i socijalnom smislu nove — čehoslovačke državne ideje i svijesti slovačkog naroda. Nije bilo lako razbiti staro nepovjerenje prema staroj Republici, kao i glasne sektaške tendencije »sovjetske Slovačke« u granicama Sovjetskog Saveza, ideje koja je nastala u uvjetima novih odnosa između velikih sila (SSSR — Njemačka, opaska redakcije) 1939 —1940. godine.

Stupanj nepodnošljivosti života u slovačkoj državi ne možemo objašnjavati ni masovnim terorom, ni sveopćom gladi. Slovačka država stvorena poslije Münchena kao uzgredni rezultat sporazuma trebalo je, prema nacističkim planovima, da bude uzorna država (»Musterstaat«) Trećeg Rajha u jugoistočnoj Evropi. Danas bismo rekli: trebalo je da bude model savezničke vazalne države. Materijalni uvjeti života bili su u usporedbi sa životom u Protektoratu, u Poljskoj, na okupiranom području Sovjetskog Saveza i u Jugoslaviji u mnogome *podnošljiviji*. Nepodnošljiva je bila duševna i politička klima. Taj je režim bio nepodnošljiv upravo po onome što je u njemu trebalo da bude privlačno. I tako se upravo nacistička propaganda i propaganda

Hlinkinih pristaša postepeno pretvorila u bumerang. Što je upornije propovijedala nužnost i korisnost »njemačke zaštite« sa svim onim što joj pripada, to imperativnije se uvlačilo u svijest ljudi traženje izlaza koji bi donosio perspektivu — nacionalnu, socijalnu i individualnu. Što je ova propaganda očitije nastojala demoralizirati slovački narod, isticanjem navodnih ili stvarnih prednosti koje su mu dali u usporedbi s drugim podjarmljenim narodima, to je više u narodnu svijest i osjećaje prodirala spoznaja o privremenosti ovih prednosti, a isto tako i spoznaja ponižavajućeg položaja u kojem se našla Slovačka.

Krizu slovačke države prema tome ne možemo objašnjavati usko nacionalnim kriterijima, ma koliko brižljivo proučavali unutrašnje uzroke nezadovoljstva slovačkog naroda. Događa se ponekad u povijesti da mali narodi intenzivnije proživljavaju velike probleme nekog razdoblja negoli »odlučujuće individualnosti« na pozornici međunarodnih događaja. I tako se u proučavanju uzroka krize slovačke države nameće misao da je odlučujući faktor bilo *međunarodno iskustvo* s fašizmom i odraz tog iskustva u svijesti pojedinih klasa i grupacija slovačkog društva. To znači da spoznato iskustvo može ponekad biti utjecajniji faktor od vlastitog, proživljenog iskustva. A to, sa svoje strane, traži da se oslobodimo vulgarnomaterijalističkog shvaćanja pojma iskustva masa koje je u staljinističkoj interpretaciji degradirano na iskustvo iskušano na »vlastitoj koži«. Međutim, osobito u moderno doba i posebno u njegovim prelomnim momentima igraju sve veću ulogu *spoznaje* koje ne poznaju granice pojedinih zemalja. Na primjer, u vojnom pogledu je svojevrsna i teško shvatljiva »razmjena iskustava« evropskog pokreta otpora naroda protiv fašizma postala mobilizirajući faktor i u slovačkom narodnom ustanku.

*

U dokumentima i literaturi o ustanku obično se među povoljnim okolnostima navodi i činjenica da Slovačka nije bila pod vojnom okupacijom. To stvara predodžbe koje, bez sumnje, umanjuju poteškoće i rizik ustanka. Takva bi slika zapravo bila veoma uljepšana. Što se tiče same Slovačke, dvije njezine oblasti — dio istočne i dio zapadne Slovačke — bile su pod neposrednom kontrolom njemačkih vojnih vlasti. U zapadnoj Slovačkoj bila je prema posebnom ugovoru iz 1939. godine stvorena tzv. obrambena zona (Schutzzone), izdvojena vojno, a djelomično i u pravnom pogledu, iz uprave slovačkih organa i potčinjena njemačkoj vrhovnoj vojnoj komandi. Ovaj »eksteritorijalni« pojas postajao je već od prvih dana slovačke države, a osobito u vrijeme pred ustanak, područje čestih pokreta i koncentracija specijalno uvježbanih njemačkih jedinica. U srpnju 1944. godine bila je izdvojena iz uprave slovačkih državnih organa, pa čak i iz uprave »opunomoćenog njemačkog generala u Slovačkoj«[1] (tj. iz uprave njegove vojske), prostrana oblast istočne Slovačke. Ta je oblast bila proglašena njemačkom operacionom zonom i kao takva bila je podređena komandi armijske grupe Sjeverna Ukrajina, odnosno izravno OKW. Kao što se navodi u dokumentima čehoslovačke državne konferencije o ustanku iz 1964. godine, »Nijemci su na taj način stvorili preduvjete da bez ikakvih transportnih poteškoća i u najkraće

[1] Šef njemačke vojne misije.

vrijeme izvrše vojnu infiltraciju na više od jedne trećine slovačkog teritorija«.[2] Faktički je na taj način bila otvorena mogućnost zaokruživanja ustaničkog centra u srednjoj Slovačkoj s istoka i zapada. Rukovodstvo ustanka nastojalo je da se toj opasnosti suprotstavi na taj način da na vrijeme uključi u ustaničku akciju dvije potpuno naoružane slovačke divizije, smještene u operacionoj zoni istočne Slovačke.

Dovoljno je, dalje, pogledati vojnu kartu iz 1944. godine da i onaj tko nije vojni stručnjak shvati kako je Slovačka, iako nije bila izravno okupirana, bila u vojnom pogledu potpuno okružena. U Rumunjskoj je tada operiralo više od 400.000 njemačkih vojnika, u Mađarskoj je bilo koncentrirano 50 njemačkih divizija, a samo u Jugoslaviji operiralo je u to vrijeme oko 600.000 njemačkih vojnika. Balkan i jugoistočna Evropa, jedno od glavnih bojišta, predstavljali su za naš ustanak u isto vrijeme i opasnost i nadu. Na žalost, lažnom mađarskom kapitulacijom polovinom listopada 1944. nada je propala. Sliku vojnog okruženja upotpunjuju jake i brojne njemačke jedinice na teritoriju Poljske i okupacione jedinice u Protektoratu i u Austriji.

Pri takvom rasporedu vojnih snaga, jednostrano isticanje okolnosti da mala Slovačka nije bila okupirana bilo bi bagateliziranje borbenosti i hrabrosti vlastitog naroda. Slikovito rečeno, »prvi dan« ustanka mogao je biti radostan i opojan. Ali, odmah iza njega, »drugi dan« značio je s neumoljivom neizbježivošću neravnopravnu i krvavu borbu protiv njemačkih jedinica. I čitav je ustanak obilježen ovim dvjema crtama: radosnom opijenošću partizansko-ustaničkim pobjedama na većem dijelu slovačkog teritorija i čvrstom odlukom o suprotstavljanju njemačkim divizijama i pukovima koji su nastupali. U telegramu Slovačkog narodnog vijeća maršalu Titu od 15. IX 1944.[3] ističe se upravo primjer narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, koji se nikad nije odrekao »aktivne borbe protiv njemačko-fašističkih okupatora i njihovih slugu i koji se znao dugo vremena, iako izoliran od glavnih savezničkih armija, uspješno odupirati razbojstvima njemačkih horda«. Može se pretpostaviti da se u citiranoj poruci ne ističe slučajno aktivna borba *vođena izolirano* (potcrtala redakcija) od glavnih savezničkih armija. Tada, tj. dva tjedna nakon što je ustanak buknuo, postavilo se pitanje da li će slovačka ustanička vojska i partizanske jedinice biti u stanju opirati se njemačkim jedinicama i u slučaju ako ne dođe do povezivanja sa sovjetskom armijom.

Tu se treba na momenat zaustaviti i pobliže razmotriti glavne pripreme za ustanak. Situacija u kojoj je peti ilegalni Centralni odbor Komunističke partije započeo svoje djelovanje obično se smatra vrlo povoljnom. To je pravilno ukoliko se misli na posljedice staljingradskog poraza Njemaca i na započetu aktivnost anglosaskih saveznika. Kao povoljan momenat možemo označiti i određenu psihološku preorijentaciju stanovništva u pogledu ustanka — evoluciju od antifašističkog raspoloženja do spremnosti na antifašističku akciju. Ipak je situacija istovremeno bila i vrlo komplicirana i bilo je mnogo nepovoljnih momenata. Prije svega, partijska mreža bila je potpuno razbijena. Mnogobrojni partijski funkcioneri bili su pozatvarani. Istina, Gestapo i slovačka Državna sigurnost bili su uznemireni, i to s punim pravom, jer je nakon svakog otkrivanja partijskog centra za kratko vrijeme

[2] Benčík-Kural-Pivovarči, Vojni problemi slovačkog narodnog ustanka.

[3] Prema traženju Slovačkog narodnog vijeća, trebalo je da čehoslovačka vlada u Londonu izruči telegram maršalu Titu. Telegram je pronađen u londonskim arhivima bez oznake da li je bio uručen.

bio formiran novi centralni odbor, tako da ih se izmijenilo čak pet. Ali, s druge strane, i za revolucionare je bila uznemirujuća činjenica da je policija uspjela otkriti i onesposobiti čak četiri ilegalna centralna odbora. Zbog toga je peti ilegalni odbor odlučio izmijeniti metode rada. U kratkom vremenu uspio je obnoviti i izgraditi razbijenu mrežu organizacija, a u 1944. godini, posebno u srednjoj Slovačkoj, postići tako visoki stupanj organiziranosti Partije kakav je u ilegalnim uvjetima upravo izuzetan. Na primjer, u kotaru Nová Baňa u svakoj je općini aktivno djelovala partijska organizacija. Gustoći partijskih organizacija je s manjim odstupanjima odgovarala i mreža revolucionarnih narodnih odbora.

Peti ilegalni odbor nastojao je osigurati kontakt s novoformiranim organizacijama bez pismenih dokumenata, intenzivnim osobnim kontaktima i putem partijskih instruktora. I u djelovanju na javno mišljenje tražio je nove metode. Leci i ilegalna štampa nisu se više štampali. Takva praksa, istina, nije uobičajena. Proizlazila je iz težnje da se sačuvaju kadrovi od udaraca policije. Isto tako proizlazila je i iz posebne političke situacije u Slovačkoj. Temeljila se na porastu sveopćeg antinacističkog i antirežimskog stava i na, za naše vrijeme, neobično visokom stupnju politizacije najrazličitijih krugova slovačkog društva. U takvoj situaciji, posebno ako uzmemo u obzir i djelovanje moskovske a djelomično i londonske radio-stanice,[4] bilo je moguće osigurati brzo širenje stavova i parola antifašističke propagande u cijelom narodu, kao i širenje partijskih uputa i smjernica u svim partijskim organizacijama bez kompromitirajućeg materijala. Danas to neobično otežava rad historičara, ali je tada to otežavalo rad policije. Činjenice govore da u toku djelovanja petog ilegalnog odbora policiji nije uspjela nijedna važnija provala. Kasnije, u razdoblju deformacije socijalizma, tvrdilo se da policija u to vrijeme nije punila zatvore zbog toga što nije bilo revolucionarne aktivnosti. Bez ironije treba dodati da je baš u tom razdoblju »pasivnosti« bio organiziran slovački narodni ustanak.

Peti ilegalni odbor nadovezao je svoje djelovanje na liniju antifašističke borbe koja je postojala od samih početaka njemačke prevlasti u Slovačkoj. U mnogim je pravcima trebalo ispravljati stare pogreške. Trebalo je izraditi takav nacionalno-politički i državno-politički program koji bi postao platforma za ujedinjenje svih snaga otpora. Bio je to program nove Čehoslovačke, u kojoj bi bio osiguran ravnopravni položaj slovačkog naroda i u kojoj bi bio riješen problem ekonomske zaostalosti Slovačke. Trebalo je izabrati pravilne metode borbe, koje odgovaraju novoj situaciji.

Općenito se, već i u prošlim godinama, računalo s oružanim ustankom i sa sudjelovanjem slovačke vojske u njemu. Ipak, paralelno s tom linijom javljala se i ideja generalnog štrajka, bilo kao odlučujućeg udarca u borbi protiv fašizma, bilo — mehaničkom primjenom Lenjinove ideje iz 1905. godine — kao oblika borbene akcije čiji logički nastavak može biti samo oružani ustanak. Postojalo je i mišljenje, formirano pod utjecajem inozemne propagande, da su partizanske akcije jedini uspješan način oružane borbe protiv fašista. Peti ilegalni odbor se pri izradi koncepcije narodnog ustanka rukovodio analizom položaja slovačkog društva i slovačke države sa svim oblicima njene krize. Ova je analiza dovodila do zaključka da bi ograničavanje na samo diverzantske akcije lokalnog karaktera mogle gurnuti Partiju

[4] Jedna obavijest Gestapoa označava slušanje inozemnih radio-stanica u Slovačkoj kao »nacionalnu bolest«.

u izolaciju, dok bi nastup koji bi društvenom organizmu u krizi pokazao izlaz i otvorio perspektivu mogao Partiji osigurati općenarodnu podršku. O pravilnom shvaćanju specifičnosti situacije u Slovačkoj ovisila je rukovodeća uloga Partije u pokretu otpora. Iz konkretno proučene situacije u zemlji i na ratnim frontama proizlazila je orijentacija na narodni ustanak.

Ali od orijentacije na ustanak do stvaranja nužnih organizacionih preduvjeta još je dalek put. Prije svega, trebalo je razjasniti pitanje oblika oružane borbe. Partija se odlučila za kombiniranje akcija partizanskih odreda, kao oružanog oslonca Partije i revolucije, i uključivanja slovačke vojske u ustanak i u borbu protiv Nijemaca. Takav je zaključak proizlazio iz razmatranja karaktera slovačke vojske i iz praktičnih iskustava na istočnoj fronti, gdje su se cijele jedinice slovačke vojske, često uz aktivnu podršku oficira, predavale sovjetskoj armiji i partizanima, a zatim formirale čvrstu jezgru nekih grupacija čehoslovačkih vojnih jedinica u SSSR-u. Analiza je pokazivala da se slovačka vojska ne može smatrati fašističkom, iako je bila predodređena da to bude. Od njezina formiranja na ostacima razbijene bivše čehoslovačke vojske (a u značajnoj mjeri i s njenim komandnim kadrom) u njoj su se jasno pojavljivala opoziciona strujanja i raspoloženja, koja su u toku rata protiv Sovjetskog Saveza i aktivizacije domaćeg pokreta otpora prerasla u proces preobražaja vojske iz vazalne u ustaničku. Trebalo je potpomoći i usmjeravati taj razvitak. To je zahtijevalo ne samo agitaciju i propagandu među masama vojnika nego i uspostavljanje uskog kontakta s antinjemački i antirežimski raspoloženim dijelom oficirskog kadra.

Ova su nastojanja uvjetovala u proljeće 1944. godine stvaranje ustaničkog centra (Vojne komande) koji je bio potčinjen vrhovnom organu oslobodilačkog rata, Slovačkom narodnom vijeću, formiranom na Božić 1943. godine. U Slovačkom narodnom vijeću, koje je obuhvaćalo komuniste, lijeve socijaldemokrate i predstavnike antifašističkog dijela buržoazije, komunisti su bili rukovodeća snaga. Bili su u njemu vodeća snaga ne po broju predstavnika, već po inicijativi, koncepciji, po visokom stupnju organiziranosti i po rastućem autoritetu u narodu. Istina, situacija je bila neobično komplicirana. Bitka za vojsku morala se voditi tako reći na dvije fronte. Prije svega protiv Hlinkinih pristaša. Ta je borba bila uspješna. Vojska je potpuno izmakla iz ruku Hlinkinog rukovodstva i njegovih nacističkih protektora. Istovremeno je trebalo paralizirati utjecaj čehoslovačke buržoaske emigrantske grupe, okupljene oko predsjednika Beneša. Ta je borba trajala u cijelom toku priprema za ustanak i za cijelog trajanja ratnih operacija.[5]

[5] O tom problemu član petog ilegalnog odbora G. Husák piše: »Bila je tu još jedna druga fronta, sakrivenija, i ta se nalazila unutar antifašističkog tabora. Beneš, njegova vlada, Ingr i društvo i domaća buržoazija polagali su u vojsku velike nade za svoje planove i pozicije pred oslobođenje i nakon njega. Bila je to glavna snaga na koju su htjeli osloniti svoje klasne planove u prvim danima nakon oslobođenja. Tako se istovremeno vodila bitka za uključivanje armije u ustanak i u tim okvirima za stav armije u sukobu narodnih snaga s planovima buržoazije za svoju vlast, bitka koja je bila uočljiva od prvih početaka pregovora. Profesionalni oficiri, kad su već odlučili »izdati« jednog predsjednika, jednog glavnog komandanta, odmah su tražili drugoga i našli su ga — prirodno — u Benešu, međunarodno priznatoj glavi ČSR. Politički stav oficirske kaste znatno se razlikovao od političkog stava širokih narodnih masa. Ove specifičnosti u armiji — u tim trenucima — ne mogu se mimoići. Zar je radi ovih problema, koji su navedeni, trebalo da KP Slovačke odbaci misao o predobivanju armije? Zaista ne, niti je tako učinila.« Iz pripremljene publikacije Svjedočanstvo o slovačkom narodnom ustanku (vidi također KŽ 13/1963).

Plan ustanka, izrađen u proljetnim mjesecima 1944. god., bio je utemeljen na zamisli koordinacije s ofenzivnim operacijama sovjetske armije. I ovdje, u tim našim relacijama, tehničko pitanje postaje politički problem. Između Moskve i centara otpora u Slovačkoj nije bilo izravnog kontakta. Nije bilo izravnog kontakta ni između domaćeg partijskog rukovodstva i moskovskog rukovodstva KP Čehoslovačke. Na drugoj strani, veze između buržoaskih centara otpora i Londona dobro su funkcionirale. Moskva je duže vrijeme dobivala informacije o pripremama u Slovačkoj preko Londona. Potpuno je razumljivo da su to ponekad bile uljepšane informacije. Zbog toga je, odlukom revolucionarnog Slovačkog narodnog vijeća, u Moskvu upućena delegacija da uspostavi neposredni kontakt s moskovskim vojnim rukovodstvima. Tako je rukovodeći predstavnik petog ilegalnog odbora Karol Šmidke stigao vojnim avionom slovačke armije u Moskvu. Tri tjedna je pregovarao s predstavnicima vojnih rukovodstava o zajedničkom vojnom nastupu i o vojnoj pomoći ustanku, a istovremeno je razgovarao i s predstavnicima moskovskog rukovodstva KP Čehoslovačke o zajedničkom političkom nastupu.[6]

Usred ovih pregovora buknuo je ustanak. U kritičnim časovima Šmidkeovog trotjednog boravka u Moskvi odigrala su se u Slovačkoj zbivanja koja su unijela neke promjene u dotadašnju taktiku, koja se osnivala na stjecanju nadmoći i računala s momentom iznenađenja i s koordiniranim nastupom sa sovjetskom armijom. U tom momentu, nezavisno od planova domaćeg ustaničkog rukovodstva, počela je paralelna akcija na organiziranju crvene borbe kojom je rukovodio Ukrajinski partizanski štab pri štabu Druge ukrajinske fronte.[7] U prvoj polovici kolovoza u Slovačku je bilo ubačeno nekoliko organizatorskih partizanskih grupa, sastavljenih pretežno od iskusnih sovjetskih partizanskih rukovodilaca i slovačkih vojnika bjegunaca koji su prošli specijalne partizanske kurseve. Za atmosferu u Slovačkoj je tipično da su ove partizanske grupe prerasle u kratkom vremenu u brojne partizanske brigade. Policijska akcija poduzeta od strane Tisove vlade, uz sudjelovanje nekih jedinica slovačke armije i žandarmerijskih snaga pretvorila se u njihovu suradnju s partizanima. Izvanredno stanje proglašeno 12. kolovoza, koje je trebalo da bude i sredstvo zastrašivanja, postalo je predmet poruge. Broj partizanskih organizatorskih grupa kretao se oko 465, a neposredno pred početak ustanka se čak udeseterostručio. U toku ustanka broj partizana porastao je na 10.000—15.000.

Pretpostavljam da ni jedno razdoblje u historiji evropskog pokreta otpora nije imalo tako nagli porast broja partizanskih boraca u tako kratkom razdoblju. Opće ustaničko raspoloženje na taj je način brzo prerastalo u ustaničku aktivnost. U toku posljednjeg tjedna nastaje na prostranom području Slovačke, s jezgrom u srednjoj Slovačkoj, svojevrsno stanje bezvlađa. Partizani se slobodno kreću po slovačkim gradovima i selima, dolazi do nezaboravnih scena bratimljenja partizana i vojske, Rusa i Slovaka, do javnog

[6] Moskovsko rukovodstvo KP Čehoslovačke odobrilo je u potpunosti plan ustanka predložen od petog ilegalnog odbora Komunističke partije Slovačke i izrazilo suglasnost s njegovim taktičkim provođenjem. O tome svjedoči dokumenat nazvan »Upute moskovskog rukovodstva KPČ slovačkom rukovodstvu KP o ulozi narodnooslobodilačkog pokreta u Slovačkoj« od 23. kolovoza 1944. godine. Dokument je pronađen tek nedavno i objavljen ove godine u punom tekstu. (Příspěvky k dejinám KSČ, 1/1964, Prilozi za povijest KPČ, 1/1964.)

[7] Moskovsko rukovodstvo KP Čehoslovačke imalo je u partizanskom štabu u Kijevu svog predstavnika. To je bio R. Slánsky, koji je u srpnju i kolovozu vršio izbor i političku pripremu čehoslovačkih partizana padobranaca.

stupanja u partizanske jedinice, naoružavanja partizana iz vojnih skladišta i do raznovrsnih oblika pomoći koju je narod pružao partizanima. I sve se to na kraju kolovoza završava narodnim ustankom u kojem je bila srušena vazalna vlada slovačke države i uspostavljen suverenitet Čehoslovačke Republike na tlu Slovačke, koji je predstavljalo Slovačko narodno vijeće kao vrhovni izvršni revolucionarni organ slovačkog naroda.

Ipak, okolnost da je ustanak započeo u trenutku nepredviđenom i neočekivanom i za rukovodstvo Partije, i za revolucionarno Slovačko narodno vijeće, i za Vojnu komandu, imalo je kao posljedicu da se neke dezorijentirane slovačke posade u zapadnoj Slovačkoj nisu priključile ustanku. Također, Nijemcima je uspjelo demobilizirati dvije istočnoslovačke divizije, koje su prema sporazumu sa sovjetskim vojnim organima imale zadatak otvoriti frontu sovjetskoj armiji i osigurati vezu ustaničkog centra u srednjoj Slovačkoj s jedinicama sovjetske armije koje su nastupale. Taj plan nije uspio zbog cijelog niza okolnosti. Kad je 8. rujna, tj. deset dana nakon što je ustanak buknuo, počela karpatska (dukelska) operacija nekih jedinica Druge ukrajinske fronte i Prvog armijskog zbora ČSR, ustanička Slovačka bila je već otcijepljena od istočne fronte. I tako smo se vratili na polaznu misao naših razmatranja o tome da li su ustanička vojska i partizanske jedinice u takvoj situaciji mogle pružiti otpor njemačkim pukovima i divizijama.

*

Nijemci su bili iznenađeni ustankom. Istina, već u ljetnim mjesecima 1944. godine Berlin je primao različite vijesti i depeše od njemačkih vojnih diplomatskih i drugih obavještajnih krugova, u kojima se izražavalo nezadovoljstvo zbog partizanskih akcija i zbog nesigurnosti slovačke vojske i predlagala se njemačka intervencija. No unatoč tome Nijemci nisu bili gospodari situacije niti sa stanovišta obavještajne službe. Nisu uspjeli utvrditi razgranatost ustaničkih organizacija u vojsci, nisu mogli otkriti ustaničke vojne i političke centre, nisu imali sliku o opsegu pripremane akcije, a nisu računali ni s tako velikim nezadovoljstvom naroda.

Zanimljiva je u tom smislu vijest njemačkog ambasadora u Bratislavi Hansa Ludina Ministarstvu vanjskih poslova u Berlinu posljednjih dana pred ustanak. U telegramu od 24. kolovoza 1944. godine Ludin s uznemirenošću piše o porastu partizanske aktivnosti i o tome da je usprkos »političkim obzirima« zatražio od njemačkog generala prebacivanje nekoliko njemačkih jedinica na slovački teritorij. Konstatira da slovačka obrambena sila i organi službe sigurnosti nisu u stanju spriječiti daljnji razmah partizanskog rata. Pretpostavlja da bi jedna brza i energična vojna intervencija još uvijek mogla biti uspješna. (Telegram br. 1278.) U telegramu od 27. kolovoza, u kojem se opet govori o povećanoj partizanskoj aktivnosti i o demoralizaciji slovačke vojske, konstatira da se zasad iz političkih razloga odustalo od momentanog upućivanja njemačkih jedinica u Slovačku. Izražava mišljenje da bi u slučaju nužde mogle intervenirati jedinice armijske grupe Sjeverna Ukrajina iz operacione zone u istočnoj Slovačkoj.[8] Opisuje Bratislavu kao »vještičju kuhinju najnevjerojatnijih glasina« (»Hexenküche unmöglichster

[8] Operaciona zona izuzeta iz uprave slovačkih državnih organa i njemačkog generala. Ludinova napomena kao da potvrđuje naš zaključak izražen u tom smislu. Vidi stranicu 475—6.

Gerüchte) (Telegram br. 1299). Iz daljeg proizlazi da se »vještičja kuhinja« očituje o lansiranju vijesti o okupaciji Slovačke od Nijemaca, u glasinama o općem ustanku i slično. Znači, ne govori se ovdje o okupaciji Slovačke kao o nekoj planiranoj akciji i o ustanku kao nekoj neposrednoj opasnosti, nego samo kao o rezultatima »Hexenküche«. Ludin u tom telegramu daje i prijedloge za reorganizaciju slovačke vlade u interesu »stabilizacije« političkih prilika u Slovačkoj.

Dotaknimo se vijesti i iz drugih izvora, tj. iz Sicherheitsdiensta (Službe sigurnosti — opaska redakcije). Glavni rukovodilac Odjela za štampu RSHA (Reichssicherheitshauptamt — Glavni ured sigurnosti Rajha) Brigadeführer SS Schelleuberg referira 29. kolovoza Uredu za vanjske poslove u Berlinu o situaciji u Slovačkoj posljednjih dana (Br. 36/498418). Između ostaloga navodi da su u vrijeme od 24. do 26. kolovoza »slovački predsjednik i slovačka vojska stvarno mislili da Nijemci žele okupirati Slovačku«. Ironično piše o »psihozi okupacije« (Besetzungspsychose) koja je zahvatila ne samo stanovništvo nego i državne organe i vojsku. Referira da su slovačke jedinice obećale akciju protiv »banda«.

Njemačka ocjena situacije u Slovačkoj, kao što se vidi iz ovih nekoliko vijesti, bila je začuđujuće netačna i ne svjedoči o postojanju plana okupacije Slovačke u najskorije vrijeme.[9] To je ustaničkim snagama pružalo mogućnost određenog manevriranja i inicijative u izboru momenta ustanka. Situacija je zahtijevala koncentriranost i hladnokrvnost. Ne gubiti vrijeme, ne dati se zaskočiti njemačkim upadom, jer bi se kasnije umjesto spomenika slave moglo uklesati u stup sramote Marksove riječi da se »narodu i ženi ne oprašta ni trenutak nesmotrenosti u kojem bi kakavgod pustolov mogao nad njima izvršiti nasilje«. S druge strane, udariti prije vremena moglo bi značiti hazard i moglo bi imati kao posljedicu propuštanje velike historijske šanse. Kao što znamo, momenat ustanka bio je vezan za dvije alternative. Prva, u slučaju da Nijemci pokušaju okupirati Slovačku, a druga, da se, nakon sporazuma s komandom sovjetske armije, taj momenat po mogućnosti odabere tako da ustanak bude i doprinos Slovačke u ratu protiv Njemačke i da ubrza njen poraz.

U revolucijama se rijetko kada ostvaruje apsolutni sklad između zamisli i ostvarenja. Ustanak vezan za ove dvije varijante buknuo je prema nepredviđenoj »trećoj varijanti«, tj. i prije njemačke okupacije, i prije sporazuma o vojnoj koordinaciji sa Sovjetima. Neki to ocjenjuju pozitivno i dokazuju da su oni partizanski komandanti koji nisu bili potčinjeni niti Slovačkom narodnom vijeću, niti rukovodstvu KP Slovačke, nego Kijevskom partizanskom štabu, svojom inicijativom preduhitrili Nijemce i na taj način onemogućili njihov iznenadni udar. Drugi opet prosuđuju ove akcije kritički i dolaze do zaključka da su partizanske akcije u posljednjem tjednu kolovoza — koje su u okviru već prikazanih odnosa snaga izazivale, koje su praktički morale izazvati početak ustanka — bile preuranjene i nepromišljene i da su onemogućile vojnu koordinaciju sa sovjetskom armijom. U našoj historiografiji pojavljuje se i treće mišljenje, kojega je bit da je svako moraliziranje ex post neumjesno, jer je revolucionarna kriza neočekivano brzo sazrijevala

[9] Ovdje navedeno mišljenje nije u našoj historiografiji jedinstveno, niti ne prevladava. Mnogi pisci iz redova vojnih historičara zastupaju tezu da je već u ljeto 1944. god. bila donesena odluka o okupaciji Slovačke i da je realizacija ove odluke bila samo stvar vremena.

(što je prisiljavalo Nijemce na određeno osiguranje), pa je time praktički otpala mogućnost izbora odgovarajućeg momenta. Ma koji pogled bio bliži istini, moramo uzimati u obzir i to da pripreme za ustanak, prije svega one vojnog karaktera, nisu još bile završene. Niti nakon dolaska K. Šmidkea u Moskvu nisu bile operativno postavljene izravne veze s domaćim ustaničkim centrom, a tok događaja tražio je upravo punu operativnost. Zbog toga što je početak ustanka bio vezan za »signal iz Moskve«, tri tjedna nestrpljivog čekanja u novoj situaciji morala su izazvati određenu nervozu i neizvjesnost. U toj atmosferi uspijevale su kako intrige iz Londona, koji je nastojao diskreditirati delegaciju Slovačkog narodnog vijeća u Moskvi, tako i Tisovih eksponenata, ili naprosto koljebljivih elemenata u vojsci koji su dezorijentirali komandante nekih zapadnoslovačkih posada, uključivo i bratislavske posade, a osobito, što je bilo odlučujuće, vodstvo dviju istočnoslovačkih divizija.

Taj momenat, u vezi s izvjesnom razbijenošću u rukovođenju oružanim otporom, negativno se odrazio na teritorijalni opseg i na vojni efekat ustanka. Postojala su tri rukovodeća centra: Slovačko narodno vijeće i njemu podređena Vojna komanda, londonsko čehoslovačko Ministarstvo narodne obrane, koje je nastojalo na daljinu monopolizirati rukovođenje borbom i napokon Kijevski partizanski štab. U interesu uspješne i jedinstvene borbe bilo je nužno ostvariti rukovođenje iz jednog domaćeg političkog i vojnog centra, u borbenoj suradnji sa sovjetskim vojnim i partizanskim štabovima i u uskoj političkoj suradnji s moskovskim rukovodstvom KP Čehoslovačke. Neke Hruščovljeve upute Kijevskom partizanskom štabu[10], da štab treba samo da pomaže svojim borbenim iskustvima i odašiljanjem iskusnih boraca, a da partizanski pokret treba da samostalno rukovodi akcijama, zanimljiv su izraz tendencija koje su se bitno razlikovale od staljinskog shvaćanja uzajamne povezanosti sovjetske oslobodilačke i domaćih narodnooslobodilačkih fronta. Istina je, ova početna razbijenost u rukovođenju nije se mogla svladati niti za sve vrijeme samog ustanka, a to je svakako imalo nepovoljan utjecaj na vođenje vojnih operacija. Prema tome, KP Slovačke prihvatila se vodstva pokreta otpora u složenim uvjetima.

Nijemci su na početku omalovažavali ustanak. Komandant protuustaničkih snaga SS general Berger mislio je likvidirati »bande« i njihove centre za nekoliko dana. U drugoj polovini rujna zamijenio ga je SS general Hoefle[11], što je bio dokaz o rastućem značenju Slovačke za nacističku vojsku. Tada su u njemačkim vojnim štabovima već bili svijesni da se radi o ustanku koji je organiziran i vođen iz jednog centra, sa značajnim teritorijem na koji se oslanja i koji raspolaže vojnim i partizanskim obrambenim snagama, da se radi o ustanku koji potpomažu Sovjeti — kao već spomenutom dukelskom ofenzivom koja je donosila stalnu opasnost da sovjetska armija prodre do ustaničkog teritorija, sistematskim potpomaganjem u naoružanju i formiranjem dviju čehoslovačkih borbenih jedinica: I čehoslovačkog lovačkog avio-puka (15—17. IX) i II čehoslovačke padobranske brigade u SSSR, čiju su glavninu činili slovački vojnici prebjezi (6—20. X). Akcija protiv ustanka

[10] »... Hruščov je odgovorio da planove moraju izraditi sami predstavnici pojedinih krajeva i da Ukrajinski štab treba samo da pomaže i da se orijentira na osamostaljivanje rukovodstva partizanskog pokreta...« (Iz pisma R. Slánskog K. Gottwaldu 1. VII 1944. god. Arhiv Instituta za historiju KPČ.)

[11] Nakon oslobođenja osuđen od Narodnog suda u Bratislavi i pogubljen kao ratni zločinac.

prestala je biti policijska akcija i prerasla je u vojnu operaciju, vođenu — kao što je rekao Hoefle — »prema planu koncipiranom u velikim potezima«. Iako, razumljivo, u manjem opsegu, u osnovi su se i u borbi protiv slovačkog narodnog ustanka morala primijeniti načela koja je formulirala glavna komanda Wehrmachta, da je »uspješna borba protiv ustanika moguća samo uz sudjelovanje kvalitetnih i mobilnih armijskih jedinica«. (Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Frankfurt a/M, 1961, sv. IV, str. 674.) Misli se ovdje na Balkan, a prije svega na Jugoslaviju. Upravo u ljetu 1944. godine, na temelju iskustava iz borbe protiv Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji, došli su njemački generali do zaključka da s vojnog gledišta ne mogu na borbu s ustanicima gledati kao na borbu s »bandama«, nego da se radi o neobično teškom, doduše specifičnom, ali ipak regularnom ratu (vidi citirano djelo str. 686). Do određene mjere vrijedile su ove napomene i zaključci i za borbe u Slovačkoj, posebno od onog trenutka kad su se u nacističkim vojnim štabovima uvjerili o vojnom značenju ustanka.

Osim već spomenute okolnosti (mogućnost spajanja sa sovjetskom armijom preko istočne Slovačke), prostrano ustaničko područje u Slovačkoj predstavljalo je i prijetnju u vezi s vojnom situacijom u Rumunjskoj, Bugarskoj i Jugoslaviji. Prema izjavi generala Hoeflea pred Narodnim sudom u Bratislavi (27. IV 1947), glavne komande njemačkih armija u Rumunjskoj i Mađarskoj češće su Hoefleu izražavale bojazan zbog razvoja situacije u Slovačkoj. Potkraj rujna (ili u početku listopada) došlo je do Hoefleovog susreta s Himmlerom u Beču. Himmler je kategorički tražio ubrzanu likvidaciju ustanka. Hoefle je uspio na tom savjetovanju dobiti daljnja pojačanja, između ostalog kažnjeničku brigadu iz Poljske »Dierlewanger« i 18. SS-diviziju iz Mađarske. Nakon dolaska ovih pojačanja počela je generalna ofenziva Nijemaca protiv ustaničke armije. Ali još 11. X ekspert Sicherheitsdienst Rafelsberger u pismu Kaltenbrunneru jetko kritizira što ustanak još uvijek nije likvidiran. Žali se da dosadašnja ofenziva znači samo potiskivanje ustanka i upozorava na značenje Slovačke za njemačke pozicije na istoku, jugu, sjeveru i zapadu (Protektorat); tj. upravo u vezi s činjenicom da je Slovačka bila vojnički okružena, o čemu je već bilo govora. Piše da »što veći dio ustaničkog teritorija bude u njemačkim rukama, to će biti manja opasnost da se ustanak proširi i na Protektorat, i tako će se na jugu Slovačke lakše osigurati obrana najistaknutijih graničnih teritorija Slovačke i Alpa. Mora se prema tome učiniti sve kako bi taj prostor bio po svaku cijenu slobodan i siguran . . .«[12]

Slovački narodni ustanak izazvao je paniku u redovima nacističkih kolaboracionista na Praškom gradu i Hitlerovih gaulajtera u Sudetskoj župi. Henlein u pismu Bormannu, adresiranom na Führerov Glavni stan, 15. IX traži zajedno s historijskim K. H. Frankom izvanrednu audijenciju kod Hitlera. On piše: »Češko je stanovništvo naelektrizirano događajima u Slovačkoj. Ova okolnost imala je za posljedicu povećanu političku aktivnost neprijateljskih čeških grupa, koja se odrazila u općoj oslobodilačkoj psihozi cijelog češkog naroda, psihozi koja je svojim neprijateljskim stavom prema Nijemcima i Rajhu daleko potisnula političke nesuglasice između boljševika i njihovih protivnika.« K. H. Frank u alarmantnom pismu Himmleru (20. IX) posebno ističe svoje zasluge. Bio je to on, K. H. Frank, koji je pravilno ocijenio razvoj situacije u Slovačkoj, i u vrijeme kad su drugi bili lakomisleni (misli

[12] Citirano iz studije »Vojni problemi ustanka«.

na Ludina) oslobodio je dio skromnih snaga u Protektoratu, borbene jedinice »Schill« i »Ohlen« u broju od 5000 ljudi, koje su bile prve uključene u borbe u Slovačkoj.[13] Upozorava: »Osobno sam uvjeren da se boljševik, prema općem planu, hoće probiti iz Slovačke prema središtu Rajha (»in des Reiches Mitte«) i u tu će svrhu u najskorije vrijeme ubaciti u borbu veće snage.« Ne možemo negirati da je K. H. Frank stvarno prikazao prvotni plan ustanka — da se koordiniranim udarom pomakne fronta nekuda »u centar Rajha«. Himmler u odgovoru (26. IX) opominje Franka da bude pripravan na ustanak Čeha.

Korespondencija između prominentnih nacističkih ličnosti zanimljiva je s nekoliko gledišta. Ona otkriva paniku vlastodržaca u Protektoratu i ujedno otkriva kako su velike bile potencijalne mogućnosti za razvoj najviših oblika borbe na teritoriju čitave republike. Prema češkom historičaru S Tesařu, i K. H. Frank je u početku smatrao da će Slovačka biti lak posao za jednu brzu policijsku akciju. Kad se ustanička fronta u prvoj polovini rujna uglavnom stabilizarala, bio je gotovo lud. Ludilo ga je još jače zahvatilo kad je vidio da protiv opasnosti od ustanka u Protektoratu, na koju ga je upozorio Himmler, nema na raspolaganju dovoljan broj za borbu sposobnih snaga. Tesař piše: »Frank je živio u potpunoj panici, koja je dostigla vrhunac u polovici rujna, kad je u češkom narodu već vladalo veliko oduševljenje za Slovake i kad se Česima činilo da su Slovaci savladali najkritičnije momente i da se ustanak uspješno razvija.« (Citirano iz rukopisa Tesařove studije o okupacionoj politici u Protektoratu i o češkom pokretu otpora.) Okupatori su nastojali da što čvršće zatvore granice između Slovačke i Protektorata, zbog toga da češki dobrovoljci ne bi mogli prelaziti u Slovačku, a isto tako i zbog toga da se partizanske grupe ne probiju iz Slovačke na teritorij Protektorata. Iako se mogućnosti zajedničke borbe nisu ostvarile u punom opsegu, okupatori nisu uspjeli onemogućiti ni jedno ni drugo. Nakon potiskivanja ustanka nacistička se mašinerija koncentrirala na borbu protiv »bandi«, posvećujući posebnu pažnju oblastima gdje Slovačka graniči s Moravom. Citirani autor dolazi do zaključka da »u vezi sa slovačkim narodnim ustankom, odnosno s početkom partizanskih borbi u češkim zemljama koji je u vezi sa slovačkim ustankom, u politici nacističkog okupatorskog režima nastupa novo razdoblje, čija je karakteristika njegovo generalno povlačenje«.

Možda će se čitaocu učiniti da je nabačeno pitanje, jesu li se ustanička vojska i partizanski odredi mogli suprotstaviti njemačkoj vojsci i bez spajanja sa sovjetskom armijom, ostalo bez odgovora. U našoj historiografiji danas se iznose različiti pogledi o tome da li su ustanici izabrali pravilne metode borbe u situaciji kad je ustanički teritorij bio odrezan od fronte i kad se, s obzirom na velike borbe u Karpatima i u Mađarskoj, spajanje s frontom pokazalo nemogućim. Postavlja se pitanje, ne bi li elastičnije i efikasnije kombiniranje partizanskih akcija s obranom ustaničkog teritorija donijelo veće uspjehe. Neki izražavaju mišljenje koje se oslanja na upute moskovskog rukovodstva KPČ od listopada, u kojima se, ukazujući na jugoslavenska iskustva, isticalo da glavni cilj nije obrana teritorija po svaku cijenu, nego da se sačuvaju snage sposobne za borbu, makar i po cijenu gubitka oslobođenog teritorija. To su otvorena pitanja, čije će daljnje istraživanje doni-

[13] Češki historičar Tesař smatra da se radilo o dvije trećine za borbu sposobnih snaga Waffen SS dislociranih u Protektoratu.

jeti mnogo detaljnije spoznaje. Autor ove studije smatra da je problematično ocjenjivati određena historijska zbivanja prema predodžbama koje nisu imali sami tvorci i organizatori tih zbivanja. Ideja slovačkog narodnog ustanka polazila je, s vojnog gledišta, od pretpostavke da će ustanička akcija biti koordinirana s ofenzivom sovjetske armije, a s političkog gledišta od pretpostavke da će se na oslobođenom teritoriju moći uspostaviti revolucionarna izvršna vlast. Zato je sasvim razumljivo što su ustaničke mase prihvatile obranu oslobođenog teritorija, iako s mnogim nedostacima, kao svoju glavnu zadaću. Jedinicama II i IV ukrajinske fronte nakon teških i krvavih borbi uspjelo je doprijeti s istoka i juga do ustaničkog područja, ali tek u veljači i ožujku 1945. godine. Sve da je vojna vještina i taktika ustanka bila na najvišem stupnju, bilo bi nerealno očekivati da bi održanje ustaničkog područja u njihovim rukama kroz tako dugo vrijeme bilo u njihovoj moći.

L. Novomeský razmišlja o glasovima onih koji naknadno preporučuju druge oblike i drugu koncepciju oslobodilačke borbe. On piše: »Problem 1943. i 1944. godine postavljao se u svim daljnjim godinama, a i danas se postavlja ovako: jesu li komunisti uopće mogli ignorirati sveopće antinacističko raspoloženje u Slovačkoj u 1943. i 1944. godini? Je li trebalo da ignoriraju realne mogućnosti koje je pružala situacija u Slovačkoj 1944. godine, da se Crvenoj armiji omogući da se lako probije do karpatskih klanaca čak u Považje, a pri povoljnom razvitku i na jug sve do Budimpešte i na zapad do Beča? Je li trebalo da zanemare i da su mogli zanemariti ove činjenice? Zar ne bi u tom slučaju bili slični onom ciganinu iz priče koji je, kad je postao kralj, ukrao iz kraljevske blagajne stoticu i pobjegao? Nikakav rizik ne bi opravdavao nezainteresiranost komunista za ovakve mogućnosti i šanse, pa čak ni rizik da će pet-šest godina kasnije zbog takve koncepcije ustanka biti u vlastitom taboru napadani i vrijeđani sa sektaških i dogmatskih pozicija i proglašeni zločincima! »Male« slovačke prilike pružile su na kraju rata protiv nacističkog imperijalizma velike šanse. Iako sve te šanse nisu bile iskorištene do krajnjih granica, peti ilegalni odbor KP Slovačke postupio je pravilno kad se orijentirao na tu koncepciju, jer razlog neuspjeha ne leži samo u toj orijentaciji. Iako nije dovela do uspjeha, ona je izvor velikih pouka, i to, kako se čini, ne samo za ono što je bilo. I ne samo za historičara.« (»Plamen« br. 3, 1964. god.)

Mislim da je ovdje uglavnom objašnjeno zašto je ustanak bio upravo takav kakav je bio.

I takav ustanak kakav je bio predstavlja početak naše socijalističke revolucije. On to jest usprkos tome što je nakon dva mjeseca bio, s vojnog gledišta, ugušen. I za naš ustanak vrijede Marxove riječi da je glavni dobitak revolucije sama revolucija. Ideja i program ustanka ulili su snagu i probudili samosvijest slovačkog naroda. Sam ustanak i njegov tok očeličio je narod za teža iskušenja. I nacistički teror ima svoje specifične crte. Nakon gušenja ustanka Nijemci su spalili više od šezdeset općina. To nisu bile bilo koje općine — to su bile partizanske općine. Bio je to teror nad pobunjenim narodom.

Dva mjeseca vojne obrane ustaničkog područja označavaju i dva mjeseca djelovanja revolucionarnih organa vlasti. U ustanku su se konstituirali

slovački nacionalni politički organi, odozdo do gore, od široke mreže narodnih odbora do Slovačkog narodnog vijeća kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog organa slovačkog naroda. Te su činjenice u znatnoj mjeri onemogućile realizaciju državno-političkih planova buržoazije na čelu s Benešom. Beneš je predviđao dvije varijante za vladavinu u Slovačkoj (bolje reći nad Slovačkom) u prelaznom razdoblju »revolucionarnog kaosa«, kako je rado govorio. Prva, iz 1943. godine, sastojala se u imenovanju pokrajinskog vojnog komandanta i uvođenju »mirne« vojne diktature, koja bi bila zamijenjena buržoasko-demokratskim poretkom tek nakon popuštanja poslijeratnog revolucionarnog vala. Druga, iz 1944. godine, bila je elastičnija i realističnija. Temeljila se na činjenici da Slovačka ne pripada pod zapadnu vojnu »zonu« i da će biti oslobođena s Istoka. Beneš je nastojao iskoristiti i čehoslovačko-sovjetski ugovor o savezništvu od 1. prosinca 1943. godine za legaliziranje pozicija buržoazije u oslobođenoj republici. S tim ugovorom povezan je čehoslovačko-sovjetski sporazum od 3. svibnja 1944. godine »o odnosima između čehoslovačke uprave i sovjetskog glavnog komandanta nakon ulaska sovjetskih jedinica na čehoslovački teritorij«. Prema tom sporazumu, čiji je projekt izradio sam Beneš, vlast na oslobođenom teritoriju imao je vršiti delegat čehoslovačke vlade za oslobođena područja, čija je uloga imala biti organiziranje javne uprave prema starim čehoslovačkim zakonima i formiranje čehoslovačke armije. Londonska propaganda nije tajila da u tom ugovoru vidi isto tako garanciju protiv »sovjetizacije« zemlje kao i pravni instrumenat za legalizaciju organa emigrantske vlade.

Revolucionarni »fait accompli« u Slovačkoj srušio je ove planove. Nosilac cjelokupne vlasti na ustaničkom, a kasnije i na oslobođenom teritoriju bilo je Slovačko nacionalno vijeće. Uloga vladinog delegata bila je svedena na formalno zastupanje vlade ČSR, ali bez stvarne vlasti i kompetencija. Beneš je bio prisiljen dati ustupke. Posebnim sporazumima morao je napokon priznati zakonodavnu i izvršnu vlast Slovačkog narodnog vijeća.

U ustanku je vlast prešla u ruke revolucionarnih organa slovačkog naroda. Bio je to važan presedan za daljnju budućnost. Emigrantsko-amgotovske (AMGOT — Allied Military Government of Occupied Territories — Saveznička vojna uprava za okupirana područja, opaska redakcije) kombinacije Benešovih pristaša su propale. Po sebi se razumije da je u takvim okolnostima borba za koncepcije imala ne samo nacionalno-politički nego i izrazito klasni karakter. Široke kompetencije Slovačkog narodnog vijeća potiskivale su i sputavale mogućnosti Beneševog tabora, tj. onog dijela buržoazije koji se još mogao boriti za vlast u oslobođenoj Čehoslovačkoj. U toj političkoj borbi imala je ustanička Slovačka punu potporu moskovskog rukovodstva KPČ.

Karakteristika političkog života na ustaničkom području bila je duboko demokratski duh, inicijativa masa i autoritet rukovodstva. Ne samo antifašističkim i socijalnim zakonima koje je donosilo Slovačko narodno vijeće, već i cjelokupnom atmosferom i stilom vršenja vlasti, uključivši i revolucionarnu aktivnost masa, ustanak je krčio put narodnodemokratskom režimu u Čehoslovačkoj.

Posebnu pažnju zaslužuju drugarski odnosi među komunistima i poštovanje načela unutarpartijske demokracije. U času kad je problema bilo preko glave, usred krvavih borbi s fašistima, rukovodstvo Partije smatralo je svojom prvom dužnosti sazvati kongres, da bi delegati mogli ocijeniti ilegalni rad Partije i sudjelovati u izradi njena programa i da bi se izborom

delegata komunista i socijaldemokrata ostvario historijski čin u povijesti slovačke radničke klase, da se svlada podijeljenost i stvori jedinstvena revolucionarna partija. (Kongres ujedinjenja održan je u Banskoj Bystrici 17. rujna 1944. godine.) O taktičnom i drugarskom odnosu prema funkcionerima koji nisu mogli biti prisutni — prema drugovima u logorima na okupiranom teritoriju ili u emigraciji — svjedoči okolnost da je za njih u novoizabranom Centralnom komitetu bilo ostavljeno nepopunjenih petnaest mjesta. Na taj način pružena je demokratska mogućnost da budu kooptirani na prvom kongresu poslije oslobođenja cijele Slovačke.

Prikazane činjenice govore da mogućnost prerastanja u socijalističku revoluciju, koja je imanentna u narodnooslobodilačkom ratu, nije bila propuštena ni u slovačkom narodnom ustanku, iako je sazrijevanje tog procesa bilo još stvar složenog razvitka i oštrih političkih borbi u razdoblju od 1945. do 1948. godine.

Pedesetih godina, u vezi s iskonstruiranim procesima protiv rukovodećih državnih i partijskih radnika G. Husáka, L. Novomeskog a djelomično i K. Šmidkea — koji su zajedno s V. Clementisom bili nedavno u cijelosti rehabilitirani na temelju odgovarajućih partijskih odluka — pala je sjena na desetke hiljada ustanika. U literaturi koja se odnosi na te osude rukovodećih ličnosti ustanka, najprije zbog buržoasko-nacionalističkih skretanja a neposredno poslije toga zbog izdaje, bio je deformiran i sam prikaz ustanka. Stvorene su historijske konstrukcije često izvedene izravno iz policijskih konstrukcija. U ovom ili onom obliku nalazimo u njima upravo ono što proizlazi iz odgovarajućih rezolucija Informbiroa protiv jugoslavenskih komunista: buržoaski nacionalizam, oportunizam, likvidatorstvo i sl. To je, na kraju krajeva, samo logična posljedica činjenice da su se protuzakoniti procesi oslanjali upravo na teze i odluke ovih rezolucija.

Danas se pod rukovodstvom Partije i po njenoj inicijativi i uz izvanredno aktivno sudjelovanje partijskih i vanpartijskih svjesnih socijalističkih snaga ove deformacije postepeno uklanjaju.

Suvremeni proces preporoda u Čehoslovačkoj stvara nove preduvjete i nove mogućnosti za dublje osvjetljivanje činjenica o čehoslovačkoj narodnooslobodilačkoj borbi, uključivo i o slovačkom narodnom ustanku. S druge strane, a to, pretpostavljam, proizlazi i iz ove studije, ispravno tretiranje slovačkog narodnog ustanka ima važnu ulogu u cjelopupnom procesu preporoda.

ZUSAMMENFASSUNG

Über einige Probleme des slowakischen Volksaufstandes

Trotz der Tatsache, dass sich der slowakische Volksaufstand nicht bis zu den letzten Grenzen seiner Möglichkeiten entwickelte, und trotzdem es der Besatzungsmacht gelang ihn von den heranrückenden Einheiten der Roten Armee und von den aktiven Kräften der tschechischen Widerstandsbewegung zu isolieren, war dieser Aufstand ein bedeutungsvoller Schritt im Kampfe für die Erneuerung der Tschechoslowakischen Republik; er bestimmt auch den Beginn der sozialistischen Revolution in der Tschechoslowakei.

Nach München entstanden in der Tschechoslowakei solche Verhältnisse die das Auflodern der Widerstandsbewegung für längere Zeit hemmten. Das Überwinden der Folgen des Münchner Abkommens im weiteren Sinne des Wortes war ein langer Prozess,

in dem sich allmählich, unter der Führung der Kommunisten, die Widerstandskräfte, eine neue politische Orientierung und eine neue Stimmung im Volke entwickelten, wobei dem slowakischen Aufstand die ausschlaggebende Bedeutung zukommt.

Die geschilderten Folgen des Münchner Abkommens und die besonderen Verhältnisse die in der Slowakei herrschten, darunter die relative Massenzahl der slowakischen Volkspartei Hlinkas vor dem Kriege, die der Hauptträger des slowakischen Quislingregimes war, erklären aus welchem Grunde der Aufstand in der Slowakei erst in der Endphase des Krieges ausbrach.

Die Ursachen der Krise des slowakischen Quislingregimes, das im Aufstand tatsächlich unterging, waren weder die äusseren Einflüsse, noch die legitimmistische Treue des slowakischen Volkes der alten bürgerlichen ČSR gegenüber. Andererseits war es nicht leicht das Misstrauen des slowakischen Volkes gegenüber der alten zentralistischen Republik mit der Hegemonie des tschechischen Bürgertums zu brechen, ebenso wie die Tendenzen eine »sowjetische Slowakei« innerhalb der Sowjetunion zu schaffen, die sich in den Jahren 1939—40 äusserten — zu überwinden. Der Massenterror, allgemeine Hungersnot und Elend waren auch nicht die Ursachen der genannten Krise. Im Gegenteil, die materiellen Lebensbedingungen waren in der Slowakei in vieler Hinsicht erträglicher als in anderen Ländern. Die Ursachen der Krise gingen vielmehr aus internationalen Verhältnissen, als aus inneren Zuständen hervor. Die Hauptursache sind die allgemeinen Erfahrungen der Völker mit dem Faschismus und die Folgen dieser Erfahrungen in dem Bewusstsein einzelner Klassen und Gesellschaftsgruppen in der Slowakei. Ein gewisser »Austausch von Erfahrungen« unter den Widerstandsbewegungen europäischer Völker wurde, besonders auf militärischer Ebene, ein mobilisierender Faktor des slowakischen Volksaufstandes. Einige Autore heben als güstingen Umstand für das Ausbrechen des Aufstandes die Tatsache hervor, dass die Slowakei nicht okkupiert wurde. In Wirklichkeit — abgesehen davon, dass ein Teil der Ost- und Westslowakei unter unmittelbarer Kontrolle der deutschen Militärmacht stand, was den Deutschen ermöglichte ohne Schwierigkeiten und in kurzer Zeit mehr als ein Drittel der Slowakei zu besetzen — standen damals im böhmisch-mährischen Protektorat, in Polen, Ungarn und Rumänien sehr starke deutsche Streitkräfte, so dass die Slowakei militärisch vollkommen umkreist war. Ebenso wird auch die politische Situation zur Zeit des Ausbrechens des Aufstandes als günstig gewertet. Auch das ist eine einseitige Ansicht. Damals war das Parteinetz vollkommen durchbrochen und viele Parteifunktionäre in Haft, weil es der Polizei gelang vier Zentralkommitees der KPS nacheinander zu verhaften. Das fünfte Kommitee lernte aus diesen Erfahrungen und wechselte seine Arbeitsformen und Methoden, wonach die Polizei keinen Erfolg mehr erzielen konnte. In kurzer Zeit wurde besonders in der mittleren Slowakei das zerstörte Netz der Parteiorganisationen erneuert und weiter ausgebaut. Die Tatsache, dass es während der Leitung des fünften ZK zu keinen grösseren Verhaftungen kam, wurde in der stalinistischen Periode als ein Nachlassen der revolutionären Tätigkeit gedeutet. In Wirklichkeit aber organisierte die Partei gerade in diesem Zeitabschnitt den Volksaufstand.

Der fünfte illegale Ausschuss knüpfte seine Tätigkeit der Linie des Kampfes gegen den Faschismus an, die die Partei schon seit dem Beginn der deutschen Herrschaft in der Tschechoslowakei aufgestellt hatte; es mussten aber viele der vorherigen Fehler beseitigt werden. Der Ausschuss baut die Plattform für das Versammeln aller Widerstandskräfte und stellte das Programm der neuen Tschechoslowakischen Republik auf, die auf dem Grundsatz der vollkommenen Gleichberechtigung der Tschechen und der Slowaken beruhen und in der das Problem der wirtschaftlichen Rückständigkeit der Slowakei seine Lösung finden sollte. Neben den Plänen für den bewaffneten Aufstand, an dem auch die slowakische Armee teilnehmen sollte, bestanden vorher auch Pläne für den Generalstreik, als der wesentlichen Kampfform; auch gab es Ansichten — unter dem Einfluss der ausländischen Propaganda — die Aktionen der Partisanenabteilungen seien die einzige erfolgreiche Form des Kampfes. Die KPS entschloss sich nun zu einem Auftreten, das dem Gesellschaftsorganismus einen Ausweg aus der Krise weisen und eine Perspektive eröffnen sollte. Auf diese Weise wollte sich die Partei die Unterstützung des ganzen Volkes sichern.

Was die Form des bewaffneten Kampfes betrifft, entschloss sich die KPS, die Aktionen der Partisanen mit den Aktionen des slowakischen Heeres im Kampfe gegen die Deutschen zu kombinieren. Auf Grund der bisherigen Haltung des slowakischen Heeres, kam die Partei zu dem Beschluss das slowakische Heer könne nicht als ein faschistisches angesehen werden, obwohl es die Absicht der Begründer dieses Heeres war, aus ihm ein faschistisches Militär zu machen. Deshalb nahm die Partei enge Füh-

lung mit den antideutsch und antifaschistisch gesinnten Offizieren auf. Im slowakischen Volksrat wurde ein Militärzentrum gebildet mit der Aufgabe, militärische Vorbereitungen zu koordinieren.

Da der Lauf der Geschehnisse einige Änderungen in die bisherigen Pläne und Taktik der Parteiführung brachte, brach der Aufstand los bevor die Delegation des slowakischen Volksrates in Moskau, unter der Führung von Šmidke, imstande war mit den sowjetischen Vertretern eine gemeinsame Aktion zu beschliessen. Der Aufstand sollte nämlich gleichzeitig mit einer Offensive der Roten Armee in den Karpaten beginnen. Dazu kam es, dass der ukrainische Partisanenstab in Kiew, bei dem sich als Vertreter der KPC Slansky befand, unabhänging von den Plänen der slowakischen Parteiführung mit einer parallelen Aktion an der Organisation des bewaffneten Kampfes begann. Die Zahl der Partisanen stieg schnell, die aufrührerische Stimmung ging in die aufrührerische Aktion über und so kam es Ende August zum allgemeinen Aufstand.

Er traf die Deutschen unvorbereitet, obwohl sie in diesem Zeitabschnitt von ihren Vertretern in der Slowakei und von dem Nachrichtendienst auf die Verschlechterung der Situation in der Slowakei aufmerksam gemacht wurden. Es gelang ihrem Nachrichtendienst weder den Umfang, noch die Organisation des vorbereiteten Aufstandes aufzudecken; er rechnete auch nicht mit einer so grossen Unzufriedenheit der Volksmassen. Im Gegensatz der Meinungen der meisten Historiker schliesst der Autor auf Grund der Dokumente die er anführt, dass die Nazisten, getäuscht durch ihre falsche Schätzung der Situation in der Slowakei, keine Okkupation des Landes in absehberer Zeit im Sinne hatten. Das gab der Führung der Widerstandsbewegung eine Manevrierfreiheit, die ihr gestattete die Wahl des Ausbruchzeitpunktes selbst zu bestimmen.

Bei dieser Wahl boten sich zwei Möglichkeiten: die eine für den Fall, dass die Deutschen die Besetzung der Slowakei versuchen sollten; die andere war, den Aufstand gleichzeitig mit der Offensive der Roten Armee zu bestimmen. Tatsächlich aber begann der Aufstand nach einer dritten, unvorhergesehenen Variante d.h. bevor die Deutschen versuchten das Land zu besetzen, aber auch vor dem Beginn der sowjetischen Offensive. Die Einen bewerten diesen Umstand als positiv und behaupten, der Aufstand sei auf diese Weise einem unerwarteten Anschlag seitens der Deutschen zuvorgekommen, während die Anderen die übereilten Aktionen der Partisanen, die notwendigerweise zum verfrühten Aufstande führten, verdammen. Ein solches Moralisieren ex post ist jedoch unangebracht, weil das schnelle Heranreifen der revolutionären Krise an sich keinen weiteren Aufschub des Aufstandes gestattete.

Die nicht zu Ende geführten Vorbereitungen und gewisse Uneinigkeit in der Führung der Aktionen wirkten sich negativ auf die territoriale Ausbreitung und den militärischen Erfolg des Aufstandes aus. Die Deutschen, die zuerst den Aufstand unterschätzt hatten, erfassten schnell die Gefahren mit denen er drohte: einerseits die Möglichkeit einer gleichzeitigen sowjetischen Offensive, andererseits das Auslösen des bewaffneten Widerstandes in den tschechischen Ländern. Die Wiederherstellung einer stabilen Lage in der Slowakei war für die Deutschen auch deshalb wichtig, weil der Aufstand ihre Truppen in Rumänien und Ungarn gefährdete. Dio unvollständigen Divisionen, die die Deutschen in den ersten Tagen in den Kampf gegen die Aufständischen warfen, wurden schnell in vollen Stand gebracht. Mehrmals rückten auch neue Einheiten als Verstärkung in den Kampf und die anfänglich als eine »Polizeimassnahme« gedachte Aktion wurde bald zu »einer Militäroperation, geführt nach einem in grossen Zügen konzipierten Plan«, wie sich der Kommandant der deutschen Truppen Hoefle vor dem Gericht äusserte.

Die ausserordentlich grosse Panik, die infolge des slowakischen Aufstandes unter den nazistischen Funktionären und den Kollaborationisten im Böhmisch-mährischen Protektorat ausbrach, weist darauf hin wie gross die potentiellen Möglichkeiten für die Entwicklung des bewaffneten Kampfes auf dem ganzen Gebiet der Tschechoslowakei waren. Obwohl die Gelegenheit für die Zusammenarbeit und Verbindung des slowakischen Aufstandes mit dem bewaffneten Widerstand in den tschechischen Ländern nicht genügend ausgenützt wurde, löste der slowakische Aufstand auch in den tschechischen Ländern Partisanenaktionen aus, wodurch das Besatzungsregime zum allgemeinen Rückzug gezwungen wurde.

Mit all seinem Auf und Ab stellt der slowakische Aufstand den Beginn der sozialistischen Revolution in der Tschechoslowakei dar. Die zwei Monate der Befreiungskämpfe und der Verteidigung des befreiten Gebietes waren die Monate des Waltens der revolutionären Organe der Volksregierung. Zu jener Zeit wurden die slowakischen nationalen und politischen Organe gebildet und die Volksregierung mit allen ihren Organen konstituiert, was die Verwirklichung der Pläne der Emigratenregierung, ihre Herrschaft

in der befreiten Slowakei wiederherzustellen, verhinderte. Die Emigrantenregierung war damit gezwungen, die oberste gesetzgeberische und exekutive Gewalt des Slowakischen Nationalrates auf dem slowakischen Volksgebiet anzuerkennen. Der Kampf des Slowakischen Volksrates mit der Emigrantenregierung um die Prärogative war nicht nur ein national-politischer Kampf; er hatte auch ausgesprochenen Klassencharakter. So ebnete der Aufstand den Weg der volksdemokratischen Regierung in der Tschechoslowakei.

Die Führer des slowakischen Volksaufstandes, Parteifunktionäre und Staatsmänner G. Husák, L. Novomeský, zum Teil auch K. Smidke, wurden in den fünfziger Jahren — in den Zuständen der Deformationen des Sozialismus — auf Grund konstruierter Prozesse wegen bürgerlicher und nationaler Abweichungen, gleich danach auch wegen des Verrates, verurteilt. Das warf einen dunklen Schatten auch auf Zehntausende von Aufständischen. Sie sind, darunter auch V. Clementis, vor kurzer Zeit durch Parteibeschlüsse vollkommen rehabilitiert worden. Dadurch wurde auch die Wahrheit rehabilitiert. Der Prozess der Wiedergeburt, der jetzt in der Tschechoslowakei im Gange ist, schafft neue Bedingungen und eröffnet neue Möglichkeiten für eine tiefere Deutung der Tatsachen des tschechoslowakischen Volksbefreiungskampfes, und so auch des slowakischen Volksaufstandes, wobei die rechtmässige Erforschung dieses Aufstandes in dem gesamten Prozess der Wiedergeburt eine wichtige Rolle ihrerseits spielt.

U POVODU KNJIGE VELIMIRA TERZIĆA »JUGOSLAVIJA U APRILSKOM RATU 1941«

O političkim i vojnim uzrocima sloma Jugoslavije

TERZIĆEVA knjiga »Jugoslavija u aprilskom ratu 1941«[1] jest dosada najopsežniji rad o slomu kraljevske Jugoslavije. Ona sadržava mnogo činjeničnoga materijala, jer se autor uvelike služio fondovima Vojnoistorijskog instituta, Državnoga sekretarijata unutrašnjih poslova, Državnoga sekretarijata inostranih poslova i stranih arhiva, radio je s mnogo suradnika a očito ima i veliko osobno iskustvo.

Sav taj činjenični materijal potpuno potvrđuje opće prihvaćeno shvaćanje naših historičara i uvjerenje javnosti — koje i Terzić ističe kao ishodište svojeg istraživanja — da je »aprilski rat ... posljednji čin jedne istorijske drame, nesrećno započete 1918. godine ...«:

»Obično, posle izgubljenog rata, nastaje traganje za krivcima. Mi smatramo da krivce za aprilski slom ne treba tražiti samo na jednoj strani. Baciti svu krivicu na vojsku i njene starešine bilo bi potpuno nepravedno i istorijski netačno. Pošto su duboki koreni velike aprilske tragedije, uzroke sloma treba tražiti i unazad, u bližoj i daljoj prošlosti. Tragajući za njima, oslanjali smo se na činjenice, da bismo došli do istorijske istine.«[2]

Načelno se takvu stajalištu ne može prigovoriti. Ali kako u našoj historiografiji nije poznato da je netko krivnju za propast Kraljevine Jugoslavije pripisao isključivo vojsci i njezinim starješinama, čini se da Terzić time što ističe upravo taj moment u stvari razvodnjava i ublažava odgovornost nekih pravih krivaca. On stoga često ostavlja po strani objektivnu stvarnost i ne uvažava uvijek činjenice što ih sam iznosi dolazeći nerijetko u protivurječnost s vlastitim ocjenama i zaključcima izraženim na drugom mjestu knjige.

1.

Kao što je spomenuto, Terzić je za svoju monografiju upotrijebio mnogo arhivske i druge građe, dosada djelomično neobjavljene ili malo upotrijebljene. U tom je mogla biti osobita vrijednost njegova rada, dakako uz uvjet da je tu građu korektno prezentirao i interpretirao. Ali njegov postu-

[1] Izd. Grafički zavod, Titograd 1963, str. 5—708.
[2] Isto, str. 5.

pak s pojedinim već objavljenim izvorima dovodi temeljito u sumnju njegovu objektivnost u interpretiranju građe koja javnosti nije dostupna.

Tako Terzić osnovnu svoju tezu, da su pojedini narodi Jugoslavije i nacionalne manjine, posebno pak hrvatski narod, krivi za slom države 1941 — dokazuje »Izvatkom iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta« koja se nalazi u arhivu Vojnoistorijskog instituta (k. 61, reg. br. 53/8—1).[3] Na taj se isti dokument poziva i na str. 64. i u bilješci 51. iznosi:

»Posle sporazuma Cvetković-Maček u avgustu 1939, vođstvo HSS, u tač. 15 svoje poverljive okružnice, upućene svojim pristašama, ističe:

'Držeći se gornjih uputstava mi ćemo izrabiti svaku konjunkturu za naše ciljeve. Međunarodna situacija ide nam u korist. Ruši se sistem Versaja, a Jugoslavija je veštačka tvorevina toga sistema. Naše će vođstvo balansirati između osovine i demokratije. Imamo ljude i za jedne i za druge. Glavno je da se ruši Jugoslavija. Kod toga nam uveliko pomaže katolička crkva. Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatstva. Na pravoslavnu kao bizantsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odluke.' (Viktor Novak, Magnum Crimen, strana 488, Zagreb 1948).«

Nameće se pitanje zašto autor nije taj tekst naveo po samom dokumentu kad je već njime raspolagao, nego se radije poslužio citatom iz Novakove knjige. Učinio je to po svoj prilici zato što je Novak rečenicu: »Kod toga nam uveliko pomaže katolička crkva s jedne strane i međunarodni komunizam s druge strane.«[4] završio riječju »crkva« i stavio iza nje, kao znak ispuštanja, tri tačke; u takvu citatu Terziću je bila potrebna tek sitnica, da stavi iza riječi »crkva«, kao znak svršetka rečenice, tačku i da se time oslobodi neugodna rečeničnog dijela o »međunarodnom komunizmu«, kao savezniku HSS-a, koji tako ozbiljno dovodi u sumnju autentičnost cijelog dokumenta. (Uz put, nije to jedini Terzićev zahvat u kratki citat preuzet iz Novakove knjige, samo što drugi nisu toliko duboki.) Bilo kako bilo, takvo prezentiranje historijske građe nije kompatibilno s ozbiljnim znanstvenim radom.

Kad je već dokument iznio nekorektno, nije čudno što mu Terzić ne daje opisa, iako bi to bilo neophodno potrebno s obzirom na činjenicu da na njemu nema potpisa ni pečata, niti pak oznake tko ga je izdao, gdje je izdan, kada je izdan.[5] Ali sve to, jednako kao prozirna logička, tj. sadržinska, i formalna, tj. jezička i stilistička, protivurječnost dokumenta, očito ne smeta Terziću: naprotiv, on ga iznosi bez ograde i servira kao okružnicu HSS-a.

Sigurno je da HSS kao svojega pomagača ne bi označio »međunarodni komunizam«. Sasvim obratno, stranka u jednoj autentičnoj okružnici iz toga vremena, od 10. listopada 1939, ubraja komuniste u protivnike sporazuma:

»... Međutim provedba politike sporazuma, a u prvom redu izgradnja slobodne Hrvatske i sudjelovanje predstavnika hrvatskog naroda u vođenju poslova cjelokupne državne zajednice ne odgovara onima, koji su živjeli od naših nesređenih prilika, a to su s jedne strane komunisti i tzv. frankovci, a s druge strane stojadinovićevci i ostali veliko-Srbi. Godinama oni ruju, služeći se kod toga najpodlijim sredstvima ne bi li unijeli zabunu u složne

[3] Isto, str. 47—49, bilj. 18.
[4] Ferdo Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958, str. 101.
[5] Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II, Zagreb, 1961, str. 163—164.

hrvatske redove kada ih već ne mogu ni razbiti ni oslabiti. Pozivanje na vojnu vježbu i nespremnost vojne uprave, da provede taj posao na suvremeni način, nastoje prikriveni i javni neprijatelji sloge hrvatskog seljačkog naroda i politike sporazuma upotrebiti za svoje stare ciljeve . . .«[6]

Dokument na kojem Terzić gradi svoju tezu, tzv. »Izvadak iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta«, nađen je poslije rata u arhivu Obaveštajnog odelenja Glavnog Generalštaba Kraljevine Jugoslavije. Nije potrebno veoma duboko analizirati sadržinu toga dokumenta, duh kojim je prožet, stil i jezik kojim je napisan, pa da se nužno dođe do zaključka kako je riječ o apokrifnom spisu, o provokaciji iz redova onih koji su bili protiv sporazuma, tj. protiv davanja određena stupnja autonomije Hrvatskoj i uopće protiv preuređenja centralističke države. Terzić je prenio taj nevješti falsifikat tek u nešto dorađenu obliku.[7]

U svemu je najžalosnije što se uzima materijal iz hegemonističkog arsenala pa se jednostavno retuširа brisanjem ili tobožnjim afirmiranjem antikomunističkih stavova i tako učini aktuelno upotrebljivim. Sasvim je sigurno da slični falsifikati nisu doprinos marksističkoj analizi uloge HSS-a i katoličke crkve u nedavnoj prošlosti Hrvatske niti su od koristi našoj historiografiji.

2.

Kritika klerikalizma u Hrvatskoj s Terzićevih pozicija nema veze sa znanstvenom kritikom. Ona je u stvari tragikomična jer se Terzić u pojedinim pitanjima nije mogao uzdići ni do razine građanskih političara iz redova HSS-a. Tako je Maček o konkordatu izjavio vođama Udružene opozicije:

»Hrvatima nije potreban Konkordat. Ako se ostvari naša zajednička koncentraciona vlada, moj prvi prijedlog bit će da se pitanje Konkordata skine s dnevnog reda. Time će vjerski mir u zemlji biti vraćen.«[8]

---

[6] Čulinović, Slom, str. 96.

[7] Čulinović, Jugoslavija, str. 163—164.

Za tu »okružnicu« karakteristična je tačka 3:

»Kneza namjesnika držimo u našoj vlasti. Pred njim smo uvijek na oko vjerni, ali oprezni, dok u stvari on je igračka u našim rukama. Laskanjem njegovim visokim kulturnim sposobnostima odličnog državnika evropskog kova, umnog i dalekoviđnog političara, koji je uvidio opravdanost hrvatskih zahtjeva, mi ćemo uvijek moći da ga upotrebimo za naše ciljeve. On zna da ga Srbi ne vole, za nas je to povoljno. Stoga naša štampa treba o njemu pisati najljepše, treba ga hvaliti i laskati mu, dok o kralju neka se vrlo malo piše. Uvijek isticati kneza namjesnika, a kralja ostaviti u pozadini. Knez namjesnik je neiskren i podmukao, ali vrlo pristupačan laskanju i sugeriranju, da bi trebao da on ostane na vodstvu državne zajednice. Isticati, da ga Hrvati poštuju i cijene.« (Čulinović, Slom, str. 98.)

Čemu je bilo potrebno Mačeku ili bilo kome tko je želio igrati takvu taktičku igru s namjesnikom Pavlom da sličnu okružnicu uputi širokom krugu svojih organizacija, svojih pristalica? Da li zato da organizacije uvede u igru? Ali one nisu ni na koji način mogle u njoj učestvovati. Da li zato da organizacije upozna sa svojim zadnjim mislima? Ali to bi značilo bez ikakve potrebe ili koristi otkrivati vlastite karte. Nema sumnje, dokument kakav jest mogao je koristiti jedino trećemu i, kao nevješt pokušaj spletkarenja, očito potječe od toga trećeg.

Uostalom, tekst u kojem dolaze riječi: slovenački, inostranstvo, organizovati, organizovanje, manifestovanje, demokratija, i dr., takav tekst sasvim sigurno nije mogao biti dokument vodstva HSS-a. Izraz ‚zaprečavati' kao vojni termin upućuje na to da je taj dokument najvjerojatnije i nastao ondje gdje je pronađen.

[8] Nikola B. Milovanović, Od Marseljskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963, str. 107.

Terzić pak piše o »opštoj narodnoj borbi« za odbacivanje »sramnog konkordata«:

»Zaoštravanje odnosa između katoličke crkve i Vatikana, s jedne, i državne vlasti u Jugoslaviji, s druge strane, dovelo je do oštre krize 1935. godine. Tada se borba protiv konkordata (kojim je Stojadinović, po nalogu kneza Pavla, hteo da olakša delovanje katoličke crkve) pretvorila u opštu narodnu borbu. Sebični klasni interesi (posebno dvora) i profašistička Stojadinovićeva tendencija išli su na ruku politici Vatikana, ali je narod uspeo da odbaci sramni konkordat. Vatikan je zbog toga izrazio svoje negodovanje i zapretio Jugoslaviji, posebno pravoslavnoj crkvi i srpskom narodu.«[9]

3.

Jedno je od osnovnih obilježja Terzićeve monografije da se u njoj na više ili manje ispravne analize i opće zaključke nadovezuju ocjene koje poništavaju te prethodno iznijete analize i zaključke.

Na primjer:

»Čovek, taj glavni faktor rata, u Kraljevini Jugoslaviji nije imao nacionalnih prava i slobode, bio je eksploatisan, živeo u bedi i varan od vođa raznih građanskih partija. On je zbog toga gubio svako pouzdanje u vladajući sistem, a autoritet državnih i vojnih organa je u njegovim očima utoliko više slabio ukoliko se približavala fašistička agresija. Iako se posle prvog svetskog rata nadao nečemu boljem, narod je doživeo potpuno razočaranje u novu državu, jer mu je ona donosila patnje i stradanja, tako da nije bio voljan ni da brani takvu državu i takav poredak. Vlastodršci su bili spremni da paktiraju sa svakim da bi se održali na vlasti, dok je većina ljudi koji su živeli u bedi mrzela državni aparat, smatrajući da njegovom propašću nema šta da izgubi. Kada se tome dodaju i mnogobrojni štetočinski uticaji sa raznih strana, naročito kod katoličkog stanovništva u hrvatskim i slovenačkim oblastima, onda je shvatljivo zašto nije postojalo onakvog oduševljenja za rat, kao, na primer, u Srbiji i Crnoj Gori 1912. i 1914. godine.«[10]

Ako je tačna navedena opća analiza stanja u Kraljevini Jugoslaviji i ako je tačan opći zaključak o odnosu »čoveka, tog glavnog faktora rata«, prema aprilskom ratu, a jedno je i drugo tačno — šta znači Terzićeva tvrdnja o »katoličkom stanovništvu u hrvatskim i slovenačkim oblastima« i o »oduševljenju za rat u Srbiji i Crnoj Gori 1912. i 1914. godine«? Zar to da pravi uzrok nedostatku oduševljenja za rat ne valja tražiti u neriješenom socijalnom pitanju, jer je ono bilo neriješeno također u Srbiji i u Crnoj Gori 1912. i 1914. god.? Ili to da pravi uzrok nije u neriješenom nacionalnom pitanju, već u vjerskoj pripadnosti Hrvata i Slovenaca i u štetnim utjecajima u vezi s tom njihovom pripadnosti? Takva tvrdnja nije nova, ona je dobro poznata. Treba podsjetiti da su hegemonistički vrhovi stare Jugoslavije sve nedaće zemlje svodili na separatizam i na komunizam.

U traganju za krivcima aprilskog sloma Terzić ide još dalje:

»Međutim, usled udaljenosti opština od vojnih okruga (koji su imali da kontrolišu rad opština) i nepovoljnih unutrašnjih prilika u zemlji (fašistički i petokolonaški elementi, nesigurne nacionalne manjine itd.) bilo je mnogo propusta, pa čak i sabotaže u mobilizacijskim pripremama, naročito

[9] Terzić, n. dj., str. 65.
[10] Isto, str. 663—664.

tamo gde su opštinske uprave bile u rukama antijugoslovenskih elemenata, kao što je to bilo u Makedoniji, na Kosmetu, u Vojvodini i banovini Hrvatskoj. Ovo se naročito ispoljilo pri mobilizaciji jugoslovenske vojne sile za aprilski rat 1941. godine.«[11]

Kad se tako misli o općinskim upravama zbog njihova nacionalnog sastava i smatra da su one bile »u rukama antijugoslovenskih elemenata« u Hrvatskoj, u Makedoniji, u Vojvodini, na Kosmetu, a na svoj način i u Sloveniji, dakle u više od polovine teritorija Jugoslavije, onda se i prema takvoj autonomiji kao što je bila ostvarena u Banovini Hrvatskoj ne može očekivati drugo do krajnje nepovjerenje. Terzić ne daje marksističku kritiku općinskih uprava i Banovine kao aparata buržoaske države, on ih označava kao krivce zbog njihova nacionalnog sastava, oni su za nj faktori razbijanja državnog jedinstva. Budući da je poznato da su se tek 1935, poslije pada Aleksandrove diktature, počeli u Kraljevini Jugoslaviji ponovo provoditi kakvi-takvi općinski izbori, ne znači li Terzićevo nepovjerenje prema izbornim organima u stvari poistovećivanje sa stavom da su za čvrstinu državne zajednice bile pogodnije komesarske uprave koje je u općinama postavljao režim monarhofašističke diktature?

Banovina Hrvatska ima u Terzićevoj knjizi posebno mjestó i upravo sudbonosno značenje. Iako se u načelu odlučno zalaže za federativno uređenje države kao najpravilnije i najsvrsishodnije, autor ipak tvrdi:

»Hrvatske vođe su do 1922. godine stajale na principu federalističkog uređenja države, a kasnije su — vešto prikrivajući svoje prave namere, negirajući odluke o ujedinjenju 1. decembra 1918. godine ističući hrvatsko nacionalno pitanje pred međunarodnom javnosti — zauzele nov stav, tražeći otcepljenje i samostalnost Hrvatske. Tako se proces borbe hrvatskog naroda za svoju samostalnost razvio u separatizam, čime su se, naravno, slabili državno jedinstvo i otporna snaga države. Vođstvo Hrvatske seljačke stranke je (na čelu s Mačekom) posle 1930. godine, radi ostvarenja svojih planova, tražilo pomoć od sila Osovine i planski radilo na razbijanju Jugoslavije. Ono je, u stvari, najvećim delom prešlo u izdaju, što se vidno ispoljilo u aprilskom ratu.«[12]

To je osnovna Terzićeva teza o hrvatskoj građanskoj politici između dva rata. Iz nje izvodi on drugu tezu, o pobuni hrvatskoga naroda protiv Jugoslavije travnja 1941. Krunski dokaz za tu tezu, apokrifna okružnica vodstva HSS-a izdana poslije sporazuma Cvetković-Maček, već je bila predmetom analize, ali cijelo pitanje zaslužuje pobliže razmatranje.

Sigurno je da ne može biti riječi o tome da »se proces borbe hrvatskog naroda... razvio u separatizam« g. 1925, kad je HSS priznao monarhiju i Stjepan Radić ušao u Pašićevu vladu. Isto važi za g. 1928, kad je Stjepan Radić pao kao žrtva atentata u Skupštini, u kojem je ubijen i njegov sinovac (a ne brat, kako piše Terzić[13]) Pavle, i kad je upravo sam kralj Aleksandar oživio separatizam, ali srpski separatizam, svojim prijedlogom o amputaciji Hrvatske, a to su odlučno odbili Maček i Pribićević.[14] Također se ne može govoriti o separatizmu g. 1939, kad je buržoasko vodstvo HSS-a na čelu s

[11] Isto, str. 348.
[12] Isto, str. 664, bilj. 1.
[13] Isto, str. 30.
[14] Svetozar Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1952, str. 86.

Mačekom prihvatilo kompromis o Banovini Hrvatskoj odbivši mogućnost da se, po uzoru na Hlinkinu stranku u Slovačkoj, angažira u razbijanju Jugoslavije.

Kada se dakle »proces borbe hrvatskog naroda za svoju samostalnost razvio u separatizam«?

Terzić vremenski precizno određuje pretvaranje hrvatskog federalizma u separatizam, ali ne obrazlaže eksplicitno svoje datacije. On ističe moment kad je hrvatsko nacionalno pitanje bilo iznijeto pred međunarodnu javnost. Je li ta činjenica dovoljna da jednu politiku obilježi separatističkom? Za vlastodršce u staroj Jugoslaviji bila je sasvim dovoljna, ne samo za pripisivanje te karakteristike već i za policijske i sudske progone zbog veleizdaje. Uostalom, takvo je bilo a i danas je stajalište svih nenarodnih hegemonističkih režima u svijetu. Ali takvo nije niti može biti stajalište objektivnog historijskog, znanstvenog, marksističkog rasuđivanja.

Jedan Lenjinov tekst nastao prije pedesetak godina, u polemici protiv konstitucionalnog demokrata Kokoškina, tretira pitanje da li borba za nanacionalnu ravnopravnost, za slobodu i za pravo samoodređenja do otcjepljenja stvarno ugrožava jedinstvo i snagu višenacionalne države, i sasvim se adekvatno može primijeniti i na Terzićevo (ne)shvaćanje toga problema.

»G. Kokoškin bi htio da nas uvjeri da priznanje prava otcjepljenja povećava opasnost 'raspadanja države'. To je gledište policajca Mimrecova s njegovom devizom: 'zgrabiti i ne puštati'. S gledišta demokracije uopće tačno je baš obrnuto: priznanje prava na otcjepljenje smanjuje opasnost 'raspadanja države'.«

»Zar nije jasno da će veza ukrajinske nacionalnosti s danom zemljom biti utoliko čvršća ukoliko ta nacionalnost bude imala više slobode u toj zemlji?«

»Optuživati pristalice slobode samoodređenja, tj. slobode otcjepljenja, da pomažu separatizam — ista je glupost i isto licemjerstvo kao optuživati pristalice slobode razvoda braka da pomažu razaranje porodičnih veza. Kao što u buržoaskom društvu protiv slobode razvoda istupaju branioci privilegija i trgovine, na kojima se zasniva buržoaski brak, tako u kapitalističkoj državi negiranje slobode samoodređenja, tj. otcjepljenja nacija, znači samo zaštitu privilegija vladajuće nacije i policijskih metoda upravljanja na štetu demokratskih.«

»Mase stanovništva vrlo dobro znaju, iz svakodnevnog iskustva, značenje geografskih i ekonomskih veza, prednosti krupnog tržišta i krupne države, i one će pribjeći otcjepljenju samo onda kad nacionalno ugnjetavanje i nacionalna trvenja čine zajednički život apsolutno nepodnošljivim, koče sve moguće privredne odnose. A u takvu slučaju interesi kapitalističkog razvitka i slobode klasne borbe bit će baš na strani onih koji se otcjepljuju«.

»Dakle, s koje god strane prišli rezoniranjima gospodina Kokoškina, ona su vrhunac apsurdnosti i tjeranje šege s principima demokracije. Ali izvjesna logika u tim rezoniranjima postoji, to je — logika klasnih interesa velikoruske buržoazije.«[14a]

Separatistička frankovačka skupina nije ni u jednom času između dva rata imala znatnijeg utjecaja u hrvatskom narodu, unatoč velikosrpskom hegemonizmu koji je kompromitirao jugoslavenstvo, što i Terzić priznaje.

[14a] V. I. Lenjin, Izabrana djela, T/2. Izd. Kulture, Zagreb, 1949, str. 255—257.

Neznatnu snagu frankovaca dokazuju rezultati svih izbora u kraljevskoj Jugoslaviji a ne manje i događaji u časovima njezine agonije.

Terzić zatvara oči pred činjenicama i, da bi dokazao svoju osnovnu tezu, preuveličava značenje frankovaca i klerofašista, dotično ustaša. On to čini tako što cijelu hrvatsku građansku politiku označava za separatističku:

»Stupanjem Mačeka u vladu i stvaranjem banovine Hrvatske nije se nimalo izmenila unutrašnja i spoljna politika Jugoslavije, samo je vodstvo HSS dobilo još povoljnije mogućnosti da radi na sve većem zaoštravanju nacionalnih suprotnosti, na razvijanju netrpeljivosti i šovinizma — u stvari na razbijanju državnog jedinstva. Autonomija banovine Hrvatske olakšavala je ustaškim elementima da sve više dolaze do izražaja i da slobodnije razvijaju svoju separatističku, protivsrpsku i protivjugoslovensku delatnost.«[15]

Maček i Banovina Hrvatska dobili su u Terzićevu prikazu toga sudbonosnog razdoblja naše povijesti dvije različite interpretacije: jednu objektivniju, kao sastavni dio Jugoslavije i jedan od faktora u njezinoj politici (u poglavlju Spoljnopolitička situacija uoči Drugog svetskog rata), i drugu tendencioznu, kao posebni entitet (u poglavlju Unutrašnja politička situacija u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat).

Terzićevoj analizi jugoslavenske političke situacije pred sam rat ne može biti prigovora:

»Karakteristično je da se posle obaranja vlade Cvetković-Maček 27. marta pojavila zabrinutost, potištenost i depresija baš kod onih koji su bili inspiratori i organizatori prevrata. Bilo je očigledno da je odmah posle 27. marta naglo opala ratobornost ne samo vlade, nego i jednog dela vojske i gradskog stanovništva. Zavladala je neka neizvesnost i malodušnost, pa čak i strah od sutrašnjice kod izvesnih najviših vojno-državnih rukovodilaca koji su bili akteri u događajima od 27. marta. To se nekom vrstom lančane reakcije prenosilo i na narod i na vojsku, a naročito na veći deo starešinskog kadra kod koga se gasilo i ono malo raspoloženja za rat. To svakako nije moglo ostati bez uticaja na psihološku ravnotežu i stabilnost vlade, koja je, znajući svu težinu vojnopolitičke situacije, pre svega odnos snaga i konkretne mogućnosti obeju strana, težila da izbegne rat po svaku cenu i bila spremna na sve ustupke samo da odgodi napad agresora.«[16]

Nema sumnje da su u osnovi ista obilježja političke situacije i prije 27. ožujka 1941. i to ne samo u centru nego u svim našim narodima. Bitne razlike u tom smislu koje Terzić traži i nalazi kod pojedinih naroda i njihovih građanskih političara, ostale su nedokazane, a takve njegove ocjene u posebnim prikazima protivurječe činjenicama što ih sam iznosi i njegovim vlastitim zaključcima o općem povijesnom toku.

Tako, na primjer, tvrdnja: »Knez Pavle je smatrao da se u borbi protiv svetskog komunizma treba da nađu na istoj liniji i Englezi i Nemci kako bi 'organizovali svet i sačuvali mir'.«[17] protivurječi ocjeni o kneževoj ulozi u pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, upravo o razlici u krivnji između njega i Mačeka:

»Maček je oduvek smatrao da Jugoslaviji i hrvatskom narodu preti daleko veća opasnost od komunizma nego od fašističkih sila. Pošto se uvek

[15] Terzić, n. dj., str. 49.
[16] Isto, str. 670.
[17] Isto, str. 49.

bojao sovjetskog uticaja na Balkanu, nije nimalo čudno što je početkom 1941. mirno posmatrao kako sile Osovine vrše političko i strategijsko opkoljavanje Jugoslavije, nadajući se da će u takvim uslovima knez-namesnik Pavle i Beograd biti prisiljeni da pristupe Trojnom paktu, kome je on bio potpuno privržen.«[18]

Iz takve i sličnih »razlika« Terzić izvodi mnogo šire i dalekosežnije zaključke i smatra, na kraju krajeva, »pobune« u Hrvatskoj glavnim razlogom sloma Kraljevine Jugoslavije, pošto je već prije HSS poistovetio s ustašama a cjelokupnu hrvatsku građansku politiku sa separatizmom. U tom smislu on jednu separatističku akciju šačice ustaša nekritički pripisuje većini ne samo tadašnjeg službenog vodstva HSS-a nego i vojnih obveznika i stanovništva Hrvatske.

»Na inicijativu dr. Mačeka vođstvo HSS, sporazumno sa ustašama, sazvalo je za 31. marta 1941. konferenciju preko 60 narodnih poslanika HSS, koja je održana u prostorijama Gospodarske sloge u Zagrebu. Na ovoj konferenciji, kojoj su prisustvovali ustaški prvaci u zemlji i predstavnici vlasti banovine Hrvatske, doneta je odluka da se od sila Osovine traži da priznaju samostalnu hrvatsku državu.«[19]

Iza teksta te izjave i konstatacije da »slede imena opunomoćenih poslanika Skupštine, koja su u prošlom telegramu naznačena«, za koju se ne vidi čija je, Terzić ističe:

»Ova rezolucija Mačeka i narodnih poslanika HSS predstavlja vrhunac izdaje, koju će naša pokolenja večno osuđivati, iznoseći je ne samo kao nečuveno delo veleizdaje, nego i kao jedan od razloga tragičnog aprilskog sloma Jugoslavije.«[20]

Među potpisnicima te izjave bila su samo dva narodna zastupnika HSS-a, Janko Tortić i Marko Lamešić[21], što, doduše, ne isključuje mogućnost da su sastanku prisustvovali i neki drugi zastupnici. U uvodu izjave stoji: »Na sastanku velikog dela poslanika i zastupnika vlasti Hrvatske, zastupnika hrvatskih kulturnih i ekonomskih institucija . . .« Ali je činjenica da su sudionici sastanka, njemački agenti Malletke i konzul Freund, zacijelo težili da skupu dadu što je moguće više reprezentativan značaj, pa ipak nigdje nisu istakli prisustvo zastupnika. To nije činio ni Veesenmayer kad je 5. travnja 1941. poslao posljednji brzojav u vezi s opisanim slučajem. Najzad, poznato je da ustašama i poslije sloma Jugoslavije i njemačke okupacije nije pošlo za rukom da u svoja kola upregnu veći broj ni narodnih zastupnika HSS-a ni istaknutijih ljudi iz političkog i javnog života Hrvatske.

Razumije se, takve Terzićeve konstrukcije nisu prilog kritici buržoaskog vodstva HSS-a i Mačeka u onom smislu u kojem kritika može biti opravdana zbog njihove konzervativne i reakcionarne politike koja je nesumnjivo bila kontrarevolucionarna jednako kao i politika drugih građanskih stranaka.

4.

Drugo je osnovno obilježje Terzićeve monografije njezina apriornost. Stječe se dojam da je autor pošao od unaprijed stvorene pretpostavke kako

[18] Isto, str. 52, bilj. 25.
[19] Isto, str. 51.
[20] Isto, str. 52.
[21] Franjo Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb 1963, str. 61—62.

slom kraljevske Jugoslavije i njezine vojske nisu u prvom redu uzrokovali njezin poredak, neodrživi odnosi među njezinim narodima, korumpiranost i nespremnost državnog i vojnog vodstva, i agresija fašističkih sila u sklopu određene međunarodne situacije, već kako uzroke sloma valja tražiti među posljedicama takvog stanja, pretežno u jednoj posljedici — u držanju pojedinih naroda u aprilskom ratu, prije svega u situaciji u Hrvatskoj i u držanju hrvatskoga naroda u cjelini.

Terzić se zaista mnogo trudio da bi se svi ostali faktori ako ne opravdali, a ono stavili u drugi plan, a dokazala odgovornost za slom svih onih koji su krivci prema Terzićevu rasuđivanju.

»U Hrvatskoj je oko 95 posto obveznika hrvatske narodnosti još pre rata bilo upisano u dva ratna spiska — u spisak jugoslovenske vojske i u spisak ustaško-mačekovske seljačke zaštite...«[22] Sa svoje su strane starješine hrvatske narodnosti — prema autoru — unijele dezorganizaciju na sve fronte. »... Srednji starešinski kadar — komandanti pukova, bataljona i diviziona — imao je nešto bolje držanje, izuzev većeg broja ustaški orijentisanih oficira, koji su se kapitulantski držali na makedonskom, srpskom i albanskom frontu, dok su u Hrvatskoj najvećim delom već prvih dana prešli na stranu ustaša i mačekovaca«.[23]

S takve je pozicije Terzić počeo tragati za dokumentima i izjavama koje bi dokazale da je »pobuna u Hrvatskoj« bila uzrok slomu Kraljevine Jugoslavije. U težnji da sebi pojednostavni zadatak, on je uveo pojam »ustaško-mačekovski« elementi i tako pokušao šačicu ustaša i dio reakcionarnog vodstva HSS-a izjednačiti s većinom hrvatskog naroda, a hrvatskom narodu u cjelini pripisati aktivnu borbu protiv jugoslavenske države ugrožene neprijateljskom agresijom.

Za dokaze su autoru poslužili hvalisavi članci u ustaškoj štampi i ne manje hvalisave izjave ustaških vođa. Osim toga upotrijebio je izjave pojedinih starješina kraljevske vojske koje su same izgubile moral i svoju pasivnost ili čak kapitulantsko držanje nastojale opravdati tako što su preuveličavale pojedine pojave demoralizacije i defetizma.

Zahvaljujući, uz ostalo, i takvim izvorima Terzić mnogim pojavama nije odredio pravu dimenziju iako je raspolagao s mnogo dokumenata: jedna zbivanja nije osvijetlio u pravom ni potpunom svjetlu ne razotkrivši njihovu bit i umanjivši stoga njihovu važnost, a druga je promatrao u detaljima davši im značenje koje nemaju niti mogu imati.

U tom sklopu posebno mjesto ima Terzićeva shematizirana i generalizirana tvrdnja kako su se vojni obveznici i starješine iz Hrvatske, iz Makedonije i iz Slovenije u aprilskom ratu držali saboterski ili izdajnički. Ta se tvrdnja posebno odnosi na Hrvatsku pa zaslužuje detaljnije razmatranje.

Pristupajući kompleksnom problemu ratnog sukoba, u konkretnu slučaju problemu aprilskoga rata 1941, Terzić je uočio mnoge komponente koje su odredile razvitak i tok rata, ali nije dovoljno uočio osnovnu protivurječnost između povlaštene klase i nacije s jedne strane a izrabljivane klase i nacija s druge strane. Iz njegove knjige nije vidljivo da povlašteni nisu bili sposobni da vode politiku koja bi pripremila zemlju za obrambeni rat, jer im je bilo glavno da sačuvaju svoje birokratske, klasne i centralističko-hege-

[22] Terzić, n. dj., str. 665.
[23] Isto, str. 672.

nionističke pozicije. Isto tako nije vidljivo da se na drugoj strani nalaze porobljene nacije, koje su u podređenu položaju prema vladajućoj srpskoj buržoaziji, i ugnjetene mase radnika i seljaka, eksploatirane nacionalno i socijalno (Hrvati, Makedonci, Slovenci, Crnogorci) ili samo socijalno (Srbi). A kako je prirodno, porobljeni i ugnjeteni nisu htjeli rat za državu tamnicu naroda i utjelovljenje društvenog izrabljivanja.

Da je autor imao u vidu te osnovne protivurječnosti, ne bi se, uz ostalo, dogodilo da pokušava obrazložiti aprilski slom onako kako ga obrazlaže:

»To više nije bila ona legendarna srpska vojska, koja je imala podršku celog srpskog naroda i raspolagala sa urođenim napadnim duhom. Jugoslovenska vojska predstavljala je mešavinu više narodnosti sa raznim gledištima na jugoslovensko jedinstvo i državu, od kojih su neki bili fanatični borci za odbranu slobode i nezavisnosti, drugi su bili pasivni, dok su treći (fašisti i nacionalne manjine) bili spremni čak na izdaju i saradnju sa neprijateljem«.[24]

Prema tome, u okviru kraljevske jugoslavenske vojske pa dakle i kraljevske Jugoslavije uopće »fašisti i nacionalne manjine« bili su elementi »spremni čak na izdaju i saradnju sa neprijateljem«. Iz konteksta cijele Terzićeve knjige očito je na koga misli kad tvrdi da su jedni bili »fanatični borci za obranu slobode i nezavisnosti«, drugi »pasivni« a »treći (fašisti i nacionalne manjine) spremni čak na izdaju i suradnju s neprijateljem«. A obilježavati cijele narode, ili veliku njihovu većinu, negativnim historijskim ocjenama isto je toliko apsurdno koliko generalizirati pozitivnije držanje pojedinih kategorija pa i nacija a zanemariti stvarne uzroke takva držanja.

Evo još tvrdnja koje bi trebalo da osvijetle uzroke propasti Kraljevine Jugoslavije.

»Zahvaljujući izdajstvu ustaških i petokolonaških elemenata u Glavnom generalštabu i Ministarstvu vojske i mornarice, Nemci su početkom aprila dobili skicu mobilizacijskih mesta i skloništa PAZ-a u Beogradu...«[25]

O situaciji 8. IV 1941: »Preduzeti protivnapad nije uspeo uglavnom zato što su angažovane snage bile suviše slabe (svega oko 25% brojnog stanja, pošto su rezervisti pod uticajem ustaške propagande u toku noći napustili svoje jedinice, tako da su u njima ostali uglavnom samo kadrovci Srbi)... Međutim, pobune u jedinicama 4. armije i u njenoj pozadini, koje su se kao plamen širile po svim oblastima Hrvatske, ugrožavale su opstanak fronta, tako da se je svakog časa mogao očekivati raspad 4. armije.«[26]

Ocjena trupa 3. armijske oblasti: »... borbena vrednost trupa bila je znatno umanjena dejstvom pete kolone, koju su obrazovali neki oficiri, podoficiri i vojnici zahvaćeni ustaškom i probugarskom propagandom i obveznici nacionalnih manjina, koji su bili u radničkim bataljonima«.[27]

Citat iz »Hrvatskog naroda« br. 73 od 26. IV 1941: »10. travnja Hrvati otvoriše pobjedonosnoj njemačkoj vojsci vrata svoje domovine, proglasivši istovremeno Nezavisnu Državu Hrvatsku na čitavom hrvatskom narodnom i povijesnom području«.[28]

---

[24] Isto, str. 282.
[25] Isto, str. 424.
[26] Isto, str. 468.
[27] Isto, str. 584.
[28] Isto, str. 501.

Bilo bi veoma zanimljivo znati koji su se ustaški i petokolonaški elementi nalazili u Glavnom generalštabu i u Ministarstvu vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije, a ako ih je bilo, kako se to moglo dogoditi pored poznate selekcije kadra (koja sasvim dobro dolazi do izražaja i u popisu komandnoga kadra bivše jugoslavenske vojske priloženu na kraju Terzićeve knjige). Još bi interesantniji bio odgovor na drugo pitanje, koji je autor također ostao dužan pažljivu čitaocu: kako su oficiri, podoficiri i vojnici zahvaćeni ustaškom propagandom mogli umanjiti borbenu vrijednost trupa 3. armijske oblasti, i to toliko da je Skoplje palo već 7. IV a Niš 9. IV, tj. u vrijeme kad ustaška propaganda nije još ni u Hrvaskoj bila registrirana kao raširena i opasna pojava. Što se pak tiče pozivanja na »Hrvatski narod«, dakle na glavni organ ustaškoga pokreta (koji Terzić zove časopisom jer ne zna da je dnevnik), tvrdnje koje se na tome zasnivaju bez sumnje nisu bolje obrazložene ni vjerodostojnije od tvrdnja o ustaškim elementima u Glavnom generalštabu i o ustaškoj propagandi među trupama u Makedoniji i Srbiji.

5.

U sklopu niza momenata koji su doveli do sloma Kraljevine Jugoslavije Terzić ističe obrambenu nespremnost zemlje i smatra da je za nju posebno odgovorna vlada Cvetković-Maček: »Tako se i Cvetkovićeva vlada pridružila izdajničkoj i kapitulantskoj politici 'Minhena' i time već tada otvoreno podržala osvajačku politiku Nemačke«.[29]

S tom su tvrdnjom u suprotnosti podaci iznijeti na drugim mjestima u knjizi. Na primjer:

»U periodu 1939—1941 utrošeno je iz fonda narodne odbrane (za naoružanje, opremu i utvrđivanje) oko 9 milijardi dinara, što u odnosu na sumu od oko 5 milijardi vanrednih kredita iz perioda 1918—1938 predstavlja znatan izdatak i naprezanje.«[30]

»Razvoju jugoslovenske ratne industrije u toku drugog svetskog rata od 1. septembra 1939 do 27. marta 1941 poklonjena je daleko veća pažnja . . .«[31]

»Usprkos napred iznetih teškoća, Jugoslavija je ipak u periodu od 1. septembra 1939 do 27. marta 1941 nabavila sledeći ratni materijal«: 1000 mitraljeza, 467 protuavionskih mitraljeza, 228 protuavionskih topova, 410 protutenkovskih topova, 500.000 maski, 1.400 kamiona, 100 bombardera, 92 lovačka aviona, 20 izviđačkih aviona i 54 tenka.[32]

Ako je tome tako, mora se utvrditi dvoje.

Prvo, Jugoslavija je pred rat, posebno od 1939, vršila golem napor da bi ojačala obrambenu sposobnost. Naporedo sa zaoštravanjem situacije na granicama išla je tiha mobilizacija, te je ožujka 1941. bilo pod oružjem oko 600.000 ljudi. Bila je to prava ratna armija i veoma velik teret za ekonomiku zemlje.

Drugo, unatoč prividno najboljim odnosima sa silama Osovine i njihovim saveznicima, za sve su to vrijeme kao potencijalni neprijatelji uzimane u obzir isključivo te sile. Sve ratne pripreme, svi fortifikacioni radovi

[29] Isto, str. 82.
[30] Isto, str. 301.
[31] Isto, str. 292.
[32] Isto, str. 297.

i sve mjere zaprečavanja vršene su samo prema Njemačkoj, Italiji i Mađarskoj. To Terzić mora znati isto tako dobro kao što su znali i Nijemci, koji su poslije poraza Francuske zaplijenili dokumente o držanju i o pripremama Jugoslavije na čelu s Pavlom i s vladom Cvetković-Maček.

Prema tome, historijske, objektivne činjenice ne dopuštaju da se vlada Cvetković-Maček optužuje na taj način za izdajničku i kapitulantsku politiku. Griješi te buržoaske, reakcionarne i kontrarevolucionarne vlade druge su prirode, ali autor ne razračunava s njima, a pogotovu ne s pozicijama koje su bile još nazadnije od pozicija garniture Cvetković-Maček. Zbog toga su Terzićeve tvrdnje samo još jedan dokaz više za apriornost njegova stava.

6.

Treba istaći da autor monografije »Jugoslavija u aprilskom ratu 1941« sam uočava i iznosi dovoljno elemenata kojima se može obrazložiti nespremnost za obranu i uopće nesposobnost za vođenje rata jugoslavenske vojske; ali ti elementi, iako su fragmentarno i eksplicitno dani, ostaju u tekstu knjige nekako po strani, kao da u zbivanjima nisu imali odlučno značenje.

Prvi među njima bio je nepovoljno moralno-političko stanje vojske, osobito demoralizacija komandnoga kadra:

»... Pre svega, u njegovoj (tj. Simovićevoj, nap. S. Š.) heterogenoj vladi su većinom sedeli kapitulanti i izdajnici, a u vojsci su na najvišim vojnim dužnostima — kao komandanti grupa armija, armija, divizija i ratne flote — bili ljudi koji najvećim delom nisu ni želeli ni hteli rat. ... Skoro svi generali su bili protiv otpora... Kad su generali želeli što pre primirje, da se vrate svojim porodicama, što se moglo očekivati od ljudstva?«[33]

Prirodno, s takvim starješinama ne može se uspješno voditi nijedan rat. Valjalo bi otkriti uzroke i korijene opisana stanja, valjalo bi objasniti kako su generalitet i uopće vrhovi vojne hijerarhije, koji su mahom potjecali iz »legendarne srpske vojske«[34], mogli paralizirati svaku spremnost nižega kadra i ljudstva na pružanje otpora agresoru. Kad Terzić utvrđuje: »Jugoslovenska vojska je bila zatrovana unutrašnjim razdorima, svađama, karijerizmom i šovinizmom«[35], onda on daje približno ispravnu dijagnozu stanja kojemu tek treba odrediti genezu, tok i posljedice.

Drugi faktor koji je uvjetovao nespremnost za rat jugoslavenske vojske bila je zastarjela i prevaziđena ratna doktrina i s tim u vezi nesuvremena i loša izobrazba ljudstva.

Njemački je agresor posebno računao s tim faktorom, kako se vidi iz poznate direktive za napadaj na Jugoslaviju: »Obuka je u zaostatku. Naročito je zanemarena obuka u ratnoj službi kao i sadejstvo rodova oružja u višim jedinicama... Oficirski kor se sastoji od prestarelog generalštaba, koji je obučen šematski po francuskom uzoru, i trupnih oficira, doduše vojnički dobro obdarenih, ali rđavo obučenih...«[36]

Dok se vojna misao i ratna tehnika u svijetu naglo razvijala, jugoslavenska vojska njegovala je i konzervirala iskustva i pouke solunske fronte

[33] Isto, str. 671. (Posljednja rečenica jest Terzićev citat izjave generala Simovića na sjednici vlade 28. IV 1941. u Jerusalemu.)
[34] Isto, isp. str. 691—698 (Prilog II).
[35] Isto, str. 672.
[36] Isto, str. 218.

(što je u stvari bilo preuveličavanje uspjeha i neodmjereno glorificiranje stare srpske vojske, upravo opravdavanje i podržavanje hegemonizma oslobodilaca, dakle jedna od vidljivih manifestacija nacionalne nejednakosti u zemlji). Zastarjelost jugoslavenske ratne doktrine došla je osobito jasno do izražaja u organiziranju obrane: držanje širokih fronta i oslanjanja na fortifikacije zastarjela sistema pokazalo se veoma brzo sasvim nedjelotvornim, a bilo je i veoma skupo.

Treći glavni elemenat nespremnosti i brzoga sloma jugoslavenske vojske bio je loš ratni plan.

Terzić nam tvrdi da se »... u osnovnoj ideji ratnog plana 'R-41' ispoljava ... sumnja u mogućnost dugotrajne odbrane u Jugoslaviji i predviđa nužnost da jugoslovenska vojska napušta svoju zemlju i da se povlači na jug ...« I dalje: »Pošto je bio zasnovan na pogrešnoj proceni neprijateljskih i sopstvenih mogućnosti, ciljeva i namera, ovaj plan nije imao nikakvih realnih izgleda na uspeh.«[37]

Naprotiv, njemački plan napadaja bio je zamišljen u skladu s njemačkom ratnom doktrinom, koja je već dala izvanredne rezultate: »Namera Vrhovne komande kopnene vojske je: da prodre u Jugoslaviju koncentričnom operacijom, s jedne strane, sa prostora Celovac-Grac i okoline N. Kanjiže (2. armija) i, s druge strane, sa prostora oko Sofije (12. armija) opštim pravcem prema Beogradu i južnije, i da potuče i uništi jugoslovensku oružanu silu, sem toga da zauzme što je mogućno pre južni deo Jugoslavije radi hvatanja veze sa italijanskom Grupom armija u Albaniji i kao bazu za produženje nemačko-italijanske ofenzive protiv Grčke.«[38]

Pokazalo se da su kordonsko-linijski raspored snaga na granici a i u dubini operativnog prostora i nedostatak strategijskih rezerva bili sudbonosni za jugoslavensku vojsku i da joj nisu omogućili da se suprotstavi udaru oklopljenih i motoriziranih jedinica neprijatelja usmjerenih u nekoliko pravaca. Tu činjenicu i ostale glavne elemente nespremnosti za rat jugoslavenske vojske Terzić, kao što je spomenuto, uočava i uvažava ali nedovoljno vrednuje.

7.

Za Terzićev opći apriorno stvoren stav o propasti kraljevske Jugoslavije karakteristično je također značenje što ga, u svojoj analizi vojne agresije na zemlju, pridaje pojedinim pravcima njemačkog prodiranja.

Tako on citira direktivu Wehrmachtu »... da zauzme što je moguće pre južni deo Jugoslavije radi hvatanja veze sa italijanskom Grupom armija u Albaniji ...«[38], a poznato mu je i to kako je direktiva bila izvršena — njemačke su snage u Makedoniji izbile u područje Stracina već 6. IV, u područje Skoplja 7. IV, u područje Tetova 8. IV, a u područje Prizrena 9. IV; istovremeno su u Srbiji bile u području Niša 9. IV, a u području Markovca 10. IV — ali nigdje ne daje na znanje da su upravo ti potezi Nijemaca razbili kraljevsku jugoslavensku vojsku i onemogućili osnovni zadatak jugoslavenskog ratnog plana, tj. izvlačenje oružane sile na jug, prema Grčkoj, i da se to dogodilo u vrijeme dok su na sjeverozapadnoj fronti Nijemci u stvari još stajali na granicama Slovenije i Hrvatske.

[37] Isto, str. 321.
[38] Isto, str. 217.

Ali zato njemačkom prodoru do Zagreba, koji se zbio 10. IV, dakle u vrijeme kad je ratni plan Kraljevine Jugoslavije već doživio krah, Terzić daje takvo značenje kao da je upravo taj prodor izazvao ono što se na istočnoj fronti dogodilo već prva dva dana rata a završilo 7. IV padom Skoplja i 9. IV padom Prizrena i Niša.

Isti nerazmjer dolazi do izražaja i u prostoru posvećenu u Terzićevoj monografiji pojedinim ratnim operacijama između 6. i 13. IV 1941. Operacije 1. grupe armija (koja je držala frontu od Požege prema Mađarskoj, Austriji i Italiji) prikazane su na 29,5 stranica, operacije 3. grupe armija (koja je u Makedoniji branila kumanovski, krivorječki i strumički pravac, dakle glavne pravce njemačkog napada) na 12 str., operacije 2. grupe armija (koja je branila granicu prema Mađarskoj od Begejskoga kanala do Požege) na 12,5 str., a sve ostale operacije (uključujući 5. i 6. armiju, avijaciju i mornaricu) na 27,5 str. (Posebno je riječ o Vrhovnoj komandi i o vladi, na 24 str.) Drugim riječima, operacijama 1. grupe armija, posebno 4. armije u Hrvatskoj, dano je triput više prostora no operacijama u kojima je jugoslavenska vojska pretrpjela glavni udar i prve odlučne poraze.

8.

Kako je apriorno pa prema tome i neobjektivno valorizirao pojedine pravce njemačkog prodiranja u Jugoslaviju, tako Terzić postupa i kad daje podatke o neizvršenju mobilizacije u zemlji.

Uvijek kad je riječ o jedinicama 4. armije, mobilizacija nije izvršena, i to isključivo zbog ustaške, petokolonaške i mačekovske sabotaže. Za ostale jedinice ili se rezultat mobilizacije ne komentira ili se čak uopće ne spominje.

Na primjer: »81. art. puk (od 4 diviziona) u rajonu Zagreba bio je popunjen sa 50% stoke, tako da ni dva od četiri diviziona nisu bila sposobna za pokret, jer su davaoci doveli sitnu i slabu stoku, koja se nije mogla iskoristiti za vuču teških topova, što je očigledna sabotaža.« ... »81. konjički puk mobilisao se u s. G. Stupniku kod Zagreba... Bosanci su došli 100%, iz zagrebačkog vojnog okruga, usled ustaške sabotaže, nije doveden nijedan konj...«[39] U isto je vrijeme u 3. armijskoj oblasti »...popunjenost jedinica ljudstvom bila... relativno dobra, dok je odziv davalaca stoke i prevoznih sredstava bio daleko nepovoljniji, što je imalo štetnih posledica na borbenu gotovost trupa.«[40], ali se ta pojava ne dovodi u vezu sa sabotažom. Za stanje u 1. armiji nema numeričkih podataka o popuni stoke ni aluzija o sabotaži: »Popuna stokom nije bila svuda dobra usled nepravilnog rada opštinskih vlasti pri određivanju stoke za pojedine jedinice...«[41]

Na osnovu tih i drugih primjera nužno se nameće zaključak da Terzić ima dvije mjere i dva suda: jedan za 4. armiju, tj. za Hrvatsku u užem smislu, i za trupe Primorske armijske oblasti, a drugi za ostale zemlje Jugoslavije. Dok tako sudi, on uopće nije uzeo u obzir koliko je na provođenje mobilizacije mogao utjecati nespreman i nesposoban kadar kakav se u načelu određivao za vojne okruge, tj. za mobilizacione poslove, pa opća poslovična aljkavost što je vladala u administrativnom aparatu kraljevske Jugoslavije,

[39] Isto, str. 399.
[40] Isto, str. 385.
[41] Isto, str. 393.

a da i ne spominjemo same uzroke. Nije li takav odnos vojnih obveznika i većine stanovništva prema kraljevskoj vojsci imao svoje korijene i u činjenici što je ta po duhu nenarodna vojska bila ne samo izravni nosilac šestojanuarske monarhističke diktature već i glavni oslonac svih reakcionarnih i hegemonističkih režima monarhističke Jugoslavije?

9.

Posebno mjesto u Terzićevoj knjizi dobila je pobuna 108. puka u Bjelovaru; tom je događaju dano takvo značenje kao da je bio neposredan povod slomu jugoslavenske vojske.

Najprije neka bude iznijeta Terzićeva verzija:

»Pobuna je otpočela pucanjem i uzvicima »Živela Hrvatska, ne ćemo na front — hoćemo natrag u Bjelovar« ... Pobunjenici su pobili ili razoružali oficire, podoficire i vojnike srpske narodnosti i potom — vodeći zarobljenog komandanta puka i druge oficire i vojnike Srbe — ovog jutra stigli pred Bjelovar.«[42]

»U telefonskom razgovoru komandant 4. armije rekao je banu Subašiću...: '... Dok pošteni vojnici ginu na frontu boreći se sa Nemcima i Mađarima, dotle ustaški elementi iz 108. peš. puka dižu bunu i hapse svoje oficire i kaljaju svoj obraz — bacajući oružje i napadajući braću Srbe u leđa...'«.[43]

»Izvođenjem ove pobune rukovodio je generalštabni pukovnik Franjo Nikolić, načelnik Operativnog odeljenja 1. grupe armija...«[44]?

»Pobuna u Bjelovaru nije bila slučajna već posljedica dugih antijugoslovenskih priprema. U časopisu 'Hrvatski narod' br. 62 od 15. aprila 1941. ova pobuna je nazvana herojskom pobunom hrvatske vojske u Bjelovaru.«[44]

A ovo je prikaz Bjelovarske pobune iz jednog partijskog dokumenta:

»Agenti neprijatelja i špijuni u redovima vojnika i oficira 108. puka javno su otkazali poslušnost svojoj komandi i pozvali vojnike, da se vrate svojim kućama. Kako je pretežan dio vojnika bio baš sa bjelovarskog vojnog okruga i pošto su se u samom puku nalazili mnogi komunisti, pa i sekretari partijskih jedinica, kada je rukovodeći oficirski kadar napustio 108. puk, oni su preostalim dijelovima, koji se nisu razišli, dali upute, da u vojnim formacijama krenu prema Bjelovaru. Njihov utjecaj je bio jak, pa su preostali dijelovi puka izvršili njihove upute. 108. puk je domarširao blizu Bjelovara i potom poslao jednim kamionom patrolu u grad da izvidi, kakva je tamo situacija... U toj patroli bio je sekretar partijske organizacije u Voj. Osijeku Dragan Cetušić, Đuro Markešić, član partijske jedinice u Kapeli i još neki drugi. Cetušić je vodio patrolu upravo pred kuću Milana Bakića-Baje (sekretara OK Bjelovar, nap. S. Š.)... On je išao da pita Baju Bakića, šta treba da puk radi. Cetušić se dugo zadržao kod Bakića, no od njega nije dobio nikakav definitivni odgovor.«

»... Puk je zatim umarširao u Bjelovar i smjestio se u kantonman na Vojnoviću platou... Dr. Julije Makanec, poznati klerikalac i fašista, održao

[42] Isto, str. 465, bilj. 61.
[43] Isto, str. 466, bilj. 63.
[44] Isto, str. 466.

je vojnicima govor o tome, da trebaju položiti oružje i razići se svojim kućama . . .«[45]

Kao što se vidi, prema Terziću pobuna je bila »posledica dugih antijugoslovenskih priprema« i u njoj su ubijani oficiri i vojnici srpske narodnosti i uopće napadani »Srbi u leđa«. Prema svjedočanstvu u knjizi Kotarskog komiteta pobunu je izazvao neprijatelj u redovima puka, ali pobunjenici nisu vršili nikakve akcije ni protiv svojih oficira ni protiv drugih jedinica ni protiv organa vlasti. Oni se svakako nisu okrenuli protiv Srba uopće, već i zato što su stajali također pod utjecajem komunista, pogotovu pak zato što su ti komunisti bili ne samo Hrvati nego i Srbi.

Nije jasno jesu li Terziću bile poznate izjave komunista-očevidaca i njihov prikaz pobune kako je došao do izražaja u knjizi jednog partijskog foruma izdanoj u socijalističkoj Jugoslaviji, samo je činjenica da ih on u svojem tekstu ne uzima u obzir i da svoj prikaz i ocjene gradi na izvorima onih koji su bili odgovorni za nesnošljivo stanje u Kraljevini Jugoslaviji i u njezinoj vojsci, ili pak na propagandnim materijalima ustaša, koji su nastojali iskoristiti svaki povod kako bi pokazali svoj tobožnji utjecaj u hrvatskom narodu.

10.

Treće osnovno obilježje Terzićeve knjige o propasti Kraljevine Jugoslavije jest svojevrstan romantičarski odnos prema jugoslavenskoj vojsci. Taj je odnos najbolje uočljiv kad autor — na mnogo mjesta, više ili manje izravno — iznosi uvjerenje da je kraljevska vojska mogla i morala pripremiti i voditi teritorijalni i partizanski općenarodni rat.

Na primjer: »Naši ljudi su od davnina navikli da se bore protiv nadmoćnijih snaga i da na kraju pobede. . . . U jednom dugotrajnom ratu, na koji se moralo računati, trebalo je privremeno, u prvoj fazi rata, predvideti druge oblike ratovanja u onim oblastima, da bi se ostvario krajnji ratni cilj. . . . To znači da je trebalo voditi opštenarodni odbranbeni rat čitave zemlje u kome bi maksimalno došle do izražaja sve duhovne, znanstvene i materijalne snage ujedinjenog naroda, koji bi se borio u raznovrsnim oblicima, a ne samo na frontu. . . . Ali, čak ni 27. marta, kada je nastupila prekretnica u životu naroda Jugoslavije, nova vlada generala Simovića nije umela da donese najcelishodnije odluke koje su očekivali svi patrioti.«[46]

Sasvim je nerealno misliti da je Simovićeva vlada mogla pozvati narod na općenarodni partizanski rat. Romantičarska je zabluda shvaćanje da su se u toku nekoliko dana za takav rat mogli pripremiti jugoslavenski narodi, pogotovu pak da su se za nj mogli pripremiti i odlučiti hijerarhijski vrhovi kraljevske vojske. To shvaćanje ne vodi računa o stvarnim društveno-političkim okvirima koji su potrebni za obranu zemlje i za pokretanje partizanskog rata. Upravo su društveno i političko uređenje Kraljevine Jugoslavije, zasnovano na nacionalnom i socijalnom ugnjetavanju, i klasno ograničen vladajući sloj (u državnom aparatu i u vojsci) bili osnovna zapreka da se općenarodni rat predvidi, pripremi i vodi. A takav se rat mogao voditi tek kad su razbijeni okviri stare, buržoaske Jugoslavije, klasične zemlje na-

[45] Prilozi za izučavanje historije Komunističke partije kotara Bjelovar 1919—1952. Uredio: Redakcioni odbor. Izd. KK SKH, Bjelovar, 1959, str. 110.
[46] Terzić, n. dj., str. 668, 669.

cionalnog i klasnog ugnjetavanja, kad su se narodi uvjerili da toj i takvoj državi nema povratka i kad im je Komunistička partija otvorila perspektivu nacionalnog spasa i društvenog progresa, za koju je vrijedno boriti se i uz cijenu najvećih žrtava.[47]

Na kraju neka budu još jednom iznijeta glavna obilježja Terzićeve knjige »Jugoslavija u aprilskom ratu 1941«.

Riječ je o veoma opsežnu djelu, koje donosi mnogo činjeničnoga materijala. Ali ta građa nije uvijek korektno prezentirana ni interpretirana. Nadalje, na više ili manje ispravne analize i opće zaključke često se nadovezuju ocjene koje poništavaju prethodno iznijete prikaze i sudove. Iz cijele knjige nesumnjivo proizlazi autorov aprioran pa prema tome i neobjektivan stav prema događajima i ličnostima, a mjestimično i romantičarski odnos prema jugoslavenskoj vojsci i povijesnim zbivanjima uopće. Terzić je u osnovi ostao na pozicijama subjektivističkog i romantičarskog pristupa historijskim zbivanjima, i tako je objektivna analiza pravih, zamršenih i složenih, uzroka što su doveli do sloma monarhističke Jugoslavije ustupila mjesto novoj legendi, samo što u toj novoj Terzićevoj aprilskoj legendi mjesto Vuka Brankovića stupaju na scenu mase potlačenih jugoslavenskih naroda.

Sve u svemu, knjiga je kao prilog znanstvenoj historiografiji promašena, a po dalekosežnim implikacijama koje nužno izaziva također izrazito štetna.

*Stjepan Šćetarić**

[47] Isp. Tuđman, n. dj., str. 105—114.

* *U suradnji s članovima Sekcije za povijest socijalističke revolucije Instituta.*

O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941.

SIGURNO je da će svakom objektivnom čitaocu Terzićeve knjige u prvom redu upasti u oči njegova teza o tzv. *ustaškom ustanku*, odnosno o *pobuni u Hrvatskoj protiv jugoslovenske države i vojske* u aprilskom ratu 1941. Prema njemu: »Srbi i Hrvati su dočekali proleće 1941. godine razjedinjeni, odvojeni i međusobno neprijateljski raspoloženi. A poznato je da se rat može uspešno voditi ako za to postoji čvrsta rešenost ujedinjenog naroda, a jugoslovenskog jedinstva i patriotizma — zahvaljujući nenarodnim režimima — nije postojalo, tako da nije moglo biti ni jedinstva između fronta i pozadine. *Naročito je unutrašnja situacija u Hrvatskoj kobno uticala na ratne pripreme za odbranu zemlje i na rad vojske u ratu, čiji je otpor na sjeverozapadu pobunom mnogih pukova i oružanim ustankom u pozadini bio paralisan u prva tri dana*« (kurziv naš). »Ustaški klerikalizam i najveći deo vođstva HSS-a« — ističe dalje autor — »stojeći u službi fašističkih agresora, digli su oružani ustanak u pozadini fronta protiv jugoslovenske vojske, čiji su pukovi na Dravi i u Slavoniji pokušavali da pruže otpor agresoru. Time je na severnom i severozapadnom frontu sve svršeno za četiri dana, jer su 10. aprila, ulaskom Nemaca u Zagreb, prestale da postoje 4. i 7. jugoslovenska armija« (str. 665).

Premda je ta konstrukcija najvećim dijelom rezultat nenaučnog pristupa istraživanju i sagledavanju vrlo složene problematike aprilskog rata, ipak je neshvatljivo da sadrži takvu jednostranu ocjenu, koja se prvi put pojavljuje u našoj historiografiji.[1]

Treba svakako istaći da je autor u »Opštem zaključku« svoje knjige uglavnom iznio sve uzroke sloma Jugoslavije u aprilskom ratu 1941, ali im nije odredio pravo značenje, tako da među njima upravo ocjena »nepovoljnog unutrašnjeg stanja u Hrvatskoj« koje obilježava »ustaška pobuna« zauzima istaknuto mjesto. Ne može se mimoići činjenica da je u Hrvatskoj u toku aprilskog rata postojala ustaška akcija u sklopu pete kolone — koja je u raznim oblicima djelovala u čitavoj Jugoslaviji i bez sumnje ubrzala njen slom — ali ona u toj vrlo složenoj situaciji nije predstavljala prvorazredni faktor, što je već i konstatirano u našoj historiografiji i ostaloj literaturi.[2]

Upravo je zato potrebno osvrnuti se na autorovu interpretaciju događaja u Hrvatskoj u toku aprilskog rata.

---

[1] Slične jednostrane ocjene o aprilskom ratu pojavile su se jedino kod članova jugoslavenske emigrantske vlade, ali one su po svom karakteru potpuno ekstremističke jer su nastale kao rezultat određene tendencije. Na njih je s pravom upozorio F. Čulinović zaključujući da su spomenuti političari »u težnji da sa sebe skinu svaku odgovornost za aprilski slom uglavnom tražili uzroke samo — u situaciji u Hrvatskoj aprila 1941«. (Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958, str. 337.)

[2] Tako npr. J. Marjanović uz zaključak da je slom Jugoslavije došao »pre svega pod dejstvom spoljnih faktora« konstatira ovo: »Ustaška akcija na slamanju jugoslovenske države bila je u prvo vreme podržana od manjeg dela hrvatskih radnih masa, što je nesumnjivo ubrzalo njen slom. Ali je to bio drugorazredan faktor. Slom Kraljevine Jugoslavije odigrao se pre svega pred navalom nemačke, italijanske i mađarske vojske«. (Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941. Jug. ist. časopis, 1962, br. 1, str. 14.)

I

Treba odmah naglasiti da Terzić svoj relativno opširni prikaz *pobune u Hrvatskoj* temelji samo na nekoliko konkretnih primjera dajući im opširni komentar.[3]

Kao prvi primjer ustanka u Hrvatskoj autor navodi pobunu 108. pješadijskog puka u Bjelovaru koji se pobunio noću 7/8. aprila. Prikaz pobune u ovom puku ispunjava gotovo čitav prostor koji je posvećen »Dejstvima 8. aprila na frontu 1. grupe armija« (str. 464—469). Premda je prikaz ove pobune napisan na osnovi ustaških izvora[4], autor pravilno uočava njen proustaški karakter, ali izvodi neke krive zaključke. Prema njemu: »Pobuna u Bjelovaru nije bila slučajna već posljedica dugih antijugoslovenskih priprema«. I ne samo to; on potpuno nekritički preuzima ocjenu dnevnika »Hrvatski narod« da je ova pobuna »nazvana herojskom pobunom hrvatske vojske u Bjelovaru« (str. 466) i izjavu J. Makanca da je »pobuna u rejonu Bjelovara imala za cilj da pokaže da Hrvati ne žele učestvovati u ratu protiv sila Osovine« (str. 468).

Međutim, autor se nije zadovoljio samo tim konstatacijama, nego na osnovi pobune u Bjelovaru pravi dalekosežne zaključke. »Jugoslovenska Vrhovna komanda je i ovog dana bila u zabludi u pogledu stanja u Hrvatskoj« — zaključuje autor u prikazu operacija 8. aprila. Ona je uveče 8. aprila smatrala da je situacija 4. armije relativno dobra, pošto je prodor njemačkih trupa privremeno bio zaustavljen. Međutim, pobune u jedinicama 4. armije i u njenoj pozadini, koje su se kao plamen širile po svima oblastima Hrvatske, ugrožavale su opstanak fronta, tako da se svakog časa mogao očekivati raspad 4. armije« (str. 468).

Da bi bar donekle potkrijepio tezu o pobunama »koje su se kao plamen širile po svim oblastima Hrvatske«, autor je u daljnjem prikazu opera-

---

[3] U prvom dijelu knjige, u poglavlju »Unutrašnja politička situacija u Jugoslaviji pred drugi svetski rat«, autor nerazmjerno najveću pažnju posvećuje djelatnosti V. Mačeka, vodstva HSS i katoličkog klera, tvrdeći da je »čitava politička delatnost dr. Vlatka Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke, bila usmerena jednom cilju: izdvojiti Hrvatsku iz sklopa Jugoslavije i od nje stvoriti zasebnu državu« (str. 41). U tom smislu je kroz čitavu knjigu prikazana djelatnost vodstva i članstva HSS, tako da se ona nimalo ne razlikuje od razornog djelovanja ustaša. Pošto je ovako formulirao političku djelatnost Mačeka i ciljeve HSS-a, autor u svom zaključku govori o »velikohrvatskom federalizmu« i napominje ovo: »Hrvatske vođe su do 1922. godine stajale na principu federalističkog uređenja države, a kasnije su — vešto prikrivajući svoje prave namere, negirajući odluku o ujedinjenju 1. decembra 1918. godine i ističući hrvatsko nacionalno pitanje pred međunarodnom javnosti — zauzele nov stav, tražeći otcepljenje i samostalnost Hrvatske. Tako se proces borbe hrvatskog naroda za svoju samostalnost razvio u separatizam, čime su se, naravno, slabili državno jedinstvo i otporna snaga države. Vodstvo Hrvatske seljačke stranke je (na čelu s Mačekom) posle 1930. godine, radi ostvarenja svojih planova, tražilo pomoć od sila Osovine i planski radilo na razbijanju Jugoslavije. Ono je, u stvari, najvećim delom prešlo u izdaju, što se vidno ispoljilo u aprilskom ratu« (str. 664).

[4] Autor se koristio sjećanjem ustaškog funkcionera Julija Makanca — tadašnjeg načelnika u Bjelovaru — koje je objavio u »Hrvatskoj smotri« 1944, br. 3. i 4. Potrebno je istaći da autor vrlo nepouzdano navodi izvore. »Hrvatsku stražu« zamjenjuje sa »Hrvatskom smotrom«, netačno citira list »Hrvatski narod« (koji nije časopis), zamjenjuje neke Čulinovićeve radove.

cija 8. aprila, vjerojatno zbog nepostojanja ni pobuna ni odgovarajuće građe i literature, uspio samo spomenuti »ustašku pobunu« u Šibeniku.[5]

Međutim, ono što najviše iznenađuje u autorovu prikazu operacija od 8. aprila, to je njegov opći zaključak u kojemu je rezimirao situaciju toga dana. Nasuprot mišljenju jugoslavenske Vrhovne komande, koja je uveče 8. aprila »smatrala da je situacija kritična na frontu 3. armijske oblasti i 5. armije zbog nemačkog prodora kroz Kačanik i dolinom Nišave«, Terzić zaključuje ovo: »Prema tome, krajem ovoga dana jugoslovenska Vrhovna komanda nije uočila niti ozbiljno shvatila dva najvažnija i najsudbonosnija događaja: konačno presecanje odstupnice jugoslovenskoj vojsci u Makedoniji i pobunu u Hrvatskoj protiv jugoslovenske države i vojske. U takvoj krajnje kritičnoj strategijskoj i političkoj situaciji — kada je severozapadni front u Hrvatskoj bio pred punim raspadom i kada jugoistočni front u Makedoniji praktično više nije postojao — ona u stvari nije ništa preduzela čime bi bitnije mogla izmeniti situaciju u svoju korist« (str. 470—471).

Doista je nepotreban komentar Terzićevoj tvrdnji *o pobuni u Hrvatskoj protiv jugoslovenske države i vojske* koju i on sam temelji na dva primjera (Bjelovar i Šibenik).[6]

U prikazu operacija 9. aprila autor također najveću pažnju posvećuje *pobuni u Hrvatskoj*[7] koju ponovo svodi na događaje u Bjelovaru i Šibeniku (str. 480—481 i 485). On donosi zanimljiv podatak o razoružanju hrvatskih vojnika u 4. armiji, koji je, s obzirom na kontradiktornost u tekstu, dosta nejasan i prema tome izaziva sumnju: »Prema izjavi pukovnika Georgijevića, komandant 1. grupe armija mu je naredio da telefonom obavesti komandanta Savske divizije da se rezervisti Hrvati po mogućstvu razoružaju na položaju, a da ostali produže borbu na Bilogori, s tim da se pod jačim neprijateljskim pritiskom povlače prema Zagrebu i Sisku, što je pukovnik Georgijević i izvršio. Međutim, ovo je izazvalo još veće rasulo, jer su ustaški petokolonaši izokrenuli naređenje na taj način što je trupama saopšteno da se obveznici Hrvati puste kućama, a da ostali bez borbe odstupe ka Zagrebu. S druge strane, komandant 1. grupe armija u svojoj izjavi tvrdi da uopšte nije izdao nikakvo naređenje ni za raspuštanje Hrvata ni za povlačenje bez borbe ka Zagrebu« (str. 483).

Prikazujući operacije od 10. aprila Terzić pored ponovnog osvrta na *ustašku pobunu* koja se i ovoga puta svodi samo na događaje u Bjelovaru (str. 498; prikaz se temelji na vijestima iz »Hrvatske smotre« i »Hrvatskog naroda«) najveću pažnju posvećuje proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

---

[5] Autor je ovu akciju spomenuo u prikazu rada ratne mornarice 8. aprila: »Ovog dana ratna mornarica nije dejstvovala, samo je za sadejstvo sa Jadranskom divizijom za planirani napad na Zadar obrazovan Šibenički pomorski odred od jedinica 2. i 3. torpedne divizije. Međutim, pošto ga je u Zatonskom zalivu oko 14,30 časova napala italijanska avijacija, on je u 15,30 isplovio iz Zatonskog zaliva i otplovio na Prokljansko jezero, a zatim je zahvaćen ustaškom pobunom, koju su ovoga dana izvele ustaške pristalice u Šibeniku« (str. 469).

[6] Osvrćući se na rad jugoslavenske vlade 8. aprila, autor, između ostalog konstatira ovo: »Ni ovoga dana jugoslovenska vlada nije ništa preduzela. Naime, ni potpredsednik vlade, dr Maček (koji je zastupao predsednika vlade, pošto se general Simović stalno nalazio u Vrhovnoj komandi u Koviljači) a ni ban Hrvatske dr Šubašić uopšte nisu reagovali na pobunu u Hrvatskoj, niti su ma šta preduzeli da bi koliko toliko popravili tu situaciju« (str. 471).

[7] Autor nekad upotrebljava izraz *pobuna u Hrvatskoj* a nekad *ustaška pobuna*.

(str. 500—502). U vezi s proglasom Slavka Kvaternika od 10. aprila, koji dijelom citira, Terzić prikazuje novonastalu situaciju u Hrvatskoj ovim riječima: »Ovaj proglas su po gradovima i selima prihvatili unapred pripremljene ustaške grupe i klerofašističke organizacije, kao i mačekovski ‚zaštitari'. One su u mnogim mestima po Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini odmah preuzele vlast, s tim što su im se u najvećem broju pridružili i dotadašnji organi vlasti. Petokolonaška akcija, koju su protivjugoslovenski domaći fašistički elementi više godina razvijali, pokazala se tih dana u punom svetlu. Jednu od glavnih uloga u organizovanju nove ustaške vlasti, naročito u selima i manjim gradovima imali su katolički župnici. Upravo je neverovatno kako su vrhovi državne vlasti u Kraljevini Jugoslaviji bili zaista gluvi i slepi prema tolikim ustaškim i klerofašističkim petokolonaškim elementima čak i na visokim državnim položajima, od kojih neki i nisu mnogo krili svoje antijugoslovensko i profašističko raspoloženje.

Posle ovog proglasa nastalo je opšte rasulo svih jedinica koje su bile popunjene obveznicima hrvatske narodnosti, tako da o produženju rata na teritoriji banovine Hrvatske nije moglo biti ni govora. Tom prilikom je celokupna ratna oprema i naoružanje predato ustaškim vlastima, dok su se ostaci jugoslovenske vojske (sa ljudstvom srpske narodnosti) povlačili ka Bosni, s tim što su ih pri tome napadale ustaške jedinice i naoružano stanovništvo, naročito u rejonu Zagreba, Petrinje i Lipika. Pošto su ustaše ubijale, pljačkale ili Nemcima predavale zarobljene jugoslovenske vojnike, vrlo je mali broj vojnika iz 4. armije stigao u Bosnu, i to većinom bez vozila, stoke i teškog oruđa. Štab 4. armije odstupio je za Sisak« (str. 501).

U daljnjem prikazu događaja od 10. aprila do kapitulacije Jugoslavije autor spominje ustaške pobune i uspostavljanje ustaške vlasti u Sinju, Drnišu, Šibeniku, Crikvenici (str. 504—505), te Mostaru (str. 532).[8]

U »Osvrtu na rad jugoslovenskih snaga« Terzić je u obliku rezimea dao ocjenu vojničke strane aprilskog rata. Prema toj ocjeni, tri su osnovna uzroka neuspjelim operacijama 1. grupe armija:

— »zakasnela mobilizacija i koncentracija snaga 4. armije, tako da nije bila u mogućnosti da posedne svoj granični front na Dravi;

— većinom slab moral trupa mobilisanih na teritoriji Hrvatske, koje su, zbog ustaške propagande, vršile pobune i masovna bekstva iz jedinica;

— što je zbog raspada 4. armije nastupilo i rasulo 7. armije, čiji obveznici većinom nisu imali volje da se bore izvan svoje teritorije« (str. 588).

U vezi s tim načelnim zaključkom on je djelovanje 4. armije ocijenio ovim riječima:

»S obzirom na vladajuću političku situaciju u Hrvatskoj, ova armija nije bila sposobna da izvrši određeni zadatak, već se raspala prvih dana rata. Izvršenje mobilizacije i koncentracije njenih jedinica je onemogućeno petokolonaškim i izdajničkim radom najvećeg dela HSS i ustaške organizacije, tako da su popunjene samo sa 10% stoke i vozila. Čim je otpočeo rat, pobunila su se dva puka Slavonske divizije koji su, umesto da idu na front na Dravi, okrenuli nazad, zauzeli Bjelovar i 8. aprila proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku. Pošto je posle toga nastupilo masovno bekstvo obveznika iz drugih jedinica 4. armije, nemačke oklopne i motorizovane jedinice su 10. aprila

[8] U ovom radu neće biti osvrta na ustaške akcije u Bosni i Hercegovini, koje autor spominje.

bez borbe stigle u Zagreb i podržale proglas o obrazovanju NDH. Zatim su se ostaci ove armije (ljudstvo srpske narodnosti) povlačili ka Bosni, probijajući se pod borbom kroz gradove i sela, gde su ih napadale ustaške jedinice i naoružano građanstvo.

Mada se komandant ove armije general Petar Nedeljković dosta zalagao da armija izvrši postavljeni zadatak, ipak se i njegova armija, pre svega, usled masovne pobune na frontu i u pozadini — posle četiri dana rata raspala i prestala da postoji« (str. 589). Autor je dao i posebnu ocjenu djelovanja trupa Primorske armijske oblasti: »Ove trupe nisu iskorišćene za borbu sa nemačkim i italijanskim snagama, već za borbu s unutrašnjim neprijateljem — ustašama. Ustaška propaganda je i na području ove armije u mnogome ometala izvršenje mobilizacije i koncentracije trupa, tako da Jadranska divizija nije bila u mogućnosti da izvrši predviđeni napad na Zadar. Posle proglašenja Nezavisne Države Hrvatske nastalo je potpuno rasulo jedinica ove armijske oblasti pošto je ljudstvo, pod utjecajem ustaša, napustilo jedinice i delom otišlo svojim kućama. Ono se delom stavilo na raspolaganje Mačekovoj »Seljačkoj zaštiti« i ustašama, učestvujući u organizaciji nove ustaške vlasti i hvatanju ostataka jugoslovenskih jedinica koje su se po delovima povlačile ka istoku« (str. 590).

Koliko je autor nastojao istaći značenje i veličinu *pobune u Hrvatskoj* najbolje prikazuje njegov prikaz »Uticaja pete kolone na vođenje aprilskog rata«, u kojem daleko najveći dio teksta zauzima iznošenje ustaških akcija. U vezi s tim on ističe ovo: »Borbena vrednost jugoslovenske vojske znatno je umanjena organizovanom izdajom i petokolonaškim radom velikog broja starešina i vojnika iz reda ustaških i fašističkih organizacija i manjinskih elemenata, od kojih mnogi uopšte nisu došli na mobilizacijsko mesto, drugi su izazivali pobune, rasulo i bekstvo, a treći su — čim su se dokopali oružja — stupali u redove ustaških i fašističkih organizacija i otvoreno se borili protivu jugoslovenskih trupa, čime su znatno ubrzali slom jugoslovenske vojske.

Borbena vrednost jugoslovenske vojske bila je znatno oslabljena i eksteritorijalnim rasporedom starešina, jer su oficiri i podoficiri srpske narodnosti koji su bili raspoređeni u hrvatske jedinice, mahom ubijani ili zarobljavani od ustaša i Zaštite, dok su izvesne ustaški nastrojene starešine u sastavu srpskih jedinica često sabotirale rad svojih jedinica izbegavajući borbu, ili su svoje jedinice na prevaru predavale neprijatelju. Članovi ustaške organizacije i Hrvatske seljačke i građanske zaštite razoružavali su ili zarobljavali jedinice, grupe ili pojedince jugoslovenske vojske u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i potom ih predavali Nemcima ili Italijanima, dok su Šiptari koji su se pobunili u Metohiji, uzeli vlast u svoje ruke, opljačkali vojne magacine, sadejstvovali nemačkim i italijanskim jedinicama i napali vojne komunikacije u neposrednu pozadinu Kosovske divizije koja je bila angažirana na albanskom frontu. Zbog toga je ova divizija bila prinuđena da znatan deo snaga uputi sa fronta u pozadinu. Prirodno je da je sve ovo negativno uticalo na moral i otpornu snagu jugoslovenske vojske« (str. 592—593).

Terzić je uglavnom na osnovi ustaške štampe potpuno nekritički donio kratke podatke o djelovanju ustaša u vidu pete kolone u kopnenoj vojsci (Bjelovar, Banja Luka, Koprivnica), zrakoplovstvu (Zemun, Sarajevo, Mostar) i u pozadini (Slunj, Split, Šibenik, Čapljina, Mostar).

Iz iznesenog prikaza Terzićeve interpretacije pobune u Hrvatskoj treba konstatirati ovo:

1. Teza o *ustanku u Hrvatskoj* temelji se gotovo isključivo na pobunama u vojsci;

2. Zaključak o pobunama u vojsci izvodi se samo na osnovi nekoliko konkretnih akcija od kojih je nešto potpunije prikazana samo pobuna u Bjelovaru;

3. U prikazu tih akcija autor se najvećim dijelom služio ustaškim izvorima kojima, osim toga, nije ni kritički pristupao.

II

U cjelovitoj analizi aprilskog rata u Jugoslaviji 1941. nemoguće je mimoići postojanje niza ustaških akcija, ali je zato i neophodno potrebno odrediti im, kao i svim ostalim pojavama, pravo mjesto i značenje.

Konstatacija da u Hrvatskoj u aprilskom ratu postoji *ustanak* ili *pobuna* bez sumnje je rezultat nepoznavanja pravog stanja u hrvatskom narodu, a pogotovu to dolazi do izražaja ako se tom tzv. ustanku ili pobuni daje ustaški karakter. Upravo zato neophodno je potrebno najprije analizirati svu složenost situacije u Hrvatskoj, tj. osnovne društvene i političke snage koje su je obilježavale, da bi se mogao izvući odgovarajući zaključak. Premda nije zadaća ovog prikaza da izvrši spomenutu analizu, jer je za nju potrebno temeljito znanstveno istraživanje koje bi obuhvatilo sve komponente historijskog razvoja, ipak treba u osnovnim crtama istaći one najbitnije momente koji su obilježavali situaciju u Hrvatskoj u aprilu 1941.

Osnovna činjenica koju treba istaći je potreba razlikovanja politike HSS-a u cijelosti od aktivnosti ustaških elemenata u zemlji, jer oni, s obzirom na svoj program i razvitak, predstavljaju suprotne strane. Zbog toga je potpuno shvatljivo da je njihova različita pozicija došla do izražaja i u aprilskom ratu. U tako složenoj situaciji, u kojoj je prijetio, s jedne strane, skori dolazak okupacionih snaga kao novog i odlučujućeg političkog faktora, a, s druge, sigurni slom Jugoslavije, vodstvo se HSS-a, kao i vodstva ostalih građanskih stranaka, pokazalo neodlučnim.[9] U odnosu na široke slojeve hrvatskog naroda ta se neodlučnost prenosila propagandom vodstva HSS-a koje je pozivanjem na *red i mir* stvaralo pasivan stav prema događajima. Ta je neodlučnost, u kojoj je karakteristično i držanje samog Mačeka[10], stvarala

[9] Svakako treba upozoriti na profašističku orijentaciju desnog krila HSS-a — Janko Tortić, Stjepan Heffer, Dragutin Toth, i dr. — koje je održavalo veze s ustašama još prije rata. Njihovu aktivnost u aprilskom ratu s pravom je istakao i sam Terzić (str. 50—53).

[10] Kako nije lako objasniti i ocijeniti odbijanje Mačeka da se stavi na čelo »nezavisne« hrvatske države, koji su mu položaj nudili Nijemci, jasno pokazuje i Terzićev kontradiktoran prikaz tih pitanja. »U proglašenju Nezavisne Države Hrvatske — ističe autor.— Maček je odigrao veoma važnu ulogu. Nemački agenti u Zagrebu zaključili su da je situacija pogodna za proglašenje, jer su znali da će nemačke trupe u toku toga dana (misli se na 10. april — naša nap.) ući u Zagreb. Pošto su računali da je Maček najpogodnija ličnost za preuzimanje vlasti, oni su pokušali da ga nagovore da lično proglasi Nezavisnu Državu Hrvatsku. Međutim, da se ne bi tako brzo i suviše izložio, Maček je odbio tu ponudu i pristao da u tome pomogne Slavku Kvaterniku« (str. 58). Prema jednom autorovu podatku »Maček je uputio svoje poverenike pobunjenom 108. puku u Bjelovar sa porukom da preda grad i da se vrati na front, ali ova misija nije uspela« (str. 480—481). Upravo je zato neshvatljiva autorova ocjena u vezi s Mačekovim odlaskom iz Simovićeve vlade, jer se prema njoj »dr Maček — u stvari

donekle pogodan teren aktivnosti ustaških elemenata, koja je dolazila do izražaja u nizu akcija.

Postojeći ustaški pokret u zemlji, koji ni organizaciono ni brojčano nije predstavljao jači politički faktor[11], mogao se osim na svoje članstvo osloniti na neznatan broj separatističkih elemenata i moralnu podršku Njemačke i Italije. To se najjasnije izrazilo upravo u sistemu njihovih akcija koje su nastajale potpuno izolirano, zavisno o povoljnim uvjetima i vlastitim mogućnostima. Upravo zato što nisu imale masovniju podlogu i nisu bile povezane tj. rukovođene iz jednog centra, zato što su bile malobrojne i zato što većina od njih nije uspjela, one nikako nisu mogle prerasti u neki ustanak.

Treći značajan politički faktor, koji je Terzić gotovo potpuno mimoišao, bila je Komunistička partija Hrvatske, pa njena uloga u aprilskom ratu zahtijeva posebnu studiju. Premda orijentacija KPJ na obranu zemlje nije mogla imati stvarnog odjeka u narodnim masama, jer se one nisu htjele boriti za *tadašnju* Jugoslaviju, ipak treba konstatirati aktivnost Partije u pripremanju borbe protiv okupatora. Uoči rata u Hrvatskoj je bilo oko 4000 komunista i oko 11.000 članova SKOJ-a, što je bez sumnje predstavljalo znatnu snagu koja je u aktivnosti partijskih organizacija morala dolaziti do izražaja.

Ustaške akcije u toku aprilskog rata s obzirom na karakter i vrijeme u koje su nastajale dijele se u dva razdoblja:

Prvo razdoblje traje do 10. aprila, tj. do okupacije Hrvatske i proglašenja NDH. U njemu su te akcije malobrojne i ne dobivaju širi zamah.

Drugo razdoblje traje od proglašenja NDH do kapitulacije Jugoslavije (18. IV 1941). U njemu ustaške akcije dobivaju sasvim drugi karakter. One se izražavaju u preuzimanju vlasti od strane ustaša na području novostvorene NDH. To preuzimanje vlasti vršeno je uz pomoć njemačke i talijanske vojske.

Prvi period. Neposredno prije napada na Jugoslaviju Pavelić je preko radio stanice u Firenzi, koja mu je dana na raspolaganje, objavio proglas

---

izdajnik — spremao za odlazak u Zagreb, da bi prisustvovao trijumfalnom dočeku Nemaca« (str. 472). U vezi s tim autor na kraju zaključuje ovo: »A zar se ičim može opravdati njen stav (misli se na Simovićevu vladu — naša nap.) u pogledu tobožnjeg legalnog odlaska prvog potpredsednika vlade dr. Mačeka u Zagreb u susret Nemcima, navodno »da deli sudbinu svoga naroda«. Zar nije žalosno što jugoslovenska vlada ni tada ne vidi da u svojim redovima ima podlog izdajnika i što se uopšte nije pozabavila žalosnim događajima u Hrvatskoj«. (str. 524).

Uobičajeno je u jednom dijelu naše historiografije da se posvećuje izrazita pažnja držanju Mačeka u aprilskim događajima tako da se vrlo lako dobiva dojam da se to držanje poistovećuje ne samo sa stavom HSS-a nego i najširih slojeva u hrvatskom narodu.

[11] Ilegalna ustaška organizacija u zemlji pojačava svoj rad dolaskom nekih ustaških emigranata poslije jugoslavensko-talijanskog sporazuma 1937. (Mile Budak, Mladen Lorković, Jure Francetić i dr.). Međutim, ona ni tada nije uspjela razviti neku jaču aktivnost — osobito u organizacionom pogledu — osim u Zagrebu, gdje je središte ustaške propagande postao list »Hrvatski narod« koji je izlazio do kraja januara 1940, kada su ga vlasti Banovine Hrvatske zabranile. Ustaše su uglavnom organizirane u društvu »Uzdanica«, koje je propagiralo Pavelića i njegov rad u emigraciji. »Uzdanica« je u Banovini Hrvatskoj bila izložena progonima, te su mnogi njeni članovi bili internirani (najprije u Lepoglavi, a zatim u Kruščici kod Travnika). Računa se da je potkraj 1940. u Hrvatskoj bilo oko 2000 ustaša od kojih polovina u Zagrebu.

hrvatskom narodu u kojem ga je pozivao na ustanak ovim riječima: »Ustaj na noge, lati se oružja, svrstavaj se u bojne redove i stupaj pod ustašku zastavu, na kojoj su već zapisana slavna djela pobjede.« »Naša je pobjeda osigurana,« — isticao je dalje Pavelić — »naše je oslobođenje gotova stvar. Hrvatski ustaški pokret stavio se ne od danas, nego već od deset godina uz bok naših prijatelja, uz bok velikog talijanskog i njemačkog naroda i zato danas silne i ogromne vojske velikih vođa tih velikih naroda Hitlera i Mussolinija, kojima se više nitko oduprijeti ne može, stoje na našu obranu te zajamčuju naše oslobođenje, našu pobjedu, našu slobodu i našu Nezavisnu Državu Hrvatsku na cijelom hratskom povijesnom i neprekinutom narodnom području.«[12]

Pavelić je 6. aprila preko spomenute radio-stanice uputio poziv i hrvatskim vojnicima pozivajući ih na pobunu u vojsci: »Naša je potpuna pobjeda potpuno osigurana« — isticao je Pavelić — »jer se za nju bore i silne i nepobjedive vojske naših prijatelja, vojske Italije, Njemačke, koje hrvatskome narodu zajamčuju potpunu slobodu i nezavisnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.«[13]

Pavelićevi proglasi hrvatskom narodu nisu imali odjeka, osim kod malobrojnih ustaških elemenata. Prema tome, sve ustaške akcije koje su uslijedile bile su uglavnom rezultat aktivnosti tih elemenata.

U Zagrebu, koji je s obzirom na brojnost ustaških elemenata bio u stvari njihov centar, ustaška aktivnost ispoljavala se jedino u nastojanju ustaških vrhova (S. Kvaternik, M. Lorković, V. Židovec, V. Košak i dr.) da se stave na raspolaganje njemačkim predstavnicima (Maletke, Veesenmayer) u situaciji koja je za njih realno bila povoljna (odbijanje Mačeka da proglasi NDH i stavi se na njeno čelo; skori dolazak njemačke vojske).[14] Izvan okvira tih nastojanja ustaška akcija u Zagrebu nije dolazila do izražaja, pa prema tome Zagreb do 10. aprila nije predstavljao središte iz kojega bi se vodile akcije u Hrvatskoj.

Treba također istaći da je određenu ulogu u rasulu Jugoslavije odigrala i Mačekova Građanska i Seljačka zaštita, koja je u nekim mjestima pružila pomoć ustašama prije Mačekova proglasa od 10. aprila. Uzrok se tome nalazi u činjenici da su se i unutar Zaštite učvrstili pojedini ustaški elementi, kako u članstvu tako i u vodstvu.[15]

---

[12] M. Bzik, Ustaška pobjeda, Zagreb, 1942, str. 69—70. Pavelićev govor u cijelosti — preko Bzika — objavio B. Krizman. Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Sl. Brod 1963, br. 1, str. 133—223.

[13] Bzik, n. dj. str. 72—73. Osim ova dva, Pavelić je do 10. aprila uputio još dva poziva u Hrvatsku, n. dj. str. 75—78, 85—86.

[14] Usp. F. Tuđman, Okupacija i revolucija (Prva rasprava: NDH kao instrument okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941—1945), Zagreb, 1963; Krizman, n. dj.

[15] O držanju Zaštite u aprilskim danima zanimljiv je »Prikaz događaja oko sloma bivše jugoslavenske države« koji je u decembru 1941. u okviru ankete Ministarstva domobranstva NDH napisao Zlatko Fabijanec, jedan od vodećih ljudi u Zaštiti. Fabijanec opisuje situaciju u HSS-u i Zaštiti nakon 27. marta, tj. »nakon zaoštrenja vanjsko-političkog odnosa između Njemačke i biv. Jugoslavije« koje je stvorilo i neizvjesnu situaciju u Banovini Hrvatskoj. »Iz toga razloga sazvale su nekoje vodeće ličnosti u Hrvatskoj seljačkoj zaštiti sastanke u tome smislu u prostorijama Gospodarske sloge a sa znanjem ondašnjeg vrhovnog zapovjednika cjelokupne Hrvatske seljačke zaštite dr Vladka Mačeka. Ovim sastancima su prisustvavali osim potpisanog vrhovni inšpektor Hrvatske seljačke zaštite Kemfelja, inšpektor Zvonko Kovačević, pobočnici Maršić i Pribanić, te od policije zapovjednik redarstvene straže M. Geroč, nadzornik Pelz i drugi.

U prva dva dana aprilskog rata u Hrvatskoj nije došlo ni do jedne vidnije ustaške akcije, što je i shvatljivo s obzirom na bojazan i neizvjesnost malobrojnih ustaških elemenata u ishod događaja u tada još relativno stabilnoj situaciji u Hrvatskoj.

Prva značajnija a ujedno i najveća ustaška akcija u prvoj fazi bila je pobuna u Bjelovaru, 8. aprila, što se vidi i iz Terzićeva prikaza. Ustaška propaganda uspjela je izazvati pobunu 108. puka koji se nalazio u Velikom Grđevcu i otkazao poslušnost svojoj komandi, tako da je s komandom puka ostalo samo oko 50 vojnika i oficira.[16]

Sutradan, 9. aprila, izvršena je ustaška akcija u Garešnici, koja je bila neposredni odjek pobune u Bjelovaru. Oko 200 naoružanih članova Seljačke zaštite uz pomoć manjeg broja vojnika iz 108. i 42. pješadijskog puka, koji su se dan ranije razišli, zauzelo je žandarmerijsku stanicu u Garešnici i razoružalo žandare.[17]

Ne može se prihvatiti Terzićeva tvrdnja da je ustaška akcija u Šibeniku izbila 8. aprila (str. 469). Ustaški elementi nisu uspjeli da dignu pobunu u komandi Šibenika, koja je bila sastavljena od sektorske obalske artiljerije i ratnog puka. Naprotiv, tih dana u Šibeniku su bili osobito aktivni komunisti. Na osnovi partijskog savjetovanja koje je održano 8. aprila došlo je do uspješnih razgovora s oficirima.[18] Ustaše su i 10. aprila nailazile na odlučan otpor građana.[19]

Također se ne može govoriti o nekoj vidnijoj ustaškoj akciji u Splitu. Tek 10. aprila, pošto je objavljeno proglašenje NDH, ustaše su mogle doći

---

Zaključeno je, da se sve priredi kako bi se u danom času mogao zauzeti Zagreb i razoružati jugoslavensku vojsku. Primjećujem ovdje, da je cjelokupna Zaštita na teritoriji bivše Banovine Hrvatske tada imala svoj statut, kojeg je izdala Banovina Hrvatska i nije bila više ilegalna.

Plan za zauzeće Zagreba izgrađen je u potankosti, te je uglavnom zasnovan tako, da građanska zaštita uz pomoć Hrvata pristaša u redarstvu i oružništvu razoruža najprije sve Srbe časnike, dočasnike i vojnike te nepouzdane Slovence, a istodobno da se zauzmu najvažnije vojničke i upravne zgrade Zagreba.

Vanjska pomoć trebala je u najkraćem vremenu stići iz kotareva Stubica, Sv. Ivan Zelina, Zlatar, Samobor i Zagreb vanjski.« (Arhiv DSUP SRH).

Međutim, te planirane akcije nisu bile provedene.

O karakteru i ulozi Zaštite u Banovini Hrvatskoj usp. Lj. Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, Zbornik radova II, Beograd, 1961, str. 225—266.

[16] Izvještaj Kotarskog poglavarstva u Bjelovaru Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, 17. aprila 1941; Državni arhiv SRH (= DA SRH) Rkp. spisi, kut. 68.

[17] Izvještaj Sreskog načelstva u Garešnici od 10. aprila 1941. U njemu se obavještava da se na području Garešnice nalazi velik broj vojnika iz spomenutih pobunjenih pukova »u punoj ratnoj opremi, koji se spremaju zajedno s članovima Hrvatske seljačke zaštite, da zauzmu i žandarmerijske stanice u Bereku i Hercegovcu«. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb (= AIHRPZ), fond MUP NDH.

[18] Usp. D. Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb, 1959, str. 105—111. O događajima 9. aprila u Šibeniku Gizdić je zapisao ovo: »Partija je uz pomoć naprednih oficira organizirala čuvanje važnih ustanova i vrši kontrolu grada. Uz pomoć naprednijih vojnika vraćaju se u jedinice svi dezerteri, na koje se naiđe.«

[19] Prema Gizdiću: »Istog dana tražili su ustaški elementi da građani izvjese bijele zastave u znak predaje, ali narod je to jednodušno, sa zgražanjem odbio. I ono malo zastava, što su ih oni sami izvjesili, naši su drugovi poskidali«; n. dj. str. 111.

do izražaja, ali je još uvijek kod njih postojala bojazan s obzirom na nesređeno stanje i na utjecaj komunista u stanovništvu.[20]

Još manjeg opsega bile su ustaške akcije u Kninskoj krajini i na području Sinja. U Kninu je do 10. aprila situacija bila relativno mirna. Dok se petokolonaška agitacija osjetila u raspoloženju jednog dijela tamošnjih vojnih jedinica, mali broj komunista propagirao je obranu zemlje. Što se tiče više komande, ona je bila sasvim neaktivna jer je u njoj vladala potpuna obezglavljenost. Osjetno rasulo nastalo je nakon što se saznalo za dolazak njemačke vojske u Zagreb i proglašenje NDH.[21]

Od ustaške aktivnosti na području Sinja najznačajniji je bio pokušaj puča u Štabu 13. puka, 10. aprila, kada je ustaša Milan Leutić, adutant u Štabu Dinarske divizije, htio ubiti komandanta puka, ali je bio likvidiran. U samom Sinju komunisti su također pokušali propagirati obranu zemlje.[22]

Navedene ustaške akcije u prvoj fazi pokazuju da je ustaška aktivnost gotovo isključivo došla do izražaja u vojsci i da ona, osim pobune u Bjelovaru, nije nigdje doživjela uspjeh, što je i shvatljivo, jer nije naišla na odjek u širokim narodnim slojevima.

Drugi period. Rasulo Jugoslavije i proglašenje NDH predstavljali su prekretnicu u procesu ustaške aktivnosti. Upravo je čin proglašenja NDH, izveden pod okriljem Njemačke i Italije, bio sigurno jamstvo u daljnjoj aktivnosti ustaških elemenata na terenu. U toj izmijenjenoj situaciji dolazak njemačkih trupa omogućava ustašama preuzimanje vlasti, čime su prestali uvjeti za otpor.

Osim manjeg broja mjesta u kojima su ustaše samostalno, bez naređenja iz Zagreba, preuzeli vlast, sve su ostale ustaške akcije u ovom periodu bile dirigirane iz Zagreba.

Sam je Slavko Kvaternik u svojstvu »zamjenika poglavnika« već 10. aprila uveče počeo telegrafski slati prva naređenja za preuzimanje vlasti.

Naređenje je glasilo: »U sporazumu i sa voljom vlade Reicha i pobjedničke njemačke vojske po nalogu ustaškog Poglavnika vođe Hrvatskog naroda Ante Pavelića proglašujem danas Nezavisnu slobodnu Hrvatsku državu na cjelokupnom njezinom etnografskom i povijesnom području. Nalažem svima vlastima gdje one bile da se još danas položi zakletva na vjernost i poslušnost poglavniku i vođi hrvatskog naroda Dr Anti Paveliću. Ujedno nalažem da ustaški povjerenici u svim mjestima preuzmu vlast kako je to prije bilo određeno. Neka se njemačka vojska svagdje dočeka kao saveznik hrvatskom narodu i neka joj se u svakom pogledu ide na ruku. Slavko Kvaternik zamjenik poglavnika i zapovjednik oružane sile.«[23]

---

[20] Značajan je Gizdićev zapis od 11. aprila: »Grad je bez vojske. Policija i žandarmerija, iako ošamućene događajima, počele su s velikim dijelom svojih starješina da služe novom gospodaru. Zaštita hapsi oficire Srbe. Partija radi na spasavanju oficira, kojima se omogućava bijeg pomoću presvlačenja u civilna odijela. Organizacijom spasavanja najviše se bave drugarice. Partija preko naših simptizera među osobljem zatvora izvlači uhapšenike i pomaže im u bijegu.

Na javnim zgradama izvješene su hrvatske zastave, kojih ima vrlo malo po privatnim zgradama i stanovima. Sve je u stavu iščekivanja. Šačica ustaša igra se vlasti, ali nije u stanju da bilo šta poduzme protiv nas«; n. dj. str. 111.

[21] Usp. Čulinović, n. dj. str. 241—242. Zanimljiv je podatak Đ. Stanisavljevića: »U Kninskoj krajini narod i vojska uspeli su da uguše pobunu ustaša. Tu su pale i prve žrtve.« (Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd, 1962, str. 9.)

[22] Gizdić, n. dj. str. 109—112.

[23] AIHRPZ, fond NDH 1941—1945.

Sutradan, 11. aprila, Kvaternik je to svoje naređenje dopunio novom »Naredbom«. »Određujem da do konstituiranja Vlade Države Hrvatske« — ističe se u »Naredbi« — »imadu po mojoj odredbi sve upravne poslove Države Hrvatske obavljati nadalje Odjeli Banske Vlasti. Svi odjeljni predstojnici imadu ostati i nadalje na čelu svojih odjela u koliko nebi bili izmjenjeni mojim dekretom, te imadu obavljati sa podređenim činovništvom sve tekuće poslove.«[24]

Ovdje ćemo upozoriti samo na nekoliko ustaških akcija u preuzimanju vlasti, jer to ne ulazi u okvir ovoga rada, i sam proces zauzimanja vlasti od strane ustaša bio je relativno dug i zahtijeva posebno istraživanje.

U ovom periodu uloga Seljačke i Građanske zaštite došla je do punog izražaja. Naime, dok ustaše nisu stvorile svoje snage, Zaštita je održavala »red i mir« i predala im vlast u NDH. Tako je u Zagrebu od 10. do 15. aprila Zaštita kontrolirala glavne objekte u gradu.

U Karlovcu su ustaše bez ikakvih teškoća preuzele vlast. Sva je vlast bila koncentrirana u rukama »ustaškog stana« u Karlovcu, koji je uz pomoć Građanske zaštite odmah osnovao ustašku miliciju. Ustaše su izdale proglase na narod da se pokorava novim vlastima, a svaka pobuna i akcija kažnjavala se smrću.[25]

U Vinkovcima su ustaški elementi 10. aprila, čim su preko Radio-Zagreba doznali da je proglašena NDH, uspjeli uz pomoć Građanske zaštite zauzeti vlast.[26]

U Osijeku je 11. aprila načelnik grada Stjepan Vukovac izdao građanstvu proglas o osnutku NDH u ime Slavka Kvaternika. On je apelirao i na osječke Nijemce da se »u svom razumljivom velikom ushitu drže — kao i uvijek — disciplinirano i da stave sve svoje snage na raspoloženje zajedničkim interesima svih građana«.[27]

Sutradan je, međutim, Glavni ustaški stan u Zagrebu putem radija naredio ustaškom stanu u Osijeku »da se sva vojnička vlast i uprava u gradu Osijeku preda majoru Franji Lukcu. Tko se protivi izvršenju njegovih naloga, može ga po ustaškim propisima strijeljati«.[28]

III

Budući da se u Terzićevoj knjizi malobrojnim ustaškim akcijama u aprilskom ratu 1941. prvi put pridaje značenje ustanka, potrebno je na kraju upozoriti na dosadašnja mišljenja i ocjene. Da bi se to što pravilnije shvatilo, dovoljno je vidjeti kako je uloga ustaških elemenata ocijenjena u suvremenim dokumentima Komunističke partije Jugoslavije.

Na Majskom savjetovanju 1941. CK KPJ je u svojim zaključcima detaljno analizirao situaciju u Jugoslaviji nakon njenog sloma, u kojoj analizi

[24] AIHRPZ, fond NDH 1941—1945.

[25] 11. aprila Kvaternik je u telefonskom razgovoru s ustaškim »zapovjednikom Karlovca« — prema njegovu izvještaju — između ostalog naredio ovo: »... naredio mi je da sve Hrvate časnike i vojnike zadržim u službi u Karlovcu i da nikoga ne puštam da ode iz posade karlovačke, a Srbe i Slovence da razoružam i uputim svojim kućama. Srbijance pak da zadržim kao taoce. Ujedno mi je naložio da sudjelujem kod dočeka njemačkih trupa.« (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, br. reg. 18/14, kut. 85.)

[26] Izvještaj o proglašenju NDH u Vinkovcima, DA SRH Zagreb, Rkp. spisi, kut. 69.

[27] Hrvatski list, Osijek, 11. IV 1941, str. 1.

[28] Hrvatski list, Osijek, 13. IV 1941, str. 4.

je znatan prostor posvećen i situaciji u Hrvatskoj. Iznoseći glavne uzroke »tragedije koja je zadesila narode Jugoslavije« (zločinačka nacionalna politika, teror nad radničkom klasom, djelatnost pete kolone) u zaključcima se konstatira ovo: »Dalje, za ovu brzu kapitulaciju jugoslovenske vojske srpska vladajuća klika krivi Hrvate. Ona tim hoće da skine sa sebe odgovornost za svoj izdajnički rad, ona time hoće da raspiri mržnju srpskog naroda prema hrvatskom narodu isto onako kao što to radi šačica frankovačke izdajničke gospode u Hrvatskoj, gdje svim silama nastoji da raspiri mržnju prema srpskom i slovenačkom narodu. Optužuje se hrvatski narod *zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike, koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda* (kurziv naš). Takva optužba duboko vrijeđa osjećanja potlačenog hrvatskog naroda koji nema ništa zajedničko sa izdajom frankovačke gospodske bande, kao što nema ništa zajedničko ni srpski narod sa izdajničkom klikom vladajuće srpske gospode. Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije, kao i tragedije svih naroda Jugoslavije, baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kucne čas. Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije.«[29]

U Titovu izvještaju Kominterni pod naslovom »O položaju i događajima u Jugoslaviji«, koji je poslan poslije Majskog savjetovanja — potkraj maja 1941. — u prikazu situacije u vojsci, u aprilskom ratu, ističe se između ostalog ovo: »U vrijeme ratnih operacija služba za vezu nije uopće funkcionisala. Bilo je ne samo čitavih pukova nego čak i armija koje nisu imale vezu sa svojim višim komandama, a mnoge jedinice su lutale bez municije i hrane, bježeći bespomoćno pred neprijateljem. Vojnici su plakali od bijesa zbog nemoći, videći sve to. Veći dio oficira, osobito viših, stalno je vojnicima govorio da je ludost boriti se sa Nijemcima. To su isto tako radili oficiri Srbi kao i Hrvati.«[30]

Premda aprilski rat nije bio predmet dubljeg proučavanja u našoj historiografiji, ipak se u njoj i u ostaloj literaturi relativno dosta pisalo o uzrocima sloma Kraljevine Jugoslavije.[31] Ustaške su akcije u svim radovima

---

[29] Zaključci sa aprilskog savetovanja Komunističke partije Jugoslavije održanog u Zagrebu 1941, Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda, II/2, str. 10—11. »Hrvatski narod — ističe se u zaključcima — zadesila je ne samo ta nesreća da bude okupiran, nego je pala na njega i ljaga koju je prouzrokovala jedna šačica hrvatske izdajničke gospode pod imenom ustaša na čelu sa zloglasnim Pavelićem, oruđem Musolinija. Za cijenu da bi se dočepali vlasti, ovi izdajnici prodali su već davno prije rata najhrvatskije pokrajine imperijalističkim razbojnicima. Dalmacija je pripojena Italiji, a za uzvrat je takozvana Nezavisna Država Hrvatska dobila jednog talijanskog princa za kralja i talijanske vojnike kao žandare. Ova komedija sa »nezavisnom hrvatskom državom«, koju je priredio Pavelić uz pomoć Mussolinija i Hitlera, toliko je sramotna, da se čitav narod stidi i smatra to najvećom sramotom koju je ikad hrvatski narod doživio u svojoj povijesti« (isto — str. 14).

[30] J. Broz Tito, Vojna djela, Beograd, 1961, I. str. 12.

[31] V kongres Komunističke partije Jugoslavije, Zagreb, 1948; E. Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd, 1952; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Beograd, 1957; Čulinović, n. dj.; P. Morača, Društvenopolitička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941, Jug. ist. časopis, 1962, br. 1; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1963; J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963; F. Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb, 1963; isti, O istraživanju karaktera NOP-a i uvjeta u kojima su nastale odluke AVNOJ-a, Forum, 1963, br. 10, str. 523—534.

— ukoliko se spominju — s pravom isticane i ocjenjivane u sklopu djelatnosti pete kolone i mogu se dalje istraživati i sagledavati samo u tom kompleksu. U tom slučaju one se ne bi mogle staviti uz bok glavnim uzrocima sloma Jugoslavije, u onom smislu u kojem je to iskazao Terzić u svom zaključku ovim riječima: »Vlastodršci su bili spremni da paktiraju sa svakim da bi se održali na vlasti, dok je većina ljudi koji su živeli u bedi mrzela državni aparat, smatrajući da njegovom propašću nema šta da izgubi. Kada se tome dodaju i mnogobrojni štetočinski uticaji sa raznih strana, naročito kod katoličkog stanovništva u hrvatskim i slovenačkim oblastima, onda je shvatljivo zašto nije postojalo onakvog oduševljenja za rat kao, na primer, u Srbiji i Crnoj Gori 1912. i 1914. godine« (str. 663—664).

Iz svih iznesenih razloga Terzićeva knjiga — kako po metodskom pristupu u istraživanju jednog od najpresudnijih momenata u povijesti naših naroda tako i po zaključcima i ocjenama koje izvodi — ne znači naučni prilog našoj historiografiji.

Fikreta Butić - Ivan Jelić

SUMMARY

General Velimir Terzić has recently published a comprehensive monography on "Yugoslavia at the April War of 1941" (edited by Grafički zavod, Titograd, 1963). This book invited criticism of some members of the Institute of the Workers' Movement History in Zagreb.

Fikreta Butić and Ivan Jelić deal with the so-called Ustashi uprising in Croatia in 1941. They arrive to the consclusion that Terzić's thesis of uprising is based almost only on military mutinies, namely on same isolated examples, and that Terzić gives his exposition of those events mainly according to propagandistic Ustashi sources without a critical approach to them. On the other hand, the authors give their interpretation of the situation in Croatia in April 1941 and quote on their's behalf some authoritative documents of the Communist Party of Yugoslavia. At last, they bring out their conviction that Terzić's book is in any way, either methodic nor critical, a scientific contribution to Yugoslav historiography.

Stjepan Šćetarić discusses some military and political causes of the downfall of the Kingdom of Yugoslavia. He points out that Terzić's monography is undoubtedly a proof of author's apriority and therefore unobjectivity toward events and personalities, here and there of romantic attitude toward Yugoslav army and historical happenings in general.

According to Šćetarić, Terzić's book as a contribution to scientifical historiography is a failure, and by far-reaching implications that cannot be avoid an explicitly pernicious achievement too.

FEDORA BIKAR

O nekim specifičnostima ekonomsko-društvene podloge i o sastavu učesnika radničkog pokreta Mađarske u razdoblju 1848—1890.

RADNIČKI pokret u Hrvatskoj razvijao se na podlozi veoma nalik onoj na kojoj nastaje i razvija se radnički pokret Mađarske.

Nalazeći se do 1848. i od 1868—1918. u sklopu ugarske države, Hrvatska je dobrim dijelom izvrgnuta djelovanju onih istih uvjeta razvitka koji vladaju na čitavom području šire Ugarske. Zbog toga su mnoge pojave u historiji radničkog pokreta Mađarske slične s nekim osnovnim momentima povijesnog razvoja radničkog pokreta u Hrvatskoj, pa zato upoznavanje društveno-političke podloge i socijalnog sastava mađarskog pokreta može korisno poslužiti boljem uočavanju i razumijevanju analognih pojava u hrvatskom radničkom pokretu.

EKONOMSKI I NACIONALNO-POLITIČKI POLOŽAJ MAĐARSKE

Specifičan ekonomski razvoj Mađarske do 1848. bio je uvjetovan njenim zavisnim položajem prema Austriji. Od početka vladavine Marije Terezije (1740), bečka vlada puno jedno stoljeće vodi takvu ekonomsku i carinsku politiku, koja na jednoj strani favorizira i unapređuje industrijski razvoj austrijske polovice carstva, a na drugoj strani svim raspoloživim, pa i administrativnim sredstvima sprečava razvitak manufakture i industrije u Mađarskoj.

Provodeći takvu politiku Beč se u to doba ne rukovodi nekim austro-njemačkim nacionalnim suprotnostima prema Mađarskoj, nego prije svega financijskim interesima carstva.

Dok je vladavina prosvijećenih apsolutista uspjela da u Austriji realizira svoje ekonomsko-društvene reforme i da između ostalog provede i oporezivanje plemstva — dotle je opći otpor ugarske feudalne klase spriječio provođenje tih reformi tako da su privilegije plemstva, a među njima i oslobođenje plemića od poreza, ostale u Mađarskoj netaknute. Prema tome su manufakture na feudalnim posjedima u Austriji bile oporezovane i postale znatan financijski izvor za centralnu državnu blagajnu, koja od slične proizvodnje na dobrima mađarskih neoporezovanih plemića nije imala prihoda.

Na temelju toga centralna državna vlast je pomagala razvoj industrije u Austriji, uskraćujući davanje dozvole za podizanje manufaktura u Mađarskoj.

Takvo onemogućavanje normalnog razvoja industrije u Mađarskoj ometalo je i razvoj industrijske buržoazije i njegove popratne pojave, industrijskog proletarijata, sve dotle dok je apsolutistička vladavina Beča neograničeno upravljala ekonomikom čitavog carstva.[1]

Takvo stanje potrajalo je sve do Austro-mađarske nagodbe iz godine 1867.

Kratko razdoblje mađarske nezavisnosti 1848/49. nije moglo znatnije utjecati na promjenu ekonomskog položaja Mađarske prema Austriji.

Bitna promjena u industrijskom razvoju Mađarske počela se, uslijed sve većeg prodiranja stranog, pretežno austrijskog kapitala, osjećati tek dva decenija poslije Nagodbe, dakle potkraj razdoblja 1848—1890.[2]

Takvim ekonomskim stanjem bio je uvjetovan i klasni sastav mađarskog društva.

Politička teorija i praksa radničkog pokreta bila je uvjetovana i nacionalno-političkom stvarnošću Mađarske. Do godine 1867. Mađarska se nalazila pod manje ili više otvorenom apsolutističkom vladavinom Austrije. U tom razdoblju Mađarska je uspjela ostvariti svoju nezavisnost samo u trajanju od nepune godine dana (od početka mađarskog rata za slobodu u jesen 1848. do kapitulacije kod Világosa 13. kolovoza 1849).

Nakon toga nalazi se, za vrijeme Bachova apsolutizma, u položaju potpune obespravljenosti sve do povratka takozvanog ustavnog života godine 1860.

U slijedećih sedam godina nad Mađarskom sve do Nagodbe iz 1867. vlada pseudoparlamentarizmom kamuflirani bečki apsolutizam.

Ali ni Austro-ugarskom nagodbom Mađarska nije dobila svoju potpunu nacionalnu i političku samostalnost, tako da je pitanje stvarne mađarske nezavisnosti prema Austriji ostalo i dalje otvoreno.

Zbog toga je kroz čitavo razdoblje do 1890. u središtu mađarske politike bila borba za nezavisnost prema Austriji.

Na drugoj strani Mađarska je bila mnogonacionalna država u kojoj su nemađarski narodi do kraja osamnaestog stoljeća sačinjavali veliku, dvotrećinsku većinu prema Mađarima. U kasnijim decenijima, naročito u doba nasilne mađarizacije poslije Nagodbe, taj se omjer mijenjao u korist mađarstva, ali je uza sve to u doba propasti Austro-Ugarske Monarhije godine 1918. broj nemađarskih naroda iznosio oko 50% cjelokupnog stanovništva Ugarske.

U decenijima do 1848. i u razdoblju poslije Nagodbe, ti su narodi bili nacionalno potlačeni i politički obespravljeni, s jedinim izuzetkom Hrvata koji su na temelju Hrvatsko-Ugarske nagodbe iz 1868. imali izvjesnu ograničenu nacionalno-političku autonomiju.

Pitanje nacionalnih prava i nacionalne slobode tih nemađarskih naroda nalazilo se isto tako u prvom planu javnog života u Mađarskoj.

---

[1] Isporedi Grünwald Béla, *A régi Magyarország 1712—1825. Stara Ugarska 1712—1825)*, Budapest, 1888. Str. 4—77, 90, 220—327.

[2] S. Vincze Edit, *A Magyarországi Szociáldemokrata párt megalankulása és tevékenységének első évei (1890—1896). Osnivanje Socijaldemokratske partije Mađarske i prve godine njene djelatnosti (1890—1896)*, Budapest, 1961. Str. 5, 37—40.

SASTAV RADNIČKE KLASE I PRIPADNIKA RADNIČKOG POKRETA

Zbog nerazvijene industrije glavna karakteristika radničke klase sastoji se u tome da u doba nastajanja radničkog pokreta nema u njoj industrijskog proletarijata. Proletarijat sačinjavaju pretežno radnici zaposleni u sitnom obrtu (kalfe, šegrti).

Četrdesetih godina devetnaestog stoljeća (sve do godine 1848) sastav radničke klase u Mađarskoj bio je ovaj:

Obrtnički kalfe i šegrti	78.000
Radnici u manufakturi i tvornicama	23.000
Radnici u rudarstvu	35.000
Ukupno	136.000[3]

Od oko 12 milijuna stanovništva, broj svih radnika (i onih u poljoprivredi) iznosio je otprilike 4 milijuna.

Činjenica, da je od ukupno 4 milijuna onih koji svojim radom privređuju bilo samo 136.000, ili 3.5% zaposlenih u obrtu i industriji — svjedoči o veoma malom brojčanom stanju gradskog radništva (svi ostali, to jest 96.5% žive uglavnom od zemljoradnje).

Uz tu malobrojnost radništva u obrtu i industriji drugo važno obilježje sastava radničke klase u to doba sastojalo se u tome što je od ukupno 136.000 radnika samo 23.000, ili jedna šestina bila zaposlena u manufakturi i industriji, a ostalih pet šestina pretežno su sačinjavali obrtnički kalfe i šegrti. Uz to jedan dio zaposlenih u manufakturi radi kod svoje kuće i dobrim dijelom se bavi i zemljoradnjom.[4]

Taj omjer između industrijskog proletarijata i radništva zaposlenog u sitnom obrtu nije se znatno promijenio sve do kraja 1867.

Brojčani razvoj radništva u Mađarskoj poslije Nagodbe iz godine 1867. tekao je ovako:

Do godine 1880. ukupan broj radnika u obrtu, rudarstvu i industriji popeo se na 408.000.

Od godine 1880. do 1890. narastao je na 478.801.

Omjer između radništva u sitnom obrtu i industrijskog proletarijata bio je godine 1890. ovaj:

Od ukupno 478.801 bilo je u sitnom obrtu zaposleno 322.220, — ili 68% — dok je u industrijskim poduzećima radilo samo 156.581 radnik — ili svega 32%.[5]

Prema tome je, dakle, još i godine 1890. od ukupnog broja radnika više od dvije trećine bilo zaposleno u sitnom obrtu, a broj industrijskog proletarijata iznosio nešto ispod jedne trećine.

Uz to treba imati u vidu da se i onaj malen broj kvalificiranih manufakturnih radnika, zbog svog boljeg materijalnog položaja prema nekvalifi-

---

[3] Nemes Dezső, *A munkásság az 1848—49-es forradalomban* (*Radništvo u revoluciji 1848—49*). Objavljeno u zbirci rasprava: *Forradalom és szabadságharc 1848—49* (*Revolucija i rat za slodobu 1848—49*), Budapest, 1948. Str. 273.

[4] Vidi na istom mjestu, str. 273—274.

[5] Vidi S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 15, 265.

ciranim radnicima, dugo vremena držao po strani od radničkog pokreta — koji je uspio u potpunosti obuhvatiti industrijski proletarijat tek poslije godine 1890.[6]

Takvim stavom radničke klase i navedenim odnosom kvalificiranih radnika u manufakturi i industriji prema radničkom pokretu — bio je uvjetovan i sastav članstva i rukovodstva radničkih stranaka.

To članstvo bilo je sve do godine 1890. najvećim dijelom sastavljeno od sitnoobrtničkog radništva, a vodstvo radničkih stranaka regrutiralo se pretežno od sitnoburžoaskih elemenata.

Pri tom treba imati u vidu da su se u ovom razdoblju začlanjivali u radničke partije ne samo obrtnički radnici, nego u znatnom broju i sami sitni obrtnici.[7]

Takav sastav članstva i vodstva nužno je djelovao i na politiku radničkih partija, u kojima je u razdoblju do godine 1890. često prevladavala malograđansko-oportunistička teorija i praksa.

SELJAŠTVO

Brojno stanje seljaštva iznosilo je godine 1846, dakle neposredno pred revoluciju, u Ugarskoj (zajedno s Hrvatskom i Slavonijom, a bez Erdelja), 8,700.000.

Te iste godine broj ukupnog stanovništva takve Mađarske bio je 11.895.796.

Seljaštvo je, prema tome, sačinjavalo 72% ukupnoga stanovništva.[8]

Za daljnji razvoj radničkog pokreta u Mađarskoj od osobite važnosti je sastav tog seljaštva u doba 1848.

Od ukupno 8,700.000 seljaka bilo je (godine 1846):

kmetova	3,100.000
želira	3,100.000
slugu:	1,000.000

Kmetovi su se među sobom dijelili na one koji su raspolagali s cijelim selištem, s polovicom, s dvije trećine, s četvrtinom ili osminom selišta. Jedno cijelo kmetsko selište u to doba obuhvaćalo je prosječno 24 jutra oranica i šest jutara pašnjaka.

I želiri su bili podijeljeni na tri grupe. Prva grupa je imala nešto zemlje (prosječno 2 jutra) i kuću. Druga grupa imala je samo kuću bez išta zemlje. Treća nije imala ni zemlje ni kuće.

Prema statistici Fényes Eleka, sastavljenoj za godinu 1849. te godine bilo je:

3,120.670 selišnih kmetova
4,569.810 želira

---

[6] Usporedi Mérei Gyula, prikaz navedene knjige Edite S. Vincze. *Századok*, br. 5—6, za god. 1962, str. 881.

[7] Vidi S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 41.

[8] Ember Győző, *Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (Mađarski seljački pokreti u godini 1848)*. Objavljeno u zbirci rasprava: *Forradalom és szabadságharc 1848—49 (Revolucija i rat za slobodu 1848—49)*, Budapest, 1948, str. 196.

Sastav selišnih kmetova te iste 1849. godine bio je:

kmetovi s cijelim selištem	201.900
kmetovi s dvije trećine selišta	32.900
kmetovi s polovicom selišta	1,406,320
kmetovi s četvrtinom selišta	1,207.800
kmetovi s osminom selišta	209.360

Sastav želira 1849. bio je:

želiri s nešto zemlje (s prosječno dva jutra i kućom)	160.600
želiri bez zemlje, samo s kućom	3,867.640
želiri bez kuće i bez zemlje	541.570

Uz spomenute selišne kmetove i želire bilo je još 969.525 slugu.

Polovičnim zakonom o oslobođenju kmetova iz godine 1848, količina seljačkog zemljišnog posjeda ostala je nepromijenjena.

Selišni kmetovi dobili su svoja cijela ili djelomična selišta u slobodan posjed bez obaveza feudalnih podavanja.

Želiri koji su imali prosječno dva jutra ili bili sasvim bez zemlje, isto tako kao i poljoprivredna služinčad — nisu dobili ništa.

Takvim rješenjem agrarnog seljačkog pitanja iz godine 1848. stvoren je od četiri milijuna četiri stotine tisuća želira bez zemlje i od oko milijun poljoprivrednih slugu — ogroman broj agrarnog proletarijata od približno pet i po milijuna.

Taj broj poljoprivrednih radnika bez zemlje bio je već godine 1849. oko četrdeset puta veći od ukupnog broja radnika zaposlenih u obrtu, rudarstvu i industriji. (Vidjeli smo da je broj obrtničkih, manufakturnih i tvorničkih radnika zajedno s rudarima potkraj četrdesetih godina iznosio svega 136 tisuća.)

Broj agrarnog proletarijata će se uslijed prodiranja kapitalizma na selo i time izazvanog raslojavanja u kasnijim decenijima konstantno povećavati od onih siromašnih seljaka (160.000 želira s prosječno dva jutra zemlje) i od ona dva milijuna osam stotina tisuća selišnih kmetova s nedovoljno zemlje (s polovicom, četvrtinom i osminom selišta), koji su bili izvrgnuti bržoj ili sporijoj proletarizaciji.

Na temelju toga agrarni proletarijat zajedno sa seljačkom sirotinjom činit će u decenijima poslije 1848. neprekidno glavni sadržaj radničkog pitanja i rješavanja socijalnog problema uopće na području Mađarske.

Ta okolnost stavljat će radničkom pokretu kao jedan od njenih glavnih zadataka rješenje agrarnog, seljačkog pitanja.

O NACIONALNOM SASTAVU RADNIČKOG POKRETA MAĐARSKE I NEKIM GLAVNIM UTJECAJIMA

Uz takav socijalni, od naročite je važnosti i nacionalni sastav radničke klase i članstva radničkog pokreta Mađarske u razdoblju 1848—1890.

Sve do kraja tog razdoblja obrtnici, obrtničko i drugo kvalificirano radništvo bilo je dobrim dijelom sastavljeno od radnika nemađarske nacionalne pripadnosti.

A što se tiče organiziranog radništva, odnosno sastava članstva i vodstva različitih organizacija radničkog pokreta — ono je do kraja ovog raz-

doblja (do godine 1890) bilo pretežno njemačko. »... većina organiziranih radnika bili su Nijemci ...«[9]

Takva njemačka prevaga u članstvu odsudno je djelovala i na sastav rukovodstva radničkog pokreta u ovom početnom razdoblju. »...činjenica je, da je u početnom razdoblju velik dio vođa radničkog pokreta Mađarske bio njemačkog porijekla ...«[10]

Takvo stanje došlo je do izražaja i u radničkoj štampi i u socijalističkoj literaturi Mađarske u razdoblju do godine 1890.

Od 1868, do 1890 (prije 1868. pokret nema svoje štampe) pokrenuti su, i kraće ili duže vrijeme izlazili kao organi radničkog pokreta Mađarske, ovi listovi na njemačkom jeziku:

Allgemeine Arbeiter-Zeitung (1870); *Arbeiter-Wochen-Chronik* (1873—1890); *Brüderlichkeit* (1871); *Der Communist* (1882); *Radikal* (1883—1884); *Reform* (1889—1890); *Der Sozialist* (1882); *Volksstimme* (1877—1880); *Die Wahrheit* (1880); *Der Zeitgeist* (1881); *Zukunft* (1884)[11]

U to isto vrijeme organi pokreta na mađarskom jeziku daleko zaostaju iza onih na njemačkom.[12]

Karakteristično je pri tom, da je kroz duže vrijeme glavni organ pokreta na mađarskom jeziku *Munkás heti-krónika (Nedeljna radnička kronika)* (1873—1879) — bio u stvari samo mađarsko izdanje organa na njemačkom jeziku *Arbeiter-Wochen Chronik*.

Štampa radničkog pokreta na mađarskom jeziku nije bila znatno manja samo po broju listova, nego je, upoređena s organima na njemačkom jeziku, imala i znatno manju tiražu.

U tom pogledu je značajna ova konstatacija u jednom članku objavljenom i u njemačkoj i u mađarskoj Kronici (u prvoj 24. prosinca 1876, a u drugoj 7. siječnja 1877): »... Iskustvo pokazuje, da se mađarski radnički list, *Munkás heti-krónika* jedva može da održi i da životari samo na račun njemačkoga lista«.[13]

Još u mnogo većoj mjeri od štampe, zaostajala je u razdoblju do 1890. mađarska socijalistička literatura za njemačkom. Rasprostranjenost njemačkih knjiga i brošura imala je veliku prednost prema mađarskim knjigama već i u tome jer su se razna propagandistička i druga njemačka izdanja mogla uvoziti iz Njemačke i naročito iz Austrije, a za mađarske edicije morao se je brinuti samo mađarski radnički pokret.

Ali bez obzira na tu okolnost veoma je značajno da je prva mađarska radnička biblioteka pokrenuta tek godine 1890 (prva brošura na mađarskom jeziku u izdanju te biblioteke pojavila se u srpnju 1890).

U tom pogledu je značajan članak *Socijalistička literatura na mađarskom jeziku*, objavljen u *Népszavi* 20. srpnja 1890, koji između ostalog sadrži i ovu konstataciju: »Na svakom jeziku susrećemo se sa socijalističkom literaturom, samo je još uvijek nema na mađarskome. Radnik koji govori isklju-

---

[9] S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 36.
[10] Vidi na istom mjestu, str. 271, bilješka br. 48.
[11] Vidi: *Izabrani dokumenti historije mađarskog radničkog pokreta (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai)*. Svezak prvi, Budapest, 1951, str. 629—632.
[12] Usporedi na istom mjestu, str. 629—632.
[13] Vidi na istom mjestu, str. 314.

čivo mađarski nema mogućnosti da iz knjiga proučava socijalističke principe i socijalističku ekonomiju, jer mi takvu vrstu literature nemamo . . .«[14]

Okolnost da je do izdavanja socijalističkih brošura na mađarskom došlo tek godine 1890, Edita Vincze obrazlaže ovako: »Dok je većina organiziranih radnika bila njemačka . . . dovoljna je bila ona literatura na njemačkome jeziku, koja je izlazila u Njemačkoj, odnosno u Austriji. Ali sad, kada je na dnevni red stavljeno rasprostiranje socijalističkoga učenja, ta literatura na njemačkome jeziku nije više bila dovoljna: radnicima koji govore samo mađarski bila je potrebna socijalistička literatura na mađarskome jeziku. Da bi popunilo tu prazninu, partijsko vodstvo je jula 1890. pokrenulo seriju Mađarske radničke biblioteke.«[15]

Takav, pretežno njemački sastav članstva i vodstva radničkog pokreta u razdoblju do godine 1890, imao je i svojih pozitivnih i negativnih posljedica.

Veći broj tih njemačkih organiziranih radnika, sindikalnih i partijskih funkcionera, došao je u Mađarsku iz Njemačke ili iz Austrije, gdje je u sredini razvijenog radničkog pokreta imao prilike da stekne veoma korisna organizaciona iskustva i da se upozna s idejno-političkim strujama, da stekne izvjesnu ideološku spremu. Ta svoja iskustva i znanja ti njemački radnici su neposredno unosili u mađarski radnički pokret i time pozitivno djelovali na njegov organizacioni i ideološki razvoj.

Među tim njemačkim organiziranim radnicima bili su od sedamdesetih godina i takvi pojedinci, koji su poslije ugušenja Pariške komune, u eri općih progona nosilaca radničkog pokreta, bili zbog svoje djelatnosti prognani iz Švicarske, Njemačke i Austrije, pa su potražili skloništa u Mađarskoj.

Među njima bilo je veoma sposobnih organizatora, agitatora i publicista, oduševljenih i spremnih privrženika klasne borbe.

Nastavljajući svoju aktivnost u Mađarskoj oni su vršili velike napore da zaostali mađarski radnički pokret organizaciono i ideološki što više približe razini razvijenijeg međunarodnog pokreta.

S druge strane, ti u Mađarsku doseljeni njemački partijski funkcioneri nisu poznavali mađarsku društvenu i nacionalno-političku stvarnost, nisu imali razumijevanja za specifične unutrašnje probleme i potrebe Mađarske. S takvim specijalno mađarskim pitanjima — kako je, na primjer, bilo pitanje mađarske nezavisnosti prema Austriji, nacionalna obespravljenost nemađarskih naroda, ili seljačko pitanje — ti stranci nisu imali prilike da se upoznaju na Zapadu, pa su prema rješavanju tih svih aktuelnih problema mađarskog društva bili uglavnom indiferentni.

Sami i izolirani i od čisto mađarskih, pretežno seljačkih radnih masa — a isto tako i od nacionalnih pokreta i težnja nemađarskih naroda koji su sačinjavali većinu stanovništva Mađarske — ti njemački rukovodioci usmjeravali su i mađarski radnički pokret u pravcu jednog od praktičnog života odvojenog apstraktnog internacionalizma i tako taj pokret odvajali od nacionalno-političke i društvene stvarnosti Mađarske.

Izbjegavajući uklapanje mađarskog radničkog pokreta u najaktuelniju borbu za izvojevanje mađarske nezavisnosti prema Austriji, za nacionalno oslobođenje potlačenih nemađarskih naroda i za rješenje agrarnog pitanja — ti strani rukovodioci sprečavali su da se radnički pokret Mađarske razvije

[14] S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 274—275, bilješka br. 8.
[15] S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 36—37.

u masovni revolucionarni pokret i u odlučujući faktor mađarskog nacionalno-političkog i društvenog zbivanja. U tom pogledu djelovanje pretežno njemačkog vodstva radničkog pokreta bilo je negativno.

Radnički pokret Mađarske javlja se i razvija kao sastavni organski dio svjetskog radničkog pokreta, tako da su na njega prije svega djelovale različite struje i koncepcije međunarodnog pokreta.

Tako se, preko već spomenutih njemačkih organiziranih radnika i partijskih funkcionera koji dolaze u Mađarsku, i preko njemačke socijalističke literature, prenosi utjecaj teorije i prakse Prve internacionale, Pariške komune i Druge internacionale.

U razdoblju do 1890. osobito je snažan utjecaj Johanna Mosta (1846—1906) i njegovog lista »Freiheit«, koji je izlazio u Londonu.

Mostova prvobitna socijaldemokratska aktivnost razvijala se u pravcu radikalizma. Kasnije pristupa anarhističkoj struji.

Koliko je bio jak Mostov utjecaj na mađarski radnički pokret vidi se već i po tome, što je njegov list »Freiheit« bio čitan u Mađarskoj i onda kada je bio zabranjen na području monarhije. Nijemci radnici, funkcioneri mađarskog radničkog pokreta, krijumčarili su ga u Mađarsku.[16]

Pod odsudnim utjecajem Mosta nalazio se isprva i jedan od glavnih organizatora mađarskog pokreta, stvarni osnivač Socijaldemokratske partije Mađarske, Pál Engelmann.[17]

Znatno veći i mnogo trajniji od Mostovog bio je utjecaj Lassallea (1825—1864) i lassalleizam.

Za trajnost Lassalleova utjecaja karakteristična je, između ostalog, i činjenica da je prva radnička brošura u izdanju Mađarske radničke biblioteke, koju je godine 1890. pokrenuo centralni komitet mađarske Opće radničke partije — bio prijevod Lassalleovog djela: »O radničkom pitanju. Zakon radničke nadnice«, Budimpešta, 1890.[18]

Najneposrednije, pa prema tome i najefikasnije bilo je djelovanje austrijskog radničkog pokreta i austrijske socijalne demokracije. Podjednako jak utjecaj vrši i umjerena i radikalna struja austrijskog pokreta.

I prvi program Mađarske socijaldemokratske partije bio je uglavnom kopija Hainfeldskog programa austrijske socijalne demokracije.[19]

Na jedan dio mađarske radničke klase i mađarskog pokreta vršile su znatan utjecaj i mađarske buržoaske stranke, kako vladine, tako i opozicione.

Oportunistički vođe radničkog pokreta pristajali su uz one političare vladinih stranaka, pomažući ih, koji su se verbalno zalagali u saboru za opće pravo glasa ili za socijalne reforme.

Do takvog i sličnog oslanjanja radničkog pokreta na vladu nije dolazilo samo iz oportunizma, nego i na temelju lassalleizma.

Opozicione građanske stranke utjecale su na radnički pokret svojom nacionalističkom ideologijom i svojim propagiranjem mađarske nezavisnosti prema Austriji.

---

[16] Usporedi na istom mjestu, str. 19, 21, 353.

[17] Usporedi na istom mjestu, str. 31.

[18] O Lassalleovu utjecaju na političku teoriju i praksu mađarskog radničkog pokreta vidi S. Vincze Edit, nav. djelo, str. 7, 9, 10, 11, 24, 37, 64, 65, 69, 72, 73, 158, 275, 284.

[19] O utjecaju austrijskog radničkog pokreta na mađarski, vidi na istom mjestu, str. 9—13.

RESUMÉ

En se développant dans des conditions économiques spécifiques ainsi que nationales et politiques de la Hongrie sous l'Autriche, le mouvement ouvrier hongrois possède quelques caractéristiques particulières qui sont analogues à celles du mouvement ouvrier en Croatie qui se trouvait elle même dans la structure de la Hongrie.

Dans la période entre 1848—1890, le mouvement ouvrier hongrois et croate sont marqués par les caractéristiques suivantes: un nombre beaucoup plus élevé du prolétariat agraire par rapport au prolétariat industriel; prédominance des fonctionnaires allemands dans le mouvement ouvrier; forte influence de la démocratie sociale autrichienne et allemande sur la théorie et la pratique du mouvement hongrois et croate.

VOJO RAJCEVIĆ

Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941)[1]

U ovom prilogu pokušali smo registrirati napredne novine i časopise koji su izlazili u Hrvatskoj između dva rata.

To je periodika koju je pokrenula KPJ ili progresivni pojedinci, kao sredstvo propagande svojih ideja u vrijeme najsurovijeg Aleksandrovog i Pavlovog policijskog režima. Od prvog organa Partije »Istine« (1919) do »Vjesnika radnog naroda« (1941), ta štampa ni jednog trenutka nije prestala da bude dijagnostičar političke i kulturne klime u zemlji, kroničar događaja u Partiji, ili instruktivni vodič profesionalnom partijskom kadru. Ona je odraz politike Partije i njenog utjecaja na mase kroz dvadeset godina postojanja građanske Jugoslavije i upravo zato danas zaslužuje detaljniji bibliografski opis.

Gledajući retrospektivno kroz dokumente o zapljenama listova, o progonima njihovih urednika, tiskara i kolportera, od strane policije, izgleda gotovo nevjerojatno kako je toj štampi uspijevalo da prokrči put do mase čitalaca kroz sve zapreke jednog diktatorskog režima.

Treba imati na umu da odredbe Zakona o štampi, koji je bio na snazi u državi SHS, odnosno staroj Jugoslaviji, nije u to vrijeme poznavala ni jedna evropska zemlja formalne građanske demokracije (osim fašističke Italije i Hitlerove Njemačke) i da je taj zakon u Jugoslaviji ne samo primjenjivan u svoj svojoj strogosti već da je po nepisanom pravilu redovito gažen na štetu napredne štampe. I, kako je istaknuto na kongresu Jugoslovenskoga novinarskog udruženja, koji je održan u Ljubljani 30. XII 1928, u praksi se nije znalo šta je po Zakonu o štampi dozvoljeno, a šta nije; policijske vlasti zabranjivale su pojedine listove bez ikakvog obrazloženja, a za djela koja su potpadala pod odredbe Zakona o štampi, listovi su zabranjivani po Zakonu o zaštiti države.

U svjetlu tih činjenica postaje nam razumljiv i ezopovski način izražavanja autora pojedinih članaka, kao i onaj specifični, nijemi jezik bijelih,

[1] Prva verzija ove bibliografije izrađena je 1958. g. za internu upotrebu u tadašnjem Arhivu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu. U njoj su bile obuhvaćene radničke novine i časopisi koji su izlazili u Hrvatskoj od 1874. do 1941 — od izrazito naprednih do tzv. »žutih«, kao i značajnije radničke novine i časopisi koji su izlazili u drugim jugoslavenskim zemljama, a nalaze se u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Ta verzija nije objavljena.

U svibnju 1963. autor je predao na recenziju drugu verziju te bibliografije, u kojoj je dao sve napredne i značajnije desničarske radničke novine i časopise koji su izlazili u Hrvatskoj. Ali, zbog opravdane sumnje da ta bibliografija nije kompletna, a i zbog toga što bi problem kriterija, tj. ideološke klasifikacije, zahtijevao cjelovit historijat tih novina i časopisa, autor se za sada ograničio isključivo na napredne novine i časopise između dva rata.

praznih stupaca koji je mnoge redakcije dovodio u nezavidan financijski položaj.

Crvena olovka policijskog cenzora ostavila je neuništive tragove, pa danas, kada tu štampu uzimamo kao historijski izvor mnoge će zbuniti, i neophodno je da joj pristupimo s razumljivom dozom opreza i pitanjem — kako i zašto? Da li su pojedini članci pisani izvan kursa oficijelne partijske politike samo zbog zavaravanja cenzure ili se iza njih krije nepotpisani renegat ili frakcionaš? Da li su pojedini listovi mijenjali svoju »liniju« samo zbog hapšenja i progona njihovih urednika ili iza te promjene leži neki sukob ili kriza u partijskim vrhovima?

Nije namjera ovog rada da odgovara na ta pitanja, jer na mnoga nikada nećemo dobiti odgovor, niti nam je želja da dajemo kompletnu bibliografiju radničke štampe Hrvatske između dva rata. Htjeli bismo samo registrirati i bibliografski opisati u prvom redu — kako smo već rekli — napredne, tj. one novine i časopise koje su pokrenuli Partija ili SKOJ, ili naprosto progresivni pojedinci koji formalno nisu pripadali Komunističkoj partiji, ali su stupce svojih organa otvarali i komunistima. Među *napredne* uvrštene su i one novine i časopisi koji su to bili makar samo u kraćem vremenskom razdoblju.

Da bismo održali kronološki kontinuitet, spomenuli smo prije svega one novine koje su pokrenute prije ili za vrijeme prvog svjetskog rata, a izlazile su nakon 1918. kao izrazito ljevičarski listovi. To su: 1. »Hrvatski tipograf« (1898—1920), 2. »Hrvatski željezničar« (1917—1919) i 3. »Iskra« (1918—1919).

Format bilježimo internacionalnim oznakama:

1. oktav = 15—25 cm (u tekstu 8^0)
2. kvart = 25—35 cm (u tekstu 4^0)
3. folio = 35—45 cm (u tekstu 2^0)

Nisu posebno označeni *mali* (15—18,5 cm) i *veliki oktav* (22,5—25 cm) kao ni *veliki folio* (iznad 45 cm).

Do 1918. godine

1. »HRVATSKI TIPOGRAF« 86.238[a]

Glasilo za interese tipografskih radnika. Od 1. VIII 1920 (God. XXIII, br. 6): Glasilo za interese grafičkih radnika. Nakladnik i odgovorni urednik: Stjepan Timet, zatim: Josip Zoček, Stjepan Boranić, Ljudevit Wieser, Stjepan Boranić, Andrija Krbavac, Ljudevit Wieser, Vjekoslav Kokolj, August Šek, Dušan Kučenjak, Vjekoslav Kokolj, Josip Ovčariček, August Šek, Dušan Kučenjak, Vjekoslav Pšak — Kokolj, Ljudevit Wieser, Josip Ovčariček. Tisak I hrvatske radničke tiskare, zatim: Pučka tiskara (E. Demetrović i drug), Boranića i Rožmanića, Hrvatski štamparski zavod d.d., Rožmanića, Hrvatska tiskara d.d., Nadbiskupska tiskara. Dnevnik, tjednik, polumjesečnik i mjesečnik; latinicom; 2^0.

[a] Signatura Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu.

Zagreb, 1898—1920.

God. I, br. 1—24 (15. I—31. XII 1898)
God. II, br. 1—24 (15. I—31. XII 1899)
God. III, br, 1—24 (15. I—31. XII 1900)
God. IV, br. 1—24 (15. I—31. XII 1901)
God. V, br. 1—8 (15. I—6. XI 1902)
God. VI, br. 1—13 (7. II—19. XII 1903)
God. VIII, br. 1—26 (14. I—31.XII 1905)
God. IX, br. 1—26 (13. I—29.XII 1906)
God. X, br. 1—26 (12. I—28. XII 1907)
God. XI, br. 1—26 (11. I—24. XII 1908)
God. XII, br. 1—26 (9. I—24. XII 1909)
God. XIII, br. 1—26 (8. I—31. XII 1910)
God. XIV, br. 1—26 (14. I—30. XII 1911)
God. XV, br. 1—26 (13. I—28. XII 1912)
God. XVI, br. 1—26 (11. I—27. XII 1913)
God. XVII, br. 1—15 (10. I—11.VII 1914)
God. XX, br. 1—10 (27. V—22. XII 1917)
God. XXI, br. 1—12 (11. I—20. VII 1918)
God. XXII, br. 1—17 (18. I—8. XI 1919)
God. XXIII, br. 1—15 (10. IV—15. XII 1920)

2. »HRVATSKI ŽELJEZNIČAR« 89.771

Od 5. I 1919 (God. III, br. 1) izlazi pod naslovom »*Željezničar*«. Glasilo Saveza željezničara SHS. Vlasnik i odgovorni urednik: Vjekoslav Pšak — Kokolj, zatim: Slavko Kaurić. Triput mjesečno, tjedni dvaput sedmično; latinicom; 2º.

Zagreb, 1917—1919.

God. I, br. 1—5 (15. X—25. XII 1917)
God. II, br. 1—35 (5. X—6. XII 1918)
God. III, br. 1—45 (5. I—20. XII 1919)

Godina 1918.

3. »ISKRA« 86313

Literarni poučni list za omladinu. God. II, br. 2. Đački beletristički i poučni list. God. II, br. 3 i dalje: Mjesečnik jugoslavenskog đaka. Odgovori urednik: Dragutin Barišec. Tiskara Kuzme Rožmanića, »Merkur« d.d.; mjesečnik; latinicom; 4º.

Zagreb, 1918—1919.

God. I, br. 2 (svibanj 1918)
God. II, br. 1—3 (rujan-studeni 1918)
God. III, br. 5—9 (veljača-svibanj 1919)

Godina 1919.

4. »RADNIČKA RIJEČ« 89.217 501

Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Osijek. Od 29. V 1920 (God. II, br. 24): Glasilo

Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od 3. VII 1920 (God. II, br. 33): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije. Vlasnik i odgovorni urednik: Ilija Jagodić, zatim Stevo Klas. Tjednik, dvaput sedmično; latinicom; 2°.

Osijek, 1919—1920.
God. II, br. 1—83 (1. I—30. XII 1920)

5. »NARODNA VOLJA« 89.813 501

Socijalističko glasilo. Od 26. V 1919 (God. I, br. 17): Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od 25. II 1920 (God. II, br. 1): Seljački i radnički list Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od. 2. VII 1920 (God. II, br. 19): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije za seljački i radnički puk. Od 14. X 1920 (God. II, br. 34) do obustave lista: Seljačko — radničko glasilo Komunističke partije Jugoslavije mjesnih skupina: Broda, Požege, N. Gradiške, Pakraca, Daruvara i Okučana. Vlasnik: Mjesni odbor polit. org. soc. dem. stranke. Glavni i odgovorni urednik: A. Tajkov, zatim: Josip Bunjevčević i Mirko Vrančić. Tjednik; latinicom; 2°.

Požega, 1919—1920.
God. I, br. 1—21 (11. I—24. V 1919)
God. II, br. 1—44 (25. II—24. XII 1920)

6. »RADNIČKA STRAŽA 89.630

Socijalističko glasilo. Od 11. V 1919 (God. I, br. 2): Glasilo radničke partije Jugoslavije. Od 18. V 1919 (God. I, br. 3): Socijalističko glasilo radničke partije Jugoslavije. Od 15. VI 1919. (God. I, br. 7): Glasilo socijalističke radničke partije Jugoslavije. Od 7. IX 1919 (God. I, br. 10): Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od 21. II 1920 (God. II, br. 8): Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i rad. sind. vijeća za Vukovar. Od 26. VI 1920 (God. II, br. 26): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije i Radničkog sindikalnog vijeća za Vukovar. Od 4. XI 1920 (God. II, br. 45): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije (sekcije Treće Komunističke Internacionale). Odgovorni urednik: Nikola Smoljanović, zatim: Nikola Toth, Pavao Steininger, Petar Tarle. Tjednik; latinicom; 2°.

Vukovar, 1919—1920.
God. I, br. 1—26 (1. V—31. XII 1919)
God. II, br. 1—53 (4. I—24. XII 1920)

7. »PLAMEN« 90.244

Polumjesečnik za sve kulturne probleme. Odgovorni urednik: Miroslav Krleža. Urednici: M. Krleža, i A. Cesarec. Štamparija »Hermes«; latinicom; 4°.

Zagreb, 1919.
God. I (1919) br. 1—15

8. »ISTINA« 85.355

Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Centralnog radničkog sindikalnog vijeća za Hrvatsku i Slavoniju. Od 29. VIII 1919. izlazi pod naslovom »*Nova istina*«. Od 7. V 1920 (God. II, br. 75) podnaslov: Glasilo Socijalističke partije Jugoslavije (komunista). Vlasnik, nakladnik i odgovorni urednik: Slavko Kaurić; (God. II, br. 78. i dalje): Vladimir Bornemissa. Tjednik i triput sedmično; latinicom; 2°.

Zagreb, 1919—1920.

»*Istina*«: God. I, br. 1—8 (19. VI—7. VIII 1919)

»*Nova istina*«:

God. I, br. 1—19 (29. VIII—23. XII 1919)
God. II, br. 20—90 (1. I—27. VIII 1920)

9. »NOVA ISTINA«

Vidi »Istina« 1919.

10. »OSLOBOĐENJE« 89.799

Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Od 6. XI 1920 (God. II, br. 43): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije (sekcije Komunističke Internacionale). Izdaje Izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije (K.). Vlasnik i odgovorni urednik: Ivo Baljkas, zatim: Duje Šore, Jakov Širiščević, Ivan Marić. Tjednik i dnevnik; latinicom; 2°.

Split, 1919—1920.

God. I, br. 18 (20. XII 1919) — br. 19 (28. XII 1919)
God. II, br. 20 (3. I 1920) — br. 56 (29. XII 1920)

11. »CRVENA ZASTAVA 86.367 Rariteti!

Glasilo Komunističke Omladine Jugoslavije. Odgovorni urednik: D. Barišec; zatim: Časlav Gavrilović, Filip Jovanović. Do. 1. I 1920. izlazi u Zagrebu, od 15. I 1920. izlazi u Beogradu. Polumjesečnik; latinicom i ćirilicom; 4°.

Zagreb — Beograd, 1919—1920.

God. I, br. 1—2 (1. XII—17. XII 1919)
God. II, br. 1—17 (1. I—15. XII 1920)

Godina 1920.

12. »PROLETARAC« 89.148

Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća za Viroviticu. Od 4. VII 1920 (God. I, br. 27): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije i Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća.

Vlasnik i izdavatelj: Udruženi odbori. Odgovorni urednik Rudolf Kokolj; zatim Stjepan Veles, Anton Majtanić. Tjednik; latinicom; 2°.

Virovitica, 1920.

God. I, br. 1—33 (8. I—15. VIII 1920)

13. »UJEDINJENJE« 89.214

Organ Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije. Vlasnik i odgovorni urednik: Slavko Kaurić; od 6. I 1921 (God. II, br. 33) Bogdan Krekić. Tisak Prve Tiskare Saveza željezničara SHS d.d. u Zagrebu. Triput mjesečno; latinicom; 2°.

Zagreb, 1920—1921.

God. I, br. 1—32 (10. I—20. XII 1920)
God. II, br. 33—40 (6. I—20. III 1921)

14. »RADNIK« 89.177

Strukovno glasilo pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća. Od 1. VI 1920 (God. I, br. 2): Strukovno glasilo Saveza priključenih pokrajinskom radničkom sindikalnom vijeću. Izdavač i odgovorni urednik: Josip Ovčariček, zatim: Slavko Kaurić. I Tiskara Saveza željezničara d.d. u Zagrebu. Povremeno, zatim tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1920.

God. I, br. 1—15 (10. V—30. XII 1920)

15. »ORGANIZATOR« 85.619 adl. 33

Organ Komunističke partije Jugoslavije. Odgovorni urednik: Nikola Smoljanović. Tjednik; latinicom; 2°.

Vinkovci, 1920.

God. I, br. 1—5 (27. XI—24. XII 1920)

16. »TRNJE« 90.073

Satiričko-humoristički tjednik. Vlasnik i odgovorni urednik: Steininger. Tjednik; latinicom; 4°.

Vukovar, 1920.

God. I, br. 1—12 (10. X—25. XII 1930)

17. »NOVI SVIJET« 89.176

Glasilo Komunističke partije Jugoslavije. Od 2. XI 1920 (God. I, br. 46): Glasilo Komunističke partije Jugoslavije (Sekcije Komunističke Internacionale). Za KPJ izdavač i odgovorni urednik: Djuro Cvijić. Triput sedmično; latinicom; 2°.

Zagreb, 1920.

God. I, br. 1—71 (17. VII—30. XII 1920)

Godina 1921.

18. »KOMUNIST«[3]

Sva vlast sovjetima. Ciklostil, latinicom, 4°.
Zagreb, 1921.
God. I, br. 1—4 (ožujak-lipanj 1921)

19. »ŠTAMPA« 89.881

Bez podnaslova. Zatim različiti podnaslovi: Radničke novine; Organ Međusaveznog sindikalnog odbora Jugoslavije; Od 14. I 1922. list mijenja naslov u *»Radnička štampa«*, a od 5. I 1924. do obustave, izlazi pod naslovom *»Organizovani Radnik«*. Izdavač i odgovorni urednik: Stjepan Magić, zatim: Ivan Potočki, Rade Mihajlović, Gabrijel Kranjec, Ivan Benjak i Dragutin Mlinarić. Tiskara »Merkantile«, zatim »Gaj«. Tjednik, dvaput sedmično; latinicom; 2°.

Zagreb, 1921—1929.
God. I, br. 1—15 (18. X—31. XII 1921)
God. II, br. 1—42 (14. I—30. XII 1922)
God. III, br. 43—81 (6. I—21. XII 1923)
God. IV, br. 1—39 (5. I—24.XII 1924)
God. V, br. 1—52 (1. I—24. XII 1925)
God. VI, br. 1—52 (1. I—23. XII 1926)
God. VII, br. 1—52 (1. II—22. XII 1927)
God. VIII, br. 1—51 (5. I—28. XII 1928)
God. IX, br. 1—2 (3. I—10. I 1929)

20. »RADNIČKA ŠTAMPA«

Vidi: »Štampa« 1921.

Godina 1922.

21. »BORBA« 85.194 Rariteti!

Od 11. IX 1924 (God. I, br. 1) naslov: *»Radnička Borba«;* od 13. II 1926 (God. I (III), br. 1) do obustave: *»Borba«*. Podnaslov: Nezavisan politički i društveni list. Od 24. II 1923 (God. II, br. 7) bez podnaslova; od 5. IV 1923 (God. II, br. 15) organ NRPJ; od 11. IX 1924 (God. I, br. 1) bez podnaslova; od 13. II 1926 (God. I(III), br. 1) do obustave: radničko seljačke novine. Izdavač i odgovorni urednik: Franjo Saletto; od 29. IV 1922 (God. I, br. 7): Djuro Cvijić; od 6. III 1924 (God. III, br. 7); Vladimir Čopić; od 11. IX 1924 (God. I, br. 1): Mahmut Basarić; od 29. V 1925 (God. II, br. 19): Mustafa Begić; od 23. X 1925 (God. II, br. 37): Mihajlo Vraneš; od 29. I 1927 (God. II (VI), br. 7): Andrija Car; od 1. X 1927 (God. II (VI), br. 46: Djuro Cvijić; od 16. V 1928 (God. III (VII), br. 23): Blaž Valjin; Štamparije: »Merkantile«, »Gaj«; Tjednik i dvaput tjedno; latinicom; 2°.

[3] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

Zagreb, 1922—1929.

»Borba«

God. I, br. 1—12 (19. II—30. XII 1922)
God. II, br. 1—46 (11. I—13. XII 1923)
God. III, br. 1—25 (24. I—10. VII 1924)

»Rad. borba«

God. I, br. 1—16 (11. IX—31. XII 1924)
God. II, br. 1—45 (9. I—17. XII 1925)
God. III, br. 1—6 (1. I—4. II 1926)

»Borba«

God. I (IV) br. 1—46 (13. II—18. XII 1926)
God. II (VI), br. 1—57 (1. I—24. XII 1927)
God. III (VII), br. 1—106 (1. I—29. XII 1928)
God. IV (VIII), br. 1—8 (2. I—13. I 1929)

22. »RUSIJA UMIRE OD GLADI« 87.271

Glasnik Odbora za pomoć gladnima u Rusiji, u Zagrebu. Tisak C. Albrechta. Izlazi povremeno, latinicom; 4°.

Zagreb, 1922.

God. I, br. 1—3 (juni-decembar 1922)

Godina 1923.

23. »FABRIKA I NJIVA 85.615, adl. 27

List za politiku i socijalističku nauku. Vlasnik, izdavatelj i odgovorni urednik Ivo Baljkas. Tisak: Pučka Tiskara — Šibenik. Tjednik; latinicom; 2°.

Šibenik, 1923.

God. I, br. 3 (7. III 1923) — br. 5 (14. III 1923)

24. »OMLADINSKA BORBA« 21.033

Od 18. VII 1923 (God. I, br. 6) Glasilo Saveza radničke omladine (C.R.S.O.J.). Vlasnik: Andrija Žaja. Glavni i odgovorni urednik: Antun Mavrak, zatim: Milan Durman. Tiskara »Merkantile«, »Poligrafije« Jug. nov. d.d.; polumjesečnik; latinicom: 4° i 2°.

Zagreb, 1923—1924.

God. I, br. 1—15 (1. V—16. XII 1923)
God. II, br. 1—2 (15. I 1924)

25. »KNJIŽEVNA REPUBLIKA« 90.301

Mjesečnik za sve kulturne probleme. Urednik: Miroslav Krleža. Tisak V. Vošickoga u Koprivnici. Mjesečnik; latinicom; 8°.

Zagreb, 1923—1927.
Knj. 1 (okt. 1923) — (august 1924)
Knj. 2 (sept. 1924) — (dec. 1925)
Knj. 3 (maj — dec. 1926)
Knj. 4 (mart — juli 1927)

Godina 1924.

26. »ORGANIZOVANI RADNIK«

Vidi: »Štampa« 1921.

27. »ISKRA« 211.646

Novine mladih radnika i seljaka. Od 1. V 1924 (br. 3. i dalje): Glasilo Saveza Radničke Omladine Jugoslavije. Vlasnik: Tomo Takač. Odgovorni urednik: Tomo Beštak. Tisak »Poligrafije« Jugosl. nov. d.d. Polumjesečnik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1924.
God. I, br. 1—9 (1. III—1. IX 1924)

28. »RADNIČKA BORBA«

Vidi »Borba« 1922.

29. »INTERNACIONALNA RADNIČKA POMOĆ« 87.172

Bez podnaslova. Urednik: Ivan Krndelj. Štamparija »Gaj«, Zagreb; latinicom; 4°.

Zagreb, 1924.
(Bez oznake god. i broja.)
Napomena: List je bio organ Privremenog odbora J.R.P. u Zagrebu.

Godina 1925.

30. »REPUBLIKANSKI BLOK« 85.350

Republikanski blok radnika i seljaka. Vlasnik i odgovorni urednik: Milan Vargović. Tisak Hrv. štamparskog zavoda d.d.; tjednik; latinicom; 2°.

Osijek, 1925.
God. I, br. 1 (3. II 1925)

31. »SRP I ČEKIĆ«[4]

Od aprila 1926 (God. I, br. 2) podnaslov: Komunistički list. Od oktobra 1928 (God. III, br. 1): Centralni organ KPJ (sekcije KI). Od decembra 1928

[4] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd. Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb.

(God. III, br. 3): Bilten CK KPJ (sekcije KI). God. 1935 (God. II, br. 4): Organ Pokrajinskog komiteta KPJ (za Hrvatsku). Od maja 1940 (God. VI, br. 1): Organ Središnjeg odbora Komunističke partije Hrvatske. Od augusta 1940 (God. VI, br. 4) i dalje: Organ CK KPH. Mjesečnik, latinicom, 4°.

... 1925—1941.

God. I, br. 1—8 (mart ? — oktobar 1926)
God. III, br. 1—3 (oktobar — decembar 1928)
God. IX, br. 1 (juli ? 1934)
God. II, br. 5—6 (sept. — okt. 1935)
God. VI, br. 1—7 (maj — decembar 1940)
God. VII, br. 1—2 (januar — februar 1941)

32. »PLUG« 85.620

Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Milan Wollner. Prva hrvatska dionička tiskara u Osijeku. Tjednik; latinicom; 2°.

Našice, 1925—1926.

God. I, br. 1—8 (1. XI—23. XII 1925)
God. II, br. 1—4 (3. I—24. I 1926)

Godina 1927.

33. »RIJEČ RADNIKA I SELJAKA« 85.301

Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Đuro Hazelnus, zatim Andrija Kocijanović. Štamparija: »Hotnik i Cran«, zatim: Štamparski zavod Krbavac i Pavlović; Prva Hrvatska Dionička Tiskara; Tiskara Ferdo Kitner. Tjednik; latinicom; 2°.

Osijek, 1927—1928.

God. I, br. 1—52 (12. I—31. XII 1927)
God. II, br. 1—41 (7. I—13. X 1928)

Godina 1928.

34. »RADNIČKI ODJEK« 85.301

List radnika i siromašnih seljaka. Vlasnik i odgovorni urednik: Ivo Baljkas. Tisak Hrvatske štamparije, Gradske štedionice, Split. Tjednik; latinicom; 2°.

Split, 1928.

God. I, br. 1—18 (1. VI—15. XI 1928)

35. »ZAŠTITA ČOVJEKA« 85.341

Nezavisni glasnik za čovječja i građanska prava. Vlasnik i odgovorni urednik: August Cesarec. Tiskara »Linotip«; tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1928—1929.
God. I, br. 1—24 (2. VIII—20. XII 1928)
God. II, br. 1—2 (1. I—11. I 1929)

36. »CRVENA ZVIJEZDA«[5]

Organ Komunističke partije i omladinske ćelije tvornice ulja. Šapirograf; polumjesečnik; latinicom; 4°.

Zagreb, 1928.
God. I, br. 1 (1. X 1928)

37. »MLADI ŽELJEZNIČAR«

Organ Saveza komunističke omladine za željezničku radionicu u Zagrebu (ćelijski list).

Zagreb, 1928.
Napomena: Izgubljen.

(Zapisnik Okružne konferencije SKOJ-a u Zagrebu 1928. Institut za izučavanje radničkog pokreta — Beograd.)

Godina 1930.

38. »NOVI SKAUT« 86.791

Vlasnik i odgovorni urednik: Uroš Žegarac; lit. ured. Franjo Hrabak. God. III, br. 4—5 i dalje: izdavač Franjo Hrabak, glavni i odgovorni urednik Herman Mattes. Mjesečnik, ciklostil, zatim (okt. 1931. i dalje) tiskara Dragutina Bekera; latinicom; 4°.

Zagreb, 1930—1932.
God. I, br. 1—7 (januar — oktobar 1930)
God. II, br. 1—5 (januar — oktobar 1931)
God. III, br. 1—9 (januar — novembar 1932)

39. »KRANJČEVIĆ« 90.804

Književni omladinski mjesečnik. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Pavle Popović. Tiskara E. Vitalioni i sin; latinicom; 4°.

Šibenik, 1930.
God. I, br. 1—2 (novembar — decembar 1930)

40. »CRVENA ZASTAVA«
Zagreb, 1930—1931.

Napomena: »C. Z.« je pokrenula jedna nepovezana partijska grupa na Trešnjevci. Svi brojevi su izgubljeni (izjava Lea Matesa).

[5] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

Godina 1931.

41. »LITERATURA« 90.795

Časopis za nauku i umjetnost. Urednik, izdavač i vlasnik Alfred Neufeld, zatim: S. Galogaža. Štamparija »Grafika«, zatim »Merkantile«. Mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1931—1933.

God. I, br. 1—6 (juli — decembar 1931)
God. II, br. 1—9 (januar — septembar 1931)
God. III, br. 1—6

Godina 1932.

42. »MUZIČKA REVIJA« 90.830

Nezavisni mjesečnik. Vlasnici i izdavači: prof. Zlatko Grgošević i dr Pavao Markovac. Odgovorni urednik: dr Pavao Markovac. Tiskara: Dragutin Beker. Mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1932.

God. I, br. 1—6 (februar — juli 1932)

43. »SIGNALI« 90.848 30

Mjesečnik za literarna i kulturna pitanja. Izdavač i odgovorni urednik: Ivo Barbalić. Tiskara: Dragutin Beker, zatim Ladislav Janzon. Mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1932.

God. I, br. 1—6 (maj — oktobar 1932)

44. »GLAS TREŠNJEVKE« 85.436

Tjednik za komunalna, socijalna i kultura pitanja zapadne periferije. Od 14. I 1933 (God. II, br. 12. i dalje) naslov: *»Glas«*; podnaslov: Tjednik za komunalna, socijalna i kulturna pitanja periferija. Vlasnik i izdavač: Za konzorcij »Glas Trešnjevke« glavni i odgovorni urednik: Petar Butković, zatim Josip Mort. Štamparija »Gutenberg«, zatim »Grafika«; tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1932—1933.

God. I, br. 1—14 (1. X—24. XII 1932)
God. II, br. 12—21 (14. I—5. VIII 1933)

Godina 1933.

45. »SAVREMENA STVARNOST« 90.878

Časopis za književnost i umjetnost. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Borislav Drašković. Urednici: Krsto Hegedušić i B. Drašković. Mjesečni časopis; latinicom; 4°.

Zagreb, 1933.

God. I, br. 1—5 (siječanj — travanj 1933)

46. »GLAS«

Vidi: »Glas Trešnjevke« 1932.

47. »KRONIKA« 85.336

Ilustrovane novine za sva savremena kulturna pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Vladimir Habunek. Tiskara Šek; polumjesečnik; latinicom 2°.

Zagreb, 1933.
God. I; br. 1—11 (10. VI—8. XII 1933)

Godina 1934.

48. »KNJIŽEVNA KOVAČNICA« 90.998

Bez podnaslova. Vlasnik i izdavač: Fred Neufeld. Odgovorni urednik: Vladimir Mađarević. Tiskara »Merkantile«; mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1934.
God. I, br. 1 (januar 1934)

49. »SARADNIK« 85460

Organ organizovanih Batinih radnika-ca. Vlasnik i izdavač: Savez kožarsko-prerađivačkih radnika-ca Jugoslavije, podružnica Vukovar. Odgovorni urednik: Nikola Vlaški. Narodna tiskara (Veber i Pajc); polumjesečnik i povremeno; latinicom; 2°.

Vukovar, 1934—1935.
God. I, br. 1—11 (31. III—29. XI 1934)
God. II, br. 1—3 (7. II—28. III 1935)

50. »KSB«[6]

Komunistički studentski bilten. Izdanje Saveza kom. omladine. Ciklostil; latinicom; 4°.

Zagreb, 1934.
God. I, br. 1—2 (travanj — prosinac 1934)

51. »PREGLED« 85.227

List za umjetnost i nauku. Od 29. VII 1934 (God. I, br. 3) podnaslov: List za umjetnost i društveni život. Od 25. III 1935 (God. II, br. 5) podnaslov: List za nauku i društveni život. Izdaje Pučki teatar. Vlasnik, glavni i odg. urednik: Edo Stančić. Štamparija »Gaj« (Lj. Filipančić); tjednik i polumjesečnik, latinicom; 2°.

Zagreb, 1934—1935.
God. I, br. 1—10 (25. IV—19. XII 1934)
God. II, br. 1—19 (22. I—12. X 1935)

[6] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

52. »ŽELJEZNIČAR«[7]

Izdaje Rajonski komitet željeznica Saveza kom. omladine i Kom. partije, Zagreb. Izlazi povremeno; latinicom; ciklostil; 8°.

Zagreb, 1934—1935.
God. I, br. 1 (krajem 1934) — br. 2 (marta 1935)

Godina 1935.

53. »SAVREMENI POGLEDI« 88.163

Mjesečnik za književnost, nauku i umjetnost. Izdavač i odgovorni urednik: Mato Cvijić. Urednik: V. Repić, Tisak: Vilim Buk; mjesečnik; latinicom; 8°.

Slavonski Brod, 1935—1936.
God. I, br. 1—12 (15. I — decembar 1935)
God. II, br. 1—10 (januar-oktobar 1936)

54. »NOVI STUDENT« 87.234

List za studentska pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Stanko Dvoržak, zatim: Golub Zorko, Petar Grubišić, Mirko Bedek, Dragutin Romanović, Marko Fortil, Tiskara L. Janzon, »Grafika«, Zadružna štamparija; polumjesečnik; latinicom; 4° i 2°.

Zagreb, 1935—1939.
God. I, br. 1—2 (24. V—7. VI 1935)
God. II, br. 1—11 (1. X 1935—10. VI 1936
God. III, br. 1—2 (1. X—9. XII 1936)
God. IV, br. 1—2 (6. IV—14. V 1938)
God. V, br. 1—4 (27. X 1938—12. VI 1939)
God. VI, br. 1—2 (24. X—13. XII 1939)

55. »SELJAČKA BORBA«[8]

Organ Pokrajinskog komiteta Komunističke partije i Saveza komunističke omladine za Hrvatsku i Slavoniju. Ciklostil; latinicom; 4°.

Zagreb, 1935.
God. I, br. 2 (juli 1935)

56. »GLAS OMLADINE« 85.608

List za kulturne i ekonomske probleme omladine. Od 1. X 1936 (God. II, br. 18) podnaslov: List hrvatskog mladog naraštaja. Od 20. I 1937 (God. III, br. 1) podnaslov: Hrvatski omladinski list. Vlasnik, glavni i odgovorni urednik: Vladimir Maćarević, zatim: Vladimir Vitasović. Štamparija C. Albrecht (P. Anginger); polumjesečnik, zatim mjesečnik; latinicom; 2°.

[7] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.
[8] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

Zagreb, 1935—1937.
God. I, br. 1—6 (15. VIII—8. XII 1935)
God II, br. 1—11 (5. I—25. XI 1936)
God. III, br. 1—5 (20. I—15. VI 1937)

57. »RADNIK« 85.471

Sindikalno glasilo radničke klase za Dalmaciju. Vlasnik i odgovorni urednik Josip Poljak. Tisak: Hrvatska štamparija S. Vidović; tjednik; latinicom; 2°.

Split, 1935.
God. I, br. 1—11 (21. IX— 7. XII 1935)

58. »GLAS BJELOVARA« 85.924

Nezavisni tjednik javnog mišljenja. Izdavač: Konzorcij »Glasa Bjelovara«. Odgovorni urednik Vladimir Iljin, zatim: Mirko Derkos, Aleksandar Bakić i dr Ladislav Kalafatić. Štamparije: Tiskara Stj. Škalec, Bjelovar, C. Albrecht, Zagreb. Tjednik; latinicom; 2°.

Bjelovar, 1935—1940.
God. I, br. 1—5 (23. XI—28. XII 1935)
God. II, br. 1—53 (4. I—31. XII 1936)
God. III, br. 1—48 (9. I—31. XII 1937)
God. IV, br. 1—5 (8. I—31. XIII 1938)
God. V, br. 1—51 (7. I—30. XII 1939)
God. VI, br. 1—11 (6. I—21. III 1940)

59. »ODJEK« 85.581

List za sva društvena pitanja. Vlasnik, glavni i odgovorni urednik: Aleksandar Turković. Štamparija »Gaj« (Lj. Filipančić); tjednik, latinicom, 2°.

Zagreb, 1935—1936.
God. I, br. 1—9 (22. XII 1935—6. II 1936)

Godina 1936.

60. »KNJIŽEVNI SAVREMENIK« 88.088

Časopis za sve kulturne probleme. Izdavač i odgovorni urednik: Zvonimir Požgaj. Štamparija »Grafika«; mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1936.
God. I, br. 1—12 (februar — decembar 1936)
Napomena: God. 1937. »Knjiž. savremenik« mijenja naziv u »Kultura«. Vidi »Kultura«.

61. »NAŠA RIJEČ« 85.583

Vlasnik i odgovorni urednik: Miloš Žanko. Tisak Trgovačke tiskare E. Desman i drug; polumjesečnik; latinicom; 2⁰.

Split, 1936.
God. I, br. 1—12 (25. IV—12. XI 1936)

62. »ANALI NAŠIH DANA« 88.206

Časopis za političko-ekonomsku i kulturnu reportažu. Vlasnik i izdavač: Konzorcij »Anali naših dana«; predstavnik: Lj. Vračarević. Vlasnik, izdavač i urednik: B. Vračarević. Tiskara F. Marjanović, zatim M. Zagotta; mjesečni časopis; latinicom; 8⁰.

Zagreb, 1936—1937.
God. I, br. 1—5 (august — decembar 1936)
God. II, br. 1—3 (januar — mart 1937)

63. »RADNIK« 85.676

Organ klasnog radničkog sindikalnog pokreta. Vlasnik i izdavač: Pokrajinski odbor URSS za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Odgovorni urednik: Juraj Bermanec. Tiskara C. Albrecht (Petar Acinger); tjednik; latinicom; 2⁰.

Zagreb, 1936—1938.
God. I, br. 1—20 (13. VIII—23. XII 1936)
God. II, br. 1—77 (1. I—31. XII 1937)
God. III, br. 78—109 (7. I—17. VI 1938)

64. »GLAS MIRA« 85.608

Omladinski mirovni glasnik. Od 2. IX 1936 (God. I, br. 2) Mirovni glasnik hrvatske omladine. Vlasnik i urednik: Josip Stanojević, zatim: Andrija Čolak, Voja Matošić. Tisak Narodne tiskare (»Novo doba«); tjednik, zatim polumjesečnik; latinicom; 2⁰.

Split, 1936—1937.
God. I, br. 1—8 (18. VIII—12. XII 1936)
God. II, br. 1 (23. I 1937)

65. »SLOBODNA RIJEČ« 85.889

Izdavač i odgovorni urednik: Josip Legrad. Tiskara: Jugoštampa d.d., »Merkantile«, Zagreb; tjednik; latinicom; 2⁰.

Zagreb, 1936—1940.
God. I, br. 1—5 (28. XI—24. XII 1936)
God. II, br. 1—52 (2. I—24. XII 1937)
God. III, br. 1—52 (1. I—24. XII 1938)
God. IV, br. 1—52 (16. I—23. XII 1939)
God. V, br. 1—12 (13. I—23. III 1940)

Godina 1937.

66. »ARS« 87.117

Revija za kritiku, teoriju i historiju umjetnosti. Vlasnik i izdavač »Biblioteka ARS«. Odgovorni urednik: Zdenko Vojnović. Štamparija »Grafika«; mjesečni časopis; latinicom; 4°.

Zagreb, 1937.
God. I, br. 1, 2, 3—4 (1937)

67. »KULTURA« 88.088

Književni list za sve kulturne probleme. Izdavač i odgovorni urednik: Zvonimir Požgaj. Štamparija »Grafika«; mjesečnik i polumjesečnik; latinicom; 8° i 4°.

Zagreb, 1937—1938.
God. I, br. 1—3 (januar — mart 1937)
God. II, br. 1—12 (15. VIII—30. XII 1937)
God. III, br. 1—8 (15. I — juni 1938)
God. IV, br. 1—2 (1938)

Napomena: »Kultura« je pokrenuta kao nastavak »Književnog savremenika«. Vidi »Književni savremenik«!

68. »SELJAČKA MISAO« 85.844

Hrvatski list za politička, gospodarska i kulturna pitanja sela. Vlasnik i izdavač: Nikola Rubčić, zatim: Josip Lončarević, Martin Franekić. Odgovorni urednik: Milan Androjić, zatim: Ivan Pavletić. Tiskara: Ivan Rast, F. Marjanović, Gustav Seligman; polumjesečnik, zatim tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1937—1939.
God. I, br. 1—21 (2. I—16. XI 1937)
God. III, br. 22—23 (11. XI—25. XII 1939)

Napomena: U toku 1938. list nije izlazio.

69. »PUTOKAZ« 88.307

List za društvena i književna pitanja. Izdavač, vlasnik, i odgovorni urednik: Šukrija Huskić. Urednik: Hasan Kikić. Tiskara: F. Marjanović, Stunković, i Poljak, M. Zagotta, »Merkur«, Graf. Zavod; mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1937—1939.
God. I, br. 1—4 (veljača — srpanj 1937)
God. II, br. 5—10 (travanj — studeni 1938)
God. III, br. 1—3 (travanj, 1939)

70. »ZNANOST I ŽIVOT« 90.277

Časopis za popularizaciju nauke. Vlasnik i odgovorni urednik: Branko Rumbak, zatim: dr Božidar Adžija. Tisak Zadružne štamparije; mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1937—1938.

God. I, br. 1—6 (juli — decembar 1937)
God. II, br. 1 (siječanj — veljača 1938)

71. »NOVI LIST« 85.607

Za sva savremena pitanja. Vlasnik, glavni i odgovorni urednik: Miroslav Pintar. Štamparija »Grafika«; tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1937.

God. I, br. 1—7 (10. X—21. XI 1937)

Godina 1938.

72. «NAŠI DANI« 88.284

List za kulturna pitanja i književnost. Vlasnik i izdavač: Učiteljsko Udruženje, Knin. Odgovorni urednik: Vjekoslav Matašić. Urednik: Marin Franičević. Tisak Pučke tiskare, Šibenik. Dvomjesečni časopis; latinicom; 8°.

Šibenik, 1938.

God. I, br. 1—2 (mart — juni 1938)

73. »RADNIČKI LIST« 89.075

Tjednik za sindikalna, gospodarska, kulturna i informativna pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Stjepan Šalamun. Tiskara »Merkantile« (»Jutriša i Sedmak), tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1938.

God. I, br. 1—2 (30. VI—1. IX 1938)

Godina 1939.

74. »IZRAZ« 88.256

Časopis za sva kulturna pitanja. Uređuje odbor: J. Pavičić, V. Svečnjak, A. Škatarić, zatim odgovorni urednik: Josip Rakar. Štamparija »Grafika«; mjesečni časopis; latinicom; 8°.

Zagreb, 1939—1941.

God. I, br. 1—11 (februar — decembar 1939)
God. II, br. 1—12 (januar — decembar 1940)
God. III, br. 1—3 (januar — mart 1941) — br. 3 (mart 1941).

75. »ŽENSKI SVIJET« 87.384

List za zabavu i pouku. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Katja Galić, zatim: dr Slavka Očko, Ivana Rehman. Tiskara Stunković i Poljak, zatim Zadružna štamparija; mjesečni časopis; latinicom; 4°.

Zagreb, 1939—1941.
God. I, br. 1—9 (veljača — studeni 1939)
God. II, br. 10—14 (srpanj — prosinac 1940)
God. III, br. 15 (siječanj — veljača 1941)

76. »PEČAT« 88.259

Književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme. Odgovorni urednik: inž. arh. Drago Ibler. Vlasnik i izdavač: Bibliteka Nezavisnih Pisaca, Zagreb. Od prosinca 1939. urednik: M. Krleža. Tiskara Dragutin Beker, mjesečnik; latinicom; 8°.

Zagreb, 1939—1940.
God. I, br. 1 (februar, 1939) — br. 12. (dec. 1939)
God. II, br. 13—15 (1940)

77. »NAŠE NOVINE« 85.891

Vlasnik, glavni i odgovorni urednik: Velimir Turk. Od 21. X 1939 (god. I, br. 15. i dalje). Glavni urednik: dr. Božidar Adžija. Tiskara Stunković i Poljak, zatim »Merkantile«; tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1939.
God. I, br. 1—24 (26. III—15. XII 1939)

78. »GLAS« 85.731

»Glas sindikalno organizovanih radnika.« Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Aleksandar Obratil. Tiskara »Merkantile«, tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1939—1940.
God. I, br. 1—39 (7. IV—16. XII 1939)
God. II, br. 1—4 (5. I—20. I 1940)

79. »NAPRED« 85.267

Omladinski list. Vlasnik i izdavač: Božović Gojko, zatim: Slaven Burić. Odgovorni urednik: Ervin Klarić. Tisak: Hrvatska narodna tiskara Stjepan Vidović; mjesečnik; latinicom; 2°.

Split, 1939.
God. I, br. 1—6 (7. IV—20. X 1939)

80. »SVJETSKI PREGLED« 87.357

Događaji politički, ekonomski, socijalni i kulturni. Vlasnik i izdavač: Nakladna knjižara »Orbis«. Odgovorni urednik: Đuro Ocvirk. Tisak Privredna štamparija (J. Boranić), zatim Zadružne štamparije; izlazi četiri puta godišnje; latinicom; format: 8⁰ i 4⁰.

Zagreb, 1939—1941.
God. I, br. 1 (sept., okt. 1939)
God. II, br. 4 (1940)
God. III, br. 1 (15. III 1941)

81. »NOVI SPORT«
Split, 1939.

Napomena: »N. s.« je pokrenuo SKOJ u Splitu. Izašlo je sedam brojeva, ali su svi izgubljeni.

82. »HRVATSKI OMLADINSKI LIST« 87.305

Vlasnik, odgovorni urednik i izdavač: Jambrešić Ivan. Ciklostil; polumjesečnik; latinicom; 4⁰.

Bjelovar, 1939.
God. I, br. 1—2 (5. XII—20. XII 1939)

83. »NAŠ GLAS« 85.716

Glasilo učenika-ca drž. real. gimnazije u Karlovcu. Vlasnik: Literarno udruženje »Mladost«. Odgovorni urednik: Stjepan Cvitak. Opalograf, zatim štamparija M. Fogine; latinicom; 4⁰.

Karlovac, 1939—1940.
God. II, br. 3 (bez datuma)
God. III, br. 1, 2, 3, 4 (bez datuma)

Napomena: Treći broj drugog godišta nalazi se u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, a brojevi četvrtog godišta u Institutu za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu.

Godina 1940.

84. »POLITIČKO ISKUSTVO« 88.355

Polumjesečnik za sva politička pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Vaso Bogdanov. Tiskara M. Zagota, polumjesečnik; latinicom; 8⁰.

Zagreb, 1940.
God. I, br. 1—5 (januar — april 1940)

85. »ANALI NAŠIH DANA« 173.105

Zbirka političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih spisa. Izdanje Nakladne knjižare »Orbis«, Zagreb. Urednik: Boško Vračarević. Tisak Zadružne štamparije; izlazi povremeno; latinicom; 8°.

Zagreb, 1940.

God. I, (1940) sv. 1, 2, 3, 4, 5.

86. »POLET« 87.392

List hrvatskih đaka. Vlasnik i izdavač »Hrvatska pedagoška izdavačka zadruga« s. o. j. u Zagrebu. Odgovorni urednik prof. Kamilo Bresler. Zadružna štamparija, mjesečnik; latinicom; 4°.

Zagreb, 1940.

God. I, br. 1—6 (siječanj — lipanj 1940)

87. »PUT« 88.398

Časopis za književnost i kulturu. Vlasnik i odgovorni urednik: M. Streitenberger. Urednik: Mirko Antunov. Tiskara Andrija Beissmann; izlazi povremeno; latinicom; 8°.

Osijek, 1940.

God. I (1940), br. 1—2.

88. »STUDENTSKI LIST« 87.324

List za studentska stručna, ekonomska i kulturna pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Ivan Komadina. Tiskara C. Albrecht; mjesečnik; latinicom; 4°.

Zagreb, 1940.

God. I, br. 1—3 (travanj — lipanj 1940)
God. II, br. 1 (studeni, 1940)

89. »RADNIČKI TJEDNIK« 85.884

List za socijalna i ekonomska pitanja. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik: Ladislav Turković. Tiskara »Merkantile«; tjednik; latinicom; 2°.

Zagreb, 1940—1941.

God. I, br. 1—33 (24. V—27. XII 1940)
God. II, br. 34—48 (3. I—11. IV 1941)

Napomena: Uz list je štampano i nekoliko brojeva »Kulturnog priloga«: 6. XII 1940, 14. XII 1940, 31. I 1941.

90. »POLITIČKI VJESNIK«[9]

Od siječnja 1941 (God. II, br. 1) izlazi pod naslovom *»VJESNIK RADNOG NARODA«*. Ciklostil, tjednik, latinicom, 4°.

[9] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd i Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb.

Zagreb, 1940—1941.

»Politički vjesnik«

God. I, br. 2—22 (2. VII — krajem dec. 1940)

»Vjesnik radnog naroda«

God. II, br. 1—8 (januar — juni 1941)

Napomena: 1. VIII i 17. VIII 1940. objavljena su dva specijalna broja »Političkog vjesnika«.

91. »ČETRDESETA« 85.758

Tjednik za socijalna, privredna, politička i kulturna pitanja. Vlasnik i izdavač: Konzorcij »Četrdesete«, Glavni i odgovorni urednik: Vilko Bihler. Štamparija »Grafika«; tjednik; latinicom; 4⁰ i 2⁰.

Zagreb, 1940.

God. I, br. 1—11 (1. VIII—18. X 1940)

92. »BORBA RADNOG NARODA« Inst. za h.r.p. Zgb.

Organ Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju. Cyklostil, latinicom; 2⁰.

... 1940—1941.

God. I, br. ... 2—3 (okt. — nov. 1940)
God. II, br. 1. (januar 1941)

93. »TRIDESET DANA« 88.372

Urednici: Vladimir Vitasović i Vladimir Dedijer. Tiskara »Merkantile«, zatim C. Albrecht, mjesečnik; latinicom; 8⁰.

Zagreb, 1940—1941.

God. I, br. 1—3 (oktobar — decembar 1940)
God. II, br. 1—4 (januar — april 1941)

94. »PUT U ŽIVOT« 89.031

Vlasnik i izdavač: Cecilija Čokljat. Glavni i odgovorni urednik: Hinko Bolanca. Tiskara Poljak i Glatz; mjesečnik; latinicom; 4⁰.

Zagreb, 1940—1941.

God. I, br. 11 (decembar 1940)
God. II, br. 1—2 (januar — februar 1941)

95. »NAŠA BRAZDA«[10]

Nezavisni list za selo. Vlasnik i odg. ur. dr Rade Pribićević. Štamparija A. Milošev; mjesečni časopis; ćirilicom; 4⁰.

Petrinja, 1940—1941.

God. I, br. 2 (10 XII 1940)
God. II, br. 1 (januar 1941) — br. 4 (februar 1941)

[10] Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.

96. »BILTEN RADNE OMLADINE«

Izdaje Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku. Urednik: Jože Vlahović.

Zagreb, 1940.

Izgubljen.

97. »KNJIŽEVNE SVESKE« Nar. bibl. Beograd 1407/P

Zagreb, 1940.

Godina 1941.

98. »VJESNIK RADNOG NARODA«

Vidi: »Politički vjesnik«

99. »OMLADINSKI IZVJEŠTAJ« Inst. za h.r.p. Zgb.

Bez podnaslova. Šapirograf, latinicom, 4°.

Bjelovar, 1941.

Potkraj veljače 1941 (samo jedan broj).

RÉSUMÉ

»Contribution à la bibliographie des journaux et des revues progressistes de la Croatie entre les deux guerres«, est élaborée sur la base de journaux et revues que l'auteur a pu examiner en général dans la Bibliothèque Nationale Universitaire de Zagreb et dans l'Institut pour l'étude du mouvement ouvrier à Belgrade.

Cette bibliographie comprend aussi les journaux et les revues qui ont été typiquement progressistes, même dans une brève période (c'est à dire qu'à la suite d'un changement dans la rédaction ou pour autres raisons les journaux ont changé leur caractère progressiste), ainsi que toutes les revues périodiques fondées par les progressistes, bien que formellement ils n'appartenaient au Parti Communiste.

VLADO OSTRIĆ

Historijski zbornik, godina XV, 1962.

Najnovija knjiga Historijskog zbornika sadrži priloge iz gotovo svih razdoblja hrvatske povijesti, od ranog srednjeg vijeka do razdoblja između dva svjetska rata.

RASPRAVE

Šest rasprava objavljenih u ovoj knjizi Historijskog zbornika obuhvaća izvjesne probleme iz socijalno-ekonomske i političke povijesti Hrvatske od XVII do XX stoljeća.

Nada Klaić objavljuje treći dio opsežne radnje *»Seljačke bune u XVII stoljeću u Hrvatskoj«* (str. 183—216). Prvi i drugi dio ove radnje objavljeni su u Historijskom zborniku 1960. i 1961. Uz sažetiji članak N. Klaić »Seljačke bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću« (Historijski pregled br. 2/1962, str. 107—117), pa uz skraćeni tekst N. Klaić u Historiji naroda Jugoslavije II (XXXIII poglavlje, 6. Ekonomski razvitak, 7. Društvene promjene, 8. Seljačke bune u XVII stoljeću str. 712—736), radnja u Hisforijskom zborniku 1962. znači novu fazu u istraživanju seljačkih buna u Hrvatskoj. Spomenuti radovi osnovani su na opsežnom i iscrpnom ispitivanju izvora, a teže da dadu punu sliku društveno-ekonomske uvjetovanosti ovih pojava. U uvodu je dan kritički prikaz dosadašnje historiografije o tim pitanjima. Daljnji tekst prikazuje bune Posavaca 1653—59. i 1670—71. i njihove uzroke.

Rasprava Valdemara Lunačeka *»Hrvatski kameralist Nikola Škrlec-Lomnički«* (141—181) prikazuje život i rad istaknutog funkcionera javne uprave u Hrvatskoj u drugoj polovici XVIII stoljeća. Upravna i ekonomskopolitička djelatnost Nikole Škrlca ulazi u sklop nastojanja, karakterističnih za to doba, da se postepeno reformira hrvatskougarski feudalni poredak i mirnim putem otvore mogućnosti daljnjeg razvoja.

Marin Pavlinović objavljuje raspravu *»Odnosi između Natka Nodila i Mihovila Pavlinovića od 1852—1887.«* (str. 121-139). Autor daje prikaz života i javnog rada N. Nodila uglavnom u Dalmaciji (rođen 1834, odlazi u Zagreb 1874). Prikaz je dan pretežno na osnovi korespondencije, a s gledišta odnosa Nodila i Pavlinovića. Time je upotpunjena slika o Natku Nodilu i Mihovilu Pavlinoviću koji idu u red najistaknutijih ličnosti hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji.

Najopsežniji prilog u Historijskom zborniku 1962. jest rasprava Mirjane Gross *»Osnovni problemi pravaške politike 1878—87.«* (str. 61—120). Uvodna bilješka rasprave daje kritičko-informativni osvrt o historiografiji pravaštva (za osamdesete godine XIX stoljeća). Prvi dio (Obnova Stranke prava) prikazuje početak faze u kojoj Stranka prava (šezdesetih godina samo grupa političara, iza Rakovice za izvjesno vrijeme onemogućena) postaje »prva masovna stranka u hrvatskom političkom životu«. 1878—1887. doba je najvećeg uspona stranke. Osnovnu problematiku hrvatske politike tog razdoblja i djelatnost Stranke prava u tom sklopu prikazuju daljnja poglavlja (2. Hrvatska opozicija prema Habsburškoj monarhiji: trijalizam ili rješenje nacionalnog pitanja izvan Monarhije; 3. Proruska orijentacija Stranke prava; 4. Stranka prava i Srpsko pitanje). Unutar stranke odvija se razvoj

koji će pravaštvo osamdesetih godina izmijeniti i dovesti do sloma (5. poglavlje: Slom Stranke prava).

Pravaštvo je pojava koju treba sagledati u njenom cjelokupnom, dosta krivudavom i isprekidanom razvoju. Pojedine faze razvoja pokazuju bitne razlike. Za ispravno shvaćanje pravaštva kao fenomena s osobitim razvojem mora se uzeti u obzir i sva složenost unutrašnjih odnosa u stranci, i odnos stranke prema kompleksu hrvatske povijesne problematike tog vremena. Osobito je važno uočiti da fenomeni koji od sredine devedesetih godina XIX. stoljeća i u prvoj polovici XX stoljeća nose pravaško ime ili se na pravaštvo pozivaju nemaju izravnog kontinuiteta s ideologijom osnivača stranke i pravaškom politikom iz vremena najvećeg uspona Stranke prava. Navedena rasprava predstvlja značajan prilog sagledavanju te problematike.

Zanimljivo osvjetljavanje pojava koje s pravaštvom imaju verbalnu vezu pruža rasprava Hrvoja Matkovića *»Veze između frankovaca i radikala od 1922—25«* (str. 41—59). Ova je rasprava ujedno prilog proučavanju hrvatskih građanskih stranaka u periodu između dva Svjetska rata. Autor je objavio raspravu o Hrvatskoj zajednici u petom svesku zbornika radova »Istorija XX veka« Instituta društvenih nauka u Beogradu. Rasprava u Historijskom zborniku 1962. ukazuje na potrebu da se i monografski obradi Hrvatska stranka prava u međuratnom periodu. Puno razjašnjavanje »građanske komponente« u hrvatskoj politici između dva rata pridonijelo bi cjelovitijem sagledavanju hrvatske i jugoslavenske novije historije. Autor se koristio ostavštinom političara Hrvatske zajednice Ivice Peršića i Matka Laginje, dnevnom štampom iz tog vremena, spisima suda časti Hrvatske stranke prava i novinskim izvještajima s procesa ubojicama Milana Šufflaya. Izvjestan rezime Matkovićeve rasprave objavio je Franjo Tuđman u časopisu »Forum« broj 4/1963. (»Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije«) pod podnaslovom »Paktiranje radikala i frankovaca« (str. 718—720). F. Tuđman spominje u jednoj bilješci antipavelićevski letak ustaških disidenata iz srpnja 1944. koji sadrži između ostalog izvjesne podatke o frankovačko-radikalskim vezama. Matković u bilješci 43a (str. 49—50) donosi sadržaj i oveći citat iz tog dokumenta.

Puno objašnjenje motiva ovih veza i stvarne snage frankovaca u nekim društvenim slojevima u Hrvatskoj ostaju i dalje, kako se vidi iz zaključka rasprave, u izvjesnoj mjeri otvorena pitanja.

Frankovačko-radikalski kontakti osnovani na zajedničkom neprijateljstvu prema Radićevoj stranci doživljavaju 1925. prekid u vezi s promjenom politike HRSS-a, te ih frankovci javno demantiraju. Čini se da je pokušaj radikalsko-frankovačkog sporazuma nastavljen i kasnije. Josip Horvat u svojoj knjizi »Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939«, Zagreb, 1962, donosi nešto podataka o frankovcima (str. 398—399): obnova rada 1919, broj glasova na izborima, štampa stranke i frakcije u stranci. Na strani 399. spominje da je »frankovački disident« dr Ivo Elegović u suradnji s Milanom Šufflayem pokrenuo 1926. list »Novo vrijeme« namjeravajući da formira Hrvatsku radikalnu stranku. M. Šufflay napisao je jedan neobjavljeni proglas »Hrvatske radikalne stranke« (autor se za ove podatke koristio spisima M. Šufflaya u Državnom arhivu u Zagrebu).

Kako je spomenuto, nakon ove rasprave postaje jasnija potreba da se međuratna Hrvatska stranka prava obradi u cjelini. U perspektivi trebalo bi sintetizirati pravašku komponentu hrvatske politike od šezdesetih godina XIX stoljeća od četrdesetih godina XX stoljeća s težištem na diskontinuitetu fenomena kojemu je »pravaštvo« samo uvjetni zajednički naziv.

Rasprava Ljube Bobana *»Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (1932—1933.)«* (str. 1—40) čini cjelinu s autorovom radnjom o Zagrebačkim punktacijama u IV knjizi zbornika radova Instituta društvenih nauka u Beogradu »Istorija XX veka«. Dok radnja o Zagrebačkim punktacijama obuhvaća unutarnje odnose u Seljačko-demokratskoj koaliciji i odnos prema vladajućim srbijanskim krugovima, nosiocima šestojanuarske diktature, radnja u Historijskom zborniku prikazuje odnose SDK-a i srbijanske opozicije (demokrati, radikali i zemljoradnici).

Prikazujući u uvodu međusobne odnose srbijanskih opozicionih stranaka i njihove

odnose prema šestojanuarskom režimu, autor prikazuje odnose SDK-a i srbijanskih opozicionih stranaka iza 6. I 1929, kad sve stranke dolaze u opozicioni položaj prema režimu. Zagrebačke punktacije od 7. XI 1932. izazivaju otpor srbijanskih opozicionih stranaka, koje nastoje izraditi zajedničku izjavu o odnosima prema SDK i pitanjima preuređenja države. Mačekove izjave u stranoj štampi ponovo izazivaju protivljenje srbijanske opozicije, što samostalni demokrati nastoje ublažiti. Srbijanske opozicione stranke ne uspijevaju izraditi zajedničke stavove, pa se javljaju odvojena istupanja, kao što su pismo Davidovića stranačkim pristašama ili pismo Ace Stanojevića povodom razilaženja u Radikalnoj stranci (Novosadska rezolucija). Zemljoradnička stranka ne izjašnjava se javno, ali postoji izmjena mišljenja u krugu vodstva i u ljevici stranke koja ukazuje na približavanje federalizmu. Suđenje Mačeku koje je imalo politički značaj napada na cijelu opoziciju izaziva proteste svih opozicionih stranaka uključujući i srbijanske.

U periodu iza donošenja Zagrebačkih punktacija opozicione stranke se sve više razdvajaju. Grupacija prečanskih opozicionih stranaka povezana privremeno sličnim stavovima (Zagrebačke, Slovenske, Sarajevske punktacije, Novosadska rezolucija) raspada se i nastaju nove međustranačke kombinacije i kod prečanskih i kod srbijanskih stranaka. Jedan od njihovih rezultata bit će, u daljnjem razvoju, stvaranje JRZ-e. Problematika stvaranja JRZ-e bila bi jedna od tema istraživanja koja bi se prirodno nadovezala na prikazanu radnju Lj. Bobana.

GRAĐA

Prilog Bogdana Krizmana *»Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I svjetskog rata«* (str. 217—229) dopunjuje temu o kojoj se pisalo tek u manjem opsegu. Prilog ne daje zaokruženu sliku o toj temi u cjelini, ali je uvelike dopunjuje nizom podataka iz arhiva (posebno iz Arhiva Jugoslavenskog odbora). Sadržaj iznesene građe ukazuje na niz pojedinačnih pitanja o odnosima između jugoslavenskih političara u I svjetskom ratu, vezama s drugim političarima (osobito sa Česima) i stavovima prema mnogim pojavama ratnih zbivanja.

Vasilije Krestić iznosi građu o temi *»Zagrebačke demonstracije i bekstvo Milana Makanca u Beograd 1862«* (str. 231—242). Iznesenu građu povezuje opširnim prikazom događaja i komentiranjem literature o tim zbivanjima.

Slavko Gavrilović objavljuje *»Pisma episkopa J. Putnika o seljačkom pokretu u Slavoniji 1815—1816«*. Radi se o sedam pisama iz korespondencije Putnika s mitropolitom Stratimirovićem. Objavljena su u originalnom, slavenosrpskom obliku.

DISKUSIJA

Ova rubrika posvećena je u cjelini ranosrednjovjekovnoj historiji Hrvata.

Prilog Ljube Karamana *»O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII stoljeća«* ima dva dijela: »Jesu li kraljevi Tomislav i Držislav imali upravu u gradovima Bizantske Dalmacije?« i »Uz problem kralja Slavca i Neretljanske kneževine«.

Veći polemički članak Nade Klaić odnosi se na *»Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi«* (str. 271—288).

OCJENE I PRIKAZI

U ovoj rubrici Dragovan Šepić objavljuje koristan bibliografski prikaz *»Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji«* (str. 289—295). Ovaj prilog D. Šepića vrlo se podesno dopunjuje sa sličnim prilogom Nikole Čolaka »Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije« (Radovi Instituta JAZU u Zadru, svezak VIII, 1961, str. 345—413).

Ostali prilozi u rubrici »Ocjene i prikazi« odnose se na djela, članke ili rasprave iz ekonomske historije Hrvatske u XVIII stoljeću (tri priloga), srednjovjekovne i kasnostarovjekovne historije južne Hrvatske (četiri priloga) i historije Bosne pod turskom vlašću (dva priloga). Jedan od njih prikazuje raspravu koja se odnosi na povijest Bosne šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća. Prikaz djela Stjepana Pavišića *»Seobe i naselja u Lici«* (Zbornik za narodni život i običaje JAZU, 41, Zagreb, 1962) informira o raspravi koja obrađuje jedan dio historije Like od predturskog perioda do današnjice.

BILJEŠKE

Rubrika »Bilješke« sadrži, uz ostalo, prikaz radova iz historije međunarodnih odnosa u XX stoljeću (tri priloga). Dva rada obuhvaćaju unutar šireg sklopa i našu historiju (problematika Male Antante odnosno talijansko-jugoslavenskih odnosa iza I svjetskog rata).

Bibliografija Herberta Steinera za povijest austrijskog radničkog pokreta od 1867. do 1918, prikazana u ovoj rubrici, dotiče i naše zemlje (Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina). Prikaz ove bibliografije upozorava posebno na izvore kojima se služio autor i prenosi podatke o fondovima bečkih arhiva, koji su važni za radnički pokret naših zemalja u to doba.

Zanimljive informacije pruža prikaz o raspravi Charlesa Jelavicha »Serbian Nationalism and the Question of Union with Croatia in the Nineteenth Century«, koja se odnosi na problematiku stvaranja jugoslavenske države 1918. Sudeći po zaključcima, Ch. Jelavich nastoji ukazati na širinu i složenost unutarnjih i vanjskih komponenata u stvaranju jugoslavenske države 1918, što je — barem kao tendencija — slično nastojanjima naše historiografije (v. kao noviji primjer raspravu D. Jankovića »Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslavenske države 1918. godine«, JIČ 4/1963, str. 44—56).

Prikazano je i djelo Endrea Aratoa »Historija nacionalnog pitanja u Mađarskoj 1790—1848« (na mađarskom, Budimpešta, 1960).

Dva priloga prikazuju rasprave iz srednjovjekovne historije Dubrovnika.

Prikaz knjige A. Lj. Lisca »Razvoj industrije papira u Zagrebu« (Zagreb, 1961, 439 stranica) pruža uvid u djelo koje je od interesa za ekonomsku historiju i za historiju radničkog pokreta. Zanimljivo je da je knjigu izdao kolektiv Zagrebačke tvornice papira, što podsjeća na sličnu akciju kolektiva Tvornice željezničkih vozila »Janko Gredelj« u Zagrebu (prijašnja Željeznička radionica). Spomenuto poduzeće izdalo je 1961. knjigu Ivana Saboleka »Historija rada i borbe«, koja prikazuje historijat poduzeća i radničkog pokreta Željezničke radionice i današnje Tvornice željezničkih vozila.

Informativna bilješka u povodu pokretanja JIČ-a donosi i bibliografiju rasprava i članaka iz dva sveska JIČ-a izašla 1962. godine.

IN MEMORIAM

U povodu smrti značajne ličnosti naše historiografije Josipa Matasovića, Jaroslav Šidak donosi pokojnikovu biografiju i bibliografiju radova. Uz bibliografiju spomenuti su i izvjesni studentski radovi, koji nisu prilozi historiografiji, ali pobuđuju interes jer ukazuju na sudjelovanje pokojnog J. Matasovića u omladinskom pokretu u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata.

Drugi nekrolog, u povodu smrti numizmatičkog pisca Ivana Rengjea, sadrži također iscrpnu biografiju i bibliografiju.

Ovim sveskom Historijski zbornik navršava 15 godina izlaženja te vrši i dalje ulogu jedinog posebnog časopisa za historiju svih perioda hrvatske povijesti.

VLADO OSTRIĆ

Historija i historiografija Jugoslavije u časopisu Новая и новейшая история (Nova i novija historija), godina 1963.

U prvom svesku časopisa »Putovi revolucije« objavljen je prikaz časopisa »Novaja i novejšaja istorija« godine 1962. (pod istim naslovom). Ovaj prikaz predstavlja nastavak. Obuhvaćeni su brojevi 1—6. spomenutog sovjetskog časopisa (u daljnjem tekstu NINI) u 1963. godini. Međutim, članak maršala Birjuzova, »Oslobođenje Beograda (listopad 1944. godine)« iz NINI 1/1963. prikazuje se ovdje zajedno s njegovim člankom »Oslobodilački pohod na Balkanu« iz NINI 1/1962.

NINI 1/1962. I 1/1963.

Maršal Sovjetskog Saveza S. S. Birjuzov objavio je memoarski članak *»Oslobodilački pohod na Balkanu«* (NINI 1/1962, str. 87—98). Prvi dio članka objavljen je u broju 6/1961. U NINI 1/1963. maršal Birjuzov objavio je članak »Oslobođenje Beograda« (str. 3—23).

1. Kao načelnik štaba III ukrajinske fronte, odnosno neposredni rukovodilac sovjetskih jedinica u oblasti Sofije, rukovodio je vojnim i vojnodiplomatskim akcijama sovjetske armije u Bugarskoj i Jugoslaviji. Opisuje reorganizaciju bugarske armije nakon rujanskog preokreta u cilju osposobljavanja te armije za rat u drugom taboru — na strani antihitlerovske koalicije. Reorganizacija je izvršena samo formalno. Birjuzov spominje formiranje, u kratkom roku, triju armija sposobnih za borbu, pa se čini kao da su to nove jedinice. U stvari, izvršene su uglavnom, samo djelomične personalne izmjene u višem oficirskom kadru. U cjelini to je ipak ostala ona ista armija koja je do 8. IX 1944. bila saveznik Njemačke na tlu Jugoslavije i Grčke. Najvažniji zadatak Birjuzova bio je pripremanje Beogradske operacije.[1] U sklopu tih priprema rješavao je i važan vojnopolitički problem dogovora s jugoslavenskim rukovodiocima o uvođenju bugarske vojske na teritorij Jugoslavije i o organizaciji suradnje triju armija. Birjuzov navodi da je maršala Tita i Vrhovni štab NOV-a trebalo tek uvjeriti u svrsishodnost upotrebe bugarske armije u borbi s Njemačkom. Budući da ne spominje uglavnom formalni karakter reorganizacije bugarske armije i njenu ulogu do 8. IX 1944, Birjuzov ne izlaže ni uzroke nepovjerenja jugoslavenskog rukovodstva prema takvoj bugarskoj armiji. Posebno je pitanje — koje, međutim, traži i posebnu obradu — puna slika jugoslavensko-sovjetskih neslaganja oko daljnje uloge Bugarske u ratu. To pitanje ulazi u širi kompleks jugoslavensko-sovjetskih odnosa u ratnom, pa i poslijeratnom razdoblju. — Birjuzov i bugarski predstavnik sastali su se s Titom u Krajovi, kamo je Tito doletio, kako navodi Birjuzov, 20. IX 1944. s Visa na putu u Moskvu.[2] Ugovoren je plan nastupanja bugarske vojske i suradnje s Drugom armijskom grupom generallajtnanta Koče Popovića. Po povratku maršala Tita iz Moskve, 5. X 1944. potpisan je u Krajovi sporazum.

U međuvremenu — 28. IX — počela je Beogradska operacija ofenzivom Treće ukrajinske fronte. 2. X počelo je nastupanje Druge ukrajinske fronte, 10. X — na niškom i skopskom pravcu — Prve, Druge i Četvrte bugarske armije, 11. X jugoslavenskih snaga. Birjuzov promatra

[1] V. članak Birjuzova »Oslobođenje Beograda (listopad 1944. g.)« NINI 1/1963, str. 3—23. i daljnji tekst ovog prikaza.

[2] Dedijer (Tito, prilozi za biografiju, str. 411) navodi drugi datum odlaska s Visa: 21. IX, 11 sati noću.

Beogradsku operaciju kao sovjetsko-bugarsku operaciju u Jugoslaviji s pomoćnom ulogom jugoslavenskih snaga. Zato spomenute podatke o početku Beogradske operacije daje ne vodeći računa o tome da je nastup sovjetske i bugarske armije u toj operaciji tijesno uklopljen u široku operaciju NOV-a za oslobođenje Srbije i Makedonije, koja je počela mnogo ranije. Ipak, u članku »Oslobođenje Beograda« daje o tome realniju sliku (v. daljnji tekst o tom članku).

Posjećujući frontu Birjuzov stječe određene dojmove o bugarskoj vojsci i vojnicima. Ona ga podsjeća, po malobrojnosti suvremenog naoružanja i mehanizacije, na sovjetsku armiju dvadesetih-tridesetih godina, zamjera joj glomaznost i slabu pokretljivost na maršu. Smatra sretnom okolnošću za bugarsku armiju što je njemačka avijacija tada već vrlo slaba. Hvali bugarske vojnike. Kadrovski oficiri paradiraju pruskim držanjem, ali duša vojnika je slavenska. Oni su smjeli, muževni, postojani u obrani, odlučni u napadu. Birjuzov nigdje ne spominje ulogu tih vojnika do 9. IX 1944. Pohvalno govori o borbama I bugarske armije kod Strumice i pridaje joj odlučujuću važnost kod oslobođenja Skopja. Visoko cijeni njenog komandanta Vladimira Stojčeva. — Ipak, djelo Mihajla Apostolskog »Završne operacije za oslobođenje Makedonije« (Vojno delo, Beograd, 1953) pruža o tome potpuniju i kritičniju sliku. — Birjuzov ističe i ulogu II armije generala Kirila Stančeva kao odlučujuću, na pravcu Pirot—Niš, u oslobođenju Niša 14. X i u razbijanju SS-divizije »Princ Eugen« zapadno od Niša. Međutim, o tome i sam Birjuzov daje nešto drugačiju sliku u spomenutom članku »Oslobođenje Beograda«, u kojem navodi određene jedinice NOV-a i stavlja ih na prvo mjesto u tim borbama (v. tekst o tom članku). Ovdje on ipak zaključuje da je oslobođenje Makedonije i južne Srbije rezultat uspješnih ofenzivnih akcija Bugarske narodne armije, uz podršku dijelova NOV-a i avijacije Treće ukrajinske fronte. Naglašava da je oko pitanja sudjelovanja bugarske vojske u borbama u Jugoslaviji dolazilo do nesuglasica s jugoslavenskim rukovodiocima. Tako navodi da je 7. X 1944. Svetozar Vukmanović Tempo uputio komandantu I bugarske armije Vladimiru Stojčevu pismo s upozorenjem da će ulaz bugarske vojske na jugoslavenski teritorij bez prethodnog odobrenja maršala Tita smatrati neprijateljskim aktom. Birjuzov hvali »dostojanstveni odgovor« Stojčeva i ne spominje stvarnu pozadinu takvih nesuglasica. Nakon oslobođenja Beograda fronta sovjetskih snaga premjestila se u Mađarsku. Prethodno, 11. X, bugarska vlada je prihvatila preliminarne uvjete triju savezničkih sila, prema kojima se bugarska vojska povlači s teritorija Jugoslavije i Grčke, osim dijelova koji se bore protiv Njemačke pod rukovodstvom sovjetske komande. 28. X potpisan je u Moskvi sporazum o primirju Bugarske sa Saveznicima, a Birjuzov prelazi na vojnički sporedan ali politički značajan položaj komandanta 37. armije, stacionirane u Bugarskoj. Birjuzov dalje govori o Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Bugarskoj i sukobima s anglo-američkim predstavnicima, o unutrašnjim političkim zbivanjima i poteškoćama vlade Otečestvene fronte i o dosta teškom problemu daljnjeg sudjelovanja bugarske vojske u borbi s Njemačkom.

2. članak »*Oslobođenje Beograda*« prikazuje operacije jugoslavenskih, sovjetskih i bugarskih snaga za oslobođenje Vojvodine, Srbije i Makedonije, a težište prikaza je na jugoslavensko-sovjetskim operacijama u istočnoj Srbiji i Šumadiji, te u borbama za sam Beograd.

Autor ocjenjuje Beogradsku operaciju 1944. godine kao jednu od krupnijih u zaključnoj fazi velikog domovinskog rata i kao sjajnu zajedničku pobjedu oružanih snaga Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i Bugarske. Ističe ulogu sovjetske armije u slomu hitlerovske vojske i pobjedu narodne demokracije u Rumunjskoj, Bugarskoj i Mađarskoj, kao i historijsko značenje zajedničke borbe NOV-a i armija SSSR-a, Bugarske i Rumunjske na jugoslavenskom tlu. Podatak o borbi rumunjske armije u Jugoslaviji ne odgovara stvarnosti. Uzrok netačnosti vjerojatno je u orijentaciji autora uglavnom na operacije velikih jedinica (fronte, armije, korpusi), što može otežati precizniju sliku zbivanja u relativno manjim područjima, kao što je jugoslavenski Banat.

Autor se koristio vlastitim dokumentarnim i memoarskim materijalima. Ističe da su u periodu kulta ličnosti neki sovjetski vojni historičari jednostrano osvje-

tljavali borbu za oslobođenje Jugoslavije. Nastalo je vrijeme da se dostojno ocijeni značenje Beogradske operacije. On spominje da se u posljednje vrijeme pojavio niz radova i o Beogradskoj operaciji i smatra osobito interesantnim prikaz tog pitanja u IV tomu »Velikog domovinskog rata«.

U uvodu autor daje opću vojno-političku situaciju u kojoj sazrijeva zamisao i plan Beogradske operacije. Nakon Jašijsko-kišinjevske operacje i sloma njemačke grupe armija »Južna Ukrajina«; Rumunjska i Bugarska prelaze na stranu antihitlerovske koalicije sa snagom od oko 30 divizija. Reorganizirana Bugarska narodna armija u suradnji s avijacijom III ukrajinske fronte počinje 15. X borbe u Jugoslaviji. Tu je autor neprecizan, jer na drugom mjestu spominje druge datume (na str. 7. ovog svog članka 8. i 10-11. X, odnosno 10. X u članku »Oslobodilački pohod na Balkanu« — *NINI 1/1962*, str. 88). Autor spominje povoljne okolnosti koje su u to doba nastale u Jugoslaviji: jačanje masovnog narodnooslobodilačkog pokreta pod vodstvom KPJ u cijeloj zemlji, stvaranje organa vlasti radnika i cjelokupnog radnog stanovništva, nacionalnooslobodilačkih odbora i centralnih organa — Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, privremene vlade. I ovdje je autor neprecizan, jer se čini kao da se sav taj razvoj zbiva u jesen 1944. NOV autor označava kao odlučujuću vojnu snagu u zemlji. Spominje vođenje žestokih i uspješnih bojeva u svim, pojedinačno navedenim jugoslavenskim zemljama i koncentraciju snaga koju vrši Vrhovni štab u Srbiji i Makedoniji u jesen 1944. Prikazuje raspored i zadatke njemačkih grupa armija »E« i »F« i važnost beogradskog pravca operacije. Beogradski pravac, zajedno s budimpeštanskim, čini dva težišta ofenzive sovjetske armije na čitavom južnom krilu sovjetsko-njemačke fronte u jesen 1944. godine.

Pripremanje Beogradske operacije počinje 20. IX. Autor prikazuje jačinu i sastav koncentriranih snaga sovjetske armije, bugarske vojske i NOV-a, osnovnu zamisao operacije i pravac glavnog udara. Pomoćni udar imale su nanijeti, u suradnji s Narodnooslobodilačkom vojskom, Druga, Prva i Četvrta bugarska armija u jugoistočnoj Srbiji i Makedoniji.

Autor označava prethodni zadatak 1. i 2. armijske grupe NOV-a kao značajan i veoma složen. Obje armijske grupe morale su preći 120—130 kilometara kroz teritorij zaposjednut od neprijatelja.

Značajni problemi u tom razdoblju bili su prijenos vojne akcije sovjetske i bugarske vojske na tlo Jugoslavije i uspostavljanje suradnje triju armija. Prvo pitanje riješeno je sredinom rujna kada je maršal Tito doletio u Moskvu (tačnije rečeno, potkraj rujna — op. V. O.). Radi detaljnog rješavanja pitanja jugoslavensko-sovjetske i jugoslavensko-bugarske suradnje Birjuzov se sastao s maršalom Titom, generalom Kornjejevim i bugarskim predstavnicima u Krajovi 5. X. Istoga dana navečer potpisan je sporazum o vojnoj suradnji Jugoslavije i Bugarske, odnosno plan sovjetsko-jugoslavenske suradnje na beogradskom, a bugarsko-jugoslavenske suradnje na niškom pravcu.

Podaci i ocjene koje autor daje o ulozi NOV-a, odnosno bugarskih snaga u Beogradskoj operaciji, o prethodnim uspjesima NOV-a i zadacima 1. i 2. armijske grupe u operacijama u Srbiji razlikuju se od stavova u godinu dana starijem članku (NINI 1/1962) i bliži su stvarnim odnosima. Autor ispravno prikazuje jugoslavensko rukovodstvo kao ravnopravan i samostalan faktor u sovjetsko-jugoslavenskim vojno-političkim odnosima i posebno u odnosu prema Bugarskoj.

Autor opisuje žestoke borbe u okuci Dunava kod Turn-Severina od 22. IX dalje i nastupanje sovjetskih snaga na liniji Vidin-Negotin 27—28. IX. Te borbe bile su stvarni početak Beogradske operacije za jedinice III ukrajinske fronte.

Autor dijeli cijelu operaciju na dvije etape. U prvoj, od 28. IX do 10. X, jedinice III ukrajinske fronte razbijaju neprijateljske snage u istočnoj Srbiji, neposredno se povezuju s jedinicama NOV-a, prodiru do Morave i zauzimaju mostobrane na njenoj zapadnoj obali. Sovjetske snage sjeverno od Dunava sjedinjuju se s dijelovima NOV-a i partizanima Vojvodine i izbijaju na Tisu nizvodno od Segedina. Bugarska armija nastupa prema Nišu, Leskovcu, Skopju, Velesu, dok jedinice NOV-a nanose udarce neprijatelju

s leđa. Ovdje autor daje netačnu formulaciju o ulozi NOV-a. S obzirom na glavne pravce operacija njemačkih snaga, posebno onih koje se probijaju iz Grčke. udarci NOV-a dolaze i s fronte i s bokova. Ne može se reći da postoji fronta njemačkih snaga prema bugarskoj vojsci, a da snage NOV-a ugrožavaju samo zaleđe neprijatelja.

U drugoj etapi, 11—20. X, sovjetske snage se sjedinjuju s glavnim snagama NOV-a južno od Beograda, zaokružuju i uništavaju njemačke snage jugoistočno od Beograda i oslobađaju grad. Istovremeno jugoslavenska vojska, uz sudjelovanje bugarske, oslobađa područja Niša, Leskovca, Vranja, Skopja, Velesa i oduzima neprijatelju liniju Beograd—Solun. Autor prikazuje detaljnije 1. i zatim 2. etapu. Težište prikaza je na operacijama armija i korpusa, a posebno su istaknute samo najznatnije operacije divizija.

Do 4. X razbijen je neprijatelj u području Timoka, sjeverno od Zaječara, i sovjetskim snagama je predstojao proboj kroz planine istočne Srbije, što autor zbog sklopa zemljišta i zaprečnih djelovanja protivnika smatra dosta teškim i složenim zadatkom. Autor tu ističe ljudski faktor kao snagu koja otvara put suvremenoj ratnoj tehnici i u najsloženijim uvjetima. Uz svijest da se borba vodi za ispravnu stvar, autor ističe i drugi moralno-politički faktor koji je utjecao na sovjetske borce u Jugoslaviji: saznanje da su u prijateljskoj i savezničkoj zemlji.

U toku nastupanja razvijala se i suradnja jugoslavenskih i sovjetskih snaga koja je u kontaktima između operativnih i taktičkih jedinica postajala sve neposrednija.

Osim operativne suradnje s većim jedinicama NOV-a autor ističe i veliku pomoć jugoslavenskih partizana: napade s leđa, zasjede, obavještavanje o neprijatelju, vođenje kroz planinsko zemljište, sudjelovanje u likvidaciji mnogih neprijateljskih uporišta. Spominje prijateljske susrete i neposrednu suradnju sovjetskih i jugoslavenskih vojnika i oficira.

Do 10. X izvršen je zadatak proboja u dolinu Morave i forsiranja rijeke. Izbijanjem u dolinu Morave omogućeno je i uvođenje u borbu 4. gardijskog mehaniziranog korpusa, koji je ubrzano pristigao iz Bugarske. Neprijatelj je, ističe autor, u odstupanju došao pod udar glavnih snaga NOV-a sa zapada. Obje armije su izvršile svoj zadatak.

U prikazu druge etape Beogradske operacije autor opisuje nastupanje sovjetske armije i glavnih snaga 1. armijske grupe NOV-a prema Beogradu. Već 12. X dijelovi 4. gardijskog mehaniziranog korpusa sjedinili su se s glavninom 1. armijske grupe NOV-a u području južno od Avale. Autor dalje opisuje vrlo osjetljivu operaciju gonjenja i zaokružavanja njemačkih snaga na pravcu Požarevac—Beograd, operacije za oslobođenje Kragujevca i Kruševca. Kod svih tih operacija ističe suradnju s divizijama NOV-a. Kad govori o oslobođenju Niša 14. X i razbijanju 7. SS-divizije »Princ Eugen«, autor naglašava, stavljajući ih na prvo mjesto, divizije NOV-a. Tako su ovi njegovi navodi nešto drugačiji u članku »Oslobodilački pohod na Balkanu« (NINI 1/1962, str. 89), gdje su na prvom mjestu bugarske jedinice, a jugoslavenske su samo uz put spomenute pri oslobođenju Niša (u neodređenoj formi »jugoslavenski partizani«), dok se kod razbijanja divizije »Princ Eugen« uopće ne spominju. Zanimljiva je i različita upotreba pojma »jugoslavenski partizani«. U članku »Oslobodilački pohod na Balkanu« jugoslavenski partizani su opći sinonim za NOV (npr. str. 89), a u raspravi »Oslobođenje Beograda« tako se označavaju samo partizanski odredi u sastavu NOV-a (str. 14, 16).

Autor izlaže zamisao o napadu na Beograd, koja je u borbama 14—20. X u potpunosti ostvarena. Spominje dogovor maršala Tita i maršala Tolbuhina da jedinice NOV-a, ojačane sovjetskim tenkovima i artiljerijom, prve uđu u Beograd. Tako je u sastav I proleterskog korpusa NOV-a uključen izvjestan broj tenkova sa sovjetkim posadama.

Autor opširno govori o pojedinim primjerima herojstva jugoslavenskih i sovjetskih boraca.

Oslobođenjem Beograda zaključena je Beogradska operacija. Autor u zaključku ističe značenje Beogradske operacije u dva smisla. U završnoj fazi II svjetskog rata ona je izmijenila vojno-političku situaciju na Balkanu. Beogradska operacija je natjerala Njemačku da se konačno odrekne većeg dijela Balkanskog poluotoka. U poslijeratnom razvoju do danas, kao i u budućnosti, zaključuje autor, Beograd-

ska operacija je jedan od pozitivnih osnova za jugoslavensko-sovjetsko prijateljstvo.

Uz raspravu donesena je skica osnovnih operacija na prostoru Vranje—Segedin od 28. IX do 21. X 1944. i deset fotografija.

Članci Birjuzova, objavljeni u razmaku od godine dana, pokazuju izvjesnu pozitivnu evoluciju u obradi nekih pitanja jugoslavensko-sovjetskih odnosa u drugom svjetskom ratu.

NINI 2/1963.

3. Ovaj svezak donosi recenziju K. Valerijanova o djelu *»Historija velikog domovinskog rata Sovjetskog Saveza 1941-1945«*, tom IV, 1962.

IV tom ovog opsežnog djela u šest tomova prikazuje vojno-politička zbivanja 1944. Za našu zemlju najvažnija je XIV glava, koja je uglavnom posvećena Jugoslaviji. Recenzenti ističu, navodeći najvažnije zaključke iz tog poglavlja, da su narodi Jugoslavije od prvih dana okupacije zemlje pod vodstvom KP vodili herojsku borbu protiv hitlerovskog porobljavanja. NOV, izrasla i ojačana u teškim borbama, očistila je 1944. znatan dio zemlje od neprijatelja. Narodni rat protiv osvajača tijesno se prepletao s klasnom borbom za revolucionarni društveni preobražaj u Jugoslaviji. Godine 1944. u zemlji su definitivno formirani organi narodne vlasti. Ova formulacija ne izražava bit procesa stvaranja sistema narodne vlasti, ali je razmjerno sretnija od nekih drugih, koje izgradnju narodne vlasti pomiču u 1944. (kao u već prikazanoj raspravi Birzjuzova »Oslobođenje Beograda«), ili ga preko najopćenitijih formulacija direktno vežu za nastupanje sovjetske armije (kao u djelu V. Kokova »Borba naroda slavenskih zemalja protiv fašističkih porobljivača« i u recenziji o tom djelu u NINI 4/1962). Pobjede Crvene armije nad državama fašističkog bloka bile su osnovni uvjet obnove nacionalne nezavisnosti Jugoslavije — ističu recenzenti, ali dodaju da je narod Jugoslavije unio ne mali prilog u djelo konačnog sloma Italije i Njemačke. Opća razmatranja o Jugoslaviji, Bugarskoj i Albaniji potkraj 1944. i u početku 1945. ističu veliko političko značenje nastupa sovjetske armije na Balkanu za konačno oslobođenje od Njemačke kao i za pobjedu revolucionarnih snaga.

Navedene formulacije u odnosu na postavke iz staljinističkog perioda pokazuju izvjesno odstupanje od tih postavki (npr. formulacija o ne malom prilogu naroda Jugoslavije u slomu Njemačke i Italije), ali ne i njihovo bitno mijenjanje.

4. U rubrici *»Bilješke o knjigama«* N. S. Jovanović piše, pod naslovom *»Značajni radnik Komunističke partije Jugoslavije«*, o izdanju: »Filip Filipović, Izabrani spisi«, knjiga I, II, Beograd, 1952. Autor bilješke ističe značajnu ulogu Filipa Filipovića u KPJ i Kominterni. Među većim radovima posebno spominje članak »Za sovjetsku državu«, objavljen u Beogradu 1920, zatim članke iz Petrograda, gdje je Filipović boravio 1907—1912. kao dopisnik »Radničkih novina«, organa Srpske socijaldemokratske stranke, pa seriju članaka iz 1918—1920. o oktobarskoj revoluciji i Sovjetskoj Rusiji. Pisac bilješke označuje izdavanje Izabranih spisa Filipa Filipovića kao radostan događaj.

5. Rubrika *»Na stranicama inozemnih časopisa« donosi bilješku* V. K. Volkov: *»Novi historijski časopis u Jugoslaviji«* (str. 176). Autor govori o prvom broju JIČ-a. Ističe najznatnije priloge, posebno one koji se odnose na noviju historiju. Autor pozdravlja pojavu prvog općejugoslavenskog historijskog časopisa i želi uspjeh našim historičarima.

NINI 3/1963.

6. Ovaj broj donosi recenziju J. S. Drabkina o djelu *»Antifašistički pokret otpora u zemljama Evrope u godinama II svjetskog rata«* (kolektiv autora, u redakciji V. P. Bondarenka i P. J. Rezonova, Moskva, 1962). Djelo ima 18 poglavlja koja su posvećena pojedinim zemljama, među njima i Jugoslaviji. Autor recenzije govori općenito o poglavljima knjige te na pojedinim mjestima spominje poglavlje o Jugoslaviji. Tako tu glavu ističe među onima koje su »zasićene svježim, sovjetskom čitaocu malo poznatim materijalima«. Poglavlje o Jugoslaviji spomenuto je i među glavama koje daju najpuniju karakteristiku rasporeda društvenih snaga. U njemu su obuhvaćena zbivanja do kraja II svjetskog rata, što recenzent — u usporedbi

s nekim drugim poglavljima — ističe kao pozitivno.

7. Rubrika »Recenzije« donosi i prilog V. K. Volkova o djelu J. B. Hoptnera, »*Yugoslavia in crisis 1934.—1941.*«, New York and London 1962., Columbia University Press.

Recenzent ističe da su autorovi glavni izvori izjave i dokumenti jugoslavenskih političara u emigraciji, kao što su D. Cvetković, V. Maček, M. Krek, M. Gavrilović, R. Knežević i drugi. Autoru je cilj da idealizira političare monarhofašističke Jugoslavije. Djelo je orijentirano isključivo na vanjskopolitičke odnose. Volkov ističe da je djelo naučno interesantno utoliko što donosi nove materijale za pojedina pitanja vanjskih odnosa Jugoslavije 1934—1939, dok za period 1939—1941. ne donosi ništa bitno novo u odnosu na radove jugoslavenskih historičara (neke od tih radova recenzent spominje u bilješci). U cjelini, zaključuje Volkov, djelo je nepotpuno u obradi i tendenciozno u upotrebi izvora i ocjenjivanju problema.[3]

NINI 4/1963.

8. U rubrici »Historiografija« objavljen je polemički članak I. I. Orlika »*Buržoaska historiografija o nekim pitanjima postanka svjetskog socijalističkog sistema*« (str. 137—145). Autor raspravlja o postanku sistema socijalističkih zemalja u Evropi u drugom svjetskom ratu i prvim poslijeratnim godinama i polemizira s historičarima zapadne Evrope i SAD. Autor ističe odlučujuću ulogu Sovjetskog Saveza u revolucionarnim promjenama u Evropi, ali insistira i na ulozi unutarnjih komponenata u revolucionarnim procesima. Suprotstavlja se tezi da u istočnoevropskim zemljama nije bilo širih revolucionarnih snaga, pa iznoseći protudokaze spominje i našu zemlju. Navodi da se već u jesen 1941. široko razvio oružani otpor fašističkim okupatorima u zemljama Balkanskog poluotoka. Autor ne spominje direktno Jugoslaviju, ali se formulacija o širokom oružanom otporu može odnositi samo na nju. Dalje spominje da je u ljeto 1942. formirana Otečestvena fronta u Bugarskoj, u jesen Narodnooslobodilačka fronta u Albaniji i navodi da je Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta u Jugoslaviji razvijala burnu (кипучую, kako kaže autor) aktivnost. U nastavku autor govori o pojedinim pitanjima daljnjeg razvoja istočnoevropskih zemalja u ratu i iza rata, ali našu zemlju više ne spominje, nego se ograničava na zemlje članice Varšavskog pakta i SEV-a.

9. Rubrika »Naučni život« donosi *prikaz o Informacionom savjetovanju historičara socijalističkih zemalja u Moskvi* 26—29. IV 1963. o temi Historija velike oktobarske socijalističke revolucije (referat I. I. Minca). Na savjetovanju je sudjelovao iz naše zemlje Pero Damjanović (ime pogrešno navedeno kao »Preko«) iz Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu. Inozemni učesnici govorili su u prvom redu o odjeku i utjecaju oktobarske revolucije u pojedinim zemljama. Autor prikaza I. I. Minc navodi glavne misli Damjanovića o izvjesnoj jednostranosti u osvjetljavanju tog pitanja. S jedne strane, revolucionarni događaji, ponikli istovremeno s oktobarskom revolucijom, prikazuju se samo kao njen direktni odjek. S druge strane, prikazivanje utjecaja Oktobra ograničava se samo na neposredne odjeke u jednom ograničenom razdoblju.

NINI 6/1963.

10. Članak V. Maleva »*Politika Engleske u Grčkoj u početku drugog svjetskog rata (rujan 1939 — listopad 1940. god.)*« (str. 29—43) spominje i Jugoslaviju, ali posredno, zajedno s drugim balkansko-podunavskim zemljama, i kao objekt vanjskopolitičkih zamisli i diplomatskih poteza Velike Britanije Njemačke i Italije u razdoblju od početka drugog svjetskog rata do napada Italije na Grčku. Jugoslavija se spominje među zemljama koje Velika Britanija i Francuska žele uključiti u balkanski blok. Kombinacija o bloku balkanskih zemalja javlja se u doba sovjetsko-finskog rata i neutralnosti Italije i autor je ocjenjuje kao antisovjetski plan u prvom redu, a protunjemački u drugom redu. Jugoslavija je u tom sklopu objekt šire zamisli koja uključuje još i Grčku, Tursku, Ru-

[3] JIČ 2/1963. donosi prikaz D. Bogdanovića (str. 147) o djelu J. B. Hoptnera. Zanimljivo je usporediti prikaze jednog jugoslavenskog i jednog sovjetskog autora o istom djelu, osobito u pogledu općeg stila prikazivanja.

munjsku, pa i Bugarsku i Mađarsku. Budući da je težište autorovih izlaganja na Grčkoj, ostale balkanske zemlje spominju se na raznim mjestima u članku, ali bez sistematskog prikaza.

Autor navodi da je ideja o balkanskom bloku imala u početku rata izvjesnu podršku Italije. U tim planovima javlja se kao prva etapa približavanje Grčke, Turske i Italije, a u drugoj etapi Jugoslavije, Rumunjske, Bugarske i Mađarske. Autor spominje i Horthyjevu izjavu o potrebi zaključenja mira i zajedničkog pohoda velikih sila i balkansko-podunavskih zemalja na Sovjetski Savez. — Pod pritiskom Italije, kako navodi autor, u početku 1940. poboljšavaju se mađarsko-jugoslavenski i bugarsko-jugoslavenski odnosi, što je dosta jednostrana ocjena. Ne navode se izvori za taj zaključak, osim jednog članka u »Daily Workeru« od 13. I 1940.

Nastavljanje rata na Zapadu u 1940. godini umanjivalo je, kako navodi autor, prvobitno značenje kombinacije o balkanskom bloku. Tako je i sastanak Balkanske antante u februaru 1940. u Beogradu doživio neuspjeh u pitanju proširenja obaveza zemalja članica. Tom proširenju protivile su se Jugoslavija i Rumunjska.

U takvim uvjetima postalo je za zapadne sile važnije organizirati obranu južnog dijela Balkana, tj. Grčke i Turske.

Nakon njemačkih uspjeha u proljeće 1940. Mađarska, Jugoslavija, Rumunjska i Grčka dolaze sve više pod politički i ekonomski utjecaj Njemačke. Slom Francuske i stupanje Italije u rat na strani Njemačke potiču Veliku Britaniju da organizira otpor silama Osovine na Balkanu pomoću snaga balkanskih država.

Autor iznosi proturječne tvrdnje o britanskoj politici. S jedne strane, Britanija želi da balkanske države organiziraju svoju obranu od Njemačke. S druge strane, kako tvrdi autor, Britanija — orijentirana na dugotrajni rat do iscrpljenja s Njemačkom i smatrajući da je njemačko pokoravanje Jugoslavije i Grčke samo uvod u napad na SSSR — povlači se od jačeg angažiranja na Balkanu i prenosi svoju liniju obrane na Bliski istok. U isto vrijeme Britanija obustavlja pokušaj da spriječi osovinsko-grčko zaoštravanje te vrši pritisak na Grčku radi dobivanja vojnih baza. Autor za taj dio članka navodi malo izvora. Britanska politika u tom razdoblju nije u prikazanom članku jasno i kompletno osvijetljena.

Autor navodi da je Njemačka, uočavajući nesposobnost Italije za vođenje velikog rata, bila protiv talijanskog napada na Jugoslaviju. Taj stav se izmijenio nakon kapitulacije Francuske, kada je Njemačka u principu pristala na talijansku akciju prema Jonskim otocima i Jugoslaviji. Do nove promjene dolazi u kolovozu 1940, kad Njemačka opet ne želi talijansku akciju protiv Jugoslavije i Grčke, nakon lošeg iskustva s talijanskim napadom na Francusku. I kod tih navoda vidi se da autor ne zahvaća kompleksno u odnose sila Osovine prema Jugoslaviji.

Autor još navodi da u listopadu 1940. talijanski diplomati ocjenjuju »uplašenost« Jugoslavije kao povoljnu okolnost za napad na Grčku.

Autor se uglavnom koristi zbirkama objavljenih diplomatskih dokumenata velikih sila. Zbog ograničenosti teme i nedovoljne širine u upotrebi izvora prikazani članak ne daje kompleksnu sliku vanjskih odnosa i međunarodnog položaja balkansko-podunavskih zemalja.

11. U rubrici »Historiografija« D. P. Pricker objavljuje članak *»Nove knjige za historiju nacionalnorevolucionarnog rata u Španjolskoj«* (str. 97). Autor u jednoj od uvodnih bilježaka daje bibliografiju knjiga o španjolskom građanskom ratu objavljenih u protekle četiri godine. Među njima spominje neka jugoslavenska izdanja: August Cesarec, Španjolski susreti, Zagreb, 1961; Ilija Hariš-Gromovnik, Diverzant, Beograd, 1960. Autor nema namjeru da daje potpunu bibliografiju, pa i ova izdanja spominje samo kao primjer interesa za španjolski rat u drugim zemljama.

12. Rubrika »Recenzije« donosi članak o djelu: A. M. Stanislavskaja, *Rusko-engleski odnosi i problemi Sredozemlja (1798—1807. godine)*, Moskva, 1962. Ovo djelo obuhvaća i rusko-srpske, odnosno rusko-crnogorske odnose u navedenom razdoblju.

U rubrici »Naučni život« spominju se na dva mjesta jugoslavenski historičari.

13. Članak D. E. Kunine *»Međunarodna konferencija za historiju njemačko-faši-*

stičkog okupacionog režima« prikazuje Međunarodni kongres historičara evropskog pokreta otpora u Karlovym Varyma, u rujnu 1963. Autor spominje istupanje sovjetskih historičara A. E. Boltina i D. E. Kunine protiv teza jugoslavenskog historičara Franje Tuđmana o sovjetsko-njemačkom paktu o nenapadanju 1939. god. (str. 156).

14. U povodu 25-godišnjice Münchenskog sporazuma sastao se u Pragu međunarodni skup historičara iz 15 evropskih zemalja. U članku H. F. Zastavenka o tom skupu spominje se izlaganje Jovana Marjanovića o utjecaju Münchena na unutrašnje političko stanje u Jugoslaviji (str. 158).

I ovo godište časopisa »Novaja i novejšaja istorija« pokazuje znatno zanimanje sovjetske historiografije za noviju historiju Jugoslavije i suvremenu jugoslavensku historiografiju.

FEDORA BIKAR

Párttörténeti közlemények. Az MSZMP központi bizottsága párttörténeti intézetének folyóirata. 2. IX évfolyam Budapest 1963 május

(Partijskohistorijska saopćenja — Časopis Instituta za historiju partije Centralnog komiteta Mađarske socijalističke radničke partije. Godište IX, broj 2, svibanj 1963)

Uvodni članak Henrika Vassa *O nekim zadacima pisanja i nastave partijske historije u ogledalu zaključaka VIII kongresa*[1] (str. 3—25) značajan je za usmjerivanje daljeg rada u mađarskoj historiografiji u uvjetima oslobođenja od negativnih utjecaja kulta ličnosti iz perioda 1948—1956. »Štetni utjecaj dogmatizma i kulta ličnosti — konstatira se u članku — veoma teško je pogodio historijsku znanost uopće, a obradu povijesti partije i radničkoga pokreta naročito. Kult ličnosti i dogmatizam spriječili su da se prethistorija i osnivanje Komunističke partije Mađarske i povijest Sovjetske Republike (Mađarske, napom. F. B.) prikažu na način koji odgovara objektivnoj historijskoj istini. Osobito velika šteta nanesena je na području potpune naučne obrade tridesetih godina i perioda II svjetskog rata. Zločinačko klevetanje pojedinih vođa Komunističke partije Mađarske, njihovo proglašavanje za neprijatelje ili za agente neprijatelja... politički procesi, provedeni na bazi lažnih optužbi, prouzrokovali su ne samo neizmjerne političke štete nego su u velikoj mjeri onemogućili objektivno naučno pisanje historije na spomenutim područjima« (str. 4).

Odajući priznanje pozitivnim nastojanjima mađarske historiografije u godinama destaljinizacije (1956—1963) i djelomično postignutim uspjesima — o čemu, između ostalog, svjedoče i edicije posvećene rehabilitaciji onih vođa mađarskog radničkog pokreta (Béle Kuna, Ervina Szabóa, Landlera, Alpárija) o kojima se do

[1] Misli se na Osmi kongres Mađarske socijalističke radničke partije koji je, između ostaloga, raspravljao o mjerama koje treba poduzeti da bi se mađarska historijska znanost oslobodila one negativne teorije i prakse koja je mađarskom historiografijom vladala u staljinističkom periodu. — Referati i izvještaji podneseni na kongresu objavljeni su u posebnoj knjizi: *Osmi kongres Mađarske socijalističke partije*, Budimpešta, 1962.

godine 1956. osim tendencioznih napadaja ništa drugo nije smjelo pisati — autor upozorava i na neke nedostatke onih historijskih djela koja su u Mađarskoj objavljena posljednjih godina. Jedna od osnovnih Vassovih zamjerki sastoji se u tome da se pisci tih djela, u kojima je iznesen veoma koristan arhivski materijal, još uvijek ustručavaju da na osnovi dokumentarne građe izvedu potrebne zaključke i ocjene pojedinih pojava i događaja, već se uglavnom ograničavaju na faktografsko izlaganje podataka.

Od problema koje suvremena mađarska historiografija treba da riješi Vass naročito ističe potrebu potpunog naučnog raščišćavanja Rákosijeve uloge u historiji mađarskog radničkog pokreta. Konstatirajući da historijski radovi koji su se pojavili poslije 1957. još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri ispravili ona teška falsificiranja povijesti koja su u lažnom svjetlu prikazivala ulogu Mátyása Rákosija u Mađarskoj komuni, neistinito pripisujući sve najveće i vojničke i političke zasluge gotovo isključivo njemu, Vass nastavlja: »Gornje falsifikate otežava činjenica, da su uz to prešućivali ili ocrnjivali gotovo sve znatnije vođe prve mađarske proleterske revolucije, pa je tako stvorena slika kao da je Rákosi (uz druga Számuelya) bio najznatniji vođa Sovjetske Republike. Iz navedenih edicija koje su imale »naučnih« pretenzija — popularna djela, štampa i partijska nastava »prenosili su« te falsifikate u najšire slojeve naroda« (sl. 6).

Isto je tako potrebno objektivno obraditi historijsku ulogu Socijaldemokratske partije Mađarske i u periodu do 1919, i u Komuni, i u doba bijelog terora i fašizma 1919—1944, i u razdoblju poslije oslobođenja Mađarske. Kao glavne elemente prijašnje pogrešne ocjene uloge socijalne demokracije Vass ističe: potcjenjivanje socijaldemokratskog pokreta koji je u vrijeme i u uvjetima kad razvija svoju aktivnost bio i pozitivan, a koji su dogmatičari prikazivali kao gotovo apsolutno negativan, prije svega zato što su oni pri ocjenjivanju nekadašnje socijaldemokratske aktivnosti primjenjivali kasnija komunistička mjerila iz jednog sasvim drugog vremena; neuzimanje u obzir one diferencijacije koja je postojala unutar samog socijaldemokratskog pokreta; generalizirajuće pripisivanje oportunizma desnih vođa čitavom pokretu, pri čemu se sasvim gubila iz vida suprotnost između oportunizma pojedinih vođa i revolucionarnosti masa, koje su od vremena do vremena znatno utjecale na politiku vodstva i na sadržaj socijaldemokratske štampe; pogrešna, po Rákošiju inicirana osuda djelatnosti lijevih socijaldemokrata u razdoblju poslije 1919. godine, dok je u stvari ta djelatnost imala i svojih znatnih pozitivnih strana; prešućivanje činjenice da su i partijske, i sindikalne, i omladinske socijaldemokratske organizacije u decenijima Horthyjeve vladavine pružale gotovo jedinu mogućnost za razvijanje pozitivne legalne djelatnosti komunista (str. 11—13). »Težak grijeh dogmatizma i kulta ličnosti bilo je i klevetanje lijevih socijaldemokrata kao i oni nezakoniti postupci protiv njih koji su nanijeli neizmjernu štetu stvari radničke klase i podjednako pogađali i socijaldemokrate i brojne istaknute pobornike komunističkoga pokreta« (str. 14).

Autor upozorava i na opasnosti od zastranjivanja u suprotnom pravcu, što dolazi do izražaja u shvaćanju da je čitava dvadeset petogodišnja politika Komunističke partije Mađarske, od 1919. naovamo, bila pogrešna, ponajviše zato što se ta partija slijepo podvrgavala diktatima Komunističke internacionale. Po autoru, to shvaćanje ne odgovara historijskoj istini isto tako kao ni mišljenje da su u historiji mađarske partije sve slabosti proizlazile isključivo iz njene tijesne povezanosti sa KI, a da su svi pozitivni rezultati postignuti samo zahvaljujući suprotstavljanju partije diktatima Internacionale.

Vass na kraju ističe da su zaključci VIII kongresa u vezi s društvenim naukama uopće a s historijom napose još jedan dokaz više da su u Mađarskoj stvoreni realni uvjeti za utvrđivanje objektivne naučne istine o novovjekoj povijesti Mađarske i o razvoju njenog radničkog pokreta.

Ocjeni stvarne uloge pojedinih vođa komunističkoga pokreta i utvrđivanju objektivne historijske istine u vezi s poviješću partije posvećen je i prilog Sándora Szerényija: *O nekim problemima herojske borbe Komunističke partije Mađarske u razdoblju 1929—1931*, koji je

objavljen na uvodnom mjestu u rubrici *Diskusija* (str. 132—147).

Ovaj prilog značajan je već i po tome što je njegov autor u godinama 1929—1931. bio član Centralnog komiteta KMP, tako da njegovo izlaganje ima karakter svjedočanstva jednog od najistaknutijih učesnika u događajima.

»Put mađarskih komunista — konstatira autor — nije bio trnovit samo zbog fašističkog terora... nego još više zato što su već na samom početku prelaženja na ilegalan partijski rad (u godini 1919) *najspremniji, najiskusniji* rukovodioci bili poubijani, pohapšeni ili primorani da emigriraju...« (str. 132).

Ranija negativna kritika partijske aktivnosti u tom razdoblju nije, po mišljenju autora, prihvatljiva već i zato što su autori tih kritika često bili baš oni pojedinci koji su zbog počinjenih grešaka bili i sami bar toliko odgovorni koliko su to bili oni na koje takva pristrana, subjektivna kritika prebacuje svu krivnju.

U središtu autorova razmatranja nalazi se pitanje kako je nastala pogrešna partijska strategija godine 1929, koja je kao neposredan zadatak Komunističke partije Mađarske postavljala provođenje proleterske revolucije, za koju u konkretnoj mađarskoj stvarnosti u to doba nisu postojali neophodni preduvjeti.

U ranijoj literaturi došlo je do izražaja shvaćanje da je do takve pogrešne i štetne politike KMP došlo prije svega na osnovi *Otvorenog pisma Komunističke internacionale*, upućenog mađarskoj partiji godine 1929. Autor u vezi s tim navodi tezu Horváth Zoltánné: »Otvoreno pismo bio je dokument od velikog značenja za KMP: ono je za dugo vrijeme odlučilo o načelnom, političkom i praktičnom pravcu budućeg rada partije« i »...pismo je u političkoj liniji KMP učinilo definitivnim pogrešan strateški cilj neposredne proleterske revolucije« (str. 137).

Autor iznosi dokaze o tome da za sadržaj Otvorenog pisma ne može snositi odgovornost Komunistička internacionala. Odredbe toga pisma nije Internacionala odozgo nametnula mađarskoj partiji, nego je, nasuprot tome, sve teze Otvorenog pisma koncipirao Béla Kun u sporazumu s drugom dvojicom članova CK KMP (Józsefom Révaijem i autorom ovoga priloga Szerényijem) koji su tada boravili u Moskvi. Njih trojica su sastavljeno pismo podnijeli predsjedništvu KI koja je samo odobrila predloženi tekst.

Do pogrešnog usmjerivanja partijske linije došlo je, po kazivanju Szerényja, zato što su svi članovi Centralnog komiteta KMP tada bili osvjedočeni u apsolutnu pravilnost teze o radu na neposrednom pripremanju proleterske diktature.

Takvo postavljanje strateškoga cilja bilo je jednodušno prihvaćeno i na II kongresu KMP i sa strane svih foruma mađarske partije već i zato što je u to vrijeme kult ličnosti među mađarskim komunistima bio toliko jak da se slijepo vjerovalo ne samo u Staljina nego i u Bélu Kuna, u Révaija i u druge glavne vođe mađarskoga pokreta. Razumije se da se u takvoj situaciji stajalište Béle Kuna, kao i vođa ostalih komunističkih partija, potpuno poklapalo sa Staljinovim shvaćanjem i da su njegove pogrešne procjene i pogrešno određivanje neposrednih zadataka komunističkoga pokreta mehanički prihvatili ne samo mađarski partijski rukovodioci nego su tako postupala i vodstva ostalih komunističkih partija.

Autor iznosi uvjerljive podatke o tome da su mađarski komunisti u zemlji, usprkos pogrešno određenoj partijskoj liniji koja je nanijela krupne štete partiji i prouzrokovala brojne teškoće i nepotrebne žrtve, ipak postizali znatne uspjehe u revolucioniranju radničke klase i u borbi protiv unutrašnje i vanjske reakcije.

Članak Oszkára Betlena *Utjecaj prve faze španjolskog oslobodilačkog rata na mađarski radnički pokret* donosi zanimljive podatke o tome kako je primjer Španjolske znatno djelovao na revolucioniranje i gradskog i seoskog proleterijata. Pod pritiskom prošpanjolskog raspoloženja socijaldemokratskih masa vodstvo legalne Socijaldemokratske partije bilo je primorano da se i u svojoj štampi i u svakidašnjoj partijskoj politici stavi na stranu borbe španjolskog naroda za slobodu. Vodstvo je odustalo od takvog svog stava tek pošto su i glavni organ partije *Népszava* i socijaldemokratske organizacije, zbog svog otvorenog solidariziranja sa stvari španjolskih antifašističkih bo-

raca, bili izvrgnuti oštrim progonima vlasti.

Kad je službeno socijaldemokratsko vodstvo promijenilo svoje držanje prema španjolskom pitanju, tiraž *Népszave* je naglo pao, a u partijskim i sindikalnim organizacijama došlo je do otvorenog opozicionog suprotstavljanja politici vodstva. Nezadovoljstvo članstva je naročito poraslo u vezi s pokušajima vodstva da iz Socijaldemokratske partije isključi lijeve, komunistički orijentirane elemente, koji su bili uspjeli da zalaganjem za španjolsku stvar znatno prošire svoj utjecaj na socijalističko radništvo.

Rasprava poljskog historičara Józefa Kowalskog *Radnička vijeća u Poljskoj 1918—1919* daje uz brojne zanimljive podatke i veoma temeljitu analizu privremenih djelomičnih uspjeha i konačnoga poraza radničkih vijeća koja su se naročito bila razvila u onom dijelu Poljske koji je do godine 1918. pripadao Rusiji. Tu je tijesna povezanost poljskog radničkog pokreta s boljševičkom partijom postigla pod vodstvom komunista i lijevih socijalista znatne uspjehe: delegati radničkih vijeća su na tom području predstavljali oko 500.000 organiziranih radnika; tu su vijeća bila i najaktivnija i najrevolucionarnija i uspjela da organiziraju masovne političke štrajkove, demonstracije i da uspostave i Crvenu gardu u cilju ostvarenja sovjetske republike u Poljskoj. Radnička vijeća su uz to razvila veoma uspješnu propagandu u korist ruske, mađarske i njemačke socijalističke revolucije.

Kowalski na osnovi uvjerljive argumentacije utvrđuje da su glavni uzroci propasti radničkih vijeća bili u tome što je nova i još nedovoljno iskusna poljska partija poput drugih tek formiranih komunističkih partija u to vrijeme imala »previše pojednostavnjenu predodžbu o putu koji vodi proleterskoj diktaturi i što je potcijenila demokratske zadatke i zahtjeve kao i ulogu prijelaznih demokratskih faza na putu k socijalističkoj revoluciji. To je najviše došlo do izražaja u tome što partija nije shvatila koliko znači za najšire narodne mase u tom vremenskom razdoblju borba za nezavisnu nacionalnu državu, što je proizlazilo iz luxemburških koncepcija (misli se na koncepcije Rose Luxemburg, napom. F. B.) i iz osvjedočenja da će bliska svjetska socijalistička revolucija učiniti suvišnima nacionalne države i granice. Tu okolnost su maksimalno iskoristile buržoaske i malograđanske stranke, koje su parolama o nacionalnom preporodu i o nezavisnoj nacionalnoj državi uspjele okupiti oko sebe široke narodne slojeve. Komunistička partija Poljske još nije shvaćala važnost seljačkog i agrarnog pitanja koje je tada u Poljskoj postalo goruće pitanje. Iz tih razloga... nije istakla ni parolu o radničko-seljačkom savezu, ni onu o diobi zemlje seljacima, nije shvaćala ideju radničko-seljačke vlađe, formirala je vijeća delegata, a njihovu vlast smatrala je isključivo vlašću radničkih delegata... U osnovi je zanemarila pridobivanje širokih seljačkih masa koje su tada sačinjavale 70 % stanovništva Poljske« (str. 98—99).

Autor se na kraju svoje rasprave zalaže za zajedničko izučavanje svih sličnih pokreta u godinama 1918—1919. »Potrebne su i komparativne studije, koje će objelodaniti zajedničke zakonitosti i specifična obilježja i omogućiti nam da riješimo niz zajedničkih problema.«

Saopćenje Istvána Tótha *Agrarno-socijalistički pokret u županiji Borsod godine 1898.* sadrži veoma dragocjene arhivske podatke o socijalističkom pokretu mađarskih seljaka u tom dijelu Mađarske. Ti su podaci za nas od naročite važnosti jer svjedoče o gotovo potpunoj organizacionoj, idejno-političkoj i psihološkoj analognosti nosilaca socijalističkog pokreta naših seljaka (u Slavoniji i u Vojvodini) s onima u Mađarskoj.

U rubrici *Dokumenti* objavljena su dva veoma zanimljiva priloga: *Prvi susreti Andrea Adyja sa socijalnom demokracijom*, s dobro napisanim uvodom i komentarima od Erzsébet Vezér, i *Dijelovi iz Dnevnika Pétera Agostona* (godine 1919) uz instruktivan uvod i komentare Agnese Szabó. Šteta je samo što Dnevnik nije objavljen u cijelosti.

Rubrika *Sjećanja* donosi u ovom broju prilog Jánosa Gyetvaija: *Pečuh—Baranja 1921 — iz zapisa jednog očevica*. Gyetvaijevo sjećanje je, na žalost zanimljivo samo po naslovu, jer osim nekih subjektivnih i beznačajnih avantura samoga autora ne sadrži ni jedan podatak koji

bi bio od značenja za rasvjetljavanje zanimljive i dosad nedovoljno ispitane historije Pečuha u to prevratno doba.

Među *Biografijama* objavljenim u ovom broju zanimljiv je prikaz života i rada Sándora Szabadosa od Istvána Lengyela. Szabados je godine 1919. bio komesar za prosvjetu Mađarske Sovjetske Republike; osuđen nakon njene propasti na doživotnu robiju, zamjenom zarobljenika dospio je u Sovjetsku Rusiju, gdje je u doba Staljinovih čistki potkraj tridesetih godina doživio tragičnu sudbinu Béle Kuna i gotovo svih ostalih članova mađarske sovjetske vlade. »Kult ličnosti nije mu samo oduzeo život nego ga je — poput tolikih njegovih drugova — i ‚izbrisao' iz historije.«

Među prikazima se ističu veoma sadržajne i instruktivne *Primjedbe* Tibora Erényija o zanimljivoj knjizi Zoltána Horvátha *Magyar századforduló. A második reformmemzedék története 1896—1914* (Mađarska na prijelazu stoljeća. Historija druge generacije reformatora 1896—1914).

U ovom broju objavljena je još rasprava Lászla Salgóa: *Revolucija na Kubi i doktrina Monroe*. Gy. Ránhi nastavlja polemiku o djelu L. Zsigmonda o ekonomskim i društvenim faktorima širenja fašističke rasne teorije 1939—1945.

FEDORA BIKAR

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Második kötet. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet idöszakában 1890—1900.

Szerkesti: Magyar munkásmozgalmi intézet. Összeallitották: Erényi Tibor és S. Vincze Edit. Budapest 1954.

(Izabrani dokumenti historije mađarskog radničkog pokreta. Svezak drugi. Mađarski radnički pokret u periodu prelaska na imperijalizam 1890—1900. Redakcija: Mađarski institut za historiju radničkog pokreta. Sastavili: Tibor Erényi i Edit S. Vincze. Budimpešta, 1954, str. 720)

Svjedočanstva objavljena u drugom svesku *Izabranih dokumenata* obuhvaćaju jedan od najznatnijih perioda u historiji mađarskog socijalističkog pokreta: osnivanje Socijaldemokratske partije i prvi decenij njene aktivnosti (1890—1900).

U tih deset godina odigrali su se mnogi značajni događaji. Održano je pet partijskih kongresa, položeni organizacioni i idejno-politički temelji pokreta, razvili su se prvi unutrašnji sukobi između oportunističkoga vodstva i lijevih radikalno-opozicionih elemenata, što je dovelo i do rascjepa Socijaldemokratske partije. U tom periodu dolazi, nadalje, do kulminacije socijalističkoga pokreta na selu koji je praćen oružanim sukobima između pobunjenog seljaštva na jednoj, i žandara i vojske na drugoj strani. U tom periodu formira se nova socijaldemokratska teorija i praksa prema seljačkom pitanju, a postiže se, u odnosu na raniji period, i izvjestan napredak u nacionalnoj politici socijaldemokratskoga pokreta.

Zbog svega toga period od 1890. do 1900. osobito je važan za čitav dalji organizacioni i idejno-politički razvoj socijalne demokracije.

Dokumentarni materijal, pisani i štampani izvori drugoga toma svrstani su u dva velika poglavlja: *1. Osnivanje Socijaldemokratske partije Mađarske, prve godine njene djelatnosti i pokreti radništva i siromašnih seljaka od 1890. do 1896.* i *2. Rad Socijaldemokratske partije Mađarske, pokreti radničke klase i siromašnog seljaštva u vrijeme Bánffyjeva teroda 1897—1900.* Unutar tih poglavlja objavljeni su bitni dokumenti o pokretima i štrajkovima gradskog i seoskog proletarijata i seljačke sirotinje, o socijaldemokratskoj borbi za opće pravo glasa, o demonstracijama protiv terora vlasti, izvještaji s kongresa, govori kongresnih delegata, principijelni članci radničke štampe o nacionalnom i seljačkom pitanju, podaci o aktivnosti sindikalnih organizacija, o unutrašnjim partijskim sukobima, o vezama Socijaldemokratske partije Mađarske s međunarodnim radničkim pokretom i sl.

Na osnovi iznesenih dokumenata može se dobiti jasna slika o tome da je u središtu radničkoga pokreta Ugarske u periodu 1890—1900. socijalistički pokret na selu, koji je u to vrijeme i najmasovniji i najradikalniji. Broj poljoprivrednih radnika je u to doba još uvijek četiri puta veći od broja radnika zaposlenih u industriji, obrtu i rudarstvu. Položaj seoskog proletarijata je uz to mnogo teži i nepovoljniji od onoga u kome se nalazi gradsko radništvo; ta okolnost djeluje na trajno radikaliziranje i revolucioniranje agrarnog socijalističkog pokreta u Mađarskoj, kojem međunarodna socijalna demokracija posvećuje sve veću pažnju. O važnosti i o internacionalnom značenju toga pokreta pišu tada ne samo najugledniji socijaldemokratski prvaci (Kautsky i dr.) nego i sam Engels.

Za nas je od osobite važnosti činjenica da objavljeni dokumenti svjedoče o tome kakò je udio hrvatskih i srpskih socijaldemokrata u tom velikom agrarnom socijalističkom pokretu bio veoma znatan. U drugoj polovici devedesetih godina socijalističke akcije među seljacima u Hrvatskoj i Slavoniji, u Banatu, Bačkoj i Baranji po svojoj borbenosti i masovnosti i po podnesenim žrtvama izbijaju u prvi plan socijaldemokratske akcije u široj Ugarskoj. O pobunama naših seljaka socijalista, o štrajkovima poljoprivrednih radnika, o progonima nosilaca agrarnog socijalističkog pokreta objavljuju se brojni članci u radničkoj štampi, podnose se referati na kongresima, donose rezolucije, podižu protesti protiv terora vlasti.

Objavljeni dokumenti su, nadalje, veoma instruktivni za upoznavanje razvoja nacionalnog pitanja u razdoblju 1890—1900. u Mađarskoj uopće, a u socijalističkom pokretu napose. U tom periodu dolazi do osnivanja posebne Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije, do sve veće afirmacije slovačkih, poljskih i srpskih socijalističkih radnika i organizacija, pokreću se slovački socijaldemokratski listovi *(Nová doba, Zora)*, donosi se odluka o pokretanju socijaldemokratskih novina i izdavanju socijalističke literature na srpskom i na rumunjskom jeziku. Na partijskim kongresima dolaze sve više do izražaja delegati hrvatskih, slovačkih, srpskih i poljskih socijaldemokrata koji prvi put drže govore na svom materinjem jeziku. Na partijskim kongresima u Pešti posvećuje se posebna pažnja izvještajima i istupanjima delegata hrvatskih socijaldemokrata čiji se govori često donose u cijelosti, a njihovi prijedlozi da se čitava Socijaldemokratska stranka Mađarske angažira u borbi protiv nacionalnog tlačenja uopće, a obespravljivanja Hrvatske napose, prihvaćaju se jednoglasno.

U ovom periodu Socijaldemokratska partija Mađarske uspijeva da svoju borbu za opće pravo glasa radikalizira, da joj do masovni karakter, da u cilju stjecanja političkih prava za radničku klasu organizira uspjele demonstracije i u Pešti i u nekim drugim gradovima Ugarske. Pokret za opće pravo glasa nailazi na sve masovniju i odlučniju podršku i po selima...

Ali uz te znatne uspjehe, postignute naročito na području organizacionog i idejno-političkog širenja i učvršćivanja socijalističkog pokreta na selu i u pravilnijoj nacionalnoj politici socijalne demokracije, u periodu 1890—1900. dolaze do izražaja i krupne slabosti Socijaldemokratske partije Mađarske koje dovode do

znatnih oseka i na organizacionom, i na idejno-političkom planu, i na području radničke štampe.

U tom pogledu prelomna je bila godina 1897, kad pod pritiskom pretežno veleposjedničke vladajuće klase i parlament i organi vlade prelaze u bezobzirni, brutalni napad na Socijaldemokratsku partiju, na njene organizacije i štampu. Neposredan povod za tu ofenzivu bili su masovni revolucionarni pokreti socijalističkog seljaštva koji su i uspjelim štrajkovima poljoprivrednih radnika i svojom krajnjom težnjom za diobom velikog posjeda neposredno ugrožavali interese još uvijek najutjecajnijega dijela mađarske vladajuće klase.

Pred tim terorom vlasti socijaldemokratsko vodstvo je kapituliralo, odreklo se svog rukovođenja borbenim, radikalnim pokretom na selu i povelo politiku smirivanja i oportunističkog popuštanja pred terorom.

Pogrešna seljačka politika vodstva dovela je do rascjepa u Socijaldemokratskoj partiji Mađarske, od koje su se godine 1897. otcijepile radikalne seljačke socijalističke mase i pod vodstvom Várkonyija osnovale posebnu Nezavisnu socijalističku partiju.

To je značilo krupan udarac za socijalistički pokret koji je na taj način izgubio ne samo organizaciono-političko jedinstvo nego i svoju najmasovniju i najborbeniju bazu.

A kada je jednom vodstvo povelo oportunističku seljačku politiku, u njemu su sve više prevladavale antirevolucionarne tendencije i u svim ostalim pitanjima partijske politike: u nacionalnom, sindikalnom, u pitanju štrajkaških pokreta, borbe protiv režima i sl.

To je, s jedne strane, izazvalo sukobe između radikalno nastrojenog radništva i službenog vodstva, a s druge strane prouzrokovalo unutrašnje partijske borbe koje su se svršavale isključivanjem iz vodstva, pa i iz partije, velikog broja najpozitivnih ljevičarskih opozicionih elemenata.

Na toj osnovi dolazi u Socijaldemokratskoj partiji do trajnih kriza i do ponovnog slabljenja socijalističkog pokreta.

I plima i oseka pokreta došle su do adekvatnog izražaja u građi, u uvodu i u komentarima objavljenim u drugom tomu *Izabranih dokumenata*, koji je veoma značajan za upoznavanje ne samo mađarskog nego i hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u monarhiji 1890—1900.

Za razliku od prvoga, drugi tom uz indeks imena sadrži i kazalo geografskih mjesta.

Treba naročito istaći da su redaktori i sastavljači zbirke dokumenata, sadržane u ovom tomu, savjesno i stručno obavili svoj posao i znatno pridonijeli izučavanju i mađarskog i našeg radničkog pokreta u vremenskom periodu koji obuhvaća posljednji decenij devetnaestoga stoljeća.

CVETKA KNAPIČ

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, godine 1960—1962.

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja nastavak su Letopisa Muzeja narodne osvoboditve LRS koji je počeo izdavati Muzej NOB-a u Ljubljani. Kako je nakon osnivanja Inštituta za zgodovino delavskega gibanja u Ljubljani Muzej revolucije postao njegov sastavni dio, ljetopis se razvio u glasilo Instituta.

Do sada su izašla dva broja za 1960, jedan dvobroj za 1961. i jedan broj za 1962. godinu. Prispevki donose u svakom broju rasprave, članke, dokumentacionu

građu, recenzije, sjećanja, izvještaje i informacije iz oblasti historije radničkog pokreta i Komunističke partije u Sloveniji.

Broj 1/1960. godinu

Ovaj broj donosi u povodu devedesetgodišnjice rođenja V. I. Lenjina *Nekrolog Lenjinu* koji je bio objavljen u posebnom izdanju partijskog organa u Ljubljani »Glas svobode« od 25. I. 1924.

ČLANCI

Kratak pregled razvoja Osvobodilne fronte i sadašnja politička situacija u Sloveniji — napisao Boris Kidrič 1944. kao informativno pismo za Moskvu, koje do sada nije bilo objavljeno u cjelini.

Izvještaj je podijeljen na ova poglavlja: Akciono jedinstvo i Društvo prijatelja Sovjetskog Saveza prije okupacije; Antiimperijalistička fronta slovenskog naroda (razdoblje između sloma predaprilske Jugoslavije i napada Nijemaca na Sovjetski Savez): Od napada Nijemaca na Sovjetski Savez do prvog oslobođenja većeg dijela slovenskog teritorija; Prvi slovenski oslobođeni teritorij; Razdoblje bjelogardističko-mihailovićevske vojne i političke ofenzivne djelatnosti; Od travanjskog zbora aktivista OF 1943. do kapitulacije Italije; Period zbora delegata slovenskog naroda u Kočevju; Njemačka ofenziva; Od njemačke ofenzive 1943. do I zasjedanja SNOS-a; Od I zasjedanja SNOS-a do drugog zbora aktivista OF; Sadašnja situacija u Sloveniji (listopad 1944).

France Klopčič:

Suton slovenske Socijaldemokratske stranke 1919—1920

Autor smatra da je za historiju SK potrebno istražiti razdoblje u kojem je poslije I svjetskog rata radnički pokret nastavio svoj život u Sloveniji. Istovremeno, to razdoblje znači suton slovenske Socijaldemokratske stranke osnovane 1896. pod nazivom Jugoslavenska socijaldemokratska stranka koja u doba prevrata i oktobarske revolucije i raspada Austro-Ugarske nije izvršila svoj zadatak.

Slom Socijaldemokratske stranke bio je nužna posljedica objektivnog društvenog razvitka. Unutar stranke razvio se oportunizam koji je prerastao u reformizam. Subjektivne snage koje bi se oduprle oportunizmu nisu se razvile ili su bile preslabe. Oportunizam nije bio ni usamljena a ni slučajna pojava, već odraz tadašnjeg razvojnog stupnja kapitalizma. Socijaldemokratska stranka nije uočila ulogu koju joj je diktirao društveni razvoj u Sloveniji. U burnim danima svuda su još među radnicima imali utjecaja stavovi socijaldemokrata, koji nisu bili u stanju da povedu radničku klasu u borbu za rušenje građanske klase. Tako je Socijaldemokratska stranka postala u biti građanska politička snaga koja je služila novoj Kraljevini i nije ni mislila na socijalni prevrat.

Tone Ferenc:

Kratak pregled razvoja KPS i OF u Slovenskom primorju od prosinca 1942. do rujna 1943.

Prva godina oslobodilačke borbe u Slovenskom primorju (od ljeta 1941. do proljeća 1942) prošla je u uspostavljanju veza između rukovodstva oslobodilačkog pokreta u Ljubljani i domaćeg antifašistički orijentiranog stanovništva.

Vrijeme od proljeća do prosinca 1942. označeno je ustrajnim radom prvih aktivista OF među stanovništvom i povezivanjem pojedinih žarišta oslobodilačke borbe u jednu cjelinu pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPS za Slovensko primorje.

U razdoblju od I pokrajinske konferencije KPS do kapitulacije Italije uspostavljena je već čvrsta mreža organizacija OF (Pokrajinska konferencija KPS održana je 4. i 5. prosinca 1942). Partija je svladala svoje organizacione poteškoće i slabosti, a broj članova je brzo porastao.

Poslije partijske konferencije počinje snažan polet oslobodilačkog pokreta, regrutacija nekoliko stotina ljudi i proširenje oslobodilačkog pokreta na cijelo Slovensko primorje. Partija je uspjela da uključi gotovo sve stanovništvo u OF i spriječila osnivanje Bijele i Plave garde.

Odbori OF sadrže u to doba sve elemente organa narodne vlasti koji se manifestiraju u pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci i sakupljanju narodnog poreza i zajma slobode.

Istovremeno je Partija organizirala osnivanje omladinskih organizacija i organizacija AFŽ te surađivala u obnavljanju organizacija KPI u Trstu. Oslobodilačka vojska već je jaka udarna snaga koja veže na sebe nekoliko talijanskih divizija. U proljeće 1943. nastaje opadanje aktivnosti zbog pojačane djelatnosti talijanske vojske i policije do ljeta iste godine. »Ogroman rad koji je Partija obavila poslije Prve pokrajinske konferencije u vrlo teškim okolnostima bio je osnovni uvjet da je poslije kapitulacije Italije oslobodilačka borba prerasla u novi, kvalitetno viši oblik oružane borbe — u općenarodni ustanak, čime počinje novo poglavlje povijesti oslobodilačke borbe u Slovenskom primorju.«

Krall Jože:

Partizanska štamparija »Triglav« na Goteniškom Snežniku

Poslije kapitulacije Italije oslobođeni su gradovi Novo Mesto i Kočevje koji su imali štamparije. Štamparski strojevi evakuirani su najprije zbog bombardiranja a kasnije zbog njemačke ofenzive u listopadu 1943. Za vrijeme ofenzive Nijemci su pronašli veći stroj u šumi blizu Kočevja i razbili ga, dok je manji stroj iz štamparije »Ivica« ostao skriven i sačuvan.

Poslije ofenzive na Goteniškom Snežniku (1289 m) počela je izgradnja nove štamparije prozvane »Lado-punkt«. U početku 1944. veći stroj je popravljen i dopremljen u štampariju »Dolenja Briga« gdje se otada štampao i »Slovenski poročevalec«, a sredinom svibnja ova je štamparija premještena na Goteniški Snežnik. Uskoro se ova štamparija pretvorila u bazu koja je gotovo cijelu Sloveniju opskrbljavala štampom. Četnici su 15. travnja 1945. razorili štampariju »Triglav« koja je, koliko se može razabrati iz sačuvanih izvještaja, odštampala od listopada 1944. do travnja 1945. godine 745.807 primjeraka raznih listova, brošura i ostalog.

GRAĐA

Lojze Vršnik:

Pregled jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Sloveniji i njihovog komandnog kadra

(Od proljeća 1942. do osnivanja operativnih zona)

Ovaj pregled daje podatke o broju jedinica Narodnooslobodilačke vojske na području Slovenije. Raspored jedinica načinjen je prema područjima.

Ludvik Čarni, Milica Kacin, Slavka Kajba, Marija Oblak i Matija Žgajner:

Kronološki pregled događaja u Ljubljani u drugoj polovini godine 1942.

Ovaj kronološki pregled sadrži sve važnije događaje svrstane po mjesecima za drugu polovinu 1942. godine (69 stranica).

DOKUMENTI

U rubrici Dokumenti objavljeno je *Pismo srpskog socijaldemokratskog prvaka Lapčevića iz godine 1917*, poslano iz Beograda Dušanu Glumcu u Sarajevo. Pismo je policija zaplijenila i poslala austrijskom ministarstvu vanjskih poslova.

U pismu Lapčević raspravlja o načelnim pitanjima rada socijaldemokrata. S jedne strane, autor strogo osuđuje socijaldemokratske stranke u kojima su prevladali »socijalpatrioti« i socijalistički »ministerijalisti«, dok, s druge strane, Lapčević pokušava izgraditi vlastitu koncepciju socijalističke politike gdje se isprepliću revolucionarni zahtjevi s građanskim radikalizmom.

U povodu četrdesetogodišnjice generalnog štrajka u travnju 1920. objavljeno je nekoliko dokumenata u vezi sa štrajkom željezničara uz kratak uvod i sjećanje na taj štrajk od Ivana Makuca.

Pod naslovom *Najveći štrajk slovenskih rudara* objavljeni su neki dokumenti sa komentarima i objašnjenjima u vezi sa štrajkom rudara 1923. god.

SJEĆANJA

U rubrici Sjećanja objavljeni su prilozi: Rajko Müller Aci *Napad na Dob* i Janez Vipotnik *Napad na Dob.*

RECENZIJE

U rubrici Recenzije objavljen je prilog Frančeka Sajeta o knjizi J. Mekinde *Pohod II grupe odreda na Štajersko.*

INFORMACIJE

Rubrika Informacije donosi priloge Toneta Ferenca o historijatu i organizaciji *Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta* u Ljubljani, Vere Visočnik *O zbirci crteža i grafika Muzeja narodnog oslobođenja* u Ljubljani i prilog Franceta Klopčiča *Po zagrebačkim izložbama i muzejima,* u kojem je dan prikaz izložbe Četrdeset godina SKOJ-a, izložbe posvećene djelatnosti zagrebačke partijske organizacije od 1919. do 1945. i stalne izložbe o radničkom i socijalističkom pokretu u Hrvatskoj do 1919, koju je organiziralo Republičko vijeće Saveza sindikata Hrvatske. U toj rubrici objavljen je i *Izvještaj o radu Instituta za historiju radničkog pokreta* u Ljubljani u 1959. godini i informacije *O muzejima narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji.*

Broj 2/1960. godinu

U povodu dvadesetogodišnjice narodnog ustanka objavljeni su pod naslovom *Dokumenti CK KPJ i KPS od sredine ožujka do 6. travnja 1941.* proglasi iz tog perioda. Neki od tih proglasa do sada nisu bili objavljeni, pa ih časopis donosi u cjelini uz kratka objašnjenja.

ČLANCI

France Klopčič:

Komunistička partija u Sloveniji poslije Obznane (prvo polugodište 1921)

U članku su najprije prikazane opće političke prilike u Jugoslaviji i Sloveniji. Slijedi prikaz stanja Partije, njenog unutrašnjeg organizacionog razvitka, politike i taktike i rada KP u sindikalnom pokretu.

U članku je obuhvaćeno samo razdoblje od Obznane do stupanja na snagu Zakona o zaštiti države. Komunistička partija pokušala je da na nove uvjete odgovori time što je počela reorganizirati i mijenjati način svoje djelatnosti, pa to razdoblje znači posebnu etapu u razvitku Partije.

Najviše mjesta posvećeno je podacima o općinskim izborima u 1921, koji otkrivaju važne i zanimljive procese u radničkom pokretu a i u društvu uopće.

Tone Ferenc:

Političke i građanske kategorije stanovništva u Donjoj Štajerskoj za vrijeme njemačke okupacije

Nacisti su već prije 1941. planirali germanizaciju Štajerske, te su o tome napisane i mnoge teoretske rasprave. Odmah nakon okupacije svim snagama pokušavaju uništiti sve što bi im smetalo u njihovim planovima (iseljenje 50.000 Slovenaca, spaljivanje slovenskih knjiga, skidanje slovenskih natpisa i zabrana slovenskog jezika u školama i u ophođenju). Zašto lakše provođenje svojih namjera civilna uprava je odmah u travnju i svibnju 1941. počela učlanjivati stanovništvo u Štajerski domovinski savez. Ova je organizacija imala zadatak da osposobi stanovništvo za priključenje »njemačkoj zajednici«. Učlanjivanje u taj savez bilo je preduvjet za dobivanje njemačkog državljanstva i građanskih prava. Članovi saveza dijelili su se u dvije grupe: stalni (tj. folksdojčeri) i privremeni. Stalni su već 1942. postali njemački državljani, dok bi privremeni postali tek nakon 20 godina, ukoliko prije ne bi izgubili pravo da budu članovi saveza. Oni kojima je komisija s rasnog i političkog stanovišta odbila prijem u članstvo, bili su »pripadnici Rajha pod zaštitom«. Nijemci su imali namjeru da isele svi one koji nisu bili primljeni u Savez. Kako je broj ovih nepoćudnih iznosio gotovo petinu stanovništva, najprije su riješili samo pravni status osoba pod zaštitom (osoba bez državljanstva kojima su bila određena radna mjesta i poslovi koje smiju obavljati; one nisu imale pravo na nasljed-

stvo i nisu se mogle ženiti sa članom saveza itd.).

U proljeće 1943. izgrađen je za te osobe poseban logor u Strnišču (današnje Kidričevo), gdje su radili na izgradnji tvornice aluminija. Velik broj tih ljudi bio je poseban problem civilne uprave jer ih nisu imali kamo iseliti, pa je rukovodstvo saveza odlučilo da se neki od tih ljudi steriliziraju, a drugi pošalju na takve poslove gdje neće dugo živjeti. Zahvaljujući narodnooslobodilačkoj borbi koja je u 1944. godini, obuhvatila cijelu Štajersku, Nijemci nisu više imali snage da se riješe »rasno manje vrijednih« i »politički nepodnošljivih elemenata«.

Milica Kacin:

Tršćanska omladina u narodnooslobodilačkoj borbi

U Slovenskom Primorju, uz KP Italije koja je od 1926. ilegalna, jezgru ilegalne antifašističke djelatnosti sačinjava omladina. Poslije tršćanskog procesa 1930. u antifašističkom pokretu nastaje zastoj; pokret oživljava tek poslije nekoliko godina.

U godinama 1937—1940. KPI je u Slovenskom primorju razvila veliku djelatnost i ponovo izlazi »Delo«, glasilo KPI. Na partijskom savjetovanju u veljači 1939. prihvaćen je tzv. Pinkov program.

Godine 1938. student ekonomije Pinko Tomažič počeo je okupljati oko sebe lijevo orijentirane đake i organizirao grupu simpatizera Komunističke partije. Cilj im je bio da ujedine svu naprednu slovensku omladinu u jedinstvenu antifašističku organizaciju. Godine 1940. mladi komunisti počinju izdavati reviju »Plamen« i umnožavaju je ciklostilom.

Zbog događaja koji su se munjevitom brzinom redali u Evropi Partija je predvidjela oružani ustanak. Radikalniji omladinci počeli su veće akcije, sakupljali su oružje, pripremali manje tehničke radionice i uspostavljali obavještajnu mrežu.

U lipnju 1940. uhapšen je Pinko Tomažič i njegova grupa suradnika. Do rujna je uhapšeno 149 osoba optuženih za komunističku djelatnost, a do studenog još 120 pristaša nacionalnog pokreta i nekadašnjih građanskih stranaka. Policija je zaplijenila devet skladišta oružja, radiodašiljač i sva izdanja listova »Delo«, »Iskra«, »Planica«. U prosincu 1941. sud za zaštitu države osudio je devetoricu na smrt (od kojih su četvorica kasnije pomilovana), a ostali su osuđeni na 966 godina i 6 mjeseci zatvora.

U kolovozu 1941. Centralni komitet KPS uputio je nekoliko aktivista u Trst da organiziraju Osvobodilnu frontu. Uspjeli su uspostaviti kontakt s nekadašnjim pitomcima »Istarskog internata« u Zagreb, a mnogi od njih bili su prije članovi SKOJ-a u Zagrebu. Organizirano je nekoliko omladinskih grupa u gradu, a formirane su i organizacije u Istri.

Potkraj 1941. i u početku 1942. slijede nova hapšenja aktivista u Trstu i Istri. Poslije procesa protiv aktivista u rujnu 1942. ostaju samo organizacije u Tržiču i Gorici i one nastavljaju rad. U drugoj polovini 1942. omladina se uključuje u odbor OF. Nastaju nove omladinske grupe, osobito u predgrađima. Rad omladinskih organizacija u pokrajini bio je mnogo intenzivniji nego u Trstu. U prosincu 1942. dolazi do niza hapšenja po čitavom gradu, sve do ožujka 1943. veći dio odbora OF prestao je raditi, a znatno su se prorijedili i redovi omladinaca.

Narodnooslobodilački pokret ponovo se širi nakon kapitulacije Italije. U Slovenskom primorju i Istri počinje opći ustanak. U Trstu su ponovo osnovani komiteti KPS, odbori OF, AFŽ i ZSM (Zveza slovenske mladine). U studenom 1943. osnovan je Okružni komitet SKOJ-a i Okružni odbor ZSM. Na prvoj okružnoj konferenciji omladine u Kolonkovcu u siječnju 1944. prisustvuje 90 omladinaca iz Trsta. U travnju iste godine, nakon dvije značajne akcije, Nijemci strijeljaju i vješaju 124 taoca, a oko 60 omladinaca bježi u partizane. U svibnju je organizirano novo omladinsko rukovodstvo i osnovan Okružni odbor OF. Ljeti 1944. prišlo se sistematskom organiziranju talijanske omladine, tako da je u srpnju iste godine osnovan Okružni odbor za talijansku omladinsku organizaciju, a na temelju sporazuma između KPS i KPI o stalnoj suradnji osnovan je Okružni omladinski koordinacioni odbor u Trstu.

U proljeće 1945. bilo je u Trstu oko 700 organiziranih omladinaca, od kojih je oko 500 bilo slovenske a 200 talijanske

nacionalnosti. Aktivnost omladine došla je osobito do izražaja u masovnim akcijama uoči oslobođenja Trsta i oružanom narodnom ustanku u borbama za oslobođenje Trsta.

Milan Ževart:

Pregled narodnooslobodilačke borbe u Saleškoj dolini

U pregledu narodnooslobodilačke borbe na području Saleške doline (Velenje, Škale, Št. Ilj, Šoštanj i Topolščica) autor navodi i opisuje događaje kronološkim redom i svrstava ih u poglavlja po godinama. Osim arhivske građe, koja je, prema riječima autora, veoma oskudna, M. Ževart koristio se i memoarskom građom i izjavama pojedinih aktivista i boraca.

Nakon uvodnih napomena i pregleda izvora autor objašnjava prilike u vrijeme njemačke okupacije u travnju 1941. i govori o pripremama komunista za organiziranje oružanog ustanka. Prva akcija komunista i omladinaca izvedena je u noći 6/7. srpnja, kad su njemački natpisi zamijenjeni slovenskima, odnosno kad su po zidovima bile napisane parole. Nakon te akcije formirana je i prva partizanska grupa koja je radila na tom području.

Saleška dolina postala je već u prvoj godini borbe važno uporište gdje su se koncentrirale partizanske jedinice Štajerske. Oružani napad na grad Šoštanj bio je prvi napad na grad u Sloveniji. Isto tako, upravo na tom području osnovana je prva partizanska bolnica u Štajerskoj. Dobro organizirana mreža suradnika i simpatizera u toku 1941. razbijena je nizom hapšenja i strijeljanja u početku 1942. Mnogo porodica odvedeno je u koncentracione logore u Njemačku. U svibnju i lipnju veći broj ljudi odlazi u partizanske jedinice, u Salešku i Savinjsku četu. Saleška četa bila sastavni dio Pohorskog bataljona; većina boraca ove čete pala je u sastavu tog bataljona u siječnju 1943. U toku obje godine u Saleškoj dolini ne operiraju neke veće partizanske jedinice, ali je narodnooslobodilački pokret uhvatio čvrst korijen i stvorio uvjete za masovni otpor protiv okupatora. Pokret u većim mjestima Nijemci su djelomično ugušili, što je imalo za posljedicu da se u većem opsegu proširio u okolnim selima.

Masovni otpor protiv okupatora počinje akcijom XIV divizije u veljači 1944. Tamošnji partizani izveli su niz značajnih akcija. Stanovništvo je masovno surađivalo sa OF, koja je zapravo predstavljala vlast na tom području, dok su njemačke snage bile prisiljene uglavnom na obrambene borbe.

Jedna od veoma značajnih akcija jest napad na rudnik Velenje. U toku siječnja i veljače 1945. operirale su u Saleškoj dolini brigade XIV divizije. Nijemci su pojačali odrede policije vlasovskim jedinicama. Oružani sukobi i hajke bili su sve češći. Žestoke borbe vodile su se osobito u travnju 1945, jer su Nijemci pred svoju kapitulaciju pokušavali osigurati povlačenje prema Koruškoj. Štabu IV operativne zone predao se 9. svibnja 1945. glavni zapovjednik njemačkih oružanih snaga za jugoistočnu Evropu general Loehr u Topolščici.

Marija Oblak-Čarni:

Partizanske akcije na željezničkoj pruzi Zalog—Rakek za vrijeme talijanske okupacije

U članku su opisane partizanske akcije na željezničkoj pruzi Zalog—Rakek, veoma značajnoj za vezu između srednje Evrope s Italijom. Tako su partizani sprečavali nesmetan prevoz vojnih jedinica i materijala na okupirana područja i na istočnu frontu, a Nijemcima je ova pruga služila i za prevoz vojske i materijala u Sredozemlje. Akcije na pruzi, koliko god nisu bile velikih razmjera, prisiljavale su okupatora da uloži napore za održavanje i osiguranje te pruge.

GRAĐA

Tone Ferenc, Dare Jeršek, Milica Kacin, France Klopčič, Ivka Križnar, Miroslav Luštek i Julij Simončič: *Pregled važnijih događaja u godini 1941.* Ova kronologija sastavljena je s namjerom da pomogne onima koji bi željeli da u povodu 20-godišnjice narodnog ustanka obrade svoja sjećanja na razne događaje u prvoj godini rata.

Pod naslovom »*Proganjanje Ivana Cankara god. 1914*« objavljen je novi, do sada nepoznat dokument, tj. zapisnik o saslušanju Cankara, uhapšenog 23. kolovoza 1914.

SJEĆANJA

U rubrici Sjećanja objavljen je prilog Ivana Regenta *Iz sjećanja o osnivanju Komunističke partije u Julijskoj krajini i Istri* i prilog Maksa Geršaka Bruna: *Kanal preko granice*, u kojem iznosi kako su se članovi KP, ilegalci, prebacivali preko granice.

RECENZIJE

Dr Marijan Britovšek:

Monografije o Francu Mehringu i F. K.: *Zapisnici Pariske komune godine 1871.*

Rubrika INFORMACIJE donosi priloge Milana Ževarta *Sakupljanje i obrada lokalne građe za historiju radničkog pokreta i NOB*, Miroslava Lušteka *Prigodna izložba »Okupatorski zatvori i logori« u Muzeju narodnog oslobođenja* u Ljubljani, D. B. *XI međunarodni kongres za historijske nauke u Stockholmu* u kolovozu 1960. god., Miroslava Lušteka *Kongres vojnohistorijskog muzeja i muzeja oružja u Beču* od 16. do 20. svibnja 1960. god., *Bilješke o historijskoj literaturi* u kojima su dane detaljnije informacije o novijim knjigama i časopisima, a pod naslovom *Knjižarske novosti* dan je bibliografski pregled novoizašlih knjiga.

Dvobroj 1-2/1961. godinu

Ovaj broj posvećen je 20-godišnjici ustanka naroda Jugoslavije. Pod naslovom *Dokumenti o narodnom ustanku u Sloveniji 1941. godine* objavljeno je kronološkim redom 13 dokumenata: proglasi CK KPJ i OF Slovenije, izvještaji CK KPS, PK i CK SKOJ-a o djelatnosti Partije i SKOJ-a u Sloveniji, a odnose se na razdoblje od sloma Kraljevine Jugoslavije do kraja 1941. godine. Na kraju svakog dokumenta nalaze se opširne napomene redakcije sa svim potrebnim objašnjenjima, da bi tekst dokumenata bio čitaocu razumljiv.

ČLANCI

Dušan Bravničar

O nekim karakteristikama oslobodilačke borbe u Sloveniji godine 1941. i o postanku i ulozi Narodne zaštite

Autor ukazuje na neke slabosti jugoslavanjske historiografije u prikazivanju oružane akcije protiv okupatora 1941. u Sloveniji. Kao što se u jugoslavenskoj historiografiji često potcjenjuje uloga Osvobodilne fronte u razvitku općeg narodnog oružanog ustanka u Sloveniji, tako se često nepravilno ocjenjuje i uloga Narodne zaštite, pogotovu u prvoj godini ustanka. Slovenska narodna vojska bila je u prvoj godini borbe sastavljena od partizanskih jedinica i Narodne zaštite, što ne postoji ni u jednoj drugoj pokrajini u Jugoslaviji. Narodna zaštita postala je prelazni stupanj između masovnih oblika oružane borbe i partizanskih odreda. U okviru Narodne zaštite izvršena je i vojna mobilizacija Slovenaca. Kao što je vidljivo iz dokumenata, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je planski i promišljeno organiziralo Narodnu zaštitu, od inicijative za osnivanje do njenog formiranja.

Narodna zaštita u Sloveniji, prema tome, nije neka spontana pojava ni rezultat spontane oružane borbe lokalnog ili seoskog karaktera.

O tome se govori i u programu Osvobodilne fronte u tački 9: »Narodna vojska na području Slovenije raste iz slovenskih narodnooslobodilačkih partizanskih četa i Narodne zaštite, u koje se pozivaju svi svjesni Slovenci.«

Lojze Požun:

Revirska četa 1941.

Naziv Revirska četa potječe od naziva područja rudarskih bazena Zagorja, Trbovlja i Hrastnika. Osim prikaza o djelovanju Revirske čete, od srpnja 1941. do siječnja 1942, autor posvećuje posebnu pažnju objašnjavanju situacije koja je nastala poslije njemačke okupacije u štajerskom dijelu Slovenije. Od prvih dana rata do formiranja spomenute čete autor slikovito opisuje sve mjere koje su poduzeli komunisti za pripremanje oružanog ustanka, uz opširan prikaz svih pothvata Nijemaca za učvršćivanje svoje vlasti (do-

lazak prvih njemačkih vojnih jedinica, povlačenje komunista u šume, preuzimanje lokalne uprave od strane članova Kulturbunda, organizacija njemačke civilne uprave, osnivanje Štajerskog domovinskog saveza, raspored njemačkih oružanih snaga, prva hapšenja i iseljavanje slovenskog stanovništva, osnivanje Pokrajinskog odbora OF za Štajersku 22. svibnja, osnivanje odbora »Delavske enotnosti« u svim industrijskim poduzećima i pogonima, pripreme za oružani ustanak i osnivanje vojno-revolucionarnog komiteta u okviru Okružnog komiteta Trbovlja, osnivanje prve partizanske štamparije i formiranje prvih partizanskih grupa u lipnju, akcije Trbovljanske čete u svibnju do osnivanja Revirske čete 1. kolovoza). Revirska četa je izvršila prvu veću akciju u Sloveniji — napad na žandarmerijsku stanicu u Zagorju. Slijedi niz akcija čete uz neprekidne borbe s Nijemcima do listopada, kad se Revirska četa priključila Pohorskoj i Savinjskoj četi. U to doba France Rozman Stane postaje komandant partizanskih jedinica u Štajerskoj. Osnovan je Štajerski bataljon i Revirska četa sudjeluje u svim akcijama tog bataljona, kao što su napad na Šoštanj, borba na Čreti i pokušaj sprečavanja iseljavanja stanovništva s područja oko Brežica. U studenom je odlučeno da svaka četa preko zime ostane na svojem, poznatijem terenu. Tako se Revirska četa zadržavala na području Trbovlja, Zidanog Mosta, Celja. U neravnoj borbi s neprijateljem četa gubi velik broj svojih boraca. U 1942. godini Revirska četa postaje sastavnim dijelom I štajerskog partizanskog bataljona.

Dare Jeršek:

Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte u godinama 1941—1942.

Izraz »plebiscitne akcije« upotrijebio je Boris Kidrič za manifestacije i demonstracije u povodu određenih spomendana. Na inicijativu KP Slovenije OF je organizirala četiri takva masovna plebiscita od listopada 1941. do veljače 1942. Osnovna je namjera tih akcija bila da se pokaže jedinstvo slovenskog naroda u OF. Tako je OF izdala naredbu da u određeni dan između 19 i 20 sati slovenski narod napusti ulice i javne lokale u znak nijemog protesta protiv okupatora. Takve akcije izvedene su 29. listopada, 1. prosinca, 3. siječnja i 7. veljače. Osim sata tihog protesta organizirano je i širenje letaka, pisanje parola i znakova OF i sabotaže. Sve četiri akcije postigle su svoj cilj — pokazale su jedinstvo slovenskog naroda u OF.

GRAĐA

U rubrici Građa objavljeno je pod naslovom *Dokumenti okupatora o diverzantskim akcijama i borbama partizana u Štajerskoj 1941. godine* 78 dokumenata značajnih za proučavanje građe o narodnooslobodilačkoj borbi u Štajerskoj. Dokumenti su prevedeni s njemačkog jezika.

SJEĆANJA

Ivan Bertoncelj:

Narodni ustanak u gornjem dijelu Gorenjske 1941. godine

INFORMACIJE

Tone Ferenc:

Drugi međunarodni kongres za historiju pokreta otpora u Milanu od 26. do 29. ožujka 1961. godine

U ovoj rubrici objavljen je i prikaz *izložbe posvećene 20-godišnjici »Slovenskega poročevalca«*, a *ocjena «Zbornika fotografija iz narodnooslobodilačke borbe slovenskoga naroda«* u reviji Instituta za historiju oslobodilačkog pokreta u Italiji »Il movimento di liberazione in Italia« donesena je u cjelini.

Broj 1/1961. godinu

ČLANCI

Vasilij Melik:

Rezultati izbora za konstituantu 1920. godine

Uz uvodni tekst o izbornom sistemu u Kraljevini SHS autor opširno navodi sve izvore kojima se koristio u svom članku

i ujedno upozorava na nedostatke pojedinih publikacija.

Provođenje izbora prikazano je po pokrajinama: Srbija, Južna Srbija, Crna Gora, Banat, Bačka i Baranja, Bosna i Hercegovina i Slovenija. Za svaku pokrajinu V. Melik navodi broj izbornih okruga, političke stranke, kandidate pojedinih stranaka, broj kandidatura, broj birača i rezultate izbora. Objavljene su i tabele koje pružaju čitaocu pregled rezultata izbora u svakoj pokrajini i sumarni pregled rezultata u čitavoj zemlji.

Ivo Juvančić:

Talijanski okupator u Ljubljani 1941—1943.

Vrijeme talijanske okupacije u Ljubljani podijeljeno je u nekoliko razdoblja: doba vojne okupacije i postavljanje civilnog komesarijata, aneksija »Ljubljanske pokrajine« do Mussolinijeva proglasa o obrani javne sigurnosti u gradu Ljubljani i u »Ljubljanskoj pokrajini« od strane talijanske vojske i gradnja obrambenog pojasa oko Ljubljane — do kapitulacije Italije.

U ovom su pregledu prikazani ciljevi talijanskog okupatora i sredstva kojima se okupator služio da uništi narodnooslobodilački pokret u Ljubljani i »Ljubljanskoj pokrajini«. Rađen uglavnom na temelju talijanskih dokumenata, članak ujedno pruža uvid u odnose između vojnih i civilnih vlasti.

GRAĐA

U ovoj rubrici objavljena je kronologija Toneta Ferenca, Dare Jeršeka, Ivana Križnara i Miroslava Lušteka *Pregled značajnijih događaja u 1942. godini*, koja obuhvaća sve važnije događaje u svijetu i zemlji.

Tu su objavljeni i novi podaci Rudolfa Golouha o radničkom pokretu 1919—1920. godine kao prilog raspravi *Suton slovenske Socijaldemokratske stranke 1919-1920*, objavljenoj u istom časopisu br. 1/1960.

SJEĆANJA

U rubrici *Sjećanja* objavljeni su *Odlomci iz sjećanja na osnivanje Komunističke partije u Julijskoj krajini i Istri* Ivana Regenta, a Pavle Baloh Peter u *Sjećanju na Kozjansko u 1942. godini* iznosi akcije i politički rad Kozjanske čete od osnivanja u travnju 1942. do jeseni, kada je četa gotovo razbijena.

RECENZIJE

Ivan Regent:

Napomene uz knjigu G. Piemontese »O radničkom pokretu u Trstu do kraja I svjetskog rata«, izd. Del Bianco, Udine 1961.

France Klopčić daje pod naslovom *O mjestu Komunističke partije u slovenskom političkom životu između dva rata* recenziju rasprave Ivana Krefta objavljene u knjizi »Prekomurski Slovenci u povijesti«, Murska sobota 1961. god.

Tone Ferenc: *Knjiga koja nije ispunila naša očekivanja.* Riječ je o knjizi Frante Komela »Narodnooslobodilačka borba u Sloveniji 1941-1945« izd. »Obzor«, Maribor.

Ivo Juvančič: *Slovensko primorje za vrijeme NOB-a u jednoj talijanskoj publikaciji.* Recenzija knjige Elija Apiha »Dal regime alla resistenza — Venezia Giulia 1922—1943«, izd. Del Bianco, Udine 1960.

Tone Zorn: *Jedna njemačka knjiga o narodnooslobodilačkoj borbi u Koruškoj.* Recenzija knjige Wolframa Mallebreina »Einer für Alle«, Tübingen 1960.

Tone Zorn: *Jedna američka knjiga o koruškim Slovencima.* Recenzija knjige Thomasa M. Barkera »The Slovenes of Carinthia a National Minority Problem«, New York — Washington, 1960, izd. League of CSA, zbirka Studia Slovenica.

INFORMACIJE

Marjan Britovšek i Olga Kastelic dali su kratak historijat i pregled arhivskih i muzejskih zbirki *Muzeja narodne revolucije* u Slovenjgradecu. Objavljena je i *Kretka informacija o radu Instituta za historiju radničkog pokreta* u Ljubljani u 1960. i 1961. god. *U Bilješkama o historijskoj literaturi* donose se detaljnije informacije o novijoj literaturi, a pod naslovom *Knjižarske novosti* bibliografski pregled političke, memoarske, dokumentarne i povijesne literature iz 1961. god.

PRILOZI

U rubrici Prilozi objavljene su dvije bibliografije: Jože Munda, *Bibliografija radničke štampe u socijaldemokratskom razdoblju u Sloveniji (1888 — 11. travnja 1920)*, 185 bibliografskih jedinica. Autor je priredio i registar izdavača, nakladnika i štamparija, mjesta štamparija, popis naslova, i registar autora, redaktora, prevodilaca i urednika. *Bibliografija knjiga i članaka o narodnooslobodilačkoj borbi Slovenaca objavljenih u 1960. godini* Franceta Škerla obuhvaća 611 jedinica poredanih prema autorima abecednim redom.

STANISLAVA KOPRIVICA

Jevrejski almanah (1954—1962)

Jevrejski almanah izdaje Savez jevrejskih općina Jugoslavije. Od 1954. godine izašlo je pet svezaka ove edicije: I/1954, II/1955—1956, III/1957—1958, IV/1959—1960 i V/1961—1962.

Almanah donosi priloge domaćih i stranih autora o nacionalnom i kulturnom životu židovske zajednice u Jugoslaviji, o tragediji Židova u prošlom svjetskom ratu, o brojnom sudjelovanju jugoslavenskih Židova u narodnooslobodilačkoj borbi, o sudjelovanju Židova u pokretima otpora, o historiji Židova u jugoslavenskim zemljama i u svijetu, o državi Izrael i njemljama i u svijetu, o državi Izrael i njenim državljanima porijeklom iz Jugoslavije, te o zbivanjima u židovskom svijetu uopće. Književni dio Almanaha sadrži priloge u kojima pretežni dio autora, što je i prirodno, uzima za temu stradanje Židova pod fašističkom okupacijom. Almanah donosi i prikaze knjige, a kao prilog izlazi i kronologija važnijih događaja iz života židovske zajednice u Jugoslaviji.

Ovaj prikaz obuhvaća svih pet dosad izašlih tomova Jevrejskog almanaha, posvećujući naročitu pažnju onim radovima koji sadrže priloge o najnovijoj nacionalnoj i općoj historiji, pretežno iz vremena drugog svjetskog rata.

Radi preglednosti prikazi članaka dani su u grupama po problematici koju obrađuju:

a) stradanje jugoslavenskih Židova u ratu i njihovo sudjelovanje u NOB-u;

b) biografije narodnih heroja i boraca Židova;

c) učešće Židova u pokretima otpora u getima i logorima i židovski partizani;

d) aktivnost grupa komandosa iz Izraela i Jevrejska brigada.

a) Stradanje jugoslavenskih Židova i njihovo sudjelovanje u NOB-u

Židovska zajednica u Jugoslaviji uoči drugog svjetskog rata brojila je oko 70.000 ljudi. Od toga je 60.000 Židova (80%) izgubilo živote u toku rata. Od preživjelih iselilo se u državu Izrael 1948. godine oko 7000 Židova tako da danas židovska zajednica Jugoslavije ima nešto više od 6000 članova. (A. Vajs: Jevreji u novoj Jugoslaviji, JA I/1954, str. 5—47).

O stradanju jugoslavenskih Židova govore slijedeći prilozi:

1. Aleksandar Stanojlović: *Tragedija banatskih Jevreja za vreme drugog svetskog rata (JA IV/1959—60, str. 129—136)*

Autor daje potresan prikaz likvidacije banatskih Židova, koji su najprije internirani u Zrenjaninu (Petrovgradu), a zatim na šlepovima prebačeni Dunavom u Beograd, gdje su ih postepeno likvidirali. Od 1450 Židova Zrenjanina ostalo je na životu samo 75 osoba.

2. Dr Nada Čalić—Jelena Vasiljević: *Ambulanta banjičkog logora (JA VI/1961—62, str. 115—119)*

Autorice opisuju teške zdravstvene prilike u logoru na Banjici. Ambulante u logoru vodio je zatvorenik dr Bukić Pijade, ali je o liječenju donosio odluke upravnik logora Vujković. Na taj način mnogi politički zatvorenici nisu mogli doći u ambulantu usprkos teškom stanju u kojem su se nalazili. Lijekova u ambulanti nije bilo pa su ih zatvorenicima slali, u paketima, rođaci, a partijska organizacija logora dijelila ih je najpotrebnijima. Autorice opisuju najčešće bolesti koje su harale u logoru, kao i epidemiju pjegavca 1943. godine. Naročito ističu uspomenu na dr Pijade, koji je, usprkos lične opasnosti, prenosio vijesti zatvorenicima, nastojeći da im ublaži teškoće zatvoreničkog života, u čemu mu je pomagao stari komunist radnik Mika Blagojević.

3. Dr Duško Hr. Konstantinov: *Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941—1943), (JA VI/1961—1962, str. 172—180)*

Autor u vrlo interesantnom i dokumentiranom radu prikazuje likvidaciju židovske općine u Bitolju, služeći se pretežno bugarskim izvorima (»Zakon za zaštita na nacijata«, komentar tog zakona od D. Razbojnikova, te »Državan vesnik«), kao i dokumentima Istorijskog arhiva Bitole, te sjećanjima Jakova Aroestija.

Carskim ukazom br. 3. od 21. siječnja 1941. potvrđen antisemitski »Zakon o zaštiti nacije« Bugari su odmah po okupaciji primijenili u Makedoniji. Naročito striktno provedene su odredbe IV i V glave tog zakona (»O imanju lica jevrejskog porekla« i »O profesionalnoj i ekonomskoj aktivnosti lica jevrejskog porekla«). Po tim odredbama velik dio zanimanja potpuno je zabranjen Židovima, čime im je oduzeta mogućnost privređivanja.

Specijalne popisne komisije bitoljske općine, u zajednici s organima Bugarske narodne banke, izradile su detaljan pregled pokretne i nepokretne imovine svakog Židova u gradu. Svaki Židov bio je dužan ispuniti tzv. »Deklaraciju«, obrazac koji je izradila banka na temelju čl. 26 »Zakona o zaštiti nacije«. Tu su se nalazile rubrike za nepokretnu imovinu, pokretnu imovinu (bugarski i inozemni novac, računi u bugarskim i inozemnim bankama, zlatne monete, svi oblici zlata, drago kamenje, obligacije, akcije itd.), naslijeđa, potraživanja i dugove.

Početkom ožujka 1942. potpisan je njemačko-bugarski ugovor o deportaciji svih makedonskih Židova u logore smrti. Ministarski savjet cara Borisa III donio je 2. ožujka odluku o prisvajanju nepokretne imovine svih osoba židovskog porijekla, koje će biti iseljene, u korist države.

Svi bitoljski Židovi koji su se tamo zatekli 11. ožujka 1943. deportirani su u Treblinku. Ministarstvo poljoprivrede i državnih imanja izdalo je nalog za javnu rasprodaju židovske nepokretne imovine u Makedoniji, ali je jedan dio te imovine zadržala država.

Odmah po oslobođenju osnovana je u Bitolju specijalna komisija da utvrdi ratnu štetu, naročito materijalnu štetu koja je nanesena Židovima. Komisija je ustanovila da je privredni život grada bio oštećen za sumu od 1.745,987.000 predratnih dinara zbog odsustva Židova za koje je komisija, kao i bitoljski građani, smatrala da su još negdje u Njemačkoj u životu, ne znajući da su svi likvidirani u Treblinki još 1943. godine.

Sudjelovanje Židova Jugoslavije u NOB-u obrađeno je u slijedećim prilozima Jevrejskog almanaha.

1. Zdenko Levntal: *Drugovi kojih više nema (JA I/1954, str. 91—96)*

Autor opisuje predratnu aktivnost napredne židovske omladine, čiji su mnogi pripadnici postali članovi KPJ i SKOJ-a.

Isa Baruh i Avram Keršner poginuli su kao interbrigadisti u Španiji, dok je španjolski borac Hajim Baruh poginuo u NOB-u. Zatim navodi imena narodnih heroja: španjolskog borca Ilije Engla, članova Politbiroa CK KPH Pavla Goranina (Steinera) i Pavla Papa,[1] Roberta Domanyja, Drage Štajnbergera, Estreje Ovadije, te slikara Bore Baruha, koji su poginuli u NOB-u. U drugoj grupi navodi dra Pavla Wertheima, zoologa i publicistu, Magdu Bošković, studenticu EKVŠ, Daniela Oz-

[1] Ovaj podatak o partijskim funkcijama Pavla Goranina i Pavla Papa je pogrešan. Na primjer, Pavle Pap bio je član CK KPJ, a ne CK KPH.

ma, slikara i mnoge druge koji su izgubili život u logorima.

Među Židovima koji nisu pripadali židovskim organizacijama nalazimo imena narodnih heroja, Makedonca Morda Nahmijasa, Izidora Baruha, dr Pavla Markovca kao i mnoge druge, koji su strijeljani kao pozadinski ilegalni radnici ili su poginuli u NOB-u.

Samo iz Splita poginulo je u NOB-u 20 židovskih omladinaca, članovi napredne židovske omladinske organizacije Hašomer Hacaira (Mladog čuvara) iz Beograda gotovo svi su poginuli u NOB-u, židovsko radničko društvo »Matatja« iz Sarajeva dalo je niz istaknutih prvoboraca, a mnogi židovski omladinci iz Zagreba poginuli su u NOB-u.

Autor na kraju naglašava da je ovo kratko sjećanje samo prvi i nepotpuni osvrt koji govori o udjelu jugoslavenskih Židova u borbi za slobodu.

2. Armando Moreno: *Jevrejska omladina Beograda u NOB (JA V/1954, str. 103—106)*

Autor opisuje židovske omladince Dorćola od kojih je Partija organizirala skojevske diverzantske grupe, dok su drugi polazili ilegalne tečajeve, sakupljali pomoć i sanitetski materijal za diverzante i partizane. Nakon odvođenja Židova na Sajmište, kompromitirani omladinci su odlazili u partizane, ali je velik broj njih iznenađen racijama uhvaćen i strijeljan za odmazdu. Veći broj omladinaca koji su otišli u partizane poginuo je u borbama. Autor na kraju navodi imena tridesetšestorice beogradskih židovskih omladinaca koji su se istakli naročitom hrabrošću.

3. Viktor Hajon: *Konačno — sloboda! Formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu (JA I/1954, str. 110—113)*

U talijanskom koncentracionom logoru na Rabu bilo je Židova iz Njemačke, Poljske, Rumunjske, Mađarske i Austrije a najviše iz Jugoslavije. Logoraši su bili organizirani, u vlastitoj štampariji su štampali ilegalni logorski list, a vijesti su primali pomoću radio-aparata dobivenog od ilegalne organizacije u Rabu. U logoru su održavani sanitetski tečajevi za žene i vojna obuka za omladince. Preko puta židovskog logora nalazio se logor sa oko 4000 Slovenaca, koji su također bili organizirani. Ilegalni narodnooslobodilački odbor zajednički za oba logora izradio je detaljan plan akcija koje bi logoraši poduzeli u slučaju kapitulacije Italije.

Već rano u zoru 9. rujna saznalo se u logoru da je Italija kapitulirala. Na otok je ilegalno stigla delegacija NOP-a da pregovara s Talijanima o oslobođenju zatvorenika. U pregovorima su sudjelovali i predstavnici zatvorenika iz oba logora. Talijani su otezali s predajom i pregovori o predaji oružja prekinuti su. Vojnici koji su čuvali logor dozvolili su zatvorenicima da dođu do talijanske barake u koje su se zatim ušuljali omladinci i domogli se oružja. Nakon toga su Talijani počeli sami predavati oružje. Slovenci su, također, izašli iz svoga logora, pa je tako nekoliko stotina zatvorenika bilo pod oružjem. Oni su spriječili Talijane da napuste otok razoružavši ih u zajednici sa članovima ilegalne organizacije u Rabu.

Jedan bataljon Slovenaca i četrdeset židovki u sanitetskoj ekipi prešli su na Krk kao pojačanje jedinicama koje su se tamo borile. Ostale logorske jedinice poslale su delegate u Glavni štab Hrvatske, u Otočac da bi dobili raspored. V. Bakarić i P. Gregorić su im predložili da se židovski bataljon uključi u 6. diviziju.[2]

Većina pripadnika ovog bataljona poginula je u borbama za oslobođenje.

4. Mirko Sekelj: *Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora (JA II/1955—56, str. 117—122)*

Članak je dio većeg elaborata na istu temu.

U ilegalnoj djelatnosti subotičkih rodoljuba uzeli su aktivnog udjela i Židovi, naročito omladinci. Mađarske okupacione vlasti bile su prisiljene da angažiraju tzv. »Kémelhárító« (kontrašpijunažu), koja je radila po uputama Gestapoa u otkrivanju partijske organizacije i aktivnosti pripadnika NOP-a, jer su već u rujnu 1941. uhvatili prve tragove o postojanju snažne ilegalne organizacije. Odmah su pohvatane sve osobe za koje je postojala i najmanja sumnja da surađuju s NOP-om. Represivne mjere zahvatile su i velik dio Židova. Izvanredni vojni sud osuđivao ih je na

[2] E. Časar u članku: Iz građe za jedno istorijsko poglavlje (JA V/1961-62, str. 120—125), navodi da je rapski bataljon uvršten u 7. diviziju.

smrtne i vremenske kazne koje su izdržavali u logorima u Mađarskoj. Svi kažnjenici sposobni za rad odvedeni su ljeti 1943. u Ukrajinu na prisilni rad u kažnjeničkim radnim četama. Iz tih radnih četa nije se vratio niti jedan židovski omladinac iz Subotice.

5. David Levi: *Bitoljski Jevreji u Narodnooslobodilačkoj borbi (JA III/1957—1958, str. 109—115)*

Autor opisuje sudjelovanje bitoljskih Židova u NOB-u, kao i likvidaciju židovske općine u Bitolju.

Osamnaestorica Židova Bitolja borila se u partizanskim jedinicama u Makedoniji, dok su šestoro bili partizani u Sloveniji, Srbiji i Grčkoj. U Treblinku je 11. ožujka 1943. odvedeno, prema bugarskim spiskovima, 3013 bitoljskih Židova, gdje su i likvidirani.

D. Levi donosi i kratke biografije jedanaestorice Židova Bitolja koji su pali u NOB-u.

6. Ema Časar: *Iz građe za jedno historijsko poglavlje (JA V/1961—62, str. 120—125)*

Autorica je suradnik Muzeja Saveza jevrejskih općina Jugoslavije i radi na prikupljanju podataka o sudjelovanju jugoslavenskih Židova u NOB-u.

U ovom radu navodi rezultate ankete o sudjelovanju Židova Jugoslavije u NOB-u. Podaci iz ankete daju i sliku ekonomsko-socijalnog položaja predratne židovske zajednice u Jugoslaviji, podatke o sudjelovanju omladine i starijih naprednih intelektualaca u predratnom revolucionarnom pokretu i sl.

E. Časar na kraju objavljuje podatke iz ankete, o nekoliko palih boraca Židova, koji su manje poznati široj javnosti.

b) Biografije narodnih heroja i boraca Židova

Biografske podatke o Židovima narodnim herojima, borcima NOB-a i žrtvama fašizma, donose slijedeći prilozi Jevrejskog almanaha: već spomenuti članak Z. Levntala: »Drugovi kojih više nema« (JA I/1954, str. 91—96), zatim članak »Dvoje naših narodnih heroja. — Mordo Nahmijas »Lazo« — Estreja Haima Ovadija »Mara« (JA I/1954, str. 107—109), članak A. Čelebonovića o slikarima Bori Baruhu (»Bora Baruh«, JA I/1954, str. 139—142) i Danielu Ozmu (A. Čelebonović: »Daniel Ozmo«, JA I/1954, str. 143—145). O Magdi Bošković piše njena sestra Maja Bošković-Stulli (M. Bošković: »Magda Bošković«, JA II/1955—56, str. 154—159). U članku »Svetli tragovi jednog herojskog mučenika« pišu o dr Bukiću Pijade D. Branković (»In memoriam dr Bukića Pijade«) i Ž. Fogaraš (»Mučenik dr Bukić Pijade na Banjici«), (JA III/1957—58, str. 116—123). O narodnom heroju Josipu Englu, koji je u Zagrebu izgradio tajnu radio-stanicu za potrebe CK KPH, piše Đ. Pavlović u članku »Narodni heroj Josip Engl« (JA III/1957—58, str. 122—124). Preko te radio-stanice Stipe Ugarković je 4. srpnja 1941. pročitao proglas CK KPJ kojim se narodi Jugoslavije pozivaju na ustanak. J. Engl je 9. srpnja 1941. odveden u Jasenovac s ostalom braćom, gdje je i poginuo. Jakov Atijas piše o Avramu Altaracu-Berti u članku »Drug Berto. Sećanja na jednog borca u okupiranom Splitu« (JA III/1957—58, str. 125—128). Moni Finci daje podatke o Aleksandru-Šaniju Salcbergeru u članku »Slučaj Aleksandra-Šanija Salcbergera« (JA IV/1959—1960, str. 150—158). Interesantan je prilog A. Mirkovića »Farmaceuti Jevreji — žrtve fašizma« (JA V/1961—62, str. 132—157), gdje su dane biografije svih farmaceuta Židova koji su stradali ili poginuli u prošlom ratu. Među njima dvojica su sudjelovala u mađarskoj revoluciji 1919. i to Rudolf Gişkan, koji je bio član privrednog savjeta za apoteke u Budimpešti, a zatim upravitelj socijalizirane apoteke u Šomođu u Baranji, i Vilmoš Kiss koji je bio 1919. član direktorija apotekarske struke i urednik stručnog lista Gyógyszerész Ujság«, a poslije pada B. Kuna vratio se u domovinu. Ema Časar u prilogu »Povest o Baruhovima« (JA V/1961—62, str. 377—387) daje biografije i opisuje revolucionarnu djelatnost braće Baruh (Isa, Joži, Bora, Šela, Sonja i Bela), od kojih je samo sestra Sonja ostala na životu.

c) Sudjelovanje Židova u pokretima otpora u getima i logorima i židovski partizani

Najinteresantniji prilog na tu temu je vrlo dobar i izvanredno zanimljiv rad profesora Bera Marka, direktora Instituta za

židovsku historiju pri Poljskoj akademiji nauka, o pokretu otpora poljskih Židova pod naslovom »Otpor Jevreja Poljske za vreme hitlerovske okupacije (1939—1944)« (JA IV/1959—60, str. 137—149).

Autor opisuje sve forme otpora koje su poljski Židovi pružali njemačkom okupatoru. Tragedija poljskih Židova, a osobito tragedija njihova pokreta otpora je činjenica da je poljski nacionalni pokret otpora bio podijeljen na dva suprotna tabora.

Likvidacija poljske KP znatno je smanjila otpornu moć poljske radničke klase u prvom razdoblju okupacije, što je paraliziralo i pokret otpora u getima, kojeg nije bilo u znatnijem obliku u prvom razdoblju okupacije (1940—41), iako je u getima bilo zatvoreno više od 2 milijuna Židova. Poljski pokret otpora u to se vrijeme sastojao od bezbroj malih grupa u međusobnom sukobu, a neke od njih bile su i izrazito antisemitski raspoložene.

Pokušaji da se organizira otpor u getima potječu uglavnom od židovskih komunista koji su se, iako bez partije, organizirali u ilegalne grupe i ostvarili vezu s poljskim rodoljubima izvan geta.

Situacija se izmijenila na bolje u proljeće 1942. kada je osnovana Poljska radnička partija, koja je propagirala stvaranje narodne fronte za borbu protiv okupatora. Ta ideja naišla je na jak otpor u poljskim ilegalnim krugovima, a ostvarena je jedino u getima Varšave, Krakova, Bjalistoka, Vilne i Čestohova. U svim getima osnovan je Antifašistički blok sastavljen od komunista i lijevih cionista. Taj blok stvorio je prve vojne formacije i grupe židovskih partizana. Narodna garda (»Gvardia Ludova«) osnovana od Poljske rad. partije u svibnju 1942. bila je jedina poljska vojna formacija, koja je surađivala s Antifašističkim blokom.

Antifašistički blok bio je ipak samo kadrovska organizacija jer su židovske mase u getima bile još pasivne. Sistem obmane koji je izgradio Ajhman u tolikoj mjeri je zavaravao budnost kod žrtava, da su sve dok se za njima nisu zatvorila vrata plinskih komora vjerovali da ih vode na druga mjesta. Zato su židovske mase u prvoj fazi transportiranja išle u smrt gotovo bez otpora bez obzira na apele Antifašističke fronte. Ti su apeli čak smatrani njemačkom provokacijom.

Ali, uništenje oko 2,500.000 židova Poljske, Bjelorusije i zapadne Ukrajine uvjerilo je preostale da su zapravo »mrtvaci na dopustu«, što je dovelo do odluke da se ne predaju bez borbe.

Kao rezultat te odluke osnovana je u varšavskom getu u studenom 1942. židovska borbena organizacija. Vojne komande osnovane su uskoro i u ostalim getima. Sve te borbene organizacije povezivala je ideja da brane živote i čast židovskog naroda i daju svoj prilog borbi čovječanstva protiv nacizma.

Autor opisuje obranu varšavskog geta u siječnju 1943. kao prvu manifestaciju borbenog otpora. Nijemci koji su ušli u geto s namjerom da definitivno unište varšavske Židove naišli su na otpor, pa su krvave borbe vođene četiri dana, i oni su bili prisiljeni da se povuku i deportiraju svega 9000 ljudi dok je 60.000 ostalo u getu.

Židovi Bjalistoka su nakon mjesec dana, također s oružjem u ruci, ustali protiv deportacije u Treblinku i Majdanak.

Najjači oružani otpor Židova predstavlja poznati ustanak u varšavskom getu od 19. travnja 1943. Taj ustanak bio je dugo i pomno pripreman. Paralelno s vojnim pripremama geto je očišćeno od raznih špijuna Gestapoa i potkazivača kojih je bilo u znatnom broju. Vojno vodstvo geta imalo je odličnu obavještajnu službu tako da su spremno dočekali napad neprijatelja pod zaštitom aviona, tenkova i artiljerije. Prvog dana Nijemci su doživjeli potpuni poraz. Ustanak je trajao sve do sredine srpnja. U prvoj fazi ustanka otpor je pružan u neposrednim uličnim borbama. Na kraju tog razdoblja Nijemci su zapalili geto (koje je zauzimalo trećinu prostranstva Varšave), a židovska komanda povukla je nakon toga borce u već pripremljene podzemne bunkere. Time je započelo drugo razdoblje kada su ustanici u grupicama na svakom koraku napadali Nijemce. Pogibijom glavnog štaba u svibnju ustanak je izgubio jedinstveno vodstvo, pa se u trećem razdoblju počeo gušiti. Grupice ustanika borile su se do posljednjeg metka. Male grupe omladinaca borile su se i po prestanku borbi, sve do kraja 1943. Osamdeset ustanika spasila je

narodna gārda organiziravši im bijeg u partizane.

Ustanak u getu učinio je ogroman dojam na Poljake, tako da je porastao otpor, usprkos naredbama emigrantske vlade da treba još čekati.

Moralnu podršku Židovima varšavskog geta pružalo je saznanje da nisu sami u borbi protiv fašizma. Vrlo je interesantno pismo koje je omladina geta poslala poljskoj antifašističkoj omladini uoči ustanka. Prenosim odlomak toga pisma koje citira B. Mark, a naročito je interesantan za naš: »Za vreme teških januarskih dana kada su žbirovi SS-a i SD-a masovno ubijali nenaoružano stanovništvo na ulicama geta, — noću smo mi crpili nove snage za borbu slušajući vaša uveravanja da nismo sami, da bombe eksplodiraju u kafanama Varšave, da se jugoslavenski partizani uspešno bore, da se uspešne diverzije u Francuskoj množe. Naša srca jače kucaju pri vestima o pobedama Crvene Armije.«

Autor naglašava da je vijest o borbama jugoslavenskih naroda kao primjer modernog gerilskog rata postala simbol partizanskih ratova uopće, te kao snažan emocionalni i politički faktor pridonijela bržem sazrijevanju odluke o podizanju ustanka.

Likvidacija ustanaka u varšavskom getu kraj je historije Židova Varšave ali i početak mnogobrojnih akcija otpora Židova u getima širom Poljske.

Borbe i ustanci u getima poznatiji su nam od ustanaka u logorima smrti, o kojima nas autor također informira. To je dugo pripremana pobuna u Treblinki, koja je izbila 2. kolovoza 1943. Ustanici su ubili esesovske vođe i obivši slagalište municije presjekli žice i pobjegli. Sve okolne posade pa čak i avioni poslani su u potjeru za njima, tako da je veći dio ustanika izginuo, a manji dio uspio se pridružiti grupama poljskih partizana. Poslije ovog ustanka Nijemci su likvidirali logor Treblinku. Slična pobuna izbila je i u logoru Sobibor, koju su organizirali poljski i sovjetski židovi i ratni zarobljenici.

U logoru Osvjencim jedini otvoreni ustanak organizirali su članovi radnih kolona koji su bili određeni za krematorij, poljski Židovi. Poubijali su ih sve pred vratima krematorija, osim jednoga, koji je ispričao taj događaj.

Treći oblik otpora (pored onoga u getima i logorima) predstavljao je partizanski pokret. Stav poljskog partizanskog pokreta prema židovima nije uvijek i svuda bio pozitivan. Narodna garda rado je uvrštavala Židove u svoje redove, dok Narodna armija (pod kontrolom emigrantske vlade), uglavnom, nije primala Židove, ali se jedan dio njih borio u njenim redovima pod lažnim »arijskim« imenima. Odredi takozvanih »Narodnih oružanih snaga« čak su pomagali Nijemcima da pronalaze Židove ljevičare i sovjetske građane. Oni su ubili nekoliko hiljada židovskih partizana koji su pobjegli iz geta. Židovi su često osnivali i posebne partizanske odrede, koji su osim direktne borbe protiv Nijemaca oslobađali mala geta, organizirali zbjegove za nemoćne. Od svih ovih partizana samo je mali dio preživio.

Smatram potrebnim još jednom naglasiti vrijednost ovog rada koji jugoslavenskom čitaocu daje vrlo pregledan uvid u sve oblike otpora poljskih Židova protiv istrebljenja koje im je namijenio Treći Rajh.

Aba Kovner, učesnik pokreta otpora u Poljskoj koji se borio u getu Vilne i uspio da se spasi, tretira vrlo zanimljivo pitanje — u čemu se sastoji specifičnost otpora Židova u getima u usporedbi s ostalim evropskim pokretima otpora, u članku »Značaj borbe u getima« (JA V/1961-62, str. 126—131). On zaključuje da Židovska borbena organizacija nije imala nikakve nade da će izdržati do pobjede pa je morala izvršiti »nadljudski zadatak: ubediti masu da umre zajedno sa svojim braniocima junačkom smrću«. Borci u getima su ne samo sudjelovali u općoj borbi protiv fašizma, nego i pokazali da je i pod najstrašnijim terorom i uz prijetnju totalnog uništenja jedini put, put borbe i otpora.

Jevrejski almanah donosi razgovor koji su D. Nedeljković i A. Kesić vodili na jug. televiziji u povodu suđenja A. Ajhmanu (»Uz presudu Adolfu Ajhmanu«, JA V/1961—62, str. 158—171). Iz tog razgovora naročito je zanimljiv dio u kojem pokušavaju objasniti zašto su Židovi u prvim mjesecima mirno i bez otpora išli u smrt. Smatraju da je to rezultat naj-

podlijeg plana obmane koji je stvorio Ajhman, a to je potpuna dezinformacija žrtava, koje su preseljavanjem odvojene od svoje sredine, a zatim slane nekud »na rad«, tako da još pred vratima krematorija nisu bile svjesne da je to kraj.

d) Aktivnost židovskih komandosa iz Izraela i Židovska brigada

O ovoj tematici piše nekoliko autora. Cvi Loker u članku »Jevrejski padobranci iz Palestine za vreme drugog svetskog rata« (JA I/1954, str. 114—116), opisuje aktivnost organizacije »Vaad Lahacala« (Odbora za spasavanje pri Egzekutivi Židovske agencije za Palestinu), koja je stvorena za pružanje pomoći i spasavanje židovskih zajednica u Evropi. Djelovali su na ubrzanom iseljavanju židovskog stanovništva iz ugroženih zemalja.

Od dobrovoljaca u Palestini formirana je čisto židovska jedinica tzv. »Jewih Brigade Group«, koja se borila pod izraelskom zastavom u sastavu britanske vojske.

Kad su stigli prvi glasovi o masovnom uništavanju židovskog stanovništva u Evropi stvorena je grupa od preko 200 omladinaca i omladinki, koji su u Egiptu ili u Palestini, dobili specijalnu obuku za padobrance i komandose, sa zadatkom da uz pomoć oslobodilačkih pokreta i pokreta otpora evropskih zemalja organiziraju otpor i samoobranu dotad još slobodnih Židova, kao i akcije za spasavanje iz geta i logora. Prva grupa od 32 padobranca ubačena je u sedam okupiranih zemalja. U Jugoslaviji su dobili pomoć za prebacivanje u Mađarsku. Osam tih padobranaca boravilo je u Jugoslaviji u raznim britanskim vojnim misijama.

Navedeni padobranci poduzeli su niz individualnih akcija, a uspostavili su i vezu s bjeguncima i borcima iz raznih geta. Neki su sudjelovali u slovačkom pokretu otpora. Ova akcija nije imala osobit praktični značaj, ali je kao izraz židovske solidarnosti imala moralno značenje.

Interesantan je podatak koji donosi dr M. Weltman (»Tradicija boraca, pionira i naučnika«, JA I/1959 str. 182—187), da je inicijativu za slanje padobranaca u okupiranu Evropu radi pokretanja otpora i organizacije spasavanja, dala organizacija iseljenika porijeklom iz Jugoslavije (»Hitahdut Olej Jugoslavija«). Četiri učesnika te akcije bili su Židovi porijeklom iz Jugoslavije (H. Seneš, R. Dafni, E. Zohar i S. Finci).

U književnom prilogu Almanaha (I/1954, str. 223—229), pod naslovom »U šumama Jugoslavije«, objavljen je odlomak iz knjige Joela Palgija »A to vetar velik dođe«, u kojem on opisuje spuštanje grupe padobranaca komandosa na jugoslavenski teritorij u okolici Metlike i svoje prve impresije pri susretu s partizanima. Ta ekipa je uz pomoć jugoslavenskih partizana prebačena u Mađarsku.

Jevrejski almanah, osim prikazanih priloga, donosi i niz interesantnih članaka o aktivnosti jugoslavenskih Židova u raznim naprednim organizacijama između dva rata, biografije židovskih javnih i kulturnih radnika u Jugoslaviji, kao i članke o državi Izrael. Zbog obilja podataka koji se u njemu mogu naći, Jevrejski almanah vrlo je interesantan za svakog historičara.

MIROSLAVA VUKADINOVIĆ

IX kongres poljskih historičara[1]

Od 13. do 15. rujna 1963. u Varšavi je održan IX kongres poljskih historičara koji je imao zadatak da sumira postignute rezultate i ocijeni djelatnost Poljskog historijskog društva, koje danas okuplja više od 2.700 članova. Kongres je bio naročito značajan s obzirom da je počeo rad malo iza XIII plenuma PURP-a, čije smo stavove o zadacima poljskih historijskih nauka prikazali u prvom svesku »Putova revolucije«. Zbog toga je kongres poljskih historičara pobudio veliku pažnju, jer su se osim referata naučnog značenja očekivala i istupanja delegata koja će odraziti ideološke zahtjeve partije.

Kongresi historičara koje organizira Poljsko društvo historičara po tradiciji uvijek imaju masovan karakter. Prvi kongres održan je 1880. godine u Krakovu i na njemu su prisustvovali historičari iz svih dijelova Poljske. VII kongres 1948. godine u Vroclavu predstavljao je prvi susret poljskih historičara u porušenoj Poljskoj. Na njemu je dan i sumaran pregled gubitaka koje je poljska historijska nauka pretrpjela za vrijeme II svjetskog rata. Na tom kongresu posebnu su pažnju privukla pitanja vezana uz historiju poljskih zapadnih i sjevernih zemalja, koje su se dugi niz godina nalazile pod njemačkom okupacijom. Osim toga, to je bio prvi kongres na kome su otvoreno nastupili poljski historičari marksisti. VIII kongres održan je u Krakovu 1958. godine, neposredno nakon značajnih promjena koje su se desile u zemlji u političkom i društvenom pogledu. U politički nesređenoj situaciji, koja je tada vladala, na tom kongresu je došlo do prvih organiziranih antimarksističkih istupa.

IX kongres razlikovao se od svih dosadašnjih, jer je okupio velik broj historičara naučnih radnika, koji su zasjedali u atmosferi uzajamnog razumijevanja i apsolutnog prihvaćanja marksističke metodologije znanstvenoistraživačkog rada.

Na kongresu je sudjelovalo više od 780 učesnika iz svih dijelova Poljske, od toga 326 naučnih radnika. Rad čitavog zasjedanja bio je podijeljen u tri sekcije: 1) historija Poljske srednjega vijeka, 2) januarski ustanak 1863, 3) historija NR Poljske.

Delegatima je prezentirano nekoliko desetaka referata, a broj od 313 učesnika u diskusiji svjedoči o velikom interesu prisutnih. Interesantno je da je taj kongres, bez obzira na eminentne predstavnike starije generacije, u prvi red ipak izbacio poljske historičare srednje i mlađe generacije, koji s mnogo elana i istraživačke energije djeluju u nizu poljskih historijskih institucija.

Kongres je dao solidan pregled aktuelnog stanja poljske historijske nauke. Nastojalo se da referatima bude zahvaćena historija Poljske u cjelini, od njenih početaka pa do suvremenih događaja. Posebna pažnja posvećena je nastanku i razvoju NR Poljske, dok je relativno slabo obrađen period između dva rata. Uostalom, to je već nekoliko godina slaba tačka poljskih historičara i čini se da se u tom pogledu zasad još nije ništa izmijenilo.

Prema ocjenama koje su dane na kongresu, većina poljskih historičara u svom je radu usvojila nove metode, koje se primjenjuju i u ostalim društvenim naukama. U diskusiji su sudjelovali i drugi naučni radnici osim historičara, među ostalima demografi, ekonomisti i pravnici, što je posebno koristilo kvaliteti rada pojedinih sekcija. Prilično je iznenadilo što na kongresu uopće nisu sudjelovali poljski sociolozi, iako bi njihova suradnja u osvjetljavanju nekih suvremenih procesa bila veoma korisna.

Održan u znaku triju za Poljsku veoma značajnih jubileja — 1000-godišnjice polj-

[1] Nove drogi, br. 10/1963, str. 114—120, br. 11/1963, str. 27—41.

ske države, 100-godišnjice siječanjskog ustanka i 20-godišnjice NR Poljske — izabranim temama i istupima pojedinih historičara kongres je doprinio osvjetljavanju tih značajnih momenata s historijske tačke gledišta.

Srednjovjekovnoj Poljskoj bio je posvećen veoma opširan referat prof. A. Gieysztora, koji je razradio faktore razvoja i tekovine poljske srednjovjekovne kulture. Autor je prije svega želio da, služeći se marksističkom metodom, osvijetli neka još uvijek nerazjašnjena pitanja u poljskoj historijskoj nauci. Istaknuta je integralnost duhovne i materijalne kulture. Autor se posebno osvrnuo na ulogu srednjovjekovnih gradova i stvaranje nacionalne kulture, i to počevši od prvih zanata koji su nastajali u gradovima pa sve do stvaranja općenarodnog jezika. Tu su istaknuta i tri pravca, odnosno tri elementa poljske srednjovjekovne kulture, koja se može podijeliti na vitešku, gradsku i narodnu. Na kraju je istaknuto da se srednjovjekovna kultura uopće, pa i u Poljskoj, ne može promatrati odvojeno, samo u granicama pojedine zemlje, jer je to mnogo širi i složeniji proces uzajamnog isprepletanja i djelovanja. Na taj način ocijenjena je i uloga crkve i tok jačanja i razvoja kršćanstva u Poljskoj. Ukazano je da je kršćanstvo prodiralo veoma polako i da je u širem opsegu prihvaćeno od narodnih masa tek u XIII stoljeću.

Posebno je mjesto dano ulozi koju je odigrala poljska kultura u vrijeme uzastopnih okupacija i političke razdrobljenosti Poljske. Baš njegovanjem i razvijanjem nacionalne kulture poljski narod je uspio održati svoj nacionalni identitet, i to je svakako najpozitivnija i najveća zasluga srednjovjekovne kulture.

Sekcija koja se bavila istraživanjima vezanim uz siječanjski ustanak 1863. godine naročito je mjesto posvetila obradi opsega ustanka, njegovom karakteru i povezanosti s ostalim revolucionarnim pokretima u Evropi. Skrenuta je posebna pažnja na vezu koja je postojala između poljskih i ruskih revolucionara; bila je to prilično snažna organizacija, a sastojala se od deklasiranih plemića i oficira iz Rusije, Ukrajine, Bjelorusije i Poljske. Takav višenacionalni sastav omogućio je revolucionarnu poljsko-rusku suradnju. Sovjetski profesor Djakov, koji je imao referat o toj temi, istakao je na kraju da je to bio početak poljsko-ruske revolucionarne suradnje, koja će se ogledati u 70-tim godinama u pokretu revolucionarnog narodnjaštva i na kraju u socijalističkom radničkom pokretu.

Prof. S. Kieniewicz u završnom referatu iznesenom pred ovom sekcijom rekao je da je potpuno razumljivo i opravdano veliko poštovanje koje Poljaci osjećaju prema tom ustanku, ali bez obzira na to potrebno je govoriti i o negativnim stranama i slabostima koje su karakterizirale taj podvig.

Prvi put su objavljeni i rezultati istraživanja koji govore o velikom značenju ustanka za društveni preobražaj Poljske te epohe. Ustanak ne samo što je izvršio velike promjene na poljskom selu već je inicirao i početne procese razvoja kapitalizma u Poljskoj i doprinio širokoj emancipaciji građanstva i raspadu feudalne strukture društva uopće.

Materijali vezani uz historiju NR Poljske bili su u Poljskoj do sada prilično nerazrađeni, no kongres je na tom polju pružio bogate materijale. Iako su istraživanja perioda 1944—1948. tek nedavno počela, ipak su i na tom polju već postignuti dobri rezultati i već su na kongresu dani odgovori na neka zanimljiva pitanja.

Prof. Cz. Madajczyk i prof. H. Zielinski osvrnuli su se na pitanja vezana uz izvore i selekciju arhivskih materijala koji su veoma bogati i koji u potpunosti odražavaju najznačajnije etape društveno-privrednog razvoja zemlje (agrarna reforma, nacionalizacija industrije, problem zapadnih granica, borba za učvršćenje narodne vlasti, kontrarevolucionarni pokreti itd.). Ukazano je na čitav niz problema koji stoje pred poljskom historijskom naukom a odnose se na velike promjene koje su u prvim godinama poslije rata nastale u političkoj i društvenoj strukturi zemlje.

Referat prof. Drukiera osvijetlio je veoma zanimljivo područje odnosa Poljskog komiteta narodnog oslobođenja koji je 1944. godine nastojao da se afirmira na međunarodnoj areni, i to prije svega kod saveznika. Tu je istaknuta i pogrešna politika poljske emigrantske vlade u Londonu, koja je računala na konflikt između saveznika, tj. između SSSR-a i zapadnih zemalja.

Referat K. Sobczaka razmotrio je neke aspekte borbenih akcija sovjetskih i poljskih oružanih snaga na području Varšave i neke »prelazne teškoće« zbog kojih Sovjetska armija »nije mogla pružiti pomoć borcima varšavskog ustanka«.

Problemu koji je za NR Poljsku odmah nakon rata bio posebno značajan i težak, tj. problemu borbe mladog državnog aparata sa snagama kontrarevolucije, posvećen je referat prof. Ryszke. U toj borbi, koja se na području čitave Poljske vodila od 1944. do 1947, poginulo je više od 20.000 vojnika, članova snaga sigurnosti i poljskih komunista.

Veoma živa i bogata diskusija istakla je potrebu da se što prije i što preciznije naučno obrade materijali koji govore o sudjelovanju Poljske u II svjetskom ratu i o značenju tog sudjelovanja za konačnu pobjedu nad hitlerovskim osvajačima.

Na kraju, kongres je donio smjernice za daljnji rad, a posebno su istaknuti zadaci u vezi s razvojem metodologije istraživanja. Mnogo veću pažnju treba pokloniti historiji novoga vijeka, a posebno historiji poslijeratnog razdoblja, koja je za Poljsku od velikog značenja s obzirom da je to etapa formiranja jedne potpuno nove društvene formacije.

Potrebno je i daljnje analiziranje razdoblja između dva svjetska rata, jer je to još uvijek ostalo prilično nerazrađeno. Poljsko društvo historičara istaklo je da je prijeko potrebno raditi na priručniku koji će poljskoj čitalačkoj publici omogućiti da se upozna s bogatom i dinamičnom historijom Poljske.

Kongres je bio veoma značajan naučni i društveni događaj i najbolje odražava aktuelno stanje u historijskoj nauci u Poljskoj kao i probleme koji stoje u daljnjem radu na proučavanju i istraživanju poljske historije.

Podaci, ocjene i stavovi o pojedinim pitanjima i problemima prikazani su onako kako su bili izneseni na kongresu i ovom prilikom nismo ulazili u njihovu kritičku ocjenu.

IVANA KOHLER

Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung

(Prilozi za povijest njemačkog radničkog pokreta) Izdaje: Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Dietz Verlag GmbH, Berlin. Godina 1962.

Časopis »Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung« izdaje Institut za marksizam-lenjinizam pri CK Socijalističke ujedinjene partije Njemačke (SED). Časopis je počeo izlaziti 1959. godine u Berlinu u nakladi Dietz-Verlaga. Izlazi četiri puta godišnje.

Sadržaj časopisa podijeljen je na uobičajen način u nekoliko stalnih rubrika, a neke rubrike pojavljuju se samo u pojedinim brojevima. U ovom prikazu navodimo gotovo sve priloge, a ne samo uži izbor, kako bi se na taj način uočio karakter čitave publikacije.

U **prvoj rubrici** objavljene su veće radnje i članci.

Dva članka u **broju 1.** posvećena su 22. kongresu KP SS: *O nekim pitanjima značenja 22. kongresa KP SS i 14. plenuma CK SED za rad historičara partije* (str.

3—20). Istočnonjemačkim historičarima postavljeni su poslije 22. kongresa KP SS i 14. plenuma SED ovi zadaci: istražiti i prikazati narodnodemokratsku revoluciju, a posebnu pažnju posvetiti etapi izgradnje socijalizma; prikazati novu ulogu radničke klase; svojim radovima poučiti stanovništvo DR Njemačke o historijskoj misiji radničke klase i njene revolucionarne partije i time pridonijeti njegovom socijalističkom odgoju; istražiti pitanje povezanosti imperijalizma i oportunizma i pitanje ponovnog oživljavanja radničkog pokreta u Zapadnoj Njemačkoj u duhu Marxa i Engelsa; istaknuti ulogu partije i njenog vodstva i ličnosti revolucionarnog radničkog pokreta. Drugi je članak Martina Hübnera i Helmuta Reitza *22. kongres KP SS i neki zadaci radničke klase u izgradnji socijalizma u DR Njemačkoj* (str. 21—34). Članak Arnolda Reisberga *Lenjin — prijatelj i vođa internacionalne radničke klase* (str. 35—50) posvećen je izdanju Lenjinove biografije u njemačkom prijevodu (W. I. Lenin, Biographie, Dietz Verlag, Berlin, 1961, u SSSR objavljen 1961. u izdanju Instituta za marksizam-lenjinizam pri CK KP SS). Kurt Finker objavio je članak *O borbi Crvenog omladinskog pokreta protiv militarizma i za obrambenu sposobnost radničke omladine* (str. 51—64).

U broju 2. Günter Benser, Ulla Plener i Annelies Voigtländer objavili su članak *Borba za preporod radničkog pokreta u Zapadnoj Njemačkoj u duhu Marxa i Engelsa* (str. 275—310), što je zapravo prerađeni referat za naučni seminar na istu temu u Institutu za marksizam-lenjinizam pri CK SED, održanom u veljači 1962. Članak Wolfganga Schneidera iznosi podatke *O ulozi njemačko-sovjetskog prijateljstva pri izgradnji svijesti radničke klase u vrijeme prijelaza k socijalističkoj revoluciji* (str. 311—329). Posljednji u ovoj rubrici je članak Wernera Paffa *Solidarnost sindikata DR Njemačke s mađarskim radništvom u borbi protiv mađarske kontrarevolucije i zapadnonjemačkog imperijalizma 1956/57.* (str. 325—441).

U broju 3. objavljena su četiri članka. Walter Ulbricht u članku *Referat za nacrt ‚Osnova historije njemačkog radničkog pokreta'* (str. 547—611) govori o velikom značenju »Osnove historije njemačkog radničkog pokreta«, koja treba da postane temelj opsežnog udžbenika za historiju njemačkog radničkog pokreta. Nacrt »Osnove« predložila je posebna komisija sastavljena u tu svrhu od CK SED. Po mišljenju Ulbrichta, najprije treba u Centralnom komitetu o tom nacrtu provesti diskusiju, dopuniti ga, a zatim ga dati na otvorenu diskusiju partiji i radničkoj klasi u obje njemačke države. Članak Heinza Heidricha i Kurta Groschoffa *Stvaralačka agrarna politika partije radničke klase — temelj za uspješan razvitak poljoprivrede u DR Njemačkoj* (str. 611—628) posvećen je izdanju dvaju svezaka djela Waltera Ulbrichta »Oslobađanje seljaštva u DR Njemačkoj« (sv. I i II, veljača 1945, srpanj-prosinac 1960, s dokumentacijom za razdoblje 1945—1960; izdanje Instituta za marksizam-lenjinizam pri CK SED, Dietz Verlag, Berlin, 1961. i 1962). Hellmuth Kolbe objavio je članak *Kongres u Kölnu — izraz krize u zapadnonjemačkoj socijaldemokraciji* (str. 629—641). Govori se o kongresu SP Zapadne Njemačke u Kölnu održanom 26—30. V 1962. Na kraju je i članak Hermanna Müllera *Značaj osnivanja IAH godine 1921. za razvitak solidarnosti između njemačke radničke klase i Sovjetske Rusije* (str. 642—656). IAH — Internationale Arbeiterhilfe (Internacionalna radnička pomoć), sa sjedištem u Berlinu, osnovana je ljeti 1921. u svrhu suzbijanja gladi u Sovjetskoj Rusiji.

U broju 4. članak Alfreda *Kosinga* »*Radnička klasa i narod*« (str. 821—838) predstavlja prilog diskusiji o »Osnovi historije njemačkog radničkog pokreta«, u kojem tretira značenje »Osnova« za formiranje nove demokratske i socijalističke svijesti. Ulla Plener napisala je članak *O političko-ideološkom sadržaju najnovijih historijskih koncepcija desnog vodstva zapadnonjemačke socijalne demokracije* (str. 839—857), a Karl Heinz Leidigkeit *O tradiciji Saveza komunista poslije komunističkog procesa u Kölnu* (str. 858—871). U tome članku autor želi dokazati kontinuitet njemačkog radničkog pokreta od 1848, nasuprot tvrdnjama zapadnonjemačkih historičara da historija njemačke socijalne demokracije, a time i organiziranog radničkog pokreta, počinje 1863. osnivanjem

Općenjemačkog radničkog saveza. Pobijajući tu tvrdnju autor pokušava opovrgnuti tradicionalno mišljenje da je Lassalle osnivač njemačkog radničkog pokreta. Erika Kücklich i Elfriede Liening dale su prilog za historiju borbe protiv fašizma — *Antifašistička akcija* (str. 872—897) — gdje su opisale ulogu ove organizacije u borbi za obranu protiv fašističke opasnosti 1932. godine i njeno mjesto u strategiji i taktici KP Njemačke.

Karakteristično je za ovo godište časopisa da je sadržaj članaka ove rubrike posvećen pretežno najnovijoj historiji i njenim problemima, tri članka obrađuju pojedine probleme iz dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, a samo jedan članak je prilog problematici iz 19. stoljeća.

Od povremenih rubrika časopis **u broju 1.** donosi rubriku **Diskusije**, u kojoj je objavljen prilog Heinza Welzela *O članku Waltera Bartela o njemačkom pokretu otpora i o saveznicima za vrijeme II svjetskog rata* objavljenom u »Zeitschrift für Geschichtswissenschaft«, 1961, sv. 5, str. 65—76.

Ova rubrika zastupana je i **u broju 3.** sa dva priloga, i to od Heinricha Gemkowa *O vrijednosti i zloupotrebi ljubavi prema domovini (Misli o sadržaju i funkciji pojma domovine)*, str. 657—669, i Michala Reimana *O nekim osobitostima u formiranju radničkih partija u srednjoj Evropi i u carističkoj Rusiji* (str. 670—690). Članak je preveden iz čehoslovačkog časopisa »Prispevky k dejinam KSČ«, 1961, sv. 5, i skraćen. Autor zaključuje da je u dosadašnjim studijama o historiji radničkog pokreta najveća pažnja bila posvećena razlikama u ideološko-teoretskoj, političkoj i organizatorskoj zrelosti boljševika i zapadnoevropskih socijaldemokrata u periodu kada je socijalna demokracija bila izjedena oportunizmom, a da su, međutim, slabije istraživani različiti uvjeti u kojima su nastale pojedine radničke partije. Autor naglašava da u ovoj studiji želi samo osvijetliti pojedine probleme koji bi se morali dublje istraživati.

U rubrici **Sjećanja**, koju časopis donosi gotovo redovito, Richard Gyptner dao je **u broju 1.** prilog *Kod mlina u Pavonkovu — posljednjeg borilišta njemačkih antifašista* (str. 77—79), što predstavlja dopunu priloga Vladislava Gora »Iz tradicije zajedničkih borbi — Njemački antifašisti u Narodnoj gardi PPR i Poljskoj narodnoj armiji«, objavljenog u istom časopisu iz 1960. U prilogu Artura Hofmanna *Partija zove!* (str. 79—81) opisano je nekoliko događaja iz historije njemačke antifašističke borbe 1943. i 1944. god.

U broju 2. časopisa objavljen je prilog Wilhelma Koenena *Uz pitanje o mogućnosti radničke vlade poslije Kappovog puča* (str. 342—352). Riječ je o militarističkoj kontrarevoluciji koja je u ožujku 1920. pomoću Papp-Lüttwitzovog puča pokušala srušiti građanskodemokratsku republiku i na njeno mjesto uvesti vojnu diktaturu.

U prilogu D. Ledermana *O historiji Poljske sekcije KP Njemačke*, koji je štampan **u broju 4** (str. 929—941), govori se o djelovanju Poljske sekcije KP Njemačke osnovane u proljeće 1919. Autor članka iznosi svoja sjećanja iz tog vremena, a upotrijebio je i arhivski materijal. Poljsku sekciju osnovali su radnici koji su još prije I svjetskog rata ili u toku rata došli na rad u Njemačku i radnici iz okupiranih poljskih područja.

Povodom 45-godišnjice oktobarske revolucije u broju 4. časopisa objavljeno je nekoliko priloga. Kao prvi prilog objavljeno je *Jedno pismo V. I. Lenjina o pitanju jedinstva akcije* (str. 898—900). To pismo, datirano sa 1. veljače 1922, upućeno je Buharinu i Zinovjevu, a sadrži upute za pripremanje konferencije zastupnika II, II½ i III internacionale, održane u Berlinu od 2. do 5. travnja 1922. (Pismo je objavljeno u Lenjinskom zborniku, sv. 36, Moskva, 1959.) Zatim je objavljen članak Rolanda Bauera *Najbolji Nijemci branili su oktobarsku revoluciju i učili od nje* (str. 901—916) i O. D. Weizmanna *Ernst Thälmann u Lenjingradu godine 1929.* (str. 916—923) i na kraju članak A. Blanka: *Pravda o antifašističkom otporu u Njemačkoj od 1933—1939* (str. 923—928).

Dokumenti i materijali stalna su rubrika u časopisu. U toj rubrici **u broju 1.** objavio je Günter Wisotzki članak Karla Marxa *Londonski radnički miting*, u kojem se govori o bori radničke klase protiv nepravednih ratova (str. 82—86), Rolf Dlubek *Nepoznati dokument o borbi Saveza komunista za samostalnu organizaciju proletarijata poslije revolucije 1848/49* s opširnim komentarom (str. 87—102); sli-

jedi prilog Anneliese Laschiza *O internacionalnom odjeku borbenih akcija Karla Liebknechta 1914/15. protiv imperijalističkog rata* (str. 102—107), u kojem komentira članak nepoznatog francuskog autora posvećen zadacima francuskog radničkog pokreta koji govori o značenju borbe Karla Liebknechta protiv imperijalističkog rata. Članak je prepisan iz orgána švicarske SD partije »Berner Tagwacht«, koji je u početku rata objavljivao članke lijevo orijentiranih socijaldemokrata, dok je od 1917. zastupao gledišta desnih socijalista; Wolfgang Ruge iznosi podatke uz *Izvještaje zastupnika Njemačkog Reicha u SSSR o prvoj njemačkoj radničkoj delegaciji u Sovjetskom Savezu* (1925) (str. 107—115).

U broju 2. štampan je unutar ove rubrike samo prilog Karla Köstlera *Kapitulantska uloga desnog socijaldemokratskog partijskog vodstva pri osnivanju i učvršćivanju fašističke diktature u Njemačkoj* (str. 353—358).

U broju 3. Heinrich Gemkow objavio je na str. 691—704. socijaldemokratski letak *Socijalizam je mir* iz 1895. godine. Letak je izdala hamburška organizacija SD partije Njemačke u kolovozu 1895. u 180.000 primjeraka. Raspačavali su ga radnici Hamburga. Povod za izdavanje letka bile su pripreme vladajuće klase Njemačke za proslavu 25-godišnjice bitke kod Sedana, što je trebalo da posluži izazivanju šovinističkih osjećaja, a time i jačanju militarizma. (Letak se nalazi u Institutu za marksizam-lenjinizam pri CK SED, Fond SPD, D. F. IV/7.) Wilhelm Eildermann objelodanio je na str. 704—711. *tri neobjavljena pisma Clare Zetkin* koja se odnose na rad redakcije socijaldemokratskog organa »Jednakost, časopis za interese radnica« (Die Gleichheit, Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen«, Stuttgart, izdanje Paula Singera, 1892). Pisma su iz 1908, 1909. i 1916. god.

U broju 4 objavljen je *izvještaj Wilhelma Liebknechta na Londonskoj konferenciji I internacionale 1865. god.* (str. 942—949) u kojem se govori o radničkom pokretu u Njemačkoj. Taj je izvještaj prvi put put objavljen u sovjetskom časopisu »Vaprosi istorii KPSS«, 1961, br. 2.

Naučna saopćenja i bilješke. U broju 1. objavljena su dva priloga: Klaus Hemmo, *Akcije solidarnosti DR Njemačke s rudarima Ruhra u vrijeme krize ugljena 1958/59* (str. 115—127), i Walter Berthold, *Borbe radnika iz Chemnitza protiv militarističke kontralevolucije u kolovozu 1919. godine* (str. 127—139).

U broju 2. objavljen je prilog Jakoba Rosnera *O borbi Georgi Dimitrova u Leipzigu protiv fašizma* (str. 358—370). Autor tog članka bio je jedan od najužih suradnika G. Dimitrova u vrijeme borbe protiv fašizma. J. Duveen dao je prilog *Historijski februarski štrajk 1941. u Nizozemskoj* (str. 371—389), a Esther Paulus *O nekim dosad nepoznatim člancima Franza Mehringa* (str. 389—396). Ovdje je riječ o nizu članaka i bilješki Franza Mehringa objavljenih u listu »Leipziger Volkszeitung«, u kojem je Mehring bio jedan od glavnih suradnika od 1898, a od 1902. i glavni urednik.

U broju 3. objavljeni su prilozi Alexandra Borosnjaka *Borba za član 41. Hessenskog ustava godine 1946/47* (str. 711—726) i Inge Lammel *O ulozi i značenju radničke pjesme* (str. 826—842). Na str. 743. objavljen je *nekrolog Ludwigu Arnoldu*, članu redakcijskog kolegija časopisa »Beiträge...« i šefu odjela u Institutu za marksizam-lenjinizam pri CK SED.

Broj 4. donosi prilog Güntera Langa *Protestne akcije radnika iz Zwickaua protiv njemačkog militarizma zbog ubistva Waltera Rathenaua u ljeto 1922.* (str. 950—964). U tom broju redakcija počinje objavljivati odgovore na pitanja o »Osnovi historije njemačkog radničkog pokreta«. Na pitanje *Kakvu je ulogu igrala sovjetska okupaciona sila u razvitku DR Njemačke* odgovara Günter Benser, a na pitanje *Ima li radnička klasa Zapadne Njemačke snage da obračuna s imperijalizmom* odgovara Ulla Plener (str. 965—969). Osim toga, u toj je rubrici objavljeno i saopćenje Instituta za historiju pri Njemačkoj akademiji znanosti u Berlinu svim historičarima DR Njemačke o koordiniranju naučnoistraživačkih tema iz historije.

Iz rada komisije za regionalnu i lokalnu historiju radničkog pokreta. Već po nazivu rubrike vidi se da su ovdje objavljeni prilozi regionalnog i lokalnog karaktera. —

U broju 1. objavljeni su prilozi *Popraviti teoretsko-naučnu osnovu rada regionalnih komisija* od Hansa Maura i Waltera Wimmera i *Iskustva iz rada okružne komisije Dresden u povodu 15-godišnjice osnivanja SED* od Alfreda Althusa. — **U broju 2.** nalaze se prilozi Wolfganga Kiesslinga *O pisanju biografija zaslužnih radničkih rukovodilaca*, Karla Schustera *O djelatnosti oblasne komisije Rathenow u istraživanju regionalne historije radničkog pokreta* i *Protokolarna knjiga jednog sindikalnog kartela kao prilog mjesnoj historiji radničkog pokreta* od Alfreda Klossa. — **U broju 3.** objavljeni su ovi prilozi: *O poboljšanju rukovođenja okružne komisije Halle (Salle)* od E. Behnke i E. Schulza, *Iz iskustva oblasne komisije Schönebeck (Elbe)* od E. Lindnera i G. Kraatza, *Ženski komunikej i berlinska okružna komisija* od Krefta T. i *Informacije o tečaju okružne komisije za Potsdam i Neubrandenburg* od Hansa Maura. — **U broju 4.** nalaze se ovi prilozi: *16. plenum CK SED i prvi zadaci komisija za istraživanje historije radničkog pokreta u pojedinim regijama i mjestima* od W. Kiesslinga i H. Maura i *Informacije o tečaju okružne komisije za Frankfurt (Oder) i Leipzig* od H. Maura i H. Beutela.

Izvještaji i primjedbe. U broju 1. časopisa Heinrich Gemkow izvještava o *Savjetovanju o pitanjima istraživanja o Marxu i Engelsu* (»Eine Beratung zur Fragen der Marx-Engels-Forschungen«), koje je održano u studenom 1961. god. Diskusija se uglavnom vodila o tri pitanja: predmet i zadaće istraživanja o Marxu i Engelsu, informacije o završenim istraživanjima ili o onima koja su još u toku u raznim institucijama i pitanje organizacije budućeg rada. — Zatim je objavljena *izjava komisije historičara DR Njemačke i ČSR o zaključenju njemačkog mirovnog ugovora.* U izjavi, donesenoj u prosincu 1961, govori se o opasnosti od zapadnonjemačkog imperijalizma i o potrebi što skorijeg sklapanja mirovnog ugovora, s granicama utvrđenim u Potstdamu.

Na kraju ove rubrike u svakom broju ovoga godišta dan je popis važnije literature. Podaci su uzeti iz »Bulletin wichtiger Literaturzusammenstellungen« (izdanje Deutsche Bücherei, Leipzig). Taj je bilten rezultat rada naučnih biblioteka, Instituta za dokumentaciju Njemačke akademije znanosti u Berlinu i mnogih drugih institucija u DR Njemačkoj.

U broju 2. časopisa Günter Benser izvještava *o osnivanju sekcije za najnoviju historiju*, poslije 1945, unutar Njemačkog društva historičara (Deutsche Historiker-Gesellschaft), u siječnju 1962. Ludwig Einecke izvještava *o naučnoj konferenciji u povodu dvadesete godišnjice osnivanja Poljske radničke partije*, koja je održana u Katowicama u siječnju 1962. Fritz Zimmermann izvještava *o naučnom seminaru održanom u Institutu za marksizam-lenjinizam pri CK SED* u veljači 1962. na temu »Borba za ponovno rađanje radničkog pokreta u Zapadnoj Njemačkoj u duhu Marxa i Engelsa«.

U ovom broju redakcija uvodi unutar rubrike **Izvještaji i primjedbe** podrubriku **Izvještaji o obranjenim disertacijama** koje obrađuju probleme iz historije njemačkog radničkog pokreta. Tu su prikazane dvije disertacije: »KP Njemačke u borbi njemačkih antifašista protiv izazivača požara u Reichstagu« (disertacija Maide Koehler u Institutu za historiju Njemačke akademije znanosti u Berlinu, 1961) i »Wilhelm Wolf — Njegov životni put i razvitak do proleterskog borca i komunista (1809—1846)« (disertacija Waltera Schmidta u Institutu za društvene nauke pri CK SED, Berlin, 1961).

U broju 3. (str. 756—766) Helene Roggenbuck izvještava o II internacionalnom kongresu (prvi je održan 1959. u Firenzi), održanom u Varšavi u travnju 1962. na temu *O nacionalnom i internacionalnom karakteru pokreta otpora za vrijeme II svjetskog rata.* Kongres je sazvala Internacionalna federacija boraca otpora (FIR) u zajednici s Poljskom akademijom nauka, a sudjelovali su historičari i predstavnici organizacija pokreta otpora iz 19 zemalja, među njima i predstavnici Jugoslavije. Osim referata koje su podnijeli delegati svih zemalja učesnica konferencije i diskusije u povodu tih referata, vrlo je interesantna diskusija koju je potakao glavni referent Stanislav Arnold (Poljska), a odnosi se na probleme periodizacije pokreta otpora. Kao prvu razvojnu etapu pokreta otpora Arnold je označio vrijeme od rujna 1939. do kraja 1941. O tom problemu govorio je sovjetski historičar J. A. Boltin, koji je svoju periodizaciju postavio

još 1959. na konferenciji historičara u Berlinu. On se založio za opću i specifičnu periodizaciju i dokazao da je s napadom na SSSR u lipnju 1941. nastala nova situacija u Evropi, koja je dovela do promjene odnosa snaga, a označava početak nove etape pokreta otpora. Autor ovog izvještaja iznosi da su zastupnici pojedinih zemalja u svojim referatima potkrijepili Boltinovu periodizaciju i u bilješci navodi između ostalih i referat A. Miljanovića i S. Marića, citirajući iz njega početak proglasa CK KPJ poslije napada na Sovjetski Savez. Interesantno je primijetiti da su u tom izvještaju jugoslavenski referenti spomenuti samo na tom mjestu. Autor završava izvještaj ocjenom referata istočnonjemačkih historičara. Konstatira da nije bilo dovoljno priprema, te tako nisu u potpunosti iskorišteni rezultati istraživanja iz tog perioda, što treba ispraviti za kongres u Pragu 1963. godine.

U istom broju Ingrid Wernicke izvještava o radu konferencije na temu *Antifašistička borba omladine* održane u siječnju 1962. u svrhu borbe protiv zapadnonjemačkog imperijalizma i militarizma. Günter Benser izvještava o naučnoj diskusiji na temu *Nacionalno pitanje* održanoj u svibnju 1962. na Visokoj partijskoj školi »Karl Marx« pri CK SED.

Od disertacija u tom su broju prikazane: Heinz Wohlgemuth, »O nekim pitanjima političko-ideološkog razvitka najboljih zastupnika njemačke radničke klase u prvim godinama svjetskog rata od 1914.« (disertacija na Visokoj partijskoj školi »Karl Marx« pri CK SED, Berlin, 1962); Gerhard Becker, »Borba za prožimanje Kölnskog radničkog udruženja marksizmom (1848/49)« (disertacije u Institutu za društvene nauke pri CK SED, Berlin, 1961).

U broju 4. objavljen je članak R. Gablenza i H. Gebauera *o izradi centralnog kataloga literature za historiju socijalizma i radničkog pokreta*, što je zadatak svih naučnih biblioteka u DR Njemačkoj još od 1960. godine. Hans Simon napisao je *izvještaj o obučavanju i istraživačkom radu Instituta za historiju i organizaciju tjelesne kulture na Njemačkoj* visokoj školi za tjelesnu kulturu u Leipzigu.

U tom broju prikazana je disertacija Horsta Schumachera »Julian Marchlewski (J. Karski) — Njegovo revolucionarno djelovanje u njemačkom radničkom pokretu 1896—1919« (Njemačka akademija znanosti u Berlinu, Institut za historiju, disertacije na Filozofskom fakultetu Univerziteta »Karl Marx« u Leipzigu, srpanj 1962).

Kritika i bibliografija je posljednja rubrika časopisa. U svakom broju dana je kritika niza radova istočnonjemačkih i stranih autora. Recenzije strane literature ne donosimo.

U broju 1. objavljene su ove recenzije:

Kurt Stenkewitz: Gegen Bajonett und Dividende. Die politische Krise in Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges. (Protiv bajoneta i dividenda. Politička kriza u Njemačkoj u predvečerje I svjetskog rata), u izdanju: Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte an der Karl-Marx-Universität Leipzig, sv. 6, Verlag Rütten & Loening, Berlin, 1960, 320 str. — Djelo je napisano na osnovi bogatog arhivskog materijala i suvremene literature. Autor je podijelio rad na pet poglavlja: Imperijalizam, militarizam, država i klase u Njemačkoj; Pojačana militarizacija u Njemačkoj prije I svjetskog rata; Pogoršanje životnih uvjeta radništva i pooštravanje reakcije; Ekonomska i politička borba radničke klase; Politička kriza i vladajuće klase.

Albert Hössler. Leben und Kampf eines deutschen Jungkommunisten. (Albert Hössler — Život i borba mladog njemačkog komunista). Obradili Gerda Werner i Paul Hofmann. Izdanje: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin, 1961, 107 str. — Ovaj rad sastoji se iz tri dijela: u prvom je dan sažeti prikaz života i borbe Alberta Hösslera do 1942, kad su ga gestapovci ubili; drugi dio sadrži Hösslerova pisma uglavnom iz 1937/38, za njegova boravka u Španjolskoj i kasnije u Francuskoj; u trećem dijelu su sjećanja Hösslerovih suboraca iz različitih perioda njegova života.

Schon damals kämpften wir gemeinsam. Erinnerungen deutscher und tschechoslowakischer Antifaschisten an ihre illegale Grenzarbeit 1933 bis 1938. (Već tada smo se zajednički borili. Sjećanja njemačkih i čehoslovačkih antifašista na njihov ilegalni rad na granici 1933—1938). Izdanje: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin, 1961, 135 str. —

Antifašistički rad na sasko-češkoj granici bio je pod kontrolom CK KPD i predstavljao je dio njemačkog antifašističkog pokreta-otpora. Rad se sastojao u dopremanju materijala i kurirskom i instruktorskom djelovanju.

Franz Osterroth: Biographisches Lexikon des Sozialismus, Bd. I: Verstorbene Persönlichkeiten (Biografski leksikon socijalizma, sv. I: Umrle ličnosti). Naklada: J. H. W. Dietz Nachf. GmbH, Hannover (1960), 368 str. — Ovaj leksikon sadrži 500 kratkih biografija, a djelomično samo fragmentarnih biografskih podataka o osobama koje su, po autorovu mišljenju, bile značajne u historiji socijalističkog pokreta Njemačke. Recenzent naglašava činjenicu da autor nije spomenuo nijednog komunista izuzevši Rosu Luxemburg, Karla Liebknechta i Franza Mehringa — koje ipak nije mogao izostaviti. Karakteristično je i koliko je prostora dano za pojedine biografije. Tako je za Engelsa uzeto jednako prostora kao npr. za Noskea, dok Ebert i Kautsky imaju za polovinu više.

U ovom broju dan je i prikaz novih čehoslovačkih izdanja o historiji radničkog pokreta.

Recenzije u broju 2:

Beiträge zur Geschichte der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands (Prilozi za historiju SED). Sastavio kolektiv autora pod vodstvom Stefana Doernberga. Izdanje: Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin, 1961, 552 str. — Prilozi su grupirani uglavnom oko ova tri problema: borba radnika u cijeloj Njemačkoj za uspostavu jedinstva radničke klase i za osnivanje Socijalističke jedinstvene partije Njemačke; osnivanje antifašističko-demokratkog poretka i osnova socijalizma u DR Njemačkoj; borba SED za osiguranje mira u Evropi i za nacionalni preporod Njemačke kao jedinstvene, miroljubive i demokratske države.

Wolfgang Schumann:: Oberschlesien 1918/19. Von gemeinsamen Kampf deutscher und polnischer Arbeiter (Gornja Šleska 1918/19 — O zajedničkoj borbi njemačkih i poljskih radnika). Verlag Rütten & Loening, Berlin, 1961, 314 str. — Obrađen je problem nacionalnih i socijalnih sukoba koji su osobito došli do izražaja u godinama 1918—1921.

Werner Gross: Die ersten Schritte. Der Kampf der Antifaschisten in Schwarzenberg während der unbesetzten Zeit Mai-Juni 1945 (Prvi koraci — Borba antifašista u Schwarzenbergu u vrijeme prije okupacije, u svibnju, lipnju 1945), u izdanju: Schriftenreihe des Deutschen Institut für Zeitgeschichte, Berlin, Studien zur Zeitgeschichte, Bd. 1, Verlag Rütten & Loening, Berlin, 1961, 128 str. — Područje Schwarzenberg ostalo je sve do kraja lipnja 1945. iz neobjašnjenih razloga neokupirano, premda su se u neposrednoj blizini nalazile i američke i sovjetske trupe.

Deutschlands unsterblicher Sohn. Erinnerungen an Ernst Thälmann (Besmrtni sin Njemačke — Sjećanja na Ernsta Thälmanna). Izdanje: Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, 1961, 476 str. — Ovaj rad objavljen je u čast 75-godišnjice rođenja Ernsta Thälmanna, a sadrži sjećanja 67 njegovih drugova i suboraca.

Wolfgang Pack: Das parlamentarische Ringen um das Sozialistengesetz Bismarcks 1878—1890 (Parlamentarna borba oko Bismarckovog zakona o socijalistima 1878—1890). Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Bd. 20 (Prilozi povijesti parlamentarizma i političkih partija, sv. 20), Düsseldorf, 1961, 280 str. — Autor kronološki prati putove pojedinih zakona od podnesaka pruske vlade Bundesratu do njihovog objavljivanja u Reichsanzeigeru.

Recenzije u broju 3:

Friedrich Engels Kampf und Vermächtnis (Borba i ostavština Friedricha Engelsa). Izdanje: Institut für Gesellschaftswissenschaften, beim ZK der SED, Dietz Verlag, Berlin, 1961, 426 str. — Ovaj rad sadrži i vrlo vrijednu bibliografiju radova Friedricha Engelsa i izbor radova o Engelsu objavljenih od 1945 do 1960.

Recenzije u broju 4:

Gerhard Mannschatz, Josef Sejder: Zum Kampf der KPD im Ruhrgebiet für die Einigung der Arbeiterklasse und die Entmachtung der Monopolherren 1945 bis 1947 (O borbi KP Njemačke u Ruhrskoj oblasti za ujedinjenje radničke klase i oduzimanje vlasti monopolistima), Dietz Verlag, Berlin, 1962, 288 str. — Ovdje je obrađena klasna borba zapadnonjemačkog

radništva poslije 1945, a osobita je pažnja posvećena ulozi KP Njemačke u toj borbi.

Karl Marx: Manuskripte über die polnische Frage (1863—1864) (Manuskripti o poljskom pitanju 1863—1864). Izdali i napisali uvod Werner Conze i Dieter Hertz-Eichenrode. Objavljeno u: Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung; izdao: Internationaal Institut voor Social Geschiedenes, Amsterdam, Bd. 4., S-Gravenhage 1961, 202 str.

Bibliografija je podijeljena ovako:

Bibliografija marksističke literature iz časopisa o internacionalnom radničkom pokretu i

Bibliografija o regionalnoj i lokalnoj historiji radničkog pokreta.

U ovom godištu bibliografija nije objavljena samo u broju 3.

U broju 1. i 2. objavljena je bibliografija iz 1961, a u broju 4. bibliografija iz 1962. godine.

Bibliografija, koja daje vrlo bogat izbor članaka iz časopisa raznih zemalja (u broju 1. bibliografija se nalazi na str. 214—252, u broju 2. na str. 475—515, u broju 4 na str. 1031—1063), donosi pod »Jugoslavija« samo tri članka. U broju 1. registriran je članak: Bogdanovskaja, H. S., Iz istorii političeskogo krizisa v Jugoslavii v 1928 g., Novaja i novejšaja istorija, Moskva, 1961. sv. 4, str. 88—99; u broju 2. registrirana su dva članka, oba iz časopisa Prispevki za zgodovino delavskega gibanja iz 1961 (broj 1. i 2.), a donose dokumente o partizanskim akcijama u Sloveniji 1941. god.

U svibnju 1962. izašao je i poseban broj »Beiträge . . .« posvećen istraživanjima o Marxu i Engelsu (Marx-Engels-Forschungen, skrać. M-E-F) u DR Njemačkoj. U uvodu se naglašava važnost istraživanja o Marxu i Engelsu, kojima je u DR Njemačkoj posvećena velika pažnja. To se osobito može reći za period od 1953, kada je prilikom 70-godišnjice smrti Karla Marxa CK SED u svojem apelu istakao veliku važnost M-E-F i uputio na svestranije i dublje proučavanje i istraživanje svih problema koji ulaze u to područje. Osim izvještaja o rezultatima M-E-F na području historije, filozofije i političke ekonomije, u ovom je broju objavljen i niz priloga koji se bave tom problematikom:

Horst Bartel, Heinrich Gemkow, Gerhard Winkler: Izvještaj o M-E-F u DR Njemačkoj na području historijske nauke, str. 13—51.

Werner Schuffenhauer, Horst Ullrich: Izvještaj o M-E-F u DR Njemačkoj na području filozofije, str. 52—72.

Walter Tuchscheerer: Izvještaj o M-E-F u DR Njemačkoj na području političke ekonomije, str. 73—99.

Walter Schmidt: Uz biografiju Wilhelma Wolffa, str. 100—115.

Karl Obermann: O historiji Komunističkog dopisnog komiteta godine 1846, osobito u Rajnskoj oblasti i Westfaliji, str. 116—143.

Gerhard Becker: Uloga Marxa i Engelsa i Kölnskog radničkog udruženja u pripremanju revolucionarne masovne partije njemačkog proletarijata u proljeće 1849, str. 144—164.

Herwig Förder: Nürnberška zajednica Saveza komunista i širenje »Manifesta Komunističke partije« u proljeće 1851, str. 165—188.

Rolf Dlubek, Ursula Herrmann: Magdeburška sekcija I internacionale i borba za stvaranje revolucionarne masovne partije njemačke radničke klase, str. 189—218.

Horst Bartel, Erich Kundel: Značenje članaka Friedricha Engelsa u »Volksstaatu« za borbu njemačke radničke klase protiv prusko-njemačkog militarizma u godinama 1874—75, str. 219—241.

Heinrich Gemkow: Putovanje Friedricha Engelsa na kontinent godine 1893, str. 242—256.

ANĐELKO SOLMAN

Rivista storica del socialismo (Historijska revija socijalizma), godina 1962.

»Rivista storica del socialismo«, četveromjesečnik koji izlazi u Milanu od 1958. godine, obrađuje građu iz historije početaka i razvoja socijalističke misli i radničkog pokreta u Italiji, kao i neke probleme iz historije radničkog i socijalističkog pokreta drugih zemalja. Revija nije službeno glasilo neke usko određene političke grupe, već redakcija nastoji da među suradnike uključi što širi krug lijevo orijentiranih naprednih historičara. Glavni urednici Luigi Cortesi i Stefano Merli su autori priznatih priloga historiji talijanskog socijalističkog pokreta. Godinu V 1962, čiji prikaz ovdje donosimo, priredio je prošireni redakcijski sastav (direkcija je otvorila redakcijske urede i u Rimu i Parizu). Običaj je redakcije da u svakom broju objavi kao motto odlomak kojeg značajnijeg socijalističkog mislioca, pa tako u dvobroju 15—16. donosi pasus iz pera Györgya Lukàcsa, a u broju 17. citat Jeana Jaurèsa.

Članci su razvrstani po rubrikama koje su u toku petogodišnjeg izlaženja uglavnom zadržale stalne nazive: Studije i pregledi (Saggi, rassegne), Dokumenti (Documenti), Istraživanja (Ricerche) i Napomene i obavijesti (Note e regguagli), pa ćemo prema njima prikazati dva sveska časopisa izašla 1962. godine.

STUDIJE I PREGLEDI

U okviru ove rubrike štampano je 1962. godine nekoliko ovećih rasprava. Pojedine se posebno ističu iscrpnošću historijske dokumentacije, ali nisu od posebnog interesa za problematiku historije radničkog pokreta, zato će se veća pažnja posvetiti onim prilozima koji se direktno odnose na historiju talijanskog i evropskog radničkog pokreta.

Gian Maria Bravo:

Prilog historiji evropskog socijalizma — Wilhelm Weitling u Švicarskoj (1841—1842), 15—16, str. 1—61.

Gian Maria Bravo objavljuje veći odlomak iz biografije Wilhelma Weitlinga (1808—1871), jednog od preteča moderne socijalističke misli, koji je i sam bio porijeklom iz redova radničke klase. Napis se odnosi na Weitlingov boravak u Švicarskoj, gdje se našao nakon značajne revolucionarne djelatnosti u Austriji i među njemačkim emigrantima i obrtnicima u Parizu, te je njegov rad postao sumnjiv policiji koja, potaknuta od austrijskih i njemačkih vlasti, budno prati njegovu aktivnost.

Ženeva je 40-tih godina 19. stoljeća značajan internacionalni centar u kojem je od ukupno 60.000 stanovnika bilo 10.000 stranaca, među kojima su najbrojniji Nijemci. Njihova udruženja bila su pogodna baza za širenje Weitlingovih ideja i njegov je rad ovdje već bio poznat. Weitlingova knjiga »Čovječanstvo kakvo jest i kakvo bi trebalo da bude« (»Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte«), izdana u Parizu 1838, pojavila se u Ženevi već 1840. pa je mogla naći odjeka kod čitalaca koji su upoznali rad značajnih propagatora naprednih ideja kao što su Filippo Buonarroti, Georg Kehrwand i August Becker. Pisac iscrpno obrađuje i dokumentira Weitlingov rad među radnicima u Švicarskoj, gdje je do kraja 1842. uspio okupiti 750—800 vatrenih sljedbenika, uglavnom Nijemaca i mnogo radnika francuskog jezičnog izraza. Formirao je oko 400 društava okupljenih u savez po uzoru na »Savez pravednih« koji je 1836. osnovao u Parizu. U Švicarskoj je to »veliko dijete proletarijata«, kako Weitlinga naziva Marx, nastavio štampanje svojih djela od kojih se ističu članak »Pa-

riz u godini 2000. i?«, a u tom razdoblju izlazi i njegovo glavno djelo »Garancije harmonije i slobode« (»Garantien der Harmonie und Freiheit«).

Claude Mazauric:

Pregled studija o historiji babuvističkog pokreta i ideologije, br. 15—16, str. 63—82.

Autor daje pregled radova koji tretiraju nauku F. N. Babeufa, francuskog socijalista utopista, i njegov utjecaj na kasniju revolucionarnu misao. Mazauric navodi ukupno 71 rad, počevši od »Navodna Babeufova zavjera za ostvarenje jednakosti« (La Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf, Bruxelles, 1828) od F. Buonarrotija, pa sve do onih koji izlaze u naše vrijeme. Kako historijska istraživanja nužno zahvaćaju i ona razdoblja kad se Babeufova misao javlja obnovljena, autor nas u poglavljima Babeuf i ideologija babuvizma, Babuvistički pokret, Babuvizam i neobabuvizam poslije 1796, upućuje na ona djela u kojima su pojedina razdoblja obrađena.

Pier Carlo Massini:

Talijanski anarhisti i ruska revolucija, br. 15—16, str. 135—169

U ovom se članku govori o reagiranju talijanskih anarhista na vijesti o revoluciji u Rusiji 1917. godine.

Veze između talijanskih anarhista i ruskih revolucionara datiraju još iz vremena I internacionale, dok su kasniji dodiri sve snažniji, a da se i ne govori o značajnom utjecaju koji su imali Bakunjin i Kropotkin specijalno u Italiji. Zato je zanimljivo vidjeti kako je odjeknula vijest o ruskoj revoluciji i kakve je reperkusije izazvala u talijanskom anarhističkom pokretu.

Iz Massinijeve studije saznajemo da su talijanski anarhisti u odnosu na rusku revoluciju prolazili kroz nekoliko etapa. Počelo je s velikim oduševljenjem koje autor ilustrira slučajem anarhističkog lista »Eppur si muove«, tajno štampanog u Torinu polovinom travnja 1917. godine, koji je sadržavao jedan jedini članak — »Revolucija u Rusiji«.

»Iako revolucija nije anarhija« — Massini — »anarhisti misle da ona toga što uspijeva diskreditirati i ra u svijesti naroda duh pokornosti vlasti otvara vrata svim pothvatima i inici vama.« Pisac dalje govori o događaji prilikom dolaska delegacije ruske vl (postfebruarske) koju predstavnik an hista pozdravlja sa »Viva Lenin«. posebnog je interesa da uoči same ok barske revolucije vodstvo talijanskih s cijalista nije zauzelo odlučan stav pren očitoj razjedinjenosti političkih snaga Rusiji, na što upozoravaju anarhisti, ko u svom anarhosindikalnom listu »Guerr di classe« štampaju članak »S Kerenskim ili s Lenjinom« u kojem autor Camillo Berneri postavlja pitanje: »Da li s Kerenskim, s diktatorom jusq'auboutistom (iz tadašnjeg političkog žargona — pristaša vođenja rata do kraja, tj. do konačne pobjede), ili s Lenjinom, internacionalistom, revolucionarem? S Lenjinom za neposredan mir ili s Kerenskim za nastavak rata?«

Talijanski anarhisti zadržali su i dalje pozitivan stav prema Oktobru u vrijeme strane intervencije i bjelogardijske kontrarevolucije. Do obrata u njihovom stavu nužno je moralo doći s obzirom na najosnovnije postavke anarhističkog pokreta koji se protivi bilo kakvoj vlasti. Tako među talijanskim anarhistima dolazi do polemike: za diktaturu proletarijata ili protiv nje. Situacija se bitno mijenja kad u Rusiji dolazi do prvih otvorenih sukoba između anarhista i sovjetske vlasti. Anarhistički pokret, nikad jedinstven u stavovima, podijeljen mnogim frakcijama, nužno je bio i po svojim ideološkim koncepcijama na udaru sovjetskih vlasti. Na prve vijesti o sukobima i žrtvama talijanski anarhisti reagiraju dosta suzdržano, uz daljnju podršku idejama revolucije sve do 1921. god. Od tada počinje protukampanja koja se proteže do Lenjinove smrti pa i dalje.

Giuliano Procacci:

Generalni štrajk 1904, br. 17, str. 401-438.

Amsterdamski kongres II internacionale u kolovozu 1904. godine naširoko je raspravljao o pitanju štrajkova, o njihovoj formi i ulozi. U rujnu iste godine

izbio je generalni štrajk u Italiji. Osvrnut ćemo se ukratko na uvodni dio ove rasprave koja govori o stavovima prema tom važnom obliku borbe radničke klase. Jedina zemlja zapadne Evrope u kojoj se uvriježila ideja generalnog štrajka bila je Francuska. Pelloutierov napis »Qu'est-ce que la grève générale« (O generalnom štrajku), objavljen 1894, raspačan je među mnoge pripadnike »Federacije burza rada« (Fédération des Bourses du Travail). U drugim zemljama, npr. u Njemačkoj gdje u ono doba egzistira najjača sindikalna organizacija te epohe, »Slobodni sindikati« (Freie Gewerkschaften), nije bilo sličnih tendencija čak ni u klasno najrazvijenijoj kategoriji, među željezničarima, na koje se opravdano računalo kao na jezgru cijelog pothvata. Prema ondašnjim koncepcijama, štrajk je imao biti »iznenađenje« koje bi paraliziralo ekonomiju i život pojedine zemlje i tako stvorilo neposredne uvjete za preuzimanje vlasti od strane radnika, pa je zbog toga štrajk trebalo pripremati brižljivo i potajno, objaviti ga u zgodnom momentu, a osnovno za njegov uspjeh jest paraliziranje službi javnog interesa, željeznica i telegrafskih komunikacija.

Tek oko 1904. godine prodire realističnija i modernija koncepcija, koja više ne smatra generalni štrajk »tajnim oružjem« radničkog pokreta već redovnim instrumentom borbe. Na spomenutom amsterdamskom kongresu prevagnula je novija koncepcija o generalnom štrajku kao štrajku masa, koja odstupa od bivših anarhističkih stavova. U Italiji je u razdoblju od 1900. do 1904. bilo nekoliko generalnih štrajkova. U prosincu 1900. štrajk u Genovi prouzrokovao je pad vlade, ali još uvijek nije bilo uvjeta da se proširi po čitavom nacionalnom teritoriju. Amsterdamske rasprave naišle su na širok publicitet u talijanskoj socijalističkoj štampi. Zanimljivi su stavovi radničkih vođa. Tako u milanskoj »Avanguardia socialista« Antonio Labriola o štrajku kaže: »To je sredstvo kojim radnička klasa sukcesivno iskušava na sebi i na buržoaziji vlastitu političku zrelost i vlastitu društvenu snagu.« Prema autoru ove rasprave, taj je stav bio bliži francuskom, koji je na amsterdamskom kongresu ostao usamljen, negoli onom koji je sadržan u prihvaćenoj rezoluciji većine delegacije.

Generalni štrajk 1904. izbio je kao odgovor na policijska nasilja nad radnicima. Trajao je od 15. do 22. rujna, doduše nejednakim intenzitetom, ali nije bio ograničen samo na industrijski razvijeni Sjever već je zahvatio južna i otočna područja.

Renzo De Felice:

Giovani Preziosi i korijeni fašizma (1917—1931), br. 17, str. 493—555.

Jedna od drugorazrednih, gotovo trećorazrednih figura među talijanskim fašističkim glavešinama, poznat po fanatičnom antisemitizmu u posljednjim godinama fašizma. De Felice prikazuje političko formiranje tog bivšeg svećenika za vrijeme emigracije u Americi i, nakon povratka u Italiju, njegovo uzdizanje u fašističkom pokretu.

DOKUMENTI

Franco Della Peruta:

Talijanski emigranti u Francuskoj 1830—1831. u dnevniku Francesca Tadinija, br. 15—16, str. 171—193.

Francesco Tadini (1785—1850), talijanski revolucionar, po zanimanju liječnik kirurg. Započeo je revolucionarnu djelatnost kao karbonar, a kasnije prelazi u Švicarsku, Englesku, Francusku. Iz tog vremena potječe i njegov dnevnik koji je pun podataka o revolucionarnoj djelatnosti talijanske emigracije u doba julske revolucije.

Domenico Zucàro:

Novi dokumenti o počecima tajnog antifašističkog pokreta u Torinu i Piemontu, br. 15—16, str. 195—223.

Zucàrov napis donosi neke nove dokumente o počecima tajnog antifašističkog pokreta u Torinu i Piemontu, što je zapravo nadopuna njegovom članku »Počeci tajnog antifašističkog pokreta u Torinu i Piemontu.«

U rubrici »Dokumenti« časopis donosi i osam pisama toskanskog revolucionara Filipa Buonarrotija upućenih raznim ličnostima. Objelodanjeno je i 30 pisama Ernestu Cesaru Longobardiju od velikog talijanskog marksista Antonija Labriole.

ISTRAŽIVANJA

Lorenzo Vanelli, Giacomo Calandrone:

Popis talijanskih antifašističkih dobrovoljaca palih u španjolskom građanskom ratu, br. 15—16, str. 225—261.

U ovom prilogu skupljeni su podaci o 2.626 talijanskih antifašista palih u španjolskom građanskom ratu boreći se u internacionalnim brigadama. Među dobrovoljcima koji su stigli u Španjolsku iz 53 različite države bio je znatan broj Talijana (ukupno 3.354). Autori su uspjeli istražiti podatke za većinu palih boraca, pa tako u ovom primjernom prilogu možemo pronaći imena boraca, imena brigada u kojima su se borili, datum i mjesto rođenja, socijalno porijeklo, zemlju odakle su prispjeli (iz same Italije bila su 223 dobrovoljca) i mjesto i približno vrijeme smrti boraca od kojih su ogromna većina bili komunisti (1819).

Sergio Caprioglio:

Neodržani sastanak između Gramscija i D'Annunzija u Gardonu u travnju 1921. (sa svjedočanstvom Palmira Togliattija), br. 15—16, str. 263—273.

Riječ je o dosad gotovo neosvijetljenoj epizodi iz života Antonija Gramscija, osnivača talijanske Komunističke partije, i to o njegovom predviđenom ali neodržanom susretu s D'Annunzijem 1921. godine. Priopćena su dva dokumenta: prvi od Nina Danielija, bliskog suradnika Gabriela D' Annunzija, i drugi od Palmira Togliattija, tadašnjeg člana Izvršnog komiteta.

Uvodnik Sergija Caprioglija ukratko nas obavještava o kontaktima A. Gramscija s »lijevo orijentiranim« bivšim riječkim legionarima koji bi sa svojim »komandantom« u slučaju eventualne pobjede komunizma u Italiji bili potrebni za obranu od kapitalističke agresije. »Bit će koristan, zapravo potreban« — kaže Danieli u svom napisu navodno citirajući Gramscija — »jedan propagandist iz rata koji bi sjedinio naciju i koji bi imao prestiž među omladinom, naročito među ovom, tek izašlom iz rovova, koji bi bio efikasan govornik — što je nadasve važno u Italiji gdje su osjećaj i govor svemogući i neodoljivi — na primjer D'Annunzio.«

Odgovorajući Danieliju P. Togliatti kaže da je Gramsci, vjerojatno, mislio na mogućnost oružanog i organiziranog masovnog otpora fašističkoj ofenzivi. Da bi ojačao taj otpor, proširio ga i dao mu zamah, Gramsci je tražio dodire s pokretom riječkih legionara ili barem s njegovim jednim dijelom. Kontakt s D'Annuzijem imao je osvijetliti u kojoj mjeri postoji ta mogućnost.

Lelio Basso:

Prvi talijanski prijevod jednog odlomka Kapitala (1867), br. 17, str. 585—590.

Bibliografija talijanskih prijevoda djela Marxa i Engelsa od Giana Marije Brava, koja je objavljena u broju 13—14, 1961. ove revije, pokazala se kao nepotpuna i zbog toga autor navodi važan podatak o prvom prijevodu jednog odlomka Marxova »Kapitala« godine 1867, one iste godine kad djelo izlazi kod Meissnera u Hamburgu.

Odlomak je štampan u napuljskom listu »Libertà e Giustizia« pod naslovom »Socijalizam u Europi«, što je zapravo Marxov predgovor prvom izdanju »Kapitala«. Marx u pismu Engelsu od 4. XI 1867. kaže: »Iz Napulja sam primio prva dva broja lista ‚Libertà e Giustizia'. U prvom broju oni se izjašnjavaju kao n a š o r g a n. Dat ću ih Eccariusu da ih prikaže na kongresu.« Marx je u to doba imao mnogo muke oko izdavanja »Kapitala«, no uspio je osobno poslati odlomak redakciji lista koja ga je štampala u svom 11. broju od 27. X 1867. godine, dakle nekoliko sedmica nakon Meissnerova izdanja.

NAPOMENE I OBAVIJESTI

Aurelio Macchioro:

Studije o industrijskoj revoluciji, br. 15—16, str. 275—284.

U svom napisu »Studije o industrijskoj revoluciji«, koje su izašle u časopisu »Studi storici« br. 3—4, Roma, 1961, autor se osvrće na pitanja različitog tumačenja pojma industrijske revolucije. Analizirajući djela poznatih eksperata (Lebrun, Cagagna, Lilley, Dobb, Hobsbawn, Kuczynski, Sandor i dr.) o industrijskim revolucijama u pojedinim zemljama, Macchioro zaključuje: »Industrijska revolucija je formula o kojoj se mora diskutirati statističko-ekonometrijski, i taj se pojam ne smije nikada razvodnjavati i parafrazirati, već se uvijek mora utvrditi upravo onaj historijski unikum koji nije samo ekonomska ili neekonomska historija, već historija sic et simpliciter«.

Franco de Felice:

Rasprava o pitanju talijanskog Juga (u povodu knjige »Jug u historiji Italije« od Rosarija Villarija), br. 15—16, str. 285—310.

Pitanje talijanskog Juga je problem susjedne države koji postoji odavno, pa i danas, u razdoblju tzv. talijanskog ekonomskog čuda, izbija punom snagom mnoštvo gotovo netaknutih pitanja. Osvjetljujući s različitih aspekata knjigu Rosarija Villarija, De Felice se ponajprije osvrće na njegove prethodnike koji su također pisali o problemu Juga, a zatim kaže: »... Villari je uspio vrlo dobro riješiti problem; njegov način ilustriranja historijskog procesa dokumentima i svjedočanstvima ljudi koji su u njoj svojski sudjelovali i način vrednovanja tih dvaju momenata, dijalektički povezanih kompleksnom i često kontradiktornom jedinstvenom realnošću, posve je različit od načina ostalih autora. U suštini, originalnost i važnost Villarijevog priloga sastoji se u tome što je u tradicionalnoj antologijskoj formi, ovdje potpuno obnovljenoj, dao dublji i novi značaj marksističkoj historiografiji, što u jednom zaboravljenom članku iz lista »Ordine nuovo« A. Gramsci naziva 'integralnim humanizmom'. Historija je jedna, bilo da je riječ o Genovesiju, Filangeriju, Cavouru, Sonninu, Salveminiju, Gramsciju ili čak o kardinalu Ruffu i napuljskom prosjaku, sicilskom barunu i zemljoposjedniku, seljaku i nadničaru, financijskom magnatu i proletarijatu.«

Pietro Secchia:

Generacija Portolongona, br. 15—16, str. 311—339.

Želeći doprinijeti studiju antifašističkog pokreta, »Rivista storica del socialismo« zatražila je svjedočanstva od nekih socijalističkih i komunističkih protagonista, pa tako ovdje Pietro Secchia (komunist) donosi prikaz o djelovanju generacije koja je svoje ime uzela po luci Partolongone (Porto Azzurro) iz okolice Rima.

Aurelio Lepre:

Problemi ujedinjenja Italije, br. 17, str. 613—624.

Članak je prikaz knjige koja je pod gornjim naslovom (»Problemi dell'Unita d'Italia«) izašla u Rimu 1962. godine (edit. Riuniti) a predstavlja zbirku radova istaknutih marksističkih historičara o problemima ujedinjenja Italije.

Giorgio Caputo:

Fašizam, rasizam i pokret otpora, br. 17, str. 643—656.

Posljednjih godina izašlo je u Italiji nekoliko radova o pokretu otpora i o antifašizmu uopće. Autor ovog napisa govori o knjigama Carla Francovicha (La Resistenza a Firenze, Firenze, La Nuova Italia, 1961), Maria Giovana (La Resistenza in Piemonte. Storia del CLN regionale, Milano, Feltrinelli edit., 1961), Renza De Felicea (Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Prefazione di Delio Cantimori, Torino, Giulio Einaudi, edit., 1961) i Ruggera Zangradija (Il lungo viaggio attraverso il fascismo, Milano, Feltrinelli, 1962). Od naročitog je interesa nova polemička rubrika »*U povodu staljinizma i historiografije*« (A proposito del stalinismo e di

storiografia) koju redakcija uvodi u ovom godištu. Kao direktan povod poslužio je napis sovjetskog historičara Z. P. Jačimovičeve »Jedna historijska revija talijanskog radničkog i socijalističkog pokreta«, koji je autorica objavila u moskovskom časopisu »Novaja i novejšaja istorija«, a koji je zapravo kritički prikaz »Historijske revije socijalizma«. Talijanske historičare radničkog i socijalističkog pokreta oko ovog časopisa očito nije zadovoljio prikaz Jačimovičeve, o čemu svjedoči broj priloga u diskusiji, njihov ton i sadržaj.

Ovoj rubrici prethodio je članak Enza Santarellija »Likvidacija staljinizma i demokratska historiografija«, objavljen u prethodnom broju ove revije (IV/1961, br. 13—14, str. 711).

Redakcija je na početku rubrike objavila prijevod članka Jačimovičeve, pa neće biti naodmet da ukratko navedemo one njene formulacije koje su toliko uzbudile duhove. Autorica zamjera da je u reviji oskudno zastupana historija radničkog pokreta (!), kao i da se premalo pažnje posvećuje historiji Komunističke partije Italije. Nadalje, ona doslovno kaže: »Dijelomična odgovornost oko obrade tih problema pada na historičare marksiste koji surađuju u toj reviji. Ta odgovornost je to veća što su u reviji došli do izražaja pokušaji revidiranja marksističke doktrine... U ime borbe protiv dogmatizma glasnici revizije marksizma izašnjavaju se u korist 'moderniziranja' marksizma, iznoseći potrebu za njegovim 'ispravljanjem' pomoću pozitivizma koji obnavljaju u smislu 'nepozitivizma'. Oni nastoje umanjiti važnost marksizma, tvrdeći da on može biti snažan samo kao metoda, a ne kao 'općenito shvaćanje stvarnosti', negirajući ujedno važnost lenjinizma za talijanski radnički pokret. Jedan od tendencija modernog revizionizma sastoji se u pokušaju 'preispitivanja' historije Komunističke partije Sovjetskog Saveza i u umanjivanju značenja lenjinizma kao nove etape u razvoju marksizma.«

Iz odgovora glavnog urednika Cortesija i iz drugih napisa, koje je pobudio članak sovjetske historičarke saznajemo mnogo, u prvom redu o njihovim stavovima u pogledu tretiranja naučnog rada u oblasti historije, zatim nailazimo na interesantne podatke o partijskoj pripadnosti odnosno nepripadnosti suradnika ove revije. Nije neznačajno da su neki članovi redakcije u vrijeme nastajanja revije (1958) izašli iz redova Komunističke partije Italije, pa iz tog aspekta moramo promatrati njihove izjave u vezi s navedenim prikazom.

Ono osnovno za što se zalažu učesnici ove diskusije je sloboda naučnog rada u oblasti historije. U tom smislu oni stavljaju ozbiljne primjedbe na račun sovjetske historiografije i njenih elementarnih naučnih metoda.

U rubriku je uvršten i članak sovjetskog historičara akademika Druzinjina »Savjeti jednog sovjetskog historičara omladini«, što su izvaci iz njegova napisa »Sjećanja i misli historičara« (Historija SSSR-a br. 6, 1961, str. 133—165). Druzinjin je poznat po studijama o dekabrističkom pokretu i historiji ruskog agrarnog i seljačkog pitanja u XIX stoljeću, a zaslužan je i za borbu protiv službene historiografske škole Pokrovskog, čija su se načela održala i poslije njegove smrti.

U uvodnom tekstu koji prethodi članku Druzinjina a koji je napisao član redakcije koji se krije iza inicijala g. m. (Giorgio Migliardi?) istaknuto je da su diskusije o novim zadacima i obnovi sovjetske historiografije, koje su se vodile između XX i XXII kongresa, djelovale kao nove i ohrabrujuće. No, na žalost, prema njegovim riječima, debata se ograničila uglavnom na razotkrivanje kulta ličnosti u historiografiji, na ukazivanje na neke nove teme u historijskom istraživanju, a nije uspjela u samom korijenu, u metodi koja je predstavljala izvor ranijih nedostataka. Autoru se rezultati nove sovjetske historiografije ne čine ohrabrujući. Kao primjer navodi da je »nova Historija KP SSSR, obnavljajući i modificirajući s raznih aspekata sudove o prošlosti, u osnovi inspirirana starom metodom, usko vezana uz izravne političke potrebe. Neke samostalne hrabrije težnje bile su u isto vrijeme slomljene starom metodom i, kako kaže Druzinjin, citatima izvučenim iz klasika marksizma da bi se žigosali protivnici sramnim političkim epitetima«.

Potreba autonomije u historijskom i naučnom istraživanju je misao vodilja čitavog članka Druzinjina. »Nama se čini«, kaže dalje g. m., »da je to osnovna tačka.

Zahtjev za autonomijom historičara u odnosu na partiju i državu i njihovo ‚skrbništvo', za autonomijom koja ne bi bila izoliranje nego koja bi predstavljala vitalan i dijalektički odnos prema kulturnom i političkom životu, a isto tako i zahtjev da se dopusti mogućnost da historičari pogriješe (Druzinjin: »Naučna istraživanja uvijek su vezana uz mogućnost da se pogriješi«) — to je osnovno da bi se omogućila obnova autentične marksističke historiografije.«

U diskusiji su svojim prilozima sudjelovali i ovi autori:

Stefano Merli:

Historiografski rad i nova klasna svijest, br. 15—16, str. 375—384.

Fulvio Pari:

Bilješka o metodološkoj svijesti i historijskom dogmatizmu, br. 17, str. 657—670.

Domenico Zucàro:

Angažiranost historičara u trenutku sadašnjice, br. 17, str. 667—670.

Paolo Alatri:

Idejna smjelost i naučne skrupule, br. 17, str. 671—677.

Neki od tih autora tvrde da »ne vjeruju u vrijednost diskusije o staljinizmu i historiografiji ako se ona vodi u generalnim linijama« (Fulvio Pari) pa stoga navode konkretne primjere koje smatraju važnima.

Diskusija se nastavlja.

DUBRAVKA DĐIOL

International Labour Review (Međunarodni časopis za pitanja rada) godina 1962, sv. 85. i 86.

International Labour Review je međunarodni časopis za pitanja rada i socijalne politike. Izlazi mjesečno od 1921. godine na engleskom, francuskom i španjolskom jeziku a izdaje ga Međunarodni biro rada u Ženevi.

Časopis ima ustaljeni redoslijed rubrika: **Članci, Izvještaji i obavještenja, Tekuće informacije** (podrubrike: *Socijalna i ekonomska politika, Odnosi u radnom upravljanju, Radna snaga i migracija, Uvjeti rada, Stručno obrazovanje i rehabilitacija, Radničko obrazovanje, Socijalno osiguranje, Organizacije radnika i poslodavaca)* i **Bibliografija.**

U ovom prikazu obuhvaćeno je godište časopisa za 1962. god., to jest svesci 85. i 86. Prikazi priloga svrstani su po rubrikama.

ČLANCI

Svezak 85.

Pod naslovom »*Samostalna stambena izgradnja na selu*« (str. 1—17) objavljen je članak Fatija Hasana, sveučilišnog profesora u Kairu, o organizaciji samoinicijativnog zadružnog rada i osposobljavanju radne snage u građevinarstvu u Donjem Egiptu.

U članku G. K. Moskalenka »*Kolektivni ugovori u SSSR-u*« (str. 18—29) ukratko je prikazan razvoj sistema kolektivnih ugovora u Rusiji za vrijeme carstva, a zatim pod sovjetskom vlašću. Govori se o nizu pitanja upravljanja i o sindikalnim odborima u tvornicama.

Alexandre Berenstein, profesor Pravnog fakulteta na sveučilištu u Ženevi, u članku

»Sindikalno osiguranje i okvir kolektivnih ugovora u Švicarskoj« (str. 101—121) opisuje različite oblike sistema kolektivnih ugovora u Švicarskoj, njihov postanak, ozakonjenje i primjenu.

Na str. 122—128. objavljen je članak Blanke Stabile *»Zaposlena žena u privredi Argentine«*, u kojem analizira problem nejednakog nagrađivanja žena i muškaraca za jednaki rad, mogućnost zaposlenja, stručnog obrazovanja i zaštite materinstva.

Članak *»Akcija vlada za stabilizaciju cijena osnovnim artiklima«* (str. 207—234) donosi podatke o uzrocima nestabilnosti cijena osnovnim proizvodima u privredi zemalja proizvođača i o mjerama za stabilizaciju koje se zasnivaju na sporazumima između zemalja potrošača i proizvođača. Članak završava pregledom mjera za stabilizaciju cijena kavi i kakau u Kamerunu i cijena pamuku u Čadu.

Eržen Erban, predsjednik Nacionalnog biroa za socijalno osiguranje, u članku *»Društveni ciljevi trećeg petogodišnjeg plana Čehoslovačke«* (str. 234—247) govori o društvenom razvoju u okviru politike privrednog plana i o napretku koji je postignut na polju zapošljavanja, školstva, plaća i radnog vremena, stambene izgradnje, korištenja dobara i usluga, na podizanju standarda seoskog stanovništva i unapređenju raznih grana socijalnog osiguranja.

Članak *»Izostajanje s posla industrijskih radnika«* (str. 248—261) napisala je Viviane Isambert-Jamati, istraživač Centra za sociološke studije pariškog Nacionalnog centra za naučna istraživanja. Na temelju ispitivanja radnika iz osam industrijskih poduzeća pariške oblasti donose se statistički podaci o učestalosti izostanaka radnica s obzirom na dob, stručnu kvalifikaciju i porodične odnose u usporedbi s muškarcima iste dobi i zanimanja, da bi se utvrdilo u kojoj je mjeri izostajanje žena s rada vezano uz sam spol, a u kojoj uz društveni položaj.

Darcy Ribeiro u članku *»Društvena integracija urođeničkog stanovništva Brazila«* (str. 326—346. i 459—477) opisuje život i probleme indijanskog stanovništva u oblasti Amazone i Matta Grossa. Analizira različite aspekte integracije Indijanaca, ističe glavne preduvjete koji će omogućiti Indijancima da se povežu sa životom nacije i uključe u poljoprivrednu proizvodnju. Govori o radu Službe za zaštitu Indijanaca koji su osnovale brazilske vlasti 1910. god. s ciljem da se Indijanci što više i potpunije asimiliraju s ostalim stanovništvom.

Frederick H. Harbinson, profesor na sveučilištu Princeton, SAD, u članku *»Planiranje razvoja radne snage u modernoj privredi«* (str. 438—458) ističe važnost planiranja razvoja kadrova kao osnovnog elementa politike nacionalnog i ekonomskog razvitka nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

U članku *»Sigurnost u rudnicima«* (str. 547—557) tretira se pitanje sigurnosti u rudarskoj industriji, o naporima nacionalnih i međunarodnih organizacija, naročito Međunarodne organizacije rada (ILO), da se izbjegne ili smanji broj nesretnih slučajeva u rudnicima.

U članku *»Upravljanje radom od strane države i sindikata u SSSR-u«* (str. 558—572) A. Pjatakov govori o ulozi države i sindikata u pitanjima rada, radne snage, stručnog osposobljavanja kadrova i uvjeta rada. Govori se i o tome kako radnici i službenici sudjeluju u upravljanju poduzećima preko sindikalnih odbora.

Svezak 86.

Herbert Kötter u članku *»Ekonomski i društveni smisao industrijalizacije sela«* (str. 1—14) tretira na temelju ispitivanja nekih oblasti u Nizozemskoj i Saveznoj Republici Njemačkoj socijalni i ekonomski problem industrijalizacije sela.

Marie-Hélène Lefacheux, predsjednica Međunarodnog vijeća žena, napisala je zanimljiv članak *»Udio žena u društvenom i privrednom razvoju afričkih zemalja«* (str. 15—30). Govori se o društvenom i ekonomskom položaju afričke žene i o mogućnostima zapošljavanja. Autor smatra da rad izvan kuće pruža ženi društveni položaj i pomaže da se razbiju zastarjela shvaćanja o ulozi žene.

»Smanjenje radnog vremena za službenike u Sovjetskom Savezu« (str. 31—41), članak L. Solovljeva, sekretara Svesaveznog centralnog vijeća sindikata, u kojem se govori o porastu proizvodnje koji je omogućio da se poboljšaju uvjeti rada, osobito u posljednjih pet godina, tako da je na čitavom društvenom i privrednom

sektoru SSSR-a skraćen radni dan za sve radnike i službenike. Dani su podaci o radnom vremenu od 1897. do 1961. godine.

»*Planiranje radne snage u istočnoj Evropi*« (str. 95—127). U tom su članku iznesene metode privrednog planiranja u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim zemljama s posebnim osvrtom na radnu snagu. Planiranje produktivnosti rada sagledano je sa šireg aspekta, a zatim po privrednim sektorima i poduzećima. Govori se o metodi pravilne raspodjele radne snage, o planiranju stručnog osposobljavanja radnika i o pravilnoj raspodjeli stručnjaka.

»*Zapošljavanje omladine i plan o stručnom obrazovanju u zemljama u razvoju*« (str. 209—234). U članku se iznose metode koje su vlade mnogih zemalja u razvoju poduzele da bi riješile problem nezaposlenosti i osposobile ljude u pojedinim strukama i zanatima, i to obaveznim radom ili stvaranjem dobrovoljnih radnih brigada.

»*Nedavne promjene u zakonu o radu u Sudanu*« (str. 235—246). U tom članku Omer Osman, profesor ekonomije na sveučilištu u Kartumu, donosi pregled zakona o radu u Sudanu s osobitim naglaskom na položaj sindikata i reguliranje radnih odnosa u industriji. Pisac analizira strukturu radnog prava kakvo je bilo kada je postignuta nezavisnost, 1956. god., poteškoće koje su nastale novim političkim, društvenim i ekonomskim uvjetima i promjene u zakonu o radnim odnosima 1959. godine.

»*Četrdeset šesto zasjedanje Međunarodne organizacije rada (ILO) u Ženevi, lipanj 1962*« (str. 311—347). Članak donosi podatke o rješavanju društvenih i ekonomskih pitanja radnika, problema odnosa radnika i poslodavaca, sigurnosti pri radu, o djelatnosti na stručnom osposobljavanju radnika i o ostalim aktivnostima ILO.

»*Zapošljavanje žena s nepunim radnim vremenom u industrijskim zemljama*« (str. 425—442). François Brunitz, član francuskog Ministarstva narodnog zdravlja i populacije, donosi analizu prednosti i nedostataka zaposlenja s nepunim radnim vremenom za žene i povoljno se izjašnjava za takvu vrstu rada.

»*Zapošljavanje žene s nepunim radnim vremenom u Sjedinjenim Državama*« (str. 443—452). Amy Hewes, bivši predsjednik Odjela za privredu i sociologiju koledža Mount Holyoke, South Hadley, Massachusetts, piše o popularnosti takvog zapošljavanja žena u Americi i ističe da je glavni razlog za zapošljavanje želja da žena igra aktivnu ulogu u društvenom životu.

»*Socijalno osiguranje u SSSR-u*« (str. 453—466). M. S. Lancev, član sekcije za penzije pri Komitetu za rad i plaće Savjeta ministra SSSR-a, prikazuje širinu socijalnog osiguranja koju uživaju građani Sovjetskog Saveza.

U istom svesku nalaze se i članci O. Molinarija »*Obuka o sprečavanju nesretnih slučajeva u talijanskim školama*« (str. 524—544) i članak Jiřija Musila »*Društveni aspekt u planiranju izgradnje radničkih stanova — Iskustvo ILO u Čehoslovačkoj*« (str. 545—566).

IZVJEŠTAJI I OBAVJEŠTENJA

Svezak 85.

Objavljeni su ovi prilozi:

»*Problemi radne snage i zapošljavanja u* Libiji« (str. 30—40), »*Nacionalna organizacija za ekonomsku suradnju u Burmi*« (str. 41—50), »*Osposobljavanje kadrova i uvođenje servisnih radionica u siromašnoj agrarnoj oblasti — iskustvo Programa ILO za razvoj indijanskih Anda*« (str. 129—147). Izvještaj »*Poljoprivredni rad u Indiji*« (str. 148—162) donosi podatke na temelju ispitivanja Ministarstva rada u razdoblju 1950—1951. i 1956—1957. U istom svesku nalazimo obavijest »*Diskriminacija u zapošljavanju ili zvanju udate žene*« (str. 262—282. i 388—389). B. A. Bennett izvještava o *Nepunom radnom vremenu pomoćnog medicinskog osoblja u Velikoj Britaniji*« (str. 347—356). Obavijest »*Problem radne snage u vezi s planom razvoja bazena donji Mekong*« (str. 357—367) odnosi se na pitanja radne snage za ostvarenje gigantskog projekta za iskorištavanje vodene snage bazena Mekong, koji obuhvaća neke oblasti Kambodže, Laosa, Tajlanda i Vijetnama. Objavljena su i obavještenja »*Nadoknada zbog ozljeda na poslu u općem planu socijalnog osiguranja u istočnoevropskim zemljama*« (str. 478—499), »*Razvoj mašinske industrije u Pendžabu (Indija)*« (str. 572—600). U prilogu »*Zaposlenost i problemi privrede*

Čada« (str. 500—507) iznose se podaci o privrednim perspektivama mlade afričke Republike Čad, o stanju zaposlenosti, osposobljavanju radne snage i ekonomskom razvoju zemlje. U izvještaju *»Privredni razvoj i zapošljavanje u Istočnom Kamerunu«* (str. 601—611) ističu se problemi s kojima se suočava većina afričkih republika: nezaposlenost u gradu i nepotpuna zaposlenost na selu, pomanjkanje kvalificirane radne snage i ograničena novčana privreda. Iz priloga *»Nacionalni sistem osnovnog tehničkog obrazovanja u Gani«* (str. 612—621) saznajemo kako se u Gani organizira tehničko osposobljavanje kadrova u skladu s planom za razvoj industrije koja zahtijeva kvalificiranu radnu snagu.

Svezak 86.

Obavijest *»Nova odredba o mehanizaciji u sporazumu lučkih radnika s poslodavcima u Sjedinjenim Državama«* (str. 42—49) donosi podatke sa šestog zasjedanja Odbora za unutrašnji transport Međunarodne organizacije rada 1957. god. i o sporazumima između predstavnika sindikata i poslodavaca u SAD u 1960. god. U obavijesti *»Radničko obrazovanje u Malaji«* (str. 50—57) govori se o programu radničkog obrazovanja u sklopu sindikalnog pokreta u Malaji, pri čemu je Međunarodna organizacija rada dala znatan doprinos. Obavijest *»Plaćeni godišnji odmor«* (str. 127—147) donosi detaljne podatke o uvođenju plaćenog godišnjeg odmora prema preporuci Međunarodne konferencije za pitanja rada iz 1954. god. U tom svesku nalaze se i ovi izvještaji i obavijesti: *Uvjeti rada u unutrašnjem vodenom saobraćaju u Istočnom Pakistanu«* (str. 148—158), *»Azijski regionalni seminar o sprečavanju i rješavanju sporova između radnika i poslodavaca u industriji pod vodstvom Međunarodne organizacije rada«* (str. 159—172), koji je održan u Malaji, u Kuala Lumpuru, u prosincu 1961, a prisustvovali su predstavnici 14 zemalja Azije i Australije. U prilogu *»Upotreba društvenih pokretača u oblasti područja Pano u sklopu Programa za razvoj indijanskih Anda«* (str. 247—259) govori se o ulozi mjesnih vođa u upravnim pitanjima i uključivanju stanovnika iz najzabačenijih krajeva u proizvodnju. U izvještaju *»Sigurnost u rudnicima Indije«* (str. 260—270) navode se podaci o radu misije Međunarodnog biroa rada koju je vlada Indije pozvala da ispita stanje sigurnosti pri radu u rudnicima Indije. Pod naslovom *»Stanovništvo i radna snaga Azije, 1950—80 godine«* (str. 348—368) donose se zanimljivi podaci i tabele o prirastu stanovništva Azije. U izvještaju *»Nezaposlenost i nepotpuna zaposlenost u Indiji, Indoneziji, Pakistanu i Filipinima«* (str. 369—387) govori se o problemu zapošljavanja, osobito u oblasti poljoprivrede. Rubrika donosi i ove obavijesti: »Uvjeti rada u industriji pamučnih tkanina u Indiji« (str. 467—487) i »Zapošljavanje invalida u Izraelu u trgovini i zanatstvu« (str. 567—575).

TEKUĆE INFORMACIJE

SOCIJALNA I EKONOMSKA POLITIKA

Svezak 85.

»Specijalni sastanak Sveameričkog vijeća za ekonomska i društvena pitanja na nivou ministara« (str. 51—57), informacije o sastanku održanom u Punti del Este, Urugvaj, u srpnju 1961, kojem su prisustvovali predstavnici iz 21 američke države i promatrači međunarodnih organizacija, uključivši i ILO. Ostale informacije: »Uspostavljanje Ekonomskog i socijalnog vijeća u Senegalu« (str. 283), »Zakon o agrarnom pitanju u Kostariki«, (str. 390—394), »Ugovor o socijalnom osiguranju između Bugarske i Mađarske« (str. 508—510), »Osnivanje Ministarstva rada i javnih službi u Dahomeju« (str. 510—511), »Propisi koji reguliraju aktivnost Instituta za poljoprivredu u Salvadoru« (str. 511—513), »Zakon o agrarnoj reformi u Kolumbiji« (str. 622—627), »Osnivanje Nacionalnog fonda za pomoć radnicima u Španjolskoj« (str. 627—630).

Svezak 86.

U tom su svesku objavljene ove informacije: »Treći sastanak Stalnog tehničkog odbora za luke Organizacije američkih država« (str. 58—59), »Reorganizacija Ministarstva rada u Paragvaju«, (str. 59—61), »Zakon o agrarnoj reformi u Iranu« (str. 173—175), »Reorganizacija poljoprivredne administracije u SSSR-u« (str. 175—176), »Ugovor o socijalnom osi-

guranju između Bugarske i Poljske« (str. 271), »Osnivanje Nacionalnog instituta za izgradnju i javne radove u Kongu (Leopoldville)« (str. 271—272), »Zakon o davanju zemlje u zakup u Portugalu« (str. 388—389), »Osnivanje Instituta za pitanja rada u Poljskoj« (str. 488), »Novi zemljišni zakon na Haitiju« (str. 576—577).

ODNOSI U RADNOM UPRAVLJANJU

Svezak 85.

»Osnivanje Nacionalnog vijeća za proizvodnju u Kanadi« (str. 58—59) — informacija o strukturi i programu rada. Ostale informacije: »Osnivanje Udruženog nacionalnog savjetodavnog vijeća u Keniji« (str. 163—165), »Nadležnost radničkih savjeta u smjenjivanju direktora u poduzećima u Jugoslaviji« (str. 165—167), »Irska nacionalna konferencija za pitanja odnosa poslodavaca i radnika — Prvi sastanak« (str. 176—177), »Zaštita rada i plaća po novom kolektivnom ugovoru na željeznicama Sjedinjenih Država« (str. 283—284) i »Novi postupak u slučaju individualnog otkaza u Sirijskoj Arapskoj Republici« (str. 577—578).

RADNA SNAGA I MIGRACIJA

Svezak 85.

Objavljene su ove informacije: »Imigracija u Novi Zeland u 1960—61. god.« (str. 63—65), »Slobodno kretanje radnika unutar Evropske ekonomske zajednice« (str. 167—173), »Novi propis o zapošljavanju invalida u Saveznoj Republici Njemačkoj« (str. 284—291), »Rehabilitacija i osposobljavanje slijepih za rad u industriji Savezne Republike Njemačke« (str. 394—396), »Osnivanje centra za ubrzano osposobljavanje kadrova u Gornjoj Volti« (str. 396—397), »Druga međunarodna konferencija o zakonodavstvu kojim se reguliraju pitanja bivših boraca i žrtava rata« (str. 513—516), »Ženska radna snaga u Japanu — tendencija zapošljavanja i uvjeti rada u 1960. god. (str. 632—636).

Svezak 86.

U tom svesku dane su ove informacije: »Međunarodni seminar o službi za zapošljavanje invalida« (str. 61—64), »Zapošljavanje invalida u Kanadi« (str. 177—178), »Novi zakon o učenicima u privredi u Indiji« (str. 178—180), »Iseljavanje i useljavanje u Nizozemskoj 1961. god.« (str. 180—184), »Zapošljavanje slijepih u Argentini« (str. 273—274), »Osnivanje Instituta za rehabilitaciju invalida u Salvadoru« (str. 274—276), »Migracija u Švicarskoj u 1961. god. Emigracija i povratak švicarskih podanika« (str. 276—283), »Emigracija iz Grčke u 1961. god.« (str. 488—491) i »Organizacija i kontrola imigracije u Malgaškoj Republici« (str. 578—579).

UVJETI RADA

Svezak 85.

Kratke informacije: »Uvjeti rada na brodovima trgovačke mornarice Hondurasa« (str. 65—67), »Opće uvođenje rada u smjenama u mašinskoj industriji Japana« (str. 67—69), »Smanjenje radnog vremena u UAR« (str. 69—70), »Opći kolektivni ugovor o radnim uvjetima u industriji za stare ili bolesne osobe u Izraelu« (str. 173—175), »Inspekcija rada u prekomorskim provincijama Portugala« (str. 175—176), »Nastojanja u Saveznoj Republici Njemačkoj da se uvede radni tjedan od 40 sati« (str. 294—295), »Novi zakon o poljoprivrednom radu u Salvadoru« (str. 295—299), »Rad u smjenama i dodatni rad u kanadskoj industriji« (str. 398), »Radni tjedan u Francuskoj« (str. 516—518), »Pregled radnog vremena u Japanu za 1960. god.« (str. 518—522), »Plaćeni praznici u Irskoj« (str. 636—638), »Uvjeti za zapošljavanje obalnih radnika njujorške luke« (str. 638—642) i »Smanjenje redovnog radnog vremena u Velikoj Britaniji« (str. 642—643).

Svezak 86.

»Zapošljavanje i uvjeti rada mladih radnika u japanskoj industriji« (str. 64—77), »Radni statut Republike Haiti« (str. 283—284), »Novi zakon o radu u Paragvaju« (str. 284—285), »Zakon o poljoprivrednom radu u portugalskim prekomorskim provincijama« (str. 285—292), »Raspodjela dohotka radnicima u Španjolskoj« (str. 491—492), »Zakon o reguliranju uvjeta rada u proizvodnji cigareta u Indiji« (str. 579—581) i »Zapošljavanje, uvjeti rada i standard života obalnih radnika u Britanskoj zajednici naroda u 1961. god.« (str. 581—584).

STRUČNO OBRAZOVANJE I REHABILITACIJA

Svezak 85.

Objavljena su ova obavještenja: »Stručno vodstvo za osposobljavanje invalida u Finskoj« (str. 60), »Tehničko i stručno obrazovanje u francuskoj poljoprivredi« (str. 61) i »Osposobljavanje i zapošljavanje slijepih u Velikoj Britaniji« (str. 63).

RADNIČKO OBRAZOVANJE

Svezak 85.

U tom svesku donesene su ove informacije: »Predavanja o radničkom obrazovanju u Argentini« (str. 71), »Seminar za radničko obrazovanje u Čileu« (str. 72—74), »Treći seminar o radničkom obrazovanju u Danskoj pod pokroviteljstvom ILO« (str. 406—408), »Prvi seminar Međunarodne federacije metalaca o radničkom obrazovanju« (str. 408), »Plaćeni dopust za obrazovanje radnika u Kongu (Brazaville)« (str. 528) i »Radničko obrazovanje u Hondurasu« (str. 643—644).

Svezak 86.

Objavljeni su ovi prilozi: »Ljetno narodno sveučilište u Skandinaviji« (str. 294), »Ljetno narodno sveučilište u Britaniji (str. 295—296) i »Međunarodni radnički seminar za školovanje radničke omladine« (str. 390—391), održan u Linzu početkom svibnja 1962 god.

SOCIJALNO OSIGURANJE

Svezak 85.

Objavljeno je mnogo kraćih priloga iz oblasti socijalnog osiguranja: »Invalidsko i porodično osiguranje u Kolumbiji« (str. 67—69), »Fond za podizanje standarda u rudnicima željeza u Indiji« (str. 71—73), »Novi nacrf plana starosnih penzija za službenike u Gornjoj Voltiu (str. 73—75), »Uvođenje plana o socijalnom osiguranju u Kongu (Leopoldville)« (str. 75—78), »Uloga sindikata u davanju odštete radnicima za nesreće pri poslu u SSSR-u« (str. 78—79), »Pravo unesrećenih radnika na odštetu u Čehoslovačkoj« (str. 176—177), »Ospivanje penzionog fonda za radnike u Peruu« (str. 177—180), »Novi zakon o penzijama za javne službenike u Dahomeju« (str. 299—301), »Dodatne starosne penzije u industrijskom i trgovinskom sektoru u Francuskoj« (str. 401—403), »Novi plan za socijalno osiguranje u UAR« (str. 522—527), »Zakon o dodatnim penzijama u Finskoj« (str. 527—528), »Povećanje penzija u Kanadi« (str. 645—646) i »Novi sistem starosnih penzija u Japanu« (str. 646—648).

Svezak 86.

Objavljene su ove informacije: »Nadopune uredbi za nadoknadu zbog ozljeda na radu u Republici Čad« (str. 296—297), »Nacrt plana za porodični dodatak u Dahomeju« (str. 297), »Porodični dodaci za radnike u Francuskoj Somaliji« (str. 297—298), »Povlastice bolesnih i invalida u Gvineji« (str. 298—299), »Novi plan za penzije poljoprivrednika i osiguranje uroda u Grčkoj« (str. 391—395), »Sudjelovanje sindikata u administraciji socijalnog osiguranja u SSSR-u« (str. 397—398), »Porodični dodatak u Gabonu« (str. 494—495), »Povećanje povlastica u socijalnom osiguranju u Japanu« (str. 495—496), »Zakon o socijalnom osiguranju zemljoradnika u Luksemburgu« (str. 496—498), »Plan socijalnog osiguranja u Pakistanu« (str. 498—502), »Socijalno osiguranje porodica javnih službenika u Togu« (str. 502—503), »Socijalno osiguranje u Sjevernom Vijetnamu« (str. 503—507), »Medicinske usluge u Republici Kamerunu« (str. 585—586), »Promjene u planu socijalnog osiguranja u Libiji« (str. 586—589), »Novi plan za penzije bolničkog osoblja u Norveškoj« (str. 589—590) i »Zakon o socijalnom osiguranju u Južnoafričkoj Republici« (str. 590—592).

ORGANIZACIJE RADNIKA I POSLODAVACA

Svezak 85.

Prilog »Peti kontinentalni kongres Interameričke regionalne organizacije (ORIT)« (str. 79—83) sadrži podatke o radu američkih radničkih organizacija. Kongres je održan u Rio de Janeiru, u kolovozu 1961. Slijede obavijesti: »Devetnaesti kongres Međunarodnog saveza metalaca« (185-187), održan u Rimu u svibnju 1961. »Peti redovni kongres Urugvajske sindikalne konfederacije« (str. 187-188), održan u Montevideu 8—10. VIII 1961. »Petnaesti kongres industrijskih stručnjaka francuske Opće konfederacije rada (CGT)« (str. 305—306), održan u Parizu 9—11. VI 1961. »Trideset

treći kongres francuske Opće konfederacije rada (CGT)« (str. 306—308), održan u Ivryju 28. V 1961. »Kongres Opće konfederacije rada (CGT-FO)« (str. 308—311), održan u Parizu 22—25. XI 1961. »Trinaesti kongres Međunarodne federacije tehničkih i trgovačkih radnika i službenika« (str. 409), održan u Berlinu 25—31. VII 1961. Informacija o odlukama za stvaranje sindikata nemanuelnih radnika širom svijeta. »Šesnaesti međunarodni kongres javnih službenika« (str. 409—410), održan u Stuttgartu 18—22. IX 1961. »Treća konferencija sindikalne organizacije Srednje Amerike« (str. 412—413), održan u San Salvadoru 30. XI — 3. XII 1961. »Generalno vijeće japanskih sindikata (Sohyo) održalo sedamnaesti kongres« (str. 413). Kongres održan u Tokiju 2—6. VIII 1961. »Treći kongres Saveza kongoanskih radnika u Leopoldvillu« (str. 529—531), održan 11—15. XII 1961. »Sedmi nacionalni sastanak Sindikalnog vijeća Filipina« (str. 531—532). Sastanak održan u Dilimanu, Quenzon City, 19—20. VIII 1961. »Četvrti nacionalni kongres Konfederacije radnika Venezuele« (str. 532—533), održan u Caracasu 8—10. XII 1961. »Sedamdeset prvi opći godišnji sastanak Saveza južnoaustralskih poslodavaca« (str. 648—649), održan u Adelaidi 4. XII 1961. »Šesnaesta godišnja skupština prekomorskih federacija poslodavaca Britanske zajednice naroda« (str. 649—650), održana u Londonu 9. I 1962. »Regionalna konferencija azijskih rudara« (str. 650—651), održana u New Delhiju 6—8. XII 1961. »Seminar Arapske federacije petrolejskih radnika« (str. 651—652), održan u Kairu 20. X — 2. XI 1961.

Svezak 86.

»Trideset drugi opći sastanak Nacionalnog vijeća francuskih poslodavaca« (str. 77—78) održan je 16. I 1962. Razmatrala se pozicija francuske trgovine i udio industrije u tehničkoj suradnji sa zemljama u razvoju. »Šezdeset peti godišnji kongres škotskih sindikata« (str. 78—79), održan u Aberdeenu 17—20. IV 1962. »Peti kongres Svjetskog sindikalnog saveza« (str. 186—188), održan u Moskvi 4—15. XII 1961. »Američka federacija rada i Kongres industrijskih organizacija« (str. 188—192). Informacija o sastanku u Bal Harboru na Floridi, 7—13. XII 1961. »Prvi nacionalni kongres Bolivijske sindikalne akcije« (str. 398), održan u La Pazu 22. V 1962. Govori se o rezolucijama za razvoj kršćanskog sindikalizma i o planu za rad sindikata u rudarskom području. »Treći nacionalni kongres Bolivijske radničke federacije« (str. 398—400), održan u La Pazu 1—10. V 1962. »Izborni kongres Konfederacije organizacija slobodnih sindikata Ekvadora« (str. 400—401), održan u Quitu 28. IV — 1. V 1962. »Sedmi nacionalni kongres Meksičke konfederacije radnika« (str. 401—403), održan u Mexico Cityju 15—17. IV 1962. »Četvrti nacionalni kongres Peruanske radničke konfederacije« (str. 403—404), održan u Limi 26—30. IV 1962. »Drugi kongres Španjolske sindikalne organizacije« (str. 404—405), održan u Madridu 5—10. III 1962. Raspravljalo se o ekonomskim pitanjima, socijalnom osiguranju i poboljšanju poljoprivredne proizvodnje. »Treći kongres Nacionalnog udruženja čileanskih radnika (str. 593—594), održan u Santiagu 1—5. VIII 1962. »Trinaesta godišnja skupština Indijskog nacionalnog kongresa sindikata« (str. 595—596), održana u Kalkuti 10—11. VI 1962.

Bibliografski tečaj

U toku ožujka i travnja održan je u organizaciji Instituta bibliografski tečaj za stručne suradnike Biblioteke i Centra za naučnu dokumentaciju. Na tečaju je održano ukupno 35 sati predavanja, a predavač je bio prof. Janko Živković, viši bibliotekar Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Tečaju je redovito prisustvovalo 20 radnika Instituta.

L. K.

Seminar o nacionalnom dohotku i nacionalnom bogatstvu

Za članove naučno-istraživačkog kolektiva organiziran je u toku mjeseca travnja i svibnja seminar na temu »O nacionalnom dohotku i nacionalnom bogatstvu«. Cilj seminara je bio da radnici Instituta koji se bave znanstvenim radom steknu detaljnija i šira saznanja iz ekonomske znanosti i o metodološkom pristupu pojedinim komponentama ekonomskog razvitka koje su utjecale i na razvitak radničkog pokreta. Seminar je vodio naučni savjetnik Ekonomskog instituta u Zagrebu dr Ivo Vinski, vanjski suradnik Instituta, koji je održao ova predavanja: Uvod u pitanja ekonomskog razvitka; Nacionalni dohodak u svijetu; Nacionalni dohodak u SFRJ; Ustanovljivanje realnog nacionalnog dohotka; Formiranje, raspodjela i upotreba nacionalnog dohotka; Međunarodne usporedbe nacionalnog dohotka; O nacionalnom bogatstvu; Analiza nacionalnog bogatstva Jugoslavije; Regionalna slika Jugoslavije s aspekta nacionalnog bogatstva; Procjena bogatstva na području gradova i općina; Međunarodne usporedbe nacionalnog bogatstva; Investicije; Investicije u Jugoslaviji i Pitanja produktivnosti.

L. K.

SURADNICI U OVOM BROJU

IVAN BABIĆ, viši stručni suradnik Instituta

NIKOLA BABIĆ, suradnik Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo

BRANIMIR BANOVIĆ, asistent

Dr IVAN BEUC, vanjski suradnik Instituta, viši naučni suradnik Arhiva SRH

FEDORA BIKAR, asistent

DUŠAN BILANDŽIĆ, član Znanstveno-stručnog savjeta Instituta, sekretar Centralnog vijeća SSJ, Beograd

Prof. dr VASO BOGDANOV, član Znanstveno-stručnog savjeta Instituta, član JAZU i redovni profesor Filozofskog fakulteta, Zagreb

Dr VJEKOSLAV BRATULIĆ, direktor Sjevernojadranskog instituta JAZU, Rijeka

Dr JAKOV BULJAN, rukovodilac Sekcije za historiju socijalističke revolucije

FIKRETA BUTIĆ, asistent

VINKO CECIĆ, vanjski suradnik Instituta

ZLATKO ČEPO, stručni suradnik

PERO DAMJANOVIĆ, suradnik Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd

DUBRAVKA DEDIOL, stručni suradnik

Dr MIROSLAVA DESPOT, naučni suradnik

Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ, suradnik Instituta za izučavanje radničkog pokreta, Beograd

VINKO FORETIĆ, vanjski suradnik Instituta, direktor Državnog arhiva, Zadar

Dr IVO FRANGEŠ, član Znanstveno-stručnog savjeta Instituta, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Zagreb

Dr EDO FRIŠ, naučni suradnik Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti, Bratislava

Dr LEON GERŠKOVIĆ, redovni profesor, dekan Fakulteta političkih nauka, Zagreb

MILUTIN GROZDANIĆ, viši stručni suradnik

Dr MLADEN IVEKOVIĆ, vanjski suradnik Instituta, član CK SKH

DANIEL IVIN, stručni suradnik

BOSILJKA JANJATOVIĆ, stručni suradnik

IVAN JELIĆ, asistent

VOJMIR KLJAKOVIĆ, vanjski suradnik Instituta, redaktor Vojne enciklopedije, Beograd

CVETKA KNAPIČ, asistent

LEOPOLD KOBSA, asistent

IVANA KOHLER, stručni suradnik

ZVONKO KOMARICA, vanjski suradnik Instituta

STANISLAVA KOPRIVICA, stručni suradnik

Dr BOGDAN KRIŽMAN, vanjski suradnik Instituta, naučni suradnik Jadranskog instituta JAZU, Zagreb

MIROSLAV KROPILÁK, sveučilišni docent, zamjenik direktora Historijskog instituta Slovačke akademije znanosti, Bratislava

NARCISA LENGEL, stručni suradnik

IVAN LIOVIĆ, stručni suradnik

ZVONIMIR LISINSKI, stručni suradnik

ĐORĐE MILANOVIĆ, suradnik Istorijskog arhiva PK SKS za Vojvodinu, Novi Sad

VLADO OSTRIĆ, stručni suradnik

MILENKO PALIĆ, suradnik Istorijskog arhiva PK SKS za Vojvodinu, Novi Sad

LJUBICA PETROVIĆ, stručni suradnik

NOVAK PETROVIĆ, suradnik Istorijskog arhiva PK SKS za Vojvodinu, Novi Sad

NIKSA POLJANIĆ, vanjski suradnik Instituta

BRANKA PRIBIĆ, stručni suradnik

VOJO RAJČEVIĆ, viši stručni suradnik

MARIJAN RASTIĆ, asistent

FRANCEK SAJE, viši naučni suradnik Instituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana

MIHAEL SOBOLEVSKI, stručni suradnik

ZORICA STIPETIĆ-BENČIĆ, stručni suradnik

RADE STOISAVLJEVIĆ, stručni suradnik

VLADO STOPAR, viši stručni suradnik

HRVOJE ŠARINIĆ, rukovodilac Sekcije za međunarodni radnički pokret

STJEPAN ŠČETARIĆ, suradnik Instituta

DRAGUTIN ŠCUKANEC, načelnik Redakcijsko-izdavačke službe

SERIF ŠEHOVIĆ, načelnik Centra za naučnu dokumentaciju

DRAGOVAN ŠEPIĆ, vanjski suradnik Instituta, naučni suradnik Jadranskog instituta JAZU, Zagreb

TVRTKO ŠERCAR, stručni suradnik

IVAN GOTTHARDI ŠKILJAN, znanstveni tajnik Instituta

DRAGO ŠKORIĆ, vanjski suradnik Instituta

ANĐELKO ŠOLMAN, stručni suradnik

ĐURO ŠPOLJARIĆ, vanjski suradnik Instituta

FRANJO TUĐMAN, direktor Instituta, izvanredni profesor Fakulteta političkih nauka, Zagreb

MATIJA URADIN, suradnik Instituta

Dr IVO VINSKI, član Znanstveno-stručnog savjeta Instituta, naučni savjetnik Ekonomskog instituta SRH

Dr. PREDRAG VRANICKI, član Znanstveno-stručnog savjeta Instituta, redovni profesor Filozofskog fakulteta, Zagreb

MIROSLAVA VUKADINOVIĆ, stručni suradnik

IVANA WIST, stručni suradnik

S a d r ž a j

TABLE DE MATIERES — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALTSVERZEICHNIS — CONTENUTO — CONTENIDO

MATERIJAL SIMPOZIJA O »PREGLEDU ISTORIJE SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE« I O PROBLEMIMA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKOG RADA OKO POVIJESTI RADNIČKOG POKRETA, REVOLUCIJE I SOCIJALISTIČKE IZGRADNJE (12—14. XII 1963) 5

Le matériel du Symposium sur le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie« et les problèmes concernant les recherches scientifiques sur l'histoire du mouvement ouvrier, la révolution et l'édification socialiste.

Материалы Симпозиума о »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии« и о проблематике научно-исследовательской работы по вопросам истории рабочего движения, революции и строительства социализма.

Simposium's material on the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia", and on problems of scientific-research-work concerning the history of the workers' movement, revolution and building of socialism.

Das Material des Symposiums über das Buch »Übersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens« und über die Probleme der wissenschaftlichen Erforschung der Geschichte der Arbeiterbewegung, der Revolution und des sozialistischen Aufbaues.

Materiali del Simposio sugli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«. — Problemi delle ricerche scientifiche sulla storia del movimento operaio, della rivoluzione e dell'edificazione socialista.

Material de simposis de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava« y sobre los problemas del trabajo científico-explorador y sobre la historia del movimiento obrero, la revolución y la formación socialista.

Referati i komunikacije

RAPPORTS ET COMMUNICATIONS — ДОКЛАДЫ И СООБЩЕНИЯ — REPORTS AND COMMUNICATIONS — REFERATE UND MITTEILUNGEN — RELAZIONI E COMMUNICAZIONI — REFERADOS Y COMUNICACIONES

FRANJO TUĐMAN: O svrsi simpozija i o problemima naučnog rada oko historije radničkog pokreta, revolucije i socijalističke izgradnje 9

Sur le but du Symposium et sur les problèmes du travail scientifique concernant l'histoire du mouvement ouvrier, la révolution et l'édification socialiste.

О заданиях Симпозиума и о проблематике научной работы по истории рабочего движения, революции строительства социализма.

On purpose of the Symposium and on problems of scientific-research-work concerning the history of the workers' movement, revolution and building of socialism.

Ueber den Zweck des Symposiums und über die Probleme der wissenschaftlichen Erforschung der Geschichte der Arbeiterbewegung, der Revolution und des sozialistischen Aufbaues.

Scoppi del Simposio ed i problemi del lavoro scientifico concernendo la storia del movimento operaio, la rivoluzione e l'edificazione socialista.

De fines de simposis y de los problemas del trabajo científico sobre la historia del movimiento obrero, de la revolución y formación socialista.

VLADO STOPAR: O nekim općim pitanjima rada oko historije radničkog pokreta i interpretacije razvitka NOB-a i socijalističke revolucije 18

Sur quelques questions générales concernant l'histoire du mouvement ouvrier et l'interprétation du développement de la Lutte de libération nationale (NOB) et de la révolution socialiste.

О некоторых общих вопросах работы по изучению истории рабочего движения, развития НОВ и социалистической революции.

On some general problems of work concerning the history of the workers' movement and interpretation of the development of the People's Liberation War (NOB) and the socialist revolution.

Ueber einige allgemeine Fragen der geschichtlichen Erforschung der Arbeiterbewegung und über die Deutung der Entwickelung des Volksbefreiungskampfes (NOB) und der sozialistischen Revolution.

Alcune questioni generali della storia del movimento operaio e del' interpretazione dello sviluppo della Guerra di liberazione nazionale e la rivoluzione socialista.

De algunas preguntas generales sobre el trabajo en la historia del movimiento obrero e interpretación del desarrollo de la lucha popular de liberación y de la revolución socialista.

DUŠAN BILANDŽIĆ: Socijalistički društveno-ekonomski odnosi u »Pregledu istoSKJ« (1945—1958) 26

Les rapports sociaux-économiques socialistes dans le »Précis d'histoire de la LCY« (1945—1958)

Социалистические общественно-экономические отношения в »Обзоре истории СКЮ« (1945—1958).

Socialistic social-economic relations in the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia (SKJ) (1945—1958).

Sozialistische gesellschaftlich-ökonomische Beziehungen in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens (SKJ) (1945—1958).

Rapporti economico-sociali socialisti negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia« (1945—1958).

Relaciones social económicas socialistas en »Apuntes de la historia de Unión Comunista Yugoslava (SKJ)« 1945—1958.

IVAN BABIĆ: Za sistematsko proučavanje povijesti naše marksističke teoretske misli 46

Pour une étude systématique de l'histoire de notre pensée théorique marxiste.

За систематическое изучение истории нашей марксистской теоретической мысли.

For the systematic study of the history of our Marxist theoretical conception.

Für die systematische Erforschung der Geschichte unseres marxistischen theoretischen Gedankens.

Per uno studio sistematico della storia del nostro pensiero teoretico marxista.

Para la examinación sistemática de la historia de nuestro pensamiento teórico marxista.

IVAN GOTTHARDI ŠKILJAN: Revolucionarna književnost i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata 53

La littérature et l'art révolutionnaires en Croatie entre les deux guerres.

Революционная литература и искусство в Хорватии в период между Первой и Второй мировой войной.

Revolutionary literature and art in Croatia between the two wars.

Revolutionäre Literatur und Kunst in Kroatien zwischen den zwei Kriegen.

Letteratura e l'arte rivoluzionaria in Croazia fra le due guerre mondiali.

Literatura revolucionaria y el arte en Croacia entre dos guerras.

HRVOJE SARINIC: »Pregled istorije SKJ« o međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu poslije II svjetskog rata 58

»Précis d'histoire de la LCY« sur le mouvement international communiste et ouvrier après la IIème Guerre Mondiale.

»Обзор истории СКЮ« о международном коммунистическом и рабочем движении после Второй мировой войны.

"Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia" on international communists and workers' movement after world war II.

»Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslaviens (SKJ)« über die internationale kommunistische und Arbeiterbewegung nach dem zweiten Weltkrieg.

»Appunti sulla storia della LCJ« ed il movimento internazionale comunista ed operaio dopo la seconda guerra mondiale.

»Apuntes de la historia de SKJ (Unión de Comunistas de Yugoslavia)« sobre el movimiento internacional comunista y obrero después de la segunda guerra mundial.

VASO BOGDANOV: O nekim osnovnim problemima pisanja nove, potpune historije Saveza komunista Jugoslavije 65

Sur quelques problèmes fondamentaux concernant la nouvelle et complète rédaction de l'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie.

О некоторых основных вопросах трактовки новой, полной истории Союза коммунистов Югославии.

On certain basic problems of writing a new, complete history of the League of Communists of Yugoslavia.

Ueber einige Grundprobleme des Verfassens einer neuen, vollständigen Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens.

Alcuni problemi fondamentali nello scrivere la storia nuova e completa della Lega dei comunisti della Jugoslavia.

Sobre algunos problemas fundamentales de la escritura de la nueva, historia completa de la Unión de Comunistas de Yugoslavia.

FRANCEK SAJE: Neke primjedbe na obradu radničkog pokreta u Sloveniji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 68

Quelques remarques sur l'étude du mouvement ouvrier en Slovénie dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Несколько замечаний по поводу изложения истории рабочего движения в Словении в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«

Some remarks on the interpretation of the workers' movement in Slovenia in the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Einige Bemerkungen über die Behandlung der Arbeiterbewegung in Slovenien in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Osservazioni sullo studio del movimento operaio in Slovenia negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Sobre algunas observaciones de la elaboración del movimiento obrero en Slovenia en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

NIKOLA BABIC: Nekoliko primjedaba na »Pregled istorije SKJ« s osobitim obzirom na tematiku u pogledu Bosne i Hercegovine 71

Quelques remarques sur le »Précis d'histoire de la LCY« avec quelques considérations spéciales sur les thèmes concernant la Bosnie et Herzégovine.

Несколько замечаний по поводу »Обзора истории СКЮ« с особым учётом тематики по одношению к Боснии и Герцеговине.

A few remarks on the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia", with special regard to the theme concerning Bosnia and Hercegovina.

Einige Bemerkungen über die »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens SKJ« mit besonderer Beziehung auf die Thematik über Bosnien und Herzegovina.

Certe osservazioni sugli »Appunti sulla storia della LCJ«, con un cenno speciale sui temi di Bosnia ed Erzegovina.

Algunas observaciones sobre »Apuntes de la historia de SKJ (Unión de Comunistas de Yugoslavia)« con consideración especial sobre el tema con relación a Bosnia y Hercegovina.

MILENKO PALIC: Prilog diskusiji o »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 75

Contribution à la discussion sur le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Приложение к дискусии об »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

Supplement to the discussion on the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Beitrag zur Diskussion über die »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Contributo alla discussione sugli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Suplemento a la discusión sobre »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

ĐORĐE MILANOVIC: Razvijati specijalizaciju i kolektivan naučno-istraživački rad 79

Sur la nécessité de développer la spécialisation et le travail collectif scientifique.

За развитие специализации и колективной научноисследовательской работы.

Developing specialization and collective scientific-research work.

Für die Förderung des Spezialisierung und für die kollektive wissenschaftliche Forschungsarbeit.

Sulla necessità di sviluppare la specializzazione e lavoro colletivo delle ricerche scientifiche.

Desarrollar la especialización y el trabajo coletivo científico-explorador.

NOVAK PETROVIC: Primedbe na VI glavu »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« — Tretman Vojvodine 81

Remarques sur le VIe chapitre du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie« — Traitement de la Voïvodine.

Примечание к VI главе »Обзора истории СКЮ«. — О Воеводине.

Remarks on chapter VI of the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia" with regard to the treatment of Vojvodina.

Bemerkungen über das VI. Kapitel der »Uebersicht der Geschiche des Kommunistenbundes Jugoslawiens — Die Behandlung von Vojvodina.

Osservazioni sul capitolo VI degli »Appunti sulla storia della LCJ« — Trattazione di Vojvodina.

Observaciónes sobre el capitulo sexto de »Apuntes de la historia de SKJ (Unión Comunista Yugoslava)« Tratado de Vojvodina.

FEDORA BIKAR: Prijedlog za promjenu kompozicije i nadopunu teksta o socijalnoj demokraciji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 135

Proposition concernant le changement de la composition et le complément du texte sur la démocratie sociale dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Предложение об изменении композиции и о дополнении текста о социальной демократии в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

A suggestion for the change of composition, and complement of the text on social democracy in the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Ein Vorschlag für die Aenderung der Anordnung und die Ergänzung des Textes über die Sozialdemokratie in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Proposta per una modificazione e per un complemento testuale della democrazia sociale negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Proposición para el cambio de la composición y el agregado al texto sobre la democracia socialista en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

VLADO OSTRIC: O nekim pitanjima izučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919. godine 143

Sur quelques questions de l'étude du mouvement ouvrier des peuples yougoslaves jusqu'en 1919.

О некоторых вопросах изучения рабочего движения югославских народов 1919 года.

Some questions regarding research of workers' movement of Yugoslav peoples up to 1919.

Ueber einige Fragen der Erforschung der Arbeiterbewegung jugoslawischer Völker bis zum Jahr 1919.

Alcune questioni sullo studio del movimento operaio presso i popoli jugoslavi fino al 1919.

De algunas preguntas sobre la examinación del movimiento obrero de los pueblos Yugoslavos desde el año 1919.

BRANKA PRIBIC: Osvrt na prilike u Hrvatskoj početkom XX stoljeća s osobitim obzirom na potrebu izučavanja seljačkog pokreta 152

Un aperçu sur les circonstances en Croatie au début du XXe siècle, avec des considérations spéciales sur la nécessité de l'étude du mouvement paysan.

Ретроспективный взгляд на общественные условия в Хорватии в начале XX столетия, учитывая необходимость изучения крестьянского движения.

Retrospect on the conditions in Croatia at the beginning of the XXth century with special regard to the necessity of studying the peasants' movement.

Ein Rückblick auf die Zustände in Kroatien zu Beginn des XX. Jahrhunderts mit besonderem Bezug auf die Notwendigkeit der Erforschung der Bauernbewegung.

Vista sulla situazione in Croazia al principio del secolo XX, con cenno speciale sulla necessità dello studio del movimento contadino.

Retrospección a la situación en Croacia a principios del siglo XX con consideración especial a la necesidad de la examinación del movimiento campesino.

VINKO CECIC: Neka zapažanja i neki rezultati iz proučavanja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918. godine 155

Quelques observations et quelques résultats de l'étude du mouvement ouvrier en Croatie jusqu'en 1918.

Некоторые наблюдения и выводы из изучения рабочего движения в Хорватии до 1918 года.

Certain observations and some results from research of the workers' movement in Croatia up to 1918.

Einige Beobachtungen und Resultate beim Erforschen der Arbeiterbewegung in Kroatien bis zum 1918 Jahr.

Osservazioni ed i risultati ottenuti dallo studio del movimento operaio in Croazia fino al 1918.

Algunas observaciónes y algunos resultados de la examinación del movimiento obrero en Croacia hasta el año 1918.

Dr IVAN BEUC: Radnički pokret i socijalna demokracija u Istri do 1918. godine . 164

Le mouvement ouvrier et la démocratie sociale en Istrie jusqu'en 1918.

Рабочее движение и социальная демократия в Истрии до 1918 года.

Workers' movement and social democracy in Istria up to 1918.

Die Arbeiterbewegung und Sozialdemokratie in Istrien bis 1918.

Movimento operaio e democrazia sociale in Istria fino al 1918.

Movimiento obrero y la democracia socialista en Istria hasta el año 1918.

Dr VJEKOSLAV BRATULIĆ: Socijalistički pokret u Julijskoj krajini (1918—1941) 172

Le mouvement socialiste dans la région Julienne (1918—1941).

Социалистическое движение в Юлийской области (1918—1941).

Socialist movement in Julijska Krajina (1918—1941).

Sozialistische Bewegung im Julischen Gebiet (1918—1941).

Movimento socialista nella regione Giulia (1918—1941).

Movimiento socialista en la región alpina (1918—1941).

IVAN JELIĆ: O proučavanju nekih problema organiziranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine 180

Sur l'étude de quelques problèmes concernant l'organisation du Front populaire en Yougoslavie jusqu'en 1941.

К изучению некоторых вопросов организации Народного фронта в Югославии до 1941 года.

On studying certain organizational problems of the People's Front in Yugoslavia up to 1941.

Ueber die Erforschung einiger Organisationsprobleme der Volksfront in Jugoslawien bis 1941.

Sullo studio di certi problemi dell'organizzazione del Fronte popolare in Jugoslavia fino 1941.

De la examinación de algunos problemas sobre la organización del frente nacional en Yugoslavia hasta el año 1941.

MATIJA ĐURADIN: Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata 186

Quelques remarques sur l'aperçu du mouvement ouvrier entre les deux guerres.

Несколько замечаний по поводу изучения рабочего движения в период между Первой и Второй войной.

Some remarks on survey of the workers' movement between the two wars.

Einige Bemerkungen über die Darstellung der Arbeiterbewegung zwischen den zwei Kriegen.

Qualche appunto sulla rappresentazione del movimento operaio fra le due guerre mondiali.

Algunas objeciones sobre la descripción del movimiento obrero entre dos guerras.

VOJO RAICEVIC: Bilješke o interpretaciji razvoja SKOJ-a u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 195

Notes sur l'interprétation du développement de la Ligue des Jeunes communistes de Yougoslavie (LJCY) dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Несколько замечаний по поводу изложения вопроса о развитии Союза коммунистической молодёжи Югославии в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

Annotations on interpretation of development of the League of Communist Yuth of Yugoslavia (SKOJ) in the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia«.

Aufzeichnungen über die Behandlung der Entwicklung des Bundes der kommunistischen Jugend Jugoslawiens in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Promemoria sull'interpretazione dello sviluppo della LGCJ (Lega della gioventù comunista della Jugoslavia) negli »Appunti sulla Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Notas sobre la interpretación del desarrollo de SKOJ (Unión de la Juventud Comunista Yugoslava) en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

STANISLAVA KOPRIVICA: Socijalistička radnička škola u Zagrebu i neke napomene na prikaz razdoblja 1919—1924 201

L'école ouvrière socialiste de Zagreb et quelques remarques sur la présentation de la période 1919—1924.

Социалистическая рабочая школа в Загребе и некоторые уточнения к описанию периода 1919—1924 г.

Workers' socialist education centre in Zagreb and some remarks on the survey of the period from 1919—1924.

Sozialistische Arbeiterschule in Zagreb und Bemerkungen über die Darstellung des Zeitabschnittes von 1919—1924.

Scuola operaia socialista in Zagabria e qualche annotazione sul periodo 1919—1924.

La escuela obrera socialista en Zagreb y algunas observaciónes sobre la descripción del período 1919—1924.

LJUBICA PETROVIĆ: O radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu diktature 1929—1932 206

Sur le mouvement ouvrier en Croatie pendant la période de la dictature de 1929—1932.

О рабочем движении в Хорватии в период диктатуры 1929—1932 г.

On workers' movement in Croatia in the period of dictatorship from 1929—1932.

Ueber die Arbeiterbewegung in Kroatien zur Zeit der Diktatur 1929—1932.

Movimento operaio in Croazia durante il periodo della dittatura 1929—1932.

Del movimiento obrero en Croacia en el período de la dictadura 1919—1924.

BOSILJKA JANJATOVIĆ: Nekoliko primjedaba na IV glavu »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« 212

Quelques remarques sur le IVe chapitre du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Несколько замечаний по поводу IV главы »Обзора истории Союза коммунистов Югославии«.

Some remarks on chapter IV of the "Review of the History of the League of Communists of Yugoslavia".

Einige Bemerkungen über das IV. Kapitel der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Alcune osservazioni sul capitolo IV degli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Algunas objeciónes sobre el capítulo cuarto de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

ZVONIMIR LISINSKI: KPJ i III komunistička internacionala između dva rata . 216

PCY et la IIIe Internationale communiste entre les deux guerres.
КПЮ и III коммунистический интернационал в период между Первой и Второй войной.
Communist Party of Yugoslavia (KPJ) and the IIIrd Communist International between the two wars.

Kommunistische Partei Jugoslawiens (KPJ) und die III. kommunistische Internationale zwischen den zwei Kriegen.

Il Partito comunista jugoslavo e la III Internazionale comunista fra le due guerre mondiali.

El Partido Comunista de Yugoslavia (KPJ) y Tercera Internacional comunista entre dos guerras.

ZLATKO ČEPO: O nekim odnosima KPJ s međunarodnim radničkim pokretom između dva rata 224

Quelques rapports du PCY avec le mouvement international entre les deux guerres.

О взаимоотношениях КПЮ с международным рабочим движением в период между двумя войнами.

On certain relations between the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) and the international workers' movement between the two wars.

Ueber einige Beziehungen der Kommunistischen Partei Jugoslawiens (KPJ) mit der internationalen Arbeiterbewegung zwischen den zwei Kriegen.

Alcuni rapporti del PCJ col movimento operaio internazionale fra le due guerre mondiali.

De algunas relaciones del KPJ con el movimiento obrero internacional entre dos guerras.

DRAGOVAN ŠEPIĆ: Nacionalno pitanje u odnosima između jugoslavenskog i talijanskóg radničkog pokreta 232

La question nationale dans les rapports entre le mouvement ouvrier yougoslave et italien.

Национальный вопрос во взаимоотношениях между югославским и итальянским рабочим движением.

National problem in the relations between Yugoslav and Italian workers' movement.

Die nationale Frage in den Beziehungen zwischen der jugoslawischen und der italienischen Arbeiterbewegung.

Questione nazionale nei rapporti fra il movimento operaio jugoslavo ed italiano.

Pregunta nacional en las relaciones entre el movimiento obrero yugoslavo e italiano.

Dr BOGDAN KRIZMAN: Neke napomene uz »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« 249

Quelques remarques concernant le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie.

Несколько замечаний к »Обзору истории Союза коммунистов Югославии«.

Some comments on the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Einige Bemerkungen über die »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Alcune annotazioni sugli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Algunas objeciones sobre »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

BRANIMIR BANOVIĆ: O ekonomskohistorijskoj podlozi »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« (Period između dva rata) 259

A propos de la base historique et économique du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie« (la période entre les deux guerres).

Об экономическо-исторической основе »Обзора истории Союза коммунистов Югославии« (Период между двух войнах).

On economic-historical basis of the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia« (period between the two wars).

Ueber die wirtschaftlich-geschichtliche Grundlage der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes« (Periode zwischen den zwei Kriegen).

Sulla base economico-storica negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia» (Periodo fra le due guerre mondiali).

Del fundamento económico-histórico de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava« (periodo entre dos guerras).

Dr MIROSLAVA DESPOT: Nekoliko podataka o poslijeratnim publikacijama s područja ekonomske historije Hrvatske od godine 1850. do 1918. 266

Quelques données sur les publications d'après guerre du domaine de l'histoire économique de la Croatie de 1850 à 1918.

Некоторые данные о послевоенных изданиях из области историй экономики Хорватии в период от 1850-до 1918г.

Some data on post-war publications in the field of economic history of Croatia from 1850—1918.

Einige Angaben über die nachkriegs Publikationen aus dem Gebiet der Wirtschaftsgeschichte Kroatiens aus der Zeitspann 1850—1918.

Alcuni dati sulle pubblicazioni dopo di guerra dal punto di vista della storia economica in Croazia nel periodo 1850—1918.

Algunos datos sobre las publicaciones de la postguerra de la región de la historia económica de Croacia desde el año 1850—1918.

ZORICA STIPETIC-BENCIC: O jednoj autohtonoj pojavi naše kulturne baštine . 275

Sur un phénomène autochtone de notre patrimoine culturel.

Об одном автохтонном явлении нашего культурного наследия.

On an autochtonous phenomenon of our cultural heritage.

Ueber eine autochtone Erscheinung unseres Kulturerbens.

Un fenomeno autoctono del nostro patrimonio culturale.

De una aparición autóctona de nuestra herencia cultural.

TVRTKO SERCAR: O proučavanju uloge revolucionarne teoretske svijesti u našem radničkom pokretu 278

Sur l'étude du rôle de la conscience révolutionnaire dans notre mouvement ouvrier.

О изучении значения революционного сознания в нашем рабочем движении.

On studying the role of the revolutionary consciousness in our workers' movement.

Ueber die Erforschung der Rolle des revolutionären Bewusstseins in unserer Arbeiterbewegung.

Sullo studio del ruolo della coscienza rivoluzionaria nel movimento operaio jugoslavo.

De la examinación del de la conciencia revolucionaria en nuestro movimiento obrero.

VOJMIR KLJAKOVIC: Tri komponente oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije (Neka zapažanja o pisanju historije NOR-a) 283

Trois composantes de la guerre de libération des peuples yougoslaves (Quelques observations sur la rédaction de l'histoire de la Guerre de libération nationale (NOR)).

Три компонента освободительной войны народов Югославии. (Некоторые наблюдения по поводу изложения истории Народно-освободительной войны-НОВ).

Three components of Yugoslav Peoples' Liberation War (Some remarks on writing the history of the People's Liberation War (NOR)).

Drei Komponenten des Volksbefreiungskrieges der Völker Jugoslawiens (Beobachtungen in Bezug auf das Verfassen der Geschichte des Volksbefreiungskrieges)

Tre componenti della guerra di liberazione dei popoli jugoslavi (Osservazioni sulla relazione della storia del GLN).

Tres componentes de la lucha de liberación popular de Yugoslavia (Algunas opiniones sobre la escritura de la historia de la lucha de liberación popular NOR).

DRAGUTIN SCUKANEC: Neke primjedbe na prikaz socijalističke revolucije u Hrvatskoj u »Pregledu istorije SKJ« 291

Quelques remarques sur la présentation de la révolution socialiste en Croatie dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Несколько замечаний по поводу изложения развития социалистической революции в Хорватии в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

Some remarks on the survey of the socialist revolution in Croatia in the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Bemerkungen über die Darstellung der sozialistischen Revolution in Kroatien in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Sula trattazione della rivoluzione socialista in Croazia negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Algunas opiniones sobre la ilustración de la revolución socialista en Croacia en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

Dr JAKOV BULJAN: Primjedbe na prikaz narodne vlasti u VI glavi »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« 299

Remarques sur le pouvoir populaire présenté dans le VIe chapitre du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Примечания к описанию народной власти в VI главе »Обзора истории Союза коммунистов Югославии«.

Remarks on the survey of the people's power contained in chapter VI of the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Bemerkungen über die Darstellung der Volksherrschaft in dem VI Kapitel der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Osservazioni sul potere popolare presentato nel capitolo VI degli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Observaciones sobre la ilustración del poder popular en el capítulo VI de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

FIKRETA BUTIĆ: O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske« 304

Sur quelques problèmes de l'étude concernant »l'Etat indépendant de Croatie«.

О некоторых вопросах изучения »Независимой держави Хорватии«.

On some problems of the study of the "Independent State of Croatia".

Ueber einige Probleme der Erforschung des »Unabhängigen Staates Kroatien«.

Alcuni problemi dallo studio di »Stato indipendente di Croazia«.

De algunos problemas de la examinación »del Estado Independiente de Croacia«.

ŠERIF ŠEHOVIĆ: Međunarodni problemi jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije 309

Les problèmes internationaux du mouvement de libération nationale yougoslave et de la révolution socialiste.

Международная проблематика югославского народноосвободительного движения и социалистической революции.

International problems of the Yugoslav People's Liberation Movement and the Socialist Revolution.

Internationale Probleme der jugoslawischen Volksbefreigungsbewegung und der sozialistischen Revolution.

Riflessi internazionali del movimento jugoslavo di liberazione popolare della rivoluzione socialista.

Problemas internacionales del movimiento para la liberación popular yugoslava y de la revolución socialista.

STJEPAN ŠČETARIĆ: Nešto o razvoju oružanih snaga NOR-a u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 318

Quelques mots sur le développement des forces armées de la Guerre de libération nationale (GLN) dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Нечто о развитии вооружённых сил Народного-освободительной войны (НОВ) в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

Something about the development of the army forces of the People's Liberation War in the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Uber die Entwicklung der Wehrkräfte des Volksbefreiungskrieges in der Darstellung der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Sullo sviluppo delle forze armate nella guerra di liberazione popolare negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Sobre el desarrollo de las fuerzas armadas de la guerra popular para la liberación (NOR) en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

MIHAEL SOBOLEVSKI: Nacionalne manjine Jugoslavije i »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije« 330

Les minorités nationales de Yougoslavie et le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«

Национальные меньшинства Югославии и »Обзор истории Союза коммунистов Югославии«.

Yugoslavia's national minorities and the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia".

Nationale Minderheiten Jugoslawiens und die »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Minoranze nazionali in Jugoslavia ed »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Minorías nacionales de Yugoslavia y »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

DANIEL IVIN: Analiza »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije« u vezi sa II i III plenumom CK KPJ u 1949. godini 332

Analyse du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie« en connexion avec les IIe et IIIe Réunions plénières du CC du PCY en 1949.

Анализа »Обзора истории Союза коммунистов Югославии« в связи со II и III Пленумом ЦК КПЮ в 1949 году.

Analysis of the "Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia" in connection with the IInd and IIIrd Plenum of the Central Committy of the Communist Party of Yugoslavia (CK KPJ) in 1949.

Eine Analyse der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens« in Bezug auf das II und III Plenum des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Jugoslaviens (CK KPJ) in dem Jahre 1949.

Analisi degli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia in merito alla II e III Riunione plenaria del CC PCJ nel anno 1949.

Análisis de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava« con relación al segundo y tercer pleno de CK KPJ (Comité central del Partido Comunista Yugoslavo) en el año 1949.

IVAN LIOVIĆ: Petogodišnji plan razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947—1951. u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 337

Plan quinquennal du développement de l'économie nationale de la RFPY dans les années 1947—1951 dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Пятилетний план развития народного хозяйства ФНРЮ от 1947г. до 1951г. в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

The five-year-plan of the development of national economy of FNRJ 1947—1951 in the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia«.

Fünfjahresplan für die Entwickelung der nationalen Wirtschaft der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien (FNRJ) in den Jahren 1947—1951 in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Piano quinquennale dello sviluppo dell'economia popolare della RPFJ in periodo 1947—1951 presentato negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Plan quinquenal del desarrollo de la economía nacional de FNRJ en los años 1947—1951 en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

IVANA WIST: Prilog za razmatranje historije i značaja našeg sindikalnog pokreta iz prvih godina naše socijalističke izgradnje na temelju »Pregleda istorije SKJ« . 340

Contribution à l'étude de l'histoire et de l'importance de notre mouvement syndical dans les premières années de notre édification socialiste sur la base du »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Дополнительные данные к изучению истории и значения нашего синдикального движения первых лет нашего строительства социализма в изложении »Обзора истории СКЮ«.

Supplement for the consideration of the history and importance of our syndicate movement in the first years of our building of socialism, based on the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia«.

Beitrag zur Erörterung der Geschichte und der Bedeutung unserer Syndikalbewegung in den ersten Jahren unseres sozialistischen Aufbaues auf grund der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Contributo allo studio della storia e l'importanza del movimento sindacale jugoslavo durante i primi anni dell' edificazione socialista in Jugoslavia secondo »Appunti sulla storia della LCJ«.

Suplemento para la contemplación de la historia y el significado de nuestro movimiento sindical de los primeros años de nuestra formación socialista en base de »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

NARCISA LENGEL: Administrativni period u socijalističkoj izgradnji u »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« 341

La période administrative dans l'édification socaliste dans le »Précis d'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie«.

Административный период строительства социализма в »Обзоре истории Союза коммунистов Югославии«.

Administrativ period in the building of socialism in the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia«.

Administrative Periode im sozialistischen Aufbau in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens«.

Il periodo amministrativo nell' edificazione socialista presentato negli »Appunti sulla storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia«.

Período administrativo en la formación socialista en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava«.

RADE STOISAVLJEVIĆ: O politici Partije u pitanju kolektivizacije naše poljoprivrede 342

Sur la politique du Parti concernant la collectivisation de notre agriculture.

О политике Партии по вопросу коллективизации нашего сельского хозяйства.

On the Party policy regarding collectivization of our agriculture.

Ueber die Politik der Partei bezüglich der Kollektivisierung unserer Landwirtschaft.

Sulla politica del Partito a proposito della collettivizzazione della agricoltura jugoslava.

De la política del Partido en la cuestión de la colectivización de nuestra agricultura.

LEOPOLD KOBSA: Neka pitanja korištenja arhivskom građom u »Pregledu istorije SKJ« i arhivske službe uopće 344

Quelques questions sur l'utilisation du matériel des Archives dans le »Précis d'histoire de la LCY« et du service des Archives en général.

Несколько вопросов об использовании архивного материала в »Обзоре истории СКЮ« и об архивном деле вообще.

Some questions on using archives material in the »Review of the history of the League of Communists of Yugoslavia" and of archives service in general.

Einige Probleme der Verwertung des Archivenmaterials in der »Uebersicht der Geschichte des Kommunistenbundes Jugoslawiens« und des Archivenamtes in allgemeinen.

Sull'utilizzazione del materiale archivista negli »Appunti sulla storia della LCJ« dei archivi in generale.

Algunas preguntas sobre de la utilización del material de archivo en »Apuntes de la historia de la Unión Comunista Yugoslava« y del servicio de archivo en general.

MARIJAN RASTIĆ: Neki problemi naučne dokumentacije i objavljivanja izvora . 349

Quelques problèmes de la documentation scientifique et des publications des sources.

Проблематика научной документации и опубликования источников.

Some problems of scientific documentation and publishing of sources.

Einige Probleme der wissenschaftlichen Dokumentation und der Veröffentlichung der Quellen.

Sulla documentazione scientifica e sulla pubblicazione dei fonti.

Algunos problemas de la documentación científica y anuncios de las fuentes.

MILUTIN GROZDANIĆ: O doprinosu memoarske građe historiji radničkog i komunističkog pokreta 350

Sur la contribution du matériel des mémoires du mouvement ouvrier et du mouvement communiste.

Мемуарный материал, как вклад в историю рабочего и коммунистического движения.

On contribution of memoar's materials to the history of workers' and communist movement.

Ueber den Beitrag des Memoirenstoffes zu der Geschichte der Arbeiter- und der Kommunistenbewegung.

Sull'importanza dei memoriali per la storia del movimento operaio e comunista.

De la contribución del material de memorias de la historia del movimiento obrero y comunista.

Diskusija

DISCUSSION — ДИСКУССИЯ — DISCUSSION — DIE DISKUSSION — DISCUSSIONE — DISCUSSION

352

DRAGO ŠKORIĆ 360

NIKŠA POLJANIĆ 362

Dr LEON GERŠKOVIĆ 625

PERO DAMJANOVIĆ 366
Dr MLADEN IVEKOVIĆ 374
Dr PREDRAG VRANICKI 382
ZVONIMIR KOMARICA 384
Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ 387
Dr VASO BOGDANOV 396
Dr IVO FRANGEŠ 400
ĐURO ŠPOLJARIĆ 405
DRAGUTIN ŠCUKANEC 409
DUŠAN BILANDŽIĆ 412
FRANJO TUĐMAN 414

Rasprave i članci

TRAITES ET ARTICLES — НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ — STUDIES AND ARTICLES — ABHANDLUNGEN UND ARTIKEL — TRATTATI ED ARTICOLI — TRATADOS Y ARTICULOS

Dr IVO VINSKI: Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata 417

Evaluation du capital sur la région de Croatie dans la période entre les deux guerres mondiales.

Оценка капитала на территории Хорватии в период между двумя мировыми войнами.

Estimate of the capital on territory of Croatia in period between the two world wars.

Abschätzung des Kapitals auf dem Gebiete Kroatiens in der Periode zwischen zwei Weltkriegen.

Valutazione del capitale sul territorio della Croazia fra le due guerre mondiali.

Valuación del capital en la región de Croacia en el período entre dos guerras mundiales.

Prilozi i saopćenja

CONTRIBUTIONS ET COMMUNICATIONS — ПРИЛОЖЕНИЯ И СООБЩЕНИЯ — SUPPLEMENTS AND COMMUNICATIONS — BEITRAGE UND MITTEILUNGEN — CONTRIBUTI E COMMUNICAZIONI — SUPLEMENTOS Y COMUNICACIONES

IZ RADNIČKOG POKRETA DRUGIH ZEMALJA

Du mouvement ouvrier des autres pays.

О рабочем движении в других странах

From workers' movement of other countries

Aus der Arbeiterbewegung anderer Länder

Dal movimento operaio nel mondo

Del movimiento obrero de otros paises

U POVODU 20-GODIŠNJICE SLOVAČKOG NARODNOG USTANKA

A l'occasion du 20ème anniversaire de la révolte populaire slovaque

По поводу двадцатилетия словацкого народного восстания

On occasion of the XXth anniversary of the Slovak people's uprising

Zur Veranlassung des 20 Jahrestages des slowakischen Volksaufstandes

A proposito del 20-anniversario della rivolta popolare slovaca

En ocasión del ventésimo aniversario de la insurrección del pueblo eslovaco

MIROSLAV KROPILAK: Historijska uvjetovanost, tok i značenje slovačkog narodnog ustanka 1944. godine 447

Conditionnement historique, cours et signification de la révolte populaire slovaque en 1944.

Исторические условия, подготовившие словацкое народное восстание 1944 года, ход его развития и его значение.

Historical conditioning, course and significance of the Slovakian people's uprising in 1944.

Historische Bedingtheit, Lauf und Bedeutung des slowakischen Volksaufstandes aus dem Jahre 1944.

Situazione storica, corso e significazione della rivolta popolare slovaca del 1944.

Condiciones históricas, curso y significado de la revolución nacional eslovaca en el año 1944.

Dr EDO FRIS: Neki problemi slovačkog narodnog ustanka 472

Quelques problèmes de la révolte populaire slovaque

Несколько вопросов по поводу словацкого народного восстания.

Certain problems of Slovakian people's uprising.

Einige Probleme des slowakischen Volksaufstandes.

Alcuni problemi della rivolta popolare slovaca.

Algunos problemas de la revolución nacional eslovaca.

Diskusija

DISCUSSION — ДИСКУССИЯ — DISCUSSION — DIE DISKUSSION — DISCUSSIONE — DISCUSSION

U POVODU KNJIGE VELIMIRA TERZICA »JUGOSLAVIJA U APRILSKOM RATU 1941«

A l'occasion du livre de Velimir Terzić »La Yougoslavie dans la guerre d'avril 1941« (édité par Grafički zavod, Titograd, 1963).

По поводу книги Велимира Терзича: »Югославия в апрельскую кампанию в 1941-ом году« (Издательство »Графички завод«, Титоград-1963).

On the occasion of Velimir Terzić's »Yugoslavia at the April War 1941« edited by Grafički zavod, Titograd, 1963).

Anlässlich des Buches von Velimir Terzić »Jugoslawien im Aprilkrieg 1941« (Ausgabe Grafički zavod Titograd 1963).

A proposito del libro di Velimir Terzić »La Jugoslavia nella guerra dell'aprile 1941« (edizione Grafički zavod, Titograd, 1963).

En ocasión de la edición del libro de Velimir Terzić »Yugoslavia a la guerra de abril de 1941« (ed. Grafički zavod, Titograd 1963).

STJEPAN ŠČETARIĆ: O političkim i vojnim uzrocima sloma Jugoslavije . . . 491

Sur les causes politiques et militaires de la chutte de Yougoslavie.

»К вопросу о политических и военных причинах разгрома Югославии«.

On Political and Military Causes of the Downfall of Yugoslavia.

Von den politischen und militärischen Ursachen des Zusammenbruches Jugoslawiens.

Sulle cause politiche e militari della caduta di Jugoslavia.

Causas políticas y militares de la derrota del reino de Yugoslavia.

FIKRETA BUTIĆ — IVAN JELIĆ: O tako zvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941. 508

Sur la dite révolte des oustaschis en Croatie 1941.

»О так называемом усташском восстании в Хорватии в 1941-ом году«.

Von dem sogenannten Ustaša Aufstand in Kroatien 1941.

On the so-called Ustaski Uprising in Croatia in 1941.

Sulla cosi detta rivolta degli ustasci in Croazia 1941.

Así llamada insurrección de ustashis en Croacia de 1941.

FEDORA BIKAR: O nekim specifičnostima ekonomsko-društvene podloge i o sastavu učesnika radničkog pokreta Mađarske u razdoblju 1848—1890. 521

Sur quelques problèmes spécifiques de la base économico-sociale et la composition des participants au mouvement ouvrier en Hongrie dans la période de 1848—1890.

О некоторых специфических явлениях экономическо-общественного значения и об участниках рабочего движения в Венгрии в период от 1848 до 1890 года.

On some peculiarities of economic and social basis and on composition of the participants of the Hungarian workers' movement in the period 1848—1890.

Ueber spezifische Eigenschaften der ökonomisch-gesellschaftlichen Grundlage der Arbeiterbewegung Ungarns im Zeitraum von 1848—1890, und über die Zusammensetzung ihrer Teilnehmer.

Sulla base economicosociale e sul profilo speciale dei partecipanti al movimento operaio di Unghéria nel periodo 1848—1890.

De algunas especificaciones del fundamento económico social y de la composición de los participantes del movimiento obrero húngaro en el período 1848—1890.

VOJO RAJČEVIĆ: Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941) 530

Contribution à la bibliographie des journaux et revues progressistes entre les deux guerres (1918—1941).

Дополнительные данные к библиографии прогресивной прессы (газеты и журналы) в период от 1918г. до 1914г.

Supplement to the bibliography of progressive news papers and magazines between the two wars (1918—1941).

Beitrag zur Bibliografie der progressiven Zeitungen und Zeitschriften zwischen zwei Kriege (1918—1941).

Contributo alla bibliografia dei giornali e riviste progressiste fra le due guerre mondiali (1918—1941).

Suplemento a la bibliografía de los diarios progresivos y de las revistas entre dos guerras (1918—1941).

Prikazi i bilješke

EXPOSES ET NOTES — КРИТИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ И ЗАМЕТКИ — SURVEYS AND NOTES — DARSTELLUNGEN UND NOTIZEN — RECENSIONI ED ANNOTAZIONI — DESCRIPCIONES Y NOTAS

VLADO OSTRIĆ: Historijski zbornik, godina XV, 1962. 553

Recueil historique, IVe année, 1962.

Исторический сборник, год издания XV, 1962г.

Historical anthology, year XV, 1962.

Historisches Sammelwerk, Jahrgang XV. 1962.

Raccolta storica, anno XV, 1962.

Código histórico, año XV, 1962.

VLADO OSTRIC: Historija i historiografija Jugoslavije u časopisu »Новая и новейшая история« (Nova i novija historija), godina 1963. 55

Histoire et historiographie de la Yougoslavie dans la revue «Новая и новейшая история« (Histoire nouvelle et plus récente), année 1963.

История и историография Югославии в журнале »Новая и новейшая история«, 1963г.

History and historiography of Yugoslavia in magazine »Новая и новейшая история« 1963.

Geschichte und Historiographie Jugoslawiens in der Zeitschrift »Новая и новейшая история« (Neue und neuere Geschichte), 1963.

Storia e storiografia della Jugoslavia nella rivista »Новая и новейшая история« (Storia nuova e recente) anno 1963.

Historia e historiografía de Yugoslavia en la revista »Новая и новейшая история« (Nueva y recente historia), año 1963.

FEDORA BIKAR: Pártörténeti közlemények. Az MSZMP központi bizottsága párttörténeti intézetének folyóirata. 2. IX évfolyam Budapest 1963 május. 564

Partijskohistorijska saopćenja — Casopis Instituta za historiju partije Centralnog komiteta Mađarske socijalističke radničke partije. Godište IX, broj 2, svibanj 1963.

Communications historiques sur le Parti — Revue de l'Institut pour l'histoire du Parti du Comité central du Parti ouvrier socialiste de Hongrie, Année IX, No 2, mai 1963.

Партийно-историческое обозрение. — Журнал Института изучения истории партии при Центральном комитете Венгерской социалистической рабочей партии. Год издания IX, Номер 2, май 1963г.

Historical communications of the Party Review of the Institute for the history of the Party of the Central Commitee of Hungarian Socialist Workers' Party — Year IX No. 2, May 1963.

Parteigeschichtliche Mitteilungen — Zeitschrift des Instituts für die Geschichte der Partei des Zentralkomitees der Ungarischen sozialistischen Arbeiterpartei, Jahrgang IX. Nummer 2, Mai 1963.

Comunicazioni sulla storia del partito. Rivista del Istituto per la storia del partito. Comitato centrale del Partito operaio socialista ungherese, anno IX, numero 2, maggio 1963.

Comunicaciones partido-históricas — La revista del Instituto para la Historia del Partido del Comité Central del Partido Laboral Socialista Húngaro Año IX, número 2, del mayo de 1963.

FEDORA BIKAR: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Második kötet. A magyar munkásmozgalom az imperializmusra való átmenet időszakában 1890—1900. Szerkesti: Magyar munkásmozgalmi intézet. Összeállították: Erényi Tibor és S. Vincze Edit. Budapest 1954. 568

Izabrani dokumenti historije mađarskog radničkog pokreta. Svezak drugi. Mađarski radnički pokret u periodu prelaska na imperijalizam 1890—1900. Redakcija: Mađarski institut za historiju radničkog pokreta. Sastavili: Tibor Erényi i Edit S. Vincze. Budimpešta, 1954. str. 720.

Documents choisis sur l'histoire du mouvement ouvrier hongrois. Tome II. Mouvement ouvrier hongrois dans la période de transition à l'impérialisme 1890—1900. Rédaction: l'Institut hongrois pour l'histoire du mouvement ouvrier. Rédigés par: Tibor Erényi et Edit S. Vincze. Budapest, 1954, page 720.

Избранные документы из истории венгерского рабочего движения. Выпуск второй. Венгерское рабочее движение в период перехода к империализму 1890—1900 годов. Редакция: Венгерский институт изучения истории рабочего движения. Составители: Тибор Эреньи и Эдит Винце. Будапешт, 1954, 720 стр.

Selected documents of the history of the Hungarian workers' movement. Volume second. Hungarian workers' movement in the transition period to imperialism 1890—1900. — Redaction: Hungarian Institute for the History of Workers' Movement. Written by: Tibor Erényi and Edit S. Vincze. Budapest, 1954, pp. 720.

Ausgewählte Dokumente der Geschichte der ungarischen Arbeiterbewegung. Band zwei. Ungarische Arbeiterbewegung in der Periode des Ueberganges zum Imperialismus 1890—1900. Herausgeber: Ungarisches Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung. Zusammengesetzt von: Tibor Erényi und Edit S. Vincze. Budapest 1954, S. 720.

Documenti scelti della storia del movimento operaio ungherese. Volume secondo. Movimento operaio ungherese nel periodo di transizione verso l'imperialismo 1890—1900. Istituto ungherese per la storia del movimento operaio. Redazione: Tibor Erényi ed Edit S. Vincze. Budapest, 1954, pag. 720.

Documentos elegidos de la historia del movimiento obrero húngaro. Tomo segundo. El movimiento obrero húngaro en el período de transición al imperialismo 1890—1900. Redacción: Instituto Húngaro para la historia del movimiento obrero. Compusieron Tibor Erényi y Edit S. Vincze. Budapest, 1954, 720 página.

CVETKA KNAPIČ: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, god. 1960—1962. . 570

Contributions à l'histoire du mouvement ouvrier, 1960—1962.

Приложение к истории рабочего движения, 1960—1962 годов.

Supplements for the history of workers' movement 1960—1962.

Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 1960—1962.

Contributo alla storia del movimento operaio.

Suplemento para la historia del movimiento obrero, año 1960—1962.

STANISLAVA KOPRIVICA: Jevrejski almanah (1954—1962) 579

Almanach hébraïque (1954—1962).

Еврейский альманах (1954—1962).

Jewish almanac (1954—1962).

Jüdischer Almanach (1954—1962).

Almanacco ebraico (1954—1962).

Almanaque judío (1954—1962).

MIROSLAVA VUKADINOVIĆ: IX kongres poljskih historičara 586

IXe Congrès des historiens polonais.

IX конгрес польских историков.

IXth Congress of Polish historians.

IX. Kongress der polnischen Historiker.

IX Congresso dei storici Polacchi.

IX Congreso de los historiadores polacos.

IVANA KOHLER: Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (Prilozi za povijest njemačkog radničkog pokreta). 588

Izdaje: Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Dietz Verlag GmbH, Berlin. Godina 1962.

Contributions à l'histoire du mouvement ouvrier allemand. Edités par: Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Dietz Verlag GmbH, Berlin, 1962.

Приложение к истории немецкого рабочего движения. Издание Института марксизма-ленинизма при Центральном комитете Социалистической единой партий Германии. Берлин, 1962г.

Supplements to the history of German workers' movement. Editet by: Institute for Marxism-Leninism of the Central Committee of the German United Socialist Party — Dietz Verlag G.m.b.H, Berlin 1962.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Herausgeber: Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Dietz Verlag GmbH, Berlin, 1962.

Contributi per una storia del movimento operaio tedesco. Edizione: Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitet der Socialistischen Einheitspartei Deutschlands, Dietz Verlag GmbH, Berlin, 1962.

Suplementos para la historia del movimiento obrero alemán. Edición: Instituto para marxismo-leninismo del Comité Central del Partido Aleman, Dietz Verlag GmbH Berlin. Año 1962.

ANĐELKO SOLMAN: Rivista storica del socialismo (Historijska revija socijalizma), godina 1962. 596

Revue historique du socialisme, année 1962.

Историческое обозрение социализма, 1962г.

Historic review of socialism, 1962.

Historische Rundschau des Sozialismus, 1962.

Rivista storica del socialismó, anno 1962.

Revista histórica del socialismo, año 1962.

DUBRAVKA DEDIOL: International Labour Review (Međunarodni časopis za pitanja rada) Godina 1962, sv. 85. i 86. 602

Revue Internationale du Travail. Année 1962, No. 85 et 86.

Международный журнал по вопросам труда, 1962г. выпуск 85 и 86.

International Labour Review 1962 vol. 85 and 86.

Internationale Zeitschrift für Arbeiter Fragen Jahr 1962 Bd. 85 und 86.

Rivista internazionale del lavoro, Anno 1962, vol. 85—86.

Revista internacional del obrero, año 1962, tomo 85 y 86.

Iz Instituta

DE L'INSTITUT — ИЗ ИНСТИТУТА — FROM THE INSTITUTE — AUS DEM INSTITUT — DALL' ISTITUTO — DEL INSTITUTO

Bibliografski tečaj 609

Cours bibliographique à l'Institut.

Курс библиографии в Институте.

Bibliographical course in the Institute.

Bibliografischer Lehrgang.

Corso bibliografico all' Istituto.

Curso bibliográfico en el Instituto.

Seminar o nacionalnom dohotku i nacionalnom bogatstvu 609

Seminaire sur le revenu national et la richesse.

Семинар о прибыли народной экономики и о народном богатстве.

Seminar on national income and wealth.

Seminar über das nationale Einkommen und das nationale Reichtum.

Seminario sul reddito e la ricchezza nazionale.

Seminario sobre el rédito y la riqueza nacional.

Suradnici u ovom broju 610

COLLABORATEURS A CE NUMERO — СОТРУДНИКИ В ЭТОМ НОМЕРЕ — COLLABORATORS IN THIS EDITION — MITARBEITER IN DIESEM BANDE — HANNO COLLABORATO IN QUESTO NUMERO — COLABORADORES EN ESTE NUMERO

PUTOVI REVOLUCIJE 3–4

Autorskih araka 71

Stampanih araka 39½

Izdavač:

INSTITUT ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA
ZAGREB, OPATIČKA 10

Za izdavača:

FRANJO TUĐMAN

Opremio:

EDO MURTIĆ

Tehnički urednik:

MILENA MIHALINEC

Lektori:

LJERKA PUŠTEK i NADA KRAJCAR

Korektor:

MIRJANA POLJUGAN

Stampa i uvez:

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB

*Rukopis predan u proizvodnju 15. ožujka 1964.
a štampanje dovršeno krajem kolovoza 1964.*

Naklada:

1.500 primjeraka